

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA

*

AZ Ó- ÉS KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

*

KIADJA AZ

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT BETŰIVEL

Magyar Tudományos
Akadémia

1950. évi közlések

MAGYAR AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

1950. évi közlések

AZ Ó- ÉS KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR MÁRKI SÁNDOR

EGYETEMI TANÁR

314 SZÖVEGKÉPPEL, 14 FEKETE, 11 SZINES MŰMELLÉKLETTel
ÉS 8 SZINES TÉRKÉPPEL

BUDAPEST

KIADJA AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

105875

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

MINDEN JOG, A FORDÍTÁS JOGA IS, FENTARTVA

TARTALOM.

A TÖRTÉNELEM	Oldal 3
A TÖRTÉNELEMELEŐTTI IDŐK	10—40
I. Az ősemberek. II. A csiszolatlan kőszközök kora. III. A csiszolt kőszközök kora. IV. A fémessközök kora. V. A mesés Lemuria és Atlantisz. VI. Történelmi egyidejűség.	

I. RÉSZ.

Az ókor története.

I. FEJEZET. A TURÁNIÁK	5
I. Belső-Ázsia. II. A sumirok országa. III. Három faj versengése Martu (Nyugat) uralmáért. IV. A sumirok műveltsége. V. Kína és a hunok ...	
51—66	
II. FEJEZET. A HÁMIAK ÉS A SÉMIEK	70—107
I. Egyiptom Krisztus előtt 1800-ig. II. Egyiptom 1800-tól 332-ig. III. Fönícia és Karthago. IV. A zsidók Palesztinában. V. Az asszirok. VI. Új-Babilónia.	
III. FEJEZET. AZ ÁZSIAI ÁRJÁK	109—115
I. India. II. Média és Perzsia.	
IV. FEJEZET. AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEM KEZDETE	121—150
I. A görögök őskora. II. A spártai szocialista állam. III. Kivándorlások és gyarmatosítások. IV. A városok és a nemzeti műveltség. V. Athén és a vagyonos osztály. VI. Athén és a demokrácia.	
V. FEJEZET. AZ EURÁZIAI TÖRTÉNELEM KEZDETE	153—186
I. A perzsa háborúk. II. Perikles kora. III. A peloponnesosi háború. IV. Spárta hegemoniája. (404—379.) V. Thebai hegemoniája. (379—362.)	
VI. FEJEZET. A MAKEDON-GÖRÖG VILÁGBIRODALOM	190—196
I. A makedon-görög birodalom megalapítása. II. Alexandros (Nagy Sándor) világbirodalma.	
VII. FEJEZET. A HELLÉN VILÁG	207—212
I. A diadochosok és epigonosaik birodalmai. II. Hellén világszellem.	
VIII. FEJEZET. A RÓMAI KIRÁLYSÁG	223—231
I. A honalapító Romulus. II. Numa Pompilius államvallása. III. Az etruszk királyok.	
IX. FEJEZET. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG KEZDETE	237—246
I. Az osztályharcok. II. Közép- és Dél-Itália egyesítése.	

	Oldal
X. FEJEZET. AZ ELSŐ NAGY KÖZTÁRSASÁG	252—265
I. Itália tengerpartjainak megszerzése. II. Karthago nagyhatalmának bukása. III. A római világbirodalom megalapítása. IV. A görögösség kezdete.	
XI. FEJEZET. A RÓMAI SZOCIÁLIZMUS	270—279
I. A Gracchusok. II. Marius és Cinna. III. Az oligarchia.	
XII. FEJEZET. A CSÁSZÁRSÁG ESZMÉJE	284—292
I. A katonai monarchia eszméje s a triumvirátus. II. Julius Caesar névtelen monarchiája.	
XIII. FEJEZET. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALAPÍTÁSA	299—312
I. A köztársaság bukása. II. A fölséges első polgár. III. Az írók és a hatalom. IV. Jézus és a nép.	
XIV. FEJEZET. A ZSARNOKSÁG	322—336
I. Tiberius. II. A Claudiusok. III. A Flaviusok. IV. Császári világpolgárok »arany korszaka«.	
XV. FEJEZET. A RÓMAISÁG ÉS A KERESZTÉNYSÉG	345—361
I. A kereszténység kezdete. II. A klasszicizmus esthajnala. III. Művészetek a császárok korában. IV. A római állam és népe.	
XVI. FEJEZET. A RÓMAI BIRODALOM BOMLÁSA	369—392
I. A katonai önkényuralom. II. Diocletianus négyes császársága. III. Nagy Constantinus egységes keresztény monarchiája. IV. Julianus pogány monarchiája. V. Nyugat- és Kelet-Róma különválása.	

II. RÉSZ.

A középkor története.

I. FEJEZET. A NÉPVÁNDORLÁS KORA	395—420
I. A barbárok. II. A germánok Alarich korában. III. Közép-Ázsia egyesítése. IV. A hunok Attila korában. V. A nyugat-római császárság vége.	
II. FEJEZET. KELETRÓMA ÉS A GERMÁNOK	422—435
a) <i>Nyugat új urai.</i> I. Itália mint a keleti gótok királysága. II. Gallia mint frank királyság. b) <i>Kelet-Róma és a germánok.</i> I. A rómaiság Keleten. II. A rómaiság Nyugaton.	
III. FEJEZET. EURÓPA ÁTALAKULÁSA	442—451
a) <i>A germán szellem erősödése.</i> I. Langobardia. II. A nyugati gótok. III. A frankok a Merovingok idejében. IV. Nagy Szent Gergely pápasága.	
IV. FEJEZET. ÁZSIA HATÁSA	456—466
I. Az új perzsa birodalom. II. Az arabok és az iszlám. III. Az arab kalifaság. IV. Európa magatartása.	
V. FEJEZET. A NYUGATI KERESZTÉNY CSÁSZÁRSÁG	470—484
I. <i>Nagy Károly és a birodalmi eszme.</i> 1. Németek egyesítésének terve. 2. Az arab és avar háborúk. II. Az új római császárság. III. A Karolingok császárságának válsága és bukása.	
VI. FEJEZET. AZ EURÓPAI VISZONYOK MEGSZILÁRDULÁSA	490—505
I. A német királyság alapítása. II. A normán államok alapítása. III. A turániak hatása Európára. IV. A hűbériség.	

	Oldal
VII. FEJEZET. EGYHÁZ ÉS ÁLLAM	511—530
I. A német-római császárság első korszaka. II. A keresztény szellem terjedése. III. Az állam és az egyház.	
VIII. FEJEZET. AZ ELSŐ MOHAMMEDÁN VILÁGBIRODALOM	531—542
I. Az arabok világbirodalma. II. Az arabok műveltsége.	
IX. FEJEZET. KERESZTESEK ÉS LOVAGOK	543—566
I. A keresztes háborúk kezdete. II. A lovagkor. III. A keresztes háborúk Ázsiában és Afrikában. IV. Európai keresztes háborúk. V. A keresztes háborúk hatása.	
X. FEJEZET. A HOHENSTAUFOK KORA	567—583
I. Az első Hohenstaufok. II. Ince és Szent Ferenc kora. III. Az utolsó Hohenstaufok.	
XI. FEJEZET. A NEMZETI ESZME	584—596
I. Az első két alkotmányos királyság. II. A francia korlátlan királyság.	
XII. FEJEZET. A KERESZTÉNY TÁRSADALOM ARANYKORA	597—622
I. A XIII. század tudása. II. Irodalom. III. Művészetek. IV. A városok.	
XIII. FEJEZET. AZ ÓKORI BIRODALMI ESZME BUKÁSA	623—628
I. A szent római birodalom. II. A keletrómai császárság vége.	
XIV. FEJEZET. KELET NÉPEI	633—642
I. A mongolok világbirodalma. II. Magyarország mint nagyhatalom. III. A török birodalom és Európa.	
XV. FEJEZET. DÉL-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI	647—651
I. Spanyolország és Portugália. II. Olaszország államai.	
XVI. FEJEZET. NYUGAT-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI	658—661
I. Az első parasztköztársaság és a parasztkérdés. II. Franciaország.	
XVII. FEJEZET. NORMÁN ÉS SZLÁV ÁLLAMOK	667—677
a) <i>Észak-Európa nemzeti államai.</i> I. Angolország. II. A normán államok egyesítése. b) <i>Kelet-Európa szláv nemzetei.</i> I. Lengyelország. II. Csehország. III. Oroszország.	
XVIII. FEJEZET. AZ ÚJJÁSZÜLETÉS (RENESZANSZ)	679—693
I. Bevezetés. II. Az új irodalom és a tudomány. III. Egyetemek, tudós társaságok, gyűjtemények. IV. A találmányok. V. A művészetek.	

KÜLÖN MELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

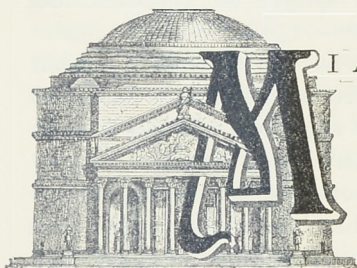
	Oldal
1. Barlanglakók a jégkorszakban (Színes műmelléklet)	18
2. Borostyánkő faragványok a kőkorszakból és későbbi ércművek	26
3. Cölöpös falú a zürichi tónál a kőkorszakban (Színes műmelléklet)	32
4. Bronz- és vasfegyverek (Színes műmelléklet)	36
5. Vadászat barlangi medvére (Színes műmelléklet)	42
6. Előázsia és Aegyptus (Térkép)	52
7. Aranytartalmú kövek feldolgozása Egyiptomban (Színes műmelléklet)	80
8. II. Salmanassár áldozata a Van-tó partján	104
9. Görögország és Kisázsia (Térkép)	120
10. Perikles	162
11. Az athéni akropolis	168
12. Egy gazdag athéni ház főterme (Színes műmelléklet)	170
13. Nagy Sándor és Dárius issosi csatája (Színes műmelléklet)	198
14. Nagy Sándor	200
15. Itália (Térkép)	252
16. Római ostromgép	264
17. A római birodalom Augustus korától a népvándorlásig	298
18. Augustus a szenátustól adott tölgykoszorúval	304
19. Traianus császár	336
20. A Forum Romanum a császárok korában	358
21. Ókori pénzek	368
22. Európa a népvándorlás korában (Térkép)	396
23. Európa 750-től 1200-ig (Térkép)	468
24. III. Leó pápa esküje Nagy Károly előtt	476
25. Nagy Károly megkoronáztatása	478
26. Kopasz Károly (840—877.) (Színes műmelléklet)	488
27. Bizánci egyházi régiségek	522
28. A kereszties hadjáratok korszaka (Térkép)	544
29. Francia lakás belseje a XII. században	554
30. II. Henrik császár feleségének, Kunigundának tüzes vassal való próbája	582
31. Pénzek Krisztus születésétől fogva a középkor végéig	600
32. Európa 1200-tól 1500-ig (Térkép)	622
33. VII. Konstantinos Porphirogennetos (913—959.) (Színes műmelléklet)	624

A TÖRTÉNELEM.

A Pantheon.

MI AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETE? »Vérfolyam, amely ködbevesző szikláibul a hajdannak ered ki és egyfolytában, szakadatlan jön le korunkig.« A történetet, amely valamennyi tudomány között a legközelebb áll talán a költőhöz, éppen költő: Petőfi Sándor határozta meg ilyen ridegen. Még pedig abban a korban, mikor a történetírók nagy része már hadat izent annak a felfogásnak, mely a történelemben nem látott mást, mint a háborús események összefüggő elbeszélését. Annál különösebb a nagy költőnek idézett meghatározása, mert ő maga, más helyen, a világ sorsát intéző, az ótestamentumban olyan fenséges szavakkal megrajzolt erős Isten iránt bizalomra intvén nemzetét, így szól: »Nézzetek belé a történet könyvébe: mindenütt meglátni vezér-nyomdokát.« Itt már ő sem véletlen eredetű és szabadjára ömlő folyamnak látja a történelmet, hanem az események olyan láncolatának, melyek egymásba kapcsolásában része van annak a hatalmas istenségnek, ki *Dániel próféta*, a történelem első bölcselője, szerint is »megváltoztatja az időkét és az idő részeit. Leveri a királyokat és szerez királyokat«.

Ime az eseményeknek teológiai magyarázata; és valóban, Petőfi nagy kortársa, *Comte Ágost*, az emberi szellem fejlődésének első fokául a *teológiai* gondolkozást jelölte meg, amely az élet és a történelem eseményeinek okát természetfeletti hatalmakban keresi. Második foknak a *metafizikai* gondolkozást tartotta, amely a valóságot az ideákból, a dolgok lényegét tévő eszmékből akarja megmagyarázni. A gondolkozás fejlődésének harmadik foka a *pozitivizmus*, az, melynek maga a kiváló francia bölcselő volt a képviselője. *Comte* ugyanis azt hirdette, hogy Istenről és a földöntúli dolgokról egyáltalában nem lehet biztosat tudni. Így tehát a történelemnek sem lehet más feladata, mint hogy a biztos, a pozitív adatokat dolgozza fel. De a tényeknek ilyen egymásba kapcsolása csak tudományos móddal és tudományos gondolkozás segítségével történhetik meg. Vagyis: a történelemnek éppen úgy, mint minden más tudománynak, az események torlódásában, olykor látszólagos rendszertelenségé-

ben: a törvényszerűséget kell keresnie. Ezt pedig annál inkább megteheti, mert az emberiség történelme éppen úgy fizikai jelenség mint az egyes ember élete.

A törvényszerűségnek a tudomány szempontjából való rendkívüli fontosságát Petőfinek egy magyar kortársa, *Kerekes Ferenc*, a kiváló matematikus is hangoztatta. Ahol nincs törvény, — mondotta — ott nincsen igazság sem. És ahol igazság nincsen, ott nincs mit tanulnunk. Vagyis nincsen tudomány. Egy másik, sokkal nagyobb, sokkal híresebb matematikus, *Copernicus* Miklós, már négyszáz évvel Comte előtt megírta, hogy ha ő sokat másképpen tárgyal is mint elődei, ezt első sorban éppen nekik köszönheti, mert a tények kutatásának ajtaját ők nyitották meg előtte.

1. ábra. Herodotos.
(A nápolyi nemzeti múzeumban.)

Az a felfogás, hogy a történelmi eseményeket szilárd törvények irányítják: az utóbbi félszáz esztendőben nagy tért hódított a tudósok között, de talán éppen annyian vannak, kik ezt a törvényszerűséget még mindig tagadják. Akik ebben a harcban résztvesznek, azok minduntalan abba a kérdésbe botlanak bele, hogy vajjon valóban *tudomány-e a történelem, vagy csak művészet-e?* Ezt a kérdést lehetetlen tisztán elméleti magaslatokról eldönteni. Csak az szólhat hozzá, ki nemcsak a történelmet, hanem a történetírás történetét is ismeri.

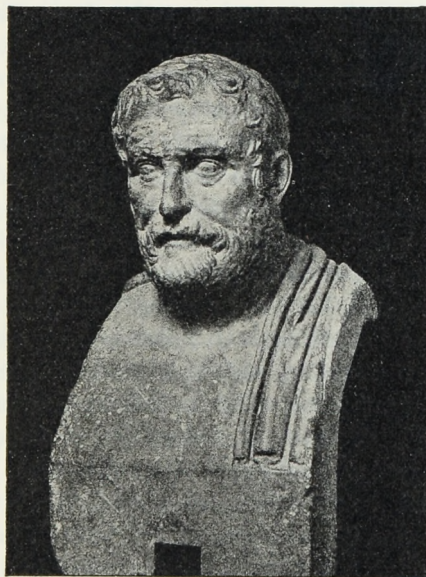
Azok, kik a történelem számára a tudományok módszereit követelik, első sorban az *elbeszélő történelmet* nem tartják tudománynak. Nem tartják annak azokat a terjedős felíratokat, melyekben a babilóniai, asszír és egyiptomi királyok sorolták fel tetteiket és azokat a feljegyzéseket, amelyekben a görög és római historikusok örökítették meg népeik eseményeit. »Amit halikarnassosi Herodotos megtudott — írja ő maga, a történelem atyja — azt feljegyezte könyvébe, hogy az idővel együtt ne muljanak el sem az emberek tettei, sem azok a nagy, csodás cselekedetek, amiket a görögök és barbárok hajtottak végre, s főképpen hogy ne felejtsek el az emberek, miért viseltek egymás ellen háborút.« Ime az első, ki rámutat arra a »vérfolyam«-ra, melyet Petőfi emleget. Ha elfogadjuk ezt a basonlatot, akkor el kell ismernünk, hogy ennek a folyamnak partjain és szigetein csodaszép és színes virágok nyíltak, melyek már sok, sok gyönyörűséget szereztek az emberiségnek. Ennek a folyamnak habjai öntözték azt a talajt, melyből Homeros hőskölteményei, a Nibelungének, a regösök dalaí és Cid románcai nőttek ki. Mi mások ezek, mint eldalolt történetek? Herodotos az ilyen költői elbeszéléseknek egész sorát dolgozta fel történetében. Ezek közül az egyiknek nyomán regéli el a szkiták eredetét. És a daloló történetírók hatása mindmáig meglátszik magán a történetíráson is, mely átvette tőlük

azt a jogot, hogy ne csak az értelemhez szóljon, hanem a szívhez, az érzelemhez is. És amint a történetíró a költő eszközeit vette nem egyszer segítségül, úgy szentelte nem egy költői génusz történelmi idők megértetésére alkotó erejét. Vagy van-e történelmi munka, mely jobban belevilágítana a reneszansz lelkébe, mely közelebb hozná hozzánk e nagyszerű korszak szellemét, mint Gobineau költői remeke: a Reneszansz? Igaz, hogy sem ez, sem a mesélő történet nem a szó szigorú értelmében vett tudomány, de végtelenül kedves és gyönyörködtető olvasmány, mely az emberek lelkébe fényt sugározván, a történetnek megmagyarázó és megérthető munkáját is támogatta.

Azok, akik a történelemben tudományt keresnek, Herodotos fiatalabb kortársának, Thukydidesnek irányához csatlakoztak. Ez az irány az állam kormányzására is útmutatással szolgáló, oknyomozó, *pragmatikus történelem*. Ennek, Thukydides szerint, az a célja, hogy egyrészt világos képet adjon a múltakról, de másrészt figyelmeztessen arra is, hogy a multak a jövőben újra ismétlődhetnek és hogy ilyenkor a már leszűrődött tanulságok értékesíthetők. Ha ösmerjük a történelmet, akkor, minthogy az emberiség mult és jelen életében nagyon sok az egyező és a hasonló mozzanat, bizonyos politikai alakulások mellett tudni fogjuk a teendőket. De nemcsak az eseményeket kell, szerinte, a történelemből ismernünk, hanem az egyes korok vezető egyéniségeit is. Ismernünk kell azokat az általános, emberi okokat, melyek őket cselekvésre indították; tisztában kell lennünk céljaikkal, szenvedélyeikkel; tudnunk kell, mennyiben voltak rabjai indulataiknak és mennyiben tudtak magukon uralkodni; szóval ismernünk kell mindazokat a lélektani mozzanatokot, melyektől az események függnék.

Az ilyen történelemben az egyén vezet. A nép, a tömeg, csak másodrangú tényező, mert, ahogy ennek az iránynak másik nagysága, a római Tacitus mondja, a halhatatlanság nincs megadva mindenkinek és csak a nagy polgárok lelkei nem enyésznek el. Ez a felfogás tükröződik vissza az úgynevezett *nemzeti történelemből* is. Ez voltaképpen az egymást felváltó, néha egymással szemben álló vezető emberek életrajzaiból áll és a nemzeti dicsőségen kívül alig törődik egyébbel; pedig, a mint

II. Rákóczi Ferenc megjegyezte: »A hazaszeretet, amely természetesen mindenben megvan, gyanússá teszi azt a dicséretet, amellyel valaki hazáját és nemzetét magasztalja.« A hazaszeretethez az egyénekben való dicsőítése volt a középkori krónikásoknak és az újkori emlékiróknak is vezető szempontja.

2. ábra. Thukydides.
(A római capitoliumi múzeumban.)

Első sorba mindenütt az egyéniséget állították. A történelem, szerintük, az eseményeket ismerteti. Az események pedig arra tanítanak, hogyan lehet jól és boldogan élni, mit tegyen és mit ne tegyen a politikus. Ez a politikára tanító célzat domborodik ki Plutarchos párhuzamos életrajzaiból, Comines emlékirataiból, Machiavelli Principéjéből, Zrínyi Mátyás királyából és Macaulay tanulmányaiból. Rendszer, oknyomozás, bírálat és történeti ékesszólás mellett: egyoldalúság jellemzi a pragmatikus történetírást.

Az egyetemes történelemnek, melynek hivatása elvégre még sem merülhet ki abban, hogy egyes emberek tetteit és céljait ismertesse, igazi feladata nem lehet más, mint hogy az egész emberiség fejlődését megmagyarázza. És ezt teszi valóban az úgynevezett *genetikai*, azaz fejlődéses történelem, mely elbeszéli, hogy miként fejlődött az ember a társadalomban és a közélet minden terén olyanná, amilyen. A történetírásnak ez az iránya a mult homályában is mindig a jövőendő csillaga után igazodván, kezdettől fogva a föld- és néprajzhoz kapcsolódott és legújabbán a *szociológiára* bízta munkája folytatását. Ez a fiatal tudomány, mely a társadalmi tüneteményeket magyarázza, a történelem fájából sarjadt ki. Mint a genetikai történelem, szintén a fejlődés elvét hirdeti, de szigorúbban ragaszkodik az *evolúció* (fejlődés) természettudományi értelmezéséhez. A kettő között levő rokonságot az is mutatja, hogy, egy tekintélyes iskola szerint, a történelem sem más, mint az emberi társaságok lelki változásainak a tudománya. Ezúttal már bátran használhatjuk ezt a szót, mert a történelem a genetikai fokon kétségtelenül tudomány. A lélekkel foglalkozó ismeretek között éppen olyan fontos szerepe van, mint a biológiának a természettudományok között, minthogy az emberiség multját mint okszerűen összefüggő, egymásból következő tények összességét ismerteti.

A genetikai történelem alapelvét már kétszáz esztendővel ezelőtt világosan hirdette *Bolingbroke*, mikor azt írta, hogy az ember a tulajdonképpeni tárgya minden történelemnek. Az embert kell mindenekelőtt megismernünk, de hogy megismerhessük, mondja a kiváló angol, úgy kell őt megfigyelnünk és látnunk minden korban, minden államban, életében és halálában egyaránt, ahogyan csak akkor láthatjuk, ha a történelem állítja elébünk. Nem is egyéb, szerinte, a történelem, akár művelt, akár műveletlen, akár régi, akár mostani népeket mutat is be, mint az *emberi munka és jellem eredménye*.

Vannak, akik tagadják az emberi nemnek egységét, de az emberi természet egységét senki sem vonja kétségbe. Hiszen ez az egység az egyetemes fejlődésnek tulajdonképpeni alapja. Hogy ezt az egységet megállapíthassa, az összehasonlító nyelvészet, a nép- és földrajz és sok más tudomány példája után indulva, a történelem sem elégedett meg a nagy népek multjának kutatásával, hanem kísérletképpen foglalkozni kezdett a kisebbekkel, sőt az egészen kicsinyekkel is és az egyének mellett a *tömegeket* is belevonta vizsgálódásának körébe. De ha ebben az irányban már a földrajznak és az etnografiának is óriási feladattal kell megbirkóznia, mikor nagy népek és országok mellett mindössze néhány száz főből álló törzsek mai viszonyairól is felvilágosítást igyekszik adni, elképzelhető, milyen aránytalanul nagyobb munka várna a történelemre, ha hasonló részletességgel akarná kutatásait végezni. Mert míg az említett tudományok csak a

mostani viszonyokat ismertetik, addig a történelemnek a multba is el kell merülnie. Már most, ha egy-egy század generációinak számát csak háromra és az emberiség ösmert történetét csak hatvan századra terjedőnek tesszük is, akkor is száznyleven nemzedék világhelyzetét kellene a történelemnek megismertetnie. Más szóval a történetírónak a geográfusnál és etnográfusnál száznylevenszor nagyobb munkát kellene végeznie, hogy feladatát ugyanolyan kimerítően végezhesse. Minthogy a történelem, illetőleg különösen a genetikai történelem, ezzel a munkával megbirkózni egyáltalában nem tudna, megelégszik azzal, hogy csak a *kiválóbb népeket* figyeli meg.

Elismeri és megállapítja a különböző korokban élt népek viszonyai és működése között levő belső és okszerű összefüggést. Kifejti, vagy legalább összefoglalja azokat a kölcsönös hatásokat, melyeket a politikai, társadalmi, gazdasági, vallási, tudományos, művészeti és egyéb törekvések gyakoroltak egymásra. Megmutatja, hogy mennyiben befolyásolja az embert maga a természet (éghajlat, föld, talaj stb.) és környezet is. Számba veszi tehát az emberi élet minden tényezőjét és így széleskörű, enciklopédikus ismeretekre van szüksége. De az a történetíró, aki mindazt, amit tudománya érdekében tanult és tud, el is akarná mondani, nemcsak hogy világosabbá nem tenné munkáját, hanem, ellenkezőleg, vétene az áttekinthetőség, sőt még a jóízlés ellen is. Akik a XVIII—XIX-ik században megkísérlették a históriai anyag feldolgozásának ezt a mindenre kiterjedő és mindent felölelő módját, az *egyetemes történelem* címén egész könyvtárt írtak össze s mégis csak néhány nép fejlődésének főbb irányait tudták nagyjában megvázolni. Az anyag összevonása könnyebbé és világosabbá teszi az általánosítást, anélkül hogy ártana az alaposságnak.

A genetikai történelem ezt az általánosítást a *történelem filozófiájának* segítségével kísérlette meg. A történeti filozófia új tudomány, de törekvései magában a történelemben is régen mutatkoznak. A történetírók ugyanis úgyszólván kezdet óta bölcselkedtek, vagy legalább is azon voltak, hogy erkölcsi tanulságokkal szolgáljanak. Azonban törekvéseik csak törekvések maradtak, mert magát a történelmet bölcséleti tudománnyá tenni nem tudták. Ennek a balsikernek oka nemcsak abban kereshető, hogy történeti és filozófiai tudással egyaránt rendelkező tudós is nehezen akadhat, hanem abban is, hogy történelmi *világnézet* csak teljesen önálló történettudomány alapján keletkezhetik. Bizonyos, hogy a történetírónak szüksége van bölcsesetre, de nem nagyobb mértékben mint a filozófusnak történeti ismeretekre. A historikus azt, hogy valóban rászorul a filozófiai látásra, legjobban akkor érzi, mikor anyaga feldolgozásához fogva, kiindulópontot keres magának.

Míg a genetikai történelem az emberi fejlődés kutatásában a lét minden tényezőjét figyelembe veszi, addig a *vallásos történelem* e fejlődés egyedüli alapjának a vallásosságot tekinti. Szent Ágoston kora, vagyis másfél ezredév óta szembeállítja egymással Istennek és az ördögnek országát. Az előbbi a hívők egyháza, az utóbbi a hitetlenek gyülekezete. A hit, e felfogás szerint, mindent összefoglaló eszme, melynek főképviselői a pápa és az Isten kegyelméből uralkodó király. Aki velök szembeszáll, az az emberiséget felemelő isteni eszmét tagadja és úgy az államot, mint társadalmat kárhozatba sodorja.

Érdekes, hogy erre az ellentétre emlékeztetőt már a pogányság világában, a klasszikus ókorban is találunk. Ez ugyanis az égre tekintő Platóval a földre néző Aristotelest állította szembe. Éppen úgy, mint ahogy azután a XVII-ik század a vallásos történetírás ellentétének az anyagiast mondja.

Az *anyagias vagy materialista történelem* genetikai irányban indult. Az emberiség fejlődését tisztán természeti törvények alapján igyekezett megmagyarázni. Forradalmi jellegéhez méltóan: nagy politikai, társadalmi és gazdasági átalakulások korában, egy angol király kivégzésének idején született. És mintha fejlődéséhez embervérre lett volna szüksége, elvei, felfogása akkor jutnak bele az alkotmányba, mikor egy másik nagy nép uralkodójának, a francia királynak feje hull le a porba a guillotine kése alatt és mikor újra forradalom forgatja fel gyökeresen a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokat. Ez a világraszóló átalakulás a polgárok *természetes* jogainak kinyilatkoztatásával kezdődött. A francia forradalom minden következtetésével együtt elfogadja ezt az elvet. Véres diadalútján egy idáig figyelembe nem vett tényezőre: a *tömegre* támaszkodott. Arra a »misera plebs«-re, mely az alkotmányban biztosított jogát: a boldogságot kereste. És bár a tömegnek ez a vezető szerepe nem tartott sokáig, s helyét nemsokára egy a világot igája alá hajtó lángész és utóbb a szürke, hétköznapi királyok sora foglalja el: az *embernek természetes jogait* sem a politikai életben, sem a történelmi felfogásban nem lehetett többé elfelejtetni.

Az anyagias történetírásnak legvilágosabb és legértékesebb tanítása még az ágyúdörgésnél, puskaropogásnál és kardcsattogásnál is hatalmasabb hangok zűrzavarában: gépek dübörgése és zakatolása közben született meg. A históriaírás új irányának neve: *történelmi materializmus* és megteremtője Marx Károly, ki egyúttal a szociális demokráciának is voltaképpen megalapítója. Ő mondta ki először határozottan és világosan, hogy a jogviszonyok és az államformák az anyagi, illetőleg gazdasági körülményekben gyökereznek. Mikor a fejlődés bizonyos fokán a társadalom anyagi termelésének erői ellentétbe jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, a tulajdonnal, mindannyiszor társadalmi forradalom támad. Amint a gazdasági alap megváltozik, a rajta épült alkotásoknak, a belőle sarjadzott eszméknek is meg kell előbb-utóbb változniuk. De az új társadalom alaptételeit mindig a régi érleli meg, mert az emberiség csak megoldható feltételeket tűz maga elé. A társadalom fejlődése nem az uralkodó eszméktől függ tehát, hanem a *termelési viszonyoktól*, a *gazdasági erőktől*. Ott azonban, hol a társadalmi jelenségeket tisztán gazdasági erők hatásából nem lehet megmagyarázni, az eszmék (vallás, erkölcs, bölcselet) befolyása is figyelembe vehető. Tudománynak, Marx szerint, a történelem csak akkor tudomány, ha a fejlődést első sorban a *gazdasági tényezők* alapján vizsgálja.

De vajjon egészen megbízható eredményre vezet-e a vizsgálódásnak ez a módja? Nincsenek-e a gazdaságiakon kívül más erők is azok között, melyek az emberi társadalom fejlődését irányítják? Az objektív kutatónak azt kell mondania, hogy az erő, a föld, a kozmológia, asztronómia, levegő, természetrajz: az egész világ, kétségtelenül mind történelmi szempontok. Az egész világ kulcsa a *tapasztalat*, melynek középpontjában az *ember* áll. Az ember tapasztalatokból alkot tudományt s hol az anyagon, hol a szellemen építi fel világnézetét. A terü-

leti és faji fejlődés szintén történelmi alaptényező. A társadalom megteremtésében vezető szerepe jutott a természet és faj kölcsönös hatásának és mozgató erői között elsők a *hatalom* és vele szemben a *szabadság* szeretete. Aki mindezt figyelembe veszi, az nem fogadhatja el azt a felfogást, hogy az egész történelem csakis az *osztályok harca* volna és hogy a fejlődést csakis *gazdasági* okok irányítják. De ha nem is fogadja el a maga teljes merevségében, azt el kell ismernie, hogy a történelmi materializmus a legtermékenyebb gondolatok egyike, és hogy az emberi fejlődés megértéséhez sokkal közelebb vitte a világot.

A kutatásnak az az iránya, melyhez a történelmi materializmus hozzákapcsolódott: a *pozitivizmus* szintén elismeri, hogy a társadalom gazdasági viszonyokban gyökeredzik, de szerinte továbbfejlődését esztétikai és tudományos mozzanatok irányítják. A fejlődés, ezen felfogás szerint, haladást jelent és az embert győzelemre juttatja az állat felett. A társadalom önzetlen munkáját ott kell folytatni, ahol azt a hit a középkorban abban hagyta. Ennek az iránynak nagy mestere: *Comte* éppen azért új vallást akart alapítani; de a történelmi pozitivizmusban csupán a természet törvényeit ismerte el. Szerinte idővel a történelmi eseményekre vonatkozólag is biztos törvényeket lehet majd megállapítani, melyekre éppen olyan szilárdul lehet építeni, mint a matematika vagy fizika alaptételeire. Mert az emberiség történelme éppen úgy *fizikai tünetmény*, mint az egyes ember élete. Mint minden más tudománynak, az a feladata, hogy a körébe vágó tünetménynek, tehát ebben az esetben az eseményeknek, menetét, lefolyását szabályozó változatlan törvényeket kutassa és megállapítsa. Hogy ezt a feladatát megoldhassa: a *szociológiai dinamikát*, azaz azt a tudományt veszi segítségül, mely a társadalmi erők kölcsönhatását, a társadalom fejlődésének törvényeit vizsgálja. A pozitivizmus módszere természettudományi. Az eseményeket a maguk valóságában állapítja meg. Nem okoskodik, hanem elbeszél, leír. Nem ítél, hanem előad. Foglalkozik a történelmi élet minden mozzanatával, de első sorban a *műveltségre* vonatkozó adatokat csoportosítja.

Míg a pozitivizmus úgyszólván a pusztá tényekből indul ki, addig a történetírásnak egy másik iránya az *uralkodó eszmék*re helyezi a fősúlyt. Ennek az iránynak hirdetői azt tanították, hogy csak akkor érthetjük meg korunk összes mozgalmait, ha tisztában vagyunk azokkal az eszmékkel, amelyek ezeket a mozgalmakat előidézték és irányukat kijelölték. *Eötvös József*, ennek a felfogásnak egyik kiváló képviselője szerint, mindennek előtt azt kell megvizsgálnunk, hogy mi az értelmük azoknak az eszméknek, melyekért korunk lelkesedik. Meg kell állapítanunk, milyen befolyást gyakorolnak a legkülönbébb viszonyokra, különösen az államra, és hogy milyen föltételek mellett lehet megvalósítani különösen a szabadság, egyenlőség és a nemzetiség eszméjét? Mindazok, kik a történelemkutatásnak ezt az irányát helyeselték: *Hegelt* vallották mesterüknek. A nagy német gondolkodó szerint a természetes népek szabadság nélkül éltek és csak az önmagából fejlődő isteni szellem, »az ige, az eszme« emelte őket szellemi szabadságra. Hogy érdekeikért vívott féktelen harcaikban tönkre ne menjenek, önként alávetették magukat az állami rendnek. A népek szellemének ezt az ébredését és fejlődését a történelem figyeli meg. Történelmen csakis az ilyen fejlődésnek lényeges mozzanatait lehet érteni. Ami pedig

az egységes népszellemet, az uralkodó eszméket kifejleszti: az a történelmi nemzetek népélete.

A jelzett uralkodó és mozgató eszméket azonban ennek az iránynak nem minden követője értelmezte egyformán. A különböző felfogások között különösen érdekes a *Ranke* Lipóté, ki *egy-egy század* divatos törekvéseit értette rajtuk. Felfogása szerint az ilyen törekvéseket ismertetni lehet ugyan, de végső elemzésükben nem olvashatók egyetlenegy fogalomra össze. A történelmet lehetetlen a priori keletkezett gondolatok bebizonyítására használni, mert erre a célra nagyon is önkényesen kellene a gondolatokat összeválogatni. Hogy ez tényleg úgy van, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy maguk a történetbölcselők sem értenek abban egyet, mik voltak egy-egy kor mozgató eszméi. Azután meg nem is foglalkoztak elegendő nép multjával; mindössze csak néhány történelmi néppel törődtek.

Ranke szerint az emberiség történelmének megtanulására két út vezet. Az egyik az *egyén* megismerése, a másik az *absztrakció*, az elvonás. Amazt a történelemírás, emezt a bölcsélet követi. A történelemnek az a hivatása, hogy, az egyén vizsgálata és kutatása alapján, önerejéből emelkedjék az események általános megítélésének és a valóban meglévő összefüggések kiderítésének magaslatára. Ezt a gondolatot *Villari Pasquale* úgy fejezte ki, hogy a történelmi tények kutatása tudományos feladat, a tények előadása művészet és az *események összefüggésének keresése* a tulajdonképeni történettudomány.

Azt a tudományos módszert, amelyet az uralkodó eszmék tana nem tudott megadni a történelemnek, az az irány igyekezett számára megteremteni, mely a *műveltség történelmére* helyezi a főszólyt. Ennek az iskolának megalapítója *Herder*, akinek tanítása abban a gondolatban gyökeredzik, hogy a fejlődésnek alávetett összes földi tényezők közül az ember áll a legmagasabb fokon. Az a rendeltetése, hogy a körülötte lévő természet segítségével elérjen mindent, amit egyrészt belső ereje és képessége, másrészt a kívülről álló körülmények lehetővé tesznek. De az emberi fejlődés lehetőségeit egyetlen nép, egyetlen faj sem mérítheti ki magában. Az emberiség (humanitás) nagy kérdéseinek megoldásában részt kell vennie *valamennyi* népnek és *valamennyi* fajnak. Az emberi fejlődés végső célja pedig: maga a humanitás, az általános emberi műveltség. Hasonló felfogást hirdet *Humboldt* Vilmos is, amikor azt tanítja, hogy a történelem az emberiség eszményének megvalósulása; és rokon vele *Lamprecht* gondolata, aki szerint tudományos csoportosításokra és a történelmi eszmények teljes megértésére csakis a művelődés korszakai vezetnek. A műveltség korszakainak tanát ő másképpen *történelmi etnológiának* nevezné. Nézetei Comte eszméire emlékeztetnek, de nem függnék tőlük. Inkább a történelem önálló vizsgálata és az egyéni lélektan alkalmazása segítette elért eredményeihez.

A műveltség-történelmi módszer új motívum behozásán, források olvasásán és nem valami határozott világnézetben alapul. Abból a feltevésből indul ki, hogy mindaz ami történt, mint *ok* és *okozat*, egymással szorosan összefügg. Ennek az iskolának felfogásával ellentétben *Lindner* azt vallja, hogy minden korszakra, így tehát a művelődési korszakokra való beosztás is, zavarja a történelmi élet képét. A korszakok felépítéséből nem lehet a történelmi fej-

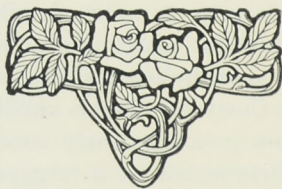
lódás törvényszerűségére következtetni. Igaz, hogy a fejlődésnek sem természeti, sem emberi feltételeit nem képzelhetjük el egymás nélkül, de nem áll, mintha az emberiség mindenben előrehaladt volna. Ilyen irányú fejlődés csak egyben-másban mutatkozik, például abban, hogy a társadalom javult. Még ebben a tekintetben sincsen törvényszerűség, csak szabályosság. Az emberi fejlődésnek, szerinte, három oka van : *a természet, a történelmi feltétel és a szükség.* Minden történelmi élet *nyugvácson* és *változáson* alapul. Amaz a nehézkedési erőhöz hasonló hatalom. Tőle függ a fajok, nemzetek, államok megmaradása. Nélküle nincs vallás, erkölcs, jog, művészet és tudomány. A változást a nemzedékek és az életszükségletek átalakulása, módosulása, a társadalom fejlődése okozza. *A történelem igazi alapelve* az állandóság és a változás közt lévő ellentét. Maga a történelem az előrenyomuló és a másokkal összeütköző eszmék ellentétei között mozog. Az állandóság befogadja a győztes eszmét, de a régebbit is megőrzi. Így hát az eszme nem felel meg egészen annak a célnak, mely támasztotta, de azért egyes tévedéseiben is javára válik a közműveltségnek. Az egyik eszme elhalványodása és a másinak keletkezése között, többnyire, szellemileg természetlen átmenet támad, de éppen ilyenkor tűnik ki, mi haszna volt az eszmének. A mozgató okok tulajdonképpen anyagiak, de irányt csak akkor szabnak, ha eszmékké finomodtak.

Azok között, kik nem ismerték el a művelődéstörténeti módszer jogosultságát, *Breysig* külön megemlítést érdemel még felfogásának eredetisége miatt. Szerinte : »A valódi alapgondolat, mely a világtörténelem összhangzatában mint örökké tartó dallam uralkodik, nem az államok fölemelkedésében és bukásában, nem a királyok és vezérek cselekedeteiben nyilatkozik meg, mint ahogy azt a történetírók háromezer esztendő óta szakadatlanul hirdetik. Nem a szellemi mozgalmak folytonos hullámvásában, nem a tudományban, mint a »felvilágosultak« s utánuk Comte és Buckle vélték ; nem is a művészetben és vallásban, ahogy a mi korunk gondolja, mely ismét hajlik a megfoghatatlan, misztikus gondolkozásra.« *Breysig*nak az a meggyőződése, hogy a történelmi vizsgálatnak ősrégi, de egyúttal új anyaga nem egyéb, mint az *embereknek egymáshoz való — társadalmi és erkölcsi — viszonya.* Minden történetnek és történeti eseménynek *érzelmi áramlatok* a valódi forrásai és hordozói. Vannak időnkint jelentkező alaphangulatok és érzelmi irányok, amelyek az emberek valamennyi cselekedetének gyökerei és kiinduló pontjai. Mint ilyenek a történőknek bizonyos jellegzetes színt adnak és a köz- és társadalmi dolgok alakulására, menetére döntő befolyást gyakorolnak. Ennek következtében a történelemnek az tehát a legfontosabb feladata, hogy felderítse azokat a vonatkozásokat, amelyek az egyéneket erősebb vagy gyöngébb kötelékekkel fűzik egymáshoz és legközelebbi szomszédaikhoz.

Célja : *a személy és a közönség egymáshoz való viszonyának megismerése és ezen viszony történetének megvilágítása.* Míg azonban *Breysig* szerint ez az egyetlen és igazi egyetemes történelem, addig *Bernheim* azt vitatja, hogy a história az a tudomány, amely az emberek fejlődésének tényeit, mint társas lények cselekedeteit, lélek- és természettani, okszerű összefüggésben vizsgálja és tárgyalja.

Ha a mindezideig körvonalazott módszerekre visszatekintünk, akkor, *Schvarcz* Gyula szavaival élve, valóban azt kell mondanunk, hogy századunk szerencsét kívánhat magának a történetírás fejlődésének új irányaiért. Szerencsét kívánhat magának ahhoz, hogy történetíróitól nemcsak a háborúk leírását várhatja immáron, hanem az emberi haladás egészének hű rajzát is. A történelemre tartozik most már a multnak minden olyan eseménye, állapota és viszonya, amelynek okszerű összefüggéséből a művelt nemzetek *értelme*, *erkölcsi* és *anyagi* fejlődésének képe irodalmilag kidomborítható.

Természetes, hogy a magyar történetíró sem járhat más úton, mint amelyet számára a tudomány és meggyőződése előír. De nem csodálható, ha a magyarság hagyományainak, lelki hajlamának megfelelő módon, inkább hajlik az idealizmus felé. Minden kritikai szempont figyelembevétele mellett sem megy el hidegen ama virágok mellett, amelyek a magyar história vérrel áztatott mezején olyan színesen húzódnak meg a tények szilárd törzseinek aljában. Szívesen áll meg nem egy olyan hagyomány és legenda mellett, amelyekből, ha a szigorú kritika előtt nem is állják meg helyüket, és a magyar néplélek és népézés talajából nőttek is ki, igazi históriai illat árad belőlük.

A TÖRTÉNELEMELŐTTI IDŐK.

I. Az ősemberek.

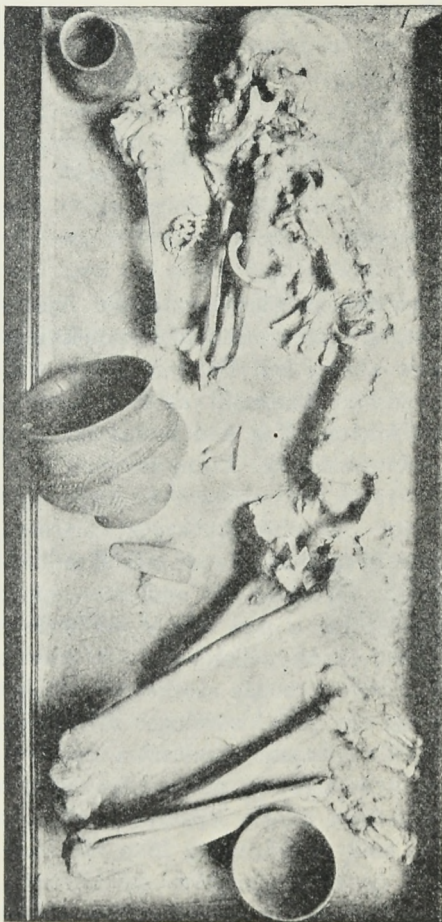

Kőkori dolmen.

A VÉGIGTEKINTÜNK a történetírásnak az előbbi fejezetben vázolt fejlődésén, az egyetemes történelemnek tulajdonképpeni feladatát abban kell látnunk, hogy megérttesse, milyen állomásokon keresztül jutott el az ember műveltségének mai fokára. Meg kell mutatnia, hogy saját magának, embertársainak, környezetének megfigyeléséből mint szerzett tapasztalatot és hogy mint alkotott magának nézetet, majd világnézetet. Az első emberpár története, mondhatni, épp úgy világtörténelem, mint ivadékaiknak, a mai másfél milliárd embernek története. A műveltség legalacsonyabb fokán álló emberben éppen úgy megvoltak az általános emberi vonások, mint a mai másfél milliárdban egyenként és összesen. Az első kőbalta feltalálójának szellemi ereje és érdeme sem kisebb, mint azoké, kik a későbbi korokban csodás szerkezetű gépeket alkottak meg. A műveltség sohasem volt egy-egy nép kizárólagos kiváltsága. Úgy az egyes ember, mint egyes nép is közölte ismereteit, tudását a másikkal. A fiú apjától, egyik ország a másiktól tanult és a tömeg művelődése éppen a réginek átvételében, módosításában, bővítésében állott. Bizonyos kultúrája tehát minden népnek minden időben volt, csak a műveltség foka változott, amint hogy korunkban sem mondhatjuk a népeket egyenlően művelteknek. De művelődésre egyáltalában képtelen népekről éppen olyan kevésbé szólhat az etnográfia, mint a történelem.

Mikor a történet, az események láncolatát követve, a műveltség fejlődésére, alakulására irányítja figyelmét, mindenesetre azt kutatja első sorban, hogy *mint* történt valami, de azért a *miért* megállapítását sem bízza teljesen a történet filozófusára, az essay íróra és a művészre. Természetes, hogy mindegyik vizsgálódások között, bárhoggy igyekezzünk is mindent a magunk szemével nézni, még sem tudunk minden befolyásoltatástól mentesek maradni. Így Mózes a teremtné, Darwin az ember származásának, Mommsen, Macaulay, Salamon egyes népek és korszakok történetének elbeszélésében erős egyéniségök hatása alatt tarthatják, sőt le is nyögözhetik esetleg ítéletünket, ha még olyan függet-

lenek szeretnénk lenni velük, sőt magunkkal szemben is. Hogy ez a küzdelem nem olyan könnyű, meggyőzően bizonyítják az olyan példák, mint a Rankeé, ki maga is erős egyéniség, de midőn az *egész* emberiségről, vagy legalább az emberiség eszméjéről ír, a részletekben szükségképpen maga is gyakran alkalmazkodik mások felfogásához. Mózes könyvének, az első világtörténelemnek,

3. ábra. Csontváz a csiszolt kőkorszakból, edényekkel, kovaszerszámokkal, karpereccel és márványgyöngyökkel.

olvasása már is azt a kérdést veti fel, hogy az emberiség multjának megállapításánál az ő adatai is figyelemre méltathatók-e, vagy csak azok a dátumok, melyeket a legújabb kutatások szolgáltatnak? És ha csak az utóbbiakra támaszkodunk, nem tehet-e bennünket ingadozókká az a tény, hogy a történelmi bizonyítékok és leletek száma aránylag még mindig nagyon csekély? Pedig milyen különbség, ha csak hat, vagy ha kétszáznegyvennyolc ezredéves multról beszélünk! A történetíró 1910-ben, még a bizánci éra szerint is, csak 7420 esztendővel mer visszafelé tekinteni és el-eltöpreng Berosus adatán, aki szerint az özönvíz előtti idő 192 korszakból vagyis 691.200 esztendőből áll. Pedig Berosus még sokkal óvatosabb mint a hinduk, akik azt állítják, hogy a világ csak egy esztendeig áll ugyan fenn, de ennek az esztendőnek minden hónapja ezer isteni, azaz 360.000 emberi évből áll és így a világ élete 4,320.000 esztendő.

Téved, aki azt hiszi, hogy mindez nem egyéb, mint könnyelmű játék a számokkal!

Az újabb geológusok 1400 millió esztendőre becsülik a Föld korát; száz milliósnak csak azért mondják, hogy valamivel jobban elképzelhető időt említsenek. Hogy jobban megértessék, milyen rengeteg időről van szó, kifejtik,

hogy ha a Föld korát egynaposnak vesszük, akkor ebből az isteni naphból öt perc jut az ember történetére és így egy percnél kevesebb magyar hazánk ezredéves életére. Hogy mindez mit jelent a historikus szempontjából, meggyőzően világlik ki abból, hogy hazánk multjáról mintegy ötszáz, és az emberiség történetéről 40—50-szer annyi könyv és cikk jelenik meg évenként. Maga a British Museum 100.000 könyvvel és 25.000 hirlappal gyarapodik évenként. Már

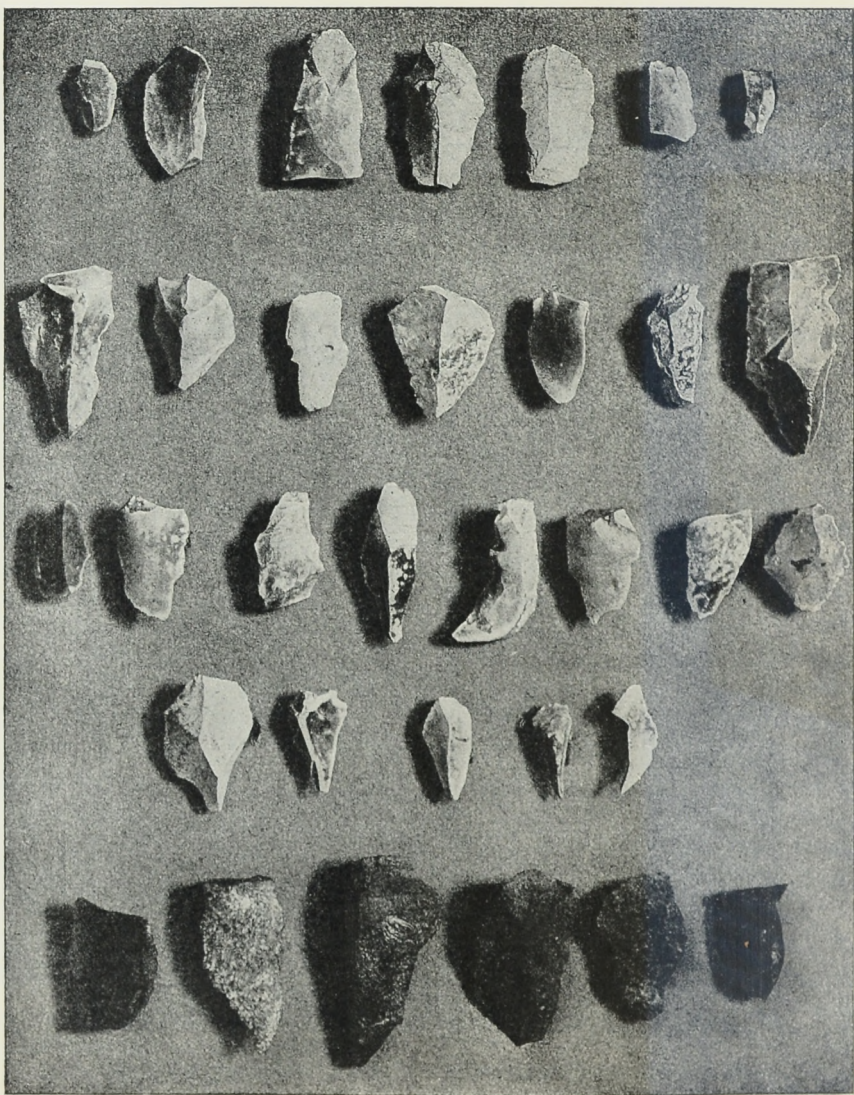
most képzeljük el, hogy hová fognak növekedni ezek a számok, ha az egész geológiai jelenkorra, sőt — ahogy máris követelik — a harmadkor végére, vagyis millió esztendőös jelenségekre is ki kell terjeszteni a történeti kutatást. Mi vár a történetíróra, ha csak 240.000 esztendőről kell beszámolnia, mint amennyire

4. ábra. Guggoló alakban eltemetett ember a fiatalabb kőkorból.

újabban becsülik az emberiség korát, vagy ha el kell hinnünk Amalickij Vladimir varsói egyetemi tanár feltevését, aki szerint az az emberi csontváz, melyet ő 1900-ban a Drina torkolata közelében talált, »legalább« öt millió esztendőös, de esetleg még egyszer olyan régi is. Mindezekből a becslésekből annyi legalább is kétségtelenül következik, hogy a történetírónak a mostaninál sokkal nagyobb tudással kell a világ legóriásabb múzeumához, magához a Földhöz fordulni,

minthogy az emberiség régmúltja, történetének legnagyobb része ennek a rétegekben szunnyadoz. Milyen kincsek rejlenek mélységeiben, eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy minden talpalatnyi területét legalább 180-szor kellett föl-

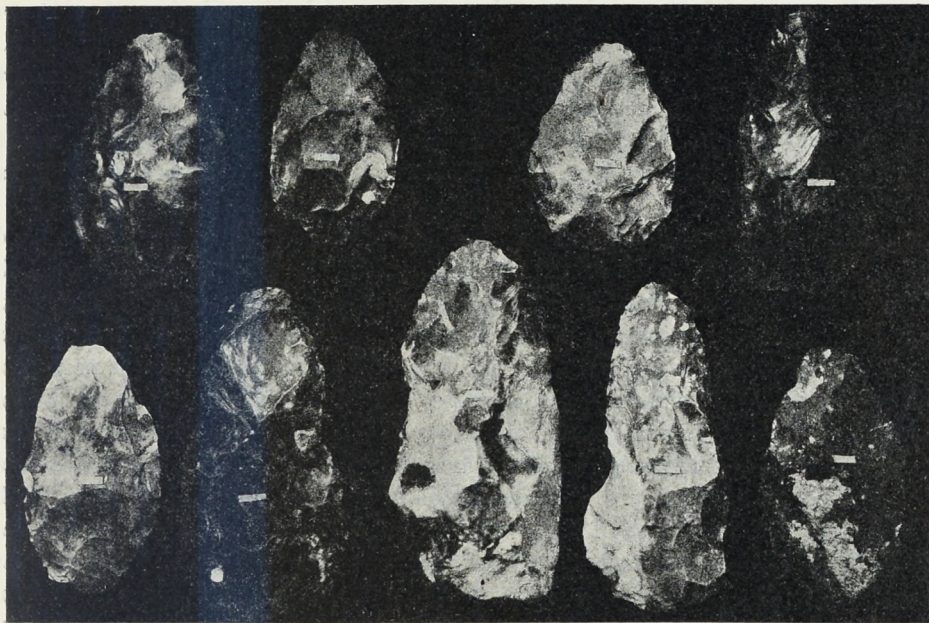

5. ábra. Kova- és porfíreszközök Taubachból.

ásni, mert csak így temethették beléje azt a hatvanhat kvadrillió embert, aki, türelmes tudósok számítását fogadva el, »a világ teremtésétől fogva« máig élt területén. Bajza szerint, aki *Cuvier* álláspontján, de magyarnyelvű világ-történelemben, tudtommal, először mert beszélni a történelemelőtti időről:

»A Földnek őstörténete friss vonásokban maradt fenn a maga sírjában. Egy fölfedezett csont, egy növény lenyomata cáfolhatlan bizonyítványokat ad felőle ; az ősi ember képe azonban sehol sincs meg és még az emlékezést is felőle csaknem nyomtalanságig eltörölte az idők folyama.«

Cuvier tévedett, de elmélete annyira elterjedt, hogy maguk a felfedezők sem mertek dicsekedni azokkal a leletekkel, amelyek az ősi ember képét elővarázsolhatták volna. Azt a keveset, amit az ősemberekről és műveltségükről tudunk, a természettudósok, különösen a paleontológusok és geológusok kuta-

6. ábra. A régebbi diluviális korból való kovaszerszámok.

tásainak, továbbá azoknak a következtetéseknek köszönhetjük, melyek a természeti népek közt járó utazók elbeszéléseiből vonhatók le.

Az embert sokáig csak a Föld jelenkorának fiatalabb, *alluviális* szakaszában merték keresni ; először Lyell (1859) bizonyította be, hogy az abbevillei kőszerszámok *diluviális* emberek készítményei. A *diluviális ember* életéről több lelet is tanuskodik. Németországban Taubachban, a Neanderthalban és Heidelberg körül ; Franciaországban a le moustieri alsóbarlangban és La Chapelle-aux-Saints-ben, délnyugati Európában a Pireneusok tövében, hazánkban a borsodi Bükk-hegységben, Dél-Amerikában : Argentínia és Uruguay egyes vidékein akadtak nyomaira. Még ismeretlen ugyan az akkori ember teljes csontváza, de *alkotásait* ismerjük már részben. A történelemnek pedig éppen az ember tetteivel, alkotásaival kell foglalkoznia.

A bibliától Darwinig ezer elmélet szól az ember *származásáról*, *őshazájáról*, *egységéről* és *fajtáinak* keletkezéséről. A történelem, mely hagyományok után

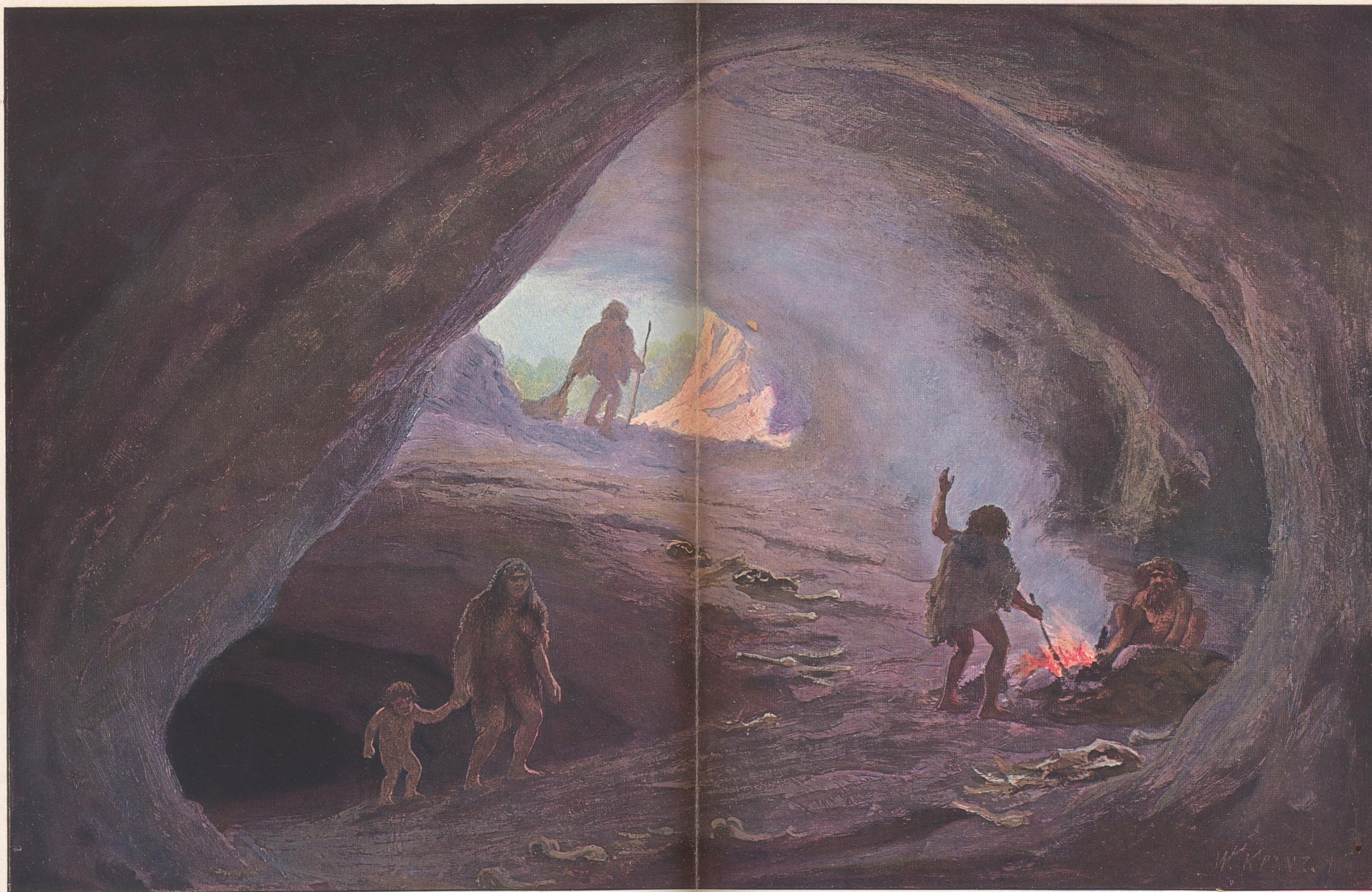
indult, évezredekken megnyugodott a *teremtés* gondolatában, melyet »csak hódolat illet meg, nem bírálát«. Azonban a tagadás, mely kezdettől fogva mindig ott leselkedett a hit mögött, lassan-lassan mind előbbre nyomult és mind súlyosabb fegyverekkel szállt sikra egy egész világ megdöntésére.

Már a humanizmus korában, 1449-ben akadt, aki azt állította, hogy nem Ádám volt az első ember; Amerika felfedeztetése után pedig Theophrastus Paracelsus és mások egészen nyíltan hirdették, hogy az amerikaiak *más* összüléktől származnak. A többféle eredet (poligenizmus) elméletének híve volt Cae-salpinus (1519—1603) is.

Az eredet kérdésével behatóbban csak a »felvilágosultság századában« foglalkoznak újra, amikor Morton már 32 emberfajtát igyekszik kimutatni. Ezt a számot Burke majdnem megkétszerezte (63), míg Quatrefages ezelőtt egy emberöltővel nem kevesebbre mint 150-re vitte fel, ami eléggé mutatja, hogy milyen bajos a fajták közt a határt megvonni. Aszerint változik, amint a bibliai megoszlásra, a nyelvre, a földrajzi viszonyokra vagy a testi sajátságokra alapítják.

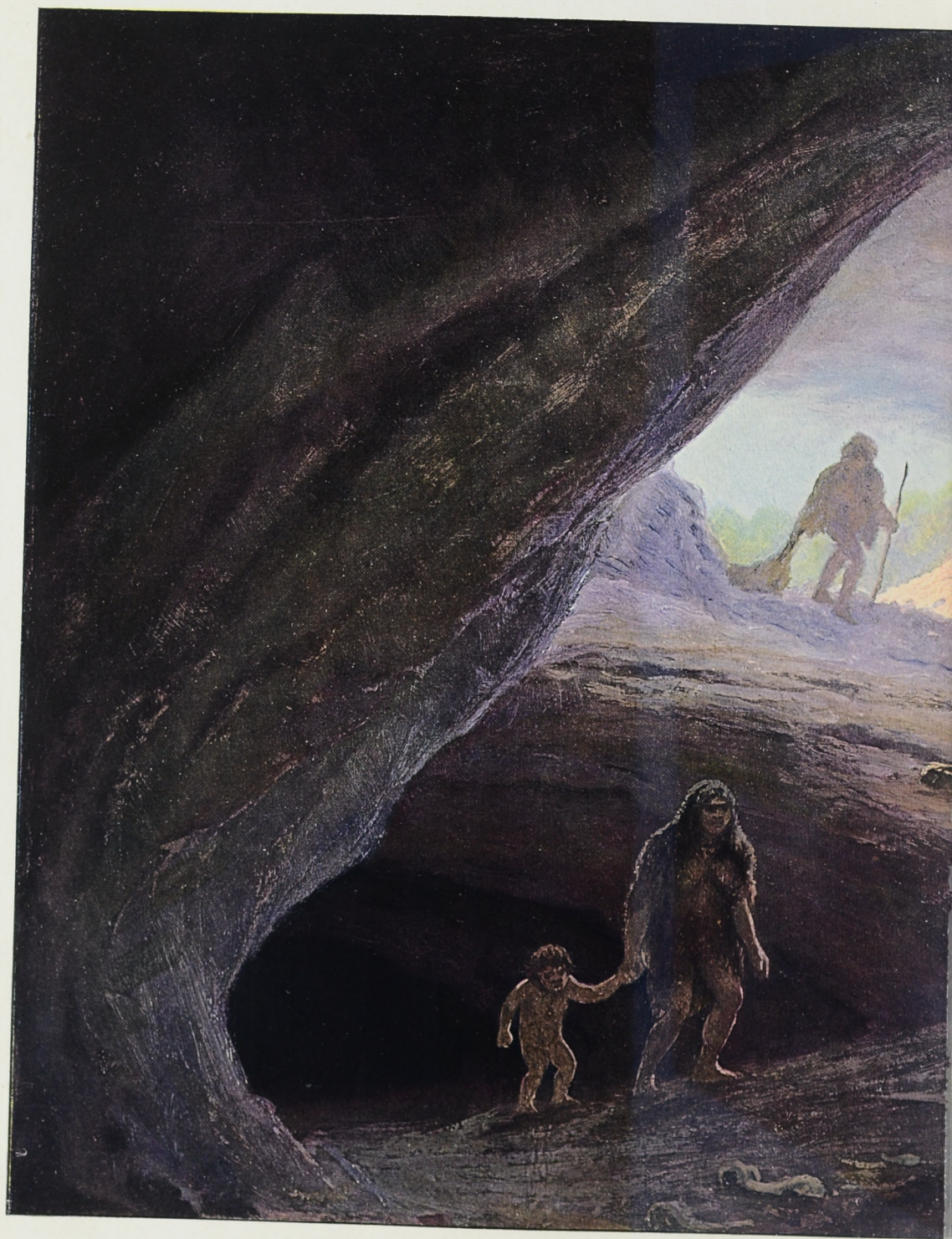
Darwin és Häckel a fajok keletkezését abból magyarázzák, hogy a változó utódok közül a létért való küzdelemben csak a legalkalmasabbak fejlődtek és a természetes kiválogatás következtében új, tökéletesebb fajváltozatok, majd fajok, végre nemek alakultak, és pedig a véglényen kezdve föl egészen az emberig. Azonban Dreyer 1898-ban egy parányi csigának, a *Peneroplis pertusus*-nak valami 25.000 példányán megmutatta, hogy ennek a véglénynek van olyan *egyéne* is, melyben hat faj jellemvonása egyesül. Ez a parányi állat véghetetlen gazdagságban és sokféleségben, de határozott irányban és olyképp változtatja alakját, hogy minden egyes változata erősebb és fejlettebb, ami a fajképzésnek klasszikus példája, sőt azt látszik bizonyítani, hogy »ugyanazon egyén sarjadékai mind mások és nem határozhatók meg egy faj gyanánt«. Dreyer magyar ismertetője: Francé Rezső azt hiszi, hogy tudományos forradalom előestéjén, a megismerés határszélén állunk s hogy Dreyer könyve mintát teremtett, hogyan lehet a filozófiát a természet megismerésének szolgálatában értékesíteni.

Egyébiránt Darwin korszakalkotó elmélete körül még mindig folynak a tudományos viták. Híveinek táborával szemben elég tekintélyes azoknak a tudósoknak száma, kik nem fogadják el tanításait. Különösen abba nem tudnak sokan belenyugodni, hogy Darwin, Huxley és mások, ha nem is egyenesen a gorillától (aminek dr. Zell az *Odysseia* óriását, Polyphemost tekinti) származtatják le az embert, mégis egy már *kihalt* majomfajtól vezetik le családfáját. *Dubois* 1895-ben azt hitte, hogy fel is fedezett ilyen *Pithecanthropus erectus*-t s annak, 15 méternyi területen elszórt, két fogából, koponyája egy darabjából s felső lábszárcsontjából akarta megalkotni az emberállat képét. Egész irodalom keletkezett erről a leletről, melynek azonban együvértartozását nem lehetett kétségtelenül bebizonyítani és melyhez hasonló leletet azóta sem találtak. De Häckel 1901-ben a jávai embermajomra és a malájoknak arra a hitére figyelmeztette a tudósvilágot, hogy a majmok elkorcsosult emberek. Azoknak, kik irtóznak attól a gondolattól, hogy valamely majomfajtól származunk, vigasztalóbbnak tetszik a heidelbergi *Klaabich* elmélete, amely szerint az ember a

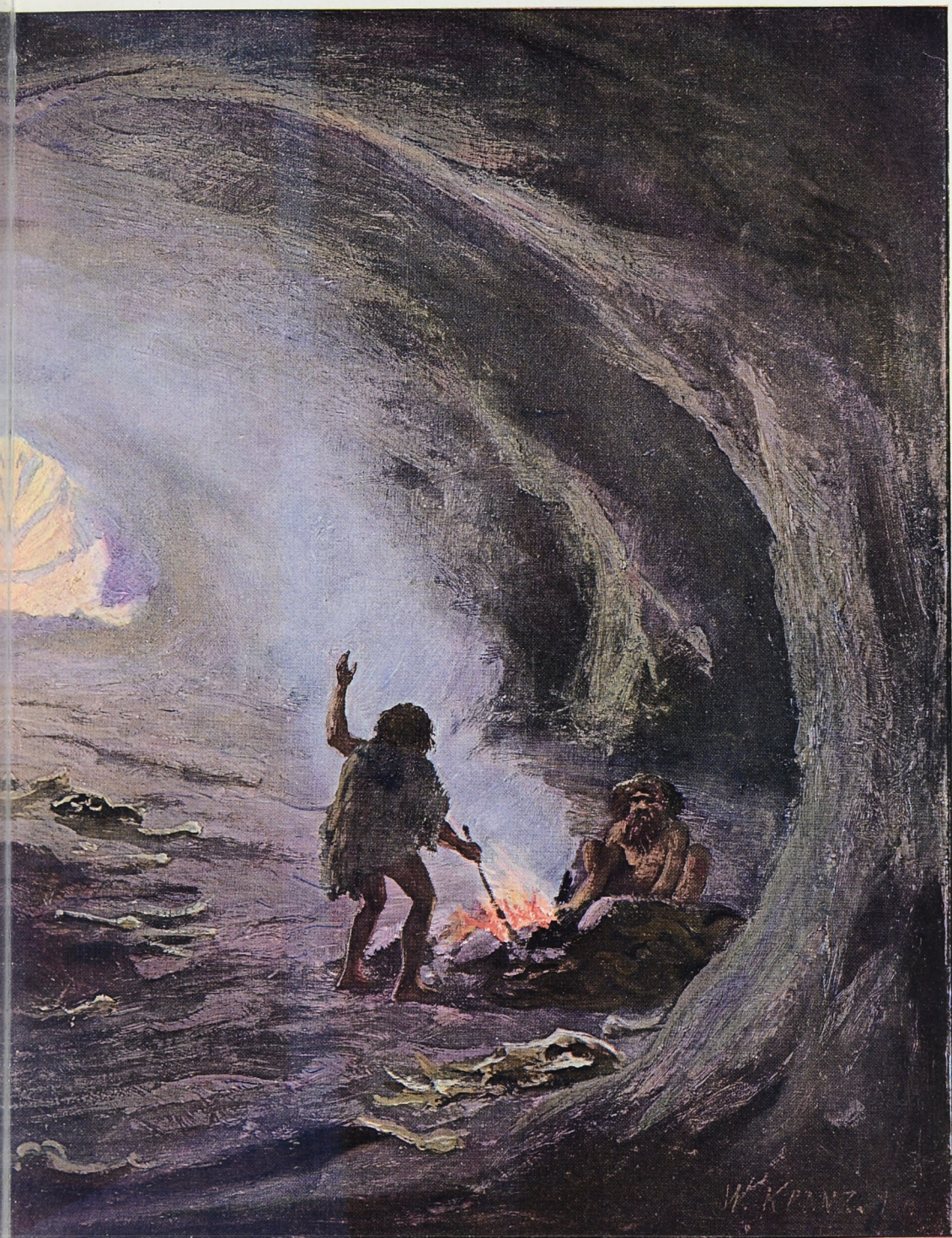

BARLANGLAKÓK A JÉGKORSZAKBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

BARLANGLAKÓK

ÉGKORSZAKBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

harmadkorban, szelid éghajlat alatt, nem igen fás vidéken keletkezett, tehát nem őserdőben és nem mint mászó lény. Agyvelejének fejlettsége, szőrtelensége és egyenes testtartása veleszületett tulajdonságok. Az őslényektől örökölte kezének, lábának mostani alakját. Az ember egyenes folytatása egy középponti törzsnek, melyből a majmok egyoldaluan váltak ki és melyek emberekké sohasem lehetnek. S még vigasztalóbb, hogy a chapelle-aux-saints-i ember már vallásos lény volt és a hatalmas agyú Bismareknak sem volt fejlettebb koponyája mint neki.

Az ember származásának kérdése azonban a sokféle elmélet mellett sincsen még teljesen tisztázva és mi itt bővebben már azért sem foglalkozhatunk vele, mert kifejtése nem annyira a történelemnek, mint inkább az őslénytannak a feladata. (A kérdés behatóbb tárgyalása különben ennek a vállalatnak »Az ember«-ről szóló kötetében található meg.)

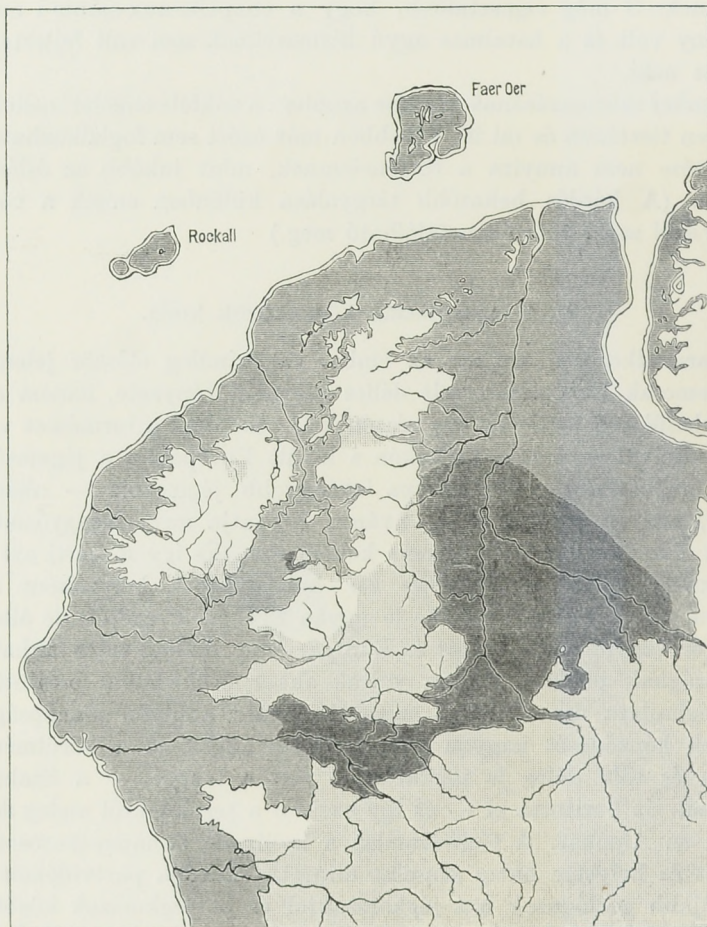
II. A eszizolatlan köeszközök kora.

A harmadkorban, amikor az ember valószínűleg először jelent meg a Földön, nemcsak Európának volt délies jellegű növényzete, hanem az északi sarkkörön belül eső területek egy részének is. Azonban a természet viszonyainak módosultával az északi földtekén s kivált Európában a jégmezők száma nagyon megnövekedett. Aki Európa legnagyobb jégmezőit — akár a norvégiaiakat, akár a svájciakat — nyáron látogatja meg, meggyőződik, hogy éghajlatuk ilyenkor éppenséggel nem kellemetlen. És így megérti azt is, hogy a jégkorszak, mellyel a *diluviális kor* beköszöntött, helyenként az é. sz. 700-ának megfelelő hidegre hűtötte le ugyan Európa levegőjét, de általános és nagy hideget, fagyot nem okozott és Európát csak részben tette lakhatatlanná. Magyarországnak például szintén voltak akkor örök hóval borított hegyei, de azért éghajlata nem lehetett szigorúbb, mint amilyen manapság Svájcé. A glecserek képződését nagyon előmozdította akkor az a körülmény, hogy Európában és tőle délre is sokkal több volt a tenger — a Szaharát például teljesen víz borította el — és így ezekről a területekről meleg déli szelek nem érték az Alpokat. A Golf-áramlat a lesülyedt Panama-szoroson át más irányt vett és helyette hideg áramlat érintette Európa partvidékeit.

Az újabb geológusok hat jégkorszakról és öt jégkorszak közötti időről beszélnek. Ez utóbbiak közül a hatodiknak kezdetét, a Kr. e. 4000-ik évre teszik. A görög és római írók még időszámításunk kezdetén is nagyon zordnak mondták az Alduna vidékét, Galliát, Germániát, Szkitiát, szóval Közép-Európa déli részeit is. Az átmenet tehát lassan ment végbe. Az említett területeken és Amerikának a megfelelő (43.) szélességi fok alá eső részein még másfélezer esztendő múlva is vadásztak a rénszarvasra, amely pedig jellemző állata a jégkorszaknak, de nem csupán a sarkvidék lakója. Csontjait a frontali (Belgium) barlangban juhok és kecskék maradványai mellett találták, ami szintén meggyőzően bizonyítja, hogy sarkvidéki hideg nem uralkodhatott azokon a tájakon.

Körülbelül százezer évvel időszámításunk előtt, az éghajlat első nagy változása következtében, nagy ázsiai *emlősök* (mammut, rhinoceros, őstulok,

barlangi medve, barlangi oroszlán, óriási szarvas és mások) keresték fel Európának északibb, most már mérsékeltébb tájait. Nyomukban jártak a rájuk vadászó *emberek*. Mikor azután ezek a vidékek évezredek múlva újra zordabbak lettek, emberek, állatok délfele vonultak és kiszorították innen a harmadkor állatait.

7. ábra. Szárazföld a mostani Északi tenger helyén.

Bizonyos, hogy a nagy vadak gyors pusztulását — a természet viszonyain kívül — első sorban az ember és a gyarmatosítás idézte elő.

Valószínű, hogy az éghajlatnak minden változása, az új tanyákra való vándorlás, az új viszonyokkal való megismerkedés és sok más, az előbbiekkal összefüggő tényező fejlesztőleg hatott az ősemberre, de mindenesetre módosította életét, nyelvét, hitét, vagy talán inkább babonáit, erkölceit és szokásait.

A ma ismeretes diluviális leletek egy részét a mammut korába (az ötödik átmeneti időbe, a chellei és moustieri korszakba), más részét pedig a *rénsszarvas*

korába (a hatodik és utolsó jégkorszakba, a sollustréi periódusba) szokás sorozni. Erről a korszakról majd csak akkor lehet tulajdonképpen bővebben szólni, ha a benne élt embert is olyan ép állapotban találják meg, mint 1901-ben azt a szibériai mammutot, melynek nemcsak csontja, húsa, bőre maradt meg, hanem gyomrában »még« meg nem emésztett táplálékra is akadtak. De csak pár év óta vannak olyan embermaradványok, melyekről a tudomány azt vitatja, hogy a diluviális korszakból származnak. Még mostan is igen nagy

8. ábra. A krapinai ősember csontmaradványainak lelőhelye.

a *Virchow* tekintélyére támaszkodóknak száma, akik ebben az irányban nyíltan kifejezik kételyeiket és nem tartják lehetetlennek, hogy pl. a neander-völgyi lelet valamely korcsjellegű koponyának maradványa. Nem mondotta ki az utolsó szót a tudomány azokról az emberi csontokról sem, melyeket egy krapinai barlangban találtak és melyeket Kramberger Zágrábban vizsgált meg. Ezek a csontok tíz embernek a maradványai és Keilhack szerint határozottan a jégkorszakból származnak.

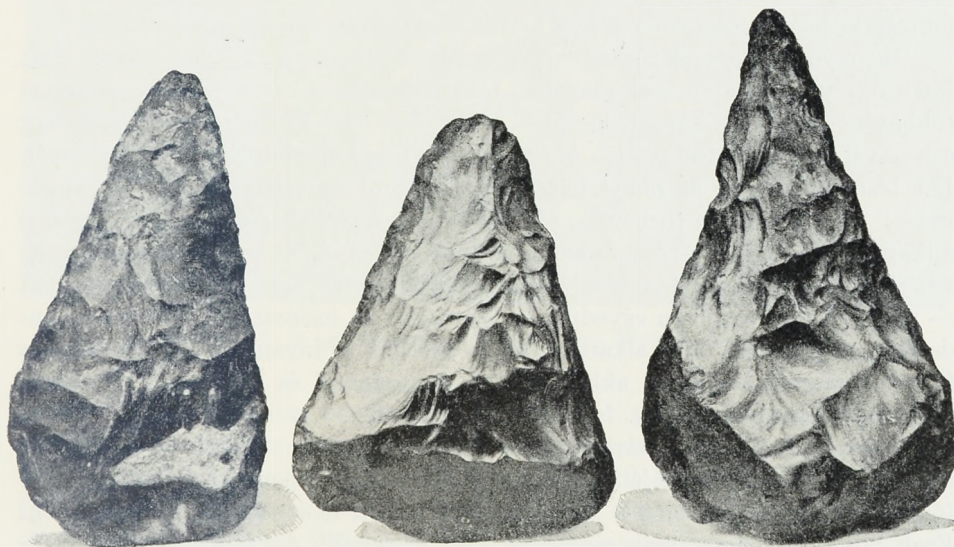
De ha a jelzett és még sok más leletet illetőleg még egyre folynak is a viták, a történet még sem zárkozhatik el ama kiváló tudósok meggyőződése elől, akik szerint az ember úgy az interdiluviális, mint a diluviális korszakban nemcsak hogy földrészünkön is élt, hanem már a kultura bizonyos fokára is felemelkedett. Ezeknek a tudósoknak nézete szerint többnyire halászzattal és

vadászattal foglalkozott, ez pedig már különböző népek sűrűbb érintkezését, sőt esetleg vegyülését jelenti. Kelet felől »turáni« lovadások, délről a hottentottákra és busmanokra emlékeztető sárgásbarna mammutvadások egészen a mai Franciaországig elkalandoztak. Ezek az odább északra élő régibb halásztörzseket saját férfiasabb életmódjuk eltanulására szorították. Ami ez ősrégi kor kulturális viszonyait máskülönben illeti, a Föld különböző részein felszínre került leletekből kétségtelenül megállapítható, hogy az akkori emberek háziállatok nélkül jártak-keltek, a földműveléshez, edénykészítéshez nem értettek, de tüzet gerjeszteni már tudtak. A gyújtogató villám, a tűzhányók izzó lávája, a gáz- és naftagajzirok lángja, miután első rémületüket leküzdötték, a tűz felhasználására, parázsszedésre vezette őket. De a természetadta tüzet, ha gondatlanság vagy valamely szerencsétlenség (pl. felhőszakadás) kioltotta, újra feléleszteni nem tudták többé. Ilyenkor csak hosszú idő múlva és csak óriási fáradsággal, mesterkedéssel, például fadaraboknak dörzsölésével, forgatásával sikerült új tüzet gyújtaniok. A tűznek rendkívüli jelentőségét példázza Prometheusnak (»A gondolkodó«) a Kaukázus hegységéhez fűződő mondája is. Érdekes, hogy Prometheusnak neve, a hinduk tűzgyújtó fájára: a pramántha-ra emlékeztet. Aeschilos szerint Prometheus volt az, ki »Zeus legnagyobb dicsőségét, a *mindent alkotó tűz erejét* elrabolta és az embereknek adta«. »Nádszárbba rejtve hozta le nekik a tűz magvát, amely nagy vezérök, a *művészetben mesterük leve*.« Harmincezer esztendeig kellett ezért bilincsek közt epednie. Ezzel a nagy idővel a tűz ismeretének ősrégi voltát akarta a költő sejtetni. A mondák világából a valóságba térve vissza, bizonyos, hogy az emberiségnek sok ilyen tűzhozó Prometheusa lehetett, mert ugyanaz a szükségérzet másokat is ugyanazokra a kísérletekre és eredményekre vezetett. Nincs nép, amely előbb-utóbb meg ne ösmerte volna a tüzet.

Mihelyest az ember ennek »az istenektől származó« kincsnek birtokába jutott, az elejtett vagy elfogott vadállatok húsát meg is süthette és hogy jobb ízt adjon neki, só helyett, a véres hamú megpörkölt porával fűszerezte. Akkori őseink a hús szétadarabolására sem a fogaikat használták már csupán, hanem esetleg kőbaltáival szelték fel. Az állati és néha emberi csontokat pedig a medve sonkaesontjával törték össze, nemcsak azért, hogy velőjüket kiszophassák, hanem azért is, hogy eszközül használhassák. A nagyobb vadakat vermekben fogták meg vagy törbe ejtették, azonban kőbaltáikkal már a rénszarvast, medvét és más állatokat is megtámadák. A madarakat nyíllal lötték le; a halakat pedig csonthoroggal, szigonnyal, sőt más eszközök mellett még hálóval is fogták már. Ezeket az ősi hálókat, csonttűk segítségével, bélhúrokból készítették. Ilyen csonttűket és bélhúrokat használtak fel bundáiknak és egyéb, az északi tájakon szinte nélkülözhetetlen ruhadarabjaiknak összefércelésére is. Ezeket a ruhákat mindamellet nemcsak szükségből, hanem nagyrészt hiúságból is öltötték magukra. Ugyanez a hiúság vezette őket lassankint arra, hogy — különösen olyan tájakon, hol az éghajlat szelidsége következtében nem szorultak ruházatra — ékszereket viseljenek és mindenféle módon cico-mázzák, ékesítsék magukat. A kova és az obszidián lepattant szilánkjaiból készítették nyilaik és lándsáik hegyét, ugyancsak azokból vagy más kemény kövekből

baltáikat, késeiket, tűreiket, vésőiket, furóikat, fűrészeiket és egyéb szerszámaikat. Baltáikkal és égetés segítségével azután már ledöntöttek nagyobb fatörzseket és hónapokig tartó fáradságos munkával egy-egy tökéletlen kis csolnakot is teremtettek maguknak. Azonban nemcsak a kőveket használták fel a létért való küzdelemben és nagyobb kényelem megteremtésére, hanem nagyobb állatok csontjait is. Így a medve állkapcsából csatabárdokat készítettek, a rénszarvas koponyájának hátsó részét pedig ivópohárnak használták fel.

A délindiai ősembernek eszközei, amint azt a nebbudavölgyi leletek mutatják, általánosságban alig különböznek ezektől. És minthogy az észak- és a délamerikai leletek is majdnem ugyanilyenformák, megállapítható, hogy

9. ábra. Kovaeszközök.

a régibb (paleolit) kőkorszak ősbereai körülbelül egyforma életet éltek és hogy mesterségeik főképpen a kovás vidékeken fejlődtek ki.

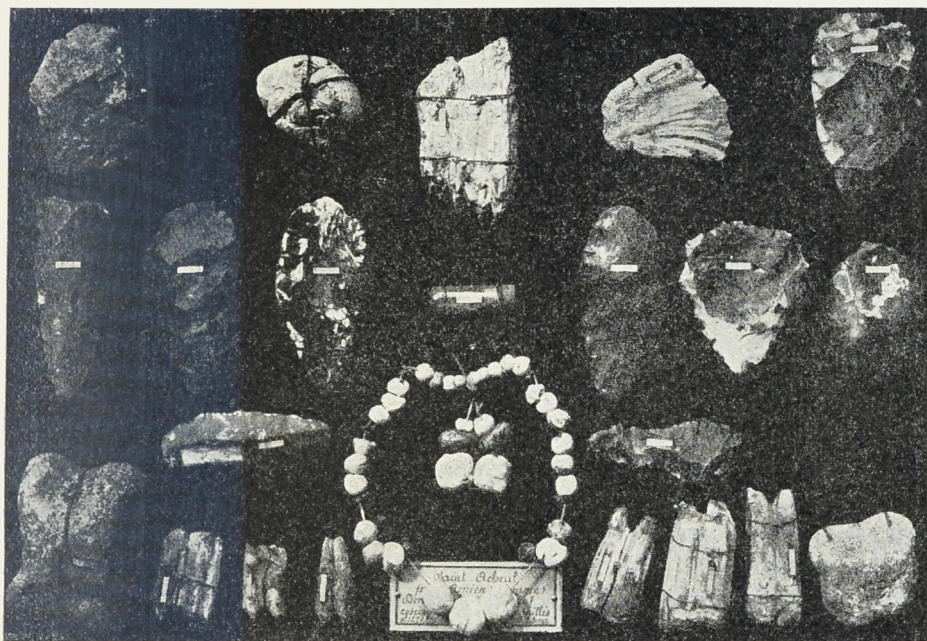
Ami lakóhelyeiket illeti, kunyhóikat fagallyakból gabalyították vagy mesterségesen fonták. A délamerikaiak az óriási páncélos állatok üres teknői alatt húzódtak meg, míg a hegyvidéki ősberek csapatosan barlangokban vonultak meg, úgy hogy egyben több százan is kerestek menedéket. Ezek a barlangok a késői kutatónak éppen olyan fontos felvilágosításokat adnak az ősberről, mint például Herculánium és Pompéi a régi rómaiakról. Ezekben a barlangokban jelenik meg először az ember mint *művész*, aki már úgy a hogy rajzolni és mintázni is tud. Így a périgordi barlangban olyan elefántesontra és rénszarvasagancsra bukkantak, melynek karcolásai állati alakokat ábrázolnak; a dordognei barlangokból pedig egy hálnak, rénszarvasnak és vizilovaknak rajzolt másai kerültek elő.

Bukkantak már olyan leletekre is, amelyek azt a különben tetszetős meghatározást, hogy az őstörténelem a beszéd feltalálásától az írás feltalálásáig

terjed, kissé ingadozónak mutatják. A périgordi barlang egyik kareolata ugyanis, egy ledöntött fenyő tövében, két lófej közt álló meztelen, lándzsás embert tüntet föl. Nem lehetetlen, hogy ez már afféle *képírás*, amilyennel az északamerikai indiánok még korunkban is élnek. Mások viszont azokban a cífraságokban vélnek írásjeleket felismerni, melyeket a Pireneusokban, különösen Mas-d'Azil környékén található festett kavicsok mutatnak. Nem szabad emellett azt sem felednünk, hogy Európa őslakói csak bevándorlók és így a képírásnak ezeknél sokkal régibb emlékei is lehetnek. Ezek az ősemberek különben, mint már jeleztük, festették is magukat és állatoknak átfűrt, felfűzött fogait ékszerként viselték. Még érdekesebb, hogy a rénszarvas csontjából fűtyülőt készítettek, ami az idáig ismert legrégebb hangszer. Szerszámaik egyébként azt mutatják, hogy a csínosságra és a helyes arányokra is adtak már valamit.

Bizonyos, hogy az ősembernek egyénisége erősen kifejlődhetett. Hisz Istenről mit sem tudva, csak magában bízhatott, mikor kezdetleges fegyvereivel többnyire magában állott szemben ellenségeivel, különösen az állatvilág óriásaival. Emellett testalkatra és erőre nézve alig különbözött a mai embertől. Ezt bizonyítják úgy az olmoi (olaszországi), mint az egisheimi (elsassi) koponyák; ezt a naulettei (belgiumi) alsó állkapocs, a sipkabarlangi (morvaországi) állkapocstörődék, a brazilai és az argentiniai koponyák és az az arrecitesi csontváz is, melyet egy glyptodon óriási páncélja alatt találtak. Mindezek a leletek — pedig ezek úgyszólván egyedüli maradványai az özönvizi embernek — mindenben megfelelnek mai alkatunknak és testünk arányainak. Míg azonban a felsorolt maradványok az akkori ember nagyságáról és méreteiről így mégis csak tájékoztatnak, addig faji tulajdonságairól — a neandervölgyi leletet sem véve ki — semmi felvilágosítást nem nyújtanak. Ellenben kulturájok ma, a gőz és villam idejében sem pusztult el végképpen. Az eszkimók, tűzföldiek és tasmaniak még a XIX. század elején is a paleolit korban éltek. Ezek közül is a tasmaniak maradtak meg legtovább ősi állapotukban. Valószínűleg ők az utolsó emberei annak a sok-sok évezred előtt letűnt időszaknak, s ők azok, kik a mai műveltséget utolsó lehetetükig megvetve és a kőkorszak kulturáját a maga egész eredetiségében mindhalálig megőrizve, szálltak alá sírjukba. Egyébként, Tasmaniát kivéve, éppen Ausztrália, továbbá Déli- és Közép-Afrika az a földrész, ahol nem akadtak még idáig az özönvizi embernek nyomaira. Annál bővebben bukkanunk ellenben mindenütt az *újabb* (neolit) *kőkorszak* emlékeire, az *alluviális ember* alkotásaira.

Az alluvium (áradmány), a Földnek ez a legfiatalabb rétege, már az emberiség szemeláttára keletkezett és még most is növekedik. Az alluvium korába tartozik minden folyónak régi és új ártere, a növények elkorhadásából származó humus, tőzeg, továbbá minden korálsziget, a működő vulkánok lávája és még sok más képződmény. Az alluvium első ezredéveiben az emberiség az újabb, az úgynevezett *csiszoló kőkorszakban* élt. Fegyvereit, szerszámaikat még mindig kőből készítette ugyan, de már csiszolással és sokkal ügyesebben. A fémeket még nem ismerte. Ez a kor körülbelül hetedfélezer esztendeig, tehát mintegy Kr. e. 10400—4000-ig tartott. Európa már egészen eltemette s emlékeit a Föld mélyeiből kell összegyűjteni. Ellenben Ausztrália még egy századdal ezelőtt is

10. ábra. Kova- és csontékszerek a Somme-völgy diluviális lerakódásaiból.

benne élt, sőt a braziliai botukudok ma is ezt az ősrégi műveltségi fokot képviselik. De csak korunkban emelkedett magasabbra Grönland, Ázsia és Amerika legészakibb része is, sőt most sem lett hozzá teljesen hűtelen.

 Európa legműveltebb népei neolittelepek felett építették meg világvárosaikat s a mai és a kőkorbéli műveltség között kétségtelen az összefüggés. Kalifornia egyik barlangjában 1899-ben egy asszonynak és állatbőrbe pólyázott gyermekének holttestére bukkantak. Az asszony éppen olyan nagy volt (237 cm.), mint az a kanaszi férfi, kit 1900-ban valóságos óriásnak írtak le Virchow berlini patológiai intézetében. Különösen feltűntek az asszonynak nagy, szinte négyzet alakú lábai. Ez a nő, Le Plongeon szerint, a mája fajhoz tartozott, mely 11.500 évvel Kr. e. is itt élt már Földünkön. *Marghieri*, mexikói archeológus Demingtől délre, a Sierra Madre egyik barlangjában, szintén talált egy mája asszonyt, még pedig nem is egy, hanem két, ugyancsak állatbőrbe takart gyermekkel.

Ezeknél tehát már a fajt is meg lehetett állapítani, amint ez különben sok, máshol talált csontváz megvizsgálásánál is sikerült a tudománynak. Az ilyen, Európában felszínre kerülő ősrégi csontvázak jobbadán árja jelleget mutatnak. Úgyiszlóván majdnem valamennyire *csiszolt* kőszerszámok és fegyverek, valamint háziállatok és hasznos növények maradványaival együtt bukkannak és a paleolit leletekkel egyáltalában nem tévesztethők össze.

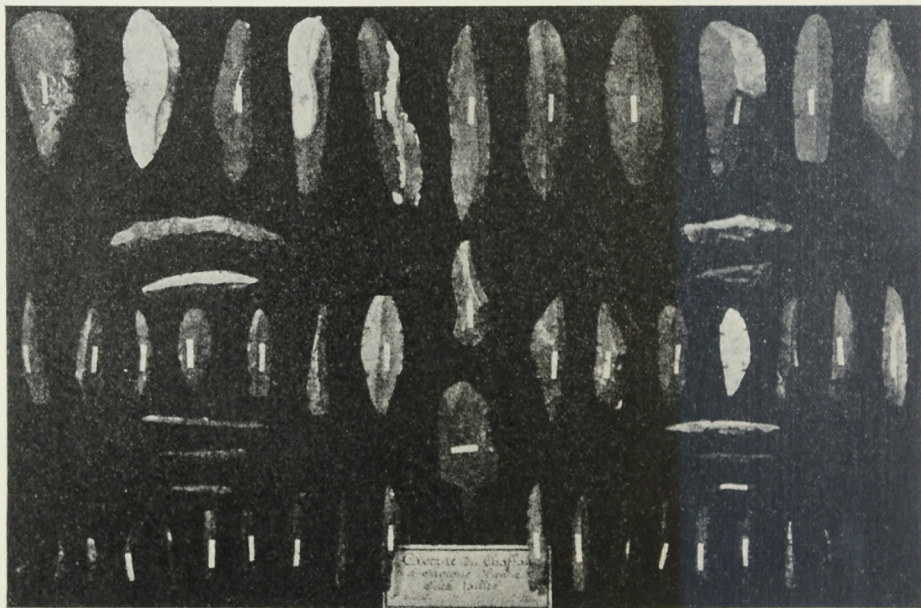
Az európai, neolitikorbéli ember legrégebb ismert emlékei azok a konyha-hulladékok (kjökkenmödding), melyeket az akkor fenyesekkel borított Dánia tengerparti lakosai dobáltak el s melyek gátak vagy halmok alakjában maradtak

ránk. A sok milliónyi osztriga és más kagyló feltört héjai, az őz, szarvas, bölény, vaddisznó, hód, foka, hal, madár (így a hatyú, alka és süketfajd) kiszopott füstös csontjai azt bizonyítják, hogy ottan vadász- és halásznép élt.

Dániának ez az őslakossága a főzéshez már agyagedényt, fazekat használt, melyet szabadkézzel, korong nélkül készített s bemetszésekkel, karcolásokkal, vagy ujjainak puszta benyomásával díszített. Vannak efféle kagylóhalmok Angol- és Franciaország, Portugália, Oroszország, sőt Japán és Amerika partjain is; de nem mind egykorúak, még a dán halmok sem, mert pl. a füneni Svendborg s a jütlandi Kolinsund közelében felgyült konyhahulladékok már a fiatalabb, vagyis a teljesen kifejlett kőkorból valók.

III. A csiszolt kőeszközök kora.

A teljesen kifejlett neolit-kor emberei (Ázsiában a turániak, Afrikában a hamiak, Európában az árják, Amerikában a máják, Ausztrália északi szigetein a malájok) a műveltségnek olyan fokára emelkedtek helyenként, hogy már nagy államokat alapítottak. Velők a szoros értelemben vett történelemnek már foglalkoznia kell. Az embereknek különben ebben a korban is a kova (tűzkő) maradt legbecsesebb anyaguk. Még mindig belőle és segítségével készítették eszközeiknek legnagyobb részét is. De felhasználtak már másfajta köveket is. Fegyvereiknek és szerszámaiknak bizonyos fajtáit, törés, pattintás és csiszolás segítségével, agyagpalából, dioritból, trachitból, amfibolból és bazaltból, továbbá gnájszból, gránitból, szerpentinből, kvarcból és más kövekből

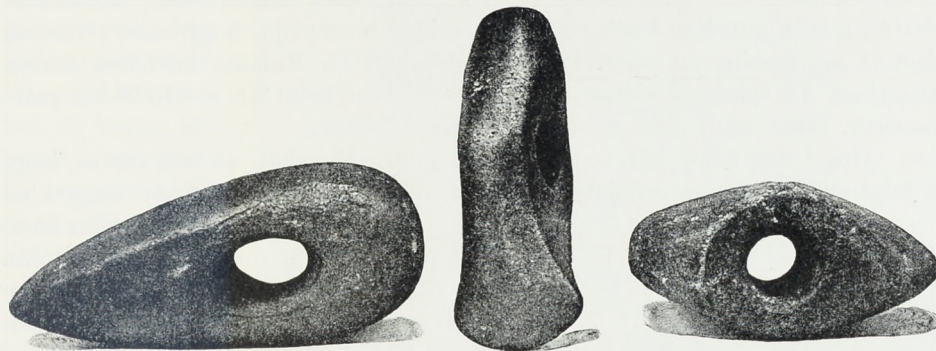
11. ábra. Finom kovakések Észak-Franciaországból.

Az Athenaeum r. 4. nyomása.

BOROSTYÁNKÓ-FARAGVÁNYOK A KŐKORSZAKBÓL ÉS KÉSŐBBI ÉRCTÁRGYAK.

állították elő. Mindezeket az eszközöket nagyon élesre tudták köszörülni és csiszolni, sőt, ahol kellett, a nyél számára mesteri módon fúrtak lyukakat is. Régi készítményeiket sem dobták el, hanem, mint a természeti népek ma is,

12. ábra. Csiszolt és átfúrt kőbalták.

az újakkal vegyesen használták. Hiszen elképzelhető, hogy milyen nagy kincs lehetett akkoriban egy-egy jól kicsiszolt kőbalta, mellyel elég könnyedén tudták vágni a fát, a csontot; vagy egy-egy kés, véső, mellyel a csontot, szarvasagancsot faragták és ékesítették. Némely vidéken kőtárgyak helyett inkább csont- és agancseszközök divatoztak. Így például mostani hazánk egy részében is, mint-hogy a hontmegyei Magyarád vidékén találják a világ legtöbb szarvasagancseszközét. De a kifúrt kőeszközök is nagyobb számban kerülnek napvilágra nálunk és Skandináviában mint más országokban, ami azt bizonyítja, hogy népei a kőkorszakban a legműveltebbek közé tartoztak.

Nem ritkák hazánkban az őskori nők ékszerei sem: nyakláncok, melyeket alabastrom- vagy színes, égetett agyaggömbökből és átfúrt állatfogakból fűztek össze. Ilyen ékszerek még a bőven található metszett fülbevalók, hajtűk, bükkfafésük és egyéb díszítőtárgyak.

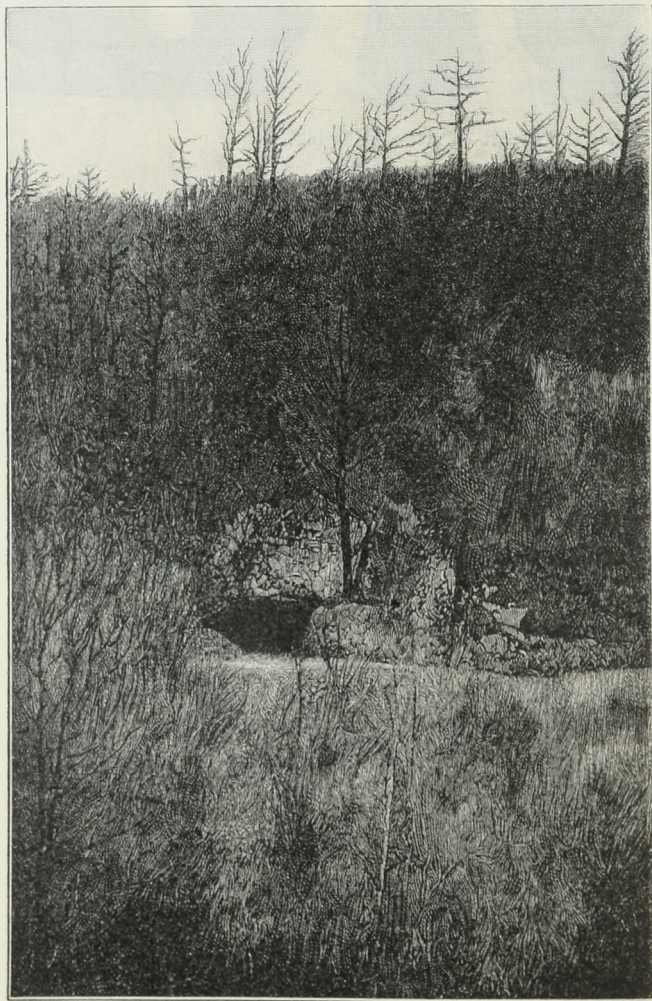
Óriási haladás jele, hogy a kutyán kívül már a tehenet, lovat, kecskét, juhot és disznót is meg tudták szelidíteni. Firduzi Sahnaméja szerint az ósárják Iránban 272 fajta hasznos állatot ismertek s eredeti, szelid természetüket éppen az állatok húásával való táplálkozás rontotta meg. Aprójószágot, szárnyasokat csak későbbben kezdtek az ősemberek tenyészteni. Amerika, fölfedeztetése koráig, a kutyán kívül nem ismert más háziállatot, Ausztrália pedig mindössze a kutyát, lámát és a disznót szelidítette meg.

A busmánok, peserék, andamánok még a XIX. század elején sem értettek a földműveléshez, de az ősemberek egy része már a háziállatokat is felhasználta céljaira. Szántottak, vetettek. A legősibb ismert természetű növények: a búza, árpa, kender és lencse. Az almát, körtét nemesítették is, de másféle gyümölcs és növény termelésével nem törődtek.

Ebben a korban cserélték fel a bőrtömlőt cserépedényekkel, amelyeknek hiányát pedig egyes természeti népek, például a tűzföldiek, még most sem igen

érezik. A nagy, esetlen edények mellett ekkor már csinosabbakat, finomabb kivitelűeket és nagyon különböző alakuakat gyártottak. Úgyesen és emellett izlésesen dolgoztak korong nélkül is, sőt már színes díszítéseket és füleket alkalmaztak. Rendkívül érdekes és feltűnő körülmény, hogy a díszítés módja a Föld minden alluviális leletén egyezik. Hogy ezek milyen ősrégi időben hirdették már a művészi érzék ébredését, eléggé bizonyítja, hogy azok a vörösré égetett agyagedények, amelyeket Egyiptomban II. Ramses memfiszi szobra közelében 12 méternyi mélységben találtak, körülbelül Kr. e. 11.600-ból származnak, tehát több mint tizenegyedfélezer évesek.

Hogy már akkoriban is használtak ilyen edényeket, az arra mutat, hogy a folytonos vándorlás szünetelni kezdett, minthogy ilyen törékeny tárgyakkal

13. ábra. Barlanglakás bejárata a mammutkorszakban.

bajos lett volna hosszúszababb utakra indulni. A földművelés terjedése különben is kedvezett az állandó letelepedésnek. A barlangok még mindig emberi központok maradtak ugyan (bizonyítják ezt hazai barlangjainknak, pl. az aggtelekeinek, baráthegyinek, haligócinak stb. ebből a korból származó leletei is); de a földművelőnek már ki kellett lépnie a hegyek rejtekeiből. Foglalkozásának megfelelő helyen, nyiltabb tájakon, alföldeken, nagyobb folyók széles völgyeiben kellett letelepednie, míg a halásznak tengerek, tavak és folyók partjain kellett keresni boldogulását. Ilyen szellemben beszéli el a biblia is, hogy Kain, a földműves, építette az első várost. — A város, vagyis in-

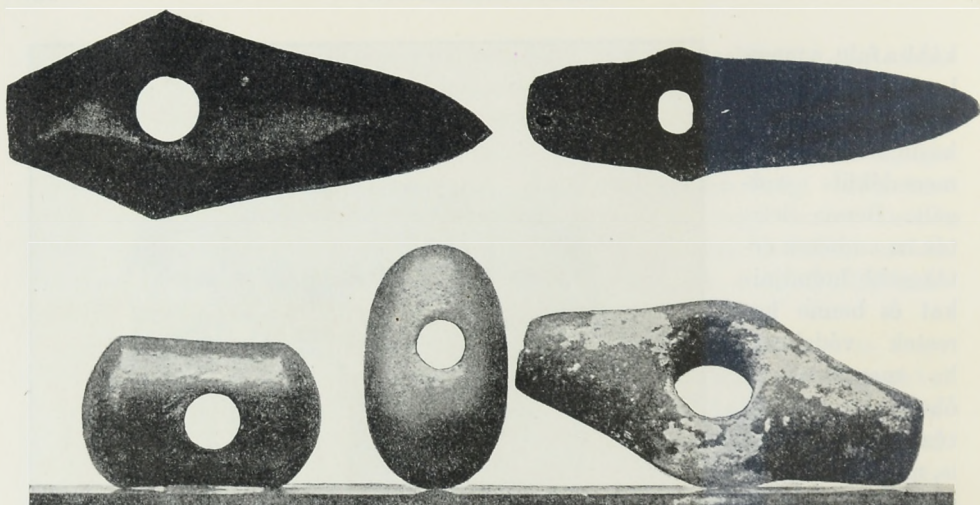
kább a falu, a maga legősibb alakjában nem is annyira lakásul, mint inkább menedékül szolgált. Benne őrizték az emberek értékeesebb holmijait és benne kerestek védelmet, ha megtámadták őket. Itt voltak tűz- és műhelyeik is, melyekben számaikat készítették. Az etruszok és a rómaiak még a történelmi időkben is ekével szántották körül azt a helyet, ahol várost akartak építeni és oda, ahol az ekét fölemelték,

14. ábra. Cölöphéptmény.

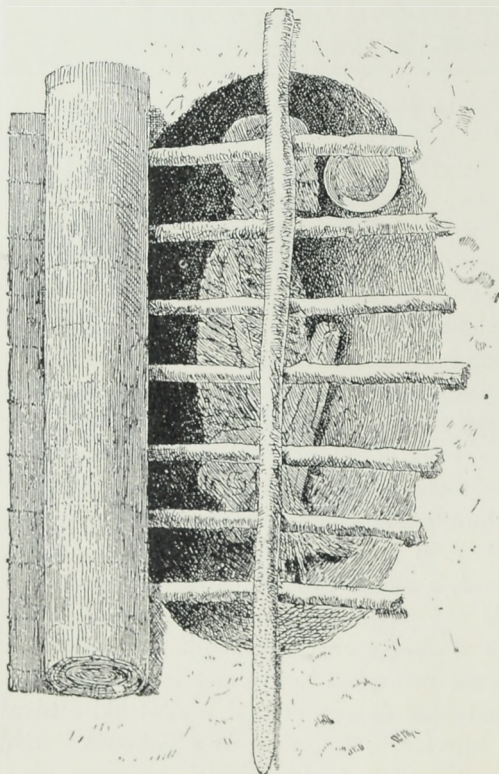
a város kapuját helyezték el. A földművelés és a városalapítás között levő szoros összefüggést mutatja, hogy az első nagyobb városokat a földet művelő turániak és sémiak emelték, míg a pásztorkodó árjak évezredek át meg tudtak nélkülözni. Ellenben nekik tulajdonítják a cölöphéptményeket, melyeknek korát némelyek 6—7000 évesnek becsülik.

Az első Svájcban fedezték fel 1853-ban s ma már ott 160, egész Európában pedig (Francia-, Olasz-, Németországban és Ausztriában) 284 cölöpfalut ismernek összesen. Igaz ugyan, hogy a tranzkaukázusiak egy részét még 1839-ben fedezték fel, de ezeket máig sem tanulmányozták rendszeresen. Mindezek a telepek már közös erővel, bizonyos társadalmi szervezet keretében keletkeztek, mert sok embernek kellett összefognia, hogy a cölöpöket a tóba leverjék és hogy a gerendákra maguk és háziállataik számára kunyhókat emeljenek. Ezeken a helyeken, meglehetősen távolságra a partoktól, nem igen kellett tartaniok az ellenség vagy vadállatok támadásaitól és ha mégis akadt támadó, közös erővel védekeztek magukat. A falu bejárata felé eső partokkal fedett létrákon át közlekedtek, míg a távolabb eső helyekre 8—9 méteres csolnakokon jutottak el. A műveltségnek ezen a fokán az emberek már némi kényelmet is megengedtek maguknak. Kunyhóikat, melyeket padokkal és asztalokkal is elláttak, ajtóval zárták el. Értettek valamennyire a szövéshez, fonáshoz és a gabonát liszté tudták törni vagy morzsolni. A halászat mellett földműveléssel, baromtenyésztéssel, vadászattal, háziiparral, sőt talán kereskedéssel is foglalkoztak, mint-

15. ábra. Csiszolt és átfúrt kovaszerszámok legtokéletesebb példái.

hogy például a kovát okvetlen messziről kellett némely helyen hozatniok. A kunyhókból a vízbe dobott ételmaradékok, tört cserepek, vagy más véletlenül leejtett tárgyak most már egész múzeumokat töltenek meg.

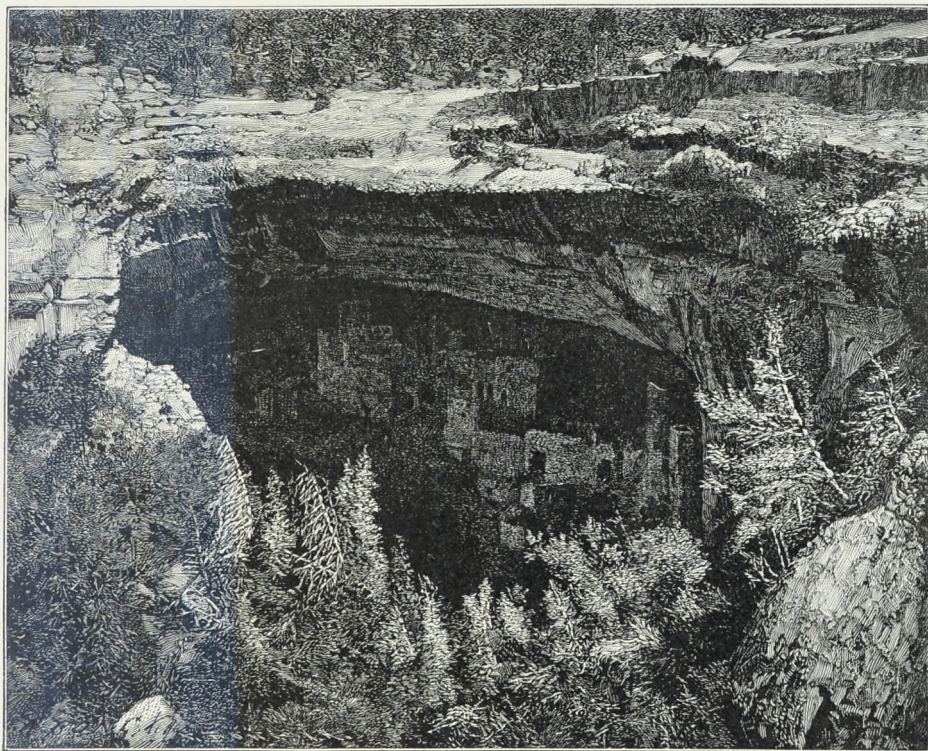

16. ábra. Guggoló északamerikai ember sírja.

Ezekről a falaktól egészen eltérően készültek az ír- és skótsági tavak *cölöpszigetei* (crana- ges). Ezeknek az országoknak őslakói ugyanis a vízben körülcölöpöztek egy 19—63 méter átmérőjű helyet, amelyet azután feltöltöttek kővel, földdel és a halom tetejére — közös tűzhelynek — lapos követ emeltek. Ezek a szigeteken azonban, noha a kőkorból származnak, még jóval későbbi időkben is laktak, mint ahogy az Alpok cölöpfalvaiban is. Csak részben tartoznak a kőkorhoz az olasz- és magyarországi szárazföldi *cölöpfalvak*, a pásztorok megerősített tanyái, a *terramarák*, amelyek közül a Pó síkságain és a távolabb emelkedő dombokon 80-at ismernek immáron.

Hazánkban (amint ezt például a lengyeli kutatások bizonyítják) egyideig a föld alá méhkas

alakjában vájt üregekben is laktak emberek. Később, kivált a Tisza mentén, Csépa, Szelevény, Tószeg vidékén s talán a Tófalvához hasonló nevű helyeken is, mindenütt terramara-féle telepeket építettek. Ezeket árkokkal vagy mocsarakkal vették körül és a rajtuk lakók körülbelül ugyanolyan életmódot folytattak, mint a tavi falvak ősemberei. *Pigerini* olasz tudós a tiszaparti tószegi halmot egyenesen a cölöpépítmények közé sorozza. Ilyeneket keresett Széchenyi Béla gróf a Fertőben és ilyeneket találtak 1901-ben Gradiskánál, a Száva fene-

17. ábra. Sziklafalu a kőkorbán.

kén horvát tudósok, akik négy házon és egy kunyhón kívül sok bronz- és agyagtárgyra is bukkantak.

A *terramaráknál* különben sokkal régiebbek a *magyarországi dombok*. Ezeket azok az ősnépek emelték, amelyek — már a rézkor kezdetén — a benyomuló turániak elől Felső-Olaszországba vándoroltak ki hazánkból. Új telepeiken mint italakusok folytatták történeti életüket és a talált leletek jellemző képét adják ősműveltségüknek.

A természetes vagy mesterséges halmoknak mindenütt nagy szerepük volt az őskorban. Valóságos falujellegüket mutatja, hogy rajtuk építették az őslakók tűzhelyeiket, műhelyeiket és ott voltak a telepéseknek nemcsak erősségei, hanem temetői is. Úgy amint már a történelmi rómaiak is kegyeletos

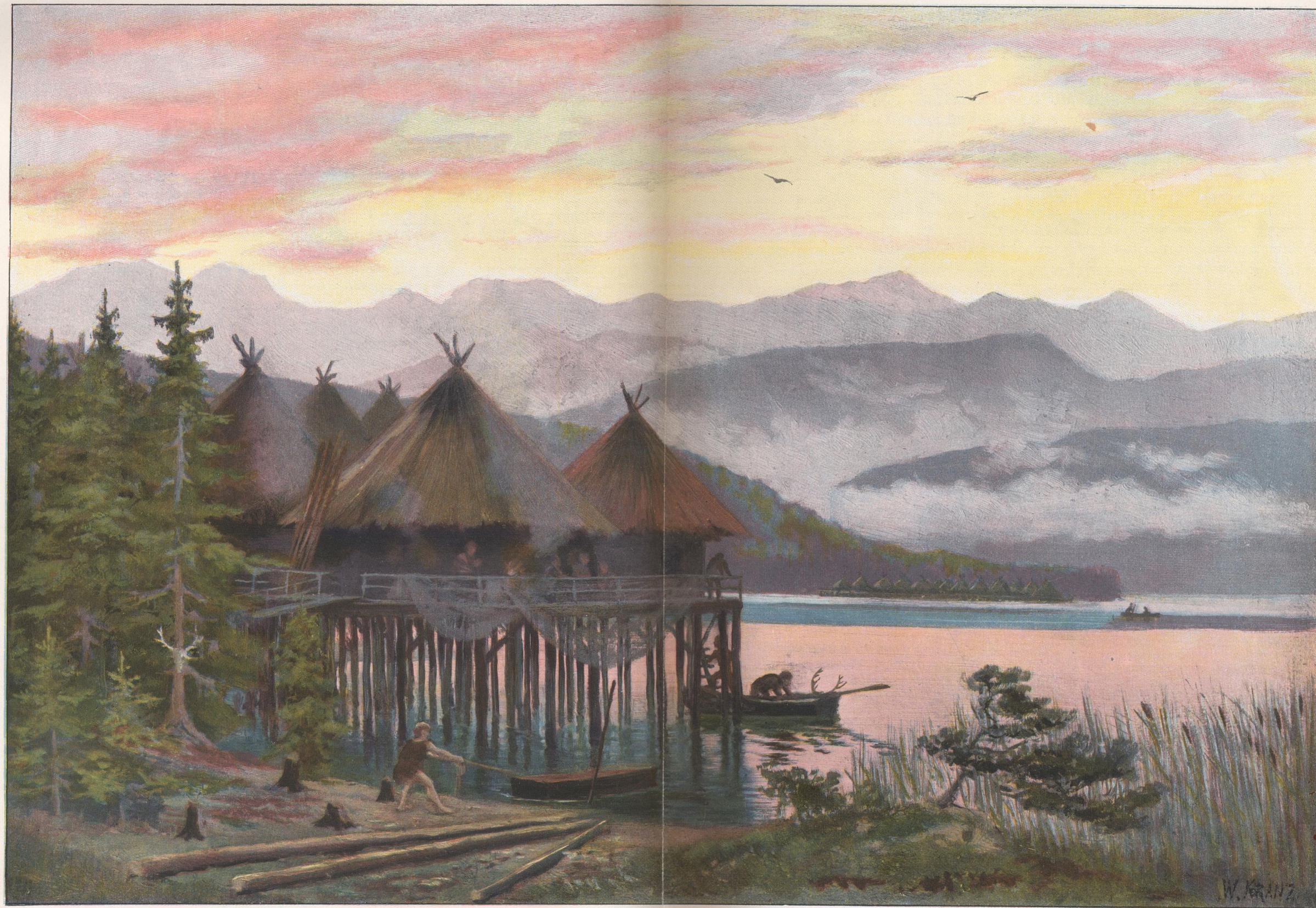
eljárásnak tartották, hogy az ősök emlékének emelt oltárok tüzen készítsék el mindennapi eledeleiket, az őskoriak is megegyeztethetőnek tartották a kegyelettel, hogy elhunyt kedveseik ugyanannak a dombnak mélyében porladozzanak, melynek tetején ők az élet örömeit élvezték. Ezek a halmok késői tanúi annak a ténynek is, hogy az akkori őslakók már társadalmi életet kezdetek folytatni. A hegyökben lobogó láng kalauzolta haza a vadászt vagy halászt, ki a rengetegben, vagy a folyók partjain keresett magának és hozzátartozóinak táplálékot. E tűz mellett melegítették föl dermedt tagjaikat, rajta süttették meg az elejtett vad husát és segítségével készítették kő- és csonteszközeiket, agyagedényeiket.

Azok az *óriási kőépítmények* (megalit), melyek később annyit foglalkoztattak a népképzeletet, eredetileg sírkamaráknak készültek. A néphit szerint óriások hordták össze azokat a sziklákat, hogy azon-faragatlanul és tapasztás nélkül falakat és tetőt rakjanak össze belőlük. Még az építőmesterség mai fejlett eszközei mellett is sok gondot adna, ilyen hatalmas kőtömböknek rossz utakon való szállítása és a magasba való emelése. Szinte érthetetlen, hogy mint végezték az őseimbek ezt a munkát. Pedig ugyancsak jól végezték, mert jelzett sziklaépítményeik tartósság és erősség tekintetében az egyiptomi piramisokkal vetekednek. Rendeltetésük is ugyanaz volt. Kőkamaráikba legnagyobb hőseiket, királyaikat temették. Bizonyos, hogy az építésnek ebben a roppant munkájában résztvett az egész törzs, mert ilyen nagy művet csak egyesült erővel lehet megalkotni.

Tulajdonképpen ezekkel a megalit-sírokkal kezdődik az emlékszerű építészet története. A Baleari és Máltai szigeteken található sírkamarák, a sardiniai nurágok, az ó-arab rigumok (kőrakások), sőt maguk az egyiptomi piramisok is csak továbbfejlődést jelentenek. Mert ezeknek a már faragott kövekből és egy későbbi korban emelt épületeknek is ugyanaz az alap gondolatuk. Az ember, ki családjával együtt egyszerű kunyhóban vagy barlangban húzódott meg, őseinek, majd isteneinek, nagyszerű lakásokat óhajtott építeni. A bretagnei, durva kövekből asztalmódra összerakott *dolmenek* szintén pogányoltárok és kétségtelen, hogy isteneik tiszteletére emelték a *menhireket* is. Ezek, a későbbi obeliszekre emlékeztető, óriási kövek voltak, melyeket egymástól bizonyos távolságra állítottak fel. Bretagneban magában a Carnac mezején 11 sorban 11.000 ilyen menhir hirdeti az őseim kegyeletes kultuszát.

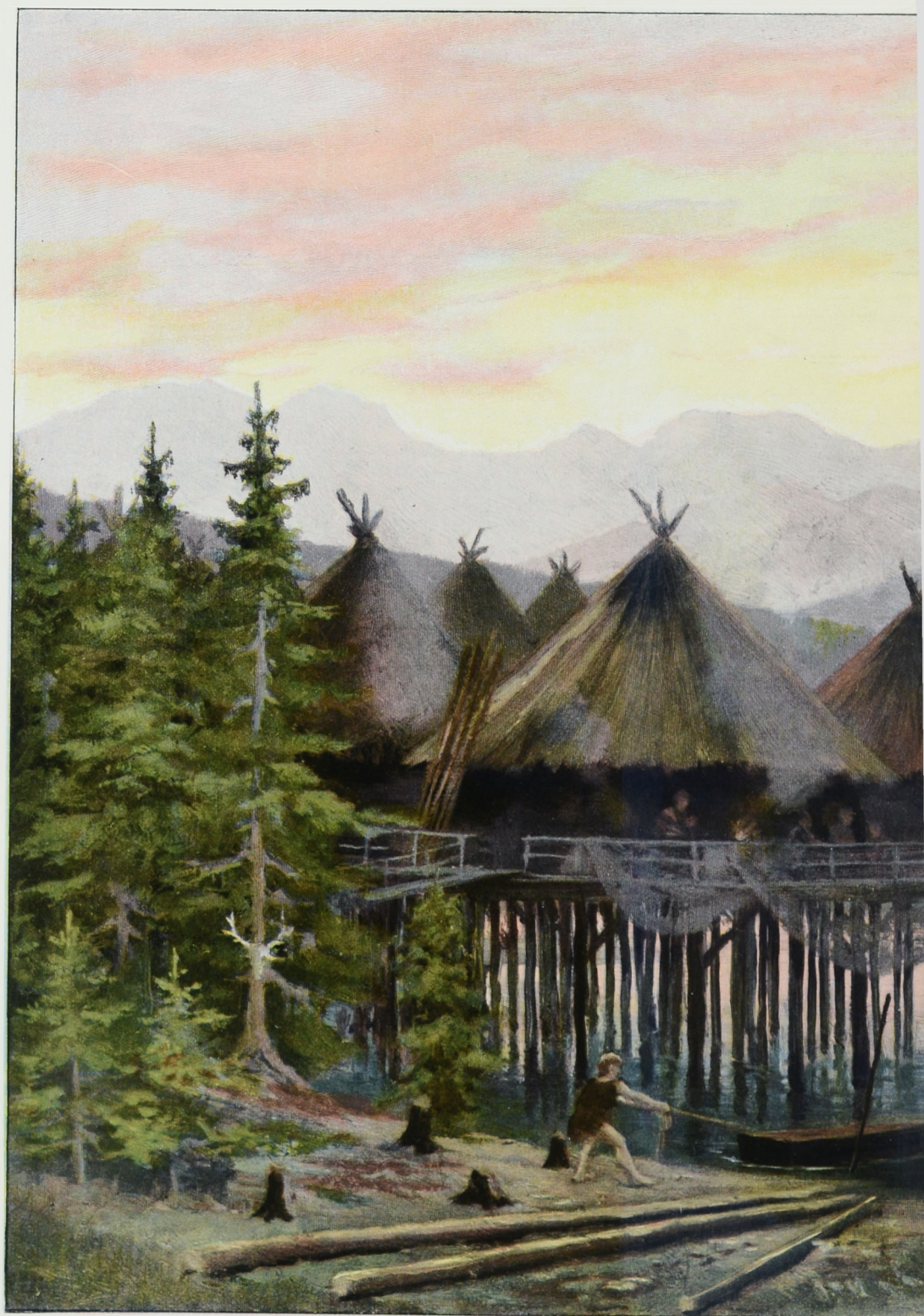
Az őstörténet kutatójának nagy sajnálattal kell jeleznie, hogy az emlékek száma mindjobban fogy. Az angolok 1882-ben törvényt hoztak a műemlékek védelmére, azonban ezzel sem tudták meggátolni Anglia legnagyobb-szerű megalit-emlékének, a Salisbury mellett emelkedő Stonehengenek, tulajdonosát abban, hogy 125.000 font sterlingért eladásra ne kínálja 1892-ben. És kevésen mult, hogy szét nem szedték a druidák óriási oltárát, hogy azután Amerikában állítsák fel újra.

Jobbadán szintén az istenek tiszteletére és a nekik szánt áldozatok bemutatására készültek a kőből vagy földből épült *északamerikai moundok* is. Ilyenek különben az Atlanti óceán partjain sehol sem találhatók; elterjedésük közép-pontja a Mississippi és Ohio völgye, úgyhogy Ohióban egymagában több mint

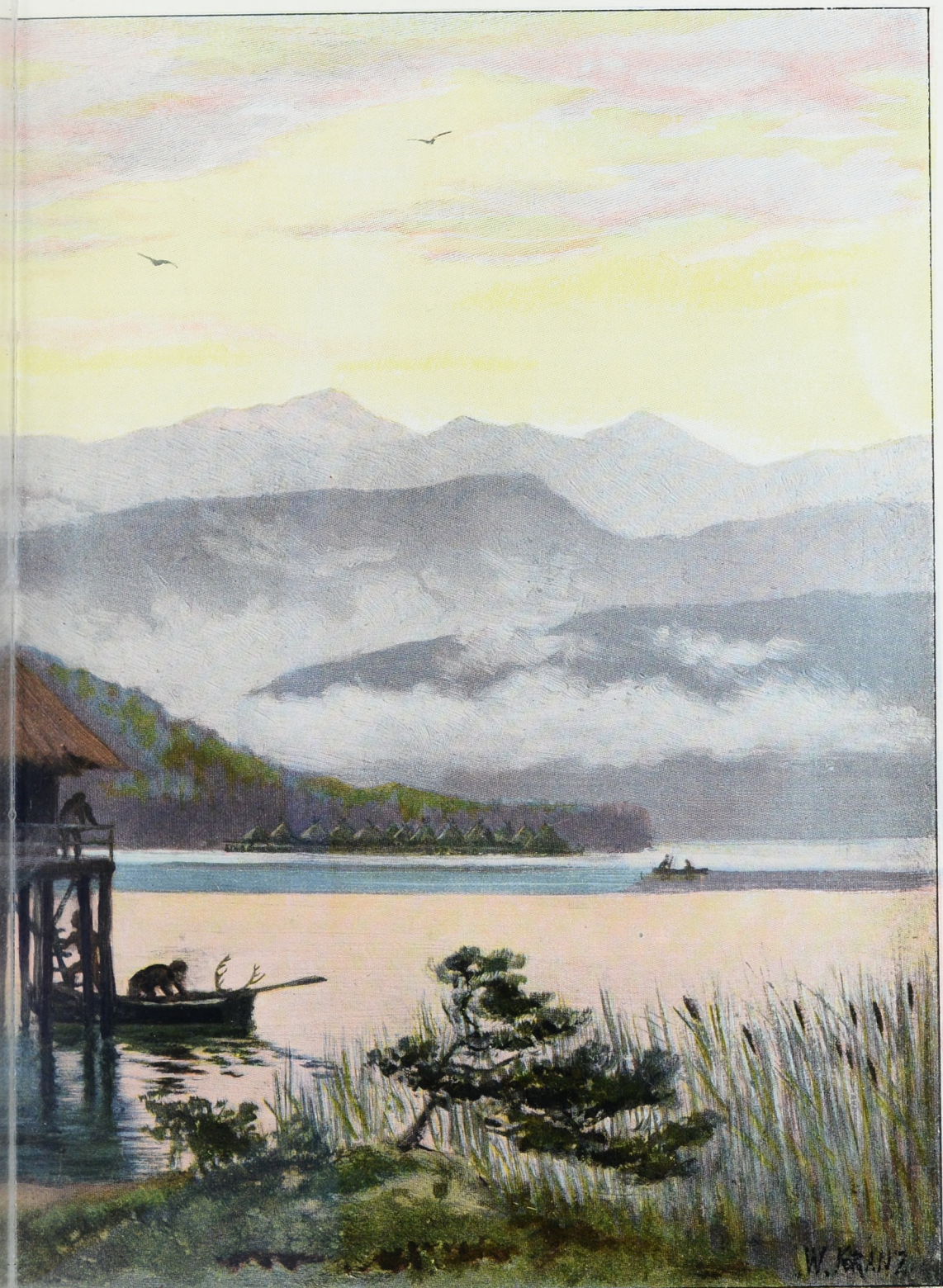

CÖLÖPÖS FALU A ZÜRICH TÓNÁL A KŐKORSZAKBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

CÔLÔPÔS FALU A ZÜRICH

ezer sánc és valami tízezer mound emelkedik. A szokásos gúla, halom vagy kör helyett alaprajzuk állatok, madarak és emberek alakjaira vagy mértani idomokra emlékeztet. Pl. Libertynél (Ohióban) szabályos körbe szabályos négyszöget építettek be. Kőhalmaik rendszeren sírok voltak; az ilyenekben néhol száz kőkoporsót is találtak. A csontvázakat kagylóékszerek díszítették. Ékszereken kívül kőpipákat, cserépedényeket, rézgyöngyöket, tükörré csiszolt csillámpalákat, tűzköszerszámokat, nyílhegyeket, rézbaltákat, fokost, réz- és csonttűket stb. találtak. Kő- vagy agyagpipáikon állatok és emberek képei ékeskedtek. A békát a mai metszők sem ábrázolhatnák hívebben, mint ez ősemberek. Társadalmi szervezet és közös munka, tehát már figyelemre méltó műveltség emelte a moundokat. Építőik északról délfelé terjedező népek lehettek, kik földművelés mellett kereskedelemmel és iparral is foglalkoztak. Halmaik egy része erősség, ami katonai szervezetükről tanuskodik. A másik része alakjánál, vagy világítójuk szerint való beállításánál fogva már a mennyiségtan és csillagászat elemeinek ösmertetését gyaníttatja.

Talán még csodásabbak a mai Utah, Colorado, Arizona és Új-Mexikó határain a *sziklalakók* (*cliffdwellerek*) falvai, melyek néha ezer méter magas sziklák, szédületes meredek szélén ezredévek előtt épültek. 1900-ban a Bronco-hegység Darwin-kanyonjában 300 méter magasságban 22 kőházat, 400 méter magasan pedig emeletekre osztott barlangokat találtak, melyekben falak választották el a cédrusfával padozott lakásokat. A néha tíz tonnás kődarabokat alulról, ismeretlen eszközök segítségével kellett felhozniok. Az egyik barlang előtt moundot s benne yucca-kosárban eltemetett gyermeket találtak, ki a *pithecanthropus erectus*-ra emlékeztet s így talán a harmadkorból való ember egyetlen ösmert példánya.

Piros, sárgás és kék színekre festett falak teszik rendkívül érdekessé azt a kőből és vályogból épült új-mexikói mammut-várost, melynek közel másfél km² területén 25.000 ember lakhatott. George L. Cole, ki 1900-ban tárta fel romjait, ezeket Thebais, Ninive és Babilon romjaival egyenértékűeknek tartja; s korra nézve magát a várost, melyet Krisztus előtt kevéssel valami föld-rengés dönthetett romokba, ötezer évesnek becsüli. Menekülő lakosai alapították Mexikó első gyarmatait, melyeknek fénye és műveltsége Európát már a XVI. században meglepte.

IV. A fémeszközök kora.

A réznek csiszolt kőtárgyak közt való előfordulása először az amerikai tudósokat vezette arra a föltevésre, hogy a csiszoló kőkorszakra (a neolitra) a rézkor, vagyis olyan időszak következett, mikor az ősemberek már fémből, és pedig elsősorban rézből, készítették szerszámaik és fegyvereik egy részét. A rezet Amerikában a Felső-tónál lévő bányákból kapták és tűz segítségével nélkül is különféle eszközöket kalapáltak belőlük. Ezen a helyen Knapp mérnök egy 120 mázsá súlyú vert rézdarabot talált, mely még akkor is emelőrudakon hevert. Knapp ezen a leleten kívül sok rézbaltát és bányaeszközt is gyűjtött össze.

Ugyanakkor, mikor 1876-ban a philadelphiai világiállításon először mutattak be 250 őskori réztárgyat, Pulszky Ferenc a budapesti ősrégészeti

kongresszuson magyarországi leletekből szintén közel kétszáz darabot mutatott be és — amit előtte csak tartózkodva mertek állítani — ő kétségtelenné tette, hogy Európának is volt rézkora. Ezt bizonyítja a finn népnek az a meggyőződése is, hogy ők a fémek közül a rezet ismerték először; őseik, a *csudok*, már Kr. e. 2—3000 esztendővel bányászták az Uraltól az Altájig s a Bajkál taváig terjedő vidéken, más turáni népek pedig már jóval előbb is értékesítették. Egyik bányagödörben azon módon találtak meg egy csúd bányászt, ahogyan a föld részakadt; oldaltáskájában még ott volt a termésréz is, melyet benne összegyűjtött. Igen sok réz- és bronzkést, tört, fejszét és más eszközöket ástak ki a csúd sírokból (kurgánokból) még a Jeniszei mentén is, ahol már 500 C a hideg. A rézműveltetést délnyugat felé hazánkig, északnyugat felé Skandináviáig és északkelet felé Amerikáig terjesztették ki, úgy hogy Európában és Amerikában a rézkorszak elejét tekinthetjük a turáni hatás kezdetének.

Délen Cyprus volt a rézbányaművelés középpontja. 1400 táján Kr. e. kilenc ékiratos levél emlékezik meg Alasia (Cyprus) királyáról, ki adó fejében rezet küldött Egyiptomba. Ott ekkortáiban ért véget a rézkor, melynek utolsó századai mindenesetre a *bronzkorral* esnek össze.

Régen észrevették, hogy a merev, rideg, törékeny rezet antimónium vagy ón hozzákeverésével hajlékonyabbá, ellenállóbbá lehet tenni. A legrégibb ösmert (kahuni) bronzlelet korát a Kr. e. 2000. év tájára teszik; a bronz feltalálása még előbb történt. A föníciaiak Kr. e. 2000 körül fedezték föl Angliát és óntelepeit, de elfelejtkeztek róluk, a karthagóiak pedig a Gibraltári szoroson túl egy népet sem engedtek arrafelé közlekedni. Ónt ezenkívül még csak Spanyolországban s valami keveset Szászországban, továbbá Örményországban fejthettek. Az első ón ékszer (lábpercecet) a Kaukázusban a kalakeszti sírban találták; természetállapotban azonban maig sem bukkantak ónra a Kaukázusban s így nem is tekinthetjük ezt a bronz feltalálása helyének, mert ezt a réz- és az óntelepek szomszédságában kell keresnünk. A Fekete tenger kisázsiai partjától, a Rhion és Kura völgyétől a régi Mediáig huzódó hegyekben igen erősen bányászták a fémeket, különösen a kalibok, kiket Strabo más néven káldiaknak nevez. A káldiak (sumírok) Gibilt, a tűz istenét, dicsőítették mint a fém feltalálóját. A kínaiak Csigut mondták a bronz feltalálójának. A bronz keverésének hatféle módját alkalmazták harangok, üstök, fejszék, lándsák, kések, kardok, nyílhegyek, tükrök öntésére s Kr. e. háromezer esztendővel már *vasat* is kovácsoltak. Fémekben igen gazdagok a középpázsiai, kivált az Altáji hegyek. A Jeniszei és Kuma közt Szibériában tanyázó uralaltáji népek, ha nem is földtalálói, mindenesetre igen erős terjesztői voltak a fémműveltségnek. A réz és az ón különben is egymás közelében terem ezen a tájon, s így a bronz feltalálót joggal keresik ottan. Délnyugat és délkelet felé szintén elterjedtek a fémek, de Szibéria keleti fele, még az orosz foglalás idejében is (a XVI. században), a kőkorszakban élt. A kamesadálók gyarló eszközeikkel a XVIII. század elején is csak három esztendő alatt tudtak elkészíteni egy csolnakot s egy álló esztendeig vesződtek egyetlenegy durva fatál kifaragásával.

A bronz különben több úton jutott el más népekhez. Forradalmat okozott mindenütt. A svájciak csakhamar fölégették szegényes, piszkos cölöpfalvaikat

s új, éles szerszámaikkal hatalmasabb cölöpöket, gerendákat vágva, gyorsan új falvakat építettek a tó beljebb eső részeiben. Ott, a tó közepén rendezték be öntő- és kovácsműhelyeiket. Gyorsan felvirágoztak s már bizonyos fényűzést fejtettek ki. A művészetben az arany a rézzel, az ezüst (főképp Amerikában) a bronzsal majdnem egyszerre jelent meg. Ékszereiket most már ezekből, de borostyánkőből és üvegből is készítették. Kétélű pompás bronzkardjaik, tőreik, ládsáik, hadi kalapácsaik, fokosaik, csákányaik, kar- és kézvédők és egyéb fegyvereik egészen megváltoztatták a hadviselés módját. A divat szolgálatában álltak a mellfedő díszes korongok, a ruhákat összetartó hosszú tűk és fibulák, a nyak- és karperecek, övek és más dísz tárgyak. Az ipar újabb formákat és újabb eszközöket terem-

18. ábra. Bronzfejszék Angliából.

tett. Ezek eleintén cserekereskedés útján terjedtek el mindenfelé, különösen a gazdagabbak közt; később inkább csak a hiányzó nyersanyagot vásárolták s a rézművesek, hogy keresetüket el ne veszítsék, maguk is önt keverték a réz közé. Tiszta réztárgyat mostantól fogva többnyire csak akkor gyártottak, ha a kereskedés megakadt s önt nem kaptak. De talán az izlés változása következtében is; pl. a japánok, midőn már a vaskorban éltek, a történelmi újkor-

ban egy egész századig (a XVII. században) ismét rézből készítették azokat a szerszámaikat, amiket azelőtt bronzból, vasból öntöttek, kovácsoltak.

Hazánkkal a bevándorló turániak ösmertették meg a bronzműveltséget. A Csörsz-árkok, melyeket telepeik védelmére s földjeik öntözésére építettek, politikai, katonai és néprajzi, sőt művelődési határok is, melyek elválasztották őket a még kőkorszakban élő árja benlakók alacsonyabb műveltségétől. A vegyes leletek a két faj későbbi érintkezésére, majd egybeolvadására mutatnak. Hazánkban két bronzműveltség találkozott össze: kulturája ugyanis Ázsia felől folytonos összeköttetésben maradt a turánival, a Balkán felől pedig érintkezett a föniciaival és az egyiptomival. Bronzkora körülbelül ezer évig tartott. Ez idő alatt a görögök és rómaiak is bronzfegyverekkel vívták világraszóló harcaikat.

Európában akkor még nagyon kevesen sejtették, vagy talán nem is gyanították, hogy az igazi műveltséget egy sokkal olcsóbb s így sokkal könnyebben is megszerezhető fém, a vas fogja igazán megteremteni. Ösmerte már Perikles is, de épp úgy lenézte a dísztelen, könnyen rozsdásodó fémet, mint kétezer esztendő múlva Mátyás király a könyvnyomdát, melynek fekete betűi nem versenyezhetek a kódexek ragyogó miniatűrjeivel. Ázsiában 3000 esztendő óta a turáni népek már vasfegyverekkel hadakoztak; Egyiptom és Babilon népei nagyon régen ösmerték a rezet, bronzot, vasat. Acél nélkül nem is véshettek volna gránitba felirataikat. Mózes öt könyve 44-szer említi a bronzot és csak 13-szor a vasat; Homeros Iliasának első 22 éneke 309-szer amazt, 16-szor emezt; s vannak, akik szerint a vas (σίδηρος) nevét csak későbbi leírók iktatták hőskölteményébe. Ez is mutatja, hogy Európa sokkal később jutott a bronz- és vaskor határára.

Európában a Fekete tenger mellékén lakók ösmerték meg először a vasat. Drágasága és ritkasága miatt sokáig csak ékszert és pénzt, utóbb azonban már fegyvereket is készítettek belőle. Aischilos görög költő (az 500. év táján) a kalibok pontusi (Feketetengermenti) földjét nevezte a vas anyaországának s Nagy Sándor kortársa, Aristoteles, leírta, a kalibok milyen mesterséges módon olvasztják az új fémet. A vas európai terjesztői pásztorok voltak, akiket hazánkban pannonoknak, agatirzeknek, siginneknek, gétáknak neveztek. Az Alpok vidékén lakókat szintén ők tanították meg a vas megolvasztásának mesterségére. Így ők voltak ennek a mesterségnek tanítói Svájcban és a vasas Stájerországban is, melynek határán, már a Salzkammergutban: Hallstadt ezer sírjában bronztárgyak mellett vasból készült baltákat, kardokat, töröket és egyéb eszközöket találtak. Ezt az átmeneti időt, a Kr. e. VII—IV. századot, az archeológusok *hallstadti* korszaknak nevezik, míg az ezután következő 3—4 századnak, melyben a bronz helyét mindinkább a vas foglalja el, a Neuchâteli tó egyik cölöpépítményéről *La-Tène* korszak nevét adták. Ekkor már a bronztárgyak finom díszítéseit is jobbadán vas és acél segítségével készítették.

A tulajdonképpeni vaskorszak csak akkor kezdődött el Európában, a vas általánosságban csak akkor terjedt el mindenfelé, mikor az etruszk és spanyol vasbányák kevéssel Kr. e. a hódító rómaiak kezébe jutottak. De azért maguk a rómaiak nem viseltettek soha azzal a kegyelettel a vas iránt, mint amellyel a bronzhoz ragaszkodtak; így például olyan templomban, melynek falába vas-

Az Atheneum r.-t. nyomása.

BRONZ- ÉS VAS-FEGYVEREK ÉS ÉKSZEREK.

vagy acéleszközzel kellett bevésniök valamely feliratot, nem mutattak be megsértett isteneiknek áldozatot. Ellenben a győzedelmes kereszténység azokat a vasszögeket tartja legdrágább kincseinek, amellyekkel Krisztust keresztre feszítették.

Amerikában akkor még csak az eszkimók értettek a meteorvas kovácsoláshoz. Az indiánusoknak felfedeztetésük idejében még csak szavuk sem volt a vasra és egy-két esztendeig utána is csak kész vasszerszámokat vásároltak. Műveletlenül hevertették Peru óriási vastelepeit is. Minthogy pedig Ausztráliában egyáltalában nincsenek vastelepek, oda ez az érc csak Cook felfedezése után juthatott el. Ma az egész Földön $37\frac{1}{2}$ millió métermázsa vasat fejtenek évenként: alighanem többet, mint az egész ókorban együttvéve.

Ázsia 5—6000, Afrika 3—4000, Európa 2—3000, Amerika 400, Ausztrália pedig jó száz esztendeje él a *vaskorban*. Ez és a többi *fém* kora az az idő, mellyel a történelem igazán behatóan foglalkozik. Akár *Tubalkainnak*, akár *Husengnak*, *Gibilnek*, *Izdubárnak*, vagy *Csigunak*, *Bhrigunak* és akár *Hephaistosnak* vagy *Vulcanusnak* nevezzék is a különböző népek a kovácsok ősapját: bizonyos, hogy a műveltség alapjait az vetette meg, aki az ember kezébe az első ércszerszámot adta.

V. A mesés Lemuria és Atlantisz.

A sumíroknak ősrégéi, melyeket Barasz (Berosus) babiloni történetíró őrzött meg számunkra, csodálatos történetet mondanak Oannesről, a haltestű és emberfejű lényről, ki állatformája mellett éppen úgy beszélt és járt, mint az emberek. A Tigris és az Eufratesz torkolatának vidékét már akkoriban — t. i. »a vízözön előtt« — is sumírok lakták, csak hogy még törvény nélkül éltek, mint az állatok. Ez az Oannes egyszer, azon a helyen, hol országuk Babilóniával határos, a tengerből kiemelkedett és megjelent előttük. Ettől kezdve nappal étlen-szomjan azon fáradozott, hogy megtanítsa őket a földművelésre és betüvetésre, sőt könyvet is írt a dolgok eredetéről és a művelődésről. Mikor beesteledett, mindig visszaszállt a tengerbe és mikor már minden jóra megtanítottá őket, végképp eltűnt szemük elől.

Sokkal később, mikor már királyok uralkodtak a sumírokon, más ilyen szörnyek is el-eljöttek hozzájuk a tenger felől; így Annedotos, Anodaphos és mások és tovább folytatták Oannes jótévő munkáját.

Az a művelő hatás, melynek emlékét ezek az ősrégi mesék őrizték meg a késő utódok számára, némelyek feltevése szerint attól az óceáni néptől származott, amelynek hazája talán az az *Indiai Ethiopia* vagy *Lemuria* volt, melyet »elnyelt a föld«, azaz melyet talajának rohamos sülyedése tüntetett el örök időkre. Nem lehetetlen, hogy a sumírok és zsidók ősmondáiban két különböző vízözön emléke olvadt össze. Mindenesetre feltűnő, hogy a vízözön elbeszélése után sem a tenger felől jövő kereskedő és hajósnepről, sem a haltestű, értelmes állatokról nincsen többé szó.

Ennek a meseországnak helyét keresvén, figyelmünkre kell méltatnunk azt a tényt, hogy a mohammedánok keleten Ceylonba zarándokolnak, nyugaton pedig az arábiai Dsiddába; az előbbi helyen Ádámnak drágakövekbe foglalt

lábnyomát, az utóbbi helyen pedig Évának, az emberiség anyjának, sírját keresvén fel kegyeletükkel. A középkori szent atyák azt a földséget, amelyen az első emberpár élt, ezeknek a helyeknek hosszúsági fokai alatt, Indiától délre, Madagaszkár és Ceylon közt keresték. Ugyancsak ide rajzolták a középkori térképek a paradicsom szigetét és Kolumbus meg volt győződve, hogy ezt fedezte fel, midőn az Orinoko torkolatánál Dél-Amerika földjére bukkant. Sőt az ókor nagy geográfusa : Ptolemaios is abban a hitben élt már, hogy az Indiai óceánban van egy Indiai Ethiopia nevű nagy földrész. Ehhez kelet felé állítólag a Szunda-szigetek csatlakoztak volna. A Lemuriához fűződő regés színezetű feltevések szerint, rajta fejlődött ki a *világ első, igazi tengerésznépe, a maláji*, mely gyarmatait is figyelembe véve, már a kőkorszakban sokkal nagyobb területen uralkodott mint macedoniai Nagy Sándor, a római Marcus Aurelius vagy bármely más császár egészen V. Károlyig. Gyarmatai az egyenlítő két oldalán a világ mostani legnagyobb birodalmának, Nagy-Britanniának megfelelő területen voltak elszórva. Ez a hatalmas nép az Indiai óceánt valóságos földközi tengernek tekintette. Északi partjain le is telepedett és a Malakkai félszigetről hódító útakra indult. Malakka volt a maláji nép kulturális központja. Ez a félsziget olyan szerepet játszott történetében, mint Itália az európai Földközi tenger mellékén lakó népek multjában. Innen terjeszkedett minden irányba, úgy hogy még a legkeletibb Marquesas-szigetek őslakójának is magát tartja. A maláji műveltség legrégibb emlékei valahol középütt, a malakkai partokon és a Szunda-szigeteken kereshetők. Ez a mozgékony nép azonban, melynek már neve is kóborlót jelent, nem maradt sokáig a jelzett helyeken. Onnan már korán továbbterjeszkedett és egészen Madagaszkárig eljuttatta az ércolvasztás mesterségét. Amerre ment, mindenüvé magával vitte állatait, így a zebut vagy pupos tehenet, magával vitte a tabu-szokásokat, a hajóépítés mesterségét és fájának mindazokat a tulajdonságait, melyeknél fogva Dél-Ázsiában a műveltség első terjesztőjeként szerepelhetett. De hogy e kulturális feladatban volt-e része a mesebeli Oannes és Annedotos Lemuriájának, tehát annak az elsüllyedt földrésznek, melyen a maláji nép állítólag kifejlődött, arról semmi bizonyosat megállapítani nem lehet. Nem lehet legújabbban sem, noha azokat a szigeteket, melyekkel állítólag összefüggött és a közöttük elsüllyedt földeket, az Indiai óceán alját, már sokszor átkutatták. Hogy ez a mesés földrész valaha valóban megvolt, azt mindössze némely állat- s növénygeográfiai tény és bizonyos geológiai és archeológiai leletek sejtetik.

A Lemuriához fűződő feltevések máskülönben éppen úgy a mesék világába tartoznak, mint az Európa és Amerika közt keresett *Atlantisz*-ról szóló hagyományok. Ennek a második mesés földrésznek emlékét, egy Kritias nevű egyiptomi pap elbeszélésének nyomán, Timaiosában Platon őrizte meg. Ez a sziget, Kritias szerint, a nyílt óceánban, Herakles oszlopai előtt terült el és nagyobb volt, mint Libia és Ázsia (t. i. Kis-Ázsia) együttvéve. Az egész nagy sziget egyetlen, bámulatos királyság volt, melynek hatalma nemesak a szigetekre terjedt ki, hanem ura volt Európának a Tirreni tengerig és Libiának egészen Egyiptomig. Vörösbőrű lakosai ellen már a görögök is harcoltak és az egyiptomiakat csak Isis és Horus tudta vezérüktől, Tifontól megszabadítani. »Később azonban

— mesélte az öreg pap — borzasztó földrengések és áradások következtében, egy gonosz napon és gonosz éjjelen, úgy Attikában, mint a nagy Atlantisz-szigeten, az egész népes és harcias faj a tenger alá süllyedt. Ezért járhatatlan ott még most is a tenger és nem is lehet átkutatni, mert ezt megakadályozza az a magasra torlódott iszap, mely a sziget elsüllyedésénél támadt.« Azok, kik ennek a mesés elbeszélésnek valódi alapjait keresték, azt hitték, hogy azon a tengeren, melyet az egyiptomi pap említ, a Sargasso-tengert kell érteni. Később amerikai hagyományokban kutatták a Platonnál feljegyzett és igaznak vélt történet bizonyosságait. De azt, ki ezzel a kérdéssel foglalkozik, már az is zavarba

19. ábra. Európa, Afrika és Ázsia hajdani összefüggése.

ejtheti, hogy míg az egyiptomi elbeszélés szerint az óceán a Gibraltar-szoros felől árasztotta el a Földközi tenger mai medencéjét, addig az ázsiai hagyományok szerint a belső-ázsiai tenger lefolyása következtében telt meg.

Magának a sokat keresett szigetnek magva alkalmasint az Atlasz-hegység volt, ahol a görög mondák szerint Herakles járt a Hesperidák kertjének aranyalmájáért; sőt e mondák szerint a róla elnevezett sziklaoszlopok kettészakításával ő nyitott utat ott a tengernek is.

Hogy az Atlantiszról szóló elbeszélések mennyire megbízhatatlanok, már az is mutatja, hogy Platon kétszáz esztendő múlva nem is számolhatott be híven arról a párbeszédről, amelyet Atlantiszról, a hagyomány szerint, Solon körülbelül akkor folytatott Kritiassal, az egyiptomi pappal, mikor az a főniciai hajósvállalat, melyet II. Nikó egyiptomi fáraó (610—595) Afrika megkerülésére küldött ki, már visszatért útjáról. Ennek a jelentéseiből tudhatták meg, hogy a

tenger a Nun és Blanco foka között milyen sekély és hogy a Baktérítő két oldalán viruló szigetek terülnek el. Ekkor elevenítették fel azokat a hagyományokat, melyeket Atlantiszról templomaik feliratai őriztek meg. Ezek a hagyományok egy ősrégi, valamely vízözön következtében eltűnt tengerész-államról szólottak és nem lehetetlen, hogy a Lemuriáról fennmaradt regék is ott lappanganak mögöttük.

VI. Történelmi egyidejűség.

Csodálatos módon érintkeznek a történelemelőtti és a történelmi idők körei. Kőkorbán élt az emberiség egy része még ugyanakkor is, mikor Pheidias, Michel Angelo, Canova, Fadrusz márványszobrai készültek. Kortársak a szikláikra képeket mázoló kőkori busmánok s Rafael, a vatikáni stanzák freskóinak halhatatlan festője. Lélekvesztő csolnakán a tengerre szállva, a patagóniai úgy viszi magával a parazsat, mint a tengerentúli gyarmatok alapítására induló görög az ókorban ; s a kőkor gyermekének, a patagónnak hajótűzében épp úgy izzik az isteni szikra, mint az óceánokat büszkén szelő óriási hajók roppant kazánjaiban. S ugyanakkor, mikor Stephenson felfedezi a vasutat, a tahiti, mint egy igen kemény fa fiatal hajtását, földbe dugja a vasszeget, öntözgeti s lesi, hogyan kél ki. A parittyá, melyet Dávid tett híressé, fegyver a Krupp- és az Uchatius-ágyúk idejében is. A kauri-kagyló pénz az angol és amerikai miliomosok korában is. Az emberiség egy része a párisi divatlapok korában sem érzi a ruha szükségét. Az emberevést nem szüntette meg az emberszeretet. A kiontott vér áradatát nem állították meg sem az olimpiai és a mekkai békehónapok, sem a treuga dei s az örökbéke ügyében tartott tanácskozások. A kőkor látta az első nagy államokat, a bronzkor az első világbirodalmakat ; de a törzs-szerkezet végigkísérte valamennyit s elenyészett még az angol és orosz világbirodalmak kora sem láthatta. Washington indiánus törzsek ellen hadakozva szerezte azt a hadvezéri képességét, mellyel hazája függetlenségét s óriási jövődőjét megalapította.

Az államélet kezdete csaknem kivétel nélkül kezdete az illető ország történetírásának, vagy legalább a történetére vonatkozó feljegyzéseknek is. A babilóniak ékiratai, az egyiptomiak hieroglifái, a máják képírásai hódítások vagy egyéb nagy tettek emlékét örökítik meg. De már a törzsekben élők keveset törődtek az írással. A négerek közül csak a Sierra-Leona és Liberia közt tanyázó vai-törzsnek van valóságos írása, szótagos abc-je ; ez sem régebb kétszáz esztendősnél.

Más afrikai vagy ausztráliai törzsek fák ültetésével, karók letűzésével jelzik egy-egy főnökük uralkodásának idejét. Így esik, hogy multjokról ma, a történetírás virágzásának eme korában, is alig tudunk valamit, azért a történetelőtti idők népei közé kell őket számítanunk.

Csak nagyjában, általánosságban határozhatjuk meg tehát az emberiség történetének egyes korszakait. Annyt még mondhatunk, hogy a kőkor például a történelemelőtti időkhöz, a fémkor pedig a derengő történelem idejéhez tartozik, de már ugyanezen korszakoknak kezdetét és végét csak nagyon kivételesen és csak egyes helyekre vonatkozóan állapíthatjuk meg. Így Tasmaniában

1869-ben véget ért a kőkor, de másik már nem következett rá, mert meghalt az utolsó benszülött is. Új-Guineában pedig ugyanekkor az őslakók a kőkorból egyszerre a vaskorba léptek át.

A történelemelőtti kor most sem ért tehát mindenütt véget, de azért a história legalább is 6400 esztendőig mégis követelhet már magának, minthogy a legrégebbi állam : Babilónia, ennyi időre tudja visszavezetni történetét. Ennek a sirgullai államnak első megnevezett királya, Ur-Ganna, valamikor 4500-ban Kr. e., már nagyon fejlett és a bronzkorban élő népen és országon uralkodott. Ellenben Egyiptom, mikor első ismert királya, Mena, 3156-ban trónra lépett, még mindig csak a csiszoló kőkorbán élt. Egyáltalában mindazok a talált eszközök, melyek az első három dinasztia idejéből származnak, kőből készültek. Újabban Flinders Petrie, Thebais mellett, egy libiai vagy a görög-itáliaiak déli ágához számított népnek eszközeit ásatta ki, melyek a neolit kő- és a régiebb rézkorszak határán mozgó, az egyiptomitól egészen eltérő műveltségről tanuszkodnak. Sőt a kínaiak akkor, mikor hazájukat, krónikásaik szerint 3082-ben, elfoglalták, állítólag már a vaskorszakban éltek. Így tehát a Föld legrégebbi három állama : Babilónia, Egyiptom és Kína jó 3000 esztendővel Krisztus előtt, ugyanabban az időben, a kő-, bronz- és vaskorszakot egyszerre képviseli. Műveltségük átlagának a bronzkorit tekinthetjük, mint amelybe rövid idő múlva Egyiptom is belépett. Ekkor az írást már mind a három nép ismerte.

Ösmerték az amerikai *máják* is, kik az időt a 3750. év június 28. napjától számították. Időszámításuk jelzői, a kopáni domborúműves oszlopok, mintegy 108 esztendeig álltak háborítatlanul és a IX. század elején, a nahuák pusztításakor, dőltek romba. A spanyolok benyomulása tehát a mája-időszámítás szerint körülbelül a 4400. évben történhetett. Ha az indiánus kalauzok a járt útról, néhány kilométernyi kerülővel, a kopáni piramisokhoz vezetik a hódító spanyolokat, Cortez ugyanolyan joggal kiálthatott volna fel, mint Napoléon Egyiptom piramisainak a tövében : »Katonák, négyezer esztendő tekint reátok !« A spanyolokat már Mexikó műveltsége is őszinte csodálattal töltötte el, pedig ez sokkal ifjabb és kisebb volt a mája-kulturánál. A máják és a toltékek egyaránt a bronzkor elején éltek s még kőeszközöket is használtak. Cortez és minden európai előtt az ő egész életök olyan mesésnek tűnhetett föl, mintha egyszerre a legnagyobb egyiptomi fáraók korába álmodták volna vissza magukat. Közép-Amerikában, a csibcsa-indiánusok országában s magukon a nyugatindiai szigeteken is, a kőkorszak emberei : aranykoronás kacikák fogadták őket. A csibcsák értettek ugyan az arany, ezüst, réz és bronz kovácsolásához, de legkedvesebb szerszámuk mégis csak a kő maradt. Odább délen, *Peru* bámulatos állami és társadalmi szervezete mellett az lephette meg leginkább Pizarrót, hogy a kő- és bronzkor határán élő nép olyan műveltséget teremtett, amely sokban felülmulta az európaiat és csak kevésben maradt alatta. Az egykorú útleírások nem is hallgatták ezt el, de elbeszéléseiket csupán a szerencse vadászok hitték el. A többiek olyan túlzásoknak tartották, mint kétszáz esztendővel azelőtt Marco Polo kínai tudósításait. Csak a tömérdek aranyban, a Doradoban hittek ; az állami szervezettel, közműveltséggel, nagyszerű építményekkel nem törődtek ; a nép lelkével nem akartak megösmerni. Elmu-

lasztották a legjobb alkalmat, hogy egy régibb korszaknak a maga egész nagyságában és teljességében jelentkező műveltségét a politikai földleíró pontosságával örökítsék meg a történelem számára. Ennek ma romokból, emlékekből kell rekonstruálnia azt az életet, melyet akkor a maga frissességében lehetett volna megfigyelni.

* * *

Peru és Mexikó közt, mint valaha Babilonia és Egyiptom hatalmas birodalmi közt is, kisebb országok alakultak; de egyes törzsek pásztoréletet folytattak, nomádok maradtak, hogy igazán szabadon élhessenek. Még a XX. század is ösmeri ezt a vágyat. Ugyanakkor (1902-ben), mikor a szibériai burjátok a cárt arra kérték, hogy továbbra is nomád életet folytathassanak, a magyar minisztériumban értekezletet tartottak arról a kérdésről, miként lehetne a cigányokat valahára leszoktatni a barangolásról. A törzsek története, nagyon csekély kivétellel, hagyomány alakjában szállt reánk. Rendesen abból az időből, mikor végre mégis letelepedvén, régibb emlékeiknek följegyzéséről gondoskodtak; vagy amikor más népekkel érintkezővén, történetök egyes eseményeit ezek foglalták írásba.

Az így nyert adatok a tudósok többségét arra a feltevésre vezették, hogy a patriachális család régibb a törzsnél, a törzs régibb az államnál és hogy az állami hatalom az atyáiból, a társadalom pedig a családból fejlődött. Ezzel szemben a tudósoknak egy másik tábora azt igyekszik bizonyítani, hogy a társadalom régibb a családnál, különösen pedig a patriarchális családnál. Eme meggyőződés híveinek tanítása szerint, az őseemberek kezdetben nem ismerték a házasságot; a nő és gyermekei eleinte egy-egy törzs vagy atyafiság közös tulajdonai voltak. A jog anyai jog volt és az apai tekintély, az apai ágon való leszármazás joga, csak lassankint alakult ki.

Mindenképpen bizonyosra vehető azonban, hogy a család semmi esetre sem lehet nagyon kései hajtása a műveltségnek, sőt a történelmi és néprajzi kutatások világításában mindenütt és minden népnél a műveltség egyik főtámaszának és a társadalom alapjának mutatkozik. Természetes, hogy a közös származás és a vérrokonság köteléke sokféleképpen fűzi össze a családokból alakult törzseket. Így az indiai tamilok a rokonságnak és sógorságnak 268 fokát ismerték, a belső-ausztráliai arunkák pedig, kik állítólag ötig sem tudnak olvasni, a házasulandók közt a rokonság fokának megfelelő négy csoportot állítottak föl. A vér tisztaságának megóvását még tudományos megfigyelések alapján sem lehetne jobban biztosítani.

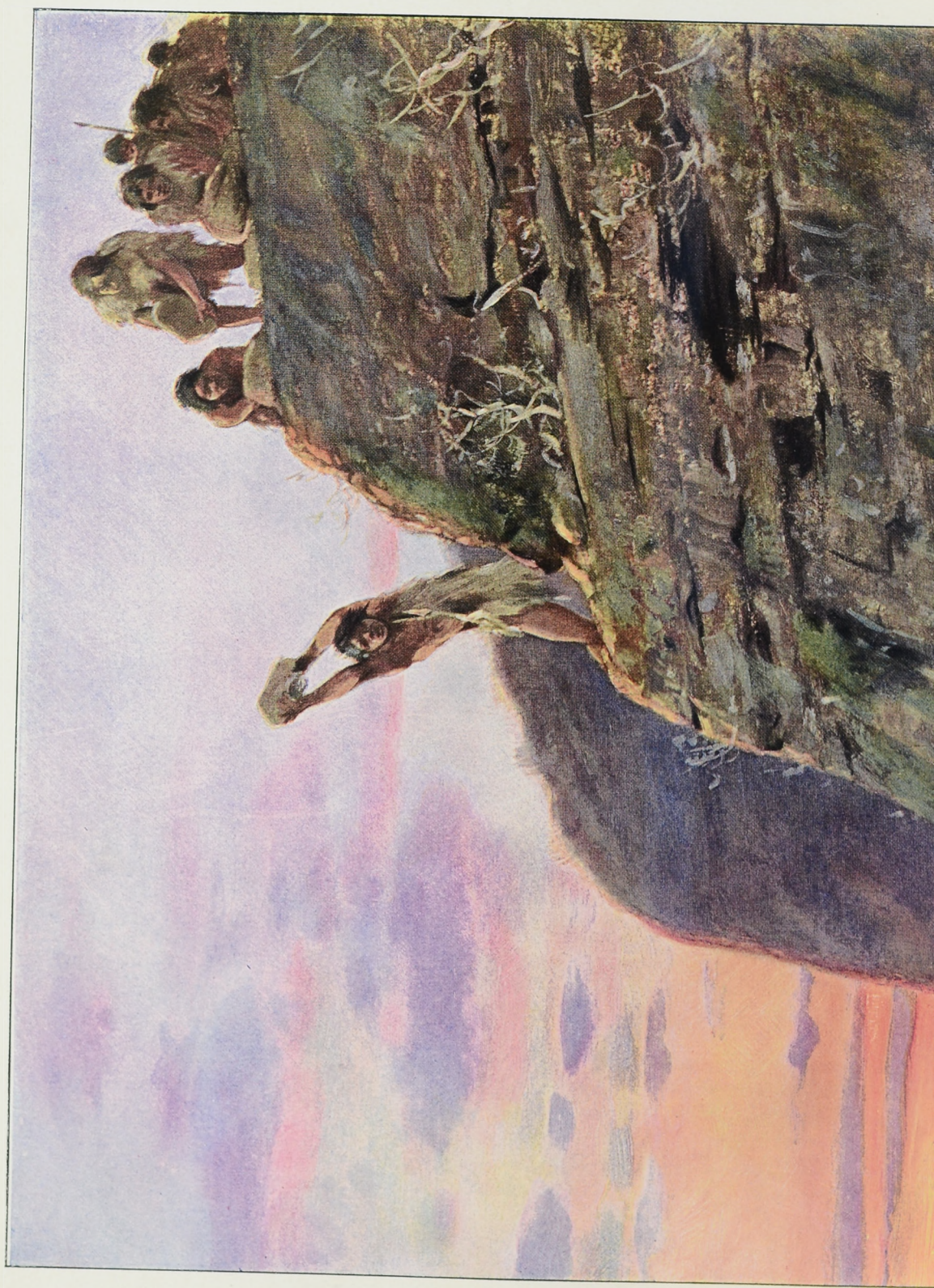
A törzs szervezésében, vagyis inkább abban, hogy a régi törzsből újat alakítsanak, szintén nem csak ösztönük, hanem értelmük is vezette az embereket: annak a belátása, hogy közös célokra közös erővel kell törekedniök. Azoknak, kik, ezt megértve, társaságban folytatják a létért való küzdelmet, első nagyobb alakulásuk: *a törzs*, egyesülésük legfejlettebb formája pedig: *a társadalom*.

Még a legkisebb törzsnek is nagy összetartó és ellentálló ereje van. A Hudson-öböl egyik szigetén olyan eszkimó törzsre akadtak 1899-ben, amely mindössze 58 tagból állt. Megmaradt ugyan a kőkorszakban, de fajától elszakadva, mégis századokon át fenn tudta magát tartani és szinte önálló nyelvet teremtett

VADÁSZAT BARLANGI MEDVÉRE.

Az Athenaeum r.-l. nyomása

VADÁSZAT BARLANGI MEDVÉRE.

Az Athenaeum r.-l. nyomása

magának. Ausztráliában, mely még fölfedeztetése idején is a kőkorszakban élt, egy-egy törzs szintén alig számlált többet 60—80 embernél. És minthogy a benszülöttek összesen sem lehettek többen százezernél, törzseik számát 1500-ra tették. Az alapnyelv annyi tájszólásra oszlott, mint ahány törzsre az egész lakosság.

Hogy milyen utat kell tenniök a törzseknek, míg nemzeti egységet és közös nemzeti nyelvet teremtenek maguknak, azt érdekesen bizonyítja Kína példája. A kínaiak pe-szingeknek, azaz száznevűeknek hívják magukat, mint-hogy államukat száz család vagy nemzetség (törzs vagy testvériség) alapította. Az ősi családok száma most négyannyi és a tősgyökeres kínaiak csak ezeknek nevét használják. Van község, ahol 5—600 ember ugyanazt a nevet viseli — és ezek nem köthetnek egymással házasságot. Ezt a tilalmat, és vele az atyai tekintélyen alapuló család megteremtését, a hagyomány Kína első, mondai törvényhozójának, *Fo-hinak* tulajdonítja, ami azt jelenti, hogy ez a nagy társadalmi átalakulás még a történelemelőtti időkben ment végbe. Az eredetileg közös törzsből kivált csapatok eleinte egymástól rabolták a nőket.

A család főnökének tekintélye mindazokra az újabb törzsekre, ágakra, nemzetségekre és falvakra is kiterjedt, amelyek a legősibb testvériségből rajzottak ki. A patriarchális hatalomból így támadtak erősebb társadalmi és politikai egységek. Nem alaptalan azoknak a felfogása, kik a patriarchalizmust a családi életből a nemzeti életbe való átmenetnek tartják, minthogy ebben az egyes jogokat nemcsak a szeretet tartotta már össze, hanem az egyesülésre más, szilárdabb alapokat is kellett keresni.

A *patriarchális korszak* törzsfőinek alakját a biblia nagy és jellemző vonásokkal rajzolja meg Ábrahám személyében.

Az Ábrahámra vonatkozó adatok azért olyan becsesek, mert a bronz- és vaskor határán élő embert nemcsak alkotásaiban mutatják be, hanem hű képét adják egész egyéniségének, erkölceinek, szokásainak és összes jó és rossz tulajdonságainak.

* * *

Uralkodásra a pásztorkodó, nomád népek termettek első sorban. A szántóvető ember világa nem igen terjedt túl a maga gazdasága vagy faluja határán. A hajdankor pásztorai ellenben legelőről-legelőre hajtották barmaikat és nyájukat. Összetartottak, hogy az egyre változó, új és ismeretlen viszonyok között megvédhessék jószágaikat, vagy hogy, ha kell, erőszakkal szerezzenek maguknak tanyázóhelyeket. A tenger hajósaihoz voltak hasonlóak, minthogy szabad tekintetüket semmi sem korlátozta. Magukénak tartottak mindent, ameddig szemük ellátott; pedig ez a kép egyre változott. Nem bujkáltak, nem vonultak egyenként rejtékhelyekre, hanem együttmaradtak, mint a tenger vándorai, és éppen olyan hajlandók voltak a parancsolásra, mint készek az engedelmes-ségre. Nagyon érthető tehát, hogy úgyszólván minden igazán nagy államot pusztai vagy tengerésznépek alkottak meg.

Az államalkotó képességek szempontjából nagyon figyelemreméltó Salamon Ferencnek az a felfogása, hogy azoknál a népeknél, melyeknél a *nemzetségi*

(a clan-) rendszer megcsontosodott, ott a hadi- és az erős állami és nemzeti élet is csak nagyon lassan fejlődhetett ki. Európában a szlávok ragaszkodtak legtovább a nemzetségi szervezethez; valóban közös célokra csak néhány törzsük egyesült és egyik törzsbeli nem fogadott el a másik törzshöz tartozótól parancsot. Csatáik csak guerilla-harcok voltak és új hazát nem fegyverrel, hanem lassú, de következetes költözködéssel foglaltak maguknak.

Az államiség, a nemzetiségi és törzsrendszer tüneteivel, ott kezdődik, hol a különböző nemzetségek és törzsek a szigorú rend és fegyelem érdekében közös főparancsnoknak engedelmeskednek és ahol az egyes nemzetségek és törzsek a maguk önkormányzatát a közös érdekeknek rendelik alá. »Az állam tehát csak törvényes, közjogi alakulata a társadalomnak. Nem az állam alkotja a társadalmat; a társadalom alkotja az államot.«

Azok a nemzetségek, amelyek hajdanában, emitt talán csak negyven, de amott esetleg tízannyi sátor alatt, egymástól függetlenül éltek, akkor, mikor honfoglalásra indultak, félig-meddig lemondtak már a vérség szerint való együvé-tartozásról. A közös cél érdekében, meghatározott számú, nagyszerű katonai keretekbe engedték magukat beosztatni. Az egymástól régen elszakadt kisebb nemzetségek egyesültek; a nagyobbak pedig, ha a közös fővezér úgy rendelkezett, esetleg többfelé váltak. Ha kellett, idegen nyelvű, fajú és szokású csapatokkal keveredtek és apróbb népek, a legéletrevalóbb nemzetség vezetése alatt, új nemzetté alakultak. De az atyafiakat, a régi jó szomszédokat, barátokat, — ahogyan ezt a mai taktika is kívánja — hacsak lehetett, egy hadtestbe osztották be s a honfoglalás után is egymás közelében hagyták. Minden nagyobb szerencsétlenség előmozdította a származásra alapított nemzetségi rendszer bomlását, mert a hadi keretek hézagainak kiegészítéséről rájuk való tekintet nélkül kellett gondoskodni. *Vezérnek, főnöknek* hallgatagon, vagy rendszeres választás útján, a legkiválóbbat ismerték el. Az *öröklés* elfogadása már tartósabb állami és társadalmi szervezet jele, valamint az *arisztokrácia*, a *kaszt* és *nemesség* kifejlődése is, mely szintén a személyes érdemek jutalmazásán alapul. A testi, lelki jelességek dicsőítésében a nép könnyen túlságokba, valóságos emberimáadásba: főnökeinek, királyainak istenítésébe tévedt, ami az uralkodó önkényében való csendes megnyugvásra vezetett. Maga a történetírás sem tud szabadulni a nagy emberek, nagy királyok egyéniségének varázsa alól.

A nagyok még jobban hatottak a kezdetleges népekre, sőt — ezeknek hite szerint — saját isteneikre is, kiket akarataiknak megváltoztatására bírhattak. Mint az istenek és emberek közötti közbenjárók, az istenek nevében uralkodtak. *Teokráciájuk* a zsarnokság legveszedelmesebb neme volt; mert a király ellen föllázadni annyira látszott, mint az istenek ellen támadni fel. A kínai császár az ég fia, a birodalom atyja, akit minden gyermeke (alattvalója) isteni tiszteletben részesít. Korlátlanul uralkodik; ő hozza és törli el a törvényeket; élet és halál ura; tőle ered minden hatalom; rendelkezik az állam minden erejével, jövedelmével. Így van ez a császárság ötödik ezredévében is; pedig Ázsia, hol a mostani vallások keletkeztek, általában véve nem kedvezett az ősi hitek babonáinak, még politikai babonáinak sem, s a trónon nem igen tűrt boszorkánymestereket. Az egyének kiválása új állam- és kormányformák, új uralkodóházak alapítására

s folytonos társadalmi és politikai hullámvásárra vezetett. Az első nagy államok majdnem kivétel nélkül teokráciák voltak. Uralkodóik, a nép hite szerint, eleintén maguk az istenek, később pedig isteni tulajdonokkal megáldott emberek voltak. Mint isteneiknek, néhol királyaiknak is önként áldoztak; olyan szokás, melyet (már a kereszténység korában) a római császárok mesterségesen akartak és tudtak följújtani.

* * *

Az *istenség* fogalmát, a Szentírás szerint, maga Isten oltotta az ember szívébe. Szerinte az első emberpárnak tisztultabb nézetei voltak Istenről, mint magának a Babel tornya építésénél megoszlott emberiségnek. Odáig az emberek csak egy Istenben hittek és csak egyetlenegy lényt ismertek el, aki a természet fölött állott. A kinyilatkoztatásnak a történelemben való hirdetése oly korban történt, mikor a világ már ezredévek óta bálványozásban élt és sok istennek hódolt. A kor felfogásával annyira ellenkező állítás leírása nagy dolog lehetett s hitelességének bizonyosságát igen sokan éppen ebben a bátorságban látják.

A *mitológia* már az ókorban rajta volt, hogy megmagyarázza a vallás és az istentisztelet eredetét, jelentését. Mindannyiszor tévednie kellett, amint ezt saját kora álláspontjára helyezkedve akarta tenni és félt leereszkedni az ősnépek lelkiállapotához; vagy amikor allegóriát látott mindabban, amiben az emberiség valaha őszintén hitt. A kezdetleges népek hitvilágát az összehasonlító néplélektan animizmusnak, a lélekben való hitnek nevezi. De, hogy az ősember mit hitt a lélekről és az úgynevezett lelkes dolgokról, azt valójában senki sem tudhatja. A természetes népek mai vallásainak vizsgálata arra enged következtetni, hogy az Istent csak emberi vagy más földi gyarlóságokkal tudta elképzelni. Mentül műveltebbek lettek az emberek, annál kevésbé bírták beleélni magukat őseik gyermekes hitének világába és azt a maguk nemesebb fölfogása szerint igyekeztek értelmezni. Mondáik, regéik fejtegetése, a mitológia, sok olyat belemagyarázott az ősvilág hitébe, ami annak fejlettségétől még nagyon távol állhatott. Ellenmondásaikra már a IV. századbeli keresztény Eusebius figyelmeztetett, aki túlzásoknak tartotta a kezdetleges erkölcsű népeknek tulajdonított fenkölt gondolkodást és észjárást; de csak a XVIII. századbeli Fontenelle óta következtettek a történelemelőtti emberek mítosz-alakító képességére a természetes népek vallási felfogásának alaposabb vizsgálatából. »Nézétek a kaffereket és az irokézeket — szólt Fontenelle — ha meg akarjátok tudni, mifélek lehettek az őskor emberei. Még ekkor is gondoljátok meg, hogy már a kafferek és az irokézek mögött is hosszú mult fejlődése áll, amelynek útján oly ismeretekre s bizonyos műveltségre tettek szert, aminő az ősembereknél még nem tehető fel. »Az összehasonlító mitológia alapját Grimm Jakab csak a XIX. században vetette meg. Mióta a kutatók, a nyelvek és fajok korlátait átlépve, nyomozásaikban csakis az általános emberi fejlődésre ügyeltek, s a mai természetes népek vallásaiból visszafelé következtettek, az ősvallásokról is képet igyekeztek alkotni. Leírni, sőt megmagyarázni is törekedtek mítoszaikat, amiket már a történelmi idők íróinak följegyzéseiből ismertek. Ezek egyrészt

a világra, a dolgok eredetére, mineműségére, rendeltetésére; másrészt pedig az ember sorsát intéző felsőbb hatalmakra és azok tiszteletére vonatkoznak.

Azzal az elmélettel szemben, hogy a bálványozás és a sok istenben való hit visszaesés, mert az ember eleinte csak egy istent ösmert, az újabb nyomozások arra a másik elméletre vezettek, hogy a lélek halhatatlanságába vetett hit már a szó magasabb értelmében vett *vallás kezdete*, mely a sok-istenimádáson (politeizmuson) át a mindenistenítéshez (panteizmushoz) vezetett. A fejlődésnek egyik újabb állomását jelzi a dualizmus (kettős istenség), amely szerint az emberiség sorsát egy jó isten és egy gonosz szellem (az ördög) intézi. A vallásos gondolkodás további útján jelentkezik az a felfogás, hogy az istenek és emberek egy főistentől származnak (henoteizmus). A fejlődés csúcspontján végre az egyetlen Istennek eszméje tündököl. Ezek a fokozatok azonban csak nagyjában jelzik a *vallások fejlődésének* útját, minthogy valójában alig van nép, mely minden állomáson megpihent volna. Amint megesett, hogy némelyik a kőorból egyenesen a vaskorba lépett, úgy akadunk olyan népekre is, melyek a legdurvább bálványimádásból egyszerre tértek át az egy isten hitére. Természetes, hogy az ilyen hirtelen átmenetelnél sohasem szakítottak azért teljesen a régibb hagyományokkal. A babona mint árnyék kíséri a legfejlettebb vallásokat is. Kezdetleges vallásoknál ezeket a babonákat maguk a papok ápolják. A sámánok, varázslók, bűbájosok, ráolvasók, kuruzslók, mágusok, haruspexek, braminok, druidák, táltosok, vagy a braziliai piaik, a délafrikai ingangák vagy akárhogyan hívják is az egyes kultuszok vezetőit, a hívők szerint, láthatatlan hatalmakkal állanak összeköttetésben; szellemeket idéznek és ezeket himnuszokkal, énekekkel, áldozatokkal, böjtöléssel, jóslással, imádkozógéppel (Tibet) és sok más egyéb hókuszpókusszal akaratauk teljesítésére kényszerítik. A *papi kasztnak* ez a legdurvább, de egyúttal legrégebbi alakja. Az a babona, mely az ilyen kultúra mellett kifejlődött, még a XVII. században is nagy gondot okoz egy Kepplernek és a XVIII-ikban egy Dugonics Andrásnak, hogy megmentsék édes anyjukat a boszorkányok gyanánt való megégetés székelyétől.

Erkölcsei szempontból nagyon szomorú jelenség, hogy nem egy babonás kultúra vezetői nagyon jól tudták, hogy szemfényvesztéssel bolondítják híveiket. Így szándékos megtévesztés például a *samanizmus* is, minthogy a sámánok többet tudtak mint amennyit jónak láttak a híveikkel közölni. A haruspexek szertartásaik közben nem néztek egymásra, hogy el ne nevéssék magukat. De másrészt kétségtelen, hogy a tisztultabb vallások és azoknak hittől áthatott papjai nagy nevelőivé lettek az emberiségnek. És így a nagy tömegek szempontjából értékes haladást jelent, hogy ma az emberiségnek csak 9 százaléka bálványimádó. A többi sok millió: ezer vallásban és felekezetben és majdnem ugyanannyi nyelven keresi tépelődő, háborgó lelke megnyugvását.

* * *

Amerikában van folyó, mely nem hosszabb a Vágnál és mégis 7—8 *nyelvet* beszélnek partjain. Azok, kik ezeket a nyelveket beszélik, csak nem régen bontakoztak ki a kőorból. Fejlesztőleg hatott-e a kultúra ezekre a nyelvekre?

Aligha, minthogy a műveltség terjedése nem kedvez az apróbb nyelveknek. De másrészt az idevágó tanulmányok azt bizonyítják, hogy nem is okozza pusztulásukat. Egészen más befolyása van a kulturának azokra a nyelvekre, amelyeket nagyobb, hatalmasabb népek beszélnek. Ezeket első sorban az írás és különösen a könyvnyomtatás fejlesztette világnyelvekké. Ha ebből a szempontból hasonlítjuk össze a könyvnyomtatás feltalálásának századát a huszadikkal, akkor az egyes nyelvek elterjedésére vonatkozóan a következő arányszámokat állapíthatjuk meg: Angol 4 : 116 (vagyis míg a XV-ik században 4 millió ember beszélt angolul, addig ma : 116 millió); orosz 3 : 85; német 10 : 80; olasz $9\frac{1}{2}$: 54; francia 10 : 52; spanyol $8\frac{1}{2}$: 44; magyar 2 : 9.

Ezek és más, a nyelvek elterjedésére vonatkozó számok csak azt bizonyítják egyébképpen, hogy a szó szoros értelmében vett *világnyelv* nincs és nem is lehet. A Szentírás azonban még a vízözön után is egynyelvűnek mondja az emberiséget. Érdekes, hogy a nyelvek megoszlását éppen a nagyobbyszerű műveltség kezdőkorszakához : Bábel tornyának építéséhez fűzi. A bibliának az emberiség faji elágazására vonatkozó adatait sem hagyhatja a történetíró figyelmen kívül, minthogy az egész középkor ezek alapján hirdette, hogy az emberiség Noé három fia szerint három fajtára szakadt szét. De már a nemzetségek számát nem 70-re, hanem 72—75-re tette, amelyeket azután az egyes tudósok nagyon eltérően soroztak be a fajtákba. Így Jafet fajtájába, melyhez a magyarokat is számították, a Pozsonyi Krónika szerint 22 nép tartozott, míg Kézai és a Rímes Krónika szerint 17, Thuróczy szerint pedig 15. A VII—VIII. századbeli Halachot Gedoloth ellenben azt tanítja, hogy a bibliai 70 népből csak 14 tartozott Jafet fajtájához. A középkor tudománya meg volt győződve, hogy mindezek a nemzetségek eredetileg csak *zsidóul* beszéltek. Ez teszi érthetővé, hogy a mi tudásaink is három századon át vitatták a magyarnak a héberrel való rokonságát, mielőtt még hallhattak volna valamit a sumirokról. Csengery meg is róttá azokat a tudósokat, kik elfogadták ugyan az ősnyelv elméletét, de kétségbevonták az ősnyelv beszélőinek fajtarokonságát.

Csengerynek annyiban mindenesetre igaza volt, hogy a nyelvek és fajták eredetének kérdése szorosan összefügg egymással. És minthogy ez kétségbevonhatlan tudományos tény, világos, hogy a nyelvek eredetének kérdésével nemcsak a nyelvésznak kell foglalkoznia. A maguk speciális tudománya szempontjából valóban foglalkoztak is vele régi idők óta nemcsak a historikusok, hanem még a teológusok is. Így az utóbbiak közül a hazánk földjén született Szent Jeromos hirdette először, hogy, »mint az egész ókor bizonyítja, minden emberi beszéd kezdete a héber nyelv, melyen az ó-szövetség van írva.« Ezt a tanítást a reformáció szinte dogmává emelte és ilyennek hirdették sokáig a magyar nyelvvizsgálók is. Természetes, hogy már régebben is akadtak, akik az ilyen határozott kijelentésekkel szemben tartózkodásra és óvatosságra intettek, később pedig, az igazi tudományos nyelvvizsgálat haladásával, mind biztosabban kijelölték azt a feladatot, melyet a történettudomány szolgálatában kell a nyelvészetnek teljesítenie. Azt kezdték hirdetni, hogy az oknyomozó történetíró csak addig lát a népek őskorába, ameddig az összehasonlító nyelvtudomány világa terjed. Ez annyiban túlzás, hogy vannak az ismert nyelveknél régibb

beszélő emlékeink is; de bizonyos, hogy a nyelvtudomány megbecsülhetlen szolgálatokat tett és tesz a históriának. Felvilágosításai nélkül igen sok kérdésben egyáltalában nem tudna tájékozódni. A történelmi kor kezdetét, az ék- és a kópírások értelmének és nyelvének megfejtésével sok századdal hátrább tolt. Világot vetett sok nép elfelejtett politikai és művelődési multjára, magukat a nyelveket pedig különböző szempontok szerint családokra és csoportokra osztotta.

Ahogy *Hunfalvy* Pál már hatvan esztendeje megírta, minden európai nemzet azon helyzethez képest, melyet az európai életben elfoglal, osztózni tartozik minden tudományos munkában: ennél fogva a nyelvészetben is. »A magyar nemzet okvetetlenül köteles részesnek beállani azon munkálkodásba, mely a klasszikus és a sémi nyelveket tűzi ki tárggyul; de e munkálkodásban a vezérséget mások foglalták el, kik a mult századokban többet akartak és tudtak a szellemi munka birodalmában tenni. Ámde az ural-altáji nyelvészeti körrel, melynek annyi *történelmi homályt* kell földeríteni, mi magyarok egészen másképp vagyunk. Itt a *vezérséget nekünk kell megragadnunk*. Valamint a Kaspi tenger mellékei azon kapuk, melyen Közép- és Észak-Ázsiából Európába jöttek a nemzetek, azonképp legyen a *magyar tudomány* e tekintetben kapu, melyen át az európai szellem vizsgálatai *Közép-Ázsiába* kalauzoltassanak.«

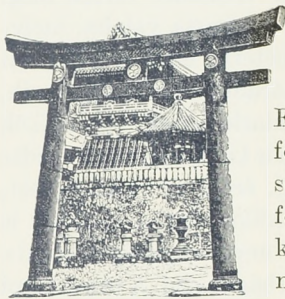
I. RÉSZ.

AZ ÓKOR TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

A TURÁNIÁK.

I. Belső-Ázsia.

Régi japán templom
bejárata.

AZ EMBERI NEM egységének hirdetői majdnem kivétel nélkül abban egyeznek meg, hogy az emberiség *zárt területen*, valamely szárazföld belsejében keletkezett. Fokként fejlődve, ösztönszerűen terjedett a szárazföld szélei felé s ott, a *tengerpartokon*, érte el műveltségének legmagasabb fokát. A világtörténelem, mely a földgömb *egész* felületén élő népek multját kutatja, különbséget tesz tehát a szárazföldi és a tengerész-népek története közt, s mint régibbel, elsősorban amazzal foglalkozik. — Ahol úgyszólván összetalálkozik a Himalája, Karakorum, Künlün, Tien-Sán, Alai, Hinduks és Szulejmán hegylánc; ahonnan az Indus, Tarim, Oxus és Jaxartes ered vagy táplálkozik; ahol ma is három népcsoport, három fővállás, három műveltség érintkezik egymással: ott, négyezer méternyi magasságban, terül el a *Pamir* felvidéke; vagy ahogy a tövében lakók nevezik: »a világ teteje« (Bam-i-duniah). A legtöbb ázsiai nép azt hiszi, hogy ez az emberiség szülőföldje, első és legigazibb boldogságának tanyája: az *éden*, a *paradicsom*. Ennek tavaszáról álmodozik maga a karakirgiz pásztor is, ki nyolc hónapig jár bundában ott, hol, hite szerint, az első emberpár nem szégyelte mezítelenségét. Örökhó alól kaparja ki a tűzrevaló terskennét, és ott, hol kezdetben az Űristen »mindenféle fát nevelt, melyben az ember szeme gyönyörködnék és amely eledelre jó volna«, örülni tud néhány szegényes oázisnak is. És ma párducson, medvén, farkason, rókán, vadkecskén és varjakon kívül nem vadászhat egyébire, noha meggyőződése szerint ez az a terület, hová Isten minden állatot elvitt Ádám, illetőleg Töröngöi elé, hogy nevet adjon nekik. Szemét nem bántja a szikla, hiszen a teremtés napjaiban — az altáji monda szerint — Isten a tengerből kiemelkedő kősziklára helyezte az embert. Miért csodálkoznék az emberiségnek s magának a természetnek satnyulásán, mikor ugyanazon vadregényes

földön szép szál emberek mellett valóságos törpéket talál, Vakhan-vidéki óperzsákat, kiknek állataik is törpék? Ime, három nagy műveltség határdombján egy törzs tengődik, mely az egykori paradicsomban nyomorultan táplálkozik, a pénzt nem ösmeri és a tüzet imádja! És mint a Kaukázusban, a Pamir rejtett zugai-ban is sok olyan néptörödék él, amelynek ősei egykor a világtörténelemben szerepeltek. Kelet-Turkesztán, Trans-Oxiana, Badaksán, vagy inkább a Hinduks és a Pendsab felől sok néptörödék menekült ide; pl. a jü-csik elől a szákák, ezek az igazi *turániak*; és a jagnöbi hinduk, ezek az igazi *árják*. Valamennyi magával vitte nyelvét, vallását, szokásait. De a világ nem annyira a beköltözők, mint azok iránt érdeklődik, kik — hagyomány szerint — ebből az elveszett paradicsomból indultak ki a világba, hogy »nagy fáradságos munkával egyék annak gyümölcsét életök minden napjában«.

Pamir, mely különben most sem éppen csak »töviset és bogáneskórót« terem, valóban kellemes tájék »lehetett« akkor, mikor dél felől, a mai Tar helyén, majdnem odáig ért az Indiai óceán. Északnyugaton a mai turáni alföld helyén levő tenger csipkázta ki partjait s keleten legmagasabb ormánál, a Mustag-atánál, a »jéghegyek atyjá«-nál, az ázsiai Földközi tenger hullámai törtek meg. A Tarim medencéjét és a Gobi-sivatagot ugyanis tenger borította valaha, melynek mélysége felényi, terjedelme azonban akkora lehetett, mint a Földközi tengeré. A kínaiak most is Han-hai-nak (Hanság!), kiszáradt tengernek nevezik. Partjain és szigetein telepedtek le a Pamir tövéből kivándorló népek. Egy részök pásztor maradt és sátrak alatt élt, más részük azonban már korán művelni kezdte a földet, sőt városokat is épített (az Altáj környékén), ércet és vasat fejtett, mesterségeket űzött, de a szelídebb művészeteknek, különösen a zenének is hódolt. Itt keletkezett az első vallás, itt kezdték »az Úr nevét segítségül hívni«. Idegen törzsek — leányrablás útján — itt kezdtek összeházasodni. A társadalmi és az állami élet eszméi itt indultak fejlődésnek és itt épült a hagyományokból ismeretes első nagy tengeri hajó (Samasnapisti, a bibliai Noé bárkája), kétségkívül akkor, amikor a partok és szigetek közt kisebb hajók és csónakok már különben is élénken közlekedtek.

Ezt a fejlődést majdnem tönkretette egy váratlan szerencsétlenség, a vízözön, vagy inkább az a körülmény, hogy Ázsia belső tengere rést talált, lefutott s a Jeges-tenger és a Káspi-tó összeköttetése megszakadt. A biblia Noéja, a sumírok Samasnapistije, a hinduk Satjavatrája, a görögök Deukalionja, a kelták Huja ugyanazon vízözönmonda középpontjai. Az a 88 monda azonban, amelyet Andree mind az öt földrészből közölt és amelyet Kálmány Lajos a magyar népköltésből mintegy 20 változattal növelt, nem mind ugyanerre a nagy csapásra vonatkozik; s amennyiben más áradásokkal foglalkoznak, nem is egyeredetűek. Részleteikben néha bámulatosan találkoznak; így a magyar mondák teljesebbek ugyan mint a votjakok megfelelő meséi, de egészben véve megegyeznek velük. A bibliai és a mohammedán hatás mellett mind a kettőn meglátszik a hindu vagy a parszi eredet némely nyoma. Magának a bibliának elbeszélése részben megegyezik a legrégibb ősmert népnek, a sumírnak feljegyzéseivel.

A tenger lefutásának irtózatosszerű természeti tüneténye adott tehát alkalmat a *vízözön* mondjára, mely megmaradt majdnem minden nép emlékezetében.

ÉS AEGYPTUS.

az Athenaeum nyomása.

A legrégebbi monda szerint »maguk az istenek is remegtek az égben, menedéket kerestek a vízözön elől és keservesen jajgattak trónjaikon. Hat nap, hat éjszaka tartott a szél, zivatar, orkán uralma. A hetedik nap hajnalán elállt az eső, lecsillapult a vihar, mely hatalmas hadsereg módjára csatázott. A tenger leapadt, a szélvihar elült. Az egyetlen menekülő, Samasnapisti király, sírva siklott végig bárkájával a tengeren; az egész emberiség iszapba fult s a holttestek úgy úsztak körülötte, mint a fák. Kinyitotta bárkája ablakát; s mikor a világosságban széttekintett, bánat fogta el a szívét. Leült és sírt. Arcán végigesorogtak könnyei.«

Az Ararát, ahol bárkája megállott, a magyar Péchvárady Gábor 1514. évi tudósítása szerint, olyan magas, meredek és sziklás, hogy még senki sem mászhatott föl havas ormára. Egy örmény barát, ahogy a magyarnak önmaga mondta, tíz napi kapaszkodás után a hegy oldalában angyallal találkozott, ki a bárka egy darabjával s azzal a jó tanáccsal vigasztalta meg, hogy elérhetetlen után ne törekedjék. 1829 óta már mégis többen feljutottak az Ararátra s a tudomány most a vízözön körülményeivel is behatóbban foglalkozik. Olyan csapásnak tartja, amely elsősorban az ázsiai belső tenger partjain lakókat sújtotta. Valóban, a most is ott lakó turániaktól származik a róla szóló legrégebbi elbeszélés. Még az Európába szakadt turániak, a kámaparti votjákok és a tiszaparti magyarok sem csupán a bibliában fentartott részleteket regélik róla. De a vízözön, ha bibliai időpontja nem véletlenül találkozik az utolsó jégkorszak végével, a történelem szempontjából alig jelent egyebet, mint a szőregi népmesének az a biztosítása, hogy »a vízözönben multak ki az óriások meg a tündérek«. Mindössze a történelemelőtti idők szünetezését jelenti.

A nagy veszedelem után, a biblia szerint, az egész emberiség más vidékre költözött; ezt jelenti ugyanis az a tudósítás, hogy Noé bárkája a megmaradt embereket Armenia felé vitte. A fajtákra való szakadást maga a biblia a most következő időkre teszi. A fajták valóban csak vándorlás következtében keletkeztek. Az új föld, az új haza az emberek testi és lelki tulajdonságait mindenütt módosította, ha ősereditiségéből nem is vetköztette ki teljesen.

Kínai és mongol hagyományok szerint ez a vándorlás csak később történt meg. Az emberek ott maradtak a Han-hai, a »kiszáradt tenger« partjain, melynek természeti viszonyait a vizek lepadása teljesen megváltoztatta. A megmaradt mocsarak, lápok, tavak vizét csatornáknak vezették el földjeik öntözésére. Újabb utazók ezernél több ilyen kisebb-nagyobb csatorna nyomairól beszélnek. Keresik a sivatagban épült városok romjait s felteszik, hogy a hegyek tövében egyik tanya a másikat érte. A futóhomok azonban egyre terjedt; a folyók kiszáradtak vagy elvesztek a pusztában s a megélhetés mind nehezebb, végre csakugyan lehetetlen lett. Századok multán az emberek belefáradtak a természet mostohasága ellen való küzdelembe s egymásután odahagyták őshazájukat, melynek emlékeit Stein Aurél hazánkfia ásatásai csak napjainkban kezdték felszínre hozni. A Pamir tövében, a Taklamakán-sivatagban homok alá temetett városokat tárt fel és egész levéltárt gyűjtött össze a legkésőbb Nagy Károly korabeli szanszkrit, kínai és tibeti iratokból. Bebizonyította, hogy a telepek elhagyásának legfőbb oka az *öntözőcsatornák elhanyagolása* s nem valami váratlan természeti válság volt. Cholnoky Jenő tovább ment s a népvándorlások

okát úgy a legsötétebb ókorban, mint a középkorban az öntözőcsatornák elromlásának s ennek következtében a földművelés tönkrementének, tehát roppant *gazdasági válságnak* tulajdonította. A kivándorló népek új hazáikban is hívei maradtak a csatornarendszernek s az öntözésen alapuló földművelésnek.

Költözések irányát nemcsak a kurgánok, moundok, kunhalmok jelölik, hanem — ezek közelében — a vízszabályozó és földöntöző csatornák is. Azonban csak a Belső-Ázsiából a szélek felé vándorló népeknél. Az Európából Ázsiába vándorló árják, az Arábiából Afrikába költöző sémieket nem vitték magukkal, hanem útközben tanulták meg a csatornaépítés tudományát.

Turán felől, Ázsia belsejéből jött népek alapították a Föld legrégebbi ősmert államait: Élamot, Babilóniát, Kínát. A turáni hagyomány csak turániakról beszél s velök egynek veszi Ázsia belsejének minden népét. Mások azt hiszik, hogy ennek az emberiségnek nem voltak sem ősfajtái, sem ősnyelvei; s tiszta, keveretlen fajtái ma sincsenek. A történelemelőtti idők műveltsége közös volt. Házai, ruhái, szerszámai, fegyverei körülbelül egyformán készültek. Eszerint csak egyetlenegy emberiségről lehetne beszélni, amelynek fehér, sárga és fekete színű népei erő és szépség tekintetében különböztek, de egyébként nem osztályozhatók. A történelem helyesebben is jár el, ha figyelmét nem az emberiség *megoszlásának* ködbe vesző folyamatára, hanem arra a pillanatra fordítja, mikor a fajok már teljesen megalakulva, tehát fejlődésök második fokán lépnek eléje. Ez némelyek szerint csak valamikor Kr. e. 1300 táján történt, mikor a történelem már nagy emberekről és drámai eseményekről beszélhetett. Akkor már a nemesebb fajok alsóbbrendűekkel keveredvén, harmad-negyedrangú fajok keletkeztek. Olyan népek, amelyek testi tulajdonságaikat, tehát faji jellegüket és vele történelmi jelentőségüket nem tudták a küzdelem idején megőrizni, hátrább szorultak.

Éleslátás, történelmi tudás mellett, költői szárnyalás és ihlet kellene ahhoz, hogy elképzeljük, mint áradt szét az élet Ázsia belsejéből a partok felé, sőt más földrészekre is. Lelki szemeinkkel látnunk kellene a pásztorokat és földműveseket, amint északra, északnyugatra terelgetik nyájaikat és eljutnak Európába, sőt dereglyéiken vagy a Bering-szoros jegén Amerikába is. Ma ősmert nyolc főnyelvüket (a finnt, mordvint, cseremiszt, lappot, zürjén-votjákot, osztjákot, vogult és magyart) nem egyszerre, hanem évezredek alatt fejlesztik ki. Akármilyen kiváló tulajdonságaik vannak is egyébképpen, az államalkotó és az intézmények fentartásában szerencsésebb árják mellett, akik pedig még osztatlanok voltak, mikor ők már több részre szakadtak, lassan-lassan hátraszorulnak. De nemcsak észak felé nyomulnak Belső-Ázsia földművesei, hanem kelet és dél felé is. És míg amarra Kínába, Koreába, végre Japánba jutnak el, addig délen Indiát, délnyugat felé pedig (mint élámiak, sumírok, médek) Irán nyugati részeit és Mezopotámiát keresik fel. Némelyek szerint még Afrikát, a szomáliak és gallák mai területét is meglátogatják; sőt akadnak olyan olasz tudósok, kik szerint az etruszkok, pelagusok is turáni eredetűek.

A turáni hatás tehát a Tirreni tengertől a Sárga tengerig, sőt az Indiai és a Csendes óceán északi felének partjain is érvényesült. Vannak, akik tagadják az Amerika felé való terjeszkedés lehetőségét, de a mongolféle népeket, például

a malájokat, még ezek is hozzájuk számítják és így ők sem csak Ázsiát tekintik hazájuknak. *Deniker* és *Nagy Géza* szerint zömük (a finnugorok, turkok, szamojédok) embertani jegyeire nézve közelebb áll az ajnó- és indonéz-maláj fajtához, mint a mongolhoz. Ez utóbbi a turáni (mongol, tunguz, japáni) népeken kívül az izoláló nyelvszerkezetű (kínai, tibeti, indonéz fajjal kevert hátsó-indiai, sarkvidéki, csukes, gilják stb.) népeket is magában foglalja.

Nyelv tekintetében a turániak nem a mongol fajta izoláló népekhez, hanem a ragozó indo-afrikai kusitákhoz, dravidákhoz, kolhokhoz és nubákhoz csatlakoznak. Ősnépük, a tudósok egy része szerint, sokkal előbb keletkezett mint akár a sémi, akár az árja ősnép.

Az árja vagy inkább *indogermán* nép legrégibb nyelvemlékei — az indusok Védái, a párszik Zendavestája — szintén Ázsiában maradtak fenn. A tudósok eleinte ellenmondás nélkül a szanszkritot tartották az indogermánok ősnyelvének, a két Indiát pedig az indogermánok őshazájának. Azonban ezt az őshazát több mint félszázad óta mind idebb, nyugaton: az Ural-hegység táján, Németországban, sőt Skandináviában is keresik. Árjakon sokan csak az indusok és az irániak őseit értik s ősnyelvnek nem ismerik el a szanszkritot. Az ősnyelvet az indusok, irániak, örmények, görögök, albánok, latinok, oskusok, umberek, kelták, germánok, litvánok és szlávok nyelvének összehasonlítása alapján ernyedetlenül kutatják. Mindenesetre több indogermán nyelv volt, mint amennyit ma ismerünk. Meltzl szerint különös szeszélye a történelemnek, hogy a germán irodalom három korszakos mozzanata hazánk erdélyi részeiben, tehát nem indogermán területen indult meg. Itt szerkesztette Dioscorides görög orvos glosszáriumát, amely a legrégibb gót szavakat tartalmazta; három századdal később Vulfila ott készítette az első gót bibliafordítást; és Opitz, az újkori német álklasszicizmus alapítója, ott gyűjtögetett adatokat a Dacia antiquához. Az európai származás hívei az indogermánoknak egy északról dél felé irányuló vándorlásáról beszélnek, amely áterjedt Kis-Ázsiára is és onnan tovább. Némelyek burkoltan magukat az árjakat is európai bevándorlóknak tekintik s így megfordítják azt az elméletet, amely az ázsiai árjáknak Európába való vándorlását hirdeti.

Virchow valószínűnek tartja, hogy a neolit korbeli faj az árja jelleghez állt legközelebb. Észak- és Középső-Európa neolit emlékeit egyenesen az indogermánoknak tulajdonítja. Másfélezer esztendővel Krisztus előtt az árják még osztatlanul éltek együtt; köeszközöket használtak, pásztorkodtak, néhol jevo nevű szalmás gabonát termesztettek és nyomorúságos kunyhókban laktak. Legrégibb nyelvemlékeikből csak annyi derül ki, hogy olyan földön éltek, amelynek hajózható vizei, nyírségei, havas telei voltak s a tél, tavasz, nyár nagyon érezhetően különbözött egymástól. Ezek az adatok főképpen Középső-Európára és Szibéria déli részére s még talán az Oxus és a Jaxartes forrásvidékeire illenek. A nyelvben kínálkozó felelettel beérni nem lehet; de még az antropológia és az archeológia sem tud eddig kielégítő választ adni. Újabban úgyszólván megszüntetik a fajták korlátjait; hiszen a sumír-alaródi (sumír és kaukázusi) nyelvcsaládba sorozzák a sumír nyelven kívül az alaródiakat is (a kisázsiai, északszíriai, ösörmény, kéta, turuki, mitanni, kummuchi (kun?) kassi, namari,

madai nyelveket), valamint a csak kétezer év óta ösmeretes uralaltájiakat, sőt az indogermánokat is. Közülök a keleti ókor történetében a madait (médet) és az óperzsát tartják a legfontosabbnak.

Az emberiség biztos története és művelődése ezekkel a sumír-alaródi népekkel kezdődik.

II. A sumírok országa.

Tudósok Grotefend óta, tehát több mint száz esztendő lefolyása alatt, (újabban különösen Koldewey, Morgan, Scheil) a Tigris és az Eufrátesz közt és a szomszédos Élamban, különösen a perzsiai Susában, több százezer cseréptáblát ástak ki. Ezeknek feliratai vezettek arra a feltevésre, hogy a Föld legrégebb művelt népei a sumírok és az élámiai. Közülök alkalmasint *Élám* a régibb ország; az a terület, amely a Zagros-hegységtől délre a Perzsa-öbölhöz terjedt s közepét a Kerka és Karun vize öntözte.

A sumírok országa ettől nyugatra, a Tigris és az Eufrátesz alsó folyásánál terült el. Kiterjedése Hátas-Mezopotámiától délre, az Iráni felvidék nyugati párkány hegyei, a Perzsa öböl és Szíria közt akkora lehetett, mint a mai Dánország, vagy a Duna-Tisza közének alföldje. Főfolyója az Eufrátesz, 1780, a másik pedig, a Tigris, 1146 km. hosszú kanyargás után szakad a Perzsa-öbölbe. Ebből gazdag iszapjukkal azóta egy Pest vármegye területével felérő medencét töltöttek be. Áradásaikkal, lerakódott iszapjukkal pompás termőföldre tették az egész kis országot, melyet Kinginek (a csatornák és nádasok országának) nevezték, s melyet ma az ókor Hollandiájának is mondhatnánk. A novemberi, decemberi esőzések idején hatalmas tónak látszott az egész terület, míg a nyár rendkívüli forrósága sivataghoz tette volna hasonlóvá, ha a sumírok csatornáiban nem vezetik el a folyóvizet földjeik öntözésére. Datolyapálma, iringó és nád volt a síkság jellemző növénye, búza, árpa, szezám és köles a legszokottabb gabonája.

A nádasokban oroszlánokra, vaddisznókra, vadökrökre, antilópokra, vadlovakra vadásztak. Háziállataik a barom, juh, kecske, kutya, szamár voltak. Ásványok az áradásos területen nem lévén, az épületeknél használt köveket, a szobrokhoz, díszítésekhez szükséges alabástromot és márványt, a mesteremberek számára való aranyat, ezüstöt, rezeset, vasat, ónt stb. hajókon, főképp az Örmény felvidék felől szállították.

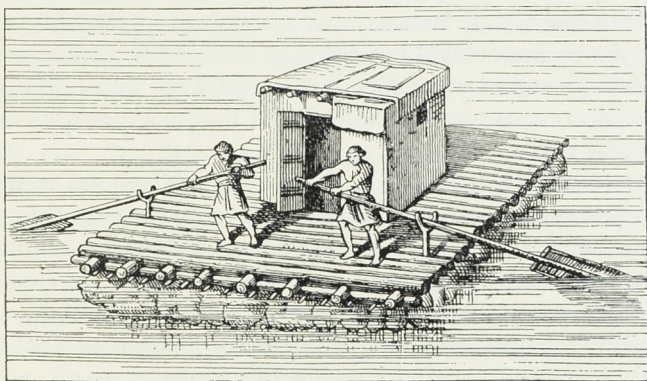
Nem csoda, hogy Káldit, ezt a szép földterületet, az ókor kertjének nevezték és értjük Herodotos lelkesedését, aki szerint ott több datolya és gyümölcs termett mint bárhol a világon. Újabban Delitzsch nyomán nagyon hódít az a felfogás, hogy ezen a területen keresendő a bibliai paradicsom is, melyet négy folyam áztatott: a Chidekel (Tigris), a Phrath (Eufrátesz) és két folyónak vélt csatorna, a Pison (Pallakopas) és a Pichon (Sat-el-Nil). Csakhogy ennek a paradicsomnak a szépségeit, amint ezt már a csatornák építése is bizonyítja, nem a természet, hanem az emberi szorgalom, az emberi kéz munkája teremtette meg. A paradicsom képzetét különben az ismeretlen őshazából hozták magukkal a költözködő népek. Az ősök szorgalmának eredményeit a kései unokák az istenek ajándékának tekintették, amelyet azonban már nekik munkával kell meg

tartaniok. Abból a kenyérből, melyet, mint ők hitték, csak nekik kell verejtékükkel enni, a British Museum az utánuk következő nemzedékek számára is megőrzött egy darabot. A világnak ez a legrégibb kenyere ennek a paradicsomi területnek egyik Kr. e. 1560 évvel megásott sírjából került napvilágra.

A sumírok kis országának legrégibb városai délen feküdtek. Így *Urudugg*, később Eridu, a »Föld közepe«, mai néven Abu Shasein, a sumíroknak legősibb és legszentebb városa, a föld és víz istenének, Éának székhelye, a Tigris, Eufrátesz és a Kerka torkolatának táján épült fel. *Ur* (Mugair), a Holdnak, odább északon : *Larsa* (Singir, ma : Senkerek) a Nap istenének volt szentelve. Ez utóbbi város környékét a zsidók Szinéár-nak, vagyis a sumírok mezejének nevezték. Itt és *Girsuki*-ban nagyszerű piramisok romjaira akadtak.

A távolabbi városok szintén hatalmas királyságok voltak valaha. Így *Sirgulla* (a mai Zerghul) és *Uruk* (a bibliai Erech, most Várka), mely utóbbi egész Babilónia leg-szentebb temetője.

Az északibb városok későbbi eredetűek és lakosai *Agadi* (Akkád) városának tájszólásával beszéltek. Ez és *Kis* (Uhai-mir?) az ország végvárosai közé tartozott. És valóban, az utóbbi területén emelkedett a Char-sag Kalamma, azaz »az ország halma«.

20. ábra. Kelek, vagyis tutaj a Tigrisen.

Akkád földön virult *Pintir*, »az isten kapuja«, a régi, már 4200 táján említett szent város is. Valamennyi város közül legkésőbbben, 1900 után, 103. királyának idejében : *Gisgalla* vagy *Babel* (Babilon) emelkedett politikai vezetőszererepre.

A honfoglaló királyok (*lugallok*) katonai hatalmukkal egyesítették az országot, azonban a fejlődő városok sok tekintetben megbontották ezt az egységet. Saját papi fejedelmek (a *patiszruk*) alatt egy-egy vidék vallási, művelődési, sőt politikai törekvéseinek középpontjaivá lettek. A világ legrégibb ösmert uralkodója *Sirgulla* királya, *Ur-Nina*, Kr. e. 4500 táján hódolatra bírta, de egyúttal mindenképpen kitüntette a papságot. Templomépítéseivel az alföld első képfaragó iskolájának keletkezésére adott alkalmat. Nagy templom- és palota-építő volt utóda, *Ur-ganna* vagy *Uru-Kagina* is, akinek nevéhez fűződik az emberiség első ismert írott emléke. Rendezni kívánta az egyháznak az államhoz való viszonyát. A patiszut, mint papi fejedelmet, maga után az ország első méltóságává tette és fejedelmi palotát emelt számára. Észak leghatalmasabb államának, *Kis* városnak királya, *Meszilim*, mégis éppen a papság segítségével verte le. A déli apró államokat rendre hódolatra kényszerítvén, a hatalmat mindenütt a patiszukra, mint helytartókra, ruházta.

A patiszuk félezedéves uralkodása alatt Kis, Agadi vagy Uruk királyai vitték a hegemoniát; ez annál fontosabb körülmény, mert 3000 táján ezek a városok már *sémi hatás* alá kerültek.

A *sémiek* őshazája Arábia. Ennek három tengere közt szabadon kóboroltak nyájaikkal és csak a negyedik oldalon, észak felé érintkezhettek a szárazföld többi népével. Ez a földrajzi helyzet, ez a korlátolttság tette az arabokat a legjellegzetesebb sémiekké. Amint a természetes határokon túl terjeszkedtek, azonnal más népek, más fajok műveltségéhez kellett alkalmazkodniok. Először Mezopotámiában tapasztalták ezt, amelyet ők Arámnak neveztek s melynek területén arámiaknak hitták magukat.

A *sémi befolyás* Agadi nagy királyának, *Szárgonnak* trónraléptével (3800) kezdődött. Ez a fejedelem, csekély kivétellel, az egész Sumírt, sőt Élámot és Szíria egy részét is meghódította. A sumír műveltséget tisztelte és terjesztette, sumír íródeákokat és művészeket vitetett Agadiba, összeíratta a két nyelv főbb szabályait, lemásoltatta a sumírok legjelesebb irodalmi műveit. Sok ezer ilyen cseréptáblával vetette meg Uruk könyvtárát, mellyel ezt a várost hosszú időre a sumír tudomány középpontjává tette. Fiának, Navamsinnak (3750) sémi arevonásait harmadfélszázad múlva a legrégebbi ösmert domborúmű örökítette meg.

A Sbat-el-Hai és a Tigris között levő ősi terület, mely alattuk is megőrizte függetlenségét, mindent elkövetett a sémi befolyás megtörésére. Sirgulla patiszija, *Gudia*, 3100-ban bámulatos épületeket és műemlékeket emelt, amelyek a sumír műveltséget a maga teljes fényében és eredetiségében tárják elénk. Telloi palotájának romjai közt a szobrok, ékiratok, épületdiszítések, edények nagy tömegét találták; a fajtörténet szempontjából legérdekesebbek a tiszta turáni jelleget mutató szoborfők. Gudia nemcsak palotákat és templomokat,

hanem várakat is épített. Hatalmát észak felé (a későbbi) Ninivéig terjesztette; ott a víz istenasszonyának, Gannának, templomot építtetett, s a sumír istenségeket és ékírást Asszur (»Vizes síkság«), vagyis Asszíria földjén is terjesztette. *Vele kezdődik tehát Asszíria művelődése*, mely azonban sohasem adott ennek a sémi területnek sumír jelleget.

Körülbelül száz esztendő múlva Gudia egyik utóda, *Ur-Bahu*, Sirgullából Urba tette át székhelyét, hegemoniája alatt egyesítette Dél-Babilóniát s helyreállította a *független sumír királyságot*. Fia, *Dungi*, már Ur, Sumír és Akkád királyának nevezte magát. Országa több helyén, különösen Sirgullában, sok templomot emelt az isteneknek; sőt idegen isteneknek is, mert Sirgullába ő vitte be a sémi Nergal tiszteletét. A sémi befolyás nőttön nőtt; papi fejedelem

21. ábra. Gudia király szobra 3100-ból. (Telloi lelet.)

már sémiek is lehettek, 2700 táján pedig Sumír és Akkád népe a sémi származású nisinnai királyok uralkodása alá jutott. Hogy a turániak és sémiek ekkor már összevegyültek, meggyőzően bizonyítja az *újszumíri nyelv*, mely először

ebben az időben jelenik meg az ékiratokon. Egyébiránt Urban is voltak sumír királyok, sőt északon, Bábelben, a tizenegy első papkirály is (2403—2035.) még jobbadán sumír származású.

III. Három faj versengése Martu (Nyugat) uralmáért.

Valószínűleg a sémiak növekedő befolyása, vagy a délbabilóniak gyarapodása okozta, hogy az *élámiak* 2280 táján Kudur Nachundi vezetése alatt Káldira törtek, Uruk környékét elpusztították s Larsát megszállták. A külföldi kalandozásoknak ebből a korából való Manichtou Irba susai (paraszai) obeliszkje, mely 12.500 ékiratos jegyben Sumírország minden helységét, valóságos telekkönyvét tartalmazza, s annak a jele, hogy az élámiak nagyon jól tudták, hol, mit és mennyit sarcolhatnak a szomszédságban. Uralmukat azonban nagy veszedelemmel fenyegette a *sémiak vándorlása*. Ez a vándorlás századok óta sohasem szünetelt. Merker kapitány szerint (1904) a masaik Kr. e. előtt már 4—5000 évvel a Szuezi szoroson át s a Nílus völgyén fölfelé vándoroltak ki Afrikába, a Kilimandsaro tövébe, hol hagyományaikat ezredéveken át megőrizték.

Kelet-Afrikát a Szomali félszigettől a Fokföldre mind ilyen kivándorló sémiak szállták meg. Ennél sokkal ismeretesebb az az arábiai népvándorlás, mely egyideig az Eufrátes jobb partján tartott pihenőt, de onnan 1950 táján Ábrahám vezetése alatt nyugatnak fordult. Palesztinában kánaáni rokonaik ezeket a honkeresőket *hibriknek* (hébereknek, bevándorlóknak) nevezték. Alig hogy ezek a hibrik ott megtelepedtek, *Kudur Lagamar* élámi király a larsai, babilóni és (a Babilontól északkeletre uralkodó) góji királyokkal együtt a Sinai félszigetre, majd Kánaánra tört s 1940 táján Sziddim völgyében megverte az adózni vonakodó szodomai, gomorrai stb. királyokat. Ekkora sereg odáig sohasem járt a Földközi és a Veres tenger közelében; nem csoda tehát, ha egész *népvándorlást* okozott a megrémült sémi beduinok közt.

Az Arábia felől jövő sémiak (punok) *Hammurabi*, a bibliai Amrapehl (1923—1868) vezetése alatt Babilóniára vetették magukat. Összetörték az élámiak fenhatóságát, megszüntették a sumírok politikai hatalmát, Sumírt Akkáddal együtt sémi uralom alatt egyesítették s rajta Babilonból uralkodtak. A nagy pun király a viszonyokhoz alkalmazkodott. 282 fejezetben összeíratta a sumírok törvényeit. A világnak ez a legrégebbi törvénykönyve Susában egy hatalmas kötömbön maradt meg és a sumírok fejlett társadalmáról (birtok- és vagyonszerzésről, hadiérejéről, családi életéről stb.) tanúskodik. A nagy király gondoskodott róla, hogy hetenkint egyszer minden alattvalója tyúklevest egyék, jól éljen, kényelmesen lakjék. A telkek, házak értéke nagyban növekedett, a nép vagyonosodott s jólétnek örvendett. A király bölcsen kímélte a sumír hagyományokat. Első gondoljai közé tartozott, hogy fényesen helyreállítsa a napisten larsai templomát, az istentisztelet középpontjává azonban Bábel város istenét, Mardugot tette. Idegen isteneket is befogadott a hazaiak közé és istennek nyilvánította Tásmitot (»A meghallgatást«), ki meghallgatva könyörgését, győzni és (55 évig) uralkodni engedte.

A sémiek vándorlása nemcsak Káldit, hanem az egész Martut (Nyugatot, főképp Szíriát) is fenyegette. Ennek népei, különösen a *kattik*, annál nagyobb veszedelemben forogtak, mert az árják viszont észak (Kis-Ázsia) felől szorongatták őket. A három — *sémi, turáni és árja* — népfaj tehát először az Eufrátes partjain mérkőzött meg egymással.

A kattik a *kéták* (géták? hititák, hetiták) népesoportjába tartoztak. Szobraikon sasorral, nagy szemekkel, gyöngyös szakállal, farkosos hajjal, kucsmával, testhez álló ruhával, felgömbített hegyes cipővel, nyillal, puzdrával ábrázolják őket. Egyiptomi képírók szerint alacsonyak, sárgabőrűek, mongol-arcúak. Legrégibb ismert hazájuk Kappadókia, Kis-Ázsia belseje. Nem éltek elszigetelve, mert hiszen Kis-Ázsia északnyugati részeit, sőt a Fekete tengertől délre eső néhány táját is rokonaik, a kalibok, muszkik, kammuchok, kaskik és tabalok szállták meg. Kappadókiában és a Taurus szorosai közt még ma sem vesztek ki egészen és emlékeik Szmírnától Hebronig nyomozhatók. A kéta műveltségre, melyben a turáni és az árja elem idáig elválaszthatatlanul jelent meg, világot vethetnek azok az ásatások, melyeket egy londoni természettudományi társaság 1901-ben Aleppo közelében kezdett meg, hogy föltárjon egy láva alá temetett várost, melynek domborúműves kapuja mögött széles utcák, házak és hidak maradtak meg épségben.

Ezékiel próféta szerint Jeruzsálem anyja is kéta s kéták alapították a kisázsiai partokon Szmírnát, Efezust és más városokat. A *kétfejű sas*, amelyet a boghazköji domborúmű ábrázol először, ezeknek a »szkiták«-nak útján birodalmi jelvény lett s tőlük került más népekhez. Sajátságos ékirataikra a tudósok csak újabban lettek igazán figyelmesek. Legkiválóbb kutatójuk, *Sayce*, egészben véve nem utasította vissza Torma Zsófia véleményét, hogy a babiloni, trójai és hunyad-tordosi agyagkészítmények jelképes föliratait az olvasásnak, vagy inkább a megoldásnak ugyanazon módja szerint lehetne kibetűzni. Azonban, ha valaha sikerül megfejteni a kéta iratokat, akkor azok, *Winckler* Hugó szerint (1902), alkalmasint különböző nyelveken fognak hozzánk szólani.

A kéták lassankint a Taurus szorosain át dél felé terjeszkedtek. Ezt az Európa felől a Hellespontoson keresztül már külön faj gyanánt visszaözoñló árják, különösen a *thrákfélék* okozhatták. Habozás nélkül elfogadták Phrygiában, Trója környékén a kéta műveltséget, Lydiában királlyá is kétát tettek, a bel-földön megmaradt törzseket pedig nem háborgatták.

Ezek a törzsek mindenesetre összeköttetésben maradtak az új kéta (*katti, kitti*) birodalommal, mely a Taurustól délre az Eufrátes legnyugatibb kanyarulatára és az Orontes (El-Azi) közt alakult, sőt Szíria nyugati részét is megszállták. Azonban a sémiek vándorlása 1900 táján a Holt tenger mellől mindinkább észak felé szorította őket.

Északról az árják, dél felől a sémiek terjeszkedése fenyegetvén országukat, a kattik fajrokonáikra, a sumírokra és az élámiakra akartak támaszkodni. Mikor *Hammurabi* vezetése alatt a sémiek Sumír és Akkád függetlenségének véget vetettek, mindent elkövettek, hogy rokonaik örökségébe ők üljenek. Az Eufrátes völgyén fölfelé a Föniciába vezető karavánút különben is az ő földjükön keresztül-vezetett; s ha már Föniciát s vele a *tengerpartot* elvesztették, legalább a *folyami*

22. ábra. Samas isten átadja Hammurabinak a törvénykönyvet. (Hammurabi stelájáról.)

közlekedést kellett biztosítaniok. 1730 táján tehát haddal rontottak a sémi kézben levő Babilonra, elrabolták a nemzeti istenek (Marduk és felesége, Zarpanit) szobrai, s lázadásra bátorították Babilónia minden alattvalóját.

Most azonban élámi rokonaik, a *kassiak* (kosseiták) akartak halászni a zavarosban. A megszorúlt Babilon segítségére siettek, hol csakhamar helyreállították a rendet, egyúttal azonban *Gandi* vezetése alatt az uralmat is magukhoz ragadták. A kassiak idáig is uralkodtak a Perzsa öböl északi partjain, a két folyam torkolatánál tehát most sem akartak tűrni új foglalókat. A három rokon nép ettől fogva gyakran harcolt egymással; Babilon azonban 1700—1130 közt a kassiaké maradt s rajta egymásután 36 királyuk uralkodott. A kassik szintén megóvták függetlenségüket a sémiektől ellen, sőt irodalmuk és műveltségük következtében erősen hatottak rájuk. Két századon át (1500—1300) ők voltak Szíria leghatalmasabb népei.

Babilónia kassai uralkodói sumír műveltségűek voltak. A »hasonlíthatatlan« nagy I. *Kurigalzu* a sumír paloták és templomok romjait kijavítván, ezt az érdemét sumír nyelvű feliratokban örökítette meg. A királyokat kassai testőrök vették körül, akik Kara-murdast, egy asszír hercegnő fiát, talán nemzeti féltékenységből gyilkolták meg, amivel a sémi asszírok újabb beavatkozásaira, ismételt győzelmeire és terjeszkedésére adtak alkalmat. Marduk Palidinnek (1171—1158) a neve is sémi volt; 1154-ben pedig a már egészen sémi Babilon meg is buktatta az 576 év óta uralkodó kassai házat. I. *Nabu-kudurri-uszur* megverte és fogságba hurcolta az emiatt rá támadó kassiakat és élámiakat. Foglyait összes kassai alattvalóival együtt Dél-Babilónia tengerpartján, Élám szomszédságában telepítette le, azon a földön, hol a kassiak valaha különben is nagyobb számban éltek. 1131-ben egy mellőzött kassai ölte meg. A rendet *Marduk-nadin-achi* (1127—1105) állította helyre, akitől azonban Tiglatpilezer asszír király Bábelt is elfoglalta. Utódaik majdnem 200 esztendőig békében éltek egymással. *Az ezredik év táján Kaldi már teljesen sémi volt.*

IV. A sumírok műveltsége.

Sumírország megszűnt, nyelve nem élt többé, de azért úgy írtak sumíru, úgy tanították Babilónia iskoláiban, mint a keresztény középkorban a holt latint saját hazájában, Olaszországban. Valóságos világnyelv lett, amelyet Ázsia és Afrika számos népe, 1500—1100 közt maga a sokkal hatalmasabb Egyiptom is használt diplomáciai és kereskedelmi érintkezéseiben. Ez a körülmény adott alkalmat a sumírok nyelvtanának és szótárirodalmának fejlődésére.* Világszerte használták a babilóni írást is, amely Egyiptom és Kína közt mindenütt ösztönzésül szolgált a nemzeti írásjegyek megteremtésére.

* A XX. század elejének nyelvtudósai közül sokan valóban többet mondanak mint amennyiért a XIX. század első felében álmok álmódójának tartották Horvát Istvánt, aki már 1825-ben megírta, hogy vadaknak, talán őrülteknek látszanak ugyan előadásai, mivel szokatlanok; de nem mind hibás az, ami szokatlan, nem mind csalás vagy tévedés, amit még sohasem hallottunk. 1850-ben Rónay Jácint Rawlinsonnak már a magyar szókinés felhasználásával segített a babilóni feliratok megfejtésében, 1861-ben a finn Koskinen hirdette, hogy szuomiak (turániak) alapították a legrégebb

A sumírnyelvű himnuszok és zsoltárok őrizték meg a legősibb *mitológiát*, melyen különben sokat módosított már a sémiek finomabb vallási felfogása. Más népek is kölcsönöztek tőle, pl. az egyiptomiak, kik már a XV. században sumír teológiai munkákat olvastak. Dingirnek (tenger?) és dimirnek (tömérdék?) nevezték az istenséget, melyen elsősorban a látható természetet értették. Az istenség fogalmát a Jahve (a zsidók Jehovájára emlékeztető) szóval fejezték ki. *Anu* az Ég, *Nusku* a Föld, *Samas* a Nap, *Szin* a Hold, *Inlilla* a levegő, *Ea* (Ja) a vizek, *Nebo* a bölcsesség és az írás istenei. *Istar* a nagy istenek anyja (a görögök Aphroditéja), *Mirri-Duggának*, az emberek teremtetőjének, a felesége. Minden főistennek volt felesége; fiaik, unokáik a természet különböző erőit személyesítették. A csillagok imádása csak a sémi hatás idejében, 3000 után lett általános. A hét égitest (a Nap és a bolygók) nevei kivétel nélkül sumírok; t. i. *Szin* a Hold, *Nabu* vagy *Nebo* a Merkúr bolygó, *Istar* a Venus, *Utu* a nappal, *Mirri-Dugga* a Jupiter (együttal a hajnal és a tavaszi nap), *Nindar* a Mars, *Nergal* a Saturnus (együttal az őszi nap) és a hadak istene. Róluk ebben a sorban nevezték el a hét napjait.

A világ teremtésére, a paradicsomra, az angyalok és emberek bukására vonatkozó elbeszélések és ábrázolások a sémiek révén kerülhettek a sumír vallásba. A vízözön történetét maga *Samas*-napisti (szó szerint »az élet napistene«) beszélte el *Gisdubatnak*, a sémieknél *Namraszitnak*, vagyis *Nimród*nak, a *Holdisten* fiának. *Nimród* 12 énekből álló éposza a 2300. év után keletkezett s az arámi irodalom alkotása, azonban maga a mítosz őssumír. Utóbb több részlet ment át belőle a görögök *Herakles*-, *Melikertes*- és *Glaukos*-mondájába. Mind a három bibliai emberfaj jogot tartott *Nimród*hoz. A középkori magyar krónikák inkább pogány, mint bibliai alakjában fogadták el ezt a mondát, s *Nimród*ot megtették a bábeli torony építőjének, az első fejedelemnek és a magyarok ősapjának. Sumír és sémi vallásos nézetek egyeztetéséből keletkezett *Istar pokolban való utazásának* éposza. Ezekhez az elbeszélésekhez még a sumír és az arámi nyelven írt kisebb époszoknak, állatmeséknek egész sora csatlakozik.

A sumír ősrégi litteratura *zsoltárai* valóságos gyöngyei az irodalomnak és a bennük kesergő bűnösök panaszai a leggyaralóbb szabad fordításban is meghatók:

»Istennóm, sohajtva kérlek én, a szolgád,
Bűnös esdeklőnek hallgasd meg a dolgát.
A kire tekintesz, mindenki megéled;
Emberek úrnője, bizony megsegeded,
A ki könyörögve kéri a segítyed!
Rajtad kívül igaz, kegyes isten nincsen . . .
Reám a te szemed szeliden tekintsen,
Mondd: »Legyen nyugalma!« Enyhüljön haragod . . .
Istennóm, arcodat mégis eltakarod, —
A síró galambot látni nem akarod?!«

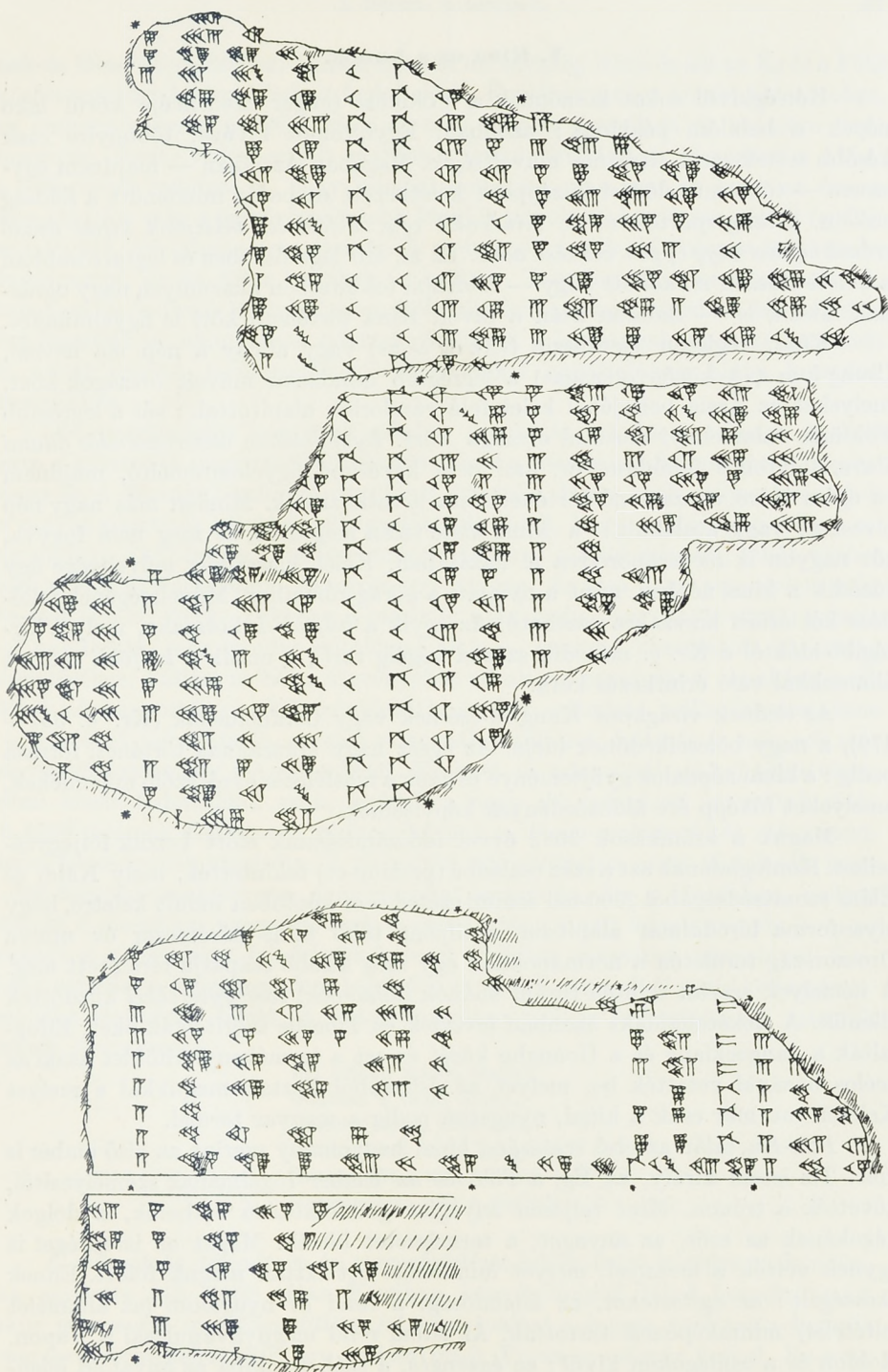
(babiloni) államot. Nézete lassankint a világirodalomba is utat tört. A rávonatkozó irodalmat alaposan ösmerteti *Mahler Ede* Babilóniáról és Asszíriáról írt úttörő magyar könyvében. A nyelv és faj kérdésében Wincklerrel együtt tartózkodásra int, de úgy hiszi, hogy a feltételezett ural-altáji rokonságot legtöbb joggal és hivatottsággal a magyar nyelvészek kutathatnák. Ezt nálunk különösen *Nagy Géza* és *Galgóczy János* tette, aki 3200-nál több sumír szószedetet mutatott be.

A varázsigék és ráolvasások szintén költői munkák és a sumír irodalomnak még régibb alkotásai mint az apró dalok és közmondások.

A tudományos irodalom első jelenségei Sumírorszámban a törvények és krónikás följegyzések. (A könyvnyomtatás a magyaroknál is a törvénykönyv és a nemzeti krónika kiadásával indult meg.) Ez az erős jog- és történelmi érzék mindenütt és mindvégig jellemzi a turáni fajt s a sumír- emlékek kutatásakor megbecsülhetetlen adatokkal gazdagította Kelet történelmét. Körülbelül Kr. e. 1900-ból (mások szerint 2250-ből) való *Hammurabi* törvénykönyve, mely egy ezredévre is visszament a törvények gyűjtésében s egy ezredévvvel előzte meg Mózes törvényhozását. A világnak ez a legrégebb Corpus Jurisa sok tekintetben modern jogelveket tartalmaz. Törvény korlátozta a király uralkodását, s teljesen rendezte a hűbériséget, melyhez a katonai szolgálatot kötötte. A peres eljárásban az írásbeliséget követelte. A nőnek majdnem annyi jogot adott, mint a férfinak. Rendezte a családi életet, a vagyon- és az öröklési jogot; a földművelés, ipar és kereskedelem emelését állami feladatnak ösmerte el. Egyben-másban, pl. az orvos felelősségének szabályozásában, meg is előzte korunkat, mely a törvényhozás terén ezen több mint háromezeréves kódex alapelveit jobbadán ma is követi.

A reális tudományokban a sumírok szintén mesterei a világnak. Már 5000 táján vizsgálták a csillagokat s az első urunát (csillagvizsgálót) még Ur-Nina építtette. Megfigyelések alapján meglepően ösmerték a bolygók mozgását; pl. a Mercurius keringésében csak 22 perccel tértek el a keringés valódi idejétől. Szédítően nagy időkre vezetik vissza a sumír naptár keletkezését. Időszámításuk kezdetét a Krisztus előtti 5750. évre teszik, mikor újesztendejük először esett össze az agadiak újesztendéjével, vagyis a Napnak a Kos-csillagzatban való állásával. Az esztendőt a nappály 12 jegye szerint 12 hónapra (52 hétre), a kört 360 fokra, a fokot 60 percre ők osztották először. A hatvanas (sussu-) rendszert alkalmazták az összes *mértékeknél*, miket a világ különben is nekik köszön. Így pl. egy rúd ezüst talentumra, mely pénzrendszerük alapja volt, s mely egy köbláb víz súlyának (43·68 kgr) felelt meg, 60 minát, egy minára 60 sékelt vagy fontot számítottak; 60 ujjnyi széles volt a babilóni rőf stb. Már a tizedes törtéket is ösmerték.

Mérnöki és építői tudományuk emlékei a nagy technikai vállalatok korát, a XX. századot is csodálatba ejtik. Templomaik, palotáik, tornyaik lépcsőzetesen, pirámisalakban, belül vályogból, kívül téglából épültek; ez az oka, hogy csak alaktalan romjaik maradtak reánk. A legegyszerűbb formákat és díszítéseket alkalmazták; a falakat azonban (mint a turáni nép sokhelyütt) zománcos cserepekkel, néhol arany- vagy ezüstlemezekkel tették ragyogókká. Az oszlopokat mellőzték. Az ajtókat és a kapukat ércből készítették s bejáratukhoz szobrokat vagy feliratos domborúműveket állítottak. A világ legrégebb domborúműve, *Nárám-Szin* arcképe, 3500-ból való. Agyagból sokkal régibb domborúműves hengerek is ösmereteseek, s némelyiknek korát az 5000. évre teszik. A pirámisok, domborúművek, szobrok, csatornázás és folyamszabályozás legrégebb mesterei a sumírok. Hammurabi királycsatornáját méltán sorolták a világ csodái közé.

23. ábra. A Hold változásainak táblája a babiloni cserepeken.

V. Kína és a hunok.

Kétségkívül sokat köszönnek a Földközi tenger medencéje körül lakó népek a babilóni példának; azonban, Egyiptomot kivéve, többnyire csak később tettek szert általános műveltségre. Magában Ázsiában — majdnem egyszerre — több művelődési középpont keletkezett és pedig mindenütt a földség szélein, a tengerpartokon, *de mindenütt egy, a földrészt belsejéből kifelé áradó erőnek hatása vagy éppen vezetése alatt.* Ez az erő legerősebben és legtartósabban a keleti oldalon működött s így — földrajzi tekintetben akármilyen nagy ugrásnak látszik is — Babilon után a távoli Kína története köti le figyelmünket.

Kína, régiesen Tien-hszia («Az ég alja») vagy ahogy a nép ma nevezi, Csung-kuo («A közép országa») a legrégebb mindazon művelt országok közt, melyeket az Ázsia belsejéből kelet felé vándorlók alapítottak; sőt a legrégebb Földünk valamennyi mostani országa közt. *Egyfolytában ötezeresztendősi állami életre*, folytonos fejlődésre és, ami nem kevésbé figyelemreméltó, majdnem ez egész időre visszamenő történetírásra hivatkozhatik. Minden más nagy nép elveszett vagy átalakult; a kínai kissé talán megtörve, de meg nem fogyva, sőt nagyon is megszorodva él hazájában. Kelet klasszikus műveltsége úgy fűződik a kínai néphez, mint a nyugati a görög-rómaihoz. Műveltségének fejlődése két óriási korszakra osztható. Az egyik a *belföldiek* korszaka, mely a legrégebb időktől a Kr. e. második század végéig tart; a másik a *külföldi* művelt államokkal való érintkezés kora.

Az elsőnek virágkora Kung-fu-csé-nek vagy Confuciusnak (Kr. e. 551—479), a nagy bölcselkedőnek ideje. Az egész nagy korszaknak történeti forrása pedig: a kínai népdalok gyűjteménye és azok a másfélezer évről szóló műemlékek, amelyeket főképp ére áldozóedények képviselnek.

Maguk a krónikások 3082 évvel időszámításunk előtt kezdik följegyzéseiket. Honfoglalónak azt a száz családot (peszing-et) tekintették, mely Káldi és Élám szomszédságából 2300-nál semmi esetre sem későbbben indult keletre, hogy olyanforma birodalmat alapítson, amilyent több mint háromezer év múlva Oroszország területén a normánoknak egy még kisebb csapatja teremtett meg. A némelyek szerint szintén turáni shánok (miao-cék) *vasfegyverekkel* küzdöttek ellenük. A «feketehajúak» azonban leverték és Tibetbe szorították őket. Elfoglalták a Jangcekiang és a Hoangho közét és ezt a termékeny Alföldet azzal az acélos búzával vetették be, melyet az őshazából hoztak magukkal s melyet Keleten ma már csak a kínai, nyugaton pedig a magyar termel.

Pan-Ku, talán az első «császár», kínai hagyomány szerint az első ember is volt. Tíz isteni király, az Ég, a Föld és az Ember fogalmának személyesítői, követték a trónon. Mint teljesen anyagias gondolkozású emberek, a dolgok végokának az erőt, az anyagot, a természetet hitték. Magát az istenséget is egynek vették a mennyei, melyet mindenütt ott láttak maguk fölött. Ennek ékességeit: az égitesteket, az állandóság, a rend és nyugalom (az államélet feltételei) mintaképének tartották. Az isteni rend megnyilvánulásai a Napon, Holdon és a csillagokon kívül: az égzengés, a szél, továbbá az anyaföld jelenségei: a hegyek és a folyók is. Ezeknek istenei a két legfőbb szellem alatt álla-

nak és közel az emberhez, akiben szintén az istenség lakik és aki az Ég és a Föld között mintegy középső helyet foglal el. Az Égnek az ember hozott áldozatokat, az embernek pedig a Föld, mert ez neki kínálta termékeit és számára volt teremtvé. Őseit, védőszentjeit majdnem isteni tiszteletben részesítette. Abból a felfogásból indulva ki, hogy minden embernek van esze és hogy az ész az istenség jele: még a legközönségesebb kínai is papok közbenjárása nélkül fordult az Istenhez, kit önmagában érezett. A mennynek mindenki önmaga mutatta be az áldozatot, de az állam nevében: a császár. Templomaikat nem isteneiknek, hanem saját őseiknek tiszteletére emelték. Mindenben megnyugodtak és a dolgokat úgy fogadták el, ahogy azok adattak. Vallásuk a legjózanabbak közé tartozott és, Lóczy szerint, természetfölötti személyeket egyáltalában hiába keresünk ősrégükben.

De patriarchális koruknak minden munkáját majdnem teljesen tönkretette a kétszer is megismétlődő *vízözön*. Ezen a csapáson alkalmasint a Jangce-kiang és a Hoanghó szörnyű áradásait értették. Hogy ezek milyen arányúak és milyen pusztítók lehettek, elképzelhetjük abból, hogy a Hoanghó még a mi korunkban, 1887-ben is, 7 millió embert söpört el a Föld színéről, tehát többet mint a század valamennyi háborúja együttevve. Az első nagy veszedelem után *Fu-szhi* (Fo-hi, 2953—2839 ?) s a második után pedig *Jau* (2357—2257) császár — mindkettő még mindig mitológiai alak — azonnal hozzálátott az ország rendezéséhez. Vallást és böles törvényeket adtak s a népet újból munkára szoktatták. A hagyomány nekik tulajdonítja az írás, számítás, csillagösmeret, zene s a mértékek behozatalát, az első csatornák s töltések építését és még sok más nagyszerű intézmény megteremtését. Ezeknél az adatoknál sokkal több történelmi hitelt érdemelnek azok, melyek a nagy *Jü* császárról maradtak ránk. *Jü* 2208 táján az első ismert uralkodóháznak (a *Hszia-családnak*) és vele a rendszeres államéletnek alapítója. A *jü-lu-funi* sziklafeliraton azzal dicsekszik, hogy a déli folyókat szabályozta, a mocsarakat lecsapolta. De a birodalom, melyet csak az ő személyes nagysága tartott össze, utána ismét 9 tartományra (*ceu-ra*) szakadt s a hatalmas fejedelmek keveset törődtek császáruk akaratával. *Tai-Kang* császárt a kínai irodalom legrégibb (a XXII. századból való) költeményében léha életmódja miatt öt testvére nyíltan meg is leekéztette. A második testvér ilyenformán:

»Ki otthon a kéjt óhajtja,
Odakinn a vadat hajtja,
Kastélyt emel, falát festi,
Öröme bor s hárfa hangja —
Szerencsáját s magát veszti —
Meggzámálva már a napja!«

A műveltség terjedését és megerősödését külön helyi középpontok alakulása segítette elő. 1100 táján Kínában *közműveltségről* lehet beszélni, mert akkor már maga az állam állított fel népiskolákat s ingyen taníttatta bennük a parasztgyermekeket, kik egy sorban ültek *Vu-vang* császár fiaival. *Vu-vang* buktatta meg (1122) a második (*Sang*-) uralkodóházat, mely ragyogó fényű palotáiban a kicsapongásoknak élt.

A történelemnek Vu-vanggal biztosabb, de sok tekintetben szomorúbb korszaka kezdődött. Mostantól fogva egymást érték a lázadások, háborúk. A *Ceu-dinasztia* 35 császára nem bírta féken tartani a hatalmas hűbéres fejedelmeket, kiknek száma egyidőben már 1773-ra emelkedett. Függetlenek maradtak akkor is, mikor a kisebb hűbéresek hódolatra kényszerülvé, számuk 124-re apadt. Elmultak azok a boldog idők, mikor (kínai évkönyvek szerint Kr. e. 1634-ben) nyugatról 76 királyság küldött követeket a császárhoz. Most Mu-kvang császár (1001—946) maga kereste fel a Nyugatot s építőmesterekkel, kézművesekkel tért haza. A babiloni tornyokat ettől fogva utánozták Kínában. De a császár tekintélye mindjobban hanyatlott, noha őt magát az Ég fiának nevezték s oltárokat emeltek neki. A VI. században *Lao-ce* (Li-pe-jang) valósággal csúfolta a népet, mert nem tudott a császári palotánál felségesebbet, dicsőbbet képzelni. Azt hirdette, hogy a bölc csupán a *Tao* előtt hajol meg, mert ez az isteni szentháromság, a láthatatlan, örökkévaló, legfőbb és legtökéletesebb lény. Ellenben a régihez való visszatérést sürgette fiatalabb kortársa, *Kung-fu-cse*, ki evégből több mint 3000 okirat alapján megírta hazájának a 2357. éven kezdett történelmét. Háromezer költeményből a legszebb háromszázat külön daloskönyv számára válogatta ki és az ősi szokások, erkölcsök és szertartások fentartására törekedett. A nép hitét kimélte, s nem akarta a maga bölcséleti felfogását ráerőszakolni. Ellenkezőleg, kijelentette, hogy ninesen külön, rejtegetett hitvallása. Világfelfogása különben panteisztikus és Isten eszméjéhez nagyon világosan fejtegetett erkölcsi eszményében jut legközelebb. Tanításai immáron 2400 esztendeje élnek és hatnak Kínában, noha időközben szigorú kritikusi akadtak. Különösen politikai felfogásával nem tudtak sokan egyetérteni. Így két századdal halála után saját tanítványai mosolyogták meg azt a tételét, hogy a népnek nincs joga a kormányzat megbírlására. Egyikük : *Meng-ce* (Mencius) egészen nyíltan kimondja, hogy a *legnemesebb* a nép, csak utána következnek a *Föld szellemei* és az utolsó helyet a *fejedelem* foglalja el. Ha volt tehát Kínának zsarnoka, ki hogy meglássa, milyen is a hű szív, egyik legodaadóbb hívének szívét tépette ki, akadtak viszont minden időben olyan bölcsői és hazafiai is, kik a legnagyobb zsarnokokkal is félelmet nem ismerő őszinteséggel beszéltek. Kínában nem orgyilkosságok, hanem forradalmak vetettek gátat az önkényes uralkodásnak.

A birodalom széttagoltságának Kína nyolevanadik császára : Csin-si-Hoang-ti (Kr. e. 221—209) vetett újra véget. Hannibálnak ez a vitéz kortársa megtörte a hűbéres fejedelmek hatalmát és egyesítette a birodalom hat államát. Az új 36 tartományt egyetlen középpontból korlátlanul kormányozta, a kínai állameszmét minden eddigi uralkodónál jobban megszilárdította és az óriási birodalomnak különösen a hiungnuk és tunghuk betörései ellen való megvédelmezésére a mintegy 2300 kilométer hosszú *kínai falat* építtette. De a maga személyes hatalmának megvédésére sem riadt vissza semmitől. A hetvenféle írásmód helyett egyetlenegynek használatát rendelte el. Akik parancsának nem engedelmeskedtek, azokat kegyetlenül megbüntette. Négy százhatvan olyan tudóst, ki a fejedelem mindenhatóságát tagadta, elevenen eltemettetett és könyveiket, melyekben tanaikat hirdették, ezerszámra égettette el. De mindez

hiába volt, mivel nem égethette el Kung-cse szellemét, »mert az maga a tűz«. Si-Hoang-Ti utódai már leborultak sírja előtt, a pusztítástól megmentett 33.000 könyvet összegyűjtöttek és a Kung-cse nézeteit valló tudósok számára akadémiát alapítottak. Pedig — tizennégy századdal az angol magna charta s a magyar aranybulla előtt — már ott ékeskedett e nézetek közt az a tanítás, hogy az alattvalók, ha uralkodójuk törvényteleniséget akar, fegyveres erővel is szembeszállhatnak vele. Ez a tétel 21 forradalomban 21 kínai uralkodóházat söpört eddig el. De a forradalmak célja náluk sem más, mint a *régi* jogok megerősítése és biztosítása. A császár halandó, az állam halhatatlan és halhatatlan a kínai állam és a kínai korona eszméje is. A polgárok fölött, kik jogi és politikai tekintetben egyenlők, csak maga a császár áll. A császár még Kr. u. 1900 februárius 7-ikén is olyan értelmű rendeletet adott ki, hogy az állami vizsgálatokat a jelzett tanítások alapján vezessék és minden újítást szigorúan eltiltott. 1909-ben adott ideiglenes alkotmánya tehát ellene mond a birodalom egész politikai fejlődésének.

A kínai császárok valóban *világhatalmat* alapítottak és az olyan államot, mely Kelet (a Csendes óceán szigetei) felé nyitva van s amely már kétezer esztendővel ezelőtt is majdnem akkora volt, mint a mai egész Európa: zártnak nevezni igazán nem lehet.

II. FEJEZET.

A HÁMIAK ÉS A SÉMIEK.

I. Egyiptom Krisztus előtt 1800-ig.

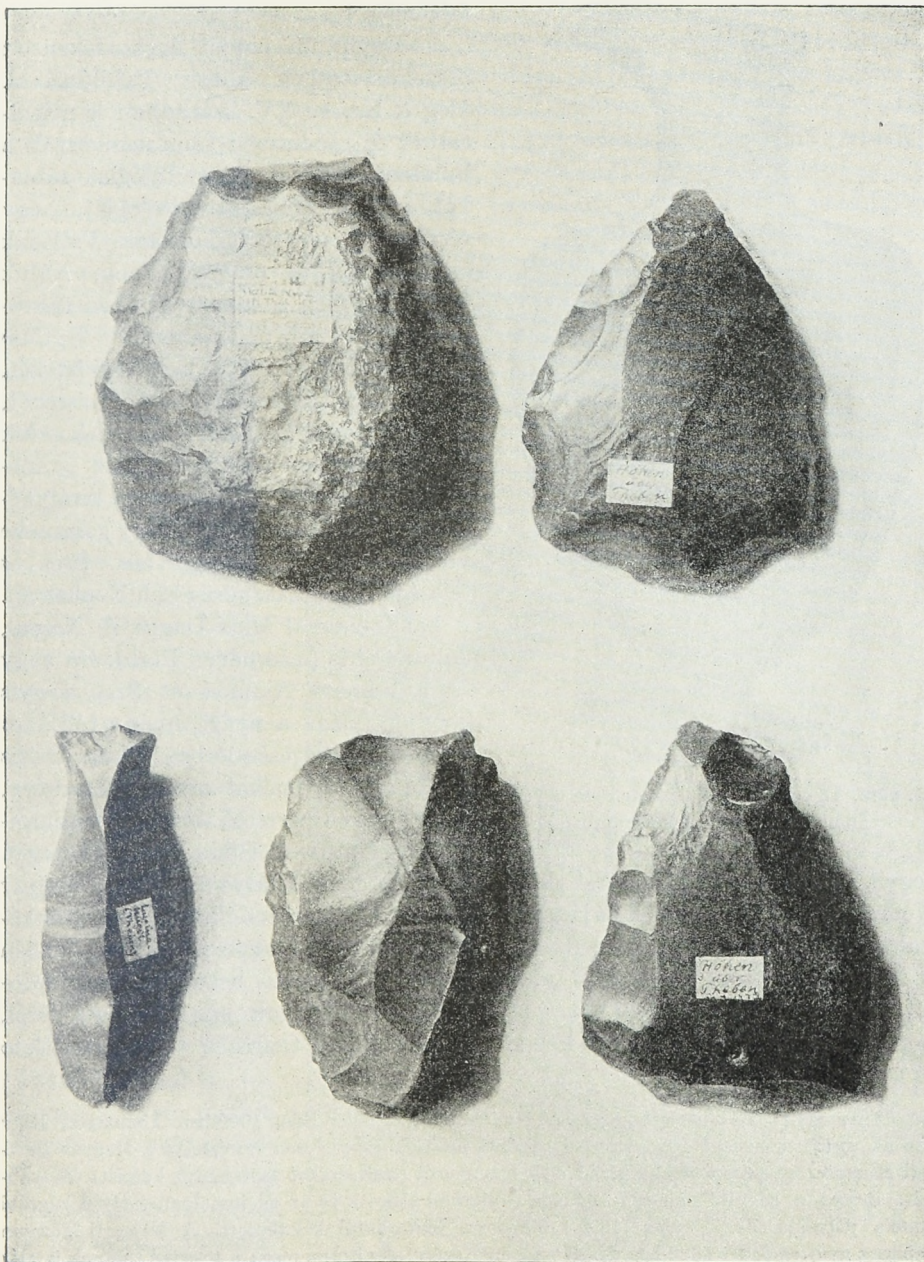

Villás négerek.

FRIKA északkeleti részében olyan népek laktak, amelyeket sem a négerekhez, sem a később bevándorolt sémiekhöz nem soroltak. Kipt vagy kopt nyelvökről lakóhelyöket Kiptországnak, Egyiptomnak nevezték s őket magukat a Genezis 10. fejezetében említett hámi népcsaládhoz számították. Testök és nyelvök hasonlósága bizonyítja, hogy Nyugat-Ázsiában sokáig éltek együtt rokonaikkal, a sémiekkal. Valamikor Kr. e. 7—8 ezredévvel szakadtak el tőlük s a Szuezi szorosán át mentek Afrikába, hol a kipt, lebu, numidiai és gätuli népeket alkották, ma pedig a kopt, nubiai, bisári, galla, szomál népeket képviselik. Most már a hámiakat nem különböztetik meg élesen a sémiektől; sőt az egyiptomi és a berber hámi nyelveket voltaképpen a nyugati sémi nyelvek közé sorolják. A keleti csoportba viszont a föníciai, héber, moábi (szóval a kánaáni), az arab és az arámi nyelveket számítják.

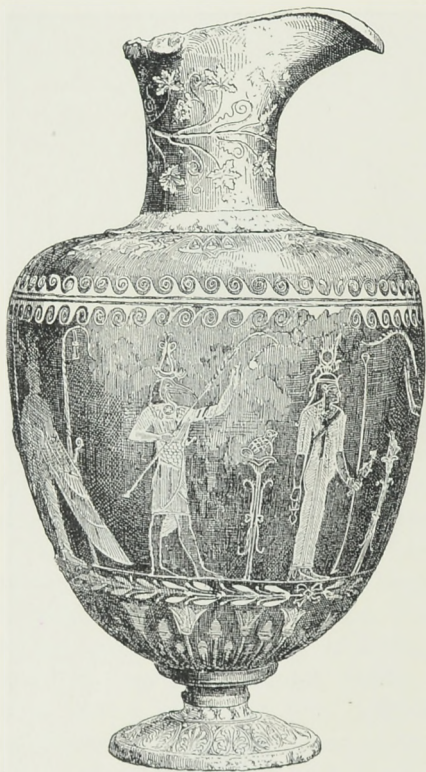
A hámi-sémiek adták meg a második földrésznek, *Afrikának* történelmi és néprajzi jellegét. Egyes berber csapataik a Földközi tenger déli partjain Marokkóig kóboroltak, sőt a Kanári szigetekre is eljutottak. Mások, akik állandó hazát kerestek, a Deltában telepedtek le. Meghódították vagy a Níluson felfelé szorították a néger őslakókat. A négerek núbiai barlangjaikba húzódtak vissza vagy meghódoltak s mint zsoldosok emelték legyőzőik hatalmát. Így tettek Líbia határán a lebuk (rebuk), kik a legrégibb időkben éltek Egyiptomban. Ballas és Negada közt felbontott sírjaikból bebizonyult, hogy műveltségök merőben különbözött az egyiptomiakétól. A legrégibb sírokban sumír-jellegű csontvázakat találtak; a hódításban tehát sumírok is résztvettek. Nem lehetetlen, hogy körülbelül 5000-től 3180-ig babiloni sumír fejedelmek uralkodtak Egyiptomon, akik folytonos összeköttetésben éltek az őshazával. A piramisok építőinek a nyelvén az újsumír (a sémi elemekkel gyarapodott sumír) nyelv hatása érzik s maguk a piramisok is emlékeztetnek a babilóniai épületekre. Egyiptom legrégibb gúlája, a szakkarai piramis, téglából van, holott

mindenütt közel érték a köves hegységeket. Sokan sumír származásúaknak hiszik a szentvéseteket is, az egyiptomiak képírását, a *hieroglifeket*, amikben Horvát István már 1825-ben szkita betűket látott. Csak egy esztendővel előbb

24. ábra. Ó-egyiptomi kovaszerszámok a Nílus völgyéből.

jelent meg Champollion műve, mely a görög szövegből fejtette meg a rosettei kő hieratikus (szent, vagyis papi), demotikus (népies) és görög feliratait. Ő készítette el az első egyiptomi szótárt s 1908-ban jelent meg a berlini akadémia nagy szótára, mely 537 egyiptomi szót fejt meg.*

25. ábra. Egyiptom nyole istene. (Az egyedi kannán a M. Nemzeti Múzeumban.)

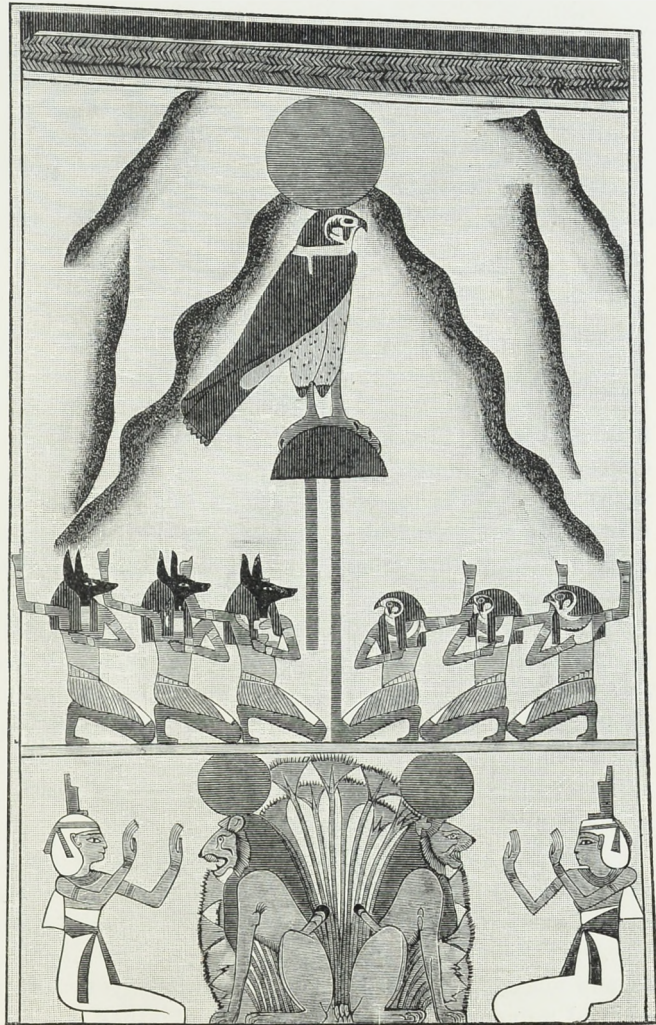
Egyiptom papjai évezredek óta összeköttetésben álltak Babilóniával. Még a Kr. e. XV. században is másoltatták és eredetiben tanulmányozták a babiloni vallásos és mitológiai táblákat, melyekben saját mitológiájuk egy részének megfejtését keresték. Vallásuk elemei Ázsiára emlékeztetnek. Náluk is Nut (Num), a tenger vizében tükröződő égbolt képviselője, volt a legfőbb istenség. Fiát (Inlillát), a levegő istenét, Sunak, unokáját (Ját), a Föld istenét, Szebnek nevezték. Ezek a főistenek náluk is házasságban éltek. A Föld istenének és Nutnak, a mennyek királyné-asszonyának, szerintök is négy gyermeke volt: Osiris és felesége Isis, Szet és felesége Nebthaat (görögösen Nephthys). A babiloniaknál Mirri-Dugga és Nergal, náluk Osiris (más néven Ptah), Rá vagy »a rejtelmes« Ammon és Szet vagyis Typhon (amaz a nyári, emez a téli nap) örökös ellenségeskedésben éltek. Osiris a Nílus áradásaival akadályozta meg, hogy öccse a perzselő tífonnal, számummal Egyiptomot elpusztítsa, sivataggá

tegye. »Életet és hatalmat ad Amon-Ra, az istenek királya — szól a Magyar Nemzeti Múzeum egyik stélájának felirata. — Életet ajándékoz Ra az örökkévalóságban.« Osiris fia, Horus (mint Babilonban Mirri-Dugga fia, Nabu) szintén a Nap istene volt. A vízözönt mindakét nép a Napisten bosszújának tulajdonította. Mindakettő regélt az élet fájáról, a boldogok szigetéről és arról, hogy oda a halottak csak az istenek (Egyiptomban Osiris és 42 társa) ítélte

* Az egyiptológia első magyar egyetemi tanára, Mahler Ede, 1902-ben kimutatta, hogy hazánk gyűjteményei 1600 egyiptomi emléket őriznek. Részletesen ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum egyiptomi stélait (sírköveit), kanopusait (testrészeket tartalmazó korsóit) és szobraikat. Beesés a zágrábi múzeum negyven egyiptomi fölirata és az az irodalom, mely a zágrábi mumia póláján Krall tanár [1892.] fölfedezte feliratokról keletkezett. A Nemzeti Múzeum papirusz-gyűjteményét 1899-ben dr. Heymann Károly alapította meg; s magyar tudósok is elég közel érhetik a bécsi csász. múzeumban a világ leggazdagabb papirusz-gyűjteményét, a Rajner főherceget, melyet már fajunk történetének szempontjából is kutatniok kellene.

alapján juthatnak el. Mindakettő állatok képében is ábrázolta isteneit; pl. az egyiptomiak majom, sakál, karvaly stb. fejjel, vagy — mint Harmachist — emberfejjel, de oroszlántesttel. Ami azonban már afrikai eredetre vall, állatokat is istenek gyanánt tiszteltek. A fönix (daru) madárról azt regélték, hogy 500 évenként elégetvén magát, új életre támad. A szent kutyákon, macskákon, krokodilusokon, íbiszekon, kígyókon kívül különös tiszteletnek örvendett a földművelés istenének, Osirisnek szentelt Hápi (Apis) ökör, melynek halálát 70 napig gyászolták. A babiloni szárnyas bikák azonban már jóval későbbi idők-ből valók, épp úgy, mint Egyiptomban Serapis istenség fogalma. Az emberfejű szárnyas bikák különben felfogásukban és építészeti rendeltetésöknél fogva — mint a templomok bejáratainak őrzői — az emberfejű oroszlánokra, a szfinxekre emlékeztetnek. Men-

tül nagyobb lett a fáraók hatalma, mentül több földet, népet ösmertek meg az egyiptomiak, annál több idegen istent vettek föl a maguk istenei közé. A beillesztés, az istenek tiszteletének vezetése, a régi műveltség fejlesztése, a *papok* feladata volt. Azt tanították, hogy az ember az isten szeméből, a Napból lett. Mindenre, még a beszédre is, az istenek tanították. Fáraót a maguk törzséből adtak nekik, de még a fáraók is azokhoz a vallásos törvényekhez alkalmazkodtak, amiket a papok mint ősrégiakat hirdettek. — Vallás, állam, társadalom, tudomány ilyen módon került a papság gyámkodása alá. Mesésen régi időkben ösmerték a csillagvizsgálás elemeit, a mértékeket, a naptárt; az emberi-

26. ábra. A napkelte. (Ó-egyiptomi képről.)

27. ábra. Memphis romjai.

ség s hazánk egy része Julius Caesar óta ma is az egyiptomi naptárt követi. A Nílus áldásos áradásainak szabályozására, földjeik öntözésére már az ősegyiptomiak csatornákat, vízgyűjtő medencéket ástak; városaikat mesterséges halmokra építették, hogy az árvizek el ne söpörjék. Mindez feltűnő módon emlékeztet Babilonra, de azért ma még alig lehet megállapítani, hogy onnan vették-e kulturális eszméiket, Afrika déli részeiből kerültek-e hozzájuk, vagy maguktól jöttek-e reájuk. A művelődés mindenestre megkezdte a kiegyenlítés nagy munkáját, mely lassan-lassan általánosságra vezetett.

Eleintén Egyiptom sem volt egységes, hanem apró városi államokra oszlott. A kis királyságok száma 36—44 között váltakozott. Ezeknek, mint kerületeknek, még az egységes királyság megalakulása után is maradt némi önkormányzati joguk. Így minden ilyen kerület (nomos) megtartotta a maga hármass istenségét és ezen kívül a hatalmasabb város a maga istenségét is elfogadtatta szomszédaival. Az isteneket a különböző kerületekben különböző módokon és 20—30 néven is tisztelték. A főisten nő is lehetett, pl. Denderáiban: Háth, a szépség és báj istenasszonya.

Mint a sumírok, ők is azt hitték, hogy eleinte (13.420 éven át) egymásután tíz isten uralkodott rajtuk s hasznos tudnivalókra tanították őket. Ezenkívül háborúkat viseltek, hőstetteket követtek el, terjesztői voltak a tudománynak. Sőt Horusnak egyik kormányzója, *Thot*, nemcsak könyvtárt alapított, hanem maga is írt történetet, melyben feljegyezte ura tetteit, a földrajzot nagy sikerrel művelte, s mestere volt a szónoklatnak, amiért később a tudományok és a könyvtárak védőisteneként tisztelték. Milyen ősrégi lehetett ott a művelt-

ség, hol már a mitológia is egy Thotról regélhet! Ennek a műveltségnek középpontja a Delta kezdeténél: *On*, a »Nap városa« (Heliopolis) volt.

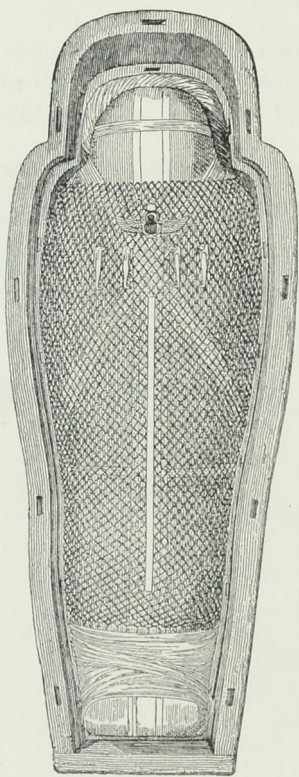
* * *

On a legszentebb város maradt még azontúl is, mikor Egyiptom, teljesen ismeretlen körülmények közt, apró városi királyságokból *nemzeti* állammá alakult, azaz véget vetett az istenek királyságának, vagyis inkább a sumír befolyás-

28. ábra. Bejárat Kufu piramisához.

nak, esetleg a papi fejedelmek uralkodásának. Ez az átalakulás Manetho, a görög műveltségű egyiptomi pap, szerint 5702-ben történt, más történetírók szerint

29. ábra. Mumia (zárva és nyitva).

sokkal előbb. A megadott évszámok közt 3150 a legkisebb és így 2552 évre terjedő különbség között válogathatunk. A későbbi időszámítás szintén igen sok ingadozást mutat, ma azonban *Aha-Mena*, a merész lázadó uralkodásának kezdetétől a 3150. évet szokás tekinteni. Az első ismert király Ontól délnyugatra *Memphis* városát alapította és innen indította meg Egyiptom egyesítését. Itt szervezte azt a hatalmas királyságot, mely negyed-félezer év alatt 30 különböző uralkodóház alatt olyan tömördek viszontagságon ment keresztül.

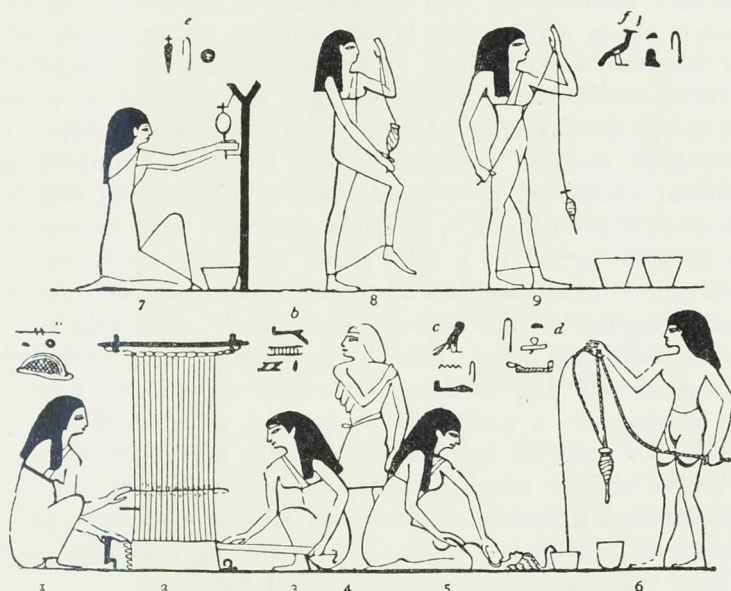
Külső befolyásoktól őrízve, de végképpen el nem zárkozva, az egyiptomi nép ebben a völgyben önállóan fejlesztette ki kezdetleges (ázsiai?) műveltségét. Az egyiptomi himnusz méltán áldhatta a szent Nílust, az égi utat, mely békét ad s a népet elteti, midőn megöntözi a föld göröngyét. Búzát, rozsot nyujt-

ván, fényt áraszt minden földi lakba, s »ha áradása szerteömlik, uralma millióknak szerez nyugalmat«. Ez a »nagy teremtő, minden jó adója«, mely vagyonossá teszi az éhező szegényt, felszárít minden könnyet és dús kezekkel szórja kincseit.

Szűk völgyben volt az ő két világuk: Északi- vagy Alsó- és Déli- vagy Felső-Egyiptom. Amannak jelképe a papirusz bokra, emennek a lótosz virága. Nem a négy világtáj urainak nevezték magukat, hanem Észak és Dél királyainak. Horus isten osztályrészét, a Délt, Mena egy királyságban egyesítette Szet isten részével, az Északkal. Azóta a fehér sisakon kívül a vörös koronát (Alsó-Egyiptom jelvényét) is viselhette, s az uralkodók Rá Napisten fiainak, fáraóknak nevezték magukat. A piramisokkal, melyeket alkottak, itt remélték megtalálni azt az utat, »mely a valódi nagysághoz vezet«. A piramisok felirataiból, festményeiből és szobraiból, maguknak a fáraóknak és nagyjaiknak múmiájából élénken elképzelhetjük, hogy milyen volt a régi Egyiptom.

Nincs kiderítve még, ki építtette a szakkarai téglás piramist; némelyek a 3. dinasztiaiból való Zosernek, mások Neter-Kának tulajdonítják, ki egy színei feliraton a 4. dinasztia tagjai közt jelenik meg, 1901-ben feltalált sírjának

tárgyai azonban a 2. dinasztia korára (3036—2917) emlékeztetnek. Dahsur környékén 2820 táján már Sznofru is építtetett két piramist. Tőle való a világ egyik legrégebbi műemléke, a vádimagharai domborúmú, mely a Színai félsziget meghódítása miatt dicsőíti. Piramisok építésében különösen a negyedik dinasztia (2776—2657) tagjai gyönyörködtek. *Kufu* építtette Gizah vidékén a világ legnagyobb műemlékét. Henszlmann Imre szerint egyszerű idomában az előrehaladt technika és nagyságában a kolosszális jellem világos példája. Az új Sothis-ciklus kezdetétől, 2776-tól, százezer embernek 30 esztendeig (2746-ig) kellett dolgoznia, hogy *Kufu* képmását (múmiáját) a halhatatlanság számára megmentse. A mokottami, turrai és syenéi köveket a modern gépek korában is alig sejthető ügyességgel helyezték egymás fölé. A romjaiban is 137 méter

30. ábra. Szövés és fonás az egyiptomiaknál.

magasságú épületnél csak kevéssel kisebb *Kufu* fiának, *Kafrá*-nak s unokájának, *Menkerá*-nak pirámisa. Jobbadán azok a rabszolgák dolgoztak rajtuk, kiket Szíria és Arábia ellen folytatott győzelmes csatáikban fogtak el; de saját alattvalóikat is túlságosan zaklatták közmunkákkal. Herodotos mintegy 2300 esztendő múlva a két elsőről már mint rettenetes zsarnokról hallott. *Kafrá*nak összetört és kútba dobott szobrát meg is találták; *Kufu*t azonban Herodotos korában is istenítették, tisztelték, szentnek nevezték.

Államuk erejének, királyi hatalmuk nagyságának a fáraók valóban örök emléket emeltek a piramisokban; de örök emléket emeltek a zsarnokságnak is, melynek kényszere alatt »milliók egyért« ilyen, a nagytömeg előtt érthetetlen célú építésekre pazarolták a közmunkát. A fáraók történetének dicsőségesebb része, hogy könyvtárakat töltöttek meg a maguk és az alattvalóik bölcsészeti, erkölcsi, történelmi, geometriai, csillagászati és orvosi műveivel, sőt regényei-

vel és költeményeivel is. Az orvosok a halottak belső részeit alaposan ösmerték, mert a bebalzsamozás, a *mumia* (»földiszurok«) készítés reájok volt bízva. A sebészettel különben ősidőktől fogva foglalkoztak; erről maga a mesés Teti (Athotis) király Mena fia írta állítólag az első könyvet. A mástól megvágott emberi test további boncolását nem tartották szégyennek és bűnnek; hanem azért inkább csak belső gyógyítással foglalkoztak. Ebben sem mertek újítani. Ebers 1873-ban egy papiruszt fedezett föl, melynek 110 fejezete közül 98 a gyógyító szereket írta le. Míg az orvos ehhez ragaszkodott, felelősségre senki sem vonhatta; de ha a maga esze után indult és a beteg meghalt, gyilkos gyanánt büntethették. A babona és maradiság tehát ebben és sok más egyében is megakasztotta a tudomány fejlődését.

Művészet tekintetében nem is emelkedett Egyiptom magasabb fokra, mint amelyre ebben a dicsőséges korban eljutott. Kafra királynak dioritból és zöldes bazaltból készült, vagy az egyiptomi írnoknak mészkőből faragott szobrai valódi műalkotások, melyekből igazi élet sugárzik a szemlélő felé. A kemény és lágy kőből, esetleg faból való szobrok valóságos arcképek. Ilyeneket, már fölállításuk idejében gondosan elzárva a műértő tekintetek elől, igen nagy számban készítették a sírkamrák számára. Rendkívül élethűek azok a domborúművek és festmények is, melyek a sírkamrák falait ékesítették. Rajzuk merev és modoros ugyan, de a valót szinte aggodalmas pontossággal örökítik meg. A hieroglifek festése is ebben a korban volt a legpazarabb. Az elért művészeti foknál magasabbat már képzelni sem tudtak; azért még két millénium múlva is ragaszkodtak hozzá. Feljebb egyáltalában nem törekedtek. Platon véleménye szerint művészetük tízezer esztendeig egy csapáson haladt. Szobraik és képeik készítésénél, a parányitól az óriásiig, a legkülönbébb méreteket alkalmazták; az arányok megtartására mindig a legpontosabban ügyeltek. Nagyon kiváló képíróik azonban egyáltalában nem voltak. Ennek oka talán éppen a műérzéknek a legszélesebb körökben való elterjedésében és a halottak iránti rendkívüli kegyeletben rejlik. A művészek ugyanis annyi megrendelést kaptak, hogy végre is mesteremberekké kellett válniok.

Csoda-e, ha nemcsak a művészeknek egyénisége ment tönkre, hanem még a nevüket is elfeledték, mikor az ősrégihez való ragaszkodás, az örökölt irányok megtartása és nem a művészi felfogás eredetisége, nem az új utak szabad kutatása, nem az egyéni alkotás juttatta a művészt hírnévhez és tekintélyhez?

Ptahotep királyfival, a világ legrégebb ösmert bölcsészeti könyvének írójával, kérdehetem, elmondjam-e azoknak szavait, kik hallották a régi idők történeteit, melyeket maguk az istenek is meghallgattak? A hatodik dinasztia, vagy inkább időszak (2536—2417) tagjairól még sok adatot lehetne földolgozni; pl. a két *Pepiről*, kik közül az egyik hatesztendős korában lépett trónra s 94 esztendeig uralkodott, tovább mint a világ akármelyik más királya. Mindkettőt foglalkoztatták belső lázadások, külföldi háborúk, de azért biztosítani tudták Egyiptom fejlődését. Egész mondkör maradt fenn a rózsásarcú szép »hamupipőké«-ről, *Nitakrit* (Nitokrise) királynéről. Azokat a nagyurakat, kik őt férje holttestén keresztül emelték a trónra, új palotájában megvendégelte,

azután a Nílusba dobatta ; önmagát pedig izzó hamuba fullasztotta. Erről a regényes történetről főképp a szakkarai piramisok feliratai beszéltek, hogy a feljegyzések azután majdnem félezer esztendeig makacsul hallgassanak. Csak annyit tudunk, hogy ez időben egyik palotaforradalom a másikat érte. De túlzás Manetho egyiptomi történetíró (283—246) állítása, hogy egyszer 70 napig mindennap más király uralkodott. Az állam, elsősorban talán az északi szőke temhuk támadásai következtében, apró országokra bomlott szét, de még mindig elég erős volt nagy művészi alkotásokra ; pl. a gizehi óriási szfinx abból a korszakból való, mikor Memphis (1996 táján) elvesztette ezeréves elsőségét. Ez elsőség története dicsőséges, mert nem háborúkból, hanem a műveltség csodálatraméltó fejlődéséből áll.

* * *

Memphis hanyatlása után *Thebais* vette át a vezetést ; istene, Ammon lett Egyiptom főistene. Észak helyett *Középső-Egyiptom uralma* következett. Azokat a böles tanácsokat, melyeket I. *Amenemhát* adott fiainak az uralkodásról, az egyiptomiak kilenc század múlva többet idézték, mint a magyarok Szent Istvánnak Szent Imréhez intézett intelmeit. Ezek az elvek vezették a dicsőséges XII. dinasztia 1996-tól 1803-ig. A Nílus negyedik zuhatagánál a Napisten tiszteletére állított gránit obeliszkjeiknek feliratai hirdetik *Amenemhát* és III. *Uszirtesen* hódításainak határait, melyek már *Nubiát* is magukban foglalták. A Szinai-félszigetet őrállomásokkal, a Deltát a váraknak egész sorával védelmezték a be-betörő ázsiaiak ellen. A vámon csak a káldi kereskedőket bocsátották át, kiktől ez a zárkózott nép holmi homályos tudósításokat hallott a megvetett nagyvilágról.

Kitől is tanulhatott volna ez a nép, mely már ebben az időben meg tudta alkotni a karnaki (thebaisi) templomot ? Igaz, hogy most még csupán 70 méter hosszúra építette és csak utóbb bővítette ki 1430 méterre, a világ leghatalmasabb templomává. Valóságos műcsarnok volt ez az építmény, hol istenek és királyok szobrai, domborúművei, képei, obeliszkek, kapuzatok, oszlopos udvarok, és száz meg száz más műremek hirdette az egyiptomi művészet örök dicsőségét. Midőn korunkban (1899) tizenegy oszlopa ledőlt, az egész világ a műtörténelem nagy veszteségét gyászolta.

A XII. dinasztia királyai egyáltalán hallatlan lendületet adtak a *művészeteknek*. Henszlmann a britt múzeum gyűjteményeinek tanulmányozása közben már 1852-ben kimondta, Pulszky Ferenc pedig egy londoni felolvasásában ismételte, hogy a XII. dinasztia egyik szobra (a Mentunaé) a művészet fejlődésének sokkal magasabb fokát mutatja mint az »új« birodalom későbbi alkotásai. Ezek — mint Masperóval szemben utóbb is állították — szigorú szabályok (kánonok) szerint dolgoztak és sem az izmokkal, sem a csontvázal nem törődtek többé. De azért annak az egyiptomi királyleánynak rózsaszínű gránitszobra, melyet a magyar Nemzeti Múzeumban őriznek, így is valóságos műremek.

A *műépítés* óriásit haladt a XII. dinasztia korában. Roppant arányokban csatornázták a Nílust és fölösleges vizének felfogására III. *Amenemhát* (1857—16) korában építették a miri (moirisi) tavat, valamennyi közt a legnagyobbat,

melynek vizét zsilipek segítségével duzzasztották meg, vagy apasztották le. Menthető hiúság, hogy a tó közepén III. Amenemhát két piramis tetejébe a maga és felesége óriási szobrai helyeztette. Az árvizek korlátlan pusztításaitól valóban ő szabadította meg hazáját; no meg az a számba sem vett néhány százezer munkás. A fáraó a tó bejáratánál, a mai Havára közelében, királyi palotát építtetett. Ennek a lope-ro-hunitnak (görögös szörontással labirinthosnak) gránit- vagy vakítóan fehér mészkőfalai közt 12 udvar és mintegy 3000 szoba

31. ábra. Domborúmű a karnaki nagytemplomból.

volt. Kalauz nélkül senki sem igazodhatott el benne. Később óriási templommá alakították át, hogy ott valamennyi kerület vagy örökös fejedelemség minden főbb vidéke áldozhasson a maga védőistenének, és mint valami nemzeti csarnokban hódolhasson az elhunyt fáraók szobrai előtt. Herodotos, a büszke görög, utóbb arra a nyilatkozatra fakadt, hogy a labirinthos egymaga is nagyobb és nagyszerűbb a görögök minden építményénél. Jobban csodálta a piramisoknál, de valamennyinél inkább magát a Moiris tavát. Pedig mindez a dinasztia építményeinek csak egy része. A beni-hassáni remek oszlopos sziklasírok festményei a *népnek* különben is eleven, igazán művelt életéről tanuszkodnak. Valóságos festett történetek, amelyek azonban egyúttal az agyondolgoztatott nép roppant nyomoráról is beszélnek. Madách rabszolgájaként a pór »a gúlahoz követ

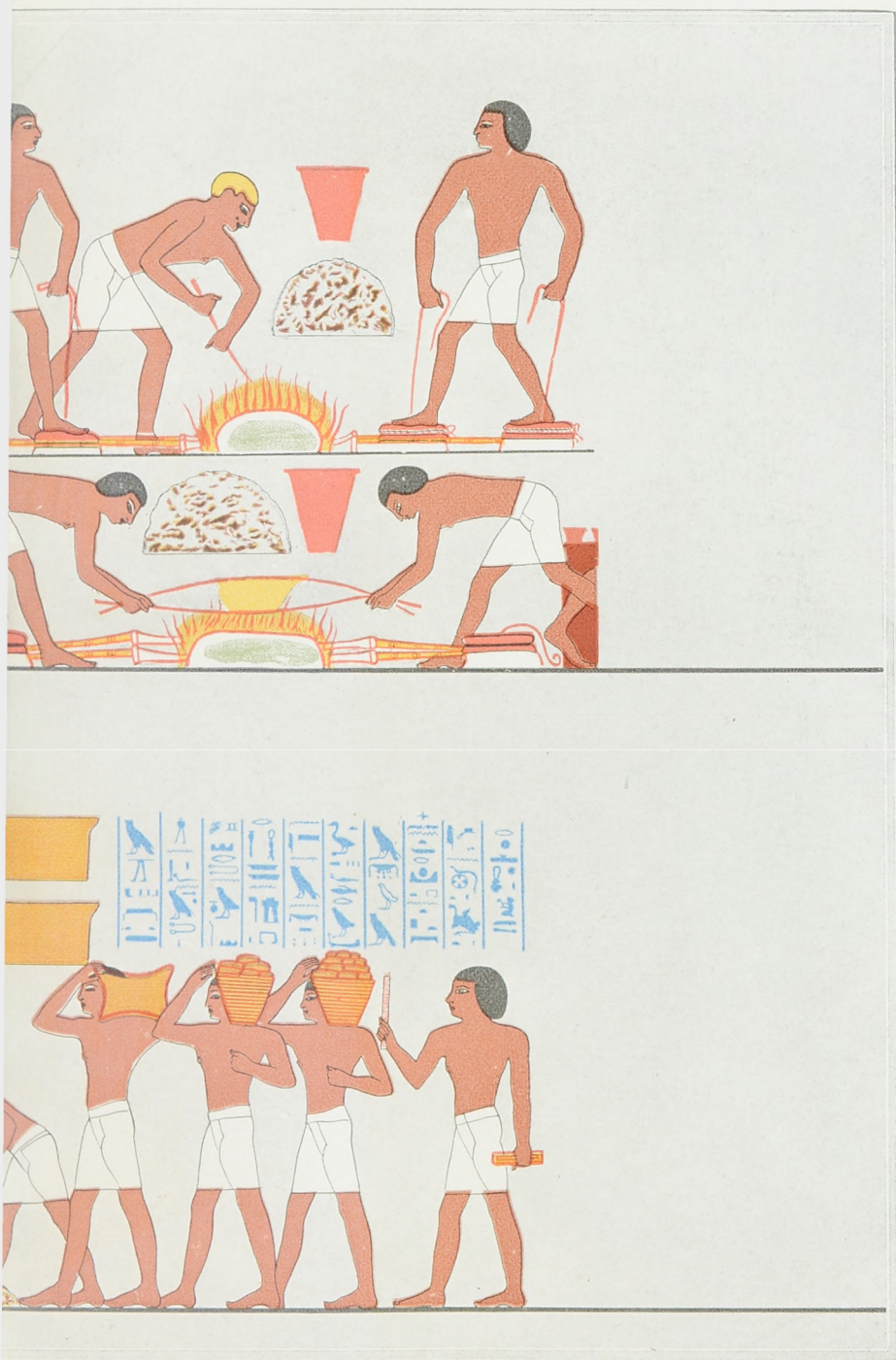

ARANYTARTALMU KÖVEK FELDOLGOZÁSA EGYIPTOMBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

ARANYTARTALMU KÖVEK

OLGOZÁSA EGYIPTOMBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

hord az erősnek s állítván utódot jármába, meghal. Milljók egy miatt!« A proletáriusok akkor is épp úgy tódultak az iskolába, mint manap, mert számukra úgy az állami, mint a társadalmi életben csak az ott nyerhető képzettség nyitotta meg a haladás sorompóit.

Az irodalom klasszikus korát élte s ebből a korból való a legtöbb papirusztekercs. Észak-Afrika sásféle dús pázsitjából (*Papyrus antiquorum* Willd.) az egyiptomiak már 3500 táján készítettek íróanyagot s ezzel könnyen kezelhetőkké és olcsókká tették irodalmi munkáikat. Így maradt reánk az egyiptomiak legrégebbi szent könyve, a *Halottaskönyv*, mely 165 fejezetben a temetési zsoltárokat, erkölcsi intelmeket, vezeklő énekeket, szertartásos szövegeket tartalmazza. Ebből a halottaskönyvből vett idézetekkel és díszítésekkel ékesítették a koporsókat. Ilyen Nestarnuter hercegnőnek szikomorusból készített, az új birodalom idejéből származó koporsója is, melyet a magyar Nemzeti Múzeumban őriznek.

A XII. dinasztia kora már az *ötvösművészetet* is teljes virágjában mutatja. A dabsuri sírokban, a rekesz-zománc (émail cloisonné) legrégebbi példáival együtt, arany mellvérteteket találtak.

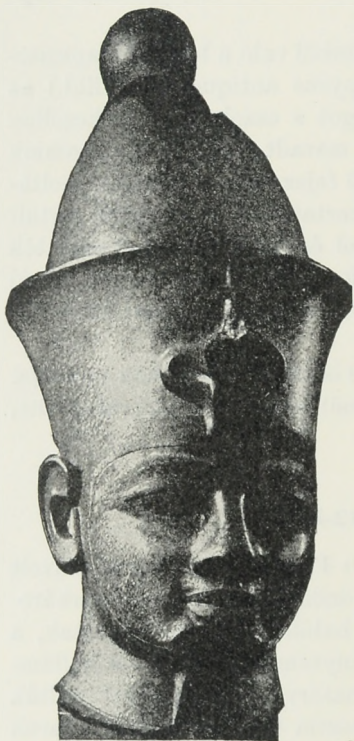
II. Egyiptom 1800-tól 332-ig.

Thebais hegemoniájának néhány százada alatt Egyiptom gazdag és művelt állam volt. Éppen ennek a gazdagságnak híre ösztönözte a szomszédos barbárokat betörésre. A sémiak, kiket az élámiak és a babilóniaiak szorongattak, a szidimi csata (1940) óta Szíriában és Arábiában folytonosan fel- és alá hullámoztak. A XII. dinasztia tagjai csak hatalmas határvárak építésével tudták feltartóztatni támadásaikat. Azonban a XIV. dinasztia bukását kísérő zavarok közt semmi sem vethetett többé gátat az *ázsiai hódításnak*. Kr. e. 1822-ben púnok törtek be Egyiptomba és a Deltát, ottan még teljesen ismeretlen fegyvernemmel, a lovassággal, meghódolásra kényszerítették. Pásztorfejedelmek (hik saszu, hyksos) másfél századnál tovább uralkodtak rajta. Azonban Salati, Amu pún isten tisztelője, az első hyksos fejedelem, csakhamar Ra isten fiának, fáraónak nevezte magát. Népe rablásainak véget vetett és hamar símult az egyiptomi műveltséghez. Hávaru (Avaris) romjain épített táborában állandóan sok (de 240.000-nél, mint vélik, mégis kevesebb) katonája volt ugyan, de innen csak a Delta vidékét biztosíthatta. A középső és déli rész megtartotta függetlenségét, mint hazánk hegyes vidéke a török hódoltság idejében. Valószínű, hogy a pásztorkirályoknak szkíta lovaskatonái is voltak. Népüket az egyiptomiak néha szitiuknak, íjászoknak is nevezték s nem véletlenség, hogy az egyiptomi szobrokon most már a turáni arcjelleg is feltűnik. A hódítók ereje közben újabb sémi elemekkel növekedett. Így 1765 táján Kánaánból *Jákob* költözött be az izraelitákkal, kiknek ő a törzsapja. Fia, József hívta be, ki rabszolgából lett a fáraó minisztere.

Az egyiptomiak különben gyakran támadtak fel hódítóik ellen. Százötvenegy éven át úgyszólván abban sem hagyták a harcot. A XVI. dinasztia 43 hyksos királya a be nem hódolt területen velük egyidőben uralkodó XVII.

dinasztia 43 nemzeti királyát örökösen mint olyan ellenfelet találta magával szemben, ki minden pillanatban kész a szétdarabolt haza és az idegen istenekkel meggyalázott vallás védelmére. Ezek a szakadatlan harcok végre is a nemzeti királyok győzelmével végződtek. A XVII. dinasztia utolsó királyának, Kamesnek fia, *Jahmose* vagy *Ahmosz*, »480.000 emberrel« utolsó várakat, Hávart is elfoglalta és a hódítókat hódolatra kényszerítette.

* * *

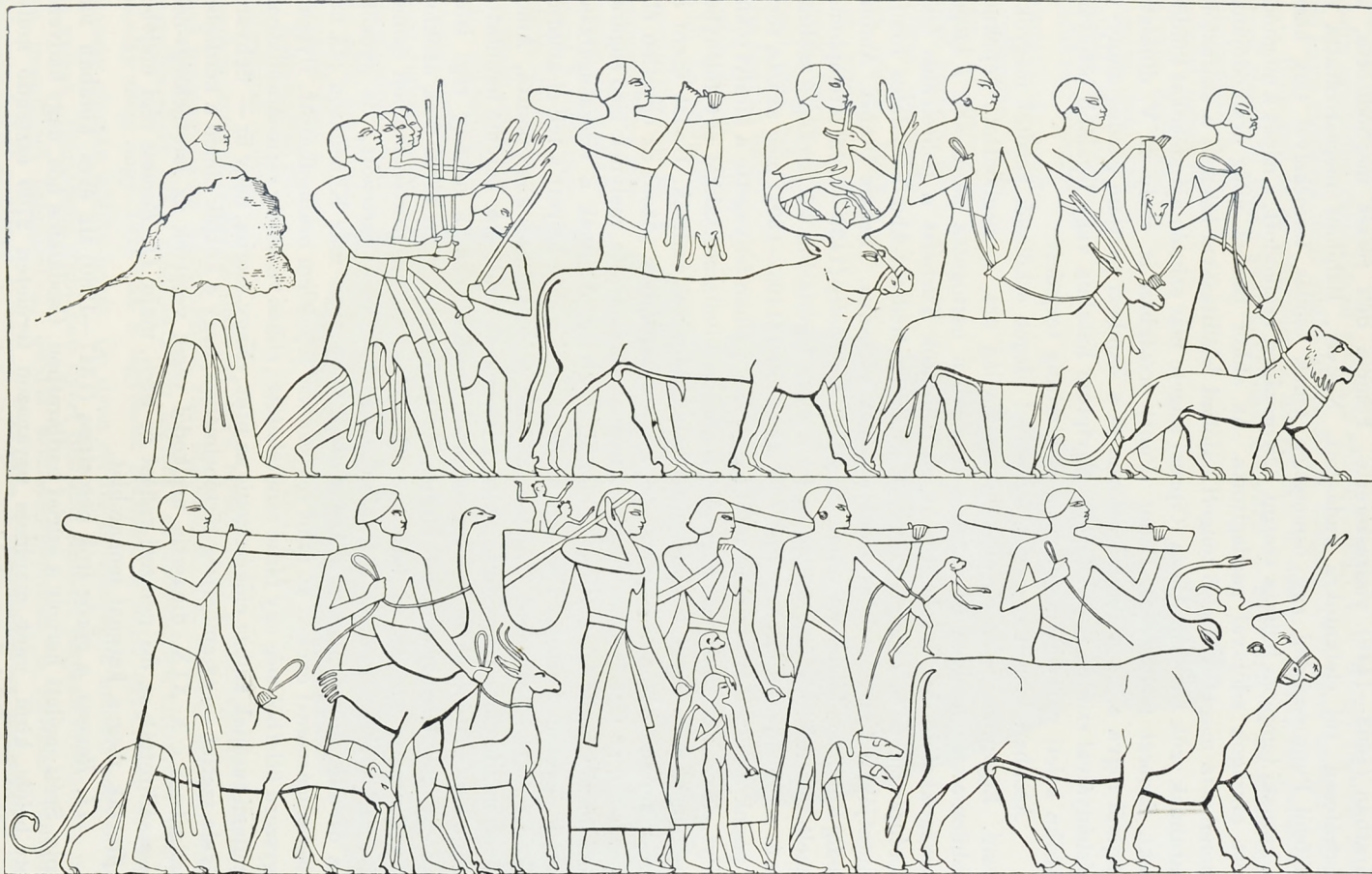
32. ábra. I. Dehutmose.

határai Ahmosz unokája, *I. Dehutmose* (*Thutmose*) idejében, Dongola közelében, már a Nílus harmadik zuhatagáig terjedtek s egész Núbiát magukban foglalták. Miután Szíria apróbb államai is meghódoltak, Egyiptom szomszédja lett Assziriának és Babilóniának. Ami veszendőbe ment belőlük, *III. Dehutmose* 17 had-

I. Ahmosz, miután a szabadságot kiküzdötte, mint a XVIII. dinasztia alapítója, Thebaisnak új, fényes korszakát nyitotta meg. A nagy hódítások ideje 1575-től 1060-ig tartott. Ahmosz Palesztina déli részében elfoglalta Saruchan városát és azt birodalma hatalmas végvárává tette, hogy falai alatt foghassa fel a sémieknek esetleg megújuló támadásait. Mialatt a rombadült várakat és templomokat nagyszerűen helyreállította, egyúttal *rendes hadsereget* is szervezett, amely gyalogságból, lovasságból és nílusi hajóhadból állott. Nem annyira védelmi, mint inkább hódító politikát folytatott. Ezt annál inkább tehette, minthogy a szabadságháború általánossá tette a katonai szellemet, mely most az egész nemzetet magával ragadta. A hűbéres nemesség megtörése erősítette, a katonaság pedig biztosította a korlátlan monarchiát, melynek

33. ábra. Egyiptomi katonák a XVIII–XIX. dinasztia idejéből.

34. ábra. Zsákmány és foglyok hazavitele a négerek földjéről.

járatban (1503—1449) visszaszerezte, Fönícia déli részét meghódította, az Eufrátesen túl elefántokra vadászott, Ninivét, Babilont megsarcoltatta és délfelől Puntországból egy ösmeretlen vidék csodás termékeivel tért haza. A karnaki templom felirata szerint 628 országon uralkodott, s népét a meghódított országok adójával gazdagította. Az akkor ösmert világ uralkodójának mondhatta magát s az első tengeri hajóhad felállításával kilépett a szárazföldi hatalmak szűk köréből. Alasia (Ciprus) szigete már szintén ajándékokat küldött neki. Szobrát felállították Paunt (Punt) országban is, mely az V. dinasztia idejétől fogva a Mozambique-csatorna és a Zambezi partjain gazdag arany- és rézbányaival szintén neki adózott. Egyiptom hatalma vagy legalább befolyása Afrika keleti partjain majdnem a Baktérítőig terjedett.

Azonban idegen országok kincseivel idegen erkölcsök kezdtek meggyökerezni. Egyiptom, mint az akkor ösmert világ ura, a meghódított népeknek babilon-asszír nyelven és ékírásos levelekben osztogatta parancsait s idegen országokkal is így levelezett. Az első hódítók Thebaist a politeizmus igazi középpontjává és (ahogy Luxor, Karnak és Medinet-Abu bámulatos romjai mutatják) a templomok és szent emlékek városává, Thebais istenét, Amont, pedig Egyiptom főisténévé tették. Még *III. Amenhotep* (1439—1403) istemplomot emeltetett neki s előtte állíttatta fel a világ legóriásibb két arcképes szobrát, az ú. n. Memnon-szobrokat. Fia, *IV. Amenhotep* (1403—1391) meg akarta törni a papok hatalmát, mely mostantól fogva még jobban fenyegette a királyi tekintélyt. Nem akarta tűrni, hogy ők maguk a kiválasztottakkal egy fölényben higgyenek, de a népet a sokistenség babonásaival ámítsák. Hadat üzent az egész politeizmusnak. Kijelentette, hogy a naptányér (Áton) az egyetlen élő, igaz isten, az élet forrása. Ragyogó napnak ábrázoltatta, melynek izzó sugarai-ban először tűnik fel a kereszt jele. Mint király, ő annak a visszasugárzása, annak egyetlen főpapja. Thebais, a gőgös papi város, helyett a tell-el-amarnai síkon épített Khutnátont (»A nap lakása«) tette vallásos középponttá, Amon nevét mindenünnen törölte, a régi istenek szobrai-t sok helyütt lerontatta, papjaikat méltóságuktól és vagyonuktól megfosztotta, s néhány régi isten (az egy isten lényegébe olvadt Horus, Ra és Tum) papjain kívül csak azoknak kegyelmezett, kik az új hithez csatlakoztak. A világtörténelemben ösmert *első vallásújítás* egyúttal a legkíméletlenebbek közé tartozott, de győzött. Az ősvallás bukni látszott s Amenhotep, vagy most már Khuenáton (»A nap visszasugárzása«) éveken át mint *egyistenhívő* fejedelem uralkodhatott. Ilyesmit egyszerű ötletből még egy fáraó sem tehetett; ehhez valamely eszmeáramlatnak, szellemi tusának kellett előkészítenie az utat. »Nagy csorba, nagy ür — Schvarcz Gyula szerint — az emberiség történelmében, hogy a kútfők ebben a kérdésben hallgatnak.« A XIX. dinasztia uralkodói véget vetettek az »eretnecség«-nek, visszaállították az ősi nemzeti vallást és *Széli*, majd *II. Ramses* régi erejében újították meg a katonai monarchiát.

II. Ramses, a görög írók Sesostrisa (1347—1280) tíz éves korában már apja, Széli mellett harcolt a szíriai hadjáratban. Csodálatos hős, nagy hadvezér lett belőle, kiról, mint majdnem ugyanazon területen 2700 esztendő múlva Oroszlánszívű Rikárd angol királyról, századok múlva is mesés dolgokat regél-

tek. Ezek közé a csodás történetek közé tartozik például az is, melyet a leg-szebb egyiptomi csatakép és éposz is elmond, hogy t. i. Kodsu (Kades) alatt két harci ménjével mint vágta ki magát az ellenség 2500 harci kocsija közül.

Róla szól az az elbeszélés is, melyet Kr. u. 599-ben Theodorus pannóniai orvos mesélt el Baján avar kágánnak. Sesostris — úgymond — hatalma dőre mámorában a legyőzött népek királyait kocsijába fogatta, szájukba zabolát vettetett, hátukra nyerget tétetett. Az egyik figyelemmel nézvéen a nehezen forgó kereket, Sesostris kérdésére azt felelte, hogy azt vizsgálja, a kerék teteje hogyan száll alá és alja hogyan emelkedik ismét fölfelé. És Sesostris ezentúl tisztelte az emberekben a szerencse állhatatlan-ságát s törekenyséjét. »Hidd el, — jegyezte meg Baján — én tudok magamon uralkodni s meg tudom zabolázni indulatomat; de ez a körülményektől függ.«

35. ábra. II. Ramses.

Kényszerítő körülmények voltak

azok is, melyek Sesostris-Ramsest arra bírták, hogy a sanyargatott izraelitáknak megengedje az Egyiptomból való kiköltözést, ami (Mahler szerint) Mózes vezetése alatt 1335. március 27-én történt; és kedvezőtlen viszonyok magyarázzák meg, hogy 1326-ban a legyőzött kétákkal a teljes egyenlőség és viszonyosság alapján kötött békét. De ilyen eredménytelenségek mellett nagy sikerei is voltak; Szíriában, Nubiában nyert diadalai emlékét jogosan örökhíthette meg az ipszambuli (abusimbeli) csodás sziklatemplomban, a karnaki templom felséges fedett oszlopos termében s azokon a műemlékeken, melyeket a béke

hosszú éveiben emeltetett. Népe nagynak, uralkodását *a hazai történelem legfényesebb korának* nevezte.

Azonban Asszíria királyai már a nagy fáraó idejében is a világ királyainak nevezték magukat. A kéták Kis-Ázsia belsején kívül Szíria nagy részét is meghódították. A zsidók 40 éves bolyongás után Palesztinában végre államot alapítottak. A föníciaiak arról az archimedesi pontról, mely a Földközi tenger partján nekik jutott, sarkaiból készültek kiemelni az ismert világot, melyet gyarmataikkal hálózta be és megszállták Kis-Ázsia partvidékeit. Elölük és a belföldön terjeszkedő kéták elől jobb hazát keresve, Kis-Ázsia egyes törzsei a líbiaiakkal szövetségben kalózhajóikon már 1277-ben a Deltában termettek, ahol nemcsak rabolni, hanem megtelepedni is akartak. Az egyiptomiak most még több mint száz esztendő múlva, *III. Ramses* idejében is (1180—1150) fényesen visszaverték a kalózsokat, kik mostantól fogva a Delta helyett inkább Itáliában akartak foglalni. Az utolsó nagy fáraó Puntot és a Szinai-félszigetet még egyszer hódolatra kényszerítette s régi fényében állította helyre Egyiptom hatalmát, iparát, kereskedelmét. Győzelmeit, sikereit medinet-abui pompás palotájának feliratai hirdették. Eldicselkedtek vele, hogy a nagy fáraó 169 falut, 113.433 rabszolgát, 493.386 barmot, 1,071.780 hold földet, 514 szőlőskertet és 2756 arany, ezüst bálványképet ajándékozott a templomoknak, Nubiában pedig 12.000 néger kezét vágatta le.

A papok, akik akarattuk kész eszközévé tették a későbbi fáraókat, egyúttal *új vallást* teremtettek, amely Ámont, a napot, három személyben (Amon, Ra, Harmachis) egy istennek, láthatatlannak, mindenütt jelenlevőnek, megfoghatatlannak nyilvánította; hanem azért a tömeg isteneinek is bemutatták áldozataikat. A nép egy része eszmék helyett állatokat imádot; tűzvész idején először nem saját gyermekeit, hanem a szent kutyát, macskát igyekezett kimenteni a lángok közül. A másik rész közönyös, vagy éppen hitetlen volt, s a söpredék már a szent sírok feltörésétől sem irtózott. Amily arányban nőtt a papok hatalma, abban az arányban sülyedt a katonák tekintélye. Fegyelmetlen külföldi (különösen líbiai) zsoldosok védelmezték az országot, melyet évtizedeken át különben is összeesküvések, belvillongások, a proletáriusok lázongásai, sőt valóságos forradalmak gyöngítettek. A ragyogó, dúsgazdag, tősgyökeresen egyiptomi Thebais helyett Memphis vagy a sémi műveltségű Deltának hol egyik, hol másik városa, különösen *Bubastis* lett a gyöngé fáraók székhelye. Sémi isteneket is tiszteltek az egyiptomi templomokban, sémi nyelven beszéltek az előkelő társaságokban; a sémieké lett egész Szíria, melynek népei egyenkint lerázták Egyiptom igáját. *Sesonk* (Sisak) fáraó 920-ban még egyszer diadallal járt Palesztinában, Jeruzsálemet magát is kirabolta; utódai azonban nemesak Szíriáról s a világbirodalom ábrándjáról mondtak le, hanem már hazájuk egységét sem tarthatták fenn. Volt idő, hogy Egyiptom 19 fejedelemségre szakadt s négy ilyen fejedelem egyszerre nevezte magát fáraónak.

Ezt a felfordult világot ostorozza a Tunahban (1898) talált papirusz torzkép-rajzolója. Előkelő hölgynek öltözött patkány elé macska tartja a tükröt. A patkány kezében serleg, fején szertartásos nagy paróka van, melyet a háta

mögött levő macska fészül. Egy másik macska a kis patkányt dajkálgatja, a harmadik pedig legyezi. Velök szemben az egyik sakál tejesevényeket hord a vállán, a másik pedig edénybe töltögeti tartalmukat, melyet a tehén jóízűen szürcsöl.

* * *

Az önmagában meghasonlott országot sok megaláztatás érte. Egyesült ugyan, de hűbéres államának, *Kusnak* vagy *Ethiopiának*, hegemoniája alatt. A papok szívesen üdvözlötké *Piankhi* hódítását (775), mert Ethiopia előkelői nemcsak az egyiptomiak nyelvét és műveltségét sajátították el, hanem vallásukat is átvették, sőt mi több, egészen óhitű elveket vallottak. Valami nagy változást nem jelenthetett tehát, ha a napatai paposkirályok székhelyüket Thebaisba teszik át, ami azonban mindamellett csak harcok, hódoltatások,

36. ábra. Négerek egy egyiptomi őrök előtt.

Memphis bevétele és *Tefnacht* saisi fáraó hódolása után történhetett meg. *Piankhi* utóda, *Sabaku* 728-tól már valóságos fáraónak, a XXV. dinasztia alapítójának nevezte magát. Templomokat építtetett, javíttatott Thebaisban, Memphisben és egyiptomi módra saját hazáját is csak a »nyomorúlt Kus«-nak nevezte. A nagyesszű kusita visszaadta Egyiptom egységét; mikor azonban hűbéres államait is vissza akarta hódítani, Szárgon asszír király megverte, s a Delta is fellázadt ellene. Néhány esztendővel halála után (714), *Anysis*, a Delta ingoványai közt bujdosó vak fáraó, szabadságharcra tüzelte népét és újra kiküzdötte hazája függetlenségét. De csak néhány évre. Mert mikor az asszírok egyenesen Egyiptom ellen készülődtek, a kis királyok 704-ben minden nagyobb ellentállás nélkül hódoltak meg újra *Taharka* (*Tirhaka*) ethiopiai királynak, hogy Szanheribbel, a világalomra törekvő asszír királlyal az ő vezetése alatt szálljanak szembe. Csatát vesztek ugyan (701), de a dögvész állítólag 185.000 asszirt ragadott el Pelusium alatt (a monda szerint mezei egerek rágták össze nyilaikat, bőrpajzsait), úgy hogy ezúttal megmenekült még Egyiptom, de csak rövid időre. Ugyanis *Asszarhaddon*, Szanherib fia, már 673-ban újra Egyiptomra rontott, Memphist elfoglalta. Thebais alatt

a kis királyok hódolatát fogadta, Taharkát Kusba kergette, ezentúl Egyiptom és Kus királyának nevezte magát s a kormányt Nikó memphisi és saisi király vezetése alatt húsz helytartóra bízta. Taharka kiüzte ugyan nemsokára a hódítókat, de újra futnia kellett; Asszurbanipal, az asszírok új királya, ugyanis 667-ben seregével előzönlötte az országot és az ethiopok újabb betörése után Thebaist teljesen kirabolta. Ezreket hurcolt el a ninivei fogságba és a kormány élére Nikó fiát: Psamtikot (Psammetichot) állította. Az ethiopok 663 óta meg sem kísérelték többé Egyiptom elfoglalását, sőt néhány év múlva birodalmuk súlypontját Szudánba, Berna vagy Merve főváros vidékére (a Berber és Khartum közt lévő síkságra) helyezték át. Ott emeltek ezentúl templomokat és piramisokat. Hazájukat *Négerországnak* nevezték ugyan, de azért még századokon át hívek maradtak az egyiptomi műveltséghez.

* * *

Psamtik időközben lídiai, görög, föníciai és szíriai zsoldosok segítségével arra kényszerítette helytartótársait, hogy őt független fáraónak ismerjék el. Ekkor azután megkezdette a 18 éves (663—645) szabadságharcot, melynek az volt az eredménye, hogy hazája szétdarabolt részeit újra egyesítette és Asszíriától teljesen függetlenné tette. Hogy újabb megtámadásoktól megvédje: mintegy 30.000-nyi zsoldosból és 60.000 népfelkelőből álló hadsereget szervezett. Azonban a szkítákat, kik (625) egész Szíriát elárasztották, mégis csak drága ajándékokkal tudta rávenni, hogy a határról visszaforduljanak.

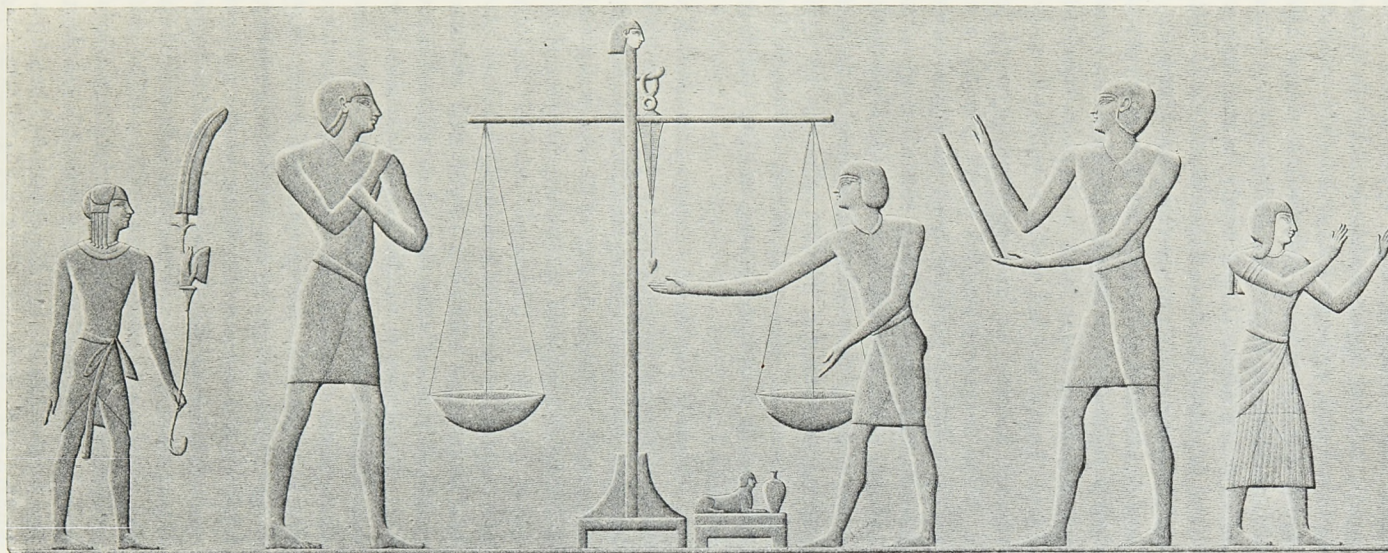
A katonákon kívül szíriai, föníciai, görög, arámi és zsidó kereskedők telepedtek le Egyiptomban és *Psamtik*nak a Földközi meg a Vörös tengeren felállított hajóhadán föníciai matrózok szolgáltak. Így a századokon át annyira elzárkózott ország egészen a maihoz hasonló nemzetközi jelleget öltött.

Egyiptom gazdagsága és tekintélye annyira emelkedett, hogy *Psamtik* fia, *II. Nikó* (Necho, 609—594), az asszír birodalom végtelen zavarainak láttára, *III. Dehutmose* világra szóló hatalmának helyreállításáról álmodozott. És valóban, 608-ban, *Józiának*, a zsidók királyának leverése és eleste után már neki hódolt egész Szíria, míg a gyűlölt Asszíriát két év múlva a médek és babilóniaiak verték le. Azonban *Nikó* álmai sem teljesedtek, mert a diadalmas Babilónia másik két év elmúltával (604) *Karkanus*nál az ő hadseregét is legyőzte, úgy hogy Egyiptom újra elvesztette Szíriát. Ekkor *Nikó* elhatározta, hogy katonák helyett *kereskedőkkel* hódít. Több százezer munkás ásta a Szezi-csatornát, melyet azonban mégis abbahagyatott, mert elhitették vele, hogy a Vörös-tenger tükre magasabban fekszik és így a Nilus egész völgye víz alá kerülhet. Ennél is hatalmasabb terv megvalósításához fogott, mikor Afrika megkerülésére föníciai hajósokat küldött ki. A hajósok túl jutottak az egyenlítőn és így olyan sikert értek el, amilyennel európai hajósok csak kétezer esztendő múlva dicsekedhettek.

De *Nikó* terveivel korántsem állott arányban az az erő, melyet országa képviselt, sőt utódainak nem egy, külsőleg óriási szándéka határozottan bizonyos korlátoltságra és így gyöngeségre mutatott. Ilyen volt egyebek közt

37. ábra. Egyiptomi kovácsok, fazekasok és kőfaragók.

38. ábra. Egyiptomi kereskedők a mérleggel.

az a törekvésük is, hogy éppen akkor élesszék fel a piramis-építők korát, mikor minden egyes cselekedetükkel és elhatározásukkal a kor színvonalához kellett volna egy-egy fokkal közelebb emelni vénülő államukat. Hogy milyen égető szükség volna a reformokra, eléggé figyelmeztethette volna őket már az a tapasztalat is, hogy a klasszikus nyelvet a hivatalos iratokból, sőt a templomok falairól is a népies (kopt) nyelv, a méltóságos hieroglifet pedig a népies demotikus folyóírás kezdette kiszorítani. Az új idők jele volt az is, hogy aránylag kis területen oly sokféle nemzetiség verődött össze, hogy a tolmácmesterség új kereseti forrásnak kínálkozott. Az új viszonyok, az új jelenségek közt csak az uralkodók ragaszkodtak konokul a régihez. Az évszázadok előtti nagy példákhoz való visszatérésben talán csak a képzőművészetek terén lehetett valami üdvöset várni. Legkevesebbet pedig a vallástól, mely a mítoszok természetes magyarázatát kereste, az istenségekben egyszerű jelképeket látott (pl., hogy Osiris a Nilus megtermékenyítő erejét jelenti), a sokistenséget pedig azzal a titkos meggyőződéssel hirdette, hogy az egész természet: egyetlenegy isten. A meghasonlásnak egyik érdekes tünete, hogy a népszerű *Amasis* (569—526), akit katonái azért ültettek trónra, hogy a görögök és más idegenek befolyását megtörje, a görög istenekért lelkesedett, a leégett delphoi templom felépítéséhez gazdag adománnyal járult; ellenben az egyiptomi templomok jövedelmének egy részét az idegen zsoldosok fizetésére foglalta le. Hogy mindezek mellett a papokat is megnyugtassa, néhány templomot építtetett és Apisz tiszteletét fokozta.

Nem is papoknak, hanem katonáknak való kor volt ez. Miután 550-ben Média romjain megalakult a perzsa birodalom, Egyiptom, Lídia és Babilon királyai Nyugat-Ázsia egyensúlyának fentartására hármasszövetségre léptek. A perzsák 546-ban Lídiát, 539-ben pedig Babilónt is elfoglalván, hatalmukat a Földközi tengertől az Indusig terjesztették s 525 nyarán szárazon és (a kisázsiai görögök és föniciaiak behódolt hajóhadaival) vizen *Kambyses* vezetése alatt egyszerre támadták meg Egyiptomot. A pelusiumi csata és Memphis bevétele után *véget vetettek a fáraók több ezeréves birodalmának*. A fáraó hatezredmagával a susai száműzetésben (Élámban) végezte be életét.

Kambyses és utódai szintén fáraóknak nevezték magukat és sok tekintetben kímélték az egyiptomiak nemzeti hagyományait, Darius pedig okosan rendezte zilált viszonyait s a Vörös tengert a Nílus völgyével összekötő csatornát is kiépíttette. Az egyiptomiak utolsó nagy törvényhozójuknak nevezték őt s egyéni nemességét és nagyságát még szabadságuk és függetlenségük elvesztén bánkodva is elősmerték. Élete utolsó éveiben azonban a maroknyi görög nép szabadságharcán föllelkesedve, maguk is fegyvert ragadtak és 487-ben kiverték a perzsákat. Három év múlva mindamellett újra meghódoltak fiának, Xerxesnek, aki azután szigorúan bánt velük s többé utódaik sem építettek templomokat isteneiknek. A görögök szabadságharcaiban bízva, egyik fölkelés a másikat érte. Ismét választottak fáraókat, kik azonban hazájuk erejét a trónvillongásokban fecsérelték el s így Egyiptom 342-ben újra meghódolt a perzsáknak. Árnyék-*királya, II. Nektanebos*, 18 évi uralkodás után Nubiába menekült. A győzők most már teljes kíméletlenséggel dúltak és pusztítottak abban az országban

melyet a görögök a maguk műveltsége és vallása bölcsője gyanánt tiszteltek. Időközben Görögországot is elnyelte Makedónia, azonban ennek királya: Nagy Sándor a görög név dicsőségéhez fűzte politikáját. A perzsákon Kis-Ázsiában és Szíriában nyert sikerei után 332-ben mint szabadító jelent meg Egyiptomban, mely Amon fiának, tehát fáraónak, sőt istennek ösmerte őt el. Ettől a pillanattól fogva Egyiptom története ezer szállal fűződik az Európában egymásután alakult két világbirodalom: a makedóniai és a római állam sorsához. Kr. e. 30-ban a szép Kleopátra utolsó sóhajával a *fáraók* háromezeréves történelme mindörökre véget ért. Az *országé* nem ért véget. Egyiptom ma is ország s nemcsak kereskedelmi helyzete, hanem »a reá tekintő négyezer esztendő« is régi függetlenségének visszavívására sarkalja.

III. Fönícia és Karthago.

Az egyiptomi és ázsiai sémiak lassankint megfedkeztek közös származásukról s atyafiságot még annyira sem tartottak egymással, mint pl. manap az olaszok és oroszok, akik legalább tudományos téren ápolják egy népesaláddhoz való tartozásuk emlékét. Egyiptom az odatelepült zsidókat eleinte kelletlenül tűrte, utóbb üldözte; az ázsiai sémiak ellen pedig nyílt háborúkat viselt, miben a pansemitizmus ábrándjának volt legkisebb része.

A sémiak Ázsiában magában is két nagy csoportra oszoltak; az *északira*, hova az arámiakat, hébereket, kánaániakat, föníciaikat, asszírokat és babiloniakat; és a *déliekre*, kik közé különösen az egyiptomiakhoz közel álló arabokat lehetett sorolni. A történelem első sorban az északiakkal foglalkozik és pedig különösen a tengerparti föniciakkal és zsidókkal, majd az északi sémiakat egyesítő asszírokkal. Az Eufrátes és a Földközi tenger, a Taurus, Egyiptom és Arábia közt levő területet a görögök mint Asszíría hódoltságát nevezték Szíriának.

Szíria hat szélességi fok alatt körülbelül akkora területen feküdt, mint a mai Magyarország. Egységre nem volt teremtve. A Földközi tenger felől jövő hódítókat az egész partvonal hosszában magas hegyek gátolták előhaladásukban. Pl. a Libanon hágóinak átlagos magassága 1900, az Antilibanoné 1600 méter; déli folytatásuk jóval alacsonyabb, de ott meg a tengerpart alkalmatlan kikötésre s így jól megvédi a közte és a felvidék közt levő síkságot, a »tejjel, mézzel folyó Kánaánt«. A hegláncok keleten hirtelen szakadnak meg az Orontes és a Jordan völgyei felé, melyek egymással ellenkező irányban haladnak; amaz a nyílt tengerbe, emez Földünk legnagyobb horpadásába, a zárt Holt-tengerbe ömlik. A völgyeken túl kezdődő hegyvidék keleten csakhamar elvész a sivatagban, melyet a természet akadályul állított a nyugatról s keletről fenyegető hódítások elé. El is került minden hódító s ma is kerülnek a karavánok. Az ázsiaiak az Eufrátes völgyén fölfelé kanyarodva jutottak Szíria tengerpartjára, a nyugati hódítók pedig az Eufrátes völgyén lefelé nyomultak az ázsiai nagy birodalmak ellen.

Már a sumírok *Martunak* nevezték Nyugatot és Mat-Aharrinak, hátsó országnak azt a martot a Földközi tenger mellékén, hol egy vörösbarna sémi

népség telepedett le. Ezek a *púnok* vagy *júnok* ösmeretlen időkben beduinok módjára vergődtek idáig s ellenséges népektől nyomatva, végre a Libanon tövében levő keskeny partszalagra szorultak. Ezt önmagukról vagy talán a datolyapálma görög *phoenix* nevéből Föniciának, legrégebb városukat és róla az egész népet Hám unokájáról, Sidonról, zsidónak hitták. Olyan név, melyen utóbb rendesen csak Palesztina sémi lakosait értették.

Fönícia inkább földrajzi mint politikai fogalom volt. A Kármel hegyétől odább északra az é. sz. 33—35. foka alatt elterülő partra vonatkozott. Hossza

39. ábra. A Libanon-hegység cédrus-erdőségei.

222 kilométer, szélessége 2—4 km. ; terjedeleme tehát körülbelül felényi, vagy legfeljebb annyi volt, mint hazánk legkisebb vármegyéje, Esztergom. Ennek a talpalatnyi földnek a tenger felé való kiszökéseiben épültek a világ első nagyszerű kikötői. Maga *Sidon*, »Kánaán elsőszülöttje«, egyszerű halászfaluból fejlődött a Földközi tenger egyik legnagyobb forgalmú városává. A fiatalabb *Ó-Tyrost* állítólag 2750-ben építették. Új-Tyrost egy szigeten a sidóniak jóval utóbb, 1209 táján alapították. A világ legrégebb városának tartotta magát odább északon *Beruth* (Berytos) és *Gebel* (Byblos). A szigeten épült *Arad* (vagy *Arvad*) ősrégiségét pedig óriási falának romjai még ma is hirdetik. E városok öt-hatemeletes házai közt akárhánynak márványból készült a padozata, arannyal, elefántesonttal volt ékesítve a fala és cedrusfából volt faragva a mennyezete.

40. ábra. Föníciai.
(Egyiptomi képen.)

A mesésfényű jeruzsálemi templomot is föníciaiak építették, bizonyosan saját templomaik módjára. Az utcák fölé néha ernyőket feszítettek ki, hogy a járókelőket védjék a nap heve ellen.

Nagyobb városaik élén kezdetben *főpap*, utóbb *örökös király* állott. A főpap a királyság behozatala után is bíborban járt s a nemességgel együtt korlátolta az uralkodó hatalmát. A nemesség 3 törzsre (sebeth, phylé, tribus), minden törzs 10 nemzetségre (gaber, phratia, curia) és minden nemzetség 10, összesen tehát 300 családra (beth-aboth, patria, gens) oszlott. Olyan felosztás, melyhez később a görögök és rómaiak is alkalmazkodtak. Sidon, Tyros és Arad szövetkeztek ugyan egymással, de nem a vezérszerepet vivő városokban, hanem a szövetség számára alapított Tripolisban tanácskoztak közös ügyeiről. Nem annyira politikai szükségletből, mint inkább származásuk, nyelvük, vallásuk és kereskedelmi érdekeik közösségének érzete következtében szövetkeztek. Mint hajósokat és nagykereskedőket, valamennyi hódító kímélte, mert használni akarta őket olyanformán, mint századok múlva Árpád-királyaink a dalmát városokat, melyeket különben könnyen tönkretelhetek volna.

A sémiek közül tulajdonképpen csak a föníciaiak voltak tengerészek; az Atlantis mesés hajósairól nem szólva, bizonyosan az elsők, kiknek a nyílt tengeren végigsikló gályáit a partok lakosai ámulattal, elfogódva nézték. Sejtelmők sem lehetett róla, hogy tengeröknök harmadfélezer esztendőre ezek a hajósok biztosítanak elsőséget a világkereskedésben. A Libanon cédrusaiból, ciprusaiból, tölgyeiből faragott hajóikat a Libanon rezéből készült szegek és pántok tartották együvé. Föníciai kenderből fonták köteleiket, melyekkel byssos-szövetű vitorláikat igazgatták. Maguknál *győnébb* népekre mint kalózok rontottak. Feldúlták, fölégették falvaikat, rablott kincsekkel rakták meg hajóikat, melyeknek arányai még Xenophont is bámulatba ejtették. *Erősebb* népektől engedelmet kértek a kikötésre; mosolyogva kínálták messze földről hozott árúcikkeiket és szívesen becserélték az illető vidéknek nyerstermé-

41. ábra. Föníciai üvegedények.

nyeivel. A görögök Kadmos mondájában elég érthetően mesélik el, hogy Cipruson, Rhodoson, Krétán keresztül hogyan jöttek hozzájuk az Égei tenger szigeteire

s magára a szárazföldre is. Náluk bíborkagylót kerestek, hogy az egyiptomiaktól vásárolt finom gyapot vagy len byssos-ruhákat tizenhárom színben fessék meg gyáraikban. Úgy látszott, mintha India számukra teremné a fahéjt, balzsamot, gyöngyöket, Arábia a tömjént, mirrhát és mindenféle fűszert, Ciprus a bort és a rezet, Anglia az ónt, Elba szigete a vasat, Spanyolország az ezüstöt, India az aranyat, a Balti és az Északi tenger melléke a borostyánkővet. Európa és Ázsia vitézei számára Afrikából ők szállították az oroszlán- és a párdue-kacagányokat, feleségeiknek a struccetollakat, drágaköveket, majmokat, elefántesontokat; a királyoknak, bankároknak az aranyat, ezüstöt, a nagybirtokosoknak a rabszolgákat. Ezt az aranyországot Ofirnak nevezték. Eleinte csak a Zambezi vidékét és talán Rhodesiát értették rajta, ahol ma 75.000 ősrégi bányagödrot és 500-nál több ókori város- és templomromot ismernek. Később az Ofir elnevezést kiterjesztették Szofalára (az egyiptomiak Puntjára), majd a pún Karthagóra, amelyet a rómaiak Ofirról Afernek, Afrikának hítottak, végre pedig az egész földrészt róla keresztelték el. A délafrikai bányákat eredetileg sábai arabok művelték, akik azonban utóbb a főniciaiaknak és a zsidóknak is megengedték a termelést. A mintegy két millió korona értékű arany nagy része Arábián keresztül jutott a világkereskedelembé; azért hitték a régiek, hogy maguk az aranybányák is ott vannak s hogy Arábia a titokzatos aranyország, Ofir, holott ez földtani képtelenség. Ofirt a főniciaiak egyébként is műveltségük körébe vonták.

Három földrészben folytattak gyarmatárúkereskedést. Mindenfelé üzletvezetőségeket, gyarmatokat szerveztek, hol gyáraik számára nagy mennyiségben szerezhették be a nyersanyagot, míg a kezdők házalással, batyukereskedéssel érték be. Amihez olesón jutottak, néha százszoros értékűvé dolgozták fel. Üveg-hutáik, fegyver- és díszmű-, szövő-, fonó-, szőnyeg-, festék-, szattyán- és pergamengyáraik, elefántesont- és borostyánkő-esztergályosaik s metszőik, valamint hajócsaikaik úgyszólván az egész világ számára készítették a szebbnél szebb iparcikkeit, műtárgyakat. Ezenkívül állatseregletekkel járták be az ősmert világot, kertészeik pedig hasznos és díszes növényeket, virágmagvakat szállítottak mindenfelé.

A nagyvilágot bejárt kalmárok egyébként is hatottak a velük érintkező népekre. Már csak üzletük érdekében is megtanították őket a betüvetésre, számolásra, a súlymérték, a rőf és pénz használatára, melyet különben ők maguk is másoktól tanultak. Irodalmuk, művészetük, tudományuk szintén kölcsönzésből állott, de a kölcsönvett pénz is elegendő volt más népek homályának eloszlatására. Schillerrel szólva:

»Merre ügyekszik a gálya? — Sidóniakat visz a hátán,
Hozva hűs Északról gyántakövet, meg az ónt.
Hordd kegyesen, Neptun, — szelek őt kímélve vígyétek
És vendégszerető part, iható vizet adj!
Istenek, a kalmár tietek. Bár kincsek után jár,
Fürge hajójáról terjed az emberi jó!«

S hány ilyen hajójuk volt! Kr. e. az V. században Xerxes perzsa király részére 300 nagy triremist (háromevezőset) és 750 kisebb hadi és személy-

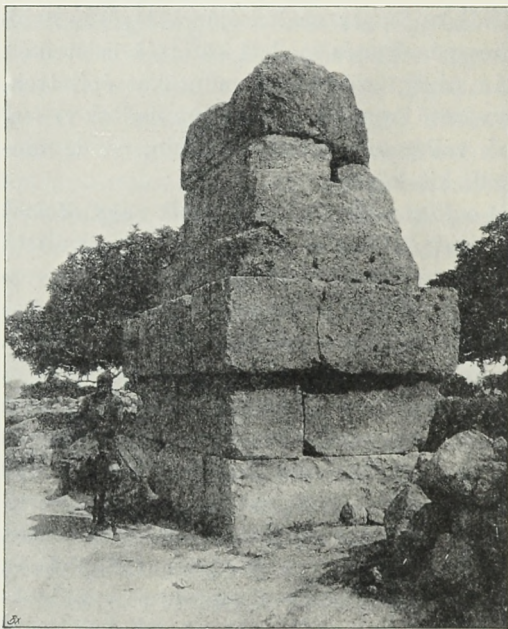
szállító hajót állítottak elő és szereltek fel, összesen 120.000 matrózzal ; vagyis csak 20.000-rel kevesebbel, amennyi Nagy-Britannia 700 hadihajóján most szolgál. Pedig ezenkívül a magánosoknak is sok hajója járt a tengeren. Kr. e. 2000 esztendővel már ők voltak a Földközi tenger medencéjének legősmertebb kereskedői, akik csereberélve vagy készpénzfizetés mellett kötötték üzleteiket. A tenger déli oldalán, Észak-Afrikán végig, szárazföldi műutakat építettek, s az Afrika, Európa és Ázsia belsejébe vezető karaván-utakról sem riadtak vissza. Vásárt csaptak az útkjokba eső népek vallásos ünnepein, búcsúin, — de mindenüvé magukkal vitték saját isteneik kis képeit.

Bál vagy *Balán* (»A mi urunk«) a főistenök, aki mint *Molk* vagy *Moloch* az ősananyagot, a nap perzselő erejét, mint *Adonis* az ifjúi szépséget, az éltető tavaszi napot, mint *Melkart* (Hermes) a városok felett való uralkodást, a kereskedést képviseli. Bál mint *Melkart* valóságos nemzeti isten volt. Tyrosi templomában azok a gazdag kereskedők, kik még hajóik horgonyait is ezüstből készítették, könnyen állíthattak neki egy-egy oszlopot aranyból, egy másikat smaragdból, hogy tengeri útjaikon a sarkcsillag irányában vezesse, tengeri vihartól, minden bajtól őrizze őket s hogy, amíg odajárnak, ne engedje az oltárán gyújtott szent tüzet kialudni. Száz oltáron is lobogott ez a szent tűz Karthagóban, a város alapítójának, *Astarte* vagy *Dido* istenasszonynak templomában, hová a szerelmesek jártak imádkozni. *Aserá-t* (Mylitta, a görögöknél *Kybele*), ki egyebek közt a gyönyörűséges szerelem istennője volt (körülbelül a görögök *Aphroditéja*), a babilóniaktól vették kölcsön. Viszont a föníciai hitregék nagy része a görögökhöz és más népekhez ment át ; pl. *Astarte* egykori főpapjának, *Ithobál* tyrosi királynak leánya, *Jezabel*, *Aháb* zsidó királyhoz menván férjhez, több mint

42. ábra. A mai Tyrus.

800 föniciai papot és egyházi szolgát vitt magával Jeruzsálembe, hol (900 táján) a bálványozás hátraszorította Jehova tiszteletét és földönfutóvá tette az

43. ábra. Hiram király állítólagos sírja Tyros mellett.

arán tudta fentartani uralmát ama töméntelen elégedetlen rabszolga felett, kik az ismert világ legnagyobb belső tengerén, továbbá ezernyi gyárban és ültetvényen dolgoztak számára és ama meghódolt vagy befont népek fölött, melyek lesték a pillanatot, melyben lerázhatják magukról az idegen uralmat? A lázadás néha győzelemmel is végződött, de nem vezetett mindig a legyőzöttek romlására. Így például Tyros, mely *I. Hiram* király idejétől (969—936) fogva bámulatosan fejlődött, nem hanyatlott el akkor sem, mikor (931—918) a győztes rabszolgák kormányozták. Ilyen lázadás volt az is, melynek folyamán *Sicherbál* főpapot (814 táján) magánál az oltárnál gyilkolták meg, mire *Elissa* (állítólag a mondai *Dido*), *Pygmalion* király huga, a főnemesség nagy részével együtt kivándorolt. Ő volt az, ki azután Afrika északi partjain *Byrtát* vagy ahogy utóbb nevezték: *Karthagót* alapította és ki ezt a gyorsan felvirágzó várost a föniciai vallás, társadalom, gazdagság és kereskedelem új középpontjává tette. Ott találkozott a keleti és nyugati kereskedelem, de már csak rövid ideig gazdagította az anyavárost. Ennek oka éppen gyors felvirágzásában rejlett. Nagyon helyes *Turgot*-nak, az egykori francia miniszternek megfigyelése, ki századok multán azzal a megjegyzéssel jósolta meg Amerikának Angliától való elszakadását, hogy a gyarmatok olyanok mint a gyümölcs, mely csak addig lóg a fán, míg megérik; amint megelégtik a függést, azt teszik, amit régente *Karthago* tett... Alapítása után félezer esztendővel, a független

igazhívó *Illés* prófétát. A föniciaiak szinte magukkal az eszmékkel is kereskedtek. *Moloch* és *Astarte* megtüzesített bálványképeibe más nemzetek is oda-dobták gyermekeiket; a zsidók aranybonyúja, a krétaiak *Mino-taurusa* voltaképp *Moloch*, ki gyermekeket követel áldozatul. A római császárság korában, a klasszikus műveltség csúfágára, *Elagabalus* császár is (Kr. u. 218—222) mutatott be ilyen áldozatokat. De vajjon enyhíthetett-e a szülők fájdalmán, hogy nemzetük szabadítóinak, az elégetett gyermekeknek esontjait a telhetetlen istenek templomaiban őrizték meg?! És nem volt-e ez a gyermekáldozás valóságos öngyilkosság oly nemzetenél, mely kereskedelmével egy talpalatnyi földről csak örökös küzdelmek

Karthagónak már valami 20 nép és 300 város adózott. Pún lakósa egyremásra gyarmatosították Afrika északnyugati részeit s összefogdosott rabszolgákkal műveltették roppant területen lévő ültetvényeiket. A 700.000 lakosú fővárost hatalmas falakkal kerítették körül, a fegyvertárakat és a kincstárt jó rendben tartották. Háborútól nem féltek : bíztak 15.000 katonájukban, 350 hadihajójukban és 300 harci elefántjukban. A velök átellenben fekvő Európát nemcsak mint kereskedők, hanem mint hódítók is hatalmukba akarták keríteni.

Maga a törzssország : Fönícia már csak megalkuvásokkal tarthatta fenn magát s története Karthago alapításától fogva részben a zsidók, különösen pedig az asszírok, a babilóniaiak és perzsák történetével függ össze.

IV. A zsidók Palesztinában.

Palesztinába, Hebron vidékére, *Ábrám* vagy *Ábrahám* Káldiból vezette a zsidókat vagy hébereket, kik onann Ammon vidékére is elkalandoztak, dél-felé pedig az edomiakkal keveredtek össze. Lehet, hogy az első patriarchák és hozzátartozóik neveiben még a régi, pogány istenek nevei csendülnek meg. Ábrám volt a magas atya, a felhős éjszaka ; Izsák a hajnal, Sára a Hold, Ézsau a Nap, Rebeka a termőföld s így tovább. Azok az események, amelyeket századok mulva a biblia beszélt el róluk, valóban nagyon jellemzőek egy szervezkedő nép őstörténetére nézve ; de azt, hogy mikor mentek valójában végbe, csak néhányra vonatkozóan sikerült megállapítani. Így : Sodoma és Gomorra pusztulását Garlett angol csillagvizsgáló Kr. e. 1899-re tette és a Leonidák hatásának tulajdonította. Ez a Szentírás szerint a honfoglaló Ábrahám idejében történt és minthogy ő ugyanezen forrás szerint 175 esztendeig élt, a 2000 év táján már vezére lehetett népének.

Jákoknak és törzsének Egyiptomba való vándorlását az 1765-ik évre teszik és menekülésüket 1335-re. Éhség és inség elől kerestek menedéket a Nílus alsó folyásánál és szolgaság, elnyomás miatt indultak vissza elhagyott hazájukba, mely ötödfélszázados távollétük alatt más népek hatalmába került. Ugyanolyan címen óhajtottak ott újra megtelepedni, mint amilyenek pl. a Heraklidák Peloponneszban, vagy a honfoglaló magyarok hazánkban, mikor őseik örökségét akarták visszaszerezni. Különben is számíthattak ottmaradt rokonaik segítségére. Vezéröknek, *Mózesnek*, történelmi egyéniségét a biblia a nemzeti hagyományok költészetével felékesítve adta át az utókornak. Elmondja, hogy ez a talált gyermek, kit a fáraó leánya fejedelmi fényben nevelt föl, mint áldozza fel kényelemmel, kitüntetésekkel kecsegtető jövőjét, hogy elnyomott, kigúnyolt népének minden szenvedésében részt vegyen. A hagyomány éppen olyan lelkesedéssel beszél csodatételeiről, mint egyházi és világi törvényhozásáról, valamint arról is, hogy hogyan akarja *nemzetivé* tenni mindazt, amit a zsidóság eltanult az egyiptomiaktól, sumíroktól ; és végül arról, hogy miképpen küszöbölt ki mindent, ami megronthatná népének ősi hitét, nemzetiségét. Az ő törvényeiben domborodik ki egész határozottan az egy láthatatlan Isten fogalma, mely az ősök szívében csak homályosan élt és a sok istenhívő népek között nem maradt meg eredeti tisztaságában. Ez a láthatatlan teremő Isten

uralkodik az egész világon, saját választott nemzetén is ; és ő maga adta nemzetének azt a *tízparancsolatot*, mely az emberiség fele (730 millió ember) előtt most is törvény, a leghosszabb életű és a legelterjedtebb valamennyi közt, melyet valaha hoztak. Werbőczy, a nagy magyar kodifikátor (1514), eldönthetetlennek találta ugyan, Mózes volt-e az első törvényhozó ; »de bárki legyen — tette hozzá, — az emberi nemet olyan ajándékkal látta el, amelynél nagyobb és üdvösebbet alig szabad Istentől kívánni.« Ez a törvény mindenütt a szabadságot ismerte el a jog alapjának. A szabadság, egyenlőség és testvériség első hirdetése az a *tízparancsolat*, melyet »kis kacsóit összetéve szépen«, 32 évszázad múlva is millió gyermek imádkozik végig esténként. Benne együtt vannak az isteni és a polgári törvények ; ami legjobban mutatja, hogy az egyén az Isten és nem valami királyság védelme alá kíván helyezkedni. Ez a maroknyi nép, a sok istennel és az egy királlyal szakítva, építette föl a maga hitét, államát, társadalmát. Szembeszállt eszményeiért az egész világgal, mely merőben más felfogásnak hódolt.

A pusztában 40 (vagy talán inkább 60) évig bolyongva, a zsidó nép új nemzedéket nevelt föl, mely már csak hírből ismerte a szolgaságot s lassankint beleélte magát Mózes új rendszerébe, sőt lelkesedni is tudott érte. Bizhatott erejében. És valójában a vallási és nemzeti buzgóság volt az a lángoszlop, mely a pusztában vezette. Nagy túlzás 600.000 lándzsás, parittyás gyalog zsidó katonáról beszélni ; ennyi ember, tízével számítva a sorokat, 45 kilométer hosszú hadoszlopra nyult volna el s talán nem is rémül meg úgy 36 ember eleseténék hírére. De ha csak 40.000 fegyveresből állott is a zsidóság hadserege, bölcs vezére helyesen választotta meg a honfoglalás idejét ; akkor ütött az amoriakra, mikor éppen háborút viseltek Moáb ellen s két kis királyságukat egymásután verte le.

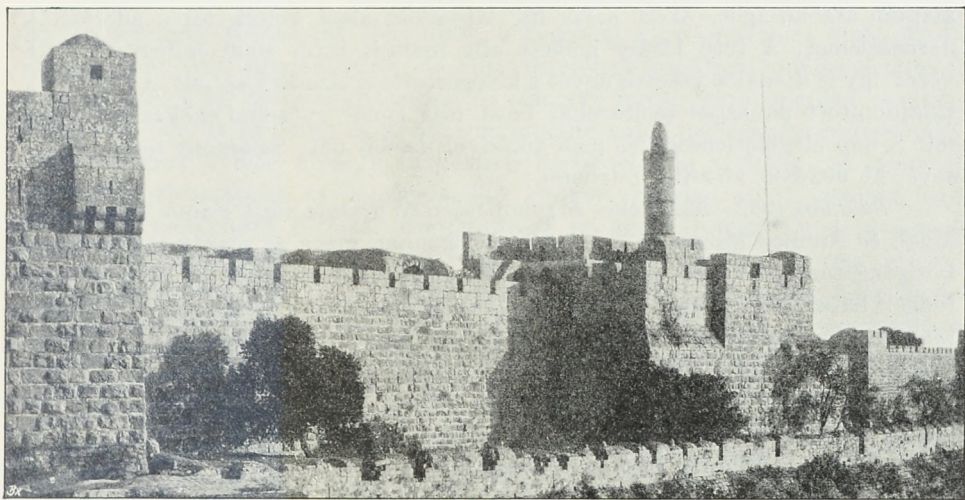
Mózes csak a határig vezette a honfoglalókat. Halála (1295 ?) után *Józsua* állt élőkre. Irtóháborút viselt minden törzs ellen, mely nem akarta uralmukat és hitőket feltétlenül elismerni. Megkezdődött a 12 törzs elhelyezkedése, miközben a határszéleken a legerősebbeket telepítették le. Így készültek azokra a vég nélküli csatákra, melyeket idők folytán a hegyvidéki ammoniakkal és moabiakkal, a tengerparti filiszteusokkal, a pusztai midianiakkal kellett vívniok.

A 12 törzs a maga bírának vezetése alatt szövetségben élt egymással. Közös szentélye Silo volt, hol a frigszekerényt, a hit és nemzeti egység jelképét Efraim törzse őrizte. Lévi törzsét szétosztották a többinek területére s a papi teendőket bízták rá. A bírák azonban, kik egyúttal próféták voltak és áldozatokat mutattak be, kettős méltóságukkal nem tudták eléggé összetartani a népet s a fejetlenségnek ebben a korában sok vereség érte az izraelitákat. Volt idő (1080 táján), hogy csak egy nőnek, *Deborának* szent és hazafias lelkesedése egyesíthette őket az ellenséggel, a Sisera alatt egyesült kánaániakkal szemben. És a győzelem után fölhangzott Debora éneke :

»Meg van boszulva Izrael !
Eltét önként áldozta fel népem !
Áldassék Jehova !

— — —
Így vesszenek mind el a te ellenséged, Uram !
De a kik téged szeretnek, tündököljenek mint a kelő nap az ő erejében !«

Gideon és Sámson, aki a szép Delila árulásának esett áldozatul, már nemcsak a hazáért, hanem a fenyegetett ősi vallásért, Bál és Astarte terjedező bálványozásai ellen is küzdöttek. Mivel az eddigi egyetlen vezető osztály, a katonaság, nem tudta megmenteni sem a hazát, sem a hitet, önkéntelenül is erősödött a papság tekintélye, mely most minden polgári és katonai ügyet hatalmába akart keríteni. *Sámuel* próféta végre meggyőzte a népet, hogy a *láthatatlan* Isten királysága helyett *valóságos* királyra van szüksége. Az idáig minden személyes uralomtól iszonyodó nép számára Isten nevében 1010 táján *Sault* kente királlyá, kit azonban Izrael csak a filiszteusokon 1055-ben nyert győzelme után ismert el. A nép megtartotta régi községi jogait és szabadságait ; a próféta azon-

44. ábra. Dávid vára Jeruzsálemben.

ban nem akarta megosztani főpapi hatalmát a királlyal s mivel Moab, Ammon, Edom és a filiszteusok legyőzője az amalekiakkal szemben nem hajtotta végre az ő átkát, ellenkirályul 1036-ban *Dávidot* léptette föl.

A nép szerette *Dávidot*, ki párban ejtette el az óriás termetű Góliátot ; a király is szívesen hallgatta, mikor a hárfán játszott ; fia barátságával, leánya szerelmével ajándékozta meg. A nagyravágyó ifjú a filiszteusokhoz menekült s mialatt ezeknek és az izraelitáknak közös ellenségei, az amalekiak ellen harcolt, a filiszteusok megverték *Sault*, ki leszúratta magát, hogy kezökbe ne essék. »Az Isten igazságos bíró, ki egyet megaláz, mást fölmagasztal« énekelte 75. zsoltárában a költői tehetséggel megáldott *Dávid*. Mint Judának másodszor is fölkent királya, nem nyugodott addig, míg le nem győzte Iszbált (Iszbozethet), Saulnak egyetlen megmaradt fiát. Most már — az 1000. év táján — az *egész Izrael királya* volt. Eddigi szövetségeseinek, a filiszteusoknak szétszórása után elfoglalta Jeruzsálemet, amelyet az új királyság fővárosává s a frigyláda odavitele után a vallásos élet középpontjává tett. Mint király, mostantól fogva főpap is volt, valóságos papkirály. A trónon Saulnak azt a nemzeti politikáját

követte, amelynek megdöntését a papság tőle remélte. Jehova hitét fegyveres erővel készült megvédeni; s a népet dicsőséggel kárpótolta megnyirbált szabadságaiért.

Meghódoltatta a moabiak, az ammoniak, edomiak és amalekiak rokon-törzseit. Elfoglalta, kifosztotta Damaskust, hol Kelet (Babilon, India) és Nyugat (Fönícia, Egyiptom) kereskedelme találkozott. Leverte Hadad-ezert, a cöleszíriai Zoba arámi királyát, ki Damaskustól a Tigrisig minden arámit egy birodalomban akart egyesíteni. Edzett, hatalmas hadserege élén Dávid már egész Szíria meghódításáról álmodozott. A nemzeti pártot azonban éppen ez lázította ellene. Nem hihették, hogy idegen, bálványozó alattvalókkal szemben megtarthatják hitök tisztaságát, a katonai zsarnoksággal szemben pedig a törzsszerkezeten alapuló szabadságot. Azért saját fia, *Abszalóm* alatt keltek föl s elfoglalták Jeruzsálemet. A futó király mellett alig maradt több 4000 embernél; Joáb vezér így is diadalra vezette ügyét s kivégeztette a lázadó királyfit. A Dávidnak tulajdonított panaszos zsoltárokat most már ismét győzelmi éneknek váltották fel. A nép elégületlenségével nem törődve, kisebb fiát, Salamont tette örökösévé, ki 962-ben követte a trónon.

Salamon (962—932) béke- és pompaszerető uralma alatt Edom, Damaskus, Moab és Ammon elszakadt az országtól, azonban maga az ország ekkor nyerte közigazgatása erős szervezetét; és Izrael ekkor mutatkozott be először mint tengeri hatalmasság. Mint a fáraó veje előtt nyitva állott a Vörös tenger, Salamon tehát hajósvállalatokat küldött az afrikai aranyvidékre, Ofirba. Hajói arannyal, drágakövekkel, ritka állatokkal (pl. majmokkal, pávákkal) megrakodva tértek haza. Ez alkalommal hallhatta hírét az Arábia délnyugati részén levő Sába-ország királynéja, aki fölkereste és arannyal, drágakövekkel, elefántesonttal, fűszerekkel ajándékozta meg Jeruzsálemben. A város fénye, az udvar pompája, Salamon bölcsesége egyaránt elragadta. Kétségkívül kereskedelmi összeköttetést keresett vele, mint Tyros királya, Hiram, aki Föniciából anyagot és munkásokat küldött Salamon jeruzsálemi fényes templomának építéséhez. A világszerte dicsőített templomnak műtörténelmi jelentősége mellett politikai jelentősége is volt. A frigsátor helyett, amely idáig törzstől törzshöz vándorolt, most már ebben őrizték a frigyládát, mely a 20.000 főnyi állandó hadseregnél is jobban emelte a király hatalmát. Éppen ez nem tetszett a szabad zsidóknak. Mint Egyiptom, Fönícia, Sába és Ofir szövetségese, Izrael a világkereskedelem útvonalába esett s nem zárkozhatott el többé az idegen befolyás elől. Salamon a háremében levő külföldi nők kedvéért idegen istenek, Moloch, Kamos tűzisten, Astarte stb. faragott képeit is felállította.

Hitét, nemzetiségét, szabadságát féltve, a nép Salamon trónralépő utódától és fiától, *Rehabeamtól* azonnal az újítások és az önkényes uralom eltörlését követelte. Mivel meg nem kapta, a tíz északi törzs a nemzeti párt fejét, *Jero-beámot*, Sosenk (Sisak) fáraó pártoltját, tette királlyá. A hatalmas pártfogó mind a kettőnek országát, ragyogó fővárosát feldúlta. Nagyhatalmi állásuknak örökre véget vetett s Judát, Izraelt tartománnyá süllyesztette.

Azonban éppen az ország megoszlása és hanyatlása idejében indult virágzásnak az *irodalom*, mely a népben valódi rajongást keltett a törvények és a

nemzeti történelem, a hagyományok iránt. A törvények és történetek első feljegyzései Salamon idejéből származnak, de most keletkeztek Mózes és Józsva könyveinek legrégibb részei, Sámuel és a bírák könyvei, Izráel és Juda királyainak évkönyvei, Mózes ötödik könyve. Egyetlen irodalomban sem lángol jobban a szabadságszeretet, mint a próféták irataiban. Nagy költők, nagy politikusok a zsidók szívéből sohasem engedték kihalni a megváltás, szabadulás reményét. »Próféták által szolt régen nékik az Isten.« Amos, Hoseas, Ézsaiás, Mikeás, Jeremiás életírója és Ezékiel éppen az elnyomatás legsivárabb éveiben, az asszírok és a babilóniak fogságában írták leglelkesebb jövőndöléseiket, melyekben népüket Dávid és Salamon fényes korszakának visszatérésével kecsegtették. A krónikások a királyok könyvének megszerkesztésével buzdították a mult nagy példáinak követésére. Jeremiást, a babilóni párt prófétáját (629—570), az egyiptomi párt agyonkövezte, de a hazaárulónak kikiáltott próféta siralmait a keresztény világ székesegyházaiban és eldugott falusi templomaiban minden nagyhéten ma is az Isten és a haza szeretetére való buzdításképpen énekelik.

Ezeknek s más későbbi műveknek összefoglalása a *biblia*, »a könyv«, a világ legolvasottabb és legnépszerűbb könyve, minden szent érzelm legbővebben csörgedező forrása. Napjainkban az angol bibliai társaság *évente* négyszáz nyelven, hatvan különféle írással hat millió példányt nyomtat belőle. Egész nemzedékek és egész nemzetek merítettek belőle vigasztalást, bátorítást. 1565-ben, mikor Heltai Gáspár először adta magyar fordításban az »ószövetség« könyvét, Werbőczy Hármaskönyve első magyar fordításán is ott lebegett jeligéül a három részre szakadt Magyarország vigaszára Ézsaiás szava, mellyel a kettészakadt Izráelt bátorította: »Ezt mondja az Úr, őrizzétek meg az ítéletet és cselekedjétek igazságot; mert közel van az én szabadításom, hogy eljőjön és az én igazságom, hogy megjelenjék.« Zsidók és 28 század mulva magyarok is bízva bíztak a 91. zsoltárban. Verseiből Erzsébet magyar királyné aranyba foglalva hordta magával a 15-iket, melyben meg van írva: »Segítségül hívott engemet, meghallgatom őt. Vele vagyok háborúságában. Megmentem és megdicsőítém őt.« Izrael sorsa azonban az asszírok hódításai óta az elnyomatás és végre a teljes szétszórás lett.

V. Az asszírok.

Először és utoljára az asszírok egyesítették a sémieket. A föníciaiak tengerészetének, világraszóló kereskedelmének ők akarták megadni a szárazföldi nagyhatalom hátsóterét. Mint világhódítók tulajdonképpen ők próbáltak először szerencsét.

Asszírián (Aszúr, Athúr) kezdetben azt a kis területet értették, amely a Tigris balpartján, a Satt- vagy Botan-szútól délre, a Dialától északra s Irán párkányhegyeitől nyugatra, még Babilóniánál is szűkebb határok közt feküdt. Csak később terjedett át a Tigris jobbpartjára, Mezopotámiára, s ott épült régi fővárosáról, Asszurról, a biblia szerint azonban Semnek fiáról, nevezték el az országot. A névadó Asszur, a hagyományok szerint, Babilónia felől vezette be a sémieket, kik nyelv, írás és vallás tekintetében alig is különböztek a babilóni

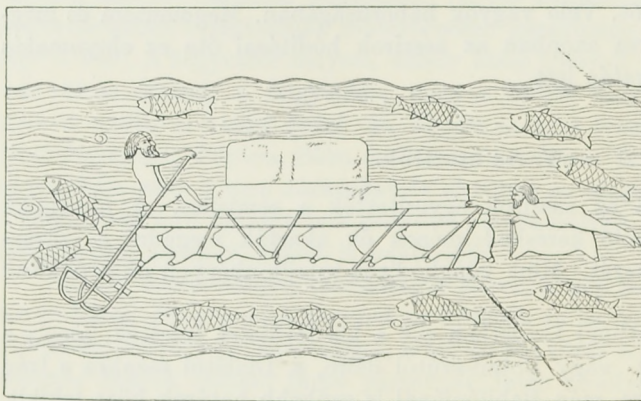
sémiektől; fajuk jellegét azonban sokkal jobban megőrizték, mint sumírokkal és kassiakkal keveredett déli testvéreik. Az ország mindenestire Káldiból nyerte

45. ábra. Tutajhoz való tömlő készítése.

a királyok reáruházták az örökös helytartóságot. Fia, *I. Samsi-Ramman*, már Asszur patiszijének nevezte magát s fényesen helyreállította az ország legrégebb sumír szentélyét, de Asszurban Asszíria istenének, Anunak is templomot épített. A helytartók 1730-ban még hiába keltek fel, hogy kiküzdjék Babilóniától való függetlenségüket; azonban kevéssel 1600 után *Bél-bani* csakugyan függetlenné tette az országot és először nevezte magát Asszíria királyának.

Asszíria nem rohamosan, de biztosan fejlődött. A XIV. században *Pudi-ilu*, *Ramman-nirari*, különösen pedig *Sulman-asarid*, vagy szokottabb nevén *I. Salmanassár* (1330—10 táján) lassankint elfoglalták az egész északi Mezopotámiát. Salmanassár

46. ábra. Asszír tömlőtutajok a Tigrisen.

harmadfél esztendő alatt tízszer hadakozott a most először említett arimiak (örmények) ellen; ismételve megtámadta a kétákat, sőt a babilóniakat is; a Nagy-Zab torkolata táján akkor alapított Kalchut birodalma fővárosává tette s magát a világ királyának nevezte. Fiát, *Tuklati-nindart*, Sumír és Akkád kirá-

műveltségét, melynek első nagy alkotása *Gudua* idejéből (3100 körül) Istarghanna-kii (ninivei) temploma.

Jó ezer esztendő múlva egy babilóni nemes, *Bel-kap-kapu* (»Bél-isten felséges«) új gyarmatot vezetett Ghanna-kibe, s az élámiak fenyegette területet ismét biztosította a babilóniak részére, amiért is Kr. e. 1900 táján

Fiát, *Tuklati-nindart*, Sumír és Akkád kirá-

lyának is nevezték, de éppen nem jogosan, mert utódait a babilóni királyok többször megverték s Asszíria másfél századon át egyébként is hanyatlott.

I. Tiglatpilezer (1125—1105) nemcsak helyreállította Salmanasszár birodalmát, hanem egészen a Földközi tengerig villogtatta diadalmas fegyvereit és megkezdte Asszíriának félelmedéven át folytatott hódító politikáját. Felülmúlta a világnak minden odáig ösmert hódítóját. Az asszuri Anu-templomban agyaghengerre írt krónikájából csak 809 sor maradt reánk és ez is csupán uralkodása első esztendejéről, de szakadatlan diadalokról, 42 ország legyőzéséről beszél.

A király idegen földek ajándékaival, terményeivel gazdagodva tért haza. Cédrusokat s más ritka fákat és növényeket ő ültetett először asszír földbe. Vadaskertjeibe tevéket, szarvasokat, antilópokat vitetett; a fáraótól vizilovat, krokodilust kapott ajándékba; ő maga egyszer 120, máskor 800 oroszlánt ejtett el. A rablott kincsből templomokat, palotákat, erőseket, sőt magtárakat is építtetett. Külföldről rabolt ménesekkel, gulyákkal és nyájakkal általánossá tette az állattenyésztést. Mezopotámiában új csatornákat ásatott.

A nép a sokféle vállalkozás mellett keresetet talált, azonban a nagy király

halála után a hódítások javarésze elveszett. Nyugaton a zsidók éppen Asszíria hanyatlásakor, Dávid és Salamon királyok idejében élték történetök legdicsőségesebb éveit. De Asszíriára is dicső napok virradtak *II. Assurnazirpállal* (884—860). Szíriában a két birodalom romjain keletkezett apró sémi államokat adófizetésre kötelezte, Fönícia kikötővárosai csak gazdag ajándékokkal téríthették vissza, Örményországnak a Van- és az Urumija-tavak közt levő részét meghódította; Mezopotámiát pedig szorosabban fűzte birodalmához. Asszíria igazi művészettörténete vele kezdődik. Kalakban ő építtette Nimród óriási

47. ábra. Assurnazirpal italáldozata.

palotájának északnyugati részét, amelynek domborúművei az asszír király egész életmódját élénk varázsolják. Fia, *II. Salmanasszár* (860—825), Babilónia

48. ábra. Asszárhaddon Sendsirliben kiásott emléke.

kettős királysága idejében az északi részt az asszír uralom elismerésére kényszerítette; a déliben, amelyet ezentúl Káldinak neveztek, elnyomta a »parasztok« felkelését, a közbenlakó arámi hűbéres hercegségek hatalmát pedig mindenütt megtörte s az egységes asszír uralom elismerésére kényszerítette. Damaskus függetlenségét hat hadjáratban nem bírta megtörni, s így Izrael és Juda közelébe sem férközhett, pedig Izrael új királya, Jehu, elismerte felsőbbbségét. A Taurustól északra legyőzte a tabalokat s lefoglalta ezüst-, só- és alabástrombányáikat. Örményországban a Van-tó mellett szobrot állíttatott győzelmei emlékére, de nem tudta meggátolni, hogy ott a hatalmas *Urarthu-birodalom* alakuljon meg, mely azután Szíria miatt sokáig küzdött az asszírokkal. Mindamellett a király az Urumija-tó mellett a méd főnökök adóját is fogadta. Azonban a hadjárat terhei kétségbeejtették az asszír parasztokat, akiknek élére most maga az egyik királyfi, Asszur-danin-apli állott. Apja Észak-Babilóniába menekült előle s négyesztendei küzdelem után trónját másik fiára, *Sámsi-Rammanra* hagyta, aki tizenhárom évi harc után vissza is hódította Asszíriát. De csak fia, *Rammanniraris* (811—783) folytathatta a hódításokat, melyeknek érdeme, kiskorúsága idejében, babiloni származású anyjának, a mesés Semiramisnak nevéhez

fűződik. Első volt, ki Médián keresztülnyomulva elérte a Kaspi tavat. Utódai azonban örményországi birtokaikat lassankint mind elvesztették s a papság befolyásának növekedése a katonaság tekintélyét teljesen megrendítette.

* * *

Asszíria újjászületése, az új asszír birodalom s vele a világhatalom megalakulása *III. Tiglatpilezer* (745—728) érdeme. Ő buktatta meg Asszíria legveszedelmesebb szomszédját, Babilont, mint nemzeti királyságot. Egyesítette Asszíriával s először nevezte magát Sumír és Akkád királyának; de 728. újesztendő napján Babilon (Bábel) királyának külön is megkoronáztatta magát. Árpád vára elfoglalása (740) után utat tört magának Észak-Szíriába, hol Damaskust csakhamar el is foglalva, hadai először nyomultak be Észak-Arábiába.

Az Alhennum r.-l. nyomása.

II. SALMANASSZÁR ÁLDOZATA A VAN-TÓ PARTJÁN.

(A királynak csak az elfoglalt földön felállított szobra látszik; de láthatók az áldozatnál használt kellékek, pl. jobbról fenn a gyertyatartók s egy háromlábú oltár; baloldalt a katonák a feláldozott állatok egyes darabjait a tóba dobják a halaknak és a teknősbékáknak. Lent egy megerősített hídfőből az asszír sereg hazavonul.)

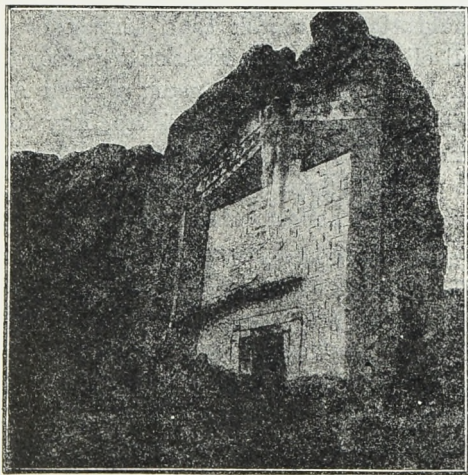

Visszavette az Armenia és Mezopotámia közt elvesztett náiri-területeket, sőt Urarthu fővárosát, Turuspát is csak hegyi fekvése mentette meg az elfoglalástól. Belső politikájában mindenütt a parasztokat pártolta a fejedelmi hatalmat megnyirbáló urakkal és papokkal szemben. Szocializmusa abban is megnyilatkozott, hogy a meghódított területek lakosait máshová telepítette át s helyökbe megbízhatóbbakat küldött. A települők azután vagy elvesztett szabadságukat siratták, vagy örvendő illeszkedtek bele a jobb gazdasági viszonyokba. Annyi bizonyos, hogy Asszíria most már nemcsak politikai, hanem gazdasági tekintetben is fölötte állt Babilóniának.

Második utóda, *Szárgon* (721—705) az elfoglalt Samaria 27.290 lakosát fogságba hurcolta s helyökbe babilóniakat telepített le. Ezzel a várossal együtt Izráel is adófizetője lett. Részben hadifoglyokkal építtette fel Ninive közelében khorsabadi palotáját is, melynek kiásott kincseit most jobbadán a párisi Louvrebán őrzik. Telepítései sok tekintetben előmozdították az iráni árja-törzsek bevándorlását, ami az ős turáni és a most uralkodó sémi faj rovására történt. A sumírok azonban elsémisedve sem nyugodtak bele sorsukba. Az élámiakkal összefogva, tizenkét esztendeig ismét nemzeti királynak hódoltak, de Szárgon végre is legyőzte őket (709). A megalázott városban fogadta a jön görög (ciprusi) városok ajándékait, az asszír-görög érintkezés első ősmert bizonyosságait. Ahol uralkodott, a nép fogalmát mindenütt megszüntette; közigazgatáson azt a rablógazdálkodást értette, amit állandó jellegű zsoldos katonasága folytatott a megszállt területeken. A nagybirtokok, uradalmak száma megnövekedett, mert azok a szabad parasztok kis jószágait is elnyelték. A szabad munkások helyét rabszolgák és vagyontalanok foglalták el. Nem csoda, ha a szír Hamat parasztkirálya leghalálosabb ellenségei közé tartozott. A zsoldos hadsereg és a nép közt levő ellentét már ebben a küzdelemben is megoldhatatlannak mutatkozott.

Tyros és Jeruzsálem királyai utóda, *Szanherib* ellen (704—680) szabadságharcra szólították a népeket; amaz függetlenségével fizette meg a kísérletet, emez azonban nagy veszteségek árán is megtartotta országa szabadságát. A koronázatlan királynak ugyanis a lázadó Babilon alá kellett sietnie. Most megkegyelmezett neki, de másodszor, mikor fia királysága ellen újból felkelt, 689-ben földig rontatta. A vérontást még a zsarnoksághoz szokott asszírok is borzasztónak találták. Nyílt lázadás tört ki, mikor az egyiptomi hadjáratból —

a pestis vagy az éghajlat szokatlansága miatt — vereséggel tért haza. Bábelben imádkozás közben saját fiai ölték meg. Fia, *Asszárhaddon* (680—668), Babilon

49. ábra. Midas sírja Phrygiában.

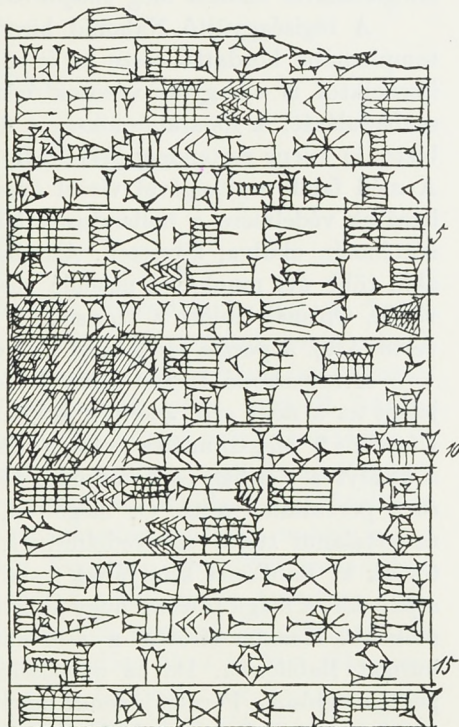
eddig kormányzója, ősi szokás szerint magában Babilónban koronáztatta meg magát, újra felépíttette a rombadőlt világvárost s a babilóni műveltséget még egyszer felvirágoztatta a Nyugaton. A kimmeriek népvándorlását, mely Irán felől ezt az egész műveltséget elborítással fenyegette (678) s a *Midas* phrygiai királyságát megsemmisítette, még sikerült más irányba terelnie; s ő az első asszír király, aki magában Egyiptomban hadakozott. Atyja halálának megbosszulása csak ürügy; az ok a szír tengerpart birtoka, melynek kikötőire, vagy legalább hajósaira Egyiptomnak és Asszíriának egyaránt szüksége volt. Asszárhaddon viasszorította Tahárka fáraót; de az első hadjáratot csakhamar követnie kellett a másodiknak, hogy Muszur, Paturisi és Kush (Alsó- és Felső-Egyiptom s Núbia) királyának nevezhesse magát. Böles megfontolással és némi halálos szorongatással ment erre a második hadjáratra. Egyik fiát, *Asszurbanipált* (görögösen Sardanapalt, 668—626) Asszíriában, a másikat *Samas-sum-ukint* Babilóniában koronáztatta meg királynak. Így akarta családjá uralma alatt függetlenné tenni Babilóniát, melynek irodalma, műveltsége lelkét eltöltötte. Ez hevítette mind a két fiút; Asszurbanipált talán öccsénél is jobban. Lázasan másoltatta, fordítottatta új-asszír nyelvre a sumír irodalom remekeit, de a régi dicsőségnek az akkori asszír nagyhatalmi állás fejlesztésével akart tartalmat, mélységet s talán örök életet adni. Nem ért el vele többet, mint Egyiptommal, amelyet Núbiáig újra meghódított s amelyet hűbéres királya, Psamtik, mégis csakhamar teljesen függetlenné tett tőle. *Samas-sum-ukin* viszont Babilóniát akarta az asszír birodalomtól elszakítani, de ez nem sikerült. Bátyja borzasztó vérengzéssel oltalmazta meg a birodalom egységét, mire a felkelők őt Samas tűzbedobásával engesztelték ki (647). Most már Babilónban is ő maga uralkodott s a megbüntetett Élámból Erekebe vitte vissza az 1635 esztendővel azelőtt elrabolt Iztar-képet. De semmit sem ért el vele, hogy megbuktatta a sumírok és a sémiak ősi ellenségét, Élámot; sőt ezzel éppen egy új ellenségnek, a médeknek ifjú erővel folytatott új támadását vonta magára. A király halála után pedig a káldi *Nabopalasszár* (625—605) Babilónia teljes függetlenségét is visszaküzde. Egy fölkelés élére állva, önmagát koronáztatta meg babilóni, sumírországi és akkádi királynak. Ehhez, ahogy gyanítják, azt a sereget használta, amelyet az egész Nyugatot fenyegető árjak ellen Asszíria védelmére kellett volna vezetnie. Az asszír nagyhatalom valóban azon eshetőség előtt állt, hogy egészen a barbárok kezébe essék. Nabopalasszár tehát, amint megalkotta az új *babilóni birodalmat*, Asszíria tarthatatlan tekintélyének és hatalmának a roncsait ennek javára akarta megmenteni. Asszíria ellen azért 609-ben a mandák királyával, Sanda-Ksatrával (Kyaxaresszel) szövetekezett. Két esztendei ostrom után elfoglalták fővárosát, Ninivét és halálba kergették utolsó királyát, *Sin-szár-iskunt*. A birodalmon úgy osztottak meg, hogy Asszíriát Média, Mezopotámiát és Martut pedig (Szíriát és Palesztinát) Babilónia kapja. Martut azonban II. Nikó fáraó követelte s nagy sereggel indult az Eufrátes felé. Nabopalasszár fiát, Nebukadnezárt küldte ellene. A trónörökös Karchemishnál 605-ben győzött, elfoglalta Martut (a Nyugatot) s Egyiptomig terjesztette Babilónia határát. Atyja halálának hírére éppen újesztendő napjára érkezett haza s azonnal átvette a Káldinak nevezett új birodalom kormányzását.

VI. Új-Babilónia.

Asszíria megbukott, mert nemzeti érzés nélkül nem lehet fentartani oly államot, mely csupán zsoldos seregre és egy csomó hivatalnokra támaszkodik. Babilónt a déli részében, Káldiban mindig magasan lobogó nemzeti érzés és a vele egybeforró katonai szellem emelte föl másodszor is; *Nebukadnezár* (604—562) elsősorban a romok eltakarítására gondolt. Bábelt óriási arányokban építtette újra s minden idők egyik legragyogóbb világvárosává tette. Felirataiban templom-, város- és várépítéseivel s nem hadjárataival dicsekszik. Pedig ezekről is szólhatott volna. 597-ben Jojachin judai királyt, ki az adófizetést megtagadta, sok alattvalójával együtt fogságba hozta Babilónba s helyébe Zedekiát tette meg hűbéres királynak. Mikor Egyiptom izgatására Juda több más szomszédos országgal együtt újból fölkelte ellene, két esztendei ostrom után bevette Jeruzsálemet, szétrombolta a szent várost, a megvakított Zedekiát Babilónba hozta és Judát bekebelezte a birodalomba (587.). A zsidóknak ez a babilóni fogsága majdnem ötven esztendeig tartott.

Tyros szerencsésebb volt, mert a tizenhárom esztendei ostrom után is megtartotta különállását, de adót kellett fizetnie. Az egyiptomiak, arabok szintén megéreztek erős kezét. A mandákat (médeket) azzal fűzte szorosabban érdekeihez, hogy Amitis méd királynéant vette feleségül. Hogy a hazája hegyei után epedő fiatal asszonyt megvigasztalja, hatalmas boltozatokra függőkertet építtetett neki. Ezt nevezik Szemirámisz függőkertjének. De hatalmas falakat emelt Média felé is, hogy a Tigris és az Eufrátes vizét felduzzasztva, az így keletkező árvízben minden betörést lehetetlenné tegyen. Kétségtelen, hogy a vízduzzasztónak gazdasági célja is volt: az, hogy szárazság idején megölthesse az öntözőcsatornákat.

Egyébiránt Élám és Urarthu sorsában, a megsemmisülésben, Média is csakhamar osztozott, ámbár hatalmas birodalom volt: Élámtól Lydia határáig terjedett. Fővárosából, Ekbatanából, Armenia és Kappadocia felé is mentek parancsok. Azonban Kuras (Kyros), az Élám és Média közé ékelt Anzan királya, Istuvegut (Astyages), a médek királyát 533-ban elfogta és véget vetett a méd birodalomnak. *Nabonid*, *Nebukadnezár* egyik utóda (555—539), most már

50. ábra. Nabonid ékiratos stélája, mely az első írásbeli tudósítás Ninive elestéről.

felépíthette a harrani ősi Sin-templomot, amelyet a betörő médek kevéssel azelőtt pusztítottak el. Azonban felismerte azt a veszedelmet, amely Kuras részéről fenyegeti, s régiségbúvárlatai és építőkudvteléseik között végre időt szakított magának, hogy hazája jövődjével is törődjék. Kuras ellen Kroisos lydiai királlyal szövetségbe. Azonban Kuras 546-ban tönkretette Kroisost, kinek csak a máglya lángjainak kigyulladásakor kegyelmezett meg. Most már Kis-Ázsia nagy részének is ura lévén, Nabonid ellen fordult, hogy Babilónia, Szíria és Palesztina elfoglalásával alkossa meg *világbirodalmát, Perzsiát*: »a lovak országát«.

A régiséggyűjtő Nabonid birodalma minden részéből Babel legnagyobb templomába hordatta össze az istenek szobrait, de nem gondoskodott a még isteneiktől is elhagyott városok védelméről. Haran isteneitől várta hazája szabadságát. A főparancsnokságot fiára, *Bel-sar-uszurra* (a bibliai Belsazárra) bízta, ki kilenc esztendeig (547—538) valóban elszántan harcolt a betörők ellen. A mész falak segítségével vízzel árasztotta el az országot; olyan példa, amit hazájuk védelmére a hollandusok huszonegy évszázad múlva, egyenesen az ő történetén okulva, követtek. Azonban Kurasnak is voltak ügyes technikusai, akik több évi munkával másfelé vezették a Dijalát, mely a mész falak északi végén, Opisnál ömlött a Tigrisbe. A munkáját akadályozó Bel-sar-uszurt megverte (539). A perzsa sereg most már ellenállás nélkül vonulhatott be Babilónba.

A raboskodó Dániel zsidó próféta megmagyarázta Bel-sar-uszurnak, mit jelent az a négy szó, amelyet »szellemkéz« írt a falra: »Mene, Mene, Tekel, Ufarsin.«* Megszámálta országát idejét az Isten és azt betöltötte; megmérték a királyt a fontban és könnyűnek találták; elosztotta országát s a médeknek és a perzsáknak adta. Őt megölték, de bátyja, a király, kegyelmet nyert és zavartalanul tudós szenvedelmeinek élhetett. Alattvalói magát Kurast kiáltották ki Babilónia királyának; s a barbár király azzal nyerte meg mindjárt a papokat a maga részére, hogy az istenek szobrait visszaküldte a vidéki templomoknak. Hazabocsátotta a zsidókat is, akiket Nebukadnezár még 597-ben hurcolt Babilónba. De az oroszlánok vermébe dobatta Dániel prófétát, aki pedig megjósolta Perzsia jövődjét nagyságát. Azt a nagyságot, amelynek Babilónia függetlensége volt az első áldozata.

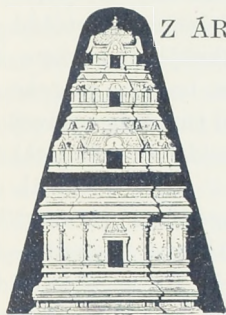
* Szó szerint: Egy mina, még egy mina, egy sékel (a mina hatvanadrésze) és még két fél mina. Az első két mina a nagyértékű Nebukadnezárra, a sékel a jelentéktelen Bel-sar-uszurra, a két fél mina a perzsákra és médekre vonatkozott.

III. FEJEZET.

AZ ÁZSIAI ÁRJÁK.

1. India.

Pagoda.

Z ÁRJÁK (»legjobbak«, »nemesekek») Perzsiától Indiáig, az Indiai óceán mellékén hatalmas tömeggé verődtek össze másfélszer ezer év alatt. Őseik Európa délkeleti és Ázsia északnyugati alföldjeiről lassankint nyomultak előre, egyfelől Iránba, másfelől pedig Indiába. A régi irániak zend nyelvjárása és a régi indusok himnuszainak nyelve, valamint a két irányban vándorlók vallása, erkölce, szokásai és műveltsége közt az elválás után még századok múlva is csekély volt a különbség. Legkésőbb Krisztus előtt 2500 esztendővel történhetett, hogy elhagyták a Szír és az Amudarja vidékeit. Nem a pásztorkodás volt egyedüli foglalkozásuk, de azért mégis barmaiknak és nyájaiknak elszaporodása bírta rá őket főképpen, hogy új hazát keressenek. Kétségtelen, hogy a turániak, sőt nyugati indogermán rokonaik betöréseinek és rablásainak is része volt abban, hogy új és biztosabb szállást kerestek. A parszik szentkönyve, a Zendaveszta, nagyjából megjelöli az árja népvándorlás irányát. A két folyam közében az Aral tótól a forrásvidékekig, tehát a mai Szirdarja és Bokhara tartományokban, továbbá az Amudarja és a Káspi tó közt Baktriában, Margianában tanyáztak. Átkeltek azután az északi párkányhegyeken Iránba, melynek neve mostan is emlékeztet a tőlük kapott Aryana névre. Ott egymásután szállták meg Kandahart, Parthiát, Heratot, Segestant, Arachosiát, a Hilmend vidékét, Média egy részét, Koraszánt és Ghilant. Más irányban a Hindukuson és a Pamiron át, Afganisztánban a Kabul völgyét követve, Indiában a Pandsabot (az Ötfolyó közét) keresték föl. Észak-India dús alföldjét Árvavartának nevezték.

A honfoglalók ottan jól rendezett országokat s maguknál műveltebb népeket támadtak meg. Az őslakóknak barna bőrük, széles, tompa orruk, kis szemök, csúnya, zömök termetűek volt; a hódítók azonban nagyon szépnek találták a rajtuk levő tömördek ékszert, az aranyat, drágaköveket. Még az ellenség-

nek is magasztalnia kellett öntudatos, büszke, bátor magaviseletöket, szabadság-szeretetöket, becsületes, hű, igazságos jellemöket. Sok száz erős várak és kerített városuk volt, amiket véres harcokban egyenkint kellett tőlük elfoglalni. Vasuki fejedelem fővárosát különösen szép asszonyai és mérhetetlen kincsei miatt csodálták. A kincseket különben a kereskedők forgalomba is hozták. A sötétbőrűek országonként királyok uralkodása alatt éltek. Hittek az istenekben, de nem csináltak róluk faragott képeket; állítottak templomokat, de papság nélkül; hoztak törvényeket, de nem voltak bíráik. Ösmerték az írás mesterségét és szerették a költöket. Számolni rendszerint csak százig tudtak, mégis jó kereskedők voltak. A nagyobb bolygókat rendre megnevezték és megfigyelték. Járatosak voltak a folyami hajózásban, de a nyílt tengeren nem jártak. Már a fémkorszakban éltek, de ércből nemcsak fegyvereket, hanem szerszámokat is készítettek. Mint szövőfonó mesteremberek és fazekasok különösen kitűntek; azonban képzőművészetekkel és elvont dolgokkal nem foglalkoztak.

A barnabőrű őslakók nagy része *dravida* nyelven beszélt. Indiában ma is 60 millió *dravida* van 220 millió árával szemben. Nyelvöket, különösen a tamult, az ural-altájaiakhoz közelállónak tartják. A magyar irodalomban ezzel a nyelvrokonsággal Hunfalvy Pál és Bálint Gábor foglalkoztak legbővebben; utóbbi a rokonságot hirdette s a tamul nyelvet a turáni nyelvek szanszkritjának nevezte, mivel az a turániség legrégibb írott bizonyossága. Úgy találta, hogy a magyar nyelv hangtan, alaktan és szókötés tekintetében az összes északi turániség nyelvei közül legközelebb áll a délindiai turániség tizenkét (együtt *dravidának* mondott) testvérnépéhez, elsősorban a tamulhoz, amelynek nyelve az angol Percival, Taylor, Caldwell, Pope stb. szerint minden tekintetben megállja a versenyt a szanszkrittal. Hunfalvy Pál, nép- és embertani okokra hivatkozva, visszaautsította a rokonságot, mert a testi jelleget tartotta döntőnek. Ez azonban a magyar tudományt nem menti fel sem a *dravida*-tamul, sem a *sumír* nyelvek vizsgálatának kötelessége alól.

Az árák a *dravidák*at részint a dekháni felvidékre szorították, részint szolgaságra vetették. Honfoglaló királyaikat és hőseiket később mint félisteneket, hősöket és bölceket dicsőítették. Krismának, a fekete pásztoristennek, népe a dúsgazdagon termő alföldet kénytelen volt nekik átengedni. A győztesek ezernél több fenmaradt himnuszban dicsőítették segítő isteneiket. Szentírásukban, a *Rig-Védá*-ban (a szent tudomány dalaiban) Kr. e. 7—8 századdal, vagy még korábban összefoglalták, megénekelték a küzdelem részleteit, az új társadalom rendjének megalakulását. A fejlődést és a kormányzat alapelveit a *Mahábháratá* ösmerteti, mely a hastina-purai és a delhii Kuru pandu királyi családok háborúját 110.000 párversben rajzolja. Történelmileg nem csekély érdeme, hogy igen sok néptörzs szállását meghatározza. A csaták és a hősök nevei többnyire költöttek, de a művelődési állapotok rajza nagyban és egészben véve megfelel a valóságnak. Igaz, hogy már olyan időkből való, mikor a nemesség vezető szerepét a papság vette át, amikor tehát a honfoglalók jelleme és társadalma már nagyot változott s irányt többé nem a hadi, hanem a papi képzettség adott. A papok, a *bramánok*, a polgárok fölé kerekedtek; hiszen az áldozatok lekötelező, sőt kényszerítő erejével magukat az isteneket is hatalmukban tar-

tották. Az indus közmondás szerint a világ az istenektől függ, az istenek a mantrától (az áldozati imától), a mantra a bramánoktól; tehát a bramánok a mi isteneink. Elmultak »a szép idők«, mikor a nemes, a katona (kszatrija) volt az első ember s a királyi áldozatoknál a pap csak őutána következett. »Háromszor hétszer« a papok győztek s a nép tudatából mindenképpen kiirtani törekedtek a nemesek elsőbbségébe vetett hitet.

A bramánok a nép kezébe olyan törvénykönyvet adtak, amelyet egyenesen az árják ősapjának, *Manu*-nak tulajdonítottak, aki »azelőtt harminc millió esztendővel« élt. Pedig ez a könyv mostani alakjában aligha származik régibb időből, mint a Kr. e. X—V. század és 12 könyvben, 2685 párosversben az újjáalakított társadalmi rend szabályait tartalmazza. A legfontosabb a *négy rendre* való szakadás igazolása. Az első embert, Purushát, az istenek négyfelé vágták. Szájából teremtették a papot (bramánt), karjaiból a katonát (kszatriját), combjaiból a földmívest, városi polgárt (vaiszját) és sárban, porban járó lábaiból a szolgát (a szudrát). A három első kasztba (szószerint törzsbe) tartozók szabad árják voltak, a negyedik osztálybeliek leigázott őslakók. Ez utóbbiakat még valami 130 alosztályba (céhbe) sorozták. Pl. közéjük számították a halászsokat, pásztorokat, teherhordókat, borbélyokat, orvosokat, asztrológusokat, zenészeket stb. A törvények nem tiltották, hogy a férfiú rangján alul házasodjék, gyermekeit azonban az anya rendjébe sorolták. Ellenben rangját veszítette az olyan asszony, aki rangján alul ment férjhez és gyermekei jogtalanok, csandalák lettek. Vegyes házasságok azonban sohasem vezettek új rendek keletkezésére s a kasztok keretei, mint akár Egyiptomban, változatlanul ugyanazok maradtak. Elsősorban, különösen a bramánok, mindenesetre a vér tisztaságának, a család becsületének fenntartására s megóvására törekedtek. Szín (warna) szerint különböztették meg az uralkodó fehér fajbelieket, az árjakat, a barna jogtalan szolgáktól. Nem valószínű, hogy a honfoglalók ezt a kasztrendszert a legyőzötteknél készen találták és csak fejlesztették volna. Egy tamul költő megmondta a bramánoknak, hogy a világon csak két kaszt van: a felsőbe azok tartoznak, kik az igazságot feltárják, s az alsóba, akik elrejtik, elnyomják. Örök boldogságnak a tanulók csak a tudományt tartották, amely a kicsinyt nagygyá teszi s a világnak igaz irányt ad, az örök keserűséget megszünteti. Ezzel szemben az új felfogás szerint nekik, az őslakóknak, mint szudráknak, az volt az *egyetlen* kötelességök, hogy zúgolódás nélkül szolgáljanak a felsőbb rendeknek, kivált a bramánoknak, akiket az istenek arra méltattak, hogy áldozásoknál az ő szájukkal egyenek. A bramán lelkiismeretfurdalás nélkül veheti el a szudra vagyonát, mert ennek úgy sincs tulajdona. Ellenben a királyok még a legbűnösebb bramán vagyonát sem kobozhatják el. »Az egész világ,« mint legméltóbbat, a bramánt illette, de azért nem tartották szégyenletesnek, hogy kolduljon. Hiszen majdnem mindegyiknek sok gyermeke volt, akiről gondoskodnia kellett; ellenben szégyenlett volna zenével, énekkel s más efféle »alsóbb« művészettel keresnie kenyerét. Legfőbb tökéletességnek a remeteséget, a szent titkok kutatását tartották. Fagyökerekkel is beérték azok, akiket a törvények a világ minden kincsére érdemeseknek mondtak. Saját testöket sanyargatták, kik a szegény szudrákat oly szívtelenül elnyomták. Nem hitre, hanem tudásra törekedtek, mivel azt

tartották az üdvözüléshez vezető útnak. A legfőbb lényt nem személyesítették; a mindenséget világszellemnek, *Brámán*-nak nevezték. Lényegének a megfigyelést, gondolkodást, akaratot tartották, mely betölti az ember lelkét s nem múlik el a test halálával. A léleknek azonban a testi halál után vándorolnia és vezekelnie kell, hogy a világszellemmel, a legszentebbel ismét egyesülhessen. Addig azonban más-más alakban milliószor is újjá kell születnie. Ez a vallás tehát a tökéletesedés gondolatán s azon az elven alapult, hogy az anyag átalakul, de nem semmisül meg. Azonban a bramán filozófusoknak csak egyik része hirdette, hogy minden, ami a világon van, a világszellem teremő erejéből támadt valóság; a másik az anyagot, a valóságot képzelődésnek tartotta. A világszellem tulajdonképpen egy istenség, de három a személye: *Bráma* a teremő, *Visnu* a fentartó, *Síva* a romboló. Születés, élet és halál. Az élet álom. A világszellemen és a trimurtin (háromságon) kívül minden egyéb csak képzelődés: nemcsak az ember és az érzéki világ, hanem még a többi isten is.

De csak a tudósok hittek láthatatlan istenségben; a tömegnek látható isteneket adtak, akik közül a legyőzött, megvetett dravidák ördögei és kísértetei sem hiányoztak. Sőt a nép kedvéért magát a háromság isteneit is emberi alakban ábrázolták. A déli országok (Pandja, Csuda, Cséra) hittérítője *Agasztja* volt, ki a tamulokat elfordította ősi istenöktől, Raksaszától. S ezt nem erőszakkal tette, mint az északiak, hanem a hit és a meggyőződés erejével. Mindenütt meghagyta a dravidák nyelvét, de megkedveltette a bramánok szent nyelvét is, a szanszkritot. Kr. e. 1176 táján már a Malabári partok is az áráknak és a bramánoknak hódoltak. Az egyenlőséget, amely az őslakók társadalmát jellemezte, a kasztrendszer most már mindenütt megbontotta s a régi, büszke nemzeti önértetet megfojtotta. A papok még a régi istenekhez imádkoztak, de nem hittek bennök. Az árák számos országot alapítottak, de egységes államra gondolni sem mertek; fényes városokat építettek, de jobban érezték magukat a 700.000-nél több faluban, tanyacsoportban. A földművelés, ipar és kereskedelem virágzott, de a termelő és munkás szabadsága elveszett. A természet Indiát minden kincsével megáldotta, de a bramánok a siralom völgyévé tették s a legigazibb embert is a lélekvándorlás gyötrelmeivel keserítették. A népnek más világszellem kellett, mint amit ők adhattak. Ezt az új világszellemet Buddha adta meg neki.

Buddhá-nak vagy felvilágosúlnak *Siddhartá*-t nevezték, aki a Gautamák kszatrija családjából 560 táján született s 480 körül halt meg. Huszonkilenc esztendősen odahagyta feleségét, pici fiát, akiket pedig nagyon szeretett; fényes ruháját egy koldus rongyaival cserélte fel, szakított a világ minden hiúságával s a magányba vonult, hogy az élet végső céljairól elmélkedjék. Néhány esztendő múlva híre futott, hogy teste sanyargatásában minden bramánt felülmúl. De »kivillant fénye homlokán az észnek« s mintegy isteni ihlettől megkapva, a szent fügefa árnyékában felvilágosultnak, buddhának érezte magát nagy igazságok hirdetésére. Ezeket az igazságokat kezdetben csak két tanítványa, Tapussa és Ballika hitte. »Koldusok, — szolt tanítványaihoz — mentek tanítani: a sokaság üdvösségére, a sokaság javára, az istenek és az emberek üdvösségére, előnyére és javára!« Az uralkodók közül először Bimbiszára

magadhai király fogadta el tanításait. A buddhisták azontúl gyakran keresték a királyok oltalmát, pedig halálos ágyán mesterök érthetően intette őket: »Önmagatoknak legyetek világosságai és menedékei; ne legyen más menedéketek; tanításom legyen világosságotok, tanításom legyen menedéketek; nincs más menedéketek.«

Tanításait csak 250-ben, a patnai zsinaton, foglalták egybe »a három kosár« (tripitaka) nevű kánoni gyűjteményben. Asoka magadhai király szerint (269) Buddha tanításának ez a veleje: kerülni a rosszat, tenni a jót, gyakorolni a szeretetet, igazságot, türelmet, az élet tisztaságát. Mindenkinek kötelessége az erkölcsi tisztaság, igazság, nemeslelkűség, szelídség, barátságos beszéd, a jóság, a szülék iránti tisztelet és engedelmesség, a gyermekek iránti szeretet, engedékenység a gyöngékkel és könnyörületesség minden teremtménnyel szemben; a papok tisztelete, a vallástürelem, az alamizsnálkodás; a harag, szenvedelem, kegyetlenség mérséklése. Az élet alkotó részei: az anyag, érzés, képzelet, akarat, öntudat. Ezeknek egyesülése az élet, szétválása a halál. A halál a *nirvána*, »a mécs kialvása«: az emberi természet megsemmisülése, az istenségbe olvadása; megszabadulás a földi gondoktól, az örök nyugalom. Ezt nem Buddha tanította, hanem tanítványai hirdették, hogy felszabadítsák a kedélyeket a lélekvándorlás félelme alól. De később maguk is visszaestek a brá-

51. ábra. Buddha-szobor. (Egy pekingi templomból.)

mánok világfájdalmába. Azt mondták, vannak ugyan istenek, de nem segíthetnek az embereken, mert maguk is ugyanolyan nyomorúságoknak rabjai. Fölösleges tehát kérelemmel, imával, áldozattal fordulni hozzájuk s fölöslegesek a papok, akik istenek és emberek közt idáig közbenjártak. Azonban megmaradtak a szerzetesek, akiket tíz parancsolat kötött: Nem szabad élet megölni, a másét elvenni, hazudni, részegítő italt inni, szerelmeskedni, éjszaka enni, koszorút viselni, illatos szereket használni, máshol mint a földön hálni; tartózkodni kell a táncról, zenétől, énektől, színháztól, az aranytól, ezüsttől.

A nép nagyon keveset értett meg Buddha magasan szárnyaló bölcselkedéséből. Őt, aki maga is átment a nirvánába, valóságos istenné tette s búcsújárásokon, körmeneteken képét a régi bramán istenek előtt hordozta. A tömeg nem lehetett el külsőségek nélkül s Buddha tanításának hirdetői nem is tagadták ezeket meg tőle. Nem is a tömeg lelkiüdvössége, hanem az egyénnek üdvözülése lebegett szemök előtt. Ilyen alapján rideg önzés a társadalom megváltá-

sáról álmodozókat nem is elégíthette ki; de erkölcsük az egyént minden eddigénél feljebb emelte s vágyat keltett a tömegben az egyéniség megszerzésére. Az erkölcsüknek azonban nagyjára csak tiltó szabályai voltak; tevékenységre, munkára nem sarkaltak, mert az egyén különben összeütközhetett volna a törvényekkel. Az élet lemorzsolásával való megelégedés és az elmúlásban való megnyugvás nagy alkotásokra senkit sem ösztönözhetett. A munkátlanúság elszegényedésre vezetett. Megmaradtak a kasztok is, amivel szemben csekély vigasztalás volt, hogy a vallás parancsai mindenkit egyaránt köteleztek. A buddhista maga felett nem ösmert el isteni, magasabb hatalmat, de a maga hatalmát mindenkivel elősmertetni törekedett.

A *dsainizmus* szintén világfájdalommal van eltelve, pedig neve a világ legyőzését jelenti. Igazi alapítója *Nátaputta* (599—527), aki szintén katonacsaládból származott, mint kortársa, Buddha. Azt tanította, hogy a lélek valósággal jelen van a testben, amelyet csak a halál pillanatában hagy el s egy idő múlva — földi életének érdemeihez képest — újraszületik, hogy újra szenvedjen. A földi élettől megszabadult legtökéletesebb lelkek a dsinek, »a mindent legyőzők«, akik földi életükben a testi kívánságokat teljesen elnyomván, többé nem születnek újra, nem halnak meg, hanem tisztaságban élnek mindörökké. *Nátaputta* az emberiség megváltását az igaz hittől, józan gondolkodástól, tiszta erkölcsről remélte.

Ezeknek a vallásoknak alapítását egy-egy ember nevéhez fűzik; de egy-egy ilyen név valóban mérhetetlen tömeget jelent. Hiszen Bramán mostan is még 210, Buddha 430, *Nátaputta* másfél, India tehát egymaga 640 milliónak, az emberiség nagyobb részének ad hitet; s hányak adtak fellepések idejétől fogva! Jézus Krisztust kivéve, az egyetemes történelemben ezek a hindu vallásalapítók gyakorolták a legáltalánosabb és legtartósabb hatást a tömegre.

A Himalája hatalmas hegylánca nem gátolhatta meg sem ezt, sem az idegen népek beözönléseit. India rendkívüli gazdagsága 842 táján az asszírokat, 510 körül a perzsákat, 327-ben a makedón-görögöket hódító, vagy inkább rablóhadjáratra csábította; de csak ez utóbbinak körülményeit és nagy arányait ösmerjük részletesebben. Milyen kimagasló mozzanata az indusok történetének, hogy a szabadság, függetlenség megvédésére a népet elsősorban a filozófusok lelkesítették! *Csandragupta*, egy szudra fia, kevéssel ezután (315) az Indus és a Ganga torkolatai közt az egész alföldre kiterjedő *Magadha birodalmat* alapította, melynek gazdagsága leírásával a görög Megasthenes bámulatba ejtette a nyugatiakat. Ki ne irigyelte volna az indusokat, akik a földművelést annyira szentnek tartották, hogy a parasztember háború idején is nyugodtan gazdálkodhatott! És ahol minden föld a községek tulajdona volt s a községek a föld jövedelmének negyedrészből fedezték az állam kiadásait! Ennek a birodalomnak legnagyobb uralkodója s az egyetemes történelemnek egyik legtiszteltebb alakja, *Csandragupta* unokája, *Asoka* volt (269—232), akit félmilliárd ember Buddha után ma is legjobban ünnepel. Ez a birodalom csak 137 esztendeig állott fenn, de onnan terjedt el Ázsia uralkodó vallása, a buddhizmus. Elfogadták azt a honfoglaló turániak is, akik Kr. e. 100-ban kezdték meg hódításaikat, melyek kiterjedtek India egyharmadára, az egész északnyugatra. *Kaniska*

király trónralépésétől (Kr. u. 78 március 15.) kezdték a száka-időszámítást s a buddhizmus felvételével valóban újraszülettek. Homályban van történetöknek az a része, amely a Himalájától északra is a műveltségnek annyi nagy emlékével lepte meg a legújabb kutatókat. De ami fény ebből a homályból előcsillan, mind egy hatalmasan szervezett vallási, politikai és társadalmi élet körvonalait mutatja.

II. Média és Perzsia.

A manda hordák, ahogy a bujdosókat a babilóniaiak nevezték, Belső-Ázsia sóspusztái felől Iránt is elárasztották. Mandákon a különböző fajtájú nomádokat értették; de kétségtelen, hogy ezek közt az áriják voltak többségben. A médek az első áriják, akik Irán északnyugati részében országot alapítottak. Nyomukban az Urumija és a Van tó közt, más árijákkal együtt, különösen a *kimmeriek* tűntek fel. Azután majdnem észrevétlenül az egész Irán megtelt árja törzsekkel, ahogy ezt már a Zendaveszta elbeszéléseiből ösmerjük.

A *médek* vagy *mádaiak* legrégebbi okleveles bizonyossága II. Salmanasszár asszír királynak egy 836. évi felirata. A *kimmeriek* pedig 715-ben lettek először az asszíroknak veszedelmes szomszédai, amikor Urarthur elárasztották. Szárgon asszír király az ellenök való küzdelemben esett el; és — Ézsaiás próféta szerint — az Úr eltörte a gonoszok pálcáját és az uralkodók vesszejét. »Nyugszik és csendes az egész Föld: nagy örömmel éneket mondanak.« A raboskodó zsidók a betörő barbároktól várták szabadulásukat. A kimmeriek rablóhadjáratai megremétték a művelt, gazdag Asszíriát. Asszárhaddon király össze nem vesztethetvén a barbárokat, askuza-törzsüket azzal nyerte meg, hogy leányát főnökük-höz adta férjhez. Külön határörvidéket alapított számukra, hogy más barbárok támadásait ők fogják fel először. Asszíria, Armenia és Média határán ez volt az áriják első nyugati országa.

A kimmeriek most már Kis-Ázsia ellen fordultak s különösen Frigiát, Lídiát pusztították. A kimmeriek (Κιμμέριοι) nevén a görögök »a sötétség fiait« értették, akik nyugaton az óceán mellett, az alvilág lejárataától északra, örökös éjszakában élnek. A történelem most már ebbe az éjszakába is bevilágított. Dygdamist (Lygdamist), a kimmeriek királyát, a klasszikus világ is megösmerte. Egyébiránt a kimmerieket Kis-Ázsia és Armenia művelt kéta népei csakhamar magukba olvasztották.

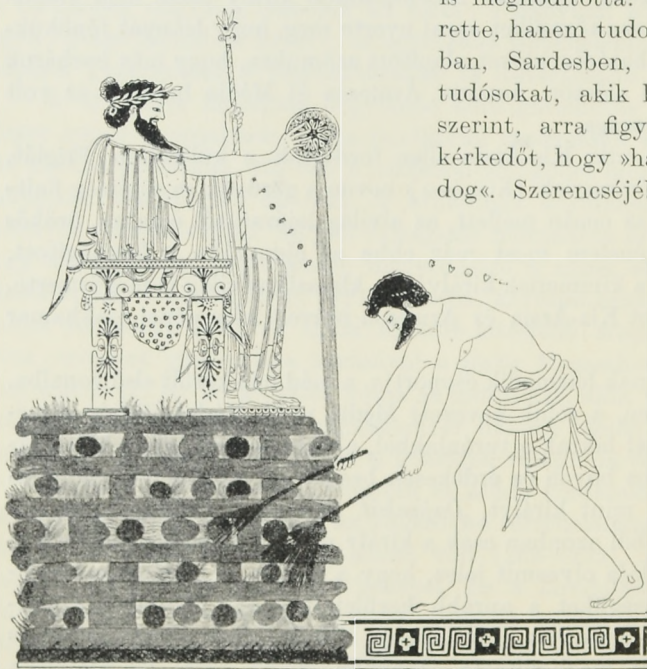
Igy azután az árijáknak harmadik csoportja, a méd nép került első vonalba. Irán északnyugati részében, a róluk nevezett Média vagy Mádai földjén ösmeretlen időktől fogva együtt laktak a turániakkal, akiket hosszas, véres háborúkban győztek le. Herodotos bőven és érdekesen beszéli el, miként szervezték az államot, amelynek élére, mint királyt, *Dajankát*, görögösen *Dejokes*-t, az igazságos bírót állították; ebből azonban csak a király nevét tarthatjuk történelminek. Választásának mondája olyasmit jelez, hogy a médek az asszírokkal szemben kiküzdtek függetlenségüket s apróbb kerületeiket egy államban egyesítették. Második királyuk, *Fravartis* (Phraortes), állítólag már olyan hatalmas volt, hogy a perzsákat is meghódította. Azonban Média igazi megalapítója *Sandaksatra* (a görögök Kyaxarese), aki Asszíria hatalmát, az askuzák határ-

örvidékét, Lídiát megtörte, Ninivét bevette, az új babiloni birodalommal szövetkezett s birodalmát Élámtól a Halys folyóig terjesztette. Birodalma keleten megközelítette a Perzsa öblöt és északon körülbelül 250 km széles szalagszerű területen volt szomszédos az új babiloni birodalommal; csak kevéssel volt kisebb amannál s mai hazánk területénél. Fia, *Istuvegu* (Astyages), már Új-Babilóniát is megtámadta, mikor egy hűbéresének, *Kurus* (Kyros) anzáni fejedelemlének felkelése hazaszólította.

A görög írók — Herodotos és (a *Kyropaidiában*) Xenophon — csodálattal, lelkesedéssel írtak Kurusról s gondosan feljegyezték a róla szóló néphagyományokat. Elmondják, hogy perzsa napszámosokkal egyik nap kiirtatott egy bozótos földet, a másik nap pedig bőségesen megvendégelte őket s azután megkérdezte, melyik napot szeretik jobban? »A mait, — felelték — mert tegnap rosszul ment a dolgunk, ma pedig jól megy.« »Kövessetek tehát — mondotta Kurus — és akkor szabadok lesztek és boldogok.« Csakugyan, főképpen a perzsák követték, de a médeknek, sőt a turániaknak egy része is velök tartott. Maga Kurus méd vagy perzsa, de kétségtelenül árja volt, s nem fajháborút viselt, hanem egyszerűen az uralkodóházat támadta. Istuvegut 550-ben valóban elfogta s trónját elfoglalta. Hogy a felkelők többségének hizelegjen, magát nem Média, hanem *Perzsia* királyának nevezte és székhelyül Ekbatana helyett a dicsőséges multú Susát választotta. Ezzel egyúttal jogot követelt mindenre, ami valaha Élámhoz tartozott. Kis-Ázsa és a Földközi tenger felé való terjeszkedését a lídiaiak gátolták. Lídián 571 óta *Kroizos* uralkodott, ki a kisázsiai görög városok egy részét

is meghódította. Nemcsak pénzüket szerette, hanem tudományukat is; fővárosában, Sardesben, szívesen látta a görög tudósokat, akik közül Solon, hagyomány szerint, arra figyelmeztette a kincseivel kérkedőt, hogy »halála előtt senki sem boldog«. Szerencséjében bizakodva, Kroizos

magára nézve kedvezően magyarázta a delphii jóshelynek azt a kijelentését, hogy »ha átkel a Halyson, nagy birodalom dől meg«. Úgy hitte, Perzsia, a vetekedő hatalom, Egyiptommal és Babilonnal szövetkezve indult ellene; de nem várta meg a szövetséges hadak csatlakozását. Kurus azonban bevette Sardest és az elégetéstől Kroizos

52. ábra. Kroisos a máglyán. (Antik vázán.)

zost — a mese szerint — csak az mentette meg, hogy a máglya felgyújtásakor Solon nevét kiáltotta s a figyelmessé lett győztesnek elmondta, mit hallott tőle.

Ösmeretes, 539-ben miként vetett véget az új babilóniai birodalomnak is. A két hatalom bukása után Mezopotámiában és Kis-Ázsiában, a Földközi tenger föniciai partjaitól a Jaxartesig és Indiáig ő uralkodott. Ézsaiás próféta szerint (XLV. 1.) felkent királyának, Kurusnak a kezét maga az Úr fogta, hogy meghódoltassa előtte a népeket, erőtlenné tegye a királyok derekát s meg-

53. ábra. Kurus (Cyrus) sírja Pasargadae-ban.

nyissa előtte a kapukat, neki adja az elrejtett kincseket. »Harmatozzatok, egek és csepegtessétek az igazságot; nyiljék meg előttük a föld és teremje a szabadságot, az igazságot...« Kurus, az árja, megengedte a zsidóknak, a sémieknak, hogy hazatérjenek s felépítsék a jeruzsálemi templomot. A sémieket szabadították látták benne, a turkesztániak elnyomójukat; és Kurus király, Ázsiának egyik legnagyobb embere, ellenök harcolva esett el (529).

Fia, *Kambujija* (Kambyzes), Egyiptommal növelte hódításait; de öngyilkos lett, amikor értesült, hogy fellázadt ellene *Bardijs*, ki testvére volt, vagy legalább annak tartották. A médek és a turániak, akik a perzsa uralomtól szabadulni törekedtek, azonnal elősmerték s azt hitték, teljesen helyreállíthatják a régi rendet, amelyet Kurus és Kambyzes különben is kímélt. A perzsa nemzeti párt élére ekkor hetedmagával *Darajavaus* (Darius, Dareios) állt és azok, akik igazán árjáknak érezték magukat, királyuknak választották. Így akarta ezt *Atossa* is, Kambyzes huga és felesége, akinek politikai beavatkozásait Bardijs nem tűrte. Most Darajavaus felesége lett s férje tekintélyét a megbukott *Hakhamanis* (Achemenes) királyi család tekintélyével növelte. Együttal ő nyitotta meg Perzsiában a politizáló királynék hosszú sorát.

Most már az egész közéletben az az erős perzsa nemzeti szellem terjedt el, amely Irán keleti részében támadt és *Zarathustra* (Zoroaster) vallásában izmosodott meg. Mostan élt-e, vagy két-háromezer esztendővel azelőtt, a turáni Baktriában-e, vagy az iráni Árkában, neve ragyogó aranyat jelent-e, vagy vén tevét, király volt-e, vagy tanító, egy ember-e, vagy egész papi (magusi) rend: mindez, sok egyébbel együtt, a találós mesék közé tartozik, amiknek megoldása nem tartozik a történelem feladatai közé. Ez csak annyi bizonyosat tud róla,

hogy igazán »éltető eszmévé finomult«. Tanításait — hagyományok szerint — Darajavaus apja, Vistaspa (Hystaspes) király foglaltatta volna írásba: tizenkétezer tehén bőrére iratván le a Zend Avesta (törvénytárgyarázat) két millió verssorát. Ennek 21 könyvéből (naszak) teljesen csak kettő maradt reánk, de mélységével, bölcsességével, szépségével így is bámulatba ejtette Európát, amely 1771-ben Duperron francia fordításából ösmerte meg. Száztíz esztendő múlva Nietzsche Zarathustra könyvére alapította új világnézetét, mellyel az eddigi erkölcsrendszerek és vallások fölé akart emelkedni. Hiszen »még sokan nem tudják«, hogy az Isten meghalt; különben lustaságukat nem takargatnák a másvilági élet reményével, nem törődnének bele a változhatatlan állapotokba, hanem emberfölötti emberek (Übermensch) akarnának lenni. Maguknak kell teremteniök; mert az Istenbe vetett hit és a szabad teremtés nem fér meg együtt. Ezt az új embertípust először Zarathustra hirdette.

Zarathustra az emberi életet a jó és a rossz között folytatott küzdelemnek tekintette. A jóság megtestesülése az életadó *Ahuramazda* (Ormuzd), a gonosz-ságé *Anromainjusz* (Ahriman). »Ikertestvérek voltak ők: együtt bolygák az életet.« Tizenkétezer esztendő kell hozzá, hogy a jó végre is legyőzze a rosszat. Mind a kettőt az isteneknek és a félisteneknek egész csapata segíti munkájában. Ez a párosság (dualizmus) véget ér a jó győzedelmével; akkor az emberek csak egy Istennek, Ahuramazdának akaratát követik, akinek a jók — istenek és emberek — már is engedelmeskednek. A természet erőit és jelenségeit tisztelték: a tüzet, vizet, földet, levegőt, amint ez nagyon érthető a földművelőknél; s a napot, holdat, csillagokat, amikben a pásztornépek másoknál jobban gyönyörködnek. Mithrát, a mindent megvilágosító fényt, az eszme homályosodásakor mint Napistent, a klasszikus népek is tisztelték. Ez a fény jelentette az igazságot, amelyre törekedtek; a halott felett harmadmagával Mithra bíraskodott. A fény szellemei vették körül s mindannyian az örökéletű, mindentudó Ahuramazdának szolgáltak. Anromainjusz táborokara viszont alkalmasint egy elnyomott, megbuktatott árja vallás isteneiből került ki. A valaha jó szellemek most, legyőzve, a gonosz indulatokat képviselték s az első emberpár (Mesia és Mesianeh) utódainak vesztére törtek. De majdan a leggonoszabb emberek is feltámadnak halottaikból s megtisztulva kezdenek új életet.

Zarathustra dicsőítette a *munkát*, különösen a földművelést; mert hiszen »az emberiségnek ennie kell — táplálkozás nélkül kihal«. Bocsánatot nyert, aki kártevő állatokat irtogatott; büntetést kapott, aki az erdőt nem kímélte, az állatokat kínoztatta stb. Az a legerényesebb, akinek legtöbb gyermeke van és legjobban műveli a földjét; s az a legerköcsösebb, akinél a jó gondolatot jó szó és jó tett követi. Zarathustra a népet a mágusok (papok), katonák és földművesek rendjébe sorozta. A negyedik, vagyis az iparosrend, csak később alakult meg. A papok vigyáztak a szent tűzre, ők mutatták be az áldozatokat és az isteneket ének-szóval dicsőítették; de nem templomokban, hanem szabad ég alatt. Zarathustra valóban azt akarta, hogy a kebel belseje legyen a szentegyház: a tiszta erkölcs, józan élet. Mikor csodát követeltek tőle, állítólag azt felelte: elég csoda maga a szent könyv (a Zend Avesta), amely tanításait tartalmazza. Nem a halál számára nevelte az embereket, mint Brámán, hanem az életnek, mint Buddha.

Ez a vallás sokat felvett magába a Bardija mellett fölkeltek turániak mágusvallásából, amelyet Darajavaus Bardija megöletése után is csak sok felkelés után tudott elnyomni. Az árja vallás behozatalába a turániak, a perzsa nemesség uralmába maguk a különböző árja népek valóban csak véres háborúk után tudtak megnyugodni. A behisztuni szikla feliratán maga Darajavaus dicsekszik, hogy 23 országa volt, de a legtöbb fellázadt ellene; ő azonban 19 csatában diadalt aratott és 9 királyt elfogott. Legnagyobb diadala Babilónia felkelésének leverése. III. Nabukuduruszur teljes függetlenségre tört. A király azonban 521 decemberében megverte s 520 februáriusában kivégezte. A világváros elfog-

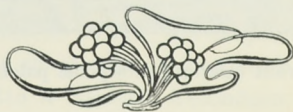
54. ábra. Darajavaus (Dárius) persepolisi palotájának romjai.

lálásának részletei a legendák közé tartoznak; pedig a behisztuni feliraton maga Darajavaus is tiltakozik az ellen, hogy »aki későbbben olvassa, hazugságnak tartsa«.

Egységes birodalmat akart az asszír-babilóniai központosító közigazgatásnak jól bevált rendszere szerint. Újítása ebben a tekintetben jóformán csak arra szorítkozott, hogy a helytartóságokat (satrapiák) jóval nagyobbakká tette, s hogy a főbb hivatalokat perzsáknak adta. Közgazdasági javításokkal nem bajlódott; ezeket a helyi hatóságok feladatai közé sorolta. Azonban egységes birodalmi pénzt (arany dareikost) hozott forgalomba, országutakat csináltatott, birodalmi postát állított fel. Minden állami, szellemi és gazdasági élet középpontja Susa volt, Élám hajdani dicsőséges fővárosa. Vidéki városokban is templomokat, iskolákat építtetett, mert közhivatalokra a tanultság nyitott

utat. A görögök bizonyos irigységgel tekintettek a perzsák nevelési rendszerére. A fiataloknak sok nyelvet kellett tudniok, mert Iránban a perzsán kívül a turáni és az asszír, diplomáciai érintkezésekben pedig a görög, arámi és egyiptomi nyelveket is használták. Darajavaus a műízlést fényes márványpaloták építésével s a műipar pártolásával akarta belenevelni oly különböző nyelvű és műveltségű alattvalóiba.

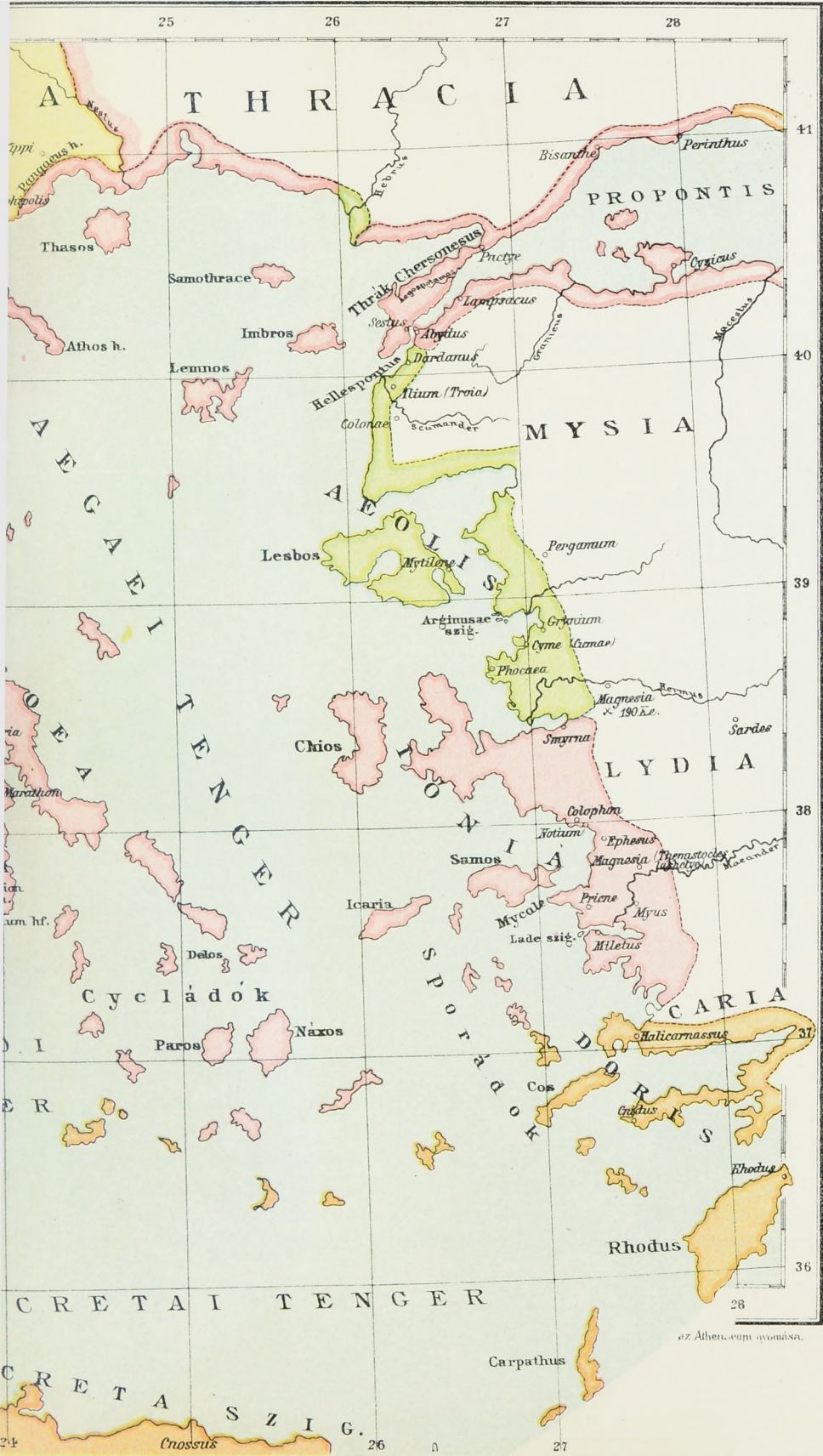
Rendes körülmények közt fegyverben nem tartott százezer embernél többet; de a görögök, akik ellen harcolt, milliókról beszéltek, akiket mégis legyőztek. Vagy nem tudták, vagy elhallgatták, hogy a birodalom hadierejét más határokon micsoda támadások kötötték le; Susában Görögországot semmi esetre sem tartották olyan veszedelmesnek, amilyennek magát ez tartotta. A király kezdetben nem is ellenök, hanem az indusok és a Fekete tenger északi partjain lakó szkiták ellen készülődött. Amazokat a Pendsabban adófizetőkkel tette; emezeket pedig azért akarta leigázni, hogy a Fekete tenger a perzsáké legyen. Amikor Ázsia és Afrika egy részének ura Európára is szemet vetett, az ázsiai és európai görögök még nem ösmerték fel a szabadságukat fenyegető nagy veszedelmet. 515-ben Darajavaus a kisázsiai görögök hajóit is magával vitte Európa ellen és részben az ő segítségökökkel foglalta el az Alduna jobbpartját Thrákiával, Makedóniával s Lemnos és Imbros szigetekkel együtt. Az európai görögök 500—495 közt elég gyengén segítették az ázsiai görögök felkelését. Csak akkor látták tisztán a helyzetet, amikor Darajavaus 492-ben hajóhaddal indult ellenök, hogy az Égei tengert is perzsa belső tengerre tegye. Európa szabadságának megvédésére most már öök vállalkoztak, akik pedig támadóikkal egy fajhoz tartoztak.

es KISAZSIA.

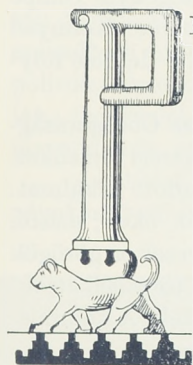

IV. FEJEZET.

AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEM KEZDETE.

I. A görögök őskora.

Oszlop
Dárius sirjáról.

PERZSIA majdnem ötvenszer akkora volt mint Görögország, melynek meghódítására készült. Egységes, hatalmas állam, míg Görögország tulajdonképpen csak föld- és néprajzi fogalom, mely ezernél több apró-cseprő államra szétszakadozva élt. A görögök száma az egész világon sem volt akkora, mint most a magyaroké; 7—8 milliónál többre sohasem szaporodott. A görög félsziget a Balkán félszigetnek legdélnyugatibb kiágazása; mai hazánk szomszédságában azonban a Balkán éppen tízszerre szélesebb (1200 km), mint az a vonal, ahol — az ambrakiai és a mali öblök közt — az igazi görög föld, Hellas kezdődik. Az odább északra, az akrokerauni hegyfok és a thermaii öböl összekötő vonaláig terjedő részt, mely főképp Epeirost és Thessaliát foglalta magában, a perzsák támadásának idején politikailag még alig számították Görögországhoz. Mikor odaszámították, sem volt nagyobb a görögök hazája 72.000, a szigetekkel együtt 82.000 négyzetkilométernél. Ennek a kis földnek azonban 3100 kilométernyi partja van; aránytalanul több, mint Európa akármelyik hasonló terjedelmű részének. Az ambrakiai, korinthosi, argolisi, saroni és pagasai öblök mély bevágódásai a legeldugottabb völgykatlanban élőt is közel hozta a tengerhez, a világforgalomhoz; az északi görögnek legfeljebb 100 kilométernyi, a délinek már csak felényi utat kellett tennie a partokig.

2985 méterig emelkedett a görög föld legmagasabb orma, az Olympos. A török most is az égiek székhelyének, Szemavat Evinek nevezi, mert ott lakott Zeus, az ég királya, az istenek és az emberek atyja. És 3600 méter volt a görög tenger legnagyobb mélysége, hol a tenger istenének, Poseidonnak palotája épült. De Zeus és az istenek igen sokszor leszálltak a földre, Poseidon és a nereidák, tritonok pedig a hullámok fölé emelkedtek, hogy »kék ég alatt, zöld föld felett« megadjanak mindent, ami igazán *nemzeti munkára*

öszönözhetett és *nemzeti szellemet* teremthetett. A földrajzi viszonyoknak a népek fejlődésére való nagy befolyását a geográfusok éppen Görögország példájára mutatva kezdték hirdetni. Túlzásaikkal szemben a klasszikus korszak tűzétől hevülő Berzsenyi már ez elmélet felállítása idején úgy találta, hogy

»Nem tenger, nem egyéb helyhezet alkotá
A nagy népeket és nagy birodalmakat;
Minden nép, ha javát ismeri, nagy, szabad
S boldog minden időn s helyen.«

De azon a kis területen a görög nép sohasem tudott igazán megbarátkozni a politikai egység gondolatával. Délről a spártai is eljött a dodonai szent tölgy susogásának hallgatására, de minden görög istenének, Zeusnek ez a szent fája mégis csak *Epeiros* (»A szárazföld«) kincse volt. Árnyában először is annak a felföldnek 14 törzse keresett enyhülést. Arról a vidékről a Pindoson át csak egy helyütt, a Gomphi-hágón keresztül, vezetett út a Peneios völgyébe, amely magába fogadta *Thessalia* minden nagyobb vizét, s amely a vadregényes Tempe völgyén át mégis csak mint kis folyó szakadt a thermai öbölbe. Könnyen átgázolt rajta minden nép, mely a kambuni párkányhegyek felől dél felé folytatta vándorlását.

Észak felé a kambuni hegységig laktak a *pelasgosok*. Egész Görögországban, sőt Krétában is éltek, a történelem azonban Thessaliában keresi törzsüket. Származásuk, nemzetiségük a legkülönbözőbb találgatásokra adott alkalmat. Némelyek sémi, illir vagy éppen turáni barbároknak tartották őket; mások kisázsiai lelegeknek: a trójaiak és az etruszkok rokonainak. Egyesek a görögök egyenes őseinek, mások csak rokonainak mondták, valami thrák törzsbeli árjának, kik utóbb mint jobbágyok és heloták egészen elgörögösödtek. A kaminiai ó-pelasgos felirat nyelve semmiféle rokonságban sincs a göröggel.

Most egyszerűen Görögország ősi műveltségének állapotát nevezik *pelasgos-* vagy *őskornak*. Azt az időt, amikor a nép már értett az erdők irtásához, mocsarak lecsapolásához, a földműveléshez, sőt hatalmas kövárosoknak, ú. n. larissáknak, építéséhez is.

A bevándorlók Hellasba és a Peloponnesosba a tengeren át, Kis-Ázsia és a szigetek felől jutottak. A *károk* ugyanis és más »alaródiak« (likiak, pisidák, kilikiak stb.) már a III. évezredben megszállván a főbb szigeteket, különösen Krétát, onnan a félsziget felé is terjeszkedtek és az ott talált ismeretlen származású népet megadóztatták. Krétán s több más ponton a föniciaiak is gyarmatosítottak. A károk istene, Labrayndos, a maga barlangtemplomába, a labirintuszba, kénytelen volt befogadni a föniciaiak bikaszarvú istenét, Molochot, a Minotaurust, kinek a gyarmatokból hozott ifjakat áldoztak fel. A szörnyeteg apját, *Minos* királyt, a görögök a történelmi időkben mint az első nagy törvényhozót dicsőítették. Evans és Hogarth 1900-ban a knossosi romok közt (a Minosnak tulajdonított palotában) a babiloniakhoz hasonló alakú, de külön krétai írásjegyekkel telekarcolt agyagtáblákat, egy egész levéltárt talált. Műtörténelmi tekintetben még becsebb a palotának az a majdnem egészen ép freskója, mely egész nagyságában egy megarai vázavivő leányt ábrázol. Szép színezése-

vel, bájos rajzával minden eddig ösmert görög festményt felülmul. A palota valódi mestermű, »daidalon« volt s építőjét jogosan nevezték mesternek, Daidalosnak. A nagy építő és szobrász különben az első volt, aki a repülőgépen törte a fejét. Athénból Berlinbe került szobrán bonyolult szerkezetű, kormányozható négy szárnyat vettek észre, s így annak a mitológiai mesének, hogy viaszos tollakból ragasztott szárnyaival Krétából Sicília felé repült, van talán valami reális alapja. Körülbelül 3300 esztendővel ezelőtt már mindenesetre nagyon nevezetes volt az a krétai műveltség, mely a történelemelőtti időkben magán a szigeten keletkezett s onnan terjedt el később egész Görögországban.

* * *

Csakhamar újabb bevándorlás módosította a tenger felől a félszigetre gyakorolt hatást. Thrák-féle népek elől bujdosva, az árja görögök ösmeretlen gyűjtőnév alatt és ösmeretlen körülmények közt észak felől költözködtek be. Nem irtották ki a károkat, a pelasgosokat, hanem közéjük vegyültek, tanultak tőlük és a partjaikon kikötő hajósoktól, tengerészektől. Az így keletkező műveltség képviselői az *achaiosok* vagy *achivok*, kiket az egyiptomiak már a XIV. században mint akajvasákat ösmertek. Ez is inkább műveltségtörténelmi mint politikai elnevezés; achájoknak különösen az argivosokat (Argolis lakosait) tartják; legközelebbi atyjafiaik az attikai jónok, a boiotiai minyak és a thesszaliai myrmidonok voltak.

A keletiekkel való vegyülés, különösen pedig a föníciai és az ázsiai tengerész-népekkel való érintkezés csakhamar utat nyitott hozzájuk az egyiptomi művelt-

55. ábra. Minos király phaistoti (krétai) palotájának egyik kiásott terme.

ségnek. Ezt a XVIII. dinasztia idejében az egyiptomiaknak hódolt ázsiaiak révén ösmerték meg. Ekkor, 1500 után, vándorolt be az egyiptomi *Kekrops* Attikába, *Danaos* és »ötven leánya« Argosba; Zeustól elrablott hűgát, Európát keresve, ekkor jött a föníciai *Kadmos* Boiotiába; a lykiai *Perseus* az argosi Mykenébe, a mysiai *Pelops* a róla nevezett félszigetre. A monda maga is csak egyes ilyen beköltözőket nevez meg és nem tud tömegesebb bevándorlásról vagy éppen foglalásról. Mesterembereik, művészeik természetesen az otthon eltanult módon, de achaios, görög munkásokkal dolgoztak, akik azután Mykené, Tyrins, Orchomenos stb. városokban lassankint a maguk módja szerint, mind nagyobb önállósággal, végre igazán görög szellemben alkottak tovább.

Háromszáz esztendeig (1400—1100) tartott ennek a *mykenéi műveltségnek* a virágkora. Képviselői nemcsak az achaiosok, hanem a tyrrheniek vagy tyrsenoik is, kik azonban a XIV—XIII. században nem Itáliából, nem Etruriának róluk nevezett tirreni tengerpartjáról mentek Egyiptomba, hanem az Égei tenger szigetein levő ősi székhelyeikről. Eszerint a mykenéi műveltség földrajzilag *három középpontra*, történelmileg *három korszakra* oszlik. Trójában, Kis-Ázsiában jelentkezik legrégibb alakjában; Európába kelet felől terjedt Görögország keleti része felé és legkésőbb Itália nyugati részébe, különösen Etruriába, jutott el.

Sayce már évtizedek előtt igen határozottan hirdette, hogy a görög mitológiának, sőt művészetnek magva is Akkadiából jött; hogy a Mykene főbejáratát díszítő oroszlánok határozottan asszír eredetűek és hogy a görög Herakles tizenkét munkájáról szóló monda a nagy akkádiai vagy kaldi éposz nyomán keletkezett. Kelet hatása azonban nem mutatható ki az ipar *minden* alkotásán, a vázákon pedig éppen nem; pl. az edények fényes, mázos színe a mykenéi művészek találmánya. Schliemann a trójai ásatások eredményeivel Berlinben s a mykenéi, az ithakai, az orchomenosi és a tyrinsi ásatások tárgyaival Athénben egész múzeumokat töltött meg, de ennek a műveltségnek eredete még mindig vitatkozás tárgya.

A görögök óriásoknak, a kyklopoknak tulajdonították a mykenéi korszak építményeit, melyek arányaikkal csakugyan bámulatot keltenek. A nagyjából kifaragott köveket az achajok egyberótták s már boltozatokra is használták. Egy-egy 9—10 méter hosszú szobának néhol 17½ méter széles volt a fala, melyet belül aranylemezek, szőnyegek, faragványok, sőt festmények díszítettek. A görög szobrászat legrégibb emlékének a mykenéi várkapu fölött ágaskodó két oroszlán domború képét tartják. A görög művészet ettől a kaputól ezeréves vándorlás után jutott el az athéni akropolis kapujáig, melyen túl Pheidias vésője minden idők legremekőbb szobrait alkotta. A várak és lakóházak rendszeresen, határozott terv szerint, felső világítással készültek. Belső felszerelésüknek megfelelt lakóik fényűzése. A nők szinte roskadoztak az arany ékszerek súlya alatt. A kupolás családi sírokban találták a legtöbb gyűrűt, nyakláncot, aranyserleget, ezüst csészét és kanalat, falborító arany- és ezüstmlezt stb.

A királyok palotáit rabszolgák, vagy legalább is erősen elnyomott jobbágyságok építették. Atreus és a többi király kincstárát csak külföldi rablókalandozások után lehetett igazán megtölteni. A hősök ázsiai módon hadikocsikban csatáztak

és vadásztak. Az elesettet — a régi káldiak módjára — mézzel balzsamozták be, aranylemezt borítottak az arcára s egy kerek oltárról bikavért csorgattak a sírjára. A gazdag nemesek jobbadán mezei jószágaikon laktak, az iparosok pedig a városokban húzódtak meg. Készítményeikkel nemcsak Krétát, hanem magát Egyiptomot is felkeresték.

A mondák élénken beszélik el, hogy a *hősök* (*herosok*) — eleinte egyenkint, utóbb szövetkezve — hogyan küzdöttek a külföldi befolyás ellen. A görög műveltséget ettől függetlenül teremtték meg és azután külföldön is terjesztették. *Theseus* győzelemmel tért vissza Attikába, melyet felszabadított a Minos krétai királynak fizetett adó alól s azonnal megalkotta a 12 attikai város egységét

56. ábra. Mykene a déli oldalról.

(synoikismosát), melyhez száz falu tartozott és melynek Athén volt a fővárosa. Mykene alapítójának, *Perseus*nak mondája örökíti meg azokat az első kísérleteket, melyeket az argolisiak a szigetek és Fönícia felkeresésére tettek. *Herakles* egy mykenei király (*Eurystheus*) parancsára végzett 12 munkája és egyéb vállalatai közben eljutott a Földközi tenger minden partvidékére, ahol csak görögök laktak. Ott volt az *argonauták* ötvenevezős hajóján is. Ezt a hajót a pagasai öböl partján lakó myniek építették s Jolkosból *Jason* vezetése alatt 56 szövetkezett görög hős indult rajta a Fekete tenger felé. Kolchisból a király leánya, *Medea* segítségével el is hozták a keresett aranygyapjút ; vagyis ekkor léptek először egyenes összeköttetésbe a Phasis (Rion) partján levő aranytelepekkel. Kalandos hazatérésök mondája is azt bizonyítja, hogy a megnyitott kereskedelmi út nem lehetett bátorságos mindaddig, míg a Hellespontoson *Trója* uralkodott. A költők különben az argonautákat nem a Dunán és Száván fölfelé kalauzolták volna haza. *Agamemnon* mykenei király vezetése alatt vala-

mennyi görög törzs egyesült tehát, hogy véget vessenek és véget is vetettek Trója tengeri hatalmának. *Odysseus*, *Agamemnon*, *Menelaos* stb. hazatérésének mondája viszont azt jelenti, hogy mostan már bejárták a Földközi tenger nyugati medencéjének minden főbb részét.

Szabad-e végképpen eldobnunk olyan *mondákat*, melyeket a később oly hatalmasan fejlett görög nép valóságos nemzeti hagyományok gyanánt tisztelt? A történetíró kezében elszakadhat az a fonál, mellyel Ariadne a labirintusból Theseust kivezette; de az athéniak történetöknek éppen legdicsebb korszakában Theseus mesés államalapításának emlékére szervezték az összes athéniak

ünnepét (a Panathenaiát). Nemzeti hőse volt az athéniaknak. Csatáikban századok múlva is látni véltek szellemét, amint vitézül küzd győzelmökért. Elzarándokoltak koporsójához, melybe Kimon Skyros szigeten feltalált tetemét záratta. A görög köztudat mint történeti alakokkal számolt a mondaiakkal; nemzeti költészetök pedig az így felfogott nemzeti történet körében kezdte pályáját. — A mai történetírás ugyan, akár a Föld maga, minden 24 órában egyet fordul a saját tengelye körül és száz meg száz elméletet látszólag nyomtalanul párologtat el; de mindig felszínén marad Kőlcseynek az a mondanása, hogy nemzeti poézis

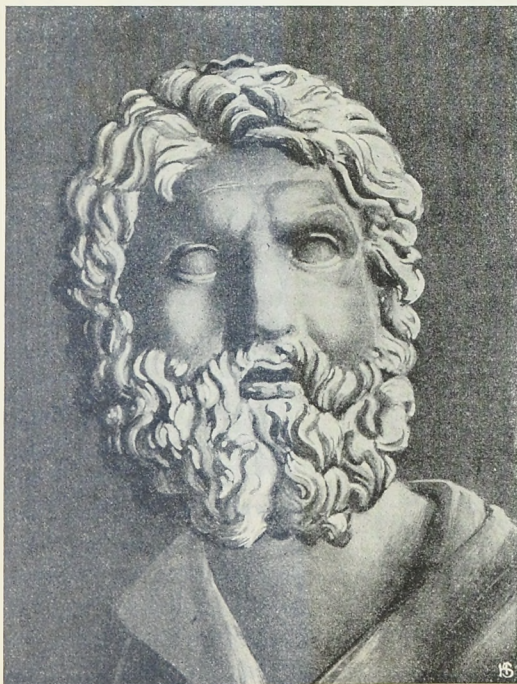
57. ábra. Herakles a szarvassal. (A nápolyi múzeumban.)

ragyogóbb hőskorra sohasem tekintett vissza és nemzeti hőskor ragyogóbb poézist sohasem vont maga után, mint a görögöknél. Platont, a nagy bölcsészt, saját vallomása szerint, valami kegyeletes szeretet tartóztatta vissza, hogy irgalmatlan legyen, midőn támadta Homerost, az *Ilias* és az *Odysseia* költőjét; és Petőfi, mint annyi más költő is, rajongva hirdeti, hogy »az évek századjai s ezredei letipornak mindent könyörtelenül; de Homeros szent előttük; mindenre a sárga halált lehelik, csak ősz feje koszorúja marad zöld«. És Schiller kikel azok ellen, kik örökösén tépegetik Homeros koszorúját, számlálgatva, kik a bevégezett, örökbecsű mű atyái; pedig csak egy anyja van és vonásai az anyára, a természet halhatatlan vonásaira vallanak.

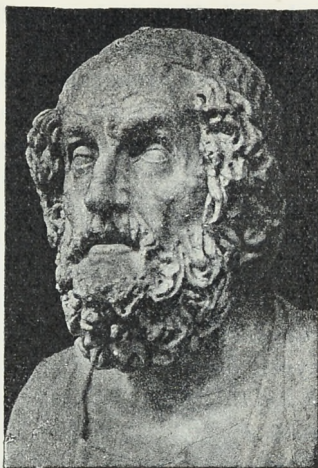
Duzzad az élettől az *Ilias*, mely Trója ostromának utolsó heteit, Achillesnek, egy még zabolátlan, természetes nép legnagyobb hőséneke búsulását, fájdal-

mát festi meg. Lehet, hogy ez az éposz valóban a X. századból való. A Homeros-kutatók egy része azt hiszi, hogy az Odysseia két századdal ifjabb, tehát nem is egy lángelmének alkotása. Ezek szerint az éposz második része abból a korból való, mikor a phaiákok szigetlakó népségében a görög műveltségnek új eszménye jelent meg. Éppen ez az elevenség gyaníttatja, hogy Homeros (mások szerint a nevén értett regös-csapat) olyan állapotokat vázolt, amelyek a maga korához közelebb álltak s a régihez képest bizonyos hanyatlást mutattak.

Az 1000. év táján ugyanis már határozottan kifejlődtek a görögök vagy achájok csoportjai s vetekedni kezdtek a vezető tisztségért. Az *aiolok* Argolisban, Arkádiában, Boiotiában, Thessaliában és Lesbos szigetén a mykenéi műveltséget képviselték azokkal a *jónokkal* együtt, kik Boiotiából mentek át Attikába, Euboia szigetére, sőt Kis-Ázsiába is. Jóval alacsonyabb fokon álltak a *dórok* Epeirosban és Hellas nyugati részében (Akarnania, Aitolia, Phtiotis, a két Lokris és a thessaliali Achaia földjén). Az a rokon népség pedig, mely talán ugyanakkor indult Itáliába, mikor ők dél felé nyomultak, hogy Hellast és a Peloponnesost maguknak foglalják el, úgyszólván tartalékseregük volt.

59. ábra. Odysseus. (A velencei Palazzo Ducaleban.)

58. ábra. Homeros.

Mesés adat, hogy a dórok éppen 1104—1044 közt hódították meg a Peloponnesost és hogy a honfoglalókat meg is lehetne nevezni a hagyományos három dór közül: Temenos alapította Argost, Kresphontes Messenét, Aristodemos (vagy inkább két fia: Prokles és Eurysthenes) Lakedeimont és az aitol Oxylos Elist. A *dórok vándorlása* mindenesetre megtörtént, részletei azonban csak későbbi találgatások.

A vándorlás legfontosabb hat következtetése az volt, hogy a régi államrendszer és a mykenéi műveltség megszűnt, a görögök a félszigeten állandóan megtelepedtek, kisebb-nagyobb államaik alapját évszázadokra megvetették, a gyarmatosítást egész erő-

vel megindították, az apróbb nemzetségeket három fő (aiol, jón és dór) törzsbe csoportosították, magát a népet azonban az örökölhető magánvagyon megteremtésével rendekre szakították. Az achájok mostantól fogva zárkózzottan éltek Arkádiában és a korinthosi öböl mellékén Achaiában; a többi az Isthmosra és Attikába húzódott s ott fejlesztette a jón nyelvet és irodalmat, melynek legnagyobb kincse Homeros két éposza.

Homeros kora egyúttal a görögök középkora. A dórok honfoglalását bizonyos hanyatlás követte Peloponnesosban. A kyklopi falak helyett téglá- és vályogfalak épültek, amelyeket nem ékesítettek többé festmények, minthogy csak meszelve voltak. Halottaikat sem temették többé nagyszerű kupolás sírokba, hanem egyszerűen elégették. A trójai hősök aranyos fegyverzete helyett bronzsal is beérik; a pompás harci szekereket mellőzve, egyszerűen lóra ülnek s nem hisznek többé a kentaurosokban, ahogy a régiek a lovas katonákat képzeltek. A királyfiak is nyáját őriznek s a királykisasszonyok a pataokban mosnak. A királyok a népnek most is vezérei, bírái, főpapjai, de nem

zsarnokai többé, mert a birtokos nemes urak tanácsai szerint kell cselekedniök, sőt időnkint a szabadokat is gyűlésbe hívják. Hatalmuk egy részét választott tisztviselőkre ruházzák át, s az állam legfőbb hatalmát tulajdonképpen mindenütt a tanács gyakorolja. A bátor, vendégszerető, egyszerű földesurak, föld-

60. ábra. Hera. (A római villa Ludovisiban.)

61. ábra. Pallas Athene küzdelme a Titánokkal. (Részlet a pergamoni oltárról.)

mívesek és pásztorok mellett ott vannak már az iparosok és kereskedők is, de még nem ösmerik a vert pénzt és fizetés fejében arany- és ezüstrudakat fogadnak el, vagy pedig csereberélnek. Kelettel kevesebbet törődve a mykeni kor keleti divatjával könnyebbenszakíthatnak. Most alkották meg igazán *vallásukat* és

pedig abban az alakban, ahogy a görög középkor legnagyobb költője, Homeros képzelte. A különböző városok védőisteneiből most alakult meg az istenek köre, a sokistenség. Az isteneket most már nem bálványok, hanem emberek alakjában

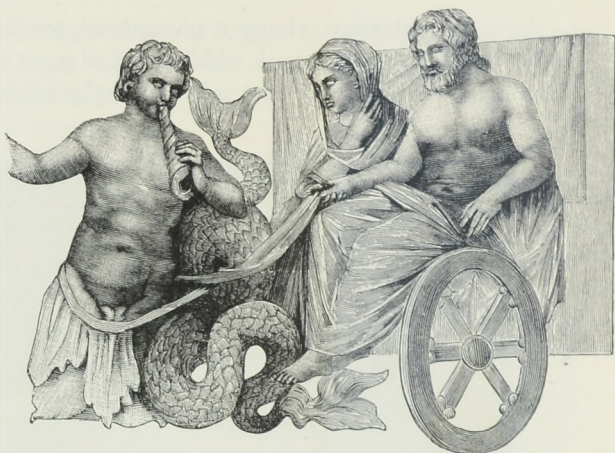
62. ábra. A belvederei Apollon. (A római vatikáni múzeumban.)

tisztelték és nem csupán szabad ég alatt, hanem külön templomokban áldoztak nekik. Félisteneknek nemzeti hőseiket tekintették. A vándornépek a régi hazában hagyták őseik holttestét ; ezentúl elégették halottjaikat, hogy, ha kell, magukkal vihessék urnába zárt hamvaikat. Látva, miként válik porrá a *test*, az élet lényegének nem az anyagot tartották többé, hanem magát a *lelket*, mely a

haldokló utolsó leheletével száll az alvilágba. Ott, a gyűlölet (Styx), a szenvedés (Acheron), a panasz (Kokytos), a tűz (Pyriphlegethon) és a felejtés (Lethe) vizein túl árnyék gyanánt szomorúságban és egyhangúságban folytatta földi feladatait, s halandó ember nem láthatta többé. Az emberi lélek, a $\psi\chi\eta$, azonban bájos leányka alakjában fölemelkedett az istenek közé is, pilangószárnyaival folytonosan ott lebegett Görögország felett és ő, meg hű társa, Eros, a szerelem, gyönyörűséggel árasztotta el. Hellas földje valóban nem a

64. ábra. Aphrodite. (A római vatikáni múzeumban.)

63. ábra. Poseidon és Amphitrite. (A müncheni glyptothekában.)

árasztotta el. Hellas földje valóban nem a siralom völgye. Mit is keresne a szomorúság, a lemondás olyan területen, ahol semmi sem szent, csak a szép, és ahol a földi gyönyörűségek élvezését maguk az istenek sem szégyelték?

Ragyogó képzelet, bölcselkedő szellem teremtette a görög mitológiát, mely mindenestre része a történelemnek. Az istenek hatalmának bővülése együtt járt a görögök fokozatos fejlődésével. Minél tündöklőbb képet mutatott a föld, annál kápráztatóbban csillogott odafenn az ég is. A görög nem az ég szerint igyekezett berendezni a maga reális világát, hanem fordítva, ezt hozta közelebb az éghez. Az istenek közé emelt hős az Olympos csúcsán magához hasonló embereket talált: a férfias erőnek, a női szépségnek mintaképeit, valódi bölceket, tudósokat, művészeket, mestereket, földműveseket, hőseket. De odafenn csak az eszme uralkodott; az eszme megvalósítására azonban *idele* nyílt alkalom és tér. Maguk az istenek is csak a földön élvezhették a haladással, fejlődéssel járó munka örömeit.

Dodona és az arkádiai Lykaion szent tölgyei közül az árják ősi, ragyogó istene, Zeus, fölemelkedett Görögország legmaga-

sabb ormára, az Olymposra, az örökös fény hazájába, hol még az oda feljutó halandónak sem lehet árnyéka. Onnan uralkodik mint király a görögökön; tenyerén hordozza a győzelmet, a Nikét, melyet mint első harcosuk és vezérük ad nekik. Tőle származnak a legelőkelőbb családok. Ő a ház és a tűzhely védője, a legfőbb bíró. Irgalmatlanul bünteti a hitszegőt, s a vendégszeretetet és a menedék megtagadóit, de védi és jutalmazza az igazakat. Tulajdonképpen ő az isten: $\epsilon\sigma\tau\epsilon\varsigma$. Gyermekai az istenek ($\epsilon\sigma\tau\epsilon\iota$), akiken szeretettel, de szigorúan uralkodik. Isteni fennségének lángjában még a szerelmes Semele is megsemmisül.

Választottjai előtt *emberi* alakban, a természet jelenségeiben, vagy valami más csodás módon (pl. Danaének aranyeső képében) mutatkozik; mert ő maga is hódol a szerelem örök törvényeinek, a nők tiszteletét azonban a maga trónjára emeli. Felesége, *Hera*, vele szemben is féltékenyen védi a házasságnak, az asszonyoknak, a családi életnek jogait. Később kettejüket állították az istenek élére s a 12 főisten közt olyanformán osztották szét a tennivalókat, mint egy mai minisztériumban a tárcákat. Ilyen »szakszerűség« azonban csak akkor fejlődhetett ki, mikor az egyes törzsek kiléptek zárkózottságukból s általános tulajdonságokkal felruházott védőisteneik mellett a szomszédos törzsek isteneit is befogadták. Innen van, hogy a főistenek még a szakrendszer idejében is a gazdálkodó nép szemében legfontosabb feladatot: a földművelés védelmét tartották legelső kötelességüknek. De ez a feladat mostantól fogva egyedül Zeus egyik feleségére, *Demeterre* hárult. Vetéstől aratásig ott lakott Demeter a búzaföldeken. A »hármasekájú« Triptolemos királyt ő tanította szántani, s a télen át az alvilágban élő leányát, Persephonét, a vetőmag csirázásával ismét a földre hozta. Dús aratással áldotta meg a gazdákat, kik később az eleusisi misztériumokban mutatták be hálájukat. Veje és sógora, Zeus testvére, *Hades*, a halál és az alvilág istene, a földbe vetett gabona felett örködött; azért a gazdagság adójának, Plutonnak is nevezték. *Dyonisos*-nak vagy Bacchosnak, a szőlőművelés és bor istenének zajos tisztelete Thrákiából csak később terjedt el Görögországban, hol őt és Hadest, a láthatalant, nem is számították a 12 főisten közé.

65. ábra. Eros. (A római capitoliumi múzeumban.)

Az *ipar* megalapítója gyanánt tisztelték *Hephaistost*, a tüzek, kovácsok, fémiparosok istenét, ki (későbbi felfogás szerint a kyklopok segítségével) Zeus számára villámokat, istentársai számára fegyvereket és ékszereket kovácsolt. A »villámforgató« (Pallas) *Athene* az eke, lószelidítés, olajfaültetés, takácsmesterség, hajózás, trombita és fuvola feltalálója, a *városi élet* megteremtője, a műveltség és a tudomány védője. Még általánosabb képességekkel volt megáldva *Apollon*, kit Zeus mellett legáltalánosabban tiszteltek. Az ösfoglalkozások épp úgy érdekelték ezt az eszményi szépségű, daliás ifjút, mint az ifjúság testgyakorlatai, az emberek veszedelmei és betegségei. Delphoi, Delos stb. templomaiban papjai útján jövendőmondásokban intette, óvta a népet. Babérral koszorúzva, lanttal a kezében vezette a Muzsákat, hogy a szépművészeteket terjesszék. Varázslatra *Artemis* tanította a nőket (Kirkét, Medeát stb.). Mint a halál istenasszonya, emberáldozatokat követelt; de midőn nimfáival a Taygetos és Arkádia rengetegeiben vadászott, az erdők, mezők hasznos vadjait megkímélte.

Arkádia vadonjaiban született *Hermes*, de az egyszerű pásztor mindamellett a világbanforgás mintaképe lett. Az eltévedt vándort kivezette az őserdők sűrűjéből s így utazni tanította az embereket, őrizte legnagyobb kincseiket, a barmokat, amiket a kereskedők, iparosok örömmel fogadtak el fizetés fejében. Neki, az istenek követének, köszönték a kereskedők, utazók révén gyorsan terjedő híreket; de neki tulajdonították a pásztorok jellemző hibáját, a tolvajságot és a rablást; továbbá a kereskedők árnyoldalát, a ravaszságot és a csalást is. Fia, *Pán*, Arkádia pásztorai közt maradt akkor is, mikor maga *Hermes* már a kereskedelemre fordította fő gondját. A mítosz hogyan is fejezhette volna ki érthetőbben a műveltség fejlődését és terjedését!

Hermes keskeny ösvényeinél azonban sokkal szélesebb utakat biztosított az embereknek *Poseidon*, a tengerek mérhetetlen bölcsességű istene, a halászhók és hajósok pártfogója. Testvérének, Zeusnek Olymposával nem törődve, egészen külön udvart teremtett maga körül. Feleségével, *Amphitritével*, ennek bájos hugaival, a nereidákkal, a lágyan zsongó habok személyesítőivel víz alatt aranyos palotában lakott. Onnan osztotta áldását az útrakelő *tengerészre és kereskedőre*. Rejtett vizei hatalmával a földet magát is megremegtette, mert ő okozta a földrengéseket; azonban az óceánjába szakadó folyók és patakok nedvességével dús növényzetet fakasztott a partokon. A folyók istenei, a szilének, s a víz éltető erői, a nimfák, a szárazföldön is terjesztették áldásos hatalmát.

A tengerre szálló gyarmatok *Hestia* oltáráról vettek parazsat, hogy új hazájukban is hazai láng lobogjon családi tűzhelyükön. A hűséges családi szerelem védője soha sem szállt le az Olymposról földi gyönyörök keresése végett. Uralmát csakhamar »a tengerből kikelő« (Anadyomene), »mosolygó« *Aphroditevel* volt kénytelen megosztani, ki a tenger hullámaiból Kypros mellett született és elragadó szépségével csakhamar meghódította egész Görögországot. A hitrege így adja tudunkra, hogy a görögök egyszerű házias érényeit a műveltség terjedésével a keleti népek könnyűvérű erkölcei kezdték megrontani. *Aphrodite* kezdetben csakugyan, mint a föníciai Astarte, a kisázsiai Asera vagy az asszir Bilit, érzékiségével lépett föl. De Európa finomabb ízlése az eszményi szépség istenasszonyává tette meg, kit a szerelemkeltő *Eros*

és a bájos Charisok kísérnek útjain. Aphrodite mindamellet *Ares*nek, a véres csaták istenének lett a felesége. A gyöngeségnek és az erőnek, a végleteknek ebből a szövetségéből született *Pandemos*, a népeket egyesítő szeretet.

Az álmok tündéres világa volt az a mitológia, melyet félig vallásos sejtelmekből, félig történeti hagyományokból voltaképpen két nagy ember — Homeros és Hesiodos — teremtett meg. A 12 főisten fényét talán harmincezer kisebb istennek csillogása emelte. »Minden fában egy-egy drias élt, a csevegő patak ezüsthabját szép najád öntötte ki ; a babér segítségért esedezett, a néma szirt Tantalos leánya volt, a nád zizegésében Syrinx bánata zokogott . . .« Az ég szerette a törvényt (Themist), ő adta a törvényességet, a jogot és a békét (a Horákat), ő intézte az emberiség sorsát (Zeus leányai, a Moirák) ; ő adott jókedvet, örömet, fényt leányainak, a Charisoknak mosolyában. A Muzsák csókja ott égett az egész görög nép homlokán és tudományra, művészetekre lelkesítette. De amikor arra tanították, hogy higgyen a vakszerencsében, Tycheben is, már az istenek hatalmában való kételkedésnek is utat nyitottak és ezt a kételyt erősítették akkor is, mikor a pásztorok szerény istenének, Pánnak nevét századok mulva a mindenségre magyarázták, az egész természetet benne személyesítették. Ezer évig tartott Homeros isteneinek ez a világ.

A történet Muzsája, *Klió*, a mitológiai részleteket hűgának, Polyhymniának engedi át, hogy himnuszokban, egyházi énekekben dicsőítse azokat. Önmagát azonban kiragadja az ábrándok világából és a maguk valóságában igyekszik följegyezni az eseményeket.

II. A spártai szocialista állam.

A mitológia istenei a pásztorélet és földművelés mellett csakhamar az ipart, kereskedelmet, tudományt és művészetet is pártfogásukba vették. Ez a felfogás teljesen megfelel a görög nép páratlanul gyors fejlődésének s annak az igazságnak, hogy a görög történelem a politikai kísérletek története. Lakedaimonban a honfoglalók kivétel nélkül földesurak lettek, de csak olyanformán, mint kétezer esztendő mulva a honfoglaló magyarok, kik törzseik és nemzetségeik osztatlan területén éltek. Katonáskodáson, politikán, vadászaton kívül alig foglalkoztak egyébbel. Minthogy a honfoglalók egyforma jogokat élveztek és gyakoroltak, az ősi Spártát nem alaptalanul nevezték demokráciának. Különben is egységes, bár maroknyi nép lépett a meghódított régi nemesség helyébe. Változott a helyzet, mikor 754 táján az Eurotas egész völgye a dórok kezébe került, s az állam katonai és politikai alkotmányát a földesuraság és jobbágyság intézményének alapjára helyezték. Ennek értelmében a föld a honfoglaló családjának magántulajdona lett olyképp, hogy kisorsolás (klaros) útján minden spártai a többivel lehetőleg egyenlő, örökös és el nem adható birtokot kapott s ezentúl mint *földesúr* (desposynos) foglalkoztatta a régi tulajdonosokat, kik tehát jobbágysai, *helotái* lettek. Minden területnek három gazdája volt : az *állam*, mely a földet kisorsolta ; a *spártai*, ki azt vitézsége jutalmául kapta ; s a *helota*, ki nem vesztette el végképpen tulajdonjogát, de jövedelmének a felét földesurának szolgáltatatta be. Az osztozás idején 9000 ilyen birtok keletkezett. Az állam-

ban mostantól fogva, mint a legjobbaknak, csak a földbirtokosoknak, vagyis az *arisztokratáknak* volt szavuk; azért mondhatták a spártaiak, hogy az ember: a birtok. Minden politikai jog a fekvő jószágban gyökerezett; s minden politikai jogot a földesurak, az arisztokraták gyakoroltak.

Ennek az alapos újításnak következtében az eredeti három törzs (phyle) helyett a magánbirtok megalapításakor, tehát 754 táján, öt phyle alakult. A földesurak ugyanis egymás társaságában öt faluban (komai) telepedtek le az Eurotas mellett. Ebből az öt faluból keletkezett *Spárta* s a nemesek öt hadesapatából (lochos), mondhatni öt ezredéből az egységes spártai sereg. 754 óta az öt falu élén egy-egy előljáró, vagyis *ephoros* (szószerint felügyelő) állott, kik egyúttal a lakosok földbirtokaira és jobbágyaikra is vigyáztak. Valószínűleg ők szedték be azokat a terményeket is, amikkel a közös konyha ellátásához minden birtokosnak járulnia kellett; mert állami uradalmak nem lévén, ezt az állami intézményt a magánosok jövedelméből kellett ellátni. Az állam oly komolyan vette legfőbb földesúri jogát, hogy azt, aki illetékét nem szolgáltatta be, kizárta az egyenlőjogúak (homoi) sorából. Ez volt egyúttal legerősebb eszköze, hogy polgárait a földművelés megbecsülésére és fejlesztésére szorítsa; s egyúttal bizonyossága, hogy az állam olyan gazdasági szövetkezet, amelyben hanyag földesúrnak nincs helye. Spárta igazán a nemes földesurak jellegzetes állama volt; de nemes földesurak csak olyan gazdák lehettek, mint harmadfélezer év múlva a török janicsárok és szpáhik, akik katonai zsoldnak tekintették földjük jövedelmét. Szabad parasztokat nem tűrtek maguk mellett. Jobbágyfaluvá tették Lakedaimon régi fővárosát, Amyklait is, az ellenálló Helost pedig úgy megalázták, hogy — egy tarthatatlan szójáték szerint — jobbágyaikat is róla nevezték helotáknak. Azonban kereskedők és iparosok nélkül még sem lehettek el, s így az őslakosok városai közül néhányat meghagytak szabadságában. A Spárta körül lakók (*perioikoi*) kormányzóik, a harmostérok vezetése alatt önmagukat kormányozták, s mint nehéz fegyveresek (hoplítés) gyalog szolgáltak.

A *jobbágyoknak*, helotáknak nem voltak jogaik. Annnyira, hogy az érdemes helotákat, kiket különben a földhöz tartozó jószágnak tekintettek, még földesuraik sem szabadíthatták fel, hanem őket csak a népgyűlések emelhatték ki szomorú helyzetükből. Minden hivatalba lépő ephoros keményen megfenyegette őket, ha mozgolódni mertek; ami pedig a lelketlen és rossz bánásmód következtében akárhányszor megtörtént. Az állam mint az állam vagyonának pusztítóját büntette azt a földesurat, ki egy helotát önkényesen megölt; ő maga azonban néha titkos üldözést (krypteia) rendezett a forrongók ellen. Ilyen módon egyszerre 2000-et is eltett láb alól s megengedte, hogy harci gyakorlatok alkalmával a nemes ifjak rajtuk próbálják ki nyilaik és karjaik erejét. Ez a durvaság nemcsak a mezei munkások, földművesek számát fogyasztotta rendszeresen, hanem az állam haderejét is csökkentette, mert az urak csak nagy veszedelmek idején merték fölfegyverezni a jobbágyokat, hogy mint könnyű fegyveresek (*philoi*) tegyenek némi szolgálatot. Csak háromszáz esztendő múlva jutott eszébe egy spártai hadvezérnek, Pausaniasnak, hogy szabadságot és polgárjogot ígérjen nekik arra az esetre, ha hűségesen résztvesznek a hadjáratban. Pausanias azonban elesett s a heloták sorsa semmiben sem javult.

Ez az oka, hogy a legkatonásabb görög államnak, Spártának, sohasem volt *néphadserege*; pedig a tenyérnyi ország körülbelül 30.000 nehéz fegyverzetű gyalogost (hoplitát) állíthatott talpra. Az egész Lakedaimon állandó táborhoz hasonlított. A sereg magva a nemesség volt, s az állam egyik legfőbb feladata ennek a nemességnek katonai neveltetéséből és fegyelmezéséből állott. A gyávát nem engedték megházasodni, mert az agglegénységet beestelenségnek (atimiának) tartották. Az állam eltiltotta a neki nem tetsző házasságot s a párokat saját tetszése szerint adta össze. Ő határozott a fiúgyermek életéről, jövődjéről. A gyöngé csecsemőt a Taygetos hegység vadállatai elé dobta, vagy helotasorsra kárhoztatta. Az arravalót hétéves korától fogva a régi dór erkölcsökben a többi nemes fiúval együtt neveltette s minden percét magának foglalta le.

66. ábra. Spárta a Taygetossal.

A kezdőket tízes csoportokban egy-egy nagyobb fiú (a paidonomos) vezetése alatt gyakoroltatták. Hozzászoktatták, miként tűrjenek éhséget, szomjúságot, meleget, hideget, sőt verést is egy szisszenés nélkül; és hogy éjjel jóízűen tudjanak aludni azon a sáson, melyet az Eurotas partjain ők maguk vágtak. A 18—20 esztendőös legények már rendes katonai gyakorlatokat végeztek. Önérzettel, hazafias és nemzeti büszkeséggel eltelve, bátor lélekkel léptek a hadseregbe, hol 20—30 esztendőös korukig egyfolytában szolgáltak. Tizenöt legényből állott egy-egy asztaltársaság (syssitia) s ugyanennyien laktak egy-egy sátorban. A sorban vezényszóra igazodtak, mozogtak, s ennek köszönhették azt a fegyelmet, amelyet más görögök azelőtt nem ösmertek.

A bajtársi érzés a spártai ifjakkal teljesen feledtetni tudta a *családi érzést*, melyet akkor sem ösmertek meg igazán, mikor harminc esztendőös korukban

szavazó polgárok lettek s megházasodhattak. A spártaiak háza, butorzata, ősi szokás szerint, csak olyan lehetett, amelyet baltájával, fűrészével egymaga tákolt össze. Más munkával nem törődött. Földjét a helota művelte, termése a közös asztalt illette, hol régi bajtársaival együtt most is megjelent, mialatt felesége, gyermekei otthon ebédeltek, vacsoráltak. A nagyobbak eljöhettek a syssitiába, de csak azért, hogy apáik, nagyapáik hadi- és vadászkalandjainak elbeszéléseit, komoly társalgását hallgassák. A férfiút szintén ezek a beszédek, s nem az élet örömei vonzották Spártának ezekbe a kaszinóiba; hiszen leghíresebb nemzeti eledelükön, a fekete levesen is csak nevettek és gúnyolódtak az élni szerető görögök és külföldiek.

Minden holdtöltekor tartották a *hadiszemlé*t és a *népgyűlést* (apellát). A gyűlésen vitatkozás nélkül határoztak mindenben, amit az öregek eljők terjesztettek. Az *öreg*ek *tanácsa* (gerusia) a két király elnöklete alatt 28 (legalább hatvanéves) választott polgárból állott. Hagyomány szerint a delphoi jósigé (rhetra) javasolta, hogy ne a tanács, hanem a *nép* döntsön. A törvényeket a tanács indítványozta s elfogadás után — mint valami kormánytestület — az hajtotta végre; sőt meg is semmisíthette a népgyűlésnek minden olyan határozatát, amelyet az államra nézve károsnak talált. Tagjai minden tettökért feleltek, kivéve mikor mint a legfőbb törvényszék bírái hoztak ítéletet. Felelősek voltak elnökei, a *királyok* is. Spártának egyszerre mindig két királya volt, mert Hyllós ivadékai az Eurotas mentén eleinte két külön királyságon uralkodtak, s azokat, mint társuralkodók, csak 754 táján egyesítették. Békében csak az irántuk tanusított nagyobb tiszteletben különböztek polgártársaiktól. Az ország nevében ők áldoztak az isteneknek, az országos ebédeken (syssitiakon) kettős adagot kaptak, megjelenésök alkalmával mindenki felállt, a többenél nagyobb uradalmuk volt, s megajándékozták őket minden áldozatuk bemutatásakor, minden nemes fiú születésekor. Halálukat az egész ország meggyászolta és fényesen temette el őket.

A közzvélekedés 804 tájára teszi a spártai *alkotmány* keletkezését; de valószínű, hogy az átalakulás 754-ben történt, amely esztendővel az ephorosok névjegyzéke kezdődik. Spárta népe *Lykurgost* tartja a böles törvényhozónak. A krétai dórok hite szerint az ő törvényeiket is egy Lykurgos (a farkaskergető Lupercus?) nevű isten foglalta össze. Lykurgos nevű istenök a spártaiaknak is volt; a hazájukra boruló eget nevezték annak, s talán neki tulajdonították a hazájukban uralkodó rendet. Csak később gyanították, hogy alkotmányuknak embertől kell származnia; azonban — Herodotos szerint — még a delphoi jóshely is kételkedve fogadta a tanácsért jövő nagy spártait:

»Fölkereséd megszentelt csarnokomat te, Lykurgos,
Kit kedvel Zeus és valamennyi olymposi isten.
Nem tudom, istent lássak-e benned, avagy pedig embert;
Mégis erősebben hiszem: isten vagy te, Lykurgos.«

Annyi bizonyos, hogy ebben az alkotmányban nem Lykurgos, vagy más államférfiú *egyénisége*, hanem *korának szelleme* nyilatkozik meg; mint ahogy harmadfélezer év múlva sem Lafayette gondolata az ember jogainak kinyilván-

nítása, nem Kossuthé az 1848. évi demokratikus törvénykönyv. Azonban mindannyiunknak érdeme, hogy hazájuk fejlődésének eredményeit felismerték s rendszerbe foglalták. Lykurgos létezésének és egyéni alkotásának kérdése különben is mellékes azon valóság mellett, hogy Spárta isteni mű gyanánt becsülte a maga alkotmányát. Közel négy századig alig változtatott azokon az elveken, melyeknek alapján állami élete keletkezett. És mikor a VII. század vége felé tapasztalatait új rendszerbe foglalta, ehhez az új rendszerhez (Lykurgos alkotmányához) is ugyanazzal a szívóssággal ragaszkodott századokon át. A hagyomány ennek okát abban kereste, hogy Lykurgos esküvel kötelezte népét az alkotmány megtartására, míg ő vissza nem tér külföldi útjáról. De Krétáról sohasem tért vissza; még holttestét is elégettette s hamvait a tengerbe szóratta, hogy erekléyít a spártaiak haza ne vihessék s azt ne mondhassák, hogy szabad már változtatniok az alkotmányon, mert hazajött Lykurgos.

III. Kivándorlások és gyarmatosítások.

Ezzel vagy ezen! — szólta a spártai anya csatába induló fiához, mikor oda nyújtotta pajzsát. Jobb szerette, hogy a pajzson holtan hozzák haza, mint hogy azt eldobva meneküljön. S az ellenség tudta, hogy a spártai halni készül, mikor bíborpalástot ölt, felrakja ékszereit s dalolva rohan reája. A spártai győzni vagy meghalni, nem rabolni ment a háborúba. Mit ért volna a drága zsákmánnyal, mikor otthon tilos a fényűzés, a csillogás, hivalkodás, kényelem, jóformán még a kereskedelem is? A spártaiaknak hódítaniok, terjeszkedniök kellett, mert földre volt szükségük, hogy a nemes családokból keletkező újabb nemes családok közt új telkeket oszthassanak ki. A foglalás állami érdek is volt, mert a nemes csak mint földesúr teljesíthette katonai kötelességét. Ezért kellett az *első messenei háború* (743—724) után a legyőzöttek nagy részét helotákká, a tengerpartiakat pedig perioikosokká tenni. A *második messenei háborúban* (645—628?) azért kellett Tyrtaiosnak s másoknak oly kegyetlenül leverniök Aristomenes szabadságharcát, mert az utóbbi száz esztendő alatt a nemes családok szaporodtával a spártaiak földéhsége is növekedett.

A görög félszigeten kevés művelhető föld lévén, a népesség szaporodtával mind kevesebben juthattak földbirtokhoz, tehát politikai befolyáshoz. Az elégtelenek tehát *kivándoroltak*, hogy a *tengeren túl* keressenek fekvő jószágokat. Jellemző, hogy a Földközi és a Fekete tenger mellett mindenütt csak a legjobb fekete földekre vágytak; voltaképp tehát *a föld* és nem a víz vonzotta őket. A VIII—VII. században teljes erővel folyt a *gyarmatosítás*, melynek sorát az euboiai Chalkis 735-ben *Sicilia* keleti részén Naxosszal, az isthmosi Korinthos pedig 705-ben Syrakusaival kezdte meg. Elfoglalták az útbaeső szigeteket is, hogy így foglalásaikat biztosítsák. A sicíliai gabona néhány évtized múlva már nem egyszer enyhített a görögországi inségesek nyomorán, ha otthon rossz volt a termés. *Alsó-Itáliában* Chalkis a 730. év táján alapította újra a campaniai Kymét vagy Cumaet, s ezt tette az itáliai kereskedelem középpontjává. A szomszédos Parthenopét és Neapolist (Nápolyt) már ezek a gyarmatosok építették.

A Korinthusi öböl mellékén lakó achájok Peloponnesos legnagyobb részének elvesztéséért Itália legdélibb két félszigetének megszállásában kerestek kárpótlást s azt *Nagy-Görögországnak* nevezték. Ezt a nevet utóbb a görögök kezében levő egész Itáliára kiterjesztették. Legrégibb (720) gyarmatuk, *Sybaris*, nemsokára 25 más városon uralkodott, nagyszerű kereskedést folytatott Kis-Ázsiával és folytonosan versengett az odább, délen épült *Kroton*-nal.

A mai Franciaország délkeleti partvidékén Marseille (Massilia) 1899 december 9-én nagy fénnel ülte meg annak emlékeztét, hogy harmadfélezer esztendővel azelőtt Fönícia gyarmatát a phokisi görögök újraalapították. Ez a város viszont a galliai és az iberiai (spanyol) partokon állított új telepeket. Így a Földközi tenger nyugati medencéjének északi részén a legfontosabb kikötők a görögök kezébe jutottak; s a föníciaiak a tengeren szótlanul ösmerték el vezetésüket.

Még nagyobb erővel folytatták a Keleti medence és a Fekete tenger megszállását. Thrákiát és Makedóniát aranya, hajóépítésre való fája és termékenysége miatt becsülték. Az euboiai Chalkis és Eretria teleépítették városokkal Chalkidike félszigetét, Korinthos pedig a nevezetes Potidaiát alapította ottan. Az európai Megara a kisázsiai Miletost a Hellespontos és a Propontis mellől már meglehetősen viasszaszorította. Polgárai alapították 686-ban az ázsiai parton Kalchadont, s 658-ban az európai oldalon Byzantiont (a mai Konstantinápolyt). Száz esztendő múlva már a »barátságos tenger«: a Pontos Euxeinos mellékét is a miletosiakkal versenyezve gyarmatosították. A Földközi tenger déli részében egy dór gyarmatnak, a Kykladokban levő kicsiny Therának lakosai 630-ban az *afrikai* partokon *Kyrené*-t építették. Onnan meghódoltatván az egész felvidéket, Egyiptom és Karthago közt kitünő állást foglaltak.

A gyarmatokban és az anyavárosokban egyre-másra építették a hajókat. A divatos ötvenevezősek helyett Korinthos a VIII. század végén már trierákat, vagyis olyan hajókat kezdett ácsoltatni, amelyeken az evezősök háromemeletes padsorokban foglaltak helyet. Kereskedőhajóikat rendesen hadihajók kísérték, hogy szállítmányaikat a kalózok ellen védelmezzék. Első ösmeretes tengeri csatájokat a görögök 664-ben abban a polgárháborúban vívták, amelyben Korkyra (Korfu) szigete elszakadt alapítójától, Korinthostól. Hasonló zajos jelenetek közt, vagy egész csendben más gyarmatok is felmondták alapítóiknak az engedelmességet. Magának a félszigetnek városai, államai szintén kelletlenül tűrték egyik-másik szomszédjuk hegemoniáját. Politikai kapocs híján sehol sem fejlődött ki annyira az együvértartozás érzete, mint a három földrészen elszóródott görögöknél, kik közös származásuk, vallásuk, nyelvük, irodalmuk és egész műveltségük dicsőségében keresték és találták egységük legerősebb biztosítékát. Hellentől, a vízőzönből megszabadult Deukalion fiától, származtatták s hellének neveztek minden görögöt, barbárnak minden nemgörögöt. A hellének egysege (a panhellenizmus) alapját ez a csodálatos VII. század vetette meg.

IV. A városok és a nemzeti műveltség.

Görögország műveltségének középpontjai a *városok* voltak, melyek gyarmataik útján bámulatos gyorsan terjesztették az új szellemet. Az új szellem terjesztésének egyik, de még nem leghathatósabb, eszközét, az *írást*, föníciai módra alkották, de a jón alfabéta alakjában csak az V. században terjesztették el általánosan. Akkor jegyezték fel Homeros époszait, melyeket odáig is lelkesen szavaltak mindenütt, s az egyes törzsek hőseinek nagy tetteiben a közös nemzeti dicsőséget keresték. *Hesiodos*, az egyszerű pásztor és földműves, szent áhítattal énekel meg Theogoniájában az istenek mítoszait, de ott és a Munkák és Napok verseiben (száz évvel Homeros után!) már is keményen ostorozza a mindenben újítani akaró világot, mely szégyen és igazság nélkül hajszolja önérdékét. Azonban nemcsak a pásztoroknak és földműveseknek osztogat jó tanácsokat, hanem a hajósoknak és a kereskedőknek is; talán ez az oka, hogy mindjárt holtá után éppen egy város, Orchomenos emelt neki emléket. Az iskolákban mindenütt taníttatták a Munkákat és Napokat, melyek legjobban tanúsítják, hogy régi és új irány miként küzdött egymással. A régiséget dicsőítve önkéntelenül az újhoz csatlakozott maga Hesiodos is, midőn a görög irodalomba először mert bevinni egyéniséget.

Paros boldogtalan fiának, *Archilochos*-nak költészete már csupa tűz és szenvedély, akár Dyonisosról, akár a szerelemről dalol. Jambusaiban (650 táján) először csendül meg az igazi lantos költészet, melynek varázsa éppen az egyéniségben rejlik. Kortársa, a lesbosi *Terpandros*, talán Orpheusnál is nagyobb csodát követett el, mert a kövek helyett magukat a spártaiakat indította meg. Rávette őket, hogy dalolni és zenélni taníttassák gyermekeiket. Igaz, hogy a kardalban elvész az egyéniség, melyet Spárta és az ósdi tábor egyáltalán nem akart elismerni, pedig ezen épült fel az új Görögország és maga Spárta is csak az egyéniségnek hódolt, midőn hadvezérré tette legnagyobb költőjét. *Tyrtaios* harci dalai századok múlva is nagy tettekre hevítették Spárta ifjait:

»Ne féljen, ne remegjen senki,
Az ellenségünk bármi sok!
Előre! Pajzzsal kezetekben
Az első sorba rontsatok!»

Az ósdi város csak később félt annyira az új világnézet leghevesebb hirdetőitől, a költőktől, hogy a későbbi nemzedék el sem tudta képzelni Tyrtaiost spártainak, hanem sánta athéni tanítónak mondta. Pedig, mielőtt kaszánya lett Spártából, gyűjtani tudtak ott a sardesi vén *Alkman* szerelmes versei és bordalai is. A lesbosi nagy költőt, *Alkaios*-t, irodalmi barátság fűzte földijéhez, *Sappho*-hoz, a világ legnagyobb költőnőjéhez (628—568). A »tizedik Muzsa« boldogtalan szerelmében a leukádi szikláról a tengerbe ugrott, mert »Istennek látszott néki az a férfi (Phaon), ki szemtől szemben ült vele...« Szobrai Syrakusai és Byzantion közt több városban álltak; Mytilene és Eresos egyidőben az ő arcképével verették pénzeiket. Kegyesebb volt a sors a dúsgazdag tarasi *Arion* (625—585) iránt, ki a kalózhajón elzengett hatyúdala után a tengerbe

ugorván, az elbájolt delfinek mentették meg a rablók kezei közül. *Solon* a dal hatalmával bírt reá 500 athéni ifjút, hogy meginduljanak Salamis visszavételére, amit pedig — annyi sikertelen kísérlet után — a hatóság fejvesztés büntetésének terhe alatt tiltott meg. A törvényhozó útját ez a költői siker egyengette.

Pan syrinxe odakünn a mezőkön csak a pásztorokat gyönyörködtette; a költők a Pieriák mezeiről a városokba jöttek, ahol tapsokat arattak, gyűjtöttek s a társadalomra és a közéletre egyaránt hatottak. Közönségre a *tudósok* is csak a városokban számíthattak. Kutatásra elsősorban a természet készítette őket. Nem érték be a természet tüneményeinek, jelenségeinek, változatos alakzatainak megfigyelésével, hanem alapelemét is kutatták. A legrégebbi filozófus, a miletosi *Thales*, szerint minden a *vízből*, a szintén miletosi *Anaximandros* és *Anaximenes* szerint minden a *levegőből* származott. A három jón bölcselelő tehát a létezők végső okát az *anyagban* látta, ellenben a samosi *Pythagoras* a *számokban*, a számoknak egymáshoz való viszonyában, vagyis a mennyiség, mérték és az összhangzás (harmónia) eszméjében kereste. Krotoni egyesületében az ifjakat határozottan mennyiségtani alapon tanította bölcseletre, sőt politikára is. Arisztokratikus politikája miatt a demokraták elkergették s híveit mint újítókat üldözték. Matematikai bizonyosságával szemben az eleai iskola alapítója, *Xenophanes*, már a kételkedés (skepsis) képviselője, aki csak valószínűeknek s éppen nem bizonyosoknak tartja ösmerteinket. Mindent egyre vezetett vissza, ami azonban a néphittel, a politeizmussal szemben csupán valami panteizmusféle volt s nem maga az egyistenben való hit. Tanítványa, *Parmenides* kimondta, hogy a természet örök változásai közt csak egy az, ami van és ami változatlan, azonban ezt érzékeinkkel nem foghatjuk fel, hanem csak gondolkodásunkkal. Az elvont gondolkodásnak ebbe a szédületes magasságába az eleaiak közül *Zeno* követte őt legmerészebben.

Maguk a görögök 585 után *hét bölcset* ösmertek el. A névsorban állandóan csak *Thales*, *Bias*, *Pittakos* és *Solon* neve szerepelt; a többi három helyre még 18 tartott számot, legtöbb joggal *Kleobulos*, *Chilon* és *Periander*. Rövid, jeles mondásaik csakhamar szállóigék, valóságos közmondások lettek, míg elvont fejtegetéseik csak a legműveltebb köröket érdekelhették.

A természetről való bölcseledés (metafizika) és a gyakorlati tudományok közt a matematika szolgált hídul. *Pythagoras* bölcselete már talán csak történeti érdekesség, azonban az $a^2 = b^2 + c^2$ trigonometriai tétele a mi korunknál is tovább él. Lehet, hogy ezt a híres tantételét, valamint az irracionális $\sqrt{2}$ szám fogalmát is a hinduktól kölcsönözte, de tény, és ez a fontos, hogy mindezt ő hirdette először Európában s így őt tartjuk az európai matematika alapítójának. Ezen a földön a mindenséget először ő nevezte *rendnek* (kozmosznak). Először ő mondta a Földet a többi égi testhez hasonló golyónak, mely egy középpont: a láthatatlan középponti tűz körül forog. *Thales* érdemét (az 585 május 25-iki napfogyatkozás megjósolását) szintén nem kisebbíti, hogy a kínaiak már 2165 május 7-én beszéltek a Sukung-napfogyatkozásról. *Anaximandros* — talán nagyobb bátorsággal mint matematikai alappal — hajósok, gyarmatosok és kereskedők adatai alapján már megszerkesztette az első görög térképet. Térképvázlatokat azonban már régebben is készítettek a delphoi papok, kik leraj-

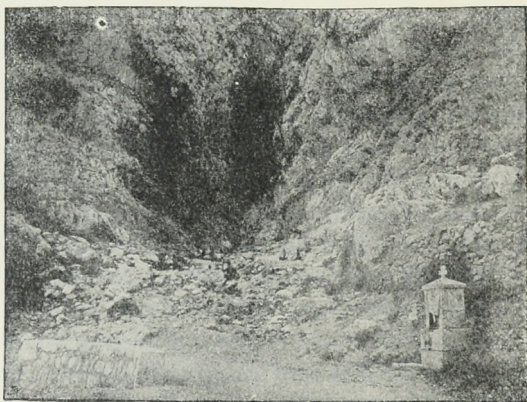
zoltak, leírtak minden új gyarmatot, melyeknek viszonyait, Apollo isteni tekintélyének megóvása végett, apró részletekig kellett ösmerniök. Templomukban, a hozzájuk küldött vagy hozott nevezetességekből valóságos történelmi és természetrajzi múzeumokat rendeztek be.

A méréstani ösmeretek terjedése új korszakot nyitott az *építő mesterségek* történetében is, mely a mykenei fényes korszak bukásától fogva majdnem féleztetve át csak téglá- és faépületekről beszélhetett. A VII. századtól fogva a hellének a technika minden ösmert eszközének felhasználásával ismét határozott stílusú kőtemplomokat emeltek. Nem érték be azzal, hogy egyszerűen kőből építsék, amit idáig téglából és fából építettek; sem azzal, hogy szolgálmodon átvegyék, amit az egyiptomiaktól, asszíroktól stb. utazásaik közben tanultak. A hazai és külföldi irányt összeegyeztették. Emlékeiket az *arányok* lángeszű megválasztásával tették nagyszerűekké. Henszlmann szerint az antik világban csak a hellén építéseknek volt valódi okszerű és szervi stílusa. A dórok első mesterük, a VIII. századbéli Gitiadas, példájára beérték a kezük ügyébe eső olcsóbb kővel. Lépcsőzetes alapon építették egyszerű templomaik széles falait, hatalmas oszlopait. A jónok a VII. századtól fogva márványból rakták templomaikat, melyeket a karsú, díszes oszlopok szinte leheletszerűekké tettek. A *jón stílus* épületeinek változatosságával, gazdagságával, terjedelmével is felülmulta a *dórt*. A kettő először 648-ban jelent meg egymás mellett, midőn Myron az olympiai dór kincsesház mellé jón modorban épített egy másikat.

A templomok és középületek mindjobban megteltek az istenek *szobraival*. A szobrokat inkább papi, mint művészi törvények szerint készítették, de már nemcsak fából vagy márványból, hanem ércből is. A chiosi *Glaukos* éppen a VII. században találta fel a vert érc összeforrasztását, a samosi *Theodoros* és *Rhaikos* pedig az ércöntést. Mindez a *szobrok* sokszorosítását s vele a műérzék terjedését is könnyítette. 580 táján tűnik fel az első két görög szobrász, a krétai Dipoinos és Skyllis. Csakhamar egész művészi iskolák alakulnak Korinthos, Sikyon, Argos és Aigina városaiban is. Azonban a műipar békőiből a szobrászat csak a következő században bontakozott ki. Akkor jött divatba, hogy szobrokat állítsanak az olympiai győzőknek, kiket meztelen testtel ábrázoltak, míg az isteneket csak határozott papi törvények szerint tüntethették fel. A természethez való visszatérés, a *mintázás*, oly szabadságot adott a görög művészetnek, amely minden idők legremekebb alkotásaira képesítette. Nagysága azonban csak az V. századdal kezdődik; akkor, amikor a nehézkesebb dórok helyett a szellemes jónok vették át a vezetést.

Homerosért *hét város* versengett: Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Chios, Argos, Athén; a hét bölcs dicsőségét szintén *hét város* követelte magának: Miletos, Priene, Mitiléné, Athén, Lindos, Spárta, Korinthos. A névsorban csak Athén neve ismétlődik. Minden név egy-egy *művelődési középpontot* jelent; részben olyat, mely a vidéket teljesen fel akarta áldozni a maga nagyságának. Lesbos szigetén pl. a vidék minden iskoláját bezárták, hogy a műveltségért minden áldozatot egy erős középpontban, magában Mitilenében, a fővárosban hozhassanak meg. Ily erős művelődési középpontok alapítása mégis közös érdek volt; Pittakos pl. nemcsak Mitilenének, hanem a maga vidékének, Lesbosnak,

sőt az egész görög népnek is dicsősége. Viszont az illető város is osztozott abban a diadalban, melyet az olympiai nemzeti játékok alkalmával valamely fia aratott.

67. ábra. A delphoi szakadék a kastaliai forrással.

A *vallási középpontok* nem voltak szükségképpen nagy városok. *Dodonát* a Tomaros száz forrása tövében nem ipara vagy kereskedelme, hanem Zeustölgyfája tette az egész hellen világ egyik legszentebb helyévé. *Delphoi* a Parnassos egyik hegytor-kában, inkább turistáknak, mint ájtatos búcsusoknak való meredek mészkőhegyek közt elrejtve feküdt. Mégis ezrek és ezrek vándoroltak oda, hogy a maguk és nemzetük ügyére vonatkozó jóslatokat (orákulumokat) hallgassanak meg. Apollo a triposon

ülő jósnőnek (a sybillának) lázasan, görcsösen vonagló ajkaival szólt hozzájuk s papjaira bízta, hogy szavai értelmét megmagyarázzák. Delphoit az isten szava a görög haza és a nemzeti művelődés középpontjává, a Peloponnesos fővárosává tette. A jóshely papsága mint nemzeti békebíróság ítélte az egymás közt viszálykodó görög törzsek, sőt a tengereken túl levő gyarmatok ügyében is, és a külfölddel szemben az *egységes nemzetet* képviselte. A papság az isteni jog erejével tartotta onnan együtt a nemzetet oly időben is, mikor a városok lakosaihoz szóló tudósok a kutatást s vele a kételkedést állították szembe a hittel. A papok és az államférfiak közös érdeme, hogy a hit és az állam komolyan azután sem jött ellentétbe, s egyik a másikat akkor is erősítette, mikor a kételkedés már általános lett. A gondolkodás eszükre, a titokzatosság szívére hatott.

A *test és lélek együttes nevelése* vallásos, állami és nemzeti érdek volt. Kréta és Spárta módjára ebben az időben már minden görög város, sőt falu is állított testgyakorló helyeket (gimnáziumokat, palaistrákat). Ezekben birkózással, futással, diskosdobással, dárdavetéssel, vívással edzették, növelték az ifjak erejét, ügyességét, hogy még a gyöngébb testalkatú is a maga képzettségét s akaratát állíthassa szembe a nyers erővel. A szelíd Muzsáknak, a tudománynak és az irodalomnak is ilyen helyen áldoztak, kivált a jónok területén.

Az egyes városok palaistraiban kiművelt ifjúság időnkint megjelent az ország különböző részeiben rendezett *nemzeti játékversenyekeken*, hogy testi és lelki műveltségét kérédekezés nélkül mutassa be isteneinek és nemzetének. A legrégibb *amphiktyoniák* ilyen versenyek — agonák — rendezése és védelme végett alakultak. Több (rendesen 12) város vagy nép (ethnos) egyesült, hogy megtalmazzon egy-egy szent helyet, s az ott tartott búcsúk, játékok, gyűlések és vásárok idején békét biztosítson minden résztvevőnek. Legnevezetesebb volt a pylai-delphoi amphiktyonia. Nemcsak vallási, hanem politikai ügyekben is határozott és négyévenként biztosította azt a négyhavi fegyverszünetet, amelyet

az ünnepek alatt a szövetség egyetlen városának sem volt szabad megzavarnia. Háború idején nem rombolhatták le egymás városait és ivóvízüktől sem foszthatták meg ezeket semilyen körülmények között. Különben a többi együttesen támadt a vétkesre. Maguk a közös ünnepek még inkább hatottak az erkölcsök szelídítésére, a közműveltség s a nemzeti összetartás emelésére. Ez összetartás azonban csak lassan fejlődhetett. Így pl. az *olympiai ünnepekre* az elisi Alphaios partjain eleinte csak maguk a peloponnesosiak jelentek meg. *Koroibosz* 776-ban kezdődik a győztesek névjegyzéke. Aranykésével a kijelölt fiú először az ő számára vágott gallyat arról a szent olajfáról, melyet Herakles a Duna árnyékos forrásai mellől (?) vitt oda. Ezt a jutalmat az ifjú többre becsülte a világ minden kincsénél, és századok mulva hatalmas római császárok szálltak síkra érte. Egész Hellast csak 556-ban bocsátotta Peloponnesos ezekhez a versenyekhez, az egész hellén világ pedig csak ezután negyven év mulva vehetett bennük részt. A VI. században új meg új versenyjátékok alakultak: Delphoiban a pythiai Apollo, az Isthmosban (582) Poseidon, és az argolisi Nemeában (573) Zeus tiszteletére. A rendező városok mindenütt a legnagyobb fényt fejtették ki, hogy gazdagságukat, műveltségüket csillogtassák. Még a győztes szülővárosának nevét is dicsőítették, és az istenekkel egy sorban állítottak szobrot Olympia szerencsés harcosának,

»Kit megtapsol egész Graecia s Pindaros
Megzeng, magát félistenekhez
Méri s az ég özönébe' fürdik.«

A kincstár.

Oltár.

Metroon.

Oltár.

Visszhangesarnok.

68. ábra. Az olympiai Altis.

Pindaros (521—440) a négy város versenyjátékainak virágkorában 44 ódát írt az egyes daliák dicsőítésére s ódáit ezer meg ezer ember énekelte a diadal helyén s mindenütt, ahol csak hellének laktak.

Hazánk alapításának ezredik esztendejében magyar ifjak is több diadalt arattak a másfélezeréves halottaiból feltámasztott olympiai játékokon; de semmi sem adhatja vissza többé azt a varázst, melyet Koroibos 293-ad magával élvezett, mikor még az olympiádok négyéves időközeit is róluk nevezték el.

Hogy minden ifjú és férfiú megjelenhessék a játékokon, kitűnő *utak*-kal kötötték össze a nagyobb városokat. Nemcsak a kocsiversenyek részesei hajthattak el kényelmesen a pythiai játékokhoz Delphoiba vezető merész hegyi úton, hanem — ami nélkül búcsú akkor sem eshetett meg — az *iparosok* meg a fazekasok is vígan döcöghettek el a vásárokra.

A *fazekasoknak* a VII. században már egész városnegyedük volt Athénben, s készítményeiket — kocsin vagy hajón — világszerte küldözgették. A görög városok hajói Kolchis és Gibraltár közt nagyon sok helyen megfordultak. Vassal, fémtárgyakkal, borral, olajjal, fűgével, mézzel, gyapjúval, tonhalakkal, gyógyító növényekkel, az iparcikkek közül pedig edényekkel, műtárgyakkal, szövetekkel stb. élénken kereskedtek. Ők szállították az összefogdosott rabszolgákat a hazai gyárakba, melyek csak ilyen nagyszámú ingyenes munkával teljesíthették az egyre szaporodó megrendeléseket. Olcsó, jó és izléses készítményeikkel csak így hódíthatták el a piacokat a föniciaiaktól.

A *kereskedelemben* a csereberélés ősi szokásával szakítottak. Eleinte nagyjából a babiloni súlyrendszert fogadták el, s ezt tették a fizetés alapjává. Hat kis vasrúd vagy nyárs (obolus), amennyit egyszerre átmarkolhattak, egy drachmát (egy koronánál kevesebbet) ért. Kezelése bajos lehetett, mert száz drachmának (egy minának) elszállítására — súlya és alakja miatt — egész koei kellett. Ez tehát a cserekereskedésnek még mindig kényelmetlen módja volt. *Pénzt* (Lydia módjára) arannyal kevert ezüsből, majd színaranyból Phokaiában vertek először. A VII. században az *aiginai pénz* volt a legnépszerűbb. Alapja a *talanton*, mely 36·4 kilogrammot nyomott és körülbelül 7646 koronát ért. Egy talantonban 60 mina, egy minában 100 drachma, egy drachmában 6 obolus volt. A félszigeten, Hellast és Korinthost kivéve, mindenütt ezt használták, s elterjedt az Kréta szigetén és a Kykládokon is. A többi város és állam a majdnem egyharmaddal kisebb *euboiai* értéket fogadta el, vagy pedig — mint Spárta — a vasrudak mellett maradt.

Apollo delphoi jóshelye egyúttal *nemzeti börze lett*. A templom körül levő téren gyűltek össze a kereskedők. A külföldről magukkal hozott sokféle pénzt átadták a templom igazgatóinak. A pénzváltó beült a templomba, a különböző pénznemeket felváltotta s az üzlet megindult. Pénzüket a kereskedők azokban a bizonytalan időkben nem merték hazavinni, hanem, mint valami takarékpénztárban, a templomban helyezték el. A papság nemcsak megőrzésére, hanem kölcsönzésre is vállalkozott. Így néha milliókra menő kincs halmozódott egybe. Minden városban gyarapodott a *bankárok* száma. A tőkepenzesek a Dél-Orosz- vagy Dél-Olaszországból hozatott olcsó gabonával máris kétségbeejtő helyzetbe juttatták a görögországi termelőket, kik olyan áron nem szállíthattak;

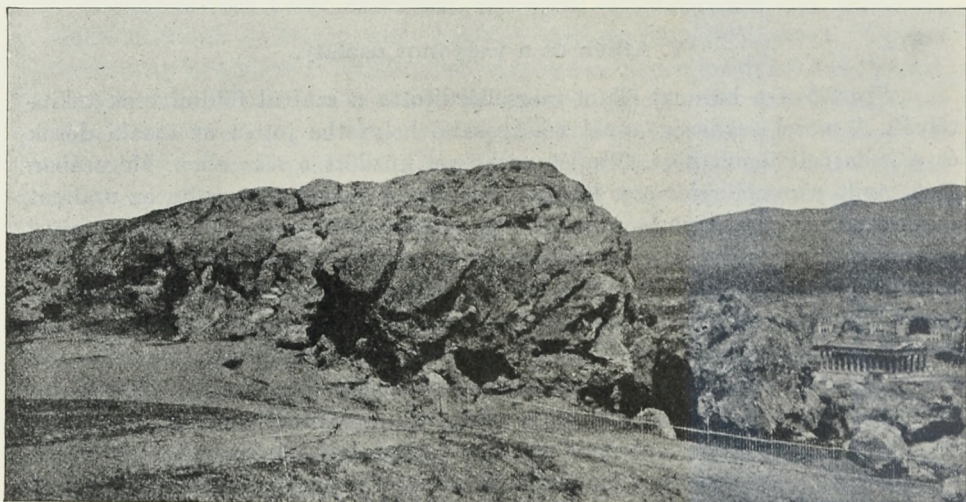
ha mégis megkísérelték, adósságba kellett verniök magukat. Tizennyolc százalék volt a legkisebb kamat, amennyit tőlük a hitelezők szedtek. Követeléseiket egyúttal be is táblázták földjeikre, amelyeket a fizetni nem tudóktól potomáron szereztek meg. Azokat a köveket, melyeket az adósság összegének megnevezésével a betáblázás (hypotheka) jeléül az adósok földjeire állítottak, méltán nevezték tehát a mezei gazdaság sírköveinek. Az egykor szabad földműves a hitelezők rabszolgája lett. Nem a gazdag gyárosoknak ily módon szerzett munkásaira gondolt Saint-Just, mikor harmadfélezer esztendő múlva a franciák paraszt köztársaságáról álmodozott. Úgy találta, hogy az a boldogság, mit a köztársaság nyújthat, nem Persepolis, hanem Spárta és Athén legszebb korának boldogsága, vagyis a zsarnok gyűlölése és a megelégedés egy kis kunyhóval s azzal a szántóföldecskével, amelyet egy ember maga is megművelhet.

V. Athén és a vagyonos osztály.

Spartában a katonai állam megszilárdította a szabad földművesek tekintélyét. A mezei gazdaság annál válságosabb helyzetbe jutott az északi dörök és a hellasbeli jónok közt. Minden eszközzel küzdött a *tőke* ellen. Megarában (640) nyílt *parasztlázadás* tört ki, melynek vezére magához ragadta az uralmat s diktátor módjára kormányzott. A nép *zsarnoknak* (*tyrannos*) nevezte, mivel erőszakos úton jutott a hatalomhoz; de a zsarnok szónak abban az időben nem volt az az értelme, melyet a későbbi önkénykedések és kegyetlenkedések adtak. Lydia zsarnokai Gygestől Kroisosig (547-ig), Korinthos tyrannosai Kypselostól Perianderig (657—586) mindenütt a szegény nép vállain emelkedtek föl. A gazdag polgárok csakhamar melléjük sorakoztak, mert a földművelés mellett az ipart és a kereskedelmet is pártolván, a városokat odáig alig sejtett módon felvirágoztatták s mindent megtettek egészséges közgazdasági viszonyok teremtésére, a jogrend megalapítására. A városok maguk is érezték, hogy nem maradhatnak meg csökönyösen ősi szokásaik mellett most már, mikor falaik közé a gyors meggazdagodás reménye büszke nemeseket és szökött jobbágyságot, kifáradt kalózságot s a társadalom minden rétegéből való egyéneket csődített, kik a meggazdagodott tősgyökeres polgárokkal *egyenlő jogokat* követelnek. A csak imént alapított városok könnyebben rászánták magukat törvényeik összeírására, kodifikálására. A rohamos változások idejében, a VII. században, a délitáliai Lokroi Epizephyrioi volt az első, mely elfogadta *Zaleukos* írott törvényeit; a sicíliai Katanának *Charondas*, Korinthosnak *Phidon*, Thebainek *Philolaos*, Mytilenének *Pittakos*, Krétának a mesés Minos után majdnem ezer esztendővel a *gortyni* 12 tábla ösmeretlen írója, Athénnek pedig *Drakon* és *Solon* adtak törvényeket.

A VII. század forradalmi szelleme fejezte be az *athéni* (helytelenül attikai) állam egységét. Athén nem minden küzdelem nélkül érte el, hogy most már 12 város és mintegy 100 falu tartozott hozzá. Ötszörte kisebb és csak felényi népes terület, mint Pest vármegye. De milyen helye van ennek a talpalatnyi földnek a politikai s a művelődéstörténelemben! Úgy látszik, minden nagyobb várost egy-egy alkotmánymódosítással kellett megnyernie. Alkalmasint ezért

választották ketté a királyságot, mielőtt elesett *Kodros*, az utolsó király (1068?), ki oly nemes önfeláldozással védte meg hazáját. A kettéválasztás után *Kodros* fia, *Medon* maradt a király (*basyleus*), és *Ion* lett a *polemarchos*, vagyis hadvezér. *Ion* négy fiától származott állítólag a négy *phyle*, a négy törzs (*aigikoreis* = kecskepásztorok, *argadés* = földművesek, *hoplites* = katonák és *geleontes* — ragyogók, vagyis a papok és az előkelők). Minden *phyle* 3 *phratría*-ra, minden *phratría* 30 nemzetségre oszlott. Társadalmi tekintetben megkülönböztették az *eupatris*okat (nemeseket), *geomoros*okat (földműveseket) és *demiurgo*kat (iparosokat). *Akastos* király idejében a király hatalmában egy harmadik méltóság, az *archon*, osztozott, s ezzel egyidőben megszűntették az örökös királyságot. Tízévenként eleinte még *Kodros* vagy inkább *Medon* családjából, két ciklus (20 év) leteltével azonban egészen szabadon választották a királyokat.

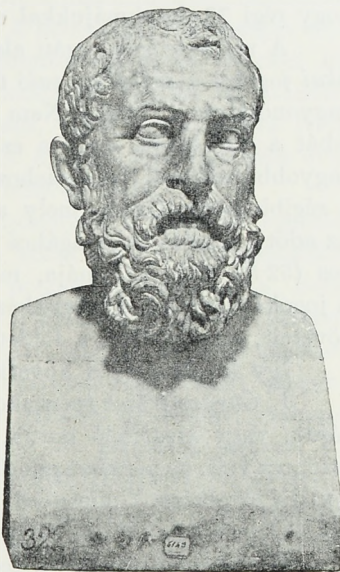
69. ábra. Az areiopagos halma.

Végre (682?) olyképp rendezték a kormányhatalmat, hogy az archont állították a kormány élére, kit névadónak (eponymosnak) azért híttak, mert az esztendőt róla nevezték el. Főfeladata a közigazgatás vezetése, a tulajdon, a család, örökség és házasság, az özvegyek és árvák ügyeinek védelme. Most már kisebb rangja volt az *archon basyleus*-nak, ki a király címét és jelvényeit viselte, az állam nevében áldozatokat mutatott be az isteneknek s a vallásosságra, az istentiszteletre és a papságra ügyelt fel. Ő az areiopagos elnöke. Az *archon polemarchos* a hadsereg főparancsnoka s háborúban a jobbszárny vezére, polgári ügyekben a metoikosok és az idegenek (vendégek) bírása. A többi hat archon mint *thesmotheta* (bíró) külön, zárt testületben vezette az igazságügyet. Az ekként 9 archonból álló kormányt évről évre megújították. A lelépő archonokat életök fogytaig meghagyták az areiopagosban, az Athené areia (»fenyegetés«) halmán üléselő tanácsban, mely főbenjáró ügyekben ítél, a törvények végrehajtásáról gondoskodott s a közigazgatást vezette. Annál jobban fájt a tősgyökeres nemeseknek, hogy

a VII. században a nem-nemes birtokosok is nemesi jogokat nyertek. Most már összesen 360 nemzetség osztozott a hatalomban. *Kylon*, ki 640-ben az olympiai játékokon olajágat nyert, a régi nemesek élén forradalmat támasztott és zsarnokságra tört, az Alkmaioni *Megakles* archon azonban a tenger melléki lakosok, tehát a reformpártiak élén leverte őket. A nemesek számkivetették a gazdag Alkmaioniakat s a népet azzal akarták jutalmazni és megnyugtatni, hogy *Drakon* archonra bízta (621 táján) a törvények írásbafoglalását. Az Aristotelesnek tulajdonított Athenaión politeia szerint *Drakon* *mindenkinek* politikai jogot adott, ki saját költségén teljes fegyverzetben katonáskodott. Őt dicsőíti a timokrácia behozatala miatt, mikor azt állítja, hogy az új »alkotmány« értelmében az archonokat, kincstartókat (tamiasokat), a gyalogsági tábornokokat (strategosokat) s a lovassági tábornokot (hipparchost), a 400 tanácsost stb. a *vagyonosok* közül a nemes származásra való tekintet nélkül választották. Azonban újabban kiderültek ennek a felfogásnak tévedései. *Drakon* ily messzemenő reformok nélkül is nagy érdemeket szerzett, mikor véget vetett a vérbosszú zabolátlan társadalmi szokásának, s midőn törvénybe iktatta a régi hagyományos büntetéseket, a melyek még a gyümölestolvajra is halált mértek. Az ephe-táknak régi, 51 tagú bíróságára bízta a szándékos emberölés, méregkeverés stb. ügyében való bíraskodást. A nép úgy találta, hogy *Drakon* törvényei igen szigorúak, hogy azokat »vérrel írta« és voltaképpen a hitelezőknek, tehát a gazdagoknak érdekeit védelmezte. Polgárháború tört ki, melynek célja *politikai és társadalmi egyenlőség* volt. A nagykereskedők kényelmetlenül érezték magukat, mert sokkal jobban érdekelte őket a Szuez-csatorna, melyet szövetségesük, *Nikó fáraó*, most kezdett ásatni, s mely őket *Arábia* és *India* kincseivel kecsegtette. Ha mindez csalóka remény volt is, csak az imént szállták meg egy másik gazdag vidék kapuját, a *Hellespontos* bejáratát; azért most előbbrevalónak tartották, hogy *Attika* partjain a *Saroni öblöt* maguknak biztosítsák. Ez csak akkor sikerült, mikor *Salamis* szigetét a *Solon* versein lelkesedő ifjúság *Megarától* elfoglalta, s az *eleusisi kikötőt* az athéni kereskedelem számára megnyitotta.

Solon nemesnek született, kereskedő volt, de, mint költő, a nép előtt is kedves. Elégiáiban elégszer elmondta, hogy »rossz törvényekben látja a baj gyökerét«; ép rendet a törvény teremtet, az veri békóba a bűnös terveit és tagjait. Elsimít minden egyenetlenséget, lelohasztja a kevélynek gögjét; elszáritja a bajok fakadó rügeit.

»Ferde jogot helyes útra terel, mérsékli a döllyöt,
Elfedi a véres forradalom nyomait.«

70. ábra. Solon.

Ő maga a forradalommal járó tyrannist visszautasította, s 594-ben mint első archon teljesen törvényes eszközökkel vállalkozott a társadalmi és politikai ellentétek kiegyenlítésére.

Elengedte az összes függő adósságokat, eltávolította az adósok földjeiről a betáblázást jelentő köveket és szabadonbocsátotta az adósokat. Intézkedését egyszerűen a terheken való könnyítésnek (*seisachteia*) nevezték, holott az a köznyomornak szinte példátlanul gyökeres orvoslása volt; olyanforma, mint a legújabb korban a jobbagságnak kárpótlás nélkül való eltörlése. A gazdagoknak dicsőségükre válik, hogy a haza érdekében ily áldozatokat zúgolódás nélkül hoztak meg. Őket különben Solon új és rájuk nézve kedvezőbb pénzláb behozatalával békítette ki. Mindenesetre sokat, legalább is 27% nyereséget jelentett, hogy régi 73 drachmájukkal most 100 drachmás fizetéseket teljesíthettek.

A nemzetségek jogán alakult állam alapjában megrendült, mikor a *politikai jogokat a születésre való tekintet nélkül mindenkire kiterjesztette*, de mégis a vagyonossághoz kötötte. Nem a föld terjedelméhez, hanem annak jövedelméhez, tehát a *munkához*, mely a szorgalmas embert előkelőbb osztályba emelhetett, nagyobb politikai befolyáshoz juttathatta. Ő adott igazi jelentőséget annak a régebbi beosztásnak, mely a népet *vagyona szerint* négy osztályba sorozta. Az adót a termés nagyságához képest vetette ki: aszerint, kinek mennyi medimnos (52·53 liter) gabonája, mennyi metretes (39 liter) bora, faolaja termett. A jogokat is ehhez a terméshez mérte, míg pénzben aránytalanul nagyobb tőkét követelt, amennyiben a földet sokkal megbízhatóbb adóalapnak tartotta.

Igy keletkezett a következő négy osztály:

I. *Ötszázmérősek* (pentakosiomedimnosok), kiknek legalább 500 mérő gabonájuk, vagy megfelelő boruk, olajuk termett. A medimnos ára rendszeren egy drachma volt, de pénzben ennek tizenkétszeresét, vagyis 6000 drachma (egy talanton) évi jövedelem kimutatását követelték, hogy valakit ebbe az osztályba sorozzanak. A hatalom tehát jobbadán a régi nagybirtokosoknál, az eupatrisoknál maradt.

II. *Lovagok* (hippeis), legalább 300 mérővel (tehát a régi köznemesekek), vagy 3000 drachmával.

III. *Igások* (zeugitai), legalább 200, mások szerint éppen csak 150 mérővel, vagy 1000 drachmával.

IV. *Munkások* (thetes), a még kisebb vagyonú szabad parasztok, mesteremberek, napszámosok, sőt némelyek szerint a leggazdagabb tőkepenészek is, ha nem volt felsőbb osztályra jogosító földjük.

Solon tehát a *fokozatos (progresszív) adó* rendszerét hozta be. A három első osztálybeliek saját költségükön, nehéz fegyverzetben (a gazdagabbak lovon) szolgáltak, minek fejében a tisztviselőket közülök (és pedig az archonokat, tehát az areiopagos tagjait, csakis az első osztályból) sorsolták ki. A munkások zsoldot húztak mint gyalogkatonák vagy tengerészek, s a népgyűlésben a többivel együtt szavaztak. A *metoikosok* (az Athénben lakó idegenek) nem vásárolhattak földet, azért most még politikai jogokat sem élveztek, adót azonban ők is fizettek.

Solon az arisztokráciáról mintegy átmenetül a demokráciára, így teremtette meg a *tímokráciát*. Alapjául a földbirtokot hagyta meg, de már a tőkepenészek elől sem zárta el a politikai életet.

Az államot a 4 phyle szerint összesen 48 *naukriára*, vagyis hajóépítő kerületre osztotta. Minden naukria egy hadihajót és 2 lovast tartozott felszerelni s a szükséges pénzt az egyes osztályok adója arányában kellett összegyűjtenie.

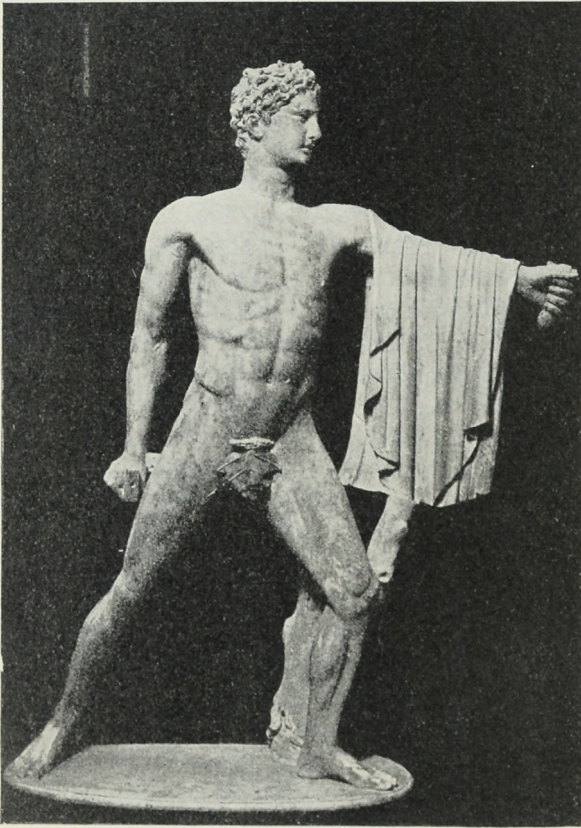
Solon kísérelte meg először, hogy *összeegyeztesse a mezei gazdák s a tőkepénzesek érdekeit*. De továbbra is megosztotta nemzetét, midőn a tisztségeket a három első osztályhoz kötötte, a IV. osztálybelieket pedig kizárta minden tisztségből, még a *négyszázak tanácsából* (a buléból) is. A tanácsot a 3 első osztálynak legalább 30 éves tagjaiból mostan szervezte. A polgárokat csupán a *népgyűlésben* (az ekklesiában) és a *népbírószágban* vagy esküdtszékben (heliaia) állította egy sorba. Igaz, hogy ebben a kettőben gyökerezett a *népfeltség* elve. Az ekklesiában választó volt a nem választható is és szavazott a háborúindítás, békekötés dolgában, sőt a tanács törvényjavaslatai felett is. A heliaiában felelősségre vonhatta az összes tisztviselőket. Az areiopagosnak fenntartott egyes eseteket kivéve, minden megfelebbezett ügyben az ő szavazatával hozták az ítéletet. A nép ítélete ellen sehová sem lehetett felebbezni, mert »a nép szava Isten szava«. Osztálykülönbség nélkül állampolgár volt minden legalább húsz éves athéni, aki a népgyűlésben és az esküdtszékben résztvehetett.

Solon polgári, család- és magánjogi törvénykönyve a *polgárok egyenlőségének elvét* hirdette. Drakon szigorú büntetései közül csak a gyilkosságokra vonatkozókat hagyta meg s a politikai bűnösök polgárjogát visszaadta. Becstelennek nyilvánított minden polgárt, ki válságos időkben valamely párthoz nem csatlakozott. A polgári méltóság érzete követelte, hogy az adós ne köthesse le többé magát rabszolgának ; az apa ne adhassa el leányát vagy hűgát, nénjét ; hogy a polgártársán esett sérelem miatt akárki is panaszt emelhessen ; minden családtalan polgár szabadon tehessen végrendeletet, de atimíával sújtsák, ha öröklött vagyonát eltékozolta. Éppen azért a pazarlás gátlására korlátozta a nők és a temetkezések fényűzését. Minden polgárnak jogában állt, hogy belépjen valamely törvényes egyesületbe vagy szövetkezetbe stb. A gimnáziumokban és palaistrákban csak testgyakorlatokat követelt. Igen nagy jutalmakat tűzött ki az olympiai és isthmosi játékokon győztes athéniek részére. Minden fiút felhatalmazott, hogy ne tartsa megöregedett apját, ha ez valamely mesterségre nem taníttatta őt. A tudományok és az ösmeretek terjesztését a magániskolákra bízta s a közműveltség mégis bámulatosan terjedt.

Solon a prytaneionban fatáblákra (axones) íratván törvényeit, archon-sága leteltével külföldre indult. Folytatta előbbi foglalkozását, újra kereskedő lett. Jellemző, hogy a kereskedő állambölcséségének Athén talán éppen a kereskedelem terén vette legnagyobb hasznát. Solon a politikai kiváltságokat még mindig a földbirtokhoz kötötte, másrészt azonban a kereskedelem elszigeteltségének nagyon sok okát megszüntette, még pedig a legfontosabbak egyikét azzal, hogy elfogadta a chalkisi pénz- és mértékrendszert s határozottan belépett a kereskedő jón államok csoportjába. Talán éppen ez okozta, hogy, míg a földbirtokosok (oligarchák) az alkotmány fentartására, a tenger mellékiek pedig — a visszatért Megakles vezetése alatt — legfeljebb annak módosítására törekedtek, addig a hegyvidéki parasztok (diakrioi) egyenesen el akarták törölni és bizony már a közben hazatért Solon sem tudta verseivel és beszédeivel megmenteni.

VI. Athén és a demokrácia.

Egy emberöltővel Solon törvényhozása után, 562-ben, a szegény athéni nép vértanúnak tekintette *Peisistratost*, a jeles hadvezért és szónokot, ki a nép jogainak védelmében nyert sebeit mutogatta. A népgyűlés testőrököt rendelt oltalmára, azután bevette Athén fellegetvárát (az Akropolist) s kinevette Solont,

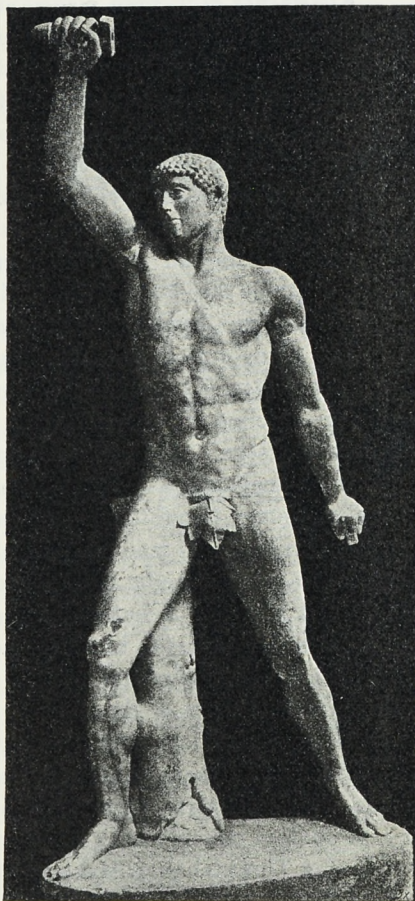
71. ábra. Aristogeiton. (Márványszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

ki saját háza kapuja előtt tiltakozott a *tyrannis*, a zsarnokság ellen. Peisistratost ugyan a másik két párt 556-ban elkergette, Megakles azonban, saját tekintélyének szüntével, maga is szövetkezett vele. Peisistratost 553-ban egy szép virágárusleány, Phye, Pallas Athenének öltözve úgy vezette vissza Athénbe, ahogy több mint 2400 esztendő múlva (1789 október 5.) egy másik szép virágárusleány, Louison kisasszony, Versaillesba vezette a forradalmat, hogy négy esztendő múlva Candeille kisasszony a Notre-Dame templomában Robespierret már mint az Ész személyesítője mutassa be a jövő idők emberéül. A nép, amely mind a két városban földosztásról, teljes egyenlőségről álmodozott, hat évre tudta biztosítani a forradalom sikerét. Egyikben sem hitte komolyan, hogy

diktátor uralkodik rajta ; az athéni nép Peisistratos bukásában épp úgy a szabadság bukását siratta (546), mint a párisi a Robespierre halálában. De a forradalom még egyszer visszatért mind a kettőhöz, ha csak azért is, hogy minden eredményét egy-egy tyrannosnak ajánlja fel : Athénben (538) megint Peisistratosnak, Párisban Napoléonnak. A demagógia izzó kívánságai után mind a két helyütt be tudta érni a törvény előtt való egyenlőséggel és egy zsoldosseregge támaszkodó személyes uralommal. Ez az uralom itt is, ott is megtartotta az alkotmányos kormányzat külsőségeit, a magánjogot pedig minden eddiginél nagyobb tiszteletben részesítette ; Athénben Solon magánjogi törvényei meg-

tartásával, Párisban a Code civil megalkotásával. Egyébiránt mind a két forradalom a földhöz ragadt jobbágyok felszabadításán kezdődött. Athénben a napszámások és zsellérek (hektemoroi) örök tulajdonul vehették meg azt a telket, melynek jövedelme $\frac{5}{6}$ részben idáig földesuraikat illette. A száműzöttek javain szabad parasztgazdaságok keletkeztek. Peisistratos a parasztok kedves isténének, Dionysosnak, fényes állami ünnepeket rendelt. Törvényekkel biztosította a földművelés, olajfatenyésztés, az ipar és a bányászat érdekeit. A várost nagyszerű középületekkel díszítette, miközben a szegény munkásoknak jó napszámot fizetett. Ő alapította az első közkönyvtárat, ő íratta először össze Homeros és a többi jeles költő műveit, énekeit stb. Valóságos udvari költőivé tette Anakreont és Simonidest; megteremtette műpártolásával az athéni művészetek virágzásának első korát. Emelte a szárazföldi és a tengeri haderőt, kereskedelmi és politikai szerződéseket kötött külföldi államokkal; a Strymon mellékén (a makedóniai Amphipolis környékén) aranybányákat, a kereskedésnek pedig új utakat nyitott; a Hellespontos mellett a thrák Chersonesos urát, Miltiadest, az athéni fennhatóság elismerésére bírta. Szóval, a legújabb kor felvilágosult abszolutistáinak nagyon jó példának szolgált, hogy a *szabadságon kívül* alattvalóiknak minden testi, lelki szükségéről gondoskodjanak.

Peisistratos halála után (527) fiai, *Hippias* és a költő *Hipparchos*, ugyanazon szellemben uralkodtak tovább. Sokat tettek a nép műveltségének emelésére, udvari életükkel azonban erkölcsének megrontására is. *Anakreon*, ahogy maga bevallja, Erosról zengett akkor is, mikor Kadmosról, az Ateusokról akart volna énekelni, vagy Heraklest óhajtotta dicsőíteni. Nem törődött a hősökkel, mert lantja önkéntelenül Eros bájairól, vagy pedig az ivás gyönyöreiről szólott. Harmodios és Aristogeiton nem annyira hazafias elkeseredésükben, mint inkább fajtalan szerelmüktől ösztönözve gyilkolták meg *Hipparchost*. Az athéniek később a szabadság visszaállítóiként ünnepelték őket és ők voltak az első polgárok, kiknek maga az állam emeltetett szobrot. A zsarnoki uralom végleges letörésére különben az Alkmaioniak vállalkoztak. A delphoi jóshely tanácsára behívott spártai hadak élén 510-ben elűzték a

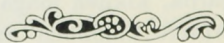

72. ábra. Harmodios. (Márványszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

testvérének halála óta kegyetlen *Hippiast*. Hippias bosszút lihegve hódolt a perzsáknak, Athén pedig pártoskodással tette kockára az éppen most visszanyert szabadságot. *Isagoras* archon a spártaiak segítségével bízva, a nemesek élén Solon alkotmányának eltörlésén, az Alkmaioni *Kleisthenes* pedig a néppárt élén annak fejlesztésén fáradozott. Három évi villongás, a nemesek, a spártaiak és szövetségeseik veresége után végre is a nép kerekedett felül.

Kleisthenes végképpen megszüntette a születéssel, családjával járó kiváltságokat. A hektemorosokat, sőt az Athénben régen letelepült idegenek egy részét is teljesjogú polgároknak nyilvánította. Megszüntette az ősi négy phylét, de phyléknek nevezte a most alakított tíz új kerületet s phratriáknak azok járásait. A kerületek nem egy, hanem három tagban terültek el; mindeniknek volt alföldi, felvidéki és tengerparti része és mindegyik legalább 10 községből alakult. Kleisthenes a községek gyökeres szervezésével emelte a nép politikai súlyát. Mivel a község és a nép egyaránt *demos* nevet viselt, a benne rejlő erőt (kratos) vagy uralmat méltán nevezték *demokráciának*, a nép erejének, uralmának. Minden új phyle 50—50 tanácsost választott, úgy hogy a nép hatalma mostantól fogva nem a négy-, hanem az ötszáz tagból álló buléban gyökerezett. Öt év múlva a nép azt a jogot is megnyerte, hogy phylénként 1—1 strategost válasszon és hogy *ostrakizmossal* (legalább 6000 cserép- vagy kagylószavazattal) vagyona és becsülete sérelme nélkül tíz évre számkivetésbe küldhessen akárkit, aki-nek népszerűsége, gazdagsága, nagyravágyása szabadságát veszélyeztethette. A tyrannis megalapítása ezentúl bajosabb volt, mert Kleisthenes a tanácsot tíz szakasopontra (prytaneisre), az esztendőt pedig tíz részre (prytaneíára) osztván, minden tizedben más szakasopontra bízta az ügyek intézését és a népgyűlés vezetését; a sereget pedig olyképp rendelte a tíz strategos alá, hogy mindennap más legyen a vezér. A hatalom élén tehát sokáig senki sem maradhatott.

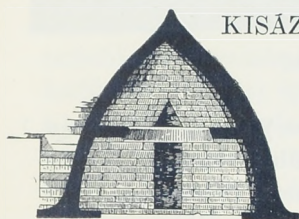
Kleomenes spártai király a nemesek, thebaiak, aiginaiak, chalkisiak és korinthosiaiak szövetségében akarta megakadályozni a demokráciának ezt a diadalát. Kleisthenes a demokrata alkotmány védelmére Artaphernes sardesi perzsa satrapától, Darius király testvérétől kért segítséget; de nem kapta meg, mert Athén tudni sem akart Hippias visszafogadásáról. Csak idő kérdése volt ezentúl, hogy Hippias nagyravágyása mikor zudítja Görögországra Perzsiát. Ez a birodalom már nemcsak a kisázsiai görögöket nyomta el, hanem az európai partokon, a Thrákiában és Makedóniában levő gyarmatokat is hódoltatni kezdte. A veszedelem tehát nem csupán Athént fenyegette, hanem a peloponnesosi szövetséget is. A családi viszálykodásokon kívül ez lehetett egyik oka, hogy *Demaratos* spártai király az ellenség előtt cserbenhagyván társát, Kleomenest, lehetetlenné tette az Athén és Spárta közt való háború folytatását s lehetővé, hogy Athén minden más ellenségén győzzön. Athén még a szomszédos Plataiát is felszabadította Thebai uralma alól, és Chalkis vidékén gyarmatjóságokat (kleruchiókat) osztogatott szét saját polgárai közt. Demokrata alkotmányának egyesítő erejében bízva, most már 20 hajót küldött a perzsák ellen küzdő kisázsiai görögök segítségére.

V. FEJEZET.

AZ EURÁZIAI TÖRTÉNELEM KEZDETE.

I. A perzsa háborúk.

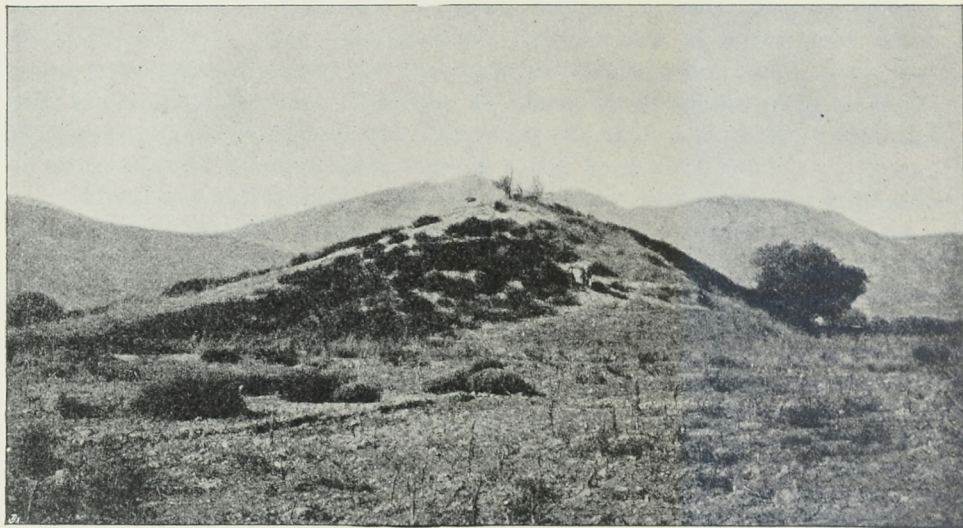

Atreus kincstára.

KISÁZSIAI GÖRÖGÖKET a perzsa udvar két görög kegyeltje, *Histiaios* és veje, *Aristagoras*, akarta felszabadítani az idegenek uralma alól. Amazt azzal gyanúsították, hogy Makedóniában, a Strymon vidékén kapott hűbéres fejedelemségét függetlenné akarja tenni; emezt, hogy a kudarcot előre látva, vezette a perzsa hadakat Naxos görög sziget ellen. Most a két nagyúr a nép kegyét kereste. Attól tartva, hogy a perzsák megfosztják hatal-

mától, *Aristagoras* lemondott a zsarnokságról s mint egyszerű polgár szólította fegyverre Kis-Ázsia görögjeit, segítségre az európai testvéreket. Fajszertetet, a perzsák kincseinek híre s az a remény, hogy a görög szigetek egy részét meghódíthatják, vezette az athéni népgyűlést, midőn 20 hajót küldött Kis-Ázsiába *Melanthios* vezetése alatt. Eretria öt hajót adott, a többi állam nem avatkozott be. *Melanthios* hadai a háború első évében (498) nemcsak Sardesnek, a satrapa székhelyének külvárosait gyújtották fel, hanem Lemnos és Imbros szabad görögjeit is az athéni felsőbbség elismerésére kényszerítették. Minthogy erejüket részben saját rokonaik ellen fordították, a perzsák Lade szigetnél 497-ben szétszórták az egyesült görögök 353 hadihajóját; 494-ben bevették s irtózatosan megbüntették Miletost és 493-ban vérbe fojtották Joniának, a kisázsiai görögöknek fölkelését. *Histiaios*, kit a perzsák feszítettek keresztre, épp úgy megbűnhődött, mint *Aristagoras*, kit saját alattvalói vertek agyon.

Darius bosszút akart állni a beavatkozó európaiakon. 492-ben vejét, *Mardan* saht (*Mardonioszt*) küldte ellenük. Szárazföldi seregét azonban megverték a thrákok, a partok mellett tapogatózó hajóit pedig Athos hegyfokánál a viharok szórták szét. Thrakia és Makedónia partvidékeit mindamellett megtartották, sőt a görögöktől is földet és vizet kívántak a hódolat jeléül. Az athéniek a barathronba (a halálra ítélték odvába), a spártaiak kútba dobták a követeket: van ott föld is, víz is. (A népjog ilyen megsértése után a perzsák csak 24 század

73. ábra. A marathoni csatatér a sírhalommal.

mulva, Kr. u. 1902-ben küldtek ismét követet Görögországba.) Úgy látszott, hogy Athene istennő maga sem védheti meg templomát Aiginában, melyet közösen akartak megtámadni, mert földet, vizet adott az ellenségnek. Demaratos azonban fegyverszünetet kért s midőn emiatt száműzték, a perzsákhoz menekült, kiket Hippiasszal együtt támadásra buzdított.

490-ben *Datis* és *Artaphernes* vezetése alatt Kilikia felől csakugyan hatalmas hajóhad indult az Égei tengeren át Athén ellen. Eretria lakosainak egy részét láncokban küldték a Tigris mellé s azután Attika partjain, *Marathon*-nál kötöttek ki. Athén csak mostan kért segítséget a spártaiaktól, kik azonban, vallásos ünnepeik miatt, csupán holdtölte után akartak elindulni. Maguk az athéniek is haboztak egy ideig, falaik közt fogadják-e a perzsákat, vagy eléjük menjenek-e. Nyílt csatát ajánlott Miltiades, Chersonesos (a mai Gallipoli) félsziget egykori tyrannosa, ki a perzsák elől menekült hozzájuk. Ettől függött, — szerinte — rabságba görnyedjen-e Athén, vagy Harmodiosnál és Aristogeiton-nál is nagyobb emléket állítson-e a szabadságnak. A strategosok többsége tehát lemondott a maga napos vezérségéről *Miltiades* javára, aki jól ismerte a perzsák hadi szervezetét s most 18.000 athénivel és 1000 plataiaival indult ellenük. A perzsák (rendes számítás szerint) 100.000-nél is többen lehettek, de még ötödrészüket sem tudták partra szállítani, mikor a görögök (kétes, de leginkább elfogadott adat szerint 490 szeptember 12-én) megtámadták és megverték őket, hajóik egy részét pedig felgyújtották. Itt tanulták meg, hogy »Nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csudadolgokat«. Utódaik azon a földön, hol perzsa sírokat tapodtak, még a nyomorúság napjaiban sem tudták elhinni, hogy rabok lehessenek. Most zsákmányul ejtették azokat a bilincseket, miket a perzsák az ő számukra készítettek. A győzelmük emlékére hozott parosi márványból utóbb Pheidias faragott szobrot Nemesisnek, a bosszúállás istenasszonyának. A csata-

téren oszlopot emeltek s ráírták a 192 elesett hős nevét. Miltiadesnek, a diadalmas vezérnek, azt felelték, hogy a kívánt babért csak úgy adhatná neki, ha egymaga vívta volna ki a diadalt.

Igy is halhatatlan érdeme, hogy nagy elhatározásra bírta, váratlan gyorsasággal a csatatérre s ezzel győzelemre, azután épp oly gyorsan ismét Athén alá vezette a sereget s meglepte az Alkmaioniakat, kik Hippias és a perzsák kezébe akarták juttatni a várost. Az ügyetlenül mozgó ellenséges hajók Phaléron kikötője alól vissza is tértek. A kételkedők, kik szemfényvesztésnek tartják a hadjárat elbeszélését, maguk is elismerik, hogy az athéni történelemből semmiféle okoskodás sem törölheti ki a marathoni diadal emlékezetét.

Miltiades alkalmasint a hajóhad növelésére szánta azt a száz talantont, amennyit a perzsáknak kislelkűen meghódolt parosiaktól büntetésképpen követtelt. Megsebesülve, kudarcral tért haza a sziget alól, mire polgártársai vele akarták megfizettetni ez összeg felét s a marathoni győzött vígasztalanul engedték elpusztulni (489) ; »nem mintha aljast bírt volna tenni, de mert nagy eszme lelkesíteni bírta«. Néhány év múlva *Themistokles* rávette a népet, hogy az akkortájtban megnyitott laureioni ezüstművek jövedelméből száz hadihajót (trierát) építtessen s a leggazdagabb száz polgárt a felszerelés költségeinek összeadására lelkesítette. A szükséges matrózokat és tengerész-katonákat a *negyedik osztálybeliek*, a thések (thetes) közül vette, amivel a *munkások* politikai súlyát nagyban emelte. Erősen hitt a delphoi jóslatában, hogy Athént deszkák mögül (hajókkal) kell és lehet megvédeni ; még pedig nemcsak Athén versengő társa, Aigina, hanem a perzsák és a nyomukban vagy éppen velük járó zsarnokság ellen is. A Marathonnál jól bevált gyalogkatonaság mellé *hatalmas* tengerészetet akart teremteni, ami azonban csak a »csőcselék«-nek adott kedvezések árán sikerült. Száműzette az »igazságos« *Aristeidest*, ki ebben a polgári és katonai szervezet megbontását látta ; de hazatérésre szólított minden szám-

74. ábra. Darajavaus (Darius) sírja Nahs i Rustamban.

űzöttet, szövetségre minden görögöt, mikor — a marathoni diadal tizedik esztendejében — arról értesült, hogy *Ksajár* sah (Xerxes) — Darius utóda — öt

esztendő óta óriási sereggel készül boszszút állani apja követéinek gyilkosain.

Nem jött váratlanul. Négy esztendőbe került az Athos félszigetének átvágása, háromba a sereg összegyűjtése, sok időbe a makedóniai tárházak és a hellespontosi két híd felépítése, továbbá az egyiptomi lázongás leverése. A nagy király 480-ban könnyen hívők szerint öt milliónál (mai kételkedők szerint ötvenezernél alig) nagyobb sereggel és 1207 hadihajóval nyomult Görögország ellen. Trójában a görög hősök, a Hellespontosnál pedig a tenger szellemeinek bemutatván áldozatát, Sándor makedóniai király kalauzolása mellett jutott be. Thessalia azonnal meghódolt. Ellenállásra 480 augusztusában csak a Thermopylaiknál talált. A mintegy hét kilométer hosszú s bejáratánál alig pár méter széles szorosban *Leonidas* spártai király 300 spártaival és 7000 egyéb göröggel állta el útját. Xerxes bosszankodva szólította fel, hogy adja át fegyvereit.

75. ábra. Görög nehézfegyverzetű gyalogkatonára (hoplités).

»Gyere, vedd el!« felelt *Leonidas* a népies hagyomány szerint. S mikor a nagy király nevetségesnek tartotta, hogy a spártaiak most is fészülködnek, csinosítják magukat, a táborába menekült *Demaratos* spártai király megjegyezte, hogy ezt azért teszik, mert halni készülnek. A sah tízezer »halhatatlanjára« megtriktult soraiba nagyon sokszor kellett másokat küldeni.

Midőn harmadnap az áruló *Ephialtes* utat mutatott megkerülésükre, *Leonidas* hazaküldte serege javát és »a perzsák nyilainak árnyékában« csupán ezredmagával küzdve esett el.

»Vidd el a hírt, vándor, ha elérsz a spártaiakhoz:
Törvényét követők; s most, ime, itt pihenünk.«

*Simonides*nek ez a verse állott a háromszáz hősnek sírján. Azt hiszik, hogy a lamiai múzeum ásatói 1899-ben ezt a sírt találták meg egy magaslaton. A versnél jobban megőrizte emléküket, hogy a spártai fiúknak századok múlva is tudniuk kellett a háromszáz hős nevét.

A nép a Delphoibe vezető utat megvédte ugyan, de Boiotia és Attika hódolt a nagy királynak. Akadtak, kik a felgyújtott Akropolis romjai közt az ő parancsa szerint áldoztak a megalázott Görögország isteneinek. Az isteneknek jobban tetszett az a láng, mely *Themistokles* nagy lelkében lobogott. The-

mistokles ott volt Artemisionnál, hol egy tengeri csatában — Pindaros szerint — az athéni ifjak megvetették a szabadság fényes alapkövét s hol döntetlen ütközet után is oszlopot emeltek a szűz Artemisnek. Ő a *hajóhadban* látta Görögország szabadságának legnagyobb biztosítékát. Leonidas eleste hírére Athén alá evezett. Lefoglalta és tengerészei fizetésére fordította a gyáván menekülők kincseit; hajókra és a szigetekre szállította a földönfutó athénieket. Salamis alatt 378 hajója volt. A spártai Eurybiades ezt a hajóhadat Peloponnesos partjainak védelmére, ő pedig azonnal ütközetre akarta vezetni, mert úgy találta, hogy ily szoros helyen a perzsák nem szállhatnak szembe velük egész erejükkel. Fővezére botjától s haragjától épp oly kevésbé félt, mint az árulás vádjától, melyet amiatt emelhetek volna ellene, hogy titkos üzenetében Xerxest az állítólag szökni akaró görög hajók útjának elállására intette. Xerxes ehhez képest intézkedett; de — mint a szemtanú költő, Aischylos írta — másnapra (480 szeptember 27.) kelve »nem futást zengett a hellének magasztos éneke, oh nem! Csatára, lelkes támadásra szolt; és lángra gyújtja mindent ott a kürt szava.«

Az Aigaleos hegyén emelt trónjáról Xerxes izgatottan látta, hogy hajóhada még egyszer akkora ugyan mint a görögöké, a tengerszorosban azonban nem tud kifejlődni. Nehezen mozgó, hatalmas bárkáit a sokkal könnyebben mozgó görögök minden ponton égetik, elsüllyesztik, visszaverik, estére szállva pedig a csatát is megnyerik. Eleinte a csata megújítására gondolt és Salamis felé hajóhidat akart veretni; néhány nap múlva azonban a pestistől és útja elzárásától tartva, a Hellespontoshoz vonult, melyen hajókon kelt át, mert hídjait a vihar elszakította.

Hányszor tapsolt az athéni nép Aischylos tragédiájának, a »Perzsák«-nak, melyben Atossa királyné hírül veszi fia rettenetes romlását! Darius szelleme maga figyelmezteti népét, hogy csak úgy boldogulhat, ha Hellas ellen többé nem vezet hadat, mert annak a föld maga is frigyese; s nem látja meg a visszatérés napját az a sereg sem, melyet görög hódításainak védelmére a király Mardan sah vezetése alatt hagyott Thessaliában! Huszonegy század múlva Zrínyi Miklós bizonyos dolognak tartotta, hogy a salamis győzelem útát nyitott volna a görögök előtt Perzsia leigázására és Ázsia megnyerésére, ha megismerik a körülményeket és nem merülnek el a maguk boldogságában. Themistokles azonban, ahelyett hogy Mardan ellen fordult volna, a Kykládok görög lakosait sarcolgatta, majd pedig Spártában ünnepeltette magát. Az athéniek nem is őt, hanem Xanthipposzt és a haza védelmére már a salamisi viharos napokban visszatért Aristeidest állították a hajóhad élére. Felháborodva utasították vissza Mardant, mikor úgy akarta biztosítani szabadságukat, hogy Hellas meghódításában segítsék.

76. ábra. Themistokles.

Másodszor is menekülniök kellett és városuk ismét lángok martaléka lett ; azonban a *Pausanias* spártai király alatt egyesült 110.000 görög elől Mardan sah visszavonult s *Plataiai* mellett (479 augusztus elején) a csatával együtt életét is vesztette. Annál nagyobb diadal, mert a görögök erejét magán a harcmezőn is összeesküvés, pártoskodás, kislelkűség emésztette. A diadal után úgy kerülték el az összeütközést Spárta és Athén közt, hogy a győztest megillető pálmát önként egy harmadiknak, Plataiainak engedték át. Most azonban mindenütt eloltották az oltárokon égő tüzet, melyet az ellenség közelléte megfertőztetett. A szabadon maradt Delphoi oltáráról vett parázzsal gerjesztettek új lángot a megváltó Zeusnek. Tiszteletére az eleutheria (szabadság, függetlenség) ünnepét rendelték. A csatatéren szobrot és templomot emeltek Pallas Athenének ; Apollónak pedig azt a háromlábút (tripost) szentelték, amelyet Konstantinápolyban ma is őriznek.

A szárazföldi hadsereg az ellenséggel tartó Thebai megalázása után is csak akkor tért haza, mikor értesült, hogy a hajóhad augusztus közepén *Mykale* hegyfokánál *Leotychidas* spártai király és az athéni *Xanthippos* vezetése alatt szintén győzelmet aratott. A görögök megfogadták Leotychidas intelmét, hogy amint Hebe nevét hallják, *csak a szabadságra gondoljanak*. Szabadságukat nemcsak a perzsák ellen védték meg, hanem a karthagóiakkal szemben is, kik — amazokkal szövetkezve — Itália görögjeit akarták hódoltatni. *Gelon*, Syrakusai »zsarnoka«, *Himera* mellett a salamisi csata napján diadalt aratván, *Hamilkar* karthagói vezér az oltár lángjai közt égette el magát, Karthago pedig békét kötött a nyugatiakkal.

A görögök egyszerre két nagy csatatéren bizonyították be, hogy Európa nem lehet része sem egy afrikai, sem egy ázsiai birodalomnak. Még a plataiai csatában is kétszeres erő ellen küzdöttek, pedig ott minden erejüket összevonták. Hogyan ne bíztak volna önmagukban és szabadságuk bűvös erejében, midőn, néha kétségbeejtő körülmények közt, jóval kisebb csapataik is győzelemről győzelemre szálltak ? Képzeltetlenségül laza szövetezésük mellett nagy eredményeket értek el ; a lelkesebbek hogy ne törekedtek volna tehát szoros szövetségre, hogy ezeket az eredményeket örökre biztosítsák ?

Sajátságos azonban, hogy egyesek Marathon, Salamis és Plataiai után is perzsa pártfogástól remélték a görögök egyesítését. Így maga *Pausanias*, Plataiai hőse, ki éppen a perzsák ellen fölkelt kisázsiai jónok védelmére sietett. Byzantiont és Kyprost visszafoglalván, közhit szerint ugyanakkor akart Xerxes görögországi satrapája és veje lenni, mikor Perzsiát valósággal elzárta Európától. Gyanússá vált vezérét Spárta visszahíttá, a törvényszék azonban felmentette az ellene emelt vádak alól, amik alkalmasint csak ürügyül szolgáltak, hogy az ephorosok ártalmatlanná tegyék a hőst, ki demokrata külsőségekkel akarta felfrissíteni Spárta alkotmányát. A demokrácia akkor már a Peloponnesosban is tért foglalt ; Argos, Arkádia, Elis csatlakozott hozzá és Themistokles barátja a demokrata királyságban látta hazája jövőjének biztosítékát. Az egyes államok kormányformáinak egysége mindenesetre egységesebbé tette volna a görög nemzetet. *Pausanias* sereggel tért vissza a Hellespontosba, meg lévén győződve, hogy népe csak a tengeren fejlődhetik igazán. Azonban a tenger uralmát féltő athéniek

elűzték Sestos és Byzantion alól, mire a perzsákkal való újabb tárgyalások ürügye alatt otthon ismét törvényszék elé állították. Másodszor is megszabadult, de midőn a helotákat kezdte bujtogatni, ismét ugyanezt a vádat emelték ellene. A rabszolgáknak és a perioikosoknak még az athéni demokrácia sem adott politikai jogokat. Spártában ilyes mozgalom egyet jelentett volna az állam felforgatásával. A forradalom annál veszélyesebbnek látszott, mert — Leotychidas támogatásával — magáról a trónról indult ki. Az árulás újabb vádjá elől Pausanias Athene templomába menekült, hol — saját édes anyja segítségével — befalazták, hogy halálra éheztessek (472). Száműzetésben halt meg társa, *Leoty-*

77. ábra. A plataiai oroszlánszobor. (Alkalmasint a csata emléke.)

chidas is, a mykalei győző, mert — a vád szerint — megvesztegetés következtében hagyta abba a thessaliali háborút.

Mi jellemzi jobban a pártok szenvedélyeit, a politikai erkölcsöket, mint az, hogy végre *Themistokles* is perzsa szolgálatba lépett! Athén tengeri hatalmának megalapítója 478 óta hatalmas falak építésével akarta Athént elsőrangú erőddé és biztos tengeri kikötővé tenni, mialatt mindenféle furfanggal igyekezett megnyugtatni a nyugtalanzkodó Spártát. Spártai befolyásnak tulajdoníthatta száműzetését s azt a rettenetes vádat, hogy Pausanias hazaáruló terveivel egyetért. Az egész hellén szövetségből kitagadtatva, Spárta és Athén poroszlói elől menekülnie kellett, mert — ahogy Kisfaludy Károly *Themistoklese* sőhajt — »hol eltörlettek a nemzeti szokások, nem füstölög már a szabadság oltára«. A perzsa király Magnesia fejedelmévé tette (463); de ő, mikor a jól-

tevője iránti hálátlanság vagy aközt kellett volna választania, hogy hazája ellen fegyvert emeljen, inkább a halálban keresett menekülést és méreggel vetett véget életének. »Oly nemzeteknél, hol szabadság nincsen, — kérdezte Bessenyei — szült-e valaha rabság Themistoklesekét?« Azóta a történetírás a szabadság hőseitől több következetességet kíván, ha a következetesség példái nem gyarapodtak is valami feltűnő módon.

A hellén egység és függetlenség legméltóbb képviselője ez időkben *Aristeides* volt. Mikor Pausanias árulásáról először kezdtek suttogni, a szövetségesek egy része nem akart többé alatta szolgálni. Visszahivatása után már csak azért is athéni vezért kívánt, mert Athénnek különben is tízannyi hajója volt mint Spártának. Így a tengeren való fővezérlet Athénre szállván, Aristeides elkeresztettnak látta az időt, hogy a tengerészszolgálatot tevő *negyedik osztálynak teljes polgári és politikai jogokat* adasson és hogy archonokat ezentúl a negyedik osztályból is lehessen választani. A demokráciának ezen diadala (477) után úgyszólván teljesen erre az osztályra bízta a görög tenger védelmét. Megalkotta ugyanis a görög államnak új tengeri szövetségét (*symmachiáját*) s az egyes államoknak megengedte, hogy hajók helyett megfelelő pénzt adjanak. Ezen a pénzen többnyire athénieket fogadott zsoldba, akikkel Athén jóformán mint saját katonáival rendelkezhetett. A megállapított kulcs szerint az államok évenként összesen 460 talantont fizettek a szövetség pénztárába, melyet Apollo védelme alatt *Delos* szigetén állítottak fel. Kezelését tíz athéni kincstartóra (*hellenotamiasra*) bízta, kik közül Aristeidest tekintették a *delosi szövetség* elnökének. Az államok képviselői összejöttek ugyan *Delosban* évenként, de (minthogy a végrehajtó hatalom és a katonaság athéni volt) a szövetség elsősorban Athén érdekeit tartotta szem előtt. A samosiak javaslatára 468 táján különben már a pénztárt is átvitték Athénbe. Ettől fogva elmaradtak a delosi szövetséggyűlések is és Athén a közös kincstár jövedelmével és mintegy 8000 talanton készletével elég szabadon rendelkezhetett. Az ellenőrzés fogyatékosságára mutat, hogy Aristeides és Ephialtes egyes archonokat is sikkasztással voltak kénytelenek vádolni. A rágalom nem kímélte magát Aristeidest sem, akire a szövetségesek kvótájának kivetését bízta; azonban nemsokára (467) államköltségen kellett eltemetni, mert a milliók kezelőjének egyáltalán nem maradt vagyona.

Alkotása, a *delosi szövetség*, a század legnagyobb politikai műve. Athén forgalmát milliókkal emelte, kereskedelmének új utakat nyitott, Athént a szövetségesek belső ügyeibe való avatkozásra bátorította s a szövetség élén nyert győzelmeit Athén nevéhez fűzte.

Egész Görögország dicsőítette az athéni *Kimont*, ki — Miltiades fiához méltóan — a Strymon vidékéről a perzsák utolsó őrségét is elkergette (475), a parton lakó thrákokat és makedónokat a delosi szövetséghez való csatlakozásra bírta, a tengert megszabadította a kalóztoktól, s főerősségükből, *Skyros* szigetéről, diadallal vitte *Theseus* csontjait Athénbe. Majd kétszáz hajóval Kis-Ázsia déli partjaira nyomulván, ezeket az *Eurymedon* folyó mellett vizen és szárazon vívott kettős csatájával megszabadította a perzsáktól s miután *Lykia* és *Karia* városait is felvette a szövetségbe, a szövetséges államok száma 212-re növekedett. *Kallias* békéjének, melynek értelmében Perzsia a partokról lemondott volna,

történeti alapja nincs ugyan, de azért az Égei tengert, melynek minden útja a Peiraiusba s onnan, az évek óta épülő hatalmas falak közt, Athénbe vezetett, ezek után mégis görög víznek lehetett tekinteni. A demokraták azt kívánták, hogy a félsziget *minden* részéről odavezessen az út. A szövetséget éppen akkor akarták az egész félszigetre kiterjeszteni, midőn annak kötelékei különben is lazulni kezdtek, mert a perzsáktól való félelem szüntével az egyes államok fölöslegesnek tartották a nagy áldozatokat. Athént máris gyanúsították, hogy az ő pénzüken építi falait, kikötőit, hajó- és fegyvergyárait. Nem számol be a közös jövedelmekről és szövetségesek helyett hódolt területeknek tekinti őket. *Thasos* szigete, Spárta segítségével bízva, emiatt fel is lázadt és súlyos feltevélek mellett csak 463-ban adta meg magát Kimonnak. A hazatérő vezért az ifjú Perikles vádjára a bíróság 50 talantonra ítélte, amiért Makedóniát, megvesztegetés következtében, nem hódította meg; a népgyűlés mégis őt küldte a spártaiakhoz, kik segítséget kértek a lázadó rabszolgák s a felkelő messéniek ellen. Ithome sikertelen ostroma után a spártaiak visszaküldték hazájuk legnagyobb barátját (462), saját polgártársai pedig száműzték, mert meg akarta bukztatni Ephialtes újításait. A demokraták vezérének, *Ephialtes*nek, javaslatára a népgyűlés az areiopagost az ő távollétében megfosztotta attól a politikai és kormányhatalomtól, amelyet a salamiszi veszedelmes napokban ragadt magához. Az areiopagos mostantól fogva a vérbíróság és a közerkölcsök felügyelője lett. Polgári és magánügyekben való bíráskodása az esküdtszékre (a heliaiára) szállt át, mely saját kebeléből sorsolta ki az 500-as államtanács tagjait. Az esküdtek, államtanácsosok, sőt a népgyűlés tagjai s a katonák ezentúl egy-egy obolus napidíjat kaptak, még pedig a szövetség pénztárából. Ez épp úgy bántotta a szövetségeseket, mint az, hogy gyarmatosoknak (kléruchosoknak) csak Athén proletáriusait küldték a hódolt területekre, hol kevés munkával is jómódba juthattak. Nem megvetendő társadalmi politika az, mely a maga fejlődését az idáig megvetett munkától remélvén, ennek a munkának jutalmát is biztosítja. Ezzel Ephialtes nem a demagógiát juttatta uralomra, hanem a demokráciát, amely alapnak a *törvényeket*, eszköznek a *munkát*, célnak a *közboldogságot* tekintette. Ő nyitotta meg Athén demokráciájának azt a korszakát, melynek fénye, az ő megöletése (457) után, az ifjú *Perikles* alakját ragyogta körül.

Athén máris nagyhatalom volt. Fiai egyszerre harcoltak Kypros, Egyiptom, Fönícia, Halieis és Aigina csatáterein. A nép még nagyobb hatalommal akarta tenni. Spártával felbontotta, Argossal, Thessaliával, Megarával pedig megkötötte a szövetséget. Spárta barátjait, Korinthost és Aiginát, a tengeren ugyanakkor verte meg, mikor 200 hajót küldött Egyiptomba a perzsák ellen felkelő Inaros segítségére és a perzsákat már magában Memphisben szorongatta. *Tanagránál* Boiotiában (247) elvesztette ugyan a Spárta ellen vívott nyílt csatáját, *Myronides* azonban már két hónap múlva megnyerte az oinophytait, mire Spárta barátjait szövetségeseivé tette s így a szárazföldön leghatalmasabb állama lett Görögországnak.

A messénieket azonban nem menthette meg az athéniek segítsége. 454 tavaszán egész egyiptomi seregük megadta magát Megabyzos perzsa vezérnek.

Ez a veszedelem az áldatlan testvérháborúkról ismét a perzsák felé fordította a figyelmet, minek első jele, hogy a perzsaverő *Kimont* visszahítták száműzéséből. Kimon 451-ben nagynehezen öt évi fegyverszünetet kötve a spártaiakkal, már a következő évben a perzsák ellen küzdő Kypros megsegítésére indult, 200 hajójából azonban 60-at az egyiptomi vizekre küldött. Ő maga *Kition* ostroma közben (449) meghalt, de serege, a mely előtt halálát eltitkolták, a kyprosi *Salamis*nál előbb a tengeren s mindjárt utána a szárazföldön is legyőzte a perzsákat.

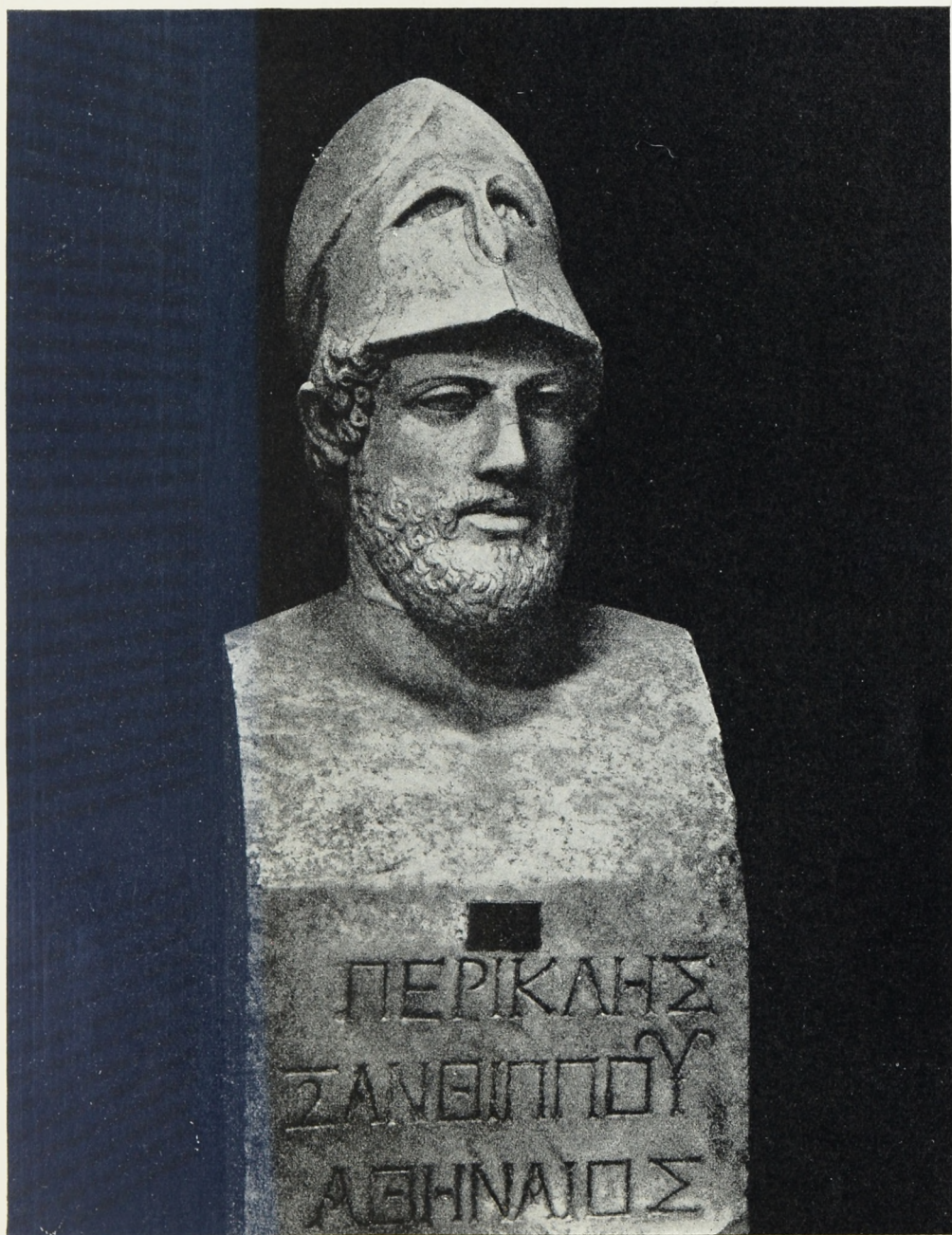
Az athéniek beérték a dicsőséggel. A negyven évi küzdelemben annyira megfogytak, hogy *Myronides* alatt a korinthesiak ellen egyszer már a gyermekeket és az aggokat is fegyverbe kellett állítani; felhagytak tehát a támadásokkal. Nem ismeretes, milyen föltételek mellett békültek ki a perzsákkal; annyi bizonyos, hogy ők Kyprost és Egyiptomot, a perzsák pedig a kisázsiai partokat hagyván oda, teljes félszázadon át minden ellenségeskedést kerültek.

Ez volt a demokraták új vezérének, *Perikles*nek célja magában Görögországban is. Minthogy Hellas nagy része különben is elszakadt Athéntől, belátta, hogy a szárazföldi szövetség tarthatatlan. A fegyverszünet lejártával betörő *Pleistonax* spártai királlyal tehát (446/5 telén) magán a csatamezőn kötött harminc évre békét. De ha peloponnesosi hódításairól s a szárazföldön alakított szövetségről le is mondott, Athén a tengeren a peloponnesosi szövetséggel is elismertette elsőségét.

A tengeren elérte, amire ötven esztendővel azelőtt, a perzsák támadásakor, legmerészebb politikusai sem számoltak. De az, hogy valjon a szárazföldön is elérje-e, megteremthesse az egységes Görögországot, csak harminc év múlva dőlhetett el. A félszázados küzdelem nagy és dicső eseményeit Athén tudósai, költői, képművei és képfaragói egymással vetekedve örökítették meg. A kritikusokkal, kételkedőkkel nem törődve, 23 század múlva, az elnyomatás korszakában a jövőre gondolva, a mi ifjaink is szent lelkesedéssel tanulták, hogy a perzsák ellen való küzdelmeikben a görögök mutatták meg a világnak, »mit tehet egy nép, melynek keblét honszerelem, szabadság és becsületérzés dagasztja«.

II. Perikles kora.

Perikles a perzsa háborúk után a Föld valamennyi görög államát felszólította, hogy követeket küldjenek Athénba. A hellének nagygyűlésén arról kellett volna tanácskozniuk, miként építsék újra feldúlt, leégett templomaikat, a Hellast megmentő isteneknek milyen hálaadó ünnepeket rendezzenek, hogyan biztosítsák a békét s a tenger szabadságát. A kongresszusból azonban semmi sem lett, mert a peloponnesosi szövetség megtagadta részvételét; nyíltan azért, mert a meghívás nem az amphiktyoniától érkezett, hanem egy Athén nevében beszélő embertől; titokban azért, mert Athén vezetése alatt még az egység sem kellett neki. Különben is elrettentő példának tartották, hogy a delosi szövetség — éppen *Perikles* idejében — voltaképp az athéni birodalomba olvadt. A szövetség had- és pénzügye Athén had- és pénzügye volt. Mivel majdnem minden állam pénzen váltotta meg magát a hajó- és katonaszállítástól, ennek egész

PERIKLES

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

(Antik herma a vatikáni múzeumban.)

gondja a megbízott Athénre maradt. Nem látszott tehát egészen méltánytalan-nak, hogy ez maga szabja meg vállalkozásának árát, a sereget saját strategosai és tisztjei vezessék, s a pénzt saját kincstartói magában Athénben őrizték és kezeljék.

Azonban senki sem tarthatta olyan nagyon természetesnek, hogy a szövetségi illetéket athéni adó gyanánt hajtsák be, a szövetségi gyűlésre tartozó közös ügyekben az athéni népgyűlés határozzon s a szövetség pénztárából fizesse Athén szépítésének, építésének költségeit, valamint az esküdtek napidíjait. Bántotta őket továbbá, hogy pöreikben athéni esküdtek athéni törvények szerint ítéljenek; a szövetséges városok nagy részének nyakán athéni helyőrség és kormánybiztos üljön. Athén maga demokrata lévén, a szövetséges államokban is csak demokráciát akart tűrni. A szövetséges, nagyon csekély kivétellel, nem nyerhetett athéni polgárjogot, az athéni ellenben a szövetséges államokban is viselhetett tisztségeket. Katonai tekintetben fontos helyekre, miket a szövetség erejével foglaltak el, rendesen csak athéni gyarmatosokat küldöttek. Szóval, senki sem akarta, hogy Athén ne csak elnöke, hanem egyúttal uralkodója is legyen ennek a *symmachiának*.

Pedig valójában uralkodója volt. Lázadónak tekintette Samost, mely Miletosszal szemben mint önálló ország mert föllépni. Mivel védelmezte magát, sőt Perzsiával is szövetkezett, hosszas harcok után (439) kitörölte az államok sorából, lefoglalta hadihajóit, lerontatta körfalait és 1200 talantont fizettetett vele. Kis-Ázsiában néhány város mindamellett is elszakadt a szövetségtől, viszont a Pontos európai partjain levő görög gyarmatok éppen akkor csatlakoztak hozzája. A thrák Chersonesost athéni gyarmatosok lepték el, sőt a lerombolt Sybaris közelében Thurioi alapításával Athén tért akart foglalni magában Itáliában is, hol, Sicilia bosszúságára, mind több várossal szerződött és szövetkezett. A Balkán-félsziget keleti felében frigyre lépett az odrysokkal, kiknek mintegy 130.000 km² területen 150.000 katonájuk volt. Athén tehát méltán mondhatta hatalmasnak azt a *symmachiát*, mely 9700 talanton megtakarított pénzzel, 600 talanton évi jövedelemmel, 10—12.000 talantonra becsült nemzeti vagyonnal, 300 hadihajóval s körülbelül 80.000 görög fegyveressel rendelkezett. A hellének egységének csiráját mindamellett senki sem kereshette olyan területen, mely nyugatról keletre 1800, délről északra 1000 kilométer távolságra nyúlt ugyan, de ennek az óriási földnek mégis csak századrészét foglalta magában és tagjait hegyek, tengerek, ellenséges vagy barbár népek választották el egymástól.

Az athéniiek, néhány keserves tapasztalat után, nem is a hellének politikai egyesítésére, hanem egyszerűen arra törekedtek, hogy az athéni állam és társadalom háborúban és békében egyaránt elég legyen *önmagának*. Azt akarták, hogy alkotmányuk, mely egy más állam alkotmányát sem utánozza, mintaképül szolgáljon más népeknek. Azon voltak, hogy Athén a világ kereskedelmének középpontja, az emberiség köztulajdona, Hellasnak minden tekintetben valóságos nevelőintézete legyen.

Periklesnek, midőn *ilyenné* akarta tenni Athént, először is a régi nemesi alkotmány mellett küzdő *oligarchákat* kellett megbuktatnia. Tizenöt esztendőre

azután, hogy vezérüket, Melesias fiát, Thukydidest, száműzetésbe küldte (445), büszkén nevezi Athén alkotmányát demokratikusnak. Ennek az alkotmánynak értelmében a kormányzás a többség érdekében történik. A törvény előtt mindenki egyenlő s még a rabszolgáknak is bizonyos szabadságokat engednek. Az állam dolgainak intézésében mindenki a maga személyes tehetségeihez képest vehet részt és ebben a szegénység sem akadályozza. Athén nem rendőrállam; kormányát szabadelvűség, polgárait a törvények iránt való tisztelet és munkásság jellemzi. A munkásság nyomában jómód és műveltség jár. Szellemi élvezetekben maga az állam is részesíti polgárait, midőn pályaversenyeket és közünnepeket rendez. Háborúra nem túlságosan szigorú törvényeik, hanem velük született vitéz hajlandóságaik serkentik a polgárokat. Diadalokat aratnak anélkül, hogy — mint munkás emberek — örökösen fegyver alatt élnének. A szépet a célszerűvel egyesítik, de őrizkednek az elpuhulástól. Haszontalannak tartják, ki nem vesz részt a közügyekben. A javaslatokat az ötszázak tanácsa terjeszti a havonként négyszer tartott népgyűlés elé, hol a földbirtokosok teljes szólás-szabadságot élveznek. Azt a hatalmat, melyet egy-egy jeles szónok ezen a nemzeti gyűlésen gyakorol, csak a mostani parlamentek korszakában lehet igazán érteni. Perikles harmincéves politikai pályájának alapja a *szószék* volt. Mirabeau. (1789 május 15.) a francia alkotmányozó gyűlésen kigúnyolta Barnave-ot, aki szerint Perikles azért viselt háborút, hogy ne kelljen elszámolnia kiadásairól. »Az ember — úgymond — szinte kísértetbe jön azt hinni, hogy Perikles király volt, vagy zsarnokminiszter. Pedig Perikles oly ember volt, ki tudta, hogy mint kell a nép szenvedélyeinek hizelkedni, hogy mint lehet magát szépen megtapsoltatni, midőn a szószékről lelépett, és aki bőkezűségével vagy barátai által a peloponnesosi háborúra bírta . . . kit? Athén nemzeti gyűlését!» *Ma* Perikles ért el ilyen hatást, a nagy szónok, kit Zeusszal hasonlítottak össze s beszédét villámlásnak és mennydörgésnek nevezték. Hiszen Thukydides nem ment ki birkózni vele, mert földhöz vághatná ugyan, de szóhoz jutva a szemtanúkkal is elhiteti, hogy tulajdonképpen ő a győztes. De *holnap* talán másnak lángoló vagy lármás beszéde bírta határozatra a népgyűlést. Bizonyos, hogy Perikles kétszer 15 éven át nem mint strategos vagy hellenotamias, hanem mint szónok uralkodott Athénen. Pedig legalább 15-ször kibuktathatták volna, mert minden tisztség csak egy esztendőre szólt; sőt a babszemes szavazással a sors útján választottat évközből letehették, az év végén pedig feltétlenül számadásra kötelezték. Athénnek *felelős*, és pedig *testületi* *kormány*a volt. Az egyes (ha Periklesnek hitták is) ebben a testületben szintén csak a többség segítségével valósíthatta meg szándékát.

A szabad ember mértéke a szabad idő lévén, Perikles fizetést, vagy inkább napidíjat, biztosított mindenkinek, aki politikai feladatot végzett. A kenyérkereset gondjai a nyilvános élettől ezentúl a legegyszerűbb kézművest sem tartották vissza és senki se nézhette le többé a munkást, kit idáig szegénysége gátolt legszebb polgári jogainak gyakorlásában. Némelyek szinte borzadva említik, hogy a fizetési tisztviselek és a napidíjasok száma a 20.000-et is elérte a kicsinyke államban; köztük volt a 6000 esküdt és az 500 tanácsos is. Az oligarchák gúnyolták a demost, mely fizetést kívánt azért, mert dalol és szalad, táncol

és hajózik, államköltségen jár színházba, fürdőbe, tornába és tagjai, mint fizetett esküdtek, tanácsosok és egyéb tisztviselők, még könnyen meg is vesztegetteték magukat. Egy röpirat, mely élesen bírálta Perikles valamennyi reformját, nyíltan hirdette, hogy a demokráciában sokkal tovább lehet egészen észrevétlenül gaztettet követni, mint az oligarchiában. Sok egyébbel együtt aféle túlzás ez is, amilyennel — éppen a megvetett tömeg szemében — aláásni és megbuktatni törekszenek egy-egy alkotmányt.

Különben mit árt az a *mai* demokráciának, hogy *gyöngeségeit* naponként egész sereg vezetőcikkely ostromozza a hírlapokban ; és mit használ, hogy *jelességeit* ugyanannyi, vagy még több dicsőíti ? Korunknak hibáival és jelességeivel együtt még jobban szüksége van a demokráciára, mint Athénnek a maga korában, melyet a legridegebb bírálat mellett is a maga mintaképének tart. Benne találta fel először a *szabadság*, *egyenlőség* és *testvériség* nagy eszméit. Nem róhatja fel hibájául, hogy tökéletlenül kapta azokat, mert hiszen tökéletességre ő maga sem vihette.

Bizonyára tökéletlen *szabadság* az, ahol a honát legjobban szerető nagy embert is utólérheti az ostrakizmos, vagy éppen az atímia, ha egy jobb szónok, vagy valami közbejött esemény ellene fordítja a közvéleményt ; ahol, Diopeithes javaslatára, békóba verték a gondolatot, midőn az állam ellen való bűnnek nyilvánították Isten létének vagy a természetnek vizsgálatát ; s ahol még egy század mulva is úgy gondolkoztak és egy Aristoteles is azt hirdette, hogy a munkások, iparosok és földművesek voltaképpen rabszolgák, mert a munka kizárja a szabadságot, kizárja az erényt, tehát az ezeken alapuló állampolgárság jogát is. Tökéletlen *egyenlőség* az, ahol 445-ben 4760 athéni férfiú vesztette el állampolgári jogait, mivel kiderült, hogy apjuk vagy anyjuk nem származott polgárjogú családból. Az ígások osztálya csak most nyert jogot az archonságra, amit egyidőben a legalsóbb osztálybeli thések is gyakoroltak, míg valamiképpen el nem vesztették és a népgyűlésben még most is csak a földbirtokosok beszélhettek. És tökéletlen *testvériség* az, ahol bűn a más, de jog a saját rabszolgáinak verése ; ahol a bűnösnek talált polgárt csak büntetnek, de javítására még csak nem is gondolnak, s ahol megvan a rabszolgaság és a metoikosok intézménye, amelyet a polgárinál alábbvalónak tartanak. Vagy nem tökéletlen-e a testvériség ott, ahol még mindig alsóbbrendű teremtéseknek tartják a nőket, noha az Olympost sem képzelhetik el nélkülök s az »olymposi« Periklesről elhiszik, hogy legsebb beszédeit kedvesétől, Aspasiától tanulta. Milyen szép és milyen művelt lehetett ez a nő, korának ez az Omphaleja, kinek lábainál három Herakles ült : Perikles, Anaxagoras és Sokrates !

A hármas nagy eszme, elsősorban a szabadság, megteremtette azt a *műveltséget*, melynél nagyobbat a világ Perikles koráig nem ösmert. Az az olajfa, melyet Athénben Pallas ültetett, mostan nőtt legnagyobbra, most termett legbővebben. Diopeithes hálót feszíthetett alája, hogy érett gyümölcseiből a népnek ne jusson. Mégis jutott, »non vi, sed saepe cadendo«, mert annyira megtöltötte a hálót, hogy az nem bírta el a súlyát s egyszerre, egész tömegben omlott a gyümölcs a nép közé. Mint Kimon kertjében, itt is mindenki ehetett belőle. A demokráciában a nagy szellemek művei hamarabb váltak közkinccsé mint a fejedelmek

zárt udvaraiban, hová csak a választottak jutottak be. Diopeithes példája mutatja, hogy voltak idők, mikor Athénben is meg akarták akadályozni, hogy a nép is tanulhasson a nagy szellemektől. De hogy sikerülhetett volna ez a törekvés azzal a polgársággal szemben, melynek, minthogy önmagát kormányozta, azon kellett lennie, hogy a tanács, a népgyűlés, az esküdszék termeiben, hol *minden* állami ügy szóba jött, kellő tájékozottsággal jelenjék meg?

Fölsége érzetében valóban királyi módon tudott jutalmazni; s talán még jobban, mert talantonjai mellett tapsaival sem fukarkodott. Herodotos, aki a perzsa háborúk történetét írta meg, egyetlenegy könyvének felolvasása után tíz talantont kapott a néptől. Damokadasnak 100 mina évi fizetést adtak az athéni kórház igazgatásáért. Nagy pályadíjakat tűztek ki és jól fizették a színészeket, zeneszerzőket és más egyéb művészeket is. Athént már ezért is szívesen felkeresték a kiválóak, de talán még jobban vonzotta őket az a körülmény, hogy Athént általánosan is a nemzeti műveltség központjának ösmerték el. Annak tartották elsősorban azok a kitűnő férfiak, akiknek — Perikles szerint — minden országban van sírkövük; mert dicsőségük nem szorítkozik a hazájukban felállított tiszteletoszlopok felirataira, hanem messze országokban feliratok nélkül is megőrzik emléküket, nem annyira kőben, mint az emberek szívében. Ők tanították meg Athént, hogy »szeresse a szépet cifraság, a tudományt túlzás nélkül«.

»A történetírás atyja«, *Herodotos* (484—424?) először (446?) Athénben a panathénák ünnepén olvasott fel részleteket hazája 240 éves történetéből, mely voltaképpen már világtörténelemmé szélesedett ki. Különösen a perzsák ellen folytatott dicsőséges háború elbeszélésével ragadta el hallgatóit. Még Athén ellenségei is tapsoltak neki, mert őket is áthévítette a nemzeti büszkeség. Világosabb a pártszínezet thasosi *Stesimbrotos*nak Themistoklesről, (az oligarcha) Thukydidesről és Periklesről, vagy egy névtelennek az athéniek államáról (Athénaion politeia) írt tanulmányában. Ebben a történelem csak hátsóterül szolgál, éle pedig Perikles és a demokrácia ellen irányul. *Thukydides*t, Oloros fiát (455—400), csak fiatalabb éveit fűzik tulajdonképpen ehhez a korhoz, de ki választhatná el dicsőségét a Periklesétől? Ő az oknyomozó történetírás első mestere. Inkább a kornak, mint a szereplő egyéneknek képét színezte ki s így teljesedett kívánsága: munkája nem pillanatnyi csillanásként hatott, hanem maradandó kincse lett az emberiségnek. A hadtörténelemben bámulatosan képzett katonai írónak bizonyult; remek elbeszélését taktikai ösmeretek nélkül maig sem lehet igazán élvezni. Abban az életrajzokat, dicsőítéseket szerető korban azért mondta könyvről a görög költő:

»Hogy ha tanult vagy, végy kezeidbe; ha tán tanulatlan:
Dobd el, amit fel nem foghat eszed sohasem!«

A *bölcselkedők* sem jártak régi nyomokon. A filozófiai szellemet voltaképp *Anaxagoras* (500—428) vitte be Athénbe, hol valóságos akadémiát teremtett maga körül. De az éhező vagy szűkösen élő népnek annyit ért az egész filozófia, mint mostanában az úri körök számára írt tömérdek szakácskönyv. Nem vehette hasznát. Túrte ugyan, hogy *Meton* a fellegrvárban állítsa fel heliotropionját,

mellyel a Nap pályáját vizsgálgatta ; de halálra ítélte és — ha Perikles meg nem szökteti — kivégzi Anaxagorast. Ezeken kívül is perbe fogott egy egész csapat olyan bölcseledőt, aki szintén a természetet kutatta. Félig-meddig Perikles is az istentelenség hírébe jutott, minthogy Anaxagoras, Protagoras, Diogenes, Damon, Pythokleides és több más bölcseledő is a jó barátjai közé tartozott. Pedig az új bölcsesség nem rontotta le a vallást, hanem — ahogy Taine megjegyezte — csak megmagyarázta és visszavezette saját alapjaira, a természeti erők költői érzésére. Nagyobb aggodalmat keltett a *szofisták iskolája*, melyet *Protagoras* (480—410) alapított. A hagyományok és legendák bűvös körében élők istentagadónak mondták. A piacon égették el az istenekről írt könyvét, melyet azon kezdett, hogy nem tudhatja, vannak-e istenek, vagy nincsenek ; mert ennek megtudásában egyrészt a dolog bizonytalansága, másrészt az emberi élet rövidsége akadályozza. A szofisták teljesen bevitték kutatásaikba az egyéniséget s abból indultak ki, hogy ránk nézve minden csak annyiban létezik, amennyiben felfoghatjuk. Minden olyan, amilyennek látszik ; nincsenek megdönthetetlen, föltétlen igazságok ; az embernek mindent önmagához kell mérnie. Mindenki csak annyit higgyen, amennyit megértett ; kutasson folytonosan s bíráljon szabadon minden isteni és emberi törvényt, amiről idáig szólni sem mertek. Meggyőződését mondja ki szabadon s mindenki tanuljon és gondolkodjék.

Ez a filozófia, mely odúikba szorítja Pallasnak sötétben röpködő baglyait, nem egyes nagy szellemeket, hanem mentül nagyobb tömeget, *egy egész népet* akart megnyerni a maga nézeteinek s így igazán a demokrácia szolgálatába szegődött. A néptől azt követelte, hogy mindent újra tanuljon, mert idáig semmit sem tanult jól. A szofisták, ha valamit állítottak, nemcsak a bizonyító, hanem a cáfoló okokat is felhozták. Ezzel sok hamis következtetésre jutottak ugyanakkor, mikor a nép felvilágosítására törekedtek. Felforgatóknak tekintették őket, mivel kiméletlenül szembeálltak minden régivel, amit rossznak tartottak. Igazi ékesszólásra ők tanították az athénieket ; ők teremtették meg az attikai prózát, ők törekedtek először igazán szép stílusra s városról-városra vándorolva, ők buzdították lángoló szavakkal görög testvéreiket *közműveltségre*. Oly nagy és hazafias érdemek ezek, hogy valóban nem szabad megfedkezni róluk csupán azért, mert az irány későbbi követői mesterségesen is elcsavarták az igazságot és szörszálhasogatók lettek, csakhogy kitüntessék a vitatkozásban és beszédben való rendkívüli ügyességüket.

Athén demokratikus légkörében töltötte ifjúsága legszebb napjait *Hippokrates* is (460—377). Chios szigetén ma is mutogatják a világ legvénebb (2900 éves ?) tölgyfáját, melynek árnyékában tanított. Először tette nemzete, sőt az egész emberiség közkincsévé az *orvostudományt* s terapiája maig sem avult el egészen. Az emberi test boncolásától sem riadt vissza és ő mondotta ki először, ami csak korunkban lett igazán állami és társadalmi jelszó, hogy a szegényeket *ingyen* kell gyógyítani. A demokráciának épp oly diadala ez, mint pl. *Damokadas* kórháza, melynek díszes és kényelmes helyiségeibe a legszegényebbet is felvették.

De látogathatták a szegények a *színelőadásokat* is. A demokratikus állam gondoskodott, hogy ilyen szellemi élvezetekben időnkint ingyen részesüljenek

és számukra a gazdagok pénzen szerződtesék a szükséges kart. A kardalban a közvélemény szólalt meg s a színpad megérezte a politikai élet lüktetését.

78. ábra. Sophokles.

Ostorozta az államférfiakat, kik jobbadán úgyis eupatrisok voltak; de nem csúfolta ki magát a népet, a nemzetet. Ápolnia kellett, ápolta is a nemzeti érületet. *Aischylos* (525—456), a salamisi hős, kitörő lelkesedésig fokozta a görögség önértetét, midőn egyik tragédiájában, a *Perzsákban*, mesterileg festette, Atossa királyné mily kétségbeesve fogadta a salamisi csata hírét és Darius szelleme maga is mint dicsőítette a győzőket. A költő hetvennél több művében ragadta magával hallgatóit. A leláncolt *Prometheus* mily büszkén vágja oda *Hermesnek*, »egy isten inasának«:

»Hát tudd meg, értsd meg: nem cserélem el
A nyomorom' se' szolgaságodért!
Mert hidd el, jobb szolgálni ezt a sziklát,
Mint lenni »Zeus apánk hű követé«-nek!»

Az övét tartják a világ legmagasztosabb költészetének. Költő talán sohasem dicsőítette hazáját szebben, mint *Aischylos* az *Oresteíában*, az *Erinysek* áldástzengő dalában, s nagyobb feladatot sem oldott meg poéta, mint ő ebben a trilógiában.

Sophokles (496—406) 126 drámája a régibb kor és a saját kora nagy eseményeit egyenlő szeretettel, tudással és ihlettel vitte színpadra. A világnak Shakespeareig kellett várnia, hogy történelmi drámáknak és tragédiáknak a népre ily nevelő hatása legyen. Perikles azonnal felismerte a színpadnak ezt a jelentőségét s azért volt rajta, hogy a nép államköltségen is látogathassa a színházat. A nagy költőnek mind a hét megmaradt műve le van fordítva magyarra s *Elektra* és *Antigone* felséges szerepei az irodalmi ízlésnek oly végtelenül változott viszonyai közt is magával ragadják a közönséget.

Euripides (480—406) számos drámája közül irodalmunk már csak *Elektrát*, a *Kyklopsot* és *Iphigeniát* ösmeri méltó fordításban, pedig zengzetes nyelve és hatásos jelenetei miatt korának ifjúsága »a színpad filozófusát« jobban tapsolta *Sophokles*nél is.

A három nagy tragikus lelkesítette vagy megríkatta, a nyomukba lépő »ezer csicsergő fecske« néha inkább csak bosszantotta, gúnyolójuk, *Aristophanes* (450—385) pedig megneveltette Görögországot. Negyvennégy vígjátékából 11 maradt reánk s Arany János remek fordításában a magyar közönség is élvezettel olvashatja. A Periklesre következő kor politikai és társadalmi főnátságait a humor, komikum és a nyelv minden eszközének felhasználásával oly kitűnően jellemzi, hogy bizonyos fokig történelmi forrásnak tekinthető.

Az állam nemcsak az irodalmat és a színházat tekintette közügynek, hanem a *képzőművészeteket* is, amelyek a demokrácia kora előtt csak a gazdagok

AZ ATHÉNI AKROPOLIS

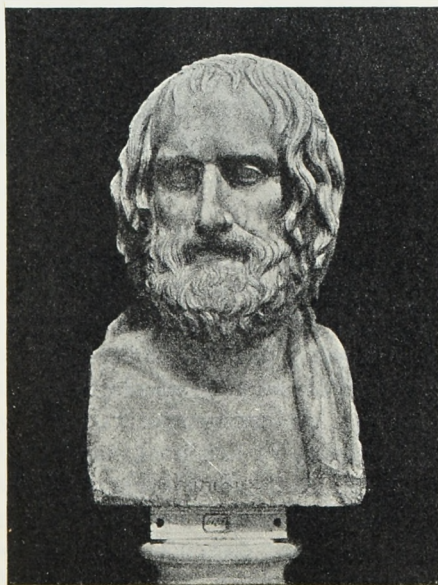
Az Athenaeum r.-t. nyomása.

pártfogása mellett virágozhattak. Most a vályogfalú viskók legszegényebb lakója is a magáénak tekintette félig-meddig a remek templomokat, középületeket, szobrokat és festményeket, minthogy megteremtésükhöz, az állam pénzén kívül, az ő szavazata is kellett. Eleinte irtózott a nagy áldozatoktól, sőt illőnek sem tartotta, hogy Athén másnak — a szövetségnek — pénzén emeljen műemlékeket. Végre azonban elhitte Periklesnek, hogy Athén jogosan képviseli az összes görögök nemzeti büszkeségét. Hiszen az ifjúság csak a szépet és nagyszerűt látva értheti meg igazán, milyen hatalmas a hon, mely a művészet tökéletes alkotásaiban örök dicsőséget ad az érte halónak, sőt védőisteneivel szemben is le tudja róni tartozását, a hálát.

Iktinos és *Kallikrates* 454 és 438 között dór modorban emelték az Akropolison a Hekatompedont Pallas Athene tiszteletére, kiről *Parthenon*-nak, a Szűz templomának nevezték. Ez a világnak egyik legszebb épülete, mely romjainban is bámulatra ragadja az utazót. *Mnesikles* ebben az időben (437—432) készítette el a *tarka csarnokot* (poikilét), mely történeti képtárul szolgált. A vele összefüggő *propylaion* széles lépcsői az Akropolis udvarára vezettek, hol Pallas Athene óriási és remek szobra s a Parthenon állt. Közeliében sok más templommal újra épült az *Erechteion* is (Athene temploma s az első athéni király sírja, melynek helyreállítását a görög kormány 1902-ben határozta el). Kellem, ízlés, az arányok szépsége és tökéletes összhang jellemzi valamennyit. A felséges tekintetű vár tövében most készült el a zene- és az énekversenyek helye, az *Odeion*, és a sziklába vágott *színház*. Kinn a városban pedig a *panyx* (a népgyűlések helye) Zeus templomával, az ifjúság három gyakorlóhelye (az akadémia, a lykeion és a gymnasion). Készen állott továbbá Theseus temploma, hová a nagy nemzeti hősnek 476-ban feltalált csontjait temették. A magánházakra és az utcák szabályozására nagyobb gondot kezdtek fordítani. A város legszebb útvonala, a *triposok útja*, az Akropolis északi tövében vezetett. A városból nagyszerű kettős kapun keresztül lehetett eljutni a pazarfényű sírokhöz és a kikötőkbe (Peiraios, Munychia, Phaleron). Körülöttük *Hippodamos* tervei szerint egész modern város épült zsinóregyenes utcákkal, nagy terekkel, tárházakkal, kereskedőcsarnokokkal, börtönnel, hajó- és egyéb gyárakkal stb. A főbb épületeket többnyire jóniai ízlésű oszlopok díszítették; de gyakran alkalmaztak dór és korinthosi oszlopokat is.

A középületek hatását a szobrok és freskók fokozták; a képzőművészetnek ez a három ága soha és sehol sem érte el azt az összhangzatot, mint ekkor és itt, az Akropolisban. Talán azért,

79. ábra. Euripides.

mert az állami közmunkákat 450-től fogva éveken át *Pheidias* vezette, korának, vagy talán minden időknek legnagyobb szobrásza, ki a művészet minden ágában a nagyszerűt és fenségest nemcsak kereste, hanem meg is valósította. Boldogtalannak mondták, aki nem látta olympiai Zeus-szobrát, míg Athénben magában Athene Promachos óriási szobrával, a Parthenonban pedig — melyet ő és iskolája történeti tárgyú domborúművekkel ékesítettek — Pallas Athene arany és elefántcsont-szobrával keltett bámulatot. Delphoiben, Plataiában és más helyeken szintén sok remekmű »hirdeti nagy keze alkotását«. Fenséget sugárzó szobrain egy politikai párt csak azt az aranyat látta, melyből sikkasztani lehetett és istenkáromlásnak vette, hogy Pallas Athene pajzsán a maga és Perikles képét is megörökítette. Ez a párt azonban nem annyira a művészt,

80. ábra. Az athéni Erechteion.

mint a politikust, Perikles barátját akarta sújtani, midőn börtönben engedte őt elsenyvedni (438?). A politika megölhette a művészt, de semmi sem törölhette el művészete emlékezetét. Minden görög hazája dicsőségét látta műveiben s érzi ezt a modern ember is, midőn a londoni British Museumban, vagy akár csak az onnan vett másolatokban szemléli a Parthenon nyugati és keleti oromfalának szoborcsoportozatait, melyek Athene születését s Poseidonnal való versengését és Athénnek nagyra növekedését ábrázolják.

Az Akropolis isteneknek, de *nemzeti* isteneknek volt szentelve. A kételkedés korában oly nagyon hanyatló vallásos érzés azért nem veszett ki tulajdonképpen teljesen, mert összenőtt a rohamosan fejlődő nemzeti büszkeség érzetével. Ezt akarták növelni a festők is, pl. *Polygnotos*, a görögök első nagy freskófestője. Hogy ne dobbant volna nagyot annak a görögnek szíve, ki a poikilében, a nem-

EGY GAZDAG ATHÉNI HÁZ FÓTERMÉ.

zeti dicsőség csarnokában, a szabadságharcot megörökítő freskók egyik-másik alakjában önmagára, apjára vagy nagyapjára ismert? A művészet azért hódított Athénben olyan gyorsan, mert valamennyi göröghöz szólt; a nemzet dicsőségében mindenik feltalálta a magáét s az övé is emelte a nemzetét. Athén máris valóságos műcsarnok volt; amerre a polgárok jártak, mindenütt ingyen gyönyörködhettek a legkiválóbb alkotásokban. Nem csoda, ha képekről, szobrokról a legegyszerűbb ember is ítéletet vagy legalább véleményt mert mondani.

A szellemi arisztokrácia ítéletét, mely után a tömeg is szívesen indult, többnyire Perikles köre mondta ki. A nagy politikus házában, kivált mióta az elragadó szépségű, ragyogó szellemű *Aspasia* lett annak úrnője, valóságos szalon-

81. ábra. A peiraiusi kikötő napjainkban.

élet alakult. Ott találkoztak a politika, katonaság, üzletvilág, irodalom, tudomány és a művészet kitünőségei. Perikles egyszerű házának körülbelül olyan érdeme van a görög, mint kétezer esztendő múlva a Rambouillet-palotának a francia finomság megteremtésében. Mind a kettő csakhamar hódító útra indult az egész világon.

Igy lett Athénből az akkori Európa legnagyobb, legszebb városa, a politikai nagy elhatározások, tudomány, irodalom és művészet, a mesterségek és kereskedelem középpontja: Hellas Hellasa, vagy legalább — mint Perikles maga mondta — Hellas tanítómestere. Athént, hol mintegy 200.000 ember élt együtt, szebbnél szebb vidéki városok vették körül. Bennük szintén templomok, remek középületek, szobrok, festmények hirdették azt az új szellemet, mely Perikles korában Attikát s a görög világ nagy részét áthatotta.

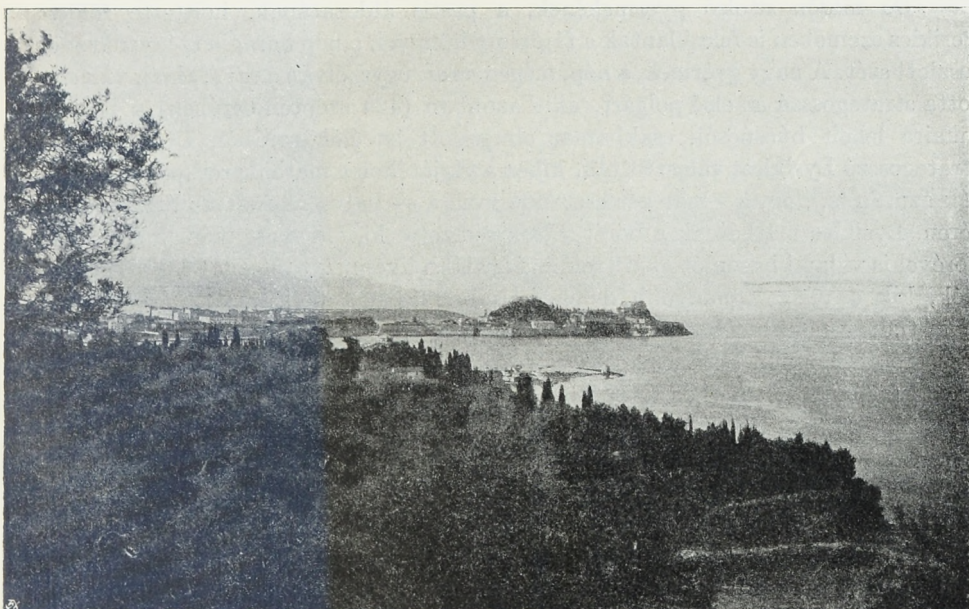
III. A peloponnesosi háború.

Több évtized óta Görögország békéjét Athén békéje jelentette. Spárta azonban egyszer már kijelentette, hogy neki csak olyan béke kell, amely nem fenyegeti Görögország szabadságát; és sohasem lehetett tudni, mit tart ő Hellas szabadsága megsértésének. A béke 12-ik évében *Epidamnos*-ban (a mai Durazzóban) két párt állott egymással szemben. Ezek közül az egyik Korkyrához, a másik Korinthoshoz fordult segítségért. A két ellenséges hajóhad meg is ütközött egymással (432) és a korkyraiak szétszóratását csak az utolsó pillanatban megjelent athéni hajók akadályozták meg. Korinthos ekként elesett a Jóniai tengeren való hegemoniától s azzal állott bosszút, hogy Athén ellen felkelésre bírta *Potidaia*t, melyet különben is ő alapított valaha. Mikor a győzedelmes ellenfél újra diadalmaskodott, a peloponnesosi szövetség gyűlésén bevádolta Athént, mely ellen, kereskedelmük korlátozása miatt, a megariaiak és az aiginaiak panaszt tettek. A szövetségesek kijelentették, hogy Athén megszegte a 446. évi békét. Azt követelték, hogy száműzze a bonyodalom okozóit, elsősorban Periklest, hagyja abba Potidaia ostromát, szüntesse meg a Megara ellen elrendelt kereskedelmi zárlatot s mondjon le Aigináról; más szóval, hogy önmaga bontsa meg az attikai szövetséget.

Ez tette kikerülhetlenné a háborút, melynek okát csakugyan nem lehet abban keresni, hogy Periklesnek volt szüksége reá, mert meg akarta újítani megingott népszerűségét és szabadulni kívánt a zárószámadások előterjesztése elől. Demokráciában külső háború indításával is sokkal nehezebb a figyelmet elterelni a népszerűtlen belügyi politikáról mint monarchiában. Thukydidesnél fennmaradt Perikles beszéde, amelyben a háborúra vezető okokat fejtegette s melynek hatása alatt a nép egyhangulag visszautasította a peloponnesosiakat, kik »már nem panaszkodnak, hanem parancsolgatnak«. A spártai népgyűlés és a peloponnesosi szövetséggyűlés nyers fellépése után csakugyan nem lehet kicsinyleni Periklesnek azt az érvét, hogy a háborút az állam becsülete kívánja. Azonban még ennél is népszerűbb volt Spárta felfogása, hogy Hellas szabadsága követeli azt; amire Perikles — utolsó ösmert beszédében — azt felelte, hogy bizony nem a szolgaságról vagy függetlenségről, hanem egyszerűen arról az athéni uralomról volt szó, arról a tyrannisról, »melyet gyakorolni igazságtalanság, de a kézből kiengedni veszedelmes«. Az igazságtalanságnak ez az érzete hajtotta a középső államokat nagy részben, a délieket pedig teljes számban Spárta szövetségébe.

A háború 431 márciusában kezdődött, mikor az Athénnel szövetséget kötött *plataiai* demokraták egy szálig levágták a Spártával szövetséget kötött 300 thebait, kik éjjeli orvtámadással akarták feltolni rájuk az oligarchiát. Most már Athén vádolta békeszegéssel a peloponnesosiakat. A fővezérnek választott *Perikles* azonnal segítséget küldött Plataiába s a két város közt levő vidék lakosságát Athén falai közé költöztette. Májusban *Archidamos* spártai király vezetése alatt 30.000 szövetséges tört Attikára. A nép Athén falairól tehetetlen dühvel nézte, hogy az ellenség mint égette, pusztította a falvakat, tanyákat, a lábán álló gabonát, hogy mint vágta ki a dús terméssel kecsegtető olajfákat és szőlőtökéket. Ha Perikles valóban olyan nagyon vágyik a népszerűsége, mint ahogy vádolják,

akkor védelem helyett támadásra megy át s nem teszi ki Athént egy parasztlázadás eshetőségének. Így azonban, eredeti tervéhez ragaszkodva, gyöngébb gyalogságával minden döntő csatától óvakodott. A népet azzal nyugtatta meg, hogy az athéni hadihajók éppen így pusztítanak a Peloponnesos partvidékein s a most elfoglalt Aiginában úgylis jobb földeket kapnak. Archidamos visszavonulása után pedig azzal kárpótolta őket, hogy az elpártolt Megara határát közprédául dobta oda nekik, megengedvén, hogy azt kényük-kedvük szerint pusztítsák. Abban a remek beszédében, amelyet az országos ünnepen az elesettek felett tartott, ragyogó színekkel festette azt a dicsőséget, amelyet a nép szabadsága szerzett a hazának és amely a honért elesettekre vár. »Akik — úgymond —

82. ábra. Korfu, a régi Korkyra.

a közjóért áldozták fel életüket, halhatatlan dicsőséget és a legszebb sírt szereztek maguknak ; nemcsak itt, ahol nyugosznak, hanem mindenütt, ahol dicsőségük fenmarad, amelyet — valahányszor beszéd vagy tett alkalmá kinálkozik — örökké emlegetni fognak.«

Halottait elsiratván, a nép újabb nagy áldozatokra, minden szenvedés elviselésére készen tért otthonába. 430 nyarán Archidamosnak még irtózatossabban dúló hadai elől ismét megadással vonult Athénbe, sőt odahajtotta lábas jószágait is. Ily tömérdek állat és valami 200.000 ember a 40 kilométer hosszú falak közt is csak nyomorúságosan összezsúfolva fért el. Nem csoda tehát, ha a zsufoltság, továbbá a rossz élelmezés, hiányos köztisztaság, a nagy hőség és más egyéb bajok következtében a *pestis*, amelyet Keletről érkezett hajók hurcoltak be, már kevéssel az ostromzár megkezdése után, teljes erővel tört ki

a városban. Maga Archidamos sietve takarodott haza a veszedelem hírére. Perikles egy hajóhaddal a Peloponnesos ellen indult ugyan, a hajóin is dühöngő pestis miatt azonban neki is vissza kellett fordulnia. Otthon a temetetlen hullák közt dorbézoló nép elkeseredése fogadta. Ez a különben vakbuzgó nép most már nemcsak az Olympos isteneit szidta, hanem — ami majdnem többet jelentett — az olymposi Periklest is. »Gyűlölség és harag — így vigasztalódott a kiváló férfiú — volt mindig osztályrészük azoknak, kik másokon uralkodni óhajtottak; de jól okoskodik, aki nagy célok miatt vállalja magára a gyűlölséget. Mert a gyűlölség nem tart sokáig, ellenben a jelen dicsőség és a jövő híre örök emlékezetre megmarad.« A téli választásokon azonban Perikles nemcsak megbukott, hanem közpénzek elikkasztása miatt el is ítélték.

De midőn utolsó gyermekének, a pestis áldozatának, holtteste fölött Perikles szemében is felcsillantak a fájdalom könnyei, a nép haragja szégyenkezve foszlott szét. A nagy gyermek, a nép, még egyszer, úgyszólván a ravatalnál, választotta strategosszá az első polgárt, akit azonban (429 szeptemberében) a fiának ajkaira lehelt búcsúcsók csakhamar elragadott az élők sorából. Utódjává és strategosszá Lysiklest választották, kiben a vigjátékok a marhakereskedőt csúfolták azután is, hogy — már két esztendő múlva — halva maradt a káriai csatán. Lysikles marháinak a bőrét *Kleon* cserzette ki, aki most már az emberek bőrével is valami hasonlót akart tenni. Legalább ilyenek tünnetik fel a vigjátékírók, kik a világ legnagyobb demagógusában csak a politikus timárt látták. Nem tudták neki megbocsátani, hogy bőrkötősen, rongyos ruhában lépett arra a szószerkekre, honnan Perikles koszorús fővel szólt a néphez. Csakugyan olyan kor következett most, amikor a *munkásosztály* képviselői: a kötélverő Eukrates, a marhakereskedő Lysikles, a timár Kleon, a lámpagyártó Hyperbolos a tömeg tapsai közt támadhatta a tőkepénzeseket, kik — élükön *Nikiasszal* — mind hevesebben sürgették a békét. Pedig éppen Kleon mondta, hogy a demokrácia nem képes idegen államokon uralkodni s így hiábavalónak tüntette föl az egész háborút. Nevetséges vonásokat a történelem azóta is talált Cromwell vagy Napoléon mesteremberekből lett politikusaiban és hadvezéreiben; egészen véve azonban tisztelettel szól azokról a férfiakról, kik a legviharosabb időkben is a legbecsületesebben igyekeztek szolgálni hazájukat. Szereplésük még érthetőbb volt Athénben, mint Angol- vagy Franciaországban; mert amott a demokrácia már régen számolt a munkásosztállyal mint politikai tényezővel s így ennek egyes kiválóbb tagjai nemcsak kedvező alkalom következtében jutottak előre, mint amott.

Maga Kleon szentül hitte, hogy tanulatlanok »rendszerint« jobban kormányoznak mint a tanultak, kik elbizottságukban a törvényt is okosabbat akarnak kigondolni, míg amazok alkalmazkodnak hozzá és többnyire el is találják, mi a helyes. Csak a forradalmi idők teszik érthetővé, hogy a népgyűlés a laikus Kleont választotta strategosszá, ki a szövetségtől elszakadt mytileniek lemészárolását indítványozta (427.) és azt merte állítani, hogy Sphakteria szigetét, mellyel a hős Demosthenes hónapokon át sem boldogult húsz nap alatt meg lehet hódítani. De nemcsak állította, hanem be is bizonyította, mert a iparos hadvezér húsz napi harc után a bevett szigetről 292

bilincsbe vert spártait küldött az ujjongó Athénbe (425). A hálás nép jóvoltából Kleon mostantól fogva államköltségen ebédelt a prytaneionban, díszhelyen ült a színházban s ami veszedelmesebb: a tanácsot és a népgyűlést ujjai körül forgatta. Alig fedezte föl önmagában azt a nagy hadvezéri tehetséget, hogy 10.000 athénivel és Demosthenes kölcsönkért eszével csakugyan le lehet győzni 400 kiéheztetett spártait, pénzügyi téren is ragyogtatni akarta képességeit. Megkettőztette a szövetségesek adóját s vele hazája jövedelmét; és megkettőztette az esküdtekapidíját s vele saját népszerűségét is. Olyan férfiak, mint Demosthenes, Hippokrates, Laches, Pythrodoros, Sophokles és Eurymedon, a rájuk bízott hadvezéri feladatokkal együtt elvesztették nép-

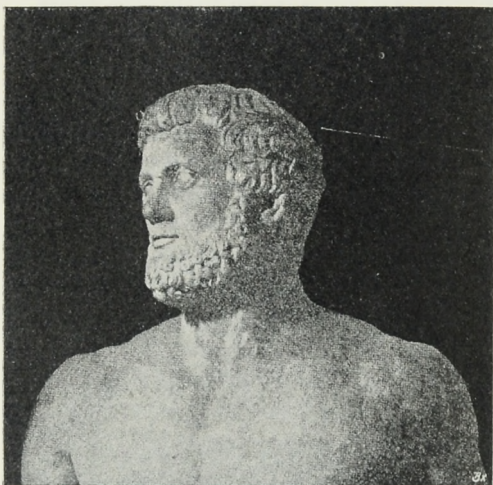

83. ábra. Mytilene, Lesbos szigetén.

szerűségüket is; azonban Kleon, aki Thrákia kulcsának, Amphipolisnak, visszafoglalására indított hadjáratban mint fővezér esett el, népszerűségét megtartotta a sírig. Kleonnal együtt esett el a thrákiak legyőzhetetlen vezére, Brasidas is. Az athéni Nikias, noha csatát sohasem veszített, mégis mindig a békét sürgette, melyet Pleistonax spártai királlyal félesztendő múlva már valóban meg is kötött. Ez a béke a hadakozó feleknek ötven évre a 431. évi határokat biztosította.

Korinthosnak, Mantineának, Elisnek és a Chalkydike félszigetnek még sem kellett az érdekeiket sértő béke. Midőn Spárta emiatt egyenesen védő- és dacszövetségre lépett Athénnel, ők viszont az *argosi symmachiát* alapították meg. Mikor azonban Spárta kiadta, Athén ellenben visszatartotta a hadifoglyokat s az elfoglalt városokba sem akarták bebocsátani egymás katonáit, az argosi szövetség nagyrésze Athénhez, Korinthos pedig Spártához csatlakozva készült újabb, döntő küzdelemre. Az argosi szövetséget azonban Agis spártai király (418 nyarán) a véres *mantineiai* csatában, hol az athénieknek is

futniok kellett, teljesen szétugrasztotta. A Peloponnesos ismét Spárta hegemoniája alá jutott, de ez, Agis bölcs mérséklete következtében, kerülte az Athénnel

84. ábra. Alkibiades. (A római vatikáni múzeumban.)

való nyílt háborút. Itt (417 tavaszán) a háborúpárt feje, *Hyperbolos* (az utolsó, kit ostrakizmossal küldtek száműzetésbe), megbukott ugyan, de maga a párt, midőn vezetését *Alkibiades* vette át, még szilárdabban és jobban megerősödve alakult újra.

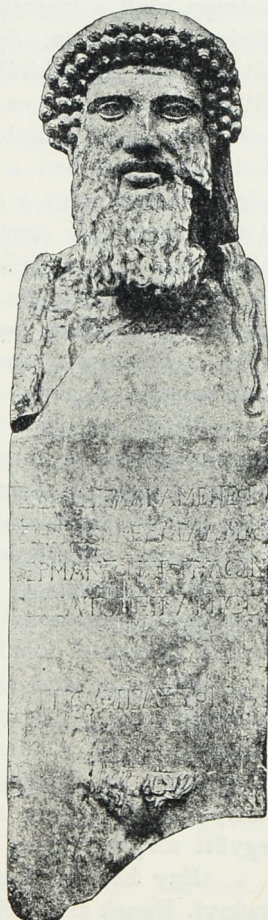
Csak természetes, hogy ezekben a forradalmi időkben, mikor mesteremberek egyszerre mint híres politikusok és hadvezérek bukkan-
tak fel a közéletben, Kleisthenesnek és Periklesnek ez a rokona már származásánál, összeköttetésénél és ritka lelki és testi tulajdonságainál fogva is a legvérmesebb reményekkel indulhatott neki politikai pályafutásának. Őt, az

igazi enfant terrible-t, egész Athén kényeztette ifjúkorában. Nevetett diákos, szelburdi csínyjein; nem tudott megbotránkozni kicsapongásain; suttogva, csillogó szemekkel beszélt nőhódításairól. Mintaférj gyanánt dicsőítette, mikor válni akaró feleségét a bíróság előtt ölébe kapta s úgy vitte haza a népes piacon át. Utánozta divatja hóbortjait, de büszkén tekintett Athén első gavallérjára, kivel Sokrates, a mezitlábás bölcs, vitatkozva sétálgatott az utcán. Mint a nép legigazibb barátját dicsérte, midőn gazdag házigazdájának arany evőeszközeit ahhoz a szegényhez küldte, aki őt szintén meghívta ebédre. A szónoklatban egyenesen Perikles mellé állította.

Nem kell feltétlenül *Alkibiades* mérhetetlen dicsvágyának, fiatalos könnyelműségének, vagy éppen jellemtelenségének tulajdonítani, hogy Nikias békéjét nem lehetett sokáig megtartani. Hiszen maga Nikias, aki harmadéve kibuk-tatta a strategosságból Alkibiadest, nagyon megcsappant népszerűségének helyreállítása végett most maga is kezét fogott vele s magával együtt őt is strategosszá választotta. Melost bevette, fegyveres lakosságát levágta, de ezúttal sem tudta elfoglalni Amphipolist, amely négy esztendő óta a béke értelmében Athénnek tartozott volna hódolni. Midőn ilyen kicsinyesnek mutatkozott a háború eredménye, hiában tiltakozott Alkibiadesnek azon terve ellen, hogy most már valami igen nagy vállalkozással szerezzenek dicsőséget: hódítsák meg Szicíliát, azután Karthagót és Lybiát, hazajövet pedig Itáliát, sőt az egész Peloponnesost. Csoda-e, ha azt a népet, amelynek állampénztárában tíz háborús esztendő nyomorúságai után is 7000 talanton halmozódott össze, a végsőig fellelkesítette Alkibiadesnek az a biztatása, hogy ennél összehasonlíthatlanul nagyobb, úgyszólván mesés kincseket szerezhet, ha Szicílián

keresztül nyit magának utat Karthagóba. Sziciliába 416 telén a segestaiak és a leontinói néppártiak hitták be őket; amazok Selinus, emezek a másik párt, mindketten az ellenségeiket segítő Syrakusai ellen kérvén segítséget. Innen-onnan összeköleszött kincseikkel valóságos aranylázba ejtették a népgyűlést, mely, némi felületes tájékozódás után, 415 nyarán Alkibiades, Lamachos és a hadjárat ellen mindenképpen tiltakozó Nikias vezetése alatt 134 hadihajón mintegy 36.000 embert küldött Sziciliába. Itt a haditanács Alkibiades tervét fogadta el, amelynek értelmében a városokat szép módjával igyekeznek megnyerni, Syrakusait és Selinust pedig ostrommal veszik be. Valóban be is vették volna, ha azonnal munkához látnak, mert a syrakusaiak teljesen készületlenül álltak. Az athéni kormány azonban éppen most küldött ki egy hajót, hogy elfogassa és hazavigye Alkibiadest, kit azzal vádoltak, hogy távozása előtt korhely társaival bohócmenetben gúnyolta ki az eleusisi miszteriumokat, Hermes szobrait pedig megcsonkította. Alkibiades tudta, hogy emiatt régen forrong a nép, mely néhány vádlottat már kivégeztetett s az istentelenséget neki, régi kegyeltjének sem bocsátja meg. Hallotta, hogy zsarnokságra, a demokrácia felforgatására való törekvésekkel, sőt a spártaiak betörésének előkészítésével is gyanúsítják. Jót nem remélve, tengernagyi hajóján megszökött és Spartában értesült róla, hogy a nép Hermes, Demeter és Persephone megsértése miatt csakugyan halálra ítélte, javait pedig elkobozta.

»Tapasztalni fogják, hogy élek« — felelte állítólag e hírre *Alkibiades*, aki most azzal ingerelte a spártaiakat, hogy rabszolgák lesznek, ha — az ő terve szerint — az athéniak csakugyan elfoglalják Sziciliát, Karthagót, Italiát és Peloponnesost. — A spártaiak a syrakusaiaknak meg is adták a kívánt segítséget s 19 hajón 3000 katonával *Gylipposzt* küldték hozzájuk fővezérnek (414). Odáig az athéniak, kivált Lamachos hősi haláláig, Nikias igen óvatos vezetése alatt minden ponton győzelmet arattak, de mostantól fogva szorult helyzetbe jutottak. Demosthenes 73 hajója csak akkor érkezett támogatásukra, mikor a spártaiak és karthágóiak éppen fényes győzedelmet arattak rajtuk, amennyiben Ariston rendszerében ércorrokkal ellátott hét athéni hajót sülyesztettek el. Demosthenes már az első rohamnál elvesztette serege felét, mire ő maga javasolta a hőség és láz miatt elgyötört sereg hazavezetését. Nikias — sok habozás után — 413 aug. 27-ére tűzte ki az indulás idejét, azonban a holdfogyatkozás babonás félelemmel töltötte el és még négy hétig késlekedett. Ezzel 60.000 vitézre mondta ki a halálos ítéletet. Időközben ugyanis a syrakusaiak 76 hajója döntő győzelmet aratott az athéniak 110 hajóján,

85. ábra. Hermes szobra.

egy hét múlva pedig a szárazföldre menekült sereget verték meg. 33.000 ember az irtózatosszenvedések és küzdelmek következtében pusztult el, 7000 pedig (413 szept. 15—22. közt) letette fegyverét. Nikias és Demosthenes öngyilkos lett, katonáik pedig félesztendeig a pokol minden kínját végigszenvedték a kőbányákban. Ekkor a még életben maradtak homlokára bélyeget sütöttek és rabszolgáknak adták őket el. Szabadságukat csak azok kapták vissza, kik Euripides színdarabjaiból szavalgatva lágyították meg gazdáik szívét.

A hazaáruló Alkibiades tanácsa máshol is használt a spártaiaknak. 413 tavaszán Agis király Attikára rontott s a Parnes hegység tövében levő *Dekeleia*-t állandóan megszállta, hogy Athént a szárazföldről, kivált pedig az ezüsbányák vidékétől elzárja. Ennek és a szicíliai vereségnek hírére nemcsak Euboia, hanem a kisázsiai Jonia is elszakadásra gondolt. Az ázsiai görögöket Tissaphernes satrapa pénzzel, Spárta pedig az Alkibiades és Chalkideus vezetése alatt küldött öt hajóval támogatta. Így 412 tavaszán Chios, Erythrai, Klazomenai, Teos és Miletos is elszakadt, noha Perzsia nevében Tissaphernes satrapa csak a kisázsiai partokra való jogainak elismerése után szövetkezett Spártával. *Spárta, Syrakusai és Perzsia hármasszövetsége* összetörte volna Athént, ha Agis király felesége, a szép Timaia, annyira belé nem szeret Alkibiadesbe, hogy ez a féltékeny férj s a dühös nép elől csak futva mentheti meg életét. Alkibiades most azzal kecsegtette Tissaphernest, hogy megbuktatja Athénben a demokráciát s az athéni oligarchiát biztosabb szövetségesévé teszi mint a spártait. Athénnek pedig, amelyet a Samos ellen induló 150 föniciai hajó aggasztott, nyíltan megüzente, hogy a perzsák a spártaiak ellen csak úgy segítik őket pénzzel, ha *oligarchikus alkotmányt* fogadnak el és őt visszahívják. Az oligarchia előnyeiről Alkibiades már ifjúkora verőfényes napjaiban is sokat beszélgetett Sokratesszel. Mialatt ő Spártában akarata ellen is hosszasan tanulmányozta ezt az intézményt, Athénben szintén hódított eszméje. A nagy csapásnak, a szicíliai vereségnek okait kutatva, röpiratok, egyesületek (az oligarcha hetairiák) és szónokok nem valami burkolt módon tették felelőssé a demokráciát, másfelől pedig az oligarchiát kezdték nonszókára dicsőíteni. Száz esztendővel Peisistratos családjának bukása után már meg lehetett kockáztatni néhány magasztaló szót az oligarchiáról. Nem voltak nagyon meggyőződve a száz év óta mellőzött kormányforma jó voltáról, de mikor a spártai *Derkyllidas* hajóhada, 411 tavaszán a Hellespontosba nyomulván, forrásánál támadta meg tengeri uralmukat: a jobbat is készek voltak áldozatul dobni.

Még a nyáron megtörtént az *államcsíny*, melyet Peisandros, Antiphon, Phrynichos és Theramenes, ezek a jeles szónokok, nem is valami titokban készítettek elő. A tanácsosságra kizemelt 400 oligarcha, törrel fegyverkezve, benyomult az államtanács épületébe és kiharcolta onnan a nép választottjait. Egész évre megkapván fizetésüket, szó nélkül távoztak s a néppel együtt szégyenletesen bukni hagyták a demokráciát.

Egy harminc tagú bizottság részletesen kidolgozta az oligarcha alkotmányt. Ennek értelmében az állam ügyeit a négyszázas tanács korlátlan hatalommal (autokratoras-szal) intézi. Ezentúl a legvagyonosabb 5000 polgárból

álló népgyűlést is a tanács híja össze s ez nevezi ki a tisztviselőket, sőt a strategosokat is. Eltörölték a tisztviselők napidíjait, és az indítványozás jogát, mely idáig annyi elhamarkodásra vezetett, a legnagyobb mértékben korlátozták. Az oligarchiára hajló Thukydides szerint valóban nehéz feladatot vállaltak, akik a népet olyan szabadságtól akarták megfosztani, melyet már majdnem száz esztendeje élvezett és akik annak a népnek akartak alárendeltebb szerepet juttatni, amely ez egész idő alatt senkinek sem szolgált, sőt többnyire más népeken uralkodott.

Egyelőre nem is sikerült ez a feladat. Az athéniek samosi hajóhada megtagadta az új alkotmány elismerését. A vezérének választott *Alkibiades* egyenesen fölszólította a 400 autokratort, hogy engedje át helyét az ötszázak tanácsának és az 5000 tagból álló népgyűlésnek. Aztán maga nyílt lázadásban követelte ezt, mikor a Hellespontos több városával együtt Byzantion, sőt — az eretiai (411 szept.) győzelem után — Euboia nagyrésze is a peloponnesosiai kezébe esett. A népgyűlés a 400-at letette, házaikat lerontotta, Antiphont néhányadmagával kivégeztette, a kormány élén azonban továbbra is meghagyta *Theramenest*, a bukott kormány egyik legkiválóbb emberét. *Theramenes* eleinte a korlátolt számú népgyűléssel, tehát a mérsékelt demokráciával kísérletezett; de már egy esztendő múlva visszatért az Ephialtes-féle teljes demokráciára, mely az ekklesiában minden polgárnak megjelenést és napidíjat biztosított.

Úgy látszott, hogy az alkotmány helyreállítását nyomon követi a hadi szerencse. *Alkibiades*, kit a forradalmi nép visszahívott, diadalmasan akart hazatérni abba a városba, melyre annyi gyászt hozott. *Abydosi* győzelme után az athéniek részére akarta nyerni *Tissaphernest*, de csak szökve menekülhetett tőle. *Kyzikos*nál mindjárt azután (410) tönkretette a peloponnesosiaiak és syrakusaiak egyesült hajóhadát. Visszafoglalván (409) a Hellespontos partját, *Chrysopolis*nál ismét vámot szedhetett a Pontos felé menő vagy onnan jövő hajóktól és 100 talantont harácsolt össze a hódolt városoktól. Most már 114 hajójával (408) győztesen vonult Athén alá. Arany koszorúkkal és szalagokkal, kitörő lelkesedéssel fogadták; de csak akkor lépett partra, mikor a papok visszavonták a rá kimondott átkot és tengerbe dobták az oszlopot, melyre azt fölírták. Oly gyönyörű beszédet tartott, hogy nem maradt szem szárazon. A lángeszében és katonai ügyességében mindenkor bízó nép ismét igaz hazafinak tartotta; korlátlan strategosszá, a tengeri és szárazföldi hadak főparancsnokává választotta.

Nem félték most már Spártától sem. Békeajánlatait csak az imént utasították vissza, *Alkibiades* pedig úgyszólván szemük láttára vezette Eleusisbe azt a hallatlan fényű körmenetet, melyet a dekeleiai őrség miatt éveken át el kellett hagyniok. *Thrasibulos* Thrakia hódolásáról tett jelentést, *Alkibiades* pedig a kisázsiai Jonia visszafoglalására készülődött. A régi dicsőség teljes fénnnyel kelt újra az éji homályból.

Azonban Spártának is akadt *Alkibiades*e. A peloponnesosi hajóhad új vezére, *Lysandros*, mindjárt első tetteivel megmutatta, hogy »rokabőr kell oda, ahol az oroszlánbőr nem elég«. A perzsa király öccsének, *Kyros* sardesi hely-

tartónak, pénzén újra szervezte hajóhadát. Mivel ő fejenként 4 obolost adott, rendre szökdöstek át hozzá az athéniek is, kik a 3 obolost sem kapták meg rendesen. Így, mialatt Alkibiades a partokon ismét nők (vagy a hívőbbek szerint perzsa pénz) után szaladgált, Antiochos athéni alvezért *Notionnál* (Ephesustól nyugatra) megverte és 15 hadihajóját elfogta. A kiábrándult nép azonnal letetette az eddigi strategosokat Alkibiadesszel együtt, aki pedig ezt a megszegyenítést önkéntes lemondással akarta megelőzni. A bukott nagyság végre teljesen elvesztette hitelét. Azt hirdette ugyan magáról, hogy perzsa pénzt keres hálátlan hazája megmentésére; a jellemtelen emberről azonban feltették, hogy hazája ellen forral valamit. Tudták, hogy chersonesosi kastélyaiban szerelem és gyönyörűség közt tölti napjait; Athén pedig tovább vérzett abban a háborúban, melynek legnagyobb nyomorúságait ez az eszes kalandor okozta.

A háborút mind a két állam új tengernagy — Athén *Konon*, Spárta *Kallikratidas* — vezetése alatt folytatta; Athén csak 70, Spárta ellenben 140 hajóval. Konont valóban roppant vereség érte a *mytilenei* öbölben. A hadjárat folytatása már képtelenségnek látszott, mikor Athénben még egyszer magasra lángolt a hazaszeretet tüze, mely a szabadságharc idején az egész Hellast tette hevítette. Pénzzé verették az Akropolis templomainak arany és ezüst szent edényeit és szabadságot ígértek a rabszolgáknak is, ha fegyvert ragadnak. Egy hónap alatt 150 új hajóval 275-re növelték hajóik számát és az *arginusei szigeteknél* (Samos közelében, 406 nyarán) valóban megverték a spártaiakat.

Az utca népe most már megint felülkerekedett az ekklesiában. A demagogos *Kleophon* izgatására másodszor is visszautasította Spárta békés ajánlatait. Halálra ítélte az arginusei csatának diadalmas hadvezéreit, mivel a hajótörötteket nem mentették ki, pénzt és zsákmányt pedig nem küldtek haza. Hatot ki is végeztek közülök s így önmagukat fosztották meg legtapasztaltabb vezéreiktől. Konont meghagyták a hajóhad élén, melynek most, Kallikratidas eleste után, ismét Lysandrosszal kellett szembeszállnia: 180 hajónak 200 ellen. 405 őszén Konon már csak 20 hajóval menekülhetett az *aigospotamosi* ütközetből, mely egyszerre *véget vetett Athén tengeri hatalmának*. Lysandros a 3000 hadifogoly kivégzése után rendre hódoltatta s demokráciából oligarchiává alakította át Athén minden szövetségesét, az egy Samost kivéve, amely törhetetlen híve maradt Perikles városának.

Athént elvágta a tengertől is és négy hónapon át éhezettette, szorongatta. Három hónapig engedte maga előtt ácsorogni *Theramenest*, míg végre felvilágosította, hogy a békét magában Spártában kell kérnie. Theramenes onnan a legsúlyosabb feltételekkel tért haza; s a népgyűlés mégis megalázkodva fogadta el valamennyit. 404 áprilisában kötötték meg a békét, melynek értelmében lerombolják a hosszú falakat, tizenkettő kivételével kiadják minden hadihajójukat, Spártának engedik át a tengeri és a szárazföldi hegemoniát; belépnek a peloponnesosi szövetségbe, az új helyzetnek megfelelő alkotmányt fogadnak el és visszahívják a száműzötteket. Athént ezzel, 27 évi küzdelem után, még jobban lealázták, mintha Thebai és Korinthos kívánságához képeest földig rombolják s lakosait rabszolgáknak adják el.

86. ábra. A mai Eleusis, az Athénbe vezető szent úttal.

Lysandros 404 április végén, a kypros-salamisi csata évfordulóján, beérte annyival, hogy néhány csákánycsapással jelt adott a falak lebontására, miközben koszorús énekesek zeneszó mellett dicsőítették őt és *Hellas szabadságának első napját*. Másnap a győzelmes vezér tovább vitorlázott — s a munka szünetelt. A szegény thészek valami különös oknál fogva nem kaptak a drága nap számon; az uraktól pedig csakugyan nem lehetett követelni ilyen szokatlan és fáradságos munkát.

IV. Spárta hegemoniája. 404—379.

Igen rossz napok jártak a görög szabadságra. Nyugaton, *Syrakusaiban*, az ifjú *Dionysios* korlátlan strategosból 405 elején egyenesen zsarnoknak tolta fel magát, az esztendő végén pedig békét kötött a karthagóiakkal, kik négy esztendeje Selinus elfoglalásával kezdték meg hódításaikat, most pedig megkapták Siciliának nyugati partvidékeit is. Félév múlva elesett Athén s a győztes *Lysandros* Samost is hódolatra kényszerítván, 404 szeptemberében ismét *Athén* alá hajózott, hogy a béke feltételeinek teljesítésére szorítsa. Ott volt a népgyűlésen is és felszólalása után elfogadták a mindenütt jelenlevő *Theramenes* indítványát: megszüntették a demokráciát s *oligarchiát állítottak helyébe*. Most már vidám zeneszó mellett több ezer odaparancsolt munkás csakugyan ledöntötte a falakat, a kormány pedig kiszolgáltatta a hajókat. Valami egészen más volt azonban az a szabadság, melynek visszaállításával Lysandros kérkedett, mint az amiről az athénieknek egykor Perikles beszélt, ki szerint a boldogságnak a szabadság, a szabadságnak pedig bátorság a teremtmője.

A törvények összeírására s azok alapján az új alkotmány kidolgozására kiküldött bizottság a kormányt azonnal magához ragadta. Ennek a bizottságnak Sophokles és Kritias mellett tagja volt Theramenes is. *A harminc zsarnok*, a most felállított testőrség védelmében bízva, csak az ötszázak tanácsát tűrte meg maga mellett. A demokratákat vagyonuk elkobzásával, 1500-nak kivégzésével s azzal rémítette meg, hogy a szolgálalkú tanácstól nyert jogánál fogva, a népgyűlésbe kiszemelt 3000 polgáron kívül, a népre való hivatkozás nélkül minden gyanusat kiutasíthatott, sőt ki is végeztethetett. Kivégeztette magát *Theramenes*-t, a kormány tagját is, minthogy a rémuralom ellen nyilatkozni bátorkodott. *Kritias*, ennek a rémuralomnak vezére, társait megeskette, hogy gyökerestül kiirtják a demokráciát és minthogy mégis féltek fellázadásától, az Akropolisz őrzését 700 spártaira bízták. A nép tehát, mely szabad emberektől függni nem akart s menekült a füsttől, Platon szerint azon vette magát észre, hogy a zsarnokság tűzébe esett. Korlátlan és túlságos szabadságát a legszigorúbb és leghevesebb szolgaságért pocskolta el. Demagógia után tyrannis!

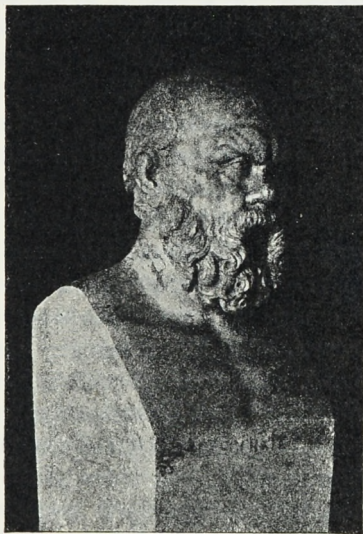
A nép eleinte Alkibiadesben bízott, kiről a kormány és pártfogója, Lysandros szintén feltette, hogy perzsa pénzzel kész megint eljátszani a hazamentés komédiáját. Így aztán, midőn Pharnabasos perzsa satrapa a kiszámíthatatlan és alkalmatlan menekültet, sürgetésére, megölette, a kormány nagyon megörült. Thrasybulos azonban, ki egyidőben a demokrácia megmentése végett önként adta át hajóhada vezetését Alkibiadesnek, a Thebaiba menekült 70 athéni élén most maga kelt fel. A munichiai magaslatokon vívott csatában (403 május) *Kritias* elesett, mire a hivatlanul is összejött nép *a harminc zsarnokot letette*. Csakhamar elkergette a helyébe állított tíztagú kormányt is, mely a réginek nyomán akart haladni és újabb kormányt választott. Az elűzöttek Spártától kértek segítséget. Ebben az időben Spárta valóban hatalmas volt; az aigospotamosi győzelem óta ő uralkodott az Égei tengeren és Kis-Ázsia partvidékein, a harmostások vezetése alatt álló spártai őrségek pedig minden szövetséges államban figyelmeztetni tudták a most alakított tíztagú kormányokat, a dekarchiákat, hogy hűséggel, adóval és katonaállítással tartoznak a szabadító Spártának. Ebben a spártai vagy peloponnesosi szövetségben a költők Lysandrost egy *birodalom* feje gyanánt dicsőítették, a szolgálalkek pedig ünnepelték, sőt isteni tiszteletben részesítették. Önérzete, erős egyénisége annyira kifejlett nagyhatalmi álmodozásaiban, hogy a spártaiak, kik keveset törődtek szövetségeseik szabadságával, most már saját szabadságukat féltették tőle. Attól tartottak, hogy szűk térre szabott ősi alkotmányukat a nagyhatalmi álláshoz képest módosítja, vagy — ami rá nézve a legkényelmesebb — egyszerűen eldobja.

Maga *Pausanias* király állott az ellenzék élére. Jó időre azzal szorította le Lysandrost a politikai pályáról, hogy Spárta, önmagát gyöngítve, mindenütt feloszlatta a tízes kormányokat, az Attikába küldött sereg élére pedig Pausaniast helyezte. Athénben a király nem elnyomni, hanem kibékíteni törekedett s ki is békítette a pártokat. Az athéni nép a két zsarnok kormány tagjainak kivételével mindenkinek bocsánatot hirdetett, az új rendhez simulni nem akaróknak pedig szabadságot adott, hogy teljes polgári joggal Eleusisben telepedjenek le és magára vállalta azt az államadóságot, melyet éppen elnyomására vállalt a harminc

zsarnok Spártában. Egészen véve helyreállította Ephialtes demokráciáját, de abban az alakban, ahogy *Tisamenos* állította össze a régi és az új törvények gyűjteményét, mely azután egészen 322-ig használatban maradt. Valóban demokrácia volt ez. A 18 éves ifjú már polgárjogot nyert. Polgárt, a népre való hivatkozás nélkül, kivégezni nem lehetett. Az elvénült vagy elnyomorodott munkás állami nyugdíjat kapott. Nagyon csekély kivétellel az összes tisztviselőket sorshúzás útján választották, felelőssé tették a népgyűléssel szemben s a népgyűlésben évenként tízszer is szavaztak afelett, nincs-e kifogás a választott tíz strategos ellen? A demokrácia biztosítására szolgált az is, hogy az alkotmány módosítását vagy megváltoztatását egyáltalában nem lehetett javasolni. A nép évenként csak egyszer nyilatkozhatott, szükségesnek látja-e új törvények alkotását. Új törvényt csak a legaprólékosabb házzsabályok megtartásával lehetett hozni s a polgárt mostantól fogva írott (még pedig jóniai betűkkel írott) törvények kötelezték.

Athén annyira ment a régihez való ragaszkodásában, hogy hadat üzent minden felvilágosultságnak és *Sokrates*, a vallástalanságról (*ασεβεία*) vádolt nagy bölcselőt, csak mint felforgatásra hajlandó politikust volt hajlandó elítélni. Az a nagy ember, ki — Cicero szerint — a bölcseséget az égből a földre hította le, többször kelleténél élesebben nyilatkozott a helyreállított alkotmányról, mely meg nem értett jogot ad a műveletlen népnek. Hisz ez a nép őt, a szofisták legnagyobb ostromozóját, odasorozta a szofisták közé, akik a vallást megingatva, az államot ingatják meg és akiknek tanításai nevelték nagyra az oligarchiát, a zsarnokságra törekvést. Alkibiades, Kritias, az újkori Athén legátkosabb két politikusa, nyíltan Sokrates tanítványának vallotta magát, ami dicsőség volt a sikerben, halálos ítélet a bukásban. »Mit törődünk mi olyan nagyon a sokaság véleményével?« kérdezte Sokrates Kritontól nem sokkal azután, hogy az esküdtek (399 tavaszán) halálra ítélték. A leggonoszabbat is hajlandó lett volna megbocsátani a népnek, ha felteheti róla, hogy viszont a legnagyobb jóra képes. Nem tartotta magát olyan bölcsnek, ki el tudja felejteni, hogy a haza becsesebb az atyánál, anyánál, minden ősnél és tiszteletreméltóbb, szentebb, tekintélyesebb mind az istenek, mind az okos emberek előtt. Tisztelni kell a hazát, és ha neheztel: inkább neki kell engedni, hizelegni, mint az atyának; háborúban, a törvényszék előtt, mindenütt azt kell tenni, mit a város és a haza parancsol. Harmadnap nyugodtan üritette ki a bürokkelyhet, mely a legnagyobb idealista életét oltotta ki.

A nagy bölcselkedőt egy ifjú rajongó nem ily ünnepies csendben követte a halálba. *Kinadont* mint lázadó anarchistát végezték ki Spártában, melynek

87. ábra. Sokrates.

polgárait, ahogy mondták, le akarta gyilkoltatni, hogy perioikosokat és helotákat tegyen polgárokká s az új alkotmánnyal rájuk bízsa a haza sorsát. Jobban megértették-e őt Spártában, mint Sokratest Athénben? Hiszen a világ maig sincs tisztában bizonyos társadalmi kérdésekkel és a kutatás határait ma is bűröккеhellyel és vérpaddal teszi már messziről észrevehetőkké.

A haza önzetlen szeretetére az újabb görögöknek sok nagy példájuk, de kevés kedvük volt. Spárta a maga hegemoniáját nem a műveltség s a szabadság fejlesztésére, hanem hatalma érdekeinek kielégítésére használta. Különben is foglalkoztatnia kellett valamiképpen azokat a zsoldosokat, kik a peloponnesosi háború után kereset nélkül kóboroltak Hellasban. Maga is kezére járt tehát *Kyros* sardesi satrapának, hogy zsoldjába fogadjon 11.400 nehéz és 2500 könnyű fegyverzetű görögöt; pedig *Kyros*nak, aki bátyjának, *II. Artaxerxes Mnemon* perzsa királynak, trónjára tört, éppen az volt a célja, hogy régi fényében állítsa helyre a birodalmat s a tenger miatt újra kezdje a küzdelmet Görögországgal. A zsoldosok vezérét, *Klearchost*, furdalta is a lelkiismeret, hogy görögöket vezetvén a barbárokhoz, elárulta a helléneket; pedig a trónkövetelő mostan még azt állította a haditanácsban, hogy azért fogadta fel őket, mert vitézebbek és derekabbak a barbároknál s hogy talán szégyelni is fogja magát, ha megösméri majdan az ő hazája embereit. »Hadd legyetek tehát méltók szabadságotokra, melyért én boldogoknak mondlak titeket; mert meg lehettek győződve, hogy én többre becsülném a szabadságot minden vagyonomnál és sok egyébnél.« A csengő szép szavak és a csengő arany után való epekedés Ephesustól 93 állomáson, 3000 kilométernyi úton keresztül odavezették a görögöket az Eufrátes mellé, a *kunaxai* csatatérre, hol a trónkövetelő — 401 szeptember 3-án — törvényes királya ellen küzdve esett el. Százezer barbár zsoldosa megszaladt, a görögök azonban helytállottak és csak másnap értesültek, hogy a csata elveszett. Megesküdtek, hogy nem adják meg magukat, hanem kardjaikkal nyitnak utat hazafelé. *Tissaphernes* satrapa alkudozás ürügye alatt vezérüket, a spártai *Klearchost*, huszonötödmagával magához hívatta, de azután levágatta. Akkor új vezérük, az athéni *Xenophon*, megfogadta, hogy az ellenség egy helyett tízezer *Klearchost* talál, kik egynek sem engedik meg a gyávaságot. Emlékirataiban, az *Anabasis*ban, meghatóan beszélt el később, hogy a tízezer ismeretlen úton, »minden poklokon keresztül« mily mondhatatlan fáradsalmak, szenvedések és küzdelmek közt vágta át magát. A *Theches* szent hegyén megpillantván a szabadító Fekete tengert, a katonák könnyezve ölelkeztek össze vezéreikkel és kapitányaikkal. Visszavonulásuknak 2100 kilométernél többre menő útját Mysiában, Pergamonnál fejezték be, hol *Thimbron* zsoldjába léptek, hogy a spártaiakkal együtt harcoljanak Sardes új helytartója, *Tissaphernes* ellen, ki Jóniát ismét hódoltatni akarta.

400-ban felbomlott a béke, megszűnt Spártának és Perzsiának minden hagyománnyal ellenkező szövetsége. A tízezer hadjárata, valamint *Xenophon*-nak és a perzsa király udvari orvosának, *Ktesias*nak, a perzsa viszonyokról írt könyvei bepillantást engedtek Perzsia zilált belső ügyeibe. Bebizonyult, hogy a visszavonulásukban is dicsőséges görögök sokkal gyakorlottabb és fegyelmezettebb katonák mint ellenségeik. De az is kitűnt, hogy a perzsák ügyesebb

diplomata. Hajóhaduk vezetését 397-ben az athéni *Konon*ra bízván, a peloponnesosi szövetség előtt egyszerre gyanusakká tették az athénieket, kik különben is fojtott dühvel túrték a spártaiak hegemoniáját. Apró sikerekkel be nem érve, Spárta a sereg élére *Agésilao*s királyt állította. »Ha mindnyájan igazságosak volnánk, — mondta volt *Agésilao*s — semmi szükségünk sem volna a vitézségre.« »Mert — teszi hozzá *Werböc*zy — minden emberi dolognak az a természete, hogy sokáig egyik sem állandó, hanem mindig hullámozik és ingadozik.« A békebontást most csak a vitézség igazolhatta. *Agésilao*s 395-ben Sardesnél megverte a perzsákat. *Artaxerxes* haragjában kivégeztette a legyőzött *Tissaphernest*, Spárta pedig a görög félszigeten váratlanul támadt bonyodalmak következtében csakhamar hazahítt a győztes *Agésilao*st. Otthon ugyanis egy határvillongásban Spárta *Phokis*nak, Thebai és Athén pedig *Lokris*nak fogván pártját, a szövetségesek közt 395-ben kitört a háború. A perzsa háborúban méltatlanul mellőzött *Lysandros* spártai vezér *Haliartos*nál a csatával együtt életét is elvesztette.

Perzsia pénzben bőséges segítséget ígérve, Athént, Boiotiát, Argost és Korinthost 394-ben a *korinthusi szövetség* megkötésére bírta, melyhez rövid idő múlva északi és középső Görögországnak legtöbb állama is csatlakozott. A spártaiak Korinthos közelében a *Nemea*-pataknál, a hazasiető *Agésilao*s vezetése alatt pedig Boiotiában *Koroneiá*nál győztek, de hajóhadukat *Pharnabasz* és *Konon Knidos*nál tönkretették. Ennek következtében Spárta egy esztendő leforgása alatt nemcsak Kis-Ázsiát, hanem a *Kyklád*okat és *Kytherát* is elvesztette, sőt saját partvidékeinek pusztítását sem gátolhatta meg.

Athén kikötőjének erősségeit és a hosszú falakat *Konon* perzsa pénzen, perzsa hajóhad védelme alatt már 394-ben újjáépíttette; mire a nép szobrot állíttatott »a szabadság visszaszerzőjének«, *Iphikrates* pedig, aki az athéni gyalogságot újrászervezte és könnyű gyalogságával *Lechaion*nál (391) nyílt csatában először verte meg a spártaiakat, a népgyűlést rávette, hogy régi tengeri uralmának visszaszerzése végett újra hajóhadat állítson fel. A spártaiak *Antalkidas* útján azonnal figyelmeztették a perzsa királyt, hogy az athéniek előbb-utóbb az ő pénzén támadnak ellene, mire a perzsák elfogták *Konon*t s elvonták az Athénnek és a korinthusi szövetségnek adott pénzsegítséget. Athén azzal felelt, hogy előbb (389) a kyprosi *Evagorasz*sal, utóbb (387) pedig az egyiptomi *Akarissz*sal szövetkezett a perzsák ellen, *Thrasybulos* pedig hajóhadának élén az Égei tenger északi felének szigeteit és partvidékeit, valamint a Propontis északi partját is behódoltatta. Sikert sikerre aratott, míg egy portyázása alkalmával az aspendiek Pamphyliában (Kis-Ázsia déli részében) agyon nem verték. A megriadt Spárta saját tengernagyát, *Antalkidast* küldte a perzsa királyhoz, hogy békére, sőt — ha lehet — szövetségre bírja. Az alku sikerült. *Antalkidas békéje* (386) értelmében a kisázsiai görög városok *Klazomenai* és *Kypros* szigetekkel együtt Perzsiának jutnak; Athén — mely az abydosi csatavesztés után nem ellenkezett tovább — *Lemnos*, *Imbros* és *Skyros* kivételével visszaadja minden gyarmatának függetlenségét. A peloponnesosi szövetségen kívül minden más *symmachia* feloszlik. A vonakodókat Perzsia fegyveresen kényszerítheti a békére, melynek pontos megtartására Spárta ügyel.

Perzsia tehát, melyet Kimon békéje 62 esztendővel azelőtt Ázsiába szorított vissza, ezentúl tetszése szerint beleszólhatott a görögök ügyeibe. Spárta, mely egykor Leonidast küldte ellene, Antalkidasszal most maga hívatta be, csak hogy megőrizhesse felsőbbbségét, befolyását.

Görögország rendőre nagyon is buzgón teljesítette a maga vélt feladatait. Leverte *Mantineia* demokrata kormányát és a szomszédos városok közt osztotta szét lakosságát; a szintén demokrata *Phleius*t kétszer is leverte; Thebait 383 nyarán a Leontiadas vezetése alatt álló párt hívására áruló módon megszállta, az Athénnel tartó párt fejét, Ismeniaszt, kivégeztette és Thebait a spártai symmachiához való csatlakozásra kényszerítette; ugyanezt tette a chalkydikéi *Olynthos*-szal, melynek 5000 szavazópolgára chalkydikéi és makedóniai városokból külön symmachiát akart alakítani, de három évi ostrom után, 379-ben, végre is megadta magát.

V. Thebai hegemoniája. (379—362.)

Thebai szabadságának Athénben támadt tizenkét apostola. *Pelopidas* és *Medon* vezetése alatt Athénből egy éjjel 12 menekült surrant be a városba, legyilkolta a részegeskedő oligarcha kormányt, fegyverre szólította a lakosságot, győzelemre juttatta a demokrata forradalmat, 379 decemberében pedig a Kadmeia spártai őrségét is elvonulásra kényszerítette. Kleombrotos, majd Agesilaos spártai királyok azonnal sereget vezettek Thebai visszafoglalására. Egy alvezérük útközben Peiraieus kikötőjének bevételével is megpróbálkozott. Athén azonban *Kephalos* buzdítására Thebaival szövetséghez s megalakította (378-ban) a *harmadik symmachiát*, mely 14 állam egyesült erejével fenyegette a hatalmaskodó Spártát, egyúttal azonban világosan kijelentette, hogy Antalkidas békéjét s az államok szabadságát teljes tiszteletben tartja. Anyagi ereje fogytán volt, mégis szép hajóhadat és szárazföldi sereget szerelt fel, aminek az volt a következménye, hogy évről-évre több állam szövetséghez vele. *Agesilaos*-nak, majd *Kleombrotos*-nak Thebai ellen intézett támadásai meghiúsultak, *Naxos*nál pedig a spártai hajóhadat is határozott vereség érte.

A Jóniai tengerből az athéniek, Boiotiából az országot egyesítő thebaiak, Thessaliából a hódító pheraei *Jason* hadai szorították ki őket. Jason nem látta elérhetetlennek azt a célját, hogy Görögország hegemonosa s a perzsa háborúkban fővezére legyen. Spárta és Athén megdöbbenve békültek ki egymással, ami csak az attikai hegemonia előismerése árán történhetett (374). Az aggódókhoz csakhamar csatlakozott Perzsia is, melynek ösztönzésére a görög államok 371-ben megújították Antalkidas békéjét. A béke célja az idegen őrségek eltávolítása, a városok szabadságának helyreállítása és az általános lefegyverzés volt. Ez Spártán kívül különösen Thebainak szólt, mely csak pár héttel azelőtt rombolta le a vele békében, Athénnel pedig szövetségben élő Plataiát. Ki is rekesztették a békéből, mert csupán úgy akart hozzájárulni, ha ezt egész Boiotia nevében teheti; vagyis ha ezt a vezetése alatt alakított szövetséget előismerik. Ez ugyan ellenkezett a béke szellemével, de az is ellenkezett, hogy Spárta *Lakedaimon* nevében írta alá az oklevelet s hogy megmaradt a peloponnesosi szövetség.

ség élén. Sőt most mint valamennyi görög megbízottja s a béke végrehajtója üzent háborút Thebainak.

Kleombrotos spártai király 24.000 embere Phokisból a Helikon járatlan útain keresztül oly váratlanul nyomult Thebai ellen, hogy ez csak 6000 emberrel fogadhatta. A meglepetés mégis a spártaiakat érte. *Leuktra* alatt (Thebaitól 11 kilométerre) 371 július 5-én *Epameinondas* kezdte a támadást; de — minden katonai hagyománnyal szakítva — nem az erősebb bal-, hanem a gyöngébb jobbszárny ellen; és zárt sorokkal, az ékalakú phalanxszal, melynek ötven sornyi mélységéből egész lándzsaerdő furódott a hopliták keményen álló arevonalaiba. A ferde csatarend, a lovasságnak, a zárt és szétszórt gyalogságnak tervszerű és vezényszóra történő szokatlan támadása 1400 peloponnesosinak, a királynak is életébe, Spártának pedig eddigi taktikai rendszere bukásába, sőt nagyhatalmi állásába került. *Epameinondas* utóbb azt mondta, hogy csalatkoznak, akik őt Agamemnonnal hasonlítják össze; mert Agamemnon az egész Görögország segítségével tíz év alatt is alig tudott elfoglalni egy várost, ő pedig egyetlenegy várossal, egyetlenegy nap alatt egész Görögországot megszabadította. Valóban azt hitte, hogy Thebait a végső veszedelemtől, Hellast pedig a szolgaságtól mentette meg. A bíróság előtt is felemelt fővel hivatkozott reá, hogy *Leuktránál* megmutatta, miként kell legyőzni a spártaiakat, kikkel öelötte a boiotoknak egy vezére sem mert szembeszállni.

Spárta még az elesettek gyászolására sem szakított időt. Minden erejéből fegyverkezett, hogy Thebaival és a nyomában járó demokráciával szemben megakassza a Peloponnesos újjáalakulását. Hiszen *Mantineia* már nemcsak saját régi nagysága helyreállításáról, hanem Arkádia egyesítéséről is álmodozott. *Agesilaos* ellen Thebait hitta be, mely nemcsak tervezgette, mint Athén, hanem meg is csinálta a középső-görögországiak szövetségét.

A thebaiak *Epameinondas* vezetése alatt 370—369 telén csakugyan nagy (állítólag 70.000 főnyi) sereget küldtek Arkádia felé. Mivel *Agesilaos* akkor már hazatért, *Epameinondas* az arkádiaiak biztatására s a perioikosok titkos üzengetésére egyenesen Spárta alá nyomult, mely félezer esztendő óta most látott először ellenséget az Eurotas völgyében. Lankadtan, csüggedten hanyatlottak le a férfiak karjai, melyeknek — a régi dicsekvés szerint — falak helyett kellett volna védelmezniök a várost. Az ősz *Agesilaos* király mint az utolsó spártai jelent meg a csüggedők közt. Példájával, lángoló honszeretetével, tüzes beszédeivel ismét spártai lelket öntött beléjük. Szabadságot ígérve, fölfegyverezte azt a 6000 helotát is, aki az imént még *Epameinondasban* látta megváltóját. Valóban, a világtörténelem legnagyobbjainak közé tartozik az egymással szemben álló két vezér: *Epameinondas*, aki a spártai erények megszerzésére és *Agesilaos*, aki a spártai erények megtartására lelkesítette nemzetét.

A thebaiak elvonultak Spárta alól, de elárasztották *Messeniát*, amelyet háromszáz esztendő s dermedtségéből új életre keltettek. Visszaadták állami függetlenségét és egységes állammá tették Arkádiát. Az első peloponnesosi hadjáratot tehát úgy fejezték be, hogy *Spárta nagyhatalmi állását mindörökre lehetetlenné tették*. Az athéni sereg, amely Spárta kérésére gyűlt össze, egyszerűen félrevonult a visszatérők útjából; azonban a 369 nyarán kitört második háború-

ban már együtt küzdött Spártával. A szövetségesek kisebb sikerei annyira bosszantották a thebaiakat, hogy Epameinondast, kit az imént — holmi formahibák miatt — győzelmei után is bíróság elé állítottak, most egyáltalán meg sem választották vezérnek. Azokkal a győzelmekkel vigasztalódtak, amiket Pelopidas pheraii Alexandros ellen aratott, kit Thessaliából kiszorított. Mikor azonban magába Makedóniába is benyomult, Alexandros elfogatta és megverte a kiszabadítására küldött thebai sereget. Ezt a teljes szétszóratastól egy hamarosan vezérré lett *közlegény*, Epameinondas mentette meg.

Epameinondas 367-ben, egyetlenegy esztendőben, két hadjáratral igazolta hazájának újból feléje fordult bizalmát. Alexandros fogságából seregének pusztá megjelenésével kiszabadította Pelopidast, ki azonnal Susába ment, hogy a perzsák Spárta helyett most már Thebait bízzák meg Antalkidas békéjének végrehajtásával. A perzsák kedvezően nyilatkoztak, a görögök azonban tudni sem akartak erről a fontos változtatásról, sőt Arkádia is szabadulni akart Thebai befolyásától. Epameinondas tehát a harmadik peloponnesosi háborúban megszálta Achaját, hogy onnan szemmel tarthassa a hálátlan felvidéket. Achaja csakhamar Spártával, Arkádia pedig Athénnel szövetkezett, Korinthos példájára azonban, Spárta kivételével, a Peloponneszes legnagyobb része kibékült Thebaival, mely a meglevő állapotokat elismerte. Odahagyta a félszigetet, melynek államai azután apró határvillongásokban fogyasztották egymás erejét. Maga Epameinondas különben is úgy gondolkozott, hogy *Thebai hegemoniáját* Athénnek újból gyarapodó tengeri hatalmával szemben csak hajóhad biztosíthatja. A kicsiny ország határait két tenger mosta, a különben földművelő állam vállalkozása tehát nem látszott képtelenségnek. A szintén kicsiny Athén is így lett olyan tengeri hatalmasság, hogy hajói egyszerre küzdhettek Európa, Ázsia, és Afrika partjain. 364-ben már száz hajóval indult az athéni szövetség ellen s Euboia alatt nyert győzedelme után Chiost, Rhodost, sőt, amire leginkább vágyott, a Hellespontos legnagyobb részét is elvette tőle, Pelopidas pedig — saját élete árán — a harmadik hadjáratban Thessalia zsarnokát, pheraii Alexandrost, Athén szövetségesét, kényszerítette végképpen hódolatra. Most már ennek hadai is Attikát fosztogatták, sőt a peiraieusi börze kincseit is magukkal vitték. Az athéni symmachia ennek következtében nagyon megingott ugyan, de a thebait sem erősödött meg, mert Epameinondasnak a tenger helyett ismét a szárazföldre kellett fordítania minden figyelmét. Ugyanis a Tegeában székelő arkádiai demokrata kormány eleinte segítséget kért a Mantineióban fondorkodó oligarcha párt ellen; mielőtt azonban választ kapott volna, kibékült vele, minek öröme Tegeában nemzeti ünnepet rendezett. Ezt a tegeai boiotos helyőrség zavarta meg, mely az oligarchákat bántalmazta. A kormány elégtételt kért Thebaitól, mely azonban kijelentette, hogy fegyveresen fog beavatkozni; s 362-ben Epameinondas *negyedszer* is bevonult a Peloponneszosba.

Arkádia, Elis, Pleius, Achaja, Spárta és Athén egyesült ereje várta a középgörögországi szövetség hadait. Spárta sikertelen felferése után Epameinondas — húszezerrel húszezer ellen — *Mantineiánál* fogadta el a csatát. »Eleget éltem, mert le nem győzve halok meg«, szólta a diadal hírére Epameinondas és a testébe fúródott nyilat kihúzza, kilehelte nemes lelkét (362 július 3.).

Ahogy egy ókori történetíró, Cornelius Nepos, megjegyezte, ennek az egy embernek nagyobb súlya volt, mint az egész polgárságnak; mert egész Görögország vezetőjévé tette azt a Thebait, mely előtte és utána mindig idegeneknek hódolt. Minden dicsősége az ő nevéhez és a Pelopidaséhoz fűződött; ez a dicsőség azonban nem vált a görög egység javára. Thebai olyan symmachiát teremtett, mely örökre megbénította a peloponnesosit és az athénit; azonban ez a szövetség a két nagy ember halála után úgyszólván magától felbomlott. A kimerült felek, Spárta kivételével, békét kötöttek; de oly kevés őszinteséggel, hogy Diokles athéni strategos 357-ben már elfoglalta Thebait.

Ugyanakkor Athén hatalmát egyszerre kétfelől is végső veszedelem fenyegette. *Philippos*, két esztendő óta *Makedónia* királya, elfoglalta tőle Amphipolist, Pydnát, Potidaiát és legyőzte, részben be is kebelezte szövetségeseinek, a thrákok, paionok, illyrek fejedelmeinek országait. Másrészt *Maussollus* káriai (kisázsiai) fejedelem vezetése alatt már 357 nyarán kitört a *szövetségesek háborúja*, melyben mind több és több szövetséges vett részt. Az athéniek hajóhadát *Embata* mellett nagy vereség érte. A szégyent fokozta, hogy az athéniek fővezére, Chares, éppen hazájának ilyen válságos helyzetében szegődött el a pompásan fizető Pharnabasosnak, a lázadó perzsának zsoldjába. Küszöbön állt tehát a harmadik háború is, melyet Athénnek a megbántott Perzsiával kellett volna viselnie. Athén ebből a bajból nem tudott másképp kibontakozni, mint hogy 354-ben megkötötte a békét, melynek értelmében tengeri symmachiáját feloszlatta.

Hellas, amelynek nevében többé senki sem beszélhetett, több részre szakadt mint valaha. Dicsőségére, történeti hagyományaira, a népében és intézményeiben rejlő erőre azonban mindenkinek szüksége volt, ki Európában akkor nagyhatalmat akart alapítani.

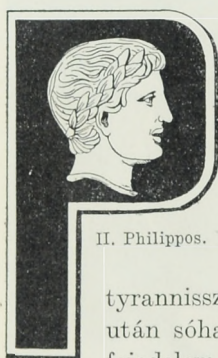
88. ábra. Maussollus, káriai fejedelem (377—353.).
(A British Museumban.)

VI. FEJEZET.

A MAKEDÓN-GÖRÖG VILÁGBIRODALOM.

I. A makedón-görög birodalom megalapítása.

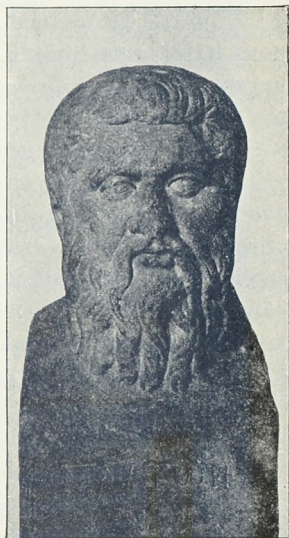

II. Philippos.

PHILIPPOS, Makedónia ifjú királya, az első külföldi, ki a maga országát Hellas ragyogó neve alatt akarta nagygyá, dicsővé tenni. Vágyait már sejthették a görögök Thebai és Athén symmachiájának felbomlása idejében. Talán eszükbe is jutott *Platon* legújabb tanítása, hogy a legtökéletesebb alkotmányforma a demokrácia és a monarchia. Amaz hitelet kezdte veszíteni, legalább Athénben, hol a szabadság túlságai következtében majd demagógiává, majd pedig tyrannisszá fajult. *Platon* a törvényekről írt könyvében olyan állam után sóhajtozott, melyen a király korlátlanul uralkodjék. Ha az a fejedelem fiatal, jól vált az esze, jó az emlékező tehetsége; ha férfias és nemes lelkületű, amellet természeténél fogva szerény és nem követelőző; és ha oly szerencsés, hogy egy derék és bölcs törvényhozó éppen az ő idejében él s történetesen éppen őhöz kerül — akkor az istenség megadott mindent, ami egy államot a legboldogabbá tehet.

Ime, a *Platon* embere! — mondhatták a görögök *Diogenes* gúnyjával, — midőn nem kételkedtek többé, hogy *Philippos* csakugyan *görög-makedón* monarchiát akar alapítani. El kellett ösmerniök, hogy a nem tisztán görög származású makedónok királya mégis csak vérükből való vér. Őseinek pellai udvarában évtizedek óta szívesen fogadtak minden görög költőt és tudóst. Mint kezes, Thebaiban két nagy embernek, *Epameinondas*nak és *Pelopidas*nak felügyelete alatt ő maga is görög szellemben növekedett. A görög szellem tulajdonképpen már első görög származású uralkodójával, *I. Perdikkas*-szal (707—660 ?) behatolt oda s attól fogva — a római hódítás három századának kivételével — Makedónia görög vezetés alatt állott több mint 2100 esztendeig, egészen a török hódítás kezdetéig. Mostani 58 városából 52 tisztán görög alapítás. Maguk az igazi hellének ezzel az országgal csak a peloponnesosi háború óta kezdtek törődni, midőn *II. Perdikkas* először tört a Chalkidiké félsziget birtokára. Tudták, hogy utóda,

Archelaos (413—399) alatt kezdett terjedni Makedóniában a görögösség és vele a műveltség. Azonban *II. Amyntas* óta az ország gyors hanyatlásnak indult

89. ábra. Platon.

s már-már teljesen felbomlott, midőn *Amyntas* fia, *Philippos*, 359-ben átvette az uralkodást. Azt is tudták, hogy már öt esztendő múlva az athéni *symmachiát* főképp az ő hadvezéri és államférfúi sikerei ugrasztották szét. Bámulták szervezőképességét, mellyel öt év alatt nemcsak a zavaroktól mentette meg hazáját, hanem a veszekedő nemzetiségek kibékítése után máris nagyon számbavehető katonai hatalommá tette. Egészen átalakította, sőt — mondhatni — most teremtette meg hadseregét. Behozta az általános hadkötelezettséget. Javított a Thebaiban megösmert *phalanx* fegyverzetén (katonáit pl. 7 méteres sarissákkal — lándzsákkal — látta el), de emellett sokat megtartott a régi makedónok harci fogásaiból is. Amikor trónralépett, Makedóniának nem volt tengerpartja; ezért kellett elfoglalnia a Thermai-öböl jelesebb görög kikötőit, *Potidaia*t, *Pydna*t, *Amphipolis*t stb. Most már hajóhadat is építhetett. Trónraléptekor üres pénztárt talált; azonban a *Pangaios*-hegység bányáinak elfoglalása után aranyból és ezüsből évenként ezer talanton értékű pénzt verethetett.

A thebaii és az athéni *symmachia* bukásakor az alig 25—30 éves király máris diadalokra, sikerekre hivatkozott és agyában világrendítő gondolatokat forgatott. *Platon* a daganattal hasonlított össze azt a gyarapodást, melyet hódító politikájukkal elértek s lenézte őket amiatt, hogy kikötőkkel, fegyvertárakkal, várfalakkal, adókkal s egyéb eféle dőreségekkel foglalkozva, nem törődtek a mértékletességgel és igazsággal. *Demosthenes*, éppen az athéni *symmachia* felbomlásának esztendejében, első ránc maradt beszédében azt bizonyította, az adott viszonyok közt mily kevésbé lehet remélni Hellasnak a perzsa háborúra való egyesítését. A hanyatló

s már-már teljesen felbomlott, midőn *Amyntas* fia, *Philippos*, 359-ben átvette az uralkodást. Azt is tudták, hogy már öt esztendő múlva az athéni *symmachiát* főképp az ő hadvezéri és államférfúi sikerei ugrasztották szét. Bámulták szervezőképességét, mellyel öt év alatt nemcsak a zavaroktól mentette meg hazáját, hanem a veszekedő nemzetiségek kibékítése után máris nagyon számbavehető katonai hatalommá tette. Egészen átalakította, sőt — mondhatni — most teremtette meg hadseregét. Behozta az általános hadkötelezettséget. Javított a Thebaiban megösmert *phalanx* fegyverzetén (katonáit pl. 7 méteres sarissákkal — lándzsákkal — látta el), de emellett sokat megtartott a régi makedónok harci fogásaiból is. Amikor trónralépett, Makedóniának nem volt tengerpartja; ezért kellett elfoglalnia a Thermai-öböl jelesebb görög kikötőit, *Potidaia*t, *Pydna*t, *Amphipolis*t stb. Most már hajóhadat is építhetett. Trónraléptekor üres pénztárt talált; azonban a *Pangaios*-hegység bányáinak elfoglalása után aranyból és ezüsből évenként ezer talanton értékű pénzt verethetett.

90. ábra. Demosthenes.

Athénben egy párt mégis Hellas egyesítésére s arra gondolt, hogy meghódítsa és göröggé tegye Ázsiát. Philippos ellenben egész csendben máris azon volt, hogy birodalmába olvassza az egész Görögországot, de azután mint a két egyesített ország királya és vezére foglalja el és tegye göröggé a perzsa birodalmat.

Az arannyal megrakott szamarak, melyek éppen most lettek arról híresek, hogy a legmagasabb bástyákon is keresztül tudnak ugrani, talán csakugyan sok pénzt hordottak a görög államférfiak és szónokok számára; de a beavatottakat Philippos terve egymaga is megvesztegethette. Görög lévén, személyes tekintet nem akadályozta, hogy annyi ésszel és erővel Hellas hegemonosa legyen. Azzal is megbarátkoztak már, hogy a makedónokat kevert görögöknek ugyan, de mégis testvéreiknek tartsák. Hellasnak Makedónia hegemoniája alatt való egyesítéséről már csak olyanforma nyugodtsággal beszélhettek, mint mikor, athéni létökre, Xenophon és Platon Lakedaimon alkotmányát ajánlották Athénnek, vagy mikor jellemeseknek tartott férfiak egyszerre több görög államnak tettek szolgálatot, mert mindenütt görögöknek érezték magukat.

Nem oly nagyon meglepő tehát, hogy a görögök egy része mint görögöt avatta be Philippost a hellén világ legszentebb belügyébe és hogy hosszas habozás után reá bízta a delphoi templom érdekeinek védelmét. Az amphiktyoniák ugyanis *Phokist*, mely művelés alá vette a delphoi templom egyik birtokát, büntetésből a templom uradalmává akarták tenni. A lakosok ellenszegültek, mire kiátkozták őket s az átok végrehajtását, a *szentháború* megindítását Thebaira és Thessaliára bízták (356).

Azonban a phokisi *Philomelos* a maga és Spárta pénzén zsoldosokat toborzott, Delphoit mint Phokis kegyurasága alá tartozót megszállta, a templom kincseit hadicélokra kezdte használni, Spártával és Athénnel szövetekezett és számos kisebb győzelmet aratott. *Neoni* veresége (354) után öngyilkos lett, de *Onomarchos* — a templom kincseiből vert pénzen — újabb zsoldosokat toborzott s támadóit nagyon szorongatta. A thessaliaiak (353) Philippost hitták be, ki mindjárt meg is akarta mutatni, hogy épp olyan jó görög mint a többi s hogy Apollon neki is istene. Sok erőfeszítés után szétverte a phokisiak főeregét s már a Thermopylaik előtt állt, mikor, egy athéni sereg megjelenésének hírére, lemondott az előnyomulásról. Nem akart Hellas földjén ellenség gyanánt megjelenni. A szent ügyben való fáradozásaiért különben is eléggé megjutalmazva érezhette magát azzal, hogy behívóját, Thessaliát, egyszerűen Makedóniához csatolta.

Philippost voltaképp *Demosthenes* szónoklata térítette vissza. A szónoklat története rajongva szól arról a férfúról, ki dadogó ifjúból az ékesszólás mesterévé küzdte fel magát. Ámulva áll meg az egyszerű polgár előtt, ki beszédének erejével harmincéves háborút folytatott két hatalmas hódító, a »barbár« Philippos és fia, Alexandros (»a nagy Sándor«) ellen. Azonban »minden Demosthenesnél szebben beszél a tett«. Maga Demosthenes sürgette, hogy követeik ne csak beszéljenek, hanem tegyenek is valamit és az állam kellően felszerelve fogjon a háborúhoz; mert »tett nélkül haszontalan és hiábavaló minden beszéd, kivált a mi államunk részéről«. Azonban mit ért, ha Athén polgárai ma megjelentek ugyan a Thermopylaiknál, de holnap már nem csukták be boltjaikat csak azért,

hogy Philippos ellen menjenek? Pedig a makedóniai elidegenítette tőlük szövetségeseiket, az apró thrák fejedelmeket; elszedegette a thrák partokon levő gyarmataikat s megtámadta jó barátjukat, *Olynthost*, a chalkidikéi városok szövetségének székhelyét, mely legalább ezt a hármast félszigetet oltalmazta. Demosthenes három beszédben akarta Athént felrázni közömbösségéből; mert hiszen csak azon csodálkozhatnék, ha *semmit sem* teljesítvén a háborút viselők kötelességei közül, felülmulnák a *mindent* teljesítőt. Barbárnak nevezte Philipposzt s az ellene, nem a testvér Korinthos, Megara ellen, való háborúra lelkesítette őket; hiszen önmaguk tették Philipposzt hatalmassá. Harmadik beszéde irtóztos támadás volt a kormány ellen, mely a pénztől és szövetségeseitől megfosztott népet mintegy szolgává és mellékes dologgá tette. Az ősök nagy erényeire való hivat-

kozásának lett annyi hatása, hogy Charest a népfelkelőkkel Chalkidikébe küldték;

csak hogy Olynthos akkor már (348) elesett s a vidékén levő városok is hódoltak Makedóniának. Athén minden hellént egyesíteni akart a hódító ellen; a hirdetett kongresszuson azonban csak saját követei jelentek meg. Magában Athénben *Aischines*, a hírneves szónok, makedón pártot alakított, hogy ez Philipposzal békét, sőt szövetséget kössön.

Egy fenyegető nagy veszedelem különben is egymásra utalta a görögöket és makedónokat. Nagyon határozott hírek érkeztek, hogy a *perzsák* hódító hadjáratot terveznek Görögország ellen. Annyira hitelt adtak a híresztelésnek, hogy a buzgóbbak a közös védelemről minden görög állam képviselőivel egy nemzeti gyűlésen akartak tanácskozni. Demosthenes, kit a perzsák állítólag megvesztegettek, lebeszélte az athénieket úgy a képviseltetésről mint a hadikészületekről. Meg is hiusult mind a kettő. A hír Philipposzt szintén érdekelte;

91. ábra. Aischines.

92. ábra. Phokion, az athéni sereg vezére. (Márványszobor a római vatikáni múzeumban.)

hiszen a perzsák Hellas elfoglalását már Darius és Xerxes idejében sem képzelhették el Makedónia hódolása, vagy legalább katonai megszállása nélkül. A két területet tehát együtt kell megvédelmezni s a veszekedő Hellast akarata ellen is meg kell menteni. Demosthenes már első Philippikájában (351) megmondta, hogy a királyt mámorossá teszi saját tetteinek nagysága s még nagyobb dolgokról álmodozik, mert látja, hogy senki sem akadályozza; de akkor sem hitte, most sem hihette, hogy terveit a legesztelenebbekkel, a csevegőkkel közölje. Most azonban, közeledésének több jelét látván, eleinte maga is az *Aischines* és *Philokrates* vezetése alatt álló békepárthoz csatlakozott, sőt követséget is vállalt. De mikor társai a békét a *mostani* birtokviszonyok alapján és Phokis kizárása mellett akarták megkötni, megint az ellenzék élére állott. Athén csakugyan így kötötte meg a békét 346 április 21-én. Mivel Philippos csak két hónap múlva írta alá az oklevelet, a Thrakiában Athén szövetségésétől, *Kersobleptes*-től időközben elfoglalt várakat is megtarthatta. Ennél jobban aggasztotta Demosthenes pártját, hogy Thebaival titkosan szerződve a szentháború bevégzésére, Philippos egyenesen a Thermopylaik ellen nyomult. A békehozó követség hazatérése után tíz nappal (július 17.) már át is kelt rajta. A teljesen készületlen Athént most már Demosthenes is a béke megtartására intette és Philippos helyett Phokist fenyegette meg, ha a delphoi szentélyt át nem adná az amphiktyonáknak. *Phalaikos* phokisi serege tehát szabad elvonulás feltétele mellett lerakta fegyverét. Az amphiktyoniai szövetség azonnal kizárta Phokist a maga kebeléből és két szavazatát Philipposnak és utódainak adta; amellet lefegyverezte, falvakba osztotta szét és a templomnak okozott károk megtérítésére ítélte a phokisiakat. A pythiai ünnepeket azután 346 őszén, a szokottnál fényesebben, immár Philippos vezetése alatt tartották meg. A királyt mostantól fogva hivatalosan is görögnek tekintették; szava volt a Korinthosi öböltől északra fekvő Hellas minden ügyében, és pedig döntő szava: mert a szövetségben ő volt a leghatalmasabb.

Isokrates és mások ezt a nagy hatalmat a perzsa birodalom megdöntésére és arra akarták használni, hogy sarissák élén terjesszék Ázsiában a görög műveltséget. Philippos egyelőre beérte annyival, hogy hegemoniáját a Peloponnesosban is elismertesse. Demosthenes maga ment oda, hogy Argost, Messeniát felvilágosítsa Philippos szándékairól. »Mit kerestek? — kérdezte tőlük. — Szabadságot? Hát nem látjátok, hogy Philipposnak ettől még a címei is a legtávolabb állnak? Hiszen minden király és zsarnok gyűlöli a szabadságot és ellensége a törvényeknek!« Megtapsolták, de Spárta iránt való gyűlöletből hittek Philippos biztatásai-ban. Demosthenes törvényszék elé állíttatta a béke megkötőit, Philokratest és Aischinest; amaz megszökött, emezt néhány szavazattal fölmentették. Nem sikerült a békeszerződés átvizsgálása sem, amelyet a király érthető méltatlankodással utasított vissza. Demosthenes azonban (342. nyarán) valahára csakugyan kieszközölte, hogy a peloponnesosi államok közül Messenia, Arkádia, Achaja és Argos szövetségre lépjenek Athénnel.

Philippos ezalatt háborúkat viselt az illyrek, tryballok és thrákok ellen. Makedónia határait északon a Dunáig és Száváig terjesztette. Városokat és gyarmatokat alapított, melyek közül Philippopolis (Filibe) ma is őrzi emlékét.

Thessalia, Euboiá közizgatását rendezte. Hadseregét fejlesztette s a thrák Chersonesos megsarcolásáért elégtételt követelt Athéntől. Ebben a kérdésben igazsága volt ; de nem volt sok egyébben, ahogy azt *Demosthenes* hazafias elkésztettségével ki is mutatta. A harmadik Philippikában, »Görögország szabadságának hatyúdálában«, harcra tüzelte Athént és szövetségeseit (341.). Az athéniek békeszegőnek jelentették ki Philipposzt, mivel szövetségeseiket, Byzantiont ostromolta. Összetörték azt a márványtáblát, melyre a 346. évi béke szövege volt vésve és visszautasították a király utolsó föltételeit. Demosthenest a tengerészet főfelügyelőjévé választották, hadi célokra hatalmas adókat vetettek ki s Euboiát máris rávették a Makedóniától való elszakadásra. Még több sikerrel kecsegtethették magukat, mikor értesültek, hogy Byzantion sikertelen ostroma után a királynak véres küzdelmeket kellett folytatnia a szkítákkal. Ekkor történt, hogy az amphiktyonia háborút indított Amphissa ellen, mely a delphoi templom némely földjét bitorolta. Az első sikertelen csatározások után éppen Athén követének, Aischinesnek fölszólalása okozta, hogy az amphiktyonia — Athén és Thebai megkérdezése nélkül — Philipposra bízta Amphissa és a lokrisiak megbüntetését.

A király a *második szent háborút* Elateiának, Boiotia kulcsának elfoglalásával nyitotta meg, mire Demosthenes megjelent Thebaiban és rábírta, hogy kössön szövetséget Athénnel, Euboiával s a Peloponnesos északi államaival. A szövetségesek hadai eleinte győztek néhány helyen, miért az athéniek kétszer is aranykoszorút ajándékoztak Demosthenesnek. Philippos 338. tavaszán nagyobb erővel támadt, Amphissát szétrombolta s aug. 4-én *Chaironeia* mellett döntő csatába bocsátkozott. A jobbszárnyat ő maga, a balszárnyat pedig 18 éves fia, Alexandros vezette diadalra.

A thebái szent csapat háromszáz halottjának holttestét (Kapraina területén, Chaironeiától 37 kilométerre) több mint kétezer esztendő múlva, 1882-ben, fegyvertelenül találták meg, mert a győztes elszedte fegyvereiket. Athén ezer halottját egy esztendő múlva Philippos és fia nagy dísszel maga vitette Athénbe, hol az elesettek fölött Demosthenes már előbb gyönyörű emlékbeszédet mondott. A hős halottak nem menthették meg a szabadságot. Hogy az élők mentsék meg : polgárjogot ígértek a metoikosoknak, felszabadítást a rabszolgáknak, hazatérést a száműzötteknek. Hiszen Philippos máris őrséget vetett Thebai fellegvárába, a Kadmeiába és győztes serege élén mindent merhetett. Hadifoglyát, Demadest, a kitűnő szónokot mégis kedvező ajánlatokkal küldte Athénbe, mellyel csakugyan békét kötött. Biztosította függetlenségét, valamivel meg is növelte területét s rábírta, hogy a tengeri szövetség teljes föláldozásával a király elnökelete alatt álló hellén szövetségbe lépjen.

Philippos ilyes békével kínálta meg a Peloponnesos apró államait is, amelyek, az egy Spárta kivételével, a hódítót nem utasították vissza. Olyas helyzetben voltak, mint hazánk I. Lipót idejében, midőn az egység és a területi épség helyreállításának ára maga a szabadság volt. A *korinthosi kongresszus*, melyen Spárta megalázva sem vett részt, általános békét hirdetett. Kimondta a szövetséges államok alkotmányainak és függetlenségének fenntartását. Védő- és dacsövetséget kötött Makedóniával, rábízta külső ügyeinek és külső háborúinak

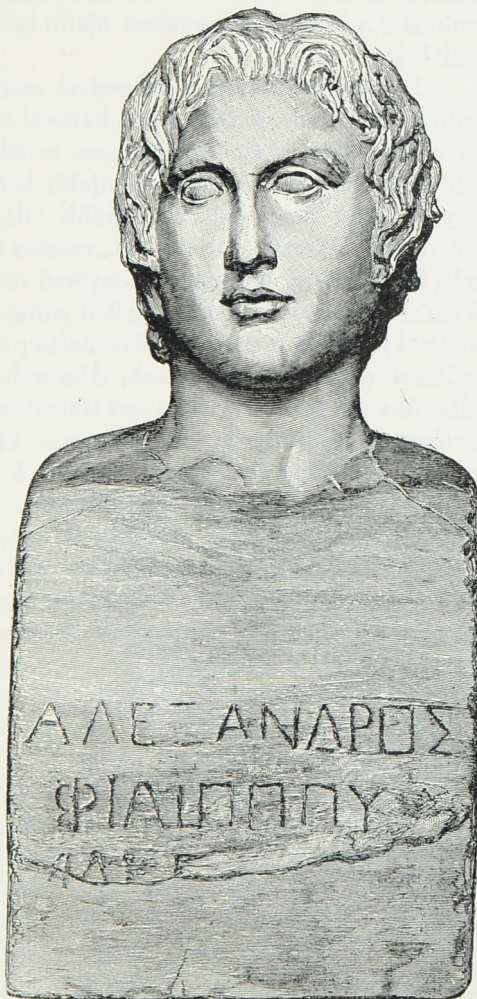
vezetését. Közös fővezéréül háború — különösen egy perzsa háború — esetében Philipposzt ismerte el, mint a hellén szövetség vezérét. Perzsia ellen már 337. őszen el is határozták a háborút. Demosthenes — Demosthenes! — most már dicsőítette a »barbár«-t; Athén — Athén! — koszorút küldött és szobrot emelt neki; egy testőr pedig, az ifjú Pausanias, ledöfte: éppen leánya lakodalmának napján (336. nyarán).

II. Alexandros (Nagy Sándor) világbirodalma.

Athén hálaadó áldozatokat mutatott be, mikor Makedónia egyesítőjének, Hellas hegemonosának véres haláláról értesült. Az új király, *Alexandros*, — ahogy nálunk ismerik, »Nagy Sándor« — mindössze csak húszesztendő és — Demosthenes szerint — ostoba volt. Ennél bizonyosabb, hogy harmadéve megfutottak előle s mégis virágokkal fogadták, mintha valóban Homeros valamelyik hőse, talán éppen az ifjú Alexandros eszményképe, Achilles érkezett volna városukba. A makedón párt rajta volt, hogy születése pillanatától fogva gondviselészerűnek tüntesse föl életét. Nagy jövőndő jelének vették, hogy Herostratos éppen az ő születése napján (356. július 21.) gyújtotta fel Ázsia legszebb épületét, Artemisephesosi templomát s hogy a makedónok éppen aznap győzték le az illyreket. Emlegették, hogy — apja mondása szerint — kicsi lesz neki Makedónia, mert gyermek létére megülte a Bucephalost, mi a legjobb lovasoknak sem sikerült. Híresztelték, mennyire aggódott, hogy apja nem hagy neki hódítani valót. Terjesztették, hogy a perzsa követektől már gyermekkorában a perzsa birodalom hadi utairól s más komoly dolgokról tudakozódott. Ismételték azt a mondását, hogy az olympiai játékokon csak úgy versenyezne az első díjért, ha csupa királlyal kellene küzdenie. Találgatták, hogy Aristoteles, a politika tudományának megalapítója, melyik tanításaival hatott legjobban az ifjú harcosra, ki a miesai nymphaionban áhitattal leste szavait. Olyan lángésznek tartotta-e magát, akinek kedvéért mestere még a korlátlan királyságot is megengedhetőnek tartotta? Szívébe véste-e azt a nyilatkozatát, hogy a nagy nemzetek mindenütt monarchiában élnek? Beéri-e a mérsékelt királysággal, melyről azt hallotta, hogy hatalmas annál tartósabb, mennél kevesebb dologra terjeszkedik ki? Vagy — ami a helléneknek legjobban tetszenék, — azt vallja a stageirai bölccsel együtt, hogy a tömeg mindig jobb az egyes embernél, tehát a mérsékelt köztársaság, a politeia, a legjobb kormányforma?

Ezekre a kérdésekre nézve Alexandros mindhalálig, sőt mondhatni maig bizonytalanságban hagyta ellenségeit és jó barátait egyaránt. Először mindenestre mint *korlátlan uralkodó* mutatkozott be. Megölette szép mostoháját s ennek apját, kik a trónt egy ezutánra várt fiúcskának akarták biztosítani. Hellasban nehéz gyalogságának és könnyű lovasságának pusztá megjelenésével elfojtott minden forrongást, az elszakadásra való minden törekvést. Thessalia, Thebai, Athén újra hódolt, az amphiktyonok bevették a szent szövetségbe. A korinthosi nemzeti gyűlés újra elhatározta a perzsák ellen való háborút s őt választotta meg fővezérnek. Perzsiában *III. Darius* (Dareios Kodomannos) éppen ekkor szorította le a trónról Arsest, a meggyilkolt *III. Artaxerxes* fiát, de még nem erősít-

hette meg eléggé a maga hatalmát. Alexandros szívesen indult volna azonnal a zavarban levő birodalom ellen, hazatértekor azonban a szomszédos barbárok háborús szándékairól értesülve, először Makedónia határait akarta biztosítani. Apjának az eszében is megfordult, hogy előbb kellene görögműveltségűvé tenni a Balkánt mint Ázsiát. Alexandros úgy gondolkozott, hogy a meghódított nép már csak a hódító kedvének keresése végett is előbb elfogadja ezt a műveltséget. Első dolognak magát a hódítást tartotta; attól remélte Makedónia határainak biztosítását és azt, hogy a thrák törzsek, különösen a géták, annyi megaláztatás miatt nem állnak boszút a makedónokon, mialatt a phalanxok Ázsiában küzdenek. 335. tavaszán a Nestos (Meszta) völgyén fölfelé nyomulva, tíz nap alatt elérte a Haimost (a Balkánt) s az ellenség szokatlan harci szekerei sem akadályozhatták meg, hogy átkeljen a (tatár-bazardsiki?) hágón. A triballok földjén (a mai Kelet-Rumélián és Bolgárországon) keresztül folytonosan harcolva tört magának utat a Duna torkolatáig s azon is átkelve, földülta a géták egyik favárosát. Azonban nem merte őket követni (a mai Romániában és Dél-Magyarországban levő) új szállásaikra, hanem zsákmánnyal megrakodva visszafordult. Erre — néhány hegyi törzs kivételével — a Balkán-félsziget keleti részének apró népei meghódultak s Makedónia északi határa nagyjából az Al-Duna lett. Illyria (a mai Albánia) királyát, Kleitost, szintén megverte, de a Nerecska és Sárdag láncain túl az Adriáig terjedő rész meghódítását másorra kellett hagynia. A thebaiak nyílt fölkelése ismét Hellasba szólította. Az elestéről szállongó híreket azzal cáfolta meg, hogy két hét alatt Thebai alatt termett. A város végső védelemre szánta el magát, de Alexandros bevette, másnap görög szövetségeseinek — különösen a bosszuálló phokisiaknak — kívánsága szerint földig rontotta, lakosait pedig, a papok, papnők s még néhány másnak kivételével, rabszolgaságra kárhoztatta. Csak

93. ábra.

Nagy Sándor mellszobra. (A párisi Louvrebán.)

legkedvesebb költőjének, *Pindaros*nak, házáat kímélte meg. A megrémült görög városok egymásután küldték hozzá hódoló követeket s kivégezték vagy kiszolgáltatták azokat, akik a Makedóniától való elszakadásra izgattak. Csupán Athén tagadta meg a thebai menekülteknek és saját legderekabb embereinek fölládozását. Alexandros is mérsékelte haragját, békét kötött a görög államokkal s a korinthosi gyűlésen újabb intézkedéseket tett a *perzsa háború* megindítására.

Perzsia mérhetetlen kincseivel szemben hadicélokra csak 800 talantont tudott összehozni. A 400 perzsa hajóval szembe csak 160-at, s egy roppant hadsereg ellen csupán 30,000 gyalogost és 5000 lovast állíthatott; nagyon kevéssel többet, mint amennyivel a legújabb kor kezdetén követője, Napoléon indult Egyiptomba, hogy egy vagy több világhatalommal is fölvegye a küzdelmet. Fölszerelés, kiképzés, tapasztalat, vezetés és szellem adott mind a kettőnek olyan erőt, hogy kisebb, majdnem elenyésző számuk mellett is bízhattak a sikerben. A makedón Alexandros a görögöket görög, az olasz Napoléon a franciákat francia nemzeti dicsőség szerzésére lelkesítette; ez volt az egyetlen érzelm, melyben a politikai ellentétek elsimultak. Alexandros, ebben bízva, az imént még nyílt háborúban és forradalomban égő Makedónia és Hellas oltalmára elégnék tartotta *Antipatros* 12.000 gyalog és 1500 lovas katonáját. A többivel ő maga Sestosból habozás nélkül átkelt a Hellespontoson. A túlsó parton éppen egy görög zsoldoscsapat vezérének, *Memnon*nak kellett volna felfognia a perzsákra mért első csapást, s magához átesábítnia Alexandros görögjeit. A most perzsa uralom alatt álló Jónia Alexandros győzelmétől, maga Hellas azonban Alexandros vereségétől várhatta szabadulását. Mégis egybedobbant Jónia és Hellas szíve, mikor Alexandros az ő isteneiknek emelt oltárt azon a helyen, ahol először tette lábát Ázsia földjére s Trója romjain megkoszorúzván a legnagyobb görög hős, Achilles sírját, fényes ünnepekkel ülte meg Ázsia első megtámadóinak emlékezetét.

Személyes bátorságával még jobban fokozta katonáinak lelkesedését, midőn májusban — Trójától keletre — a *Granikos* (Csa-kodzsa) meredek partjain lovasságával 20.000 ellenséges lovas szemeláttára ugratott át. Kemény küzdelem után, melyben *Kleitos* nélkül odavész, nemcsak az előcsapatot, hanem a deréksereget is megszalasztotta. Phrygia, melynek nyugati határa éppen a Granikos volt, mindjárt ez első győzelem után hódolt neki. Azokat a görögöket, kik idegen zsoldért nem szégyeltek görögök ellen harcolni, rabmunkára vitette haza Makedóniába s 300 perzsa vértet küldött Pallas athéni oltárára azzal az ízenettel, hogy azokat »Alexandros és a görögök, a spártaiak kivételével, áldozzák az istennek«. Athén is érthetett belőle.

Alexandros a többi görög gyarmatállam felszabadítására a nyugati partok mentén délfelé indult. *Sardes*be, Lydia fővárosába, s *Ephesos*ba, a tulajdonképpeni Jónia egyik legnagyobb városába, kardesapás nélkül vonult be. *Miletos*t ostrommal kellett bevennie, mert, a szemben horgonyzó perzsa hajóhadtól félve, görögjei nem mertek önként hódolni. A tengeri csatát kerülte, mert kisebb erejével amúgy sem remélhetett győzelmet; mivel pedig a perzsa hajóhad már úgy sem akadályozhatta a görög gyarmatok megtartásában, saját hajóinak nagy részét hazaparancsolta, hogy fentartásuk költségét szárazföldi seregének céljaira for-

NAGY SÁNDOR ÉS DÁRIUS ISSOSI CSATÁJA.
(Mozaik a pompeii Casa del Faunoból, mostan a nápolyi nemzeti múzeumban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

NAGY SÁNDOR ÉS L
(Mozaik a pompeii Casa del Faunoból)

US ISSOSI CSATÁJA.
(tan a nápolyi nemzeti múzeumban.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

díthassa. Olyan garasos gazdálkodás, melynek később majdnem nagyon megadta az árát.

A király Karia hódolása és Halikarnassos bevétele után a sereg egy részét *Parmenion* alatt Sardes vidékén hagyta téli szállásra, más részét a tavaszig szabadságra bocsátotta. Ő maga pedig előbb délkeletnek, majd egyenesen északnak fordulva, néhány ezer emberrel a legnagyobb veszedelmek közt ért a phrygiai *Gordionba*, hol — Kis-Ázsia felének meghódítása után — pár hónapig pihent. A perzsa hódoltságot makedón igazgatás alá rendelte, azonban a görög városok szabadságát, önkormányzatát s demokrata alkotmányait teljesen helyreállította s a szigetek városait a korinthosi szövetségbe is fölvetette. A szigetek egy részét a renegát *Memnon*, ki Halikarnassosból való menekvése óta a perzsa hajóhad tengernagyja volt, visszafoglalta ugyan, halála (333.) után azonban a hamarosan újjászervezett makedón-görög hajóhad véget vetett a foglalásnak s annak a veszedelemnek, hogy a perzsák föllázítsák Görögországot, vagy legalább elvágják tőle Alexandrost.

Gordionban a király Zeus templomában (melynek romjait Koerte Alfréd és Gusztáv 1900-ban tárta föl) kettévágta a királyi koci szerszámán levő csomót, melynek kibogozója — egy jóslat szerint — egész Ázsián uralkodhatik. Így a babonásokat is a maga részére hódítván, 333. tavaszán minden jót remélve kezdhette meg déli hadjáratát. A perzsák odahagyták a kilikiai kaput (a Tauros és az Antitauros között levő hágót) és Tarsos városát, úgy hogy Kilikiával együtt most már Kis-Ázsia déli része is behódolt. A *Kyndos* jéghideg vizében való fürdés után Alexandros tüdőgyulladásba esett, azonban *Philippos* orvosságaitól meggyógyult. Néhány heti késedelemmel egyenesen Szíria felé nyomulhatott, hol Darius — hír szerint — 600.000 perzsával és 30.000 görög zsoldossal várt reá. 333. októberében *Issos* (a mai Iskenderun?) síkján meglepte és megverte Dariust, ki maga adott példát a futásra. Serege üldözés közben állítólag 100.000 halottat vesztett. A foglyok közt volt felesége, leánya és több rokona, kikkel azonban a győző udvariasan bánt; egyrészt azért, hogy némi jóindulatra számíthasson a perzsáknál, másrészt azért, mert különben is örült a tömérdek zsákmánynak, mely kiürült hadipénztárát egyszerre megtöltötte.

Nem a futó királyt üldözte, hanem először is az európai szempontból annyira fontos szíriai partokat akarta biztosítani. Föniciában Arad, Byblos, Sidon azonnal, Tyros csak hét hónapi kemény ostrom után (332. júliusában) hódolt meg, miért Alexandros keresztrefeszítéssel és rabszolgasággal büntette a megmaradtakat. Fönícia eleste egy csapással tönkretette a perzsa tengerészetet, melynek hajói itt épültek, vezérei, katonái, matrózai jobbadán mind innen kerültek ki. A szíriai Damaskusban a szárazföldi sereg hadiszertára is a győztes kezébe jutott. A partok mentén most már 200 föníciai és kyprosi hajóból álló flotta támogatta serege mozdulatait.

A megalázott nagy király ismételten egyességre szólította. Tízezer talanton váltságdíjat ajánlott a nőkért, lemondott volna az Euphrates és az Égei-tenger közt levő területről, azonkívül szövetségével és barátságával kínálta meg legyőzőjét s a új frigy biztosítására feleségül akarta neki adni egyik leányát. Alexandros azonban megizente, hogy föltétlen hódolatát és felsőségének elisme-

rését követeli. A tárgyalások tehát megszakadtak, de az ifjú király határozott és megalkuvást nem ismerő fellépése nem téveszthette el hatását a hódításának útjába eső népekre.

Jeruzsálem hódolata és Gaza bevétele után a király *Egyiptomba* vonult, hol a nép szabadító gyanánt üdvözölte; és pedig annál fesztelenebbül, mert perzsa őrsg csak Memphisben volt s most az is megadta magát. Az egyiptomiakat azzal örvendeztette és nyugtatta meg, hogy áldozatot mutatott be Apisnak s minden tekintetben kímélte, sőt dicsérte is vallásukat, törvényeiket, szokásaikat. Ellenben a görög isteneknek áldozott, midőn megalapította a róla nevezett első gyarmatot, Alexandriát, s jó jelnek vette, hogy az utcák, terek irányvonalának kitézése végett elhintett lisztre tömérdek madár röppent oda. A többnyire görög gyarmatosok Egyiptom földjén csakugyan a görög kereskedelem és művelődés középpontjává tették Alexandriát.

Alexandriából az ifjú király *Síva* oázisba ment, hogy hódoljon Ammonnak, az egyiptomi görögök Zeusének. Az egyiptomi papok mint Ammon fiát, tehát mint valóságos fáraót üdvözölték; ami hódítóból egyszerre hazafivá tette s fölmentette azon kényelmetlen kötelesség alól, hogy hódításaira az istenek akarátán, jobban mondva saját isteni akarátán kívül egyéb jogcímet keressen. Memphisben már nemcsak mint görög, hanem egyúttal mint egyiptomi rendezte a fáraók egykori birodalmának közigazgatását. A három kormányzóság közül kettőt görögökre, egyet egyiptomira bízott; ezt az utóbbit éppen a görögöktől legsűrűbben lakott Felső-Egyiptomban alkalmazta s így gondja volt az érdekek megosztására.

Csak most, 331 tavaszán, indult vissza Föniciába, hol a görögök halatlan fénnel ünnepelték Ammon bíboros fiát. Száz hajóval innen küldte Amphoterost Spárta ellen, mely az ő távollétében haddal mert támadni Makedóniára, hogy visszaküzdje Hellas régi szabadságát. Ő maga 50.000 emberrel csak ezután indult Keletre, Darius ellen, kit megveretése és föltételeinek visszautasítása után harmadszor azzal alázott meg, hogy oly sok időt hagyott neki a készülődésre. Darius, ki Issos alól csak négyezredmagával menekült meg, Babilonban közel egy millió embert gyűjtött össze és jól begyakorolta őket. A perzsák vagy nem nyögtek túrhetetlen önkény alatt, vagy nem érezték ennek a nyomását, mert nagykirályuk ellen szerencsétlenségében sem keltek fel, amire pedig alkalmasint maga Alexandros is számított. Ez történetük legszebb lapjára tartozik.

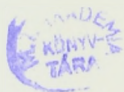
A hódítót nyugodtan hagyták előnyomulni az Euphratesig s midőn Thapsakosnál ezen is átkelt, csak a Tigris és a Lykos (a Nagy-Zab) balpartján, *Arbela* (a mai Erbil) és *Gaugamela* síkságán szálltak vele szembe (331 október 1.). A lovasság, melyet Alexandros maga vezetett, megint megszalasztotta a nagykirályt, aki a hegyeken át Ekbatana felé futott. Alexandros akadálytalanul vonulhatott Babilonba. Változatosság okáért ezúttal káldi módon áldozott az isteneknek s felépíttetni rendelte Bel templomát, melyet Xerxes lerontatott. Itt is, a nemsokára szintén meghódolt Armeniában és Susiában is a régi uralom egyik emberét tette meg kormányzónak s a közigazgatást csak rendezni akarta, nem újjáteremteni. Susában, a nagykirály székvárosában, lefoglalta az államkincstárt, melyben mintegy 50.000 talantont (kerekszámban 260 millió koronát)

NAGY SÁNDOR

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

(Életnagyságot meghaladó egykorú szobor a konstantinápolyi császári múzeumban.)

talált. Persepolisban szintén sok (állítólag »3000 tevére való«) ezüstöt ejtett zsákmányul. Mivel ide már a hegyeken át csak fegyverrel törhetett magának útát, felégette a királyi várat, honnan hajdanában a görög városok és templomok lángbaborítását parancsolták meg.

A korinthusi nemzeti gyűlés 336-ban ennél többet nem akart; Alexandros tehát, mint hegemonos és görög fővezér, *a hadjáratot befejezettnek tekintette*. A korinthusi szövetség katonái közt 2000 talantont osztván szét, a thessaliaiak kivételével valamennyit hazabocsátotta.

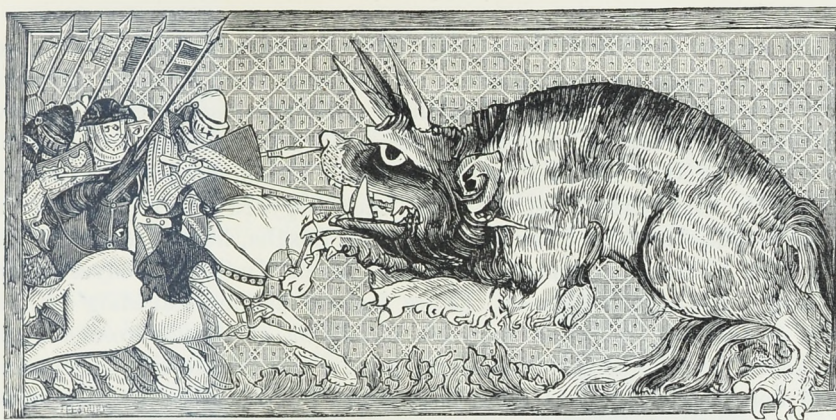
A perzsa birodalom keleti felét *külön megbízás nélkül* mint Makedónia korlátlan uralkodója akarta meghódítani. Dariust, aki Ekbatanában (Hamadanban) szerette volna erejét összevonni, már 330 tavaszán menekülésre kényszerítette. A szerencsétlen király ellen saját katonái fellázadván, helyébe Bessos baktrai (balki) helytartót választották meg, aki a menekülőt megölette. Alexandros júliusban Pasargardaiban nagy fénnel temettette el Dáriust. Törvényes örökösének mostantól fogva önmagát tekintette és nyíltan *világbirodalom* alapítására törekedett. Elsősorban Bessost kellett tehát tönkretennie, ki időközben Artaxerxes név alatt csakugyan Perzsia királyává koronáztatta magát. Az új király Baktrában végső küzdelemre készült, szkitákat fogadott zsoldjába és fellázította Areia satrapáját, Sartibarzanast, ki csak imént fogadott hűséget Alexandrosnak. A hódító leverte a lázadást; délen is több foglalást tett, azután a Paropamisos-hegységen átkelve, Baktrába, majd Sogdianába nyomult, hol Bessos az Oxos (Amu-Darja) túlsó partján várt reá. Alexandrost hadjárata kezdetén aggaszthatta talán, hogy (330 őszén) lovassága vezérét, Philotast s ennek atyját, Parmeniót, összeesküvés gyanúja miatt kellett kivégeztetnie; de most teljesen nyugodt lehetett katonáinak hűsége iránt. Valóban bámulatos az a kitartás, melyet emitt (329 március) a Paropamisoson való átkelésben télvíz idején, amott pedig a sivatag homokjának vágva neki, a 329. évi nyár tikkasztó hőségében tanúsítottak. Bessost mégsem az ő vitézségük verte le, hanem maguknak a perzsáknak árulása ejtette meg. Bilincsekben hozták Alexandros elé, ki először mint királygyilkost korbácsoltatta meg a sereg előtt, azután pedig keresztre feszítette. A pusztai nép mindamellett még két eszten-deig védelmezte szabadságát és hazáját: azt a futóhomokot, melyet a makedónok milliószor is megátkoztak. A síkságot nem is hódíthatták meg; de az övék lett az Oxos és a Jaxartes középfolyása közt levő hegyes vidék, hol egyik várat a másik után vették be. Egy ilyen várral együtt Alexandros kezébe esett egy baktrai főnök gyönyörű leánya, *Roxana* is, kit a szerelmes ifjú király csakhamar feleségül vett.

A görögök, makedónok nem örültek ennek a házasságnak annyira, mint a keletiek. Ők a hellénséget terjeszteni jöttek ide, Ázsia belsejébe s most azt tapasztalták, hogy a keleti műveltség hatása alá kerültek. Alexandros mint Achaimenes (Hakhámanis) családjának örököse, a perzsa uralkodók szokásait kezdte utánozni; ezek a szokások pedig, melyek annyi szolgai megalázkodással, csúszással, mászással jártak, századok óta gúny tárgyai voltak a görögöknél. Száz esztendővel azelőtt Pausaniasnak is az idegen erkölcsök utánzása szegte nyakát. Különböznél sem bíztak többé annak a makedónnak görög érzületében,

ki hódító útjában egyiptomi, babiloni vagy perzsa volt aszerint, amint érdekei kívánták, vagy ahogy hiúsága hozta magával. Azonban életével játszott, ki mindezt bírálni merete. *Kleitost*, aki egykor megmentette a haláltól, borközi állapotban leszúrta, mivel nem akarta őt a világ legnagyobb hadvezérének elősmerni. Hadjáratainak történetíróját, *Kallisthenest* pedig keresztire feszítette, mivel kikelt a proskynésis (a király előtt való földreborulás) szokása ellen.

Perzsa hagyományokat követett akkor is, mikor — seregét 30.000 turáni-val növelvén — 327 nyarán India északnyugati részébe indult, hogy a Darius és Xerxes idejében meghódolt területet ismét Perzsiához csatolja. *Ktesias*nak a század elején Indiáról írt könyvecskéje, az Indiával foglalkozó legrégebbi görög tudósítás is ösztönözhetette, hogy a csodásan gazdag föld természeti kincseit birodalma részére biztosítsa. A gazdag zsákmány reménye katonáit is feltüzeltette, a belföldi fejedelmek folytonos viszálykodása pedig könnyű győzelemmel kecségette. Perdikkast és jó barátját, Hephaistost, egy sereggel a Kabul mentén küldte előre; ő maga csak 326 tavaszán, akkor egyesült velük, mikor leverte azokat a harcias törzseket, melyek a Pamir déli tövében levő Kafirisztán ormai közt tanyáztak. Mint mindenütt, itt is a régi városok megerősítésével és újak építésével biztosította hódításait. Az Indus és Hydaspes (Jehlam) közének apró fejedelmei, *Taxiles* példájára, egymásután hódoltak; a Hydaspesen túl csupán *Poros* készült ellenállásra. Alexandros májusban az ő szemeláttára kelt át a folyón (mi az ókor legszebb haditettei közé tartozik). Megverte, de mint hűbéres fejedelmet meghagyta országában, sőt egy másik hódoltságot is reá bízott, amivel leghívebb szövetségesévé tette. Alexandros két új város (Bukephala és Nikaia) alapításával örökítette meg diadala emlékét, a folyón pedig 2000 hadihajót építtetett, hogy Nyugattal való összeköttetését víziúton is biztosítsa. Azután a Pandsab (Ötfolyó) közének keleti felét hódoltatta be. Átkelt a Hyphasison is (a Sutleyn vagy Garán), azonban a szent Ganges mellékének meghódítására katonái nem követték. Belefáradtak a harci elefántok és a roppant vízáradások ellen való szokatlan küzdelembe. Az új hadjárat tervét nagyon kalandosnak találták; haza is erősen vágyódtak már s kereken kijelentették, hogy nem mennek tovább. Alexandros, három napi duzzogás után, papjaival magukat az isteneket kérdezte meg. Mikor ezek is megelégték hódítását, nekik és nem katonáinak engedelmeskedve, csakugyan visszafordult arról a gazdag vidékről, melyet Európának ő mutatott meg először. Előbb azonban 12 oltárt emelt a diadaladó isteneknek s fényes hadijátékokkal kápráztatta új alattvalói szemeit.

A Pandsab igazgatását satrapákra bízván, 326 novemberében a Hydaspes mentén indult hazafelé. A folyón lefelé úszó hajóhadát jobbról-balról sereg kísérte, mely a déli vidékeket is rendre hódoltatta. Alexandros több város alapításával igyekezett biztosítani új alattvalóinak hűségét. A delta kezdetén, Pattalánál, hatalmas kikötőt építtetett. Míg serege pihent, ő maga a hajóhaddal kivezett a nyílt *Indiai óceánra*, melynek fölfedezéseért hálaáldozatot mutatott be Poseidonnak. *Nearchost* megbízta, hogy az óceánon át igyekezzék eljutni Babilonba, hová a sereget ő maga Irán déli részén keresztül akarta elvezetni.

I. A háromszarvú szörnyeteg legyőzése.

II. Harc a hatkezűekkel.

III. Harc a teknősbékákkal.

325 nyarán Pattalánál megkezdett útja teljesen ösmeretlen tájakon vezetett keresztül. Gedrosia (Beludsisztán) sivatagjának forró nyarával Alexandros épp oly kevésbé számolt, mint Napoléon az orosz pusztaság dermesztő telével; s a hatvan napi irtózatot menet az ő seregének háromötödét is elpusztította. De a megmaradtak restelkedve tűrtek, mikor látták, hogy a szomjas király kiönti a neki nagynehezen kerített vizet, mely »egynek sok, mindnek semmi«. Roppant fáradsalmak közt értek Persisbe, majd Susába, hová a most felfedezett tengeri úton Nearchos is rengeteg kincseket hozott Indiából. Fényes ünnepel ülték meg a hadjárat befejezését. Ehhez fogható hadimunkát idáig senki sem végzett és senkinek sem volt nagyobb birodalma az Alexandrosénál; körülbelül akkora (ötmillió négyzetkilométer), mint a mai Oroszország európai része. A susai ünnepen jelét akarta adni, hogy óriási birodalmában hódítók és hódítottak egymásnak testvérei. Ő maga Roxana mellé ekkor vette feleségül Darius egyik árváját, Statirát. Nyolevan vezérével és mintegy ezer makedóni katonájával szintén perzsa nőket vétetett el és velük együtt tartotta meg a híres *susai lakodalmat*. Egy év alatt közel tízezer katonáját házassította össze perzsa lányokkal, hogy szinte lehetetlenné tegye a nemzeti, társadalmi és vallási ellentéteket.

Ez azonban nem ment olyan könnyen. A gazdag hozománynak ifjabb, adósságaik kifizetésének vénebb katonái örültek ugyan, de nyílt lázadásban törtek ki 324 nyarán, midőn Alexandros tízezer veteránust egyszerre bocsátott el, a makedón módra begyakorolt 30.000 ázsiait pedig a rendes katonaságba sorozta. A veteránusok a király megjelenésére lecsillapultak ugyan, de — ha gazdagon megajándékozva is — valóban haza kellett menniök. Alexandros azután a 16 sor mélységű phalanxokat úgy osztotta be, hogy a 3 első és az utolsó sorban makedónok, középsőt pedig perzsák álljanak. Serege újjáalkotásával a gyalogságra helyezte a fősúlyt. Zrínyi Miklós mint nagy tanulságot jegyezte fel, hogy *gyalogsággal győzte le a világot* s a Bukephalos megülője mindig gyalog ment a harcba és a városok ostromára.

Kíméletlenül büntette azokat a satrapákat és kapzsi európaiakat, kik a szegény népet zsarolták. A nép előtt gyakran mutatkozott perzsa viseletben. Udvarában a régi perzsa udvari szertartásokat fogadta el, sőt a görögöktől is megkövetelte, hogy isteni tiszteletben részesítsék s elismerjék teokráciáját. Olyan kivánság, melyet legmohóbban, és pedig Demosthenes indítványára, éppen az athéniek teljesítettek, sőt Demades javaslatára 13-ik főistenüknek nyilvánították őt s templomot emeltek tiszteletére. Isten képe helyett Alexandros a magát verette pénzeire; a városok isteni alapítójának nevezte magát s egész új birodalmát saját isteni tekintélyével szervezte. Ennek az oikumenének vagy világbirodalomnak középpontjául egy ország, egy nép sem tekinthette magát. A király kímélte minden népe hagyományait, de különben olyan korlátlanul uralkodott, hogy abszolutizmusa később a rómaiaknak is példaképpen szolgált. Mellőzte ugyan a görög alkotmányt és hegemoniát, de a görögök mégis istenítették a legnagyobb kozmopolitát, mert világbirodalma egységét saját halandó egyéniségén kívül mégis a hellén műveltségnek általánossá tételében keresi.

Alexandros valóban remélni merte, hogy »e földön tiszta aranykort szó sugarával a szép, ragyogó nap« s hogy valaha még a nomádok is megértik *Platon*

és *Aristoteles* mélységes eszméit. Viszont az Ázsiára vonatkozó tudományos ösmeretek terjesztéséből remélte a görögök százados elfogultságának eloszlatását. Útjain a tudósoknak egész karavánja kísért. Több ezer emberrel gyűjtette *Aristoteles* számára a meghódított országok természeti ritkaságait és egyéb érdekességeit, hogy kitűnjék, a közműveltség mi hasznát vehetné hódításainak. A rajongó király, ki mindenüvé magával vitte Homerosát és Pindarosát, nem tartotta lehetetlennek, hogy új alattvalói előbb-utóbb szintén megkedvelik a görög irodalmat, művészetet. *Apellesszel* ázsiai tartományai részére is festetett képeket. Városokat építtetett a nomádok földjein, hogy majdan ezekből áradjon szét a hellén műveltség. Csatornákat ásott, utakat csináltatott, felfedező utakra küldte ki tengerészeit, hogy az iparosok, kereskedők a legtávolabb eső helyekre is eljussanak s mindenüvé magukkal vigyék a felvilágosodást, a vállalkozó szellemet. Valóságos népvándorlás indult meg Hellasból Ázsia felé, hol a görögök gyors meggazdagodásra számítottak. Megszerették a pompát, kényelmet s ők, kik a hellénség terjesztésére mentek oda, nem ritkán a keleti életmódért, szokásokért és műveltségért rajongva tértek haza. Jót, rosszat tehát a hódítók is eleget tanultak a hódoltságban.

Alexandros az új műveltség és új birodalom fővárosául Babilont jelölte ki, mely csaknem matematikai középpontja a birodalma legszélsőbb pontjait összekötő (egyik szárán 4800, a másikon 3800 km hosszú) keresztnek. Itt fogadta az ösmert világ minden részéből érkezett követeket; itt gondolkozott Arábia, sőt talán Karthago és Szicilia meghódításáról is; innen küldözte szét parancsait mindenüvé, mintha a világ ura volna. Sőt hazája isteneivel is mint alattvalóival bánt; mikor legkedvesebb barátja és vezére, Hephaistion, oly hirtelen meghalt, lerontotta a gyógyítás istenének, *Asklepios*-nak templomát. A nép az isten bosszújának tulajdonította, hogy a testi-lelki izgalmak közt égő ifjú (csak 33 éves) király 323 június 13-án váratlanul elhunyt.

95. ábra. Asklepios. (A római vatikáni múzeumban.)

»Igy van a világi dicsőség — elmélkedett Zrínyi — így a benne való reménység . . . Sándor kevés esztendő alatt világi monarchává lett.« Beérte tíz esztendővel, hogy felforgassa az akkor ismert világ keleti felének a rendjét. Róma, mely az ő idejében csupán Közép-Itália egyesítéséről álmodozott, sohasem hódíthatja meg Keletet, ha Alexandros meg nem nyitja azt a hellén műveltség egyengető munkája számára. Példáját követte, midőn az elfoglalt területen mindjárt utakat, erősségeket, városokat, templomokat építtetett, a közigazgatást rendezte s a néppel és társadalommal való érintkezést, kibékülést kereste, hogy szerencsés pillanatban tett hódításait a birodalom részére örökre biztosítsa. A világ meghódítására induló Julius Caesar költője, Lucanus, mégis gúnyolódva írta Alexandrosról, hogy ha a népek valamikor ismét szabadok lennének, csúfot üznének belőle. Mások elrettentő példajaképpen emlegetnék, hogy annyi állam lehet egy ember alatt, ki »az emberiség romlásával tört előre s kardjával sebet ejtett minden nemzeten«, míg »a dőre királynak végső célt egyedül a természet bírt kijelölni«.

Irán keleti része, amely porba omlott előtte, nem tudott betelni a nagy Iszkender dicső tetteinek elmesélgetésével. Makedónia, mely teljes tizenkét esztendőig nem látta királyát, 22 évszázad óta dicsekszik mondáiban vele. Julius Valerius elbeszéléseit nemcsak a középkori román és germán népek hallgatták szívesen, hanem hozzánk is eljutottak s az ókorral keveset törődő népet regélni tanították »világbíró Nagy Sándor«-ról. Deák Ferenc szerint ez a Nagy Sándor mégis csak »bámulatot nyerhetett a késő maradéktól, nem köztiszteletet, mert *Görögország szabadságát végképpen meggyilkolta*«. De ki tudja, az igazságot nem találta-e el jobban Goethe, ki szerint »a görögök barátjai voltak ugyan a szabadságnak, de mindegyik csak a magáénak; innen van, hogy minden görögben egy-egy zsarnok lappangott«.

VII. FEJEZET.

A HELLÉN VILÁG.

I. A diadochosok és epigonosaik birodalmai.

A haldokló Nagy Sándor. (A capitoliumi muzeumban.)

IZENHARMADIK ISTENE halálával megrendült az az Olympos, melyet Alexandros önmagának épített. Egy bizonytalan-ságban töltött éjszaka után a lovasságra támaszkodó tábornokok *Perdikkas*-t választották kormányzónak és fővezérnek. A gyalogság tábornokai azonban veszedelmesnek tartották, hogy Alexandros születendő fia kedvéért ideiglenes kormány alakuljon s Alexandros mostohatestvérét, *Philippos Arrhidaios*-t, egyenesen királynak kiáltották ki. A hódolt népek nagy öröme a lovasok és gyalogok már-már összezsaptak, mikor hosszas alkudozások után végre is abban egyeztek meg, hogy Philippos a várt fiúval együtt legyen király, nevükben azonban Perdikkas vigye a kormányt. A fiú csakhamar megszületett és ez a csecsemő *Alexandros*, a féleszű Philipposzal együtt, most csakugyan királya lett a világ legnagyobb birodalmának. Hogy palástjukon a tábornokok mindjárt Babilon alatt meg ne osztozzanak, Perdikkas a kormányukra bízott országokba küldte őket. *Antipatros* Makedónia és Hellas élén maradt, de *Krateros* is melléje adták. *Antigonos* szintén megtartotta Nagy-Phrygiát, *Leonnatos* pedig most kapta meg a hellespontosi Phrygiát; mind a kettejüknek segítnie kellett *Eumenest* Kappadokia elfoglalásában. Végre *Ptolemaios* Egyiptom, *Lysimachos* pedig Thrakia satrapája lett. A nagy embernek tehát tíz *diadochos*a (utódja vagy követője), az egységes birodalomnak tíz nagyravágyó uralkodója volt.

Legválságosabb volt az *Antipatros* helyzete. Ő már Alexandros életében küzdött a hellének ellen, kik *Agis* spártai király vezetése alatt teljes függetlenségre törek, a megalopolisi csata után azonban meghódoltak. Majd *Harpalos*ra ügyelt, ki Alexandros kincstárából hír szerint mintegy 5000 talantont elsikkasztván, az athénieket Makedónia ellen izgatta. Ez ugyan nem vezetett célra, sőt megvesztegetés címén száműzték Athén falainak helyreállítóját, Demosthenest is; de sietve visszahítták a nagy szónokot, mikor Alexandros halálának hírére

Athén s Közép-Görögország *Hypereides* vezetése alatt felkelt a makedón uralom ellen. Az Ázsiából hazabocsátott athéni zsoldosok vezére, *Leosthenes*, megszállta a Thermopylaikat; azonban Antipatros krannoni győzelme után Athén meghódolt. A város makedón őrseget kapott, mire *Demosthenes* mérget ivott (322). A demokrácia megszűnt, mert ezentúl csak azok lehettek polgárok, akiknek legalább 20 minájuk volt; ilyen pedig csupán 9000 akadt. A jogait vesztő 12.000 polgárnak Thrakiába kellett kivándorolnia. Antipatros a népgyűlést és a népbírószágot éveken át nem hívta össze s korlátlanul uralkodott Athénen, melynek politikai jelentősége most már valóban elveszett.

Ennek visszaszerzésére sok alkalommal kínálkozott a diadochosok közt kitört egyenetlenség. Antipatros, Antigonos, Krateros és Ptolemaios egyenesen megtagadták az engedelmességet Perdikkas kormányzó iránt, kit 321 júliusában a Ptolemaios ellen indított egyiptomi hadjáratban saját katonái vertek agyon. Leonnatos és Krateros is elesetek. A diadochosok határozatából most *Antipatros* lett a birodalmi kormányzó, *Antigonos* a fővezér s a középpontban fekvő Babilon helyett az úgyszólván határszéli *Pella* a főváros. Antigonossal a két király is odaköltözött. Antipatros azonban már 319-ben elhunyt s *Polyperchon*t, kit saját fia mellőzésével halálos ágyán kormányzónak nevezett ki, jóformán csak Makedónia ösmerte el. Még Athén sem mutatkozott hálásnak, pedig helyreállította demokrata alkotmányát. A politikai pártokat voltaképpen két asszony lelkesítette. *Polyperchon* ügyét Nagy Sándor anyja, *Olympias*, Kassandrosét pedig Philippos király felesége, *Eurydike* támogatta. Mialatt azonban Kassandros kötelességei Görögországba szólították, *Olympias* Epeirosból sereggel tört Makedóniára s a királyi párt kivégeztette. Őt magát a Hellasból elősiető Kassandros Pydnában megadásra kényszerítette, agyonköveztette, Roxanát s fiát, a kis királyt elfogta, Makedónia elpártolt városait rendre visszafoglalta s *Polyperchon*t a Peloponnesosba szorította. Philippos királynak Pydnában elfogott leányát, Thessalonikét, feleségül vevén, jogot szerzett Makedónia trónjára is, ha a gyermekkirály, Alexandros, meg találna halni, ami ilyen zavaros időkben könnyen megtörténhetik.

Sőt meg is történt már 311-ben. A törvényes uralkodóház pusztulása után senki sem tarthatta fel többé a birodalom bomlását. Seleukos már 312-ben biztosította magának Babilóniát, a »városhódító« (Poliorketes) Demetrios pedig, Antigonos fia, Athént. Elkergette phaleroni Demetrios-t, Athén demokráciájának dicsőített helyreállítóját, a gondolat szabadságának törvénybe iktatóját. Ennek a Demetriosnak 360 aranyos szobrát ledöntvén, az athéniek a másik Demetriosnak és atyjának állítottak szobrokat, az olymposi istenek közé emelték őket s róluk nevezték el az ekkor (307) alkotott 11. és 12. phylét. Egy esztendő múlva Demetrios a kyprosi Salamisnál fényes győzelmet aratott az egyiptomi Ptolemaioson, mire atyja, *Antigonos*, azonnal felvette a királyi címet (306). Olyan példa, melyet Makedóniában és Hellasban *Kassandros*, Thrakiában *Lysimachos*, Szíriában *Seleukos* és Egyiptomban *Ptolemaios* sietve követett s így a nagy Alexandros világbirodalma máris négy királyságra szakadt. Demetrios Poliorketes Rhodos alatt és Hellasban — hol a görög szövetséget megújította — mindamellet dicsőősegesen harcolt. Már Makedónia megtámadására készült, hogy atyja uralma

alá hajtsa Alexandros örökségét. Kassandros, Ptolemaios, Seleukos és Lysimachos négyes szövetségének hírére azonban atyja segítségére kellett mennie Ázsiába. A nyugati görög városokat meghódította ugyan, de neki is futnia kellett, mikor atyja, Antigonos, Phrygiában elvesztette az *ipsosi* döntő csatát s vele a világbirodalom fenntartásába vetett hitét (301). A győzők megosztottak a birodalmon, de mellőzték Ptolemaiost, ki a döntő csatában nem vett részt.

Demetriostól Görögország, sőt maga Athén is elszakadt, de, hatalmas hajóhadában bízva, Seleukos szövetkezett vele Ptolemaios ellen, mire Demetrios 294 márciusában visszafoglalta Athént s a következő esztendőben — a nemrég elhunyt Kassandros fiainak versengését használva fel — Makedóniát és Thessaliát is. A kalandor, ki pusztán zsoldosaira támaszkodva, kétségbeejtő állapotából ily váratlan módon lett Makedónia királya, 98.000 gyalog- és 12.000 lovaskatonájával, valamint 500 hajójával most már egyenesen Ázsia ellen készült; *Pyrrhos* epeirosi király azonban Lysimachossal és Ptolemaiosszal szövetkezett ellene, saját serege pedig a döntő pillanatban átpártolt Pyrrhoshoz és őt kiáltotta ki Makedónia királyának (289). Demetrios fia, a »bütykös« (Gonatas) *Antigonos*, egyelőre csupán Déli- és Középső-Görögország nagy részét tarthatta meg; a gyorsan következő események azonban hat év múlva már visszavezették atyja trónjára. Lysimachos ugyanis elűzte Pyrrhost Makedóniából, Seleukos nyílt csatában megölte Lysimachost, Seleukost meggyilkolta Lysimachos sógora, Keraunos. Ez mint már Makedónia és Thessalia királya (280) és azután (279) Sosthenes is elesett az országot elárasztó kelták vagy galaták ellen; Antigonos ellenben győzelmet aratott rajtuk, mire a megszabadított nép Makedónia királyának kiáltotta ki. A győzelem mindenesetre tökéletlen volt, mert időközben szervezkedtek a *kelták*, kik imént a mai Magyarországból délfelé a Korinthusi öbölig pusztítottak s kik ellen Delphoit »magának Apollonnak« kellett megvédenie. Thrakiában erős országot alapítottak, melynek első királya Komontorios lett. Kis-Ázsiában megremegtették Antiochos királyt s váratlan csatavesztésük után is megalapították *Galatiát*, melynek Ankyra (a mai Angora) lett a fővárosa. Maga Antigonos is kelta zsoldosokat fogadott Pyrrhos ellen, ki Itáliából visszatérve, újra elfoglalta Makedónia északi részét. Mivel a kelták többnyire melléje álltak, elfoglalhatta volna a délit is, ha nyugtalan természete Hellasba nem vezeti, hogy Antigonos hatalmát ott is tönkregye. Antigonos azonban gyorsan lecsönDESÍtette Makedóniát, Argos alatt Pyrrhost megverte s holttestét elégette, mire az epeirosi sereg azonnal hazatért. Spárta és Athén a győztes ellen szövetkezett Ptolemaios egyiptomi királlyal, ki az Égei tengerre vágyakozott, azonban a korinthusi győzelem, Athén elfoglalása és az egyiptomi hajóhad veresége (260) egyelőre ismét megerősítette Antigonos helyzetét.

Időközben megalakult Peloponnesosban az *acháji*, Közép-Görögországban pedig az *aitoliai szövetség*, melyek az ősz király halála (239) után fiát, *II. Demetriost* véres háborúba sodorták a függetlenségükért küzdő görögökkel. Egy pillanatra Spárta is a régi lett. Elkorhadt alkotmányát újraalakította, Lykurgos nevelése módját helyreállította, seregét a makedón phalanx mintájára szervezte. A selasiai csata (221) után Demetrios fiának, V. Philipposnak gyámja, *Antigonos Doson*, egy csapással mégis helyreállította Peloponnesosban Makedónia egykori

hatalmát s államait egy szövetségbe egyesítette. *Spártának másfélezredéves királysága most már egész csöndben semmivé lett.* Gyámja halála (220) után pár évvel Philippos már mint Karthago szövetségese valóságos világhatalom gyanánt lépett fel Róma ellen, mely azonban hetven évi kemény küzdelem után bekebelezte Makedóniát s Hellast egyaránt (146).

Ez lett a sorsa *Kis-Ázsiának* is, hol a lydiai birodalom bukása óta először alakultak ismét önálló országok. Az ipsosi csata után *Kappadokiában* és *Kataoniában* Ariarathes, a *Pontos* mellett — az Amnias és Iris völgyeiben — Mithridates, *Bithyniában* Zipoites, a Kaikos völgyében *Pergamonban* Philetairos, *Galatiában* (Phrygia keleti részében, a Halys partjain) a kelta gallusok népe alapított királyságot. A gallusok rablóhadjáratainak I. Attalos pergamoni király (241—197) vetett véget. II. Eumenes (197—159) hatalmas oltárt emelt Zeus és Athena tiszteletére, melynek (a berlini múzeumban őrzött) domborúművei úgy dicsőítik Attalos győzelmét, mint az isteneknek a gigászok ellen viselt harcát. Ő és utódai az uralkodóház és ország alapítójától, *Attalos*-tól örökölték a görög tudomány, irodalom és művészet iránt való rajongást, de azt a telhetetlenséget is, mellyel területeiket, kincseiket növelni törekedtek; és tőle örökölték a rómaiak iránt tanusított végzetes barátságot, mely az utolsó Attalost arra bírta, hogy országát és kincseit 133-ban a római birodalomra hagyja. A népek történetében bizonyosan megkapóbb jelenség az utolsó *Mithridates* (Eupator), ki három világgraszoló hadjáratban száll szembe Rómával és mikor nem mentheti meg Pontos függetlenségét, saját kardjába dől (64). A rómaiak így is csak száz esztendő múlva — Lykia hódolása után — kebelezhatték be egész Kis-Ázsiát.

Ők ezt *Ázsiának* nevezték. Ázsián azonban több joggal érthették volna azt a hatalmas *sziriai birodalmat*, melyet *I. Seleukos Nikator* («a győztes») 312—281 közt a Földközi tenger, a Bosporos, Jaxartes, Pamir és a Ganges felső vidéke közt egy harmincéves háborúban alapított. Alexandros hagyományait követte, mikor mestere ázsiai hódításait nemcsak együtt tartotta, hanem az Induson túl még bővítette is. De eltért ezektől a hagyományoktól, mikor nem az ő vagy a Darius birodalmát, hanem Assziriát akarta felújítani és amikor székhelyét Babilonból a középponttól távoleső Antiochiába tette át. Oly különböző elemekből alakult birodalmának mind a 72 szatrapaságában 75 nagyobb várost alapított. A Tigris mellé épített *Seleukeiá*-nak csakhamar 600.000 lakosa lett. Legszívesebben látta a *görög* gyarmatosokat. A tanácsot, népgyűlést görög módon szervezte. Tőlük várta, hogy a hellén műveltséget terjesszék, amelyet különben babiloni és perzsa vonásokkal akart élénkebbé s népei előtt érthetőbbé tenni. Sőt innen, kelet felől hódította vissza Kis-Ázsia egy részét s innen készült Makedónia és Hellas elfoglalására is; de Keraunos leszúratta (281).

Harminc esztendő múlva a Kelet egy része már elveszett. Diodotos szatrapa *Baktria*, *Sogdiana* és *Margiana* királyának kiáltatta ki magát, Arsakes pedig félezer évre a *parthosok* királyságának alapját vetette meg. A keleti politikát mellékessé tették a kisázsiai és az egyiptomi bonyodalmak, mik a sziriai három háborúban Seleukos házáat megfosztották a Tauroson innen levő Kis-Ázsiától, Föniciától és Sziria egy részétől. A nagy *III. Antiochos* (223—187) visszavette Kis-Ázsiát, megakadályozta Média elszakadását, tartománnyá tette Parthiát,

védő- és dacszövetség kötésére kényszerítette Baktriát. Némi eredményeket ért el India s Arábia határain is. Egyiptomtól visszafoglalta Sziria részeit és Föniciát, sőt Európába is átkelt. A Chersonesos megszállása után Thrakia hódoltatásához látott, 192-ben pedig Hellasba ment. Azonban a Thermopylaiknál s a nyílt tengeren megverték s átkelvén Kis-Ázsiába, Magnesiánál tönkretették (190). A békében Kis-Ázsiát egészen a Taurosig Rómának engedte át, elefántjait és — tíznek kivételével — hadihajóit kiszolgáltatta s 15.000 euboiai talanton (több mint száz millió korona) hadisarcot fizetett. Ennek hírére Armenia elszakadt tőle s két külön királysággá alakult. Róma tekintélye oly nagy volt, hogy IV. *Antiochos Epiphanes*-t a szenátus egyszerű tiltakozása is meggátolhatta Egyiptom elfoglalásában (168). Egy emberöltő mulva (129) a parthosok Médiát és Babilóniát elfoglalván, Sziria keleti határává az Eufrátest tették s így a Keletre gyakorolt befolyását megsemmisítették. Udvari ármányok, polgárháborúk a megmaradt területet is részekre szakították és Sziriát 64-ben a rómaiak kész zsákmányává tették. Seleukos hatalmas birodalma római tartománnyá zsugorodott össze; de így is teljesítette alapítójának legszentebb végső akaratát: a hellén műveltség terjesztését.

Még nagyobb volt ennek az akaratnak hatása *Egyiptomra*, hol a *Ptolemaiosok* vagy *Lagidák* (323—30) három századon át hellén műveltséggel csiszogatták az egyiptomiak négyezredéves patináját. Már első királya, *Ptolemaios Sotér* (»a szabadító«) Kelet legnagyobb városává tette Alexandriát. A múzeumban az akkori világ legjelesebb tudósai tanítottak, a könyvtár és műgyűjtemények berendezése pedig mintául szolgált a világ minden későbbi múzeumának felállításánál. A tudományoknak ezt az új, ragyogó középpontját s a birodalmat állandó hadsereg és hatalmas hajóraj védte minden támadás ellen. A király 8000 hajóácsot hozatott Föniciából, hajóépítéshez való cédrusokat a Libanonból. Ő építtette a város előtt levő Pharos sziget híres világítótornyát, mely a Kufu pirámisánál is magasabb volt. Finom érzékkel kímélte az egyiptomiak vallásos hagyományait: pl. résztvett istentiszteleteiken, 50 talanton jutalmat tűzött ki az új Apis felfedezőjének stb. Másrészt Hadest is bevitte az egyiptomiak istenei közé, gyűrűspénzeik helyett görög módra vert pénzeket s néha igen ártatlanoknak látszó reformokkal görögösített el egy-egy ősi egyiptomi szokást. Fia, *Pt. Philadelphos*, már nagyobb nyugalommal foghatott a görögösítés munkájához; amellet azonban az egyiptomi, sőt a zsidó műveltség nagy emlékei iránt is kegyelettel viseltetett. Az őseik nyelvén már nem igen értő alexandriai zsidók részére pl. 70 tudóssal Pharos szigetén lefordíttatta a bibliát, melyet azért hetvenes bibliafordításnak (Septuagintának) szokás nevezni. Amellet mérnökei újra kiásták a Szuez-csatornát, mely Nikó óta elhagyatva állt; hajósai Róma és India közt egyre jártak-keltek s míg egyrészt ismeretlen természeti kincsek felkutatásával a természetrajzi ösmereteket terjesztették, másrészt olyan forgalmat teremtettek, hogy az állam pénztárában egyszerre 74.000 talanton (370—380 millió korona) halmozódott össze. *Pt. Euergetes* (»a jótevő«) a maga nagy hadjáratainál is büszkébb lehetett tudományos és kereskedelmi vállalkozásaira; különösen pedig arra, hogy az ókor legnagyobb három matematikusa, *Eratosthenes*, *Euklides* és *Archimedes* az ő vendégei voltak Alexandriában. Itt

vetették meg annak a tudománynak alapját, mely a középkort hidegen hagyta, de az újkort egészen új irányba terelte. A király a fáraók trónjáról nem az egyiptomi, hanem a görög nyelvet és irodalmat terjesztette. Józan pillanataiban még fia, az »apaszerető« (Philopator) Ptolemaios is Homerost bújtta és görög tragédiát írt. A görög világot azonban éppen ebben a században érte az a nagy veszteség, hogy 272-ben Taras (Tarentum) és Rhegion, 241-ben Sicília, 212-ben pedig Syrakusai s velük az egész Nagy-Görögország meghódolt Rómának. Az elvesztett Nyugatért a görög világnak Keleten keresett kárpótlást, vagy legalább erősödést. Ez volt egyik oka, hogy Philippos Makedónia és Antiochos Szíria királyai 205-ben a gyermek Ptolemaios Epiphanes trónraléptekor Egyiptom felosztására s a görög erők egyesítésére gondoltak. Azonban ez a terv Egyiptomot a római segítség keresésére ösztönözte, otthon pedig még Athén is szembeszállt Philipposzal, sőt maguk a görögök hitták be a rómaiakat. A második makedónai háború (200—197) a kynoskephalai vereséggel s oly békével végződött, melynek értelmében Makedónia lemondott Hellasra gyakorolt fenhatóságáról és sorsukra hagyta az európai és ázsiai görögöket. A görög szabadságnak zajos ünnepek közt történt kihirdetése (196) hatvan esztendő múlva római szolgaságra vezetett. Újabb száz esztendő leforgásával a tizenharmadik és utolsó Ptolemaios (47—42) már szintén mint Róma hűbérese uralkodott Egyiptomon s tartományná süllyedt az utolsó állam is, melyet odáig a görögök politikai bölcsesége kormányzott.

II. Hellén világszellem.

Sarissákra támaszkodó birodalmak csak két-háromszáz esztendeig állhattak fenn; a görög szellem azonban, mely ezeket az államokat alapította és élte, még romjaikon is életet fakasztott. *Polybios*, ki Hellas utolsó vergődései közt a rómaiak fogságába esett és az Alpheus virágos partjai helyett tizenhét hosszú esztendőt töltött a kőpartok közt folyó Tiberis mellett, világtörténetének negyven könyvében már Rómát hirdette a világ urának. Rövid idő múlva azonban a világ ura maga is a kastaliai forrást, a görög műveltséget tartotta hatalma kútfejének; és Diodotos országalapítása óta Baktria is epedett azon forrás után, melytől egy egész sivatag és annyi tenger választotta el. A görög tábornokok államai már roskadoztak, mikor a velök járó tudósok gyűjtéseinek eredményeit a szakemberek még mindig nem állapíthatták meg végképpen. A világ, mely egy időben betelni látszott Pallas Athene városának dicsőségével, a világpolgárság korában Alexandria, Pergamon falai közt is találkozott Homeros »ragyogó tekintetű« (glaukopis) Pallasával. A városalapítások klasszikus kora mi lehetett volna más, mint egyúttal a műveltségre való törekvés kora. Ezért a műveltségért, a *görög* eszményekért lelkesedik a győztes rómaiság költője, Horatius, akkor is, mikor a csillagokig emeli büszke fejét, hogy helyet kap a római lantosok közt.

De mentül több halandó emelte büszke fejét a csillagokig, annál több istennek kellett leszállnia a földre. Képirók, képfaragók tiszteletet gerjesztő chitonba (ingbe) burkolták koruk nagy embereit, de leplezetlenül engedték csodálni az emberek után mintázott istenek izmait, az istennők bájait. Apelles és Praxiteles

Aphroditéinak mintaképe Phryne, a gyönyörű hetaira. »A szegénynek drága kincs a hit«, egy Sokrates és egy Platon szerint többet ér a tudománynál, de a felvilágosodást hirdető szofisták fejtegetései következtében évről évre szegényebb lett egy-egy szent titokkal. Alexandros, mint valami samán, megbüntette a barátján segíteni nem tudó Asklepiost és önmagát vétette föl az olymposi istenek közé, akiknek száma ily módon utóbb másokkal is gyarapodott. Euemeros a III. század kezdetén már nyíltan hirdette, hogy Zeus és a többiek annak idejében maguk is jeles emberek voltak, kiket az utódok nagy tetteik miatt részesítettek isteni tiszteletben. Ezt a felfogást legalább a természetes magyarázatra való törekvés értette meg; de éppen a természettudományok virágzásának idejében ki érti meg azt a modern fáraót, ki előbb Zeus olympiai szobra előtt borult porba, most pedig egy macska vagy krokodilus mumiája előtt végzi hókusz-pókuszait? A keleti szertartások és babonák mindjobban tért foglaltak már a görögök istentiszteleteiben is és nem ritkán botrányosakká tették a mysterionokat. A görögök talán sohasem építettek több templomot, mint a makedón-korszak kezdetén, de sohasem voltak hitetlenebbek, mint annak a végén.

Sokrates halála után a kynosargesi gymnasion alapítója, *Antisthenes*, mezít-láb, rongyos ruhában hirdette, hogy az állam elavúlt vallása helyébe az egy istenben való hitet, az erény tiszteletét kellene állítani. Tanítványai, a *kynikosok*, épp úgy kicsúfolták az isteneknek, mint az uralkodóknak mindenhatóságát. A koldus *Diogenes* csípős mondásai nevetségessé akarták tenni mind a kettőt. Világbíró Nagy Sándornak magának is tetszett ez a világpolgár, aki egy hordóban ülve csupán annyit kér tőle, Zeus fiától, hogy ne vegye el, amit nem adhat, a rásütő napsugarat. Az istenekről szóló hagyományos felfogást a IV. századnak és az egész görög világnak három legnagyobb böleselője, *Sokrates*, *Platon* és *Aristoteles* ingatta meg. Műveikben a középkor a kereszténység alapelveit vélte fölismeri.

Akik azonban annyira tetszettek a középkor teológusainak, az istenségről való nézeteikkel nem tetszettek az ókor orthodoxusainak. A szent titkok nevében intézett támadásaikkal és üldözésekkel szemben *Aristoteles* vezette diadalra a *természettudományokat*. Négyszáz (mások szerint ezer) könyve és értekezése egészen új országokat nyitott meg a világ előtt. A logikának, etikának, esztetikának, természetrajznak, lélektannak, neveléstannak, a természetjognak ő az alapítója. A metafizikának még neve is onnan eredt, hogy műveinek *Andronikós*-féle gyűjteményében a fizika után (μετά τὰ φυσικά) következett. Ez épp úgy első kísérlet a bölcsészet történetének megírására, mint Politikája az akkor ösmert 158 alkotmány bíráló történetének egybefoglalására. Fizikájának nyolc könyve voltaképp a természet bölcsészete, a tér, idő és mozgás fogalmainak s annak kutatása, hogyan keletkezhetik, hogyan fejlődik és nyer alakot az anyag; a természet, mint élő szervezet, milyen fokozatokon keresztül éri el tökéletessége legnagyobb fokát, az egyéni lelket. Tapasztalatokon és tényeken alapuló kutatásaiban azért főképpen az emberrel és pedig a férfiúval, ezzel a politikai állattal (ζῷον πολιτικόν) foglalkozott. Nagy műveket írt a lélekről, az észről, a származásról, az enyészetről; de tőle való az első rendszeres állat- és növénytan is, melyhez az Alexandros táborát kísérő tudósok karavánja gyűjtött adatokat.

Etikai főmunkája 17, retorikája 3 könyvből áll; poétikája töredékben maradt, de amazzal együtt kétezer esztendeig volt a széptan törvénykönyve.

Ily rengeteg anyagon csak egy Aristoteles bámulatos szelleme uralkodhatott; csak az hozhatott bele rendszert. *Theophrastos* és mások vezetése alatt ő alapította a *peripatetikusok* iskoláját az athéni lykeion árnyas folyosóin (peripatoi). A tengeren túl az *alexandriai tudósok* századokon át ebben a rendszerben dolgoztak tovább. A keresztény scholasticismus sem osztozott alexandriai Szent Katalin felfogásában, hogy a teremtest tagadva, »ez világnak ő mély voltát s ez teremtestnek folyását Aristoteles nem érté, mert istent nem isméré«. Sőt a keresztény szellem a XIX. század vége felé is tisztelte a stageirai bölcsesét, midőn a pápai bullák (1879 aug. 4., 1880 márc. 7. és aug. 4.) visszatérést ajánlottak az ő tanítványához, a scholastikusokat vezető Szent Tamáshoz, kinek »tudománya oly nagy, hogy benne mint a tengerben folynak össze a *régiek* bölcseségének vízei és folyamai«. A görögökön és keresztényeken kívül arabok és zsidók is mesterröknök vallották Aristotelest, ki Keletet meghódítván Nyugat tudományával, Keletről a hellén-római műveltség enyészetével visszatért, hogy derengést hozzon a Nyugatra szálló éji homályba. Valóban, nagyobb hódító volt tanítványánál, Nagy Sándornál, kinek birodalma nyomban összedőlt, míg az övé ma sem semmisült meg egészen; s ha nem állanánk annyira a megszokás hatalma alatt, Nagy Sándor kora helyett inkább Aristoteles koráról kellene beszelnünk.

Aristotelesnek is voltak diadochosai, akik hatalmán osztozni akartak és akik, keveset törődven rendszerének egységével, *szakok szerint* akarták művelni a tudományokat. Míg a világraszóló nagy tudós a legszűkebb körre szorította az állam s vele a hazafiság fogalmát, a nyomába lépő iskolák kevesebbet törődtek a hazával, melynek szűk határai közt idáig az Olympos maga is kényelmesen elfért. Függetlenek akartak lenni istentől, világtól, hazától, családtól egyaránt; mert hagyományos felfogásuk útjában áll az eredetiségnek s megvesztegeti az önálló ítéletet. A *kynikosok* és a Platontól mindinkább eltérő *akadémikusok* máris hadat üzentek minden tekintélynek, mert a régi világ rombadöntésétől reméltek olyan jobbat, ahol az egyéniség s vele az emberiség megszabadul eddigi nyűgeitől. Aristoteles óta a természetet kutatván, úgy találták, hogy nem a meglevő intézményekben, hanem a természetben magában, az *észben* kell keresni minden jog és igazság eredetét. *Zenon* (340—265.) a tarka csarnokban, a stoa poikilében tanítgatva, *Chrysippos* (280—206.) valami 705 munkában és értekezésben fejtette ki a *stoicizmus* rendszerét, melynek első követelése közé tartozott az emberi ész kiművelése, az egyéni függetlenség érzetének kifejtése. Éppen azért gondolkodó, jellemes emberek akart nevelni, kik önmaguknak legszigorúbb bírái s akik nyugodtan eldobják maguktól az életet is, ha célja, az erények gyakorlása, lehetetlennek mutatkoznék. Ez a rendszer ösmerte a polgári kötelességeket; de világpolgári kötelességet értett rajtuk. Általánosságra törekedett, de csak a bölcssekhez szólott, mert szabadságot csupán ezeknek ígérhetett. Isogoniát vagyis *egyenlőséget*, *testvériséget* hirdetett, de rabszolgaságot is ösmert. Tisztogatta hibáitól a családiasságot, de Szent Pálígg kellett várakoznia a világnak, míg az emberiséget a mai értelemben vehette. Egyengette ennek az útját, de hiába kívánt olyasmit a bölcsészettudománytól, amit csak a hit adha-

tott meg. A stoicizmus nagy szellemek, nagy jellemek menedéke volt a nemzeti állam eszméjéről a világbirodalom eszméjére való átmenet idejében, mikor egynek vagy néhánynak zsarnokságával szemben az egyén csak saját lelkének függetlenségétől remélhetett egy kis szabadságot. Hellén földön, Alexandros és a diadochosok zsarnoksága idejében született; Róma fórumán, midőn már a hellén világ ügyeit is ott intézték, Cicero és Cato ajkairól bátorította a köz társaságiakat. A caesarismus, melyet ekkor támadott, oltalmat keresett benne, midőn Marcus Aurelius a római pogányságot már tarthatatlannak, a terjedező kereszténységet azonban még elfogadhatatlannak tartotta.

A Stoa tudománya — Kőlcsey ítélete szerint — szabad polgárokhoz igen méltó volt, mert mindenkinek kötelességévé tette a közügyekkel való foglalkozást; az *Epikurosé* (342—270) azonban a vallással, állammal, sőt a családdal szemben is teljes visszavonulást ajánlott. Legjobban olyanokhoz illett, kik a zsarnok üldözéseit megunván, »messze rejtekben kerestek a vaspálca elől menedéket«. Perikles idejében, az eklézsia virágkorában, nevetséges lett volna Epikuros híres jelszava, mely a remeteségben élest ajánlja mindenkinek, hogy zavartalan boldogságra tegyen szert. Valami 300 könyvet írt, hogy a kevéssel való megelégedést, a tiszta és mérsékelt életet dicsőítse s a sors legnagyobb csapásai közt is rendíthetetlen lelki nyugalomra, minden körülmény közt pedig saját belső becsöknek megösmérésére buzdítsa híveit. Műveiből a tömeg az önzés jogos voltát olvasta ki; a legfőbb boldogságot pedig, melyet ő a *szellemi* élvezetekben látott, egyáltalán az élvezetben kereste. Így értette azt a római előkelő világ is, mely a keresztény államvallás behozataláig kicsapongásait ezekkel a tanításokkal mentegette.

Az egyéniséget, mely már is önzésre vezetett, még jobban dédelgette a *szkepticizmus*. Egyáltalán nem ösmervén el valóságos tudományt, ösmeretet és igazságot, *Pyrrhon* (376—288.) óta azt tanította, hogy semmi sem bizonyos és így mindenben kételkedni kell. Azt tanácsolta tehát, hogy a bölcset teljesen vonuljon vissza, tartózkodjék véleménye minden nyilvánításától, de ha mégis szólania kell, határozottan sohase beszéljen. Az újabb akadémia főembere, *Arkesilaos*, ezek után egész komolyan magyarázghatta, hogy semmit sem tudunk; még azt sem tudjuk, hogy semmit sem tudunk.

Bajos volt ilyesmit elhinni pl. a *legrégibb* görög könyvtárban, melyet Platon tanítványa, a herakleiai Klearchos alapított, vagy az alexandriai Musaionban és Serapisban, az ókor legnagyobb könyvtáraiban. Ott (288—240 közt) 532.000, a pergamoniban pedig 200.000 papyros-tekercset őriztek, — mindent, mit a régibb és újabb görög irodalomból összegyűjthettek. Ezeknek 120 alapjegyzéke a görög irodalomtörténet örökös becsű forrása. Görögök, egyiptomiak és zsidók, később rómaiak majdnem egy ezredéven át merítettek ezekből a gazdag forrásokból, melyeket Ptolemaios Sotér nyitott meg a tudós világ előtt. Az alexandriai iskola oszlopos emberei, a nyelvtanítók, a filológiával és az irodalommal általában véve is foglalkoztak. Így az ephesosi *Zenodotos*, ki az első grammatikai iskolát alapította, a kirenei *Eratothenes*, a byzantioni *Aristophanes*, a samothrakei *Aristarchos*, a mallosi *Krates* és a thrák *Dyonisios*, az első görög grammatika írója. A névsor maga is mutatja, hogy Alexandriában a görög világ

minden részének tudósai találkoztak. A görög nyelv tiszta, szabályos és hibátlan kezelésére sohasem fordítottak nagyobb gondot, mint ezek a néha igenis merev és aggodalmas írók, kik szívesebben engedtek a lényegből mint a külsőségből.

A *költők* szintén inkább ügyes és csinos verseléssel, mint eszméik, gondolataik mélységével hatottak. Alexandros, aki Pindaros után sóhajtozott, kozmopolitikájával egyetlen görögöt sem tudott föllekesíteni, hogy hőskölteményt írjon nagy tetteiről. A rhodosi *Apollonios* ahelyett inkább az Argonautákról pattogtatta hexameterait. *Aratos* Antigonos Gonatas makedón király udvari költője már csillagászati, *Nikandros*, a pergamoni udvari költő, orvosi és természetrajzi tankölteményeket írt. Jelentéktelennek mégsem mondható, mivel utóbb a római Vergiliust és Ovidiust lelkesítette utánzásra. Ovidius és Propertius szívesen olvasták és követték *Kallimachost* is, ki körülbelül 800 munkát írt. A legszebb pásztori költeményeket (idilleket, eidyllionokat) a syrakusai *Theokritos* (280. táján) írta. Újabban, midőn az egyiptomi sírokból előkerülő papirosokat jobban vizsgálgtják, egyre növekszik a »föltámadt versek« száma. Köztük vannak Theokritos kortársának *Herondas*nak mimusai és *Bacchylides*nek a mai balladák mintaképeiül tekinthető elbeszélő költeményei. Ezek a csapongó, sokszor bájos és kedves, de néha ízléstelen költemények közelebb állnak a mai felfogáshoz. Áll ez az *attikai vígjátékokról* is, melyeket a syrakusai *Philemon* Alexandros uralkodása kezdetén teremtett meg. *Menandros* egymaga száznál többet írt. A magánéletet, szerelmet vitte a színpadra, hol csak egy-egy »reprise«, a klasszikusok egyik-másik drámájának előadása kelthetett hazafias lelkesedést és tüntetést. A kor szelleme egyáltalán nem kedvezett a magasabb költői műfajoknak; maga a nép legjobban szerette a csípős, velős *epigrammákat*. Ezeket *Meleagros* 60. táján gyűjtötte össze először egy »Koszorú«-ba (*Stephanos*), de ez elveszett. Ma 300 görög szerzőtől körülbelül 4500 epigrammát ösmerünk.

A *zenét*, a színdarabok és egyes költemények rendes kísérőjét, *Aristoxenos* éppen a görög közélet hanyatlásának kezdetén teremtette újra s elméletét *Eukleides*, a nagy matematikus fejtette ki legtökéletesebben. Valóban megkapók a II. századból a Múzsához és a delphoi Apollonhoz szóló himnuszok, melyek Bonaparte Roland történeti hangversenyén (1900 július 28.) oly nagy hatást tettek a párisi nemzetközi történelmi kongresszus tagjaira. Ugyanazon II. században mégis mintha a fölséges görög költészet és zene sírversét írta volna meg *Antipatros*, ki elsiratta Orpheust.

»Holt vagy. Gyászolnak Mnemosyné Múza-leányi
S legjobban gyászol Kalliopé, aki szült.
Ember sírhat-e hát fia vesztén, hogyha a mélybe
Még egy Istennő szent fia is lemerül?!«

Igy merült a mélységbe a beszéd költészete, a *szónoklat*, mely a demokrata Athénben halhatatlanná tett egy Lysiaszt, Periklest, Isokratest, Demostenest, Aischinest, Lykurgost, Hypereidest, Antiphont, Isaiost, Kallistratost, Demadest. Neveik szorosan összeforrtak a politikai történelemmel. A világbirodalom, majd a belőle kivált nagy monarchiák alakulásával, Athén

szabadságának megszűnésével, az igaz ékesenszólás is megszűnt; a szofisták és rhetorok kezére került. Amazok száraz, velő nélkül való és tekervényes fecsegéssé, ezek pedig csupán iskolai s árnyékban való sikertelen gyakorlássá változtatták. Aristoteles és utána Theon, Anthonios, Dyonisios, Hermonogenes stb. most írta meg az *ékesenszólás* (retorika) elméletét. De ha Athén még 360 oszloppal tisztelte is meg utolsó nagy szónokát, Demetriost, általában elmondhatni, hogy a legrosszabb szónokok akkor éltek, mikor az elmélet a legjobb lábon állt.

A *történetírók* nagyobb része a rétorok hatása alá jutott. Herodotos, Thukydides és Xenophon, a demokrácia multjának nem mindig demokrata érzésű íróinál nagyon helyénvaló a beszédek beleszövése, mert a népgyűlésekről képet alkotni enélkül nem lehetne. Követőik gyakran tévedtek túlságba, mikor a szép stílus kedvéért az igazságból is feláldoztak egyet-mást. *Ephoros* (400—340) még a tárgyhoz ragaszkodva, nagy tudománnyal írta meg világtörténete 30 könyvét, melyben körülbelül 850 esztendőről beszélt; már *Theopompos* sokszor mint pártember írt a Hellenica 12 könyvében a peloponnesosi háború második feléről, a harminc zsarnok koráról és Philippikája 58 könyvében Philippos uralkodásáról. Alexandros kora teremtette meg az *udvari* történetírókat. *Kallisthenes*, Hegesias Magnes, Hekataios stb. aligha írtak mellékérdek nélkül Alexandros hadjáratairól. Örökre kár, hogy nem maradtak reánk az első Ptolemaiosnak, Aristobulosnak, Eumenesnek és Diodorosnak emlékiratai, amik e kornak kétségkívül legbecsesebb forrásai volnának. *Durís*, 301-től samosi tyrannos, inkább külső hatásra, mint belső értékre törekedett, midőn megírta a görög-makedón korszaknak 370—287-ig terjedő történetét. Úgyszólván folytatása (272—222-re nézve) *Phylarchos* históriájának 28 könyve. A 264. évvel végződik *Timaíos*nak Itália és Sicília multjáról igen szorgalmas kutatások alapján írt műve, melyben azonban a szobatudós sok helyütt mutatkozik elfogultnak és babonásnak. Utánuk több mint száz esztendeig egyetlen kiválóbb görög történetírót sem ösmerünk. A Historia Katholike 40 könyvében ekkor írta meg *Polybios* (205—123) saját kora történetét. Míg a modern Curtius Demades békéjével végzi Görögország összefüggő történetét, ő annak folytatását látja Róma viláгурalmában, mintha azt a hitet akarná honfitársainak szívébe oltani, hogy »nincs veszve bármi sors alatt, ki el nem csüggedett«.

Először az alexandriai *filológusok* győzték meg a világot arról, hogy Homerost csupán mint költőt s nem egyúttal mint történet- és földleírót kell méltatnia. Alexandros hadjáratai a *földrajzi* ösmereteket különben is óriási mértékben terjesztették. Ázsia belsejét s az Indiai óceánt tulajdonképpen csak most fedezték fel. Kallisthenes, Nearchos és főkörmányosa, Onesikritos bámulatba ejtették elbeszéléseikkel a görögöket. A Seleukosok és Ptolemaiosok már rendszeresen kutatták a Kaspi tó déli partvidékét, Indiát, Abessziniát stb., *Pytheas* (Aristoteles kortársa) Nyugat- és Észak-Európát írta le becses munkáiban, melyeknél a regények sem voltak kapósabbak. A különböző utasok adatainak összevetése s a tudomány minden ösmert eszközének felhasználása alapján *Eratosthenes* (276—194) már megírhatta Geographicáját. Ő alapította meg a tudományos földrajzot és ő készítette az első tudományos térképet, amelyen már a délköröket

is megjelölte. Azzal, hogy Alexandria és Syene közt az első fokmérést végezte, hibás eredményre jutva is helyes irányba terelte a térképírókat.

A földrajzot különben elválaszthatatlannak tartották a matematikától és a csillagászatától. Korának matematikai ösmereteit első ízben *Eukleides* a 300. év táján *Stoicheia* (Elemek) címmel 15 könyvben (a két utolsót talán *Hypsikles*) foglalta össze. Ezek Eukleides 95 méréstani tételével együtt ma sem csupán mint a tudomány történetébe tartozó emlékek foglalkoztatják a tudós világot. És ma sem vesztett értékéből az a felelete, amit a tételeinek érthetőbbé tételét kérő Ptolemaios Sotérnek adott. Olyan korban, midőn a fejedelmeknek nemcsak az irodalom, hanem a tudomány is hízelkedett, ő kimondta, hogy »a mennyiségtanban nincs király-utca!« (Olyan utca, mint Alexandriában, hol csak a királyi család tagjai járhattak.) Az ókor legnagyobb matematikusa és politikusa *Archimedes* (287—212), a parabola területéről, a gömbről és a hengerről, a körmérésről, a csigavonalakról stb. írt könyveivel és méréstani fölfedezéseivel elévülhetetlen érdemeket szerzett magának. Az egyensúly (statika) és hydrostatika ma is az ő elvein alapul. Feledésbe merült az a 40 gép, amelyet feltalált; de feledhetetlen, hogy saját gépeivel védelmezte hazáját, Syrakusait, a római ellenség ellen. Mikor hazafiságának áldozata lett, a győztes vezér, Marcellus, teljesítette végső akaratát s koporsójára vésette azt a képletét, melyben a hengernek a gömbhöz való viszonyát megállapította. Az emeltyűről, a csigasorokról, a fajsúlyról szóló természettani tételét ma is minden kis diák ösmeri. *Ktesibios* vízorgonákat, víznyomásra működő gépeket, vízórákat (klepsidrákat), szivattyúkat szerkesztett s talán a szélpuskát is ő találta fel. Tanítványa, *Heron* (a 100. év táján), 78 olyan készüléket írt le, amit megmelegített levegő vagy gőz hajtott; ezek közül az eolopila (Aiolos labdája) a világ legrégebbi ösmert gőzgépe. (A Heron labdáját azonban hibásan mondják az ő találmányának.) A *kísérletező természettant* ezek a halhatatlanok alapították meg.

Az emberiség hálájára méltók a Ptolemaiosok, kik a tudósok kísérleteit anyagi áldozataikkal mozdították elő s Alexandriában csillagvizsgáló intézetet rendeztek be. *Aristarchos* 270 táján először merte a Napot a világegyetem középső pontjának mondani s először állította, hogy a Föld a Nap és saját tengelye körül forog. Olyan gondolat, mellyel a világ csak 1800 esztendő múlva, Copernicus merész könyvének megjelenése után, foglalkozott komolyabban. *Hipparchos*, az ókor legeszesebb csillagásza, a Föld középpontiságának híve volt, de beszélni tudott a Nap és Hold pályájáról, a Napnak a Földtől való távolságáról (minek meghatározása végett ő beszélt először a csillag parallaxisáról). Éggömböt készített, melyen ezernél több csillagot jelölt meg; rájött hogy az éjjelek egyenlősége nyugatról kelet felé halad előre stb. Ezt a lángeszű embert kell a tapasztalati csillagászat megalapítójának tartanunk. A csillagászok fejedelmének azonban Cicero a Kr. e. I. században még mindig Knidosi *Eudoxos*t tartotta, ki már az V. század végén tanította, hogy a főbb égitestek és bolygóik körben mozognak s keletről nyugatra minden 24 órában megfordulnak a világ tengelye körül. De kétségtelen, hogy már Eudoxos is merített az egyiptomiak tudományából, mely minden téren új meg új szempontokra figyelmeztette az európai kutatókat.

Igy az orvosi tudomány ezeréves tapasztalatok eredményeit dolgozhatta fel Alexandriában. Most már, a felvilágosultság korában, mindjárt az első Ptolemaios idejében, *Herophilos* emberi holttesteket boncoltatott olyan földön, hol azelőtt a babona mindezt szigorúan tiltotta. Reájött, hogy az érzés szervei az idegek. Tanulmányokat tett az agyvelőn, a szemén stb. Élő embereken is a legmerészebb műtéteket végezhetette, pl. a hasüreg felnyitásával. *Erasistratos*nak a fáraók utódjai az élveboncolás (*vivisectio*) céljaira habozás nélkül rendelkezésére bocsátották a halálra ítélt bűnösöket. Ő mondta ki, hogy az agy a lélek székhelye s hogy az érző és a mozgó idegek abból ágaznak el. A természetrajzi ösmeretek más ágaiban is a szemléltetés lett a jelszó. A tudós az alexandriai múzeum állat- és növénykertjében élő példányokon tehette megfigyeléseit.

Természetesség, de nemesített természetesség lett a művészet jelszava. *Protogenes* bosszankodva mázolta be azt a fajdkakast, mely oly feltűnően természetes volt, hogy csodájára jártak. »Lovad jobban érti, mi a művészet«, mondta, ha csakugyan merte mondani *Apelles*, midőn a Bukephalos nyerített arra a ménre, melynek festése nem igen tetszett Alexandrosnak. Annál jobban tetszett az Asklepios kosi templomában az a természetesség, mellyel a női szépséget ecsetelte. Hitték, hogy fájna a meztelen istennőnek, ha csípnének egyet — a vásznon. Herondas szerint

»Azon meleg a húsa, hogy látva az erét,
Lüktetni véled benne a hő, az ifju vért.«

Zeuxis nagyra volt vele, hogy a madarak csipdesni kezdték festett szőlőfürtjeit, de bántotta, hogy nem félték a szőlővivő fiútól. Legyőzöttnek vallotta magát, mikor félre akarván rántani a *Parrhasios* versenyművét takaró leplet, észrevette, hogy az is csak festve van. Kroton város tanácsa elrendelte, hogy *Zeuxis* Helenájához a legszebb leányok és asszonyok álljanak mintaképek gyanánt ; s a festő önérzettel írhatta a legbájosabb asszony képe alá Homeros versét :

»Meg nem ítélem a trójai és achájai népet,
Hogy szenvedni tudott egy ilyen nőért sok időn át...«

Parrhasios szintén mitológiai jeleneteket festett legszívesebben s a fény és az árnyék alkalmazásával nagy hatást ért el. A jóniai festőiskola harmadik nagy mestere *Timanthes* volt, kitől Iphigenia feláldozása egy pompeji freskóutánzatban maradt reánk. Jón volt Alexandros kortársa is, *Apelles*, a hullámokból kiszálló Aphroditének, Charisnak s egyáltalán a női bájnak felülmulthatatlan, legnagyobb, legszorgalmasabb és talán legkönnyedebb görög festője. Herondas asszonyai szerint

»Mindenben, amihez nyúlt, vélnéd : istenkezek
Érinték azt a tárgyat, a műve oly remek.«

Mint történeti és arcképfestő, világbíró pártfogóját arra a nyilatkozatra készítette, hogy »csak két Sándor van : Philippos fia, a győzhetetlen és *Apelles*, a felülmulthatatlan«. Pedig neki épp úgy szemébe mondta az igazságot, mint a kiállított képét avatatlanul bíráló polgártársnak : »Csizmadia, ne tovább

a kaptafánál!« A nagy művészek sorozata bezárul *Timomachosszal*, kinek Ajaxát és Medeáját később Julius Caesar majdnem félmillió koronáért vásárolta meg. A tucatfestők azonban rendkívül elszaporodtak s a görög műveltségű polgárokat épp oly kevésbé lehetett elképzelni kisebb-nagyobb értékű festmények nélkül, mint a mi városaink jobbmódú lakosait. Egyébiránt az a 94 arckép, melyet a középsőegyiptomi, rubaijati sírleletekből Graf Th. 1891-ben Budapesten is bemutatott s melyek a beégetett viaszos festés (enkaustika) elfelejtett módjával ösmertették meg a világot, olykor a művészet igazi erejével ragadták el a szemlélőt. Viszont a Sidonban (Saidában) 1887-ben talált 26 sarkophagosnak (közte Alexandros koporsójának) rendkívül élénken kiszínezett domborúművei természetes átmenetül szolgálnak a festészetről a szobrászatra.

A szobrászat egy Pheidias után is nagyokat alkotott, sőt a múzeumok leginkább csodált szobrai éppen a peloponnesosi háborút követő korszakból, a legnagyobb politikai ziláltságnak idejéből valók. Epameinondas Hellas vezető államává téven hazáját, az athéni Akropolisba vezető propylaionokat Thebaiba akarta átrakatni, mert a művészetnek ebben a remek alkotásában a nemzeti dicsőség kifejezését látta. A terv, szerencsére, nem valósult meg, Athén továbbra is a művészetek középpontja maradt; de a művészet most már közszellem volt, mely nélkül Thebai, sőt a rideg Spárta sem lehetett el. Így pl. a parosi *Skopas* főképp a Peloponnesos és Kis-Ázsia templomai számára faragta mitológiai képeit és domborúműveit, melyek közül az 1583-ban megtalált Niobe-csoport a legmeghatóbb. Sőt neki, vagy egyik tanítványának (*Telesios*-nak) tulajdonítják az ókor legremekebb szobrát, az ú. n. milói Venust (mások szerint Amphitritét), mely Milo szigetéről 1820-ban került a párisi Louvreba. Most annak legféltettebb kincse és a félvilági hölgyek kacérkodásaiért rajongó világváros forgatagában az elérhetetlen női báj, kellem, szépség és fenség hirdetője. Az athéni *Praxiteles* szintén a teljes szépségében virágzó fiatalságot, annak ártatlansága nyugalmát és szelíd örömeit ábrázolta legszívesebben. A fürödni akaró Aphroditének vagy Hermesnek mosolygó, enyelgő tekintete, a knidosi Demeter szemeiből sugárzó anyai szeretet a szó szoros értelmében életre kelti a hideg márványt, melyet az athéni *Leochares* (272) oly mesterien kezelt. Ganymedese és belvederei Apollonja és Diannája méltóan sorakozik amazok mellé. Skopasszal, Bryaxisszal, Timotheossal együtt számos szobrot és domborúművet készített Mausollos kariai király híres sírkamarája (az annyiszor utánzott Mausolleion) és az olympiai Philippeionszáma. A xanthosi (lykiai) Nereida-émlék, a szintén lykiai (gjölbasii) Heroon szobrai, az athéni síremlékek stb. mind a görög szobrászatnak ebbe a második virágkorába tartoznak. A harmadik virágzás korát *Lysippos* vezette be. Alexandros kortársa és dicsőítője a világhódítóknak és vezéreinek arcképeit és csatajeleneteit mesteri módon örökítette meg. Az emberi test ábrázolására új és helyes arányokat állapított meg; ebben a tekintetben valóban csodálatra méltó vatikáni Apoxyomenosa, a küzdelem után magát tisztogató ifjú képe.

A kor szellemének megfelelően Zeus és Herakles szobrai óriási arányokban öntötte meg; Heliosát (a rhodosi kolosszust) egyik tanítványa fejezte be. Az az adat, hogy 1500 szobrot tulajdonítanak neki, egymaga mutatja, hogy a művészetet már ő is keresetforrásnak kezdte tekinteni. A pergamoni és rhodosi

szobrászati iskola valóban inkább megrendelésre, mint művészeti ihletre dolgozott s hajhászta a hatást. Mindamellett kit hagyónak közönyösen a berlini múzeum pergamoni oltárának életet lehelő alakjai, a capitoliumi haldokló Gallus, a trallei Apollonios és Tauriskos (ú. n. Farnesei) bikája s a rhodosi Agesandros, Athenodoros és Polidoros Laokoon-csoportja, mely Lessinget a művészet és a költészet határvonalainak kutatására lelkesítette? A nagy mesterek lassankint odahagyták Hellast, de tanítványaik a hellén hatás alá jutott országokban még századokon át ébren tartották a művészet iránti érzéket. Talán nem is egészen az ő hibájuk, ha ott, ahol hazaszeretet nem lelkesíthette őket, inkább technikai ügyességüket bámultatták. Sajátságos ellentétképpen a *műipar* valóságos művészetté nemesült a vázák festményein, a remekül metszett kaméákon, a cizelált ékszereken, az alexandriai és a pergamoni pallómozaikban s leginkább talán a tanagrai agyagszobrocskákban, melyek felfedeztetésük — 1873 — óta minden történelmi és filológiai múzeumnak keresett díszei. Behatolt a művészet a legszegényebb ember házába, a barbár sátrába is, mert még a rézpénzek domború-művei is igazi műalkotások voltak.

És behatolt velük a *görög nyelv*, mely az Alexandros birodalmának romjain alakult valamennyi állam pénzének köriratán megjelent s három földrészben hirdette a görög műveltség összekötő erejét. Az idegen népek még isteneiket is feláldozták ennek a közösségnek. Aphrodité-t látta Hathorban az egyiptomi, Astarteban a föníciai, s örömmel látta Isist, Osirist, Anubist az Olympos istenei közt. Új istenül fogadta be a régi Serapist, kit a görögök a sémiektől kölcsönvett elemekkel módosítottak, hogy az egyiptomiakkal, kisázsiaiakkal és babilóniaiakkal közösen áldozhassanak előtte. A böleselkedő görögök azonban addig csúfolták a keleti népek isteneit, míg egyszer maguk is ott imádkoztak a macskák és krokodilusok múmiái előtt. A bacchanáliát, Demeter eleusisi ünnepét azért tették még fényesebbé, mert benne most már Osirist is dicsőítették. A népek közös istenének eszméjét keresték, mert a világpolgárok be nem érhatték többé azokkal a nemzeti istenekkel, kik őseiket vezették. A köztársasági ősök fiai a keleti népek trónjain mint az istenek

96. ábra.

Tanagrai agyagszobrocska. (Sétáló görög nő.)

fiai ültek, akik önmagukkal egynek vették az államot. Az állam most már az *iskolát* is a maga számára foglalta le mindenütt s a régi görög nemzeti neveléssel szakítva, a fejedelmi mindenhatóság elősmertetésére és *általános műveltség* nyújtására törekedett. A görög, aki azelőtt alig érezte a ruházkodás szükségét s elégnék tartotta a gyermekek himationát, az ifjak chlamysát, a férfiak és nők chitonját, most mesterségesebb szabású keleti gyapot- és selyemruhába öltözött, s megszerette a feltűnő színeket és az ékszereket. Gazdagsága fitogtatása végett épületeit óriási méretekben készíttette, néha igazán pazar fényűzéssel rendezte be. A művészeket magánemberek is elhalmozták megrendeléseikkel. A lakomák, fejedelmi ünnepek, díszes felvonulások fénye minden képzeletet meghaladt; nem annyira a tulajdonképpeni Hellasban, mint a politikai élet és közműveltség új középpontjain, különösen Alexandria, Antiochia, Pergamon, Rhodos és Seleukia területén, hol fejedelmi kedvezés, ipar és kereskedelem mérhetetlen kincseket gyűjtött össze.

A hellén szellem az Atlanti óceántól az Indiai óceánig kibékíteni törekedett minden politikai, vallási és dinasztiai ellentétet. Közös nyelv, közös vallás, egyforma udvari illem, közigazgatás, hadsereg akarta pótolni a sokféleséget. Művészete, tudománya, irodalma közszellemet vagy legalább divatot teremtett. A stoikus bölcselkedés nevére nevezte az új görögöt: *világpolgárnak*, kinek hazája nem a szülőváros, hanem a népek hazája, a nagy világ; vezető fénye nem a politika, hanem az általános emberi erkölcs.

Ezt az eszményi egységet nem semmisíthette meg egykönnyen maga az az új hódító állam, Róma sem, mely a II. század derekától fogva a vér és vas politikájával tiporta el Hellast és a hellén alapítású államokat. Az új császárság nagy költője Olympia pálmája után eseng, mely nyerteseit az egek felé, a Föld isteneihez viszi. Nimfák és szatirok közé vágyakozik; Euterpe sípjait, a kegyes Polyhymnia lesbosi hangját szeretné hallani. Odaképzeli magát a Helikon árnyékos fái alá a Pindos és Haimos rideg csúcsaira, hol Orpheus dala elbájolt erdőt, folyót, szelet. A Tempét és Delost dicséri, hol világra jött Apollon, kinek vállát lant és tegez ékesíti. Ares meg nem oltalmazhatta, de Apollon és Pallas valóban végigvezette nemzetét az emberiség egész történetén. A művelt körök Augustus római és Nagy Károly aacheni udvarában, majd a reneszansz korában, sőt a XIX. század elején is valóságos görög-lázban égtek. Egész nagyságában megnyilatkozott előttük az a görög szellem, mely különben — ahogy Schiller mondja — »hallgatag ezrek előtt, ha a kérdők szíve üres szív«. Az ifjú Széchenyi István gróf agyában akkor villant meg Magyarország újjáalkotásának eszméje, mikor Hellas egyik legszebb emléken elmerengve, a csodálatosan szép ligetben gyönyörű görög leánykát pillantott meg. De az élőnek üde bájai elhalványították előtte a mult emlékeit s a mult nagy alkotásai körül derülten mosolygó jövőre figyelmeztették. Hellasnak kincse valóban nem »egy elomló rom«, hanem az a *szellem és műveltség*, mely Alexandros óta a phalanxoknál is teljesebben meghódította Keletet. Sulla, Caesar és Augustus óta magát a hódító Rómát is hódolatra s arra kényszerítette, hogy ennek a szellemnek és műveltségnek ő maga törjön utat a Dunán, Rajnán, Rhôneon túl.

VIII. FEJEZET.

A RÓMAI KIRÁLYSÁG.

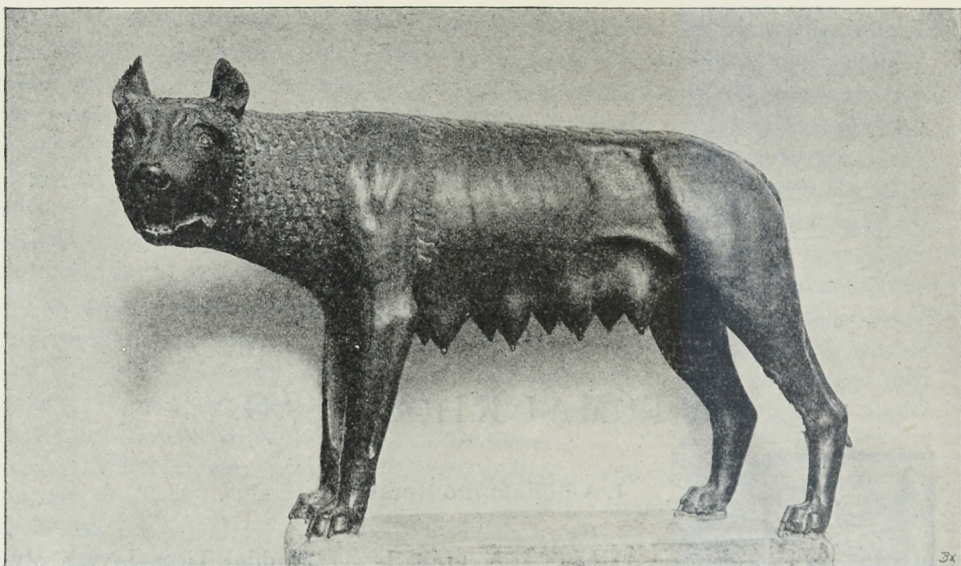
A római történelmi kongresszus tagsági jegyéről.

I. A honalapító Romulus.

ALAPÍTÁSA után két századdal Titus Livius oly időben írta meg »a világ első népének«, a rómainak történetét, mikor már maga is attól tartott, hogy a kezdetben oly kicsiny várost saját nagysága nyomja agyon. Érteni tudta a régieket, kik hazájuk őstörténeteibe istenekről szóló elbeszéléseket vegyítettek.

Hiszen ha valamely nép szentnek tarthatja és az isteneknek tulajdoníthatja a maga eredetét, valamennyi megnyugodhatik abban, hogy annyi hadi dicsőség után a rómaiak méltán nevezhetik ősapjuknak magát Marsot, aki minden népet alájuk vetett. Livius szerint egy állam sem volt nagyobb, tiszteletre méltóbb, nemes példákban gazdagabb. A világ ezen legnagyobb birodalmának hatalmát csak az isteneké multa felül. »Igen megrettenté az idegenek magahitt szívét« — jegyezte meg a magyar királyság alapítója, Szent István, aki Livius után ezer esztendővel is hirdette, amit tőle tanult, — hogy »Róma mind e mai napig szolgaságban lenne, ha Aeneas maradéka szabaddá nem tette volna«.

A rómaiak görög származását Livius, a történettudós, valóban egyidőben hirdette Vergiliusszal, a költővel, aki nagy kortársait, Julius Caesart és Augustus Octavianust Aeneas maradékai gyanánt dicsőítette. Aeneas anyjának, Venus Genetrixnek szobrát, Arkesilaos remekét, Caesar, mint az istennő unokája, saját lovasszobrával szemben, Róma legszebb új fórumán állíttatta föl. A nemzeti büszkeség nem botránkozott meg azon, hogy a görögök legyőzője olyan istennőtől származtatja magát, aki saját fiát sem tudta megvédeni a görögök bosszújától s mint bujdosót segítette Latium partjára azon a hajón, melyet a rómaiak századok mulva is mint ereklyét mutogattak. Homeros a IX. században még mesés szigetesoportnak találta Dél-Itáliát, hol a Trójából hazafelé igyekező Odysseus kalandozott; pedig ugyanakkor a félsziget közepén, Latiumban, Aeneas utódainak mesés országában, *Alba-Longa* vidékén a Mons Albanus lávája alatt

97. ábra. A capitoliumi farkas.

a görög, vagy görögmódra készült edényeknek egész múzeuma maradt meg. Az albalongaiak *latin* pásztorok és földművesek voltak. Cesare de Cara (1902.) elmélete szerint kéta pelasgosok ivadéakai, akik az Egyiptommal és Assziriával vívott harcok után odahagyták Ázsia nyugati részeit s az Égei tenger szigeteire, a Görög s végül az Olasz félszigetre is eljutottak. A tudósok nagy többsége ezzel szemben a görögök rokonainak, tehát szintén árjáknak tartja őket. A földművelés, gabonafélék, házieszközök, ruházat legrégibb latin és görög elnevezései arra mutatnak, hogy a két nép eleinte egy hazában élt. Ebből a közös hazából hozhatták politikai intézményeik elemeit, amiket a délitáliai görögökkel való érintkezés következtében egyre fejlesztettek. *Alba-Longa* századokon át 30 latin falu szövetségének középpontja volt; az Albanuson valamennyinek nevében áldozott az isteneknek. Diana (Artemis) ariciai szent berkébe ő vezette a latin bűcsúsokat.

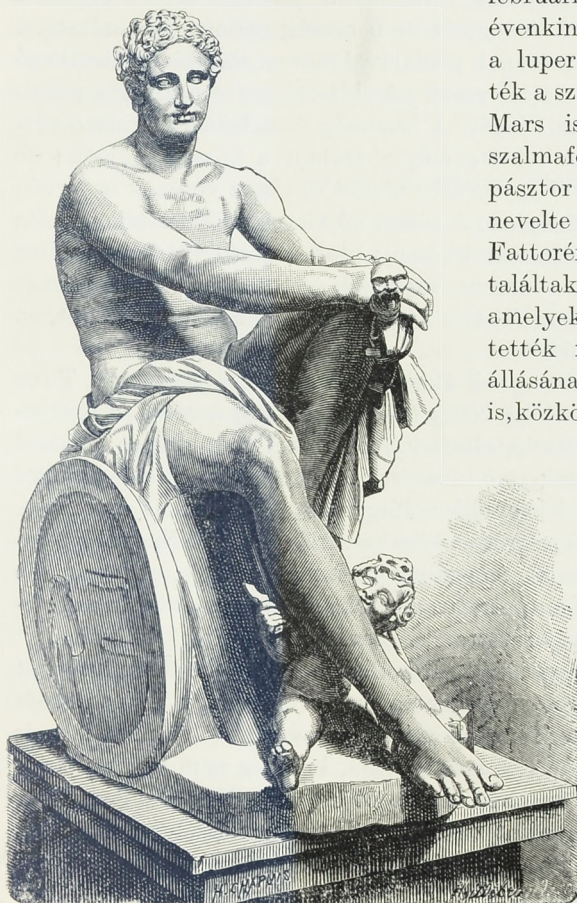
Alba-Longa népe rendiségre szakadozva, nem élvezhetett egyforma jogokat; pl. a kiváltságos osztályból a kisebbrendű nem vehetett feleséget. Talán éppen ennek és a vele járó többi jognak megszerzése miatt tört ki az a forradalom, mely a ramnes pásztorokat kivándorlásra kényszerítette. Ehhez *gazdasági* okok is járultak; pl. hogy az Albanus kitörései mind hevesebbek és gyakoriabbak, a látától elöntött területek mind nagyobbak lettek. Az Albanusról fölséges tekintet nyílt a moesaras síkságra és a tengerre, mi jobban csábíthatta őket, mint amennyire visszatartotta az etruszok szomszédságától való félelem. A zugoló pásztorok odahagyták Albát s nyájaikkal leszálltak a jobb legelőkre. Karámnak azt a dombot nézték ki, melyet Pales pásztoristenről Palatinus-hegynek neveztek. Ennek barlangja, a farkasok ellen oltalmazó Lupercusról elnevezett Lupercal, veszedelemben és zord időkben nagyon jó menedéket adott

a jószágnak. A dombon túl folyó Tiberisen nem keltek át. Ez a rumon (folyó) nem állhatta útjokat. Nem állta a négyszerte szélesebb Duna sem a pásztor magyarokét, kik több helyütt egy törzsben, utóbb egy vármegyében telepedtek le a hatalmas víz partjain, a szigeteket pedig éppenséggel szerették. Az albaiakat az tartotta fel útjokban, hogy a túlsó part már *külföld* volt: az etruszkoknak a Tiberis és a tenger közt elnyúló birodalma, mellyel oly kevesen nem köthettek ki. Nagyjából a Palatinus hegyét is azért erősítették meg, hogy véletlenül se ők, se mások, rajtuk ne üthessenek.

A vízivárost a rumonról (folyóról) *Rómának*, vezéröket *Romulusnak*, folyómentinek nevezgették. M. Julius Philippus Arabs Kr. u. 248-ban Pales ünnepén, április 21-én (XI. Kalendas Maii) mint a három földrészre terjedő római birodalom császára ülte meg Róma milleniumát, a Kr. e. 753-ra tett alapítás ezredik évfordulóját. Április 21-e Rómának ma is nemzeti ünnepe.

Kr. e. 296-ban a Lupercal-barlang előtt fölállították egy farkasnak, a városalapító Romulus és Remus »dajkájának« a szobrát. A barlang bejáratánál februárius 15-én tizenkét századon át évenként megülték Lupercus ünnepét, a lupercaliákat. Kegyelettel nézegettek a szent fügefát, mely alatt a farkas Mars isten ikreit szoptatta; azt a szalmafedelű viskót, ahol Faustulus pásztor és felesége, Acca Larentia nevelte a gyermekeket. A Campo Fattorén 1907-ben elég szép számban találtak olyan agyag hamvvedreket, amelyek az elhunytak ősi viskóit tüntették fel. Róma városa most, fennállásának huszonhetedik századában is, közkölségen tart egy nöstényfarkast a Capitolium följáratánál.

Nyert-e hitelességében a mese azzal, hogy erős nemzeti hagyománnyá izmosult és szembeszállhat-e a XX. század kemény kritikájával? Hiszen Romulustól fogva századokon át még a nyilván mesés történeteknek is históriai színök van. A reális nép a mesében valót keresett. De téved, aki Romulus zászlaja alatt egy »sokfelől egybecsoportozott fiatal rablónépet« pillant meg; s téved, aki sze-

98. ábra. Mars hadisten.

rint Romulus *minden* menekültet befogadván, a *haza* fogalmát az állam fogalmával s nem valamely különös nemzetiséggel kapcsolta össze. Hiszen az albai pásztorok otthon már századok óta éltek bizonyos intézmények nevelő hatása alatt. Éppen azért elégedetlenkedtek, mivel ezek többé be nem váltak s azért szakadtak el, mert többre vágytak. Helyzetök javításának olyas vágya vezette őket Albából Rómába, mint utódaikat Rómából a Szenthegyre. Mindakét secessiónak történeti magva van.

Az albaiak a szomszédos dombokat megszállva találták. Az ásatások (1902.) X. századbeli tárgyakat hoztak felszínre. A Capitolinus-halmon s északkeletre a Quirinalison *szabinok* laktak, a latinok legközelebbi rokonai. A régibb és újabb telepések villongásainak rendes színtere a három hegy tövében levő lápos vidék, a későbbi *Forum Romanum* volt. Az 51 m. magas Palatinus most alig 1800 m²; ebbe a Róma quadratába, négyoldalt táborszerűen megerősített helybe a telepések nem fogadhattak be akárkit s már nagyon zárkózott természetöknél fogva sem nyithattak menedékhelyet (asylumot). Szent István királyunk sem Romulus, hanem Augustus Rómájának történetéből jöhetett arra a végzetes tanulásra, hogy »az egy nyelvű és egyerkölesű ország gyöngye és törekeny«. A különböző elemek egybeforrasztásának példájával már az alapításra következő első években találkozunk, mikor a telepések nőrablással szerezték meg a szabinokkal való házasság (connubium) jogát. A házasság és a belőle származó vérségi kötelék magában véve nem tehetette még a szabint a község tagjává; de azzá tette azzal, hogy a rómaival egyformán nemes és tiszta vérűnek ismervén el, a nőt odaengedte a szent tűzhelyhez. A római nő viszont szabin férjét emelte a rómaival egyenlő pater familiasszá, ki papja volt saját családjának. Mint ilyen gyakorolta családfői jogát, a manust, mely sok esetben korlátlan hatalmat adott neki a nő, gyermek és jószág felett s az állammal szemben a családot, az állam legkisebb tagozatát képviselte.

A szabinokkal kötött *dualizmusból* Romulus mesés királytársának, Titus Tatiusnak megöletésével *unio* lett. *Egy király* (rex), *egyetlenegy hatóság* (magistratus) uralkodott, mely a maga államhatalmát (imperiumát) voltaképpen senkivel sem osztotta meg. A fórumon csak az ő hívására jöhetett össze a községi gyűlés (comitium), melynek a fölvetett kérdésekben tárgyalás nélkül kellett szavaznia. Az első időkben nem lehet népfölségről és közakaratról beszélni. Nagyobb mérséklő ereje volt a királyi tanácsnak (consilium regiumnak) vagy, ahogy utóbb nevezték, *szenátusnak*. Tagjait a magistratus az előkelők, de nem csupán a születésükre nézve kitünők, közül választotta. A szenátusnak a régi latinok közt máshol sem volt több joga; hogy többre Rómában se vágyják, Romulus saját törzsének (a Ramnesnek) hatalmát úgy akarta mérsékelni, hogy Titius törzsét (a Titiest) bevette a szenátusba. Horatius ezért hét század múlva mint igaz és föltett szándékához ragaszkodó férfiút magasztalta, kit meg nem ijeszt a követelőző nép haragja; a szenátus azonban eltette őt láb alól. Egy álló esztendeig ötnaponként egy-egy szenátorra, mint *interrexre* (ideiglenes királyra), bízta az imperiumot, míg végre is teljesítette a zajongó szabinok kívánságait.

A közjogi kiegyezés értelmében Romulus törzse választott, de Titius törzséből. Így lett volna 715-ben király a szabin *Numa Pompilius*. Romulust

hívei, a szabinok, a maguk Quirinus istenével egynek nyilvánították. Ez a Ramnokat is kielégítette, mert Romulus Mars fia lévén, ezzel a szabinok a maguk fő és hadiistenét, Quirinust, a rómaiak hadiistenénél, Marsnál, kisebbrangúnak ösmerték el. Mars és Quirinus neve megmaradt a két nép és társadalom egyesülése után is, de fogalmuk egybeolvadt s mint teljesen egyenlőrangú isteneket tisztelték őket. Romulus fórumi sírjának fekete követ, melyet 1899-ben Severus diadalíve közelében megtalálni véltek, olyan szentnek tartották, mint az arabok a mekkai fekete követ, a Kaabát.

Mostantól fogva lehet csak *egységes* politikai nemzetről, *római népről* (populus Romanus) beszélni, mely rendi különbség nélkül két törzsből alakult. A két törzs 10—10 curiára oszlott, melyeknek a tagjai a comitiumban görög-módra nem fejenként, hanem curiánként szavaztak. Egyhangú határozatot tehát 20 szavazattal hoztak. Hozzávetés, hogy minden curiában 10—10, összesen tehát 200 *gens* (nemzetség) volt, s minden gensben 10—10, együttvéve tehát 2000 ház vagy család. Bizonytalan az a statisztika is, hogy ahány család, annyi comitiumi tag és gyalogkatona, — ahány nemzetség, annyi szenátor és lovas volt. Hiszen a magyar században sem 100, hanem 253 ember s egy ezredben sem 10, hanem 16 század, nem ezer, hanem négyezer katona van. A számok Rómában is változtak. A nemzetség vagy törzs tagjait a közös hit változatlanul erősebben fűzte egymáshoz.

II. Numa Pompilius államvallása.

Quirinusnál Marsot, Sol szabin napistennél *Janus* napistent Róma mesés szabin királya, *Numa Pompilius*, előbbrevalónak ösmerte el, midőn a két törzs egyesülése következtében megzavart vallási viszonyokat rendezte. Mentül többet áldozott föl ekként saját népe hitéből, annál valószínűbbé kellett tennie, hogy tulajdonképpen semmit sem áldozott fel, csak az eltéréseket egyenlített ki, amint azt első sorban a politikai szükség és bölcsesség követelte. Innen van, hogy Numa idejétől fogva az eddiginél határozottabban lehet államvallásról beszélni. Vallásnak különben egyszerűen a szokásokat, szertartásokat és az istentisztelet külső cselekedeteit tekintették. Minden polgár maga végezte a szent dolgokat (sacra); minden ház egy-egy templom, hol családi isteneknek áldoztak. Pap maga a családapa, oltár a családi tűzhely és a sír. A nemzetségeknek, törzseknek s magának a nemzetnek ismét mások az istenei és szertartásai. Az állam legfőbb papja a király, a törzsé a törzsfő (későbbi nevén tribunus), a curiáé a decurio, a családé a pater familias; a papság tehát polgári kötelesség, mint akár a katonáskodás. Hierarchiát nem ösmertek sem Rómában, sem általában véve a latinoknál. *Egyes* nagyobb gyakorlottságot követelő és közjogi tekintetben is fontos szertartások teljesítését mégis papos szervezetű testületekre bíztak. Reformjukhoz, a vallásügyek állami rendezéséhez a Camoenák (Muzsák) közt is a legbölesebbnek, Egeria nimfának, tanácsai kellett. Numa csakugyan abban a hírben állt, mint az ókor legfőbb törvényhozója, hogy isteni sugallat vezette.

Csak saját politikai tekintélyét növelte, mikor maga mellé szakértőket vett, akiknek a szertartásokhoz való ragaszkodása legjobban biztosíthatta az

államvallás egységét. Az öt *pontifex*, kiknek fejét pontifex maximusnak nevezték, a szertartások pontos végzésére, a hagyomány szerint akkor megállapított római naptár ünnepeinek megtartására, a vallásos jogok megóvására stb. ügyelt, de mostan még csak a király mint főpap mellé rendelt szakértő testület s nem mint valami politikai hatóság. A királyt illette az *auspicium*, vagyis annak a joga, hogy az isteneket megkérdezze, jóváhagynak-e, vagy elleneznek-e valamely állami vagy katonai vállalatot. Romulus pl. »önmagáról« nevezette el Rómát, mert a megkérdezett istenek akarátára előtte tizenkét sas röpült föl; kétannyi, mint ikertestvére: Remus előtt. Ő még maga magyarázta ezt az égi jelt. Numa két törzsből választott két *augurra* bízta, hogy a madarak hangjából és repülésök irányából, módjából szigorúan előírt szabályok szerint fejtsék meg az istenek akarátát. Az istenek különben sem az augurokhoz, hanem magához az államhoz, a királyhoz szóltak az adott jelekben; de az augurok mégis sok dolgot megakaszthattak vagy előmozdíthattak magyarázataik színezésével.

A külső ügyek intézésére a *fetialisok* mint királyi követek nagy befolyást gyakoroltak. A Capitoliumhegyén szedett verbéna sérthetetlenekké tette őket, midőn az állam nevében mint követek elégtételt kértek valamely nemzetközi

99. ábra. Áldozat bemutatása a rómaiaknál.

sérelemért; a háborúüzenés jeléül véres lándzsát dobtak az ellenség földjére (ahogy az indiánusok a csatabárd, tomahawk átküldésével izenik meg a háborút), s ők tárgyaltak a béke és mindenféle szerződés megkötése ügyében.

A közjogi tekintetben legfontosabb három papi jellegű testület mellett több kisebb is alakult. A háborúba vonuló királyt egy-egy *flamen* helyettesítette, midőn áldozatot kellett bemutatni. Romulus és a legősibb albai családok leányai voltak a *Vesta-szüzek* (*Virgines Vestae*), akik — eleinte négyen — a község szent tüzét ápolták. Oly nagy tiszteletben részesültek, hogy a király kegyelmet adott a halálraitéltnek, ki — a vesztőhelyre menet — egy Vestalisszal találkozott; esküre pedig az egész államban csak őket nem kötelezték. Az *arvalisok* (*fratres aruales*) a mezei rendőrség ügyét a vallás tekintélyével támogatták. Évenként megáldották a mezőt, a földet, melynek művelésére és a határok (a tulajdon) tiszteletére — hagyomány szerint — Numa tanította a rómaiakat. Ő rendelte volna el a *terminaliákat* is, midőn összejöttek a szomszédos gazdák, hogy megkoszorúzzák *Terminusnak*, a határ istenének oszlopait. Ahhoz a kerekded pajzshoz (*ancile*), melyet a rómaiak védelmére Mars hadisten Numa idejében dobott le az égből, a bölcs király még 11 teljesen hasonlót készíttetett s őrizetüket 12 *saliusra* (*salii*) bízta. A *saliusok* március idusán a szent pajzsot, mint az állam hatalmának biztosítékát, körmenetben mutatták be a népnek, amely épp oly »óhajtvá nézte« azt, mint a magyar nézi augusztus 20-án Szent István jobbját.

Az ifjú Rómában bizonyára több volt az isten, mint a polgár; sőt az elhunyt polgár szintén háziistene lett a maga családjának. Tisztáknak, jóknak (*Manes*) nevezték az elköltözöttek szellemeit, amelyek néha mint kísértetek (*Lemures*) jelentek meg előttük. Születése pillanatában *Genius* szállt a fiúba és csak utolsó lehelletével vált meg tőle. Ez a *Genius* vezette egész élete rögzös útjain. Minden házban, minden étkezésnél áldoztak a *Lar familiarisnak*: annak a jámbor léleknek, ki boldogságot adott a háznak, ha változtak is a lakói. A *Penates* istenek (szintén az elköltözöttek szellemei) a családot és a hozzátartozókat mindenüvé elkísérték. Amazok a földhöz tapadást, emezek a haladást képviselték, de mindenképpen a mult emlékeihez kötötték a rómaiakat. Naggyá kellett lennie ott a hazaszeretetnek, hol legszentebb oltárok a családi tűzhelyek és az ősök sírjai voltak; ahol tehát a vallást el sem lehetett képzelni *hazaszeretet* nélkül. A háziistenek tették Rómát századok mulva a világ fejévé, »*caput mundi*«. A *penatesek* három földrészbe is elkísérték a diadalmas vezért, de csak otthon, a *larariumban* (a *Laresekkel* közös szekrényükben) engedték magukat megkoszorúztatni. Az ő érdemük, hogy Romulus fiai római polgárok maradtak akkor is, mikor, mint a világ urai, világpolgárok lehettek volna.

100. ábra. Vestaszűz.

Numa még *Egeriára* hallgatott, egy *forrás* nimfájára; *pater Tiberinus*, a hajdani albai király, csak Róma alapítása után lett a rumon, a *folyam* istene s ő vezette ki őket a *tengerre*, ahol már *Neptunus* uralkodott. Numa idejében még nem tarthatott számot Rómában valami különös tiszteletre.

A mezőket éltető napnak, az isteneknek, a kezdetnek és a végnek istene, *Janus* védelmezte a ház és a város kapuját, mely kinyílt a hadba menők előtt, bezárult a győzelemmel hazatérők után. Az a kapu, melyet tiszteletére Numa emeltetett a fórum északi részén, Rómának legszentebb diadalíve lett. A fórum közepén maga *Vesta* istenasszony örökölt az öröktűz alakjában s a matrónák (férjes nők) évenként egyszer meztláb zarándokoltak szent tűzéhez, hogy áldást kérjenek magukra és házuk népére. A tűzvész istenének, *Vulcanus*nak, oltárai a városon kívül állottak, hogy vészes lángjai el ne hamvasszák a családi otthont; leggazdagabban a mezei termés betakarítása után (augusztus 23.) áldoztak neki, hogy megkímélje tele csüreiket. Az őszi vetés végeztével viszont a vetés istenének, *Saturnus*-nak rendeztek fényes ünnepségeket, saturnaliákat. Napszámosaik, szegény rabszolgáikat is asztalukhoz ültették, hogy a *munkások ünnepén* az egész család, az egész község egy érzületben egyesüljön. A saturnaliák zajos vigalmai később, a keresztény hűbériség idejében, új erővel tomboltak a farsangi bolondságokban, a karneválban. Teljes huszonöt századra volt szükség, hogy 1789. augusztus negyedike örökre megadja azt, amit a rómaiak évenként csak egy napra (december 23-ra) adtak meg: a szabadságot, egyenlőséget, testvériséget.

Aratáskor a rómaiak *Consus*nak és feleségének, *Ops*nak hálálkodtak a bő termésért. A Lupercaliákon *Faunus*hoz és *Fauná*hoz könyörögtek, hogy családjaikat, nyájaikat növelje. A floraliákon (április 28.) szilaj táncokat járva kérlelték *Florát*, hogy virágokat fakasszon és gabonáikat megvédje a rozsdától, üszögtől. A paliliák ma sem vesztek ki egészen, mert Róma most is megüli (1902-ben éppen különös fénnel ülte meg) április 21-ikét, midőn a legelők és nyájak istenének, *Pales*nek védelme alatt alapították városukat. Az erdő és vadászat istenasszonyához, *Dianához* nemcsak a szabadok fohászkodtak, hanem a nyomorult rabszolgák is, akik kínzóik elől a neki szentelt erdőkbe menekültek.

Mars születése és egyúttal újesztendő napján (március elsején) reménykedve mutatták be a föld első zsengéit. Nagy veszedelmek idején megfogadták, hogy jövő tavasszal neki szentelik születendő fiaikat is, kiket — legénykort érve — gyarmatalapításra küldenek ki. Sokan úgy hiszik, hogy Rómát is az albai *szent tavasz* (ver sacrum) ifjai alapították, mi elfogadható magyarázat volna Mars és Rhea Sylvia kalandjára nézve. Májusban, az ambarvaliakon, Marstól kért a nép áldást a mezőkre. Fohászainak elhaló visszhangjai a keresztjáró napok könyörgései. A saliusok fegyveres táncokkal Marsot már nemcsak a földművelés és mező, hanem az egész haza fegyveres oltalmazója gyanánt dicsőítették.

Győzelmet *Jupiter* adott a háborúban és ő adott áldást a békében. Villámaival sujtotta a gonoszokat, záporral, csöndes esővel élesztette föl a kiaszott növényeket. Jó termést adott a gazdának, egészséget a fiatalnak, erőt a becsületszónak (*Fides*), biztonságot a határnak (*Terminus*). Ő az igazi király,

felesége, *Juno*, a királyné: a házasság, asszonyi boldogság, becsület védője. Két gyermekük: hadi dicsőségével *Mars*, bölcseségével *Minerva* tette Rómát nagygyá. Aki Rómában leborult előttük, Albalongában ekkor még közönyösen haladt el mellettük; ahogy a nápolyi lazaróni is a maga utcájabeli szentképet tartja legüdvösebbnek. Numa korában a római Jupiter még csak egy kis város istene; de közelgett már Latium hegemoniájának ideje; és amint évről évre nőtt a város hatalma s kiterjedt végül az ismert világ nagy részére, Jupiter is a legjobb, legnagyobb (*Optimus, Maximus*) lett. A világ minden részéből hazatérő győzedelmes hadvezérek az ő lábaihoz rakták le koszorúikat, sőt az Olympus istenei maguk is hódoltak előtte s neveiket zsákmányul engedték át neki és társainak.

Mostan azonban még egy nagy-eszű ember rendelkezett mindnyájukkal. Numa megfosztotta őket az emberáldozatok borzalmas gyönyöreitől, szobraik kifaragásának, képeik lefestésének hiúságától. Szigorúan meghatározta tiszteletük módját s maga is csak egyszerű albai cserépcsészéből áldozott nekik. Ez a törekeny cserép azonban 12 viharos századon keresztül volt »drága kincse népének, nagy öröme szívének«, mely ebből a csészéből csordultig telt meg vallásos érzélemmel.

101. ábra. Jupiter szobra. (A M. N. Múzeumban.)

III. Az etruszk királyok.

Igen tanulságos Romulus és Numa mondájában, hogy nem új állami és vallási alkotmányról, hanem ennek csak a változott viszonyokhoz való alkalmazásáról szól. A római királyság megszilárdulásának mondája ezentúl is *a jog folytonossága* alapján történő fejlődésről beszél.

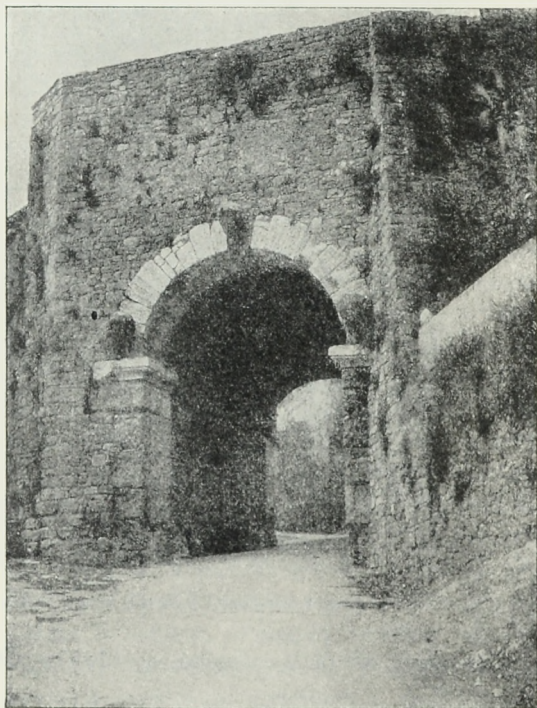
Elmondja, miként erősödött Róma rokonelemekkel. *Tullus Hostilius* (»672—640«) a legyőzött albaiakat Luceres néven telepítette le a Caelius hegyén, *Ancus Martius* pedig más levert latinokat mint kevesebb jogú plebeiusokat fogadott be az Aventinusra. Monda szerint két nővérnek egy napon született hármas ikrei, a római Horatiusok és az albai Curiatiusok párbaja döntötte el, hogy Alba-Longa, az anyaváros, Rómának engedje át Latium hegemoniáját. Jogaik egy részét veszítették el azok a latinok, kik ezt a változást elősmerni vonakodtak. Ancus cölöphídja (*pons sublicius*) már a Tiberis túlsó partját is megnyitotta

a terjeszkedő város előtt, Ostia kikötőjének kiépítése pedig tengerre utalta az imént csak pásztor és földműves népet. S ahogy megnyílt a *tenger*, Róma nem zárkozhatott el többé az idegen műveltség elől. Az ötödik király, hagyomány szerint, már az Etruriába menekült korinthusi Demaratos fia, *Tarquinius Priscus* (»616—578«) lett volna, ami olyasmít jelent, hogy a rómaiak délről görög, északról etruszk hatás alá jutottak.

Egyelőre az etruszk hatás volt az erősebb és a természetesebb. Magának Tarquiniusnak etruszk neve Tarkun volt, mint magának az etruszkok első

nemzeti hősenek és mondai írójának s mint — kezdve a sumirokon s végezve a magyar tarkánon — az ural-altájiaknál s különösen a keleti törököknél az udvarhoz bejáratos minden főnemesnek.

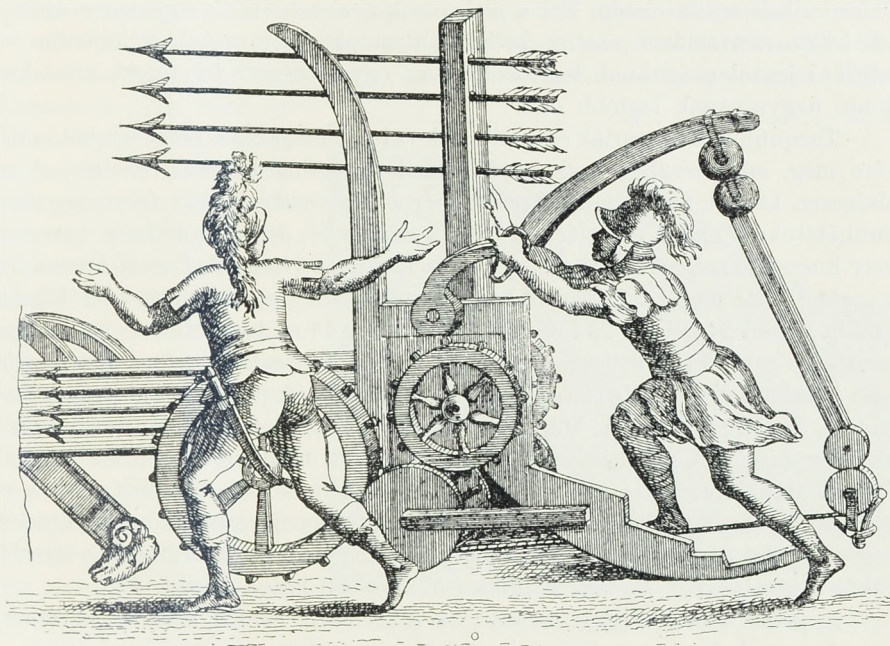
Az *etruszok* vagy *rasen*-nak nemzetiségét határozottan ma sem ösmerik. Fenmaradt 6000 feliratuk közül legterjedelmesebb a zágrábi múzeum egyiptomi múmiájának pólyáján talált 1200 sor, mely több itáliai néppel való rokonságuk mellett látszik bizonyítani. Míg egyrészt hátra van annak megfejtése, hogy egyiptomi múmiára hogyan került etruszk felirat, másrészt Mariano (1901) véleménye szerint is a lemnosi és praisosi feliratok nyelve az etruszkat határozottan kizárja az indoeurópai nyelvek közül. Görög ha-

102. ábra. Etruszk fal és kapu Volterrában.

gyományok szerint pelasgosok voltak, tehát ázsiai (lydiai) származásúak. Két nagy csoportban vándoroltak be; a thessaliai pelasgosok Epeiroszon át a Joniai tengerből vitorláztak a Po torkolatvidékére, hol Spinát és Ravennát alapították. »Villanovai műveltségen« a pómenti etruszkoknak a X—VIII. században a lydiaira emlékeztető leleteit értik. A Po mellől akarattuk ellenére szorultak délre, Umbriába s onnan az Apenninusokon át léptek érintkezésbe az Epeirosból a Tirreni tengeren át Etruriába (a Tiberis és az Arnus közébe) költözködő pelasgosok másik csoportjával. A VIII. században már Campanián is uralkodtak s kalózhajóik a Földközi tenger déli partján sem voltak ösmeretlenek. Iparuk, művészetük virágzott. Finoman festett vázáik, agyagszobrocskáik a múzeumoknak becses kincsei. Boltozatos építkezésekben felülmúlták az akkori Európa népeit. A jól szervezett állam vagyonos pogárságát rendes hadsereg védte. Szö-

vetséges köztársaságuk voltaképp három csoportra oszlott s egy-egy város vezetése alatt mindegyik 12 kisebb köztársaságból állott. Róma alakulása megszakította Etruria és Campania szárazföldi összeköttetését, azért ennek fenntartása végett már az első telepések ellen is harcoltak. A mese úgy tudja, hogy egyszer Romulus egymaga 7500 etruszkot vágott le. A szabin származású Ancus már megerősítette a Tiberis túlsó partján Janiculus halmát, hogy az etruszkok egykönnyen meg ne lephessék Rómát. De meglepték és az etruszk *Tarquinius* »616-ban« trónra jutván, Rómán száz esztendőnél tovább etruszk származású királyok uralkodtak.

103. ábra. Római nyíllövőgép.

Jellemző, hogy a királyságot és a közigazgatást Tarquinius Priscus (vagyis az *idősebb* Tarquinius) idejében azonnal etruszk mintára rendezték. A király etruszk módra aranyos palástban ült elefántesonttal, arannyal ékesített trónjára (sella curulis). Diadalmenetekor négy fehér lovat fogatott kocsijába ; 12 lictor (törvényszolga) vitte előtte hatalma jelét, a veres szíjjal összekötözött vessző-csomót (fasces), melynek középebe bárdot szúrtak annak megértetésére, hogy a király élet és halál ura. Egyenruhafélét nemcsak a katonák kaptak, hanem a főbb tisztviselők is, kik ezóta jártak bíborral szegett felsőruhában (toga praetexta). Sokan neki tulajdonítják a nemeseknek tribusokba, genszekbe, curiákba való beosztását is, amit a hagyomány nem ösmer ugyan el, de maga is hirdeti, hogy a kétszáz tagú szenátust a *Lucerek* törzséből ő egészítette ki háromszáz tagú testületté. A Lucerek tehát most lettek a két régebbi törzzsel teljesen egyenlő-jogúak. Róma tagozata most már 3 tribus, 30 curia, 300 gens, 3000 domus.

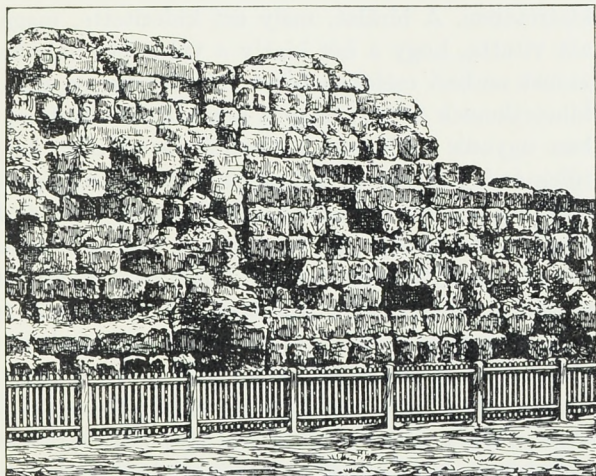
Ehhez képpst emelkedett a sereg, közigazgatás és papság tisztjeinek száma is. A három törzs együvéköltözése (synoikismosa) most ért véget igazán; most kezdődött meg a *populus* (politikai nemzet) és a *plebs* (a politikai jogokból és a község kormányzatából kizárt nép) százados küzdelme. Amoda a három tribus tagjai mint *ingenuusok*, *patriciusok*, vagyis mint nemesek, emide a *plebeiusok* mint magánjogi tekintetben is korlátolt nem-nemesek (az őslakók, hódolt latinok és a tribusokból kidaszítottak) tartoztak. Mint szabad parasztok földműveléssel, mesterséggel, gazdasággal foglalkozhattak. Jobban lenézték őket, mint a nemesek felszabadított rabszolgáit, a *clienseket*, kik legalább résztvehettek gazdáik, földesuraik istentiszteletén. Ezt a plebeiusok nem teheték s ugyanazon isteneknek külön szertartások szerint kellett áldozniok. Felekezetük különbsége volt politikai jogtalanságuknak legerősebb s az egyenlőségért folytatott küzdelmük Róma nagyságának legfőbb oka.

Tarquinius a centuriák és a tribusok számát magából a nemességből kettőztette meg, amit részben csak a plebeiusok megneemesítésével tehetett. A nép bőségesen kapott munkát az etruszk mérnökök vezetése alatt folyó nagyszerű munkálatoknál. Most építették a *Cloaca Maximát*, ezt a bámulatos csatornát, mely huszonöt század óta vezeti el Róma szennyves vizét. A *Forum Romanumot* ez szabadította meg a talajvíztől, hogy azután a világ leghíreseb terének felszínét a rákövetkező 24 század 23 földmunkálattal is 9·43 m tengerföldről magasságról mindössze csak 13½ méterre emelje. A nép mulattatására etruszk modorban most készült a *Circus Maximus*, a Capitolium csúcsán pedig Róma legfényesebb épülete, Jupiter temploma. Még nem milliók, de már százak, talán ezrek dolgoztak »egy miatt«. A plebs szívesen hordta a követ, mert velük politikai egyenlőségének alapját vethette meg. A három tribus azonban Tarquiniust mint a nép barátját és idegent gyűlölte, a szabin Ancus fiai pedig mint trónjuk bitorlóját megölték. Az etruszkok pártja mindamellett győzött: a tribusok választása nélkül a király veje, *Servius Tullius* (578—534) lett a király.

A plebs nem csalódott benne; az alkotmány sáncai közé ez az etruszk vette be azzal, hogy a politikai jogokban részesedést a vagyonhoz kötötte, de nem bolygatta a nemesség szervezetét. Alkotmánya szerint mentül vagyonosabb volt valaki, annál jobban fölfegyverkezve kellett katonáskodnia; a legszegényebbek a betegek és az elesettek fegyvereivel harcoltak. Az általános hadkötelezettség tehát egy tekintetben már egyenlőkké tette Róma polgárait. Az első osztálybeli, kinek ingatlana százezer ast (mintegy 9000 koronát) ért, lenézte az utolsó, hatodik osztálybelit, kinek legfeljebb tizedrésznyi vagyona, vagy éppen semmije sem volt; de ezek is fejenként (capite censi) számítva szavaztak a comitia centuriatákban (mondhatni az országgyűlésen). Aki gazdagabb lett, minden öt esztendőben az újabb számbavétel (census) alkalmával felsőbb osztályba léphetett. Tullius az egész polgárságot 193 centuriába (századba) osztotta. A leggazdagabbak osztályába tartozott a századoknak több mint fele (18 lovas és 80 gyalog, összesen 98 centuria). Ha tehát ezek századonként egyformán szavaztak a comitia centuriatákban, akkor a többi osztály összetartva sem győzhetett. A legszegényebb hatodik osztálynak együttvéve különben is csak egy centuriája s így egyetlen egy szavazata volt. Ezek a szegény *proletáriusok*, nevük-

höz méltóan, csak gyermekeikkel (proles) szolgálhattak az államnak. A gyűlésen tehát mindig az történhetett, amit a leggazdagabbak akartak, mert 193-mal szemben 98 szavazatuk volt s így a vagyonosak határoztak. Háromezerről azonban most már több mint hatannyira emelkedett a szavazópolgárok s egyúttal a katonák száma. A város egy helyett négy légiót állított ki s a férfiak az első kettőben 17—45, a város őrségében (a másik kettőben) 46—60 éves korukig szolgáltak. Tisztjeiket maguk választották a comitia centuriatákban, hol vitatkozás nélkül szabadon szavazhatott az ország minden dolgában. Határozataikat a nemesek gyűlése, a comitia curiata, még egyszer megrostálta. A 30 tribus gyűlése (comitia tributa) csak a plebeiusok *rendi* ügyeit tárgyalta.

Tullius Rómát 4, környékét pedig 26 tribusra osztotta. Ezekben öt évenként összeíratta, hogy vagyonuk szerint igazságosan adóztassa meg a népet, melyért ilyenkor a Mars mezején áldozatot (lustrum) kellett bemutatni. A patriciusok tehát megosztották jogaik egy részét a plebeiusokkal, származásuknál és vallásuknál fogva azonban megőrizték kiváltságaikat, kivált a főbb tisztségekhez való jogaikat s így sokkal különbeknek tartották magukat. Ezek a kiváltságok még valami kétszáz esztendeig gátolták a patriciusoknak és plebeiusoknak *egy nemzetté* való összeolvadását.

104. ábra. A Servius-féle falak Rómában (mai állapotukban).

A római nép Tulliuszt tartotta a maga legnagyobb törvényhozójának és neki tulajdonított minden jó törvényt, minek keletkezéséről biztosat nem tudott. Szerette azt a királyt, ki a hét halom városát egy száz láb széles árokkal és egy száz láb magas fallal a származásra, fajra, jogra és vallásra való tekintet nélkül egyetlen egy államtétté foglalta össze. Azonban a patriciusok egy része zúgolódott s nyíltan fellázadt, midőn az ellenségtől elfoglalt földeket Tullius a szegény nép közt osztotta szét.

Veje, *Lucius Tarquinius Superbus*, magában a szenátusban gyilkolta meg őt (534) s holttestén át lépett a trónra. Kevélynek (superbusnak) nevezték, kinek nem kellett sem a régi, sem az új alkotmány, sem a patricius, sem a plebeius, hanem maga az *önkény*, melynek segítségével valóban csillogó eredményeket ért el. Róma a 47 latin város szövetségének nemcsak elnöke, hanem ura is lett, mint Athén a delphoi szövetségnek. A király fia követét a többenél magasabb mákfejek lecsapdosásával nemcsak szórakoztatta, hanem tanította is. A latin Gabii így került a rómaiak kezére s bizonyos, hogy így veszett el mindenki, aki Tarquinius

uralkodását törvénytelennek találta. Az a vérző fej, amelyet állítólag a Jupiter-templom építése közben találtak, az *erőszak és a kiméletlenség* Rómát a világ fejévé, caput mundi teszi. A szenthegy, a Capitolium (Főhegy) mostantól fogva a *nagyhatalomra* törekvést jelenti. A cumaei Sybilla hat könyve, amelyet a király az eredeti kilencnek megfelelő áron vásárolt meg, Róma jövő nagyságának érzetét oltja az alattvalók szívébe. Őt magát azonban elseperte az első véletlen, a szenvedélyes Sextus királyfi áldozatának, Tarquinius Collatinus feleségének, *Lucretiának* öngyilkossága. Kezében a legszebb asszony véréből pirosló törrel maga Lucius Junius *Brutus*, a király rokona hitta bosszúra a népet, mely az Ardea alól gyorsan elősiető királyt nem eresztette be a városba, megfosztotta trónjától és véget vetett az etruszkok uralmának (509).

244 esztendeig tartott a királyság, melyhez Róma alapításának és szervezésének emléke fűződik, de tömérdek mese, hozzávetés és mondvacsinált dolog kíséretében. A bírálat, mely ezt kiderítette, maga is túlságba esett, midőn pl. azt vitatta, hogy a hét király a város hét halmának személyesítője: hét isten, akinek emberi cselekedeteket tulajdonítanak. Közelebb jár az igazsághoz, midőn hihetetlennek tartja, hogy a királyok mind olyan hosszúéletűek voltak. Rómában ugyanis majdnem harmadfélszázad alatt csak hét király uralkodott állítólag és így átlagosan valamennyi 35 esztendeig ült a trónon, holott csak kettő halt meg természetes hallálal. (Nálunk az Árpádok korában több mint háromszáz év alatt 23 király, egy tehát átlag csak 13 esztendeig uralkodott.) Rómában minden király befejezi a maga külön nagy feladatát; harcias uralkodóra, monda szerint, rendesen békés uralkodó következik. A római adatok sokszor nagyon is feltűnően egyeznek az athéni történelemmel, mintha egyenesen onnan vették volna az elbeszélés mintáját. Voltaképpen azt sem tudjuk, kik, mikor és milyen körülmények közt uralkodtak; a három utolsó király etruszk uralkodóháza nem jelenti-e egyúttal az etruszkok római fenhatóságát. Ez a bizonytalanság onnan van, hogy 390-ben, a gallusok betörésekor, a Róma történetére vonatkozó régibb följegyzések elpusztultak, a mostan ösmeretes történetírók pedig későbbben kezdtek írni Róma alapításáról s királyairól, mint a magyar krónikások a honfoglalásról. Maga a nép elhitte, hogy az események úgy mentek végbe, ahogy neki elbeszélik; lelkesülni tudott a nemzeti hagyományokon s ha nem igen követte is, Horatiusszal magasztalta azokat a régi polgárokat, kiknek »kincse kicsiny vala, — nagy a hazáé«.

IX. FEJEZET.

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG KEZDETE.

Betű a British Museum Horatius-féle Korvinkodexéből köztársasági pénzekkel.

I. Az osztályharcok.

RAETOROK gyanánt a győztes forradalom 509-ben az eddigi uralkodó család két tagját, *Junius Brutust* és *Tarquinius Collatinust* állította a kormány élére, melyet *consulatus*nak csak később nevezett. Nem szakított az uralkodóházzal, sőt a királyság formáival sem, mert helyreállította a serviusi alkotmányt. Az utolsó király vérengzései következtében megcsönkült szénatusba a 18 lovas centuriából most plebeiusok is bejutottak. Az ilyen pénzes »összeirottak« (conscripti) nem viselhették az »atyák« (patres, patricius-senatorok) díszruháját, a bíborral szegett tógát és a vörös cipőt; nem is szólalhattak föl, de fölállással szavazhattak. A patriciusoknak a serviusi alkotmány értelmében megint egyenrangú törvényhozókul kellett elősmerniök a plebeiusokat, akiket különben a comitia centuriatákban akármikor leszavazhattak. A forradalomnak az lett volna legvalódibb sikere, ha a plebeiusok kieroszakolják az államvallásba való fölvetelüket, az áldozásban, papságban és a házasságban való egyenlőséget. Azonban a patriciusok egy király elkergetése s egy idegen befolyás megszüntetése miatt szövetségeseiknek, a plebeiusoknak még sem akartak *mindent* feláldozni.

Sőt egyesek nagyon is hamar visszakívánták a régi állapotokat s a király visszahelyezésére éppen a fiatalok esküdtek össze. Brutus halálra ítélte saját áruló fiait, végignézte kivégeztetésüket, s nemsokára abban a háborúban esett el, amelyet az elűzött király indított a rómaiak ellen. Mátyás király udvarában egykor szóba jöven, Livius miként írja le a két párt fejének, Brutusnak és Aruns királyfinak ezt a halálos párbaját, a király visszakívánta ezeket az időket, hogy ilyen módon deríthessék ki, kik a valóban nagyraemelt emberek. A római nők egy álló esztendeig gyászolták becsületök megbosszulóját, a férfiak pedig a tisztelet minden jele közt engedték távozni a másik consult, Tarquinius Collatinust, kire a királyi házzal való rokonságán kívül egyéb gyanújuk nem

lehetett. Örökre eltörölték a királyságot, mely ellenség gyanánt támadt reájok; száműzetéssel, vagyona elkobzásával fenyegették, ki valaha csak szóba is hozná helyreállítását. Rómát köztársasággá alakították át s élére a patriciuok közül egy-egy évre választott két felelős konzult állítottak. A király vallásos feladatait a politikailag jelentéktelen áldozó-királyra (rex sacrificulus) bízták, kit a pontifex maximus alá rendeltek. Az első konzul, kit nem a királyi családból választottak többé, a »néptisztelő« (Poplicola) *Valerius* még azt is elismerte, hogy a konzulok ítélete ellen a néphez lehet fellebbezni; a népfőlség elvét tehát ennyiben az alkotmányba is bevitte.

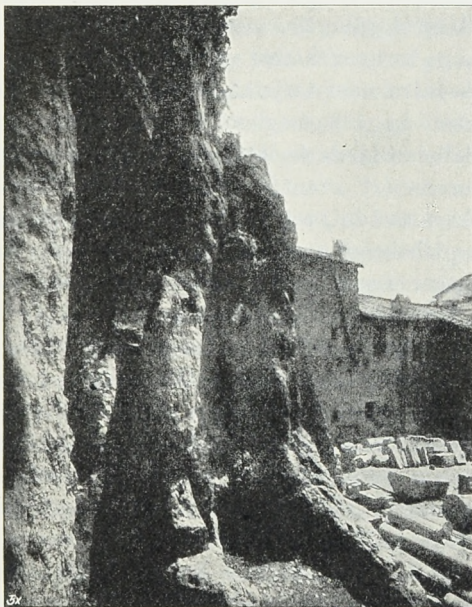
Gyökeresebb politikai újításokra az előzőtt királlyal való küzdelmek miatt sem gondolhattak. Róma, mely az utolsó király korában *Karthagóval* szerződhetett, a köztársaság harmadik esztendejében (507.) azt sem bírta megakadályozni, hogy az etruszk Clusium királya, *Porsenna*, *Tarquinius* szövetségese, a városba nyomuljon. A honvédelem bomlását, a centuriák gyengülését a romra felfutó borostyánként ékesíti ennek a küzdelemnek a mondaköre, melynek oly szép részletei vannak. *Horatius Cocles* harmadmagával, utóbb egymaga védi a Tiberis janiculumi hídfőjét. *Mucius* a *Porsenna* ellen való merénylet meghiúsultával önként égeti el jobbkezét (amiért *Scaevolának*, balognak, nevezték) s megmutatta, hogy római polgár nem fél a szenvedésektől. *Cloelia* és a többi kezesnő *Porsenna* táborából a nyilak zápora közt úszott át a Tiberisen, hogy a szabad Rómában éljen ezután is. Ilyen drámai jelenetek vonják el a figyelmet arról, hogy a Tiberis jobbpartja a ciminusi erdőkig (a *Montagna di Viterboig*) Etruriához került s hogy a rómaiaknak még a fegyverkészítés jogáról is le kellett mondaniok.

Veszteségek érték a rómaiakat akkor is, mikor *Tarquinius* még azon (507.) évben tizenkétéves háborúba bonyolította őket a latinokkal. Annyi sikertelen küzdelem után 496-ban végre is felfüggesztették az alkotmányt s korlátlan, de legfeljebb hat hónapra terjedő megbízással diktátort választottak, kit csak feladatának bevégeztével vonhattak felelősségre. Alkotmányának azt a hibáját, hogy a legfőbb hatalmat két személy közt osztotta föl, Róma a veszedelmek pillanataiban a dictatura által tette jóvá. Első diktátora *Titus Lartius*, a *Regillus-tó* mellett — monda szerint — szerencsével harcolt ugyan, de 493-ban végre is olyképp szövetségelt a 30 latin várossal, hogy rómaiak és latinok egymással érvényes házasságot köthessenek, szabadon kereskedhessenek és egymás területén birtokot szerezhessenek. *Tarquinius* nem támaszkodhatott többé a latinokra, de a királyság helyreállítása iránt csak másfél évtized múlva akkor vesztette el reményét, mikor *Hiero*, *Syracusae* zsarnoka, megverte az Itália felosztására vágyó etruszkokat és karthagóiakat s Itália népei mindenütt köztársasággá alakulva kezdték keresni boldogulásukat. Róma valóságos határőrséget alkotott az etruszkokkal szemben, kiknek legnagyobb két erőssége *Caere* (a görög hajók kikötője) és *Veji* volt. Róma és *Veji* közt hosszú küzdelem keletkezett, melyben a *Fabiusok* büszke patricius-nemzetiségének 306 tagja a *Cremera-patak*nál egyetlen egy napon halt meg hős halállal.

Ezekben a harcokban a község földje (*ager publicus*) mindenesetre gyarapodott az ellenségtől elvett földekkel; de abból rendszerint csak a gazdagabbak,

a patriciusok és plebeius-lovagok kaptak már csak azért is, hogy a kincstár ne bajoskodjék az apró-cseprő plebeius-bérlőkkel. A gazdagok azonban nemcsak nem fizettek, hanem lassankint el is birtokolták, magukénak tekintették a használt földeket. Rabszolgákkal egy sorban szántottak, vetettek, földre való éhségökben albérletbe semmit sem adtak ki s így a szegény plebeiusok sem mint napszámosok, sem mint albérlők nem kereshettek. A maguk 2—3 holdnyi földecskéjét sem művelhették, mert örökösen katonáskodniuk kellett, mialatt családjaik az uzsorás kamatra fölvelt kölcsönből éltek. Ha a visszatérő családfő nem tudott fizetni, hitelezője börtönbe vetette, vagy tartozása ledolgozására kényszerítette, a család azonban mindenképpen kenyérkereső nélkül maradt s koldusbotra jutott. A plebeiusok a

volscusok ellen 494-ben csak úgy akartak indulni, ha visszatérve, nem kell azonnal fizetniök. Ezt Publius Servilius konzul meg is ígérte, azonban társa, Appius Claudius a háború végeztével menten bilincsbe verette a fizetni nem tudókat. A nekibúsult plebeiusok úgy gondolkoztak, hogy maradjon hát Róma a gazdagoknak, majd alapítanak ők új várost, ahol szabadon rendezkedhetnek be. 494-ben 18.000-en kivándoroltak a Rómától másfélóra járásra levő Szenthegy (ha nem is éppen a mai Monte Sacro) tövéhez. Ez a *secessio* (mai értelemben sztrájk) megijesztette a gazdagokat, kik munkások nélkül maradtak volna. Alkudozni kezdtek tehát. A nép, ha nem is *Menenius Agrippa* találó beszédétől meghatva, hanem a kapott enged-

105. ábra. A tarpeiusi szikla jelenleg.

ményekben megnyugodva, csakugyan visszatért s lemondott Új-Róma megalapításáról. A biztosíték abból állott, hogy a plebeiusok maguk közül ezentúl évenként két (utóbb 5, végre 10) *néptribunust* (tribunus plebis) választhattak, hogy ezek a népet a patriciusok zaklatásai ellen rendkívüli eszközökkel is védelmezzék, házaikba fogadják és csak törvényes bíráiknak szolgáltatassák ki az üldözötteket (ius auxilii). Jogaik közé tartozott, hogy a két aedilis (aedilis plebis) vagyis ellenőr segítségével nyilvántartsák a népre vonatkozó összes ügyeket, a törvénytelen adót és katonaszédést megtagad hassák, a konzuloknak és a szenátusnak a nép érdekeibe ütköző intézkedései ellen tiltakozhassanak, a néppel gyűléseket (comitia tributa) tarthassanak, s végre hogy fontos feladataik teljesítése közben ők maguk sérthetetlenek (sacrosancti) legyenek. A tribunusok intézménye tehát oly hatalmas biztosítéka lett a római nép egyéni szabadságának, mint kétezer esztendő múlva az angolnak a Habeas Corpus.

A monda gazdagon kiszínezte, miként bukott meg (491.?) *Cn. Marcius Coriolanus* ellenforradalma, mellyel az elégedetlen patriciusokban és a segítségre szólított volscusokban bízva, a gabona ingyenes kiosztását követelő népet arra akarta kényszeríteni, hogy cserében mondjon le a tribunatusról. Zrínyi Miklós szerint a rómaiak sohasem forogtak nagyobb veszedelemben, mert Coriolanus minden titkukat tudta és »ezzel a kulccsal nyitogatta az ő szerencse-ládájukat«. A Fortuna muliebris templománál, mely azon a helyen áll, hol Coriolanust, hagyomány szerint, a nők könnyei bírták visszatérésre, minden nő arra a gondolatra jöhet, hogy nemének felsőbb hivatása van. A szép költeménynek az a prózai magva, hogy elkezdődtek azok a zavargások, mik az *agrarius viszonyok* rendezését Róma legégetőbb kérdésévé tették. Ajándéku! azért követelt a nép az államtól gabonát, mert nem volt Róma határában elég földje, amelyen búzát maga termeszthetett volna; hadait pedig annyi vereség érte, hogy szomszédjaik rovására nem terjeszkedhetett. Így jött *Spurius Cassius* konzul arra a gondolatra, hogy a meglevő *kincstári földek* egy részét *apróbb táblákban* a szegény plebeiusoknak és latinoknak adja haszonbérbe. Az eddigi patricius bérloktól a haszonbért ezentúl pontosan behajtván, a jövedelemből zsoldos katonaságot akart tartani, mely a növekedő népség számára új meg új határokat hódítson. A plebeiusok azonban cserben hagyták, mert a latinokkal nem akartak osztozni; a patriciusok pedig addig izgattak ellene, míg 485-ben végre is a vesztőhelyre, a tarpeiusi sziklára küldhették.

Azonban Mucius Scaevolánál több joggal mondhatta, hogy »longus post me ordo est idem petentium decus«: utána hosszú sora következett azoknak, kik ugyanazon dicsőségre vágytak. Nem lehetett ez másképp oly államban, hol *Cincinnatus*, a büszke patricius, maga is szántogatott, mikor diktátornak hitták meg a keletfelé lakó aequusok leverésére; s aki 16 nap mulva megoldván feladatát (458), mérhetetlen hatalmát rögtön letette, hogy »apjától örökölt földjét saját ökreivel szántsa«: »paterna rura bobus exercet suis«. Ennél talán csak az tanulságosabb, hogy a XX. század első esztendejében Ole Hausen, mint egyszerű parasztgazda, akkor is dolgozott a mezőn s maga etette teheneit, mikor már Dánia földmívelésügyi minisztere volt. A Cincinnatusok és Ole Hausenek országaiban a politikai kérdéseket helyesen csak a *mezei gazdaság szempontjából* bírálhatták.

A római kisgazdák a nagyokkal azonnal szervezett rend gyanánt szálltak szembe, mihelyt *Publius Volero* törvénye (471.) értelmében kicsikarták azt a jogot, hogy az idáig csak túrt tribusi gyűlések és a szenátus helybenhagyása mellett az egész plebset kötelező határozatot (plebiscitum) hozhassanak s hogy a tribunusokat és az aediliseiket ne a centuriák, hanem a tribusok gyűlése válassza. A *plebiscitum* sokszor adott irányt mostantól fogva a *lex*nek, törvénynek, melyet a centuriák gyűlésein hoztak; sőt a tanács határozatának (*senatus consultum*) is. A római köztársaság első két századában körülbelül az a jelentősége volt, mint ma a szabad sajtónak; minden tekintetben függetlenül nyilváníthatta óhaját, akarát.

A nagy nyilvánosság lehetetlenné tette azt a százados felfogást, hogy a jogot, mint vallásos titkot, csak a patriciusok tudhatják, ítéletök okait nyilván-

nosságra hozni nem tartoznak, s hol a hagyományos törvények világosan nem intézkednek, jogérzetök és lelkiösmeretük szerint szabadon dönthetnek. Ilyen felfogás mellett egy plebeius sem tudhatta, mi szabad, mi nem. S amennyiben épp olyan igazi polgárok akartak lenni, mint a patriciusok, ennek első feltételképpen mindenki előtt világosan ösmert törvényeket s a törvények előtt való egyenlőséget követeltek. Ezt mint hazafiak is tették; mert előbb-utóbb felbomlott volna olyan állam, hol a rendek jogai homlokegyenest ellenkeznek egymással. *Terentilius Arsa* tribunus tehát 462-ben *törvénykönyv* szerkesztésére patriciusokból és plebeiusokból álló vegyes bizottság kiküldését javasolta. A szenátus most is kijelentette, hogy a törvény szent dolog, melyet csak a vallás szent dolgainak végzésére jogosított patriciusok alkothatnak meg. Ha elkészülnek munkájokkal, a plebeiusok is vitassák meg és szavazzanak, elfogadják-e vagy sem. Nyolcesztendei villongás és sok kellemetlenség után ebben végre a plebeiusok is megnyugodtak. A szenátustól Görögország törvényeinek tanulmányozására kiküldött 3 patricius visszatérvén, 451-ben a centuriák gyűlésén tíz patriciust választottak a törvények összeírására (*decemviri legibus scribundis*), kik március idusán kezdték meg működésüket.

Feladatuk megoldásának idejére *felfüggesztették az alkotmányt*. A konzulok helyett, kiknek bírói önkényét kellett megszorítaniok, ők kormányozták az országot s nem működhetek a tribunusok sem, kiknek számát csak imént emelték tízre. A decemvirek az esztendő végére tíz tábla törvénnyel elkészülvén, munkálatukat közszemlére tették ki a fórumon, majd a hallott megjegyzésekhez képpest javítván rajtuk, a centuriák gyűlése elé terjesztették. Ott a patriciusok és plebeiusok egyező akarattal elfogadták, érbe vésették s a népgyűlések helyén kifüggesztették. Mivel a népnek még voltak óhajtásai, *Appius Claudius* bizottsági tag javaslatára felében patriciusokból, felében plebeiusokból alakították újra a decemviratust, mely azután még két tábla törvényt írt össze. A nép ezt is elfogadván, a *tizenkét tábla törvénye* polgári és bűnügyekben megállapította a patriciusoknak és plebeiusoknak a *törvény előtt való egyenlőségét*. Közjogi kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozott s az alkotmányon semmit sem változtatott. Azonban a bizottság patricius-többsége közjogi kérdésekre is ki akart terjeszkedni. Ellenezte, hogy a konzuli hatalmat, melyet most ideiglegesen egy-egy decemvir naponként fölváltva gyakorolt, az államvalláson kívül álló plebeius-tagok is gyakorolhassák, másrészt pedig — a tett engedmények fejében — a tribunátus eltörlését sürgette. Törekvése meghiúsult, mivel Appius Claudius is a plebeiusokkal tartott. A bosszús patriciusok elhíresztelték, hogy Appius és pártja állandóan meg akarja tartani a kormányt. Ennek a kormánynak a legerősebb támaszát, a plebeius *Siccius Dentatus*, Róma egyik legdicsebb vezérét, a volscusok és szabinok ellen éppen akkor folytatott csatában veszni engedték. A táborozó nép azonban csak akkor lázadt föl, mikor a szép Virginiát, kinek apja és jegyese a plebeiusok legnépszerűbb politikusi közé tartoztak, Appius Claudius törvénytelen ítélete és tolakodó szerelme miatt saját apja ölte meg. A gyülekező népet Valerius és Horatius patriciusok az alkotmány helyreállításának ígéretével megnyugtattván, a rögtön összehívott comitiumok a *decemviratust megszüntették*. Appiust és barátait elfogatták és öngyilkosságba vagy

száműzetésbe kergették. Konzulokká az ellenforradalom vezetőit, Valeriust és Horatiust, tribunusokká pedig a megölt leány apját (Virginust) és vőlegényét (Iciliust) választották. A konzulok, tribunusok és az aedilisek sérthetlenségét biztosították, a tribunátust valóságos hatósággá tették s kimondták, hogy a népgyűlés (comitia tributa) határozatai ezentúl nemcsak a plebsét, hanem az egész politikai nemzetet, a populust is kötelezik. Így a curiai és centuriai gyűlések tekintélye rohamosan hanyatlott. A patriciusok saját szempontjukból aligha el nem hibázták a dolgot, midőn a népgyűlést törvényhozó testületül ismerték el, a tribunusoknak pedig megadták azt a jogot, hogy jelen lehessenek a szenátus tanácskozásain, sőt egyetlen szóval (»Veto !« »Megtiltom !«) meg is akadályozhassák a népre nézve sérelmes határozatok végrehajtását. Mostantól fogva a szenátus minden határozatát a nép aedilisei őrizték, az államjavak igazgatását pedig, a konzuloktól elvonva, a népgyűlésen választott patricius quaestorokra bízták (447.). Minden tisztséghez, magához a konzulátushoz is, utat nyitottak a plebeiusoknak, mikor ledöntötték a két rend közt emelkedő legnagyobb korlátot. *Canuleius* tribunus indítványára ugyanis heves viták után 445-ben kimondták, hogy a patriciusok és plebeiusok egymással teljesen *egyenlőrangú és törvényes házasságot (connubium)* köthetnek s a magánéletben is egyenlők legyenek. Mostantól fogva a plebeius családapa patriciusok módjára áldozott a házi tűzhelynél. Oltárokat emelt a keresztútakon, neki is voltak házi istenei és ősei s alkalmazkodott az állam vallásához. A társadalom mégis más hitű látott benne s megborzadt arra a gondolatra, hogy *ilyen ember* az állam nevében áldozhasson.

Leszavazták tehát *Canuleius* másik indítványát, hogy az egyik konzul *mindig* plebeius legyen ; s hogy államcsíny következtében se lehessen, felfüggesztették magát a konzulátust. Megnyirbált hatalmát patriciusokból és plebeiusokból alakítható 3—8 tagú *katonai kormányra (tribuni militum consulari postestate)* ruházták át, vagyis majdnem 80 esztendőre ostromállapotba helyezték Rómát. Az állam és a társadalom merev ellentétét az bizonyítja legjobban, hogy a centuriák az első négy évtizedben egyetlen egy plebeiust sem választottak hadi tribunussá, minek magyarázatát báró Eötvös József abban találja, hogy a demokrácia sohasem választja vezetőit saját kebeléből, hanem mindig a társadalom magasabb osztályaiból. Az előkelőknek Rómában csakugyan gondjuk volt rá, hogy a konzulátus romjaiból mentül többet mentsenek meg rendjük számára. Pl. 443-ban fölállították a *censurát*, melynek ötvenként választott két patricius tagja foglalta jegyzékbe (lectio senatus) s ezzel úgyszólván kinevezte a szenátorokat. A serviusi alkotmány értelmében teljesített vagyonbeeslés (census) alkalmával a polgárokat megfelelő osztályba sorozta, fölemelte vagy lecsapta, tisztességtelen módon szerzett vagyonuk miatt nagyobb adó kirovásával büntette, lassankint családi ügyeik és erkölceik miatt is kérdőre vonhatta és megróhatta.

A patriciusok még erősek voltak. Mint zsarnokságra törekvőt végeztették ki *Spurius Maeliust*, a gazdag plebeiust, ki a 439. évi inség idején ingyen osztogatta a gabonát. A nép azonban nem hiába sóhajtozott ilyen bőkezű és ember-séges quaestorok után ; 421-ben négyre emelték a számukat, amennyiben a két

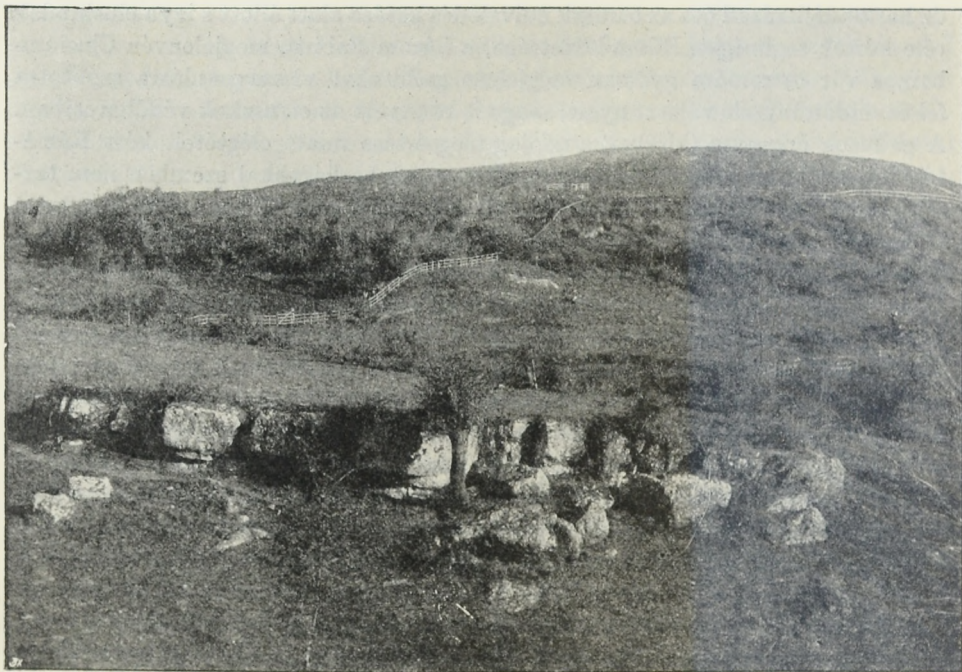
patricius mellé két plebeius is választottak. Ez az újítás nyitotta meg a plebeius-tisztviselők előtt a szenátusba vezető utat.

A rendeknek egymáshoz való közeledését hadiszerencse kísérte. A rómaiak északon és délen egyaránt terjeszkedtek. Mint a *latin szövetség* vezetői leverték a szabinokat, aequusokat és volszusokat. Ez utóbbiaknak földjén, az Albanus-hegytől délnyugatra, 442-ben alapították *első gyarmatukat*, Ardeát, s az oda-telepített rómaiak közt osztották fel a lerombolt Corioli határát. 406-ban már Latium délnyugati partjain is voltak gyarmataik; s így déli és északi Etruria közé tekintélyes római hódoltságot ékeltek be. Északon először (426-ban) a Tiberis és az Anio közében levő *Fidenaet* keblezték be, melynek latin népsége a szomszédos etruszkokhoz húzott. Ettől fogva tarthatatlannak látszott a szemben fekvő *Veji* helyzete. Etruria legerősebb déli végvárát egyfolytában tíz esztendeig (403—393?) ostromolták. A diktátorrá tett *Camillus* végre is a várat védő mocsarak lecsapolásával vette be. A rómaiak a város istenasszonyának, Junónak képét nagy diadallal vitték haza, magát a várost kirabolták, s ahelyett hogy erős őrséget vetettek volna bele, vallás- és fajgyűlöletből üresen hagyták.

Ez végzetes hibának bizonyult, mert így egy északról jövő támadás teljesen nyitva találta Rómát. Azok a *kelták*, kiket a rómaiak *gallusoknak*, a görögök pedig *galatáknak* neveztek, éppen ezekben az időkben foglalták el a Po síkságát, hová Galliából (a mai Franciaországból) törtek be. A Rimini és az Ancona közt letelepült senonicus gallusok már magának Etruriának leghatalmasabb városát, Clusiumot fenyegették. A délen foglalgató római szintén ellenség volt ugyan, de harmadfél-század óta az etruszk művelődés hatása alatt állott s így a clusiumiak tőle kértek segítséget. Róma követsége, a három Fabius, megjelenván Clusiumban, a vár ostromára gyorsan megjelent gallusokat visszavonulásra szólította fel és midőn tagadó választ nyert, maga is résztvett az etruszkok védőharcaiban. A gallusok *brennusa* (királya) a népjog megsértése miatt elégtételt kért Rómától, mit azonban a szenátus megtagadott, mert barbárokkal szemben nem tartotta kötelezőknek a népjog szabályait. A gallusok erre Clusium alól egyenesen Róma ellen indultak s a meglepett városnak hamarosan összeszedett erejét a Tiberis balpartján, az *Allia-patak* (ma Fosso di Bettina) mellett 390. július 16-án tönkretették. Másnap vagy harmadnap kardcsapás nélkül vonultak be Rómába, honnan a nép az istenek szobraival együtt Caerébe és más városokba menekült. **Hagyomány** szerint csak a szenátorok maradtak helyükön, a fórumon; olyan sötétséggel a szívükben, mint 1849-ben a temesvári veszttel csata után Arad piacán ültek a képviselők »a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlánul várva az ellenség bosszúját«. Gondolt-e Kossuth ennek a hasonlatnak lehetőségére három esztendővel azelőtt (1846), midőn Zágráb felé utaztában egy útszéli csárdában két képet látott egymás mellett; az egyik az öreg Papinius konzult ábrázolta, amint buzogányt emel a gallusra, ki ősz szakállához merészelt nyúlni; a másik — Deák Ferencet! A szenátorokat az ellenség egy szálíg levágta s ostromolni kezdte a capitoliumot, melyet a menekvőknek egy bátor kis csapata védett. Az egyik *Fabius* kiszökvén, az ellenség szemelättára áldoz az isteneknek, hogy haragjukat megengesztelje. *Marcus Manlius* visszaveri az éj idején betörő gallusokat, kiknek közeledtére Juno szent lúdjaiak

gágogása tette figyelmessé. A *brennus* két hónap mulva ezer font aranyat fizettet elvonulása díjául. Ráadásul még annyi aranyat követelt, amennyit a mérő-serpenyőbe dobott kardja nyom, mert »Vae victis!« »Jaj a leggyőzötteknek!« Mind a három hihetőbb részlete a hagyománynak, mint az a másik, hogy a Vejiben ejtett zsákmány helytelen felosztása miatt száműzött *Camillus* sereg élén jelenik meg, szétveri a gallusokat s elszedi rabolt kincseiket.

Camillus többet tett ennél. Olyas feladat várt reá, mint nálunk a tatárjárás után IV. Bélára : hogy t. i. újrateremtse a hazát, melyet megvédeni nem tudott. A kétségbeesett, mindenéből kifosztott nép Róma leégett kunyhóiból Veji üresen álló márványpalotáiba akart átköltözni. *Camillus* lerontatta Vejit, hogy köveiből építse újra Rómát. Lelket öntött a csüggedőkbe és új életre keltette a várost, mely azután minden esztendőben meggyászolta legválságosabb napját, az alliai csatavesztést ; de megint bízott benne, hogy vele vannak az istenek. Manliust Capitolinusnak nevezte, a szent ludakat közkölségen etette s Juno ünnepein bíborba öltöztette ; de többé nem a véletlentől várta a Capitolium megmentését. Szegényebb plebeiusokból zsoldos hadat szervezett, amelyhez a gazdagabbak lovasserege csatlakozott. A gallusoknak többször ismétlődő támadása s a szomszédos népekkel való örökös küzdelem megtanította őket a szétszórt csatározásra és a téli hadjárat fáradalmainak elviselésére. A lerombolt Veji határában két új gyarmatot is építettek (*Sutrium* és *Nepet*), hogy pár napig feltartsák az észak felől Rómába törő ellenséget.

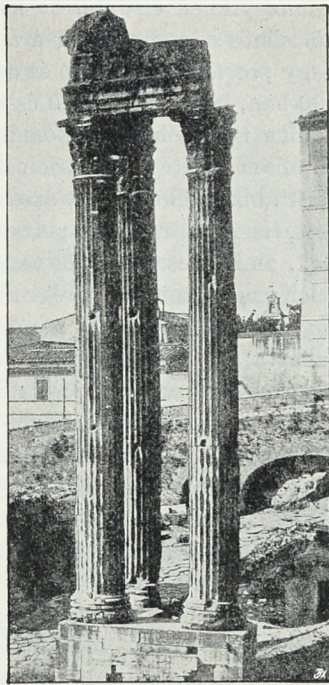

106. ábra. Veji romjai.

A *katonai* reformokat az *összes* viszonyoknak gyökeres rendezése követte. Rómának a gallusok részére nemcsak hadikárpótlást kellett fizetnie, hanem tartalékalapot is gyűjtenie, hogy abból hasonló váratlan támadások visszaverésére zsoldosokat fogadjon. Mint Perikles Pallas Athene szobrának aranypalástját, Camillus a capitolium pincéiben felhalmozott aranyat szánta erre a célra. A leégett középületek helyett köz-költségen emeltek újakat s az elhamvadt magánházakat is rendbehozták. Mindez sok adóval, a nép roppant megterheltetésével járt; pénzt pedig csak uzsoráskamat mellett lehetett szerezni. Manlius Capitolinust, ki minden vagyonát pénzzé tette, hogy 400 plebeiuszt kiváltson az adósok börtönéből, mint királyságra törekvő népbolondítót lökték le a Tarpeius-szikláról. Azonban a kérdés megoldásának módja nem lehetett erőszak vagy rettentés. A 376. év tribunosai, *Licinius Stolo* és *Lucius Sextus*, egész nagyságában felvetették a *gazdasági kérdést*, melyet kommunisztikus irányba terelni nem engedtek. Javasolták, hogy az állami földekből 7 holdnál kevesebbet, 500-nál többet senki se vehessen bérbe, de mindenki bérelhessen; a szegényebbek pedig mint napszámosok dolgozhassanak a nagyobb gazdáknál, mi a rabszolgamunka megszorítását jelenti. Nagyjából Solon eljárására emlékeztet, hogy az átmenet válságos idejében a hitelezőtől a kamatok elengedését, az adóstól (a már megfizetett kamatok levonásával) a tőkének három év alatt való visszafizetését követelték.

A vagyonos osztály azonban olyanformán gondolkozott, hogy a föld csak a régi elemek kezében megbízható. Annál hevesebben ellenezte a tribunosok indítványait, mert azokat azzal kötötték össze, hogy a konzulság helyreállítatván, az egyik konzul mindig plebeius legyen. Tíz esztendeig tartott az alkotmányos küzdelem, mely már majdnem polgárháborúvá fajult el, midőn a gallusokon nyert diadallal hazatérő öreg Camillus a szenátus aggodalmait legyőzte és a tribunosok összes indítványait elfogadtatta. A *konzulátust visszaállították* s a plebeiusok közül először is az indítványozót, Sextiust, választották konzulnak (367-ben). Camillus a Capitolium tövében templomot építtetett Concordiának, az egyetértés istenasszonyának. Három esztendő múlva halt meg Camillus, ki hatvan évig szolgálta hazáját, hatszor volt diktátor, négyszer vonult fel diadalmenetben a capitoliumra s megérdemelte, hogy a haza atyjának, Róma második alapítójának nevezzék.

Életével azonban még nem ért véget az osztályok harca, melyet vallásos vakbuzgóság élesztett. Vallásos kötelességekkel járó tisztségeikről hogyan

107. ábra. Concordia templomának romjai Rómában a fórumon.

mondtak volna le egykönnyen a patriciusok, kik közül a rajongó Curtius önként ugrott a fórumon támadt szakadékba, hogy az az isteneknek hozott *emberáldozattal* bezáruljon utána? A politikának is voltak ily feneketlen örvényei és mindegyiknek eltüntetése megkövetelte a maga áldozatait. A plebeiusok csak kölcsönös engedmények árán érhatték el 356-ban, hogy *diktátorok*, 351-ben, hogy *praetorok* (főbírák) és *aedilis curulisok* (a nemzeti játékok rendezői) s végre 300-ban, hogy *pontifexek* és *augurok* stb. lehessenek. A plebeius csak rex sacrificulus nem lehetett. Rómára nézve áldásos volt a nagy forradalom, mellyel az állam vezetése a patriciusi családok keskeny köréből kiejebb terjedt; de ez is csak abban állott, hogy azoknak a polgároknak száma, kikre Róma büszke lehetett, tízszer annyira szaporodott. Pár esztendő múlva 262.322 polgára volt Rómának, ami — családját öt taggal számítva — egy millió háromezrézer rómainak felel meg. Azonban a régi alkotmány megdőltével is voltak hézagai a *politikai egyenlőségnek* s azokat a *vallásegyenlőség* csak a patriciusok és plebeiusok előtt takarta el. Róma tanácsa és népe (*senatus populusque Romanus*) még abban a században szavazat joga nélkül adott polgárságot a latinoknak (*ius Latinum*) s ennél is kisebb szabadságot osztogatott a meghódolt itáliaiaknak (*ius Italicum*). Politikájának sarkalatos pontja a divide et impera lett; az alattvalók jogait különféleképpen mérte, hogy uralkodhassék rajtuk. Így kezdődött az a kor, melyre három század múlva Horatius olyan sóvárogva gondolt vissza. Róma uralkodott, mert az »istenek nagyok voltak előtte«.

II. Közép- és Dél-Itália egyesítése.

Titus Manlius bizonyosan az istenek segítették, mikor legyőzte és torquisától (aranyláncától) megfosztotta a gallus óriást (347), amiért azután *Torquatus*-nak, aranyláncosnak nevezték. Istenek segítették *Marcus Valerius*-t, kit a gallussal való viaskodása közben a sisakjára szállt holló (corvus) oltalmazott, miért utóbb Corvusnak vagy Corvinusnak, Hollósnak hitták. Még a reneszansz hízelkedő történetírói is arra méltatták, hogy megtegyék Corvinus Mátyás ősenek, Zrínyi Miklós pedig mint a megbízható, jóhírnevű és tekintélyes hadnagyok mintaképét dicsőítette. Újabb kutatók azonban a mesék közé sorozzák azokat a győzelmeit, amiket Campaniában a Gaurus-hegy (Monte Barbaro) és Suessula közelében nyert. Alkalmat erre az ú. n. *első szamnit háborúra* (343—1) az adott, volna, hogy a campaniai szamnitok, etruszk és görög műveltségüket féltve, Rómát hitták segítségül a Lucania és Bruttium hegyei közül előtörő barbár testvéreik, a szamnit pásztorok ellen. Róma mint szövetséges, Campania meghódítására csak a latin szövetség bekebelezése után gondolhatott.

A latinok azonban feltételeket szabtak. A római polgárjog megadását és azt követelték, hogy az egyik konzul latin *legyen*. Róma inkább a nép kívánságát teljesítette, hogy mind a két konzul plebeius *lehessen*. A váratlan engedmény miatt föllekesült néppel a lázongó latinok ellen küldte a konzulokat. *Manlius Torquatus*, a patricius konzul, saját hő fiát is halálra ítélte, mivel parancsával dacolva támadt. És a hazaszeretet örök példája *Decius Mus*, a plebeius konzul, ki (mint az athénieknél Kodros) hallván a jóslatot, hogy az a

nép győz, melynek vezére önként áldozza fel magát az isteneknek, az ellenség legsűrűbb sorai közé vágott s ott esett el hőiesen. A *csatatéren* így lelkesítették a népet; *otthon*, Rómában pedig úgy, hogy eltörölték a szenátus vétőjogát és a népgyűlés határozatait országos törvényekké tették (339).

A harc tér és a fórum eseményei közti összefüggés gyanítható. A Liris torkolatánál, *Sinuessánál* nyert kettős győzelem és a két rend teljes kibékülése után a latinok az egységes Rómától már csak kérhettek, nem követelhettek. Községeik egy részét Róma gyarmatokká (coloniákká) tette; minden ilyen gyarmatba 300 római polgárt küldött s köztük osztotta ki a föld javát. Más községeket egyszerűen római tribusokká alakított át. Római főbíró (praefectus iuri dicundo) igazgatta az olyan nagyobb községeket is, amelyeknek lakosai római polgárok lettek, de nem szavazhattak a gyűléseken (Civitates sine suffragio). Teljesen önálló csak Tibur (Tivoli) és Praeneste maradt, mely külön szövetségre lépett Rómával.

De 338-ban nemcsak Latium hódolt meg. Campania városai közül Rómával szövetkezett Capua, Cumae és Acerrae is. Lakosaik mostantól fogva szintén rómaiaknak nevezték magukat, de Rómában nem volt szavazatuk.

Mikor a rómaiak Campania legnagyobb kereskedővárosait, Palaeopolist és Neapolist (a régi és új Nápolyt) is szövetségükbe vonták, 326-ban a *szamnitok* megkezdték az első (régibb számítás szerint a második) háborút, mely 23 esztendeig (304) nagyon változó szerencsével folyt. *Gavius Pontius* vezetése alatt a szamnitok végsőre szánták el magukat. Campania és Szamnium határán a *caudiumi szorosban* bekerítették a konzulok seregét, melynek lándzsákból készített alacsony kapun, ú. n. igán (iugumon) kellett keresztülvonulnia. A *caudiumi iga* az ókorban olyan közmondásos megaláztatás lett, mint a középkorban IV. Henrik császáré, a *canossai vezeklés*. A szenátus nem erősítette meg a szégyenletes békét s a szamnitokra bízta, mit csináljanak a békekötő konzulokkal és a hatszáz római kezessel. Az ellenség nemeslelkűen hazabocsátotta őket.

Az etruszkokkal, umberekkel, marsokkal való szövetség sem segített a szamnitokon. *Appius Claudius* censor, hogy a sereg s minden küldemény a leg-rövidebb idő alatt juthasson el a csatatérre, Róma és Capua közt 312-ben kiépítette a róla nevezett *első nagy műutat*. A Via Appia mocsarakon, völgyeken, hegyek bevágásain keresztül vezetett s nemcsak a közlekedésnek, hanem az állam hatalmának is olyan nagyszerű eszköze lett, mint 21 századdal későbbben Stephenson találmánya, a vasút. Halhatatlanabb két név nincsen is az európai közlekedés történetében, mint az A. Claudiusé és a Stephensoné. A római hadiút várkastélyok (castrumok) védelmezték, amelyek a latinok nyugalját biztosították, a szamnitok szabadságát fenyegették. Cecil Rhodes, a legnagyobb afrikai műút tervezője, az angolokat még 1901-ben is jónak látta figyelmeztetni, hogy a rómaiak a hódító katonák letelepítésével biztosították az elfoglalt földet. *Bovianumi* vereségük (305) után a szamnitok csakhamar békét kötöttek. Lemondtak a síkságról, melyen ez az út vezetett keresztül s a tengerpartról, melyet ez zárt el tőlük.

A pásztorok azonban, kik nyaranta a hegyeken, télen pedig a mezőségen, Campaniában legeltették nyájaikat, a síkság elvesztésében nem tudtak meg-

108. ábra. A Via Appiának egy része.

nyugodni. Nem nézték nyugodtan a hegyeik közé vezető újabb római hadiutaknak, a szorosaik bejáratát elzáró váraknak, a síkságot biztosító gyarmatvárosoknak építését. Szövetségesei voltak Rómának, de függetlenségüket féltékenyen őrizték. Pár esztendő múlva tehát, 298-ban, nemcsak maguk keltek fel, hanem fegyverfogaásra lelkesítették Itáliának valamennyi népét, az etruszkokat, umbereket, gallusokat, kik Rómától szabadságukat félthették. Sőt csatlakozásra bírták Róma szövetségeseit, a lucaniaiakat is, kiket a vitéz *Gellius Egnatius* vezetett.

Róma a házasokat és szabadosokat is besorozván, 90.000 embert állított talpra. A gallusok levágták egyik légiójukat; egy másik azonban oly gyorsan csapott Etruriára, hogy az etruszkok odahagyták szövetségeseiket s hazájuk védelmére siettek. *Curius Dentatus* nem engedte meg, hogy ellenségei egyesülten támadjanak reá, *Fabius* és *Decius Mus* sentinumi (umbriai) győzelme után pedig a szövetségnek amúgy is föl kellett bomolnia. A második (vagy harmadik) *szamnit háború* (298—290) Umbria, Campania s részben Lucania és Apulia, sőt voltaképpen Samnium meghódolásával végződött. A hódolni nem akarók, a bujdosók, még csak a független Calabrióban bíztak valamennyire, hol Taras, vagy ahogy a rómaiak nevezték, *Tarentum* volt a legerősebb város.

Északi-Itália a Padus (Po) síkságáig szintén meghódolt. *Etruriának* függetlensége teljes elvesztésével kellett bűnhődnie azért, hogy a gyűlölt gallusokat megint behítta Róma ellen. A senonicus gallusoknak Umbria területén túrniök kellett, hogy Róma 283-ban Sena Gallica (a mai Sinigaglia) gyarmatot alapítja fékentarításukra.

Régibb szerződés értelmében a rómaiaknak nem lett volna szabad elhaladniok a Tarentumi öböl előtt, mely Bruttiumban Krotonnál a Lacinium fokkal kezdődött s Calabrióban a Japygium fokkal végződött. Ők azonban egy napon, 282-ben, magába a Tarentum kikötőjébe futottak be Sena Gallica felé vitorlázó

hajóikkal. A színházból kitóduló görögökkel az izgatók elhitették, hogy a rómaiak, kik harmadéve cseles módon foglalták el az öböl nyugati partján levő Thuriit (Sybarist), meglepetéssel most magát Tarentumot akarják kézrekeríteni. A hajókra rontottak tehát, ötöt elsüllyesztettek, az elfogott matrózokat rabszolgáknak adták el, sőt Thuriit is visszafoglalták. Róma elégtételt követelt; azonban küldöttét, Posthumiust, kinevették. Róma tehát háborút izent.

Tarentum harciatlan, kereskedő népe a görög félszigeten, rokonai közt látott segítség után és Epeiros királyát, *Pyrrhost* hitta be (280). A nagy Alexandros példáján hevülő király úgyszólván *görög birodalom* akarta alakítani Nyugatot, mi célból először Itáliát kellett elfoglalnia s egyesítenie. A falanxszal szemben a légio nem látszott veszedelmes ellenségnek. De Pyrrhos nem bízta el magát és nem egyszerű hadikaland vitte Itáliába. 280-ban 25.000 katonával és (hogy valamivel meg is lepje ellenségeit) 20 harci elefánttal kötött ki Tarentumban. Katonás rendet hozott be; becsukatta a színházakat, fürdőket; s halálfiának nyilvánította, ki nem vesz részt a katonai gyakorlatokban. A rendes hadsereggel még a mai kor nagy kalmárnépei, Anglia s Amerika Egyesült Államai sem tudtak eléggé megbarátkozni. A tarentumiak is úgy képzelték, hogy ők csak nézői lesznek a háborúnak, melyet az ő pénzükön Pyrrhos küzd helyettük végig. A király a Lucaniába nyomuló rómaiakkal *Herakleánál* ütközött meg. A hősieken küzdőket hadvezetésének újdonságaival, a lucaniai ökrökkel (az elefántokkal) és a falanxszal végre is megszalasztotta. Azonban nagyon gondolkodóba ejtette az a tény, hogy a rómaiak 15.000 főnyi vesztesége még ily körülmények közt is csak kétezerrel múlja felül az övét. Így tehát, noha Dél-Itáliának imént leigázott népei segítségüket ajánlották, ékesen szóló követét, *Kineast*, békeajánlatokkal küldte Rómába.

Kineast a szenátus elé vezették; de odavezettette magát az öreg vak *Appius Claudius* is, hogy végső ellenállásra lelkesítse a csüggedőket. És a szenátus kimondta, hogy *sohasem alku*szik az Itália

109. ábra. Pyrrhos.

földjén álló ellenséggel. A görög, ki honfitársaitól idáig csak gúnyt hallott Rómáról, királyának azt jelentette, hogy »Róma az istenek városa és a tanács a királyok gyülekezete«. A prózaibb Pyrrhos egyenesen Róma ellen indult, de csak Latium közepéig nyomulhatott. Nem bírt olyan országgal, hol a legbékésebb polgárok is fegyvert fogtak a hazáért, ha kellett. »Mi ez? Hydrával harcolok?« tünődött, midőn emitt egy sereget megverve, amott új polgársereget talált. Az etruszkoknak is inkább kellett most már Róma uralma mint az övé, ami a politikai tekintetben gyöngébb, de műveltség dolgában erősebb népek természetes észjárása. Téltre a király csalódva vonult vissza Tarentumba, hol nem tudta sem megvesztegetni, sem (a hirtelen betoppanó elefánttal) megijeszteni *Fabri- ciust*, a hozzá küldött római követet. Visszatértek azok a foglyok is, kiket a Saturnaliák ünnepére Rómába hazaeresztett.

279-ben Pyrrhos a délitáliai szövetségekkel 70.000 főre nevelte seregét. Ez éppen 300.000 emberrel volt kevesebb, mint amennyivel Tarentum a behíváskor biztatta Pyrrhost, de Róma még sohasem állt szemben ekkora erővel. *Ausculum*-nál (Apuliában) azonban mégis csak két napig való harc után juttatta győzelemhez Pyrrhost. »Még egy ilyen győzelem és elvesztem«, mondta volna maga a diadalmas görög. Dél-Itáliából átkelt Sziciliába, hová sógora, Archagathos, Agathokles syracusaei zsarnok fia, a *karthagóiak* ellen hitta. Természetes, hogy a karthagóiak, kik 348 óta különben is kereskedelmi szövetségben éltek Rómával, a közös ellenség ellen most védő- és dacsövetségre léptek. Míg ők Sziciliában szorongatták Pyrrhost, a rómaiak az elpártolt szamnitok mellett most Dél-Itália legnagyobb részét is hódolatra kényszerítették. Pyrrhos tehát, hogy nagy terveit csúfosan bukni ne engedje, 275-ben visszatért Itáliába és Samnium fővárosa, *Maleventum* mellett ütközött meg *Curius Dentatus* hadaival. A rómaiak nem féltek már sem a falanxtól, sem az elefántoktól, melyeket égő fáklákkal riasztottak vissza. Győzedelmük színterét ezentúl *Beneventum*nak, rossz szelek helyett jó szeleknek nevezték. Erről emlékeztek meg a portugálok, akik majdnem 19 század múlva a Viharos-fokot Jóreménység-fokának keresztelték el. Ez a névcsere mind a két nép életében egész új világ feltárulását jelenti. Pyrrhos serege nagy részével 274-ben csüggedve tért vissza Görögországba, hogy ha már Itália királya nem lehet, legalább Makedónia királya legyen. Mikor az argosi utcai harcban elesett (272), alvezére, *Milon*, feladta Tarentumot a rómaiaknak, kiknek most egész Dél-Itália meghódolt. Rómát Tarentum és Brundisium kikötőivel a Via Appia folytatása kötötte össze s a hódítást mintegy húsz gyarat alapítása biztosította.

A köztársaság a királyság bukásától fogva eltelt harmadfél száz esztendő alatt legalább is megnyolcszorozta (150.000 km²-re növelte) a maga területét. Felényi földje sem volt mint a mai Magyarországnak; Itáliának is csak valamivel több mint a fele tartozott hozzá s az egész félszigetre voltaképpen még most sem alkalmazták az Italia vagy Vitalia (Gulyaföld) nevet, mely eredetileg csak a most meghódított déli részeket illette. A konzervatív nép nemcsak földjét, hanem pénzét is a barom latin pecu vagy pecus nevére hította pecuniának. Akkor is, mikor tíz juhot adott egy baroméért; akkor is, mikor font (libra) számra mérte az ezen értéknek megfelelő bronzot, melyből tíz unciát egy *as*-nak nevezett;

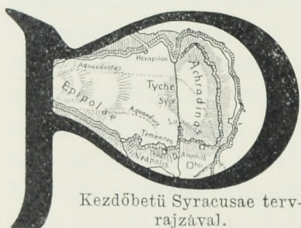
és akkor is, mikor 269-ben először veretett valóságos pénzt. Ettől kezdve egy ezüst denarius egy attikai drachmát ért, az as pedig csak váltópénzül szolgált. Az első ezüst dénár egymaga is bizonyítja, hogy a földművelő és az állattenyésztő Rómának a kereskedő Etruria és Nagy-Görögország bekebelezése után magának is *kereskedő állammá* kellett átalakulnia, vagy legalább is arra törekednie, hogy a földművelés és kereskedelem közt helyes arányokat teremtsen. Új utak, gyarmatok és várak, új iparágak, hivatalok és tisztségek keletkeztek. A római-ságnak és a római nyelvnek el kellett terjednie egész Itáliában ; de Róma sem zárkózhatott el az erősebb etruszk és görög műveltség hatásától. Nyitva állt előtte az egész világ. Három tengernek, a Tirreni, az Adriai és a Jóni tengernek hullámai hivatották más földekre, zárkózott nemzeti állam helyett nagy birodalom, világhatalom alapítására.

X. FEJEZET.

AZ ELSŐ NAGY KÖZTÁRSASÁG.

I. Itália tengerpartjainak megszerzése.

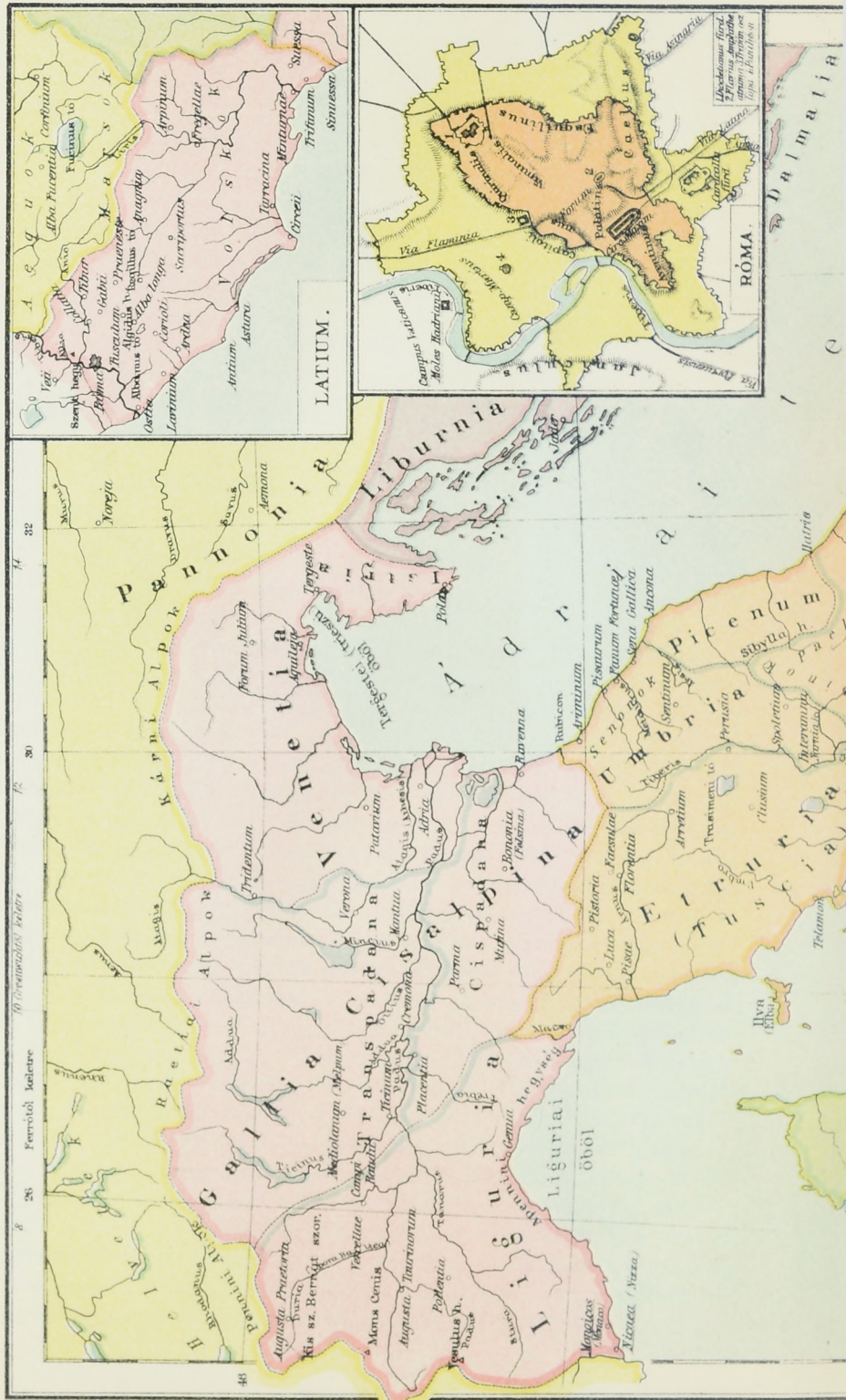

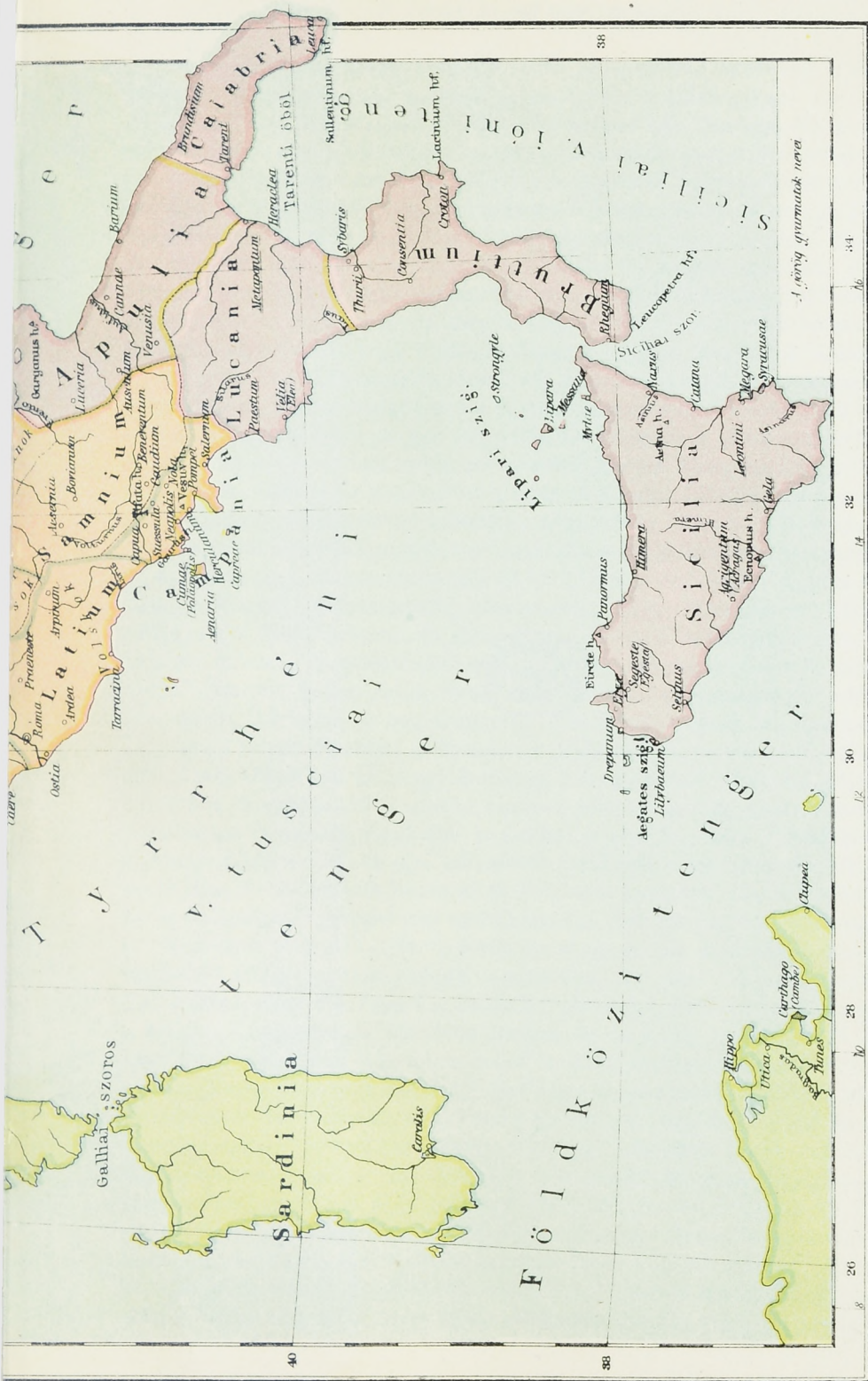
PYRRHOS azzal a jóslattal távozott Siciliából, hogy az a karthagóiak és rómaiak csatateré lesz. Másfél évtized múlva (264) Hanno karthagói vezér már fogadkozott, hogy a rómaiaknak kezüket sem engedi megmosni a tenger vízében. Pedig a hatalmas tengerészállam 348-ban még szívesen kötött kereskedelmi szerződést s nem törődött vele, hogy — tőle olyan messze — Ostiában, Sena Gallicában kikötőket alapít. Tarentum ellen való háborúját sem akadályozta. Közvetlen veszedelmet alig láthatott a földműveseknek a tenger felé nyomulásában; Nyugat-Itália kereskedelme az etruszok bukása óta úgys az ő kezében volt. Ha a rómaiak most megakadályozzák Pyrrhost, hogy a Jóni tenger itáliai partjain is uralkodjék, a gyöngébb rómaiakkal majd elbánik maga is. A partoktól visszaszorítja szántóföldjeikre és mezeikre, mert Itália partjainak kereskedelme a karthagóiak kiváltsága. Róma azonban állandóan megszállta s mindenképpen biztosította az elfoglalt görög kikötőket, ami eléggé mutatta, hogy az áson és a kapán kívül az evezőt is kezébe akarja venni. Ha ezt teszi, saját földrajzi helyzete arra utalja, hogy Sicilia, Sardinia és Corsica elfoglalásával római belső tengerré tegye a Tirreni vagy Etruszk tengert. Onnan a Földközi tenger egyik medencéjéből a másikba vezető út elzárásával nagyobb károkat okozhat Karthagónak, mint Pyrrhos okozhatott volna a Jóni tengerből.

Afrika felől a franciák most hasonló gyanakodással tekintenek az olaszokra. Ezeknek ősei, a római földművesek, kedvezőtlenebb helyzetben voltak, mikor a világ első tengerész-államával való mérkőzésre gondoltak. Az újkorban Németalföld Spanyolországgal, a búr nép Nagy-Britanniával, tehát még sokkal hatalmasabb tengerész-államokkal szemben is felvették és dicsőségesen folytatták a harcot. A rómaiakat példák is bátoríthatták a küzdelemre; nem a görögöknek a perzsákkal, hanem a sicíliaiaknak a karthagóiakkal való mérkőzései.

ITÁLIA.

Syracusae zsarnoka, *Dionysios* (406—367), tízezer zsoldossal is csak felét védhette meg Sziciliának, melynek nyugati része a karthagóiaké lett; azonban fiának, az ifjabb Dionysiosnak elűzője, a korinthusi hős *Timoleon*, 6000 emberével egyszer 70.000 afrikait is megszalasztott és sok szicíliai várost visszafoglalt tőlük. »Ez a mi atyánk, ez a mi szabadítónk«, mondogatták a syracusaeiak még sokkal később is a városukba érkező idegeneknek, kiket elvezettek az agg Timoleonhoz. Halála (337) után zsarnokuk támadt *Agathokles*-ben, a hajdani fazekasban, de olyan, ki már magában Afrikában kereste föl a karthagóiakat. Egy ideig kétesnek látszott, melyikük lesz a tenger ura. *Agathokles* halála (289) után a belső zavarok Szicília erejét nagyon megviselték. Pyrrhos meghiusult vállalata után bizonyosnak látszott, hogy Szicília csakhamar egészen meghódol Karthagónak.

Agathokles campaniai zsoldosai, kik magukat Mars fiainak, *Mamertinusok*-nak nevezték, a bizonytalan helyzet ügyes felhasználásával megszállták Messinát (a mai Messinát), hogy azt egy független kis kalózállam középpontjává tegyék. Mikor Hieron syracusaei vezér szorongatni kezdte őket, segítséget kértek a rómaiaktól. A szenátus vonakodott alkudozni a kalózokkal; a nép azonban nem finnyáskodott. Józan eszével felismerte, hogy mikor hárman vitatkoznak Szicília birtoka felett, negyedik gyanánt a legalkalmasabb pillanatban jelenhetik meg; tehát hamarosan megszavazta, sőt el is küldte a segítségét. *Appius Claudius Caudex* konzul gyorsaságának köszönhetette, hogy Messinát a karthagóiak ostroma alól felszabadította és elfoglalhatta (264). A karthagóiak erre azonnal háborút üzentek, de tehetetlenül nézték, Róma hogyan hódoltatja Szicília nagy részét, Hieront pedig, mint Syracusae királyát, szövetségre és adófizetésre kényszeríti. Akragast (a mai Girgenti) már együtt vették be, úgy hogy csak Lilybaeum (a mai Marsala) és Panormus (Palermo) maradt a karthagóiak kezében. Azzal álltak bosszút, hogy Itáliának hol egyik, hol másik kikötőjét verték föl, erősen megsarcolták s azután amilyen hirtelen jöttek, olyan hirtelen el is vitorláztak. Kevés és tökéletlen hajóikkal a rómaiak nem üldözhatték őket. Egyszer azonban elfogtak egy ötsorevezős karthagói hajót, melyet a vihar vetett partjaikra. Mintájára két hónap alatt 130 hajót építettek, *Gaius Duilius* konzul pedig valamennyit csapóhíddal (corvi) látta el, melynél fogva az ellenséges hajót a magukéhoz kapcsolhatták s átrohanhattak annak fedélzetére, hol a kézi-viadalban eddig is nekik szolgált a szerencse. Az eszes találmány segítségével Szicília északi részén, a *Lipari szigeteknél* Mylae táján, 260-ban verték meg először a büszke tengerészeket, kik 7000 foglyot és 44 hajót vesztek. A rómaiak Duiliusnak a fórumon márványoszlopot emeltek, melyet az elfogott hajók orraival díszítettek (Columna rostrata). Első nagy tengeri csatájuk sikerén lelkesedve elhatározták, hogy egyenesen Afrikába kelnek át. *Attilius Regulus* és *Manlius Volso* konzulok 256-ban csakugyan 330 hajót indítottak útnak, minden hajón 300 matrózzal és katonával. A Szicília déli részén, *Eknomos* hegyfokánál nyert nagy tengeri győzelem után mintegy 130.000 emberrel kötöttek ki Karthago virágzó partjain, melyeket azonnal elpusztítottak. Gyors és váratlan sikereik hírére s az amúgy is biztos diadal reményében a szenátus a sereg felével visszahíttá *Manlius Volsót*. *Regulus*nak a tunesi győzelemről küldött újabb jelentései abba a hitbe ringatták, hogy nem cselekedett helytelenül s jól teszi *Regulus*,

ha kemény békefeltételeket szab az ellenségnek. Azonban, mint egykor Tarentum Pyrrhost, Karthago most a spártai Xanthipposzt állította hadai élére. Xanthippos 255-ben tönkretette Regulus seregét s őt magát is elfogta ; Karthago pedig ismételte Róma hibáját s gazdagon megajándékozva hazaküldte a spártai vezért. A Regulus kiszabadítására küldött két római hajóhadat a viharok szétszórta, mire a rómaiak csupán Sicilia védelmére szorítkoztak. Csak akkor vigasztalódtak meg, mikor ott *Panormus* mellett *Caecilius Metellus* győzelmet aratott és 104 harci elefántot elfogott.

Karthago, unván a háborút, mely kereskedelmét megakasztotta, békeajánlattal és a hadifoglyok kicserélése ügyében magát Regulust küldte Rómába. Horatius (III. könyvének ötödik) szép ódája szerint Regulus a szenátust a háború folytatására, a csere megtagadására buzdította. Karthago templomaiban látott rómaiaktól elszedett zászlókat, vérontás nélkül zsákmányolt fegyvereket ; látott hátrakötött kezű szabad római polgárokat. Látta, hogy az afrikai városok kapui ismét nyitva vannak és aratnak azokon a földeken, amiket ők elpusztítottak. De hát ha pénzen kiváltják is, bátrabbak lesznek-e azok a katonák ? A gyalázatot biztos romlással ne tetézzék. A bíborszínre festett gyapjú többé sohasem lesz fehér. Az eltűnt valódi bátorság többé nem tér vissza. Mint a törből megszabadult szarvas, bátor lesz az is, ki megszabadult a hitszegő ellenségtől. Más csatákban öli, vágja a punt, míg azelőtt türte kezeinek hátrakötését s félt a haláltól. Szégyen tárgyalni a békéért, mikor harcolni lehet. »Oh Karthago, milyen nagygyá lettél Róma romjain !«

Nem indították meg felesége és gyermekei csókjai, mint egykor Coriolanust ; komoran nézett a földre, míg tanácsát az atyák el nem fogadták. Karthagóba, hol szenvedések vártak reá, adott szavához híven oly nyugodtan tért meg, mintha csak a venafranusi mezőkre, vagy a lakedaimoni Tarentumba térne pihenni. Polybios hallgat róla, de a hagyomány úgy tudta, hogy a karthagóiak halálra kínozták a bátor rómaid. Köleseytől mi úgy tanultuk, hogy Leonidas csak Spártáért, Regulus csak Rómáért, Zrínyi csak Magyarországért halhatott meg ; s Eötvöstől úgy, hogy Hellas és Róma lehet minden hely, hol az emberek hazájukat szeretik s érte halni tudnak.

Regulus szavai nem hatottak a földművesekre, kik teljesen beérték volna vele, ha a partokat a kalózok ellen biztosítják ; de lelkesítették a kereskedőket és a tőkepenészeket, kik a szomszédos tengeren és szigeteken a karthagóiak jövedelmes üzleteit maguknak akarták megszerezni. Mikor tehát a púnok új vezére, *Hamilkar Barkas*, rendre pusztította Itália partjait : közadakozásból 200 új hajót építettek, melynek 60.000 emberével *Lutatius Catulus* az *Aegates szigeteknél* (Sicilia északnyugati partjain) 241-ben döntő diadalt aratott s a karthagóiakat Siciliából végképp kiszorította. Az ú. n. *első pún háború* (264—241.) következtében Karthago kifáradt. A gyorsan megkötött békében lemondott a szigetről s hadikárpótlásul 3200 talentumot (16 millió koronánál többet) fizetett. Róma meg lehetett elégedve. Hétszáz hajót vesztett, de megalázta a világ első tengerészállamát, ő maga is tengeri hatalommá emelkedett és Hieron syracusaei országa kivételével megszerezte Itália szárazföldén túl az *első tartományt* (provinciát), a gazdag és termékeny Siciliát.

Róma éppen akkortájt alakította meg 35-ik és utolsó tribusát. Italia közigazgatásának ehhez a beosztásához mindvégig hű maradt. A szárazföldön kívül tett hódításokat már más elvek szerint kormányozta. Sicilia és azután minden többi tartomány élére kormányzó és legfőbb bíró gyanánt egy-egy praetort állított. Az adó beszedésére és a pénzügyek intézésére quaestorokat rendelt. A hódoltakat nem kötelezte hadiszolgálatra s meghagyta földjeiket, önkormányzatukat; csak a termés tizedét és a be- és kivitel értékének 5%-át követelte tőlük.

Pár év múlva (237-ben) megszerezte már a második és harmadik tartományt is. Ugyanis Karthago fizetetlen zsoldosai föllázadtak s önként följárlották Rómának *Sardinia* és *Corsica* szigetét. Róma el foglalta mindkettőt, sőt azon a címen, hogy helyreállította a nyugalmat, még 1200 talentum hadikárpótlást is fizettetett Karthagóval. Semmit sem törődött azokkal a jogokkal, miket érintkezéseikben a nemzetek idáig tiszteletben tartottak.

Nyolc esztendő múlva a rómaiak már a mai Magyarország legdélnyugati részeit is megtámadták. A kelta (gallus) *skordiskok* ugyanis, kik Illyria és Thrákia északi tájain illyrekkel és thrákokkal keveredve laktak, rettegésben tartották az egész görög félszigetet s a delphoi jóshelyig kalandoztak. A dalmát partokon valóságos kalózállamot alapítottak, melynek *Teuta* volt a királynéja. Hajóik nemcsak a görögöket, hanem az itáliakat is fosztogatták. Róma, mely az imént szerezte meg a Tirreni tengert, az Adria biztosítása végett 229-ben 200 hajót küldött ellenük. Rablóváraikat bevette s némely részüket adófizetésre kötelezte, a tőlük megszabadított Apollonia és Epidamnus görög tengeri kikötőkkel és Korkyra szigetekkel szövetségre lépett s így az Adria túlsó partján is állást foglalt. A görögök azzal hálálták meg veszedelmes segítségét, hogy a rómaiakat odaengedték az isthmosi nemzeti játékokhoz és így atyafiaknak ösmerték el őket.

Időközben a gallusok, kiknek egyes törzseit Illyriában megalázták, a Po síkságáról 50.000 emberrel törtek Etruriába. A rómaiak a 390. évi veszedelem ismétlődésétől tartottak, midőn *Telamon* kikötője mellett 225-ben végre legyőzték őket. A szenátus *Marcellus* és *Scipio* konzulokat most magának a Po-vidéki Galliának behódítására küldte s győzelmeit a Via Flaminia s várak építésével biztosította.

A Róma alatt egyesült félszigetet ettől fogva Itáliának nevezték s a halmok között egy középszerű folyó mellett alakult város parancsolt annak 6300 km. hosszú egész partvonalán.

II. Karthago nagyhatalmának bukása.

Karthago arisztokráciája, mely gyöngének bizonyult az első pún háborúban s a lázadó zsoldosokkal szemben, a Földközi tenger közepén elvesztett hegemoniája helyett máshol keresett kárpótlást. 238-ban valóságos diktatori hatalommal állította a had- és külügyek élére *Hamilkar Barkast*. A vezér az oltár előtt eskette meg kis fiait, Hannibalt, Hasdrubalt és Magót, hogy örökre gyűlöljék Rómát, hazájok megalázóját. Magával vitte őket Európa legdélnyuga-

tíbb félszigetére, Hispaniába, hogy onnan teremtsen újra Karthago tengeri hatalmát.

Hispaniában idáig csak a déli partok és a Baleárok tartoztak Karthagóhoz. A hatalmas félsziget majdnem kétakkora (587.521 km.²) mint Italia, de jóval kisebb (3644 km.) a partfejlődése; azonban uralkodik a Földközi tengerből a nyílt Atlanti oceanba vezető úton és — a parti hajózás segítségével — Európa és Afrika egész nyugati partvidékét megnyitotta a púnok előtt. Az őslakó ibérek és a bevándorolt kelták már keltiberekké kezdenek összeolvadni, de még jobbadán törzsekre szakadozva éltek a felvidékeken és a hegyek között. Hódolásuk négy szembetűnő haszonnal kecsegtette a vezért: *új állam alakításával*, mely az anyaország politikai súlyát nagyban emelné; *polgári hadsereggel*, mely az anyaországot fölmentené a zsoldosokkal való bajoskodástól; kimeríthetetlen *ezüstbányákkal*, amik az újabb háborúk költségeit bőven fedeznék; és *hosszú tengerparttal*, honnan az anyaországot minden hadi és kereskedelmi meglepetés ellen biztosíthatnák, az ocean felé pedig föltétlenül az ő kezökbe adnák a tengeri hegemoniát. A fődolog mindenesetre a kereskedelmi előny megtartása volt. Róma nem is aggodalmaskodott Új-Karthago alapítása és amiatt, hogy Hamilkar, mint igazi uralkodó, pénzt veretett, hadsereget tartott, egyes törzseket erőszakosan hódított meg. Csak annyit kívánt, hogy ne terjeszkedjék túl az Eborus (Ebro) vonalán s ne háborgassa a félsziget partjain levő görög városokat, melyek közül Zakynthossal vagy, a hogy a rómaiak nevezték, Saguntummal szövetségben is. A meggyilkolt Hamilkar helyébe a sereg 229-ben vejét, Hasdrubalt, ennek megöletése után pedig 221-ben a huszonhétéves *Hannibalt*, Hamilkar fiát választotta vezérül s így jóformán örökössé tette ezt a méltóságot a családban. A karthagói tanács kedvetlenül, de megerősítette a választást, hogy Hispania valamiképp külön ne szakadjon.

Az ifjú vezér a most már teljesen begyakorolt sereggel néhány lázongó törzset levervén, saját felelősségére egyenesen Saguntumra támadt, mely a keleti part közepén, a Baleárokkal szemközt, semmiesetre sem maradhatott független. A görögök hősiiesen védték magukat ledőlt falaik omladécai közt, miközben új falakat építettek. Mikor a római segítségre nyolc hónapon át hiába várakoztak, a leggazdagabbak a piac közepén önként égették el magukat és kincseiket, mások magukra és családjaikra gyújtották házaikat. A többit a karthagóiak vágták le vagy adták el rabszolgáknak. A rómaiak Karthagótól hiában követelvény a békebontó Hannibal kiadatását, 218-ban megizenték a háborút.

Róma egyik serege Siciliából 160 hajóval magára Afrikára, a másik Pisából 60 hajóval Hispaniára akart törni. Hannibal hispaniai hadakat küldött Afrika oltalmára; egy másik sereg élén öccsét Hasdrubalt hagyta Hispaniában, hogy azt Karthago és a Barkas-család számára megtartsa; a harmadikkal a Pireneusokon át önmaga indult Galliába. Kelta katonáival annak kelta népségét is csatlakozásra bírta, s az Alpokon át váratlanul akart Itáliára törni. A *hajós-népet* ki várta volna »Helvetia hófödte ormai« felől? Publius Cornelius *Scipio* csak Massiliában értesült, hogy Hannibal már a Rhône felé közeledik; mire öccse, *Cneius Scipio* vezetése alatt seregének egy részét Hispania szemmel-tartására küldvén, ő maga a többivel Észak-Itália védelmére sietett vissza.

Mintegy ötven tudós külön könyvekben találgatja, valjon Hannibal a Kis-Szent-Bernát hágóján, a Mont-Genèvren, vagy (ami valószínűbb) a Mont-Cenis-n kelt-e át? A földolog, hogy 15 nap alatt átkelt. 50.000 főnyi gyalogságának csak a fele, 9000 lovasából csupán 6000 maradt életben, 37 elefántja pedig jobbadán odaveszett. Valószínűleg maga sem sejtette, milyen földrajzi nehézségekkel kell megküzdnie. Csalódott a felső Po-vidéken lakó keltákban is, akik nem a rómaiakkal, hanem vele szálltak szembe. A Ticinustól keletre lakók szintén csak akkor csatlakoztak, mikor Hannibal *Vercellaenél* (Vercellinél) megverte Scipiót, mielőtt a Tiberius Sempronius Longus konzul sicíliai seregével egyesülhett. A Po jobbparti mellék-vize, a Trebia mellett a két konzul egyesült hadait is szétszórta.

Senki sem tarthatta volna föl Hannibalt, ha eszébe jut, hogy egyenesen Rómára törjön; azonban kétes értékű hadikaland helyett teljes győzelemre vágyott. Fáradt, megfogyott hadait téli szállásra vezette, hogy rendbehozza, kiegészítse és kelta szövetségeseivel közös hadakozásra tanítsa be. Róma új konzuljai közül a patricius Cn. Servilius a Via Flaminia, a plebeius C. Flaminius a Via Cassia felől várta támadását, mert néhány év előtt a gallusok is erről támadtak. Magát Rómát 8000 ember fődözte. Azonban a kiszámíthatatlan pún 217-ben a megáradt Arno mocsarain Fae-sulae irányában úttalan úton tört Flaminiusra, ki, népszerűségét féltve, nem várta be társát, a patriciust.

A *Trasimennus* (most Perugiai) tó mellett megütközött és katonái nagy részével együtt elesett. Tíz nap múlva Hannibal már az Adriai tenger partjain portyázott. Az öreg Quintus *Fabius Maximus*t a rómaiak ezekben a válságos napokban diktátorrá tették s hadait az idősebb korosztályok behívásával növelték.

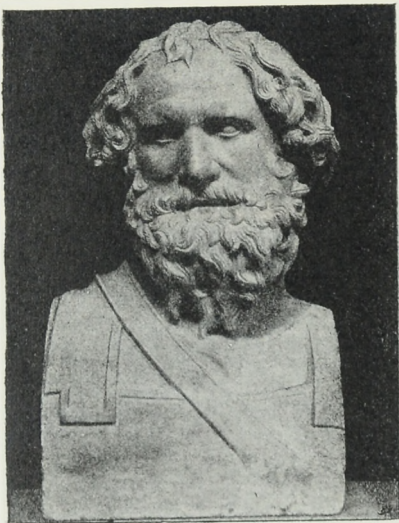
Hannibal a keleti partok mentén haladt Apulia felé, hogy Rómát elszáktítsa minden szövetségéstől és területét csupán Latiumra korlátozza. Campaniát és Samniumot függetlenséggel kecseltette. További célja az volt, hogy Sardiniát és Sicília nyugati részét visszahódítsa Karthago részére, hogy Syracusaenak Rómával való szövetségét felbontsa s Rómát száz év előtti jelentéktelenségébe kergesse vissza.

Fabius tudta, mi forog kockán, mikor Latium felől Apuliába nyomult. Lépten-nyomon követte ellenségét, de nem ütközött meg vele s nem gátolta Beneventum, Campania, Samnium fölverésében. Csak akkor rontott a púnokra, mikor éppen ebédelni, pihenni, aludni akartak. Mire sorakoztak, már megint

110. ábra. Hannibal mellszobra. (A nápolyi nemzeti múzeumban.)

eltűnt a jól ösmert hegyek, völgyek között. Elfogta eleségüket, hadi szállítmányaikat stb. Mindenképpen zaklatta, fárasztotta, Campaniában pedig egyszer

111. ábra. Archimedes.

úgy bekerítette őket, hogy csak nagy bajjal vághatták magukat keresztül. Hannibalt bosszantotta, hogy nem ad alkalmat nagyobb diadalokra, mik nélkül nem nyerhette meg a föllázított itáliai népek bizalmát. A római nép is zugolódott a »késedelmező« (Cunctator) vezér ellen s a melléje rendelt *Minucius* lovassági tábornokot (magister equitum), egészen szokatlanul, szintén diktátori hatalommal ruházta föl. Csak akkor fordult a bizalom ismét *Fabius Cunctator* felé, mikor a heves *Minucius* megszabadította attól a szégyentől, hogy Hannibal seregestől elfogja.

A dictatura ideje különben is lejárván, a rómaiak az új konzulokra, *Aemilius Paullus*ra, a nyugodt patriciusra és *Terentius Varrora*, a Kleon-féle jellemű plebeiusra bízták. Varro képtelenségnek tartotta, hogy Itália földjén 8 légió 86.000 embe-

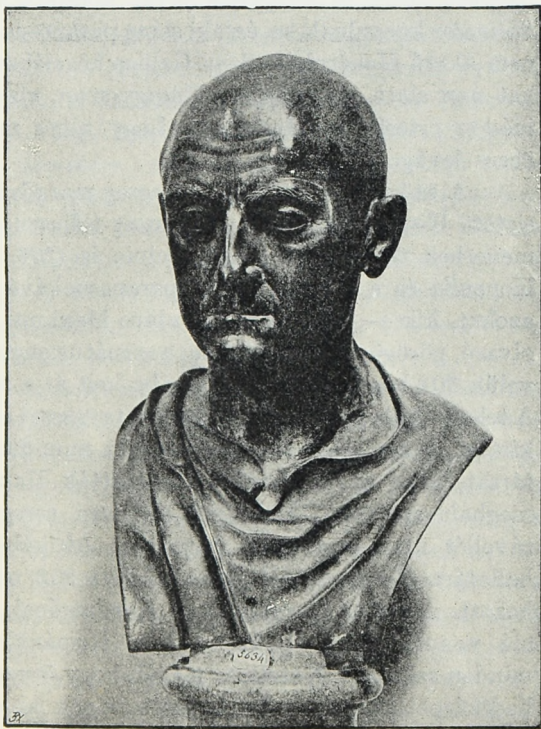
rével ne győzzön Hannibal 40.000 gyalogja és 10.000 lovasa fölött. Hiszen ezt a nagyon is vegyes nyelvű sereget inkább a vezér lángeszében és győzhetlenségében való bizalom, mint valami jól megértett közös eszme tartotta össze. Mint Marathonnál Miltiades, azon a napon akart támadni, mikor a vezérlet sora reá kerül; *Cannaenál*, az *Aufidus* (Ofanto) torkolatánál, hol különben is hadi tárházai állottak, kedvezőtlen helyzetben is ezért fogadta el a csatát 216. aug. 2-án. Hannibal kitűnő lovassága döntött; *Aemilius Paullus* hetvenezred magával elesett, a sereg többi része fogságba jutott s Varro csak hetvened magával futhatott *Venusia* felé. Nagyobb veszteség a rómaiakat sohasem érte.

A szenátus azonban köszönetet szavazott a menekülő Varronak, hogy nem esett kétségbe a haza sorsa fölött. Behítt minden korosztályt; fölfegyverezte még a rabszolgákat, az elfogott adósokat és a rabokat is, ha mással nem, a templomokban régi diadalok jeleként őrzött fegyverekkel. Huszonhárom légiót állított talpra, tízzel többet mint a mult évben. Az elesettek gyászolását 30 napra szorította; a púnoknak a foglyok kiváltása végett küldött követeit be sem bocsátotta a városba, ellenben annak mind a négy sarkán elevenen ásatott el egy-egy púnt, hogy megnyugtassa a kishitűeket. Hevesebb tűz lángolt ereikben, mint őseikben az alliai veszedelem után. Nagyobb sohasem volt ez a nép, mint szerencsétlensége napjaiban.

S a karthagói sohasem volt kisebb. Egyiptom kivételével, mely vele az elsőségért vetekedett, a Földközi tengernek minden állama az ő pártján volt, Makedónia pedig és (*Hieron* halála után) *Syracusae* egyenesen szövetségét ajánlotta. Nagy-Görögország tőle várta felszabadítását; Campaniában *Capua*

abban a reményben hódolt neki, hogy Itália fővárosa lehet; s Hasdrubal Hispaniából új csapatokkal indult bátyja segítségére. Azonban a karthagóiak első felbuzdulására a kalmár nép hideg számítása következett s talán az a félelem, hogy Hannibal a két félszigetet az összekötő Galliával együtt független kelta (gallus) birodalommal alakítja. Éppoly könnyedén szakad el az anyaországtól, mint hajdanában Dido. Csak úgy történhetett, hogy kifáradt, megfogyott seregével ellenséges földön majdnem egészen magára hagyta az akkori világ legnagyobb hadvezérét, kinek sohasem bocsátotta meg, hogy ezt a dicsőséges háborút az anyaország akarata ellen kezdte.

215-ben már meg is tört a Hannibal győzhetetlenségébe vetett hit. Campaniából, hol katonái kényelmes téli szállásaikon elpuhultak, a hős *Claudius Marcellus* Nola alól visszanyomta Capuáig. Testvére Hasdrubal sem hozhatta be a hispaniai segítőhadakat, mert a rómaiak északi serege visszaverte. Sardinia alatt zátonyra jutott a karthagói hajóhad, melytől oly sokat remélt s Marcellus ellenállás nélkül kelhetett át Siciliába, mely a római haderő kivonása és Syracusae elpártolása után majdnem teljesen Karthagónak hódolt. A római vezér nem könnyen boldogult Syracusaevel, melyet *Archimedes* a tudomány minden eszközével védett. 212-ben azonban Marcellus bevette a várost és műkincseivel, tudományos eszközeivel Rómát gyarapította és ékesítette. Olyan példa, melyet Európa azóta gyakran követett. Hannibal ugyanakkor Tarentum és néhány más itáliai görög kikötő elfoglalásában keresett kárpótlást; de ezzel sem bátoríthatta föl szövetségét, Philippos makedóniai királyt, hogy a rómaiaknak a görög partokon való terjeszkedését Itália szemközt eső partjainak megszállásával torolja meg. Maguk a rómaiak, kik Karthagót a tengeren amúgy is elvágták Itáliától, Valerius Laevinust egy hajóhaddal most egyenesen Philippos és az acháji szövetség ellen küldték s az *első makedóniai háborút* (215—205.) végre is sikerrel fejezték be. Akkortájt történt ez, midőn Hannibal, hogy Capua ostroma alól elvonja a rómaiakat, egész erejével Róma alá nyomult. Szállóige lett a nép első felriadásából, hogy ott áll a kapuk

112. ábra. Az idősebb Scipio Africanus; (Bronz-mellszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

előtt (»Hannibal ante portas!«), de a csukott kapuk, erős falak mögött a másik pillanatban a nép védelemre készült. Mikor a pún vezér csalódva sietett vissza Capua alá, azt a helyén maradt római sereg már bevette, a főbb pártosokat kivégeztette s két év múlva Tarentumot is visszafoglalta.

Marcellust Venusiánál Hannibal időközben seregestől levágta, Bruttiumból azonban most már éveken át nem mozdulhatott ki s a külső világgal való összeköttetését csaknem egészen elvesztette. Az ő megsemmisítésénél Róma most már előbbrevalónak tartotta *Hispania elfoglalását*. Ott az ifjú *P. Cornelius Scipio*, kit atyja és bátyja halála megbosszulásának vágya is vezetett, Új-Karthago (Carthagera) elfoglalása után valóban nevezetes sikereket ért el. Viszont Hasdrubal Hispania megtartásánál is fontosabbnak vélte bátyja, Hannibal, itáliai politikájának sikerét. Scipióval keveset törődve, öccsére Magóra bízta Hispania védelmét s ő maga a derékhadddal 207-ben az Alpokon keresztül minden nehézség nélkül tette meg bátyja mesteri útját. Róma újabb válság előtt állott, mert földjei évek óta parlagon hevervén, az adót már latin szövetségesei sem akarták fizetni, a többi pedig Hannibal és Hasdrubal egyesülése után kétségkívül az ellenséghez csatlakozott volna. Valódi mesterfogás volt *Gaius Claudius Nero* konzul haditerve. Az umbriai Narniában tervezett egyesülés megakadályozása végett, Lucaniában Hannibal átmítása végett csupán némi megfigyelő hadtestet hagyott hátra és seregének javát kocsikra ültetve, egy hét alatt *M. Livius Salinator* konzulnak, az északi sereg parancsnokának segítségére vitte. Az ütközni nem akaró Hasdrubalt Sena Gallica közelében, a Metaurustól délre, megverte s hat nap alatt, mondhatni villámgyorsan, visszatérvén, durva, de kézzelfogható módon értesítette Hannibalt, hogy nincs mit várnia: előőrsei közé dobatta öccse levágott fejét.

A szörnyű hírre *Mago* a sereg maradványával együtt bátyja segítségére sietett Hispaniából, mely már most teljesen meghódolt a rómaiaknak. Diadalmenetben tért onnan vissza Scipio is (206.) és meghiúsította minden tervét. Konzullá és a szicíliai hadak parancsnokává tétette magát s hogy megcáfolja azokat, kik — mint az öreg Fabius Maximus — nem bíztak a görög könyveket olvasó, görögösen járó ifjában, a szenátus engedelmével önkénteseket toborozott, velük 204-ben egyenesen Afrikába kelt át s magát Karthagót vette ostrom alá. A telet nagy szorultságban töltötte, tavasszal azonban megverte Syphax numidiai királyt, a rómaiakhoz pártolt másik numidiai királynak, Massinissának vetélytársát, mire a karthagóiak hazahítták Hannibalt és Magót. Mago útközben meghalt sebeiben, Hannibal azonban serege romjaival huszonhat esztendei távollét után csakugyan hazament Afrikába. Scipio büszke békefeltételeinek hallatára *Naraggaránál Zama* mellett 202. okt. 19-én döntő ütközetbe bocsátkozott. A csatát elvesztette és Karthagónak (201.) békét kellett kötnie a falai alá vonuló győzővel. Lemondott Hispaniáról s a Földközi tengerben levő minden szigetről. Kötelezte magát, hogy ötven év alatt tízezer euboiai talentum hadikárpótlást fizet, s 500 hajóját tíznek kivételével kiszolgáltatja. Európában seholsem, Afrikában pedig csak a római szenátus engedelmével visel háborút. Massinissát elősmeri Numidia egyik királyának, idegeneket pedig többé nem fogad zsoldba. Karthago egyszerű afrikai ország lett; nagyhatalma elveszett.

Ennek a *második pún háborúnak* (218—201.) világtörténelmi jelentősége abban áll, hogy *Európa az európaiaké maradt*. A sémieknek újabb ezredévig, az arabok megjelenéséig kellett várakozniok, hogy újra megkísértsék a Földközi tenger északi részén való terjeszkedést.

III. A római világbirodalom megalapítása.

A karthagói béke nagyon meglepte Kelet hatalmasságait, a diadochosok utódjait. Közönyösen egyik sem nézhette, hogy összetört az az erő, mely Föniciától Herakles oszlopáig mindenütt uralkodott a tengeren. Még kétséges volt, az idáig lenézett Itália *tud-e* élni a hatalmával, melyhez oly váratlanul jutott; de természetesnek tarthatták, hogy élni *akar* vele. Amikor Itália, Hispania és Karthago már a rómaiaké volt, Görögország és Makedónia biztosra vehette, hogy legközelebb reá kerül a sor; mert Rómának Kelet felé csak rajta keresztül lehetett terjeszkednie. 206 óta az illyr partokon rómaiak uralkodtak. Nyugattól ekként jóformán elzáratván, Keleten keresett kárpótlást. Mikor a következő évben (205) Egyiptom királya a gyermek *Ptolemaios Epiphanes* lett, a »nagy« *Antiochos* szíriai királlyal a Ptolemaiosok ázsiai birtokainak felosztására szövetkezett. 201-ben *Philippos* ellen Egyiptom kormányja Róma szenátusától kis királya gyámságának elvállalását és segítségét kérte. Róma Philippost először is elszigetelte. Antiochost egész Szíria királyának ösmerte el, a szövetség felbontására bírta s 200-ban háborút üzent Makedóniának. Eleintén bágyadtan harcolt, mert a pún háború nagyon megviselte; azonban a háború negyedik évében (197), midőn a görögök melléje álltak, a thessaliai *Kynoskephalai*-nál *Quinctius Flaminius* fényes győzelmet aratott. A légio megtörte a falanx varázsát. Philippos a békében 1000 talanton hadisarc fizetésére s arra kötelezte magát, hogy hadihajóit kiadja, 5000 embernél nagyobb sereget nem tart, Róma engedelme nélkül szövetséget nem köt, háborút nem kezd s beéri Makedónia határaival. Leírhatatlan lelkesedést keltett, mikor Flaminius a szenátus megbízásából 196-ban az isthmosi játékokon *az összes görög államokat szabadoknak nyilvánította*. De mikor a spártai Nabist leverte, gyanakodni kezdtek, és mikor 194-ben távozott, már a szíriai Antiochostól várták szabadságukat.

Hannibal Karthago zilált ügyeinek váratlanul gyors rendezésével Rómában azt a hitet keltette, hogy megtorló háborúra készül. A kiadatását követelő rómaiak elől Antiochoshoz menekült s arra ösztönözte, hogy Makedónia, Görögország és Hispania fellázításával egyidőben sereget küldjön a púnoknak és azután egyesült erővel támadja meg Itáliát. Ennél nagyobb veszedelem még a perzsa háborúk idején sem fenyegette Európát. Antiochos, akit nagynak neveztek, kicsinyesnek mutatkozott ily hatalmas tervekkel szemben. 192-ben nem Itáliába, hanem csupán Rhodosnak, a rómaiak szövetségesének, háborgatására küldte Hannibalt; ő maga Euboiát szállta meg s Görögországban igyekezett hangulatot kelteni maga iránt. Azonban a rómaiak *thermopylai* győzelme (191) következtében csak kevesedmagával menekülhetett vissza Ázsiába, hol most már saját birodalmát, Szíriát kellett mentenie. A segítségére siető Hannibalt a rómaiak elzárták a királytól, kit egyik csapás a másik után ért. *Magnesia*

mellett (Smyrnától északkeletre) a két Scipio olyan határozottan megverte, hogy azonnal oda kellett hagynia a Taurustól, a népeknek és az országoknak ettől a nevezetes határától, északra eső területeket. Scipio Ilionban mint rokonokat üdvözölte a görögöket s Rhodos és *Pergamon* területét az Antiochostól elvett földekkel növelte. A 189-ben kötött béke forma szerint is megfosztotta Antiochost kisázsiai hódításaitól; 15.000 talanton hadikárpótlás fizetésére, tíznek kivételével az összes hadihajók kiadására s annak megigérésére kényszerítette, hogy Róma beleegyezése nélkül nem kezd háborút. Tizenkét év alatt *tehát három nagyhatalmat tört össze* Róma: 201-ben *Karthagót*, 197-ben *Makedóniát*, 189-ben *Sziríát*. Hannibal, ki Prusias bithyniai királyhoz menekült, Róma ellen még egyszer fel akarta kelteni Kis-Ázsiát. De a világtörténelem egyik legeszesebb vezére és államférfia csak öngyilkossággal menekülhetett a kiadatás szűgyene elől (183). Messene ugyanekkor itatott mérget *Philopoimen*-nel, ki Peloponnesost még egyszer egyesítette. Száműzetésben halt meg maga Publ. *Scipio*, a zámái hős is, ki erőtlenebb volt a pártoskodással, mint három nagyhatalmassággal szemben. A hazaszeretet győzteseknél, győzötteknél egyaránt hálátlansággal találkozott; de a hálátlanság még sem ölte ki a hazaszeretetet. Mind a hárman »túrtek érte mindent, ami bánt: kint, szűgyent és halált; de el nem szenvedték, el nem túrték vérök gyalázatát«.

Négy esztendő múlva (179) elkeseredve halt meg *Philippos* is, aki Makedónia területének növekedését még azon megalázkodása árán sem érthette el, hogy a mult háborúban Rómát segítette. Törvénytelen fiára, *Perseus*-ra (179—168) a panhellenizmus lángragyújtásának s a görög szabadság helyreállításának feladatát hagyta örökségül. *Perseus* azonban addig-addig vesződött egy nagy szövetség összeállításával, hogy a rómaiak végre is megelőzték. 171-ben Görögországba nyomultak, hol a hellének *Perseus* gyámoltalanságának láttára nyugton maradtak. Magában Makedóniában a rómaiak *Aemilius Paullus* vezetése alatt 168-ban *Pydna* mellett nagy győzelemmel fejezték be a harmadik és utolsó makedóniai háborút. Zsákmányul ejtették a királyt kincseivel együtt s Makedónia mostantól fogva négy külön köztársaságra darabolva adózott Rómának. Illyricum újra meghódolt. Antiochos Epiphanes sziriai király Alexandria alól hazatarkodott Sziríába. Nem is gondolt többé arra, hogy meghódítsa Egyiptomot, melynek gyámjai a rómaiak lettek olyanformán, mint korunkban az angolok.

A nagy Alexandros örökségével a pydnai csata óta máris Róma rendelkezett; sőt elérkezettnek látta az időt, hogy a Földközi tenger medencéje körül tőle függő országokat egy *egységes római birodalomba* olvassza. Marcus *Porcius Cato* s mások a szenátusban váltig hibáztatták azt a szabadelvű politikát, mely beéri a hódolat pusztá bejelentésével, a belső ügyekben azonban a hódoltaknak teljes függetlenséget biztosít. Szerintük Róma annak a veszedelemnek teszi ki magát, hogy ha kereskedelem, ipar, gazdaság, irodalom, művészet stb. tekintetében ez országokat önállóan engedi fejlődni, anyagi és szellemi erejük összeszedésére s nemcsak versenyre, hanem nyílt támadásra, függetlenségüknek visszavívására bátorítja őket. Cato valóságos agyonbeszélésre, obstrukcióra szánta el magát, mikor a legtávolabb eső kérdések tárgyalásakor is azzal fejezte be szónoklatát, hogy »Karthagót el kell törölni a Föld színéről«. (*Ceterum censeo Carthagi-*

nem esse delendam.) Olyan kívánság, mely mindenütt hangzik, hol az egységes állam alapításának ábrándját a gyarmatviszony megteremtésével akarják közelebb hozni a valósuláshoz.

Római nagykereskedők és bankárok örömet láttak, hogy Massinissa numidiai király mindenképpen zaklatja Karthagót. Nem adtak elégtételt Karthagónak akkor sem, mikor a Kis-Syrtis mellékének elfoglalása miatt panaszkodott. Mikor azután fegyverrel szorította vissza a tolakodót, 149-ben Róma háborút üzent a gyűlölt városnak, mely Róma szövetségesét Róma engedelme nélkül támadta s így a 201. évi békét megsértette. Karthago teljes elégtételt ígért s 300 kezeset küldött Itáliába. Mikor a légiók mégis átjöttek, békés hajlmainak bizonyítása végett önként adott át 200.000 fegyvert. A szenátus ezt is keveselte olyan városból, melynek 700.000 lakosa volt. Karthago lerombolását s azt követelte, hogy lakosai 80 stadiummal (15 km-rel) odább, a tengertől messzire építsenek maguknak új várost.

A karthágóiak azzal válaszoltak, hogy bezárták a kapukat, kivégezték a gyávákat, kik most is hódolásról beszéltek, visszahítták száműzött vezérüket, az ifjabb *Hasdrubalt*, és mindhalálig való küzdelemre szánták el magukat. A templomokban fegyvereket kovácsoltak, házaik fedeléből új hajókat építettek. Mikor a körülzárt városban a hajókötelekhez való kenderből kifogytak, a nők levágott dús hajfürtjeiket adták oda; ékszereiket már előbb beszolgáltatták az állam kincstárába. Férfiak, nők éjjel-nappal hordták a köveket a falak kijavításához. Árkokat ástak és, jobbak hiányában, az oltárok mellett rozsdásodó régi fegyverekkel őrködtek a bástyákon. A rómaiak két álló esztendeig nem boldogultak velük. A harmadik esztendőben, mikor *Scipio Aemilianus* (a pydnai győző fogadott fia) lett a vezérük, több hónapi munkával elgátolták a kikötőt a tengertől, de nem tudták megakadályozni, hogy a karthágóiak másikat ne ássanak. Hosszú előkészület után 146-ban Scipio végre rohammal vette be a várost, hol azonban még hat napi borzasztó utcai harc várt reá. A hat-hétemeletes házak égése, a sebesültek halálhörgése úgy elrémitette Hasdrubalt, hogy Byrsa fellekvárból olajággal ment Scipio elé s térden állva kért kegyelmet. Felesége Asklepios templomának fedeléről undorral nézett reá. »Büntesd meg a gyalázatosat, ki elárulta isteneit, hazáját, feleségét, gyermekeit!« riadt Scipióra és gyermekeivel együtt a lángok közé vetette magát. »De szellemét a tűz nem égeté meg, mert az maga tűz«: az »Écrasez l'infame« valamivel több mint tizenkilenc század mulva Voltaire ajkain újra megrázta a világot. A karthágói asszony jajkiáltása felhívás lett az emberiség minden szegényének kiirtására.

Tizenhét napig égett a sémiek legfényesebb városa. Scipiónak eszébe jutottak Homeros versei:

»Eljön majd az idő, mikoron szent Trója leomlik
S dárdavető Priamos, Priamosnak népe kipusztúl...«

Karthago leomlott. Főutcáján Scipio ekével szántatott végig annak a jelével, hogy nem város többé; s hogy ne is legyen, megátkozta, aki valaha felépítné. Hol állottak a várfalak, a francia kutatók 1900-ban csak abból gyanították, hogy ráakadtak a tövükbe ástott sírokra, melyekben kard helyett még a férfiak oldalán is többnyire tükröt találtak. Róma az ezredéves Karthago pusztulását

egyszerre ünnepelte a maga hatszázados fennállásának dicsőséges évfordulójával. Ha ezt a kettőt össze nem kötheti, a világ folyása teljesen más irányt vesz; Európa s vele a világ műveltsége talán sohasem éri el azt a fokot, melyen ma áll. Mert Karthago az akkori világ legragyogóbb, leggazdagabb fővárosa volt ugyan, melynek hajói századok óta az ösmert tengereken mindenütt jártak, de a népeket (mint sokkal utóbb a spanyolok Amerika aranyos vidékeit) csak kizsákmányolták, és nem kárpótolták sem anyagi, sem szellemi javakkal. Emberiességet nem terjeszthettek azok, kik bíborba, bársonyba öltözködve, gyöngyöktől, drágakövektől ragyogva is emberáldozatokban, varázslatokban és erkölcsitelenségekben gyönyörködtek. Vallásukat, nyelvüket, kereskedelmüket olyas kiváltságnak tekintették, melyben nem osztottak senkivel, de uralkodni akartak mindenkin. Századokra elnyomtak egy-egy népet, de csak annyit értek el vele, mint minálunk a törökök, kiknek műveltsége hatástalan, mert zárkózott maradt; sőt kárt okozott, mert a rajta kívül állók fejlődését akadályozta. Róma háborúi körülbelül annyit jelentettek Európa jövőjére nézve, mint utóbb a keresztesháborúk a sémi mohammedánokkal szemben. Scipio, midőn Karthago romjai közt szavalja Homeros verseit, körülbelül az a jelenség, mint Bouillon Gottfrid, midőn az éppen elfoglalt Jeruzsálem kormos falai közt zsoltosmákat énekelve halad a Megváltó sírja felé.

Erős hit hevítette mind a kettőt, a vallás, faj és világnézet különbsége iránt érzett gyűlölet. Enélkül egyik sem tehetett volna szolgálatot az európai műveltség ügyének: a római Scipio a görögnek, a francia Bouillon a kereszténynek. Hiszen a letiport műveltség helyébe egyik sem a maga nemzeti kulturáját állította. Mit nyer vele Afrika tartomány, ahogy mostantól fogva a karthagói államot nevezték, ha a föniciai műveltséget egyszerűen rómaival kell föleserélnie? A hatszázados Rómának idáig nem volt egyetlenegy nagy költője, nagy bölesésze, matematikusa, csillagásza és más tudósa; nem volt egyetlenegy híres festője, szobrásza, sőt teljesen önálló építésze sem; Hannibal hadvezéri lángeszét pedig legyőzői sem közelítették meg. Ha ebben a három háborúban Karthago helyett Róma esik el, ma senki sem panaszkodnék középiskoláink ellen, hogy latin nyelvvel ölik a deákokat; és a tanulók nem a Tiberis torkolatánál, hanem a castaliai forrásnál olthatnák szomjukat.

Hannibalt az a Scipio verte le, kit Cato görögössége miatt gyűlölt; Hasdrubalt az, aki Karthago égésekor Homeroszt szavalta. Homeros eszébe jutott-e Mummiusnak, midőn Scipióval egyidőben gyújtotta fel az akkori görög műveltség és kereskedelem középpontját, az achaiái szövetség fővárosát, Korinthost, bujdosóvá tette 300.000 lakosát, műkincseikkel Rómát diszesítette s megátkozta, ki ezeket a kormos falakat valaha felépítené? Ennek a városnak is pusztulnia kellett, mert kereskedelme a római nagykereskedők érdekeit fenyegette s mert élére állott annak a háborúnak, melyben görögök oltalmazták szabadságukat a rómaiak ellen. A római azonban, ki Karthagóban egy idegen fajt akart eltiporni, Hellasban saját fájának erősödését kereste. A légiónak a római állam nevében, de barbár rombolásaik közt is a görög műveltség részére hódítottak. Katonai észjárással rómainak mondhatta a görögöt mindjárt, amint még azon évben leverte *Hellast* és *Makedóniát* s amazt *Achaia*, emezt saját neve

RÓMAI OSTROMGÉP.

alatt római tartománnyá tette. Pergamon görög királya, III. Attalos, éppen a görögség veszedelmének idején jut arra gondolatra, hogy kincseit, sőt országát is Rómára hagyja, mely halála (133) után négy esztendővel a kétségbeesetten küzdő Pergamont *Asia* néven csakugyan be is kebelezte (129).

A távol nyugaton, *Hispania* partjain, a görög városok elég készségesen hódoltak, a félsziget belsejének »barbár« lakosai azonban tudni sem akartak róla, hogy ők 201 óta egy »innenső« és egy »túlsó« Hispaniának nevezett római tartomány polgárai. A római helyőrségnek 70 éven át folyvást résen kellett állania, s a szenátus az állandó katonaság egy nemét tartotta ottan. A lusitanusok — körülbelül a mai Portugáliában — 154 óta nyílt háborút folytattak a szomszédságukba jutott rómaiakkal, kik végre is hódolatra kényszerítették őket. *Viríathus*, az egykori pásztor, még egyszer fellázította a Quadaquivir és az Ebro közt lakókat, Fabius Maximus kilenc légióját megverte s egy egész hadtestet elfogott. Csak akkor eresztette szabadon, mikor a szenátus elösmerte őt Lusitania független királyának (141). Róma megszegte a békét s meggyilkoltatta a szabadság hőst (139), mire a felkelés új erővel tört ki. A »szép csillag, a honszeretet«, Numantia felett ragyogott leggyönyörűsegebben. Nyolcezer névtelen félistene nyolc év alatt egymásután szalasztotta meg a legvitézebb római légiókat. Midőn Karthago legyőzője, Scipio, 15 hónapi ostrom után végre behatolt (133) Ó-Castilia sásfészkébe, alig néhány száz nyomorultat, hagyomány szerint egyetlenegy talált; a többiek önként átszúrt kebellet égtek el a magukra gyűjtött házak üszkei közt. Pénzüik, kincsük sohasem volt, fegyverüket összetörték, önmagukat elemésztették; Scipio mivel kérkedhetett diadalmenetében? Az Africanus, aki most már Numantinus is lett, büszkén hivatkozhatott reá, hogy Karthago után Hispaniát is római tartománnyá tette (133).

Róma óriásoknak való munkát végzett idáig; pedig csak kötelességtudó, eszes férfiak voltak, akik megteremtették a *köztársaságot* olyan roppant térségen, amilyenre az Északamerikai Egyesült Államok alapításáig, több mint tizenkilenc századon keresztül, egy republikánus sem mert gondolni. Igaz, hogy ezek a yankeek is az ó-római erényekért rajongtak, midőn »gondoltak merészet és nagyot«. Mindenki Róma féktelenül hatalmas lelkét érezte az immár római Földközi tengernek »egyet csapkodó haragjában«. Hanem a történelem mégis ott látja a rab numantiait, aki »leborul hazája földjére, mielőtt határán átlépne. Zokogva nyomja reá a fiúi szeretet búcsúcsókját. Egy csipetnyi port vesz belőle magához. Még egy lépés és . . . olyan mint a tört hajó roncsa, melyet a szélvész kidob a homokra egy sivatagon«. Róma jövője attól függött, a hajótöröttek teremtenek-e ezen a sivatagon oázisokat, amelyeken legalább is oly nyugodtan viselkednek, mint a végtelen birodalom helyett szűk ketrecbe szorult oroszlánok, akiknek »elvették szabadságát, mindenét, de nem vehették el hős tekintetét«.

IV. A görögösség kezdete.

Cato Hispaniában egyetlenegy napon könnyű szívvel romboltatott le nyolcvan várost, de el-eltűnődött, mi lesz Rómából, ha többé senkitől sem kell rettegnie? Pusztán a félelemre senki sem alapíthatta azt az uralmat, mely

immár az anyaországnál legalább is ötszörte nagyobb földre s a közbeeső Földközi tenger 80%-ára terjedett ki. Róma kétségkívül másképp kormányozza tartományait, ha azok egy tagban, nem egy harmadfél millió km²-nyi víz partjain elszórva fekszenek. S másképp kormányozza, ha a légiók Rómából mindenütt pompás hadiútakon és nem törékeny hajókon siethetnek a tartományokba, hogy biztosítsák a lakosok hűségét, s leverjék azokat a támadásokat, mik az állam egységét s épségét fenyegetik. A tartományok praetorai hivataluk első esztendejét Rómában töltötték, a belső és külső politika összes ügyeit vezető szenátus oldala mellett. Csak esztendejük leteltével mentek ki tartományaikba mint *propraetorok* vagy *prokonzulok*, hogy mint helytartók, főbírák és főhadparancsnokok jóformán minden ellenőrzés nélkül, de római szellemben kormányozzanak. A provincia a perzsa szatrapaságra emlékeztetett, amint hogy Alexandros és a diadochosok óta majdnem minden nagyobb állam Perzsia módjára rendezte a hódolt részek közigazgatását.

A tartományokat az állam köztársasági szervezete nem védte meg az apró zsarnokoktól, kiket csak esztendejük lejártával és csak Rómában, a szenátus bizottsága előtt, panaszolhattak be harácsolásaik és erőszakoskodásaik miatt. Egy század mulva már ezekből az apró zsarnokokból kerültek ki Róma nagy zsarnokai, kik veszélyeztették, majd megbuktatták magát a köztársaságot is. A *quaestor*, a tartomány pénzügyigazgatója, szintén csak Róma legridegebb anyagi érdekeit képviselte. Az adóbérlő római bankárok, a publikánusok, megvették az adót mindenkin, akár volt termés, akár nem. A római állam bizonyos általány fejében teljesen kiszolgáltatta alattvalóit kapzsiságuknak. Az önkénnyel szemben csak a szövetséges városok (*civitates foederatae*) voltak védve valamennyire. Az adótól fölmentett szabad városok (*civitates immunes et liberae*) már a *propraetorok* felügyelete alatt állottak. Az önkormányzat jogával fölruházott városok (*civitates liberae*) körülbelül annyira függték tőle, mint pl. napjainkban a rendezett tanácsú városok a vármegyéktől. Fejadó (*stipendium*), földadó (*tributum*), közvetett adó (*vectigal*) pl. tized stb., semmiesetre sem volt alkalmas, hogy a hódolt néppel a rómaiságot megszerettesse.

Róma törvénye, vallása, nyelve, kormánya, erkölce együttvéve hozta közelebb egymáshoz a rómaít, görögöt, púnt, kelt-ibert, gallust, illyrt stb.; de csakis úgy, hogy Róma sem zárkozott el a hódolt népektől. Megösmerkedett erkölceikkel, szokásaikkal, vallásaikkal s belőlük igen sokat elfogadott; de az a nép, mely a családi élet eszményét megteremtette, államéletével uralkodásra tanította a világot. Finom jogérzetével »századoknak szolgált mesgyeül« s az átalakulásnak ebben a hatalmas kavardásában is megőrizte a maga erős egyéniségét. Róma a világtörténelemben szinte példátlan rajongással ragaszkodott ahhoz a darab földhöz, melyen nagysága alapult. Minden római érezte, a mi Ovidius szívét tépte, hogy a honi föld valami varázssal vonzza az embert és szent emlékét sohse felejtí szíve. Rómának minden hódítása egy-egy hazát tört össze. A kárpótlás, amit a levertek nyújthatott, annyiból állt, hogy Rómát új hazája fővárosának nevezte. A hódoltat azonban már a közmondás is figyelmeztette, hogy Rómában római módon éljen. A nemzetiségeknek, akármennyi szabadságot élveztek, egy politikai nemzetben kellett fölolvadniok. Róma az

államban a tartományokat, a férj a családban a feleséget jogokban és tisztességekben részesítette; az uralkodást azonban senkivel sem osztotta meg. Kevesebb nagy embere, de több igazi polgára volt mint Hellasnak. Erős közérzűlete tette olyan ellenállhatatlanná. Bámulatos, a gallus vagy a kelt-iber milyen hamar elsajátította a római nyelvet, a római törvényeket és szokásokat. Lelkesedéssel küzdött a légiókban, s fölemelte az a tudat, hogy rómainak nevezhette magát. De talán épp ily bámulatos, hogy Görögország meghódítója milyen készségesen hódolt Görögország nagy szellemeinek, milyen tartózkodás nélkül fogadta el a görög műveltséget.

A rómaiak félezer évig csak arra használták a stílust, hogy vele törvényeket, szerződéseket, imádságokat, száraz évkönyveket írjanak; a népdalok, gúnyos rikkantások, lakodalmi rigmusok, halotti bucsúztatók s más efélék összegyűjtésére, följegyzésére senki sem gondolt. Elveszték az ősök tetteit dicsőítő vitézi énekek is, csak Livius és más történetírók legszebb mesés elbeszéléseiben csillannak föl ismét. Pyrrhos ellensége, a vak *Appius Claudius* az első megnevezett római író, akinek erkölcsi tanítások (sentenciák) szerzését tulajdonítják. Magához a kastaliai forráshoz egy görög vezette el őket, *Livius Andronicus*. Latin parasztos versekben a rómaiak szája íze szerint Homeros Odysseiája nyomán verses történetet írt, melyet kétszáz esztendeig használtak a római iskolában. A római színpadot azzal teremtette meg, hogy 240 óta darabos fordításaival is csodálatot keltett Rómában Aischylos, Euripides és Sophokles iránt. Kortársa, a latin *Naevius*, a görögöket már óvatosabban utánozta, s a római történelemből, mondakörből és társadalomból vette drámái és vígjátékai tárgyát. Az első római époszban (*De bello punico*) a púnokon nyert győzelmet dicsőítette. Az első igazán római költő, a görög *Ennius* (239—168.), 18 énekben zengte meg Róma dicsőséges történetét, amelyet Aeneason kezdett, a maga korán végzett. Megmutatta, hogy a görög hexameter méltósága a latin költeményben sem vész el. Több hexametert írt mint maga Homeros az Iliasban. Hálás kortársai valóban római Homerosnak nevezték s később is akadtak, kik Vergiliusnál nagyobbak, vagy legalább vele összemérhetőnek tartották.

Plautus (254—180.) hozta divatba a görög jellemvígjátékokat, a rómaiaknak egy századon át legkedveltebb műfaját. A vidám umber már régen meghalt, mikor a színigazgatók még mindig az ő neve alatt akarták megtapsoltatni egyes névtelen írók darabjait. *Statius Caecilius*, ki mint kelta fogoly került Rómába, vígjátékokkal gazdagította népe legyőzőinek irodalmát. *Terentius Afert* (185—159.) szintén fogoly gyanánt hozták Rómába, hol oly fiatalon halt meg mint Petőfi. Reánk maradt vígjátékaiban előkelő hangot, finom magatartást, választékos nyelvezetet vitt a színpadra. *Pacuvius* (219—132.) csupán drámákat írt, melyek tárgyának megválasztásában s feldolgozásában már nem csupán a görögök után indult; ellenben a legtermékenyebb római tragikus, *Accius* (170—94.) megint főképp a görögök mondáiból merített.

A római éposz és történeti dráma (*fabula praetextata*) régebb az elbeszélő vagy éppen oknyomozó történetírásnál. Róma első történetírója, *Quintus Fabius Pictor* (szül. 254.) abban is első, hogy tősgyökeres római létére görögül írta történelmét. Görögül írt barátja is, *Publius Cornelius Scipio*, a római győző.

Mindakettőjük munkáját használta *Polybius* (208—122.), a megalopolisi görög, ki 40 könyvben szintén görögül írta meg a világ történetét. Rómát nevezte a világ urának, de csak úgy jóstolt neki jövőt, ha elfogadja és tovább terjeszti a görög műveltséget. Az előkelő körök csakhamar oly szívesen beszéltek görögül, mint a mostaniak pl. franciául. Öreg korában megtanult görögül a görögösség nagy ostromozója, Marcus Porcius Censorius *Cato* is (234—149.). Mint rajongó római, mégis a nép nyelvén, latinul írta meg hazája történetét, az *Origines* hét könyvét. Ennek a sok görög könyv után olyan hatása volt a római népre, mint a *Thuróczyak*, *Bonfiniak* latin művei után *Heltai* magyar krónikájának a magyarra. *Cato* különben is nagy jelenség a római irodalomban. Abban a köztársaságban, melynek politikai ügyei a szenátusban és a fórumon döltek el, ő gondolt először 150 beszédének összegyűjtésére. A földművelő római nép számára ő írta meg először a mezei gazdaság kézikönyvét (*De re rustica*) már csak azért is, hogy a karthagoi Magonak a szenátus parancsára lefordított könyve meg ne rontsa az ősrómai gazdálkodás módját.

A művészetekben Róma Hellast ösmerte el mesterének. *Vergilius* szerint ezek lehelnek életet az érbe; élő arcot márványból ezek faragnak. Róma művészete az uralkodás; de uralkodásra a művészet is tanította. Azok a görög szobrok, amiket *Marcellus* 212-ben *Syracusa*-ban zsákmányolt, szépségökkel is föllelkesítették a római népet. A diadalmas hadvezérek többé sohasem mulasztották el, hogy görög szobrokkal kedveskedjenek a városnak. *Scipio Asiaticus* (190.) *Kis-Ázsiából* 134, *Fulvius Nobilior* (189) *Ambrakiából* 515 szoborral tért vissza; *Aemilius Paullus* (167.) *Makedóniából* 250 kocsin hozta 70 város márvány, arany és elefántesont szobrait és 148-ban *Metellus* elhozta onnan *Alexandros* 25 testőrének lovasszobrait, *Lysippos* remekműveit. *Zakynthos* táján a tengerben még 1901-ben is találtak szobrokat, melyek szállítás közben sülyedtek el. Ekkor kezdődött tehát a műemlékek gyűjtésének az a legdurvább módja, mely majdnem három századon át, *Nero* koráig tartott. A nagy mesterek rablott művei után görög művészek vándoroltak be, kik »megrendeléseket gyorsan és pontosan teljesítettek«. Öntötték, faragták a szobrokat, pingálták a képeket, hogy a gazdag rómaiak palotáit mentül feltünőbbekké tegyék s a görög életből történelemből, mitológiából vett alakokkal, jelenetekkel töltsék meg. *Pompeji* 2000-nél több freskója közt alig van római tárgyú. Az athénit oly műrekek környezték, amelyek saját isteneiről, nagy embereiről szóltak hozzá. A római úgy érezhette magát ezek közt, mint az a szerencsefi, aki egy régi várral együtt a bukott család őseinek arcképeit is megvásárolta. Görög művészek idővel nevelhettek olyan római művészeket, kik pl. technikában és a hűségre törekvésben megközelítették, néha felül is multák mestereiket; de római nemzeti művészetet nem teremthettek. Ha Rómában utóbb annyi volt is a szobor, ahány a lakos, a műzslés még sem ment át igazán a nép vérébe. Az a csizmadia, ki egy *Apelles*-szel kikötött, irigylésreméltóbb mint egy *Cicero* abban a pillanatban, mikor bevallja, hogy igen sok műremeket látott, de haszontalanságnak tartja a műismeretet.

Az építészetben Róma a III. század közepe (250.) táján kezdett szabadulni etruszk mestereitől, de nem azért, hogy vakon kövesse a görögöket. A két irányt

egyeztetni törekedett s az etruszk templomokra emlékeztető görög prostylost némi változtatással a római templomok jellemző stílusául fogadta el. Őt ilyen templomot építettek a fórumon egymagán, hol az ügyes-bajos emberek számára Cato Censorius most (148.) építtette az első *bazilikát*. Az etruszkok nehézkes boltozatos rendszere mellett a rómaiak inkább külső díszül alkalmazták a görögök könnyed oszlopait, díszítéseit. Az épületek arányait növelték s a berendezésben már is sok önállósággal jártak el. Számítóbba, józanabbak, nehézkesebbek voltak mint a görögök, a technikában kétségkívül felül is multák őket ; de mégsem méltányos, aki építészeiket csupán a kloákák, vízvezetékek, utak és hidak készítésében tartja nagyoknak. Berzeviczy szerint »nem is az ókori város építészeti képe az, melynek teljes megjelenítése által Róma a világ minden helye közt leggazdagabb kincsesbányája lett az ókori civilizáció tanulmányának. A részletek, a töredékek, a muzeumokban fölhalmozott darabok töméntelen sokasága és nagy művészi becse az, melyből Rómában az ó-világ oly ékesszólóan beszél hozzánk«. Akár rablott kincs ez, akár utánzat, akár önálló alkotás, »amíg egészséges érzékek, egészséges elme és kedély lesznek művészeti kérdésekben uralkodók és döntők, addig a sírjából kiásott ókor száműzött isteneinek tisztelete a szépség világában soha egészen megszűnni, de még csak talán valami nagyon csökkenni sem fog«. Rómát legalább is megilleti annyi tisztelet, mint Angliát, melynek nemzeti művészetét hasonló váddal illetik ; amelynek azonban a világ sohasem lehet eléggé hálás azért, hogy a British Museumban s máshol a világnak annyi műremekét gyűjtötte össze.

A hódítások, kereskedelmi összeköttetések Rómának nemcsak irodalmára, tudományosságára s művészetére, hanem társadalmára, és — ami legtermészetesebb — politikai helyzetére is hatottak. Apollon, Kybele és Bacchus tiszteletére Rómában szintén rendeztek ünnepségeket, sőt a bacchanaliákat tiltani is kellett, mert a háziasszonyok mintaképei, a matrónák is megkedvelték ezeket a kicsapongó multságokat. Talán azért, mert rájöttek, hogy házias erényeiknél férjeikre jobban hat a könnyűvérű görög nők ezüstcsengésű kacagása, szellemes dévajkodása. Terentius Miciójával többen mondogatták, ha »oda vagy, ha bárhol késel, jobb, ha az esett meg, amit haragvó feleséged gondol, mint az, amitől apád, anyád remeg«. Néhány évtized mulva a történelem a hiú nővel szembe már szinte kivételképen állítja a Gracchusok anyját, ki csupán gyermekeinek él. A hitetlenség, erkölcstelenség kora még nem érkezett el, de már nagyon közeledett. A rómaiak nemcsak görög rokonaik hitregéit alkalmazták a maguk isteneire, hanem más népek isteneit is befogadták, hogy saját isteneik rovására nyerjék meg a hódolt népek bizalmát. A barbárok és a szabadságukra büszke görögök Rómába, még nem a világnak, de máris egy hatalmas birodalomnak fővárosába vágytak, hogy jó üzleteket csináljanak, meggazdagodjanak, kereskedelmi és művészeti megrendeléseket teljesítsenek, kitűnjenek. A külföldiek kezdetben mint rabszolgák nevelték gazdáik fiait s nagy eset volt, ha valamelyik egy kis állást kapott. Néhány század mulva mindenütt otthon voltak a birodalomban, vagy éppen Róma császári trónjáról osztogattak parancsokat.

XI. FEJEZET.

A RÓMAI SZOCIALIZMUS.

I. A Gracchusok.

Római kard.

RÓMA legrongyosabb polgára is a világ urának érezte magát a comitiu-mokban, de már nagyon sokan tapasztalták, hogy szavazatukon kívül alig van egyéb vagyonuk. Sok úri család elszegényedett. Nem győzték a sok költséget, amellyel a folytonos háborúk, fényűzés, fürdőzés, könnyelmű életmód, a szavazatok megvásárlása, a nép mulattatására rendezett cirkuszjátékok és egyéb ünnepségek, korteskedések stb. jártak. Rendre eladósodtak s ősi birtokaikat eladogatták. *Előkelőkön* (optimates vagy nobiles) ezentúl egyaránt értettek olyan patriciusokat és plebeiusokat, kik méltóságviselő ősöktől származtak és külön tisztviselő-rend gyanánt tartottak össze. A curulisi hivatalok (aedilisség, praetorság, konzulság) tekintélye a köztársasággal együtt nőtt. Talpra állt a hanyatló család is, ha valamely tagja egy-egy tartomány helytartója lehetett. A zsebelés, sikkasztás, megvesztegetés vádjától még egy Scipio sem menekülhetett. A jól jövedelmező tisztségeket különben jobbadán a nép megvendégelésével, a pénz szórásával, a kortesek jutalmazásával nyerték, úgy hogy az eszes, képzett, de szegényebb polgárok ilyen hivatalokra nem is pályázhattak. Ha egyik-másik mégis bejutott, mint ujdonsült nemest (*homo novus*) lenézték és bosszantották.

Az állam fővállalkozói, szállítói a *nagykereskedők* (negotiatores) voltak, kik társaságba állva, karthagói és alexandriai mintára, mint publikánusok bérbevették az adót, jövedelmeket. Még a háborút is sokszor megakadályozták, ha — mint igazi bankárok — megtagadták a szükséges kölcsönt. Millióikat nemcsak tengeri és gyarmatárúkereskedelmükkel keresték, hanem az állam és a nép kifosztásával is. A büszke tisztviselő-arisztokráciával szemben mint *lovagok* külön rend gyanánt szervezkedtek.

A *szabad parasztok* (kiszgazdák és kisiparosok) nem versenyezhettek az urakkal, különösen a lovagokkal, kik sok rabszolgát tartván földjeiken és műhelyeikben, mindent olcsóbban állíthattak elő. Az állam főképp az ő hősiessé-

güknek köszönte gyors felvirágzását. Viszonozta is szolgálataikat, amennyiben felmentette őket az adózás alól. A parasztok mégis tönkrementek, mert a hosszas háborúskodások idején nem kereshettek családjaiknak, s mire rendbehozták Hannibal pusztításai óta parlagon heverő földjeiket s felépítették tanyáikat, az új tartományokból (Sardinia, Sicilia, Afrika felől) adó fejében behozott vagy potom áron vett gabona rendkívül lenyomta terményeik árát. A gazdálkodásból megélni többé nem tudó latiumi népség a városba tódult, hogy a comitiumokban a latin jognál fogva megillető szavazatát pénzen adja el, a színházakban pénzért tapsoljon, az utcákon dolog nélkül lebzseljen. Mint *proletárius* eladta magát az első nagyravágyónak, ki tartományt vagy más jövedelmező helyet a tömeg szavazatával akart szerezni. Az állam a proletáriusok számára 80 év alatt 45 gyarmatot alapított és azokban földet osztott ki közöttük, de mégis szívesebben maradtak Rómában, hol polgároknak érezték magukat.

Római polgárjogot követeltek a *szövetségesek* is, kik számukban és abban bízva küzdtek végig a világoralomért folytatott háborúkat, hogy osztozni fognak a birodalom kormányzásában. A nemesség azonban szegénységében is büszke maradt s tudni sem akart a hatalom megosztásáról. Pedig a polgárok számának megkettőzése csak növelhette erejét.

A *rabszolgák* száma óriási mértékben emelkedett, mert a hadifoglyokat a gazdagok és maguk a kereskedéstől eltiltott szenátorok is potom áron vették meg, hogy agyondolgoztassák nagybirtokaikon és gyáraikban. Az elkeseredett rabszolgáknak Siciliában jutott először eszükbe, hogy »fényesebb a láncnál a kard«. *Eunus* vezetése alatt 140-ben előszedték régi kardjaikat, melyeket uraik csak nyolc esztendei küzdelem után csavarhattak ki kezükből. Azzal, hogy valami húsz-

113. ábra. Cornelia, a Gracchusok anyja.

ezret keresztre feszítettek, csakugyan nem lehetett megoldani ezt a társadalmi kérdést. Többet használt volna Catónak a mezei gazdaságról írt könyve, ha a karthágói Mago művét a római viszonyokhoz olyanformán alkalmazza, ahogy a jobbagyság felszabadítása után (1855—8) Korizmicz, Benkő és Morócz a magyar viszonyokhoz alkalmazták Stephens Book of the farm-ját. Így mit ért, ha a nagy uradalmakat, a Karthagótól kölcsönzött módon, olyanok művelték, kik átkozták a röögöt, melyet vetés alá szántottak s a földművelés rovására az állattenyésztés éppen a nagybirtokokon oly ijesztő arányokban terjedt, hogy Itáliát végre is a tartományokból kellett élelmezni. Az irlandi bérlők nyomorult sorsa a modern korból egy kis világosságot vet arra a klasszikus korra vissza, mely Rómában a Cato szellemében való parasztgazdaságok oltalmától és a régi (Licinius-féle) mezőgazdasági törvények tekintélyének helyreállításától várta a szabad parasztok sorsának biztosítását. Itáliában azonban assignatio útján nem lehetett újabb telkeket kiosztani, mert nem akadt több hódítani való

rajta. A popularisok, vagyis a demokraták tehát az eddigi assignatiók felülvizsgálását s ehhez képest a *minimális és maximális birtok* megállapítását követelték. Ennek szükséges voltát az optimaták egy része belátta. A szenátus ellenben minden birtokkérdésben Róma világalma ellen irányzott merényletet látott; pedig Róma csakugyan nem tarthatta meg rabszolgákkal azt, mit keserves harcokban szabad parasztjai szereztek. A reformpárt élére egy gazdag plebeius, *Tiberius Sempronius Gracchus* néptribunus állt.

Rómának 319.000 szavazópolgára közt alig volt 2000-nél több földbirtokos, mikor 133-ban *Tiberius Sempronius Gracchus* megtette indítványát (rogatióját) a fenyegető *elszegényedés* ellen, mely oly könnyen vezethetett politikai romlottságra, a szavazatok eladására. A multhoz tapadva tulajdonképpen csak Licinius Stolo törvényét ismételte. Javasolta, hogy a közlegelőkből senki se bérelhessen magának 500, két nagyobbik fiának pedig egyenkint 250, egész családja számára tehát 1000 holdnál többet. Azt indítványozta továbbá, hogy a fennmaradó részt 30 holdas táblákban szegényebb polgároknak és a szövetségeseknek olcsón adják bérbe s hogy az állam a bérlet felmondásakor a tett beruházásokat, építkezéseket térítse meg. Az optimaták rossz néven vették ezt a rogatiót olyan férfiútól, kinek özvegy anyja, Cornelia, az idősebb afrikai Scipio leánya, az egyiptomi királynak is kossarat adott. Róma romlását látták abban, hogy néhány hatalmas családnak le kellett mondania az államjavak egy részének jogtalan bitorlásáról. Egy század mulva Plinius megírta, hogy »latifundia perdidere Italiam«, *Italia a nagybirtokok miatt bukott meg*; de újabb történetírók vele, sőt a Gracchusokkal szemben is, dogmaként hirdetik, hogy Itáliában kizárólag parasztgazdaságok voltak. Sempronius valóban nem találta el a kérdés megoldásának módját. Csak *helyi* bajra ügyelt ahelyett, hogy az alkotmány gyökeres átalakítását sürgette volna; elsősorban azt, hogy *városi* népgyűlés helyett ezentúl *birodalmi* gyűlés határozzon egy világbirodalom ügyében. Ebben épp úgy nem lehetne a mai parlamentarizmusnak eszméjét keresni, mint Sempronius indítványában a kommunizmusét. Az optimaták azonban valami ilyesmivel rémitgették egymást, sőt magát Sempronius tribunus-társát, *Marcus Octavius* is, aki nagy felfordulástól és veszedelemtől tartva, a javaslat ellen tiltakozást (intercessiót) jelentett be. Sempronius azzal válaszolt, hogy társát 18 szavazattal 17 ellenében mint a közbizalomra érdemetlent megfosztatta a tribunus-ságtól, melynek függetlenségét ekként önmaga támadta meg. A nép most már elfogadta a törvényjavaslatot. Évenként újraválasztandó háromtagú bizottságot küldött ki a telkek jogcímének megvizsgálására s annak eldöntésére, melyik az állami és melyik a magántulajdon. A bizottságnak az első évben Sempronius öccse, Gaius és apósa, Appius Claudius voltak a tagjai.

A helyzet olyanforma volt, mint mikor nálunk egyszerre három király (II. Endre és fiai, IV. Béla ifjabb magyar és Kálmán halicsi király) vállalkozott, hogy az oligarcháktól visszavegye a jogtalanul elidegenített államjavakat. Csak gyűlöletes félmunkát végeztek, hat esztendő mulva (1231) II. Endre mégis hálát adott, hogy újraéledt a király méltósága, az ország tekintélye, a nép szabadsága. Sempronius ellenben már a második év elején elbukott a küzdelemben. Az oligarchák a valószínűség színét adhatták annak a gyanúsításuknak, hogy

Sempronius zsarnokságra, koronára törekszik; mert az államjavak felett való bíraskodást saját családjának szerezte meg. A nép lekötelezése végett III. Attalos pergamoni királykincseit első felszerelésekre az új bérlők közt akarta szétosztatni. Saját sértetlenségének biztosítása végett pedig újból pályázott a tribunságra, mit a törvények értelmében csak tíz esztendő múlva tehetett volna. Az alkotmánynak ezen megsértésére a szenátus az alkotmány felfüggesztésével felelt. A »nagyorru« (Nasica) *Publius Scipio* szenátor vállalkozott a »lázadó«-nak, a »haza ellenségé«-nek megfenyítésére. Az oligarchák klienseikkel együtt az ő vezetése alatt rontottak a forumra; a szavazókat szétkergették, T. Sempronius Gracchust pedig háromszázadmagával agyonverték. Róma fennállása óta ők ontották ki az első polgárvért. A bizottságot meghagyták ugyan, de a birtok odaítélésének jogát a konzulokra ruházták át.

Forradalomra idáig is csak Sempronius állt készen, nem maga a nép. A popularisok, hogy a demokrata szellemet erősítsék s a mezőgazdaság reformját az egész félszigetre kiterjesszék, a szövetségeseket is római polgárjoggal akarták felruházni. A nép azonban leszavazta saját vezéreit, mert a szövetségesekkel szemben maga is szívesen játszott a arisztokratát. Az emiatt fellázadt Fregellaet urak és parasztok egyesült erővel verték le (125).

A szenátus a szövetségesek bujtotatásáért *Gaius Gracchus* tette felelőssé, aki azonban 123-ban néptribunussá választatta magát s a néppárt élére állt. Rómának idáig ő volt *első igazán forradalmi embere*; ha így nevezhetjük azt, kinek az volt a célja, hogy Rómát kiemelje a maga vidékiességéből és valóban az ösmert világ középpontjává tegye. Ezt csak az alkotmány gyökeres és demokrata szellemű átalakításától remélhette. Kivitte, hogy az állam a szegény polgároknak olesó gabonát adjon el, hogy mint katonákat ingyen ruházza és hogy Capuában, Tarentumban, Karthagóban és más gyarmatokban kapjanak földet, kik magában Itáliában a jószágrendezés alkalmával nem kaphattak. Kívíta továbbá, hogy a szegényeket utak, hidak építésénél s más állami munkáknál foglalkoztassák. A szavazás rendjének szabályozásával elérte, hogy a gazdagok a comitia centuriatákban ne nyomhassák el ezentúl olyan könnyen a népakaratot. Ezentúl a szenátorok és lovagok egyformán lehettek bírák, sőt némely ügyben csakis lovagok ítéltettek (lex iudiciaria) és a tribunust hivatalos éve lejártával azonnal újra lehetett választani, ellenben az egyszer letett tisztviselőt többé semmivé se választhatták meg. Tribunsága második esztendejében a szenátus őt magát küldte ki, hogy Karthago helyén Junonia néven új gyarmatot alapítson. Rövid távolléte alatt az oligarchák elhittették a néppel, hogy az istenek különböző csodálatos módon fejezték ki haragjukat az elátkozott hely betelepítése miatt. Azt híresztelték továbbá, hogy Gracchus a szenátus és az ősi alkotmány megbuktatására az örökös tribunságra, magára a királyságra törekszik. Nem is olyan barátja a népnek, mondták, mint amilyennek látszani akar; mert ő csak egy gyarmatot akar alapítani a tengeren túl, társa, *Livius Drusus*, ellenben hatot; és míg ő csak haszonbérbe akarja adni a telkeket, addig Drusus 12 itáliai gyarmatban örökjogon szándékszik 30.000 polgárt letelepíteni. A nép tudhatta ugyan, hogy Itáliában nincsenek ily kiosztható földek s hogy Karthago helyén nem hiénák túrták ki az új határjeleket, de azért bosszúsan

fogadta a hazatérő Gaiust. Harmadszor nem választotta meg tribunusnak s hajlandó volt eltörölni a Junoniát alapító törvényt. Az izgatott szavazás verekedésre vezetett; Gracchus hívei az Aventinusra vonultak, honnan *Lucius Opimius* konzul hadai mint nyílt lázadót kergették azonban el. A menekülő Gracchust, saját parancsára, egy rabszolga szúrta le, 3000 emberét pedig az üldözők vágták le. (121.) »Szent helyen van mind a kettő«, sóhajtott a Gracchusok anyja; a nép pedig nemsokára szobrot emelt mind a kettőnek.

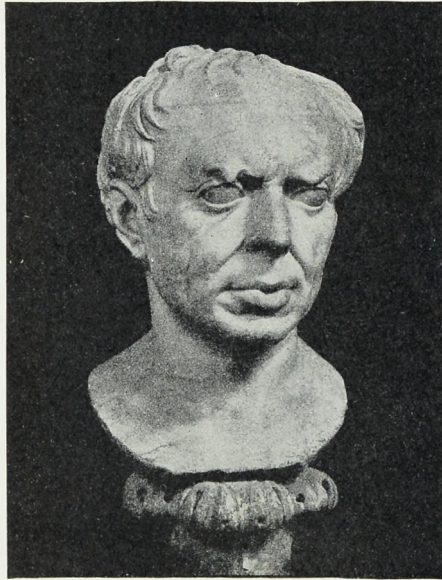
II. Marius és Cinna.

A szenátus hívei, a konzervatívek győztek, de templomot emeltek Concordiának. Egyetértést hirdettek, de párturalomra törekedtek. Szemre-főre meghagyták a forradalom két főeredményét: a lovagok bíraskodását és a földosztást. Egy idő múlva a bérlőt a föld valószínű tulajdonosává tették, aki földjét el is adhatja; de ezt azután mind a gazdagok vásárolták össze. Politikájukat igazolni látszott, hogy eleintén a csatatéren is sikereket arattak. Leverték a galliai allobrogusokat és az auvergnei arvernusokat. Az Itáliából Hispaniába vezető út biztosítására *Aquae Sextiae* (Aix) és *Narbo* (Narbonne) gyarmatokat alapították, délkeleti Galliát pedig *Gallia Narbonensis* néven római tartománnyá tették (121). A Felső-Dunától az Adriáig lakó kelták önként szövetkeztek a rómaiakkal s tőlük kértek segítséget, mikor a germán *kimberek* ösmeretlen népe rájuk tört. *Papirius Carbo* prokonzul nem engedte meg a kimbereknek, hogy Noricumban (a Duna, Enns, Száva és Mura közt) római védelem alatt éljenek; a döntő csatát azonban *Noreiánál* (a mai Graztól északnyugatra) 113-ban elvesztette. Szerencsére a germánok, kik *Noreiánál* kezdték meg azt a küzdelmet, mely 590 esztendő múlva őket végre is Róma uraivá tette, Itália helyett ezúttal Gallia felé fordultak. Róma, melynek figyelmét mostantól fogva az *afrikai események* kötötték le, néhány évre meg is feledkezett róluk.

Róma afrikai hűbérese, *Micipsa* numidiai király, 118-ban két fiára (*Adherbalra* és *Hiempsalra*), valamint unokaöccsére, *Jugurthára* hagyta országát. *Jugurtha*, ki *Scipio* hadiiskolájában növekedett, először *Hiempsal* részét és életét vette el, azután *Adherbalt* kergette el, majd megölette s az egész *Numidiát* egyesítette. A szenátus attól tartott, hogy nem nyugszik addig, míg a régi *Karthago* területét és partjait el nem foglalja. Tekintélyének és Afrikának védelmére 112-ben *Calpurnius Bestia* konzult küldte ellene, aki azonban a békében elősmerte őt egész *Numidia* királyának. Otthon a tribunusok zajt ütöttek, árulásról beszéltek, de a Rómába idézett *Jugurthának* pénzzel sikerült a vádat elhallgattatnia. Elbizottságában annyira ment, hogy egyik rokonát magában a városban gyilkoltatta meg. Kiutasításakor mosolyogva jegyezte meg állítólag, hogy rá lehetne írni a kapura: »Róma eladó, csak legyen, aki megvegye«. De ha nem is mondta volna ezeket a szavakat, jellemző, hogy ilyen nyilatkozatot adott ajkaira az oligarchák ellen forduló népgyűlés. Az újra-kezdett háború több római vezért kevert az árulás gyanujába, midőn *Metellus* konzulban végre *Jugurtha* is emberére talált (109). *Metellus* fegyelemre tanította az elpuhult légiőkat. Győzelmei után arra kényszerítette *Jugurthát*, hogy vejéhez,

Bocchus mauretaniai királyhoz meneküljön. Metellust Róma diadalmenettel tisztelte meg s numidiainak nevezte, a háború bevezését azonban alvezérére, *Mariusra*, az új konzulra bízta. Az arpinumi paraszt megválasztatása Gracchusék óta a néppárt első diadalát jelentette (107). Azonban a molochati diadalt Marius sem aknázhatta ki addig, míg a lovassággal meg nem érkezett arisztokrata alvezére, *Sulla*, ki Bocchust a döntő csata után Jugurtha kiadására kényszerítette (105). Marius Rómában 104 januárius elsején diadalmenetben vezette fel a numidiai királyt, ki börtönben halt meg. Országának egy része római tartomány lett, a többi pedig Massinissa utódjainak és Bocchusnak hűbéres országa.

Sallustius, ennek a háborúnak történetírója, megjegyezte, hogy ebben az időben az állam minden reményét Mariusba helyezte. Mint konzult, másodszor is őt állították az állam élére, hogy megbosszulja azokat a vereségeket, melyek Caepiust, Manliust Galliában a kimberek elleni küzdelmeikben érték és hogy megbosszulják annak a 80.000 rómainak halálát, ki ezekben a harcokban vesztette életét. Marius nem a Servius Tullius alkotmányában előírt módon szervezte a légiókat. Egyre-másra besorozta a libertinusokat és a proletariust, akiket gazdag zsákmánnyal kecsegtetett. Seregét egyforma fegyverzettel: hajítódárdával (pilummal) és karddal látta el. A fegyverforgatásban, vezényszóra való harcolásban, sáncásásban és mindenféle tábori munkákban örökösen gyakorolta őket. Ráért, mert a kimberek győzelmük után előbb Hispaniában portyáztak

114. ábra. Marius. (A vatikáni múzeumban.)

és csak onnan visszatérve egyesültek a *teutonokkal*, hogy Itáliára kétfelől csapjanak. Marius az Isère tövénél levő táborával először is a teutonokat követte s rájuk *Aquae Sextiaenél* mért halálos csapást. Állítólag 100.000 teuton esett el (102). Azután a kimberek ellen fordult, kik a Brenneren való átkelés fáradságait a Po síkságán akarták kipihenni. *Vercellae* mellett levágta a sereg nagy részét, még a futókat megállítani akaró nőket is (101 július 30.). A foglyokat a római rabszolgavásárra hajtotta. (Verona környékén a Sette és Traduci — a hét és tizenhárom — község lakosai állítólag ezeknek az utódai. Mindnyájukat mostan is kimbereknek hívják s ma sem olaszosodtak el egészen.) Otthon diadalmenettel fogadták Mariust, Róma harmadik alapítójának nevezték s törvénytelenül hatodszor is konzulnak választották. »Elégge tudom, mi a legjobb a köztársaságra nézve — szolt Marius már kilenc esztendővel azelőtt. — Megverem az ellenséget. A gyalázaton kívül semmitől sem félek, a telet és nyarat egyképpen

tűröm, a földön alszom, szükségét és fáradságot egyszerre szenvedek.« Nem vitetheti maga előtt őseinek arcképeit, mondotta, nem hivatkozhatnak diadalmeneteikre, konzul-őseire ; de meg tudja mutatni dárdáit, hadizászlóit, ékszereit, hadi kitüntetéseit, mellén a sebeket. Ezek az ő képei, az ő nemeslevelei, amiket urak módjára nem örökségképpen kapott, hanem áldozatokkal, veszedelmekkel szerezte. Olyan szokatlan beszéd ez egy államférfiú ajkain, hogy a kormánya alatt álló köztársaságra sem téveszthette el hatását.

A 100. évben Marius valóságos *hármasszövetséget* (triumviratust) alkotott két véresszájú demagógussal, kik közül *Appuleius Saturninus* mint néptribunus, *Servilius Glaucia* pedig mint praetor annak reményében támogatta, hogy évről-évre újra választathatják magukat s a főhatalmon hárman osztoznak. A népnek tetszett a *gabonátörvény*, mely az államot arra kötelezte, hogy a gabonát csaknem ingyen adja ; a kiszolgált (veteranus) katonáknak pedig a *gyarmattörvény* tetszett, mely a hódolt területeken egyszerre földesurakká tehetette őket. Metellus bosszusan hagyta oda Rómát, hol eleintén a szenátus sem mert szembeszállni a demagógiával. Mikor azonban a vagyonukat féltő lovagok nem a néppárttal, hanem egyenesen az oligarchiával szövetkeztek, a szenátus 100. december 10-én utasította a konzult, hogy akadályozza meg Saturninus és Glaucia törvénytelen újraválasztását. Marius rendkívül ferde helyzetbe jutott, melyből, gyöngé politikus létére, katonásan akarta kivágni magát. Elfogadta a megbízatást, önmaga vezette a capitolium ostromát s agyonverette barátait, kikkel pedig már most megalapíthatta volna a monarchiát. Mivel ez csak gyöngeségén múlt, ki dicsőítette volna azért, hogy most egyidőre megint megmentette a köztársaságot? Győzők és legyőzöttek egyaránt megvetették és tisztí évének leteltével Róma harmadik alapítójának magányba kellett vonulnia. Az utolsó konzulása alatt hozott törvényeket eltörölték s Metellus visszahívásával (98.) ismét útát nyitottak a politikai erkölcsöknek.

A politikai erkölcsök követelték, hogy az államban a pártok ne álljanak egymással szemben mint győzők és legyőzöttek s hogy bírák ne a lovagok legyenek, kiknek anyagi érdekei annyiszor összeütköznek az állam érdekeivel. *Livius Drusus*, a neves néptribunus, 91-ben azért indítványozta, hogy legfőbb bíróság ismét a szenátus legyen és hogy tagjai számát 300-zal emeljék. Javasolta továbbá, hogy az éhező népen *gabonaosztással* segítsenek, s az uradalmakat polgári gyarmatokká, kisbirtokokká alakítsák át. A lovagok azonban, alaki hibákra hivatkozva, visszavonatták a törvényt, mely ellen azzal is izgattak, hogy Drusus a szövetségeseinek polgárjogot s jószágokat akar juttatni. A derék tribunus meggyilkoltatásának hírére a szövetségeseik Ausculum (a trontomelléki mai Ascoli) színházában a praetort több rómaival együtt lemészárolták. A marsusok vezetése alatt a már latinjogúak kivételével Pompaedius vezetése alatt 91-ben az összes *szövetségeseik* fölkeltek. Harmadszor forgott Róma abban a veszedelemben, hogy más város — ezúttal Italica néven Corfinium — lesz az új köztársaság fővárosa, honnan 500 szenátorral 2 konzul és 12 praetor igazgatja Itália egyharmadát. A *bellum marsicum* százezer sabellust, száznitot stb. állított talpra Róma ellen, mely Hannibal óta nem forgott nagyobb veszedelemben. De kilábolt belőle. A pártok egyelőre kibékültek ; Sulla, sőt a duzzogó Marius is a

fölkelők ellen indult, 88-ban Corfiniumot elfoglalták, a még el nem pártolt szövetségeseknek önként megadták a római jogot s a Pótól délre megadni ígérték azoknak is, kik 60 nap alatt belépnek az tíz utolsó tribusba.

Sulla még Nolát ostromolta, mikor megérkezett Rómába az a rettenetes hír, hogy *Mithridates Eupator* pontosi király Kis-Ázsiába tört s egy és ugyanazon napon 80.000 itáliait mészároltatott le. Ázsiát elfoglalván, átkelni készült Európába, hogy elfoglalja Görögországot, Thrákiát, Makedóniát s megsegítse a még mindig elégtelen itáliaikat. Ezeket Sulpicius Rufus tribunus éppen most kecsegtette

115. ábra. Mauretaniai lovas. (Trajanus római oszlopán.)

azzal, hogy a tíz új tribus helyett arányosan a régi 35 tribusban osztatja szét és így valóságos római polgárokká teszi őket; egyúttal Sulla konzul helyett a vén Mariusra bízta a Mithridates elleni háború vezetését. Mindez három okból aggasztotta a szenátus pártját; először is mert nem tűrhette, hogy a népszavazat megsemmisítse a szenátus határozatát, mely az imperiumot Sullának adta; másodszor mert nem várhatott jót olyan hadvezértől, ki az itálieiakra támaszkodik, mint maga az ellenség; és harmadszor mert különben is végzetesnek látszott a szövetségeseket most biztatni új földosztással, mikor az arisztokráciának úgyis annyi családja ment tönkre Mithridates gyilkosságai és jószágelkobzásai következtében. Sulla konzul, ez osztálynak s magának az arisztokrata alkotmánynak megmentésére, a forradalom leverésére Nola alól hat légióval

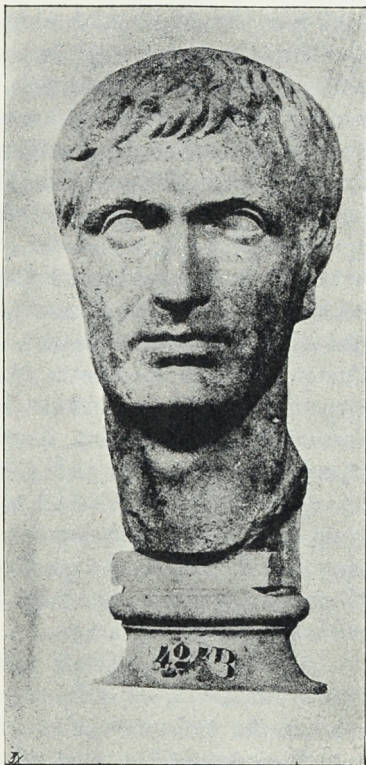
Róma ellen indult. Szóba sem állt a békéltető követekkel; kezében a birodalmi sassal rohamra vezette katonáit. Rövid utcai harc után elfoglalta a várost, mely képzelhetetlennek, mert példátlanak tartotta, hogy saját polgára, sőt maga a konzul vezessen hadat ellene.

Az utcai nép helyett Rómában mostantól fogva az a katonaság parancsolt, melynek alkotóját, Mariust, és tizenegy társát Sulla sietett halálra ítélni. Marius elmenekült, Sulpicius azonban életével lakolt. A forradalom két vezérének törvényeit csaknem kivétel nélkül megszüntették. Törvényt ezentúl megint csak a centuriák hozhattak s a nép határozatait a szenátusnak kellett megerősítenie. Minturnae szennyves mocsarai közt rejtőzött az a vén demokrata, ki egy nagyravágyó arisztokratát először tanított meg arra, hogy a katonaságot az alkotmány ellen is használhatja. A nép megindító részleteket beszélt bujdosásáról. Részvétellel fordult a kimberek és teutonok legyőzője felé, kit a Sullától remegő kormányzó még Karthago romjai közt is veszedelmesnek talált. »Marius — írta korunkban Kossuth, önmagára gondolva — elhagyta Rómát, mert nem akarta kitenni magát Sulla hatalmának; de megszűnt-e civis romanus lenni, amint Karthago romjain ült?« Sullának magának is bele kellett nyugodnia, hogy a 87. év egyik konzulja Marius híve, Cornelius *Cinna* legyen. Nagy bátorság volt Sullától, hogy elegendő hajóhad és pénz nélkül indult Mithridates négyannyi serege ellen; de talán még nagyobb bátorság kellett hozzá, hogy távollétében Cinára bízta Itáliát. Az optimáták leverték azt a forradalmat, mely Marius és a száműzöttek visszahívását, a szövetségesek és a szabadonbocsátottak polgári egyenlőségét és Sulpicius törvényeinek helyreállítását követelte. Azalatt Marius kikötött Etruria partjain és csatlakozott a letett konzulhoz, Cinnához, ki a föllázított szövetségesek élén sietett Róma ellen, amely remegve hódolt.

Marius — mint egykor Alkibiades Athénbe — csak ünnepies visszahívása után vonult be. Róma csakhamar megtudta, mire gondolt ő Karthago romjain vagy most, midőn rongyosan állt Cinna mögött, ki curulisi széken ülve fogadta az szenátorok üdvözlését. Martalócai kivégeztek mindenkit, akinek köszönését a zord öreg nem viszonozta. Öt nap és öt éjjel patakokban folyt a vér az utcákon. A rostrumot a Sullapárti szenátorok és politikusok levágott fejéből csepegő vér szennyezte be. Véresek voltak a beszédek is, mik onnan hangzottak; de a szólás-szabadság éppúgy elveszett, mint más egyéb szabadság. Marius és Cinna önkényesen, választás nélkül tették meg magukat konzuloknak. A száműzött Sulla helyett Marius vállalkozott a Mithridates leverésére. Mégis ágyban, párnák közt halt meg; *hetedik* konzulása harmadik hetében (86. januárus 13.) halva találták. Az erkölcsök elvadultságát eléggé jellemzi, hogy temetésén egyik vakbuzgó híve emberáldozatot akart bemutatni; azonban ezt és a rémuralom további dühöngését megakadályozta Sertorius, kit Marius és Cinna már korábban felhívott a rend helyreállítására.

Cinna Valerius Flaccust vette maga mellé konzulnak és Sulla helyett őt tette meg fővezérnek. A szövetségeseket Sulpicius törvényei helyreállításával és azzal akarta megnyugtatni, hogy a tíz új tribust eltörölte s a régi 35-be mint valóságos római polgárokat osztotta be őket. A szövetségesek azonban nem kapdostak valami feltűnő módon ezen a kegyességen; talán azért nem, mert

a köztársaságban még nagyon szokatlannak találták, hogy mindent egy embernek köszönjenek. Voltaképpen azt sem tudták, kettő közül melyiknek a kegyeit keressék. Sulla csak a *keleti kérdés* rendezése után akart foglalkozni a hazaival s nagyúri nyugalommal fogadta a Rómából érkező híreket. Róma nem ejthette el komolyan akkor, mikor az ő sikereitől függött Kelet megtartása, első sorban a Mithridateshez csatlakozó Hellas biztosítása. Delphoiben és Olympiában Sulla magukat az isteneket is megsarcolta, hogy kincseikből fedezze a háború költségeit. Megvetette a római utca lármáját és a kegyelemkérő athéni követek beszédét, melyben Theseus és Kodros tetteire, a marathoni és salamisi napokra emlékeztették. »Távozzatok, szerencsés és dicsőséges halandók — felelt — és iskoláitokban mondjátok el ezt a beszédet. Én nem azért vagyok itt, hogy történetet tanuljak tőletek, hanem hogy megbüntessem a lázadókat.« Midőn azonban végre csakugyan elfoglalta Athént, az élőknek mégis »a holtak iránt való tekintetből« kegyelmezett meg. Az Akropolist is megfosztotta kincseitől, a nagy vagyonszerző azonban ezúttal beérte Aristoteles munkáival. A pontosi őrség távozása után teljesen lerombolta a kőfalakat s örökre megfosztotta Athént attól a dicsőségtől, hogy a keleti kereskedelem fővárosa legyen. *Chaironea* és *Orchomenos* mellett (86—85.) nyert győzelmei után *kiverte az ázsiaiakat Európából*, mire a Flaccus alatt ellene küldött római hadak nagy része egyszerűen átpártolt a győztes hadvezérhez, ki éppen hazája kegyeinek elvesztése idejében kezdte magát szerencsésnek, felixnek nevezgetni. Fimbria a meggyilkolt Flaccus seregét Ázsiába vezette át, hol több győzelmet aratott Mithridatesen. A dardanosi béke (85.) értelmében Mithridates lemond kisázsiai hódításairól, 2000 talentum hadikárpótlást fizet és saját hajóin viteti haza a légiókat. Sulla iszonyúan büntette a kisázsiaiakat, kik hazájuk, a római állam ellen az idegen pontosi királlyal szövetkeztek; de azután jobbá tette a római közigazgatást, mely ellen lázongtak. Az adóbérlet méltányos rendezésével sok tekintetben megnyugtatta az ázsiai városokat, melyek félelmedéven át a korszakalkotó 84. éven kezdve számították idejüket.

116. ábra. Sulla.

III. Az oligarchia.

Sullával nemcsak Ázsiában, hanem Rómában is új korszak kezdődött. Szánalmas a római köztársaság ezekben a történelmi pillanatokban. Hadai önként pártolnak át a lázadóhoz. A szenátus békéltető követeket küld hozzá s

megtiltja a konzuloknak, hogy újabb hadakat szedjenek ellene; ezek pedig nem törődnek tilalmával, hanem toborzást indítanak a szövetségesek közt. *Cinnát*, ki a mult két esztendőben társat sem tűrt maga mellett, lázongó katonái *Ariminium* mellett agyonverték (85). Konzultársa, *Carbo*, nem engedte betölteni helyét, hogy törvényes fölhatalmazás nélkül mint diktátor folytassa a készülődéseket s rémuralommal ijesztgesse a nyúlászívú szenátorokat. Ilyen körülmények közt Marius fia és Sertorius, midőn csatlakoztak hozzá, inkább saját fejüket akarták megmenteni, mint a köztársaságot. A következő évre két olyan demokrata konzult választottak, akinek velők szemben nincs akarata. Az arisztokrata Metellus és az imént még tüzes néppárti ifjú Pompeius szintén utasítások nélkül cselekedtek. Valóságos lázadók, midőn a száműzött Sulla részére nagy sikerrel szedik a hadakat s követni készek őt Róma ellen. Minden pártban akadtak, akik jobbnak tartották a fejtelenségnél az erős *katonai kormányt*, melyet Sulla hozott magával, amint 83-ban Brundisiumban kikötött.

Még abban az esztendőben szétugrasztotta mindakét konzul seregét; az egyiket fegyverrel, a másikat pénzzel. A következő (82.) év konzuljai, *Carbo* és *Marius*, keményebben küzdöttek. Igazi szabadságharcra lelkesítették a samnitokat, akik azonban 82 október 25-én a római Porta Collina előtt utolsó csatájukat is elvesztették. Másnap Sulla négyezeret végeztetett ki közülük, Samniumot pedig vadonná tette. *Marius* saját kardjába dőlt; *Sertorius* Hispaniába, *Perpenna* Siciliába menekült, hogy a tartományokban folytassa a küzdelmet. November elsejétől fogva, midőn Sulla Rómába vonult, a rémuralom egyre-másra szedte áldozatait, kik közé első sorban *Marius* rokonai tartoztak. A nagy demokrata holttestét kiásták, hogy meggyalázva dobják a Tiberisbe, amit tizen-nyolc század mulva az angolok utánóztak a Themse partján, mikor egy másik nagy demokratának, *Cromwell*nek, emlékét mocskolták be. Már a régi jó *Gvadányinak* feltűnt, hogy »Sulla úgy akart uralkodni Rómában, mint *Cromwell* uralkodott Angliában«.

»Több ember üdvözlí a fölkelő napot mint a lenyugvót«, jegyezte meg a fiatal *Pompeius*, kit Sulla nagynak nevezett s diadalmenetben engedte bevonulni, pedig idáig nem viselt tisztséget.

Kitüntetésekben részesült az eszes, de léha *Catilina* is, ki egy száműzött levágott fejét a forumon maga mutatta be Sullának s véres kezét azután a templom szentelt vizében mosta meg.

Crassus olyan áron lett Róma leggazdagabb embere, mint századok mulva *Wallenstein* Ausztriáé. Egy másfél millió koronás elkobzott jószágot ötszáz koronán kapott meg. A jószágelkobzások még így is hetvenhét milliót hajtottak az államnak. A szenátus abban a kegyben részesült, hogy a zsarnok megígérte a halálra ítéltnek neveinek közlését. Az első nap nyolevan, a második nap kétszázharminc név jelent meg a nyilvános jegyzékben; s félesztendeig senkisélem lehetett biztos, nem kerül-e a többi közé. A feladó az áldozat birtokának egy részét kapta jutalmul. Legalább 12,000 dénár (10,560 koronára) tarthatott számot, ki egy proskribáltat élve vagy halva kézrekerített.

Cornelius Sullától valami 150.000 kiszolgált katona kapott földbirtokot; a tényleg szolgálók gazdag zsoldot húztak. Azok a rabszolgák, kik uraik eláru-

lása következtében nyertek tőle szabadságot, mint leghívebb testőrei mind a tízezeren Cornelianusoknak, az ő fiainak nevezték magukat. Valamennyien készen állottak feláldozni »vitam et sanguinem«, különösen a *mások* életét és véréét. A még köztársasági Lucanus szerint :

» — — Biztosan ült a magasban

Ennyi gonoszság elkövetője; nem is remegett, hogy

A nyomorúlt népből sok ezert küldött a halálba.«

Őszintébb volt Mariusnál, ki hétszer, Cinnánál, ki négyszer tette vagy tette magát konzullá. Nevén nevezte a korlátlan hatalmat, melyre vágott: fölvette a *diktatori* címet, mely százhusz esztendeje kiment divatból. Mint diktátort, a proscriptiók napjaiban senkisé is vonhatta felelősségre; a törvényhozás és a »köztársaság helyreállítója« címmel együtt járó joga volt. Nem akart monarchiát, mert hiszen senkisé is gátolhatta volna meg, hogy megalapítsa. A néppel és a népies forradalom teremtményével, a lovagi renddel, szemben az *arisztokrácia* fényét akarta helyreállítani, a réginel is ragyogóbbá tenni. Négyszáznál több szenátort nevezett ki s az újra szervezett szenátust tette az erős kormányhatalom forrásává. Egyszerűen eltörölte a censori tisztséget, amelynek legfőbb feladata idáig a szenátorok kijelölése és az adójegyzékek összeállítása volt; hiszen az itáliaiak mostantól fogva nem fizettek adót, polgárok helyett pedig zsoldosok katonáskodtak. Legfőbb bírák a szenátorok lettek, ami lealázta a lovagokat, a gracchusi forradalom teremtményeit, s jövedelmük is nagyon mecsappant, mivel a vámokat a tartományok mostantól fogva határozott összegben válthatták meg az államtól. A tribunusok, kik indítványukat Sulla óta csak a szenátus előleges jóváhagyása mellett terjeszthették be, ezentúl semmiféle más hivatalt sem fogadhattak el; ez az összeférhetetlenség nagyon sok tehetséges embert riasztott vissza a tribunusság keresésétől. A népszószóló tekintélye különben is mecsappant azóta, hogy minden egyes esetben arisztokratikus bíróság állapította meg, jogosan tiltakozott-e a tribunus? A comitia tributák sem hozhattak többé törvényt; Sulla ezt teljesen a centuriái gyűléseknek tartotta fenn, melyeken konzul vagy praetor, tehát a szenátus embere, elnökölt. A szövetségeseket, kik elinté semmi jót sem várhattak tőle, beosztotta a 35 tribusba és így valóságos római polgárokká tette. Városaik szervezetéről Tarentumnak 1896-ban megtalált szabályzata nyújt felvilágosítást. A régi elöljáróság helyett minden város élén két polgármester (duumviri) állt; a tanács tagjait *decuri*óknak, a választópolgárok egyetemét, a plebset, *municipium*nak nevezték. A közigazgatás rendezéséhez tartozott a tisztségek sorrendjének, a tartományok igazgatásának és kormányzásának stb. szabályozása is. Atyáskodása annyira ment, hogy mindennek, még az úri lakomák egyes ételeinek árát is meg akarta határozni; de ami — pl. nálunk — megtörténhetett a XIX. század első felében, a limitáció, az ő korában nem sikerült. A forradalomnak két nagy eredményén, a *szövetségesek polgárjogán* és a *gyarmatpolitikán* kívül Gracchus és Sulpicius minden törvényét eltörölte. Felvilágosult abszolutisták módjára tömeges reformokkal kápráztatta a népet. Mindig ügyelt reá, hogy megőrizze az alkotmányosság színét. Mikor az alkotmány átalakítását befejezettnek tartotta, 79-ben önként letette a dictaturát. Kijelentette, hogy felel időköz-

ben elkövetett tetteiről és gyalog, liktorok nélkül, távozott a fórumról. Puteoli-ban (a mai Puzuoliban), Nápoly közelében, nagyúri élvezetek, a klasszikusok olvasása és saját emlékiratai tollbamondása közt nyugodtan töltötte életét. Mikor 78-ban meghalt, tetemeit Rómába vitték és 2000 aranykoszorúval díszítették. Szobrot emeltek neki azon a téren, hol a szamnitok legyőzése után a szenátus vezekelt előtte.

Halála után a rómaiak csakhamar elfelejtették a szabadság visszaéléseit és csupán a zsarnokság visszaéléseire emlékeztek. Az oligarchia és a katonaság uralma ellen éppen a törvényes kormány feje, M. Aemilius *Lepidus* konzul kezdte meg a küzdelmet. Második konzulságát és Sulla törvényeinek eltörlését sereg élén akarta kierőszakolni; azonban Pompeius és Catulus szétverték hadait. *Lepidus* Sardiniába menekült, hol csakhamar meghalt. A demokraták már csak a jellemes és eszes *Sertorius*-ban bíztak, ki Hispaniából akarta újrateremteni Rómát, mint egykor Hannibal Karthagót. Ő is megnyerte a lakosok, különösen a lusitanusok szeretetét. Oscában (Huescában) úgy neveltette a hispaniai nemes ifjakat, hogy már rómaiaknak érezzék magukat, midőn velük Itáliába indul az oligarchia megdöntésére. Hispaniaiakból háromszáz tagú szenátust alakított, hogy hazatértekor ez minden fennakadás nélkül folytathassa az oligarcha szenátus működését. Folytonosan levelezett a római elégtelenekkel. Oly szerencsésen harcolt, hogy Mithridates, ki 74-ben újra lángba borította Ázsiát, mint Hispania uralkodójával alkudozott vele. Ez a szerep *Pompeium*-t is csábította. Hat esztendeje (77—71) küzdött már a félszigeten, midőn azt az elárult hős *Sertorius* meggyilkoltatása és a meghódolt áruló *Perpenna* kivégeztetése után engedelmességre szorította. Itt és Galliában saját híveiből szervezte újra majdnem 900 város hatóságát. A középponti kormány magatartásától látszott függővé tenni, magának vagy Rómának tartsa-e meg a két hatalmas tartományt.

Róma oligarchiáját magában Itáliában is nagy veszedelem fenyegette.

Első ijedtségükből magukhoz térve, a demokraták újból mozgolódtak. A tribunosok magának Cotta konzulnak segítségével szereztek vissza legfontosabb kiváltságait, 73-ban pedig veszedelmes *rabszolgalázadás* tört ki. *Spartacus*, aki nyolevanadmagával szökött meg a gladiatorok (cirkusi birkózók és vívók) capuai kaszárnyájából, az Abruzzók között csakhamar valami százezer rabszolgát és pásztort gyűjtött össze. Olyan jól begyakorolta őket, hogy leverte mind a két konzul seregét. Mutinai győzelme után már Róma megtámadására, egyúttal a rabszolgák felszabadítására s politikai jogaik megszerzésére gondolt. Népet azonban csak a zsákmány és bosszú érdekelte. Ekként a fegyelem és az egyetértés bomlásnak indult, mire *Spartacus* a félsziget déli részébe akart vonulni; *Crassus* praetor azonban a Silarusnál (Campania és Lucania határán) megverte s 35.000 emberével együtt őt magát is levágta 71-ben. Nem a szerelem buktatta meg, mint Csiky tragédiájában, hanem az eszmék kiforratlan volta, a rabszolga- és parasztlázadások szokott végzete. Capuától Rómaig az országútja mentén 6000 lázadót feszítettek keresztre. Az északra menekülőket a Hispaniából hazatérő Pompeius verte szét.

Crassus és Pompeius Róma falai alatt találkoztak. Mind a ketten önmaguknak tulajdonították a lázadás leverését s nem lehetett tudni, nem fordulnak-e

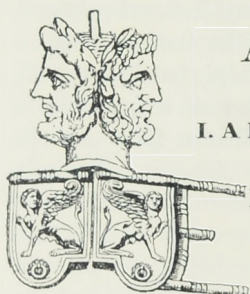
most egymás ellen, vagy nem törnek-e közösen a fővárosra. Azzal lepték meg a világot, hogy egymással és a demokrata párttal szövöztek. Sulla oligarchikus alkotmányának megbuktatására Sulla teremtményei vállalkoztak : *Pompeius*, Sulla veje, kegyeltje és *Crassus*, ki Sullának köszönhetette rengeteg vagyonát. Most is tízezer asztalnál vendégelte meg a népet, mely hálából a 70. évre Pompeiusszal együtt konzulnak választotta.

A nép reményei teljesedni látszottak. Pompeius kiméletlenül lépett fel a politikai erkölstelenség ellen ; Verresnek, Sicilia propaetorának, Cicero hét beszéde után száműzésbe kellett mennie és 40 millió sestericiust (több mint 8 millió koronát) kellett fizetnie, hogy valamennyire mégis bűnhődjék Sicilia megsarolásáért. A lovagok (hiszen Pompeius maga is lovag volt) mint bérlők, publikánusok, visszatérhettek a tartományokba s elfoglalták helyeiket a törvényszékekben. Helyreállt a cenzori méltóság, mely 64 Sulla-pártit azonnal megfosztott a szenátorságtól. A néptribunusok visszanyerték régi hatalmukat ; a gabonatörvényt pár esztendeje már amúgy is felelevenítették s így Sulla nyolc esztendő oligarchiáját a Gracchusok demokráciája váltotta fel.

XII. FEJEZET.

A CSÁSZÁRSÁG ESZMÉJE.

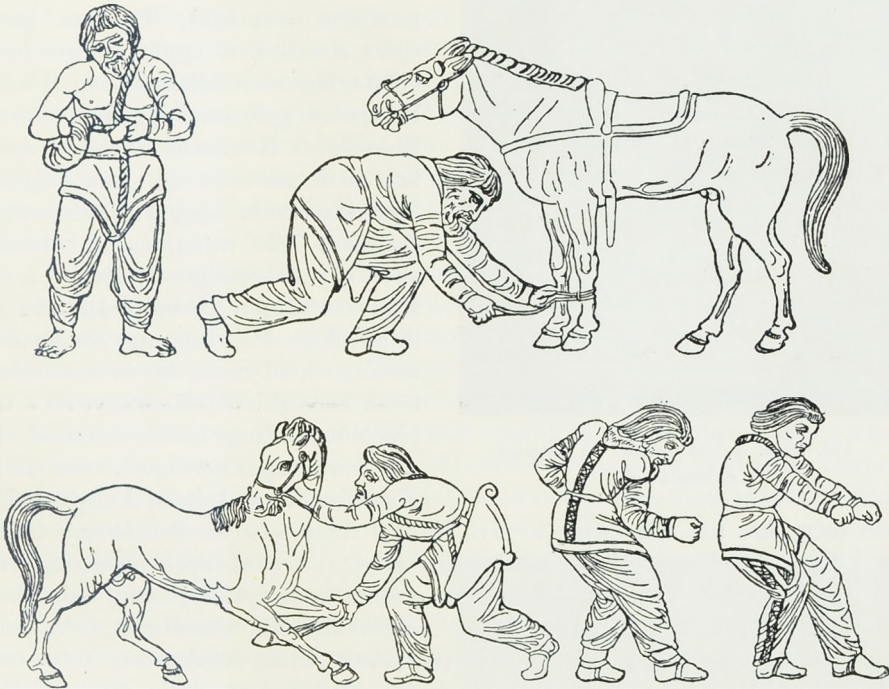
Kezdőbetű Janusfejjel,
egy éremről.
Sphynxekkel Augustus
pajzsáról.

I. A katonai monarchia eszméje s a triumvirátus.

RŐS ALAPOKON nem nyugodhatott az a római demokrácia, melynek helyreállítói pénzüket és hatalmukat akármikor a nép ellen fordíthatták. Crassusnak még pazarlásai után is maradt 34 millió koronája; *Pompeius* diadalmenete után elbocsátotta katonaságát, de nem felejtette el, hogy idáig minden hadjáratban vezér volt. Győzelmei után — mint századok mulva Hunyadi János vagy Wallenstein — magánéletre kárhoztatva, tudta, hogy előszólják onnan azonnal, amint igazán nagy feladatot kell megoldani. Az a hatalom, mely ilyen férfiakat egyszer elejtett, valóban remeghet, midőn ismét kérnie kell szolgálatukat. Érthető tehát a szenátus aggodalma, mikor 67-ben a nép a *Földközi tenger kalózáinak* legyőzésére diktátorrá nevezte ki Pompeiust. Tőle várta, hogy újjáteremtse a pún háborúk óta elhanyagolt hajóhadát s biztosítsa a gabonaszállítást, mely miatt a kalózok Róma nyugalmát is veszélyeztették; hatalma körét tehát nem lehetett szűkre mérti. A szenátorok közül ő maga nevezte ki 25 alvezérét (legátusát); a tengeren s a partoktól befelé 40 római mértföldre (75 kilométerre) korlátlanul rendelkezett. Az állam megnyitotta előtte kincstárát s 500 hajót, 125.000 katonát helyezett parancsnoksága alá. Ekkora hivatalos hatalma még nem volt rómainak; s a *lex Gabinia*, mely ezt megadta, felhívásnak látszott a *katonai monarchia* megalapítására.

Róma hadai a kalózzal szemben idáig Kis-Ázsiában és Krétában csak múlt sikereket értek el. Ha egyik helyről kiverték őket, több száz kilométernyi távolságból érkezett hír, hogy ott rabolnak. A kalóznak 1200 hajójuk volt s akárhánynak arany az árboca, ezüst az evezője, bíbor a vitorlája. Rablott kincseiket négyszáz várban halmozták össze. Legendák keringtek róla, hogyan mulattak a kifosztott néppel a parton, vagy foglyaikkal a hajón. Nevettek az ifjú Caesaron, ki együtt ivott, vígadott velük, kétannyi váltságdíjat ajánlott, mint amennyit követeltek tőle, de egyúttal minden cimborájának megmutatta,

hogy kiszabadulása után a hajó melyik részében feszítetteti keresztre. Igéretét, mikor egy miletosi hajóval elfogta őket, be is váltotta. Ilyes tréfák azonban nem segíthettek Róma tengeri kereskedelmének nyomorúságain. Pompeius (67-ben) 25 legátusával együtt a Földközi tenger minden pontján egyszerre támadt s a nyugati medencét 40, a keletit pedig 49 nap alatt megtisztította a rablóktól. Megsemmisített 400 nagy hajót, 1300 naszádot ; tízezer kalózt levágott, 120 kalózkikötőt és várat tönkretett, húszezer foglyát állami földeken büntetés

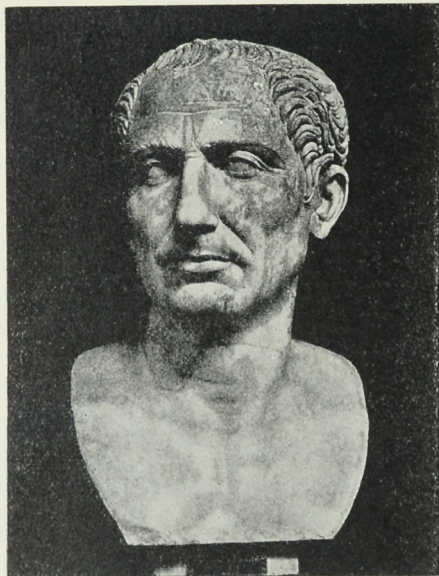

117. ábra. Szkiták a nikopolisi ezüstkorsón.

nélkül telepítette le — s azután sietve letette diktatúráját, melytől a szenátus annyira félt.

Ilyen diadal s ekkora önmérséklet méltónak látszott a jutalomra. A nép 66-ban reábizta a *Mithridates* ellen már nyolc esztendő óta folytatott *harmadik háború* befejezését, más szóval a *keleti kérdés* megoldását. *Lucullus* prokonzul kezdettől fogva sok sikerrel harcolt hazája legnagyobb ellenségével, *Sertorius*-nak, majd a kalózoknak szövetségesével. Négy esztendei küzdelem után visszaszorította őt Armeniába, Pontust megszállotta és római tartománnyá tette (70). A *Mithridates* segítségére siető *Tigranes* örmény királyt fővárosa, *Tigranokerta* mellett (69 október 6.) megverte ; de mikor régi fővárosát, *Artaxatát* akarta elfoglalni, katonái fellázadtak a havasi hadjárat terve ellen. Otthon viszont a lovagok izgattak ellene, mivel tartományában a kamatlábat 12-ről egyre szállítván le, csodálatosan rövid idő alatt beszedte az összes állami adókat, de

nagy kárt okozott az uzsoráskodó lovagoknak. A köztársaság tehát 66-ban visszahíttá diadalmas fővezérét. Ennek az első következménye az lett, hogy Tigranes, sőt részben Mithridates is visszahódította az elvesztett földeket.

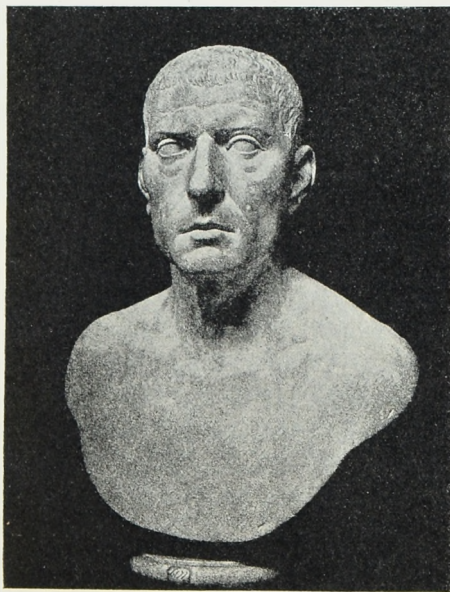
118. ábra. Julius Caesar. (A nápolyi múzeumban.)

Az új vezért, *Pompeius*t, a szerencse Ázsiában sem hagyta el. Mithridates a Lykos, majd az Eufrátes mellett vívott csata után a Pontos európai partjaira menekült, Tigranes pedig egész Armeniával együtt meghódolt s 6000 talantonon váltotta meg trónját. Pompeius győztesen nyomult előre a Phasisig, a Kaukázus havasain azonban nem mert átkelni. Időt engedett Mithridatesnek, hogy a *Kaukázustól a Balkánig lakó turániakat* a rómaiak ellen egy szövetségbe gyűjtse s a mai Magyarországon keresztül Itáliára zúdítsa őket. Ha ezt negyedszázaddal azelőtt s nem most, 80 éves korában, teszi, kétségkívül más irányt ad a történelemnek. Nagy terve ellen most már maga a sereg is lázongott, mire »Kelet Hannibalja« a krimiai Pantikapaionban öngyilkos lett. *Pompeius* királyi fénnel temettette el. Szíriában a hódol-
tató Tigranes visszaszorítása után véget vetett a sejkék apró hercegségeinek, de a gyöngye Seleukosok uralmának is. *Judaea* asszonykirályának, Saloménak elhunyt (70) után a fiai közt kitört polgárháborúba avatkozott bele. Jeruzsálemet bevette (63) s a farizeusok pártjának fejét, Hyrkanost, tette meg uralkodó főpapnak, a sadduceusok fejét, Aristobulost pedig gyermekeivel együtt Rómába vitette. Tigranest meghagyta Armenia élén, sőt segítette is a parthusok ellen, akik azután századokon át foglalkoztatták Rómát. Igazságosan rendezte Pompeius a köztársaság öt keleti tartományát (Ázsiát, Bithyniát és Pontust, Kilikiát, Szíriát és Krétát); új városokat alapított, vagy felépíttette a rombadőlt régieket s oly sok évi háborúskodás után megnyitotta Kelet békés fejlődésének korszakát.

Mialatt Pompeius Keleten koronákat osztogatott, a szenátus megkérdése nélkül tett intézkedései megsemmisítését *Lucullus* magában a szenátusban sürgette. Szobrokkal ékes gyönyörű kertjében, remek könyvtárában, főképp pedig közmondásosan gazdag lakomáinál gyakran gyűjtötte egybe az arisztokráciát, hogy szervezze, az arisztokratikus köztársasági alkotmányt megőrizze és Pompeius személyes uralma útját bevágja. Az ifjú Marcus Porcius *Cató*t a köztársaságért való rajongás vitte pártjába, melynek az éles ellentéteket szívesen kerülő Marcus Tullius *Cicero*val, Róma leghíresebb ügyvédével és szónokával együtt csakhamar vezére lett. A demokraták élén Gaius *Julius Caesar* állott. *Crassus*, *Calpurnius*

Bibulusszal együtt, "százvezreket bocsátott barátja rendelkezésére, hogy adósságai ne akadályozzák Marius unokaöccsét, Cinna vejét, a legelőkelőbb méltóságok elnyerésében. A nép hogyan ne ragaszkodott volna olyan emberhez, ki Sulla kedvéért nem taszította el a feleségét, mint Pompeius, és aki nagy méltóságú ember, quaestor létére 68-ban nagynénje, Marius feleségének temetésekor először merte meghordozni Marius képét a menetben? Olyan jelenség ez, mint mikor tizenegy évi önkényes uralom után a magyar ifjúság először ünnepelte nyilvánosan március 15-ikét. Caesarnak azonban, kiről a nép annyi kedves adomát mesélt, nem eszménye, csak eszköze volt a vallás, melynek főpapja lett, ha nem hitt is benne. Eszköze volt a demokrácia is, melyet kinevetett. Éppen ezekben az időkben, 38 éves korában, mondta, hogy inkább lenne egy gallus falucskában első, mint Rómában második. S hogy Pompeius első, ő pedig második ne legyen, nem vetette meg az *anarchistákat* sem, kik titkos társaságaik, klubjaik révén a vidéken is terjesztették elveiket. Demokraták segítségével üzték demagógiát olyanok, kik tulajdonképpen arisztokraták voltak: mint *Catilina*, *Lentulus*, *Cethegus* stb.

Lucius Sergius Catilinát Sulla segítette egyik hivatalból a másikba. A sógor- és feleséggyilkosból, a nép zsarolójából idővel praetor és Afrika kormányzója lett oly időben, midőn (ahogy Decsi János 1595-ben Sallustius fordítva mondja) »szemérmertesség, mértékletesség, jóságos cselekedet helyett merészség, tékozlás és fősvénység uralkodik vala«. Sallustius a hazaárulás elrettentő példája gyanánt írja le, mit akart az az összeesküvés, vagy inkább klikk, melyhez Catilina vezetése alatt Sulla kiszolgált katonái, tönkrement földesurak és bankárok, nagyra- vágyó népizgatók csatlakoztak. Kétségkívül a katonai diktatúrát akarta; először a demokrata Crassusszal, utóbb magával Catilinával és klikkjével. A diktatura azonban csak eszköz lett volna a nemesség régi fényének helyreállítására s a tőke zsarnokságának megtörésére. Catilina eleinte alkalmazkodott az alkotmányosság külsőségeihez és választás útján akart konzul lenni. 64-ben a tőkepenészek jelöltjével, Ciceróval szemben megbukott, de a klikk megmutatta erejét, mert a másik konzul az ő jelöltje, C. Antonius lett. Alkotmányos államban elfogadhatták Catilinának a szenátusban (63 október 20.) tett nyilatkozatát, hogy amit Ciceró összeesküvésnek nevez, az voltaképpen *pártalakítás*. Ciceró azonban november 8-án újra megkérdezte tőle, meddig teszi még próbára türelmüket? Ismételte vádját; bizonyította, hogy az új pártvezér titokban

119. ábra. Cicero. (A nápolyi múzeumban.)

toborzott proletáriusokat, rabszolgákkal, idegenekkel készül Rómára törni és gyujtogatással, rablással, öldökléssel akarja biztosítani magának a 62. év konzulságát. Catilinát és pártját ez a beszéd Rómában lehetetlenné tette. Őmaga Etruriában gyűjtött hadaihoz menekült; társait azonban Cicero egy hónap múlva börtönbe csukatta, a nép megkérdezése nélkül a szenátusban halálra ítélte s még aznap (dec. 9.) kivégeztette. Ezt a gyors elhatározását a két Scipio, Paullus, Marius, sőt »a valamennyinél nagyobb« Pompeius dicsőségével mérte össze. Pompeiusra célozva megjegyezte, hogy talán nem nagyobb dolog provinciákat hódítgatni, mint arról gondoskodni, hogy a hódítóknak legyen hová hazajönniök.

Pompeius már bejelentette, hogy hazajön, a konzulságra pályázik s hogy Catilina teljes legyőztetéséig együtt akarja tartani seregét. Ez a kívánság nagyobb veszedelemmel fenyegette »a szenátust és a római népet, az asszonyokat és gyermekeket, a tűzhelyeket, szentélyeket, házakat, magát az államot és szabadságot, Itáliát és a hazát«, mint Catilina anarchiája. Ennek történetét a világ csupán Cicero egyoldalú vádjából ismeri; tehát csak úgy, mintha valaki a magyar történelem Martinovicsáról Németh főügyész vádja alapján akarna ítéletet mondani. A szenátus hadai hamarosan leverték Catilinát, ki a pistoriai (pistojai) csatatéren hőiesen küzdve esett el. Teljes bizonytalanságban várták az Ázsiából hazatérő győzteseket. Pompeius azonban, ahogy Brundisiumban kikötött, azonnal elbocsátotta légióit, melyek csak akkor gyűltek ismét össze, mikor a szenátus diadalmenetet engedett nekik. Mérsékletét gyöngeségnek vették azok is, akik imént még tőle s hadseregétől remélték a közállapotok megszilárdítását, az állam új rendjét. A szenátus most már ázsiai intézkedéseit sem akarta jóváhagyni.

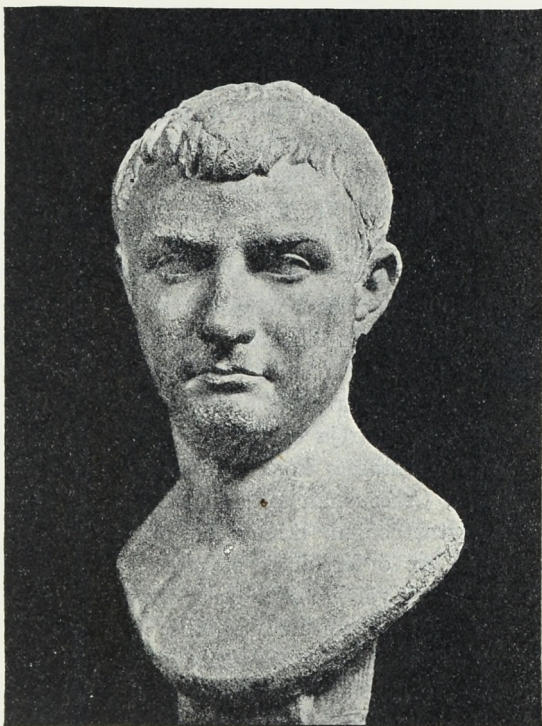
Ez az elbizottság vezette egymás karjaiba a katonákat és a demokratákat. Caesar, ki Lusitaniából mint *propraetor* diadallal és pénzzel tért haza, 60-ban kibékítette egymással Pompeiust és Crassust, kit Catilinával való összeköttetései miatt a szenátus jóformán politikai halottnak tekintett. Megegyeztek, hogy az államhatalmon megosztottnak. A három államférfiúnak ezt a hatalmas klikkjét utóbb háromságnak, *triumviratus*nak nevezték. A következtetések csakhamar megértették a gúnyolódókkal, hogy *három személyben egy monarchia* alapításáról van szó. A Catók köztársasági becsülete nem tartóztathatja fel többé az önzésnek azt az áradatát, melyet Pompeius katonai hírneve, Crassus roppant gazdagsága és Caesar népszerűsége növelt meg annyira.

Midőn az 59. évre Julius Caesar és az *optimata* Calpurnius Bibulus lett a konzul, a nép humora azzal nyugtatta meg az egyeduralom miatt aggódókat, hogy hiszen két konzul van: Julius és Caesar; az történik, amit ők akarnak. Most már jóváhagyták Pompeius rendelkezéseit; Capuában földeket adtak kiszolgált katonáinak, magát Pompeiust és Crassust bízták meg a földosztással és eltávolították Rómából Catót és Bibulust, kik azt ellenezték. Mint a világon mindenütt, itt is a *szólás és lelkiismeret szabadságán* ejtett sérelem és a *családi politika* kezdete — Pompeius házassága Caesar leányával, Juliával — vezette be az elburkolt zsarnokságot; de ezt a katonai hatalom teremtette meg. A népgyűlés Caesarnak mint prokonzulnak egy helyett öt évre szavazta meg az Alpokon

innen levő Galliát (vagyis Észak-Olaszországot) és Illyriát. A szenátus, hogy megőrizze a provinciák osztogatásának jogát, ugyanazon tartományokat az Alpokon túl levő Galliával (körülbelül a mai Franciaországgal) megtoldva bízta reá. Felhatalmazta, hogy alvezéreit önmaga nevezze ki, a tartományokat belátása szerint adóztassa meg. Távozniok kellett Rómából, kik ezt a hatalmat sokalták. *Catót*, ki megmondta, hogy Caesar négy légiójával fegyvert adtak a zsarnokság kezébe, Kyprosba — mostantól fogva Cyprusba — küldték, hogy azt római tartománynak rendezze be. *Cicerót* számkivetették, vagyonát elkobozták, házat lerombolták, mivel római polgárokat a nép megkérdezése nélkül végeztetett ki. Maga Caesar 58-ban Galliába ment, hogy annak egész területét behódoltassa és a hódoltatással járó küzdelemben kiképezze a hadsereget, mellyel a monarchiát megalapíthatja. A klikk érdekeire azalatt Rómában Pompeiusnak kellett vigyáznia.

Mindenesetre biztosítania kellett az Itáliát Hispániával összekötő Gallia Narbonensist, melynek műveltségét, római intézményeit az északon kalandozó barbárok egyre fenyegették. Ezeket a barbárokat csak a *druidák* (dryodok, »bölcsek«) vallása tartotta össze. Ebben a csodálatos hitben sokan Pythagoras szellemét keresik, de ez a szellem csak óriási kerülőúton, Britannia felől terjedhetett el Gallia keltái közt.

Caesarnak első feladatai közé tartozott, hogy ezt a vallásbeli egységet is megbontsa és egyik törzset a másik ellen ingerelje. Szüksége volt reá, mert a gallusok — az öregebb Cato szerint — a háborúhoz és ravasz beszédhez értettek legjobban. Most délkeletről a rómaiak, északkeletről germán népek törtek függetlenségük és szabadságuk ellen. A *helvétek*, a mai Svájc keltái, a germán suévek elől éppen ekkor Galliában kerestek menedéket. A gallusoknak épp úgy nem kellett, mint a kúnok IV. Béla magyarjainak; mert a rokonok befogadása itt is, ott is a hatalmasabb ellenséget hozhatta volna nyakukra. Nem velők, hanem ellenők szövetkeztek; Caesart szólították segítségre, aki Bibracte mellett (a mai Autunközelében) megverte és kiszorította őket. (A magyarokat is ilyenformán fosztotta meg Babenbergi Frigyes álnok segítségével a kúnok

120. ábra. Gnaeus Pompejus. (A nápolyi múzeumban.)

fegyveres barátságától.) Távozásra szólította most már a suéveket is, kik minden germán törzs közül először hódítottak Gallia földjén s a mai Elsassban telepedtek le. Eleinte alkudozott vezérökkel, *Ariovistusszal*, az első nagy germánnal, kit a mult esztendőben, mint konzul, éppen ő tüntetett ki a római nép barátja címével. Most azonban (valahol az Andlau mellett Epsig és Stotzheim közt) megütközött vele s a római és germán népeknek a Rajnáért vívott első nagy csatájában (58.) megverte. A suévek egyes törzsei (a tribókok Strassburg, a németek Speier és a vangionok Worms körül) ezentúl mint határőrök védték a Rajnának ezt a szakaszát más germán törzsek ellen. A Rajnának onnan a tengerig terjedő völgyét Caesar csak két esztendei háború után tehette római határrá, midőn (a nervi törzs kivételével) végre megtörte a kelta belgák erejét. Hódoltak a venetusok (a mai Bretagneban), délnyugaton pedig (a Loire és Szajna közt) Armorica és (a Loire és Gironde közt) Aquitania lakói is.

Megbízatása eközben vége felé közeledett s a Rómából érkező hírek nem igen keesegtették, hogy azt továbbra is megtarthatja. Clodius tribunus ugyan lelkes párthíve volt, Milo azonban Pompeius mellett izgatott. A száműzetésből hazahívott Cicero is azt indítványozta, hogy Pompeiust tegyék a római birodalom egész pénz-, had- és földművelésügyének felügyelőjévé. Indítványát csak nagy módosításokkal fogadták el, arról pedig tudni sem akartak, hogy Pompeiusra bízzák az elűzött egyiptomi király visszahelyezését. Caesar ennyiből is megértette, hogy a klikk ellene fordul, ha időt enged reá. 56 áprilisában tehát találkára hívta társait és híveit *Lucába* (Pisától északkeletre) s ott a triumviratust megújította. Pártja elé programmul tűzte, hogy az 55. évre Crassust és Pompeiust választassa konzulokká s azután Pompeiusnak Nyugatot (Hispániát és Afrikát), Crassusnak Keletet (Szíriát), neki pedig az eddigi tartományokat adják helytartósággul, mindegyiknek 5—5 évre; azonkívül államköltségen tízre növeljék az ő légióinak számát. Nyugodt lehetett, hogy kívánsága teljesül; hiszen párthívei közül kétszáz szenátor jelent meg.

Amint visszatért Galliába, a partvidék nyugalmanak biztosítására és a szárazföldi sereg működésének előmozdítására azonnal *hajóhadat* szervezett; az elsőt, mely az Atlanti oceánon Róma hatalmát képviselte.

Hajóhadával ismételve átkelt Britanniába, s a Themsén túl is hódított. A brittek lemondtak a csatornán túl lakó kelta testvéreik segítségéről. Elég dicsőségnek tarthatta Caesar, hogy diadallal először ő hordozta meg a római sasokat Britanniában és Germániában. Gondja volt rá, hogy az ösmeretlen földeken, ösmeretlen népeken, kétségkívül »óriásokon és vadakon« nyert győzelmei, csodás kalandjai Rómát új meg új izgalomba hozzák, kommentáriusai pedig mint egyedül hiteles történeti források vívják ki a historikusok magasztalását. S mily dicsőségére vált magának a szabad Rómának, hogy összetörte azt a *kelta szabadságot*, melyet holmi barbár nevű rajongók, Ambiorix, Indutiomar és utóljára Vercingetorix védelmezett!

Az arvernusi *Vercingetorix* a gallusok egységéről, nemzeti királyság alapításáról álmodozott. Mialatt Caesar Észak-Itáliába távozott, mintegy kétszázezer harcost gyűjtött össze az idegen járom lerázására. A visszatérő Caesar Avaricumot (Bourges-ot) hosszas ostrom után bevette, azonban Gergovia ellen (Cler-

monttól délre) épp oly kevésbé boldogult, mint alvezére, Labienus, Lutetia (Páris) ellen. Végre minden seregét Alesia (Alise) ellen vezetvén, kemény és hosszas harcok után Vercingetorixot megadásra, majd (51. végén) egész Galliát hódolatra bírta. Igazi államférfiúi bölcseséggel ő maga rendezte az új tartományt. A kelta nemzeti büszkeséget a római állameszme csakhamar és teljesen magába olvasztotta. Négy század mulva, a népvándorlás korában, a hódító barbár népek innen fogadtak el egyetmást abból a klasszikus műveltségből, melynek fénye Itáliában és Hellasban csak vakította, de nem vezette volna őket.

Caesar galliai diadala annál fényesebbnek látszott, mentől sötétebb szűgyen érte a rómaiakat Ázsiában. Pedig *Crassus*, Sziria helytartója, ott sem vállalkozott kisebb dologra. Rómát az Eufrátes felé olyanformán akarta biztosítani, mint Caesar a Rajna felé. II. Mithridates (120. táján) az Eufrátest tette a parthusok birodalmának nyugati határává, ami tömérdek villongásra vezetett a rómaiakkal. *Crassus* 50.000 emberét a parthusok lovas népe mindenütt maga után csalogatta Mezopotámia síkságán s halálra fárasztotta. *Carrhae* mellett a könnyű lovasokkal szemben, kik lóhátról is biztosan nyilaztak, a légiókat olyan vereség érte, amelyet a rómaiak az alliai és a cannaei veszteséghez hasonlítottak. Tízezer emberük fogságba esett s a parthus király (*Pacorus*) palotáját zsákmányul ejtett római sasok ékesítették. Armenia Parthia fellegrvára lett, az Eufrátes pedig a hellén-római műveltség végső határa. Rajta túl az igazi Ázsia kezdődött, melynek őrei három századon át a *turáni parthusok* maradtak; sőt *Crassus* megöletése után Szíriát is majdnem elfoglalták. *Cassius Longinus*, ki a római sereg maradványait hazavezette, tanúságot tehetett róla, hogy Mezopotámiából az *Anabasis* nyugat felé is csak oly veszedelmes mint *Xenophon* idejében volt észak felé.

Crassus halála a hármasszövetséget duumviratussá zsugorította össze; *Juliának*, *Pompeius* feleségének elhunyt (54.) ezt is felbomlással fenyegette. *Pompeius* Milója és *Caesar* *Clodius*a közt mostantól fogva napirenden voltak az utcai zavargások. Midőn *Clodius* elesett, a szenátus *Cato* indítványára *Pompeius*t egyedül választotta konzullá (52.) s rábízta az utca uralmának megtörését. A konzul olyanforma helyzetbe jutott, mint *Marius* a *Glaucia*- és *Saturninus*-féle küzdelem végén. Azzal, hogy a zenebonát elnyomta és saját párthíveit, Milót is feláldozta, megmutatta a szenátusnak, hogy nagyobb dolgokban is számíthat rá. A szenátus öt évre valóban újra őt tette Hispania helytartójává, *Caesartól* ellenben azt követelte, hogy a tizedik év leteltével (49. márc. 1.) azonnal hagyja el tartományait, bocsássa el hadait s a konzulságra mint magánember pályázzék. Ha ezt megteszi, kétségkívül egész sereg pört indítanak ellene s megakadályozzák választását, melyre pedig szüksége volt, hogy Galliában tett intézkedéseit megerősíttesse és veteránusai megkapják a nekik ígért földeket. *Caesar* a parthusok ellen való háborúra csakugyan átengedett két légiót s annak idején kész volt a többit is elbocsátani; de azt kívánta, hogy ugyanezt tegye *Pompeius* is és mondjon le Hispániáról, melynek öt esztendeig feléje sem nézett. *Pompeius* azonban ezt nem tette meg. A tanács 49. januárius 6-án hazaárulónak nyilvánította, ha légióit március elsejéig el nem bocsátaná. *M. Antonius* és *Q. Cassius* tribunosok tiltakoztak, de menekülniök kellett s a szenátus 9-én már *Pompeius*-nak Róma alatt levő táborában nyilatkoztatta ki, hogy *a haza veszélyben van.*

A haza minden előtt: izente Caesar Pompeiusnak és pedig már Ariminumból (a mai Riminiből), amidőn egyetlenegy légióval átkelt tartománya kis határfolyóján, a Rubiconon, hová csak alvezére, Labienus nem követte.

II. Julius Caesar névtelen monarchiája.

Caesar a galliai háborút s annak történetét befejezvén, elkezdte a *polgárháborút* s a róla szóló emlékirat készítését. Lebilincselő, kedves és tanulságos olvasmány. Néha olyan érdekes, mint valami regény, mellyel, mint minden emlékiratnak, vannak is közös vonásai. Kétségkívül kedvező világításba helyezi Caesar egyéniségét; a história azonban, már Asinius Pollionak nyomban megírt bírálatával sem törődve, tizenkilenc század óta ezen világítás mellett dolgozik. Talán azon okult, amit az emlékirat II. könyvének XXXI. fejezetében R. Curio mond, hogy »becsületes embernek gyanítania sem szabad iránta való bizalmatlanságunkat«. Csakhamar kitűnt, milyen ferde helyzetbe jutott Pompeius, midőn imént még azzal kérkedett a tanács előtt, hogy úgy megfenyíti Caesart, mint az apjára botot emelő gyermeket. Így fogadkozott másfél ezredév múlva Kule Sahin beglerbég, hogy csak turbánját emelint meg s Hunyadi magyarjai mért-földekre futnak előle. Pompeius azonban március 17-én már sietve indult hajóival Görögország felé, Caesar pedig bevonult Rómába, hol 25.000 arany és 35.000 ezüst rúdon kívül mintegy nyolevan millió korona értékű vertpénzt talált a kincstárban. Itália két hónap alatt teljesen meghódolt a lázadónak s a nép örömmel fogadta kegyeltjét. Azonban a két Gallián kívül minden többi tartomány Pompeiusnak s a szenátus vele futott többségének hódolt.

Hajóhada nem lévén, Caesar nem akadályozhatta Pompeius fegyverkezését Keleten; de gyors támadással előzte meg, hogy nyugati hat légiója ellene indulhasson. Azonnal Hispániára tört s kemény, de rövid küzdelem után aug. 2-án Ilerda (a mai Lerida) mellett megadásra, csatlakozásra bírta mind a hat légiót. Ezt a mesés eredményt negyven nap alatt érte el. Visszajövet bevette Massiliát (a mai Marseillet) is, mely legtovább dacolt erejével. A győztesen hazatérőt a nép mint diktátort üdvözölte. Hiszen imént a szenátus akaratával dacolva is keresztülvitte az *agrárius törvényt*. Most arra használta teljes hatalmát, hogy könnyítsen az adósok nyomasztó helyzetén s visszaadja a száműzöttek gyermekeinek jogait. Diktaturáját tizenegy nap múlva letette; de e néhány nap alatt úgy mutatkozott be a nép előtt, mint akinek elég ereje és akarata is van ahhoz, hogy befejezze a Gracchusok forradalmát s hogy megszabadítsa a népet a nagyurak zsarnokságától. Azonban talán éppen a nagyurakra való tekintetből történt, hogy korlátlan hatalmánál többre becsülte a 48. év konzulságát, mely törvényes szint adhatott minden későbbi tettének.

Nagy sikerei mellett is több dolog nyugtalanította. Curio elfoglalta ugyan Pompeius pártjától Siciliát és Sardiniát, Afrikában azonban Juba numidiai király seregestül felkoncolta őt. Dolabellának Illyriába küldött csapata a hajóhaddal együtt Pompeius fogságába esett. Maga Pompeius tizenegy légióra, 7000 lovasra és 500 hajóra növelte hadai erejét. Némi hajóhadra tévén szert, Caesar 49 végén Brundisiumból végre ellene indult. Hat légióját csak részletek-

ben szállíthatta át Dyrrachiumba (a mai Durazzoba), hol már-már az elfogatás veszedelmében forgott. Ekkor, hogy Pompeiust elvágja a tengertől, merész elhatározással délkeletnek, Thessalia felé indult. Meggondolatlanul követte őt Pompeius is, kinek most Itáliát s Rómát kellett volna visszahódítania. Caesar *Pharsalos*nál 49. augusztus 9-én tönkretette seregét. Egy későbbi bámulója, I. Napoléon szerint, fényes sikereit rendkívüli nyugodtságának, meglepő határozottságának, törhetetlen kitartásának, aggodalmas vigyázatának köszönhetette.

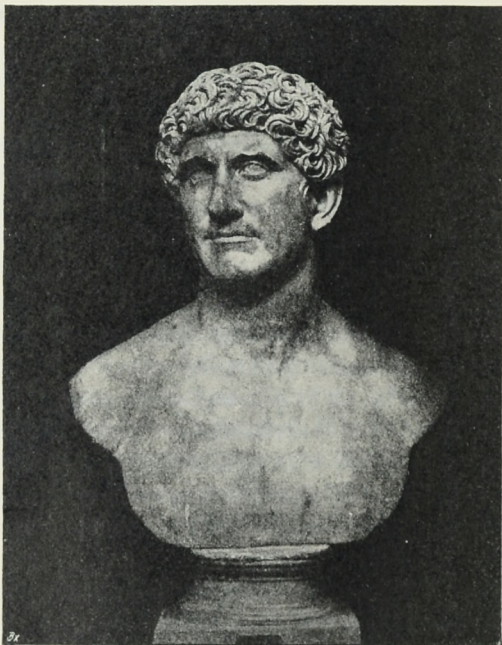
»Józanág és mérsékletesség kell a vitézséghez. Ezzel vőn Pompeiuson győzedelmet Julius Caesar, ezzel bírál el Ázsiát Alexander«, magyarázza Magyar István 1604-ben, az országokban való sok romlás okairól szólván. »Julius Caesar — teszi hozzá Zrínyi Miklós félszázad mulva — legjobb, legeszesebb, gondosabb, vitézebb kapitány vala históriák emlékezetétől fogva. Senki sem fáradott többet a hadban, minden cselekedetében oly szorgalmasan senki sem járt el, senki sem sokallotta úgy a maga szándékának a végét. Jól meggondolta, megrostálta minden dolgát s nem akkor készült a hadakozáshoz, mikor már benne volt.« Zrínyi teljes joggal dicsérhette Caesart mint hadvezért; de ki lelkesedhetett volna azon, hogy a nagy katona Pompeiussal együtt, ki *Pharsalos*nál a köztársaságot képviselte, magát a szabadságot vesztette el? A *Pharsalia* költője, *Lucanus*, egy század mulva, a legnagyobb szolgaság korában, méltán mondhatta, hogy ez a csata súlyosabb sebet ejtett Rómán, mint a minők idáig értek; jóléténél is több veszett el itten: a szabadság.

A menekülő Pompeius Mitylenében hiában kereste a parthusok segédelmét. A Ptolemaiosok hálájára számítva, Egyiptomba kelt át; partraszállásakor azonban Pelusiumban (szept. 24.) megölték. Az utána siető Caesar megkönnyezte halálát, a rettenetes párba-j végét; s *Lucanussal* szólva, ki tudná, melyik fogott fegyvert jogosabban? Nagy bíró védelmezte mindegyiket: Isten a győztest, Cato a legyőzöttet. Jött idő, mikor a költő szemére vetette Rómának, hogy szenthelyre temette Caesart, a vad zsarnokot s tudni sem akar Pompeius hamvainak hazahozataláról:

»A hadakat vezető holt szelleme számkivetésben
Fekszik mindeddig. Ha a győzőtől eleinte
Féltél is, legalább most vedd ki a nagynak
Holttestét, ha talán (még el nem mosva haboktól)
A gyűlölt földön megvannak. Félni ki fogna
Síroktól? Hamvat, mely méltó tiszteletére
Istenségeknek, ki remeg tova vinni helyéről?»

Ilyes kérdésekre a szabadságszerető nemzetek mindenkor megfeleltek; az athéniek hazahozatták Theseusnak, a franciák Napoléonnak, a magyarok Rákóczinak és Kossuthnak holttestét; de Rómában már nem a holtakat, hanem az *élőket* ünnepelték. A köztársaságért haló Pompeiusnál sokkal nagyobb jelen-ség Caesar, ki Egyiptomban partra lépén, azonnal megkezdte Kelet rendezését. Pedig nem annyira az államférfiú mély belátása, mint az öregedő ember hirtelen föllobbant szerelme okozta, hogy a gyönyörű ifjú királynét, *Kleopatrá*t, öccse és egyúttal férje, XIV. Ptolemaios uralkodótársává tette. Rokonszenvet érde-mel az a gyermekkirály, ki, egy Menelaiosnál többet veszítve, a világ- és

asszonyhódító vén Párist fölkelt népe élén ostromolja Alexandriában. Caesar csak úgy biztosíthatta a várost, hogy fölégette az egyiptomi hajóhadat, melynek

121. ábra. Marcus Antonius. (A vatikáni múzeumban.)

lángja különben Alexandriára is átesapott és fölégette a világhírű könyvtárt. A pergamumi királytól némi segítséget kapva, a nagy ember végre megverte a kis királyt, ki menekülése közben, aranyfegyverzetének súlya alatt, a Nilusba fuladt. Özvegyét öt éves öccse, trónját özvegye örökölte.

»Jöttem, láttam, győztem!» írta Caesar nemsokára a szenátushoz. Ázsiában ugyanis a nagy Mithridates fiát Pharnakest Zelánál (47. aug. 2.) megvervén, véget vetett a római tartományok rovására való terjeszkedésnek.

Csak most tért haza Rómába, hol lovasmestere, Marcus Antonius, kevéssel azelőtt nyomott el egy anarchista mozgalmat. A nők csodálták Egyiptom szent állatát, a macskát, melyet először ő hozott Európába, hogy

Brutus özvegyének, Serviliának, kedveskedjék vele; és nem csodálták, hogy, karjain a kis Cesarionnal, nemsokára Egyiptom királynéja, Kleopátra, is követte őt. A férfiak hódolata zajosabb volt, de nem oly őszinte.

Szolgalalkú tanács fogadta, mely a színházban neki adta az első helyet, aranykoronával ékesítette szobrát, élete hosszágig tribunusnak s öt évre konzulnak választotta. Mikor azonban Pompeius fiainak és Catónak afrikai forradalma elnyomására készülődött, pihenni vágyó veteránusai elbocsátásukat követelték. Caesar nem szőlította őket többé bajtársainak, hanem polgároknak (quirites). Kijelentette, hogy földeket, ajándékokat kapnak, de a diadalmenetben nem vehetnek részt. Katonái megszegyenülten kérték, ne nevezze őket polgároknak s álljon ismét az élökre. A nagy lélekösmerő tehát egyetlenegy szavával lecsillapította a világ első hadseregének háborgását.

Ilyen sereggel, amely legnagyobb gyalázatnak a polgár nevezetet tartja, bátran indulhatott a köztársaságiak afrikai töredékei és szövetségesök, Juba numidiai király ellen. 46. április 6-án *Thapsus*nál (Hadrumentumtól délre a Kis-Syrtis partjain) körülbelül ötvenezer köztársasági és numidiai vérzett el a szabad Rómáért. Szabad azonban már csak a bölcsek lehetett. Karthago romjainak közelében, Uticában, Platon Phaidonját olvasgatva, Marcus Porcius Cato saját kardjába dőlt, hogy tovább ne éljen a köztársaságnál.

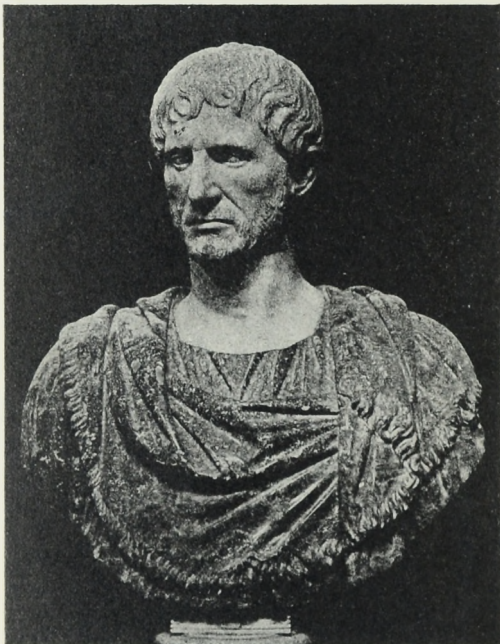
Otthon, Rómában, azt hitték, az a köztársaság legnagyobb dicsősége, hogy Caesar egyszerre tartja meg Gallia, Egyiptom, Pontos és Numidia fölött nyert diadalai ünnepét. Igaz, hogy a diadalkocsi után haladó veteránusok trágár dalokat énekeltek a nagy Caesarról s hogy az utcai népség egy része szoknya-hősnek gúnyolta; általánosságban mégis nagy ujjongással fogadták azt a férfit, ki háromezer királyi koronát s pénzben is háromszázmillió koronát vitt haza. A Tiberis vizével megtöltött medencéken hajók, a partokon legionáriusoknak öltöztetett gladiátorok harcoltak. *Valóságos vért* ontottak, hogy a háborúról fogalma legyen a leggyávábbnak is, kinek hájfejét az utcák és terek fölé kifeszített selyemszövetek védték a napszúrás ellen. Talán ennél is nagyobb hatást tett az a vadászat, melyet 400 oroszlán ellen rendezett; legfőképp pedig az a 22.000 asztal, melynél híveit megvendégelte. 1900. szeptember 22-én egy más köztársaság, a francia, szintén egyszerre vendégelt meg 22.400 polgármestert; de itt Loubet elnök elmondhatta, amivel Caesar nem dicsekedhetett, hogy hívek maradtak a köztársasághoz, mert változatlan a hazafiságuk és a köztársaság iránt való szeretetük.

Azonban olyanok is akadtak, kik Pompeius fiait, *Gnaeust* és *Sextust*, Hispániába követték az utolsó mérkőzésre. Sőt Caesar légióinak egy része sem »iszo-

122. ábra. Római naptárkő.

nyodott« hozzájuk csatlakozni; ami nagy dolog volt olyan emberrel szemben, kit a szenátus éppen az imént nevezett ki tíz egész esztendőre diktátornak. A 46 és 45 év közé eső télen déli Hispaniában Caesar keményen küzdött ellenök. *Munda* mellett (Cordova és Malaga közt) az utolsó pillanatban, 45 március 17-én gyalog és — hogy mindenki ráismerjen — hajadonfővel vezette rohamra katonáit. Ezen az egy csatatéren 33.000 köztársaságit vágtak le. A mundai győzelem a római birodalomnak valóságos és egyetlen urává tette Caesart, ki 44 februárius 15-től fogva *örökös diktátornak* nevezhette magát. A rómaiak fél-istennek, majd éppen legyőzhetetlen istennek hitták. Diadalkocsiját Jupiter

123. ábra. M. Junius Brutus. (Színes márvány-mellszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

capitoliumi szobrával szemben őrizték. Képét körmenetekben az istenek képei mellett hordozták. Pénzeit az ő képével és elefántos családi címerével verették. Háromszor 24 liktort adtak melléje; a szenátusban a két konzul közé ültették. Szobrát a királyok szobrai mellé állíttatták s elég érthetően bátorították őt a királyi cím fölvételére. Szójáték lett volna, ha valóban fölveszi. Minden fölségjogot magában egyesítvén, hatalma jóval nagyobb volt a régi királyokénál, kiknek országa úgyszólván csak talpalattnyi föld az ő világbirodalmához képest. — Magára halmozta mindazokat a méltóságokat, amiket a köztársaság valaha éppen a főhatalom megosztására gondolt ki. Nem sokat vesződött vele, minek nevezze főhatalmát; a Föld népei ma is róla, Caesarról, nevezik a Föld hatalmasait. A mindenható szenátusból,

mint valamikor a királyok korában, megint tanácsadó testület lett, de már *birodalmi* jelleggel, mert gallusok, hispánusok is résztvehettek benne. Tagjainak számát Caesar, mint a censort helyettesítő erkölcsbíró (*praefectus morum*) 900-ra emelte, ami nem eshetett meg a demokratikus elem belevonása nélkül. A demokraták hajdani vezére azonban a népakaratnak itt épp oly kevésbé engedett tért, mint akár magukban a comitiumokban. Az imperator kész törvényjavaslatait rendesen ellenmondás nélkül fogadták el. Ekkora pártfegyelemnek már szolgálékúság a neve. A végrehajtó hatalommal egészen Caesar rendelkezett; a föltétlenül engedelmeskedő és a középpontból igazgatott hivatalnokok karát ő teremtette meg. A 16 praetor, a 40 quaestor neki köszönte kinevezését, a többi pedig megválasztatását; mert a választók is az ő jelöltjeire szavaztak. Mint a hadsereg főparancsnoka, magához ragadta a legfőbb katona-

tisztek kinevezése jogát. A rendőrség, közgazdaság és közmunka, igazságszolgáltatás, vallás stb., szóval minden köztevékenység ügyeinek szálait az ő keze tartotta. Róma törvényeinek összegyűjtésére, a Corpus juris Romanira is gondolt. Ez eszmének még félezredéig kellett érnie, de kétségtelen, hogy Caesar alapította meg a polgári és katonai igazgatásnak azt a bámulatos egységét, amely közel kétezer év óta minden középpontosítónak eszménye. A hivatalnokvilágnak még hivatalos lapja sem hiányzott, mely két példányban vitte meg a rendelkezéseket és híreket a birodalom főbb városaiba. Újításai között ott van javított naptára is, amely szerint még mostan is milliók számítanak, pl. hazánkban a görögkeletiek.

Az állam kormányzatának gyökeres átalakítását, a vele járó reformokat röpiratok bírálták vagy dicsőítették. Caesar nem ettől a nyilvánosságtól tartott, hanem az utca népétől, melyet minden áron megnyugtanni törekedett. Ezreket válogatott el Rómából azon ürügy alatt, hogy *nagy napszám* mellett fogadta fel őket *vidéki* munkára. A Tiberis szabályozására, a pontinusi lápok kiszáritására, az Apenninusokon átvezető utak készítésére, a korinthusi szoros átvágására küldte őket; vagy pedig *gyarmatosoknak* Karthágóba, Korinthusba, Capuába:

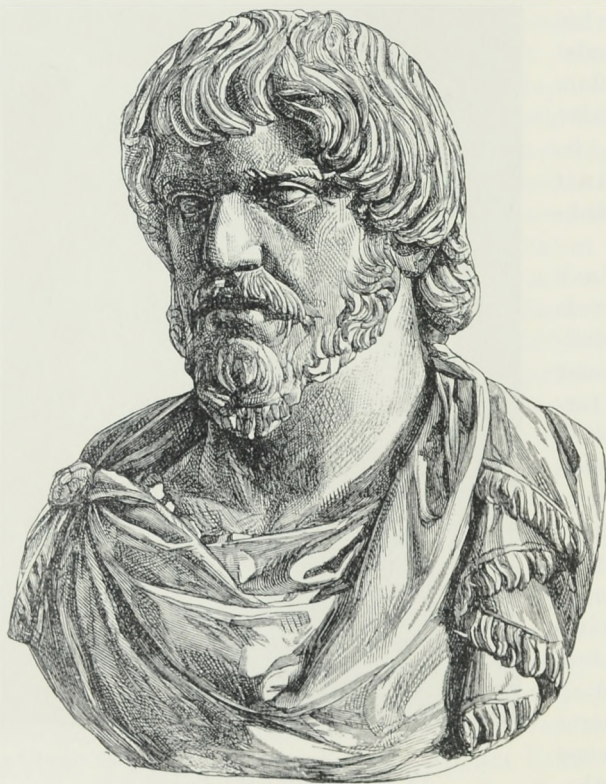
mindenütt idegen nemzetiségek közé. Rómában magában is rendezte a *szegényügyet*: a dologtalanoknak munkát adott a nagy középítkezéseknél s amellet korlátozta az államsegélyben részesülő proletariusok számát. Hogy könnyen ne szervezkedhessenek, megszorította az egyesületi jogot s kifejlesztette a rendőrséget. Számbevehető ellenzék most már magában a szenátusban sem alakulhatott. Cassius, Decimus Brutus és Junius Brutus vezetése alatt 900-ból ott is csak mintegy hatvanan merték nagy titokban visszakívánni Cato vagy Pompeius köztársaságát.

Attól kellett tartaniok, hogy a köztársaságnak külső formái is megszűnnek. Antonius a Lupercaliák ünnepén már nyíltan felajánlotta Caesarnak a koronát s attól félték, hogy el is fogadja azt, ha győzelmesen tér vissza *Burivista* dák király ellen való háborújából, melyre az Adria partjain már 16 légiót és tízezer lovast

124. ábra. Egy kőbe vésett római naptár töredéke. (A nápolyi nemzeti múzeumban.)

vont össze. Mai hazánk fejlődése egészen más irányt vesz, ha délkeleti része ekként másfélszázaddal előbb kerül római uralom alá. Odo de Diogilo szerint, ki 1147-ben járt hazánkban, a magyarok így is Julius Caesar egykori legelőjének nevezték országukat. A köztársasági összeesküvők azonban 44 március 15-én véget vetettek a királyság helyreállítására irányuló törekvéseknek. Caesar életét Pompeius szobra tövében, a kuriában, az egész szenátus szemeláttára oltották ki.

125. ábra. Dák király. (A római vatikáni múzeumban.)

A forradalmi St. Just, mikor ő is éppen királya kivégzését ajánlotta, bámulatra méltónak tartotta volna, ha a tizen-nyolcadik században nincsenek előbbre mint Caesar idejében, mikor a zsarnokot magában az egybegyűlt szenátusban vágták le, nem keresve más formaságot, mint 23 törzsűrást, más törvényt, mint Róma szabadságát. »Siessetek — úgymond — elítélni a királyt ; mert vele szemben minden polgárnak megvan az a joga mint Brutusnak Caesarral szemben.«

A történelem azonban ilyes jogot nem ismer el, még abban az esetben sem, ha a szabadság ilyen »formaság«-tól függne. Mert a szabadság a néptől függ s a nép az alkotmányban maga határozza meg akarata nyilvánításának alakját, mely semmiesetre sem a gyilkosság.

Cromwell és Napoléon ágyban, párnák közt haltak meg ; saját népök akkor sem hagyta őket cserben, mikor szabadságuknak csak látszatával kellett beérniök. Nagy zökkenések és nem kevés késlekedés után mindegyik nagy ember halála után helyreállt az igazi szabadság. Népöknek volt ereje, hogy a mi hibát a kor szellemében tett, a kor szellemének változtával saját erejéből tegye jóvá. Ha a rómaiak öngyilkosságra kényszerítik Catót, gyilkosságra Brutust, stoikus államférfiaikat, ez annyit jelent, hogy a hatalom szabadság nélkül is kell nekik s hogy a jövő emberéül Caesart ismerik el. Caesar történelmi bírása nem a tör, mely pillanat alatt ölt, hanem a római császárság, mely félezredéig élt.

A RÓMAI BIRODALOM AUGUS

ORÁTÓL A NÉPVÁNDORLÁSIG.

az Athenaeum nyomása.

XIII. FEJEZET.

A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALAPÍTÁSA.

I. A köztársaság bukása.

Germán barbár
Octavianus védő-
istenével Apolló-
val. — Augustus
pajzsáról.

GYMÁS bosszújától tartva, március idusának alkonyán a rómaiak házaikba, az összeesküvők a Capitoliumba zárkóztak, Lepidus légiói pedig nem törték föl Róma bezárt kapuit. Az általános fejetlenségben csak *Antonius* konzul őrizte meg hidegvérét. Lefoglalta az államkincstárt, de Caesar vagyonát és irományait is. Harmadnap végre egybegyült a szenátus. Cicero, ki egyidőben esküdözött, hogy megmentette a köztársaságot, most hiában keresett alkalmat hasonló dicsőségre. A szenátus a köztársasági kisebbségnek megnyugtatóására teljes kegyelmet adott az összeesküvőknek. A többség az istenek közé emelte Caesart s kijelentette, hogy végrehajtja végrendeletét és a hagyatékában talált parancsokat.

Caesarnak tehát pártja volt s ha Brutusék ezt proskribálni nem merték, hiában szúrták le a vezért. A köztársasággal nem Caesar, hanem egy nagy párt állt szemben, mely annál veszedelmesebb volt, mennél kevesebbet hittek létezésében. Sőt ez a párt hihetetlenül megnövekedett azonnal, amint a temetésen *Antonius* elmondta híres halotti beszédét s hirdette, hogy Caesar fejenként 75 drachmát hagyott a rómaiaknak. A nép a nagy halott máglyájáról felragadt üszkökkel rohant az összeesküvők házainak felgyújtására. Visszaűzték; de köztársaságivá többé sohasem tehatték. *Antonius* a 75 drachma odaigérésével és a Caesarnak tulajdonított rendeletekkel éppen úgy féken tartotta, mint a hollandi gazda az egész oceánt egy szivárvány-kúttal. A gazda a közlekedő edényeknek, a konzul a nép szellemének törvényeit ösmerte. A köztársaságot már csak a vidék menthette meg. *Junius Brutus* Makedóniába távozott, *Cassius Sziriába*, *Decimus Brutus* Észak-Itáliába, honnan épp úgy fenyegethette Rómát, mint valaha Caesar, mielőtt átkelt a Rubiconon. *Antonius* tehát csakhamar magának adatta ezt a tartományt a dákok és parthusok ellen gyűjtött sereg fővezérségével együtt. Görögországból ekkor érkezett Rómába *Octavianus*, Caesar hűgának, *Juliának* tizenkilenc éves fia, kit nagybátyja örökbe fogadott. A népet azzal,

hogy mindenkinek megadta a 75 drachmát, holott Antonius az örökség nagy részét már elköltötte, egyszerre a maga részére hódította. A szenátus örömet fölkarolta ügyét. *Cicero*, kit ezekben a napokban Thiers és Disraeli mintaképének lehetne tartani, 44 szeptember 2-án elmondta első philippicáját Antonius ellen. Rávette a tanácsot, hogy Lepidusszal együtt a haza ellenségének nyilvánítsa s Hirtius és Pansa konzulokkal az igen fiatalon *propraetorrá* tett Octavianust küldje ellene. Caesar fogadott fiának neve, pénze és jövője a diktátor legtöbb veteránusát a szenátus táborába gyűjtötte. A szenátus most külön sereget gyűjtött, hogy újabb meglepetés ne érje a Rubicon felől; de mégis érte. A két konzul elestével Octavianus bejelentette, hogy pályázni fog a konzulságra. Átvette a sereg vezetését, s Galliába szorította Antonius, ki ott Lepidusszal egyesült. A tanácsnak azonban nem kellett olyan konzul és olyan vezér, kit nagybátyja önkényes uralkodónak, a szenátus ellenségének nevelt; a hadjárat folytatását tehát Decimus Brutusra bízta. Erre a köztársasági fordulatra Octavianus nyolc légióval Róma alatt termett, 43 augusztus 19-én konzulnak választotta magát és száműzette Caesar gyilkosait. Visszavonatta azt a határozatot, mely Antonius és Lepidust a haza ellenségeinek nyilvánította, ellenállásuk megtörésére azonban önmagát tétette fővezérré. Pár hét múlva D. Brutus már megfutott s az Alpok közt elesett. Senkit sem lephetett meg ezután, hogy Octavianus 43 őszén *Bononia* (a mai Bologna) mellett Reno szigetén egyezkedésre hívta Antonius és Lepidust; de mindenkit megdöbbsentett, hogy velők, a köztársaság és a közrend helyreállításának ürügye alatt, újabb klikket alkotott. A második *triumviratus* öt évre az állam fölé helyezkedett. Élet és halál urának, egyedüli törvényhozónak nyilvánította magát, hogy konzuli, de ennél voltaképpen mérhetetlenül nagyobb hatalommal állítsa helyre a »köztársaságot«. (*Tres viri reipublicae constituendae consulari potestate.*)

Rómában a triumvirek 43 legió oltalma alatt csináltak »rendet«. Proskripciójuknak 2000 lovag és 130 (mások szerint 300) szenátor esett áldozatul. A rab-szolga fölszabadult, sőt díjat is kapott, ha proskribáltat ölt meg. Szabad ember kétszeres jutalomban részesült. Cicerót Gaëta táján az a védettje ölte meg, kit főbenjáró perében mint ügyvéd megmentett. Levágott fejét Antonius a szószerkeztetett, felesége, Fulvia pedig tűvel szurkálta meg a nyelvét, mely oly ékes beszédek tartott ura ellen. Undorító látvány; de (ebben a században immár harmadszor) a zsarnokság így vonult be Róma falai közé.

Azonban még voltak köztársaságiak. Brutus Makedóniában és Görögországban, Cassius Szíriában és Sextus Pompeius kalózaí Siciliában készen álltak a végső küzdelemre. Itáliát Lepidusra bízván, Antonius és Octavianus elsősorban Brutus és Cassius ellen indultak. A thrákiai *Philippinél* (Amphipolistól északkeletre) az első csatában Antonius legyőzte Cassiust, ki öngyilkos lett, de Brutus megverte Octavianust. A második ütközetet Brutus elvesztette. »Mit március idusa kezdett, a munkát e nap fejezte be.« Azzal a tudattal dőlt saját kardjába, hogy

»Nagyobb dics érte őt e rossz napon,
Mint Marcus Antonius s Octavius
Ez aljas győzelemmel nyerni fognak.«

A köztársaság voltaképpen a philippii csatával ért véget, hol Caesar szelleme utoljára találkozott Brutusszal. Most már csak arról lehetett szó, a három önző nagyról *melyik* uralkodjék?

Antonius Keletre távozott, Octavianus haza, Nyugatra, hogy az ügyis nagyon fölaprózott Itáliában még 170.000 kiszolgált katonát tegyen földesurrá. A régi tulajdonosoktól potom áron sajátította ki a szükséges területeket. Ebben az esztendőben 170.000 jószágban szünetelt a mezei munka s az inséget növelte, hogy S. Pompeius miatt Siciliából sem lehetett gabonát szállítani. Lucius Antonius konzul és húga, Fulvia, Antonius felesége, a földművesek pártjára álltak s támogatták fölkelésöket, amelyet azonban egyeztetendei küzdelem után Octavianus az etruriai Perusia (a mai Perugia) bevételével 40-ben végre is elnyomott. Octavianus nemcsak e fölkelés miatt nehezített Antoniusra, hanem azért is, mert nem rendezte, hanem egyszerűen kirabolta Keletet. — A parthusok Kis-Ázsia egy részével együtt az Eufrátes jobbpartját is elszakították a római birodalomtól; de Antoniust mindez egy percre sem zavarta abban a boldogságban, mely a még mindig csodálatosan szép Kleopatra karjai közt várt reá.

Most azonban, a 40. év szeptemberében, a »félreértések« eloszlatása végett Antonius mégis megjelent *Brundisiumban*. Kibékölt triumvir-társaival s kevéssel azelőtt maradván özvegyen, Octavianus bájos és szelid mostoha-húgát, Octaviát, vette el feleségül. Hogy pedig nyugodtabban rendezhessék birodalmukat, a *misenumi* szerződésben (39) társul fogadták S. Pompeiust, kinek a konzulátust és tartományul Siciliát, Sardiniát, Achaiát ígérték oda.

Azonban Pompeiusban újra fölébredt a köztársasági érzés; föllázította a rabszolgákat s hadat üzent. A triumvirek vezére, M. Agrippa kétesztendei küzdelem után leverte és Ázsiába szalasztotta. A gazdátlan Siciliát Lepidus magának követelte; Octavianus azonban hűtlenségre bírta mind a huszonhét légióját, mire Lepidus kilépett a hármasszövetségből. Lemondott tartományairól s örült, hogy mint pontifex maximus élhet Rómában.

Nyugaton most már *Octavianus*, Keleten *Antonius* uralkodott. Octavianus tribunus lett, tehát szent és sérthetetlen; bálványa a proletariusoknak, kiknek kenyeret és munkát adott. Afrika lecsillapításánál előbbre valónak tartotta a

126. ábra. Az ifjú Octavianus. (A vatikáni múzeumban.)

misenumi szerződésben kapott Illyricum biztosítását. Személyesen indult oda, hogy a Quarnerótól a Kulpáig lakó iapodokat megfékezze; erről szóló emlékiratainak töredékei Appianus könyvében maradtak reánk. Arupium (Ottocsász környékén a vitali temetkezőhely közelében) és Terponos (Ogulin?) elfoglalása után nagynehezen bevette fővárosukat, Metulumot is (a mai Károlyváros közelében). Ekként a iapodok meghódolván, ő volt az első, ki *a mai Magyarország egy kis részét* (Lika-Krbava és Modrus-Fiume vármegyék területét) *a római birodalomhoz, Illyriához csatolta*. A birodalom északi határává a Szávát akarta tenni. Ennek a vonalnak a Colapis (Kulpa) torkolatánál levő legerősebb várát *Segesticát* (a mai Szigetket) szintén megtámadta, a szomszédos pannonok hadát visszaverte s az erősséget egyhavi ostrom után bevette. A Szávától az Adriai tengerig terjedő hódítás védelmét 25 cohorszal (2½ légióval) Fufius Geminus oltalmára bízta. A következő (34) évben újra ellátogatott a Száva vidékére s valószínűnek látszott, hogy onnan az Al-Duna biztosítása végett Daciának (a mai Magyarország délkeleti részének) rovasára folytatja hódításait. Hogy ettől visszatartsa, Cotiso dák király szövetséget ajánlott neki, sőt Antoniusnak is, mit ez el is fogadott. Eggyel több ok a két uralkodó közt levő ellentétek növelésére.

Antonius akkor már arról álmodozott, hogy Media, Parthia és Armenia meghódításával helyreállítja s a római birodalomba kebelezi Alexandros egész Oriensét, de egymaga uralkodik rajta Alexandriából, az új fővárosból. Elűzte feleségét; nagykirálynénak nevezte Kleopatrát s tartományokat ajándékozott neki és gyermekeinek. Midőn Rómában legnagyobb volt a nyomor, Kleopátra azzal mulattatta Antoniuszt, hogy milliomot érő egyik fülbevalóját — a nép hite szerint ecetben főleresztve — szemeláttára ette meg. »Édes néném — tréfálkozott Mikes Kelemen — meg ne egye ked így a gyöngyeit; mert bujdosók vagyunk. Ha az a királyné úgy bujdosott volna mint ked, talán ő sem cselekedett volna olyan drága bolondságot. A való, bolondság; de annak a bolondságnak tizennyolc száz esztendőtlől fogva megmaradott a híre.«

Róma sok efélt mesélgetett Antonius költséges udvarlásáról, mellyel a félvilág ura egy félvilági királyné segítségével akart világhuralmat teremteni. A nép kiméletlenül bírálta családi politikáját, mely egyszerre szakított a nemzeti hagyományokkal, a hazafias érzülettel, az erkölcsi felfogással. Octavianus ezegyszer nem Octavia szelid esdekléseire, hanem az oly sokáig megvetett közvélekedésre hallgatott. A szenátus előtt bevádolta Antoniuszt, ki a római joggal nem törődve, Fönicziát, Ciliciát, Coelesyriát Arábia egy részével együtt Egyiptomhoz csatolta. Őt évre szóló megbízatása amúgy is lejárván, a szenátus ezt nem újította meg s háborút izent Kleopátrának vagy inkább neki. Antonius százezer emberrel Görögországban várt reá. A szárazföldön ő volt az erősebb, de Octavianus vezére, Agrippa, ügyes mozdulatokkal tengeri csatára kényszerítette és 31 szeptember 2-án *Actium*-nál (az Ambrakiai, most Voloi öbölben) megverte. A csata elvesztésének csak egyik oka, hogy Kleopátra az egyiptomi hajóhaddal nagyon hamar elmenekült; a másik, a valódibb és szégyenletesebb az, hogy Antonius utána futott és cserbe hagyta egész seregét, mely az ő méltatlan ügyéért oly hőiesen küzdött. A hajóhad és a szárazföldi sereg egyheti várakozás után meghódolt Octavianusnak. Antonius végső, hatalmas ellenállásra készülhetett volna, hiszen

legyőzője a jövő esztendőre hagyta támadása folytatását ; de Kleopátra szerelmén kívül nem gondolt már egyébre, még az új keleti birodalom megmentésére sem. Futása után Leukokomosban borba akarta fojtani bánatát, majd felugrott az asztal mellől, kifutott a partra s várta, mindhiába várta a királyok királynéját, az új istenasszonyt. Nem Alexandria meghódolásának igazi, hanem Kleopátra halálának költött hírére lett öngyilkos. A királyné még mindig azt hitte, hogy ezután is megőrizheti Egyiptom függetlenségét leghatalmasabb fegyverével, eszményi szépségével. Csalódott ; Octavianus szóba sem állt vele. A festőket talán Lucretia öngyilkossága sem ihlette meg jobban, mint az a jelenet, amikor »a világ legszebb asszonya« várja a keblére tett vipera halálos csípését, hogy diadalmenetben ne vezesse föl a rideg Octavianus, ki Caesar és Antonius örökségéből éppen csak az ő szerelmére nem vágyott. A győző családi tulajdonul foglalta le Egyiptomot. Az Alexandriában fölhalmozott kincsekből fizette ki veteránusait és a kisajátítások következtében károsult gazdákat. Az egész telet az ázsiai ügyek rendezésére fordította és csak a 29. év nyarán indult haza. Sextilis hónap 13—15. napjain mint illyricumi, actiumi és egyiptomi győző vonult Rómába, mely uralkodót megillető hódolattal fogadta, s Augustusnak, »felséges«-nek nevezte most őt és azt a sextilis hónapot, melyben a *tizenöt éves polgárháborút befejezte*.

A köztársaság, mely egy Lucretia törével kezdődött, egy Kleopátra kigyócsípésével végződött.

II. A felséges első polgár.

Octavianus imperator volt 40-től, tribunus 36-tól fogva ; az actiumi csatát mint konzul vívta meg. Caesar monarchiájának azután sem adott olyan nevet, mely az actiumi csatában nyert hatalma egész körét kifejezte volna. Ezt a kört csak önkényesen nevezzük császárságnak s alapítása idejét épp ilyen önkényesen tesszük 31-re. Maga Octavianus 27 januárus 16-án triumviri hatalmáról s minden eddigi tisztjéről lemondott, hogy azután, a szenátus kérelmének engedve, mint *augustus*, mint *felséges úr*, ne csak kormányozzon, de uralkodjék is. Csak *princepsnek* : első szenátornak, *első polgárnak* nevezte magát. Meghagyta annak látszatát, hogy ő csupán a szenátus akaratának végrehajtója ; de azon kezdte, hogy a szenátust megtisztította a demokratikus elemektől és tagjainak számát ezerről hatszázra szállította le. Kitűnt, hogy a szenátust nem vagyontalan tagjai tették szolgálalkúvé ; sőt ha csak demokratákból áll, ma talán egy Caesarral és Augustusszal szemben is olyan híre volna, mint Barebone fiákeres parlamentjének egy Cromwellel szemben. A megmaradt hatszáz szenátor közül a legszegényebbnek is volt legalább egy millió sesterciusa (261,000 koronája). A hatszáz milliomos azonban ugyanannyi alázatos szolgát jelentett, aki törvényhozó létére évenként megesküdött, hogy engedelmeskedik Augustus rendeleteinek (edictumainak). Mint imperator, Augustus csak a határszéleken fekvő tartományokban és a családi birtokai gyanánt kezelt Egyiptomban és Noricumban lett volna korlátlan úr ; hanem azért ő volt az első, ki Róma falain belül, ha szívesebben viselte is a szenátori togát, kardosan, vezéri köpenyeggel (sagummal) mint imperátor jelent meg. A tribunság, melyre 23 óta évenként

megválasztották, személyének szent és sérthetetlen voltát biztosította, Lepidus halálával (12) pedig reá szállt a pontifex maximusi méltóság, a hajdani királyok legfőbb papi hatalma is.

Imperátor, konzul, prokonzul, tribunus, praetor, princeps, pontifex, augustus és divus (istenített) lévén egy személyben, csakugyan fölösleges töprengeni, minek nevezzük hatalmát. A magyarok három századon át sem érthették meg, az osztrákokkal személyes unióban élve, királyuk hogy lehessen náluk alkotmányos, amazoknál pedig önkényes uralkodó. A rómaiak Octavianus rendszeréből még kevésbbé hihették el, hogy ha a tartományokban mindenütt imperatori önkény uralkodik, Róma és Itália a köztársasági formák udvarias kimélése mellett is alkotmányos maradjon.

Császári tartomány volt minden határszéli provincia s minden föld, amit Kr. e. 11. óta meghódítottak. Helytartóik, a proprætorok, csakis a császárnak számoltak s legátusaik — katonai parancsnokaik, — kik összesen 25 légiónak állottak, csakis a császártól fogadtak el parancsokat. A belső tartományok helytartóit, a prokonzulokat, a szenátus küldte ki, de a császár itt is föltétlenül rendelkezett a hadsereggel s ennek pénzügyeivel. A tanácsra tehát még az állampénztár (aerarium Saturni) sem tartozott föltétlenül. A katonai pénztár (aerarium militare) és a császári tartományok pénztára (fiscus) pedig egyáltalán nem. Aligha bánta, mert így a császári pénztár fedezte azokat a kiadásokat is, mik az állam megszokott bevételeiből ki nem teltek; ez a különbség pedig Augustus egész uralkodása alatt 4 milliárd sesterciusra (1044 millió koronára) rúgott. Eltüntethetik ezt a hiányt, ha a birtokbecslésen alapuló egyenes adót Itáliára is kiterjesztik; de erre a kényes feladatra ezúttal még a császár sem vállalkozott. A szenátus különben neki engedte át a most szervezett birodalmi posta, továbbá a gabonaszállítás, tűzoltás, közegészségügy, a Tiberis és az utcák szabályozása stb. pénzügyi igazgatásának s részben a pénzverésnek jogát is; ő maga csak réz váltópénzt veretett. Föltétlen ura volt a császár a *birodalmi hadseregnek*, mely 50 légiónak 300.000 emberből állt, a praetorianusok 9000 főnyi *testőrségének*, melynek tisztje szenátor egyáltalán nem lehetett és a most alakított *birodalmi hajóhadnak*, melynek főállomásai Misenumban és Ravennában voltak. Pola (a magyar-osztrák monarchia mostani fő hadi kikötője) szintén ekkor kezdett rohamosan fejlődni.

Augustus méltóságának jellegét voltaképp a *hadsereg* adta meg. Első sorban ez tette lehetetlenné a birodalom alkotmányos életét, ha volt is még Rómában szenátus és comitium, Itáliában önkormányzat (autonomia), a tartományokban országgyűlés (concilium). Politikai ügyeket egyik sem tárgyalhatott s a középonti szigorú igazgatás egyébként sem engedte meg, hogy a nekik fentartott jogokon túlmenjenek. Valóban nem lehetett kívánni, hogy a világbirodalom sorsa fölött is az a fórum döntsön, mely eredetileg csak egy város polgárságát fogadta magába s a római joggal felruházott vidékieknek nem adott módot a megjelenésre. Az Augustus korabeli Rómában körülbelül annyi ember élt, mint a mai Budapesten; a köztársasági Forum Romanum helyett tehát a világváros számára sokkal nagyobbakat kellett építtetni. Örökösen dolgoztak a kőművesek és kőfaragók. Az igazságügyi paloták, templomok, színházak, könyvtárak, fürdők,

AUGUSTUS A SZENÁTUSTÓL ADOTT TÖLGYKOSZORUVAL.

(A müncheni glyptothekában.)

vízvezetékek, magánházak márvány falai és oszlopai külsőleg is fővárosi jelleget adtak Rómának. Azonban az ókorban nem az állam teremtette a fővárost, hanem a városból lett az állam. A római birodalomnak tehát Róma város szabadsága ellen kellett törnie, hogy milliók részesüljenek oly jogokban, miket idáig csak ezek gyakoroltak. Mivel azonban az ókor nem fogadta el a képviselő elvét, az egyenlő jogok biztosítására legjobbnak látszott a *lex regia*, mely a felségjogot egyetlen emberre ruházta. Mit keresett volna a fórumon Augustus, ki szóno-

127. ábra. A római fórum, balra a basilica Julia romjaival.

kolni nem tudott, s aki előbb azt is leírta, amit államügyekben feleségének akart mondani? De hiszen a nép éppen rendeletek írását várta tőle; s ő a császári törvényszék fölállításával valódi jogtudósokat vett maga mellé, kik jól értettek ilyen rendeletek sugalmazásához. Augustus az új monarchia rendszerét elsősorban különben is *Maecenas*-nak és *Vipsanius Agrippa*-nak (18 óta tribunustársának) köszönhetette. A császár nemcsak Julius Caesart, hanem önmagát is istenített; hivatalnokai azonban, midőn hűséget fogadtak az ő génuszának, alighanem sejtették, kik az igazi génuszok. A császár épp oly sokat adott a lárokra, mint minden korbeli utódjai a kancellároknak; pedig ezek a »házi szellemek« a nemzeti irány helyett mindig a dinasztikust követték.

Kétségtelenül jót tett a nemzettel, midőn Augustus a görög erkölcsteleniséget korlátolta. Szigorúan tiltotta a színpadok ledérségét, a házasságtöréseket,

a túlságos fényűzést stb. Mint napjainkban a francia törvényhozás, jutalmakkal is előmozdította a családok alapítását, megnehezítette a válópereket, családosokkal szemben mellőzte az agglagényeket és gyermekteleneket. Viszont azonban éppen az ő idejében lett Apollo a római istentiszteletnek, Róma pedig a görög és görögös irodalmi törekvéseknek elősmert középpontja. Úgy hitték, a hellenség teljesen egybeforrt a rómaisággal. 1900. október 11-én a saalburgi (arctanumi) római múzeum megnyitásakor mondott császári beszéd szerint Róma légiói az egész világra fölerőszakolták egy római imperátornak, Augustus Caesarnak, parancsát s az egész világot föltárták a római műveltség előtt, mely elsősorban Germániát termékenyítette meg.

A saalburgi és az alisoi castellum építője, *Drusus*, a császár kisebbik mostohafia, Kr. e. 9-ben az Elbéig Germániát csakugyan római tartománnyá, Kr. u. 9-ben azonban — a *Varus* helytartó fölött a teutoburgi erdőben nyert győzelemmel — *Arminius* cherusk vezér a Rajnától a Dunáig ismét felszabadította Germániát. Drusus fia, Germanicus, a két hatalmas folyam közt épp oly kevésbé

128. ábra. Egy germán fejedelem hódolása a császár előtt.

alapíthatott római tartományt, mint *Arminius* egységes német birodalmat. — Tacitus, a nagy történetíró, még a század végén (98) is azon sóhajtozott, hogy ha már ezek a népek nem szeretik a rómaiakat, legalább egymást gyűlöljék; mert hiszen a birodalom szorongatásai közt legnagyobb szerencse az ellenség viszálykodása. S ő az I. század végén nem látta, amit a XIX-nek a végén egy császár hirdetett, hogy a római műveltség először is Germániát termékenyítette volna meg. Ebből a műveltségből jóformán csak annyit ösmert el, hogy már a germánok is elfogadták a római pénzt. Egyébként saját fiain kívül ki szeretné azt a kietlen, zord, művelet-

129. ábra. Augustus dicsőítése a pannóniai háborúk alkalmából. (A bécsi udv. múzeum Gemma Augusteájának felső része.)

len vidéket? De melyik igaz római ne irigyelne olyan földet, hol többet érnek a jó erkölcsök, mint »másutt« a jó törvények? ! Az egyenlő szegénység, de egyenlő szabadság hazájára milyen érzéssel gondolhattak a Rajna túlsó partján rekedt legionáriusok?

Augustus idejében a leghatalmasabb germán birodalmat *Maroboduus* alapította, ki a Rhaetiát és Vindeliciát megszálló rómaiak elől markománjaival Boiohoemumban (Csehországban) keresett új hazát. Ez és a dákok örökös portyázása nagyon nyugtalanította a rómaiakat, kik Kr. e. 9-ben szövetségre kényszerítették a Duna jobbpartján lakó összes pannonokat. A szávamentiek *Pinnetus* és a két *Bato* vezetése alatt éppen akkor keltek föl, mikor Tiberius az illyricumi légiók nagyrészével Maroboduus ellen indult. Augustus azzal ijesztgette a szenátust, hogy a fölkelők tíz nap múlva Róma előtt állhatnak, s Tiberiust haza rendelte Itália védelmére. Tiberius és Germanicus tíz legióval egyenesen a mai Horvát-Szlavonországban támadt a pannonokra, kik hegyeik és mocsaraik közt éveken át bámulatos kitartással védték magokat. Az egyik Bato Kr. u. 8-ban meghódolt és Pinnetust is rabságba juttatta; a másik Bato azonban kivégeztette az árulót s a mai Boszniában és Dalmáciában elkeseredetten folytatta a küzdelmet. Ardubánál az asszonyok inkább a tűzbe vagy a folyóba rohantak gyermekeikkel együtt, mint hogy élve a rómaiak kezei közé kerüljenek. Tiberius csak Kr. u. 12-ben januárius 16-án tarthatta meg a pannonokon nyert diadala ünnepét; magát a dicsőséget Augustusnak kellett átengednie. A Dráva és Duna közt levő Pannoniát a rómaiak mégsem délről északra, hanem nyugatról, az Alpok felől, keletre haladva kezdték megszállani és Noricumból tartották féken. Scarbantia (Sopron) volt e vidéken Augustus első alapítása. Magát a Duna vonalát mint a birodalom északi határát Carnuntum (Petronell), Vindobona (Bécs), Castra Batavorum (Passau) s a Lech felől Augusta Vindelicorum (Augsburg) erősségei oltalmazták. Keleten Augustus bekebelezte Judaeát s hadai Aethiópiáig és Arábiáig portyáztak, de csak állami szerződésekkel érhetette el, hogy a parthusok Indiáig

engedjék járni karavánjait. Rómában diadalként ünnepelték úgy ezt, mint a szabadságszerető népeken annyi áldozattal nyert sikereket, noha a császár imént még Rómát féltette a pannonoktól, Varus veresége miatt haját tépte s a hispániai apró törzseken egy Agrippa katonai képességeivel is csak évek múlva győzhetett. Udvari hizelgők alig érthették ezeket a barbárokat, kik a szabadságért éveken át ázva, fázva csatáznak, holott egy Caesar Augustus oltalma alatt nyugodtan, biztosan élhetnének. Horatiussal arra kérték Jupitert, hogy fejök maradjon ugyan, de maga után elsővé mindjárt a Caesart tegye. Augustus, az utcai pletyka szerint, tizenkettedmagával egyszer-másszor úgyis istennek öltözve ült lakomához; de Jupiter az egész Olympossal együtt hálásnak mutatkozott, hogy a tömegtől mégis hitet követelt. Maga után valóban elsővé tette a *haza atyját*, ahogy Krisztus születése előtt egy esztendővel kezdték nevezni, és szilárd alapra helyezte császárságát, a világtörténelem legjobban dicsőített politikai alkotását.

III. Az írók és a hatalom.

Lucretius Carus a köztársaság utolsó századában még Venushoz fohász-kodott, de már a régi istenek ellen fordult. Az anyag és a tér korlátlanágát, a természet örökkévalóságát hirdette s az istenek munkája helyett a parányokét dicsőítette a természetről írt költeményében. Parányoknak tartotta kora nagyra-vágyó politikusait is, kiknek fénye a napsugárban táncoló porszemekre emlékezteti. Milyen idegenszerű jelenség ez a természetbe elmélyedő és kora nagyságait észre sem vevő költő abban a korban, melynek írói a személyes hiúságnak hódoltak! Tanulságos látnunk, hogy Lucretius természetimádásáról mily fokozatokon keresztül tértek át a költők az emberimádásra. *Terentius Varro* (116—26) történetíró, az első római enciklopédia szerzője, valami 700 hazai és külföldi jeles embert versekben is dicsőített. *Cicero*, a nagy szónok, már önmagának lett *Homerosa*: époszt írt saját konzulágáról, melynek dicsőítésére költőtársait is buzdította; de mint unalmasat hagyta abba Caesar galliai hadjáratáról megkezdett époszát. *Catullus* (87—54) a szabadság, szerelem költője volt. Dalai, mik Caesar világrablásainak láttára teremték, haragos lelkének villámlásai. Ábrándos, könnyelmű, szerelmes, mámoros szívének holdsugárai, pillangói, vadrózsái, szivárványai azok a dalok, amik az ő Lesbiáját, a *más* feleségét, a világ szépasszonyát, szerelmében epedve, dobzódva, kételkedve, sőt csalódva is, a halhatatlanok közé emelik. De a római már nem maradhatott sem tiszta szerelmes, sem tiszta köztársasági. Catullus undorodva kelt föl Lesbiája asztala mellől s kibékülve ült le a Caesaréhoz. Lesbia kanárija helyett nemsokára talán meg is énekelte volna Caesart, kinek kegyeiért a természet csúfjára a köztársasági épp úgy esedezett, mint ahogy a szép ifjú Juventius kegyeire vágyott, ki Lesbia izzó ajkait csókolhatta.

Tibullus (54—Kr. u. 19) megénekli az aquitaniai győzött, Messallát; de ő maga félt a katonaságtól. Azokért az ősidőkért rajongott, mikor az emberek még fakupából ittak s nem viseltek háborúkat. Amellett szerelmes verseket írt a könnyűvérű Deliához, a közönséges Nemesishoz, sőt egy szép fiúhoz, Marathushoz is. *Propertius* (54—16) gondol ugyan reá, hogy megzengje Augustus

győzelmeit, vagy legalább a kegyeket többé nem osztogató albai királyokat, de — egy Augustus korában érthető okokból — nem zengi meg a csodaszép Kleopatrát sem, ki Róma szabadságát fenyegette. Inkább Cynthiának hódol, kitől »Caesar hatalma sem választhatja el«. *Ovidius* (43—Kr. u. 17) szintén csak az ifjúságnak akart tetszeni. Annak szánta szerelmes elégiáit, a Szerelem három könyvét, a Szerelem művészetét (*Ars amandi*), a Szerelem orvosszereit, még a női szépítőszerekről írt tankölteményét is; a történelemből a hősnők szerelmes leveleit, *Medea* tragédiáját. Sóhajtozott, hogy eszményi Corinnája helyett bár Tróját, Thebait vagy Caesart énekelte volna inkább meg. Az Átváltozások (*Metamorphoses*) könyvében a csillagok közt látja Caesart, kinek mindennél ragyogóbb érdeme, hogy Augustus atyja. A naptár ünnepeinek magyarázatában (*Fasti*) az isteni Augustus fénye mellett mindenki elhalványul. »A haza atyja« azonban Rómából kiutasította és Tomiba (hazai, képtelen hagyomány szerint a karánsebesvidéki Turnuba) száműzte a költőt, a császári könyvtárakból kidobatta s a közhasználatból kitiltotta műveit, főképp a Szerelem művészetét. *Ovidius* pedig tűzbe hajította az Átváltozások könyvét, melyben először jött ajakára a hízelkedés hangja s dacosan vágta szemébe, hogy hírét a mennydörgő Jupiter sem semmisítheti meg. Szomorú verseinek első kötetét (*Tristia*) a száműzött azzal küldte Rómába, hogy be se lépjen Caesar házába, honnan villámmal sújtották; »félek az istenektől; elég, ha a középosztály olvas téged«. Száműzött írók Kossuth koráig hány-szor tették oda, mint ő, hazaküldött könyvük elejére: *Sine me liber ibis in urbem!*... »Könyv, nélkülöm mégy a városba!...« Olyan költők után, kiknek a Caesarok s olyanok után, kik a Caesaroknak nem kellettek, két nagy költő a közönséggel együtt Augustust is meghódította.

130. ábra. Vergilius. Camea a Cabinet de Franceban.

Vergilius Maro (70—19) udvari poéta sohasem akart lenni s voltaképpen nem is lett. A parasztfiú a mezei életet dicsőítő *Bucolicáival*, tíz szép eklogájával vonta magára a közönség s a hivatalos körök figyelmét. *Maecenas*, Itáliának úgyszólván belügyminisztere, egyenesen a mezei gazdálkodást magasztaló versek (*Georgica*) írásával bízta meg. Győzelmeknél jobban megszilárdította az uralkodóház tekintélyét, hogy *Aeneasában* Vergilius *Venus* istennő fiát teszi ősevé s Augustust hirdeti megváltónak, ki visszahozza az aranykort s Róma alá hajlítja a világot. A világhatalom emlegetése s a költő szabadelvűsége, mellyel az utolsó nagy köztársaságit, *Catót*, a boldogok közé helyezi, a köztársaságokat is kibékíteni törekedett a nagy politikai változással, hogy a nemzetet és uralkodóját a hazafias büszkeség érzetében egyesítse. Az *Aeneas* tizenkét énekének politikai tekintetben is majdnem akkora hatása volt, mint a közársaság tizenkettőablás törvényének. A latinok *Homerosának* a színház közönsége az Augustust megillető tisztelettel, felállással hódolt; s Augustus nem merte őt megbántani egyéb jutalommal, mint amire az író a közönséggel szemben

számíthatott. Peisistratosnál, ki Homeros műveit megmentette, bizonyosan önzőbb volt, mikor, a haldokló költő tilalmával nem törődve, megparancsolta az egész éposz közzétételét. Ez tette háza dicsőségét teljessé.

Horatius (68—8) óvatosabban járt azon a hamun, mely (ahogy ő maga mondta) csalárdul eleven parazsat rejt maga alatt. Cato után sóhaj, de hamu alá fedte azt a köztársasági szikrát, mely athéni tanuló korában az ő szívét is hevítette. A nagy költő az emberimádás főpapja lett. Ódáiban az egekig emelkedett s olyanokat is magával emelt oda, kiknek, mint pl. *Lollius*nak, sárban volt a helyük. Több fényt adott a monarchiának mint amennyit ez adhatott neki.

Rómának dicsősége, hogy nyelve már nem zenghetett felségesebben, mint *Vergilius* és *Horatius* ajakán; s *Augustus*nak szerencséje, hogy ez a nyelv az ő dicsőségét zengte. *Alexandros Pindaros* után epedett, öneki *Pindaros*on kívül *Homeros*a is volt.

A történetírók sohasem veszítették el annyira függetlenségüket mint a költők. Szébb szemfödél nem borulhatott a római királyság és köztársaság multjára, mint *Titus Livius* (59—Kr. u. 17) római története, mely a város alapításától *Drusus* haláláig (Kr. e. 9) végbement eseményeket tárgyalta. Száznegyvenkét könyvből csak 35 maradt reánk, de ennyi is elég volt, hogy, amint ő akarta, a Föld minden népe, minden kora Rómát ismerje el a világ első népének. Barátja volt *Augustus*nak, de nyíltan kimondta, hogy már csak azért is örül a régi időkben való elmélyedésnek, mert azalatt nem kell foglalkoznia saját kora nyomorúságaival. Hitele majdnem dönthetetlen volt a XIX. századig, midőn *Niebuhr*tól *Mommsen*ig a jeles történetíróknak egész sora fordult túlságos tekintélye ellen. Előadása szépségeivel, az eseményekbe lelket öntő hazaszeregetésével minden egyéb fogyatkozását feledtetni tudta. Nagyobb szabású történeteket ezenkívül csak görögök írtak (*Diodoros*, *Dionysios* stb.). A közönség még szívesebben olvasta a monografiákat, életrajzokat, emlékiratokat. Az első latin történeti tanulmányokat *Sallustius Crispus* (87—34) írta, kinek *Catilinája* és *Jugurthája* (melynek egy X. századbéli kéziratát a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár őrzi) *Thukydides* tanítványára vall. Ahogy magyar fordítója, *Kazinczy*, jellemezte, *Apolló*ja volt a római történetírásnak, melynek *Herculese Tacitus* lett; ennek szobrát vasból kellene önteni, a *Sallustius*ét könnyű kézzel a legfejérből márványból kellene kifaragni. Művészi előadás és történelmi megbízhatóság tekintetében nem versenyezhet vele *Cornelius Nepos* (94—24), kinek főmunkája a római és az idegen jeles férfiak összehasonlító életrajzgyűjteménye. Reánk az egészből csak 25 életrajz maradt. Tanuló korában az is szívesen olvasta, ki mint férfiú kevés tanulságot és gyönyörűséget talál bennük; de semmi körülmény között sem szabad feledni, hogy *Nepos* az első római, ki behatóbban foglalkozott idegen népek történetével.

Az emlékiratok sorát (mivel *Sulla* emlékiratai elvesztek) maga *Julius Caesar* (100—44) nyitja meg, ki saját galliai hadjáratainak történetét könnyedén, világosan, szabatosan, de azzal a természetes részrehajlással írta meg, amelytől egyetlenegy emlékiró sem szabadulhat. *Augustus* emlékiratai csak töredékekben maradtak meg. Amit róla *Labienus* írt s néhány bizalmas barátjának felolvasott, a megrémült szenátus nyomban elégettette s barátja, *Cassius*, hiába

vigasztalta, hogy ő könyv nélkül tudja az egészet. Pedig azok a világrázó történelmi igazságok, miket nem könyvtárunkban, hanem koponyánkban vagy szívünkben őrzünk. Labienus könyve most máglyára került, Tacitus csak fél-század múlva született meg és nem foglalkozott Augustusszal, Plutarchosnak a császárról írt életrajza elveszett. Nyugodt lehetett az uralkodó, aki a történelmi kritikát még legénykorában Cicero feláldozásával kezdte.

Cicero (106—43) beszédei, levelei s egyéb művei igen fontos forrásai a két triumvirátus korának. A németeknél Wieland, minálunk Fábián Gábor maguk is hazájuk elveszett szabadságát siratva kezdték fordítani ezeket a leveleket, amelyek oly meghatóan gyászolják a köztársaságnak s a köztársasági szellemnek elenyését. Cicero, aki — Toldy Ferenc szép szavai szerint — »akkor volt bátor a szabadságot szeretni, midőn azt szeretni veszedelem vala, nekünk több mint csupán a világtörténelem nagy embere, a világ nagy írója ; mert benne ösztön-szerűleg a nagy szívrokont, a hazai hűség példányát bámuljuk, szeretjük«. Nem volt római, kire »Cicero nyelven beszélő« országgyűlési szónokaink annyiszor hivatkoztak volna ; s az az eszmény, melyet a szónokról (de oratore) ő állított fel, legtovább hazánkban élt, mert a latin itt maradt legtovább a törvényhozás nyelve. Cicerónak a barátságról, öregségről, kötelességekről, a köztársaságról, a törvényekről stb. írt bölcsészeti fejtegetései nemcsak Rómába, hanem hozzánk is utat törtek a görög bölcsészeti iránynak ; mert a magyar tudós szívesebben nézett Róma, mint Athén felé. Latin iskoláinknak fő remekírója mindenkor Cicero volt s régebben még a magyar stílust és szabadelőadásokat is az ő műveinek olvastatása alapján gyakorolták be.

Azóta, hogy a rostrumra került Cicero levágott feje s könyveinek olvasását eltiltották, a fórumon elhangzó beszédek maguk is csak retorikai gyakorlatok voltak, politikai súly és jelentőség nélkül.

Még a kövek is Augustus dicsőségét hirdették. A középületek, hadi gépek és eszközök felügyelője, *Vitruvius* hadimérnök, a császárnak ajánlotta az építészetről írt tíz könyvét, mely latin nyelven ezt a tudományt először foglalta rendszerbe. Szükség volt reá, mert Horatius is megénekelte, hogy Augustus mindjárt császársága első esztendejében 82 templomot építtetett. Egyre-másra emelkedtek a köz- és magánpaloták, amiknek falait márványoszlopok borították, földjét mozaikkal rakták ki s minden részét zsákmányolt vagy drága pénzen vásárolt műtárgyakkal díszítették. A mi Kazinczyknk szerint

»Egy nap nem épült Róma. Századoknak
Kellott lefolyni, míg a Tiberis
A vályogváros alkotási közt
Merész szökéssel látta a *Pantheon*
Márványit égre kelni partjain,
Méltó lakát a Minden-isteneknek.«

IV. Jézus és a nép.

Mire a fényes Pantheon elkészült, keresztfán lehelte ki halhatatlan lelkét *Jézus Krisztus*, ki »minden istenek« helyett *egy Istent* hirdetett, de *mindenkinek*. Az emberiségnek ezzel kezdődő új korszakát nem Augustustól számítják, hanem szegény alattvalójától, ki Róma alapítása után valamikor a 753—747. év közt (valószínűen 747-ben) egy betlehemi istállóban született. A császár hűbérese, a nagy *Heródes* zsidókirály (40—4) figyelmes lett a szóbeszédre, hogy megszületett a zsidók megígért szabadítója, megváltója; s mert nem tudhatta,

131. ábra. A keleti bölcsek imádják a kis Jézust. (III. századbéli kép, szent Marcellanus és szent Péter római katakombájából.)

melyik az, megöletett *minden* betlehemi kisdedet. »Zsarnoki féltése vérengzése volt ez.« Ráchel azonban, két szép csecsemőjét siratva, megfenyegeti a vérszopó Heródest :

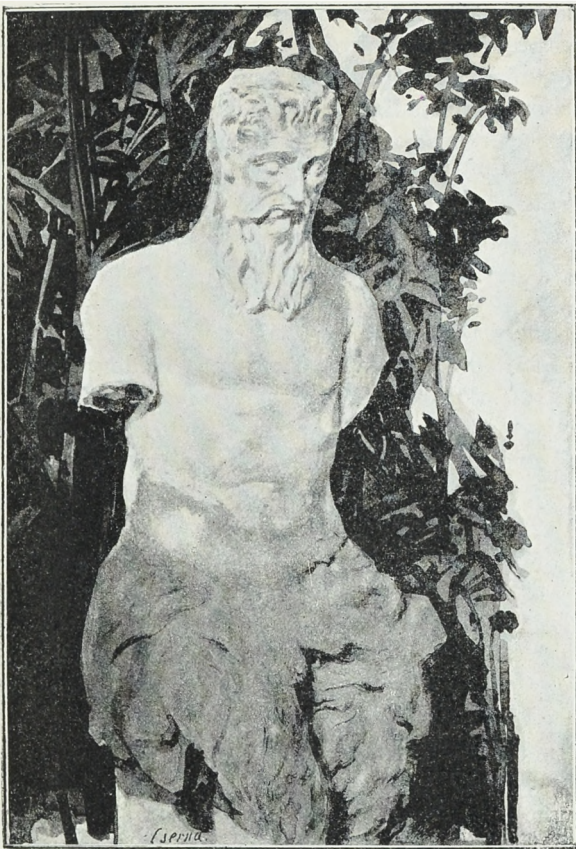
»Napjaid számítvák; megíjúlt az idő
És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő:
Az Ige, az *Eszme* !«

Az édesanyja, a Madonna ölében mosolygó gyermek nagy eszmét : *szeretetet, szabadságot* jelentett. Egészen mást, mint amit Augustus monarchiája adhatott.

A pogányság éjjelét újabb világnézet hajnala követte. Kelet felől a pirkadó ég alján feltűnt a kereszt, az a fényjel, amelyet az emberek sorsát intéző hatalmak küldtek a vak homályba, mikor égi szózatra Thamus, a vén kormányos,

odakiáltotta a pogányoknak, hogy »*Meghalt a nagy Pán ! A nagy Pán halott ! . . .*« Meghalt Heródes is, még a betlehemi gyilkosság esztendejében. Urának, a császárság alapítójának, túrnie kellett, hogy életét, uralkodását kétfelé osszák és azt írják, hogy Krisztus előtt 63-ban született, Krisztus után 14-ben hunyt el.

Augustus uralkodása mégis »századoknak szolgál mesgyeül«. Nevéhez világtörténelmi alkotásnak, a római császárság alapításának emléke fűződik. Az imperium eszméjét Róma abban az alakban ösmerte, ahogy azt az Achaemenidák és a nagy Alexandros felvették. Az ő monarchiájuk lebegett Gajus Gracchus, Sulla és Caesar szeme előtt ; s ezt valósította mostan meg Augustus, hogy elsősorban a nyugati árjakat egyesítse. A keletiekre többé nem számíthatott, mert ezek abban a pillanatban siklottak ki a nyugatiak hatása alól, amelyekben — s éppen az ő idejében — a szagák, vagyis »fehér hunok,« a hindukat meghódoltatták és Indoszkitiát alapították ; és amelyikben Augustus beérte azzal, hogy a parthusok,

132. ábra. Pan szobra. (A marosnémeti parkban.)

Irán és Mezopotámia urai, földjükön átjárást engedjenek kereskedőinek India felé. Keleten tehát két olyan hatalmas imperium alakult, mely ezt a római határainak s műveltségének kelet felé való terjesztésében mindörökre megakadályozta.

Janus templomának ismételt becsukása a békét, de a haladás kizárását is jelentette egyúttal. A római műveltség napját Augustus Phäetontként delelőre vitte. Midőn a gyeplő kiesett fáradt kezeiből, a lovak lejtőre jutva elragadták utódjai kocsiját, melyet végre is Krisztus tanításai sújtottak az Eridanosba. S mit ért nekik, hogy borostyánok nőttek az Eridanos partjain ? Augustussal körülbelül véget ért a régi árja műveltség fejlődése. A császárság nem vitte előbbre a polgáriasodást ; sőt a politikai harcok megszüntével, midőn a birodalom biztosságát a légiók s nem a polgárok fegyvere védte, szellemi képzettség és

anyagi jólét tekintetében Róma mind mélyebbre süllyedt. Együttvéve okozta ezt a központosítás és az önkényes uralom, melyet amaz oly könnyen kifejleszthet. Augustus orvosai a lankadt idegek korában rájönnek a hideg vízzel való gyógyítás módjára s a tudomány minden terén mutatkoznak apróbb sikerek ; de a császárság félezredéves történetében hol vannak a nagy találmányok és felfedezések ? A művészet hatalmas épületek diszítésére pazarolja erejét, melyet a görögöktől eltanult szellemi gimnasztika edzett meg. Ami anyagi és szellemi téren még haladást jelenthetett, többnyire nem árjaktól, hanem elrómaiásodott idegenektől származott. Augustusnak mindenesetre érdeme, hogy Rómát az egész világ népeinek találkozópontjává tette, hol vetekedve halmozzák fel szellemi és anyagi kincseiket s honnan minden jelszót várnak. Végre van *középpont*, hol felolvadnak a fajok különbségei. Az idegen behozza Róma templomaiba Osiriszt és Isist, az eleusisi misztériumokat, Mythras titokzatos ünnepeit ; a cirkusokba beviszi a perzsa lovagjátékokat, a gladiatorok küzdelmeit, a családi életbe a thrák és görög módra való ivást, szeretkezést stb. De ez az idegen is Rómától számítja a távolságokat s boldog, ha római katona, hivatalnok, író stb. lehet. Galliában, Hispaniában és Pannoniában a parasztok már megértik a latin nyelvet. A műveltség, amelyet ennek segítségével fogadtak be, nagyon jelentékeny, ha talán csakugyan megállapodott is.

Augustust valóban nem lehet felelőssé tenni, hogy a fejlődés egyik alapfeltételét, a *szabadságot*, feláldozta a monarchiának, mellyel egyeztetni nem tudta. Az egyeztetés nagy feladatához nem Augustus, hanem Mirabeau kellett ; és az a tizennyolcadfél század, mely amannak halála és emennek születése közt van.

Azonban a *lelkiösmeret szabadsága* mégis Augustus és utóda, Tiberius császárok uralkodásának idejében gyökerezik ; mert Jézus akkor vetette el azt a kisdéd magot, mely azóta olyan hatalmas sudárba szökkent.

Gyermekkorunk első tanulmányai óta felejthetetlenek előttünk a Szentírás újszövetségi történetei, amelyekben a nép számára a nép négy embere, négy evangelista : Máté, Márk, Lukács és János írta meg Jézus életét. Azóta sokan megírták ; de akik az oknyomozó történelem rideg szabályait alkalmazták, Jézusban csakis az embert látták s ekként korukban is ellentétbe jutottak az emberiség negyedrészenek hitével, a kereszténységgel.

Az az út, melyet Jézus a betlehemi bölcsőtől a jeruzsálemi Kálvária keresztjéig tett, az egyetemes történelem legmeghatóbb s legösmertebb tragédiája. Élete első harminc esztendejében csak a kiválasztottak tudták, hogy Dávid királyi házának ivadéka egyúttal az Isten fia. Csöndesen dolgoztatott nevelőatyja, József názáreti ács műhelyében, melynek gazdája a mester elhúnytával őmaga lett. Rokona, a félesztendővel idősebb János, a Jordán torkolata közelében, a bethabaraí gázlónál, már azt hirdette, hogy a zsidók közt van Krisztus, a Megváltó, akit ő hirdet nekik. Még nem ismerik nagyságát ; utána jön, de előtte létezett s ő még csak arra sem méltó, hogy megoldja saruja szíját. Pedig csak akkor ösmerte meg Jézust, mikor félesztendő mulva ez maga is elzarándokolt hozzája, hogy megkereszteltetését kérje. Az új keresztény vállára galamb szállott, s az égből szózat hallatszott : »Ez az én fiam, kiben nekem kedvem

telik. « A farizeusok, a szertartásokhoz mereven ragaszkodók, most már eretneknek (mesithnek) és lázadónak tekintették őt is, mint *Keresztelő Szent Jánost*. Jézus negyven napig böjtölt és elmélkedett a pusztaságban. Mire visszatért, szegény tanítványai élén János őt mint az Isten bárányát üdvözölte, ki elveszi a világ bűneit.

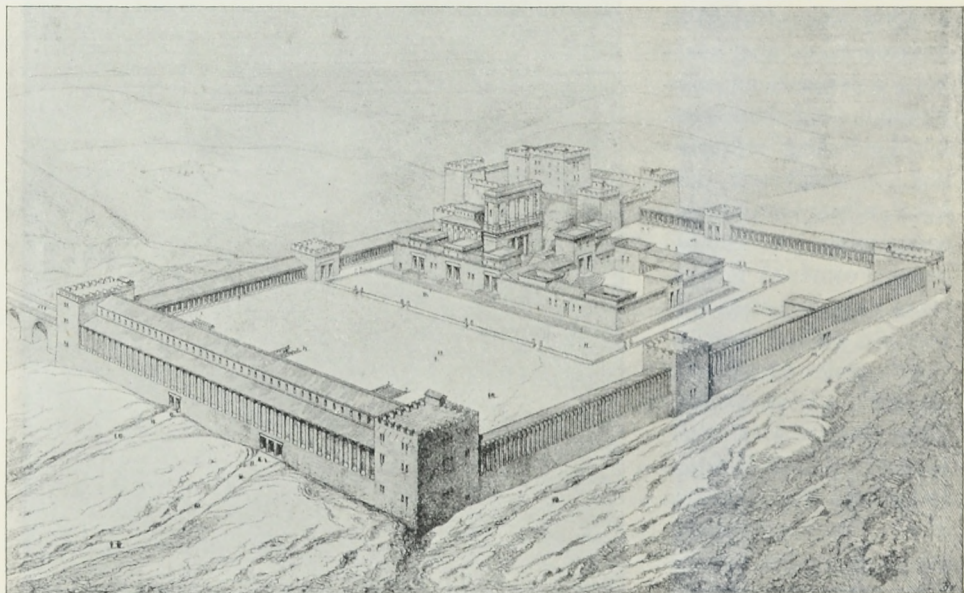
A galileai Kánába Jézus harmadnap már öt tanítvány kíséretében érkezett meg. Először ott mutatta meg csodatevő erejét, mert egy menyegzőn édes anyja

kérésére a vizet borrá változtatta. Nemsokára, a húsvéti ünnepeken, ostorral kergette ki a kufárokat »atyja házából«, a jeruzsálemi templomból. — A farizeusok közül először Nicodemusnak, a megvetett nők közül a samariai bűnös asszonynak, a későbbi Szent Fotinának magyarázta meg, hogy »az ember, aki embertől született, csak természetes életet él; a lélek ellenben Isten kegyelmével szellemi, vagy inkább isteni életre kél«. Faluról falura menve, vagy téli szállásán, a gyönyörű fekvésű Kafarnaumban, bátran hirdette *a szellem újjászületését*, reneszanszát; kivált azóta, hogy munkája bevezetőjét, *Keresztelő Szent Jánost*, a férfias, nyílt beszéd miatt, Herodes Antipas börtönbe vetette. Jézus előbb ismerte meg a nép haragját, mint a hatalom erőszakosságát. Názáretben, ahol nevelkedett, kiűzték a zsinagógából s a mélységbe akarták taszítani. Tapasztalnia kellett saját mondása igazságát, hogy senki sem próféta a maga hazájában; mindamellett hirdette, hogy ő a várva várt Messiás, aki megalapítja Isten országát. Ezt az országot kereste az a tizenegy apostol (küldött), akiket Galileából eszméi hirdetésére a legyszerűbb emberek közül választott maga mellé: Péter, András, Jakab, János, Fülöp, Natánael (másképp Bertalan), Máté, Tamás, a kisebb Jakab, Judás (másképp Tádé) és Simon. A független Zsidóország, a nemzeti királyság helyreállítását várta

133. ábra. Jézus Krisztus képe az V. századból. (A római Nunziatella-katakombából.)

Dávid ivadékától a tizenkettedik apostol, a kerióti (iskárióti) Judás, a kiválasztottak közül az egyetlen zsidó. De ki gondolhatta volna, hogy világi hatalmat az egyszerű iparos szegény halászsokkal, vámosokkal, mesteremberekkel alapíthatna? S viszont a tanultak, a farizeusok hogyan ne érezték volna magukat sértve, hogy az emberiség gondolkodását Jézus nélkül, ily tanulatlanokkal akarja átalakítani? Az apostolok kiválasztásakor a *nép*hez intézett hegyi beszédében Jézus nyíltan felsorolta, kik jutnak be Isten országába. Az együgyűek, könyezők, szelídek, igazságosak, irgalmasok, tisztaszívűek, békességesek, az igazságért üldözöttek! A hegyen tartott beszédében ezeket nevezte boldogoknak s

134. ábra. Herodes temploma Jérusálemben.

nem a gazdagokat, hatalmasokat, élvezetre és nagyra vágyókat, könyörtelenekeket, zsarnokokat.

A társadalomnak teljesen újjá kellett alakulnia, hogy boldogságnak tartsa mindazt, amit idáig boldogtalanságnak tartott. Az *új szocializmus* részleteit Jézus már ebben a hegyi beszédében feltárta és megállapította hitének örök törvényét: *a szeretetet Isten és felebarátaink iránt*. Ezt a törvényt az ókor nem ösmerte. »Ahol a kincsetek van, — szólta Jézus — ott van a szívetek. Ha kincsetek a földön van, lelketek is földi marad; ha az égben, lelketek is mennyei lesz.« A legteljesebb önzetlenséget hirdette. A Mi Atyánkban, ma is milliók imádságában, minden anyagi jó közül csak a mindennapi kenyérért engedett fohászodni. »Ne gondoljatok a holnappal: a holnapnak majd lesz gondja magára. Minden napnak elég a maga baja.«

Nemzettagadónak tartották, mert a felebaráti szeretet törvényét mindenkire kiterjesztette; hittagadónak, mert Mózes másfélezeréves törvényeit bőví-

135. ábra. Jézus az olajfák hegyén. (A besztercebányai székesegyház XV. századbeli domborműve.)

tette. A hegyről lejövet, mikor a kafarnaumi római százados nagy hitét látta, valóban mondta, hogy »sokan fognak jönni keletről és nyugatról s együtt fognak ülni Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal a mennyek országának ünnepén, míg ez ország természetes örökösei ki fognak vettetni oda, ahol sírás és fogak csikorgatása leszen«. *Világvallást hirdetett világbirodalomban.* Egyházát megalapítva, — saját példázata szerint — mustármagot ültetett el, minden más magnál kisebbet; de ez csakhamar annyira növekszik, hogy minden más cserjét felülmúl. Hatalmas fa lesz belőle, nagy lombkoronát hajt s rá az ég madarai szállnak pihenni. Amire Herodes azzal felelt, hogy a szép Szalome táncát Keresztelő Szent János fejének levágásával jutalmazta meg s halála kerestette Jézust.

Mit tehetett volna az ellen, ki ötezernyi népet, amely tanítását egész nap étlen-szomjan hallgatta, öt árpakenyérrel és két hallal elégitett ki? S aki eltűnt a tömeg elől, mely a csoda láttára királynak akarta kikiáltani? Jézus félesztendőre önként ment száműzetésbe azok elől, akiknek egy része gyűlöletével, a másik pedig rajongásával üldözte. Sziria pusztaságaiban meghúzódva készítette elő apostolait közelgő küldetésükre. Visszatérve, Caesareában legerősebb hitű tanítványát, Pétert állította egyháza élére s a reá váró kinszenvedést, halált éppen aznap jósolta meg három apostolának, amikor a Tábor hegyén néhány percre isteni fényében jelent meg előttük. Mióta erről beszélt, földi kenyér helyett testét ígerte a nép eledelül s visszautasította a királyságot; mire nemcsak a galileaiaknak, hanem rokonainak, sőt néhány apostolának a hite is megingott messiási küldetésében.

Nyilvános élete harmadik esztendejében Judaeába ment át, amelynek falvaiba 72 tanítványt küldött ki az ige hirdetésére. A 32. év októberében a sátorok, majd decemberben a templomszentelés ünnepén ismételve megjelent és tanított a jeruzsálemi templomban. A szanhedrin (synedrium), a zsidók hetventagú legfőbb törvényszéke, elhatározta elfogatását. A katonák nem engedelmeskedtek, mert »ember még nem beszélt ilyen szépen«. Az írástudók, farizeusok gyakran akarták megkövezni magában a templomban is azt az eretneket, akiért a szegény földművesek, pásztorok, iparosok rajongtak. Először *Tamás* apostol adta ki azt a férfias jelszót: »Kövessük és, ha kell, haljunk meg vele.« És követték Bethaniába. A függetlenségre törekvő zsidókat lázba ejtette annak a híre, hogy halottaiból feltámasztotta barátját, Lázárt, ellenben a szanhedrin mint eretneket, világcsalót és országháborítót kiközösítette. Félt, hogy ha a nép Messiásnak mondja, Róma lázadónak tartja Jézust, ki a nemzeti királyság helyreállítására törekszik. *Kaifás* főpap szerint jobb egynek hálnia a népért, mint egy egész nemzetet a biztos romlásba sodorni.

Jézus egy hónapra Efrembe vonult vissza, de a husvéti ünnepekre 33 tavaszán visszatért a fővárosba, a biztos halálba; mert »a búzaszemnek meg kell hálnia a földben, hogy bő termést hozzon«. A nép már Jerikó pálmái és rózsái közt hódolattal fogadta, Jeruzsálembe pedig március 29-én diadalmenetben, mint Dávid fiát, valóságos királyt kísérte be. Virágvasárnapján az egyház ennek emlékezetét ma is évenként megüli. Az aggódók, politikai kishitűek hiába kérték Jézust, hogy a népet csitítsa. »Ha hallgatnának, — mondá — a kövek szólálnának meg.« A szanhedrinnek tűnie kellett, hogy a már két hónapja kiközösített

»eretnek« három napon át (március 29—31.) a zsúfolásig megtelt templomban tanítson. Annál örömebb vette, hogy április elején maga az egyik apostol, *Judás*, vállalkozott Jézus kézbeadására. Másnap, a husvéti vacsora kezdetén, Jézus valamennyi apostola lábát megmosta, pedig tudta, utóbb meg is mondta,

136. ábra. A szentsír jeruzsálemi templomának főbejárata.

hogy áruló van köztük. A kenyeret értük adott testéhez, a bort értük ontandó véréhez hasonlította ; megkínálta őket, hogy egyenek, igyanak belőle s később is így cselekedjenek az ő emlékezetére.

Judás kivételével mindnyájan kimentek éjjeli tanyájukra, az Olajfák hegyére. »A világ szorongatni fog benneteket — szólt Jézus útközben, — de legyetek nyugodtak : én legyőztem a világot.« Megérkezve a Getszemáni (Olaj-

sajtó) kertbe, apostolai leheveredtek, ő maga pedig egy barlangban a legnagyobb lelki felindulással imádkozott. Éjfélkor Judás egy fegyveres csapat élén ott fogatta el, mire törvénytelenül azonnal Hanan (Annas) főpap vizsgálóbírósa, majd ismételve a hirtelen összegyűjtött törvényszék elé állították. Azzal vádolták, hogy összeesküdött Mózes törvényei ellen. Mire a nap és a nép fölkel, már halálra kárhoztatták, mert előttük nyíltan kijelentette, hogy *ő a Krisztus, az élő Isten fia*. Pontius Pilatus, öt év óta Judaea procuratora, ítéletüket nem akarta megerősíteni, mert benne csak vallásgyűlöletet látott. Megtudva, hogy Jézus galileai, átküldte az éppen ott időző Herodeshez. Jézus azonban nem felelt Keresztelő szent János gyilkosának, aki aztán csúfságból fehér királyi ruhába öltöztetve, visszaküldte Pilatushoz. Jézust a procurator újra ártatlannak nyilvánította, de megostoroztatta mint felségsértőt, mert a zsidók királyának és — »mit csak egy Tiberius tehetne«, — Isten fiának mondta magát. Durva katonái (nem a legionáriusok, hanem az auxiliariusok, azaz a segéds csapatbeliek) gúnyosan hódoltak a zsidók tövissel megkoronázott királyának.

A római szabad választást engedett a népnek, mely tegnapelőtt még annyira lelkesedett Jézusért, a húsvét örömeire őt bocsássa-e el, vagy Barabást, a rettegett rablót? »Nem vagy a császár híve, ha ezt elbocsátod!« kiabáltak a papok Pilatusra. Rómaiabbak akartak lenni a rómainál; mert »aki magát királlyá teszi, ellenemond a császárnak«. S mikor gúnyosan kérdezte Pilatus, saját királyukat akarják-e megfeszíteni? — inkább megtagadták nemzetök multját s hódolatot fitogtatva zajongták: »Nincs királyunk, hanem csak császárunk!« Pilátus megdöbbsent, hogy kegyelme miatt mint felségárulót vádolják be, s többé nem ellenkezett. Jézust azonban a Golgothán még aznap nem mint eretneket, hanem mint politikai bűnöst feszítettette keresztre, az *arbor infelix*-re. Hogy politikai intelmet adjon a szolgálattelkü, ingatag népnek, a keresztre tett feliraton Jézust ismét a zsidók királyának nevezte. Így Rómában azt a hitet kelthette, hogy *megint* elnyomott egy lázadást.

Fogalma sem lehetett róla, mit jelentenek a vallatott Jézus szavai, hogy *az ő országa nem e világból való*. Nem tudhatta, hogy ez a szegény vádlott hozott »új népet és új eszmét a világra: a testvériséget és az egyének felszabadulását, melyek meg fogják rázni a világot«. Nem gyaníthatta, hogy 19 század múlva is Krisztus ötszörte több lelken fog uralkodni, mint az ő halandó Tiberiusa, kinek nevében keresztre feszíteni engedte. Nem sejthette, hogy a gyalázatos kereszt, melyen Jézus három órai küzdelem után kiszenvedett, valamikor Róma templomain fog ragyogni. Nem gondolhatta, hogy ennek a nagyhétnek keserves történetét évszázadokon át orbi et urbi minden templomban mint égbekiáltó igazságtalanságot fogják elmondani és elénekelni; és hogy majdan törpe emberek érthetetlen dicsősége példajaképpen emlegetik, Pilatus neve hogyan került abba a krédóba, mely az egy Istenről tesz hitvallást.

A kereszténység, amelyet Jézus alapított, minden esztendőben megünnepli annak emlékeztétét, hogy a Megváltó húsvétkor (akkor április 5-én) feltámadt, negyvenednapra (május 14.) mennybe ment s ötvenednapra, pün-

kösdkor (május 24.) elküldte a Szentlelket, hogy megvilágosítsa az apostolokat, akik maguk közé az áruló, öngyilkos Judás helyett Mátyás apostolt vették be tizenkettediknek. Mit tehetett a szent meggyőződés és lelkesedés, az emberiség történetében legvilágosabban ezek a szegény galileaiak bizonyították be, akik egyszerre a világ minden főbb nyelvén hirdették, hogy az a Jézus, akit Izrael keresztre feszített, valóban a várva-várt Messiás. Az Ige, az Eszme ezeknek a szegény embereknek meggyőződésében ülte minden idők legnagyobb diadalát.

XIV. FEJEZET.

A ZSARNOKSÁG.

I. Tiberius.

Augustus császár a földkerekségével. (Középkori kódexen.)

CTAVIANUS AUGUSTUS »isten« lett abban a pillanatban, amelyben őseihez tért; de nem az ő fia volt utóda Tiberius, aki alatt az Isten egyszülött fiát kivégezték. Pedig Octavianus az uralmat saját családjához kötötte s ezzel a néha igen kényes természetű genealógiát ismét bevezette Róma politikai történetébe. Eltaszította első feleségét, Scriboniát, kitől egyetlen leánya, Julia született. Politikai ellenfelétől, Tiberius Claudius Nerótól, erőszakosan szakította el Liviát, a másodikat, aki — rá három hónapra — már mint Augustus neje szülte meg Drusust, a hároméves Tiberius testvérét. Ebből a házasságból nem születvén gyermeke, Livia rajta volt, hogy a császár 14 éves leányát, Juliát, az ő 18 éves fia, Tiberius vegye el. Azonban Augustus Juliát Marcellushoz, ennek halála (23.) után pedig Agrippához adta férjhez. *Agrippa*, az actiumi győző, idáig is sógora volt Augustusnak, kinek unokahúgával nagy családot alapított; most a császár elválasztotta őt feleségétől s boldogtalanokká tette gyermekeit, hogy eszébe ne jusson katonai monarchiája megalapítójának ezeket valami katonai csínnyel vagy lázadással trónra juttatni. Juliától született két nagyobbik fiát a császári após a maga fiaivá fogadta s mint trónörökösöket neveltette. Agrippa tehát mint hű és megnyugtató alattvaló szállhatott sírjába. (12.)

A sor akkor került Tiberiusra, mikor már maga sem óhajtotta; mert boldog házasságban élt Vipsaniával, aki éppen Agrippának és Augustus unokahúgának leánya volt. Második gyermeköket várták, mikor a császár parancsára válniok kellett, hogy Tiberius elvegye mostohatestvérét, egykori eszményképét, a másodszor is özvegyen maradt Juliát, eddigi feleségének mostoháját. Dinasztikus, tehát immár állami érdek parancsolta a Juliusok és Claudiusok családjának kibékítését. Megoldhatatlanabb feladat mint hat század múlva

a Montecchi és Capuletti család megengesztelése; pedig Shakespeare Juliája és Romeója szerették, Augustus Juliája és Tiberiusa ellenben gyűlölték egymást. Tiberius ezen házasság következtében uralkodótársa lett Augustusnak; egyetlen fiuk halála után mégis a rhodusi magányba vonult. Átengedte a tért rosszéletű feleségének, ki Agrippától való egyik fiának akarta biztosítani a trónt. Hét esztendő múlva tűrhetetlen botrányai miatt Augustus száműzte Juliát, mire Tiberius visszatért Rómába, hol a trón »várományosának« nem őt tekintették, hanem Agrippa két fiát, továbbá a korán elhunyt Drusus jeles fiát, Germanicust. Azonban az uralkodóházak történetében nem oly nagyon ritka »véletlen« következtében Julia két Caesar-fia elpusztult, a harmadik pedig, mint 15 éves vásott gyermek, alig jöhetett szóba. Az első római császárt éppen olyan aggodalmak kínozták, mint az első magyar királyt; nem tudta, ki legyen új hatalmának örököse. Szíve szerint saját családjának, a Juliusoknak sarját akarta azzá tenni, mint Szent István az Árpádokat; mivel azonban ezek serdülő ifjak voltak, az uralkodni vágyó asszonyok saját jelöltjeiket pártolták: Livia Tiberiust, Gizella Pétert. Palotaforradalmuk vége mindakét esetben ugyanaz: Agrippát Planasia szigetére küldték »javulni«, Vazult Nyitárára; amazz megölték, emezt megvakították. Rómában Drusus fia, Germanicus és nálunk Szár László fiai ezt a sorsot csak úgy kerülhették el, hogy külföldi csataterekre mentek harcolni. Az ősz uralkodók itt is, ott is jeles hadvezért, de népszerűtlen politikust tettek utódukká: Augustus Tiberiust, Szent István Pétert. A nők tehát győztek, de várni nem tudván, állítólag mindakét helyütt orgyilkosokat küldtek az öreg államfőkre; akik azonban, negyven évnél tovább tartó uralkodás után, mégis a természet rendje szerint fejezték be életüket.

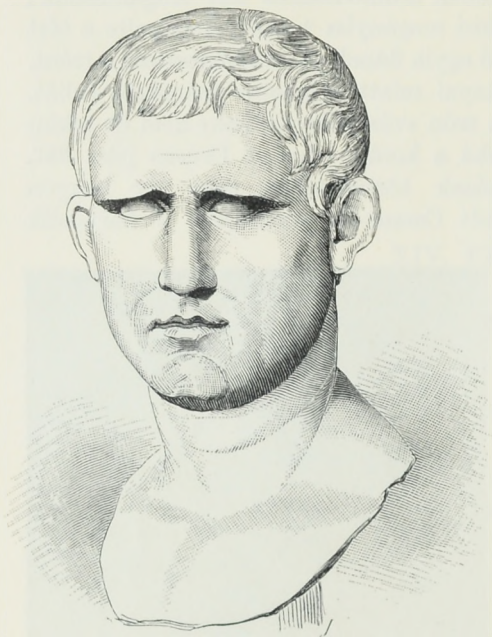

137. ábra. Tiberius. (A vatikáni múzeumban.)

A nép akarataának egyetlen tolmácsa a köztársaság legarisztokratikusabb intézménye, a *tanács* lett volna; de már a katonaságnak, a császárság legjellemzőbb alkotásának, is volt akarata. A két akarat mindjárt az első alkalommal, a trón betöltésének kérdésében, összeütközött. Ezt a kérdést a tanács, midőn 14-ben Augustus végső akarataról értesült és Tiberius bemutatkozott, teljesen elintézettnek vélte. Azonban a rajnai és pannoniai legiók fellázadtak s Germanicust, Tiberius fogadott fiát kiáltották ki császárnak. Germanicus felesége Agrippina volt, Agrippának s a száműzetésben éppen most (14.) elhunyt Juliának leánya; Augustus gyermeke tehát éppen oly jogon sürgethette urát

a korona elfogadására, mint ezer év múlva hasonló esetben Szent István leánya Aba Samut. Germanicus azonban öngyilkossággal fenyegetőzött és a rajnai

légiókat visszatérítette Tiberius hűségére. Három esztendeig (14–16.) több győzelmet aratott egyes germán törzseken. A nép dicsőítette, Tiberius azonban visszahívatta s nem is töltötte be helyét, mert a Rajnán túl nem akart hódítani. Elég jól ismerte a helyzetet, hogy Németország egységét maguk a németek akadályozzák meg. A svábok egyesítőjét: Maroboduust, a szászok egyesítője: Arminius, éppen akkor verte meg először, mikor Germanicusnak a parthusok és örmények ellen való háborúk miatt Szi-

138. ábra. Agrippa. (A párisi Louvrebán.)

riába kellett távoznia. (17.) Maroboduus éppen akkor menekült római területre, Davennába, mikor Germanicus hirtelen meghalt. (19.) Arminius pedig éppen akkor esett áldozatul családjá és a törzsfők féltékenységének (21.), mikor joggal kihette, hogy, Maroboduus és Germanicus letüntével, többé semmi sem akadályozza a németek egyesítését. Tiberius ez oldalról olyan biztosnak érezte magát, hogy Pannoniából, hol ő és fia, Drusus, annyiszor harcolt, az őrség egyharmadát egyidőre Afrikába, a numidiai csatatérre küldhette.

Fegyelem uralkodott most már a seregben, mely a béke éveiben az utakat, vízvezetéseket, várakat zúgolódás nélkül építette. A népet nem lehetett oly könnyen fegyelmezni; az utcán tüntetett a császár ellen, kit Germanicus egyik

139. ábra. Germanicus. (A lateráni múzeumban.)

gyilkosának tartott. Nyílt rendeletben a császár hasztalanul figyelmeztette, hogy a csapást nemesen tűrje, mert a fejedelmek halandók, de a haza örökkévaló. A haza szolgájának vallotta magát. Nem engedte meg, hogy neki mint istennek áldozzanak, templomot építsenek, szobrokat állítsanak, úrnak és imperátornak nevezzék; de azt sem, hogy a szenátus évről-évre, egyenként ruházza reá a hatalmat, melyet egészen és osztatlanul követelt. A szenátus tekintélyét csak külsőleg emelte, midőn a comitiumokat illető választásokat reá bízta. A kijelölést önmagának tartotta fenn, mint ahogy ezt nálunk is tette az 1698. (koronázás előtti) 3. t.-c. a nádorválasztásra nézve; s ahogy nálunk alig volt reá eset, Rómában sem történt meg, hogy az uralkodó jelöltje a választás alkalmával elbukjék. Volt ugyan szólásszabadság a szenátusban és a közéletben, de számolnia kellett azzal a »csekély« körülménnyel, hogy a *lex maiestatis* értelmében akárkinek fölségsértési pört akaszthatnak a nyakába; s ezek a pörök napról-napra szaporodtak. — A másik meggondolni való dolog az volt, hogy a testőrség egy hatalmas kaszárnnyában (a *Castra praetoriana*ban) most már Róma tövében lakott s a főváros nyugalman azonkívül három zászlóalj rendőr (*cohortes urbanae*) örködött. A szenátus tehát rendesen igen helyesnek találta mindazt, amit a testőrség parancsnoka (*praefectus praetorio*) vagy pedig a város kapitánya (*praefectus urbis*) ajánlott a figyelmébe.

A szabadságban akkor sem bíztak már, mikor Tiberius 23-ban a szenátusban bejelentvén fia, Drusus halálát, lemondásról, a köztársaságnak, a konzulok hatalmának helyreállításáról kezdett beszélni. Ahelyett, hogy szaván fogták volna, a szenátorok mosolyogtak, a nép pedig örült, hogy most már kegyeltjének, Germanicusnak fiai, Nero és Drusus a trón örökösei. A császár élete célját s az udvar folytonos ármánykodásai közt az emberekben hitét vesztvén, 27-ben Caprea (Capri) szigetére vonult vissza s a kormányt *Seianus*

140. ábra. Germanicus. (A párisi Louvrebán.)

praefectus praetoria bízta. Mondhatni, Rómát ostromállapotba helyezte. Seianus irtóháborút indított a titkos köztársaságiak ellen. Feladók (delatores) pletykáin indulva, felségsértési pörökkel némított el minden szabadabb nyilatkozatot, még a szenátusban is. Amellett a beugratók mindent elkövettek, hogy Agrippinát és fiát, Nerót, Tiberius ellen lázítsák s alkalmat nyújtsanak pártjuk vérbefojtására. A 28. év első napjától fogva a császár egymásután végeztette ki leghívebb embereiket. Nem engedte tisztességesen eltemettetni saját 86 esztendőös anyját, Liviát sem, ki Seianus önző terveit felismerve, ellemezte Agrippa és Nero perbefogatását. A következő esztendőben mégis perbe-

141. ábra. Tiberius villájának romjai Capri szigetén.

fogatta és száműzette őket. Nero öngyilkos lett, öccse, Drusus, idáig a császár kegyeltje, börtönbe került. A nép most már Seianust tartotta Tiberius utódának. Szobrokat állított, áldozatokat mutatott be neki s mindenképpen hódolt, hízelgett a lángeszű gonosztevőnek. A császár a képtelenségig fokozta minisztere nagyravágását. Vejévé akarta tenni a daliás férfiút, kinek a császári hölgyek körében tett hódításairól amúgy is sokat beszéltek. Öt évre konzultársának, sőt prokonzulnak is megválasztatta, vagyis a hadsereg élére állíttatta. Azzal kecsegtette, hogy tribunustársává, trónja örökösévé teszi.

Azonban titokban *Macrót* nevezte ki testőrsége parancsnokának, megletetésszerűen összehívatta a tanácsot 31. október 18-ára s megparancsolta, hogy Seianust vád alá helyezték. A szolgalelkűek, kik idáig istenítték a minisztert, aznap délután tartott második ülésükben halálra ítélték s mindjárt ki

is végeztették. A nép három napon át őrvongott az utcákon, hogy holttestét megcsúfolja. Szobrait ledöntötte és meghurcolta a sárban. Kettős fogata kerekeit összetörte, egykor imádott fejét máglyára rakta, hogy — Juvenalis szatirája szerint — a föld második urának hamvaiból tál, lábas, bögre, medence készüljön. A szenátus elhatározta, hogy évenként megünnepli a kivégzés évfordulóját s emléket állít — a szabadságnak. Macro tűzjelzésekkel, majd levélben is tudatta az »örvendetes« hírt Tiberiussal, és kivégeztette Seianus egész családját, kivéve eltaszított feleségét, ki azonban gyermekei holttestének láttára öngyilkos lett. De előbb megírta Tiberiusnak, hogy fiát, Drusust, saját felesége és ennek szeretője, Seianus, tette el láb alól.

Az újabb történetírás tagadja, mit az egykorúak állítanak, hogy a császár idegességét ez a fölfedezés örültséggé fokozta s hogy mostantól fogva Róma és Caprea földjét ellenségeinek vére öntözte. Mindenesetre keveset ér az olyan állambölcsesség, amelyet védelmezni kell a téboly vádja ellen. Irtózatos dolgokat beszélnek a 12 palota rejtelméről; a visszataszítóan elcsúfult vén ember kicsapongásairól s arról, hogyan téteti el láb alól förtelmes élete szemtanúit. Tetteinek megbírálásához már nem is Tacitus, Suetonius vagy Dio Cassius kell, hanem Lombroso. Ha naplója *teljességében* reánk maradhat, a világirodalom legérdekesebb és legtanulságosabb olvasmányai közé tartoznék. Talán

142. ábra. Tiberius Caesar.

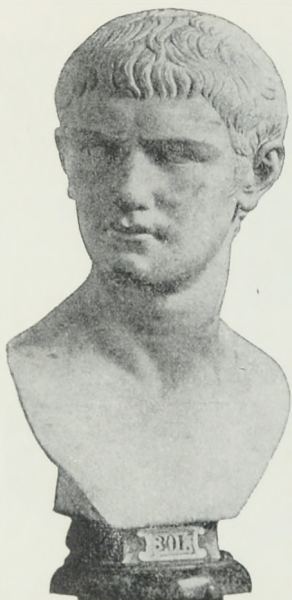
mindennél jobban megértethetné velünk, hatvan évvel a köztársaság bukása után, miért kellett Rómának a zsarnokság még ebben a legutálatosabb alakjában is és miért nem kellett Tiberiusnak a pater patriae cím oly tanácstól, melyet nagy eszének teljes világosságában is szolgalelkűsége miatt vetett meg.

A császár 37. március 16-án váratlanul halt meg. »Ágyban, párnák közt«; de szóbeszéd szerint úgy, hogy ágya párnáival testörparancsnoka, Macro fojtotta meg. Jézust, aki üdvösséget, örök világosságot ígért a szenvedő emberiségnek, négy esztendő múlva így követte az az imperátor, aki — saját szavaiként — nem bánta, ha holtá után a világ lángtengerbe fullad is.

II. A Claudiusok.

Zord, öreg uralkodóra vidám, ifjú császár következett: *Cajus Caligula* (37—41.). A nép szerette, mert Germanicus fia volt; a katonaság kényeztette, mert a táborban született. Mint gyermek is katonásan járt s azért kis bakan-

csosnak, Caligulának nevezték. Maga a történelem is ezen a becéző néven írja róla a legborzasztóbb dolgokat. Ha nem akadt gonosztevő, a cirkusban valamelyik nézőt dobatta a vadállatok elé. Lakomáin ecetben föleresztett gyöngyöket etetett, itatott vendégeivel s így nem csoda, ha egy-egy ilyen mulatsága két millió sesterciusba (fél milliónál több koronába) s néhány halálesetbe került. Csakhamar eltékozolta azt a 270 millió sestercius, amennyit Tiberius hagyott reá. Egyszerre vége lett népszerűségének, mikor roppant adót vetett ki; s mikor Germania és Britannia ellen viselt háborújából germánoknak öltöztetett rabszolgákkal s a Tirreni tenger partjain szedett kavicsokkal tért haza. A papokat

143. ábra. Caligula. (A berlini múzeumban.)

vérig sértette, midőn pappá nevezte ki kedves lovát, melyet aranyjászolból etetett. A zsidókat arra akarta kényszeríteni, hogy magában a jeruzsálemi templomban állítsák fel a szobrát s azt imádják, mert hiszen a maguk istenét még megnevezni sem tudják. Kálvin szerint »nem olvastatik, hogy senki vakmerőbb, felfuvalkodottabb és mosdatlanabb istenutáló lett volna Caius Caligulánál, a római császárnál; de mégis senki nálánál inkább nem félt, rettegett és reszkett, midőn az Isten haragjának csak egy kis szikrácskája láttatott is«. Az őrzöngőt az összeesküvő praetorianusok gyilkolták meg (41. januárus 24.).

A szenátus azt hitte, hogy Caligula 30 sebe meghozza, mit Caesar 23 sebe nem hozhatott meg, a *köztársasági szabadságot*. A praetorianusok azonban *Tiberius Claudius* (41—54.), Germanicus testvérét, Caligula nagybátyját kiáltották ki császárnak. A köztársaságról álmódzó szenátusnak, melyet a nép sehogysem támogatott, ezúttal először kellett beletörödnie, hogy megfelelő ajándék (donativum) fejében Rómának testőrök és katonák adjanak császárt. A szobatudós Claudius ezentúl is szívesebben

foglalkozott Karthago történetével, melyet görög nyelven írt meg s mindvégig kész eszköze maradt katonáinak és — ahogy ma mondanók — a kamarillának. Ennek élén a botrányos életű *Messalina*, majd — kivégeztetése (48.) után — *Agrippina* császárnék s *Pallas* és *Narcissus* szabadosok állottak. Három új udvari hivatal: a kamara (a rationibus), a kabinet-titkárság (ab epistulis) és a folyamodások osztálya (a libellis) segítségével intézték a legfontosabb államügyeket. El kell ismerni, hogy — kivált a tartományokban — a közigazgatást mintaszerűvé tették s kül- és igazságügyi politikájuk tiszteletet keltett. Az újrászervezett hadsereg 45-ben Mauretániának, 51-ben Britanniának meghódításával növelte a birodalom területét s Noricum királysággal a tartományok számát.

A titkos intézők egyetértését a trónöröklés kérdése bontotta meg. Agrippina első férjétől (Cn. Domitius Ahenobarbustól, vagyis a rötszakállútól) való fiának, *Neró*-nak akarta biztosítani a trónt. Pallas segítségével

rávette urát, hogy Nerót fiává fogadja s Messalinától való leányával, Octaviával házassítsa össze (53.). Ellenben Narcissus a császárnak Messalinától való fia, *Britannicus* törvényes jogait védte s rajta volt, hogy megtörje a császárné végzetes befolyását. Agrippina megelőzte; 54. okt. 13. megmérgezte urát s trónra juttatta 17 éves fiát.

144. ábra. Claudius.
(A berlini múzeumban.)

Nero (54—64.) nagy befolyást engedett anyjának s kezdetben a pénzekre is kettejük arcképét verette; másrészt azonban szívesen hallgatott *Burrus* praefectus praetoria és *Senecára*, egykori nevelőjére, kik olyasmire törekedtek, hogy a szenátus tekintélyét emeljék s Rómát alkotmányos monarchiává alakítsák át. Saját nevelését és politikáját látszik védelmezni *Seneca*, midőn a kegyelmességről értekezvén, azt mondja, hogy ember előtt ember sohasem volt olyan kedves, mint *Nero* a rómaiaknál; nem *Augustus* és *Tiberius* idejéről beszélgettek, hanem Nerót tartották követendő példának. Úgy hitték, boldogok, s hogy a köztársaság legnagyobb szabadságából csupán az *elveszthetés szabadsága* hiányzik. *Lucanus*, a *Pharsalia* költője, még metszőbb gúnnyal vigasztalódik, hogy *Caesar* bűne és gazsága bizonyára már csak azért is tetszik az isteneknek, mert ez nyitott utat Nerónak az uralkodásra; hiszen *Jupiter* is csak a gigászok harcának elmúltával uralkodhatott. Róma mindent megbocsáthat a polgárháborúnak, mert az vezett a mai uralomhoz. Nerót majdan az ég is örömmel fogadja; rábízza: a Göncöl szekerét vagy a Nap kocsiját akarja-e hajtani s a Föld nem fél, hogy az ő napjának fénye ragyog reá. Akármelyik isten átengedi neki a helyét s a természet ráhagyja, miféle isten legyen, hogy új alapokra fektesse a világot. Csak az északi vagy déli sarkra ne üljön trónolni, mert dicsőségének sugara rézsút érné Rómát, testének súlyával pedig félrebillentené a világot. Az Ég közepén trónolva ügyeljen a Földre. Isten ő már is, aki dalra lelkesíti a római költőt.

Ime, a dalra lelkesítő tettek! *Nero* alkotmányos ötéve (quinquennium *Neronis*) 59-ben azzal végződött, hogy ebéd közben megmérgeztette fogadott bátyját, *Britannicust*, kinek törvényes jogait *Agrippina* említeni merte. *Britannicus* húgának, *Octavia* császárnénak túrnie kellett, hogy jogait *Otho* lusitaniai helytartó szépséges felesége, *Popaea Sabina* bitorolja; saját édes anyját, *Agrippinát*, ki mindezekért szemrehányást tett, *Nero* a tengerbe akarta fojtani s mikor kimenekült, mezei

145. ábra. *Nero*.
(A capitoliumi múzeumban.)

lakásán agyonverette. A szenátus hálaimákat rendelt, hogy az »összeesküvés« meghiusult, a császár pedig az olympiai játékok mintájára a Neroniákat alapította (60). Így kezdődött Nero második quinquenniuma :

»Midőn a csók oly sokkal édesebb,
Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömöl.«

Petronius (Nero kortársa és áldozata) *Trimalchio* lakomájában és kortársaink közül *Madách* az *Ember Tragédiájában*, *Hamerling* az *Ahasverusban*, *Sienkiewicz* a *Quo vadis*-ban a multakon borongó költők minden erejével festik azt az időt, melyben »szép lányok keblén, füzéres pohárnál« nevettek minden erkölcsi leckén. Azelőtt is megtörtént, hogy Nero, szerelmes kalandokra szomjazva, éjnek idején pajtásaival álruhában kóborolta be Róma utcáit ; de ez még tetszett is a népnek, mint utóbb a párisiaknak tetszetek *IV. Henrik* utcai szórakozásai. A tivornyák most magában a palotában folytak. A császár meghívott közönség előtt személyesen is résztvett udvari cirkusza kocsiversenyein, udvari színházában pedig énekelt, táncolt, szerepet vállalt, sőt saját verseit is elszavalgatta. Nemcsak a közreműködők, hanem a fizetett tapsolók is Róma legelőkelőbb köreiből kerültek ki. A versaillesi szarvasligetéről keringő történetkéik erkölcsös elbeszélések ahhoz képpes, amit Nero lakomáinak és kertjeinek titkairól suttogtak. Rájuk gondolt *Berzsenyi*, midőn az erkölcsök elfajulásának tulajdonította, hogy »Róma ledől s rabigába görnyed« ; ily népet »durva Nerók vasigája büntet«. Barátját (*Görög Demetert*), midőn a magyar királyfi nevelője lett, arra intette : »Róma undokját s *Senecát* feledd el !«

Nero maga mérgezte meg *Burrust* (63.), hogy a mindenre kész nyomorult *Tigellinust* állítsa a testőrség és a kormány élére ; kivégeztette *Octavia* császárnét (63.), hogy feleségül vehesse szeretőjét, *P. Sabinát*. Közhit szerint (64. jul. 19.) csak azért gyujtatta fel Rómát, hogy a romok helyébe divatos várost építtethessen és a gyujtogatást a keresztényekre foghassa. *Tacitus* *Annalesei* óta maig egész irodalom vitatta a keresztények bűnösségét. Mások a zsidókat teszik felelősekké, hogy a bűnt felekezeti gyűlöletből a keresztényekre fogták. Nero valóban üldözte a keresztényeket ; keresztre feszíttette, állatbőrökbe varrva kutyák elé dobatta, a cirkuszban vadállatokkal marcangoltatta szét, vagy szurokkal leöntve, meggyújtatta őket és a kormos utcákat világíttatta velük.

Egy Nero korában csak természetes, hogy meg kellett halniok az olyan államférfiaknak, mint *Piso* és *Paetus Thrasea*, »a császárság Catoja« ; oly íróknak, mint *Seneca*, *Lucanus* és *Petronius*, mivel császári hatalmának korlátozására, a szenátus befolyásának emelésére mertek gondolni (65—66.). Vértanúságot kellett szenvedniök oly szentéletű embereknek, mint *Péter* és *Pál* apostolok, kik Jézus tanításait, a szelid erkölcsöket hirdették. Vesznie kellett magának a gondolatnak is, mivel a császár megtiltotta a bölcsészet művelését. Szabadságot csupán a görögök kaptak, mivel 67-ben a körúton levő imperátort az olympiai, a pythiai és az isthmosi játékokban általános és felülmúlhatatlan győzőnek nyilvánították, verseit, szerepeit, zenéjét, kocsizását ezernyolcszáz-nál több koszorúval jutalmazták s a régi győztesek szobrai helyébe az övéit

állították. Mint olympiai győző tért vissza Rómába, hogy ragyogó új palotájában, az aranyos házban (domus Aureában) folytassa örültségeit. »Ki fog

146. ábra. Vespasianus. (A capitoliumi múzeumban.)

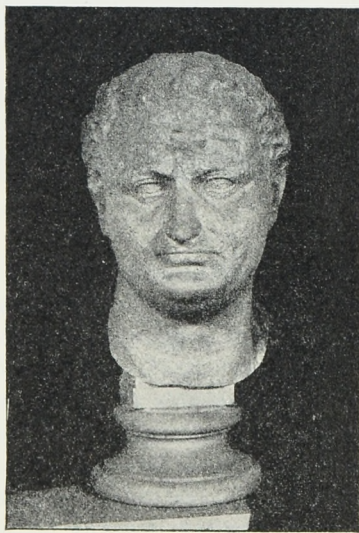
megbocsátani — kérdi Eötvös József — a zsarnoknak, aki annyi ezrek boldogságát feláldozta hiúságának s hogy álmodott remekműveit létesítse, összerombolta, amit századok alkottak s amiben nyugalmaikat annyian találták?»

A rómaiak azonban nem annyira a multakon bánkódtak, mint gazdasági romlásukon. Roppant költségeinek fedezése végett Nero pénzrontáshoz folyamodott; amellet kényszerkölcsönöket szedett. — A haldoklókat arra kényszerítette, hogy részére hagyományokat tegyenek stb. s az adókat kérlelhetetlenül szedette. *Julius Vindex* galliai helytartó forradalma ezért tört ki. Ő ugyan a germaniai legiók ellenében elesett, de a galliaiakkal együtt ezek is csatlakoztak *Galba* hispaniai hely-

tartó hadaihoz, mire a rómaiak, sőt a testőrök is föltámadtak. A szenátus száműzte Nerót, ki mindenkitől elhagyva, egy szabadosa villájába menekült, hol (68. május 9.) megölte magát. A Juliusok és Claudiusok családját sírba vitte, de utódainak nagy tanulságul hagyta hátra, hogy több óvatossággal hasonló zsarnokok lehetnek.

III. A Flaviusok.

Forradalom, mely katonai lázadás műve, a szabadság gyarapodására sohasem vezethet. Azonnal kitűnt ez, midőn *Galba* a praetorianusoktól megtagadta a választásért járó ajándékot (donativumot), Ostiában 7000-et levágatott a zendülő rendes katonák közül s merő takarékoságból egész csapatokat kárpótlás nélkül bocsátott el. A praetorianusok tehát már 69. januárius 15-én Nero pajtását, a csak 37 éves *Othót* kiáltották ki császárnak, Galbát pedig megölték. A fejenkint kapott 5000 sestercius megnyugtatta őket, hogy jó választást tettek. A nép előre örült a Neróéval vetekedő fényes multságoknak, miket államköltségen rendez a császár, ki magánvagyonát víg életben verte el. A rajnai legiók azonban még jobbkedvű adakozóval, *Vitelliusszal* kecsgették és császárnak

147. ábra. Titus. (A vatikáni múzeumban.)

ezt a szolgállelkű, gyalázatos életű, de a katonákkal bánni tudó embert kiáltották ki. Otho a bedriacumi vereség után, uticai Catót elég híven utánozva, öngyilkos lett (69. április 16.). Juliusban Vitellius már bevonult Rómába; fegyelmetlen katonákkal ugyan, de kitűnően fegyvelmezt szakácsokkal. Az éhező proletarius nyelvvel csettentett, ha császára négyszázezer sesterciusos ebédjeiről, vagy arról hallott, hogy egymaga megeszik egy borjút.

Julius elsején azonban az egyiptomi légiók már a zsidó háború fővezérét, *Vespasianust* kiáltották ki császárnak. Gyorsan elismerték a keleti légiók is, hogy a császárválasztás ne maradjon valamiképpen a nyugati hadsereg kiváltsága. Először is *Antonius Primus* pannoniai parancsnok indult Vitellius ellen. Rómában Jupiter capitoliumi temploma leégett s 50.000 katona esett el az

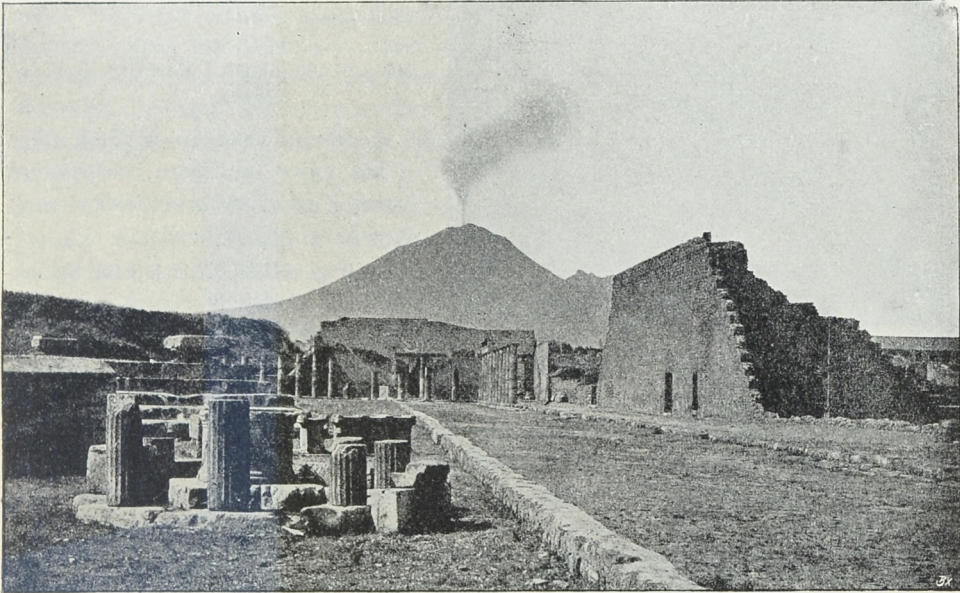

148. ábra. A Colosseum Rómában.

utcai harcban, amit a római nép a háztetőkről olyan gyönyörűséggel nézett, mint a Fronde idején (1652.) a párisi nép nézte Turenne és Condé mérkőzését. Harmadnap a gyáván bujkáló Vitelliust az utca népe csúfságok közt halálra kínozták.

Vespasianus (69—79.) uralma két nép: a gallusok és a zsidók szabadságának romjain épült föl. Leverte Claudius Civilis fölkelését, melynek az volt a célja, hogy a germánokat és gallusokat egyetlen egy szabad államban egyesítse, s a honszeretetről énekelő druidákat visszakergette erdeikbe, hol Claudius óta bujdokoltak. Néhány esztendő múlva a tősgyökeres *gallusok* már tüntettek rómaiságukkal. A másik nép, a *zsidó*, azt felelte Titusnak, Vespasianus fiának és vezérének, hogy többre becsüli a halált a római szolgaságnál; s a régi törvények hívei, a zeloták, általánossá tették azt a hitet, hogy rajtuk csak az Isten uralkodhatik. 66-ban, mint annyiszor már, újra fegyvert fogtak, hogy visszaküzdjék függetlenségüket. A tartomány ugyan, csekély kivétellel, csak-

hamar hódolt Vespasianusnak, azonban Jeruzsálem hőiesen ellentállt neki, majd — távozása után — fiának, Titusnak is. Odabenn a zeloták ezrével gyilkolták le az alkalmazkodó farizeusokat, idekinn Titus egy napon 800 zelotát is keresztre feszítettett, hogy megtörje a népet. Egy roham alkalmával (aug. 10.) felgyújtotta Salamon templomát s tűzbe fojtott, levágott 6000 zsidót; a többi azonban keresztülvágta magát hadain és a Zion hegyén még három hétig védelmezte szabadságát. Végre 70. szept. 8. Titus a városnak ezt a részét is bevette. Két esztendő múlva a hős Eleazár önfeláldozása után a vidék ellenállását szintén megtörte, a forradalom vezetőit kivégeztette, a harcosokat bányamun-

149. ábra. Pompeii a forum triangulareval.

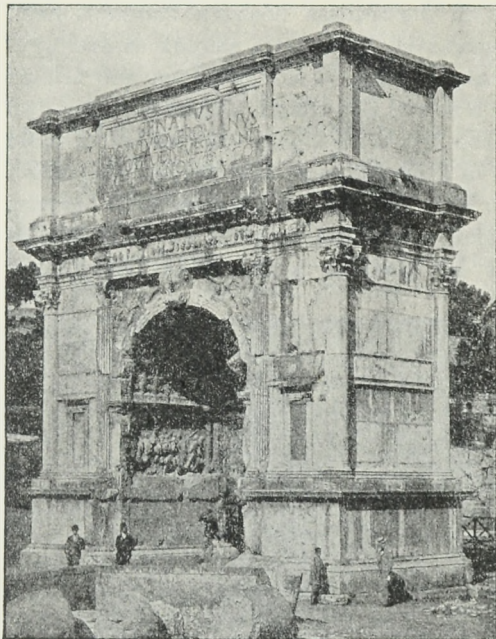
kákra ítélte. A templom kincseivel kérkedett fényes diadalmenetében, amelynek emlékét római diadalíve ma is hirdeti.

Vespasianus a két forradalom leverése és a hadsereg ujjaszervezése után templomot emelt a békének és zsidó pénzen állíttatta helyre Jupiter capitoliumi templomát, a világalom látható jelét.

Építeni kezdte híres amphitheatrumát, mely 87.000 nézőt fogadhatott be s azért, mint az ókornak talán legóriásibb épületét, később Colosseumnak nevezték. Martialis szerint

»Nincsen olyan nagy munka, minő ez az amphitheatrum
És valamennyi helyett róla beszél a világ.«

A császár, ki takarékosága mellett is annyit költött a város építésére, éppen a svájci Aventicumban járt, midőn 79. június 23-án egyszerre meg-szédült. »Kezdődik az istenségem« szolt s állva fogadta halálát.

150. ábra. Titus római diadalíve.

Fia, *Titus* (79—81.) sokat látott rombadőlni, mit ősei annyi áldozattal emeltek. Augusztus 24-én a Vesuviusnak egy irtózatos kitörése láva és hamú alá temette Pompeii, Herculaneum és Stabiae városokat. Tizenhét század múlva, mikor az első kettőt rendszeresen kezdték kutatni, Schillerszinte megdöbbenve kérdezte :

»Hát pezseg élet alatt? Elrejtve, a láva alatt, egy
Más, új nép lakozik? Visszajön, ami le-
tűnt?»

Másfél század óta jár a világ a két város csodájára, mely mint valami óriási múzeum őrizte meg egy ókori város képét.

»Állnak az oltárok még; jöjjetek és mit
az isten]
Régtől nélkülözött: hozzatok áldozatot!»

Mialatt a császár a szerencsétlen vidékre sietett, Róma másodszor is leégett, a dögvész pedig naponként állítólag 10.000 embert ragadott el. Talán ez a sok csapás adott Titus kegyetlen természetének a trónon helyesebb irányt, úgy hogy sokan az emberiség gyönyörűségének nevezték őt.

151. ábra. Isis temploma Pompeiiben. (1776-ban kiásva.)

Kazinczy, aki mint jakobinus sínylődött a budai börtönben, azért fordította le Metastasio Titusát (1795.), hogy mint Titus a lázadó Sextusnak, Ferenc király neki is megkegyelmezzen. »Az író — szólt — ki a Titusok, Traianusok, Marcus Aureliusok szép képeit a színpadon mutatja a népnek, többet használ, mint a filozófus, aki a különböző kormányformákról ír tanulmányokat... Az emberiség csak hálával fogadhatja, hogy a trónon nem ülnek többé Nerók.« De mégis rájuk gondolt. Hiszen Titus, ki elveszettnek tartott minden napot, melyen valami jót nem tehetett, a Colosseum megnyitásánál 400 elefántot s 5000 más vadállatot uszított a gladiátorokra. A száz napig tartó játékok alatt több vért ontott, mint akárhány nagy zsarnok. Váratlan halálát (81. szeptember 13.) testvére, Domitianus mérgének tulajdonították.

Domitianus (81—96.) kész volt vérbe fojtani minden ellenzékét. Az ellene írt könyveket szerzőikkel együtt megégetette, s örökös cenzorra tévén magát, egyszerűen mással helyettesítette azt a szenátort, aki bírálni merte tetteit. Mintaképének Tiberiust választotta s őszintén *önkényes uralkodónak vallotta* magát. — Saját udvarában úrnak és istennek nevezték. »A szólásszabadsággal együtt magát az emlékezetet is elvesztettük volna, — gúnyolódott Tacitus — ha úgy lehetne felejtenünk, mint hallgatnunk.« Eltűnődött rajta, hogy a türelemnek mennyi bizonyosságát adták Domitianus tizenöt éve alatt, midőn a kémek még titkos fohászaikat is fölírták. De mégsem vádolta a kegyetlen és az erényekkel nem törődő időket, midőn egyik gyönyörű tanulmányában apósát, Agricolát, ki a tulajdonképpi Angliát meghódoltatta, szembeállította magával a császárral, ki diestelen háborút viselt a germánok és dákok ellen. Domitianus mégis a Germanicus és a Dacicus nevet vette fel s diadalmenetben ünnepeltette magát, Agricolát ellenben diadalai közben hivatta haza (84.). Attól félt leginkább, hogy magánembernek nagyobb neve legyen a fejedeleménél; hiszen hiában hallgattatta volna el a szabad szót és a tudományokat, ha másé a hadi dicsőség. Róma minden egyebet könnyebben felejt annál, hogy a jó vezérnek *császári* erényei vannak. A szenátus úgysí élő példája volt annak, hogy a *nemzeti* erények ideje lejárt. Amidőn tagjait a zsarnok a feladók üres

152. ábra. Domitianus (81—96). (A római vatikáni múzeumban.)

vádaskodásaira börtönbe hurcoltatta, száműzette, kivégeztette, vagyonaikat elkobozta, a tiszteletreméltó testület nem alkotmányos úton, hanem összeküvés segítségével igyekezett véget vetni a rémes uralomnak. Összejátszva az elégedetlen udvari emberekkel s a hűtlensége miatt haláltól rettegő Domitia császárnéval, 98. szeptember 18-án az utolsó Flaviust meggyilkoltatta.

IV. Császári világpolgárok »arany korszaka«.

Tüstént kidobatta a szenátus Domitianus szobrait és jelvényeit a kúriából s még nevének említését is eltiltotta. A szabadság helyreállítása ünnepének nevezte azt a napot, melyen helyébe Coccejus *Nerva* (96—98.) szenátort tette császárrá. Mostantól fogva 84 esztendeig egymás után öt olyan uralkodó következett, kik minden külsőségben kímélték a szenátus érzékenységet; így történt, hogy a szenátorok *jó császároknak* nevezték ezeket a finom diplomatákat. Magával a zsarnoksággal nem tudták megtenni, amit Domitianus arany és ezüst szobraival tettek, hogy aprópénzzé veretve juttassák a nép kezei közé. Hiszen már teremtményök, *Nerva*, sem mert ellenkezni a katonasággal, mikor ez Domitianus gyilkosainak megbüntetését követelte. Valaki helyesen jegyezte meg, hogy az olyan császárnál, aki mindent tilt, rosszabb az olyan, ki mindent megenged. Az államban tulajdonképpen ezentúl is a legionáriusok és praetorianusok uralkodtak. Aznap (97. okt.), melyen a pannóniai sereg a szíreken nyert győzelem emlékére a capitoliumi Jupiter szobrát megkoszorúzta, *Nerva* Felső-Germania helytartóját, a jeles hadvezért, *Ulpus Traianust* fiává s így utódjává fogadta.

Ulpus Traianus (98—117.) *Nerva* halála után is nyugodtan folytatta a germaniai határsáncok (limes) építését. Majd hazánk dunántúli vidékeit vette szemügyre, hogy támadások ellen itt is biztosítsa birodalmát és ellenállás nélkül őrséggel rakta meg a Bregetiótól (Szőnytől) Mursáig (Eszékig) terjedő partokat. Csak másfél esztendő múlva, a viszonyok rendezése után, jött Rómába. Kardját azzal adta át a testőrség parancsnokának, hogy védje vele, ha jól kormányoz, támadja, ha rosszul. Ennél érthetőbben nem jelenthette volna be a *katonai* uralmat. Romulus ivadékainak különben is szokniok kellett ahhoz a gondolathoz, hogy rajtuk egy *tartománybeli* uralkodjék. Azonban hozzászoktak, mint igen sok egyébhez. *Plinius* konzul a 100. évben már magasztalta, hogy mint ember és nem mint isten uralkodik. Jövet-menet csókkal üdvözlö a szenátorokat; s ellesi a szenátus óhajításait. Donativumot ad a katonaságnak, de alimentumot (szó szerint élelmezést) a *szegényebb* polgároknak, abból a külön pénztárból, melyet szegény földművesek segítésére és gyermekeik neveltetésének költségeire még *Nerva* alapított. A *földművelést* úgy fölvirágoztatta, hogy Egyiptomot, melynek gabonáját Róma szokta megvásárolni, inség idején most már Róma láthatta el gabonával. Véget vetett a feladásoknak és az árulkodásoknak, melyek még a családok tagjait is egymás bevádolására csábították. A császár a szabad polgárokkal együtt ugyanazon törvényeknek engedelmeskedik; nem ura, hanem vezetője az egységes államnak. Tizennégy esztendő múlva, a császár halálakor, *Plinius* már sokat módosíthatott volna

TRAIANUS CSÁSZÁR (98—117).

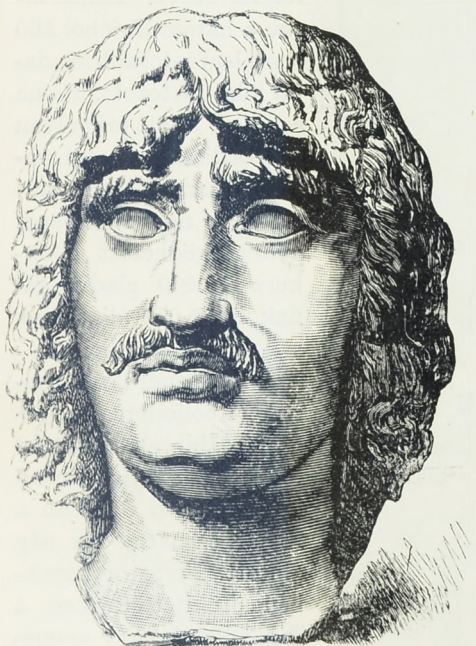
(Traianus római oszlopán.)

dícséretein. Akkor már láthatta, hogy Traianus nem elnöke, hanem valóságos uralkodója a birodalomnak. Még a tartományok önkormányzatát és kiváltságait is megbolygatta, városaikat és adóügyeiket császári biztosok ellenőrzése alá vetette. A keresztényeket pedig azért üldözte, mert, felfogása szerint, hittanuk ellenkezett az állam törvényeivel; már pedig nálunk is törvény, hogy »vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek föl törvényen alapuló bármely kötelesség teljesítésétől«. Szervező képességét Traianus az

153. ábra. A dunai hid.
(Traianus bronzérme.)

154. ábra. Decebalus.

új hódításoknál

mutatta meg legjobban. Végre akarta hajtani J. Caesar tervét, hogy meghódítsa Dáciát, melynek terjeszkedése mindinkább fenyegette a birodalmat. Evégből az Al-Duna jobb-partján a Pontusig vezető hadiút építését a 100. évben befejezte, amint a krassószőrény-megyei Ogradenával szemben a szerb parton a szikla felirata ma is hirdeti, hogy hegyeket levágva, folyókat szabályozva csinálta útját. Rómából 101 március 25. a dákok ellen vezette 50.000 főnyi seregét. A következő évben Tapaenál (a Vaskapu-hágótól nyugatra) vívta első nagyobb csatáját. Látni lehetett mindenütt, mert, mint ezer esztendő múlva ugyanazon csatatereteknek egy másik hőse, Szent László, katonáinál egy fejjel volt magasabb. Győzött s véres diadala emlékére oltárt emelt a harc mezején. —

A Vaskapun túl csatlakozott hozzá

Quietus afrikai (mauretaniai) lovascapata, mely a Vöröstoronyi-szoroson keresztül jött be. Decebalus véres csaták után végre megigérte, hogy fegyvereit, hadigépeit, a szökevényeket és hódításait kiadja, várait leromboltatja, Rómával védő- és dacszövetségre lép, fővárosába s a nagyobb városokba római őrseget fogad be. A békét a szenátus megerősítette s a császárt Dacicusnak nevezte. (103.)

Traianus (Orsovától dk-re) a damaskusi Apollodorossal most már hidat építtetett a Dunán. Decebalus viszont a szomszédos népeket is szövetségre szólította, hogy függetlenségüket megvédjék a hódítók ellen. Traianus tehát a 105. évben még nagyobb erővel támadt a dákokra s valóságos irtóháborút viselt ellenök. Decebalus levágott fejét Róma utcáin hordoztatta meg. A dákok földönfutók lettek s országukat a birodalom minden részéből összezsúfolt

gyarmatosok kapták meg. Traianus szabad országból császári (nem szenátusi) tartománnyá tette Dáciát, melynek fővárosát, Sarmizegethusát (a mai hunyadvármegyei Várhelyet) hivatalosan nemsokára Ulpia Traiana gyarmatnak

nevezték. Az új lakosok azonnal művelni kezdték az aranybányákat, melyeknek elfoglalása körülbelül annyit jelentett Traianusra, mint Mexikóé vagy Perué V. Károlyra nézve. Biztosításuk a három légióból álló őrség legfontosabb feladatai közé tartozott. Róma sohasem látott még olyan fényes diadalmenetet, melyet Traianus Dacicus tartott. A nép 123 napig gyönyörködhetett a cirkus 10.000 gladiátorának és 11.000 állatjának véres küzdelmeiben.

A Forum Traianumnak (Apollodoros legmagasztosabb alkotásának) földszé az az óriási oszlop lett, amelyet 113-ban a római szenátus és nép állított. Faragott képekben örökítették meg a dák háború nagy eseményeit s a császár dicsőségét, mely Rómát Caesar és Augustus napjaira emlékeztette.

Dácia tartománnyá való alakításakétségkívül sok erőt elvont a Duna védelmétől s ezen a bajon a császár azzal segített nagyjából, hogy Pannóniát a katonaság gyorsabb mozgósítása végett két tartományra (P. Inferior, P. Superior) osztotta. Poli-

155. ábra. Traianus oszlopa.

tikailag nagyobb tervnek látszott, hogy végre valahára meg akarta oldani a *keleti kérdést* s rómaivá akart tenni mindent, ami valaha Alexandros birodalmához tartozott. A szíriai katonaság a nagy tervet az arábiai Petra város környékének megszállásával kezdte meg; a petrai Arábia mostantól fogva Róma tartományai közé tartozott. Parthia szkitáit azért is meg kellett hódítani, hogy a római-görög műveltség visszaküzdje az Alexandros idejében

156. ábra. Hadrianus. (A nápolyi múzeumban.)

Indiában elért határokat. A császár Antiochia mellett Zeusnak áldozta fel a dákoktól nyert zsákmány egy részét. Zeus meg is segítette őt Armenia s a következő évben Mezopotamia meghódításában. (114.) A római tartományok száma most már 45-re, a birodalom terjedelme $6\frac{1}{2}$ millió km^2 -re, lakosainak száma pedig körülbelül 90 millióra emelkedett. Róma tehát sohasem volt olyan nagy, mint az ő idejében s Actium óta egy császár sem hivatkozhatott annyi győzelemre. A császár Selinusban, Sicilia dny-i részén, 117 augusztus

9-én halt meg. A szenátus, mely őt már 114-ben legjobbnak (optimusnak) nevezte, mostantól fogva rendesen azt kívánta az új császárnak, hogy Augustusnál szerencsésebb, Traianusnál jobb legyen. A középkorban szentül hitték, hogy lelkét az örök kárhozattól Nagy Gergely pápa imádságai megszabadították.

Traianus volt Róma trónján az *első világpolgár*. Maguk a rómaiak azonban csak utódja, *Hadrianus* (117—138) alatt lettek igazán kozmopoliták. Hogyan maradhatott volna Róma *nemzeti állam*, mikor egyfelől a görög, másfelől a keresztény szellem minden ízében megkezdte átalakító hatását? A világnak ugyan rómaivá kellett lennie, de csak úgy lehetett azzá, hogy élére ősrómai Catók helyett elspanyolosodott rómaiak, Traianus és Hadrianus állottak.

Hadrianus, Traianus unokaöccse, Rómában tanult, de eleinte oly hibásan beszélt latinul, hogy egyszer nyílt ülésben nevelték ki. Graeculusnak, kiscsörgőnek csúfolták a hellen irodalom, tudomány és művészet csodálóját. Pedig az ifjút mély tisztelet vagy forró barátság kötötte a római irodalom élő nagyságaihoz is, akik közt volt a történetíró Plutarchus, Tacitus és Svetonius, a retorika nagymestere Quintilianus, a költő Iuvenalis, Martialis, Statius, Italicus és Florus. A harctéren mint legátus először Dáciában s a közigazgatás terén először mint Alsó-Pannónia kormányzója (legatus praetoriusa) tűnt ki. A mai magyar földön elért sikerei szerezték meg neki a konzuli méltóságot, az ázsiai háborúban a főparancsnokságot s végre magát a császárságot.

Első tette az volt, hogy Armeniát, Mezopotámiát és Asszíriát visszaadta I. Kozru parthiai királynak s a két birodalom határának az Eufrátest ismerte el. Helyesen gyanította, hogy a birodalom sorsa valamikor nem az Eufrátes-nél, hanem a Dunánál és a Rajnánál dől el.

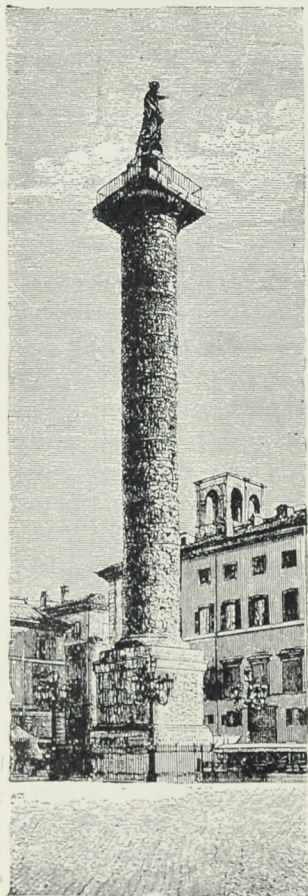
Ázsiából tehát egyenesen az Al-Dunához sietett. Kiverte Dáciából s azután zsoldjába fogadta a szkíta roxolánokat s Marcius Tunbót, az egyiptomi zsidók legyőzőjét rendkívüli hatalommal tette Dácia és Pannónia ideiglenes kormányzójává, egyúttal — egyiptomi prefektussá. Megcáfolta tehát azt a mendemondát, hogy lemond Dáciáról, Traianus legnagyobb hódításáról. Sarmizegethusa, Dácia fővárosa, már 118-ban szobrot állított az imperátornak, ki Pannónián keresztül csak most ment Rómába.

Traianust fényes ünnepek közt a dáciai oszlop alá temettetvén, a fórumon elégettette a császári kincstár adósainak kötelezvényeit s így körülbelül 200 millió korona elengedésével enyhített a közterheken. Széles birodalmában nagy utazásokat tett. Úgy hitte, hogy »az állam első szolgájának« egész birodalmát alaposan kell ismernie. Útjának tapasztalatai vezették reá, hogy befejezni siessen Germánia, Britannia, Pannónia és Dácia limeseit, vallumait, melyeknek védelme alatt a városi élet csakhamar felvirágozott. A régi, vagy a most alapított városokban új bazilikák, színházak, gimnáziumok, fürdők, vízvezetékek, hidak, utak épültek (Rómában magában pl. Venus és Róma temploma, az Athenaeum felolvasó-terme, az Aelius-híd, a moles Hadriani, vagyis a mai Angyalvár; Olympiában Zeus temploma, mely újból középpontja lett a görögök vallásos életének). Öreg korában legszebb utiemlékei elevenedtek meg, mikor tiburi hatalmas villatelepének épületei közt a világ legklasszikusabb műemlé-

keinek utánzatain merengett el. S ha az épület egyik része Athénre, a másik Egyiptomra, — az egész bizonyosan arra emlékeztette, hogy a legműveltebb népek most mind az ő alattvalói. A poikilé, stadion, három színház, könyvtár, felolvasó-terem stb. megannyi bizonyosságai, hogy a verselgető, festegető császár az Anio partján is oly szellemi életet akart teremteni, amelyet a Kephissos partján talált: a világ legszellemesebb városában, Athénben, mely őt már ifjan archonná választotta. Mégis a szellemnek izent hadat, midőn a számban egyre növekedő keresztényeknek és zsidóknak megtiltotta vallásuk szabad gyakorlatát. *Bár-Kochbá* (»A csillag fia«), a megígért Messiásnak adván ki magát, 132-ben fölkelésre szólította a zsidókat, kiűzte a rómaiakat Jeruzsálemből s Judaeából, az ország függetlensége jeléül újra pénzt veretett. Négy éven át (132—5.) hősiesen harcolt a rómaiak ellen, míg végre Betárnál elesett. Az utolsó szabadságharcban körülbelül félmillió zsidó pusztult el, a többi pedig jobbadán kivándorolt. Hadrianus betömette a betlehemi barlangot, hol Jézus született és Venus szobrát állíttatta föléje. Fölépíttette, de Aelia Capitolinának nevezette Jeruzsálemet; örökre kitiltatta belőle a zsidókat és Jehova templomának romjain a capitoliumi Jupiternek emelt templomot. A zsidó állam még Vespasianus idejében megszűnt s most a nemzet is szétszóródott. Katholikusként minden nagypénteken világszerte éneklik Jeremiás siralmait, melyek ezt a nagy romlást megjósolták. De Jeremiással könyörögnek a mostani zsidók is, »újítsa meg napjaikat Isten, mint vala a régi időkben«. Országuk nincs, és sokáig kellett »csak« kozmopolitáknak lenniök, míg állampolgárok lehettek mind az öt földrészben; tizenegy milliónyian, tehát többen vannak mint Dávid király idejében s ősi vallásuk, irodalmuk, nemzetük multja a világtörténelemben példátlan erővel fűzi össze mindnyájukat.

Nem kímélte Hadrianus a római nemzeti hagyományokat sem. Eltörölte a köztársaságra emlékeztető konzuli és praetori méltóságokat s az igazságszolgáltatással együtt Itália közigazgatását is négy törvénybíróra (iuridicusra) bízta. A szenátus tekintélyét csökkentette. Maga után a testőrség parancsnokát tette első emberré. A legfőbb katonai méltóságokat a szenátorokon kívül a lovagok előtt is megnyitotta; állami hivatalokra pedig — a tartományok helytartóságait kivéve — csakis őket alkalmazta. Az állam legfőbb hivatala a császári tárnokmesterség (a rationibus) lett. Erős középponti igazgatásával, a rang- és fizetési osztályokba sorolt hivatalnok-karral többé nem fért meg a tartományok s városok önkormányzata. A sokat utazó császár valóságos helytartótanácsot (consilium) alakított, melynek tanácskozásait a testőrség parancsnoka, mint a császár helyettese vezette. Az úgynevezett örökös parancsban (edictum perpetuum) összefoglalta az eddigi törvényeket és praetori döntvényeket. Valahára tehát rendszeres törvénykönyvet adott a birodalom részére s ezzel az eddiginél is nagyobb közszükségletté tette a jogtudományt. Végre ő hozta gyakorlatba, hogy örökösét az uralkodó már életében kijelölje és Caesarnak nevezze, mert csak így lehet elkerülni a trón megüresedésével járó zavarokat. (Ilyenformán koronáztatták meg a magyar királyok is maguk mellé az ifjabb királyt.) Hadrianus Verust tette Caesarrá és pannóniai kormányzóvá. Minthogy azonban a léha Caesar 138 januárius elsején meghalt,

a beteg Hadrianus az 52 éves Aurelius Antonius szenátort adoptálta, de oly kikötéssel, hogy ő viszont vejét, Marcust és Verus fiát, Lucius Verust fogadja fiának. A szenátust magát csak a régi római alkotmány helyreállításával engesztelhette volna meg. Igaz rómainak el kellett fordulnia olyan császártól, ki nem a római, hanem a görög istenek közé való emeltetésében kereste dicsőségét.

157. ábra. Antoninus oszlopa.
(Rómában, a Piazza Colonnán.)

Mikor meghalt (138 július 10.), utódjának nagyon sokáig kellett könyörögnie, hogy a tanács az istenek közé emelje, vagyis hogy törvényes uralkodónak ismerje el. Gyöngébb volt, mint hasonló esetben századok mulva a magyar országgyűlés; de még nagyobb gyöngeség ebben (néhány német történetíró módjára) egyszerű akadékoskodást, kicsinyeskedést látni. Mind a két határozat állásfoglalást jelent a nemzeti szellem mellett, a kozmopolitaság ellen. Ha egyiknek sem volt közvetlen hatása, annak az az oka, hogy a hatalom a törvényhozó-testületet mind a két helyütt csak alárendelt tényezőnek vélte.

Antoninus Pius (138—161.) csupán külsőségekben tekintette többnek. Megadta minden egyes szenátornak azt a hivatalos tiszteletet, amelyet szenátor korában saját maga iránt megkövetelt. Szinte gúnyképpen hangzik, midőn azzal dícsérik, hogy 23 éves uralkodása alatt egy szenátort sem fejeztetett le. Mekkora lehetett a szólásszabadság olyan testületben, amelyben vívmánynak tarthatták, hogy egy császár mégis lemondott a vita bezárásának — a cloturenek — ilyen módjáról! Nagyobb dicséretére válik, hogy csendesen, zajtalanul, áldásosan uralkodott. Egyezkedett ottan, hol más fejedelem kardhoz nyult volna s az önként jelentkező népet sem fogadta be birodalmába, hogy ürügyet ne adjon a béke megzavarására. *A monarchiát tulajdonképpen ő tette népszerűvé*, mert népeit annak minden áldásával megismertette.

Mint minden bölcselkedő fejedelem, utóda, *Marcus Aurelius* (161—180.), a »filozófus«, akaratlanul is vétett a szabadság ellen, mivel — gondolkozván róla — az uralkodó felfogással szemben a maga »jobb« eszméit akarta megvalósítani. Bizonyosan meglepte, hogy egyes népek egészen másféle alakban keresték a szabadságot. Bántotta, hogy zsarnoknak nevezik őt, ki a szokottnál többet hallgatott a szenátusra, sőt a népgyűléseket helyreállította, a rabszolgaságot szörnyűségnek, a rabszolga megöletését bűnnek nyilvánította, s mindenkre egyaránt kötelező születési anyakönyvek vezetését rendelte el. Az egyént felszabadította az állam önkénye alól, amennyiben kimondta, hogy kétes esetekben nem az államnak,

hanem az egyénnek kell igazságot szolgáltatni. Mintha konzulátusi tartalmat akarna adni a császárságnak, közösen kormányzott a jelentéktelenebb Verusszal ennek 170-ben történt haláláig. Verus vezette a parthiai (162—6.), M. Aurelius pedig a pannóniai háborút (167—180.), mely amannál sokkal nagyobb veszedelemmel fenyegette a birodalmat. A markomannok és kvádok ugyanis Dácia feldúlása után Pannónián keresztül 200.000 emberrel egészen Itáliáig pusztítottak s Róma veszedelmét még a pestis kitörése is növelte. A császár

158. ábra. Marcus Aurelius.

Itália, majd Pannónia határaitól, végre, nagynehezen, Dáciából is visszaszorította a markomannokat és jazigokat, 173-ban pedig a Garam mellékén a kvádokat is megverte, amit főképp a keresztényekből álló mennyköves légio (legio fulminatrix) vitézségének köszönhetett. Pannónia és Dácia már amúgy is római tartomány lévén, az Aquincumban időző császár mai hazánknek északra a Kárpátokig terjedő többi részét a jazigoktól el akarta hódítani és római uralom alatt óhajtotta egyesíteni. 176 november 27-én Pannóniában nyert győzelmei miatt diadalmenetet tartott, 178 augusztus 5-én azonban

ismét a Pannóniát fenyegető barbárok ellen kellett indúlnia. Szerencsével járt, légiói — mint győzöt — tizedszer is imperátornak üdvözölték, ő maga továbbra is Pannóniában maradt s elmékedései tizenkét könyvének írogatásával üzte el a neki nem való tábori élet unalmait. Sirmiumban (a szeréms megyei Mitrovicban) császári és tudós foglalkozások közt 180 március 7-én fejezte be életét; de nem a háborút. A római nép őszintén gyászolta őt. Képét a polgári házakban halála után is kegyeletben tartották és sokáig emlegették »Marcus apánkat«. A szenátus a capitolium előtt állíttatta föl lovasszobrát, az ókor egyik remekét; fia, Commodus pedig a Colonna-téren csataképekkel ékesített emlékoszlopát. A mai Magyarországtól, melyet hétszer látogatott meg s amelynek *egyesítésére* ő gondolt először, ahol munkáját írta és ahol meghalt, a rómaiak »szent« császára megérdemelné, hogy szobrának és oszlopának másolatát Pannónia fővárosában, Aquincumban felállítsák.

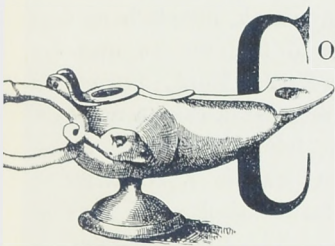
Az utolsó »jó császár« fia, *Commodus* (180—192.), bíborban született ugyan, de nem örökölte apja erényeit. Pertinaxra bízta, hogy Moesiában és Dáciában helyreállítsa a rendet. A markomannokkal és kvádokkal (a háború erélyes folytatása helyett) olyan feltétel mellett kötött békét, hogy a rómaiak részére segélyesapatokat és terményekben adót adnak, gyűléseket pedig csak egy római centurio jelenlétében tartanak. A császár visszatelepített Dáciába 12.000 dákot, kiknek ősei Traianus idejében vándoroltak ki, mindenféle kedvezésekben részesítette a hódoltakat s elnézte, hogy nem igen teljesítették a béke föltételeit. Jobban érdekelték Róma gyönyörűségei, különösen a gladiátorok küzdelmei, melyekben maga is résztvett. Szívesen vette, ha győzhetetlen Herculesnek nevezgetik. Multságokra pazarolta el az állam jövedelmeit s praetorianusaiban bízva, vérpadra hurcoltatott mindenkit, aki elégületlenségét nyilvánítani merte. 193 januárius elsején mint gladiátor akarta elfoglalni konzuli méltóságát; előtte való éjszaka azonban egyik kedvese meggyilkoltatta. Sírba vitte az Antoninus-családot s vele az örökös (vagy inkább az örökbe-fogadáson alapuló) császárságot, a monarchia »aranykorát«.

XV. FEJEZET.

A RÓMAISÁG ÉS A KERESZTÉNYSÉG.

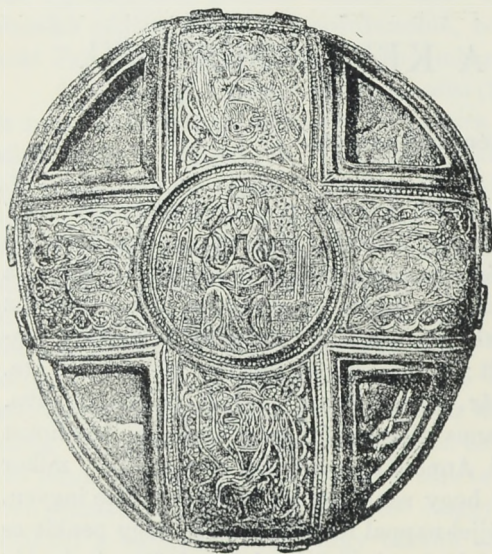
I. A kereszténység kezdete.

Bronzmécses.

OMMODUS istenítését a szenátus megtagadta, ami nagy szó, mert a római államvallás lényegét kétszáz esztendő óta a lárok és génuszok tisztelete mellett főképpen a császárok imádása tette. A szenátus akkor lett »az istenek gyülekezete«, mikor politikai tekintélye legkevesebb volt; határozatától függött két század óta, melyik császár legyen divus, melyik császárné diva. Ő tette herosszá Hadrianus császár ifjú szép barátját, Antinoust és istenné az ingyenes gabonát adó Annonát; majdnem ugyanakkor, mikor Pál apostol önérzetesen jelentette ki, hogy senkinek kenyerét sem ette ingyen, hanem fáradsággal, nyomorúsággal, éjjel-nappal munkálkodott, hogy senkit se terheljen meg. A császár-imádás a hódoltsággal terjedt. A legyőzött népek elég természetesnek találták, hogy isteninek tekintsék azt a hatalmat, mely föléljük kerekedett. Ha nem lettek is oly könnyen hűtelenek ősi isteneikhez, mint a gallusok, kik a druidákat cserbenhagyták, olyan merev ellenállást sem tanúsítottak, mint a keresztények, kik a hitökkel egyidőben keletkezett császár-imádást tartották a legutálatosabb pogányságnak. Róma bizonyos föltételek mellett minden idegen istent befogadott. Elismert és megtűrt minden nemzeti vallást, elismerte még a zsidókét is, amelynek istene pedig csak az egyetlen egy Jehova volt; Traianus és Domitianus óta mindenütt, főképp azonban Pannónia és Dácia légionáriusai tisztelték *Mithrát*, a perzsák napistenét; de törvényen kívül állónak tekintették a *kereszténységet*, mely egyáltalán nem tűrte a nemzeti korlátokat. Az új vallás egyetemesnek (katholikusnak) nevezte magát, amennyiben az *egész emberiség* boldogítására törekedett; de ez végtelenül különbözött a császárok kozmopolitaságától. Követte a farizeusoknak azt az irányát, melyet először és legjobban a Makkabeusok könyve jelölt ki, hogy a vallás szabadsága érdekében az egyházat külön kell választani az államtól. *Keresztelő Szent János* már nyíltan hirdette, hogy csak az a zsidó üdvözl, ki Isten törvényeit követi

s a társadalmi kötelességek erősebbek, mint az államiak. *Philo* (1—54.) a zsidó és görög világnézet egyeztetésén, az új platonizmus megteremtésén fáradozott; *Apollodorus* Pythagoras filozófiájával, sőt a nevezetes utazásai közben megismert brámin bölcsességgel akarta jobbá tenni a világot. Ellenben kortársa, *Jézus Krisztus*, ki ellen két század múlva annyian hivatkoztak az ő tekintélyére, a meglevő vallások és bölcsészeti irányok fölé emelkedett. A szabadságot, egyenlőséget, testvériséget, felebaráti szeretetet hirdette. Azzal vigasztalta a bűnben született s megváltásra szoruló emberiséget, hogy megigazultan üdvösséget nyer s a mennyországban a Szentháromság-egyistennel él együtt. A rómainak szenátus-határozattal istenné kellett lennie, hogy megnyiljék előtte az Olympus;

159. ábra. Krisztus a négy evangelista jelvényével. (Szent László fejének ereklyetartóján a mölki apátság kincstárában.)

keresztény felfogás szerint Isten a legszegényebb hívőt is magához veszi. *Szent Pál* szerint a keresztény hit nagy titka ez: Isten testet öltött, lélekben megigazult, angyalok látták, apostolai prédikáltak róla a pogányoknak, hittek benne e világon s ő fölment az örök dicsőségbe. *Máté*, *Márk*, *Lukács* és *János* evangelisták csak a nagy század vége felé írták meg az evangéliumot, vagyis a Krisztus életéről és tanításairól szóló »örvendetes tudósítás«-t és szenvedéseinek, halálának történetét; magát a tényt a *tizenkét apostol* a világ minden nyelvén már előbb hirdette. A gyülekezetben Pál apostol inkább akart öt szót mondani *a nép nyelvén*, mint tízezeret idegen nyelven, mert azt akarta, hogy megértsék; de nem volt ellenére,

hogy az idegen szónoklatot több nyelven is tolmácsolják. Őt a *nemzetek apostolának* nevezték, mert sok nyelvet tudott és zsidó létére görögül taníthatta a görögöt, latinul a rómainkat. A klasszicizmusnak nem válhatott javára, hogy zsidó halászok és mesteremberek szóltak Demosthenes és Cicero nyelvén. Demosthenes és Cicero el nem ismerték volna szónoki műfajul a hittérítő beszédét; hatás és világtörténelmi jelentőség tekintetében az ő remek beszédek mégsem mérkőzhetnek az apostolok szónoklataival.

Az állam velök szemben a cenzurát egyszer-másszor egészen a kivégzésig fokozta. Rómában, hol államvallást ismertek, mindenesetre idegenszerűen hangzott, hogy a császárnak és istennek egyaránt meg kell adni a magáét, mert ez végre is az állam és egyház különválasztását jelentette. A brassai öreg plébános Pál apostol szavaival csillapíthatta a Mátyás király ellen lázongókat, hogy »minden fejedelem istentől van; valaki a fejedelem

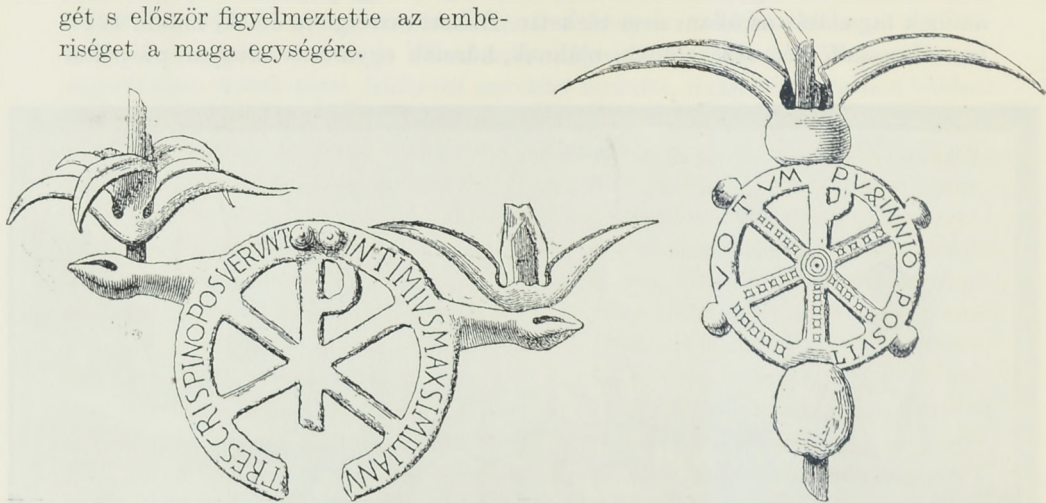
ellen támad, Istennek rendelése ellen támad». A rómaiak azonban, kikhez az apostol ezt az intelmet írta, ebből azt olvasták ki, hogy ha császáruk hatalma Istentől van, akkor magát a császárt képtelenség isteníteniök; már pedig ezen alapúlt a császárság államvallása. A császár istensége politikai alaptétel volt, aminek tagadását az állam nem tűrhette. Róbert esztergomi érsek, midőn 1228-ban Havasalföldén »székelynek, oláhnak, kúnnak egyaránt« magyar püspököt

160. ábra. Szent Pál szónoklata. (A vatikáni Corvinum-Breviariumban, Mátyás király és Beatrix arképével.)

adott, hivatkozott Pál apostolra, hogy »nincs többé görög, zsidó, barbár vagy szittya«; de a keresztény egyházban való egyesítés éppen a valláshoz kötött római államtól való elszakadást látszott jelenteni, aminek a rómaihoz hasonló rendőrállamban üldözésre kellett vezetnie. »A szabadságban, mellyel minket Krisztus megszabadított, legyetek állhatatosak s ne vegyétek magatokra többé a szolgaság igáját«. »Ti urak, igazsággal és egyenlőséggel legyetek a ti szolgáitokhoz, tudván, hogy nektek is van uratok a mennyekben«. Ilyen tanítás után Pál egy rendőrállamban könnyen megjósolhatta, hogy »lesz idő, midőn az igaz tudományt el nem szenvedik, mivelhogy az ő füleik viszketnek«; de kevéssel vértanú-halála előtt nyugodtan hivatkozott arra, hogy nemes harcát meg-

harcolta, futását elvégezte, hitét megtartotta. A legrégebbi tisztán magyar nyelvű nyomtatvány Szent Pál leveleinek gyűjteménye volt 1533-ban. A világ valóban hálás lehet Szent Pál iránt, ki először értelmezte helyesen a demokráciát, mely megadta a legújabb kor jellegét s először figyelmeztette az emberiséget a maga egységére.

161. ábra. Krisztus monogrammjai Poetovioból.

A kereszténység alkalmasint zárt zsidó felekezet marad, ha Jeruzsálem eleste (70.) örökre meg nem akadályozza, hogy egyházi középpontját ott keresse. Az a község, mely 2000 hívővel Rómában alakult, most már nem ok nélkül remélte, hogy a világbirodalom fővárosa egyúttal az új egyház középpontja lesz. Ezen gyülekezet első felügyelője (episkopusa vagyis püspöke) a II. századbéli keresztények szerint ugyanaz a *Péter apostol* volt, kit Jézus az egyház fejévé tett, midőn reá mint *kösziklára* építette anyaszentegyházát. Az egyház 43. januárius 18-át fogadta el Péter Rómába jövetelének idejéül s az V. század óta minden januárius 18-án megüli az *első keresztény püspökségnek, a pápaságnak alapítását*.

A tudósok egy része kétségbevonja, hogy Péter egyáltalán járt Rómában; de a római nép Nero kertjeiben már a II. században mutogatta, hol szenvedett keresztthalált. Lucius római püspök 258 június 29-én nagy fénnel temettette el a katakombákból előkeresett csontjait s a pápák azóta azok felett, annál az oltárnál miséznek, melybe Szent Péter oltára van befalazva. A magyar népmesék mint nagy utazót emlegetik Péter apostolt, aki vándorlásaiban Szent Kelemennel eljutott hazánk területére is és Sirmiumban tette karthagói püspökké Epaenetust. Magának Sirmiumnak első püspöke Andronicus volt, ki Jézus 72 tanítványa közé tartozott. Abban a vallásos mozgalomban tehát, mely néhány század múlva teljesen átalakította Európa szellemét, a mai hazánk területén élő népek már az I. század derekán résztvettek. Három apostol kereste föl azt a földet, mely nemsokára szenteket adott az egyháznak, császárokat a birodalomnak.

A keresztények üldözését nem a császárok kezdték. Az »aprószenetek«, a Betlehemben legyilkolt gyermekek nyitják meg a vértanúk beláthatatlan sorát. Ezt a gyilkosságot maga Augusztus is Herodes zsidó király uralomvágyának tulajdonította s a szörnyű híre megjegyezte, hogy Herodes házában jobb dolga van a sertésnek, mint saját gyermekének. Az első igazi vértanúk (37-ben a görög-műveltségű *István* diaconus, 44-ben az idősebb és 62-ben az ifjabb *Jakab*) mind Jeruzsálemben, a vallásuk tisztaságát féltő zsidók vakbuzgóságának, Keresztelő *Szent János* pedig Herodes családi bosszújának esett áldozatul. Jeruzsálem pusztulásától Bár-Kochbá fölkeléséig (70—133.) a zsidók a keresztényeket mint rossz hazafiakat üldözték. A keresztényeket az első császárok a zsidókkal együtt megvetették, de túrték; az antiszemita Nero mint anarchistákat, mint Róma állítólagos felgyújtóit ölette és kínoztatta őket (64—67.). Péter és Pál apostolok magában Rómában vagy annak határában szenvedtek vértanúságot. »Az egyház első századaiban (ahogy 1456-ban a pápa magyarországi legatusa, Carvajal bíbornok megjegyezte), a római pápák maguk keresték a vértanúságot«. A keresztények minden időben Nerót tekintették az első Antikrisztusnak s a másodiknak Domitianust. Azonban a keresztények *második* üldözése csak egyes esetekre szorítkozott; a császár Dávid király utódjait kereste s úgy látszik, főképp azokat végeztette ki, akiket Dávid-háza uralmának visszakívánása miatt gyanúsított. »Uram — imádkozott ekkor is Szent Kelemen római püspök — hatalmad kimondhatatlan erejénél fogva te adtad a hatalmat és az országot

162. ábra. A pécsi földalatti sírkamra.

fejedelmeknek, ... hogy alájok vessük magunkat és ne ellenkezzünk a te akaratoddal. Adj nekik, urunk, egészséget, békét, egyetértést, állandóságot, hogy tekintélyöket, melyet velök közöltél, akadály nélkül gyakorolhassák... Vezesd akaratukat jóra!» Ezernyolcszáz esztendő múlva is ez az alaphangja a régi magyar katolikus egyházi éneknek: »Áldd meg országunkat, mi magyar hazánkat! Vezéreljed jóra a mi királyunkat!» De a rómaiak érthették-e másképpen Kelement, mint ahogy ő maga akarta, midőn a keresztényeket idegeneknek mondta saját hazájukban. (»Szertenézett s nem lelé honját a hazában«.) Hirdette, hogy *hazájuk minden idegen föld, külföld reájuk nézve minden haza*; részt vesznek mindenben mint polgárok és mindent úgy tűnnek, mintha idegenek volnának.

Ilyen beszéd a mai államokban sajtópörökre vezetne s méltán keltett fölháborodást az akkori Rómában. Pedig a kereszténység voltaképpen hazaszeregetre és királytisztetleire intette híveit; sőt bizonyosan szolgálatot tett a közszabadságnak, midőn amaszt emennek korlátai közé szorította. »Tisztelem a királyt — írta 180 táján Theophilus antiochiai püspök, — de nem imádom, hanem imádkozom érte.« »Mindnyáján imádkozunk a császárokért — folytatja Tertullianus, — hosszú életet, biztos uralkodást és házat, erős hadsereget, hűséges szenátust, jámbor népet, nyugodt világot s mindazt kérve számukra, amit mint emberek és császárok maguknak kívánhatnak.«

A keresztények a vidéken valóban elég nyíltan gyakorolhatták hitöket; csak Rómában és a főbb városokban kellett rejtőzniök. Rómában magában három század alatt 42 katakombát — földalatti sír-alagútat — ástak. Ezeknek folyosói egyvégtében 1350 kilométert tennének. Bennök imádkoztak a keresztények, többnyire ott éltek, sőt oda is temetkeztek; a mintegy hét millió sírból másfél millió a vértanúké. A legrégebb sírfelirat 71-ből való. Ezek az óriási számok annál meglepőbbek, mert az állam csak 112-ben lépett föl hivatalosan a keresztények ellen, midőn Traianus (Plinius bithyniai kormányzó figyelmeztetésére) végre fölismerete a köztük és a zsidók közt levő nagy különbséget. Meghagyta, hogy minden egyes vádlottnál külön csak annak megállapítására törekedjenek, mennyiben tagadta meg az állam istenei és az istenített császár iránt való külső tiszteletet. Ez a tisztelet valláskülönbség nélkül minden polgár hazafias kötelessége, megtagadása pedig a rómaiak szemében istentelenség (atheismus) és egyúttal felségsértés volt. Traianus a névtelen föladásokat figyelembe sem vette s a vád törvényes bizonyítását követelte, amint jogállamban illet. Rendeletét alkalmazta Hadrianus, midőn Smyrna agg püspökét, *Polykarp*ost, híveinek egy részével együtt máglyán égettette el (156.). Tömegesen Galliában, Görögországban és a Keleten, csak Marcus Aurelius helytartói üldözték őket 177-ben; Commodus azonban ismét Traianus 112. évi rendeletéhez alkalmazkodott. A császárság legvirágzóbb korában tehát a hatalom a keresztényekkel szemben sem igen alkalmazott kivételes eljárást, de elnézte a római nép dühének egy-egy kitörését. Origenes, a III. században élt egyházi író szerint »voltak ugyan áldozatok, akik a többi hitőkben megerősítették, de időről-időre nem sokan s könnyen föl lehetne sorolni azokat, akik a kereszténységért meghaltak«. Az ő korában kezdődtek a tömeges gyilkosságok, amik már az

állam hanyatlásának jelei; s ekkor kezdett igazán kifejlődni az egyháznak az a *hierarchikus* szervezete, mely felülmúlta a világi közigazgatás minden addigi alkotását. A hierarchia azonban épp oly kevésbé nyomhatta el az ú. n. *eretnkségeket*, mint maga az állam a kereszténységet, ha még oly hevesen támadt is ellenök. A természetfölötti titkokat szívesen kutató hellén szellem csakhamar megteremtette a *gnoszticizmust*, mely a hitben is teljes ismeretre (gnózisra)

törekedett s a népies keresztény hit alapigazságait a tudomány segítségével fejtegette. — A *montanizmus* ellenben, az apokalipszis szellemében, Istentől megihletve és elragadtatva, tehát ellenmondást nem tűrve, nyilatkoztatta ki a hit igazságait. A világnak gyorsan bekövetkező végét hirdette és szigorú életmódra, lemondásra intette a bűnös világot. Szabad vizsgálat tárgya lett a Szentírás, mely bő és új anyagot nyújtott az elmélkedésre. Csak-hogy ez a vizsgálat nem a bölcsészetet, hanem a retorikát fejlesztette, sőt amazt idők multával vagy a dogmák békóiba verte, vagy pedig eretnokségbe hajtotta. Velök szemben, az egyház egységének érdekében írták könyveiket *Irenaeus* lyoni püspök (meghalt mint vértanú 202-ben), *Tertul-*

lianus (160—240.), alexandriai *Kelemen* († 217.) és tanítványa, *Origenes* (185—254.). Origenes 18 éves korától fogva az alexandriai, majd a caesareai bölcsészeti és teológiai iskola nagyhírű tanára volt. Szent Jeromos szerint »többet (2000 művet) írt, mint amennyit más elolvashat«; ő vetette meg a Szentírás tudományos magyarázatának és a dogmatikának alapját.

A Szentírás ó-szövetségi része élénken foglalkoztatta az orthodoxus zsidókat is. A keresztényeket hittagadóknak tekintették s hazájuk megromtójának, a rómaiaknál is jobban gyűlölték.

163. ábra. Szent Cornelius pápa (251—253.) sírkamarája.
(A római San Callisto-katakombában.)

Zsidó irodalomról ebben a korban alig lehet beszélni, mert azt, ki a törvényt felírja, a zsidó törvény épp olyan bűnösnek mondotta, mint aki a tórát (Mózes törvényeit) elégeti. A rómaiak szigorúan tiltották a zsidók vallási kutatásait. A tanítások tehát jobbadán csak szájról-szájra szálltak az újabb nemzedékre. Jeruzsálem pusztulása után a külföldi Babilon lett a zsidók szellemi életének középpontja. Az írástudó *Akibá* († 135.) szerint a bibliában nincs fölösleges szó, betű, jel vagy pont. Gyökeresen tanulmányozta az ó-szövetségi szentírást s vizsgálódásainak eredményeit az ú. n. *misná*-ban (tanításban) foglalta össze. Reánk ez abban az alakban jutott, ahogy *Juda ha-Nászi* («a fejedelem», röviden: Rabbi) 189. táján átdolgozta. A Tószifta azokat a hagyományokat tartalmazza, amiket Akibá és Juda elvetett. A biblia mellett három századon át tanulmányozták a zsidó tudósok (amórák) a misnát s végre ennek alapján, éppen Róma halálos küzdelmei közt, az V. században, alkották meg a zsidók törvénykönyvét, a *talmudot*. Rideg paragrafusaiiba életet öntenek az agadák, azok az ősi regék, angyalmesék és legendák, vértanú-történetek, ünnepi dalok, bölcs mondások, melyeknek hittől lángoló költészete Heinét is magával ragadta és származására emlékeztette.

II. A klasszicizmus esthajnala.

Az amórák nem hatottak a római világra, a keresztény szentatyák (*patres ecclesiae*) azonban lassankint egészen más irányba terelték a klasszikus világ gondolkodását. Hit- és erkölestanuk sok helyett egy Istent hirdetett s római helyett egyetemesnek (katholikusnak) vallotta magát.

A klasszicizmus Augustus halálától Traianus haláláig még jeles műveket alkotott, de az »aranykor« után ezt az időt a hízelgők is csak ezüstnek nevezik. Megszaporodott az utánzók száma az irodalomban és a művészetben, hol — a meseíró *Phaedrus* (Tiberius kortársa) szerint — a mesterek azzal akarják emelni műveik becseit, hogy márványból Praxiteles, ezüstből Myro remekeit újra meg újra elkészítik.

Phaedrus meséi a népet a sorok között való olvasásra tanították s a császárok korának legnépszerűbb olvasmányai voltak; mert Phaedrus bölcs és szabad elméjét, ahogy első magyar fordítója, Pesti Mizsér Gábor (1536.) írja, »a rabság nem teheté rabbá, hanem mindvégiglen a bölcsességnek szabadságában marada meg«.

Tiberius, Germanicus, Nero, Titus, Domitianus, Hadrianus maguk is írtak latin és görög verseket. Nero négyszáz énekben akarta elmondani Róma történetét, Domitianus pedig meg is énekelte a Capitolium 68. évi ostromát s Jeruzsálem bevételét. Claudius, Vespasianus, Nerva és Traianus császárok emlékiratokat készítettek s Nero fogadkozott, hogy az ő kora az irodalomtörténetben elhomályosítja az Augustusét. A császárok és házuk tagjai mégis csak műkedvelők voltak, mi eggyel több ok lehetett a hivatott írók gúnyjára. *Seneca* († 65.) az Apokolokyntosisban elmondja, az imént meghalt Claudius császár isten helyett hogyan lett tökfilkó. Csakhogy az a szabadság, mellyel az elhunyt uralkodót csúfolta, mégis szolgálai hízelgés volt az élő Nero iránt, ki amazt

mérges gombával étette meg. Az udvari életben is a némajátékot és a táncot kedvelték, mint akár a színpadon; *Pomponius Secundus* és *Seneca* görög tragédiákat vittek a színpadra s így nem kelthettek hazafias érzést. Viszont éppen azért nem igen lehetett adni egy névtelennek Octaviáját, mert a római történelemnek egyik legújabb forradalmát, a Nero felesége érdekében támasztott fölkelést, dicsőítette s Jupiter villámaival fenyegette a szörnyű zsarnokot, ki meggyalázta Augustus nevét. *Maternus* nemzeti drámáiból egyetlenegy szó sem maradt reánk, mi semmiesetre sem véletlenség olyan korban, midőn a polgári szabadság emlegetése és a monarchia bírálata főbenjáró dolog.

Lucanus (38—65.) őszintén rajongott Cato köztársaságáért. A világbirodalmat a szabadság nyílt veszedelmének tartotta, szégyennek a szolgaság jármát, melyet viselniök kell. A politikai életben azokhoz szegődött, kik lerázására, Nero megbuktatására tettek kísérletet. A politikai történetíró jogosabbnak találja, mint az irodalomtörténetíró *Lucanus*nak azt a reményét, hogy *Pharsaliája* élni fog s »nem jöhet olyan idő, mely sötét feledésbe borítsa«.

Már a birodalmi eszme lelkesíti *Valerius Flaccus*t († 89. táján), midőn arra a hírre, hogy Róma hajói előtt Britannia meghódításával az ocean föltárult, eposzában megénekli az Argonauticont, az első nagy hajósvállalatot. *Silius Italicus* (25—100.) a Punicában azt beszéli el, a második pun háborúban Róma hogyan valósította meg a birodalmi eszmét. Azonban ő maga is azt óhajtja, hogy inkább az teremtetten volna meg, inkább ma is állana Karthago, mint hogy megváltozzék az a hazafias érzület, mely Rómát naggyá tette; de hiába kel ki a vérengző zsarnokok ellen, ha Domitianust dicsőíteni tudja. *Statius* (40—96.) Domitianusnak valóságos udvari poétája, ki csak úgy ontja az alkalmi ódákat; pl. midőn lovasszobrot állítanak a »dákverő« Domitianusnak.

Ennek a kornak különben inkább kellettek a szatírák és az epigrammák, a rövid, szellemes csipkedések. *Persius* (34—62.) egy Nero idejében szabadon akarja nyilvánítani véleményét, ha Midas borbélyának módjára gödörbe kellene is besugognia nézetét. *Petronius Arbiter* († 66.), tizenhatkötetes *Satiriconjából* »Trimalchio lakomája« híresedett el legjobban. Újabb regényírók (pl. *Sienkiewicz*) főképp ennek nyomán jellemezhetők oly megdöbbentő élénkséggel Nero udvarának undokságait; de történetileg igazabb részletek lehetnek végrendeletében, melyet magával vitt (a siciliai Rietiben 1901-ben fölfedezett) sírjába. *Martialis* (42—101.) 1550 epigrammjának sziporkázó szellemével, pajkos ötleteivel, sikamlós kétértelműségeivel nagyon sokan fűszerezték társalgásukat. Ezek az apró versek mozaikszerűen alkotják meg az akkori *nagyon művelt, de nagyon erkölcstelen* korszak képét. Ribbeck szerint »felülmúlhatatlan remekei a kicsinyben való nagy művészetnek; valóságos gemmái a költészetnek«. Csakhogy ezen gemmák közül az utca sarába valók azok, amikre Domitianus képe van vésve; mert a politikai erkölcstelenséget, szolgálalkúséget ezek domborították ki legjobban. Ellenben a szabadság szeretete vezette *Juvenalist* (55—135.?), midőn szatíráiban kiméletlenül ostromozta Domitianust. Talán forradalomra ingerli a népet, ha (mint Petőfi) azonnal ki is adja azt, amit írt s nem vár a közléssel odáig, amikor — Traianus alatt — a nép már ismét szeretni kezdte az önkényuralmat.

Livius óta a történetírás, néhány emlékiraton kívül, csak kevés művel gyarapodott. Ide tartozott *Velleius Paterculus* császári érzelmű története, *Valerius Maximus* történelmi adomáskönyve, *Curtius* életrajza Nagy Sándorról, *Flavius Josephus* műve a zsidók történetéről. Az elnyomatás kora senkit sem lelkesített kutatásra, oknyomozásra, vagy pedig mindenkit sötét gondolkodásra készítetett. Egy I. Napoléon ítélete szerint *Tacitus* (54—129?) évkönyvei nem a római császárság történetét, hanem a büntető törvényszékek ítéleteit tartalmazták. Még sem akadt költő, aki nemzete lelkiismeretét jobban fölrázta volna. Mint Juvenalis, Tacitus is csak Domitianus halála után adta ki műveit: apósa, *Agricola* életrajzát, Germánia ismertetését, kora históriáját és évkönyveit. A világra (s különösen a magyarokra nézve két Corvinában is) a két utóbbinak csak töredékei jutottak, de ezek is oly tökéletes képet adnak, mint a tükör darabjai. A császárok tőle félték, az olvasók a császároktól, ami bizonyára még rosszabb. Folytonos hatásának és népszerűségének az oka történeti adatain, sikerült korrajzain és stílusán kívül az, hogy az elvesztett szabadságon és az erkölcsök sülyedésén búsulva, végre is az *emberiségbe* és annak *haladásába* vetett hittel vigasztalja a nemesen érzőket. Szerette a szabadságot, gyűlölte az önkényt, de megnyugodott abban az alkotmányos monarchiában, amelyet Nerva és Traianus uralkodása ígért. Nagyobb kutató Liviusnál, akitől azonban — Zrínyi szerint — »több vitézi dolgot lehet tanulni«. Rendesen az elnyomatás korában olvasták; azért tartották érdemesnek följegyezni, hogy akadtak államférfiak, akik a szabadság idejében is tanultak tőle.

Kora latin irodalmában még sem teremtett iskolát. *Suetonius* (75—160.), Hadrianus titkárja, adomákban írta meg Caesartól Domitianusig egy tucat császár életrajzát. Tacitus követőit inkább a görögök közt kell keresni. Közmondásos »a tacitusi rövidség«, velősség, szabatosság, szónokiasság. A szónokiasság nagymestere hallgatója volt *Quintilianus*-nak (35—96.), a retorika első állami tanárának, ki a szónoklat törvénykönyvét a görög és római szónokok megfigyelése alapján írta meg. Azonban az ókor legnevezetesebb rétorája Rómának nem nevelhetett politikai szónokokat, mert semmiféle elmélettel sem pótolhatta a polgári szabadság hiányát. Ékes példáját adja ennek egyik hallgatója, az *ifjabb Plinius* (61—113?), ki áradozó beszédben magasztalta Traianust. Császárságban csakis efféle panegyrikusokra lehetett gondolni. Plinius halhatatlanságát nem is beszédei, hanem levelei biztosítják, melyeknek kilenc könyve öt ebben a műfajban egyenesen Cicero mellé állítja. Írt leveleket *Seneca* is, aki azonban kivált bölcsészeti tanulmányaival érdemelte ki, hogy Cicerohoz hasonlítható. Annyira közeledik a keresztény felfogáshoz, hogy sokan Pál apostol tanítványának tartották. A sokoldalú író természettudományokkal is foglalkozott; de ezekben a rómaiak az *idősebb Pliniust* (23—79.) vallották mesterüknek.

Plinius sokat utazott; a Duna völgyét is bejárta. Személyes tapasztalatain kívül körülbelül 2000 régibb író tudósításait gyűjtötte össze 37 kötetes természetrajzában. Nem rendezte kellően óriási anyagát, de (pl. a mi hazánk természeti viszonyairól) helyesebb képet adott mint Strabo. A középkor majdnem mindvégig az ő enciklopédiájából merítette természettudományi ismereteit. Megmutatta azt a reális irányt, melyben a tudomány az abszolutizmus

idejében is emelt fővel haladhat. Mint a tudomány vértanúja, a Vesuvius kitörésének vizsgálása közben pusztult el.

Most készítette el *Columella*, a rómaiak legjelesebb gazdasági írója, a mezei gazdaságról szóló 12 könyvét, *Frontinus* († 103.) pedig a földek minőségéről, a hadvezetésről és Róma vízvezetékeiről értekező műveit. A mérnöki tudomány különösen Traianus idejében indult virágzásnak.

Az orvosi tudomány biztosabban fejlődött, mióta Nero udvari főorvost nevezett ki s orvosi iskolákat nyitott. Martialis elpanaszolja, hogy betegségé-

164. ábra. Római katonák ápolása. (Traianus oszlopán.)

ben nemcsak Symmachus, hanem száznál több tanítványa is megtapogatta verőerét. Antoninus Pius már kerületi főorvosokat rendelt s országosan szervezte a közegészségügyet. Commodus főorvosa, *Galenus* (131—200.) 82 értekezéssel és szerencsés gyógyításokkal vívta ki magának »az orvosok fejedelme« címet. »Dat Galenus opes«, — az orvosok meggazdagodnak, a középkori közmondás szerint. Hogy ugyanezen közmondás folytatása szerint a tisztségeket a jogászok kapják, azt a birodalom bürokratikus fejlődése tette természetessé; azonban ennek a kornak jogtudományi irodalma a mait nem érdekli különösebben.

A római irodalom nem nyomta el a nemzetiségeket. Görögül még a császárok is verseltek. A drágakövek varázserejéről szóló költemény (a Lithika), vagy pedig az újabb görög epigrammák antológiája (virágfüzére) megmutatta, hogy nem apadt ki végképpen a hellenek költői ere. Megbecsülhetetlen kor-

rajzokat írt *Lukianos*, akinek szellemes, csípős csevegése kigúnyol minden meglevő vallást és filozófiát s a maga egész valójában tárja fel kora felületes és erkölcstelen társadalmát. (A római Apuleius az ő hatása alatt írta »Arany számár« című 11 kötetes regényét.) A korrajzok mintegy átmenetül szolgálnak a történetírásra. Még Augustus kortársa volt *Diodorus Siculus* és *Dionysius Halicarnassensis*, kik közül amaz az első triumvirátusig, emez pedig csak a pun háborúig vezette le Róma történetét, melyet mind a ketten valósággal alkalmazott bölcsészetnek tekintettek. Görögül írt két zsidó is: *Kaikilios* (Caecilius) tíz athéni szónokról és a rabszolgaháborúkról, *Flavius Josephus* pedig a zsidók forradalmáról, a zsidó régiségekről stb. Valamennyinél nagyobb író *Plutarchos* (46—120.), akinek 210 munkájából különösen 46 párhuzamos életrajz (Alkibiades és Coriolanus, Demosthenes és Cicero, Nikias és Crassus stb.) terjedett el világszerte. A mostan essainek nevezett irodalmi műfajt ő alapította meg. De mégis csak lehangoló, mikor Marathon és Salamis dicsőítésétől óvja honfitársait, a római világbirodalom eszméjével való kibékülésre inti őket s magát nyíltan világpolgárnak vallja. Magyarra ismételten lefordították életrajzait s erkölcsi és társadalmi értekezéseinek egy részét; de nevéről is kevesen ismerik *Philostatost*, aki a szófistákról hitelesebb életrajzokat írt. *Dio Cassius* (150—235.) 80 könyvre terjedő római történelme alaposság és helyes ítélet tekintetében minden ilyen tárgyú görög munkát felülmúl; hanem azért sok tekintetben elfogúlt, forrásait nem mindig választja meg eléggé s előadásában terjengős. Részben ugyanezen kifogás alá esik *Appianus* római története is. Már *Arrianus* (95—175.) Anabasisa Alexandros hadi tetteivel, a régi görög birodalmi eszmével foglalkozott, ami a rómaival szemben némileg tüntetés-számba ment.

A római világbirodalmat először görögök írták le. *Strabo* (Kr. e. 63-tól Kr. u. 23-ig) geográfiája részben személyes tapasztalatok alapján ismertette a három földrészt. Salamon Ferenc szerint »megtestesülése ő a maga ideje összes geográfiai tudományának«, de mindjárt kimutatja, hogy a Drávától északra fekvő Pannóniát sem ismerte. Néhol valóban alig egyéb, mint Homeros és más régi költők műveinek földrajzi és történelmi magyarázata; de hány olyan tárgyat érint, amire az irodalom csak újabban lett ismét figyelmes! S a maga korában hány tudóst bátorított további kutatásokra! Száz esztendő múlva (a II. század derekán) *Ptolemaios* alkotta meg a földrajz újkorát. A világ sokáig hitte, amit ő tanított, hogy a Föld áll a világegyetem középpontjában s körülötte hét bolygó mozog. Ha a világ Copernicusig hamisan esküdött is reá, más tekintetben *Ptolemaios* halhatatlan szolgálatokat tett a tudománynak, midőn pl. 8000 helyet (Pannóniában 59-et, Dáciában 43-at) földrajzi szélességük és hosszúságuk szerint határozott meg, a Földet pedig s annak részeit stereografikus modorban ábrázolta. Hunfalvy János szerint a jó matematikus rossz geografus volt, aki forrásait nem tudta megválogatni s kritikával helyesen földolgozni. Műve mégis nagybecsű, a régiek földrajzi ismereteinek egész körére kiterjed s vele jó időre megszűnik az előrehaladás. *Pausanias* Periegezise (körútja), mely szintén földrajznak készült, már csak mint útleírás jön számba; de, mint ilyen, Görögország műemlékeinek legjobb ismertetése.

III. Művészetek a császárok korában.

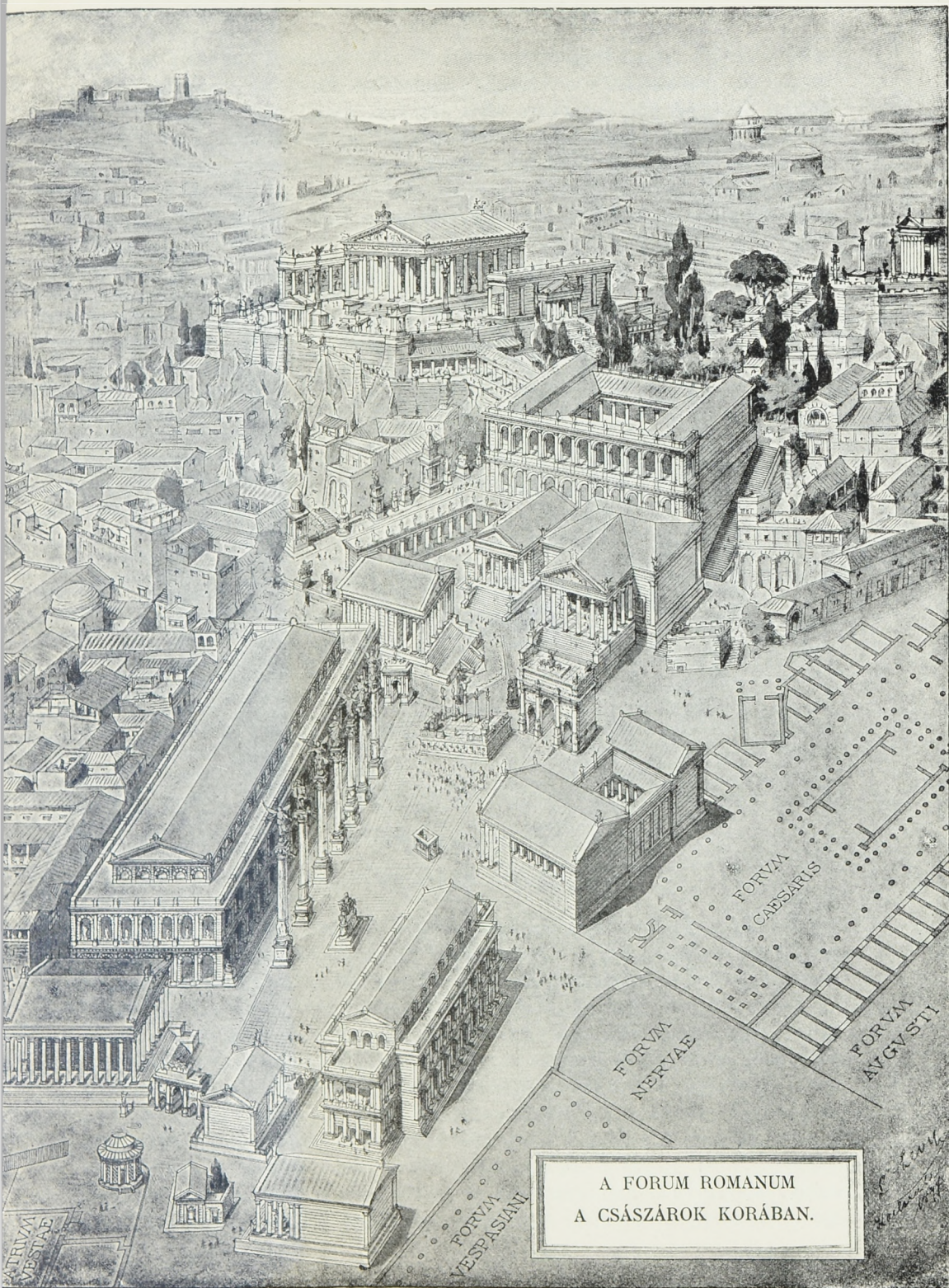
A császárság még egyszer felvirágoztatta a görög művészetet. Róma most már szerette a *szépet*, mely iránt a köztársaság idejében oly kevés érzéket tanusított. Mesterei továbbra is görögök maradtak ; de egyben, az *építészetben*, így is megteremtette a római ízlést. Épületeiknek görög oszlopokkal adtak könnyedséget és bájt, római ivezetekkel erős és arisztokratikus méltóságot, kupolákkal nagyszerűséget, a különböző rendeltetéseknek megfelelő alaptervezetekkel változatosságot. Az Augustus korában nyert művészeti ösztön teremtette meg

165. ábra. Germania magna térképe Ptolemaiosnál.

Agrippa felséges Pantheonát. Az ókori Európa nagyvárosainak rendezésére Nero mutatott először példát, midőn a leégett Rómát oly tervszerűen építtette világvárossá, amilyenre Párisban őutána csak III. Napoléon mert gondolni. Igaz, hogy a Tuileriák palotája is épp olyan hamar elpusztult, mint Nero palatinusi aranyháza, mert a zsarnokság a legrosszabb talaj, mire építeni lehet s a legműveltebb nép sem kiméli az olyan műemléket, amelyhez milliók átka tapad. A Flaviusok korából a Colosseum nem mint Róma egykori hatalmának és nagyságának, hanem mint annyi ezer vértanú szenvedésének és halálának emléke maradt fenn. Az Esquilinson ebből a korból valók Titus fürdői és diadalíve. Az építészet legnagyobb emelkedését jelenti Traianus fóruma és oszlopa, Hadrianustól Venus és Róma temploma és a moles Hadriani. A hidak, vízvezetékek, csatornák, magánpaloták stb. építése sohasem szünetelhetett olyan városban, amelynek lakosságát másfél, sőt két millióra becsülték. A hitelenség korában minduntalan építettek egy-egy templomot, mert hiszen a császároknak pár hetes korukban elhalt gyermekeit is az istenek sorába emelték. Itáliában egy Pausanias föladatát legalább is Bäderkernek kell átvennie, hogy az utazót figyelmeztesse tegye azokra a műemlékekre, amelyek romjaikban is a szépnak vagy nagyszerűnek érzetét keltik föl bennünk. Augustus riminii, susai, aostai, fanoi, — Traianus anconai és beneventumi diadalívei; a piacenai amfiteatrum, a veronai aréna, Hadrianus tivollai villája stb., főképp pedig Pompeii és Herculaneum a maga utcáival, tereivel, köz- és magánépületeivel mutatják, milyen lehetett az egykori fény, az egykori zaj. A tartományokban is találkozzunk diadalívekkel, színházakkal, amfiteátrumokkal, templomokkal (pl. a nîmesi Maison Carréval), hídakkal, vízvezetékekkel stb. Hazánk területén épületeiknek csak alapfalai maradtak meg. Ásatások csupán néhol történtek, de ezek megmutatták, hogy a városi élet itt sem hiányzott. Sirmium (a mai szerémi Mitrovica) hatalmas épületekkel, várral, erődítésekkel, gyárakkal, fegyvertárakkal, hadikikötővel, oszlopcsarnokokkal, színházakkal, cirkuszokkal, kúriákkal, sőt később császári palotákkal dicsekedhetett. A IV. században Ammianus Marcellinus történetíró a városok anyjának és királynéjának, népesnek és híresnek nevezte. Aquincumot a megszállás után 30—40 évvel Hadrianus már municipiummá emelte, a lakosság száma csakhamar 60.000-re növekedett, a szokatlanul széles és kövezett utcákat és tereket amfiteátrum, hét fürdő, vásárcsarnok (bazilika), tornaépület (palaestra), Mithraeum, csinos lakóházak díszítették s vízzel oszlopos vezeték látta el. Megvoltak mindezek Ulpia Traianában (Sarmizegethuzában), sőt részben a kisebb városokban is, melyeknek a középületei szintén faragott kövekből s bizonyos műizléssel készültek. Traianus aldunai hídja, sziklarepesztései, a vallumok, castrumok, tornyok (melyek közül legépebb Hunyad megyében a krivadiak), a kőfürdők (pl. Hunyadban a sziklába vájt kaláni) még a császárok korában, tehát elkésve alakított tartományokban, Dáciában és Pannóniában is tanuskodnak a rómaiak műszaki tudásáról.

A szobrászat görög mesterei Rómában szívesebben dicsőítették az emberek mint az istenek tetteit, mi világias jelleget adott művészetőknek. Inkább eleven ábrázolásra, mint eszményítésre törekedvén, műveik valóságos történelmi

A FORUM ROMANUM
A CSÁSZÁROK KORÁBAN.

adalékok. Ilyenek különösen Titus diadalívének faragott képei, melyek a jeruzsálemi hadjárat jeleneteit ábrázolják. *Apollodoros* Traianusnak 29 parosi márványtömbből összerakott oszlopán több művésszel 186 domború műben tüntette föl a császár első és második dáciai hadjáratának eseményeit. Ezek épp olyan fényt vetnek a rómaiak katonai életére, mint Pompeii emlékei a polgárra; sőt tulajdonképpen még nagyobbat, mert amazok görög hatást mutatnak, ezek pedig csakis a nemzeti történelemmel foglalkoznak. Hatásuk

166. ábra. Római pajzs. (Halmágyi lelet.)

alatt, de kevesebb művészettel, készültek Marcus Aurelius oszlopának reliefjei a markománok és kvádok ellen való küzdelmekről. A kőkoporsókat (sarkophagosokat), melyekbe az Antoninusok óta kezdtek temetkezni, szintén az elhunytak életére vonatkozó faragványokkal ékesítették. Az önálló szobrok többnyire császárokat és más hatalmasokat dicsőítettek. Némelyik császárnak minden nevezetesebb város szobrát állított; csak hogy a megbukott vagy meghalt zsarnok császárok szobraikat a rómaiak rendszeren azonnal ledöntötték s ugyanazon talapzatra utódjának képét állították. Szobrokat kaptak a színészek, gladiatorok, sőt olykor — az írók is. A legszebb állószobor e korból Augustusé (most a Vatikánban) és Marcus Aurelius bronz lovasszobra. A nőket (pl. Agrippinát) többnyire ülő helyzetben ábrázolták. A történelmi alakokat olykor eszményítették s mint isteneket, heroszokat meztelenül, de híven tüntették föl. A leg-

eszményibb szobor az Antinousé, kit Hadrianus kedvéért száz meg száz alakban és felfogásban örökítettek meg. Többnyire minták után faragták ki az

167. ábra. Római sisak.
(Kocsárdi lelet.)

egyes istenek és fogalmak (erény, hűség, szerencse stb.) jelképeit is; az allegóriák közül a Nilus-csoportozat a legismertebb. A tartományokban szintén lépten-nyomon találkozzunk szobrokkal és domborúművekkel, amiket azonban már nemcsak bronzból és márványból, hanem homokkőből is készítettek. Hazánk területén alig akadunk igazi művészi alkotásokra; de pl. az aquincumi Medeia talán a herculanumi Medeia-freskónál is tisztább fogalmat nyújt Timomachos képéről. Művészi szépség tekintetében az Alsó-Pannónia és Dácia területéről előkerült szob-

rok közül egyik sem éri utól az erdélyi muzeum tordai bronz Venusát. Fő típusa szerint a capitoliumi és a Praxiteles fiainak tulajdonított Medici Venus eredetije mellé sorakozik; azonban a kor válogatós irányának megfelelő módon készítője más mintákat is használt. A korszak vége felé az ízlés az egész birodalomban hanyatlott. Az alakot elhalmozták cifraságokkal s a részletek aprólékos kidolgozásában a művészek lassankint mesteremberek lettek. Viszont a kézművesek a műiparcikkek (ékszerek, háziesszközök, vázák stb.) készítésében akárhányszor művészeknek bizonyultak.

A festészet a nemzeti tárgyakkal, magukkal a császárokkal sem törődött, hanem a nagy görög művészek alkotásait másolgatta. Mindjárt a korszak elején *Ludius* tájképeket festett ugyan s Livia palatinusi palotájának egyik falképe Róma valamelyik utcáját ábrázolja, de az Esquilinuson talált legszebb 6 fali tájkép is (jelenleg a vatikáni könyvtárban) az Odysseát illusztrálja. A Pompeiiben és Herculánumban 63—79. közt készült kétezernél több falfestmény közül alig foglalkozik egy-kettő a hazai viszonyokkal. Háromnegyed részök a görög mitológiából és mondakörből meríti többnyire érzékcsiklandoztató tárgyait. Az ebédlők és hálószobák ilyen képekkel voltak tele. Itáliából csak freskók maradtak reánk; a fára festett képek mind elpusztultak. Ezekről a fajumi (egyiptomi) sírokról előkerült arcképek adhatnak fogalmat. A pompeii disztító falfestmények nagy ízlésökkel és művészetökkel nemcsak bámulatot keltettek, hanem korunkban követőkre is találtak. A pallókat mozaik disztította s készítését a rómaiak megint csak görögökre bízták. Leghíresebb az, amely Pompeiiben Nagy Sándor csatáját ábrázolta (most a nápolyi muzeumban) s Hadrianus tivollai villájának négy ivó galambja, Sosos pergamumoi »söpretnen szobájá«-nak egyik részlete (most a capitoliumi muzeumban). A művészetnek ez a neve az egész birodalomban elterjedt; hazánk területén a sarmisegethuzai szép mozaikok

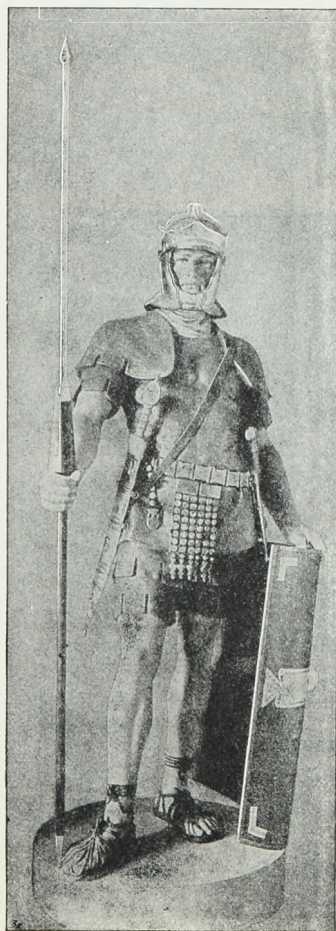
művészeit nemcsak az Ilias egyes jelenetei (Páris ítélete, Priamos Achilles előtt), hanem Traianus diadalai is lelkesítették. Victoria geniuszoktól körülvéve nyujtott koszorút Traianusnak és a győztes légióknak.

IV. A római állam és népe.

Traianusnak 180.000 rendes katonája volt. Seregének legkisebb taktikai egysége a centuria száz emberrel; 60 centuria (század) 30 manipulusba, vagyis tíz cohorsba (zászlóaljba) osztva tett egy légiót, melyhez tíz turmában (szakaszban) összesen 300 lovas járult. Három légió őrizte a britanniai határt, öt a két Germániát, egy-egy Rhaetiát és Noricumot, négy Pannóniát, három Moesiát, kettő Dáciát, hat Sziriát, kettő Cappadociát, egy-egy Egyiptomot, Afrikát és Hispániát. Ez a beosztás is mutatja, melyek voltak a katonai tekintetben legfontosabb területek. A tartományokból sorozták be a legénységet, mert a sorozás alól Itáliát még Augustus fölmentette; az önkénteseket szívesen fogadták. Csak 172½ cm. magas ifjakat soroztak be, kik a gyalogságnál húsz (a lovasságnál tíz) esztendeig szolgáltak. Rendkívül szigorú fegyelem alatt állottak, békében is folytonosan gyakorolták, sőt közmunkákra (főképp építkezésekre, út- és csatornakészítésre stb., néha bányászatra) is alkalmazták őket; de 25—30 évi szolgálat után rendszeren polgárjogot adtak nekik.

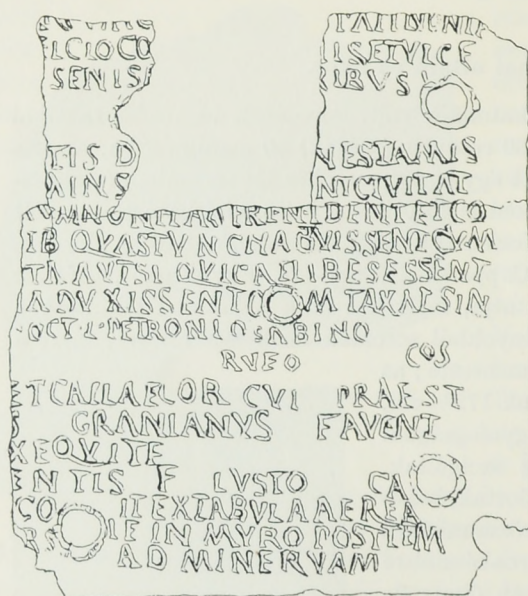
A légiókhöz osztották be a *segélycsapatokat* (militēs auxiliāres), melyeket a hódolt népek állítottak. A lovasok majdnem kivétel nélkül közülök kerültek ki. Mivel a szárnyakon (alae) állottak, alariusoknak nevezték őket. Egy alában rendszeren 480 ember volt. A lovasok majdnem mind alariusok voltak. Az auxiliūmhoz számították a veterānusok zászlóalját, a római polgárok cohorsait és a lovasezredeket is. Az auxiliūm két légiónál rendszeren 10.000 gyalogból s 1800 lovasból állt; de néha nagyobb volt mint az egész légió; pl. a dáciai XIII. legio geminához Traianus idejében tízezer főnyi segélycsapat tartozott. A segélycsapatok száma tehát olyanforma nagy lehetett, mint a légióké.

A hadsereg két fő részén (legio, auxilia) kívül a haderőhöz tartozott továbbá: 1. a *testőrök* (praetoriani) 9 cohorsa, élén a praefectus praetorioval, 2. a *római helyőrség* (cohortes urbanae és c. vigilum), melyhez idegen zsoldos katonák járultak s a testőrökkel együtt őrködtek

168. ábra. Római legionarius.

Róma nyugalma felett, 3. a tartományi és községi militia, mely a legiók nélkül maradt tartományokban őrködött, 4. a műszaki csapatok (fabri ferrarii és f.

169. ábra. Katonai elbocsátólevél.

lignarii), melyek a fegyvereket és hadigépeket készítették; végre 5. a tengerészek (classici).

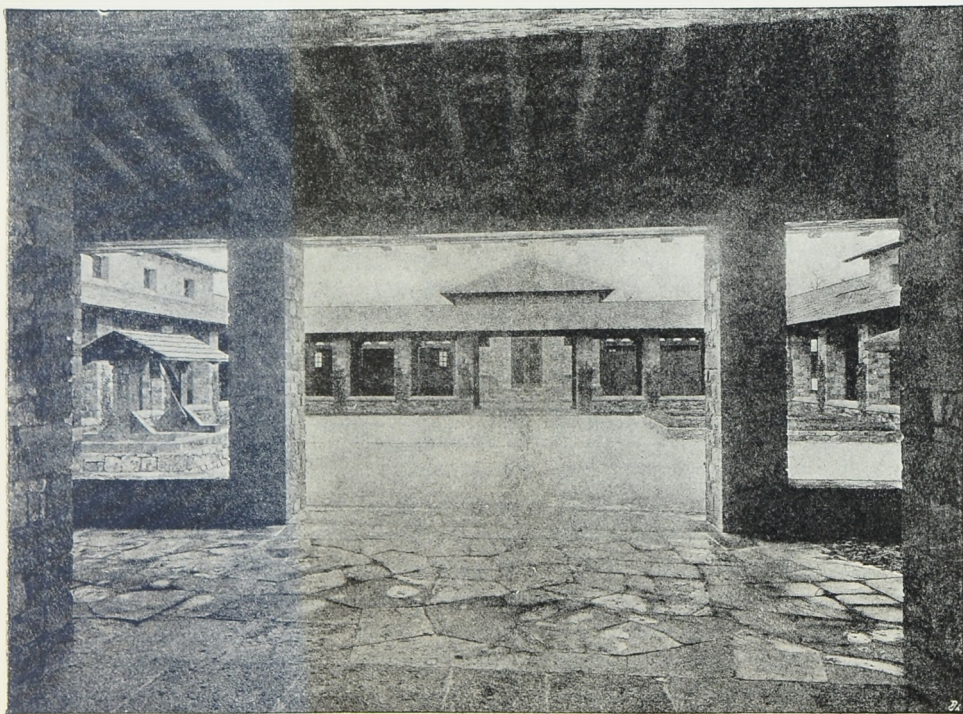
Békeidőben összesen 400.000 embere volt a császári hadseregnek. Ugyanazon területen, szintén békeidőben, a mai hatalmak több mint négyannyi katonát tartanak, holott a római birodalom 90–100 millió lakosával szemben ugyanazon területen kerek számban most is csak 200 millió ember él.

A katonaság állandó táborokban (castrumokban) tanyázott, melyeknek szomszédságában családjaik, a markotányosok (lixae), kereskedők stb. részére kalibákat (καλύβη), vagy canabák-at készítettek. Ezek lassankint közösségekké alakultak, de polgári igazgatás alá csak a második

században jutottak. A coloniát (gyarmatot) szintén a castrum módjára rendezték be, de városnak, urbsnak, nevezték, polgárait itáliai joggal ruházták föl, a föld- és fejadó fizetése alól felmentették, minden birodalmi tisztség viselésére képesekké tették, s nekik önkormányzatot engedtek. A municipiumok nagyjából Róma mintájára voltak berendezve többnyire száztagú szenátussal (ordo vagy decuriones), mely a tisztviselőket választotta. A közigazgatás élén — a köztársasági konzulok, vagy a mai polgármesterek módjára — duumvirek álltak, a melléjük rendelt két rendőrkapitánnyal (duoviri aedilicia potestate) s egy pénztárnokkal (quaestorral). Mindamellettt ekkor már a municipiumok kisebb jelentőségűek voltak mint a rómaiak igazi alkotásai, a kolóniák. A praefecturákat egy-egy császári biztos (praefectus) felügyelete mellett az aedilis a polgárok megkérdezése nélkül kormányozta, ellenben a civitasok ügyeibe a római hatóságok nem avatkoztak, s adó helyett beérték bizonyos évi általány fizetésével. A hódoltaknak ezen szabad városai tehát önmagukat kormányozták, pénzt verettek, saját polgáraikat számkivetésbe küldhették, sőt a köztük lakó rómaiak fölött is bíraskodtak. A vicusok (községek) és a pagusok (tanyák) a kolóniákhoz vagy municipiumokhoz tartoztak s polgáraik politikai jogait ezekben gyakorolták. A tartományok külön gyűléseket tarthattak; így Pannonia Aquincumban és Savariában, Dacia Ulpia Traianában. Caligula óta minden szabad ember megvásárolhatta a polgárjogot s a császárok aránylag több szabadságot engedtek a tartományoknak mint Itáliának. Így a szabad városi élet mindenütt

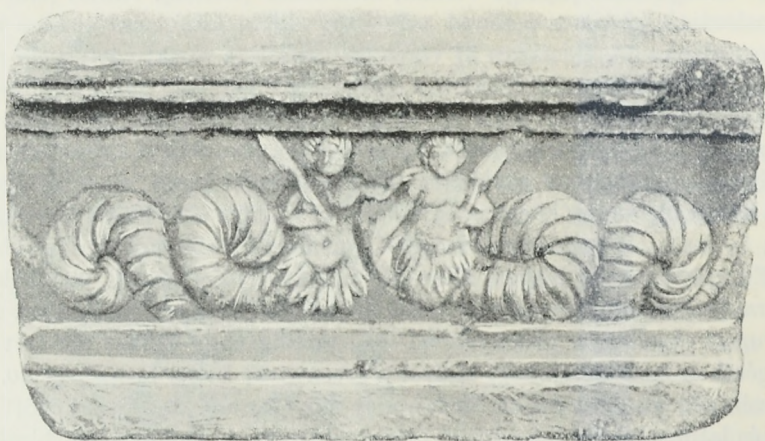
felvirágzott; úgy látszott, mintha Karthago visszaszerezné régi fényét anélkül, hogy Róma most már irigykedett volna reá. Galliában körülbelül 1200 város virágzott s Lugdunum (Lyon), Vienna, Nemausus (Nîmes), Narbo (Narbonne) stb. a császárok idejében a római műveltség vidéki középpontjai közé tartoztak. Pannoniában 56, Dáciában 37 város terjesztette a rómaiságot, mely nálunk nyelvben, erkölcsökben, szokásokban s műveltségben épp oly gyors hódítást tett, mint a nyugati tartományokban egyaránt. Ellenben a keleti tartományokban görög nyelv és műveltség uralkodott. Nero kevéssel Jeruzsálem elpusztulása előtt nyilvánította szabadnak a görögöket. Az arámi zsidó nyelv magából Palesztinából is kiszorult, amint hogy az egyiptomi hieroglifek már előbb tért engedtek a görög írásnak. A vegyesnyelvűségnek legklasszikusabb példája azonban — éppen Egyiptomból — Rajner főherceg papyrus-gyűjteménye, melynek száz-ezer darabja huszonnyolc század alatt tíz különböző nyelven készült. Afrika északnyugati részében a *pun* nyelvvel még mindig nagy utakat lehetett tenni.

Egészben az a derékszög, melyet a greenwichi keleti hosszúság 20. és az északi szélesség 45. foka éppen Sirmium és Singidunum (Belgrád) között alkot, a görög és latin világ fordulópontja. *Görög* műveltségű, ami a római birodalomban ehhez a szöghöz tartozik; *latin*, ami kívül esik rajta. Az egész birodalomban ekként uralkodik ez a két világnyelv és műveltség; de a görög nyelv Nyugaton is divatozik a műveltek körében s a latin államnyelv Keleten is. A római jog

170. ábra. A saalburgi castellum praetoriuma.

általános. Nevöket mind többen változtatják rómaira. Római polgárjogot szereznek, mint római katonák és hivatalnokok akarnak szolgálni, római modor-

I. Tritonok. (Párkányrészlet.)

II. Apolló.

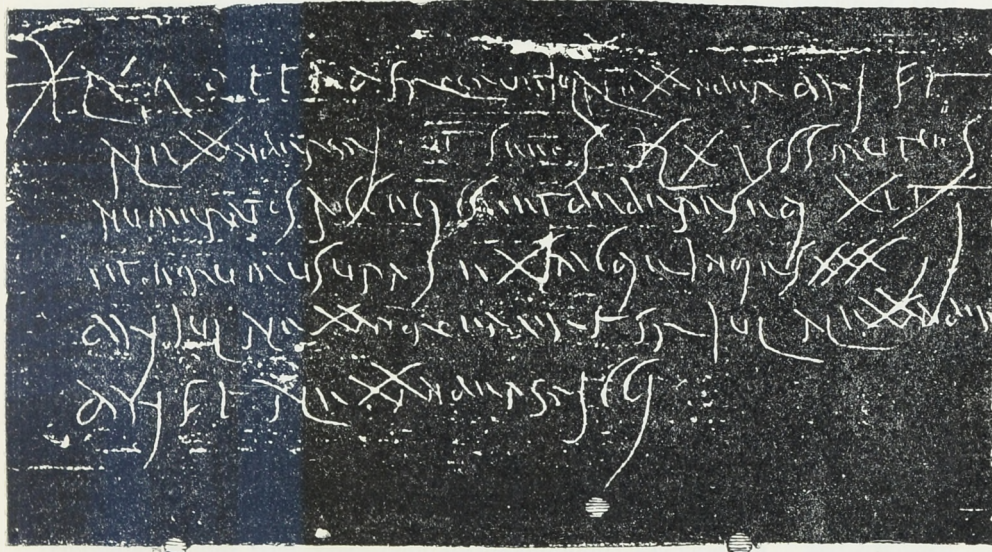
III. Venus.

171. ábra. A római provinciális művészet emlékeiből.

terjesztették legbuzgóbban. Dáciában pl. különböző időkben hispaniai, galliai, bataviai, britanniai, dalmáciai, thraciai, krétai, cyprusi, galatiai, kisázsiai, palmyrai, szíriai, numidiai stb. csapatok örködtek. A leletek tanúsítják, hogy házi szokásaikat, isteneiket nem felejtették el, ha itten latin vezényszónak engedel-

meskedtek, latin feliratú oltárokat és sírköveket emeltek is. Mindegyik nemzetiségnek és foglalkozásnak megvolt a maga társulata, céhe, temploma, zászlaja, pénztára; s társas estélyek, közvacsorák rendezésével növelték együvértartásuk érzetét.

A latin világ legkeletibb tartományából, Dáciából, nyugat felé menve, a *nemzetiségek* mindjobban felolvadtak az állameszmében s nemcsak nem törekedtek különállásuk megőrzésére, hanem lassankint el is veszítették azt. Gallia és Hispania népei a maguk nyelvét, erkölceit, szokásait, hitét oly

172. ábra. Római adósságlevél 162 október 20-ról. Viaszos tábla a verespataki bányából a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Olvasása*: * LX, q(ua) d(ie) p(etierit) p(robos) r(ecte) d(ari) f(ide) rogavit Jul(ius) Alexander, dari f(ide) p(romisit) Alexander Cari, et se eos * LX, q(ui) s(upra) s(crupta) s(unt), mutuos numeratos accepisse et debere se dixit. Et eorum usuras ex hac die in dies XXXCI dari Jul(io) Alexandro e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) f(ide) r(ogavit) Jul(ius) Alexander, dari f(ide) p(romisit) Alexander Carieci.

gyorsan cserélték fel a rómaiakéval, hogy pl. Gallia Britanniat is rohamosan elrómaisíthatta s Wales és Cumberland csak nagynehezen menthette meg keltságát. Ez annál csodálatosabbnak látszik, mert Hadrianus elve szerint »mindenféle nemzetiségű legyen, ki római akar lenni«, amit nálunk Szent István is hangoztatott, midőn gyöngének, töredékenynek mondta az egynyelvű, egy szokású országot. Ő azonban megtette, amit Szent István helytelennek talált, hogy római létére római törvények szerint kormányozza a görögöket. Egyik utódja nemsokára (212.) azzal kárpótolta a nemzetiségeket, hogy minden szabad községi lakosnak polgárjogot adott. A római polgár a birodalom minden részében annyira otthon érezhette magát, mint korunkban a római katolikus a világ bármely katolikus templomában, hol mindenkit ugyanazon hit, nyelv és szertartás fogad. A *római államegyház* azonban arisztokratikus,

zárt és rideg szervezet volt, mely a népnek csak látványosságot nyújtott, nem hitet. Bajaival nem törődött, sőt sok tekintetben fokozta azokat. Utóbb csakis a császárimádás mint állami érdek körül buzgólkodott s magukkal az istenekkel mentől kevesebbet gondolt. A vallásos élet ezen tartalmatlansága és csaknem teljes elhanyagolása okozta, hogy az állam vallása külsőség maradt s nem teremtett hazafias szellemet.

Gátolták ennek a szellemnek fejlődését a *birtokviszonyok* is. Rendezéssel Róma sohasem foglalkozott komolyan; különben Afrika tartomány fele nem állhatott volna hat uradalomból. Pedig a túlságosan gazdag és hatalmas földesurak az államot magát is fenyegették, mert túlságosan hatalmas oligarchiát neveltek. Ha az állam akkor erőlyesen föllép ellenük, a latifundiумok nem verik békóba a középkor szellemét s miattuk és a majorátusok miatt Európa egyik-másik országa ma sem panaszkodnék annyit. Néhány millió rabszolga katonásan szervezett, ingyenes mezei és iparos munkája teljesen megrontotta a kisebb gazdák és mesteremberek minden igyekezetét.

Dácia meghódítása után még több százezer legyőzöttel lehetett növelni a rabszolgák számát; Dácia azonban Rómának utolsó nagy hódítása volt s a kisebb arányú hadjáratok vagy az emberekre tartott hajtóvadászatok nem mindig fedezhették a nagybirtokosok rabszolgaszükségletét. A dolgon tehát úgy segítettek, hogy földjeik egy részét parcellázták és zsellérek (*coloni*) közt osztották ki, akik örökjoggal használták földjeiket s viszonzásul a földesúr jószágán robotoltak. Nerva óta a császárok rajtuk s az önálló parasztgazdákon segélypénztárak felállításával, olesó kölcsönök osztogatásával akartak segíteni. A *mezei munkások* harmadik csapata napszámosokból került ki. A régi Róma szellemének tulajdonképpen nem felelt meg sem a rabszolga-, sem a zsellér-, sem a napszámosmunka, mert az eredetileg csak a parasztgazdaságot ismerte. Ha azonban pl. a Sahara északi része a császárok korában a Po síkságának mai földművelésével vetekedhetett, ennek oka éppen az, hogy a nagyurak néger rabszolgáik fegyelmezett seregével olyan küzdelmet folytathattak a természet, vagy inkább a talaj mostohaságai ellen, amilyenre a szegény kisbirtokosok sohasem vállalkozhattak. Hasonlóra a francia kormány most is csak az állami költségvetés terhére gondolhat, midőn azon a területen kútakat, ciszternákat, vízvezetékeket stb. épített, sőt a mélyebben fekvő helyek víz alá merítését, a tenger bevezetését tervezi.

Az *úthálózatot* a császárság minden irányban kifejlesztette. A Capitolium tövében felállított arany mértföldmutatónál 28 műút találkozott. A főbb irányokhoz kapcsolódtak a mellékvonalak, melyek pl. mai hazánk római részét is minden irányban beágzták és a rendes postajáratokat tették lehetővé. A kereskedelmi hajók Kelet-India nyugati partjain, sőt Ceylonig is jártak, Marcus Antoninus pedig 166-ban már Kínába is kül-

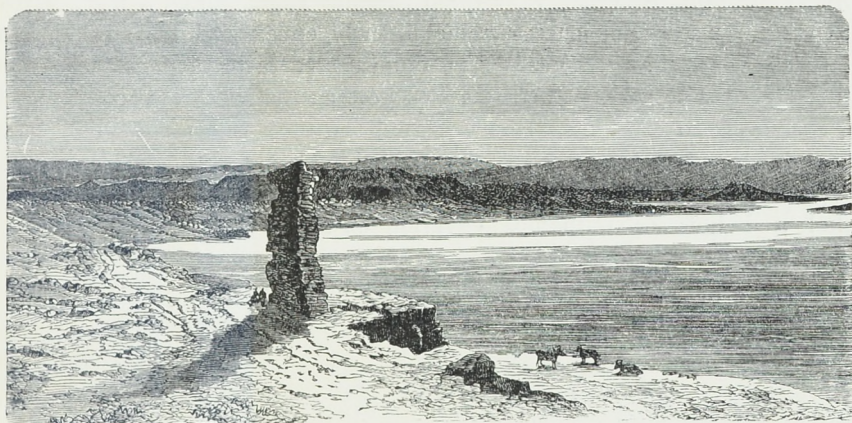

173. ábra. Római mértföldmutató. (A Magy. Nemz. Múzeumban.)

dött követséget. Nyugaton, az Atlanti oceánon, Britannia elfoglalása után a tengeri kereskedelem szintén megélénkült; a legélénkebb azonban a Földközi tengeren maradt.

A *világkereskedelem* középpontjának Alexandriát tekintették. A rendkívül fejlett és ízléses görög ipar onnan és a szíriai városokból bocsátotta útra készítményeit s Kelet fényűzési cikkeit, a selymet, illatszereket, ékköveket stb. A nyugati (római) oldal főképp gabonával, borral, olajjal, halakkal, vászonnal vett részt a kereskedelemben.

A *gyáripar* a kézműveseket éppúgy pusztulással fenyegette, mint a latifundium a kisgazdákat. Saját uradalmaikban maguk a császárok is téglavetőket, szénégetőket, agyaggyárákat állítottak fel, kőbányákat nyitottak stb. s el lehet képzelni, hogy a megrendelők elsősorban hozzájuk fordultak. A nagy-

174. ábra. A Duna Traianus hídjánál.

urak gyártelepein többnyire *rabszolgák* dolgoztak. Egy-egy tudós vagy művész rabszolgáért a kereskedők százezer sesterciuszt is adtak, tehát sohasem mulasztották el a rabszolgavásárokat. Mióta Cato a hispániai bányákat államjavnak nyilvánította, az arany-, ezüst-, vas-, kréta-, márvány- és sóbányákat mindenütt a kincstár műveltette, termékeiket egyedárúknak nyilvánította s nyereszkeskedő részvénytársaságok alapítását gátolta.

Nemes fémekből *pénzt* Augustus ideje óta csakis a császár verethetett s egyik-másik már pénzrontással is növelni akarta jövedelmeit. Egy font aranyból pl. már nem 40, hanem 72 darabot sajtoltak. Egy ilyen denarius aureus 25 ezüst denariust (jó időkben a mi pénzünkben 20½, Nero pénzrontása után 15 koronát) ért. Egy aranyban 100, egy ezüst denariusban tehát négy sestercius vagyis két quinarius volt. Ezt is rontották. A köztársaság idejében egy font ezüsből még 72, Nero idejében már 96 denariust verettek. A réz sestercius, dupondius, as, semis és quadrans veretése a szenátusnak fenntartott jog volt, de ezeken is mindig ott állt a császár képe.

A *milliomosok* száma egyre szaporodott. Claudius császár idejében egy birtokos, kinek másfél millió denariusra volt, szegénynek vallotta magát. A tudós

Senecának, ki oly szépen bizonyítgatta, hogy a böles kevéssel is beéri, 500 cedrusfa asztalát összesen egy milliárd koronánál többre becsülték. El sem lehet képzelni, mennyit érhettek az ily házakban felhalmazott műtárgyak, ékszerek, edények, butorok stb., de legalább is még egyszer annyit mint a cedrus asztalok. Rómának *nem leggazdagabb* embere, Seneca, bizonyosan gazdagabb volt J. Beitnál, akit a mi aranykorunkban (1906.) 2200 milliárd koronával a világ leggazdagabb emberének kiáltottak ki. Mesés összegekkel dolgoztak a bankárok (*argentarii*) és pénzváltók (*nummularii*), kik az élni akaró nagyurak pénzügyeit lebonyolították. A napszámos talán csak 3—4 sesterciust kapott egy napra, de ebből egy *modius* (majdnem kilenc liter) lisztet vehetett, úgy hogy négy-öt napig megélt belőle. Az ő nyomorúsága szolgálhat mértékegységül, midőn a gazdagok pazarlásait határozott összegekben kifejezve halljuk emlegetni. Ingyenes vagy olcsó gabonát Rómában és a nagy városokban egyedül az államtól lehetett remélni, mely ennek szállítását és kiosztását — minden versenytárs kizárásával — önmagának tartotta fenn. Kenyeret és cirkuszjátékokat — *panem et circenses* — készségesen adott a városi csőcseléknek, melyet Nero ezzel még Róma felgyújtása után is el tudott hallgattatni, amikor pedig semmi sem látszott bizonyosabbnak a forradalomnál. Ott, ahol az ingyenélők és a nyomorúságban is élvezetet követelők így elszaporodtak, s ahol a koldus és milliomos egyaránt az államtól várta boldogulását, az önkényuralom mindaddig virágozhatott, míg a barbárok támadásánál is veszedelmesebb ellensége, a pénzügyi bukás nem fenyegette.

A IV. században már mindakettő egész erővel fordult ellene.

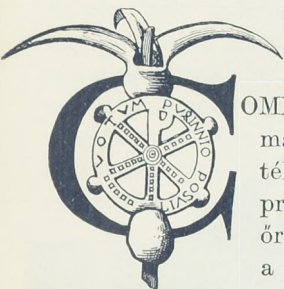
ÓKORI PÉNZEK.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

XVI. FEJEZET.

A RÓMAI BIRODALOM BOMLÁSA.

Krisztus monogrammja
Poetovióból.

I. A katonai önkényuralom.

OMMODUS gyilkosai *Pertinax* konzult emelték a trónra, de már 67 nap mulva (193. márc. 28.) megölték, mert úgy vették észre, hogy három ország hősén felülkerekedik az egykori professzor, ki a takarékossgot és a rendesinálást éppen a testőrségen kezdi. Az egyik testőr a töltés tetejéről kérdezte meg a jelöltektől, mennyit adnak a császárságért. *Didius Julianus* ígért legtöbbet (minden testőrnek 25.000 sesterciust, a 12.000-nek együtt 66 millió koronát). Egykori vezérok, *Pertinax*-méltatlan halálának hírére a pannóniai légiók Pannónia helytartóját, a pun származású *Septimius Severust* Carnuntumban császárrá kiáltották ki, s azonnal Róma ellen indultak. Viszont a szíriai légiók *Pescennius Nigert*, a britanniaiak pedig *Clodius Albinust* üdvözölték császár gyanánt. A szenátus a leggyorsabban megjelenő *Septimius Severus* (193—211.) előtt hódolt. A császár azonban a pannóniakkal Issosnál előbb *Pescenniust*, azután pedig a lugdunumi gyilkos csatában *Clodiust* is megverte s magát *Marcus Aurelius* fogadott fiának és az *Antoninusok* örökösének nyilvánította. A tartományokban és a légiókban kereste az állam fennmaradásának biztosítékait. A régi testőrséget feloszlatta s a legmegbízhatóbb (főképp pannóniai) legionáriusokból alakította újra. A most szervezett három új légióból egyet Róma közelében helyezett el. Így magában Itáliában 50.000 főnyi katonaság fölött rendelkezett. Egyik testőrparancsnokára bízván a polgári és katonai igazgatást, olyan *katonai kormány* következett, amelyben alkotmányról többé csakugyan nem lehetett szó. A polgári tisztségekre első sorban nyugalmazott katonatiszteket alkalmazott s bűnügyekben a szenátus helyett hadbíróság ítélte ezentúl. Az adók növekedtek, mert a hadsereg zsoldja is emelkedett. Azokat a tartományokat, melyek nem akarták őt eleinte elismerni, kisebb helytartóságokra osztotta, hogy kormányzóik nagy seregek élén ne törekedhessenek olyan könnyen a császárságra. Ellenben a két Pannónia élére egy embert (*Claudius Claudianust*) állított s Dácia helyőrségét is meg-

kettőztette. Nagyobb hadjáratot csak a parthusok ellen folytatott s oly sikerrel, hogy Mezopotámiát egyidőre ismét Róma tartományává tehette. Az »úr« a Firth of Forth és a Firth of Clyde közt Britanniában éppen új falat rakatott a kaledóniaiak betörései ellen, midőn Eboracumban (Yorkban, 211. febr. 4.) váratlanul elhunyt.

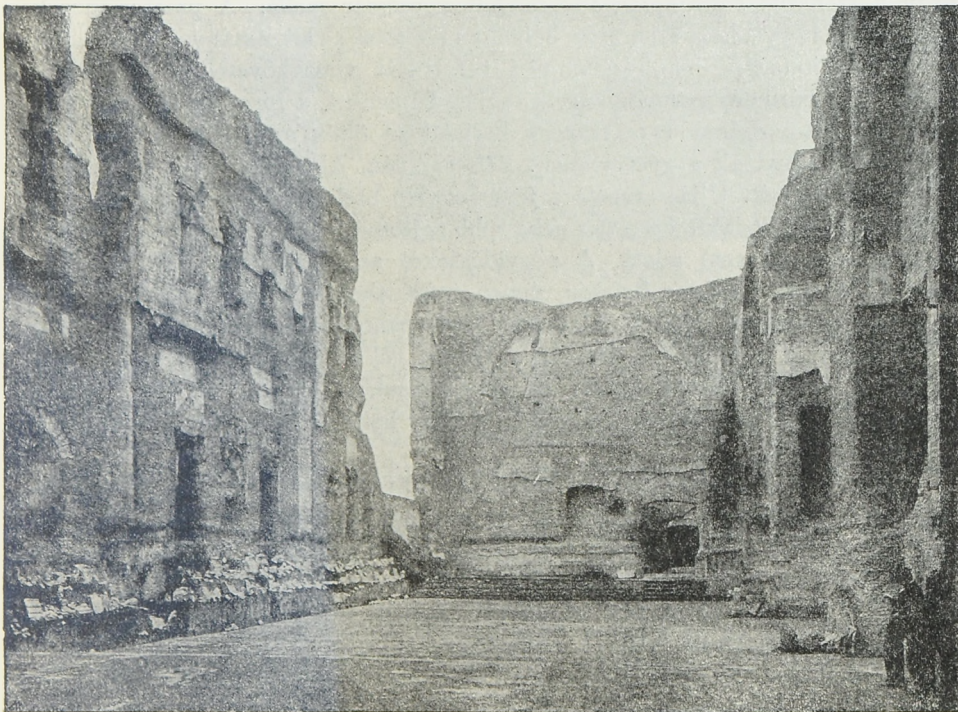
175. ábra. Septimius Severus.

Két fiának, Aurelius Antoninusnak (vagy, ahogy az akkor divatos gallus felöltőjéről nevezték, Caracallának) és Getának együtt kellett volna uralkodniok. A testvérek azonban gyűlölték egymást s hogy gyűlöletüket féken tartsák, először villant meg fejükben a birodalom kettéosztásának, egy Nyugati és egy Keleti Róma alakításának gondolata. Midőn egy kakasviadalon újra összepereltek, Caracalla maga ölte meg népszerű öccsét, ki pedig édes anyjuk karjai közt keresett menedéket. *Caracalla* (211—217.) a halottat istennek nyilvánította, de a testőrség parancsnokán, a híres jogász Papinianuson, kezdve százával

végeztette ki párthíveit s a katonaságra támaszkodva, teljes önkénnyel uralkodott. Korszakos az az elhatározása, hogy birodalma minden községének megadta a római polgárjogot. Ezt nemcsak az adóügy szabályozása végezt, hanem azért is tette, hogy a polgárok nagyobb lelkesedéssel védelmezzék falaikat a barbárok ellen. Severus és Caracalla megszüntették Itália kiváltságos helyzetét, de növelték a birodalom egységét, midőn az egyenlőség és — bizonyos fokig — a közteherviselés elvét fogadták el. Az elméletet azonban a gyakorlat sehogysem igazolta. A katonaság zsoldjának 70 millió drachmával (majdnem ugyanannyi koronával) való növelése, a roppant költséges építkezések (pl. Caracallának 1600 ember számára be-

176. ábra. Caracalla. (A capitoliumi múzeumból.)

177. ábra. Caracalla római fürdőjének frigidariuma.

rendezett római fürdeje), a császári udvar mérhetetlen pazarlásai pénzrontásra, az adók túrhetetlen fokozására, a városoknak ajándékok címén való kifosztására vezettek. A rajna- és dunamenti hadjáratok nem jártak sem dicsőséggel, sem zsákmánnyal. A parthusok ellen viselt háborúban Carrhae vidékén (Mezopotámiában) germán testőrei közt saját törzstisztjei gyilkolták meg (217. ápr. 8.). Az örökös monarchiával nem törődve, az összeesküvés vezérét, *Macrinus* testőrpapancsnokot kiáltották ki császárnak.

Caracalla nővére azonban saját unokáját léptette föl ellene s ügyét csakhamar győzelemre vezette. Az új császárt s immár a capitoliumi istenek pontifex maximusát a történelem *Elagabal* (Heliogabalus) néven ismeri, mert a 14 éves fiú Emesában (Szíriában) Elaga-bal, a napisten (Helios) főpapja volt. Bál és Moloch tiszteletével, az utóbbit megillető emberáldozatokkal, Kelet minden kicsapongásával ez a gyermek ismertette meg Rómát. Udvarhölgyekből alakított szenátusa hozott törvényeket az udvari illem és divat tárgyában. Kedves paripáját konzulnak nevezte ki, ő maga pedig, mint a nap fia, csak aranyporral behintett utakon sétált. Reá gondolt-e az a másik kicsapongó gyermek, a 14 éves V. László magyar király, ki (1454. aug. 2.) a nápolyi királytól és a modenai hercegtől olyan könyveket kért, melyek az *utánzásra méltó* római s más fejedelmek tetteit beszélik el? ! Elagabalt végre is saját katonái verték agyon s trónjára unokaöccsét emelték.

Alexander Severus (222—235.) szintén csak 13 éves lévén, először történt, hogy a szenátus *kormánytanácsot* rendelt a császár mellé. A praetorianusok zúgolódtak, hogy a katonai uralom helyébe a szenátus az alkotmányos monarchiát lépteti, a tisztségek betöltésénél régi befolyását visszaköveteli s parancsnokká a szenátus és kormány egyik tagját, Ulpianust, a híres jogászt, nevezte ki. Ulpianust magának a császárnak karjai közt ölték meg, aminél érthetőbb intést nem adhattak a gyermeknek. Fölserdülvén, Alexander valóban kereste a katonák kedvét. Ujjászervezte a fegyelmetlen hadsereget, melyet most végvidéki és mezei hadakra osztott s néha több tartománynak is egyetlenegy főhadparancsnokot (duxot) adott. A végvidékiekre annál nagyobb feladat várt, mert a Szaszán *Ardasir-Balekán* éppen most alapította meg Parthiában az *új perzsa birodalmat*. Mialatt Alexander itten pannóniai s más legiókkal védte a határokat, a germánok a Rajnán s Dunán túl szállásoló légiók családjaira törtek. A császár ellenök indult, de alkudozásokkal töltötte az időt, mire a pannóniai légiók föllázadtak s a megölt császár helyébe Maximinust, a kemény katonát kiáltották ki.

Maximinus Thrax (235—8.) thrák parasztfiúból lett tábornok és mostan imperátor. Feléje sem nézett Rómának, melynek elpuhult, piperkőc népsége csak gunyolódni tudott volna a Herculesen, ki hír szerint ujjai közt morzsolja szét a kavicsot, naponkint negyven font húst eszik s egy akó bort iszik reá. De nem Rómában (s ez fájt leginkább), hanem pl. Sirmiumban, honnan a germánok megfenyítése után a sarmatákra támadt. Rómába akkor indult, mikor a szenátus 238. július 9-én 20 tagú ideiglenes kormányt alakított, melynek élére császári hatalommal két szenátort állított. A nép azonban valóságos császárt akart s a pártosok megölt császárának, Gordianusnak, unokáját *III.*

Gordianus (238—244.) néven császárrá kiáltotta ki s a tizennégyéves fiút a szenátussal is elimertette. Húsz év alatt Gordianus volt a harmadik gyermek a trónon, még pedig nem örökösödés, hanem választás útján; ami eléggé mutatja, hogy a katonaságnak már nem annyira császárra, mint császári palástra volt szüksége, mellyel uralmát takargassa. Őt is akkor ölték meg, mikor éppen bosszút akart állani az újperzsákon, kik Mezopotámiát visszafoglalták. Gyilkosa, *Philippus Arabs* (244—9.), mint császár, azonnal békét kötött a parthusokkal, hogy a sokkal veszedelmesebb germánok, különösen a kárpok és a gótok ellen Dácia és Moesia védelmére vezethesse hadait. 248. április 21-én az örök városban a dáciai győzelem örömnépével egyszerre s világra szóló fénnel ülte meg Róma alapításának ezredik évfordulóját. Ezen a napon Dácia katonái és polgárai is megjelentek a templomokban, Róma isteneinek szobrai előtt, a fogadalmi oltároknál, kedveseik kököporsóinál, hogy bemutatván áldozataikat, virágaikat, koszorúikat: hálások legyenek a birodalom ezredéves ünnepén. Hiszen az állam hatalma mentette meg őket a végpusztulástól. — A légióknak azonban olyan császár kellett, aki, mint Maximianus, az összes germánok kiirtását tekintse fő feladatának. A germánok folytonos támadásainak kitett moesia és pannóniai légiók tehát a pannóniai (bubaliai) derék és vitéz *Deciust*, Dácia és Moesia helytartóját, kiáltották ki császárnak s Philippus veronai csatavesztése és eleste (249.) után biztosították is a trónját. Csak néhány hetet töltött Rómában, hol a keresztényeket, mint az állam ellenségeit, üldöztette. Azután kivervén Dáciából a barbárokat, 70.000 emberrel Alsó-Moesiát akarta megtisztítani tőlük. A Dobrudsában azonban, Abrittusnál, 251. nyarán Kniva gót királlyal szemben a csatával együtt életét is vesztette.

178. ábra. Helios fogata. (Domborúmú Trójából.)

Az utolsó 160 év alatt tehát 70 ember viselte a római császári címet, míg pl. Franciaországnak 1300 év alatt 40, Magyarországnak ezer év alatt 57 királya volt. Rómában ezentúl még bizonytalanabb lett a helyzet, s még gyakrabban változtak a császárok, kiknek zsarnokságát igazán csak az orvgyilkosság korlátolta. Húsz év alatt (251—268.) elveszett Germaniának a limes és Rajna közt való része, frankok és alemannok pusztították Galliát, szászok a partvidéket, gótok Görögországot és Kis-Ázsiát, hol Diana ephesosi templomát is fölégették. 256-ban már csaknem teljesen elárasztották Dáciát, hol csak egyes várak marad-

tak a rómaiak kezében. A markomannokat csupán Felső-Pannónia egy részének átengedésével lehetett békére bírni. *Gallienus* (260—8.) nem gátolhatta meg a birodalom bomlását. A császárrá kikiáltott *Ingenius* pannóniai helytartót Mursánál (Eszéknél) megverte, de a tartományok követték Pannónia példáját

179. ábra. Aurelianus (270—275.). (A római vatikáni múzeumban.)

s külön császárokat választottak, hogy a barbárok ellen könnyebben védhessék határaikat. Trebellius Polio, ki a IV. század elején írta meg a *Philippus Arabs* óta történeteket, ezt a zűrzavaros időt a *harminc zsarnok* korának nevezte, ha voltaképpen »csak« 19 császár közt oszlott is meg az imént még oly egységes Róma. *Claudius* (268—270.), egykor a pannóniai és dáciai hadak vezére, végre

legyőzte vetélytársait s a naissusi (nisi) fényes győzelemben 50.000 gótot levágott. Megakadályozta a germánok bevándorlását.

A birodalom helyreállítója (restitutor orbis) címet érdemelte meg utódja, a sirmiumi *Aurelianus* (270—5.). Űrnak és istennek nevezte magát. Vaskezű, középponti, önkényes uralmat akart teremteni, mert úgy hitte, hogy már csak így mentheti meg az államot. De nem a fényes udvarból, hanem órómai egyszerűségű táborából akarta igazgatni »a megújított világot«. Megsemmisítette Zenobia királyné *palmyrai* birodalmát, mely már Kis-Ázsia és Egyiptom elfoglalására készült. Annyi csapás után, a nép nagy öröme, aranyláncokban, drágakövekkel a roskadozásig fölékesítve vitte Rómába a gyönyörű és dicső asszonyt (273.); de már a palmyriai háború kezdetén (270. őszén) parancsot adott *Dácia teljes kiürítésére* s lemondott Róma egyik legfontosabb tartományáról, mely azonnal meghódolt a gótoknak. Az utolsó cohorsokkal együtt vonult ki onnan a római állam eszméje; a dákok ivadékaiknak lelke nem forrt egybe a rómaiakéval; az állam nem volt egyúttal haza, a jólét nem volt szabadság, az engedelmisség nem volt szeretet. A barbárok nyílt, szabad, mezei élet után vágyakozva, a dákok és rómaiak városait romba dőlteni engedték. Folyók iszapja borította be a kolóniákat; fű, fa, bozót nőtt a törmelékek fölött, repkény és iszalag futotta be a szobrokat, oltárokat, koporsókat. Rómaiak és gótok közt a Duna lett a határ s magát

180. ábra. Probus (276—282.). (A nápolyi nemzeti múzeumban.)

Rómát a császár falak építésével védte betöréseik ellen. Személyesen győzött meg a rajnai és dunai határok állapotáról s már éppen a perzsák ellen akart indulni, mikor katonái, kik nemrégén még dalokban dicsőítették, Bizáncban meggyilkolták (275.). Azután a szenátustól kértek császárt. A szenátus, abban a reményben, hogy alkotmányos jelentőségét visszanyerheti, az öreg *Tacitust* (275—6.), a történetíró rokonát, választotta meg. Tacitus elismerte a szenátus törvényhozó jogát s megígérte, hogy befolyást enged neki a tisztviselők választására, a külügyi politikára, a hadüzenetre s a békekötésre is.

Utóda, *Probus* (276—282.) igen ridegnek találta Aurelianus abszolutizmusát. Már csak azért is emelte a tanács tekintélyét, mert a barbárokkal napirinden lévő küzdelmekben a katonai deszpotizmus veresége politikai bomlásra

vezethetne. Államférfiúi igyekezeteinek hadi sikerei adtak súlyt. Az alemannokat, gótokat, burgundokat, vandálokat, sarmatákat a Duna balpartjára szorította vissza. A Rajna és Duna közt rendbehozta a limest, magát Illyricum helyreállítójának nevezte s germánokat telepített római földekre, sőt a hadseregbe is szívesen befogadta őket. Legionáriusait béke idején sem engedte pihenni. A sirmiumi kertész fia velök ültette be szőlőkkel a szerémi hegyeket, amiknek termését a XVI. századig Magyarország legjobb borának tartották. Templomokat, bazilikákat, hídakat, töltéseket építtetett. Sirmium környékén akkor is vízlevezető csatornákat ásatott, mikor más légiók Carus testőrparancsnokot kiáltották ki császárnak. Mivel nem indult azonnal ellene, háborúra és zsákmányra vágyó katonái Sirmium alatt 282 októberében megölték. A szintén illyricumi *Carus* (282—283.) azonnal kiverte a Pannóniát pusztító sarmatákat és kvádokat s Ázsiában villámgyorsan visszahódította Mezopotámiát. Már a perzsák ellen készült, midőn az összeesküvő katonák megölték őt, majd fiát is, mert a békés Probus után nagyon kalandosnak tartották ázsiai hódító hadjárata tervét. A tiszték némi habozás után 284 szept. 17-én *Diocletianus* testőrezredest választották császárrá s őt, midőn Carus fiát, Carinust, a Duna és Morava (Margus) összefolyásánál legyőzte, a birodalomban mindenütt elismerték. Carinussal záródik Augustus principatusának a kora, mely összesen 62 uralkodót (néha csak uralkodni akarót) adott Rómának.

II. Diocletianus négyes császársága.

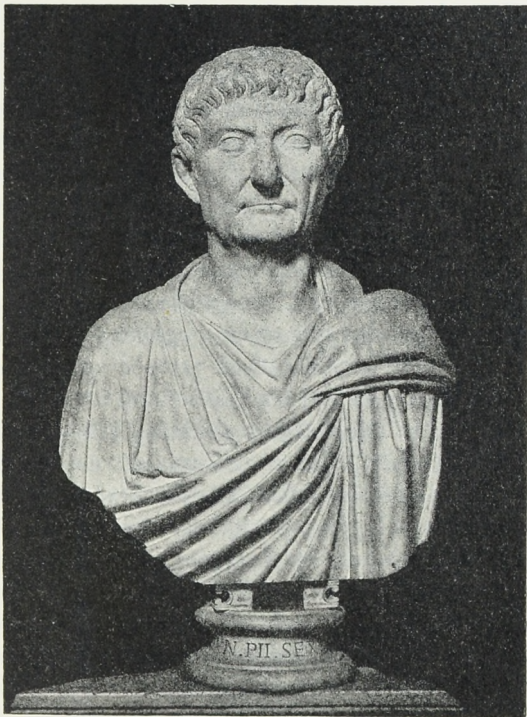
Diocletianus erős katonai monarchiát akart, olyan *önkényes uralmat*, melyet a lázadó légiók fejedelemgyilkosságai se korlátozhassanak. Katonai főparancsnokokká tehát legközelebbi rokonait és jó barátjait nevezte ki, akiknek lázadásától nem tarthatott. Megosztotta velük a főhatalom fényét, de gondjait és felelősségét is. Caesarnak, majd Augustusnak régi bajtársát, a sirmiumi *Maximianust* tette, kinek, paraszt létére, először is a kelta parasztokat kellett legyőznie, s ezzel Galliának külön császársággá alakulását megakadályoznia. Remélte, hogy a császári trónon épp úgy megférnek egymással, mint Spártában a két király, Karthagóban a két suffetus, a római köztársaságban a két konzul; Diocletianus volt a keleti, Maximianus a nyugati részek (partes Orientis et Occidentis) konzulja. Valóban tanulságos látvány, hogy Róma legönkényesebb uralkodója mennyivel szívesebben gondol a kipróbált köztársasági intézményre, mint a triumvirátus érdekszövetségére, mely a közügyet mind a két esetben személyes tekinteteknek áldozta fel. Azt a bizonytalanságot, melyet az egyéni önzésre alapított uralom okoz, Diocletianus elsősorban azzal akarta elhárítani, hogy megnevezte mindkettejük utódját; maga mellé Caius Galeriuszt tette, Maximianus mellé Constantius Chlorust rendelte Caesarul, mintegy helyettes császáru. Ennél a *négyes kollegiális uralomnál* jobban decentralizálni már valóban alig lehetett a főuralmat s a történelem nem ösmer példát, mely ennyire bevált volna. A négy császár, római felfogás szerint négy isten, egész Olympus volt együttvéve. Mamertinus hízelgése már 289-ben Diolectianust dicsőítette ez Olympus Jupitere gyanánt, ki mellett Maximianusnak csak Her-

cules szerepe jut. De ki tudhatta, nem kell-e ennek a Jupiternek is küzdenie a gigászok ellen? A régi istenek — Mamertinus szerint — nagyon hatalmasak lehettek, ha *ilyen emberek* tisztelték őket. Ezek az emberek különben szentségeseknek (sacratissimi), istenieknek (divini) és uraknak (domini) nevezték magukat, szolgálknak alattvalóikat, kik térdet hajtottak, mikor előttük — idáig szokatlanul — koronásan, a keleti zsarnokok uralkodói fényében jelentek meg. A császári quadriga gyeplője most még egy valódi Helios kezében volt, s egyelőre senki sem gondolt reá, mi lesz, ha egy tapasztalatlan Phaeton kezébe kerül. A görög Eumeniusszal (296.) többen gyönyörködtek Constantius Chlorus augustodunumi (autuni) térképében, mely ismét *egészen rómainak* mutatta a Föld »kerekségét«: Egyiptomban Diolectianus, Mauretaniában Maximianus, Perzsiában Galerius, Bataviában és Britanniában Constantius aratott győzelmeket. Armenia, Mezopotámia, a Tigrisen túl is öt szatrapia (Kurdisztán) s Európában Skótszág déli része növelte a birodalom terjedelmét.

A kettős császárság tehát honvédelmi szempontból bevált s a »zsarnokok« szinte köztársasági eredményeket tanúsítottak az egységes birodalom hatalma érdekeinek megóvásában, ha minden császár a maga nevében folytatta is háborúit.

A császárok a nekik kijelölt területen nemcsak a katonai, hanem a polgári hatalmat is teljes fölségjoggal gyakorolták.

Egyiknek határozata alól nem lehetett a másikhoz felebbezni, s a pénzügy, igazságszolgáltatás és közigazgatás úgy volt szétválasztva, mint egy duális monarchiában. A Caesarok földrajzilag, katonailag és politikailag szorosan megjelölt határok közt a maguk Augustusainak nevében gyakorolták hatalmukat. A birodalom tulajdonképpen *négy állam szövetségének* tekinthető. Képzelőerőnket kevéssé kell megfeszítnünk, hogy ebben azt az eszmét lássuk, mit a mai Német birodalom szerencsésebben valósított meg. Itt ugyan a négy királyság nem meríti ki az állam tagozatát, de viszonya a főhatalomhoz körülbelül ugyanaz, mi Rómában. A legnagyobb királyság feje egyúttal szintén az egész birodalom vezetője, csak hogy ez a vezetés nem csupán személyes tekinteteken alapul, mint Diocle-

181. ábra. Diocletianus. (Márvány mellszobor a capitoliumi múzeumban.)

tianus birodalmában, hanem magán az alkotmányon. Azonban erről s a szenátusról, mint birodalmi parlamentről, Diocletianus korlátlan uralmában szó sem lehetett. Róma szenátusa egyszerű városi tanácsa sülyedt, császári székhely pedig a főhadiszállás lett. Róma nem volt többé birodalmi fő- és székváros, ahogy ilyenről korunkban az osztrák-magyar monarchiában sem lehet szó. *Diocletianus*, mint a Kelet császára, a perzsa háborúk miatt jobbadán Nikomediában lakott, *Maximianus*, a Nyugat (Itália és Afrika) császára, az Alpokon túl lakó germán népek szemmeltartása végett Mediolanumban (Milanóban); Kelet Caesarja, *Galerius*, a Duna vonalát fenyegető gótokra stb. ügyelve Sirmiumban, Nyugat Caesarja, *Constantius*, a piktekhez közel, Eboracumban (Yorkban).

Négy udvar, négy császári sereg, négy polgári kormány természetesen nagyban emelte a katonák és hivatalnokok számát s vele a nép adóterhét, mely alól most már Itáliát sem vették ki. A birodalom a császárimádás követelésével s a keleti zsarnokság minden eszközével, 1200 császári törvénnyel, igyekezett az alattvalók katonás engedelmességét s vele a korlátlan monarchiát biztosítani. A római jog diadalát ülte; de kelleténél többre becsülte erejét, mikor az alattvalók lelkiismeretét is olyanformán akarta limitálni, mint pl. az élelmickek árát. Azzal, hogy Diocletianus oly sokféle valláson levő alattvalóit a hitben is egyesíteni óhajtotta, és a római államvallás fölvételére akarta valamennyit kényszeríteni, egyházpolitikai kavarodást okozott. Két évtized mulva már képtelenséggé tette a császárimádást, a monarchia egyik szemfényvesztő eszközét s a capitoliumi isteneket is megfosztotta attól a tisztelettől, melyben az állam Róma alapításától fogva részesítette őket. Ennek az átalakító mozgalomnak élére a *keresztények* nagyon is akaratlanul kerültek.

A császárimádást állami törvény parancsolta; de a törvényhozó maga a császár volt, ki saját imádását követelte. *Origenes* vele szemben bátran hivatkozhatott a természet jogára, az isteni törvényekre. Valóságos forradalomra s arra izgatta a keresztényeket, hogy ne engedelmeskedjenek a bálványimádást elrendelő barbár szkita törvényeknek. Amennyiben ezt vallásuk és lelkiismeretük tiltotta, helyesebb volt *Tertullianus* felfogása, hogy a méltatlan törvényt maga a törvényhozó változtassa meg. »A törvény tévedhet, mert emberek hozták s nem az égből esett le.« Erőszakot, igazságtalan hatalmaskodást, zsarnokságot gyakorol a császárság, ha a kereszténységet csak azért akarja kiirtani, mert neki úgy tetszik, s nem azért, mert igazságos okok következtében nem szabad léteznie. Azonban nemcsak létezett, hanem erősen terjedett is. Éppen terjedésével cáfolta meg az ellene emelt vádak nagy részét; pl. hogy nem akar harcolni a hazáért, holott a Garam mellett már Marcus Aurelius is egy keresztény légió vitézsége következtében győzött. A III. század zavarai közt, a régi-ben többé nem bízó lelkek az új hitben kerestek menedéket. A legelőkelőbb körökben hódított. Diocletianus felesége, leánya és sok főembere már keresztény volt. Templomuk szemben volt a nikomediai császári palotával, ahol tehát rég ösmerhették a harmadfélszázados hit lényegét. Jól tudták, hogy a városok lakosságának többsége, vagy legalább jelentékeny része, keresztény, hogy tehát ez az értelmiség vallása. Tudták, hogy a keresztény nem lelkesedik a pontifexek császárságáért, de még a teokratának is megadja azt a tiszteletet, ami poli-

tikai tekintetben megilleti. Galliában az ő munkájoknak tartották a parasztlázadást, de nem tagadhatták, hogy még azt is császárválasztással kezdték. A társadalom felforgatására való törekvéssel vádolták őket, de elismerték, hogy éhség, inség, pestis idején hitfeleiket az uralkodó vallás követőivel egyaránt segítik. Komolyan nem tarthatták veszedelmeseknek azokat a polgárokat, kik pontosan befizetik adójukat, katonáskodnak, a becsületesség, erkölcsösség mintaképei, s egyremásra állítják a templomokat, iskolákat, szegényházakat stb.

Azonban minden uralkodó vallás türelmetlen, sőt kegyetlen volt az ellene forduló áramlattal szemben. A római hatalom idáig már kilenc ízben fordult a kereszténység ellen; nem azért, mert külön vallás, hanem azért, mert hívőit az államvallásnak politikai ünnepein sem engedi megjelenni. Politikai ünnepen, pl. az államfő nevenapján, ma bármely hitfelekezetű ember vallásos aggodalmak nélkül jelenik meg abban a templomban, hová a hatóság hívja. Legfőbb hadura iránt való hódolatból a katona valláskülönbség nélkül tiszteleg, vagy letérdel, ha imához vezénylik. A császár szobra előtt való libatio a római keresztény polgártól vagy katonától mindezeknél többet követelt; de nem sokkal többet, mint midőn ma a felekezetek saját templomaikban imádkoznak az államfőért, még akkor is, ha ez — mint pl. a szultán vagy a cár — egyúttal egy másik vallás feje. Diocletianus szintén császár és pontifex maximus, az állam és egyház feje volt egy személyben.

Őszintén hitt az istenekben, sőt a haruspexnek is elhitte, hogy háborúba induló légioinak győzelmét az állat beleiből azért nem jósolhatta meg, mert hitetlenek voltak jelen az áldozatnál. S ha a patricius valaha mint hitelment gyűlölhette a plebeiust, patriciusok és plebeiusok ivadékai hasonló okból most miért ne gyűlölhették volna a keresztényt? Gúnymosolyuk vagy imájuk megsemmisítette az áldozat értékét s kihívásnak látszott nemcsak az istennel, hanem az állammal szemben is.

A capitolumi istenek papjai vallásgyűlöletből, befolyásuk és jövedelmeik csökkenése miatt, a tábornokok pedig azért izgattak a keresztények ellen, mert a császár szobra előtt követelt libatio elmulasztásában a katonai eskü megtagadását, a fejedelem megsértését látták. A lelkiismeret szabadsága ellen ekként szövetkező *papság és katonaság* egyszerre csak tényezőnek ismerte el a *közüvéleményt*, amelyet rendes körülmények közt kárhózatossnak tartott. A tudatlan vagy vakbuzgó nép nevében terjesztette elő követeléseit, melyeknek szószóelője Kelet Caesarja, a császár veje, Mezopotámia visszahódítója, Galerius lett. Dáciai származású anyja nevelte bele a vakbuzgóságot s ez vitte reá, hogy a birodalom belső nyugalma érdekében a kereszténységnek mint forradalmi elemnek kiirtását javasolja. A mozgalom irányát a nikomediai templom lerombolásával adta meg (303. febr. 23.), s ezzel a császári család és az udvar keresztény tagjait politikai befolyásuktól azonnal megfosztotta. Másnap, a termináliák ünnepén, már megjelent Diocletianus rendelete, mely eltiltotta a keresztények istentiszteletét és minden gyülekezését. Meghagyta szent könyveik elégetését, templomaik lerontását; elrendelte, hogy azt, aki a császár szobra előtt nem áldozik, a hadseregből kitalázzák és hivatalától, polgári jogaitól megfossszák. Mikor

azután a nikomediai császári palota ismételve kigyulladt, a gyujtogatással a keresztényeket gyanúsították. Diocletianus most már mint lázadókkal bánt velök és a *manichaeusok*kal, kiknek felekezetét a perzsa Mani a zend, keresztény és buddhista tanítások egyeztetése alapján kevéssel azelőtt alapította. A császár elfogatta a keresztény papokat s meghagyta, hogy minden keresztényt római áldozásra kényszerítsenek. Sajat feleségével és leányával szemben sem tett kivételt. Börtönbe csukatta *Szent Miklóst* (a gyermekek »Mikulás«-át), kivégeztette (303. ápr. 23.) *Szent Györgyöt*, ki a legenda szerint megölte az Aja királyleányt őrző sárkányt s azért — de a Julianus idejében kivégzett György alexandriai patriarcha alakjával összezavarva, — a középkorban mint a lovagiasság mintaképét dicsőítették. A többi uralkodó közül Constantius beérte a könyvek elkobzásával, a templomok bezárásával; azonban Maximianus és Galerius nem ismert irgalmat. Probus pannóniai helytartó sok kínzás után lefejeztette *Szent Irenaeus* sirmiumi püspököt és testét a Száva egyik mellékvízába dobatta. A magyarok róla utóbb Szent-Irénének (Szent-Erenyének) nevezték Sirmiumot, hol kivüle még negyvenen szenvedtek vértanúságot; pl. az a négy szobrász, aki nem akarta kifaragni Aesculapius szobrát s ezzel elárulta keresztény voltát. A reneszánsz óta a művészet nem ilyen aggodalmas; a mitológiai istenek szobrai keresztények, a Szentháromság szobrát zsidók is öntik, vésik, amit nem tehetnek anélkül, hogy az eszmében el ne mélyedjenek, az eszméért ne lelkesedjenek.

III. Nagy Constantinus egységes keresztény monarchiája.

Diocletianust 304. dec. 13-án szélütés érte. Bénasága miatt sem akart fele útján megállani. Galerius főcsászárnak nevezvén ki, ő maga lemondott és (Constantius javára) Maximianust is lemondatta. De mivel az elsőszülöttség rendje szerint való örökléstől nem várt jeles utódokat, Constantius legöregebb fia (Constantinus) és Maximianus fia (Maxentius) helyett Galerius unokaöccseit, Severust és Maximinust nevezte ki Caesaroknak, trónörökösöknek.

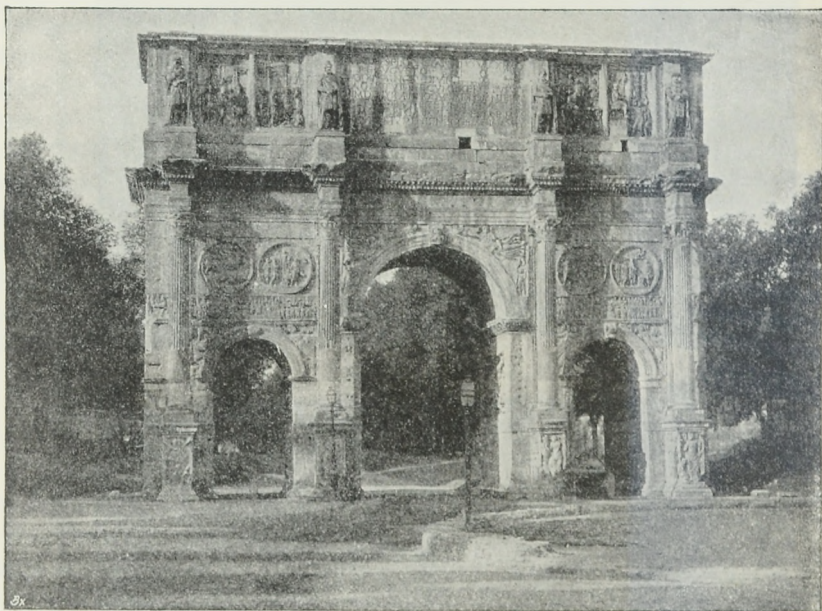
Galerius főcsászársága a keresztények üldözésének folytatását, a fiúk mellőzése pedig a polgárháború kitörését jelentette. Alig halt meg (306. július 25.) Constantius, a hadsereg Constantinust, majd Maxentiust is Caesaroknak kiáltotta ki. Most már az öreg Maximianus Severustól, Galerius unokaöccsétől, szintén visszafoglalta régi méltóságát, Severust elűzte, Constantinust császárrá tette. Galerius hadat indított mindhármuk ellen, 307. november 11-én azonban a carnuntumi találkozón kibékült velök. Megjelent ottan Diocletianus is, aki pedig a meghívásra azt izente, hogy nem háborgatná, ha látnák azt a káposztát, ami salonai kertjében termett. A kongresszus a négyes császárság rendezésén kívül *egyházpolitikával* is foglalkozott. Kapkodását az mutatja legjobban, hogy a római istenek és Jézus vallása közt mintegy kivezető utat keresve, a keleti *Mithrát* nyilvánította a birodalom védőistenének és elrendelte, hogy szentélyeit állítsák helyre. Diocletianus nyugodtan tért haza. Maximianus letette, de csakhamar harmadszor is fölvette a császári címet, melytől pár év múlva (310.) életével egyik veje fosztotta meg, hogy örökös fondorlataitól mind-

182. ábra. A heddernheimi Mithra-emplék. (A wiesbadeni múzeumban.)

örökre szabaduljon. Galerius, Constantinus és Licinius (Severus utódja), hogy a polgárháborúnak véget vessenek, 311. április 30-án *vallástürelmet* ígértek a keresztényeknek és, csupán az állam rendjéhez való alkalmazkodásra intvén őket, *megszüntették a keresztények tizedik és utolsó üldözését*.

Galerius halála (311. május 5.) után Licinius és Constantinus egyenesen szövetkeztek Maxentius ellen, ki a római szenátust tekintélye s az egységes birodalom helyreállításával keesgettette. Constantinus Róma ellen indult, ami az elhanyagolt fővárossal szemben sem látszott kisebb merészségnek, mint, dicsősége tetőpontján, a Julius Caesaré. Seregének nagy része keresztényekből állott, kik már apjának is szívesen szolgáltak, mert türelmet, sőt védelmet

183. ábra. Nagy Constantinus diadalíve Rómában.

találtak udvarában. A capitoliumi istenek székhelye ellen indulva, el lehet képzelni, milyen megindulás vett rajtuk erőt, mikor fényes délben keresztalakú sugárkévéit láttak a nap körül. Olyas természeti tűnemény volt ez, mint amelyet hazánkban Sátoraljaújhelyen 1901. januáriusában észleltek, midőn a telt holdnak szabályosan kilövelő négy sugárkévéje hatalmas, fénylő keresztet rajzolt az ég boltozatára. »Ezzel győzz!» Τοῦτο νῖκα! intette a császárt a tűnemény felirata, vagy talán saját helyes ösztöne. Másnap már sasok helyett kereszt zászlókkal (labarumokkal) vezette hadait. Rajongó keresztényei okt. 28-án Róma alatt a *Pons Milvi* snál (Ponte Molle) fényes diadalt arattak Maxentiuson. A szenátus *Constantinust* nyilvánította főcsászárnak, ki most jobbában a kereszttel festette le magát. 313. januáriusában, Liciniussal egyetértve, az államvallással egyenlő jogot engedett a keresztényeknek, amit ezek azzal háláltak meg, hogy Maximinuson döntő győzelemhez segítették (április 30.).

Diocletianus a saloni márványpalotának remeteségéből is szívesen osztogatott utódjainak politikai tanácsokat. Most belátta, hogy azok többé senkinek

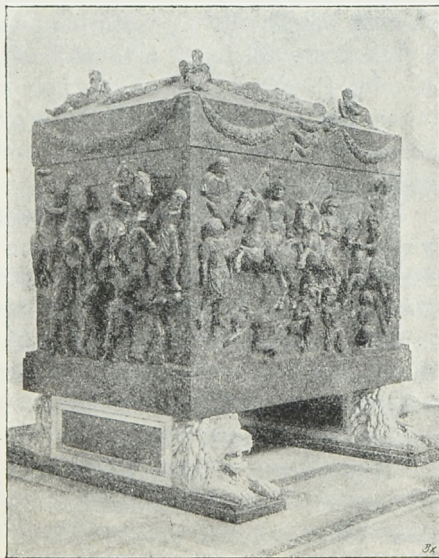

184. ábra. Nagy Constantinus és családja.

sem kellenek. Kormányrendszere és egyházpolitikája megbukott s a kettőnek romjain a *keresztény római császárság* kezdett fölépülni. — Politikájával együtt még abban az esztendőben eltemették a saloni mauzoleumban, amelyet ezer esztendő múlva Mária és Erzsébet magyar királynék keresztény templommá alakítottak át, hogy a keresztények üldözőjének sírja fölött miséket olvassanak. Koporsója a spalatói múzeumba került. Alkotásai

közüleg legmaradandóbb a legesekélyebb lett: az a vízvezeték, amely I. Ferenc József gondosságából helyreállítva, a régi mederben látja el itallal a saloniakat. Minden egyéb intézkedése nyomtalanul tűnt el, mint karsztos hazája dolináiban a bűvópatak. S ő volt az utolsó császár, kit a gyászoló szenátus az istenek sorába emelt; ebbe a túlzásba nem eshetett többé sem a nemzeti kegyelet, sem a szolgai hízélgés. Cibalae (a szerémségi Vinkovce) közelében 314. okt. 8. Constantinus legyőzte Liciniust is, ki Maximianus örökségét követelte. Nemcsak Pannóniát és a középső Duna mellett levő tartományokat vette el tőle, hanem utóbb az uralkodástól és életétől is megfosztotta.

Abban az esztendőben, amelyben a római birodalmat saját uralkodása alatt egyesítette, pontifex maximus léte már elnökkölt a keresztényeknek Nikeában tartott első zsinatán, melyen 318 püspök vett részt. A zsinat kárhoztatta *Arius tanítását*. Arius szerint csak az Atyaisten van öröktől fogva; ő az egyetlen teremtetlen (ἀγένετος) lény; a Fiú az Atya teremtménye (ποίημα), de minden teremtmény közt az első és a legnemesebb. Nagy tökéletessége miatt fogadta fiává az Isten

185. ábra. Szent Ilona porfir-sarkophagosa Constantinus diadalmenetével. (A vatikáni múzeumban.)

és őt Igének, λόγος-nak nevezte, de mivel természetök különbözik, maga alá rendelte. Ez a felfogás eléggé megfelelt az államban az Augustus és Caesar közt való viszonynak, de a zsinat Anastasios indítványára hitvallást tett, hogy Jézus az Atyával egytermészetű (ὁμοούσιος), valóságos Isten; mire a császár egyelőre számkivetette Ariust. Mindenképpen pártolta, a levéltárakba is beengedte Eusebius caesareai püspököt, ki először írta meg a diadalmas keresztény egyház történelmét és magának Constantinusnak életét, melyben őt a kereszténység győztes hőse gyanánt dicsőíti.

Pénzein a napisten képe mellett most már Krisztus monogrammját is feltüntette s megengedte anyjának, Ilona császárnénak, hogy Jeruzsálemben fényes templomot építtessen azon a helyen, hol a szent keresztet földalálták (326. szept. 24.?). Ő maga csak halálos ágyán (337.) vette föl a kereszténységet, de akkor sem Athanasios, hanem a diadallal hazatérő Arius szellemében.

Abban a pillanatban, melyben — merőben politikai tekintetből — *a kereszténységet a római vallással egyenlőjogúvá tette*, elvetette azt a vallásos alapot, melyen az állam Romulus óta nyugodott. Az egyelőre felekezet nélküli birodalomnak szervezete sem maradhatott a régi. Constantinus, hogy minden hagyománnyal szakítson, az istenek városából, Rómából, arra a földre ment, amelynek görög népségét az új-platonizmus jobban előkészítette a kereszténységre. Ő maga tette le 326. nov. 4-én *Bizanc*-nak, a róla most már Constantino-polisnak nevezett új fő- és székváros alapját. Ő valószínűleg tehát meg Augustus tervét, hogy a fővárosnak a három földrész találkozásához közelebb kell feküdnie. Ebből a fővárosból a birodalom istenei már kiszorultak és csak keresztény templomok épülhettek benne. Az új főváros fórumai, köz- és magánépületei, műkincsei nem ezredév, hanem hat rövid esztendő alkotásai; a város szenátusa is csak most keletkezett. Új volt itten minden s legújabb az arany mértföldmutató, melytől mostantól fogva a távolságokat számították. Csakhamar annyi lakosa volt mint Rómának, amennyi a hely rendkívül kedvező földrajzi fekvése mellett sem lett volna, ha a fejedelmi kegy elkerüli. De nem lehetett caput mundi mint az »urbs«, hanem csak caput dominii; mert a birodalom most már a császár jószágá, uradalma volt.

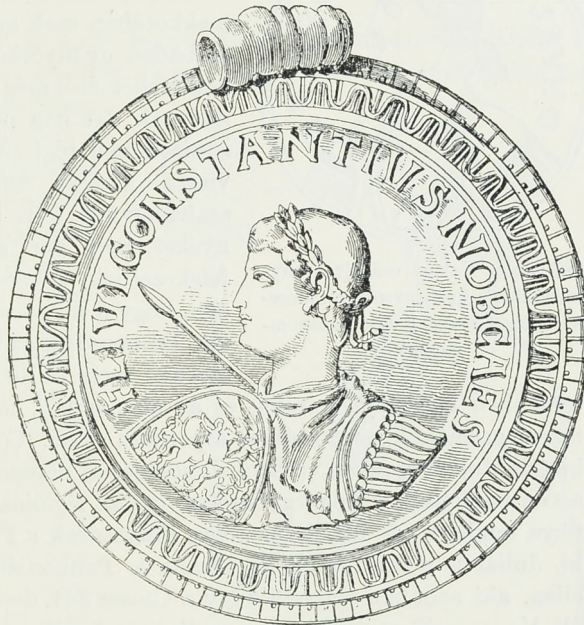
Diocletianus négy császárságából négy *praefectura* lett: mindegyiknek élén egy-egy praefectus praetorióval, mint polgári helytartóval. A 13 dioecesis vicariusok vagy comesek, a 116 tartományt rectorok, praesesek vagy proconsularisok igazgatták. Mellettök valóságos hivatalnok-nemesség alakult, minden rangosztályban külön címekkel. A császári család tagjai fenségesek (nobilissimi), a többiek fokontint illustrisok, spectabilisok, clarissimusok stb. voltak. A címkórságot, bürokratizmust, bizantinizmust a vénülő ókor, különösen pedig Constantinus hagyta ránk örökölni.

A *polgárság és katonaság közt* is ő emelte az első nagy elválasztó falat. Zárt testületté tette a katonaságot. Egy légióból négyet alakított, a tiszteknek számát tehát nagyban emelte. Német és más idegen zsoldosokat osztott be a római csapatok közé, az egész védőerőt mezei hadakra és helyőrségekre különítette el s megszüntette a régibb, veszedelmes testőrséget. A közigazgatás és hadsereg óriási költségeit részben új adókkal fedezte. 312. szept. 1. kezdte az

első indictiót, vagyis a földadó helyesebb kivetése miatt az *első kataszteri becslést*, amit azután tizenötévenként kellett ismételni. Az időszámításban egy indictio 15 évi időközt jelentett.

Általában véve valódi kényúr volt, aki saját családja tagjait is kíméletlenül kivégeztette, ha politikája vagy szeszélye úgy hozta magával. Annál meglepőbb, hogy alig állította helyre az egyeduralmat, végrendeletében három fia és két unokaöccse kedvéért ismét öt *császárságra* szakította szét a birodalmat. Halálos ágyán tehát a monarchiát épp úgy megtagadta, mint ősei hitét. Teljesen szakított nemzete hagyományaival, midőn nyugatról keletre helyezte át az állam súlypontját, ahol a római-nak göröggé, a pogánynak kereszténnyé kellett lennie. *Lactantius*, »a keresztény Cicero«, a kereszténység védelmére írt és a császárnak ajánlott könyvében már két évtizeddel azelőtt megjósolta, hogy a római nép, a világ eddigi vezére, elpusztul a föld színéről. A birodalom Keleten alakul újjá, a Nyugat tönkremegy. Borzasztó, eszeveszett idő következik, melyben az élet senkinek sem lesz kedves!

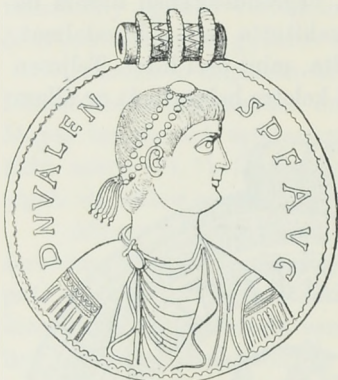
Alig temették el a császárt, a katonaság kijelentette, hogy a három fiúnak osztatlanul kell uralkodnia a birodalmon. Rokonaikat, a beteges Gallusnak és a gyermekifjú Julianusnak kivételével, kivégezték. Ez volt a *keresztény monarchia* vérkeresztisége. A három testvér ezek után olyképp osztozott a birodalom kormányán, hogy a 21 éves II. Constantinus Galliát, Hispaniát és Britanniát, a 20 éves II. Constantius Constantinopolisszal Ázsiát és Egyiptomot, a 27 éves Constans pedig Afrikát és Rómával Európa középső részét (tehát Pannóniát is) nyerte. A határvillongások miatt kitört háború Aquileiánál Constantinus leveretésével és halálával végződött. Tíz esztendő múlva *Magnentius* praefectus praetoriót a lázadó galliai sereg frank (germán) létére császárrá kiáltotta ki. Testvére gyilkosát azonban Constantius Mursa (Eszék) mellett döntő csatában megverte s öngyilkosságra kényszerítette.

186. ábra. II. Constantinus aranymedaillonja a szilágysomlyói kincsleletből. (A wieni udv. múzeumban.)

IV. Julianus pogány monarchiaja.

Constantius 356. nov. 6. *Julianust* (a megölt Gallus öccsét), egyetlen rokonát tette az egyesített birodalom trónörökösévé; hugával, Helenával összeházasította és Galliába küldte. Az a palota, melyet Lutetia Parisiorumban az

187. ábra. Valens császár arany-medallionja a szilágysomlyói kincsleletből. (A wieni udv. múzeumban.)

ifjú pár építtetett magának, Páris legrégebbi épülete s frigidariuma — hideg fürdője — a Cluny-múzeum legmeghatóbb terme. Julianus ott álló szobra Páris forradalmi szellemének első megtestesítése. A Caesar, akit papnak neveltek s aki gyermekkorában csak az evangéliumot olvashatta, itt szabadon gyönyörködött a klasszikusokban, kiknek szellemétől még athéni tanulmányainak idején is óvták. Itt írta politikai könyveit, melyekben a birodalom régi erkölcsét és egységét követelte vissza. Marcus Aureliust óhajtotta vissza, aki szabadelvűen fejté tovább a klasszikus intézményeket, nem veri a birodalmat egy provinciális felekezetnek, a kereszténységnek békóiba s megérti, hogy ő maga sem úr, mert a törvények alatt áll. De nemcsak az elméletek embere volt. Mintaszerűvé tette Gallia kormányát s amellett szeren-

cséebben harcolt a frankok és az alemannok, mint maga a császár a dunamenti germánok, sarmaták és a perzsák ellen. Constantius oly féltékenységgel kísérte Julianus növekvő hadi dicsőségét és népszerűségét, mint egykor Tiberius a Germanicusét, s hogy gyöngítse, galliai légióinak nagy részét a perzsa csatatérre rendelte. A légiók azonban föllázadtak s Párisban császárnak kiáltották ki. Julianus a Szajrán föl, a Dunán le Pannónián keresztül indult nagybátyja ellen, aki azonban meghalt s így a Caesar 361. december 11-én csata nélkül mint általában elősmert császár vonulhatott be Constantinopolisba.

Róma első görög császára egészen a hellén világban élt. A római és a keresztény felfogással egyaránt szakítva, görög műveltséggel akarta újjáteremteni birodalmát. De a görögök is mosolyogtak, midőn az új-platonizmus híve taurobolionnal (bikavéráldozattal) lemosta magáról a keresztséget és mint pontifex maximus áldozott az isteneknek. Hekatombákkal hódolt nekik, becsukott templomaikat kinyitatta, a romladozókat kijavíttatta. Megkövetelte a papoktól, hogy a keresztények módjára iskolákban és egyházi beszédekben magyarázzák meg a híveknek a mitológia titkait, a vallás szellemét; hittanra tanítsák, erkölcsre, emberies érzületre szoktassák a népet. Szervezni akarta a hierarchiát, hogy az istenek külső tiszteletét a kételkedések idején is rendületlenül fenntartsa. De a császárimádást nem követelte; az alattvalók hűségét elsősorban politikai eszközökkel akarta biztosítani.

Általános vallásszabadságot hirdetett. A zsidókat azzal nyerte meg, hogy lépéseket tett Salamon jeruzsálemi templomának helyreállítására. A lelkiösmeret szabadsága nevében minden keresztény felekezetnek megengedte tanításaik

terjesztését, talán már azért is, hogy megbontsa a katolikus (egyetemes) egyház összetartását. Az ariánusok különben egymás közt is torzsalkodtak; kibékítésökön három sirmiumi zsinat hiában fáradozott (351., 357., 359.). Köztük és a katolikusok közt a riminii zsinat (359.) óta az volt a főkülönbség, hogy ezek a Fiút az Atyával egy természetűnek (ὁμοούσιος), ők pedig csak hasonlónak (ὁμοιούσιος) mondták. Madách Ádámját Tankréd helyett Julianusnak is híhatták volna, midőn a halni kész hitvallók láttára fölkiált :

»Hát egy *i* miatt is
Mehetni ily elszántan a halálba?
Mi akkor a magasztos, nagyszerű?!«

Sivárnak, az államra és az emberiségre nézve haszontalannak találta a remetéket s a szerzetesek életét, amelyet *Szent Antal* (250—356.) és *Pachomius* (292—348.) éppen az ő századában szervezett. Szíriában, Thebais körül s általán a Saharának Egyiptomhoz tartozó oázisain ezer meg ezer remete böjtölt és imádkozott. Kibujdostak a világból, hogy semmi közük se legyen az erőszakos államhoz, a romlott társadalomhoz. A császár, ki különben maga is rendkívül mértékletes és egyszerű ember volt, olyan rendelettel felelt, amely rövid időn kizárta volna a keresztényeket a római államból és társadalomból. Iskoláikban eltiltotta a klasszikusok olvasását, már csak azért is, hogy fejtegetéseik közben alkalmuk ne nyíljon a pogány világnézet kigúnyolására. A retorika, grammatika és az orvosi tudományok tanítását szintén a klasszikus iskolák fentartott tárgyai közé sorolta, de hallgatásukat ott, hol a klasszikus fogást biztosítva látta, a keresztényeknek is megengedte. A császár, ékes attikai nyelven, maga is írt könyveket; de azok számára, kik Máté és Lukács evangéliumának stílusát kedvelik, fölöslegesnek tartott minden klasszikus tanulmányt. Érthető, hogy mivel a régi hitet ismét államvallássá tette, szívesebben alkalmazta annak híveit mint a keresztényeket. A papok személyének sérthetetlenségét s a püs-

188. ábra. Nagy Theodosius. (A madridi múzeumban levő ezüst pajzsáról.)

189. ábra. Római iskola.

pökök bíraskodása jogát megszüntette. Nyíltan sohasem üldözte őket, mert, saját megjegyzése szerint, az üldözések mindenkor új híveket szereztek nekik s mert a hitből senkit sem lehet úgy kigyógyítani, mint a betegségből. Erélyesen már csak azért sem lépett föl, mert a rajongókkal szemben igen is közönyöseknak, sőt hitetleneknek találta a pogányokat. A keresztények hitehagyottnak (apostatának) nevezték, de Constantinus egyházának ellenségét nem vádolhatták véres üldözésekről, mint nálunk Szent István egyházának felforgatóit. Constantinustól Julianusig a kereszténység a római birodalomban még annyi ideig sem virágzott, mint hazánkban Szent István koronázásától I. Endre behívásáig. Amott katonája, emitt vezére nem volt a mozgalomnak, mely a nemzeti hagyományok nevében indult meg az új hit s a vele járó intézmények ellen. Amott a császár filozófus nyugalma gátolta, emitt a tömeg szenvedelme követelte a vérengzést; de az idők szellemét nem lehetett föltartóztatni sem tollal, sem karddal, minthogy a többség nem hitt már a régi istenekben, kik »kövekké dermedeztek, elporlanak«. Másfél esztendei uralkodás után, a perzsák ellen vívott dicső csatáiban, Julianus 363. június 26-án abban a tudatban halt meg, hogy »győzött a galilaeai«.

V. Nyugat- és Kelet-Róma különválása.

Julianus maga sem az öröklésen, hanem a választáson alapuló császárságnak volt híve; Constantinus családja vele különben is kihalt. Hadai a singidunumi (nándorfehérvári) *Jovianust* kiáltották ki császárnak. Ebben a választásban az a legfontosabb, hogy *Jovianus keresztény volt*, aki azt a sereget, amelyet Julianus a pogányvilágnak Indiáig való terjesztésére lelkesített, minden hódításról lemondva, kereszties zászlók alatt vezette haza. Otthon vallásszabadságot hirdetett a pogányoknak, de megszüntette Julianusnak a kereszténységet sértő rendeleteit. Buzgó keresztény volt utódja, a pannóniai (cibalaei) *Valentinianus* is (364—375.), aki 364. szeptember 11-én újabb törvénnyel biztosította a vallásszabadságot, csak a babonaterjesztő mágusokat fenyegetvén halállal. A régi hit követőit először ő nevezte *paganusok*-nak (pogányoknak), pusztai

vagy paraszthitűeknek, mert követői már jóformán csak a nép között akadtak. Elfogultabb volt öccse, *Valens*, ki semmit sem adott Themistiosnak a vallástürelemről hozzá intézett szép beszédére. Valenset (364—378.) bátyja azért vette maga mellé, mert a katonaság a Kelet (Oriens) védelmére föltétlenül szükségesnek tartott egy kisebbbrangú császárt. *A birodalom tehát már 364-ben egy Keleti s egy Nyugati Rómára szakadt.* A singidunum-sirmiumi derékszög tartozéka (lásd 358. old.) érdekelte ezentúl a birodalom politikusait, kik a monarchia súlypontját a gót és perzsa háborúk veszedelme miatt teljes joggal keresték *Keleten*. A két uralkodó (a vallást kivéve) közös elvek alapján, de egymástól függetlenül akarta biztosítani a neki jutott részt. Gótokat, szászokat, alemannokat telepítettek az elpusztult vidékekre s befogadták őket a légiókba is. Valentinianus a Rajnát és a Dunát nemcsak a római parton, hanem helyenként az ellenség földjén is sáncokkal, castrumokkal igyekezett biztosítani. Egy ilyen túlkapását és királyuk megöletését a kvádok azzal törölték meg, hogy elárasztották (374.) a Dunántúlt, két légiót megszalasztottak és egészen Sirmiumig portyáztak. Valentinianus a következő évben Aquincum felől tört reájok s bosszút állt rajtuk; Bregetioban (Ő-Szönyben) a kvádok békét kértek tőle, de oly hetykén, hogy a császár felindulásában hirtelen meghalt (375. nov. 17.). Utódául a legiók egy része idősebb fiát, Gratianust, másik része Aquincumban a csak négyéves II. Valentinianust kiáltották ki. A gyermeknek oly tűzzel ajánlották életüket és véréket, mint tizennegyedfél század mulva a magyarok egy másik nőnek, Mária Teréziának. Az aquincumi császárválasztás egyúttal az utolsó adat, mely e város rómaiságát bizonyítja. Pár év mulva már *húnok* lovainak acélkörmei csattogtak az utcák kövezetén.

A *húnok* leghatalmasabb királyuknak, Mau-Tun-nak, halála után félezredévvél leigázták az alán, vagyis antsai népet (355?), Európába nyomultak s már 373-ban legyőzték a Volga és Dnjeper közt kalandozó *keleti gótokat*. A germánokkal való első összeütközésük mindmaig lehetlenné tette délkeleti Európában a germánok államalapító kísérletét s öngyilkosságba kergette a keleti gótok ősz királyát, *Ermanrich*-et, aki ellen a finn-ugorok és szlávok is fegyvert ragadtak. A *nyugati gótok* egy része (375.) a pogány *Athalarich* vezetése alatt Dáciában készült függetlensége megvédésére. A másik rész a keresztény *Fridigern* király és apostola, a bibliafordító *Ulfil*a, biztatásár arómai földön az aldunai Moesiában keresett menedéket.

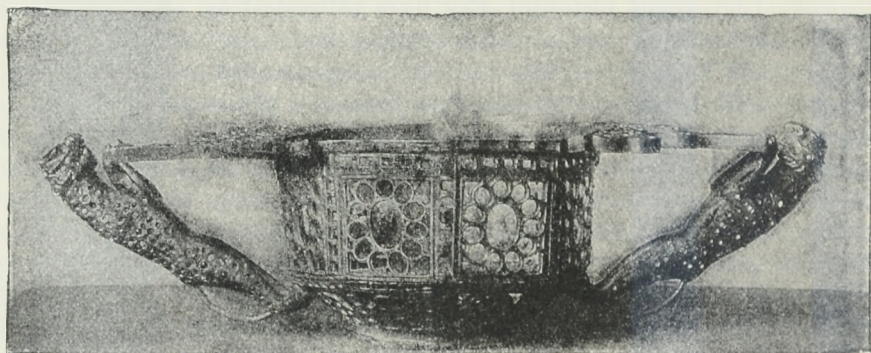
A kért szállást a gótok az Antiochiában elfoglalt Valenstől (376.) csak súlyos feltételek mellett nyerték meg. Arianusokká kellett lenniök s fegyvereiket le kellett tenniök.

190. ábra. Krásznai aranyrud.

Gyermekeiket kezesekül adták Kis-Ázsiába s a legközelebbi aratásig minden élelmi szert szabott áron kellett vásárolniok. A 200.000 férfi azonban, a végvidék tisztjeit megvesztegetvén, megtartotta fegyverét és a zsaroló hivatalnokok miatt elkeseredve, csakhamar diadalmasan forgatta egészen a Balkánig sőt Hadrianopolisig (Drinápolyig). Valens meglepetve sietett haza Ázsiából. 378. augusztus 9-én Hadrianopolisnál csatát veszített s futás közben odaégett egy kunyhóba. Ezt az ütközetet, melyből csak három római tábornok menekült meg, Cannae-hoz hasonlították.

A nyugatiakkal segítségre későn érkező Gratianus a hispaniai Flavius *Theodosiust* (379—395.) Sirmiumban 379. januárius 19-én a keleti részek császárává fogadta. Sirmiumból aranyrúdakat küldött segélypénzképpen Athanarich nyugati gót királynak, aki azonban 381-ben — alkalmasint a húnok elől — oly sietve menekült hozzá, hogy ezt a mai háromszéki Krászna területén elrej-

191. ábra. Athanarich kincseiből. (Pietroszai lelet.)

tett kincsét sem vihette többé magával. Másfélezer esztendeig rejtegette a föld Szilágysomlyón azokat a becses műtárgyakat és érmekeket, amiket Valentinianus, Valens és Gratianus küldtek a gótoknak ajándékba. Az apahidaiak 1901-ben a gótok (az egyik feliraton meg is nevezett Omharus királyuk) ott felejtett remek aranykincsének rájuk eső részéből építették fel a szerény községházát. Romániában a pompás pietroszai lelet hirdeti a költözés sietős voltát. Frigigern halála s népe hódolása után Athanarich is mint szövetséges védelmezte a dunamenti római határokat. Alatheus és Safrach keleti góttjai és alánjai ugyanezen időkben, Mursa (Eszék) feldúlása után, szintén mint a rómaiak szövetségesei szállották meg Pannóniát. Pannónia nagy fia, Szent Jeromos szerint, széltében-hosszában zsarolja ezt a gót, szármáta, kvád, alán, hún, vandal és markomán. Egyik sem kegyelmez az egyház szolgáinak és az apácáknak; lerombolja a templomokat, kidobja a vértanúk tetemeit s az oltárhoz köti lovaikat.

II. Valentinianus gyámját, *Gratianust*, *Magnus Maximus* (383.), ezt pedig véres csaták után *Theodosius* ölte meg (388.) s a frank *Arbogasta* bízta az ifjú császár védelmét. Keleten is elfojtotta a lázongásokat. Elnyomta

az alexandriaiak és antiochiaiak felkelését és halomra gyilkoltatta a thessalonikaiakat. *Szent Ambrus* milanói püspök ezek miatt csak hosszas vezeklés után bocsátotta be a templomba s nem engedte meg, hogy trónja tovább is ott álljon a kórusban. A rómaiaknak nem tetszett a papság hatalma előtt való megalázkodás, különösen pedig a pogányság eltiltása.

Lelkesedéssel csatlakoztak *Arbogast*hoz, midőn ez *Valentinianust* megölette s a pogány *Eugeniust* kiáltotta ki császárnak. A merész germán Nyugatot a római hit helyreállításával és a frankok, alemannok szövetségével független birodalom akarta átalakítani. A római kereszténység és a római pogányság a csatamezőn *Aquileiától* nem messzire 394. szeptember 5-én találkozott utoljára. A pogányok császára, *Eugenius*, bemutatván áldozatát *Victoria* oltárán, »a győzhetetlen *Hercules*« lobogójával vonult a harcba. A keresztények császára, *Theodosius*, *Krisztus* nevét íratta zászlajára s mint hajdan Nagy *Constantinus*, ő is »ebben a jelben győzött«. Azonnal eltiltotta a pogány vallás követését. Mostantól fogva tehát a görögök sem számítottak többé olyimpiások szerint s a következő esztendőben *Pheidias* olyimpiai *Zeuse* mint múzeumi tárgy került *Constantinopolis*ba. A *capitoliumi* istenek templomait bezárták s a vakbuzgó tömeg sok helyütt szeszűzta az istenek szobrait, lerombolta templomaikat, a képzőművészet remek alkotásait. A császár kérlelhetetlenül üldözte az arianusokat, hogy uralkodó vallássá, a birodalom egységének egyik erősebb eszközévé tegye a *katholicizmust*. Türelmetlenebbül védelmezte mint ősei a pogányságot. Vallásos ügyekben a pápát (*Damasust*) tette egyedüli bírónak. Róma most lett igazán *keresztény monarchia*, s egész nagyságában most tűnt fel először a *pápaság*, melynek a római zsinat 386-ban a primátust is megadta, midőn valamennyi püspökválasztás megerősítésének jogával ruházta fel. A császár mindamellettnem maga állt az óhajtott egység útjába,

192. ábra. *Szent Ambrus* legrégibb ábrázolása. (Milanói mozaik.)

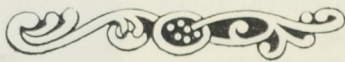
mikor mindenképpen gátolta, hogy az *egyház* igazgatásában a római püspökök Keleten is oly tekintélye legyen, mint amilyen már is volt Nyugaton. *Politikai* téren, apai gyöngédségből, azt a hibát követte el, hogy a birodalom kormányát megosztotta két fia közt. Keletet, a sirmiumi derékszöghöz tartozó

193. ábra. Arcadius.

részt, Constantinopolis székhelylyel, a 18 éves *Arcadius*, Nyugatot (a Pannóniára való igényekkel és Milano fővárossal együtt) a 11 éves *Honorius* kapta. A közös kormány élén, mint az egység képviselője, a császár veje állott. Abban a pillanatban azonban, a mikor Róma utolsó nagy császára Milanóban 395. jan. hó 17-én lehunyta szemeit, a birodalom mindörökre elvesztette egységét. Sokan, pl. a franciák, az ő sírjába zárják az ókort. Thebában, Athénben, Rómában csakugyan pókháló borította mostantól fogva az istenek szobrai; de ki tudhatta, nem jön-e valaki, hogy kihozza őket: a tiszta levegőre, ahol megtisztítja, lemossa: »az asszony könnyel és a férfi vérrrel«? Julianus nem oly régen halt meg s a szenátorok egy része még imádkozott a bezárt templomok előtt. Az ókor eredményeit Róma önmagába foglalta

össze s még hullámozott a nép a Forum Romanumon és a császárok fórumain. Hiába Constantinopolis, Mediolanum, vagy akár Augusta Treverorum (Trier) a császárok székvárosa: az ókor mégis csak akkor végződik, mikor »Róma ledől s rabigába görnyed«.

II. RÉSZ.

A KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

A NÉPVÁNDORLÁS KORA.

I. A barbárok.

Lebegő alak. (Pompejii freskó.)

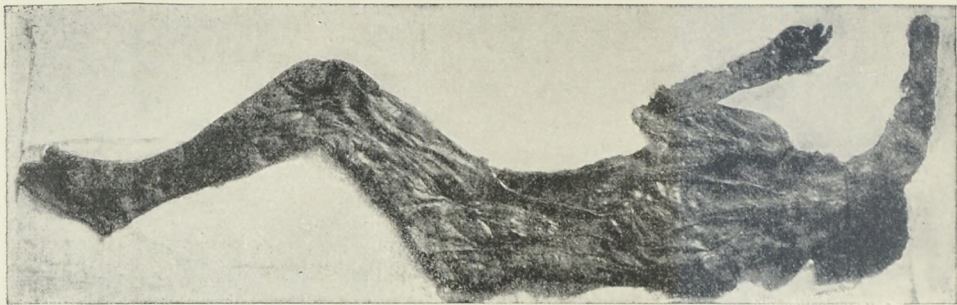
THEODOSIUSSZAL új idő kezdődött ; a *népvándorlás kora*. A történelem sok népvándorlásról beszél az őskortól fogva 1864-ig, midőn fél millió kaukázusi cserkesz Törökországban keresett hazát. Majdnem mindegyiket valamely turáni nép kimozdulásával hozza kapcsolatba ; de nem mindig állíthatja, hogy ez a műveletlen elemeknek a műveltekre való támadását jelenti. Hiszen pl. 375-ben, a népvándorlás kezdetén, a legyőzött keleti gótok éppen úgy barbárok voltak, mint a győztes húnok. Sőt ezek teljes erővel csak akkor jelentek meg a művelt Nyugaton, mikor ezt az előlük menekülő germánok már 60—70 esztendő óta irgalmatlanul pusztították.

Mindenesetre a húnok győzelmei okozták, hogy Róma ellen már Theodosius korában »feltámadott a tenger, a népek tengere«. Megjelentek azok a medvebőrös, barbár harcfiak, »kik üszköt vetnek fényes városokra, kiknek lova mult századok vetését tiporja el s istállót elhagyott templomfalak közt lel«. A római pogányság az aquileiai mezőn 394-ben halálos sebet kapott ; a germán, szláv és turáni pogányság azonban még századokon át fenyegette a győzelmes kereszténységet, melynek erejét a beöle támadt felekezetek is gyöngítették.

A császárság korabeli rómaiak a barbárok közül főképpen a germánok iránt érdeklődtek. Caesar és Tacitus jellemzései nyomán ösmerkedtek meg velök alaposabban. Személyes tapasztalatokat is szerezhettek, mert a germán csapatoknak római szolgálatban sem kellett feltétlenül szakítaniuk vallásos hagyományaikkal. Azok isteneinek körében sok olyat találhattak, ami őket a germánokkal közös árja származásukra figyelmeztethette.

194. ábra. Odin.

195. ábra. A lápban (moor) talált IV. századbeli germán holttest.

A gótok *Wodanja* (Wuotan, Odhin, Weda a többinél) olyanforma, mint az ő Jupiterök. Nem lehet egészen véletlen, hogy — a klasszikus árák tizenkét főistenének megfelelő módon — éppen tizenkét mellékneve volt. Varjak hoztak neki híreket a világ folyásáról s a mondában még a keresztes háborúk hőse, Barbarossa németrómai császár is ezeknek a varjaknak megjelenésétől várta ébredése idejét. *Donar* (Thorr), a villámlás és mennydörgés istene, mennyköveivel sújtja az óriásokat és a rossz szellemeket, záporral áldja meg az embereket. Ez a tulajdonsága Jupitert,

196. ábra. Életéért könyörgő germán.

a többi inkább Herculest juttatta a rómaiak eszébe, mint *Tyr* (Zio vagy Heru), a háború egykező istene, Marsot és Minervát. Fegyvertáncukat a germánok az ő tiszteletére járták. A sereget a németek — mint őt magát — Heerneke, a hadat hadunak nevezték s Attila hún királynak ajánlották fel a dél-oroszországi pusztaságon megtalált kardját. Úgy látszik, a gótok nemzeti büszkeségükben a győztes húnok dicsőségével is növelni akarták hadistenök fényét. *Wali* a gyógyítás, *Skeaf* (a hattyúlovag) a termékenység és gazdagság, *Uller* (Vuldor, Baldr) a tél, fia *Forasizzo* (»Vorsitzer«, elnök) az igazság, *Loki* a csalás, lopás, gyalázat istene, kit azért a keresztényvilágban ördögnek neveztek. Voltak istenasszonyaik is, az ú. n. Vanok. *Frigg*, Wodan felesége, a család angyala, *Freya* vagy Fria a szerelem pártfogója, *Ostara* a tavasz istennője.

EURÓPA A NÉPVÁNDORLÁS KORÁBAN.

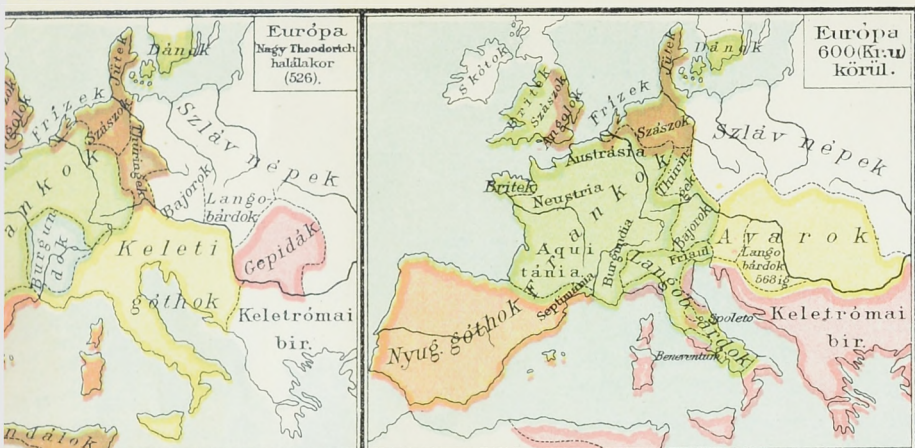

EURÓPA A NÉI

Műveltség könyvtára.

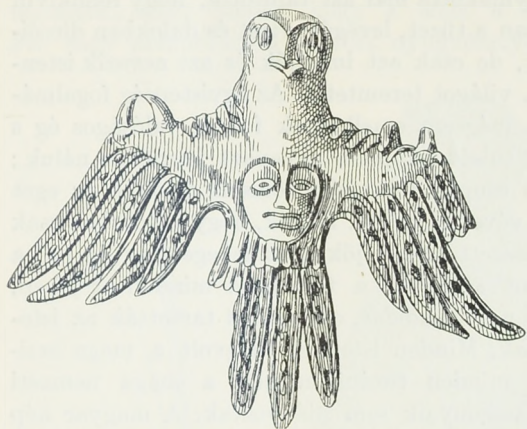
ORLÁS KORÁBAN.

az Athenaeum nyomása.

A három *Norn* a Párkákra emlékeztet. *Hela* (Hölle) a pokolban vagy alsóvilágban uralkodott. Beszéltek óriásokról (Riesen), sellőkről (Elfen), törpékről

197. ábra. Ugorföldi sírhalmokból előkerült vallásos ereklye.

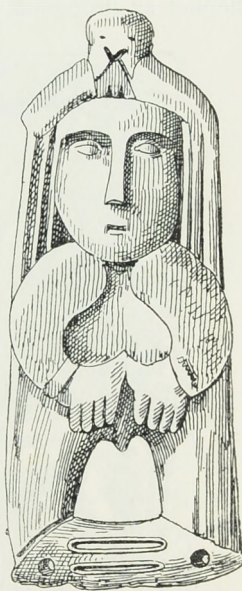
(Zwergen), a ház és tűzhely szellemeiről stb., sőt éppen a népvándorlás rejtelmes történetében szereplő hősökrol is (Siegfried, Dietrich, Parzival és fia Lohengrin). — Jövendőmondók, varázslók (különösen asszonyok, az ú. n. alrunák) terjesztették a bennük való hitet.

Még teljesebb az északi németek mitológiája, mely már a világ teremtéséről és végéről is bölcselkedett. Az északiak, mintha érezték volna, hogy festett égök nem tarthat örökké, megjövendölték a bálványistenek alkonyát (Götzendämmerung).

A régi istenek pusztulása után új világ keletkezik, melyben csak a jók és a hősök szellemei élnek. Az új világ a kereszténység lett, melyre a germánok, majd a normánok is áttértek. Hanem azért Seeland szigetén kilencvenként januárius 6-án még századok mulva is áldoztak embereket Helának, aratáskor pedig lovakat, bárányokat, kecskéket, gabonát, gyümölcsöt egyéb isteneiknek. Babonáiknak csak alakja változott, nem lényege; s a hét napjait részben még mostan is ősi isteneikről nevezik.

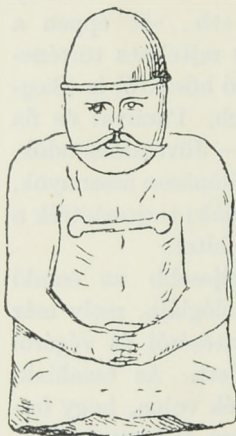
Más népek pogányságával a rómaiak kevesebbet törődtek. A *szlávok*, kik a mai Németország keleti részében s a mai Oroszország belsejében laktak, valóságos bálványimádók voltak. Istenek gyanánt imádtak emberalakú fazekakat és húst, kenyeret, hagymát áldoztak nekik; borjút és kost csak akkor, ha meghallgatták imádásaikat és jó vásárhoz segítették őket. Örültek, ha isteneik reggelre semmit sem hagytak a húsból, melyet különben kóbor kutyák faltak fel. Főember halálakor rableányt vezettek elő, kit a halál angyala képében valamely vénasszony undorító szertartások közt végzett ki s holttestét egy arra rendelt dereglyén hamvasztotta el. Rabszolgáik holttestét a kutyáknak és madaraknak engedték át martalékul.

A *turáni vagy ural-altáji népek* a természetet istenítették. Herodotos, a korszak elején, azt állítja, hogy a szkíták általánosan csak a Tűz (Tábiti), Ég (Papaios), Föld (Apia), Nap (Oitosyros), Szeretet (Artimpasa), Erő és

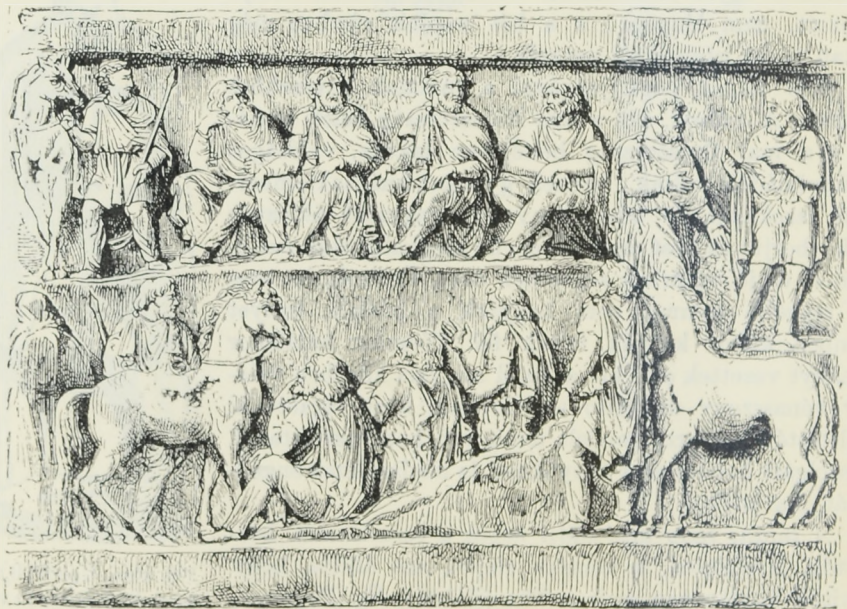

198. ábra. Ugorföldi sírhalmokból előkerült vallásos ereklye.

Háború isteneit tisztelték, míg a királyi szkiták a tengernek (Thagimasadának) is áldoztak. A korszak végén (sőt tulajdonképpen a VII. század elején) Theophylaktos Symakotta már azt tanította, hogy rendkívül tisztelik ugyan a tüzet, levegőt, vizet és dalokban dicsőítik a Földet, de csak azt imádják és azt nevezik istennek, ki ezt a világot teremtette. Az egyistenség fogalmához azonban mégsem emelkedtek fel. A valóságos ég s az ég istene tulajdonképpen ugyanazt jelentette náluk; külön szóval csupán fejlettebb törzseik jelölték az eget s általában véve az istent. Hitték, hogy kezdetben csak ég és víz létezett s kettejük közt lebegett az ég fia, a levegő. Istent sejtettek a természet minden erejében, de főképp a napot, holdat, csillagokat tartották az istenek hazájának. Minden istennek megvolt a maga szellemtábora s minden turáni népnek a maga nemzeti istene. Istenasszonyaik sem hiányoztak. A magyar nép néhol ma is hét boldogasszonyt emleget, s a legfőbbek nevét (a Nagyboldogasszonyt és leányát, a Kisasszonyt) a kereszténységben is megtartotta. A természet erőin kívül az erkölcsi és a politikai fogalmaknak — a szerelemnek, háborúnak, falunak stb. — is voltak személyes istenei. A sámánok (papok, bűvölők, gyógyítók stb.) főképp a kisebb isteneknek, tündéreknek, manóknak, boszorkányoknak, ördögöknek szolgáltak. Sőt a sámánizmus némely turáni népnél az ördögnek áldozott legtöbbet. Fétiseik sem hiányoztak. A kard tiszt-

199. ábra. Ural-altáji ember. Déloroszországban talált szobor.

200. ábra. Germánok gyűlése. (Antoninus oszlopáról.)

telete, amelyet már Herodotos emleget, Attila V. századbeli húnjainál (Isten kardja) is feltalálható. Sírjaikba a halottak mellé fegyvereket, szerszámokat temettek, mert hitték, hogy a lélek a halál után is folytatja földi életét. Fa- vagy kőszobrokkal jelölték nyugvóhelyöket.

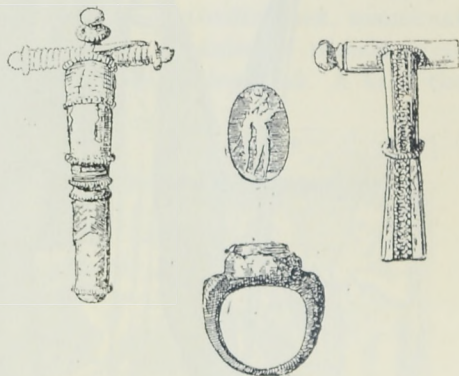
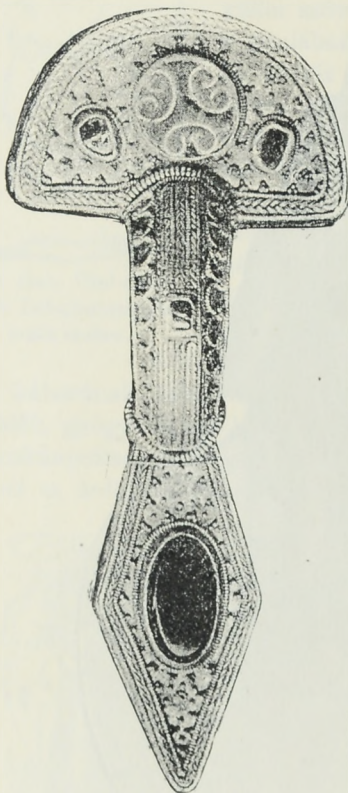
201. ábra. Germán törzsfőnök a Kr. u. III. sz.-ból. (A thorsbergi láp leletei után.)

A *sémi arabok* igazi fétisimádók voltak. Égi tűneményeket, fákat, növényeket, köveket tiszteltek s a holdat, csillagokat tartották sorsuk intézőinek. Volt törzsük, mely cukorból, datolyából, tejből gyúrt istenét éhség idején megette. Egy legfőbb lényt imádtak, Allaht, »a világítót«, az ég alkotóját, a Föld uralkodóját, kinek jelképe a Nap. Bálványaikat megajándékozták, tiszteletökre körmeneteket tartottak, de nem imádkoztak, sőt szavuk sem

volt az imádságra. Ha esőt akartak, ökröket dobtak a mélységbe, hogy áldozaton Allah megkönyörüljön. A városi arabok templomokat építettek s pl. a mekkai szentély alapítását Ábrahámnak tulajdonították. Ilyen vallásnak erkölcs-tana sem lehetett; de mindakettőt pótolni látszott a murú'a, a férfiaság, mely a jog és a hűség érzetén alapult. Körülbelül azt értették rajta, amit a középkor lovagiasságnak nevezett.

A germán, szláv és turáni pogányságnak a keresztény s utóbb az arab pogányságnak a mohammedán hitre térése következtében pihent, erős népek léptek az ókor fáradt népei helyébe. Velök a régiek nagy alkotásainak felhasználásával új állami s társadalmi élet kezdődött.

A régi római birodalmon kívül élő nemzetek nagy része nem ösmerte a tulajdonképpeni *államot*. Törzseik csak időnkint egyesültek közös nagy vállalatokra. A germánok gyűöltek minden fegyelmet; a turániakat éppen a katonai fegyelem jellemezte és nemzeteik jól szervezett hadsereghez hasonlítottak. A *germánoknak* csak néhány törzse

202. ábra. Germán ékszerek. (Osztropataki és szilágysomlyói lelet.)

állt örökös, de korlátolt egyeduralkodó alatt. Minden törzs külön kis állam volt. A többiben szabadok intézték a századokra osztott nép közös ügyeit. A századok gyűlése (a Thing) volt a legfőbb bíróság és a törvényhozó testület, mely béke és háború dolgában határozott. A rokon népségeknek valamely szentély körül tartott közös gyűlései az amphiktyoniákra emlékeztettek. Némely törzs öregekre (Grau, Graf) bízta a bíraskodást. A *turániaknál* a nemzet törzsekre s minden törzs nemzetségekre oszlott, melyek külön és önállóan intézték ügyeiket; csak nagyobb elhatározások idején tartottak nemzetgyűlést, amelyen közös fejedelmet választottak, felségjogát azonban korlátozták. Az V. század közepén a húnok voltak az elsők, kik Európában olyan birodalmat alkottak,

mely nagyságra nézve megközelítette, ha felül nem múlta Augustus imperiumának európai részét. Egy viminaciumi görög kereskedő azt mondta a szintén görög Priskos Rhetornak, hogy többet ér a hún mint a római polgárság. A hún törvények mindenki szabadságát biztosítják, a szegényt és gazdagot egyaránt védelmezik s jobb dolga van ott a szolgának, mint Rómában az úrnak. Ázsiának egy másik, de sémi népe, az *arab*, szintén törzsekben élt; az izmae-

203. ábra. Az állítólag rúnás Digthon-szikla.

lita északiakat azonban a juktanida déliektől a sivatagnál is mérhetetlenebb és izzóbb gyűlölet választotta el. Az ókorban ezért nem alkothattak egyetlen államot; közös nyelvök azonban már ekkor egy nemzetté olvasztotta őket össze.

A két római birodalmat körülvevő népek nem voltak mindnyájan igazi *nomádok*, ha elég gyakran változtatták is lakásaikat. A germánok falvakban és tanyákon éltek, a turániak sátoztáborokban, gyöyük mögött, de nem ritkán városokban is; az araboknál szintén megkülönböztették a vándor beduint a téglalakóktól. A *földet*, kivált a germánoknál, többnyire rabszolgák művelték. A germánok lovon és sertésen kívül más háziállatot alig tenyésztettek;

a turániak és az arabok azonban éppen mint *pásztorok* tűntek ki. *Vadászni* valamennyi szeretett; a hún és magyar nép eredetét a csodaszarvas regéjével magyarázgatták.

Az arabok több, a germánok és részben a turániak (a húnoknál talán csak a fejedelmet kivéve) egy feleséget tartottak. A nők tisztelete és védelme, a vendégszeretet, az üldözöttek befogadása, a rokonok kiontott vérének megbosszulása (a vérbosszú) valamennyi barbárnál becsületbeli kötelesség. A gyávát a törzsből kiűldözték vagy rabszolgává tették s a férfias erények mintaképének a *hőst* tekintették, kit dalaikban magasztaltak.

A *költészet* iránt, talán Athén fénykorát kivéve, egy nép sem rajongott annyira, mint az arab. A mekkai búcsújárásokon nemzete tapsait aratta az a költő, ki a legszebb verset mondta s dalát a mekkai templomban szőnyegre hímézve őrizték meg. Dicsőségével csak a hős vetekedhetett s ha a költő egyúttal hős volt, a legfőbb dicsőséget érte el. Ázsiában a turániaknak, Európában a germánoknak szintén voltak dalaik. Attila hún királyt a falusi hún leányok dalokkal köszöntötték, lakomáin dalosok versekben magasztalták győzelmeit és hadi erényeit; az ebédnél köszöntőket, áldomásokat mondtak s vallásos énekeik sem hiányoztak. A hanyatló római birodalom barbár szomszédjai közt nem volt általános az *írás* és *olvasás* mesterségének ösmerete. Az arabok a Tarafa sorsáról szóló VI. századbéli dal szerint:

»Tudtak mondni és dalolni szép beszédet, éneket;
De nem ösmerék az írás-olvasásnak titkait.«

A hún királyok római íródeákokat tartottak (Attila hármát is), de »szkitamódra« írt leveleik Rómába és Bizáncba is eljutottak. A kurgánok turáni betűi még megfejtésre várnak. A runákat, a germánok 24 legrégebb írásjelét, szerrintők maga Wodan találta fel. A pannóniai *Szent Jeromos* latinra, s a dáciai gót származású *Vulfila* püspök gótra körülbelül egyidőben fordította a bibliát. *Vulfila* görög és római betűkből alkotott gót betűrendszerrel írta le fordítását. Ezóta a germánok római műveltségre törekedtek s készek voltak azt megvédeni úgy a turániak, mint utóbb az arabok ellen. A középkort a római műveltségnek s a germán, turáni és arab barbárságnak egymással való küzdelme vezeti be.

II. A germánok Alarich korában.

Róma, amely menedéket adott a hunok elől futó nyugati gótoknak, minden rendezett állam közül először ismerte meg, a germán elem milyen szívósan ragaszkodik saját nemzeti intézményeihez. A germán vendég féltékenyen őrizte önállását, melynek abban a pillanatban kellett volna megszűnnie, amint telepes gyanánt jelenik meg egy idegen birodalomban. Theodosius császár elnyomta volt lázadásukat és segítni akart annak érthető okain. Róma honvédelme ebben az időben már tulajdonképpen a barbárok katonai szolgálatán alapult, azért tűrni kényszerült, hogy államot alkossanak az államban, megtartsák külön királyukat, nyelvüket, törvényeiket, szokásaikat és pogány babonáikat, melyeket arianus papjaik akarva sem irhattak volna ki gyorsan.

A birodalom fő és közös ministere, *Stilicho*, maga is egy pannóniai vandal család ivadéka volt. Az a germán, ki elégette Sibylla könyveit, melyekből a rómaiak ősei viharos időkben annyiszor merítettek bátorságot, neveltetésénél fogva lelkes, sőt rajongó rómainak látszott, aki megint Rómát akarja tenni a birodalom fővárosává; de félni lehetett, hogy ezt a birodalmat germán kézre játssza.

A gótokat azonban nem ez a germán, hanem a kelta *Rufinus*, Kelet-Róma minisztere zúdította a birodalomra. Attól tartott, hogy *Stilicho* hadsereg élén kényszeríti Keletet a nyugati birodalomba való olvadásra; ezért hirtelen hazarendelte a római őrséget Ázsia nagy részéből s nem törődött vele, hogy a hunok azonnal elárasztják a védetlen területet. Mikor pedig a dunamenti gótok királya, *Alarich* magát Constantínopolist fenyegette, Arcadius zsoldjába fogadta a barbárt s népével együtt Illyricumban, a két birodalom határán telepítette le. Kelet-Róma önálló hadseregének megalapítása együttjárt az egységes birodalom területének megcsonkításával s a másik fél folytonos fenyegetésével. *Alarich* nem magát Italiát, de a legutóbbi osztozásnál hozzácsatolt Hellast azonnal megtámadta s Nyugat-Róma ellen hadüzenet nélkül kezdett háborút.

Stilicho inkább feláldozta Britanniát, sőt Gallia és Germania északi részét is, csakhogy az onnan kivont légiókkal Hellast megmenthesse. De alig kötött ki Korinthosban, a közös miniszternek Arcadius vagy inkább Rufinus megparancsolta, hogy távozzék Hellasból, mely nem tartozhatik Nyugathoz, a gótokat tekintse szövetségeseknek s bocsássa el a keletrómai légiókat. *Stilicho* látta, hogy nem a barbárok beütéséről, hanem az egyik császár államesinyjéről, a birodalom és hadsereg teljes különválasztásáról van szó. Polgárháborút nem akarván, kivonult Hellasból. A keleti légiók hazavezetését hű bajtársára, a nyugati gót *Gainasra* bízta. *Gainas* hadai Constantinopolisba vonulásuk napján (395. nov. 27.) maguk ölték meg a rendelet kiadóját, Rufinust, ki pedig arra számított, hogy hálából őt kiáltják ki a független Kelet-Róma császárává. Mindez semmit sem változtatott Honorius politikáján, melynek vezetését most Eutropius ragadta magá-

204. ábra. *Stilicho* és neje. (A milanoi S. Ambrogio-templom sírkövén.)

hoz. Az első amaz eunuchok közül, kik mint a legbizalmasabb udvari emberek, oly végzetes befolyást gyakoroltak ezentúl a bizánci birodalom fejlődésére.

Alarich tehát egy napra athéni lehetett. Katonái és papjai akadálytalanul tördelték össze Pheidias remekeit Eleusisban, melynek misztériumai örökre elmúltak. Kelettől semmit se remélve, csak a fenyegetett Korinthos mert megint Nyugatra tekinteni.

Romban hevert Korinthos, mire a Hellas multjéért rajongó gyermek Honorius odaküldhette seregét. Stilicho az Eurotas véres vizeivel mosta le Spárta szégyenét, a meghódolást; de nem értette már Olympia isteneit, mikor közelükből, a pholoi elsáncolt táborból, futni engedte a szentségtörőt. Alarich lihegve érte el az Isthmos túlsó végét, s ellenségének onnan mint Arcadius valóságos tábornoka parancsolt távozást. És Stilicho, két úr szolgája, hogy lázadónak ne mondják, másodszor is távozott, s a rablónak engedte át Illyricum és Hellas kormányát. Azóta, Byronként,

»Görög sziget, hellén haza,
Hol Sappho lángolt s énekelt,
Hol béke, harc babért hoz,
Hol Phoibos egykor égre kelt:
Most is virúl örök nyarad,
De más napodnál nem maradt . . .»

397-ben egy másik klasszikus terület szakadt el Rómától, amennyiben Gildon afrikai mór kormányzó rablás és gyújtogatások közt kényszerítette Karthagót, hogy Kelethez csatlakozzék. De a Scipiók méltatlan ivadéakai még egyszer visszahódították Róma számára (398). A bizánci császár ismét az egység ellen tört, midőn a közös konzulatusba a maga részéről *Eutropiust* nevezte ki, akit Róma sem mint ellenséget, sem mint eunuchot nem fogadhatott el a Brutusok utódjának. Az eunuchot még sem a birodalom elárulása, hanem Eudoxia császárné bosszúja buktatta meg, s nemes ellenfelének, *Aranyszájú Szent János* patriarchának ékesszólása sem menthette meg a kivégzéstől. Ettől fogva a császárné, három barátnéjával, a hálósobából kormányozta a Keletet, mely alig nevezhette már magát rómainak, midőn ügyeit idegen asszonyok, eunuchok és gótok intézték. *Gainas*, az új fővezér, a gótok arianus vallásának elfogadására akarta kényszeríteni a fővárost. Amikor kiverték, hadastúl keresztülvágta magát a Balkán-félszigeten. A Kárpátok közt azt remélte, hogy visszaállíthatja a nyugati gótok egykori országát, míg a mai Magyar Alföldet s a Dunántúlt Alarich gótjai szállották volna meg. *Uldin* hun vezér azonban, mint a rómaiak szövetségese, megölte Gainast, és a lázadó fejét Constantinopolisba küldte. Más hun csapatokkal a mai Magyarország germán népeit hódolatra vagy kivándorlásra kényszerítette, a tervezett germán birodalmat meghiusította s mai hazánkat a *hun birodalom* alapjává tette. Alarich, ennek következtében, Pannónia délnyugati részén át Itália felé fordult, s határaitól azt követelte, hogy Nyugat-Róma szövetséges gyanánt fogadja be (401.).

Stilicho Pollentia (402. ápr. 6.), majd Verona mellett megverte s Honorius császárral mint Nyugat megmentője vonult be a fölszabadított Rómába. Róma remélte, hogy száz évi mellőztetés után most már megint fővárosa lesz a biroda-

lomnak; az ifjú császár oda is hagyta Milanót, de Ravennába, az Adria erős kikötővárosába zárkózott.

Új fővárosának politikai jelentősége nagyon emelkedett volna, ha Honorius, vagy inkább Stilicho, római területté teheti az Adria keleti partjait is. Alarich valóban késznek nyilatkozott, hogy Illyricumot mint nyugatrómai tartományt kormányozza, ha római tábornokká nevezik ki. Mikor ez megtörtént, azonnal bevonult Epirusba, hogy a Brundisium felől várt római hadsereggel egyesülve, Hellast is meghódítsa Nyugat számára.

Ekkor azonban a népvándorlás újabb áradata zúdult a korábbi fővárosra. A honfoglaló *hunok* nem zárkóztak el teljesen a római eszmék elől. A pannóniai Szent Jeromos palesztinai remeteségében örömmel hallja, hogy már éneklik a zsoltárokat. Szent Theutimos, tomii püspök, kit a hunok a rómaiak istenének neveztek, akadály nélkül, de hasztalanul hirdette köztük Krisztus igéit. Magyarországból messze földre portyáztak és — a Déloroszországból csatlakozókkal együtt — tömérdek vandált, alánt, burgundot, kvádot, rugit, suevet tettek hazátlanná. Ezeknek egy része *Radagais* vezetése alatt 405-ben a Po síkságára csapott. Stilicho Róma erejének végső megfeszítésével verte szét őket *Faesulae* (a mai Fiesole) mellett. Veszedelemesebb volt a vandalok két törzsének, az asdingoknak és a silingoknak támadása. Amazok a Felső-Tisza völgyében, emezek ugyanannak mellékvölgyeiben és Sléziában laktak; mind a két országban Silingia (lágýtva Silingyia) nevű helyek emlékeztetnek rájuk. A hunok elől menekülve, Gunderich király vezetése alatt (de nem Stilicho hívására) burgundokkal, alemánokkal, alánokkal és suébekkel gyarapodva, 406. dec. 31. Mainz és Strassburg közt keltek át a Rajnán. A *burgundok* a Jura, Saône, Rhône és a Durance közt, az *alemánok* pedig a mai Svájcban állandóan megtelepedvén, a rómaiakat egészen elválták a Rajna vonalától. Hogy a veszteség teljes legyen, a britanniai csekély helyőrség egy Constantinus nevű közkatonát kiáltott ki császárnak, akit a galliai rómaiak is elösmertek. A hispaniai rómaiak, hogy megvédjék magukat a jövevények ellen, Maximusnak hódoltak. A törvényes császár, a látszat megmentése végett, átengedte az asdingoknak és a suéveknek Galiciát, a silingoknak Canticát, az alánoknak pedig Lusitaniát és Karthagena környékét. 409-ben tehát *Hispania*, *Gallia* és *Britannia* már elszakadt Nyugat-Rómától. Ilyen körülmények közt Stilicho Alarichot az Adria partjainak megszerzése helyett Gallia és Britannia

205. ábra. A győztes Honorius a labarummal, melynek fölirata: *In nomine Christi vincas semper.* (Elefántesont diptychon Aostában.)

visszahódítására lelkesítette. Az eredeti terv elejtéséért 4000 arany fonttal (mintegy négy millió koronával) kárpótolta s rávette, hogy mint magister militum induljon a lázadók s a barbárok ellen. Honorius azonban attól tartott, hogy Stilicho a maga vagy fia (Eucherius) számára barbár császársággá alakítja Nyugatot s talán Keletet is, hol Arcadiust 8 éves fia (II. Theodosius) követte az uralkodásban. Dicsőséges hadvezérét tehát, vandal létére a legigazibb rómaikat, mint árulót kivégeztette, a légiónok pedig levágták az Itáliában őrzött barbár kezeseiket. Erre 30.000 barbár katona azonnal felmondta a szolgálatot, hogy Alarichhoz csatlakozva álljon bosszút.

Alarich 408-ban megjelent Róma előtt, melynek kapuit az ellenség 619 esztendő óta nem döngette. Először beérte a roppant váltságdíjjal, de mikor a császár az egyezséget jóvá nem hagyta, másodszor is Róma alatt termett. Az egy milliónál népesebb városban milliómosok laktak s 1780 szenátori palotában századok kincsei halmozódtak össze; a nyomorúság mégis arra birta a lakosokat, hogy az elesettek húsát is megegyék. Alarich csak akkor hagyta abba az ostromot, mikor a szenátus császárrá választotta jelöltjét, a pogány *Attalust*, ki őt azonnal az összes hadak fővezérévé tette, öccsét, *Athaulfot* pedig a testőrség parancsnokává nevezte ki, sőt az arianizmusra is áttért. Mivel azonban Alarich Ravennát, a valódi császár fővárosát, sem tudta elfoglalni, az inség pedig ijesztően nőtt, s Attalus nem adott neki engedelmet Afrika elfoglalására, Alarich letette az új császárt s a régivel kezdett alkudozni. De mikor Honorius orvgyilkosokat küldött ellene, Rómát harmadszor is ostromolni kezdte, 410. aug. 24-én bevette és — Szent Jeromosként — a nemzetek sírjává tette. A germánok, kik néhány esztendővel azelőtt Pallas Athene városát még szinte babonás félelemmel kerülték, Rómában csak Szent Péter és Pál templomait kimélték. Három napon át öltek, vágtak, raboltak az égő világvárosban. Egyszerre azonban híre terjed, hogy megtalálták Szent Péter apostol kincstárát. A rablók vállaikra emelik a drágaságokat és győzők, legyőzöttek zsolozsmák éneklése közt, mint jámbor zarándokok, körmenetben vitték Szent Péter temploma felé. Ez a jelenet — majdnem hat század múlva — Jeruzsálem bevételénél ismétlődik, midőn a keresztések vezére a legirtózatosabb öldöklés közt egyszerre csak leveti saruit, hogy imádkozva, énekelve, könnyezve vigye katonáit Jézus sírjához. A jeruzsálemi jelenet tetőpontját jelenti annak a kornak, amelyet a gótok 410. augusztus 24-én kezdtek. Ez a kor az irtózatos vadság és a keresztényi alázatosság partjai közt rohanó vérfolyam. A régi Rómát abban a pillanatban söpörte el, a melyben az újat megteremtette.

Alarich gabonatermő vidékre vágyakozott. Pusztítva, rabolva vezette seregét délfelé, hogy Siciliában és Afrikában alapítson új hazát. A vihar azonban tönkretette az indulásra kész hajókat s a merész gót meghalt, mielőtt láthatta volna az ígért földjét.

A gótok új királya, *Athaulf* (Alarich sógora) megváltoztatta a honfoglalás irányát, s lemondott arról a diesvágýról, hogy a római birodalmon mint gót király uralkodjék. Kivonult Galliába s először Jovinus ellenecsászárral, majd magával Honoriuszal ott vette föl az alkudozások fonalát, ahol az Stilicho megöletésekor megszakadt. A császár római tábornokká tette s megbízta Gallia

és Hispania visszahódításával; de őt is megcsalta. Ekkor Gallia déli részét Athaulf a maga részére hódította meg, s feleségül vette szép hadifoglyát, Placidiát, a császár nővérét (414), kinek Róma rablott kincseiből mesés nászajándékkal kedveskedett. Honorius vezére, Constantius, ki Placidia kezére maga is

206. ábra. III. Valentinianus és anyja, Placidia, Aëtius-szal. (Elefántesont diptychon a monzai székesegyházban.)

vágyott, Athaulfot átszorította Hispaniába, hol csakhamar (415.) megölték. Utódja, *Walja*, hazaküldte Placidiát, ki most csakugyan Constantius felesége lett. Walja Hispánia meghódítása után római szolgálatba lépett s népével Aquitania és Gallia Narbonensis egy részét kapta szállásul. Utódja, I. *Theodorich*, már elszakadt a rómaiaktól s Gallia déli részét és Hispániát *nyugati gót birodalom*má egyesítette. Eggyel több ok, hogy a rómaiak ne bízzanak a germánok

szövetségében. Honorius halála után valóban nem akarták elismerni négyesztendős unokaöccsét, III. Valentinianust, mert valódi uralkodót kerestek, ki a csatatéren is helyt álljon. A hazafiak jelöltje, *Johannes* udvari jegyző, a germánokban s abban látta a baj okát, hogy Kelet-Róma valóságos tartománynak tekinti Nyugat-Rómát. Semmiben sem segíti s ereje kifejtésében megakasztja. Nyugat egységének és függetlenségének helyreállítására a turániaknál keresett szövetséget. Testőrsége parancsnokát, *Aëtiust*, evégből a *húnok*hoz küldte.

III. Közép-Ázsia egyesítése.

Róma Pekingtől légvonalban körülbelül 12.000 kilométernyire van; de ennek a nagy távolságnak már minden pontján érezni lehetett a *húnok* hatását. Kína császári trónján hún származásúak ültek s Róma közel állott hozzá, hogy az övé is azok üljenek. Mennyi századnak kellett elmulnia, míg egy nép akkor erőt gyűjt, hogy szembeszálljon két világbirodalommal, két világműveltséggel!

A *húnok* vagy *hiungnuk* a mongolok földjén valóban oly időben, Kr. e. a XII. században alapítottak birodalmat, amikor Görögország és Róma még a történelemelőtti időkben élt. Egy kínai menekült állott, a hagyomány szerint, az élökre s kínai mintára, de a nemzeti elemek fölhasználásával, szervezte államukat. Mindjárt eleinte gyakran támadták a mennyei birodalmat, mely azonban visszaverte őket. Kína alkalmasint éppen azért tért át a hűbérrendszerre, hogy mindenkor legyen megbízható katonasága, mely a merész portyázókkal és hódítókkal szembeszálljon.

A kínai császárok eleinte úgy bántak a *húnokkal*, mint a rómaiak a barbárokkal: évjáradékokkal váltották meg betöréseiket; azonban a császári hatalom hanyatlásával ezek a betörések mind gyakoriabbak és tűrhetetlenebbek lettek, hiszen a lovas népet akkor még, a X—IX. században, a jó legelők maguk is mind beljebb csalogatták Kínába. A pusztítások egyre tartottak. *Si-Hoang-Ti* (246—210.) helyreállította a kínai birodalom egységét s a Hoang-hó legészakibb kanyarulatánál, honnan a *húnok* leggyakrabban támadtak, megkezdte a kínai falnak építését, amelyet azután a Sárga-tengerig 2500 kilométer hosszan folytatott. Ebben a falban több téglá van, mint Anglia valamennyi épületében s több erő, mint Kína valamennyi védőeszközében. Igaz, hogy csak a régibb védőfalak kiegészítéséről volt szó; de Kína ennek, és tövében a határőrvidék föllállításának, köszönhetette, hogy a *húnok* most már nem csupán Kínát zaklatták.

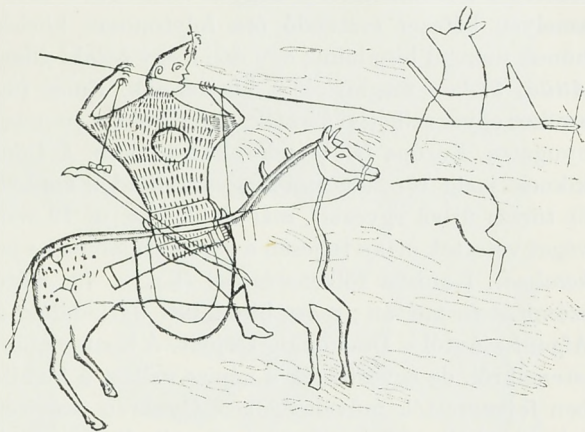
Egyébiránt a *húnok* birodalmát *Mau-tun* (Mete vagy Bag-Tur) éppen Si-Hoang-Ti halála idejében fektette új alapokra. Kínai történetírók szerint meghódította korának minden íjjas népét. Török, tatár, tunguz, mongol elemekből álló 26 népen mint hún király uralkodott 209-től fogva. Utódainak hatalma a Gobi-pusztaság felől Kína északi részére is kiterjedt s nagyon nyugtalanította a dicsőséges *Vu-ti* (140—86.) császárt. Vu-ti Csang-Kien tábornokot küldte a *húnok*tól elűzött jüé-csi-törökök felkeresésére. Bámulva hallgatta ennek tudósítását Baktriáról, melyet a keresett nép elfoglalt és Indiáról, melyről a kínaiak most értesültek először. A jüé-csiek tudni sem akartak róla, hogy, mint szökött

alattvalók, visszatérjenek a húnok ellen való harcra. Ezt a tibeti törzset Mauntun a Tarym medencéje felé szorította vissza; halála (170.) után a jüé-csiek csak bajosan törhettek maguknak utat a Tien-sánon át, ahol, Turkesztánban, már igazán szabad pásztoroknak érezték magukat. A húnok eközben elfoglalták Keletszibéria és északnyugati Kína egy részét. A legyőzötteket nem kergették el, adófizetőkkel sem tették őket; hanem feleségül vették leányaikat, asszonyaikat, a hadseregbe osztották be fiatal embereiket s ekként egészen új elemekkel gyarapították erejüket. A húnok és mongolok ijá-szait, nyílzáporát, cseles hátrálását, üldözési módját, egész haditaktikáját teljesen elképzelhetjük, ha Böles Leó császárnak a magyarok hadviselése módjáról írt feljegyzéseit olvassuk.

Az úzok előlük a Tien-sán északnyugati tövébe, a turkesztáni Iszik-kül tó mellékre menekültek. Mi természetesebb, mint az, hogy Vu-ti kínai császár velük és a jüe-csikkel szövetségbe lépett a húnok ellen? Leányát egy úz (vuson) fejedelemhez adta férjhez. Az idegenbe szakadt királyné elpanaszolta:

»A szüleim férjhez adtak,
Messze, messze menni hagytak . . .
Az úzoknak messze földjén
Ekképp lettem királyhölgy én.
Mint lakóhely sátor fedez,
A melynek a fala nemez.

Hús mostan az eledelem,
Lótejét itatnak velem!
. . . Fájd a szívem, itt egyre fáj:
Mennyivel szebb a honi táj!
Hogyha sárga daru lennék,
Mindjárt haza is röppennék.«

207. ábra. Altájvidéki harcos. (A szibériai karajusz-melléki sziklaképen.)

A kínaiakat nyugat felé a pompás paripák híre, a kereskedelem érdeke s az a vágy vonzotta, hogy Rómával megmérkőzzenek. A Tarym medencéje, vagyis *Keleti Turkesztán*, akkor még jól művelt síkság volt, amelyen át a kínai kereskedők elég könnyen érintkezhettek volna római és görög kereskedőkkel, kik főképpen a kínai selyemért lelkesedtek. Azonban ezt az útvonalat északról a húnok, délről a tibetiek folytonosan háborgatták. A Tarym vidéke különben teljesen a hindu (buddhista) műveltség hatása alatt került. Homokba temetett városainak leletei a kutatókat (Sven Hedin, Stein) egy alig sejtett műveltség nagy alkotásaival lepik meg. 125—108 közt a kínaiak elfoglalták Keleti Turkesztánt s hódolatra kényszerítették a ta-jüani (ferghanai) fejedelmeket. Harcaik nem egy költőt lelkesítettek eposz írására s küzdelmeik hadi és műveltségtörténelmi tekintetben Alexandros indiai hadjárataira emlékeztetnek. A karavánok most már akadálytalanul közlekedtek a görög Baktriával. Kínai ösmereteket

vittek oda s görög tudnivalókkal tértek haza. Maguk a görögök egyenesen csak a kínaiak ferghanai törökjeivel (szkitáival) érintkeztek. Tőlük tanulták meg a vas olvasztásának kínai módját, a kínaiakat pedig megösmertették a lucernával, szőlővel, acéltükrökkel stb.

Süan-ti császár (73—48) *egyesítette Ázsia nagy részét*. A hálás császár a Kilinkó-templom számára lefesttette azokat a hadvezéreket, akiknek ekkora sikereket köszönhetett. Ő hagyta örökségül a mai korra a világ első lánchídját, amelyen kétezer esztendő óta folytonosan közlekednek. Győzelmei után a húnok mongol birodalma egy déli s egy északi államra szakadt. Amannak kánja, *Attila*, 51-ben meghódolt a kínaiaknak. Emez független maradt Kr. u. 84-ig, amikor egyes szibériai törzsek, első sorban a tunguzok, erőt vettek rajta. A húnok nyugatra, Európa felé vándoroltak tovább. A Donig szorították a sarmatákat, kiknek jазig törzse a mai Magyar-Alföldön keresett hazát. A jüe-esiek, akiknek öt törzse újból egyesült, már előbb, Kr. u. 10-ben, benyomultak a Pandsabba, véget vetettek ottan teljesen a görög uralomnak s megalapították az *indo-szkiták hatalmát*. Kaniska fölkenetésével (Kr. u. 78. márc. 15.) kezdődik a száka-időszámítás és méltán; mert birodalma Jarkandtól és Kokandtól a Gudseratig s Afganisztántól a Dzsamnáig terjedt. A honfoglalók nem mondtak le teljesen régi isteneikről, de egyeztették a népies vallást a buddhizmussal, amelynek szellemében fejlesztették műveltségöket. Gyakran összevették őket a fehér húnokkal (eftalitákkal), akik pedig tönkretették őket, mert Kr. u. 579-ben véget vetettek birodalmuknak.

Traianus római császár kortársának, a gyermek Hotinak (89—105) seregei a húnok újabb vereségei után már a Káspi tengerig jutottak. Róma (Ta-csin) és Kína világhatalma közel állt hozzá, hogy egymással összeütközzék olyan pillanatban, mikor Ázsia igazán az ázsiaiaké volt.² A mérkőzés kiszámíthatatlan, de tanulságos lett volna két olyan nép közt, melynek jóformán sejtelve sem volt egymásról, pedig történetükben sok a hasonlatosság.

Mindakettőnél delect a műveltség. Rómában túlságosan finom társadalom állt szemben a proletáriusok ingyenélő tömegével. A kínai proletárius keze alatt égett a munka s a hétnek egyetlenegy napján sem pihent. A római kőúton járt, a kínai makadam-félén. A római közvetítő kereskedelmet folytatott. Kína kereskedelmének főtárgyai saját cikkei: selyem, porcellán, tus, rizsbor, a korszak végén tea is. Ösmerte a delejtűt, szemüveget, puskaport, számológépet, papirospénzt. A római másoktól tanult; a kínai mindenre maga akart rájönni. Rómában a kereszténység, Kínában a buddhizmus már megkezdte hódításait a pogány államvallással szemben. A hatalom katonák és tisztviselők játékszere lett. Császárok helyett nők és kegyeltek uralkodtak s egy jeles uralkodóra tíz zsarnok következett.

A húnok először Kína, azután Róma belsejében jelentek meg, hogy bárók üljenek a művelt népek örökébe s férfias erővel frissítsék föl az elernyedő képességeket. Egy esztendővel azután, hogy Odovakar letette a gyermek Romulus Augustulust és megszüntette a római császárságot, Kína fiatal császárának, Fitinek a fejét saját tanítója vágatta le, hogy, mint Odovakar, maga üljön a császárok trónjába.

A turáni tunguzféle *kamik* a kínaiak ősi tengere, a Csöndes óceán felé terjeszkedtek. Eleinte a mai Mandsuriát és Koreát szállották meg, honnan az ajnókat az óceán szigeteire, a mai Japánba szorították. A kínaiak terjeszkedése

208. ábra. Jazig harcosok. (Traianus oszlopán.)

következtében nekik is a tengerentúl kellett menedéket keresniök. Nagyon kétséges értékű kínai hagyományok szerint Kr. e. 1240 táján kötöttek ki Japánban ; míg újabb történetírók a bevándorlást csak a Kr. utáni II—III. századra teszik. Diszes kő- és bronzfegyverekkel ott nemcsak az ajnók, hanem a délfelől előnyomuló malájok ellen is kellett küzdeniök. A »barbár« (jebrisz) ajnókat észak-

felé szorították, de egy részökkel és a malájokkal össze is házasodtak. A japán nemzet egy pusztai és két hajós nép egyesüléséből származott. Nyelvészek a japán vagy nipon nyelv megállapításánál ma már a magyar nyelvet is segítségül veszik. Nyelvök különben főképpen a mandzsúra emlékeztet, mi, ha nem legközelebbi rokonságra, legalább is sokáig tartó együttlakásra mutat. Kr. e. 30-ban koreai törzsek csatlakoztak a japánokhoz, ami erősítette a kínai hatást, de a kínai származás ellen való tiltakozást is. Belsőülötteknek, a hazai istenek fiainak tartották magukat. Kegyelettel őrzik tempolmaikban azokat a kőfegyvereket, amelyek az égből hulltak alá, mikor honfoglaló őseik a Hadak-útján, az égboltozatán csatáztak. Ilyen kövek nem is találhatók Japán hegyeiben. Hagyományaik szerint most is az a család uralkodik rajtuk, amelyet Róma első királyainak kortársa, *Dsimmu* császár (*tenno*) Kr. e. 667-ben alapított s amely máig 121 császárt adott Japánnak. A Japán birodalom Nipon szigetén egyelőre csak Jamato tartományra szorítkozott. Itt, a Vanebi hegy délkeleti lejtőségén, Kaszivabarán építette első császári palotáját s onnan terjesztette tovább birodalmát. A hálás japánok az időt is az ő uralkodásától, 660-tól számították. A böles törvényhozó minden utóda *mikádónak* nevezte magát s mint világi és papi fejedelem korlátlanul uralkodott. A japánok Kr. e. 33-ban már a szárazföldön, Koreában is foglaltatni kezdtek. Magát az egész félszigetet *Zin-kó* császárné idejében (192—201) hódították meg.

A tengerparton csak kikötőket kerestek. A maláji vér lassankint erősebben lüktetett bennök mint a turáni s a nyílt nagy óceán bejárására lelkesítette őket. Japán történetírók nyomozásai szerint a Kurosivo hatalmas tengeri áramlataival Amerikának nemcsak északnyugati, hanem igen messze lévő nyugati partjaira, még Mexikóba és Peruba is eljutottak s kényelmesen térhettek vissza az északi egyenlítői áramlat segítségével. A Csendes óceánt sokkal előbb tették világtengerré mint az európaiak. Mégis teljesen a legszárazföldiesebb jellegű műveltségnek, a kínainak hatása alá kerültek, különösen Kr. u. 239-től fogva, midőn velök rendes diplomáciai összeköttetésbe léptek. 286-ban Koreából egy királyfi hozta be állítólag hozzájuk a kínai írást, mellyel a kóreaiak már Kr. e. 1300-tól éltek. A kínai nyelv ettől kezdve olyas tekintélyben állt a japánok előtt, mint hazánkban a latin a XIX. század közepéig. A kínai hatás különben éppen nem akadályozta a japánokat, hogy kalózhajóikon még a kínai nagy folyamokba is bevezzenek, s ott gazdag zsákmányokat ejtsenek. Kóreából, melyet az ókor vége felé elfoglaltak, különben is századokon át uralkodtak a Sárga, hátsóindiai telepeikből pedig a Keleti tengeren. A tajfun-viharoktól s a japán kalózoktól irtózó kínaiak keleti kereskedelme egészen az ő befolyásuk alá került.

Japán, Kína, a kínai Turkesztán, India, az egész Ázsia, Perzsia műveltségét bátran szembe állíthatni az akkori Európa műveltségével, amelyet ez új elemekkel, eszmékkel és szempontokkal gyarapíthatott. Róma azonban, Európa legnagyobb birodalma, nem erre vágyott, hanem arra a nyersesőre, amelyet Ázsia a húnok szövetségében nyújthatott neki.

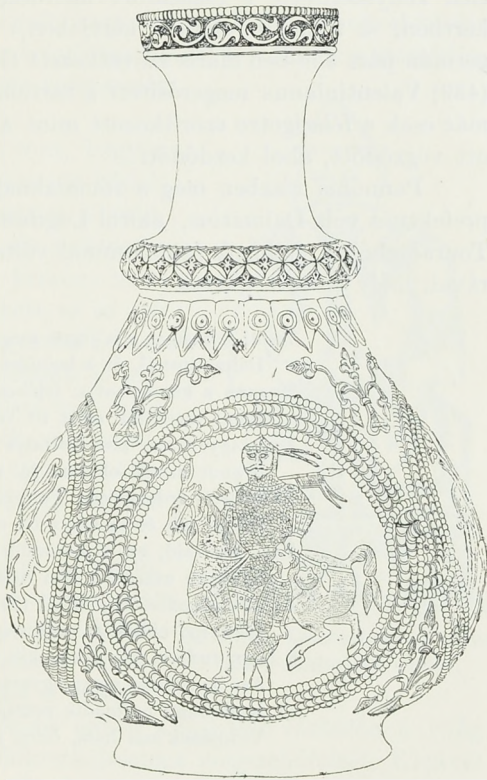
IV. A húnok Attila korában.

Pártokra szakadozott Róma, mikor Honorius halála után III. Valentinianus és Johannes vetekedtek az uralomért. Johannes Aëtiust küldte a húnokhoz, hogy szövetségre lépjen velök. A testőrök parancsnoka jól ismerte ezt a népet, amely uralmát az Uraltól mostan már a Dunáig terjesztette. Kezes korában megösmékedett Bendegúz fiával, Attilával, sőt össze is barátkoztak. Bámulatot keltett a húnban Róma ezerkétszázados multja és műveltsége iránt; viszont ő is csodálattal értesült a húnoknak szintén ezerkétszázados multjáról. Ez a nép, melynek volt is, van is világraszóló pusztai birodalma, és amely egy Kínának méltó ellenfele volt, a germánnál sokkal jobban beválhatott akár ellenségnek, akár szövetségesnek.

Megbízhatóknak a húnokat sem tarthatta; hiszen most is éppen abban fáradozott, hogy Rofot, Kelet-Róma évdíjas tábornokát, Pannónia törvényes birtokának odaigérésével Nyugat-Róma, tehát az ellenfél, szövetségesévé tegye. Osztozni kívánt velök Európa uralmán, mint később I. Napoléon a szintén barbároknak tekintett oroszokkal; holott ilyen osztozás — mindakét eset tanúsága szerint — csak utolsó kísérlet a két fél közötti világháború elkerülésére.

Aëtius sikerrel járt; 60.000 hűnt vezetett Johannes védelmére. Mire megérkezett, Placidia lefejeztette fiacskája vetélytársát. Oly

nagy hadsereg élén magának követelhetette volna a bíbort; de oly lángoló hazaszeretettel és oly nemes mérséklettel, mint nálunk I. Ulászló eleste után Hunyadi János, kibékült az anyáival. Elősmerte gyermeke jogait s beérte annyival, hogy mint fővezér szolgálja hazáját és császáraját. A húnokat részint hazaküldte, részint Galliába vezette s békére szorította a nyugati gótokat. Könnyen kiverhetette volna őket Európa délnyugati részéből, ha *Bonifacius* afrikai helytartó pártja nem a germánok szövetségét óhajtja a húnoké ellen. Róma a hadriano-polisi vész után olyanformán habozott két külön faj szövetsége közt, mint ahogy hazánk a mohácsi veszedelem után hol a török, hol a német segítségtől várta fennmaradását. Egyelőre Aëtius győzött; de Placidia császárné az egyetlen tartományból, mely Itálián kívül még Rómáé volt, hazahivatta s konzullá tette,

209. ábra. Hún vitéz. (A szentmiklósi leleten.)

helyébe azonban Bonifaciust nevezette ki fővezérnek. A *vandalok* (ahogy a silingok teljes kiirtása után már csupán az asdangokat nevezték) új királyuk, *Geiserich*, vezetése alatt 429 májusában, ebben a reájok nézve legalkalmasabb pillanatban, keltek át az Ibériai félszigetről Afrikába. A 80.000 főnyi honkereső népnek csak 16.000 fegyverese volt ugyan, a proconsularis tartományt azonban ennyi is könnyedén elfoglalhatta, mert Rómát csak Itália érdekelte. Ott az ariminumi csatában (432) Bonifacius mint győztes esett el. Aëtius hún hadak élén kényszerítette a császárnét méltósága visszaadására. A villákkal ellepett kertben, »a római birodalom kertjében,« Karthago még ellenállt, de a római germán-párt 435-ben máris szövetkezett Geiserichchel, kit Karthago eleste után (439) Valentinianus megerősített a tartomány birtokában (442). Róma hatalma már csak a félszigetre szorítkozott mint a pún háborúk kezdetén; világalma ott végződött, ahol kezdődött.

Pannónia részben még a rómaiaknak hódolt. Valeriának ott talán utolsó prefektusa volt Dalmatius, akitől Lugdunensis tertiából (a mai Bretagneból és Touraineból) a gallusok fájdalommal váltak meg. Megajándékozták saját szobrával, mely alá ezt írtatták :

Tenni igazságot s a jogot megvédeni: törvény
Dalmatiusnál, őt a becsület viszi rá.
Megvan a kétszerhatja, fejében a praetorok és a
Szent császárok alatt írt valamennyi kötet.*
Megmagyarázza, kiszolgáltatja is egyben a törvényt
S amit mond, okosan, jól viszi végbe legott.
Annyi sok érdemedért, Valéria főnöke, álljon
Annyi sok érdemedért itt ez a szép alakod.
Régi barátaid, ezt a közérzület jeleképpen
Küldjük utánad a hon messze hatáira.
Főméltóságodba' fogadd el tiszteletünket;
Láthatod ebből is, mily nagy a mi örömünk.
S hogy tudják, kik azok, kik tégedet úgy szeretének,
Azt az aláírás megmagyarázza nekik:
»A lugdúnumi harmadik ország Dalmatiusnak,
Védőjének adá hála, öröm jeleként.«

Aëtius azonban kedvezni akart a húnoknak, mivel nem ok nélkül remélte, hogy ha barátja, *Attila*, trónralép (mi 434 táján meg is történt), segítségével egyet-mást megmenthet a birodalom régi területéből. Bizonyosan ő vette rá a császárnét, hogy forma szerint is *átengedje Pannóniát a húnoknak*, kik azt jobbára már amúgy is megszállották. A történelem semmit sem tud a potentianai, tárnok-völgyi és cesunmauri csatákról, melyek, nemzeti krónikáink szerint, Attilát és öccsét, Budát (az »Erős«-t) a rómaiakkal vívott rettenetes csaták után juttatták volna trónra. A római helyőrségek kétségkívül szerződés következtében, kard-csapás nélkül engedték át helyöket a húnoknak, mint a birodalom szövetségeseinek.

* Vagyis jártas az összes jogtudományokban: a XII tábla törvényében, azaz a ius civileben, továbbá a praetori jogban és a császári constitutiók jogában.

A szövetség kezdetben bevált. Attila (vagy inkább nagybátyja, Oktár) hadai 436-ban Worms körül levágták Günther burgund király hadait s a Középső-Rajna mellől Svájcba szorították a burgundokat. Ezekről a csatákról a Nibelungok szerint :

»Világhírű csodákat beszélnek ósregék,
Dicseljes daliákat, harcok történetét;
Zaját vig ünnepeknek, siralmas bánatot,
Bosszút, mely földet renget...«

A másik reménykeltő esemény az volt, hogy Attila a Kelet-Rómával kötött szerződésben a Dunát és a Szávát tette birodalma határává. Ennek a szerződésnek tiszteletben tartásáért az eddigi évdíj kétszeresét kötötte ki.

A harmadik biztató jelenség az volt, hogy a Duna és Rajna közt lakó germánok nemcsak hódoltak Attilának, hanem valósággal rajongtak is érte, aki olyan jól bánt hű alattvalóival s oly rettenetes tudott lenni ellenségeivel szemben. A kemény vitézeknek, főképp a keleti gótoknak tetszett az az erő és hatalom, mely határt szabott, de egyúttal irányt adott nyerseségöknek. Az elpuhult rómaiak is bíztak benne, hogy a barbárokat nem viszi vagy nem ereszti reájok, ha méltányosak lesznek vele szemben. A római műveltség s a turáni és germán barbárság kiegyenlítése tűrhető szomszédokká tehetné a húnokat.

Mindenesetre sajátos jelenség ez a turáni. Valamennyi közt talán az egyetlen, kit a germánok dalokban magasztalnak, Aëtius, »az utolsó római«, barátságával tisztel meg s a görög Priskos Rhetor dicsérettel emleget. Jóformán neki hódolt a római és kínai klasszikus birodalmak közt levő óriási terület s így tőle várhatta a világ a két műveltség egyeztetését, a nomádok erkölcsének megszelídítését. Kínával és a két Rómával mint egyenlőrangú fél szerződött s ahol az alku nem használt, mint »isten ostora« csapott az ellenállókra.

Attila a nyugati ügyek miatt majdnem teljesen elhanyagolta a keletieket, amik pedig népét az egész történelmi fejlődés következtében sokkal jobban érdekelték. A nyugati politika miatt népének két évtized múlva a nagyhatalmi állás elvesztésével kellett bűnhődni, mint ezerszáz esztendő múlva Mátyás nyugatiaskodása következtében ugyanazon területen a magyarnak is. Attila Magyarországon, mint birodalma nyugati földvárában és végházában, nemzeti élet nélkül, csupán katonaságára támaszkodva szállásolt. A Keletet, mely pedig a ho-siak csatlakozása következtében Liang országig, a Sárga folyóig (a Kuku-nor délkeleti vidékéig) terjedt, uralkodótársa és testvére, *Blida* vagy Buda, majd ennek — közhit szerint erőszakos — halála után saját fia, *Edekon*, kormányára bízta. 444 óta többé követeket sem küldött Kínába s tűrte, hogy ez visz-

210. ábra. Dél-országi sírban talált csészetartó szobor.

szahódítsa Liang országot. Ellenben a határok megsértése miatt ismételve megtámadta a keletrómai birodalmat: a Thermopylékig pusztította, hetven városának fölégetése után hadisarc fizetésére, az évidíj megháromszorozására, az ellene tervezett politikai gyilkosságért elégtételadásra, a diplomáciai érintkezésnek az egyenlőség alapján való rendezésére kényszerítette. 448-ban, midőn Kelet- és Nyugat-Róma követei az ő udvarában találkoztak, a nyugatiak álmélkodva beszélték, hogy Attila Szkitián kívül az óceán szigetein is uralkodik s

a rómaiakat adófizetőivé tette. Ha, mint római tábornok, parancsokat fogad is el a császártól, a perzsák, médek és parthusok ellen tervezett hadjáratából kétségkívül mint Róma ura tér vissza. Theodosiust már is adófizetőjének, rossz szolgájának nevezte.

Theodosius minden hadjáratnál nagyobb diadalnak tartotta, hogy tíz évi munka után 448-ban kiadhatta az első keresztény jogi kódexet, a keresztény császárok törvényeinek első rendszeres gyűjteményét, mely emberiesebb fölfogásra vezette a római jogot. A Codex Theodosianus a jogtudományban is új irányt adott az emberiségnek s a klasszikus világ első jogászeit a keresztény középkor mestereivé tette. Theodosius különben sem kívánt szakítani a klasszikus világgal; azzal pl. hogy államköltségen fordíttatta örményre a görög remekírókat, Armeniát is a hellén műveltség körébe vonta. Halála (450.) után azonban olyan uralkodóra volt szükség, aki Attilának azt merje izenni, hogy arannyal csak barátjainak fizet, ellenségeinek vassal. Ilyen volt *Markianos* (450—457.), akit Theodosius örökösének és nővérének, Pulcheriának keze

211. ábra. Aëtius. (A monzai diptychonról.)

emelt trónra; Attilának viszont III. Valentinianus húga, Honoria küldött jegygyűrűt. Valószínű, hogy nemcsak Geiserich vandál király, hanem egy római párt is behíttá Attilát a galliai gótok kiűzésére s ő most »hozományul« Galliát követelte, hol »szökevény alattvalói«, a gótok laktak. Mivel a ravennai udvar erről tudni sem akart, a bizánci pedig az évi díj fizetését megtagadta, Attila háborút izent mindakettőnek. Így tört ki 451-ben az a világháború, mely *három földrész* lakosságát hozta izgalomba. A Földközi tenger felől vandál kalózok, a Balkán és az Alpok felől hún könnyűlovások támadásai egyszerre érték a kettős birodalmat, melyet fennállása óta ennél nagyobb veszedelem sohasem fenyegetett. Félmillió embere élén 451-ben Attila mégis mint a rómaiak barátja indult Gallia ellen,

mert nem hódítás, hanem családi örökség címén kereste Róma trónját. Innen van, hogy az önként hódoló római városokkal mindenütt kegyesen bánt és csak bástyáikat, valamint a limes castrumait rombolta le, amelyekkel lovasai nem boldogultak volna.

Argentoratum (Strassburg) még kiváltságai egy részét is neki tulajdonította; Lutetiát (Párist) megkímélte, amint azt Szent Genovéa (Geneviève) megjósolta. Nem dúlatta föl teljesen Aurelianumot (Orléanst) sem, amelyet pedig Szent Anianus püspök öt hétig védelmezett. Tricassinak (Troyesnak) Szent Lupus és Catalaunum városának Szent Alpinus püspök kérésére meg-

212. ábra. Aquileia. (Schedel 1493. évi világkrónikájából.)

kegyelmezett. Nagyon tanulságos, hogy a hún király Galliában nem római katonákkal, hanem szentekkel és püspökökkel állt szemközt s nem honvédökkel, hanem csak egyes városok oltalmazóival.

Aurelianum alól amiatt szállt el, mert Aëtius, ki csalódott benne, néhány légió élén galliai fölkelőket, burgundokat, száli frankokat, alsórajnai szászokat, Theodorich király pedig nyugati gótokat vezetett ellene. Attila a lovasesetára alkalmasabb *Campus Mauriacus* (Méry-sur-Seine), köztudat szerint azonban *Catalaunum* (Châlons-sur-Marne) mezején fogadta el az ütközetet. A keresztények és pogányok hatalmas első mérkőzésében, Theodorich gót királlyal együtt, 165.000 ember esett el. Thorismund azonnal hazavezette gótjait, hogy atyja trónját öccsével szemben magának biztosítsa. Hazavonult Attila is, aki pedig Aëtius megfogyott seregét most könnyebben legyőzhette volna. Aëtius páncélos

vitézei, akik a stapes segítségével csak bajosan ülhettek lóra, könnyű lovasokkal küzdöttek, akik a kengyeltől egy ugrással szöktek paripáik hátára. A húnok a kengyel — ez egyszerű szerszám — segítségével föltétlenül uralkodtak lovaikon, amit a klasszikus népek sohasem érthettek el. Zárt lovasoszlopokkal Európában a húnok, majd a nyomaikba lépő avarok támadtak. Pulszky Ferenc szerint »velők kezdődik a középkor, melynél a csaták sorsát a lovasok döntenek el. A kengyelvas és patkó vezeti be a lovagkört, a puskaagy és szurony az újat«. A másik nagy tanulság, hogy úgy a római, mint a hún vezér germánokat állított egymással szembe. Ennek a hadjáratnak kellett eldöntenie, a germánok római vagy hún alattvalók, klasszikus műveltségűek vagy barbárok legyenek-e? A kérdés azonban eldöntetlen maradt, mint a csata maga s a germánok a maguk útján haladtak tovább.

452. tavaszán Attila magára Itáliára tört, de lovassága várak ostromával vesztegette idejét. Az udinei várkastély azon a dombon áll, melyet állítólag ő hányatott, hogy onnan nézze, miként ég Aquileia, melyet csak háromhavi ostrom után vehetett be. A partvidék lakosai a lidókra menekültek és sokan a háború után is ott maradván, Velencét alapították. Pavia és Milano elesett s Attila egészen Modenáig pusztított a nélkül, hogy Aëtius, ki mindhiában várta a keleti segítő hadat, döntő csatába bocsátkozott volna. Remélte, hogy az Apenninek között Attila a lovassággal nem boldogul s azért feláldozta a síkságot, hogy megmentse a hegyvidéket. Attila valóban a síkságon kereste a döntő csatát, de erre többé nem számíthatott. A betegségek és rossz élelmezés miatt emberei tömegesen pusztultak el, Markianos keleti császár pedig Hunniára tört; Nagy Leó pápa személyes kérelmére tehát nagy váltságdíj s évi adó kikötése mellett lemondott Róma megtámadásáról s még a nyáron hazaindult.

453-ban *Markianos* hadjáratának megtorlására készült, de éppen akkor halt meg, mikor feleségei közé vette Ildikót (német hagyományok szerint Kriemhild burgund királyleányt). Népe hármass koporsóban temette el, de nem tudni, hová; sírját hazánkban, Ausztriában, Felső-Olaszországban, Franciaországban (Vesigneul határában) keresik. Hatalmas alakja a festők képzeletét is megragadta; Rafael azt a jelenetet rajzolta meg, mikor a pápa kérelmére, az apostolok fenyegetésére, Róma alól hazatér; Kaulbach a catalaunumi csatában elesett halottak égi harcát, Than Mór Attila lakomáját, Paczka Attila lakodalmát festette meg. A németek, kik rajongtak érte, Aquincumot róla Etzilburgnak, s a magyarok a város egy részét legifjabb feleségéről Kriemhild feredőjének nevezték el. Végtelenül többet jelent ennél, hogy az Árpádok utóbb mint Attila örökségét foglalták el hazánkat. A XVII. században még a Rákócziak kincstárában őrizték az Attilának tulajdonított pajzsot, tollas buzogányt. Hanem ijja örökre kettépattant, ahogy Ildiko lakodalmá éjjelén — a monda szerint — Markianos megálmolta.

Attila fiai ellen a germán alattvalók azonnal fellázadtak. A döntő csata a *Nedao* folyónál, Kézai krónikája szerint Sicambriánál (Ó-Budánál) két álló hétig tartott s azt »maig« (1282-ig) Kriemhild csatájának nevezik. Ennek a csatának a hún birodalom germánjaira nézve nagyobb következményei voltak, mint a lipcseinek vagy waterlooinak a modern németekre. A gepidák most odahagyták

a Hernád völgyét s a Tisza vidékén és Dáciában, a keleti gótok Pannóniában, a herulok a Duna-Tisza-közében, a rugiak a Vág mentén telepedtek le. Attila egyik fia, Geism, népével együtt Gepidia királyához, Ardarichhoz, menekült, kinek neve a magyar monda Aladárjára s egyúttal a medence mai nevére, Erdélyre emlékeztet. Mindenesetre van valami alapja a világirodalomban is annak a magyar mondának, hogy a húnok töredéke Erdélyben telepedett le. De a 30, legfeljebb 80 éves hún uralom hazai emlékei közül most már a legfényesebbet, »Attila kincsét« (a nagyszentmiklósi leletet) is elvitatják, amennyiben készítése idejét a VII—VIII. századnál korábbi időkre nem merik tenni. A rajta levő feliratot az egyik turk (besenyő?), a másik a germán betűk segítségével megfejteni. Mindez csak azt mutatja, hogy a történelem még egyáltalán nem vette komolyan a turáni kérdést, noha Közép-Európa is csak azóta szerepel a történelemben, hogy a húnok az első sikeres kísérletet tették a dunai Kárpátok aljának egyesítésére. Ezt a feladatot a faj azóta sem engedte át másnak; sőt a húnok maguk sem mondtak le azonnal és egészen megvalósításáról. Az Alsó-Duna jobbpartjára, görög területre szorulva is bebetörtök a germánok ellen; azonban Attila fia Irnák s unokája, Mundo példájára végre is elgörögösödtek. Sajátosságos ellentét gyanánt a görög udvari emberek megszerették a hún viseletet, a dolmányt, süveget, csizmát, korbácsot szedett gatyát.

Magyarországban a húnoknak tulajdonképpen csak katonai szállásaik voltak, melyek az első veszített csaták után nyom nélkül megsemmisültek. A nép zöme a Kárpátoktól az Uralig és a Kaukázusig a *keleti (katzir, kazar) húnok* neve alatt élt tovább. Kozárországban újra szervezkedve, még századokon át vezető szerepet vitt Kelet-Európában. Nyugatot azonban mindez alig érdekelte. Népei Attila halála után megkönnyebbülve sóhajtottak fel. Hiszen ha a hún király egy esztendővel tovább él, szövetségesével, Geiserich vandal királlyal, Róma falai alatt találkozik. Egyesült erővel már akkor összeroppantják a római birodalmat, hogy azután egymás között, a csatamezőn döntsék el, hún vagy germán legyen-e Nyugat-Európa? — Most már csak germán lehetett.

213. ábra. Attila kincse.

V. A nyugat-római császárság vége.

Haldokolt a római birodalom. Valentinianus császár maga ölette meg Aëtiust, »az utolsó rómaid«, mert trónkeresőnek, árulónak tartotta. A császárt (Nagy Theodosius családjából az utolsó férfit) Petronius Maximus szenátor ölette meg, hogy bosszút álljon felesége, »Róma utolsó Lucretiája«, miatt (455. márc. 27.). Azután császárnak kiáltatta ki magát s feleségül vette az özvegy császárnét. Geiserich (közhit szerint a császárné hívására) Róma alá vezette a vandalokat, mire a nép agyonkövezte a futni akaró császárt (455. júl. 12.). Geiserich elfoglalta Rómát s tíz napon át (jún. 15—24.) legszebb műkincseitől megfosztván, 60.000 rabbal, köztük a császárnéval és két leányával, tért haza Karthágóba, honnan ezentúl hajóhadával ő uralkodott a Földközi tenger nyugati medencéjén. Róma milliókkal volt szegényebb, mikor a Galliában császárnak kikiáltott *Avitus* oda tette át székhelyét. A rómaiak barbár csapatainak vezére, *Ricimer*, Walja unokája, még azon évben elkergette őt is. Azontúl éveken át mint *Markianos* helytartója kormányozta Itáliát, melyet tehát Nyugat-Róma többi tartományával szemben először ő tekintett külön politikai egységnek.

A vandalizmus (ahogyan Grégoire bloisi püspök a francia konventben nevezte a legvadabb rombolást) teljessé tette Alarichnak a század elején kezdett művét. Megtörte Róma varázsát, amelyet tisztelni tudott Attila, a vitézi énekek, balladák kedvelője. A germán kiméletlenség Geiserichet választotta követendő példának s Nyugat-Európában az eddignél nagyobb erővel folytatta romboló körútját. Az első áldozat *Britannia* volt, melyet angolszász kalózok (a monda szerint Hengist és Horsa vezetése alatt) 449-ben árulómódon foglaltak el a keltáktól, kik Wales hegyei közé vagy Galliába menekültek, melyet ezentúl kisebb Britannianak (*Britannia minor*, Bretagne) neveztek. Ottan egyhangúság, egyformaság borult reájok; nappaluk egy világos éj. »Nem kék az ég, nem zöld az ág; menny, föld határán semmi kéj, — csak sírt az égbolt ezután«. Ködös, homályos énekével csupán a »húnyó dicsőség lantosa«, *Osszián* (talán mégsem Macpherson képzeletének szülötte) vigasztalta az »enyésző népet, ki méla kedvvel multján borong«. A klasszikus és a kelta műveltséget egyidőben borította el a germán népvándorlás zavaros tengere. Borongva kérdezi Petőfi: »Hol vannak a hellenek? És hol a kelták? Eltűntek ők, valamint két város, amelyet a tengerek árja benyel... Csak tornyaik orma maradt ki a vízből... E két torony orma Homér' s Osszián.«

Róma germán kormányzója, *Ricimer*, nyugodtan nézte a germánok terjeszkedését. *Maorianus*, ki hosszas interregnum után 457. április elsején mint igaz római lépett a császárok trónjára, Galliában és Hispaniában elősmertette velök Rómának legalább névleges uralmát. A burgundoktól, nyugati gótoktól visszavett néhány területet; 300 hajóval megtámadta s veszteségei után is korlátok közé szorította a vandalokat. Mindez elég érthetővé teszi, hogy a befolyását és germánjait féltő *Ricimer* már négy esztendő múlva (461. aug. 7.) megölette azt a rómaid, kiben volt akarat és talán erő is a régi nagyság megújítására. *Ricimer* új császárait több helyütt el sem ismerték. Halála (472.) után unokája, a burgund Gundobald fővezérnek császárává, *Glyceriust*, Kelet-Róma császárá-

nak I. Leónak pártoltja. Julius Nepos császár, arra kényszerítette, hogy salonai püspök legyen s így örökre lemondjon az uralkodásról. Fővezérének, Orestesnek, Attila egykori római íródeákjának fölkelése elől nemsokára (475.) maga is Dalmáciába menekült, mire a sereg Orestes tizenhároméves kedves fiát, *Romulus Augustust*, vagy — amint kényeztetve nevezték — Augustulust (»a kis Augustust«) kiáltotta ki császárnak. Róma germán katonái ezért a jó szolgálatukért Itália földjének egyharmadát követelték. Orestes kormányzó azonban kívánságukat nemcsak nem teljesítette, hanem éppen azon volt, hogy Itáliát visszaadja önmagának s római nemzeti katonaságot állítson a germán zsoldos sereg helyébe. Emiatt a zsoldoshad felázadt, fővezérré a germán *Odovakart* (Odoacert) kiáltotta ki s elfogta és kivégezte Orestest (476. aug. 28.). Ravennába szeptember 4-én Odovakar már mint *Itália királya* vonult be. Róma gyermekcsászára sírva kért tőle kegyelmet.

Rómának három császára élt mostantól fogva száműzetésben; de maga a császárság helyet adott egy germán kalandor királyságának.

Az utolsó Augustussal betelt a Romulus előtt fölepült tizenkét sas jóslata. Leviharzott a megjövendőlt tizenkét század, s az ősi hit követői csöndes megnyugvással fogadták isteneik akaratának teljesedését. Régi dicsőségek elsíratására még csak elégia sem készült s a kortársak észre sem vették, hogy olyan eseményhez értek, mely valóban »századoknak szolgál mesgyeül«.

Maguk a történetírók is tanakodnak, ne a népvándorlástól számítsák-e a középkort, vagy ne nyujtsák-e meg az ókor életét egészen Nagy Károlyig. A kettő közt levő négy század mindenesetre az átmenetnek, az összevisszaság eligazodásának ideje. Róma azonban annyira megadta az ókor második felének jellegét, hogy államformája megszűntével megszűnt ez a jelleg is. A középkor, melynek új intézményekre volt szüksége, minden vonalon még talán nem kezdődött el, de a római császársággal az ókor mindenesetre elmúlt. A barbárok eleinte úgy szántogatták a római birodalom mezeit, mint valaha Scipio Karthago utcáit, tereit, hogy azután ők is Cincinnatus módjára vonjanak barázdákat, melyekből új élet, új államok, új társadalmak magva kelt ki.

214. ábra. Eudoxia, III. Valentinianus, majd Petronius császár felesége. (Elefántcsont-faragvány a firenzei múzeumban.)

II. FEJEZET.

KELETRÓMA ÉS A GERMÁNOK.

I. Nyugat új urai.

I. Itália mint a keleti gótok királysága.

Theodoric.

ENO keletrómai császár (474—492.) húszhónapi bolyongás után visszaszerezte trónját, melyet Romulus Augustulussal egyidőben vesztett el. A római szenátust és Odovakart felszólította, hogy Julius Nepost fogadja vissza nyugatrómai császárnak. Odovakar ellenben Zenót kiáltotta ki a római nép és szenátus védőjének, szobrai sok helyütt felállította s a nyugati császárság koronáját, jelvényeit visszaküldte Bizáncba. Az ő nevében kormányozta Itáliát s végre is kiengesztelte Zenót, aki őt Itália királyának címével jutalmazta meg. Odovakar az ország egyharmadát germán katonái közt osztotta szét. »Veteres migrate coloni«: *a földesurak germánok lettek.* Egyébként meghagyta a régi törvényeket, a közigazgatást, sőt az udvartartás fényét is. Felépíttette a rombadőlt városokat és rómainak vallotta magát.

Igaz görögnek tartotta magát Theodoric keleti gót király is, kit Zeno az ő megbuktatására szemelt ki. Pannóniában, a Balaton vidékén, 454-ben született. Atyja és két nagybátyja, az Amalok királyi családjának tagjai, uralkodtak a pannóniai gótokon, 462 óta a keletrómaiak szövetségesein. A kis barbár mint kezes növekedett Bizáncban, hol senki sem gondolt arra, hogy úgy járnak neveltjökkel, mint a thébaiak Philipposzal. Utóbb ez a barbár is népe javára fordította a katonaságnál s a diplomáciában eltanult fogásokat, a műveltebb nép erkölcsi fogyatkozásait, politikai gyöngéit. 472-ben került vissza Pannóniába, melyet azonban két esztendő múlva az egész gót nép odahagyott. Theodemir és Theodoric népe Görögországban, a többi Galliában keresett jobb hazát. Zeno fiává fogadta Theodorchot, megtette Thracia főkormányzójának, magister militumnak, hat évre konzulnak s palotája előtt állíttatta fel lovasszobrát. (484.) A gótoknak azonban nem tetszett az aldunai szállás. Egyenesen kijelentették, hogy, ha Theodoric máshova nem vezeti őket, maguk

keresnek új hazát. Theodorich Bizánc alá vezette őket s annak falai alatt serege élén kért és kapott engedelmet Itália elfoglalására.

488 őszén, a vitézek családjait is odaszámítva, kétszázötvenezer emberrel indult oda. A germánok a Száva egyik mellékvizén, az Ulcán való átkelésben egy másik germán állott útjába; mert a gepidák királya, Triopstila, attól félt, hogy Sirmiumot s Pannóniát akarja visszavenni. Triopstila a csatával együtt életét is elvesztette s a gótok, egészben véve 1300 kilométernyi út után, minden további baj nélkül értek Itáliába.

Theodorich a Sontius (Isonzo) mellett, Aquileia romjainak közelében (489. aug. 28.) győzött és a Verona alatt (szept. 30.) nyert csata után Verona, németesen Bern, lett első székvárosa; középkori német hősmondák azért nevezték őt *Dittrich von Bern*nek, veronai Detrének. A keletrómai császár nevében

215. ábra. Nagy Theodorich ravennai palotája. (A ravennai S. Apollinare freskója.)

innen szólította hódolatra Itáliát, míg Odovakar, »a nemzetek királya«, Ravennából intette azt hűségre. Versengve hízelegtek a szenátusnak, mely nem két római, hanem két barbár közt választhatott. Róma mindakettő előtt bezárta kapuit. Megjelent Itáliában a harmadik barbár, *Gundobald* burgund király is, hogy mint Odovakar szövetségese halálasszon a zavarosban. Theodorich segítségére viszont a nyugati gótok siettek Hispaniából. Mint Galliát Attila ellen, a négy némettel szemben Itáliát is a *püspökök* védelmezték. Erős váraikban zsoldosokat tartottak s befogadták a menekülő polgárokat is, kik ezért szolgálatra kötelezték magukat. *Igy kezdődött el a hűbériség.*

Theodorich az Adda mellett 490. aug. 11. nyert harmadik győzelme után *Ravennába* szorította Odovakart. Ravenna utcáin akkor még gondolákkal közlekedtek. A várost három oldalról a Po csatornája, a negyediktől a tenger hullámai védték, s egy hajóhad biztosította meglepetések ellen. A gótok azonban Ariminium, (a mai Rimini) kikötőjének elfoglalása után (492. aug. 28.) római hajókkal zárták el a várost s 493. febr. 27. végre is megadásra bírták. A szerződés értelmében a két barbár király Ravennából egyenlő joggal uralkodnék Itálián. Napok, hetek, hónapok teltek, mikor Theodorich egyszerre

csak jónak látta, hogy ennek a különös frigynek örömeire lakomát tartson. Meghíttá Odovakart, fiát, főtisztjeit a lauretumi palotába; s mikor a babér-fák alatt javában folyt a borozás, jelt adott a gyilkolásra. Odovakart és fiát ő maga vágta le. Buda halála, melyet kiszínez a költő, de nem ismer a történet-író, távolról sem döbbsent meg annyira, mint a ravennai mészárlás száraz krónikája. Mivel Buda halálában — monda szerint — része van Theodorichnak, valószínű, hogy a Nibelungenlied voltaképp nem is Buda, hanem Odovakar halálát írja le. A gót uraknak Theodorich is mondhatta, amit Attila mondott a húnoknak:

»Nos, urak, mit néztek?! Ez csak az én tettem!
Megvan... Szigorún, de igazán büntettem.«

A gótok azonnal őt kiáltották ki az egész Itália királyának, hogy a *hódítás jogánál fogva* uralkodjék rajta s ne a keletrómai császár helytartója gyanánt kormányozza. Az új király csak azoknak adott *római jogot*, kik önként csatlakoztak hozzá; később azonban törvényes oltalmat ígért mindenkinek, aki nem harcolt ellene nyíltan. Gót nemzeti állam alapítása helyett azzal vesződött, hogy a római birodalom összeomlott épületét egyideig még germán oszlopokkal támogatva tegye lakhatóvá. Hódító létére idegennek érezte magát mindaddig, míg Anastasius keletrómai császár nagysokára és hosszas alkudozások után 498-ban vissza nem küldte neki a nyugatrómai császárság jelvényeit s Itáliát a maga részéről is át nem adta a gótok királyának.

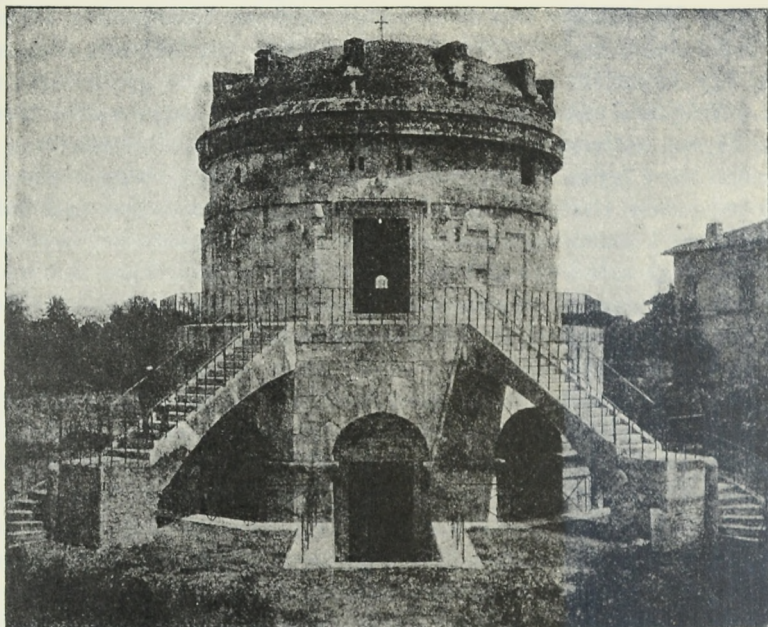
»Óhajtom, egybegyült atyák — szólt a római szenátushoz — hogy a *szabadság* szelleme kegyesen tekintsen reátok.« S a római nép, mely ismét kapott kenyeret és cirkuszjátékokat, ércebe vésette legyőzőjének »kegyes« szavait, midőn 500-ban valahára meglátogatta a várost. Pedig a gótot és rómaiakat a nemzetiségen kívül a *vallás* is elválasztotta. A gótok *ariánusok* voltak, a rómaiak *katholikusok*. I. Gelasius pápa nyíltan kimondta, hogy a konstantinápolyi patriarchának is ő a bírója s ítélete alól sehová sem lehet felebezni. A pápa semmiesetre sem állítja ilyen éles ellentétbe hatalmát a császáréval, ha Itália ennek uralma alá tartozik. Merész föllépésére Theodorich uralkodásának függetlensége bátorította. Az új rend egyik legfontosabb eredménye tehát abban áll, hogy a *pápa tekintélyét felemelte* s egyetemességét előkészítette. Gelasius halála után a zsinat kijelentette, hogy Isten vezeti azt a férfit, kire Itáliában az uralkodást bízta és törvényes pápa gyanánt ösmerte el Symmachust, kit a keletrómai császár jelöltjével szemben pártolt. Az arianus király a római papságot azzal a nyilatkozattal hódította meg, hogy az *isten*i dolgok a pápára, a *világiak* a királyra tartoznak s a pápát a világi hatalom beavatkozása nélkül kell választani. A papság támogatására majdnem olyan szüksége volt, mint sokkal utóbb a Stuartoknak az anglikánus egyházéra, melyről elmondhatták, hogy »ha nincs püspök, nincs király«. Ennyiben Theodorich alapította meg a pápaságnak utóbb oly mesés nagyságú világi hatalmát. A papság csak a hála adóját rótta le az idegen és az eretnek iránt, ha vele szemben hódolatra és engedelmességre intette az ájtatos hívőket. Az állam és egyház barátságának lehet főképpen köszönni, hogy a régi műveltség és erkölcs az

új és idegen kormány alatt is fenmaradt s hogy a tudós társaságok virágoztak. Theodorich miniszterei a régi és az új világnézletet egyeztetni törekedtek. *Liberius*, *Boethius*, *Cassiodorus* és *Symmachus* voltak az átmenet korának legkiválóbb emberei. Egyetértéssel adta ki 154 szakaszból álló *törvénykönyvét*, mely a római és gót között való nagy különbséget elenyésztetni törekedett. A gótok megőrizték önkormányzatukat és a rómaikkal folytatott pöreikben saját grófjaik (grafionjaik) ítéltek, de a melléjük rendelt római törvénytudók tanácsa, tehát voltaképpen római törvény alapján. »Tegyétek le a fegyvert, mert nincs ellenségetek — írta Colosseus kormányzó kineveztetésekor a pannóniaiakhoz. — Mi szüksége van az embernek *nyelvére*, ha fegyveres kézzel folytatja pöreit? Jobb, ha követitek a mi gótjainkat, kik idegenek ellen a határon épp úgy forgatják fegyvereiket, mint ahogy otthon gyakorolják a mérsekletet.« Grófjaival nem tartott többé gyűléseket s maga volt a törvények forrása. Egynek vette az államot önmagával, de államot teremtett az államban; külön rend gyanánt fegyverben tartotta gótjait, hogy a rómaiaknak eszökbe ne jusson a régi állapotok helyreállítása. Rendeletei csak toldások-foldások. Igazi kormányrendszer készítésére római miniszterei vagy elégtelenek voltak, vagy szándékosan haladtak az ideiglenesség útján. Azt remélték, hogy Rómának a jószerecsene visszaadhatja, mit a balsors elrabolt tőle. Boethius utóbb, vén korában, éppen amiatt veszítette el kegyeit, mert tágitani akart a szenátus csekély hatáskörén.

Alkotmányos uralkodásról nem lehetett szó ottan, ahol a király elvben a törvénykönyvre, valóságban a katonaságra támaszkodott. A régi imperátorok *mult* szolgálatok előismeréséül adtak földeket veteránusaiknak; Theodorich *ezután* való szolgálataik fejében tette őket földesurakká, azonban tulajdonjoga előismerése címén *adót* szedett tőlük. Ez már nagyon emlékeztet a *hűbériségre*, melyen a középkor birtokviszonyai alapultak. Theodorich végül majdnem kétszázezer ilyen hűbéressel rendelkezett, kiknek (a törzsekre szakadt gótoknál első ízben) egyetlenegy vezér, maga a király parancsolt. Sokszor vezette őket győzelemre; pl. 504-ben, midőn a keletrómai császár ellen Attila unokáját, Mundót segítette. Elfoglalta Rhaetiát, Noricumot, Dalmáciát és Pannóniát Sirmiummal együtt. Chlodvig frank király ellen megvédte a Lionöböl környékét. Itálián kívül is uralkodott tehát, hódításait azonban elhanyagolta s lakosai egy részét Itália üres telkein telepítette le. Itália ismét fejlődött, mert 33 éven át nem látott ellenséget.

Mindenesetre sajátságos jelenség a klasszikus Róma élén olyan király, kiről azt merték hirdetni, hogy saját nevét sem tudja alájegyezni. Annál jobban írtak miniszterei. *Cassiodorus* krónikájában és leveleinek 12 könyvében hű képét rajzolta meg korának. *Boethius* öt könyvben értekezett a bölcsészet vigasztalásáról. Boethius háromszor volt Róma konzulja; s a rómaiság az első konzult, Brutust, sem lelkesíthette jobban. Noha művében szintén ez a szellem lángol, mégis nagy hatást gyakorolt a kezdődő keresztény középkorra. A miniszter a szenátusban is az volt, ami könyvében. »Miféle *szabadságot* várhat már a római? — kérdezte, midőn vádolták, hogy a keletrómai császárt Itália felszabadítására ösztönzi. — Hiszen bárcsak egy mákszemnyit is remél-

hetne! «Theodorichnak azt felelhetné, amit Cannius felelt Caligulának, ki szemére hányta, hogy tudott az ellene szőtt összeesküvésről: »Ha én tudtam volna, te nem tudhatnál róla.« Fogságban írt műve mutatja, hogy *valódi római* nem simulhatott teljes őszinteséggel Theodorich új rendjéhez. Csak azért gyámolította, hogy meg ne semmisüljön minden, mi a mult szent emlékeiből még fennmaradt. A paviai nép századok mulva is regélte, hogy kivégeztetésekor (525.) Boethius kezébe fogta lecsapott fejét, a templomba ballagott vele, letérdelt az oltár elé, imádkozott és úgy halt meg. Az ókor mitológiáját

216. ábra. Nagy Theodorich ravennai síremléke.

a középkor legendái ekként váltják fel s a történelem belőlük ismeri meg legjobban a nép szellemét.

Symmachust, a nagy építőt, ki megsiratta apósát, Boethiust, Theodorich szintén vérpadra küldte. De a lelkiismeret furdalásai kísértetlátóvá tették. Egy ebédnél az eléje tett hal feje Symmachusra emlékeztette. Úgy megborzadt, hogy harmadnapra meghalt Ravennában. (526. aug. 30.)

Azt a síremléket, amelyet leánya, Amalaswintha állított neki, most is csodálják mint egy barbár korszak remekét. Theodorich az átmenet idejének embere volt. Rómát, melyet elkényszeredve talált, nem varázsolta, de nem is akarhatta visszavarázsolni Augustus korába. Nyugatot sem egyesíthette olyan birodalommá, amilyenről álmodozott; mert őt, az ariánust, őszintén nem segíthette sem a katolikus egyház, sem a keletrómai császárság. Egyeztetni akarván, *a németek egységének ő az első munkása*. A germánok neki köszönik az első nagy német szövetséget, vagy valami ehhez hasonlót. A nyugati

gótok az ő keleti gót kormánya alatt álltak; a vandálok önként átengedték neki Siciliát; a Duna jobb partján lakó germánok tőle függtek; a markománok, herulok, rugiak a mai Bajorországban az ő védelme alatt kezdtek bajor néppé alakulni. A németek dalban, énekben magasztalták. A berni Detre vitézei ott küzdenek a Nibelungok hősei közt. Ahogy Thoristen fejébe ékelődött Hrungnir kőbaltája, úgy hordozta Detre a homlokába furódott nyilat s népe azért halhatatlannak tartotta. A tirolai hegyek közt áttöri azt a selyemfonalat, mely Laurinnak, a törpék királyának rózsás kertjét védelmezi. A wormsí király leánya maga ízen neki, hogy tizenketted magával rontson arra a tizenkét hősrre, aki az ő rózsás kertjét őrzi; jutalmul nem ígérven egyebet, mint győzelem esetén rózsakoszorút, övet, csókot, mindenkinek egyet. Theodorich Itália rózsás kertjét eleinte taposta, azután gyönyörűséggel járta. — A néphagyomány benne századok multán is az egyéni erő és akarat megtestesülését látta. Felfogására ez éppen olyan jellemző, mint az a másik, hogy nagy ereje mellett is mindig csak a mások szolgájának tudja elképzelni, ahogy önmagát ő is többször nevezte a keletrómai császár alattvalójának. De végre mégis örökéletű *történeti név*, mely körül hagyomány képződik: egy nép alakulásának középpontja.

II. Gallia mint frank királyság.

Hagyomány képződött egy másik nagy germánnak, *Chlodvig*-nak neve körül is. Frankjaival 486 után ő szállotta meg Gallia római részeit, melyeket a burgundok és a nyugati gótok honfoglalása még szabadon hagyott s ő tette Galliát teljesen germán hódoltsággá. A burgundok elvették a római földesurak birtokának kétharmadát és rabszolgáik egyharmadát. Megtartották germán szokásaikat, törvényeiket és dalaikat; elszigetelten éltek s a rómaiaknak csak pénze és fénye, nem műveltsége kellett nekik. A gótok Athaulf alatt abban a reményben jöttek ide, hogy gót császársággá innen alakítják át a római birodalmat. Királyaik még álmaikból felébredve is a császári udvartartás fényét utánózták toulousei udvarukban.

»Óh római, — sóhajt Sidonius Apollinaris, Eurich gót király római titkára — te magad is életedért könyörögsz itten; amikor Észak valami veszéllyel fenyeget, Szkitia hordái ellen Eurich hatalmához fordulsz és arra

217. ábra. Frank harcos. (Demmin után.)

kéred, hogy a most harcias és hatalmas Garonne megoltalmazza az elgyöngült Tiberist.«

Legtávolabb állottak a római műveltségtől azok a *frankok*, kik közül saliaknak hitták az Issala (Yssel) s ripuariaknak a Rajna partján szállásolókat. A krónikások komolyan állították, hogy azoknak a trójaiaknak ivadéakai, kiket Priamos és Antenor a Dunán felfelé Pannónián keresztül vezetett a Rajna tövéhez. Más klasszikus vonást mindamellett sem ösmerhettek fel rajtuk, hogy a frankok 240-től fogva nem egyszer verekedtek a rómaiakkal, s mint katonák és rabszolgák eljutottak a római világ minden részébe, sőt egyesek a konzuli méltóságba is. A frank királyokat szívesen választották a saliak egyik családjából, a *Merovingok* közül. Ezeknek heros eponymosa *Merovech* (Merovaeus) a châlonsi síkon mint a rómaiak szövetségese harcolt Attila ellen. Egyik utóda, *I. Childerich* (458—481), az első, ki *germán törvénykönyvet* (Lex Salica) állított össze. Jellemzi népe műveltségi fokát, hogy ebben 343 cikkely szól a büntetésekről és csak 65 egyéb szükségesekről; de éppen a művelődés vágya vezette, midőn nem zárkozott el a római hatás elől. 1653-ban feltárt tornacumi (tournayi) sírjában római műkincseket találtak; sőt száműzetése idejében a frankok, a monda szerint, egy Aegidius nevű *született római*t választottak királynak. Basina thüringiai királyné, ki száműzetésében szívesen látta őt, önként ajánlkozott feleségül, midőn 463-ban trónját visszafoglalta. Az ő fiúk *Chlodvig* (Chlodowech, Clovis).

A frankok 481-ben, 15 éves korában, királynak kiáltották ki. Húszesztendőskorában, a nyugati gótok királyának, Eurichnak halála (485) után fiatalos lelkesedéssel látott Gallia egyesítéséhez. Először is szomszédját, Aegidius fiát, *Syagriust* támadta meg, ki Suessionesből (Soissonsból) a Somme és Loire közt tulajdonképpen függetlenül uralkodott a római császárság utolsó foszlányán s a *rómaiak királyának* nevezte magát. Chlodvig perdöntő párviadalra hitta ki s midőn ezt visszautasította, nyílt csatában verte meg. (486.) Alarich, a nyugati gótok királya, a menekülő Syagriust kiadta Chlodvignak, ki megfojtatta, királyságát elfoglalta. Teljesen véget vetett a római uralomnak s a kincstári földeket elkobozta a maga és 6000 főnyi kísérete számára. Bárdolatlan frankjai lettek a *földesurak*, *nemesek* a római műveltségű Galliában, hol a *jobbágyság* egy nemét már a császárok, sőt talán a kelták korában is ösmerték. Utódaik teljes ezerháromszáz esztendeig élvezték a hatalmat. Csak 1789-ben törte össze őket Sieyès abbénak az a kérdése, hogy a hódítás jogára hivatkozó nemeseket nem lehetne-e visszaszorítani azokba a frank erdőkbe, ahonnan őseik bevándoroltak? Csak akkor, a nagy francia forradalomban kerekedett felül újból a »harmadik rend«, a polgárság, melynek őseit: a rómaiakat és a római műveltségű keltákat, Chlodvig csupán a városokban tűrte meg. Igaz, hogy ott kiváltságaikat, önkormányzatukat is meghagyta.

A rómaiak elvesztvén *államiságukat*, a barbárokkal szemben legalább *társadalmukat* akarták megmenteni. Mozgalmukat Gallia három szent püspöke vezette: *Remigius* rheimsi érsek a római hódoltságban, *Avitus* viennei püspök a burgundok, *Caesar* arlesi püspök a nyugati gótok közt. Szent Remigius rajta volt, hogy a római neveltetésű, de pogány Chlodvigot s a hódító frankokat

római katolikusokká tegye. Első kívánsága teljesült: a király a katolikus *Klotild* (Hrotchildis) burgundi hercegnőt vette feleségül. »Semmik azok az istenek, akiket imádsz — szólt urához a menyecske. — Nem védhetik meg önmagukat sem; hát hogyan védhetnének meg másokat, mikor csak kőből, fából, ércből vannak?« Isteneink úgy akarták, — felelt a király — hogy minden szülessék és teremjen. Világos, hogy a ti istenetek semmit sem tud; még csak annyira sem vitte, hogy az istenek közé tartozzék«, amivel azt akarta mondani, hogy Krisztus egy asszonynak fia, míg a Walhalla istenei mind Odintól származtak. Mégis belenyugodott, hogy gyermekeit Szent Remigius megkeresztelje. Mikor pedig 496-ban *Tolbiacumnál* (Zülpich?) szemben állt az alemannokkal, kezét égre emelve fogadta meg, hogy megkeresztelkedik, ha »Klotild istene« a frankok győzelmével bizonyítja be, hogy erősebb a pogány isteneknél. Mint Constantinus a Pons Milviusnál, Chlodvig sem ötletszerűen határozott. Gallia helyzetének nyugodt vizsgálata vezette rá, hogy a pogány és az arianus vallásokkal szemben csak a művelt rómaiak katolikus vallásának van jövője. És, mint hajdan Constantinust, keresztény katonáinak lelkesedése őt is diadalhoz segítette; s »az új Constantinust« két szentnek (feleségének és Remigiusnak) buzgósága 496. karácsonyán hugaival és 3000 frank katonájával együtt a keresztelő medencéhez vezette. A frankok egy része dacosan csoportosult a cambrai pogány törzsfőnök körül, de az új római pápa, *Anastasios*, örömmel üdvözölte Chlodvigot, mint az egyház *legidősebb* fiát. Hiszen Chlodvig az első német fejedelem, ki egyenesen római katolikus lett. Franciaország másfélezer esztendő múlva fényesen ülte meg a fontos esemény emlékét, az egyház pedig a szentek közt tiszteli Chlodvig jó szellemét, Klotild királynét.

»A te megtérésed a mi győzedelmünk«, írta volt Szent Avitus Chlodvig-nak s rávette Burgundia királyát, *Gundobaldot*, hogy zsinatot tartson az arianusok áttérítése végett. Gundobald azonban, trónját féltve, maga sem mert áttérni, minek következtében római alattvalói Chlodvigot tekintették kath. hitők védőjének, a Caesarok igazi örökösének. Közömbösen nézték, midőn Chlodvig 500-ban megtámadta és megverte. Gundobald azzal akart segíteni magán, hogy nyiltabban pártolta a katolikusokat és római alattvalóit is részesítette a burgundok jogaiban, ami néhány esztendővel csakugyan meghosszabbította uralmát. A katolikusok üldözése miatt Chlodvig a nyugati gótok ügyeibe is beavatkozott. Amboise közelében személyesen találkozott II. Alarichcal, ki megígérte, hogy vallásszabadságot ad, Szent Caesarral együtt visszahívja a száműzött püspököket s jóváhagyja az agdei (hérault-megyei) zsinat határozatait. Római alattvalóit ő is a *római jog* összegyűjtésével (*Breviarium Aniani*) akarta megnyugtatni. (506.) Chlodvig mégis valóságos keresztesháborúra szólította híveit az arianus gótok ellen s új fővárosából, Párisból, ellenök indult. Toursban Gallia és Pannónia legnagyobb szentjének, Szent Márton püspöknek, sírja volt a katolikus élet középpontja. Mint hajdan a görögök Delphoiba, Chlodvig ajándékokkal követeket küldött Toursba, hogy a szent helyen megtudja, kié lesz a győzelem. Követei akkor léptek a bazilikába, mikor a kar a 18. zsoltárból éppen azt énekelte, hogy »felőveztél engem erővel a hadra, az ellenem támadókat alámm vetetted. Kezembe adtad ellenségeim nyakát, hogy elveszítsem

gyűlölöimet». Mikor pedig hadaival Chlodvig a megáradt Vienne-hez ért, Chlodvig imádságára csoda történt: egy szarvas mutatta meg neki, hol keljen át a folyón. Majd a Szent Hilarius poitiersi templomából kiáradó fény vezette »az eretnek csapatok lemészárlására«. Ki ösmerne arra a Chlodvigra, ki ugyane vidéken néhány hónapja még mint a vallásszabadság hirdetője lépett Alarich elé? De ki ne ösmerne arra a politikusra, kit a testvérháború sem ijeszthetett vissza *Gallia egyesítésétől*? A *vocladî* vagy *voulléi* síkon, Poitiers közelében, ő maga ölte meg Alarichot, kinek római költője, Sidonius Apollinaris is elesett. (507.) A győzelem kezébe adta Dél-Galliát a Loiretől a Pireneusokig. Chlodvig Szent Márton templomában fejére tétette a koronát s magára vette a bíbor tunikát, palástot, melyet diadala hírére Anastasios keletrómai császár küldött. Mostantól fogva konzulnak, sőt Augustusnak címezték.

Mint Constantinus, ő is megkereszteltetése után gyilkoltatta halomra rokonait, hogy alattvalóikat hódolatra bírja. A ripuári frankok királyát, *Siegebertet* az ő biztatására gyilkolta meg *Cloderich*, akit azután ő mint apagyilkost tétetett el láb alól, s önmagát kiáltatta ki a ripuári frankok királyának. Lassankint az összes Meroving-atyafiakat kivégeztette. A frankok mégis lelkesülten sorakoztak zászlai alá. Ha a Walhalla valamennyi istenét odahagyták az egyetlen Jézusért, miért ne hagyták volna oda gyámoltalan, apró-cseprő fejedelmeket az egyetlenegy, erős Chlodvigért?

Chlodvig a hitet is politikája eszközévé tette. Krisztus istenségével épp olyan keveset törődött, mint Wodan csapatának bosszújával. Régi isteneinek alkonya után saját nemzete dicsőségének hajnalát sejtette. Nem félt a kettőt elválasztó éjszakától, melyben kísértetlátások nélkül haladt előre. Nem akart jobb lenni koránál. Eszénél, erejénél, zord természeténél fogva megmaradt franknak, mert népére csak így hathatott igazán. Krisztus alig volt egyéb az ő szemében mint *Godegisel* burgund herceg, akit egyik-másik vállalatában segítségül hívhatott. Tolbiacumnál valósággal alkuszik vele. Hisz benne, ha látja erejét: szövetségese marad, ha észreveszi, hogy érdemes bizalmára. S íme, a krónikás toursi Szent Gergely szavaiként, »Isten napról-napra kezébe adta ellenségeit, gyarapította országát. Megjutalmazta, mert *igaz szívvel* járt az Isten előtt és *Istennek tetsző* dolgokat cselekedett». Sikere tehát azokat is részére hódította, kiknek erkölesi érzete különben megdöbbent volna kíméletlenségétől, kegyetlenségétől. Az egyház szentje lelkiösmeretfurdalás nélkül írta le Chlodvig dicséretét mindjárt azután, hogy hazája történetében beszámolt véres tetteiről. De nálunk a keresztény krónikások nem felejtették-e el Géza vezérnek, hogy sokban hasonló eszközökkel zúzta szét a törzsfők hatalmát; rossz néven vették-e tőle, hogy, mert elég gazdag, kész volt arra is, hogy »mindakét» Istennek áldozzon? S ha nem tették, vajjon nem az a férfiú lebegett-e szemök előtt, ki megértvén a maga korát, *mindent* elkövetett, hogy hazája számottevő hatalom legyen a keresztény államok közösségében? Mindakét uralkodó katolikus lett: a papoknak ez tetszett. A törzsekre szakadt nemzetet egyesítette: a harcosoknak és a hazafiaknak ez. Chlodvig kegyetlenségeinek részleteiről a nép humorral, jókedvvel beszélt. A monda sokat, nagyon sokat megbocsátott a nép kegyeltjének; még azt is, hogy folytonosan külső ügyekkel bajlódva, a belső kormányzattal alig törődhetett.

Chlodvig a frankok *első igazi nemzeti hőse*. Nevéhez fűződik a barbár burgundok és a nyugati gótok terjeszkedésének megakasztása, a frankoknak hitben, államban és társadalomban a római intézményekhez való szoktatása, Franciaország alapításának dicsősége. Korán, 42 éves korában (511. nov. 27.) hunyt el. Frank szokás szerint négy fiára hagyta országát : de pogány feleségétől született fia, *I. Theuderich* lett a fő király.

II. Kelet-Róma és a germánok.

I. A rómaiság Keleten.

Theodorich és Chlodvig uralkodása derekán már sejteni lehetett Nyugat-Európa új államainak körvonalait. A *keleti gótok* királyságához tartozott Rhaetia, Noricum, Dalmácia, Pannónia és Sirmium : összesen mintegy 400.000 km² terület. Mintegy 5000 kilométer hosszan a Földközi tenger, 1300 km. hosszan a Duna volt természetes határa. Szárazföld csak 1300—1400 kilométerre határolta, de ennek fele is az Alpok főgerincére esett. Földrajzi helyzete tehát kedvezőbb és megfelelőbb mint germán hódítóinak képtelen alkotása, a későbbi német-római birodalom. Az Alpokon túl levő országokkal Theodorich keveset törődött. Mint német, talán nem is bánta, hogy ott független, erős német államok alakulnak.

A Durance és a Loire balpartjától a svévek országáig (Portugáliáig) a *nyugati gótok birodalma* mintegy 780.000 km² volt, tehát majdnem kétakkora. Egy Itáliával fölérő terület pár esztendő múlva már elveszett, s Armorica (Bretagne) és Burgundia földjével együtt kiegészítő része lett a *frankok birodalmának*. Ez a Szajna két partján levő országból körülbelül 550.000 km²-re növekedett s így jóval felülmulta Theodorich birodalmát, melynél különben a nyugati gótok megfoghatkozott birodalma is nagyobb volt. *Angolországban* az angolszászok, *Dáciában* s a mai Magyar-Alföldön a gepidák, *Afrikában* (Algiria, Tunisz, Tripolisz területén) s a Földközi tenger nyugati szigetein a vandálok helyezkedtek el. Róma tartományaiban egy negyedszázad alatt (500-ig) ekként *tizennégy germán állam alakult*. Ezenkívül föl- s aláhullámozottak a mai Német-, Dán-, Svéd- és Norvégország germán törzsei is, melyek hol itt, hol ott rendezték be hosszabb vagy rövidebb életű országaikat.

Nyugat-Európa a germánoké volt, Kelet-Európa a szlávoké és az uraltájiaké (turániaké). A keletrómai birodalom Európában már a Balkán-félszigetnek is csak jó kétharmadát tudta megőrizni a hatalmas birodalom romjaiból. Azonban az övé volt a greenwichi keleti hosszúság 19. fokától keletre a Földközi tenger egész környéke s jogot tartott mindenre, mi valaha a 19. foktól nyugatra Rómához tartozott.

Mint Antonius a megölt Caesar hagyatékában talált rendeletekkel kormányozta egyideig a köztársaságot s Róma még a halott Caesarnak is engedelmeskedett, — törvényeiben, szokásaiban, társadalmában úgy élt tovább a bukott római birodalom. Átalakította a barbárokat, kik megölték s most szinte megsiratták. Olybá vették, mint Chlodvig a Siegebért halálát : ők okozták, de tagadták részességüket s most hatalmukat növelték a véres örökséggel. Külön-

ben a római birodalomnak csak nyugati fele bukott el a csatatéren; a keleti a birodalmi eszme igaz örökösének tartotta magát s a rómaiságban a *jog folytonosságát* képviselte.

Gyöngesége, belső zavargásai akadályozták idáig, hogy a barbár világot diadalában feltartóztassa, de a látszatot még aléltságában is megőrizte. Csak úgy osztogatta a konzuli, patriciusi címeket, csak úgy küldözte a bíborpalástokat, mintha még mindig a Caesarok szemöldöke intézné a népek sorsát. Azzal, hogy *semmiről* sem mondott le, jogát *mindenhez* fentartotta. Amint erős ember került a trónjára, a barbárok maguk sem csodálkoztak, hogy impériumot követel rajtuk.

A barbárok ellen való erélyes föllépést sokáig a *vallásos villongások* gátolták. Zeno 482-ben hiában törekedett a henotikonban, az egyesülés mintájában, kiengesztelni a chalcedoni zsinatnak s a monofizitáknak az *i* betűn vitatkozó pártjait. Donativum helyett ez az *i* betű döntötte el, ki legyen a császár. A lázadók nem szégyeltek hazafias és vallásos kérdéseik eldöntésére turáni pogányokat (avarokat, bolgárokat) híni segítségül. Még a cirkusz közönsége is pártokra szakadt a gladiatorok ruhájának színei szerint. A *kékek* egészen más művészeknek tapsoltak mint a *zöldek*; de mások voltak politikai és vallásos elveik is. A nép, melynek a fórumon és a szenátusban hallgatnia kellett, akaratát már csak a cirkuszban nyilváníthatta, sérelmeit a császárral csupán ott közölhette. Chlodvig halála esztendejében (511.) Anastasios ott, a cirkuszban, hajadonfővel követte meg a lázongó népet. Most meg is bocsátottak neki, de hét esztendő múlva, mint a püspökök üldözőjét, megfosztották trónjától. Utódjává a testőrség kapitányát, *I. Justinust* (518—527.) választották, kinek pályája az Odovakaréra emlékeztette őket. Népszerű volt, mert pásztorból a maga erejével küzdte föl magát és szerették, mert tüzesen védte a chalcedoni zsinat álláspontját. Első dolga volt, hogy ezt ediktumban biztosítsa; s az utolsó, hogy koronáját unokaöccsére, Justinianusra hagyja.

I. Justinianus (527—565.) egy dardaniai elrómaisodott paraszt fia, mindörökre meg akarta akadályozni, hogy a nép a kormány dolgába avatkozzék. Becsukatta az új-platonikusok athéni egyetemét s egy anatóliai templomba építtette be Olympia legszebb faragványait. A rómaiság legerősebb várát, a római jogot, középkori erősséggé alakította át.

Teljessé akarta tenni a császári hatalom mindenhatóságát, még pedig a birodalom történeti jogaira hivatkozva. Mint valaha Augustus, az egyetemes római császárságnak és egyháznak egyaránt feje akart lenni. Biztosítani kívánta az egésznek egységes, középponti kormányát és pedig elsősorban *egységes törvénykönyvvel*, ami idáig egy császárnak sem sikerült. 528 novemberében bízta meg kora legnagyobb jogászát, *Tribonianust*, hogy tizedmagával gyűjtse össze az eddigi császárok törvényeit, rendeleteit. Már 529 április 7-én életbe léptette az ekként készült Corpus Jurist. A kihirdetéskor figyelmeztette alattvalóit, hogy a közélet két dolgon alapul: *a fegyveren és a törvényen*. A rómaiak ezekkel uralkodtak s Isten segítségével ezekkel uralkodnak minden népen. Ez a kettő kölcsönösen biztosítja egymást. A császár tehát nagy gondot fordít a fegyveres erő emelésére, de a régi törvényekre is, amelyeket újjal egészít

tett ki. — 533. dec. 16. készen álltak már a *Pandekták* is (»a mindent magukban foglalók«), másszóval a *Digesták* (a törvények rendszeres osztályozásai). Ez a mű kétezer könyvnek három millió verséből készült. Hét főrészben 432 cím alatt 9123 törvényt tartalmazott: a 900 éves magyar Corpus Jurisnál másfélszerrel többet. Abban az évben készült el, Gaius modorában, az *Institutiones* (intézmények) című tankönyv is, hogy a római ifjúságot megösmertesse a római jog egész rendszerével.

Justinianus 534. nov. 16. megparancsolta, hogy birodalma minden részében alkalmazzák az ekként összeállított s újból megvizsgált törvénykönyvet, amelyet utóbb *Codex Justinianaeus*nak neveztek. Az uralkodása hátralevő 27 esztendejében hozott újabb, vagy időközben előkerült és elfogadott 168 törvényt a császár *Novellae* vagy *Authenticae* címmel szintén összegyűjtötte és kötelezővé tette. Az egész gyűjtemény szoros jogrend alapítására és arra törekedett, hogy a régi római jogból kiküszöböljön mindent, mi a császár tekintélyét gyöngíthetné. Hirdette, hogy a nép, a *lex regia*-ban, minden hatalmat a császárra ruházott. Talán maga sem hitte, a *bizantinizmus* milyen kores szülöttje lesz ennek a felfogásnak. Hiszen erősen kiemelte, hogy az ember szabadnak született, a rabszolgaság a természettel ellenkezik s a felszabadítást elő kell mozdítani. A császárság tehát, az egyház példájára, a *személyes szabadságot* választotta az emberiség fejlődésének alapjául.

A régi római jog csupán római, az új már *világpolgárokat* ösmert.

Az államhatalom eszményévé a szigorú és rideg központosítást tette s eszményét az állam és egyház egybeolvasztott érdekével biztosította. A kódexnek a közszabadságra káros hatása, a főelven kívül, különösen ott kezdődött, mikor az eredetileg egy nép számára hozott törvénykönyvet minden más népre betűszerint alkalmazták. Európa nemzetei a XIII. században már oly hévvel tanul-

218. ábra. Justinianus császár átadja a pandektákat.
(Rafael nyomán.)

mányozták, hogy emiatt IV. Ince pápa 1254-ben megróttá őket, köztük a magyarokat is. Abban a században már több magyar főpap művelte, s Pál prépost a veszprémi főiskolán elő is adta a római jogot, mely azóta tantárgy volt hazánk minden régi s mostani egyetemén és jogakadémiáján. Alkotmányunk azonban mindenkor diadalmasan utasította vissza vezetőeszméjét, a fejedelem mindenhatóságát. Mátyás király, ha a reneszansz szellemével eltelve, egyideig gondolt is behozatalára, 1486-ban magyar nemzeti szellemben rendezte a magyar jogéletet. Hármaskönyvében Verbőczy merített ugyan az institutiókból és a pandektákból, azonban a józan decentralizáció kifejlődése és az önkormányzat fölvirágzása mutatta, hogy a szabadság biztosítására oly eszközöket használt, amiket hiában keresett volna Justinianus kódexében. Máshol, kivált a germán népeknél, a fejedelmek majdnem mindenütt a szabadságot korlátozták vele. Németországban törvény erejével uralkodott egészen 1900. januárius elsejéig, mikor életbe lépett az új polgári törvénykönyv. »Minő végzetesség, vagy éppen megtorló gúnyja annak a letiport előkelő római léleknek — írja Farkas Lajos — midőn legyőzőjének odaadja ugyan magát s hitegeti, hogy bírásában a világhatalomról álmodott ideáljához jutott, csak azért, hogy egy másik félezredév múlva nyilna meg szeme és önmaga mondja ki maga fölött azt a keserű ítéletet, hogy a római jog befogadása páratlan történelmi tévedés és hogy a nemzeti öntudatnak egész erejére van szüksége, ha magáról ezt az idegen jármot lerázni akarja.« De ha ekként veszt is külső, kötelező erejéből, polgári jogának főleg általános tanításait s kötelmi jogát már mindenütt bekebelezték a törvénykönyvekbe s a jogi életnek tényezője marad Európa s Amerika polgárosult országaiban. 1581-től 1846-ig nálunk Verbőczy Hármaskönyvéhez 210 szabály járult a római jogból és ezek, ha többé nem toldalékai is a magyar törvénytárnak, élnek a jogászai öntudatban, a nemes érzésben és fenkölt gondolkodásban.

Azonban Justinianussal is megtörtént, ami a *tömeges reformok* alkotóinak rendes sorsa, hogy működése nem találkozott közhelyesséssel. Ezt tudva, Anastasios volt császár unokaöccsei 532-ben saját önző céljaik előmozdítására támasztották a *Nika-lázadást*. A cirkusznak ismét szerep jutott a politikában. A *zöldek* és a *kékek* a császár jelenlétében lázadtak fel, hogy megmentse két elítélt társukat. A cirkusból kirohantva, gyújtogattak s halálra keresték a minisztereket. A császár öt nap múlva a cirkuszban az evangéliumra esküdött meg, hogy kegyelmet ad az elítélteknek és a lázadóknak. A nép azonban *Hypatiust* kiáltotta ki császárnak. Justinianus már lemondani készült, midőn a tanácsban felesége, *Theodora* is felszólalt s izgatottan jelentette ki, hogy a lemondásnál többet ér a halál: a bíbor szép szemfödél. *Belizár* éppen most tért vissza Khoszu Nusirván perzsa király ellen viselt hadjáratából. Ő és Attila unokája, Mundo, páncélos vitézeikkel a cirkuszra ütöttek, hol a nép éppen trónra ültette Hypatiust. Csakhamar 30.000 ember halálhőrgése dermesztette meg a vért a főváros lakosainak ereiben. Hypatiust maga Belizár rángatta le a trónról, Justinianus pedig verpadra küldte.

Most már korlátlanabb lett a császár hatalma mint a milyenné a római jog tehette volna. Sőt ezentúl hűséget kellett fogadni a császárné iránt is, ki Bizáncban rendszerré tette a *nőuralmat*. Fény, hatalom, hizelgés, rettegés kör-

nyezte, még nagyobb mértékben mint saját urát. Procopiustól Sardouig, aki színművet írt az egykori színésznőről, a történelem inkább csak az élvezetekre vágyó szép asszonyt látta benne, ki Bizánc utcáin és a hippodromosban keresi gyakran változó eszményképeit. Újabb történetírók azonban éppen neki tulajdonítják Justinianus kódexének a kerítőket, az erkölcsök megrontói ellen tett szigorú intézkedéseit. II. Katalinra emlékeztetnek, akit szintén nem asszonyi gyöngeségei és nem az udvari pletykák, hanem uralkodói erényei szerint kell megítélni. A *törvényes* uralkodó, Justinianus, a világ legnagyobb emberei közé tartoznék, ha csak valamit is végrehajt azokból a népboldogító elvekből, amiktől kódexe hemzsegett; de az állam életének újjáteremtése helyett — annyi más zsarnok módjára — csupán építkezésekben és külső háborúkban kereste, találta kedvét.

Intőjelek gyanánt egyideig meghagyta a lerombolt cirkusznak, a népakarat utolsó mentsvárának kormos falait. Viszont ő emeltette a középkor legfölségesebb épületét, a *hagia szofiát*. Diadalát nem örökhíthette meg dicsőbb emlékkel. A Nika-lázadás után 40 nappal tralleszi *Anthemios* már építeni kezdte ezt a csodálatos szépségű templomot. Építésében a régi rendszert úgy egyeztetette az újjal, mint a Corpus Jurisban Tribonianus; és feladatát épp olyan gyorsan, öt év alatt oldotta meg. Ezer meg ezer részletének szépségei közt az *egység* ebben is mindjárt első szempillantásra szembetűnik. Róma, Szíria, Alexandria és az egész világ építőmesterségének minden idáig ősmert szépségét egyesítette magában. A császár, aki a tartományok számára száz meg száz példányban másoltatta le kódexét, ennek a gyönyörű szentegyháznak, a *bizánci stílus* első példájának a mintájára a vidéken ezer kisebb templomot építtetett. Alattvalói még az Isten házában se feledjék, hogy a császár Istennek is a maga izlése szerint építtet templomot. Ne feledjék, hogy a Föld legfölségesebb épülete egy hatalmas császárság szíve; Istenhez intézett örökös fohász, hogy tartsa meg, óvja meg a császárt, ahogy a Nika-lázadásban megtartotta, megóvta. Nyolc század után a kalifa Allah előtt nyitotta meg ezt a templomot, mely a szultánnak, mint egyúttal vallása fejének, három földrészre szóló hatalmát jelenti. Századok óta éppoly mohó vággyal tör az orosz cárság arra, hogy megint kettős keresztet tűzzön a *hagia szofia* kupoláján ragyogó félhold helyébe, hogy visszavigye oda a görög császárságtól kölcsönvett sasokat s ne csak a keleti, hanem a délnyugati orthodoxiának is feje legyen, kinek a *hagia szofiában* a helye. Mintha végzete volna ennek a dicső szentélynek, hogy ne az Isten, hanem az ember dicsőségét hirdesse s hogy imádatra gerjesztő kupolái alatt egymásután három világhatalom nyűgözze le az igazi szabadságot, melynek leigázására császárság és egyház egyesül!

II. A rómaiság Nyugaton.

Kelet-Róma szervezkedése az imént alakult germán államok veszedelmét jelentette; s annyival inkább, mert a valláskülönbség maga is akadályozta, hogy egybeolvadjanak a meghódolt népekkel. Ellenben Justinus és Justinianus a római katolikus vallásban sejtették azt az erőt, mely szorosabban egyesíti őket az egykori Róma népeivel. Ha saját görög arianus alattvalóikat is üldöz-

ték, mi jót várhattak a germán arianusok, kik egyúttal politikai ellenségeik voltak?

János pápa 526-ban Theodorich fogságában halt meg, s még korábban Boethiusnak, Symmachusnak is azért kellett meghalniok, mert a keleti gótok királya nem hihette, hogy jobban vonzódjanak hozzá, az »eretnek«-hez, mint Justinushoz, a katolikushoz. Azonban leánya, Amalaswintha, a kiskorú Athalarich anyja és gyámja, éppúgy kedvezett a görög-római szellemnek s a katolikusoknak és éppúgy kereste a görög császár barátságát, mint a vandalok királya, Childerich.

A *vandalok* afrikai birodalmának függetlenségét Zeno keletrómai császár már 476-ban elismerte, mire Geiserich szabad vallásgyakorlatot engedett a karthagói katolikusoknak. Ellenben a nagy király halála (477. jan. 25.) után *Hunerich* mint eretnekeket üldözte a katolikusokat s példáját Thrasamund is követte. Csupán Hilderich mert arra vállalkozni, hogy visszahívja a száműzött püspököket, felbontsa az arianus keleti gótokkal kötött szövetséget, s hogy pénzeire a görög császár képét véssesse. Alattvalói nem tűrték görögösségét, mely Afrikát ismét a keletrómaiak tartományává tehetné; 531. augusztusában arianus unokaöccsét, *Gelimert*, hazájuk legnagyobb hőst tették meg helyébe királynak. A keleti gótok szintén megfosztották Amalaswinthát a gyámságtól és szabadjárára hagyták gyermekkirályukat.

Az Afrikában és Itáliában megbukott katolikusok egyenesen Justinianustól, Görögország katolikus uralkodójától vártak segítséget. A katolikusok megsegítése egynek látszott a műveltség ügyével, amit nem lehetett különválasztani a római impérium eszméjétől. Hiszen a világhatalom kérdése volt az a háború is, melyet Justinianus ugyanakkor a perzsákkal folytatott; azonban a perzsák meghódítása ázsiai jelleget adott volna Kelet-Rómának, míg a régi Róma s a régi Karthago visszavétele Róma világhatalmát katolikus alapon újította volna meg.

Justinianus kibékült a perzsákkal, hogy az őt behívó katolikus vandálok segítségére küldhesse Belizárt (533.). *Belizár* nem volt görög, mint tizenharmadfél század mulva nem volt francia Napoléon sem, ki hozzá hasonlóan ösök, vagyon, címerek, összeköttetések nélkül lépett fogadott hazája szolgálatába, hogy huszonöt éves korában már hadvezéri diadalaival kápráztassa bámulóinak szemét. Mindakét ifjú nagyon hasonló körülmények közt, irtózatoss utcai harcban mentette meg a velők méltatlanul bánó kormányt s az értök ontott vér árán, úgy látszott, örökre nélkülözhetlenekké tették magukat. A 28 éves Belizárra Justinianus most (533.) harmadszor bízta birodalma sorsát. A kereszteshad (melyben azonban húnok is szolgáltak), 533. augusztusában érkezett »Afrika Rómája«, Karthago alá. Decimumnál szeptember 13-án megverte Gelimert s harmadnap Belizár bevonult a fővárosba, hol a kereskedés, ipar, utcai élet egy pillanatra sem akadt meg. A győztesek Te Deumot tartottak Szent Cipriánus templomában, honnan kiűzték az arianusokat. Gelimer királyi palotájában nagy áldomást ittak s a győzelemről azonnal értesítették a császárt, ki örömeiben afrikainak és vandalverőnek nevezte el Belizárt. Decemberben *Trikameron* közelében Gelimer még egyszer szerencsét próbált; azonban öccsének

hősies halála után a hegyek közé menekült, hol pár hónapi küzdelem és sanyarúság után végre is meghódolt. 534. májusában az ifjú vezér diadalmenetben vitte őt Bizáncba.

Népe úgy elenyészett, hogy néprajzilag sem lehet tovább nyomozni. A katolikusok üldözése, a keleti gótokkal való meg hasonlítás és a déli éghajlat puhító hatása rövid időn így vetett véget az afrikai germán birodalomnak. Afrikában a németek csak tizenegyedfél század múlva gondolhattak újabb gyarmatosításra. Justinianus pénzt veretett egy ország halálának az emlékére; de rosszul íratta az éremre, hogy ez a győzelem »gloria Romanorum«. *Egy ember* nevéhez fűződött a diadal; »gloria Belisaris« lett volna a helyes körirat.

Afrika a meghódított Sardiniával és Korzikával együtt megint római tartomány lett; de biztosítása végett most már Itáliát is el kellett foglalni.

A *keleti gótok* uralma alatt Itália zavaros állapotai szinte hívogatták a görögöket. Athalarichot a kiesapongó élet már tizennyolc éves korában (534.) sírba vitte. Anyja, Amalaswintha, férjhez ment unokatestvéréhez, *Theodath*-hoz, aki azonban megölette, hogy egymaga uralkodhassék. Ha igazi férfit, neki jut az a dicsőség, hogy megmentse népe és hazája függetlenségét. Justinianus *Belizárt* azonnal beküldte Amalaswintha halálának megbosszulására; vagy inkább Itália visszahódítására. Segítséget kért a katolikus frankoktól, annak a kölcsönös gyűlöletnek a nevében, amellyel mind a két állam viseltetik a gótok iránt; de azért is, hogy »az arianus eretnokség« ne verhessen gyökeret Itália földjén. Ez a hadjárat tehát szintén a *keresztes háború* színét viselte.

Sicilia görögjei szabadítóként fogadták *Belizárt*, ki az év (535.) utolsó napján kardesapás nélkül vonult be Siracusaeba. 536. nyarának végén bevette Nápolyt, mire a gótok a gyáva *Theodath* helyett *Vitiges* vezért kiáltották ki királynak; mert ahogy mondták, *Theodorich*nek az a rokona, aki a dicső fejedelem nyomába lép. *Vitiges*, hogy *Theodorich* családjának híveit megnyugtassa, *Theodath* kivégzése után — mint utóbb egy *Napoléon* — eltaszította szeretett feleségét s Amalaswintha leányát, *Matasuenthát* vette el. Mindez azonban időbe került; s míg korona és jegygyűrű után szaladgált, védelem nélkül maradt Róma, s *Belizár* 536. dec. 9-ikén be is vonult falai közé. Az új király, amint a görögökkel szövetkezni készülő frankokat semlegességre bírta, azonnal *ostromolni* kezdte Rómát. *Hadrianus* síremlékét *Belizár* hamarosan várrá alakította át s onnan a pogány istenek és hősök szobrai dobáltatta a feltörekvő gótokra. A legenda szerint a falak egy részét maga *Szent Péter* oltalmazta. *Vitiges* csak 67 kisebb-nagyobb csata után vehette be a *Portus Romanust*. Minden oldalról körülvette a várost, melyet azonban *Johannes* segítő serege néhány hónap múlva fölmentett. *Narses* kincstartó is újabb hadakkal érkezett *Belizár* segítségére.

Mialatt a görög vezérek egymásközt egyenetlenkedtek, a gótok szövetkeztek a burgundokkal, frankokkal, sőt a perzsákkal is, kik az ő ösztönzésükre izentek háborút a görögöknek. A császár, hogy a perzsákkal végezhesen, beérte eddigi hódításaival, sőt *Narses*t, majd *Belizárt* is a perzsa csatatérre rendelte. A gótoknak tehát vagy a görögökkel, vagy a szövetséges frankokkal kellett volna osztozniuk a félszigeten. A kérdést úgy akarták megoldani, hogy egyenesen

a bosszús görög vezért, Belizárt kívánták gót királlyá tenni. A vezér kijelentette, hogy ez iránt Ravennában, az ország fővárosában, Vitiges király és főbbjei jelenlétében nyilatkozik. Ravennában Vitigessel először mint királlyal bánt; amint azonban ura lett a helyzetnek, a királynéval együtt elfogatta s 540 tavaszán diadallal vitte Bizáncba. »Graeca fides, nulla fides.«

Belizár abban a hitben, hogy csakugyan megsemmisítette a második germán államot, most a *harmadikat*, a *frank Galliát* akarta elfoglalni. Hiszen *Theodebert* frank király (534—548.) Gallián és a mai Svájcban kívül már Spanyol- és Németország jelentékeny részén is uralkodott. Augustusnak nevezte magát; a németek egyesítésére, világuralomra, Bizánc meghódítására törekedett. Belizárt azonban császára Kis-Ázsiába küldte, hogy kiverje a pusztító perzsákat. A világuralom kérdésében így ütközött össze a *Föld leghatalmasabb három állama*, a görög, frank és perzsa. Az utóbbinak sikerei a gótokat arra bátorították, hogy még egyszer föltámadjanak függetlenségök biztosítására. Nagy lelkesedéssel sorakoztak 541. végén választott új királyuk, *Totila* körül.

Totila nyílt mezőn rendesen győzött, a várak ellen azonban nem igen boldogult; ha tehát egyiket-másikat mégis elfoglalhatta, falait mindjárt földig rombolta. Így tett 543. tavaszán Nápollyal is. A megrettent császár öt évre fegyverszünetet kötött a perzsákkal s Róma felszabadítására 546-ban megint Belizárt küldte, de olyan kevés emberrel, hogy Totila 546 decemberében Belizár szemeláttára vette be Rómát s körfalainak egy részét azonnal lerontatta. Amint tovább vonult, a görögök ellenállás nélkül szállták meg a várost. A háború színhelye déli Itália lett, amelynek műemlékei jobbára ezekben a küzdelmekben pusztultak el. A még mindig barbár gótok ellen a görögök irtóháborút folytattak. Belizár, ki az ármánykodó bizánci udvartól újoncok helyett utasításokat kapott, 549-ben kegyelemből kérte, s mikor megtörtént, olyanul is fogadta visszahívását. Otthon a testőrség parancsnoka lett s a fővárost 559-ben még egyszer megvédte a barbárok ellen.*

Belizár visszahívása után *Totila* újra elfoglalta Rómát. Megfogyott népét cirkuszi játékokkal gyönyörködtette, s 400 hadihajót építtetett. Rövid idő alatt nemcsak Itáliának lett ura, nemcsak Siciliát foglalta el, hanem egyre háborgatta a Jóniai szigeteket és Epeirost is. Justinianusszal most már csupán a Theodorich és Anastasios közt levő viszony alapján akart megbékülni. Justinianus *Narsest*, a sovány kis eunuchot küldte ellene. Míg Belizár, a világ egyik legnagyobb hadvezére, sohasem állott 16.000-nél népesebb sereg élén, Narses nem fogadta el addig a vezérséget, míg nem kapott nagy és jól felszerelt hadsereget s bőven el nem látták pénzzel. 552-ben Ravennánál partra szállván, júniusban Taginae (Lentagio) mellett már megverte Totilát, kit a gepida Asbad szúrt le. Totila gyémántos sisakját, véres díszruháját, s nemsokára az elfoglalt Róma kulcsait is Narses Bizáncba küldötte.

* Csak a XII. századbéli Tzetzes és a XVIII. századbéli Marmontel meséje, hogy megvakították s kenyerét koldulással kereste. Erre a mesére hivatkozott az állásától (1850. júl. 6.) fölmentett Haynau, mikor a lapok második Belizárnak nevezték el. »Anélkül mégis — szölt, — hogy őt szemévilágától megfoszthatták s a felforgató párttól környezve, nyomorban koldusbottal, egyetlen leányától vezetve látták volna.«

A gótok új királya, *Tejas*, a vitézség csodáit művelve vonult végig Itálián. Nem ezt védte többé, csak saját és népe becsületét. Homeros tollára méltó jelenet lehetett, midőn 553-ban a Vesuvio tövében végső harcát vívta. Ezer embere keresztülvágta magát s még egy esztendeig 75.000 frankkal, alemánnal erősödve küzdött a görögök ellen. Capua közelében Narses germán zsoldosai végképpen meggyőzték azt az álmot, hogy germán frankok és gótok uralkodjanak Itálián. *A keleti gótok birodalma 62 évi fennállás után 554-ben végképpen megbukott.* Egyetlen érdeme, hogy a műveltséget megőrizte, vagy legalább is kimélte a régi Róma emlékeit. Egy Justinianus-féle ember dicsvágya nélkül 65 békés esztendő elegendő lett volna, hogy a gótok igazolják Theodorich politikájának főbb elveit. Itália lakosai gyorsan megszokták, mondhatni, meg is szerették őket. De a görögök mint örökségüket követelték a félszigetet s midőn visszavették, meghódított országnak tekintették. Olyanforma baj volt ez Itáliára, mint tizenkét század múlva hazánkra nézve, hogy idegen járom alól *idegenek* szabadították fel. Kevés dicsőség került több vérbe, könybe, mint a Justinianusé. A krónikaíró (Procopius) bizonyosan túloz, mikor Afrikában 3, Itáliában 9 millióra becsüli az elpusztultak számát. Mit enyhít a szomorú képen, ha csak ötödrésznnyire tesszük is a veszteséget? Nem lett volna rá szükség, ha Justinianus nem áll a történelmi fejlődés útjába.

Az a törekvés, hogy a görögök visszaadják Itáliát a régi műveltségnek, éppen ennek a műveltségnek pusztulását okozta. A félsziget a romok országa lett. Romba dőltek maguk a jog- és birtokviszonyok is és a köznyomor megdöbbentően növekedett. S míg a szegény parasztok ezrével haltak éhen, a görög katonák a tüzes bort öblös pajzsaikból, nehéz sisakjaikból dorbézolva itták. De hiszen az atyáskodó bizánci kormány a *pragmatika szankcióban* (554.) aug. 13. sietett kiterjeszteni Itáliára is Justinianus törvénykönyvét. Olyas kegy, mint Magyarországra az 1849. évi márc. 4-iki alkotmány. Ha a fazék fogalma csakugyan megfelelne a haza fogalmának, mind a két ország beérhette volna vele; s annyiival inkább, mert a császárok a meghódított országra nézve mind a két esetben külön engedményeket tettek. A gót királyok rendeletei a »lázadó« Totiláig megtartották erejüket, ha ugyan nem ellenkeztek a császári törvényekkel. Kelet pénzügyi rendszerét egyszerűen kiterjesztették Nyugatra is. Itália lett a birodalom 18. helytartósága, melyet az *exarcha* (az »első«, »legkitünőbb«, »elüljáró«) Ravennából kormányzott. A közigazgatás rosszabb lett mint a gótok idejében, de szerencsére megtúrta a városok törvényhatóságát s önkormányzatát, ami nélkül az olasz városok később nem virágozhattak volna fel olyan bámulatosan.

Gepidia volt a harmadik germán állam, melyet Justinianus politikája tett tönkre. Gepidiában (Erdély s a Tiszántúl területén) a hún birodalom bukása után olyan germán állam alakult, mely veszedelmesen nagy hajlandóságot mutatott a mai Magyarország egész területének megszállására. Pannóniát, régi jogai alapján, Kelet-Róma követelte magának, de erőtlen volt megszállására, sorsára hagyni pedig nem akarta. A langobardok már ott kalandoztak Pannónia északi részén; Rugiland az övék volt, a Kis-Alföld déli felét a magukénak tekinthették. A Száva-Dráva közt jobbadán gepidák uralkodtak. A közbeeső dunán-

túli dombos vidék, a keleti gótok kitakarodása után, jóformán a »senki földje« volt. Régi római és kelta lakosai germán, különösen gót, elemekkel gyarapodva, megadással várták új gazdáikat. Teljes bizonytalanság uralkodott ezen a területen; de a görög birodalom sohasem tévesztette szem elől, hogy *neki* s nem a bizonytalanságnak kell uralkodnia; vagy legalább kijelölnie, ki uralkodjék az ő nevében.

A keleti gótok távozásakor a gepidák Pannóniát a szomszédság jogánál fogva akarták megszállani. Singidunum és Sirmium elfoglalásával déli részét (a Szerémséget) azonnal biztosították maguknak: mert hiszen délről, Görögországból várhatták leginkább a terjeszkedésök ellen való tiltakozást. A római birodalomnak még dicsősége és hatalma tetőpontján is Traianus eszére és szerencséjére volt szüksége, hogy megtörje egy Decebalus dáciai hatalmát; a meggyöngyült keletrómai birodalomra mennyivel nagyobb veszedelmet jelenthetett egy legalább is kétakkora területű ország! Mivel tudta, hogy a középső-dunai egységes állam milyen volt a húnok uralma alatt, nem vágyódhatott arra, hogy ezt az egységet germán változatban is megismerje.

A gepidák terjeszkedése kettős védelemre bírta Justinianust. Az egyik abban állt, hogy Moesia elpusztult erősségeit újra építtette, Traianus aldunai hídjának védelmére új erősséget emelt s a Duna és Haemus (Balkán) közt levő fontosabb városokat falakkal köríttette, hogy veszedelem idején a népnek legyen hová menekülnie. A másik az volt, hogy a gepidák terjeszkedését más germán népek pártfogásával akarta bajosabbá, vagy éppen lehetetlenné tenni. Mialatt az Alsó-Dunát Singidunumig a heruloknak kell vala védniök, a Szerémséget semmi esetre sem akarta átengedni önző szövetségeseinek, a gepidáknak. Midőn azt 535. mégis megszállták, a Drávától északra eső vonal védelmére *behíttá a langobardokat*: az arianus germánok üldözője az arianus germánokat. A langobardok 537-ben már a Száváig kalandoztak, de Pannóniát, mint részben a keleti gótok tartományát, nem foglalták el addig, míg el nem dől, Itália a gótoké marad-e, vagy Justinianushoz kerül vissza. Csak 546-ban telepedtek le a Dunántúl.

Ahhoz, hogy a magyarországi két germán nép egymással leszámoljon, a Don tövétől a Száva tövéig, valami 1500 km. hosszan, mozgásba kellett jönnie a világnak. A gepidák a *kuturgur-húnokkal* szövetkeztek (549.), s ezekre Justinianus az *uturgurokat* zúdította. A két civakodó hún népet egy harmadik turáni nép, az *avar* győzte le, hogy azután, másfél évtized múlva, velök is gyarapodva, nyomuljon a gepidák ellen. Időközben (551.) a langobárdok idegen segítség nélkül is legyőzték a gepidákat. A keleti gótok bukása után *Theodebert* frank király (554.) hiába akarta egyesíteni a gepidákat, langobardokat s a szomszédos germánokat, hogy egymással szövetkezve rontsanak a császárra, ki végső veszedelemmel fenyegeti a germánokat. *Kunimund* gepida király ellenben 565-ben hadat izent Alboin langobard királynak, ki egy esztendő múlva a kis-szkitiai (romániai) avarokkal szövetkezett ellene, s a szövetség legfőbb díjául Gepidiát ígérte oda nekik. Tehát ő maga gátolta meg, hogy a mai Magyarországon a germánok *egységes* államot alapítsanak. 567-ben a szövetségeseik egyszerre támadtak. Valahol Újvidék táján történt a döntő csata, melyben 40—60.000 ember esett el Kunimunddal együtt, kit — bátyjának is gyil-

kosa — maga Alboin vágott le. A langobardok győzelme teljes volt. Roppant zsákmányt, tömérdek foglyot ejtettek; köztük volt a király leánya, *Rosamunda*, kiért Alboin évek óta rajongott. Ez az egy csata véget vetett a gepida birodalomnak, mely 453-tól 567-ig állott fenn. Népe egymásután hódolt meg az erdélyi medencében s a Tiszántúl az *avaroknak*, a Duna-Tisza közében s több helyütt a Dráva mellékén a *langobardoknak*, míg egy töredék a Görög császárságban keresett menedéket. Így három, teljesen másféle műveltségű nép közt szét-szóródva, a gepidák csakhamar elvesztették minden politikai jelentőségüket.

Ezt a sikert, a harmadik germán állam megsemmisítését, Justinianus nem érte meg; már másfél esztendővel azelőtt (565. nov. 11.) befejezte küzdelmes életét.

A világ újraalkotójának, a perzsák, vandálok, gótok, frankok, alemánok, gepidák, langobardok legyőzőjének nevezte magát, ha nem is valami sok joggal. Birodalma minden részében egyforma volt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás; hatalmát, tekintélyét a Corpus Juris mindenütt biztosította. Bámulták a császárt, ki a csatatéren *Belizár* és *Narses*, a törvényhozásban *Tribonianus*, az építészetben *Anthemios* lángeszét oly kitűnően használta fel a maga dicsőségére. Görögországot a világ legnagyobb hatalmasságává tette. Perzsiától a Dunáig mintegy ezer várat emeltetett, hogy századokra kijelölje s védhetővé tegye birodalma határait. Uralkodása vége felé azonban óriási földrengések egész városokat döntöttek romba, a romok sok ezer embert temettek maguk alá, a pestis egész városokat, sőt tartományokat is kipusztított. A mindenben atyáskodó állam nem bírt segíteni a bajon; a hadsereg rovására tett megtakarítások pedig a hadsereg hanyatlására s arra vezettek, hogy 558-ban a hún kuturgurok áttörtek az Anastasios-féle falakon s Belizár csak a kiszolgált katonák és a polgárok segítségével verhetette őket vissza a főváros alól.

Azonban kétségtelen, hogy Justinianus a csatatéren, a politikában és a közműveltség dolgában egyaránt nagy sikerekre hivatkozhatott. Mindenfelé új katonai utakat csináltatott, hídakat veretett, a vízvezetékeket kijavíttatta stb. Gondoskodott a főváros élmezéséről, kedvezett a kézműveknek és az iparnak. Mivel népe a kínai selymet éppen az ellenséges Perzsia útján nyerte, politikai tekintetben is nagy szolgálatot tett az a két barát, ki Kínából a selyemhernyók petéit becsempészte s ezzel a görög ipart függetlenebbé tette Perzsiától.

A barátok téríteni jártak a szomszédos pogány népekhez; a császár a határokon várak és kaszárnnyák oltalma alatt kolostorokat és fényes templomokat emeltetett. Sokszor virrasztott papjai és teológusai társaságában. A konstantinápolyi zsinaton (553.) elfogadtatta a négy első (nicaei, konstantinápolyi, ephesusi és chalcedoni) zsinaton megállapított hitcikkelyeket és kárhoztatta Origenes tanításait. Azonban az ekként megerősített római katolikus egyház fejének nem a pápát, hanem önmagát tartotta s úgy rendelkezett a pápával, mint valami püspökkel. Nyugaton tehát olyan hódítást tett, amely fölért a Narsesével.

III. FEJEZET.

EURÓPA ÁTALAKULÁSA.

I. A germán szellem erősödése.

I. Langobardia.

A langobardok vas-
koronája.

KULVA népe nyomorúságán, *II. Justinus* (568—578.) azonnal megváltoztatta nagybátyja, *Justinianus* pénzügyi terveit s az itáliai hadsereg számát apasztani készült. *Narses*, a régi politika utolsó nagy embere, hiába bizonyígtatta, hogy csak tekintélyes görög katonasággal lehet féken tartani a gótokat, csak így lehet megoltalmazni az Alpokat a langobárdok s más barbárok betörései ellen. Ha igaz volna is, hogy *Zsófia* császárné, mint eunuchot, az asszonyok közé a ginaikeionba (hárembe) küldte fonna, *Narses*nek azért esze ágában sem volt, hogy csakugyan olyan fonalat akarjon sodorni, melyből az udvar ki ne bontakozzék s hogy narancssal, gránátalmával, fügével édesgesse be a langobárdokat. Az udvar a zsémbes öreg helyett fiatalabb erőt akart látni Itália élén. A *Zsófia* császárné s *Narses* feleseléséről fenntartott adoma is bizonyítja, hogy *Narses* ösmerte az udvar szándékait s ármányait; az exarcha 567 elején önként mondott le méltóságáról, hogy nápolyi magányából kilépve, a császár kívánságára még egyszer átvegye Itália kormányát. A bizánci udvar ugyanis arról értesült, hogy a langobárdok a segítség fejében *Gepidiát* odaadták az avaroknak, tehát valószínűleg Itáliával akarják kárpótolni magukat. *Narses* azonban még 567-ben meghalt, mielőtt a görögök a langobárdok szándékairól bizonyosat tudhattak volna. Ha tehát a rendesen jól értesült udvar valóban árulónak tartja őt, nem bízza meg újból s éppen a legválságosabb időben Itália kormányával s holttestét nem viteti haza *Bithiniába*, hogy azt, a tisztelet minden nyilvánítása közt, a császári család jelenlétében helyeztesse nyugalomra.

Mariustól *Narses*ig mindig úgy volt, hogy az egyik germán csapat itáliai támadása a másikat is a beütésre ösztönözte. *Alboin* Pannóniát, ahogy a frankok és szászok is biztatták, valóban föl akarta cserélni Itáliával. Tudta, hogy *Narses* utódja, *Longinus*, katonaság nélkül érkezett az exarchátusba és hogy a várakat

sem bírja megrakni elegendő katonasággal. Tudta, hogy az itáliai kormányválság sok zavarral járt s hogy a közelet minden terén gyors hanyatlás mutatkozik. Számíthatott 20.000 szászra, az avaroknak hódolni nem akaró gepidák egy részére, sőt a bolgárok, szlávok, pannonok, suévek, noricumiai csapataira s magukra a keleti gótokra is, kiknek jó akármilyen segítség, csak megszabadítsa őket elnyomóiktól, a görögöktől.

Alboin így sem tartotta biztosnak vállalatát s nem akarta végképpen feladni Pannóniához való jogát. Úgy szerződött az avarokkal, hogy nekik adott

219. ábra. Langobard király. (A *Leges Langobardorum* IX. századbeli kéziratából.)

pannóniai szállásait *kétszáz esztendőn belül* bármikor kötelesek legyenek visszaadni, ha nem tetszenék az új haza, vagy ha onnan valamely oknál fogva ki kellene vonulniok. Amilyen példátlan és gyermekes ez a kikötés egy nemzetközi szerződésben, épp olyan példátlan és barbár a langobardoknak az a tette, hogy pannóniai szállásaikat elindulásuk napján fölperzselték, módosabb lakosait pedig kivándorlásra kényszerítették.

A langobardok és szövetségeseik 568 április 2-án, húsvét másodnapján, keltek útra mindenestül. Páratlan esemény a világtörténelemben, hogy egy népnek honfoglaló útra való indulását s egy másiknak, az avarnak honfoglalását

ilyen naptári pontossággal lehessen meghatározni. Amely nap elindultak Magyarország utolsó államalkotó germánjai, ugyanaznap lettek az avarok az egész Magyarország urai. Ezen szabadultak meg — talán mindörökre — a Balkán-államok a német uralomtól, hogy görögök, szlávok, turániak küzdelmeire nyisanak tért. A vándorló nép hónapokat töltött a Karszt-vidéken. Csak 569 tavaszán — márciusban vagy májusban — lépett Olaszország földjére, hol először is Forum Juliit (a mai Cividale dal Friulit) foglalta el. Milano szept. 3-án már szintén megnyitotta kapuit; ellenben északon Pavia s délen Beneventum csak három év múlva hódolt meg. Az exarchátust a szerencsés langobárdok ekként egy Ravennától Rómaig húzódó keskeny területre szorították. Olaszország vezetését ismét germánok ragadták magukhoz és *Görögország elvesztette Itáliát*, de anélkül hogy lemondott volna róla. Alboin kivonulása tehát korszakot alkot hazánk és az emberiség történetében. Itália német befolyás alá került, mely egységét teljes ezerháromszáz esztendőn át akadályozta; ellenben hazánk volt az első terület, hol megbuktak a németek államalkotó kísérletei.

Olaszországban a hatalom szétforgácsolása azzal kezdődött, hogy Alboin az először elfoglalt Friult azonnal külön hercegséggé alakította Gisulf számára. 572 május 24-én volt a híres lakoma, mikor Alboin Rosamundát azzal a kehellyel kínálta meg, amelyet apja koponyájából csináltatott. Egy esztendő múlva a bosszúálló asszony megölte urát, őt pedig megölte második ura, Helmichis, kit szintén el akart tenni láb alól. Alboin utódját, a középponti hatalomra törekvő Kleph herceget, másféleztendei uralkodás után maguk a hercegek gyilkolták meg s Itáliát *harmincöt hercegségből álló szövetséggé* alakították át. Mikor azonban Maurikios, Kelet új császára, Childebert frank király és az avarok segítségével saját fiát akarta Nyugat császárává tenni, a langobárdok újra egyesültek és Kleph fiát, *Autharit* választották királyukká. A frankok csakhamar visszavonultak; mert nem állhatott érdekében, hogy a langobárd királyságot erősítsék s nem lelkesedhettek a görögök itáliai császárságáért. Elmaradtak az avarok is, mert a langobárdok háborítatlan itáliai uralma az ő háborítatlan pannóniai uralmukat jelentette. Authari tehát az új exarcha, Smaragdus, ellen nemcsak hazáját védelmezte meg, hanem a hármasszövetség felbomlása után még támadott is. Végigportyázott egész Itálián, Regiumnál lovával a tengerbe ugratott, s lándzsájával a habok közt álló oszlopot megérintve, büszkén kiáltott föl: »Ez legyen Langobardia határa!« 590. szept. 5-én abban a hitben halt meg, hogy nemzetét biztosította.

Özvegye, a bajor *Theudelinda*, 590 novemberében Torino herceget, *Agót* (Agilulfot) választotta férjének, aki Alboin után a langobárdok leghatalmasabb uralkodója lett. Vele szemben Nagy Gergely pápa állt az itáliaiak *nemzeti* küzdelme élére, hogy kikergesse az idegeneket, akik gyöngye katolikusokból időközben ariánusok lettek. Rómát azonban csak öt mázsa arannyal menthette meg a hódító bosszújától. Ago és Theudelinda családi történetében csakhamar ismétlődött Chlodvig és Klotild családi története. Az ariánus Ago katolikus felesége itt is katolikusoknak kereszteltette fiukat, szorgalmasan levelezett a pápával s urát is rávette, hogy népe nagy részével együtt visszatérjen a katholicizmusra. Az urak most már százával építették az új templomokat, kolostorokat,

kórházakat; a Szent János tiszteletére emelt monzai székesegyház pedig mintegy közös szenthelye, koronázó temploma lett az egyesített Langobardiának. Most is ott őrzik azt az arany koronát, melybe Theudelinda Krisztus keresztjének egyik vasszögét (a pápa ajándékát) foglaltatta. A »vas« korona lett az egyesített, vagy inkább egyesíteni akart Itália jelképe. Kőríratán először nevezte magát Ago »Isten kegyelméből« az egész Olaszország királyának. Nagy Károly, I. Napoléon és Vittorio Emanuele utóbb ennek a koronának föltevésével jelezték, hogy a részekre szakadt Itáliát vissza akarják adni önmagának. 606-ban hunyt el a nagy király, a langobard birodalom tulajdonképpen szervezője. *Nemzeti* egységet azonban nem hagyott örökségül utódjaira.

Rothari 643. nov. 22-én kiadott törvénykönyvében teljesen szakított a római joggal. A meleg ég alatt a hideg skandináv nézetek hatásához képpelt alapította meg Itália jövődjét, a *lombárd jogot*. Csak a langobardok és a velők bevándorolt germánok érdekeire ügyelt; pl. egy langobard megöletéséért két-annyi vérdíjat kellett fizetni mint egy rómaiért. Azonban egy emberöltő múlva (668.) *Grimoald* király már áthidalni igyekezett azt a tátongó mélységet, mely a germán jogot a rómaiától idáig elválasztotta. Ekkor már a langobardok teljesen római katolikusok voltak s a hitnek ez az egysége egyengette a jogi és nemzeti egybeolvadást. Nem a »nemes« langobardok germanizálták a rómaiakat, hanem a »paraszt« rómaiak romanizálták a langobardokat. Alig képzelhetjük el azt a százados háborút, melyet a klasszicizmusnak kellett folytatnia, hogy Itália kék ege alatt csengő-bongó olasz nyelvű alakítsa át a germán gótok, burgundok, langobardok, frankok, szászok, svábok és a turáni avarok, bolgárok kemény beszédét. A langobardok három-négy század múlva nemzetiségök elvesztésével bűnhődtek azért, hogy uralkodni akartak ezen a csodálatos félszigeten. A hódítók ilyen heves éghajlat alatt nagyon hamar melegnek találták nehéz vaspáncéljokat. Amely pilanatban levetették, szabadon lélegzettek, de megszűntek uralkodni. Lomha kedélyök élénkülni, alantjáró képzeletök szárnyalni kezdett. Az északról magukkal hozott nemzeti szellem nem volt erősebb mint az a jég-hegy, amely az északi sarkkör közelében sértetlenül veri vissza a nap sugarait, délre úszva azonban elolvad tűzökben. A langobardok északi nyelvének kincsei közül délen csak nagy nehezen maradt meg valami 200 főnév és 5—6 annyi tulajdonnév; ezek is latinos módosításokkal, pusztán irodalmi emlékek gyanánt.

II. A nyugati gótok.

Langobardiához hasonló sors érte a nyugati gótokat a Rómánál rómaibb Hispániában. Királyuk, *Athaulf*, mint római hadvezér vezette oda őket s római felsőség alatt szerzett hazát nekik. *Eurich*, pár perccel a római birodalom bukása előtt, függetlenné tette hazáját s utódai megvédelmezték Justinianus pan-romanizmusa ellen is. Ez azonban csak a hatalom kérdése volt; a barbár társadalom kezdettől fogva tehetetlenül állt a római műveltséggel szemben s végre is meghódolt neki.

Leovigild (567—586.), a katolikus Kelet-Rómától tartva, éppen akkor akarta emelni az arianizmust, mikor Európában az másutt már mindenütt

hanyatlott. Erősebb része volt benne *nemzeti* érzületének, mint *vallásos* meggyőződésének. Üldözte a katolikusokat. Saját fia, Hermenegild, nyíltan katolikus lett. A kor felfogása szerint az állam hitének elhagyása lázadást jelentett s Hispánia az

220. ábra. Nyugati gót harcosok.

apa és fiú közt valóban egy ariánus és egy katolikus táborra oszlott. A szerencse az öreg királynak kedvezett. Fiát földönfutóvá tette, majd lefejeztette. A vele szövetséget kötött suévek országát birodalmába kebelezte, néhány görög kikötő kivételével az egész félszigetet egyesítette s a frankokat is visszaverte (583.). Mégis ő volt a gótok utolsó ariánus királya. Fia és utódja *Rekared* (586—601.) a toledói zsinaton (589.) nyíltan katolikusnak vallotta magát, miben az ariánus püspökök is követték. A hálás király sok kiváltsággal viszonzta készségüket. Nagy Gergely pápa áldását küldte s megajándékozta a királyt Krisztus keresztségének egy forgácsával, Szent Péter láncának egy szemével. Ki tagadná az eszményiséget olyan kortól, melyben ilyen ajándékkal egy királyt, egy egész nemzetet lekötelezhetett?

A vallás egysége a társadalmat is kibékítette. A király megengedte a gótok és rómaiak házasságát. Mindnyájukat egy és ugyanazon

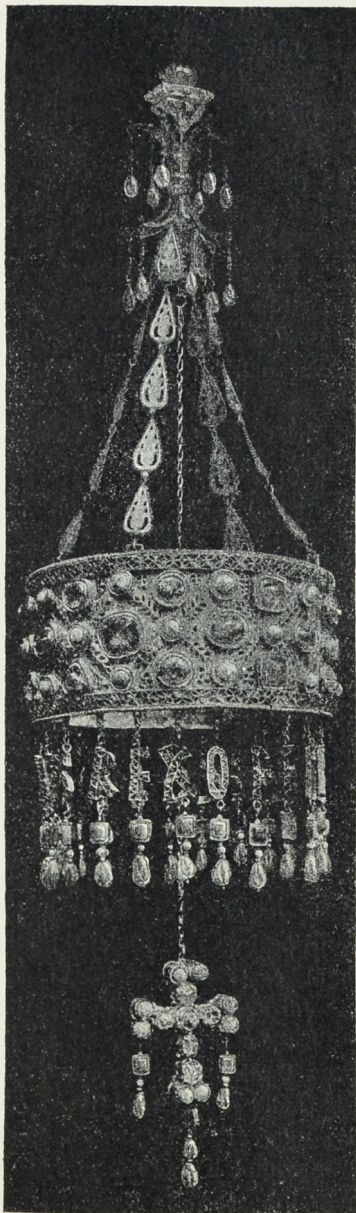
törvény alá vetette, a római [törvényeket egyszerűen kiegészítvén mindazzal, amit nemzete sajátosságai kívántak. Római neveket adott a hivataloknak s annyi római szót hozott forgalomba, hogy ezzel is előmozdította azt a forrongást, mely nemsokára egy *új nyelv, új nemzet* alakulására vezetett. Ebben áll az ő világtörténelmi jelentősége; és abban, hogy ő volt Hispániának vagy inkább a tolosai birodalomnak első római katolikus, felkent, megkoronázott királya. Másrészt azonban vele, vagy inkább egyenes utódjaival, kezdődik az a türelmetlen vallásosság, melyet a történelem vizigótnak, vagy *bigót*-nak bélyegez. A bigótok a politikát minden lépten-nyomon összekevervén a vallás kérdéseivel, épp úgy akadályozták az állam egészséges fejlődését Nyugaton, mint ahogy hasonló beavatkozások rontották meg a császárságot Keleten, Bizáncban. Véres zavarok közül emelkedik ki *Kindasvinth* király (642—652.) tüneményes alakja. Azelőtt maga is a forradalmi párthoz tartozott; mostan, közel 90 esztendőskorában, trónra jutván, keleti kényurak módjára irgalmatlanul kivégeztetett minden lázadót vagy ellenszegültöt. Midőn haragja elől sokan külföldre menekültek, a kivándorlást eltiltotta. Néhány száz gőgös úr élete árán feltétlen tiszteletet szerzett a királyság tekintélyének és az ország területe épségének. Kormánytársul fogadta fiát, *Rekisvinth*-et (649—672.), s vele együtt adta ki a németek első rendszeres törvénykönyvét. A *Lex Wisigothorum* alapja Justinianus kódexe; azonban meg sem nevezi a görög császárt, hogy

a paragrafusokkal együtt el ne ösmerje valamiképpen hatalmát, sőt szigorúan eltiltotta a római törvényekre való hivatkozást. A bírának oly esetekre nézve, mikről a nyugati gótok törvénykönyve hallgatott, a király döntését kellett kikérniök, vagyis a király lett a jog forrása. A rómaiak mégis joguk és műveltségök győzedelme gyanánt becsülték a Lexet, mely a gótokkal teljesen egyenlő jogokat adott nekik. Például végképp megengedte a rómaiak és gótok között való — nemzetiségi tekintetben vegyes — házasságot, az egyház áldásán kívül azonban az állam képviselőjének, a comesnek beleegyezését is megkívánta hozzá. Idővel ezek a *polgári házasságok* olvastották egybe a két nemzetet. Törvényhozó, sőt alkotmányozó gyűlésekké lassankint az egyházi zsinatok lettek, s a királyválasztás jogát is maguknak szerezték meg. A zsinaton, a dolog természeténél fogva, a papok voltak többségben, akik azonban a hit és hazafiság közt nem ösmertek különbséget; »bigót«
katholikusokat, de törhetetlen hazafiakat neveltek.

Kindasvinth alkotása háborítatlanul csak egy emberöltőn keresztül állhatott fenn; az arab hódítás, a xeresi csata (711.) épp úgy nyomon követte, mint hazánkban Verbőczy alkotását Buda eleste. Mint *nép*: a spanyol és arab; mint *vallás*: a katolikus és mohammedán fél ezredéven át harcolt egymás ellen; de a *fuero juzgo*, a törvénykönyv (mint a török hódítás idejében a magyar) a legnagyobb eldaraboltság idejében is összetartotta, a *hit* pedig a győzelem reményével töltötte el a hazafiakat. A rómaiak és gótok ivadékai ebben a félezredéves küzdelemben alakultak át *spanyolokká*. Kiküzdtek szabadságukat, és olyan hatalommá tették hazájukat, hogy határain — félszázadon át — a Nap sohasem áldozott le; s most, hanyatlásukban is, egy a hitök, nyelvök, nemzetök.

III. A frankok a Merovingok idejében.

A frankok birodalmának nem volt olyan kedvező földrajzi helyzete mint a nyugati gótokénak. *Neusztriának* (Francia occiden-

221. ábra. Rekisvinth fogadalmi koronája. (A párisi Cluny-múzeumban.)

lisnak) nevezték a mai Franciaország nyugati részét, melyen Chlodvig három kisebb fia Páris, Orléans és Soissons fővárosokból uralkodott. A legöregebbiknek, Thierrynek (Theuderichnek) Metz fővárossal *Ausztrázia* (Francia orientalis) jutott a Bodeni-tótól a Rajna mentén a torkolatig. Amott *római-gall*, emitt *germán* népek laktak. Amannak terjeszkedését a tenger és a Pireneusi hegység akadályozta; emez előtt nyitva állt az egész Németország a Szudetákig s az Elbéig. Ausztráziát az Auvergne és Burgundia elfoglalásával kerekítették ki; Neusztriában lassankint a Majna forrásáig terjeszkedtek. Clothar, a legkisebb fiú, tovább élt valamennyi testvérénél. Chlodomir örökségét úgy szerezte meg, hogy megölette szép kis fiait. Childebértét úgy, hogy egy kunyhóban porrá égettette fiát, menyét, unokáit. A birodalmat azonban három esztendőre egyesítette (558.) s nagyobb birodalmon uralkodott mint apja, Chlodvig. Négy fia közt azonban ő is négy részre osztotta.

A római műveltségű Nyugat különben sem fért meg a germán szellemű Kelettel s folytonosan torzsalkodtak egymással. A keleti *Sigebert* király felesége *Brunhilda* (Brunehaut) s a nyugati *Chilperich* neje *Fredegunda* a középkor modorában újtották meg az Atreusok gyűlölködését, mely hosszú időre megszabta a két állam fejlődésének irányát. Alig van példa a történelemben az erkölcsök hasonló elfajulására. Fredegunda saját leánya ellen, ez meg őreá küldött orgyilkosokat. Magában a templomban szúratta le azt a papot, ki összeeskette az özvegy Brunhildát az ő mostohafiával. Ez adott okot az első ismert *interdiktumra*, mert abban a templomban a bayeuxi püspök az istentiszteletet eltiltotta. De Fredegunda folytatta szörnyű tetteit; kivégeztette mostohafiait, végre saját urát, Chilperichet is (584.), ki rájött, hogy udvarmesterét, Landrichot szereti. Hanem azért *Venantius Fortunatus* megénekelte az »erényes« hölgyet, kinek

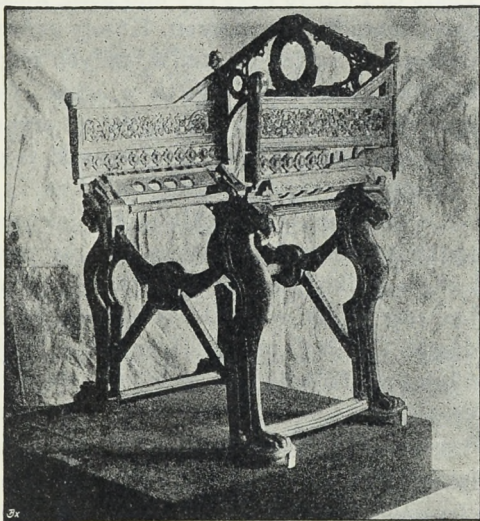
»Érdeme tündöklék; s Fredegunda piros ajakáról
Szép-szeliden mosolyog vissza a nap sugara.
Népe nagyasszonya ő igazán; ezer a baja, gondja;
Tisztelik is szive és bőkezűsége miatt.
Míg kormánya alatt paloták fényes sora épül,
Általa felvirul a hős fejedelmi család.«

Ágyban, párnák közt halt meg (597.), míg vetélytársát, Brunhildát, aki pedig fiatal korában szebb, jobb és műveltebb volt nála, a burgund katonák vén korában lófarkhoz kötötték és szétrugdalt testét megégették. (613.) Csúfos halála esztendejében Fredegunda fia, *II. Chlotar*, még egyszer egyesítette Chlodvig birodalmát. Először hívott össze egyházi és világi főurakból álló országgyűlést, s ezen megalapítván az »örökös alkotmány«-t, jogrendet teremtett Franciaországban. Azonban az 587-iki ausztráziai és a 614-iki neusztriai szerződés, mely a maga földjének örökös urává tett minden *hűbérest*, a szétدارabolt-ság magvát hintette szét. Zsold fejében adta azokat a jószágokat, miket mint honfoglalók a zsákmányon közösen osztozva szereztek. Szent Márton köpenyegének lobogtatása idején fegyvert fogott valamennyi hűbéres, hogy királya vezetése alatt vonuljon az ellenség ellen. A király azonban a hadvezetést is *magánvagyon*a tisztartójára, háznagyára, a *major domus*ra hagyta.

Mivel a király elfogadott olyan hűbéreseket is, kiknek saját földjéből tett adományt, az ilyen földekre vágyó szabadok (kisebb nemesek) minden bizalmukat a teljes hatalmú major domusba vetették. A nagyurak a király legbizalmasabb emberét azzal kötelezték le maguk iránt, hogy az *állam* tisztviselőjévé tették s 615-től fogva (mint nálunk utóbb a nádorokat), ők maguk választották. A maitresse-uralom költészetéből a királyok a nagyurak ellenőrzésének prózájába tévedtek. Fülökbe most nem pástorórákon suttogták a legfontosabb állami tanácsokat, hanem egyszerűen azt követelték tőlük, hogy hatókrös szekereiken csak a nagyok akarátának meghallására jelenjenek meg a májusi gyűléseken. A történelem rois fainéants, tétlen királyok nevén ösmeri őket. Az arisztokráciával szemben teljesen erőtlenségnek mutatkoztak. Különben is mit lehetett várni olyan királyoktól, kik közül 114 esztendő alatt (638—752.) csak egy-kettő ért emberkort?

Pipin, Ausztrázia major domusa, Karlmann fia, a *Karolingok családjának* alapítója, volt az első, ki Ausztráziát, Neusztriát, Burgundiát a maga kormánya alatt *egyesítette* s Párisban az egész *Gallia* nemességével tartott országgyűlést. II. Chlotar halálával (628.) fiát, *Dagobertet*, a három ország közös királyául ösmertette el s a reális unióban egyesült országokat a most összegyűjtött germán törvényekkel kormányozta. Azonban a neusztriai urak rávették Dagobertet, hogy hozzájok, Párisba tegye át székhelyét, mi egyszerre megerősítette a *román elem* befolyását. De mit ért ez, ha Pipin maradt a kormány élén, ki *Párisban is germánnak érezte magát*?!

Dagobert halála (638.) után a birodalom ismét háromfelé szakadt és csak 655-ben egyesült, mikor *III. Chlodvig* kivégeztette Pipin fiát, Grimoaldot, ki Ausztrázia trónjára vágyott. *Ebroin* háznagy megszalasztotta *Herisztáli Pipint* is, a Karolingok utódját. Ha meg nem gyilkolják (681.), román befolyás alatt egyesíti a három királyságot s uralomra segíti a *középnemességet* és vele az *alkotmányos királyságot*. Így azonban H. Pipin, a germánok élén, *Testry-nél* (Páristól északra) megverte *III. Thierryt*, Neusztria királyát s a Rajna vidékét, Ausztráziát tette az egyesített három királyság középpontjává. A néphez közel álló köznemesek helyett nagy uradalmak, döllyfös oligarchák segítségével szabad birtok helyett a *hűbérrendszert*, választás helyett a *kinevezést*, római helyett a *germánt* juttatta uralomra. A testryi csata valóban *első* hatalmas összetűzése a német és a francia iránynak. Első csattanós nyilatkozata annak

222. ábra. Dagobert király trónja. (A párisi Cabinet des médailles-ban.)

a mélységes gyűlöletnek, mely a két hatalmas államot tizenkét század óta emészti.

Cím nélkül Herisztáli Pipin volt a háromegy királyság 300 hercegének s minden hűbérének ura; magában Ausztráziában címe szerint is »dux et princeps Francorum«. Huszonhét esztendeig hozzá fordultak a külföld követei, nem a jelentéktelen meroving királyokhoz. Amint 714. dec. 16. lehúnyta szemeit, a neusztriaiak rögtön az ausztráziaiakra támadtak; de Pipin fia, *Károly*, négy csatában leverte őket s visszaszerezte atyja hatalmát. A románok s germánok egyesítésének nagy munkájában az *arabok* zavarták meg, kik 711-ben Spanyolországra, 732-ben pedig a frank birodalomra törtek. Károly *Tours* és *Poitiers* közt egy álló hétig küzdött ellenök. Vezérök, *Abdu'r-Rahmán*, halva maradt a csatatéren. Károly győzelmét a nép utóbb abban az arányban színezte ki, amint megtudta, milyen nagy válság elől menekült. Regélte, hogy 375.000 arab vére áztatta a sítot. Csodás dolgokat mesélt egyes hősről, magáról Károlyról is, kit ezóta az arabok kalapácsának, Martellnek nevezett. Martell Károly 738-ban *Narbonnenál* is győzött s Franciaországot örökre megszabadította a világhódító araboktól.

Ezekben a harcokban, ha jelentőséggel az egykorúak nem voltak is tisztában, az forgott kockán, nyugati vagy keleti, *keresztény vagy mohammedán szellem* uralkodjék-e Franciaországban s vele Közép-Európában? Spanyolországban már eldőlt a kérdés. Államnak, társadalomnak irányt ottan a mohammedánság szabott, mellyel szemben a keresztény román világ hiábavaló munkát folytatott. Először Martell Károly állt a mohammedának európai terjeszkedésének útjába; de azt ő sem akadályozhatta meg, hogy az arab szomszédság ne hasson a frank társadalomra s hogy arab dal, zene, szellem ne lopózzék frankjai szívébe.

Délnyugaton tehát visszanyomott egy népet, mely Ázsiából Afrikán keresztül új állami, vallási és társadalmi renddel fenyegette Európát. Ugyanakkor azonban saját hazája, Ausztrázia, északkeleti részében tulajdon testvérei, a keleti Frankonia, Thüringia és Hasszia pogány germánjai ellen kellett vallásháborút folytatnia; mert Németország politikai egységét csak a kereszténységben nyilvánuló egységgel teremthette meg. »Az istenek alkonya« azzal kezdődött, hogy egy merész hittérítő, *Bonifácius*, 724-ben Greismarban (Hessen-Nassauban) kivágatta Thor isten szent berkének utolsó tölgyfáját. A hittérítők mögött Martell Károly állt, aki *hatalmas Németországot* akart. A németek vallási egysége a legridegebb politikai szükséglet volt. Károly és Bonifácius okultak Spanyolország bukásán s hamarosan megkereszteltek valami százezer németet. Az új keresztények rajongását állították a mohammedának vakbuzgóságával szemben. Ha ezt nem teszik, s a frank birodalmat az arabok a politikai pártok versengésén kívül a hitben is megoszolva találják, a frank birodalom megsemmisül. Nyolc század múlva hazánk is egyszerre vesztette el politikai és vallási egységét. Bizánc helyett, amellyel meghasonlottak, a pápák a frank birodalmat tették a kereszténység védőpajzsává.

Martell Károly halála (741. okt. 21.) után *III. Childerich* az egész birodalom királya lett, hét esztendő múlva azonban minden hatalma az egyet-

len háznagy, Pipin kezeiben egyesült. A 32 éves daliás férfiú, Martell Károly fia, véget vetett annak az ellenmondásnak, hogy háznagynak nevezzék, mikor voltaképpen ő a király. A megkérdezett Zakariás pápa szintén kijelentette, hogy jobb, ha azt híják királynak, ki a királyi hatalmat gyakorolja. A régi törzsszerkezet bukásával a győzelem és dicsőség különben is az újabb irányt illette. A frankok tehát 752. májusában kolostorba küldték *III. Childerichet*, az utolsó Merovingot s Bonifáciussal királlyá kenették »*Kis» Pipint*, az *első* Karolingot. A mohammedánverő toursi és narbonnei hős fiát a népnek és történelemnek ugyanazon logikája juttatta trónra, mint nálunk jóval utóbb a mohammedánverő vaskapui és nándorfehérvári hős fiát, Mátyást.

IV. Nagy Szent Gergely pápasága.

A honkereső népek válogathattak állam- és kormányforma közt, de alig habozhattak az *egyház* kérdésében. A VII. század Nyugat-Európájában már csak *római katolikus államokat* lehetett elképzelni. A többinek élete vergődés: a katolikus hithez vezető út keresgélése. A középkori államok megalapításában a katonákat mindenütt a hithirdetők, a misszionáriusok kísérték. Ehhez képezt az egyház minden állam szervezkedésében mint hatalom vett részt s a római birodalom örökségébe lépő nemzeti államokat a kor uralkodó eszméjében, a katolikus hitben egyesítette.

A keresztények köztársasága az egyes hitközségekből olyanforma hosszú küzdelmek után alakult ki, mint az állam a vándornépek törzseiből. A közéletre gyakorolt hatását éppen a római állam gyöngülése növelte. A hierarchia, az egyházigazgatás rendszere, a római birodalom bukásakor már készen állt. Ez volt az egyetlen *élő szervezet*, mely a Róma örökségére vágyó barbárokat európaiakká tehette. A nyers erő képviselői, a hódítók, csakhamar maguk is érdeklődtek a legelvontabb fogalmak, a legmélyebb isteni titkok iránt. Akik ezt a földi életet bizonytalananná tették, az örökéletről vitatkoztak. Ezek a viták olykor szörszálhasogatásba tévedtek, egészben véve mégis teljesen megvilágították a hit sarktételeit, dogmáit, amikben hinni csak egyféleképpen, vagy sehogy sem lehetett. A hívőket egyetlen egy köztársaságban egyesítették és a köztársaság elnökének Krisztus helytartóját, Szent Péter széke örökösét ösmerték el. Nyugat- és Kelet-Róma a chalcedoni zsinaton csak 451-ben jelentette ki, hogy úgy, amiképpen Krisztus mondta, valóban Szent Péter az a köszál, amelyen az egyház épült és Szent Péter utóda, a *római pápa*, a világ minden katolikusának *első* püspöke. Rómát tehát az egyház kétségtelen középpontjának éppen akkor fogadta el, amikor Attila legjavában készült a római birodalom megdöntésére. I. vagy *Nagy Leó*, ki Attilát a város alól visszatérésre bírta, az első római pápa, kinek egyházi főségét minden katolikus elösmerte. A katolikus szó maga is egyetemest jelent.

A muraközi *Szent Jeromos* kezdte meg a katolikus egység római alakját azzal, hogy *latinra fordította a bibliát*; és *Nagy Gergely* pápa fejezte be azzal, hogy *latin műekönyvet* adott minden katolikus pap kezébe. A papok Nyugaton és Keleten egyaránt katolikus szellemben tanítottak. Megmagyaráz-

ván a hit tételeit, egyúttal a szertartások minden fényét kifejtették, hogy hódolatra indítsák hallgatóikat olyan eszmék előtt, amiknek fenséges titkait meg nem érthetik. A keresztény erkölcsstan a nagy tömeg eszejárásához alkalmazkodott; azonban maga a kinyilatkoztatott vallás nem lehetett sem a tömeg játéka, sem féltudós papok kísérletezéseinek a tárgya. A vallásos vitákban ezer meg ezer olyan eszme csillant meg, amit azután a reneszánsz és a reformáció százada kölesönkért, hogy azokat a szabad gondolkodás nevében hirdesse. Az irodalom és tudomány terén sem lehetett terméketlen az a kor, melyben emitt *Szent Jeromos*, *Szent Ágoston*, *Szent Ambrus*, *Aranyaszájú Szent János*, *Szent Leó* és *Nagy Szent Gergely*, amott az eretnek *Vigilantius*, *Pelagius*, *Coelestius*, *Nestorius*, *Eutychius* írt könyveket. A barbár világot azonban nem irodalommal és tudománnyal kellett megnyerni: hiszen akkor a klasszikusokat vették volna elő; hanem keveset okoskodó *hittel*, a hitet támogató egyszerű és világos *erkölcsstannal* és olyan tanító papsággal, melyet a hit alaptételeiben egy középponti hatalom fegyelmez. Ilyen középponti hatalom lett a *pápaság*.

223. ábra. Szent Ágoston. (VI. századbeli freskó a régi Laterán-palotában.)

Az volt a célja, hogy az új államokat a kereszténység közösségében egyesítse, a testvériség és felebaráti szeretet nevében új, közös társadalmat alapítson, a római műveltségnek a barbár nyersség fölött diadalt szerezzen. Itáliában egyenesen mint a rómaiság keresztény szellemű folytatója jelent meg, ami hazafias színben tüntette fel a népszerűvé tette. Legalább is azt a szerepet játszotta Itáliában a görög császárok mellett, mint a háznagyi hivatal a frank királyok oldalán. A pápa követségeket fogadott, háborút indított, békét kötött. Mindezt a görög császár nevében tette, de csak világi uralkodót megillető önállósággal. A császárok azonban nem világi uralomra törekvése, hanem amiatt fojtották meg *Silveriust*, azért rángatták el az oltár mellől *Vigilantius* pápát, mert vallási kérdésekben nem hajoltak kívánságaikra. *I. Pelagius* kimondta, hogy akármilyen a pápa, ragaszkodni kell azokhoz az eszmékhez, amiket a pápaság képvisel.

Mostantól fogva a római infula (mint nálunk utóbb a szent korona) valóban *elv* és nem személy uralmát jelentette. Egyéni felelősségek érzetében a pápák az egyházi törvényekre, a kánonokra támaszkodtak. *Kánonok* alatt az ó- és új-szövetség könyvein kívül a sarkalatos zsinati határozatok gyűjteményét értik. Az első ilyen gyűjtemény, az apostolok kánona, 85 törvényből áll. Az általános és a tartományi zsinatok határozataiból 165 törvényt István ezezusi püspök már 385 táján összeszedett; a kánonok első bírálatos gyűjteménye azonban *Dionysius Exiguus* római apáttól (530—556.) való. Mindenesetre érdekes jelenség, hogy *Dionysius*, az egyházjog és *Tribo-nianus*, a római jog megalapítói kortársak s hogy a pápai és császári főhatalom eszményét egyszerre iktatták törvénybe. *Dionysius* művét *dekretaliák*-nak nevezik, mivel Siricius IV. századbeli pápán, a dekretumok első gyűjtőjén kezdve, fölvelt minden jóváhagyott törvénykönyvet, kánont, zsinati határozatot, elvi jelentőségű pápai levelet. Amely pereben Nyugat elfogadta, abban a pillanatban meghódolt a pápa elsőségének, primátusának.

224. ábra. Nagy Szent Gergely pápa. (Egy IX. századbeli misekönyvből, a párisi nemzeti könyvtárban.)

Nagy Szent Gergely pápa (590—604.) becsülte meg legjobban azt az erőt, mely a törvényekben és a római nemzeti érzületben gyökerezett. Régi szenátori családból született s harminckét esztendő korában, 572-ben, maga is római praetor lett. De a szent anyának, Szilviának, fia három esztendő múlva már a benedekrendiek fiatal szerzetébe lépett. 590-ben a nép és az alsó papság rajongó szeretete ültette őt Szent Péter székébe. Választóit »lángoló oszlop« vezette abba a barlangba, hová felmagasztalása elől menekült. Midőn beiktatása után bűnbánó körmenetet tartott, hogy Istent a dögvész megszüntetésére kérje, »a bocsánat jeléül angyal jelent meg Hadrianus síremlékén«, melyet azóta Angyalvárnak (Castello Sant' Angelo) neveznek. A nép szeretete már is beragyogta alakját s első csodálatos körmenetének emlékéért a katolikus világ ma is évenként megüli Szent Márk napján. Ez a népszerű ember megvetette a címkórságot s az elsősége törekvő konstantinápolyi patriarchával szemben csak azért is csupán Isten szolgálai szolgájának nevezte magát. Azóta minden pápa »servus servorum dei« : de olyan szolgája a püspököknek, ki Isten és az egyház nevében cím nélkül is uralkodik rajtuk. Ő az első, ki a pápaságot igazán világra-

szóló intézmény gyanánt fogta fel. Kitünően szervezett papsága segítségével a világ minden keresztény államára kiterjesztette hatalmát, vagy legalább gondját. Megtiltotta a kétkedők zaklatását, a zsidók erőszakos áttérítését: mert *a lelkiösmeretet nem szabad erőszakolni*. A meggyőződés szabadságát védelmezte akkor is, midőn nyilván kijelentette, hogy az égiekről írván, nem sokat törődik Donatus nyelvtanával, a stilussal, hanem úgy ír, ahogy Isten tudnia adta.

Dialógusában tömérdek csodáról beszél, de a források idézése mellett s a keresztény és nemzeti érületnek melegségével. Magával ragadta korát, mely a csodákban sokkal jobban gyönyörködött, mint ahogy azt mi annyi század után elképzelhetjük. A langobardok megtérítését s a rómaiságba olvadását főképp ezzel a könyvével mozdította elő. Művei hű képei a kor lelkének; nagy népszerűségnek örvendtek s írójuknak »az egyház doktora« címet szereztek meg. Valóban, nem érdemelte meg azt a vádat, hogy elégettette a palatinusi könyvtárt, még pedig olyanforma okoskodással, mint egy emberöltő mulva Omár kalifa az alexandriait. Olyan adoma ez, mely Rómától legalább is Alexandriáig utazott; de egyúttal olyan képtelenség, melyet az oknyomozás megcáfolt már mind a Gergely, mind az Omár esetében.

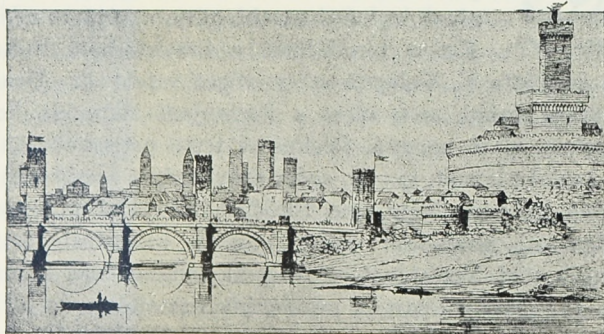
A klasszikusoktól Gergely félthette a vallásban még erőtlen lelkeket; de igazán ellensége volt-e a szépnak az az ember, ki maga is annyi *egyházi éneket* szerzett? Ihletett alkotása, a Regina coeli laetare, ma is a zeneirodalom remekei közé tartozik s antifonáriumait a mise különböző részeiben hangjegyek után éneklük. Ő vitte be az *orgonát* a templomba; s *énekiskolákat* állíttatott az egyházi zene tanítására. Örök időkre megmentette az ó-római és ó-görög zene szellemét; és feje körül a Szentlélekkel festette le magát. Gergelyt a félműveltek előtt is érthető konyhalatinsága tette világszerte olvasottá; az eszmék hatásának titka pedig valóban nem Donatus szabályaiban, hanem közérthetőségekben rejlik. Életében legfőbb az *irodalmi* érdem. Ki nem ösmerné fel az ó-római Gergelyben, mikor — Gelasius pápának első hatástalan kísérlete után — a sacramentarium, antiphonarium, benedictionarium egyesítése következtében az első teljes misekönyvet *latinul* adja a világ összes keresztényeinek kezébe? Közérthetőséget keresett, s Gergelyt a VII. században többen értették meg, mint Luthert a XVI. században. Mindakét nagy újító eltalálta az eszmék terjesztésének az útját. Reformációt ki gondolhatna el ma nemzeti, de viszont katholicismust latin nyelv nélkül? A két újítás érdemét latolgathatjuk, de világtörténelmi jelentőségét nem vonhatjuk kétségbe.

Gergely misekönyve csak a XV. században lett általános, de rohamosan terjedt már az ő idejében is, a katolikus egyházba most belépők pedig egyenesen ezt fogadták el. A pápa úgy fejezte ki gondolatait, hogy a világ kétszáz millió katolikusa Isten dicséretének még *egyes* szavaiban sem tér el, mint nem térhetett el a római patricius sem. S ha milliók fohásza Gergely szövegében szállt Istenhez, annak mégis csak több jelentősége volt, mint ha latinul ezer esztendeig Donatus szabályai szerint ír a világ.

A pápaságot a kánonok gyűjteménye s a misekönyv tette olyan *szervezett hatalommá*, amelyet a világ nem ösmert sem azelőtt, sem azután. Hatalma

mérhetetlen tényezőit a VI. század végén, tehát ugyanakkor alkotta meg, mikor készen álltak emitt a római, amott a germán jog gyűjteményei s megszületett már az a nagy ember, kinek a Koránban foglalt tételeire manap másik kétszáz millió ember esküszik.

Sok vér omolt, sok város égett le, vaderő, tudatlanság, vakbuzgóság tömérdek pusztítást követett el, midőn — a középkor elején — népek és vallásos nézetek állottak egymással szemben. Céljuk nem a régiek kiirtása, hanem a kor szellemének megfelelő helyzet alkotása volt. Sok tudatlanság van abban a felfogásban, hogy a népvándorlás egyenesen a régi műveltség ellen tört. Mennyit zúztak össze s mégis ki vallaná barbároknak Molière, Racine és Corneille százada franciáit, mert levegőbe akarták röpíteni a heidelbergi várkastélyt, a renesszánsznak ezt a remekét s kivágták még az élőfákat is? Vakdüh, szenvedelem nincs korhoz kötve. Azok a vándornépek, amelyek, hogy maguk élhessenek, másokat öltek, az *anyag* ellen dühöngtek, de az *eszmék* előtt meghajoltak. Akár a nagynak hódolva tették, akár új alkotásokra való restségből: intézményeikben, törvényeikben valamennyien római mintákat követtek. Ezredéves intézményeket semmisítettek meg, de ezredévre szóló intézményeket teremtettek. A pusztításra, a népvándorlásra következő két század fejtette ki a világ leghatalmasabb két egyistenes vallását. A keresztény hit s a mohammedán vallás keretében alakultak azok a *nemzeti* államok, melyeknek versengése a világot többoldalú műveltséghez juttatta, mint amilyenről az elsiratott római birodalomnak legrajongóbb polgára is álmodozhatott. Ebben a küzdelemben két földrésznek: Európának és Ázsiának világnézlete került egymással szembe.

225. ábra. Róma a középkorban. (Az Angyalvár és hídja a Vatikánnal.)

IV. FEJEZET.

ÁZSIA HATÁSA.

I. Az újperzsa birodalom.

Kezdőbetű mór arabeszk-alapon.

ÁRMILY különösnek látszik, a Róma bukását követő időknek ázsiai történeteit már egykorú *hírlapok* felhasználásával lehetne megírni. Hiszen pl. a pekingi »Csing-Pao« ujság 1907-ben ünnepelte meg alapításának ezernégyszázadik évfordulóját; pedig nem ez volt Kelet legrégibb hírlapja. Azonban a kínai ujdonságok Európát alig érdekelték. Az általános rombolásban, mellyel Ázsia népeinek beözönlése járt, Ázsia művelő hatását az újperzsák és az arabok útján érezte. A nyugati, majd a keletrómai európaiak ázsiai terjeszkedésének leghatalmasabb gátja az újperzsa birodalom volt. Ezt a birodalmat a Szaszán-házbeli *Ardashir* alapította. 227-ben legyőzte V. Volagazest és véget vetett az Arzakes-ház uralmának. Ez a turáni család, mely most a hormujani síkon elbukott, majdnem félezedéves uralma alatt naggyá, félelmissé tette perzsa földön a parthusok uralmát s Irán kereskedelmét, iparát, egész műveltségét szembeállította Rómáéval. Azonban végzete volt, hogy nem törődött eléggé az indogermánok *nemzeti* tulajdonságaival, különösen pedig *nemzeti vallásával*, a tűzimádással. Mithrát, a perzsák régi Napistenét, a rómaiak lelkesedéssel fogadták be Pantheonukba s a tartományokban is mindenütt tisztelték; de otthon a mágusok zúgolódtak, hogy uralkodóik vallástürelme következtében a keresztény és zsidó hit terjedni kezd s fenyegeti az ősi vallást, az állam egységének leghatalmasabb biztosítóját. Azért sorakoztak *Ardashir* mellé, aki mint a királyok királya (*sah-in-sah*) a nemzeti vallásnak és a nemzeti eszmének nemcsak védelmére, hanem terjesztésére is vállalkozott. Melyik perzsa nem óhajtott volna vissza Xerxes és Dárius fényes korszakát? A rómaiak 230 óta már csakugyan nem a parthusok, hanem a perzsák ellen való csatákról beszéltek. A dicsőséges *I. Shapur* (Sapor) 260-ban szíriai földön fogta el a római császárt

(Valerianust) és seregét. Ennél talán még többet jelentett, hogy nagy számmal épített új városokat, templomokat, iskolákat, a Zend-Avesta alapján javította a jogviszonyokat, rendbehozta a hadsereget s utódait alkotásaival *nemzeti politika* követésére bátorította. *II. Shapur* 72 esztendeig (309—380), oly sokáig uralkodott, mint a hasonló nagyságú európai királyok közül tizenhárom század mulva egy másik napkirály, *XIV. Lajos*. Ellene küzdve esett el *Julianus* római császár, aki pedig a perzsa napimádást akarta szembeállítani a római kereszténységgel. Ha *Mithra* tisztelete Róma államvallása lehet, a perzsák, az ő lángoszlopát követve, talán politikai felsőbbbségüket is biztosíthatják a római birodalom nyugati részében. De *Julianus* eleste után *Shapur* már éppen az ellenkezőtől tartott. Véresen üldözte a keresztényeket, hogy nyakára ne hozzák a rómaiak hódító hadait, vagy talán politikai felsőbbbségét. Követte ebben »a gonosz« *I. Jezdegerd* is (399—420.), aki pedig eleinte hajlott a kereszténységre.

A Szaszánok éles szeme a rómaiaknál és a keresztényeknél csakhamar sokkal veszedelmesebb ellenséget látott a turániakban. Nem kicsinyelték ezeket a nomádokat, akiknek egyik családja már közel félezedévig uralkodott rajtuk. Az Irán és Kína közt barangoló eftalitákat (fejér húnokat) vallásukkal és műveltségökkel akarták megnyerni. *Bokharában* nem fáradoztak hiában; de a Kaukázusnál szüntelenül örködniök kellett, hogy az alánok és húnok betöréseit visszaverjék. *II. Jezdegerd* (442—459.) ellenök építtette a derbenti vaskaput és a hatalmas falakat. A perzsáknak úgy kellett küzdeniök a turániakkal, mint a fény szellemének, *Ahuramazdának*, a sötétség szellemével, *Ahrimánnal*. Ebből a küzdelemből haszna lett minden turáni népnek, amely részt vett benne; sőt hatása nyomait némelyek a magyarok ősműveltségében is föltalálni vélik. *I. Kobadot* (488—531.) turáni népek ültették vissza trónjára, melyet egy új kommunisztikus vallásfelekezet, *Mazdak* híveinek üldözése miatt vesztett el. *Mazdak* szerint Isten eredetileg mindenkit egyenlőnek teremtett; egyformán akart részesíteni mindenkit a vagyonban és a szerelemben, amelyet tehát a házasság nem korlátozhat. Ily körülmények közt minden becsületes embernek a meglevő intézmények megváltoztatására kell törekednie. Forradalmi tanítás kétségkívül; de *Kobad* csak ennek a tanításnak elismerése árán nyerhette vissza trónját.

Mazdak vallásfelekezetének s vele a haladásnak legelszántabb ellensége *I. Kozru Anusirván* volt: a »halhatatlan«, az »igazságos«. Közel félszázados (531—578.) uralkodása alatt az ó-perzsa birodalom s vele a régi erkölcsök ujjaszületéséről, renesszanszáról álmodozott. Külsőleg valóban dicsőségesnek lehetett mondani olyan uralkodást, mely keleten a hindukkal érezttette fegyvere erejét, északkeleten kínai módra épített falakkal védekezett a turániak ellen s nyugaton dicsőséges harcban mérkőzött meg, majd hasznos békében egyezett ki a keletrómai birodalom megújítójával, *Justinianusszal*. Megoltalmazta hazáját abban a viharban, amely az eftaliták oxusmelléki országának megdöntése után a törökök első birodalmának megalapítását kísérte. Délnyugaton, a jemeni arabok hívására, elűzte a keresztényeket segítő abesszinaiakat s az arabokat nagyjából felsőbbbsége elismerésére kényszerítette (575). Szívesen

pártolta a Keletrómából kiüldözött nesztorianus keresztényeket, akik őt az ősi alkotmány helyreállításában s királyi hatalma fejlesztésében gyámolították. Olyan világra szóló hatalmat alapított, amellyel Európában csak a keletrómai és a frankot lehetett összehasonlítani. Unokája, *II. Kozru* (591—628) elfoglalta Jeruzsálemet, Perzsiába vitette a szentkeresztet, hadai Karthagóig és a Boszporusig portyáztak. Európaiak azt mesélték róla, hogy istennek képzeli magát. Olyan termet csináltatott, amelynek mennyezete és fala az égboltot ábrázolta. A rajta levő napot, holdat, csillagokat aranyból, ezüstből, drágakövekből rakatta ki s az egészet rejtett gépezet mozgatta. Ebben a képzelt mennyországban, a szentkereszt tövében állíttatta fel a trónját. A nép isten gyanánt imádta, azonban, Herakleios váratlan győzelmein elkeseredve, letette és lenyakazta. A szent keresztet a keresztények diadallal vitték vissza Jeruzsálembe.

A keletrómaiakkal örökké tartó háborúskodások annyi ember életébe kerültek, hogy Kozru már asszonyokat is befogadott a seregbe és arab zsoldosokat tartott, akik a perzsákat nemsokára a tőlük ellesett módon hajtották igájukba. A tudományok és művészetek hanyatlásnak indultak. A perzsa udvarba menekült pogány tudósok kiábrándulva osztottak szét, a keresztények pedig abban a meggyőződésben kerültek, hogy a valláshoz és ősi erkölcsihez mereven ragaszkodó országban a nyugati műveltségnek nincs mit keresnie. A nemzeti műveltséget is végső veszedelem fenyegette, mikor az arabok pásztornépe 642-ben földönfutóvá tette *III. Jezdegerdet*, véget vetett a Szaszánok uralkodásának és a büszke, szabad Perzsiát az arab világbirodalom egyik tartományává alázta.

II. Az arabok és az iszlám.

A régiek keveset törődtek Arábiával, mely pedig akkora, mint Európának egyharmada. A Dsesziréh, vagy Belad al Arab északi részét Ptolemaios óta kövesnek nevezték, nefudjait, dánáit (tüzes sivatagait) pusztáknak, termő vidékeit (Hedsászt, Jément, Ománt s a középső Nedsedet) boldognak. Az északi *izmaeliták* s a déli *joktanidák* közt ízzóbb volt a gyűlölet mint a kettejüket elválasztó tüzes sivatagok : a dánák és nefudok közt. A joktanidák Sábában és Jemenben (ahol sokan keresik Ofirt) már Romulus idejében virágzó, művelt, gazdag birodalmat alapítottak. A római hódítások romba döntötték palotáikat, óriási vízfogóikat, egész országukat. A Vörös tengerhez közelebb lakó *himjárok* — Zafár és Aden vidékein — már nem érhettek el hasonló nagyságot s ethiopiai hatás alá kerültek.

A beduinok nemcsak törzseik függetlenségét, hanem pogányságukat is védelmezték velök szemben. Ábrahám helytartó már magát Mekkát, a Kaaba szent kövének városát, akarta meghódítani, hogy azután kereszténnyé tegye, mikor elesett ugyanazon (570.) évben, melyben az arab világ újjáteremtője, *Mohammed* született. A perzsák segítséget küldtek a szabadságért küzdő araboknak, de perzsa tartománnyá tették Jément. Azzá teszik egész Arábiát, ha Hedsász (»A határörvidék«) sziklaként nem áll terjeszkedések és az egyesítés útjába. *Benu Koszai*, ki a Kaaba templomába Jemen bálványait is bevitte,

olyan mondai alak, mint Hellen, Romulus és Remus, Hunyor és Magyar, Hengist és Horsa ; de a nemzet szívósságának éppen olyan emlékei is fűződnek nevéhez. Az V—VI. században rokonai, az *Omejják* szabtak irányt Mekkában. Az arabokat nem politikai, hanem *nemzeti* érzület tartotta együvé. A világ legtöredékesebb népe csupán *nyelvében* élt mint arab s költőire hallgatott legszivesebben. Legnagyobb költője *Mohammed* volt.

»Megrázkódott a perzsa király palotája, kialudt a párszik szent tüze«, mikor Mekkában 570. április 20-án Mohammed, a szegény Abdallah és Amina fia, megszületett. Hatesztendő korában a teljesen árva fiút nagyapja, majd nagybátyja, Abu Tálib, vette magához és módos mekkaiak nyájait őriztette vele. Huszonnégy esztendő korában üzlete, majd élete társául fogadta őt Kadidsa, egy gazdag kereskedő özvegye, kinek megbízásából nagyobb utakat tett. Ezen utazásai közben ismerkedett meg a zsidók és egyes keresztény felekezetek főbb hitelveivel. Az egy Isten fogalmát keresve, gyakran tépelődött Mekka határában a hirai barlang előtt s idegességében néha félőrülten járt-kelt. Többször úgy vélte, hogy maga az Isten beszél vele s rábízta akarata hirdetését. 610-ben először szolt kinyilatkoztatásokról, de csupán családjá körében. Először felesége, lánya, két fogadott fia (Ali és Szeid) s barátja, Abu-Bekr hitt isteni küldetésében. A Hásim-család többi tagja tudni sem akart »ostobaságai«-ról, de kész volt fegyveresen megvédeni becsületét, mert az egyúttal a család becsülete. Ezt hozta magával az ősi murú'a, a lovagiasság. Mohammedben még egy esztendő múlva is csak negyvenhárman hittek : többnyire azok a szegények és rabszolgák, kik szívesen hallották, hogy Isten haragszik az urakra s a másvilágon ők is urak lesznek.

Mohammed szerint csak egy az Isten : Allah, a világ teremője, fenntartója. Imádni csak őt szabad ; a bálványokat meg kell vetni. Az Isten prófétája, követe Mohammed. Isten akaratából ő nyilatkoztatja ki az embereknek, hogy van föltámadás és utolsó ítélet, hol mindenki érdeme szerint veszi el jutalmát, büntetését. A hívők négy főkötelessége : a hitvallás, az imádkozás, őszinteség, jótevés. Az új vallást *iszlám*-nak (megadásnak), magát a hívőt *moszlim*-nak (odaadónak) nevezte, mert vallása alapjává az Isten akaratában való megnyugvást tette. Dogmáról és katonai vezényszóról nem lehet vitatkozni : követni kell. Azoknak, kik isteni küldetése jelül csodákat követeltek tőle, Mohammed azt felelte, hogy a *természet* csodáiban amúgy is láthatják Isten hatalmát. Üldözőinek, az arisztokrata koreisoknak, viszont azt mondta, hogy nem lép vissza, ha a napot jobb, a holdat balkezébe teszik is ; akármilyen történik vele, mindenkor hirdeti, amit igaznak tart. Az ilyen erős meggyőződés tisztelete magyarázza meg a keresztényeknél Pál, a mohammedánoknál Omár fordulását. Az arabtól nem volt kisebb áldozat, mint a rómainál, hogy kárhozottaknak tartsa hitetlen ősapáit és lemondjon az ősök tiszteletéről, mely nemzeti büszkeségének kiapadhatatlan forrása volt. Az üldözők hajdan a keresztényekkel, most a mohammedánokkal szemben éppen azok közül a arisztokraták közül kerültek ki, akik ilyen áldozatot nem akartak hozni egy ács, vagy egy juhász kedvéért. Azonban a gazdag *Abu-Bekr* a próféta jeruzsálemi mennybemenetelének legcsodásabb részleteit is elhitte már, »ha Mohammed mondja«. Ahol legenda képződik olyan

elő alak körül, ki a csodáknak maga nem barátja, az eszmék győzedelme nem késheik sokáig.

Mekkában, a pogányság szent városában, gyors diadalt nem remélvén, Mohammed az első egyház ügyeinek vezetését tizenkét jathribi hívére bízta. Az emberiség félezredéve csodálta már, tizenkét ösmeretlen, szegény apostol mennyire átalakíthatja a világot. Ki hitte volna, hogy a csoda ismétlődik, s megint tizenkét ismeretlen, szegény ember alakítja át a világ egy részét, s világegyházon kívül világbirodalmat is teremt! Nem hihette maga Mohammed sem, midőn törzse bosszúja elől Mekkából Jathribba menekülve, üldözői ellen alig védelmezte egyéb, mint az a finom háló, mellyel egy pók szőtte be búvóhelyének, a barlangnak bejáratát. A legenda pókhálója azonban már is nagyobb hatalmat jelentett mint az a kazal, melyet, Róma nagyságának bebizonyítására, a szeszélyes Elagabal egy tisztátalan, erkölestelen világváros pókhálóból rakatott.

A menekülés, a *hedra*, 622. június 28-án kezdődött és szeptember 20-án végződött. Ezen szomorú napok emlékének megülésével kezdődik a holdévek szerint számító mohammedánok újesztendeje, moharrem első napja, mely 622-ben július 16-ára, 1910-ben januárius 13-ra esett. Akkor 150 rajongó, most az 1328. újesztendőben 180 millió ember adott hálát, hogy véget ért a pogányság kor dsáhlája (bolondsága) s elkezdődött az iszlám ilm eljákinja (biztos tudása).

Jathribban, a hová menekült, Mohammed egy pálmafa tövében hirdette Allah dicsőségét. Egy mekkai követ rövid idő múlva már álmélkodva tapasztalta, hogy a görög császár, a perzsa sah sem részesülhetne nagyobb hódolatban. Pár hónap múlva Jathribot a mohammedán már nem kevesebb fölényvel nevezte *mediná*-nak (városnak), mint Rómát a patricius urbs-nak, vallása és nemzete középpontjának. Aki szavait megértette, nem kételkedhetett, hogy ez a középpont a mostan épült medsid (mecset), hol a próféta szónokolt, társalkodott, ítélt s, ami legkeservesebb volt, imádkozni tanította arabjait. A munafikok (kétszínűek) és a zsidók gúnyolódásai csakhamar rávezették, hogy a keresztényekkel és zsidókkal nem szabad egyezkednie. Az arabok eszéjárásának megfelelő *nemzeti vallást* kell teremtenie, mely, lényegtelen dolgokban, az arab pogányságból is megtúr egyetmást. A nemzeti egység útját jelölte meg, midőn megparancsolta, hogy nem Jeruzsálem, hanem Mekka felé fordulva kell imádkozni. Annak Kaabája a kibla, s régi módon a mohammedánnak is el kell oda zarándokolnia. Szent kötelességgé tette a hitetlenek ellen való harcot, elsősorban a Kaaba visszafoglalását. Paradicsomi üdvösséggel kecsegtette azokat, kik Istenért küzdve esnek el. Az első tizennégy 624. januárius 13. részesült ebben a dicsőségben. A bujdosók kicsi csapatát Mohammed pusztá kézzel, de 3000 angyalban bízva vezette győzelemre. Csak ezen bedricsata után kötött kardot. Egy év múlva már zárt csatarendben támadt a mekkaiakra. Vereségén okulva, két esztendő múlva a lovasok ellen (Arábiában hallatlan módon) sáncok mögül védte magát. Nemsokára Hodéibijánál, a mekkai szentföld határán, úgy állott, mint Caesar a Rubiconnál. Kierőszakolta, hogy híveit három napra minden esztendőben oda bocsássák a mekkai búcsúra. 629-ben, Medinától 750 kilométerre, hadai a görögök ellen csatát vesztek, de a próféta úgy fogadta a hazatérő vezért, Chalidot, mint Cannae után Róma Terentius Varrót, Körmend után

Mátyás király Nagy Simont. És Chalid, »az Isten kardja«, 630. januárius 10-én már 10,000 emberrel foglalta el a békebontó Mekkát.

Tevéje hátán Mohammed és serege hétszer került meg a Kaabát. Leron-tatta, kidobatta onnan a bálványokat, a házakból a családi isteneket s megparancsolta az iszlám fölvetelét. Győztes hadai láttára, vagy követei rábeszélésére az arab törzsek szintén felhagytak a bálványozással. A másvilági boldogság, főképp pedig az evilági zsákmány, hírnév, előmenetel reményében többnyire lelkesedéssel csatlakoztak hozzá. Vallásuk szabad gyakorlatáról biztosítva, az arabiai zsidók és keresztények is hódoltak neki. 632-ben a mekkai zarándokláson Mohammed már mint egész Arábia prófétája s vezető államférfia, mondhatni uralkodója, foglalta össze a moszlimok kötelességeit. Pár hónap múlva (június 8.) Medinában abban a tudatban húnyt el, hogy küldetését teljesítette.

Annak az egy Istennek, akit hirdetett, nemcsak Arábia, hanem minden más nép bálványait is le kellett rombolnia. Paradicsoma az arisztokrata arabnak és a rabszolga négernek egyaránt nyitva áll. Isten jobban szereti a hívő négert, mint a hitetlen arabot. Nem tűri azokat a kicsinyes korlátokat, amiket az arab törzsek s az idegen nemzetek egymás közt emeltek. Egyenlőnek tekint valamennyit. Egyenlően jutalmazza és bünteti őket, de egyenlően uralkodik is rajtuk. Minden hívője ugyanazon állam polgára; ez az állam tehát nem nemzeti, hanem világbirodalom. A vallás külsőségei, a szertartások, imádkozások, böjtölések, zarándoklások növelték az együvértartozás érzetét, mely a hiterjesztő háborúban lángolt leghatalmasabban. Kilenc század múlva egészen más faj, más név szultánja, a nagy Szulejmán, az első bécsi hadjárat után azzal dicsekedett, hogy »a hit harcosainak paripái olyan országokat tiportak el, amelyeket az igaz vallás keletkezése és a próféta föllépte óta egész mostanáig még egy győzelmes padisah idejében sem tapostak az iszlám népének lovai. A harci kiáltás és az ezán (a müezzin imára hívó éneke) mindenütt hangzott az országban. A vallás megszüntette a népek közt levő különbséget. Arábia a próféta halála után egy századdal már csak nevet adott a birodalomnak, nem erőt. Erőt nem adhatott, mert nem volt igazi társadalma. Mohammed megnyitotta a paradicsomot a nő előtt, de bezárta rá a harem ajtaját. Cselédből feleséggé tette, de férje szerelmében más feleségekkel, sőt rabszolgánokkal is osztozni kényszerítette. Megkorbácsoltatta rágalmazóit, de feredsével takarta el a nő szépségét, hogy ne hódíthasson. Helyét csak a férj lakásában biztosította, nem a társadalomban, mely tehát sohasem érezhette művelő, nevelő hatását. A meghódolt országok a győzőknek századok múlva is csak táborát látták, nem társadalmát; pedig ezt egy vesztett csata nem robbanthatja szét, mint am azt. Már Mohammed-tapasztalta vallásának államalkotó erejét. Azonban a politikai csodák kora nem tarthatott sokáig olyan államban, mely a dogmák szűk határai közé szorított vallásnak mindent föláldozott, s a gondolkodás igazi szabadságát, egy egységes társadalom képződését ennek nevében akadályozta. Mohammed valóban nem tehetett róla, hogy őt, a VII. század emberét, a XX. század mohammedánjai is csalhatatlannak tekintik s hogy óriási tekintélye aggodalmas konzervativizmusra csábította őket.

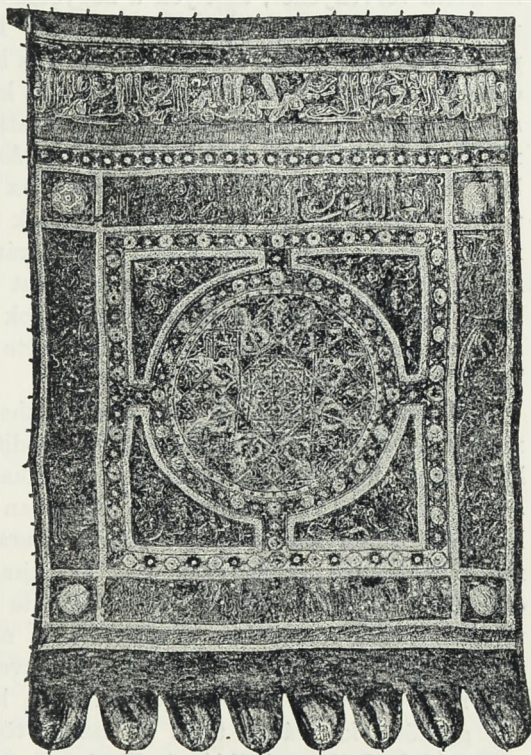
III. Az arab kalifaság.

Mohammed halálakor az örökösödés hívei a próféta egyetlen leányának urát, Alit akarták helytartóvá, kalifává tenni; a választás hívei azonban Mohammed első fegyveres védője, Szád, vagy pedig első kísérője s apósa, Abu-Bekr körül sorakoztak. A választás *Abu-Bekr*-re esett, ki vejét azelőtt is többször helyettesítette s a karavánokat, az imádkozást vezette. Csak annyit kívántak tőle, hogy feltétlenül Mohammed törvényei, parancsai értelmében kormányozza őket. Arábia többi része tudni sem akart Medina hegemoniájáról s álpróféták lázították a beduinokat. *Abu-Bekr* bölcsesége, *Chalid* és *Mothanna* hősisége véget vetett a fejetlenségnek. Arábia minden törzse egyesült abban a vallásban, mely a nemzeti eszmét csak alárendelt tényezőnek tekintette. Az ókor legrégibb keleti államainak pusztulása óta a teokrácia sehol sem volt tökéletesebb, mint Arábiában 633-tól fogva, mikor Abu-Bekr kalifaságát valamennyi törzs elismerte. *Chalid* és *Mothanna* arabjai még azon esztendőben három győzelmet arattak a perzsákon Mezopotámiában. El-Fürahnál az egyesült perzsákat és görögöket is megvervén, 634 elején már arab folyóvá tették az Eufrátest, a »Füra«-ot, sőt Sziria és Palesztina meghódítására is parancsot kaptak. Csak a Korán, kard vagy adó, — megtérés, háború vagy hódolat közt lehetett választani.

Délről teljesen váratlanul jött az az erő, mely Dárius és Xerxes idejében Kelet, Nagy Sándor korában pedig Nyugat felől hatva, kevésnek bizonyult délnyugati Ázsia átalakítására. A perzsák ktesiphoni gyermekkirálya, az utolsó Szasszan *Jezdegerd* s a bizánciak hatalmas császára, *Herakleios*, hiában örvendezett, mikor meghallotta »a szatócs« *Abu-Bekr* halála (634. aug. 22.) hírét. *Omár* (634—644.), kit az arabok a haldokló kívánságára választottak kalifának, rendszeresen fogott a világ meghódításához és az ösmeretlen pásztorokat a világ uraivá tette. Ezt az uralkodást *Mothanna* Bászra alapításával s azzal vezette be, hogy Mezopotámiát meghódította egészen a Tigrisig. Halála s a görögök veresége után *Szád*, az új fővezér, 636-ban háromnapos csatában tönkretette Rusztem perzsa vezér seregét, megszalasztotta a perzsák gyermekkirályát, elfoglalta fővárosát, Ktesiphont s 900 millió dirhem (28.800 métermázsa) kincset osztatott szét beduin katonái közt. Ezzel majdnem egyidőben történt, hogy *Chalid* megverte a görögök 80.000 főnyi seregét, s másodszor is elfoglalta Damaszkust. Sziriában, Perzsiában azonnal mecsetekké alakították át a templomok egy részét s arab módon szervezték újra mindakét országot, mielőtt egészen meghódították volna. Jeruzsálem, hová »a zsidók királya« egykor számárháton vonult be, hódolattal fogadta *Omár* kalifát, ki szintén kopott ruhában teveháton kereste fel a zsidók és keresztények szent városát. Ott azután fényes mecsetet építtetett, hogy Jeruzsálem a harmadik egyistenhívó vallásnak is szent városa legyen. 640. októberében vezére, *Muávija*, már meghódította egész Sziriát. *Amr* Ibn El-Ászi három esztendei csodás küzdelem után arra kényszerítette a görögöket, hogy egészen átadják Egyiptomot; még azon (642.) esztendőben ellenállás nélkül foglalta el a Pentapolist (a régi Cyrenaicát), alvezére, *Okba* pedig 643-ban Tripolist. 643. szept. 29-én *Omár* mint Észak-Afrika ura vonult

be Alexandriába, mely helyett Amr az akkor alapított Kairót tette fővárossá. *Otmán* (644—656.) az újra támadó görögöktől Karthagót is elfoglalta. (648.) Megszállotta Nubiát, Ciprust és Rhodust. Továbbnyomulásában a kazarak gátolták meg, Bizánc ellen küldött hajóhadát pedig a viharok szórták szét. Perzsia csakhamar arab tartomány lett s a futó királyt, az utolsó Szasszánt — mint egykor Dáriust — saját alattvalói ölték meg. (651.)

Az arabok Alexandrosnál gyorsabban és biztosabban hódítottak. Először mindig ott jelentek meg, hol a lakosság nagyobb része arab volt; pl. Hirában és Irákban (a régi Babiloniában), délnyugati Perzsiában (Arabisztánban), a Jordántól keletre lakó nabataeusok földjén (a rómaiak Arábiájában), Edessa és Palmyra vidékén (melynek serege arabokból állott) s Afrika berberei közt. Ezek a »külföldiek« a rómaiaktól, görögöktől, perzsáktól eltanulták a szervezett állami életet, melyben azután mesterei lettek hódító testvéreiknek. Az a gondolat, hogy a kalifák *minden arabon* uralkodjanak, jobban tetszett nekik mint maguknak a félszigeten lakóknak, kik a törzsszerkezethez húztak. A félszigeten túl ez az eszme hatott, nem Mohammed tanítása, melyet csupán hódolásuk után ösmertek meg. A hitnél mostan még jobban ösztönözte őket a zsákmány reménysege, mely, Ktesiphontól Karthagóig, milliók uraivá tette a szegény beduinokat. Villámgyorsaságú

226. ábra. Arab (mór) hadizászló.

könnyűlovasaik meglepték a világ leghíresebb katonáit, a nehéz fegyverzetű görögöket és perzsákat. Néhány hónap alatt eltanulták azt a fegyelmet, a melyet ezek néhány százados gyakorlat után sem szerettek. A kalifaság új államformáján s az új valláson kívül az új taktika mozdította elő legjobban sikereiket. De az is, hogy jól választották a támadás idejét. Perzsiában a gyermekkirály alatt fejtelenség uralkodott; egymást érték a palotaforradalmak; a nagy hűbéresek nem engedelmeskedtek a középponti kormánynak, a csapatok vezéreiknek. Görögország, kivált hivatalnokainak gögje és kapzsisága miatt, Ázsiában és Afrikában mindig népszerűtlen volt, amit a sok adó és a hivatalos (orthodoxus) vallás fölerőszakolása még inkább növelt. A görög katonaság nagy részét vissza kellett rendelni Európába, hol az arabok hatalma éppen

most érte el tetőpontját. A »tűzimádó« párszik ugyan most is az utolsó Szasszán, Jezdegerd trónra lépésétől (632. június 16.) számítják az időt, de romlásukat is, mert Zarathustrának ma már e világon csak százezer híve van. *Herakleios* 636-ban Konstantinápolyba vitette Krisztus keresztjének Jeruzsálemben őrzött darabját. Ugyanekkor *Abu-Bekr* hiteles adatok alapján összeíratta Mohammed tanításait, melyeket, a leggondosabban átnézve, Otmán 653-ban a *Korán* (»Hirdetés«) nevű könyvben foglalt össze. A Korán a mohammedánok szentírása és törvénykönyve; 114 fejezete (szurája) tartalmazza azokat az isteni törvényeket, amelyek a hagyományokon (szunnákon) alapulnak, s a vallás, állam és társadalom minden főbb kérdésére kiterjednek. Az állam a prófétaság, a szegények adója és a dsihád (a hitetlenek ellen való harc) dogmáján épült fel. A próféta isteni tekintélye vezetett korlátlan egyeduralomra. A szegényadóból fejlett ki az *államegyház* részére fentartott hadizsákmány s a leigázott népek megadóztatása. A dsihádból lett a *hadssereg*, mely az első kalifák idejében legfeljebb 200.000 emberből állt. Az arab hatalom csodálatos gyorsan terjedt, míg az iszlám követői a Koránnak nem betűihez, hanem szelleméhez ragaszkodtak; a haladást utóbb is a Koránnak inkább magán- mint közjogi intézkedései gátolták. A betűkhöz tapadást a mohammedán hittudósok éppen azért követelték, mert a mérhetetlenül sok hadizsákmány, a tömérdek kincs az arabokat már Otmán korában kiforgatta egyszerű erkölseikből s ösmeretlen bűnökre csábította.

Ezen különben senki sem csodálkozhatott. Az első kalifák patriarkális módon *Arábiából* uralkodtak. Nagy hódításaik után Arábia már földrajzi helyzeténél fogva sem maradhatott politikai középpont; s ezt Otmán utódai a kedvezőbb fekvésű, műveltebb Szíriában vagy Irákban (Mezopotámiában) keresték. Ehhez képest kellett változnia uralkodásuk rendszerének, sőt magának a Koránnak is, melynek 653. évi újraszerkesztése a kalifák világhuralma érdekében történt. A kalifa életével fizette meg újítását (656.). A mekkai és medinai ósdiak forradalma a választást a nép jogának jelentette ki s Alit, a próféta vejét, emelte trónjára. A próféta özvegye azonban, *Aisa*, maga is tevére ült, hogy becsülete megsértője, Ali ellen lázítsa híveit. A »tevécsatá«-ban *Ali* győzött, ki Irákot tette az iszlám törzssországává, Kufából igazgatta a neki hódoló Irákot, Arábiát és Egyiptomot. Megverte a Mohammeddel ellenséges Omejja házabeli *Muavíja* szíriai hadait; vezérei azonban a győzelem pillanatában lemondásra kényszerítették, az összeesküvő ifjak pedig csakhamar leszúrták. (661.) Mint vértanú, a halott Ali veszedelmesebb lett az élőnél. Pártosai, *siitái*, nem tágítottak attól a felfogásuktól, hogy Mohammed utódjai Aliig törvénytelen uralkodók voltak s a választás magát a népet illeti; a *szunniták*, mivel a szunnák (törvények) seholsem mondják ki Mohammed rokonainak örökösödése jogát, katonai csínnyel *Muavíját* tették kalifává, aki éppen az *örökösödés* behozatalára törekedett. A nép akaratára hivatkozó siiták közül az új kalifa csakhamar az érte rajongó Szíriába: *Damaskusba* tette át székhelyét. Mentül több lázadás fenyegette uralmát, annál jobban kedvezett a katonaságnak s lassankint teljesen kifejtette a zsarnokság rendszerét. Tekintélyét a hitetlenek ellen folytatott hadjáratai emelték. Keleten

egészen az Indusig nyomult, az Oxusnál pedig először mérkőzött meg turániakkal. Nem is gyaníthatta, hogy valamikor és legtovább ezek lobogtatják a próféta zászlaját. Az uralmat örökségben hagyhatta fiára, *Jezi*re, ki a Koránnal elég keveset törődött, s vérbe fojtotta a siiták lázadását. Már Mekát ostromoltatta, midőn halála (683. nov.) megmentette a szentségtörés elkövetésétől. *Abdallah*, a mekkai felkelők vezére, most az egész birodalom kalifája lehetett volna, ha Medina feldulatása miatt megkegyelmez hódolatra kész ellenségeinek. Azonban a vakbuzgó ember nem tudott megbocsátani; mire a sereg hű maradt az Omejjához és nyolc esztendő múlva Mekka első és utolsó kalifája a város védelmében esett el. A sorsnak valóságos gúnyja, hogy a mekkai kalifaság felélesztésével több mint tizenkét század múlva csak a »hitetlen« angolok kecsegtethették az arabokat.

693-ban helyreállt az Omejják világbirodalma s *Velid* (705—715.) idejében érte el legnagyobb terjedelmét, dicsőségét. 709-ben meghódolt Bokhara,

227. ábra. Görögtűzet vető arabok. (A párisi nemzeti könyvtár egyik kéziratából.)

712-ben Samarkand. A Pendsabban és Kis-Ázsiában arab katonák portyáztak, Konstantinápolyt arab hajósok fenyegették. *Musa* vezér elnyomta az észak-afrikai berberек lázongását. Alvezére, *Tarik*, 711-ben a xeresi csata után elfoglalta az Iberiai félsziget legnagyobb részét s az arabok hatalmát *Európára is kiterjesztette*. A keresztényeket méltán rémíthette meg olyan ellenség, mely az Ural folyó, Konstantinápoly és Gibraltar felől egyszerre támadhat reá. Hiszen harmadfél század óta nem ösmertek világbirodalmat; s most egy ilyen álltak szemközt.

Velid utódjai azonban önmagukat fosztották meg legjelesebb vezéreiktől. *Musa* olyanformán járt mint *Miltiades*; mint sikkasztót, óriási pénzbírságra ítélték s koldusbotra juttatták. Az újabb vezérek nem tudtak mérkőzni a görögök tűzértségével, melyet egy új találmány, a *görög tűz* tett jóidőre ellenállhatatlanná. A roppant adók, a felekezetek torzsalkodásai, az udvar mesés fényűzése, a hivatalnokok zsarolásai lázadásokat okoztak. A siiták Iránban perzsa nemzeti szellemben vallották magukat mohammedánoknak s ezzel, vagy hogy pl. a még »hitetlen« törökökkel szövetségbe, egyre gyöngítették az iszlám arab nemzeti jellegét.

Sziriában a régi, egyszerűbb arab erkölcsöket különben is *görögösség* váltotta fel. A görög műveltség épp úgy meghódította az arab világbirodalmat,

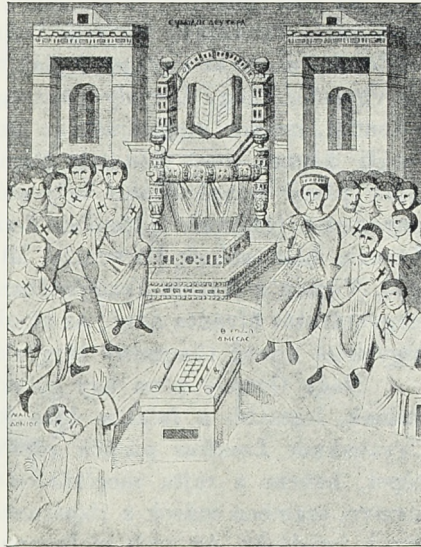
mint a nála nem nagyobb egykori Rómát. Száz esztendeig Damaskus maradt az új műveltség középpontja. Azonban ez a nyugati szellem nem tetszett az igazi keletieknek. 747-ben fegyvert fogtak az Omejják ellenségei. Moszul közelében 750. januárius 25-én megverték és földönfutóvá tették *II. Merván* kalifát; Szíriában, egynek kivételével, kivégezték minden (állítólag 90) rokonát s a kalifák sírjait feldúlták. Ali utódjainak kijátszásával a trónra *Abdallah Abul-Abbász*t ültették, ki a próféta nagybátyjának, Abbásznak, családjából származott. Damaskus falain az Omejják fehér zászlaja helyett az Abbászok fekete zászlaja lobogott. A hegemonia azonban Szíriáról Irákra ment át s Kufa, majd *Bagdad* lett a birodalom fővárosa. (762.) Eközben a távol Nyugaton *Abdu'r-Rhamân*, ki az Omejják közül egyedül menekült meg, Spanyolországban második kalifaságot alapított (756.) s ezzel megbontotta Mohammed egyházának és birodalmának egységét. Európát *Abdu'r-Rhamân* alkotása érdekelte jobban.

IV. Európa magatartása.

Kelet-Róma szembeszállt a mohammedán világgal, melyet az arabok és a perzsák képviseltek. 578 óta *Tiberios*, *Konstantinos*, *Maurikios* és *Phokas* császárok valóságos vallásháborút viseltek a perzsák ellen. A perzsák azonban *Herakleios* idejében (610—641.) Jeruzsálemet is elfoglalták, a szentsírt meggyalázták, a szentkeresztet zsákmányul ejtették s magát Konstantinápolyt is fenyegették. A császár, kit észak felől az avarok szorongattak, már arról gondolkozott, hogy birodalma középpontjává Karthagót teszi; *Sergios* patriarcha azonban megeskette, hogy marad s harcolni fog. 622. áprilisében tört ki a háború. *II. Kozru* perzsa király ugyan az avarokkal, bolgárokkal és szlávokkal is szövetségbe lépett; az avarok azonban Konstantinápolyt, a perzsák pedig Ninive közelében döntő csatát vesztek. Mária képe, melyet a sereg élén vittek, s a hit ereje mindenütt győzelemre vezetett. A letett, kivégezett Kozru fia, *II. Seroe*, 628. elején békét kötött a császárral s lemondott minden hódításáról. Visszaadta a szent keresztet is, melyet azután *Herakleios* óriási tömeg élén, diadalmenetben, de hajadon fővel, mezitláb, darócba öltözve, saját vállán vitt be Jeruzsálembe. (629. szept. 14.) A szent kereszt ezen fölmagasztaltatása évfordulóját a kereszténység azóta évről évre megüli. »Isten hadnagya« azonban, ahogy a győztes *Herakleios*t nevezték, az arabokkal kitört háborúban (634—7.) már nem vezette katonáit, kik el is veszítették Szíriát, Egyiptomot. Elvesztették volna a Balkán északi részét is, ha a császár Fehér- vagy Nagy-Horvátországból (Galicia keleti részéből) 634-ben *horvátokat* nem telepít Dalmáciába, 636-ban pedig *szerbeket* nem fogad be a mai Szerbiába. 635-ben római patriciussá tette *Kuvrát* kánt, hogy *bolgárjai* amazokkal együtt verjék vissza az avarok támadásait. Azonban a horvátok apostola, *Ravennai János*, csak egy negyedszázad múlva beszélhetett térítéseinek sikereiről s így a keresztény császárságot ezen a vonalon egyelőre mégis csak árja pogányok védelmezték turáni pogányok ellen. *Herakleios* Olaszországot a pápával együtt elidegenítette magától, midőn 638-ban egy császári ediktumban valóságos hitvallást tett a monofizitáknak kedvező monothelézisről (egyakaratról). A nyugati keresz-

ténység semmit sem várt többé Isten hadnagyától, ki a Földközi tenger délkeleti partvidékeit, a kereszténység szent helyeit vitéz küzdelem nélkül juttatta az arabok kezére. A halálát követő 76 esztendő alatt a keletrómai birodalomban fejtelenség uralkodott. Az arabok folytatták hódításaikat, Konstantinápolyt többször ostromolták, Karthagót pedig (697.) be is vették. *Tervel* bolgár kán a Balkánon hatalmas *bolgár császárságot* alapított, a Balkán valamennyi szlávjának egyesítésére törekedett s hellén szellemet csak a tenger partjain tűrt. Pedig Maurikios óta a latin hivatalos nyelvet a görög váltotta fel; az impériátorok magukat is görögösen basileusoknak (királyoknak), despotéknak vagy autokrátoroknak (korlátlan uralkodóknak), a pápák pedig szenteknek, istenieknek nevezték őket. Annál érthetőbb ez az alázatosság, mert a VII. században nyolc pápa közül hét keleti volt. A római egyház elsőse s a legfőbb teológiai tekintély dolgában egyik sem alkudozott. Azt az elsőséget (primátust), melyet Phokas elősmert, nem engedték oda a konstantinápolyi patriarchának, kit Maurikios oikumenikosnak (egyetemesnek) tett meg. Nem ösmerték el II. Konstansnak azt az intézkedését sem, hogy a ravennai egyházat velök szemben autokefalosnak (önállónak) nyilvánítsa. A lateráni zsinat (649.) kárhoztatta Herakleios 638. évi hitvallását (az ekthézist, vagyis rendeletet), amely Jézust két természetűnek, de egyakaratúnak mondta. Elvetette II. Konstans 648. évi típusát, mely az egy vagy két akarat vitatását tiltotta. A császár emiatt letette, száműzte I. Márton pápát s mint alattvalóval bánt vele. Mikor az arabok elvették Szíriát, Egyiptomot és Afrikát, hol az egyakarát hívói voltak többségben, a császárok kevesebbet törődtek ezzel a teológiai vitával. IV. Konstantinos Pogonatos kibékült Agathon pápával s Konstantinápolyban is kihirdettette a lateráni zsinat határozatait. (680.) A pápa tekintélye akkorát nőtt, hogy a hadsereg megtagadta az engedelmességet, mikor II. Justinus el akarta fogatni a hit kérdésében ellenszegülő *Sergius* pápát. Még végzetesebb lett Bizáncre, mikor II. és III. Gergely pápák meghasonlottak III. *Leó* császárral, kit helytelenül neveznek izaurinak.

III. *Leó* (Konon) éppen akkortájtban, 717-ben, lett görög császár, mikor az arabok egyszerre kétfelől törtek Európára. Ázsiában, ahol ellenök harcolt, mint *katona*, bosszankodott, hogy az araboktól rettegő kisázsiaiak nem a táborba, hanem a templomokba sietnek s nem is a szenteket, hanem a szentképeket híják segítségül. Mint *keresztény*, attól félt, hogy ez ismét bálványozásra vezet.

228. ábra. A konstantinápolyi második zsinat. (680.) Konstantinos Pogonaros arcképével. (IX. századbeli miniature a párisi nemzeti könyvtárban.)

Mint *bölcselkedő*, Mohammeddel tartott, hogy az Istenhez imádkozónak nincs szüksége a szentek közbenjárására. Mint *apostoli* császár tehát eleinte korlátozta, majd (egyetemes zsinat összehívása nélkül) 728-ban eltiltotta a képek tiszteletét.

Igy indította meg azt a szerencsétlen politikát, mely a görög császár tekintélyét alapjáig aláásta, mert a császárok akkor is vallásos kérdések feszegetésével bajlódtak, mikor minden erejüket a birodalom ellenségeinek összetörésére kellett volna fordítaniok. Valóban sajátságos, hogy az éppen virágzásnak indult keresztény művészetek ellen olyan császár támadt, ki a művészetben legnagyobb multú népen uralkodott.

Az első keresztények képekkel, szobrokkal nem díszítették templomaikat, mert attól tartottak, hogy a bennök megörökített eszme helyett, a hitben erőtlének magát az anyagot fogják tisztelni, sőt imádni s így a régi bálványozás visszatér. Nagy Gergely pápasága kezdetén történt, hogy megtalálták azt a kendőt, melyen megmaradt az izzadtságát letörő Jézus Krisztus képe. Ezt valódi képnek, *vera ikon*-nak, Szent Veronika kendőjének nevezték és Szent Péter római templomában helyezték el. Ma ezenkívül még 38 hasonló arclenyomatot ismernek. Torinóban őrzik azt a szemfödelet, a melyen a beletakart Krisztus holttestének körvonalai látszanak. A kendő valóban az I. századból való. Vignon a francia akadémiában (1902.) a kép keletkezésének természetes magyarázatát kívánta adni; az akadémia azonban nem bocsátkozott a vallásos kegyeletet érintő tünemény tárgyalásába.

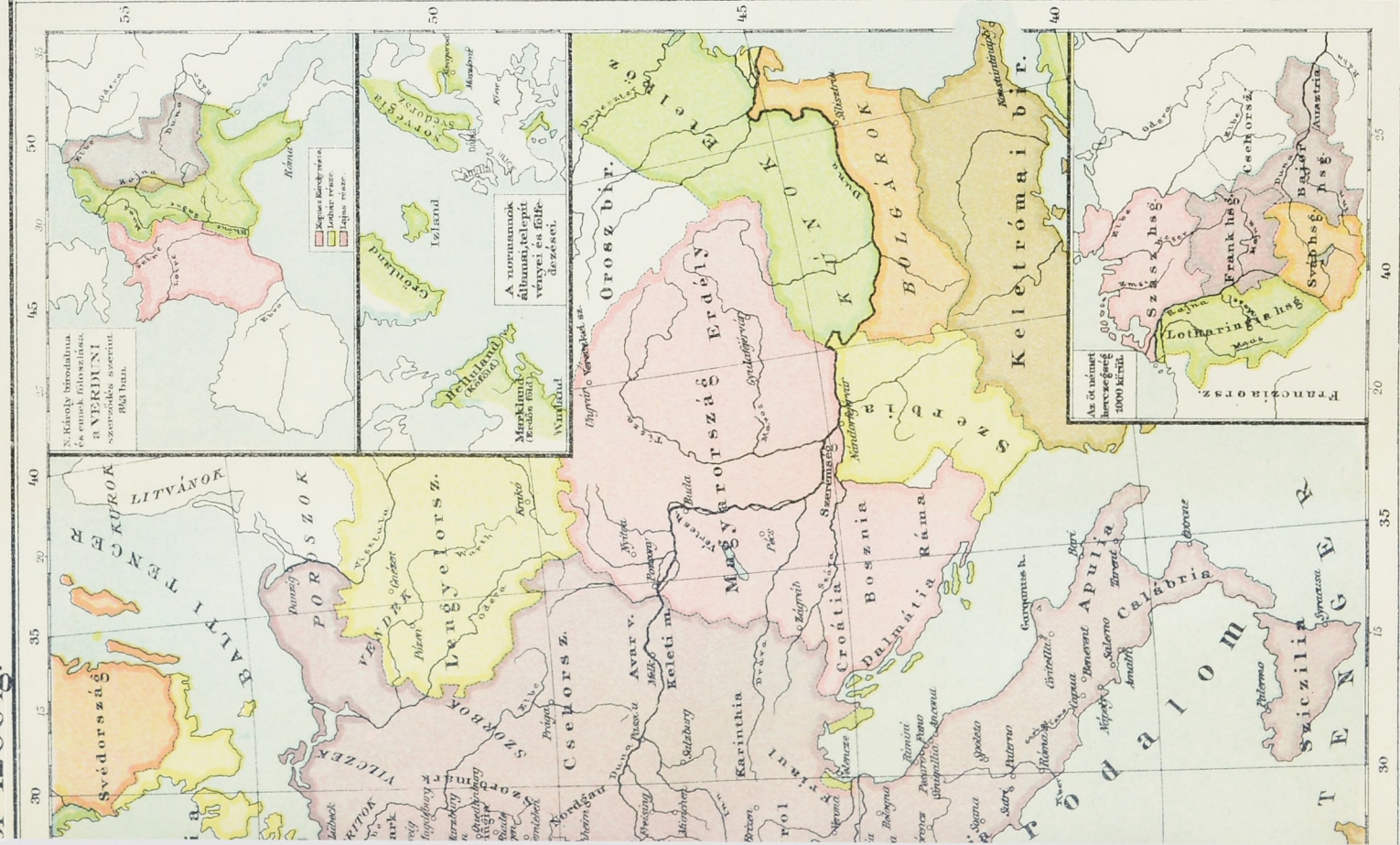
Nagy Gergely pápa úgy gondolkozott, hogy akik könyvből olvasni nem tudnak, legalább a falakon lévő képekről olvassák le a szent történeteket. Ugyanakkor *Leontius* püspök röpiratban fejtette ki, hogy a tisztelet nem a képet, hanem a rajta megörökített eszmét illeti. A művészet és a kegyelet híveivel szemben mások a tízparancsolatra hivatkoztak, mely tiltja a faragott képek imáadását. Az arab mohammedánok, Szíria új urai, a képek tiszteletét a keresztények belső ügyének tekintették s ellene a zsidók izgatásai után sem lép ek fel. Annál jobban felzúdultak a kisázsiaiak, mikor a szentképektől saját keresztény császáruk parancsára kellett volna megválniok. Zugolódtak az itáliaiak is, akik közt a keresztény művészetnek, kivált a katakombákban, már félezedéves multja volt. Korunk sem egy-egy császár felfogásához alkalmazza a maga műízlését. A papság elégnék tartotta, hogy mindenütt felvilágosítsa a népet a képek tisztelete és imádása közt levő óriási különbségről. Tulajdonképpen nem is erről volt szó, hanem arról, hogy valami keresztény kalifaféle ne legyen III. Leóból. Mert a császárnak az iszlámból az tetszett legjobban, hogy a világi és az egyházi hatalmat egy személyben egyesítette. Kevessebbre ő sem törekedett.

731. végén a római zsinat kimondta, hogy a Megváltó testéből és véréből, valamint az egyház egységéből kizártnak tekint mindenkit, aki a képek régi tisztelete ellen istentelenül cselekednék. Erre Leó Olaszország és a pápa ellen küldte hajóhadát, melyet a Galliát támadó Abdu'r-Rahmán ellen kellett volna küldenie. Az arabokat nem is Leó, hanem *Martell Károly* győzte le. III. Gergely pápa most Károlytól kért segítséget a görög iga lerázására.

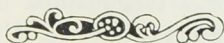

1200-ig.

Pipin, Károly fia, frank földön fogadta az új pápát, III. Istvánt, ki térden állva kért segítséget a langobardok ellen. *Chiersy*-ben, 754. április 14-én, Pipin megigérte támogatását. A görög császár jogaival nem törődve, a ravennai exarchatust a Pentapolisszal (Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia, Ancona) együtt mint világi birtokot ajándékozta a pápának. Hálából a pápa St-Denisben 754. július 28-án újból királlyá kente s római patriciusnak nevezte ki két fiával együtt. A későbbi magyar királyok sohasem tartották szükségesnek, hogy az ország főpapjától nyert fölkenetést a pápa vagy legátusa hozzájárulásával hitelesítsék; sőt ezt az utóbbit el sem ösmerték amazzal szemben. Magyarország azonban, ha európai hatalom akart is lenni, nemzeti állam maradt. A frank birodalom új uralkodóháza a második fölkenetéssel s a római patriciusi cím elfogadásával azonnal megmutatta, hogy választó monarchiából máris örökössé alakult át. Nemzeti jellegre gondolni sem kívánt olyan területen, melynek középső folyója a Rajna s mely a Po, sőt a Tiberis partjain is szerepre vágyik. A chiersyi szerződés és a st-denisi jelenet óta a pápa, »a földi Isten«, ahogy már II. Gergelyt nevezgették, a görög császár helyett egy nyugateurópai uralkodóra támaszkodott s védelemre mint Róma patriciusát kötelezte. Sejteni lehetett, hogy valamikor rendelkezni akar vele, ha most, pártfogását keresve, kegyeket is osztogat neki. Rómának és az egyháznak nemcsak görögökkel és langobardokkal, hanem a frankokkal szemben is szabadnak, függetlennek kell lennie. Ezért nem látszott nagy áldozatnak, hogy tartalmat, szent jelleget ad az új uralkodóház birodalmi eszméjének.

A 754. és 756. évi hadjáratban Pipin elvette *Aistulf* langobard királytól az exarchatust és Ravennát. Ahelyett, hogy teljesítette volna a visszadást sürgető *Konstantinos Kopronimos* görög császár felhívását, az egészet a pápának ajándékozta. Világi uralkodóvá tette abban a pillanatban, amelyben követte, *Fulrad* apát, a Pentapolis kulcsát az ajándékozó oklevéllel együtt Szent Péter sírjára tette le. Középső-Olaszországot tehát Pipin nemzeti királlyá alakította át s legalább ezt adta vissza önmagának. Az ő korától számíthatjuk azt az egyházas és lovagias szellemet, amely megadta a középkor jellegét. Magának Pipinnek vitézsége (bika és oroslán ellen való küzdelme) tulajdonképpen még csak a Toldi Miklósok vitézsége volt. A pápával, mint az egyház fejével, kötött szövetséget még szorosabbra fűzte, hogy 767-ben a frank püspökök gyűlése a Szentháromságról és a képek tiszteletéről szóló vitában határozottan a görög felfogás ellen nyilatkozott, mert az alaptételek (dogmák) tekintetében nem alkudozhatott. Így tehát egyházi téren is megindult az a küzdelem, mely a politikában már is a görögök nagy hatalmának bukására vezetett.

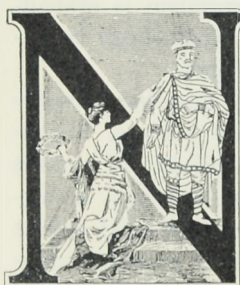

V. FEJEZET.

A NYUGATI KERESZTÉNY CSÁSZÁRSÁG.

I. Nagy Károly és a birodalmi eszme.

1. A németek egyesítésének terve.

A Nagy Károlynak koszorút
nyújtó História.

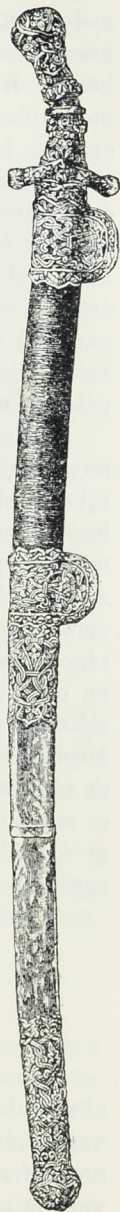
NYUGAT legnagyobb hatalmává Pipin a frank birodalmat akkor tette, mikor Keleten az Abászok alapítottak világra-szóló uralmat. Ez a teljes fényében feltűnő hatalom éppen úgy kereste a frank király kedvét, mint a lassan hanyatló görög császárság. Az olaszok egy része neki köszönte, a germán világ tőle várta egyesítését. Az anyag készen állt a világ átalakításának drámájához, amikor 768-ban Pipin a saint-denis-i egyházban megkezdte a karoling királyok temetkezési sorát. Frank királynak a rendek Noyonban Pipin és Berta öregebb fiát, *Károlyt*, Soissonsban pedig a fiatalabbat, *Karlmannt* ösmerték el királynak. Karlman-nak bekövetkezett elhunytával Károly egymaga lett a frankok királya, s Gerbergát, testvére özvegyét s fiait menekülésre kényszerítette. Saját feleségét, Desideratát, már előbb elűzte, hogy a tizenhárom esztendőös Hildegárdot vehesse el. A szerencsétlen leányok apja, Desiderius langobard király, azonnal fegyverkezni kezdett. Unokáinak örökségét követelte; megtámadta a Károlypárti új pápát, *I. Hadrianust*, s langobard vezetés alatt akarta egyesíteni Olaszországot. A frankok genfi gyűlése a frank hegemonia érdekében háborút izent neki.

Ezzel a hadizenettel kezdődik *a németek egyesítésének* ábrándja. Károly a németek nemzeti önérzetére akarta alapítani világbirodalmát. Már erősen küzdött a szászok ellen, mikor a langobardok önállásának megszüntetését is elhatározta (773.). Két hadtestben tört át az Alpokon, s nyílt csatában csakhamar megverte és Paviába szorította Desideriust. A hosszú, unalmas ostrom ideje alatt 774. április elsején nagypénteken meglátogatta Rómát. Szent Péter temploma főbejáratának a pápához vezető minden lépcsőfokát megcsókolta. Másnap az örök város kapui is megnyíltak előtte. 6-án Szent Péter sírja fölött

erősítette meg atyjának a pápa részére tett adománylevelét s átadta a benne foglalt birtokokat. Kétségkívül megbeszélték ekkor azt az új helyzetet is, melyet az olaszokra s magára a pápára nézve a frank és langobard koronának egy főn való egyesítése teremt. Júniusban Pavia Desideriusszal és családjával együtt megadta magát s Károly valóban a langobardok ura lett.

Langobardiát Károly nem kebelezte be Aquitania vagy Bajorország módjára, hanem továbbra is külön ország gyanánt, langobard törvények szerint kormányozta. Az üres hűbérjavakat frankoknak ajándékozta; a többiben meghagyta, de hűségesküre kötelezte a langobard urakat. Katonatartással sem terhelte őket. Csak most (776.) kezdte viselni a római patriciusi címet, amelyet már húsz éve kapott. Pár év múlva Langobardia külön királyává tette kis fiát, Pipint, de a langobardoknak is a frank országgyűlésen adott törvényeket. Itália a különállás látszata mellett is tartomány volt: a birodalom gépezetének egyik kereke, amelynek a frank birodalmi eszme tengelye körül kellett forognia. Az új foglalással a birodalom katolikusainak a száma megkétszereződött. Károly már is a legnagyobb katolikus monarchia feje lévén, újabb hódításaiban a germán szellemmel együtt a kereszténységet akarta terjeszteni. Mind a kettőre alkalma nyílt a *szászoknál*, kik mereven ragaszkodtak ősi alkotmányukhoz, pogány vallásukhoz.

A *szászok* négy főtörzse: a karók (fálok) szerint határolt westfálok, ostfálok, engerek és nordalbinok, az Elbe és a Weser alsó folyása körében törzsfők alatt éltek, de közös ügyeket is ösmertek. Vallásuk annyira egybeforrnt alkotmányukkal, hogy aki az egyik törzset bolygatta, a másikat is magára zúdította. Károly azzal nem kelthetett volna lelkesedést, hogy monarchiája érdekében germánokat visz germánok ellen; de közszellemet ébresztett, midőn *keresztény* germánjait a hittérítők és az áttértek gyilkosai, a deventeri (oberysseli) templom elpusztítói ellen szólította háborúra. Áldását adta rá a pápa is, kivel egy idő óta, mint langobard király, gyakran viszálykodott. 772 óta katonákkal és hittérítőkkal harcolt a szászok ellen, kikről a hazájok függetlenségének védelmében ontott vért keresztvízzel akarta lemosni. Hogy isteneikbe vetett bizalmukat megingassa, az ehresbergi szent berekben először is ősi istenök szobrát, az Irminsült döntette le. A virágos mezőt, melyet az ősgermánok kegyelele áldozatok vérével öntözött, a legenda szerint ettől fogva egy kis patak hasított a keresztül, hogy eloltsa a háromnapos kemény munkában megizzadt képirtők szomjuságát. A szászok meghódoltak egészen a Weserig; évi adót ajánlottak, megígérték a hittérítők befogadását, kezeseket állítottak. Amint kivonultak a frankok, — újra fölállították az Irminsült s megsértett istenöket Szent Bonifácus templomának lerombolásával engesztelték ki. A második vallásháborúban (775.) Károly leverte őket. A nép azonban, mely ma közömbösen

229. ábra.
Nagy Károly
kardja az
aacheni
egyházban.

hajolt a keresztelő medence fölé, másnap büszkén emelte föl a fejét, mikor törhetetlen nagyjai ősi dicsőségről, jövődő nagyságról, bosszúról, frankok haláláról beszéltek neki. 776-ban másodszor is felállították Irmin szobrát, melyet Károlynak újabb fegyveres erő élén kellett ledöntenie. A szászok harmadszor, negyedszer is rajongva tértek vissza isteneikhez, midőn nemzeti hősiük, *Widukind*, újból fegyverre szólította őket (778.). A szabadság hősiének menekülnie kellett, az otthon maradtak pedig megint megkeresztelkedtek: egészen belejöttek már. A király Helvéciába és Belgiumba telepítette át főbb családjaikat, megnyirbálta nemzeti jogait s eddigi segítőikkel, az avarokkal és a dánokkal, szövetekezett. Ezek után annyira bízott bennük, hogy a rabló szorbok és csehek ellen maga szólította őket fegyverbe. A szászok *Widukind* alatt valóban fegyvert ragadtak (782.) s a legnagyobb lelkesedéssel és egyetértéssel fordították azt — a frankok ellen. A *Süntel* tövében (a Weser jobbpartján) ezreket vágtak le. A meglepett Károly csak három esztendei irtózatot küzdelem után láthatta ismét lábainál a lázadókat, kik közül, riasztó példaul, egyszerre 4500-at küldött vérpadra.

Tapasztalnia kellett, hogy egy nemzet megbékítésének, vagy akár csak megnyugtatójának, nem ez a módja. *Widukind*et az Emsbe ömlő Hasa partjain újból tönkretette ugyan, de őszinte hódolatra csak akkor bírta, mikor érthetően biztosította, hogy a kereszténység épp olyan védője lehet nemzetiségének, mint a pogányság volt, melyet *Attiniacumban* (*Attignyban*) megtagadott. A szászoknak a frankokkal egyenlő jogot adott; csak annyit ismertett el velük, hogy a keresztények istene nagyobb mint az ősgermánoké. A pogányságot, az emberáldozatokat, lázadásokat utóbb mind szigorubban tiltotta; de csak teljes 32 esztendei küzdelem, tömérdek vérontás után, halála (814.) előtt pár nappal tudott annyira menni, hogy a szászok felhagytak küzdelmeikkel. Megtartották polgári törvényeiket, javaikat, szabadságaikat. Adót nem fizettek, de tizedet adtak a köztük alapított nyolc egyházmegye püspökeinek, kik a kölni és mainzi érsekek hatalma alá kerültek. Közigazgatásuk élén azonban birodalmi grófok álltak, kik őket a birodalmi zászló alatt vezették háborúba. Így, az egykorú szász költő szerint,

»Többet tett a király kegye s bőkezősége a félsznél.
A ki keresztény hitnek az oltalmát fogadá el
S megtagadá a pogány vallást, — az ilyennek azonnal
Gazdag ajándékot nyújtott, fő hivatalokkal.«

A szászok hősi küzdelme más germán népeket is lelkesített. *Thüringen* elszakadását Károly csak nehezen akadályozhatta meg. Főbjeit vérpadra vagy háborúba, valóságos mészárszékre küldte, a nép fékentartására pedig annyi frankot telepített be, hogy a Felső-Majna, Rednitz és Pegnitz közt fekvő vidéket ma is Frankóniának nevezik. *Bajorország*, mely 757-ben hűséget esküdött a frank királynak, 763-ban elszakadt tőle. Hercege, II. Taszilo (Tászló) Tirolban, sőt Karinthiában is foglalatott. A langobard háborúban apósa, Desiderius érdekében harcolt sógora, Károly ellen, ki azonban legyőzte. A wormsí gyűlésen (781.) hűségesküre kényszerítette, 788-ban pedig, midőn függetlensége vissza-

vívása végett az avarokkal szövetekezett, letette, kolostorba csukatta s országát frank tartománnyá süllyesztette.

A langobardok, szászok, thüringeniek, bajorok meghódításával Közép-Európa németjei *frank vezetés* alatt egyesültek. Károly alkotása annál fontosabb, mivel vele egyidőben az északi németek, a dán *normánok* is gondoltak ilyesmire. Segítették a szászokat, nem egyezkedtek Károllyal, visszakergették hittérítőit. Kétszáz hajójában, vitéz harcosaiban bízván, *Gottfried* dán király az összes germánok meghódításának, egyesítésének, az ősgermán vallás helyreállításának gondolatával foglalkozott. Ehhez fogható tervre egy másik északi király, Gusztáv Adolf, csak nyolc század mulva, de keresztény szellemenben gondolhatott. — Gottfriedet 810-ben egy orgyilkos töre leterítette. Emming király kibékült a frankokkal s tizenkét nemesével együtt megfogadta, hogy az Eidert tekintő országába déli határának. A normán kalózokat azonban semmi sem tarthatta vissza a partvidéki frank városok fosztogatásától. Károlynak, ki Hamburg várát építtette ellenök, még halálos ágyán is rettegnie kellett, hogy a középeurópai németek egységét ezek az északi németek bontják meg.

230. ábra. Nagy Károly és fia Pipin. (A *Leges Barbarorum* XI. századi kéziratából.)

2. Az arab és avar háborúk.

Károly saját fajtáját sem kimélte, mikor hódolatot követelt az egységes birodalom eszméje iránt. A fajgyűlölet tüzetől élesztve szállt szembe a mohamedán sémi arabokkal s a pogány turáni avarokkal, kik határainak és alkotásainak állandóságát betöréseikkel vagy éppen hódításaikkal minduntalan fenyegették. Csak megtörésekre, nem beolvasztásukra gondolt; hiszen a birodalmon *belül* veszélyesebbek lettek volna, mint azon *kívül*; Attila is maradandóbbat alkot, ha az államalkotó fajba nem veszi be más faj bomlasztó elemeit. *A spanyolországi arabok ellen* Károly nemcsak kereszties, hanem nemzeti háborút is indíthatott volna, hogy így a leigázott germánokat, első sorban a nyugati gótokat felszabadítsa. De csak a *hatalom* érdekei vezették, midőn Ibn al Arabi barcelonai

és geronai vali (helytartó) 777-ben segítséget kért tőle saját kalifája ellen. A *kordovai kalifaság* csak 755-ben alakult, de hatalomban, fényben már is versenyzett a bagdavidal; belső viszályának kiaknázása tehát a kereszténység közös érdeke volt. A félsziget független keresztény királyságai a Pireneusok déli tövében húzódtak meg. A keresztényeknek tetszett, hogy szabadságukat védik a mohammedánok ellen; de fog-e tetszeni, ha megvédik a leghatalmasabb keresztény király, Károly ellen is, ki ezeket az apró királyságokat a frank birodalom s a keresztény műveltség végvidékeivé akarta átalakítani? Ha Károly mást akar, Barcelona felé a legrövidebb úton, a Pireneusok nyugati tövében megy; de éppen a keleti oldalon támadt. Először az Asturia királyságba kebelezett Navarra fővárosát, Pampelonát ostromolta (778.). A keresztény baszkok körülbelül ugyanazon okokból nem fogadták szívesen, amikből, sokkal utóbb, a magyarok sem óhajthatták, hogy a mohammedánoktól a németek szabadítsák meg őket. Szabad vallást sem akarhattak politikai szabadságuk árán. Károly a mohammedánokkal komolyan meg sem mérkőzött, hazafelé pedig a keresztény baszkok sorain keresztül fegyverrel kellett útat törnie. 778. aug. 15-én a roncesvallesi szorosban utóhadát a baszkok levágták. Károly legnagyobb hőse, *Roland*, a hagyományok szerint rettenetes kardjával a Pireneusokon át hatalmas nyílást vágott a Marborè-om alatt. Mikor látta, hogy minden elveszett, a vele nem törődő Károly visszahívása végett olyan erővel fújt kürtjébe, hogy nyakán megpattantak az erek s a hős halva esett össze. De hiszen a magyar igricek büszkesége sem engedte, hogy ha már Lehel elvesztette a csatát, legalább egy császárt ne üssön agyon a kürtjével. Roland neve hatszáz esztendő múlva, a reneszánsz korában, már nem is azt a férfiút jelentette, ki egykor viselte, hanem az erőt jelképezte. A róla költött »bohóságok« a gyermek Hunyadi Mátyás figyelmét is annyira megragadták, hogy »ételről, italról megfeledkezve, reggeltől estelig elmerült a rege hősenek csapásaiba, szörnyű viaskodásaiba s nem gondolt egyébbel«. A költők a XII. századbeli Chanson de Rolandtól Ariostoig, sőt maig, Rolandot a lovagkor és a kereszties háborúk megkezdője gyanánt dicsőítik. Azonban mostan még ez a kereszties háború csak a keresztény baszkok felbosszantásából állott s a kivonuló frankok minden foglalása elveszett. A Pireneusok délkeleti tövében inkább csak neve szerint alakult meg a *spanyol őrgrofság* (Marca Hispanica), melynek Barcelona lett a fővárosa.

Károly érdemeit a középkor az *avarokkal* szemben is nagyította. Hazánk földjén az avar birodalom aznap (568. ápr. 2.) született, amely nap a langobardok Olaszország elfoglalására indultak. Károly, ennek éppen 206-ik évfordulóján, mint a langobardak legyőzője vonult be Paviába; s ezzel eldőlt az olasz Langobardiával egyidős Avarország sorsa is. A német monda sokféleképpen összekötötte Károly sorsát ezzel az országgal. Úgy tudta, hogy apja és anyja (Berta) itten keltek egybe, Nagy Károly, sőt az ő fia, Jámbor Lajos is itt született, hugát a »magyar« király vette el s vele együtt szabadította meg Károly másik nővérét, Bertát, a hős Roland anyját. Nagy Károlyt Avarország két évtizeden át valóban sokszor foglalkoztatta. Helyre akarván állítani a római birodalmat, Károlynak arra kellett törekednie, hogy a Duna megint limes legyen, s hogy elvegye azt az avaroktól. Az avar birodalomnak a Duna hosszabb

vonalon volt életere mint a mai Magyarországnak. Hazánk területén állandót csak az alkotott, ki ezt a hatalmas folyamat megszerezte. Károly *sohasem* tudta megszerezni. Az avarok 782-ben békét ajánlottak a királynak, azonban 788-ban már ellenségével, Taszilóval szövetségbe léptek. A bajorok leveretése után Károly az avarok ellen készülődött tehát, de háborút csak 792-ben izenhetett. Az Ennsnél háromnapos bőjtöléssel, imádkozással fogott feladatához. *Zeiselmaur* környékén (a magyar mondák cesimauri csatájában) győzelmet aratott; az 52 napos hadjáratban mégis csak a Rába tövéig jutott s onnan különösebb siker nélkül tért haza. Második hadjáratot a király fia, Pipin (a hún-magyar mondák Detréje) csak 796-ban vezetett. A meghasonlott avarok egyik tudunja vagy sodánja csakugyan meghódolt neki s egy [eszendő] mulva Aachenben áttért a kereszténységre. Az egykori költő szerint

»Jézusom, a te nagy kegyed,
Hogy alkottál nemzeteket,
Földet, forrást, esermelyt, hegyet
És legvégül embereket;
S a te műved, hogy az avar
Megtérvén, elmúlt a zavar...

Mint ájtatos keresztények
Áldjuk Isten akaratát,
Hogy a frankok fejedelmének
Hunniában uralmat ad
S győzni, nyerni hagyja szépen
Valamennyi pogány népen.«

A hún-magyar monda voltaképpen alkalmasint az avarokkal nyolc esztendeig folytatott küzdelmeket beszéli el.

Ebben a háborúban a frankok az Ausztriától Karinthiáig s hazánkban a Rába balpartján elterjedő avar földet pusztították. Gyepűikben vagyis Ringjeikben oly tömérdek kincset találtak, hogy Einhard (Károly egykorú életírója) szerint, egy hadjáratban sem gazdagodtak meg annyira; mert »míg azelőtt őket jóformán szegényeknek lehetett nevezni, most a királyi palotában sok aranyat és ezüstöt találtak s a csatában becses zsákmányt ejtettek«. Az ezüst értéke egyharmadra csökkent, ami csak hatszáz esztendő mulva, Amerika fölfedeztetése után ismétlődött. Károly az avar birodalom egységét megtörte, de nem akadályozhatta meg, hogy a mai Magyarországon, a gyepük védelme alatt, a kisebb avar fejedelemségek tovább ne éljenek. Ennek a jele, hogy Ekkehard szerint a két Pannóniát a Duna másik oldalán levő Daciával együtt »barátsága jeléül és a vele kötött szövetség fejében« a bizánci császárnak engedte át. A Szárhegy és Rába-Répcse közt levő avar területet frank örgrófsággá tette, azonban a Fertőtől Sabariáig (Szombathelyig) terjedő földön önkormányzatot engedett a meghódolt avaroknak. Kímélte régi szokásaikat, de a keresztység fölvételére kötelezte őket. Szent Arno salzburgi érsek és Paulinus aquilaei patriarcha térítői nem is jártak sikertelenül. Az avarok és a húnok országa még 843-ban, a verduni osztozkodás alkalmával is szerepel s a kágánok követei többször megfordultak a frank udvarnál. A honfoglaló magyarok tehát mindenestre találtak független avar törzseket, amelyek rokonaikat szabadítók gyanánt fogadták. Csekély kivétellel még mindig pogányok voltak, ami abból is következik, hogy a magyarok megtérését, honfoglalásuk után majdnem egy századdal, nem a »keresztény« belföld hatása, nem az annak viszonyaihoz való simulás, hanem a külügyi helyzet s kívülről jövő térítés okozta. Károly irtóháborúja tehát Avar-

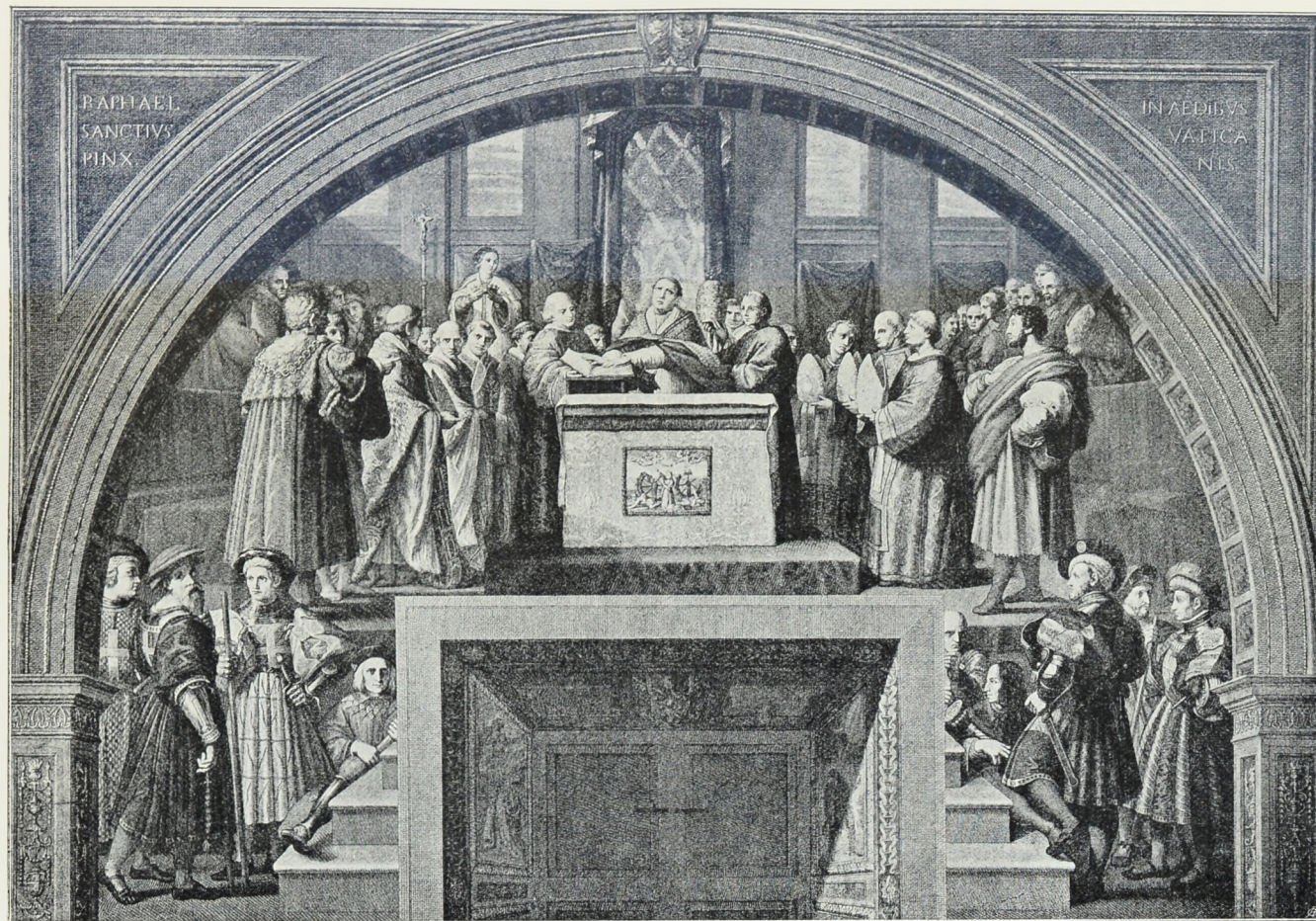
országot gyöngítette, főbbjeitől megfosztotta, politikai lételében megrendítette, de nem olvasztotta be a frank birodalomba s nem semmisítette meg az avar nemzetet.

II. Az új római császárság.

Nagy Károly birodalma a pápa támogatásával lett olyan hatalmas. Koronája igazi fényét a tetejében ragyogó kereszt adta meg. A pápa kente föl örökös királynak; a pápa áldása s egy-egy sereg kísérte mindenüvé, hogy a hittel együtt terjessze országa határait. Ahogy félezredév múlva III. Calixtus pápa mondta: miként egykor Mózes és a Makkabeusok, a középkorban Nagy Károly és Hunyadi János Isten segítségével vívták ki csodás diadalaikat. Az aacheni országgyűlés Dionysius Exiguus egyházi törvénygyűjteményét 789-ben a világi törvényhozásnak is alapjává s az államot az egyháztól elválaszthatatlanná tette. Az alkotmány értelmében csak egy király volt: Jézus Krisztus. Károly az ő kegyelméből: Dei gratia királya és kormányzója a frankoknak, védője és alázatos segítője az egyháznak. Alkuin 796-ban mégis méltán nevezte ura hatalmát *császári* királyságnak. Kelet-Róma azonban senkivel sem akart osztozni a Caesarok örökségén. Trónján most Irén ült, Athen igazi leánya. Aspasianának érezte magát; azért Perikles korát óhajtotta vissza. Mint kis fiának, VI. Konstantinosnak helyettese (780—790.) egy hellén nő vallásos és művészi lelkesedésével úgy intézte a dolgot, hogy a *nikaeai zsinat* (787. szept.) *kötelezővé* tette a szentképek tiszteletét, s kimondta, hogy Istent imádat (λατρεία), a szenteket tisztelet (προσκύνησις) illeti meg. A frank király a pápánál tiltakozott mind a kényszer, mind a szentek imádása ellen, mert fordítói szerint a προσκύνησις ezt jelenti. A pápa felvilágosította tévedéséről, Irén azonban nem bocsátotta meg, hogy eretnek hírébe juttatta; felbontotta tehát fiának Károly leányával, Rotruddal való eljegyzését. A görögök ugyan 790-ben elkergették Irént s fiát ültették a trónra, de a két nagy birodalom békés egyesítésének reménye eltűnt. Károly az ú. n. Libri Caroliniben, melyet parancsára Alkuin éppen 790-ben készített, nem titkolta Bizánc iránti gyűlöletét. Irén azonban 797. aug. 19-én a trónról letaszította s megvakíttatta fiát; azután *igazi* királynak (πιστός βασιλεύς-nek) nevezte magát s meg akarta buktatni a pápát, kivel, a frank király barátjával, fia tárgyalni merészelt. Bízta támogatásában azok az összeesküvő római nemesek, kik 799. április 25-én III. Leó pápát magán a szentmárknapi körmeneten verték el s börtönbe csukták, honnan csak nehezen menekülhetett.

A bizánci és római hírek hallatára Alkuin figyelmeztette Károlyt, hogy a Földnek három főhatalmassága volt idáig: az egyik a pápáé, a másik a bizánci császáré, a harmadik az övé. Ösmeretes, mi történt az első kettővel. A harmadik hatalom királyává, a keresztény nép vezetőjévé, Károlyt Krisztus akarja tenni. Ez a hatalom, a másik kettőhöz képpes, kitünőbb, bölcsőbb, fölségesebb. Károlyon áll az egyház üdve; ő a gonoszok büntetője, a tévelygők visszavezetője, a szomorúak vigasztalója, a jók jutalmazója. Ugyanakkor egy névtelen költő is dicsőítette, hogy

»Tágas és nagy és hatalmas
Lett a Károly birodalma;

III. LEÓ PÁPA ESKÜJE NAGY KÁROLY ELŐTT.

Rafael falfestménye a római Vatikán Stanza dell' Incendiójában.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

Senkinek se volt a földön
Még idáig oly hatalma,
Sem Caesarnak, sem pogánynak, —
Isteni kegy ez csupáncsak!*

Caesarnak és a pogány császároknak bizonyára nem jutott eszükbe, hogy világi hatalmukat alárendeljék Jupiternek. A pápának, a kereszténységnek, magának Alkuinnak sem lehetett eszményképe oly uralkodó, ki a Caesarok módjára az isteneket is megrendszabályozza, holta után pedig társuknak áll be s az isteniből isten lesz. Pedig mindenki érezte, hogy a frankok és langobardok királya, a római patricius, a szászok, bajorok és az avarok legyőzője, nemcsak Nyugat-Róma, hanem az egész történelmi Róma imperiumát követelheti. A pápa és az ellene lázongó nemesek a szentmárknapi botrány után segítséget most sem a katolikus bizánci császártól, hanem a frank királytól kértek, ki neki, mint patricius, a legjobb esetben is csak megbízottja lehetett. Római polgárokat, a római jog értelmében, mint fölségsértőket csak a császár vagy helyettese ítélhetett el. A pápa, mint a római nép egyszerű elöljárója, vagy éppen mint magánember, a lázadókat csak úgy vádolhatja fölségsértéssel, ha elősmeri a bizánci császárt, ki ügyét a magáévá teszi. Mivel a lázadás bizánci izgatásra tört ki, a pápa nem fordulhatott a császárhoz vagy törvényes helyetteséhez, Róma város praefectusához, mert ez a tisztség 772-től fogva különben is üresen állott. Hogy tehát tekintélye sérelme nélkül kapjon jogos ítéletet s fényes elégtételt, új császárra volt szüksége, aki Arcadius 397. évi törvénye értelmében mint fölségsértőt büntesse a császár főemberei ellen összeesküvőket. A laesa maiestast csak a koronás császár torolhatja meg. Leó titkon siettetette a császárrá kikiáltást, hogy legyen valaki Rómában, aki főbenjáró ügyben, fölségsértési pörben törvényesen ítéljen, és akinek politikai illetékességét az egész város elismerje.

A pápa hívására Károly 799. nov. 30-án megjelent Rómában, hol a nép ünnepiesen fogadta. A király egy esztendő múlva ismételte látogatását. 800. nov. 24. anélkül ment a Szent Péter templomába, hogy — mint a multkor — sorba csókolta volna az odavezető lépcső minden fokát. December elsején főpapokból, nemesekből, római szenátorokból álló gyülekezet elé vitte a pápa ügyét. A pápa dec. 23. megesküdtött, hogy nem követte el a neki tulajdonított gonoszságokat; mire a gyülekezet fölmentette a vád alól. Aznap, amelyen a pápa az egész világ szemeláttára bírójának ösmerte el Károlyt, a jeruzsálemi patriarcha követei szintén a frank királynak adták át a Kalvária-hegy és Jeruzsálem kulcsait. Tőle kértek oltalmat az arabok ellen, nem a görög császártól, ki az egész római birodalom örökösének tartotta magát. III. Leó sem mond-

231. ábra. Nagy Károly, egy egykorúnak tartott elefántcsontfaragványban. (A Musée Carnavalet-ban.)

hatott egyebet Károlynak, mint félszázaddal korábban Zakariás Pipinnek, hogy: azé a cím, akié a hatalom. Tizenkét század múlva (1902. jún. 20.) egy német császár úgy találta, hogy nagyszerű előismerése ez a germán törzs képességeinek.

Karácsony első napján, miseközben, a pápa a csöndesen ájtatoskodó frank királyhoz lépett s arany *császári koronát* tett a fejére. A nép éljenezte az augustust, a császárt, az imperatort s a pápával együtt térdet, fejet hajtott előtte.

Ez az elhatározás váratlanul jött. A szertartás néhány perce az egyetemes történelem néhány százada. Egy Napoléon talán, kit ilyen meglepetés ér, lekapja fejéről azt a koronát, melyet nem akart a más kegyének köszönni. Károly azonban nem akart botrányt okozni a templomban, Szent Péter sírjánál. Bizáncban sok esetben maga a császár koronázta meg utódját, rendesen azonban a patriarcha, ki azzal, hogy a királyi hatalom tőle ered, épp úgy nem dicsekedhetett, mint pl. a magyar királyokkal szemben utóbb az esztergomi prímás. De a pápa, egyébként a római nép személyesítője, valóban úgy akarta feltüntetni a dolgot, mintha a koronával együtt a hatalom is tőle eredne. Túljárt a Károly eszén s éppen akkor alázza meg, midőn színleg a legnagyobb dicsőségben részesítette. Ötlete megadta az új császárság színezetét. A frank urak néma meglepetéssel szemlélték a templomban ezt az »isteni színjáték«-ot, melyhez Károly utóbb sem kérte ki jóváhagyásukat. Mennyivel több erő van a magyar urak 1437. évi határozatában, hogy koronázásra váró királyuk, Albert, megegyezésük nélkül el ne fogadhassa Nagy Károly örökségét, a császári koronát! 813-ban Károly a maga fiát, Lajost, a pápa megkérdezése és meghívása nélkül, de az országgyűlés beleegyezésével, úgy koronáztatta császárrá, hogy a fiú maga tette föl a koronát. Ezzel eléggé jelezte, hogy fölismerte a pápa célzatát s már védekezett ellene.

Az új imperiumnak, ha csak nem képzelgés az egész, súlypontját mostantól fogva ott kellett volna keresnie, hova címe szerint tartozott: Rómában s így az eddigi határokon *kívül*, mi a frank birodalmat tartománnyá sülyeszthette. Pár nappal a koronázás után Károly, mint római császár, a római jog teljes erejével ítélhetett az összeesküvőkről, kik *tisztviselőjének*, a pápának fölségét megsértették. De sem ezzel, sem uralkodása ragyogó tetteivel nem tudta kiirtani azt a mostan már hitelre talált elvet, hogy a pápa csak Istennek, a császár azonban a pápának is alárendeltje. Nagy önbizalommal nem indulhatott útjára olyan intézmény, mely születése pillanatától fogva magán hordozta a megseggyenítés bélyegét. Ez egyik legfőbb oka, hogy Németország, miután később kivált a frank birodalomból, a maga római császárai kedvéért ereje javát olyan meddő küzdelmekben fecsérelte el, amelyek cseppet sem voltak jobbak a homousion és homoiusion *i* betűjénél. De a pápaság és a császárság szövetkezése adja meg a középkor alaphangulatát. Mindakettő folytatása a római imperiumnak. Politikailag tulajdonképpen mindakettő ugyanarra törekszik: ebben a pillanatban vállvetve, de rendszerint külön. Küzdelmük megrázza Európát, de önkéntelenül is biztosítja szabadságát, mert megóvjá attól, hogy megmerevüljön a teokráciában vagy a császári pápaságban. Vérbe, gyötrelembe, Kelet és Nyugat teljes különválásába, új nyelvek, nemzetek alakulásába, népek

NAGY KÁROLY MEKKORONÁZTATÁSA.

Rafael falfestménye a római Vatikán Stanza dell' Incendiójában.
(Fabri metszete után.)

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

gyűlöletébe, országok elmállásába, újak keletkezésébe, eretnekségekbe, inkvizíciókba, vallásüldözésekbe került az az »ötlet«, hogy Károly a 800. évben olyan váratlan karácsonyi ajándékot kapott.

A frank birodalom *szövetséges* volt ; a császárságnak *egységesnek* kellett lennie. A császárság aféle »földiekkel játszó égi tünemény«, mely tetteiről nem számol a földieknek, vagyis nincs alkotmányos formákhoz kötve. Károly egészen beleélte magát a római császárság hagyományaiba. Tudósaival még asztal fölött is római költőkről, római történelemről, római jogról társalkodott ; de nemcsak a hagyományokból merített. Bámulatos közigazgatásával, szabályozott jogi és állami életével, udvara fényével, hivatalnokvilága pontosságával, dinasztikus politikájával élő példaképpen állt előtte Kelet-Róma, mely őt különben csak frank királynak ösmerte el. Károly azonban sem Rómát, sem Bizáncot nem utánozhatta vakon. Mint a császárság alapításának emlékére emelt aachenitemplomban római, bizánci és germán szellemet kellett egyeztetnie : úgy tett az új császárság szervezetében is, melynek a frank birodalométól különböznie kellett. A császár, kit Ázsia leghatalmasabb uralkodója, Harun ar-Rasid bagdadi kalifa üdvözölni siet, s elefánt hátán egy alig ösmert világ iparának remekeit küldi neki ajándékol, nem érheti be azzal, hogy ezután is csak első legyen a hasonlók közt. A törzsek és népcsoportok története helyett

ismét el kellett kezdődnie az *egyetemes* történelemnek, melynek utolsó fejezete, az ő tudósai szerint, a nyugatrómai birodalom bukása volt. Most a keresztény népek germán vezetés alatt egyesültek.

Mindjárt megkoronáztatása után megalkotta a császári alkotmány alapelveit, s megesketett rájuk mindenkit, aki betöltötte élete 12-ik esztendejét.

Alkotmánya szerint a birodalom egy. Közigazgatása is egységes ; megszűnik tehát a törzsfők s a hercegek hatalma. Feladatukat *grófok* végzik, akiknek kinevezése, áthelyezése, elbocsátása a császár dolga. A végekre ügyelő *nyolc örgrófit* (Markgrafot) a császár nagyobb hatalommal ruházta föl. A *császári biztosok* azonban (Sendgrafen, missi dominici) évenként legalább négyszer megvizsgálhatták az örgrófok és a grófok tetteit s felelősségre vonhatták őket. Az *igaz-*

232. ábra. Nagy Károly hermája Aachenben.

ságszolgáltatás egyforma lett az egész birodalomban. A *birodalmi gyűlés* minden tavasszal és ősszel összejött, hogy meghallgassa az egyetlen igazi törvényhozónak, a császárnak kapitulárait, törvények alakjában kiadott rendeleteit. Csak akkor nyilatkozott, ha a császár tanácsot kért, vagy a közhangulat iránt akart tájékozódni. A törvényjavaslatokról vitatkozhatott, de nem döntött. Hasonló szerepe volt az *államtanács*-nak, mely egyházi és világi urakból alakult s a királyt fontosabb útjain is kísérte. *Egyházi zsinatokat és gyűléseket* a császár engedelmével tartottak. A hozott határozatokat a császár módosíthatta, sőt el is vethette. A római birodalomban a császár egyházi rendeletei a pápa rendeleteivel egyenlő tekintélyben álltak.

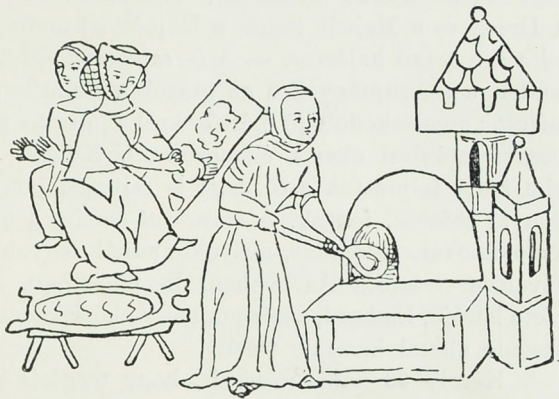
A császáré a birodalom minden talpalattnyi földje. Még az ősi földesurak is hűségök bére, vagyis *hűbér* (feúdum) gyanánt tartották meg jószágaikat, s így kapták azok is, kik a császártól mostan kértek birtokot. A feudum polgári és katonai érdemek jutalmazására szolgált; de a polgár attól a pillanattól fogva, hogy feudális úr lett, szintén katonai szolgálatokat teljesített, még pedig a saját költségén. A *had-sereg* legtöbb ura, a hűbérjavak osztogatója, a császár. A had-sereg biztosítja a birodalom egységét. Egyes urak utóbb úgy szabadultak a folytonos katonáskodás kötelessége alól, hogy birtokukat nagyobb urak védelmére bízták s azt tőlük mint hűbért fogadták vissza. Mostantól fogva nem egyenesen a császárnak, hanem ezeknek a *nagyuraknak* (seniores) hűbéresei, jobbágysai voltak. A későbbi gyöngébb császárok alatt ezek rendelkeztek életökkel, vérökkel, vagyonukkal s ha úgy tetszett, nem is vezették őket a császár táborába. A középkor társadalma és gazdasági rendszere a hűbéri viszonyokon alapult; maga a rendszer azonban csak később fejelett ki.

Egyenes *adót* senki sem fizetett. Az udvartartás költségeit a kincstári uradalmak és a vámok jövedelmei, a birságok és a szenioroktól évről évre megkívánt ajándékok fedezték. Az átvonuló katonaságot és az államügyekben utazó tisztviselőt az útbaeső helységek vendégelték meg, ami néha igen nagy költséggel járt.

Az uralkodó személyes tulajdonságaitól látszottak függni még a *műveltség* föltételei és fokozatai is. Károly *közműveltséget* akart s ennek megalapítására a papságot kívánta felhasználni. Nagyjaival együtt igen sok új püspökséget, apátságot, káptalant stb. alapított. A püspökök székhelyén s a kolostorokban mindenütt volt iskola s Fulda (melynek élén 804 óta Hrabanus Maurus állt), Tours, Salzburg, St-Gallen, Rheims, Corbey stb. iskolái korán elhíresedtek. Némileg egy kézben egyesítette az iskolák vezetését s az angolszász *Alkuint* valami közoktatásügyi miniszterhez hasonlóvá tette. Vele együtt sorra látogatta az iskolákat, melyeknek föntartását állami érdeknek tekintette. Nem is lehetett ez másképp oly birodalomban, hol a bizánci módra kinevezett világi tisztviselőknek írásbeli munkát kellett végezniök. Alkuin nemcsak az iskolaügy javítója, hanem általában véve a szabadabb gondolkodás apostola volt. Föllépése a történelem nevezetesebb eseményei közé tartozik, s első nyilatkozata annak a függetlenségnek, melyet a lassankint franciává, nemzetivé lett frank egyház szigorúan katolikus jellege mellett is mindvégig megőrzött. A Szentháromság titkáról folyt vitában, Elipandus toledói püspök tanításának megítélésében (794.)

Károly megmutatta, hogy akkor is tiszteli a lelkiösmeret szabadságát, mikor az íróval nem ért egyet. Hittani vitáknál jobban gyönyörködött a klasszikusokban.

Rómában ösmerkedett meg a langobard *Paulus Diaconusszal* s udvarába hívta, hol »mint ragyogó csillag fényleni kezdte legott«. A király maga is résztvett abban a költői versengésben, amelyet a klasszikus nyelvek mesterével, a pisai *Petrusszal* folytatott s mely a barbárok közt ismeretessé tette Homeros és Vergilius, Horatius és Tibullus nagy neveit. Paulus erős fajszeretettel írta meg a langobardok történetét, azonban a frank hódításban éppúgy megnyugodott, mint egykor a görög Polybios a római felsőbbségben. Az új császárság alapítójának életrajzát a császár barátja, *Einhart* írta meg, olyan munkában, mely »jobban magán hordozza a klasszikus műveltség nyomait, mint a középkornak akármely más írása«. Károly azonban klasszikus műveltségű tudósait is föllekesítette, hogy a német hőskölteményeket, egyházi és vitézi énekeket, népdalokat gyűjtsék. Kísérletet tett német nyelvtan írására s papjait német szónoklatra és tanításra buzdította.

233. ábra. Középkori német konyha.

Közgazdasági politikájának alapvonalait a kincstári jószágok igazgatásáról szóló kapituláréja, mondhatni: *közgazdasági végrendelete* tartalmazza. Ebben mint igazi államférfiú rendezte az új viszonyokat. Azon kezdte, hogy a kincstári javak jövedelmei egyedül őt illetik. Gazdatisztjeinek és cselédeinek megfelelő földet adott, hogy uruk és a maguk hasznára jókedvvel gazdálkodjanak. A gazdasághoz szükséges kézműveseket osztályozta; köztük mestereket, legényeket, inasokat különböztetett meg s így, germán területen, ő vetette meg a *céhrendszer* alapját. A földművelés, állattenyésztés, gazdasági ipar termelő képességét mindenben fokozni igyekezett. Nemcsak az uradalmi épületek, hanem a *munkások* jókarban tartásáról is gondoskodott. Gazdatisztjeit a termelés ágai szerint valóságos szakjelentések beadására kötelezte. A rablógazdálkodást nem tűrte. A vadászat és az erdőszet ügyét rendezte. A farkasokat irtatta, bőreiket udvari szúcseihez küldette be. Új halastavakat ásatott és a haltenyésztést szabályozta. A földművelőket még arra is rászorította, hogy a legjobb vetőmagvakat használják s gondosan vessenek; elrendelte, hogy a malmoknál mindig tartsanak tyúkokat és libákat, hogy az ocsú kárba ne menjen. Azt is meghatározta, hány zsák búzát, lisztet rakjanak egy-egy béreskocsira.

A szőlőművelést fejlesztette. Borházakat építtetett s nem engedte meg, hogy a szőlőt lábbal tapossák. Minden szőlőskertből 3—4 ráma felkötött szőlőt küldetett udvarába.

Az állattenyésztés legfőbb gondjai közé tartozott. Hátas és harci paripák mellett sok ígás lovat tartott. Minden uradalmában volt ménes, gulya, csürhe, juh- és kecskenyáj. Meghatározta, mennyi marhát, juhot tartsanak faggyúolvasztásra, mennyi kecskebőrt, szarvat küldjenek az udvarba, s hogy a majorságokban és a csürök mellett mennyi tyúkot, libát neveljenek. De pávákat, fácánokat, rucákat, galambokat, gerlicéket is tenyésztetett. Felsorolta mindazokat a virágokat, orvosi növényeket és fákat, amiknek egy uradalmi kertből sem szabad hiányozniok.

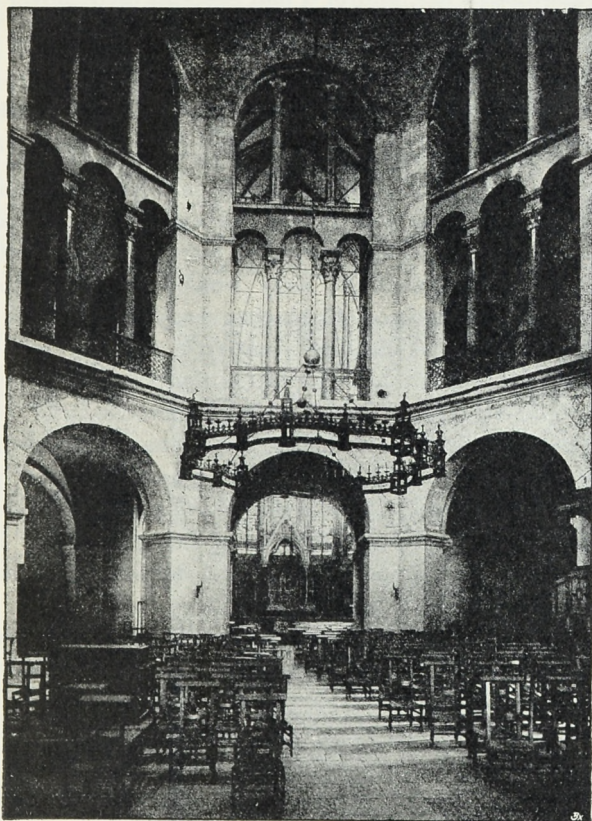
Saját élestarát úgy ismerte, mint utóbb Mátyás király a magáét. Leányait házi foglalatosságokra szorította, hogy a büszke úri családoknak példát adjon az egyszerűsége és a háziasságra. A közlekedés javítása végett — római módra — nagy országutakat építtetett, hidakat veretett, folyókat szabályoztatott. A Dunát és a Majnát (tehát a Rajnát is) csatornával akarta összekötni s pártolta a folyami hajózást. — A kereskedelem érdekében a rablók ellen katonákat rendelt a szállítmányok s az utasok védelmére; nagyobb helyeken vásárokat tartott; gondoskodott jó mértékekről s jó ezüst pénzekről. Az *ipart* a városi élet megteremtésével akarta előmozdítani. Különben akkor még mindenütt csak házi ipart folytattak s ő maga is szívesen járt olyan ruhában, melyet saját leányai szőttek, fontak. A városokat emelte s némelyikben maga is építtetett templomokat, palotákat, melyekre annál nagyobb szüksége volt, mert udvarát fölváltva tartotta Aachenben, Ingelheimben, Nymwegenben, Mainzban stb. Élete leírója, Einhard, a közmunkák és közlekedés ügyének mostani miniszteréhez hasonló állami hivatalt viselt.

Károly 53 háborút viselt, hogy megérje azt a dicsőséget, amellyel egy Augustus is legjobban kérkedett, midőn a béke jelül Janus templomát pár évre becsukatta. Azonban újabb háborúkra adott okot, mikor ő, ki megtörte a törzsfőket és hercegeket, nem fogadta el az állam egységének elvét annak minden biztosítékával együtt. Talán azt hitte, hogy Diocletianus elvei szerint több uralkodóval is megvalósíthatja az egységes államot. Három fia (Károly, Pipin és Lajos) közt már 806. febr. 6-án három részre osztotta birodalmát. Második fia számára ekkor alakította *Ausztria* örgrófságot, miért ezerszáz esztendő múlva az osztrákok emléket állítottak neki a bécsi Péter-templomban. A birodalomnak csak az uralkodóház egysége következtében lettek volna közös ügyei. Azonban Pipin és Károly még atyjuk életében meghaltak s a császár most egyetlen fiát, Lajost, koronáztatta császárrá (813.). A főhatalom érdekében tehát egyesítette a törzseket, de az idő kiegyenlítő hatalmára kellett bíznia, hogy a törzsekből nemzet támadjon. *Egy helyett több nemzet támadt* s a birodalomból kivált országok őt tekintették patriarchájoknak. Nyugat-Európát csak személyének varázsa tartotta együvé. Az az 1,200.000 km²-nyi (hazánknál négyszerre nagyobb) terület a neki adott szervezettel mégis pigra massának, magával jötehetetlennek bizonyult. Félszázad sem kellett, hogy alkotó elemeire bomoljék. Károly Gallia, Germania, Itália királya volt császár korában is; és az egyes részek élén álló grófok, püspökök személye élénk tiltakozást jelentett az ellen, hogy megsemmisüljenek a vidékek s hajdan önálló országok külön hagyományai, törekvései. Nagy Károlynak is voltak diadochosai; s ahogy

Alexandros hiába járt Jupiter Ammon oázisán, hogy az isten fiaként egy hitben egyesítse széles birodalma minden népét, Károly is sikertelenül buzgólkodott, hogy az Új-Rómát a kereszténységben egyesítse. Utódjaival grófok és püspökök csakhamar észrevétették, hogy más az állam föladata mint az egyházé. Az állam első püspökének szánt pápa mutatta meg először, hogy »az örökkévaló és változatlan« egyház nem rendelheti érdekeit a folytonos változásoknak kitett állam érdekei alá. Európára nézve, melyet a népvándorlás halálra fárasztott, nem lehetett könnyös, hogy félezredévi országfelforgatás után legalább a germánok háborúja szűnjék meg s az örökös változással szemben legalább ők adjanak példát az állandóságra. Az új intézmények egész sorozatának kellett következnie csak azért, mert egy nagy gondolkodó a régi »jobb« világról álmodozott. S ahogy Keletet Alexandros hellén, ő Nyugatot római műveltségűvé akarta tenni.

Midőn Károly 814. januárius 28-án 72 éves korában meghalt, az aacheni templomban trónra ültetve temették el. Ilyen trónon ülő mumiához hasonlított az a császárság is, melyet ő alapított s mely csak azért látszott élni, mert

körülötte forrt és mozgott a világ. De valóban forrt és mozgott. Nem bírta el azokat az eszméket, amiket ő vetett föl; de fölhasználta, amit viszonyai közé illeszthetett. S mentől kevésbbé értette Károlyt, annál jobban bámulta. A nép nagynak nevezte. Francia és német csakhamar különvált, de *Charlemagne* és *Karl der Grosse* nemzeti büszkesége maradt mindegyiknek. Paschalis ellenpápa 1165-ben a szentek sorába iktatta. Napoléonig senki sem akadt, kihez az emlékezet annyiszor fordult volna, hogy tetteit dicsőítse. Alexandros Hellász, Nagy Károly a frank birodalom és ezer év múlva Napoléon Franciaország erejét más népekre vitte át és egyensúlyba hozta. Világtörténelmi jelentőségek ebben, a rend szükséges voltának megismertetésében, a feldúlt, összekuszált viszonyok

234. ábra. Az aacheni császári székesegyház belseje.

rendezésében áll, s nem abban, hogy a szabadság romjain uralkodói hatalmuknak teljes kifejtésével is csak mulandó világbirodalmat alkottak. Mondák, költők (pl. a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kéziratai közt 1405-ből egy német névtelen költő), történetírók dicsőítik a középkori mindenható állam eszméjének megteremtőjét. Ez az eszméje Versaillesban 1871. januárius 18-án támadt fel. Nagy Károly sohasem volt nagyobb, mint azon a napon, mely megvalósíthatta azt, amiről ő már ezerszáz esztendővel azelőtt álmodozott: az egységes, hatalmas német császárságot.

III. A Karolingok császárságának válsága és bukása.

Lajos császár barbároknak tartotta németjeit, kiknek államalkotó erejével atyja, Nagy Károly, olyan nagyra volt. Az egyház buzgó katolikussá, Aquitania, melynek királya volt, lelkes franciává tette. A papok latin műveltsége előtt a galliai román elem kedvesebb, mert érthetőbb volt a germánnál. Arra azonban képtelennek bizonyult, hogy *francia* jelleget adjon császárságának, holott a román császárság a történelmi hagyományoknak is jobban megfelelt volna a germánnál. A németek kezdettől fogva gyűlölték. Dalaikat, amiket Nagy Károly oly gondosan gyűjtött, mindjárt eleinte elpusztíttatta, hogy a pogány kor emlékeit fenn ne tartsák. Németországról csak kolostorok alapításával emlékezett meg. Rheimsben teljes császári díszben háromszor borult le az új pápa, V. István előtt. Koronás császár létére a pápával is megkoronáztatta magát s a pápát birodalmi püspökből a maga szövetségesévé, majdnem uralkodótársává tette. Tehát már néhány hónappal Nagy Károly halála után elveszett a pápasággal szemben gyakorolt felsőbbség, s azt a császárok többé sohasem szerezhették vissza.

A császár szent alázata mégis csak önkényre vezetett, mellyel szemben biztosítani kellett a nemzet jogait. A 817. júliusában tartott birodalmi gyűlés egyenesen fölszólította, hogy, a villongások megelőzésére, már most jelölje ki utódját. Az így kijelölt legöregebb királyfit, Lothárt, mindjárt meg is választották császárnak. Azonban a *szabad császárválasztás* jogának elismerése nem biztosította egyúttal a birodalom egységét is. Lajos ugyanis másik két fiát (Pipint és Lajost) *királyi* címmel hagyta meg azokban az országokban, melyeket idáig kormányoztak. *Belső* ügyeik intézésében függetlenséget adott nekik, de évi adót követelt tőlük. A birodalmi gyűlés előtt felelősségre vonhatta s a külfölddel szemben ő képviselte őket. A háborúizenés és a békekötés jogát magának tartotta fenn. Kikötötte, hogy örököseik közt fel ne aprózzák országaikat, hanem fiaik közül az egyiket »Isten akarata szerint« az országgyűlés válassza királynak. *Közös ügyeket* s olyan *egységes monarchiát* akart, melynek örökös jogú uralkodóházából a nemzet szabadon válassza császárárt. Azonban ily módon az egységes birodalom érdekeit a germán örökösödési joggal nem lehetett összeegyeztetni. Valamely császár legöregebb fiában csakugyan nagy lelkierőnek kellett volna lenni, hogy nagybátyjának (a császár legközelebbi öccsének) ellenmondás nélkül engedje át a trónt; hogy pl. Lothárt ne saját fia, hanem — ha tovább élnének bátyjoknál — Pipin vagy Lajos kövesse.

A 817. évi törvényt a 821-iki is megerősítette, mire a pápa Lothárt Rómában császárrá koronázta. I. Paschalis, ki 817-ben Lajos hozzájárulása nélkül lett pápa, most megmutatta, hogy az ő hozzájárulása nélkül senki sem lehet császár. A párisi zsinat kimondotta, hogy tulajdonképpen *nincs is állam*, csak egy *oszthatatlan egyház*. A király hatalma mélyen alatta áll a püspökének, ki fölötté Isten nevében ítél. Ugyanakkor Lajos császár Alemanniából, Rhaetiából, Elsassból s Burgundia egy részéből külön királyságot hasított ki hatéves fia, (»Kopasz«) *Károly* részére, ki Welf Judittal kötött második házasságából született. Az öreg császár és fiai közt kitört tehát a polgárháború, minek következtében a papoktól katonák és világi politikusok vették át a vezetést. Lajos császár elismerte a fölkelés törvényességét s kijelentette, hogy ezentúl nem uralkodik önkényesen, a nagyok megkérdezése nélkül. 833-ban azonban, mikor az örökké politizáló Judit császárné csak Lothár és Károly között akarta megosztani a birodalmat, újra kitört a polgárháború. IV. *Gergely* pápa a fiúk pártjára állt, de a francia püspökök önérzetes szavakban utasították vissza politikai beavatkozását s hódolatra intették őt törvényes ura, Lajos császár iránt. A pápa erre megjelent a lázadók táborában és csak egy napra ment át a császárhoz, kit hívei a nevezetes látogatás napján tömegesen hagytak oda. A nép a hazugság mezejének nevezte a találkozás helyét, *Rothfeldet* (Kolmar és Basel közt), hol az elhagyott császár 833. június 30-án megadta magát fiainak. A táborban levő nemesség *Lothárnak* mint egyedüli, az országgyűlés azonban csak mint társ-császárnak hódolt. Lothár erre azzal felelt, hogy atyját Soissonsban roppant néptömeg jelenlétében vezeklésre, összes bűneinek nyílt bevallására s arra kényszerítette, hogy az oltárra tegye le kardját, királyi hatalma jelvényeit. A megdöbbsent másik két fiú, Lajos és Pipin, 834. febr. 28-án forradalmi sereg élén a st-denisi templomban fényes ünnepségek közt adatta vissza atyjuk kardját s hatalma jelvényeit. Az egyház — éppen egy esztendő múlva — Metzben újabb ünnepségek közt oldotta fel nyilvános gyónása következtetése alól s az oltárról levett koronát fejére tette. Az ország felosztása különben ugyanaz maradt 837-ig, midőn Lajos az aacheni gyűlésen azt legkisebb fia, Károly javára módosította. 838. szeptemberében ked-

235. ábra. Karolingok korabeli katona.

veltjét az újabb területekkel növelt terület királyává koronáztatta, majd Pipin halála után rávette Lothárt, hogy Károlyt társeszázárul fogadja s hogy felezzék meg vele a birodalmat. Az emiatt fellázadó Lajost még Bajorországtól is megakarta fosztani; azonban a Rajna egyik szigetén, 840-ben, ajakán a bocsánat szavaival halt meg.

Lothár a trónkövetelő Lajossal, Pipin hasonló nevű fiával és »Kopasz« Károlyal szemben osztatlanul követelte magának a birodalmat.

Amennyi változat van négy számjegy közt, azt ez a négy párt 817 óta mindig csinálta a maga érdekében. 841. június 24-én Lothár, a császár, kibékült lázadó unokaöccsével, Pipinnel és egyesült aquitaniai hadaival. Másnap reggel Fontenay és Thury közt megkezdődött a testvérharc, mely délre a császár tökéletes vereségével ért véget. A 40.000 halott sírját 1860. óta emlékoszlop jelöli. A franciák, kik mind a két párton küzdöttek, elvesztették nemességök színét, virágát. A németek csakis a császár ellen harcoltak, s így a fölkelők győzelme a németeknek a franciákon nyert diadalát jelentette. A szemtanú Angilbert apát, a francia költő-katona, el is átkozta a csata emlékét:

»Azt az átkozott napot az évlapokba föl ne vedd,
És örökre elfeledje mindenki ezt a nevet.
Nap világa rá ne süssön, ne derengjen hajnala...
Éj takarja, — oly sötét éj, milyen akkor is vala,
A midőn elesetek ottan hősök és nagy emberek...«

A vezetést a *németek* ragadták magukhoz, de nyereségöket a birodalom szétrobbantására használták fel. Igaz, hogy erre a *nemzetiségek és nyelvek különválása* is ösztönözte őket. Nyugatnak a római népies nyelvből kifejlett, de ó-felnémet szókkal gazdagodott *román* nyelve már feltűnően eltért Kelet *germán* nyelvétől. Strassburgban (842. febr.) Lajos németjeinek kedvéért Károly német, Lajos pedig Károly franciáinak kedvéért francia nyelven tett esküt újabb szövetségökre. Ez a kettős eskü a francia és a német nyelv legrégibb írott emléke; egyúttal a két külön nemzet létezésének első *hivatalos* tanúsága. A szövetség sem egyszerűen Lajos és Károly magánvállalata többé, hanem két külön nép nyilatkozata az őket egyesíteni akaró császár ellen. Néhány hónap múlva az aacheni zsinat valóban letette Lothár császárt és testvéreit szólította föl az uralkodás átvételére, tulajdonképpen a dualizmus megteremtésére. Kettejük közt a határokat a *nyelvek határai szerint* akarta megvonni.

A testvérek kongresszust híttak össze. Biztosaik egy álló esztendeig gyűjtötték a szükséges földrajzi és statisztikai adatokat. Végre Judit királyné halála után Verdunben 843. augusztusában megállapodtak az új osztályban s az új birodalom alkotmányában. Kimondták, hogy *a birodalom egy*; de azt is, hogy *három egyenlő rangú és jogú királyságból áll*.

Ahogy a francia Angilbert írta:

»Most az egy országot háromra szakasztja a végzet.
Császárukl ezután senkit se' tekintenek ottan.
S jött a királyra királyka, a honra a hon töredéke!«

A *három független frank királyság* külső és belső bajai, különösen a hűbéres urak lázongásai, csakhamar rávezették a testvéreket, hogy *közös érdekeik*

és közös ügyeik vannak s hogy egyben-másban egyetértve kell eljárniok. Hiszen két esztendő múlva (845.) a normánok már Bordeauxt, sőt magát Párist is megsarcolták; az arabok pedig elfoglalták Sziciliát s azzal fenyegetőztek, hogy Szent Péter római templomába kötik be lovaikat. Két *hajós nép* egyszerre támadt tehát olyan birodalomra, melynek nem volt haditengerészete s mely három király közt háromfelé szakadva, polgárháborúban fogyasztotta erejét. *Meerssen*-ben (a mai Hollandiában) a testvérek 847-ben és 851-ben ismételve védő- és dacsövetségre léptek egymással s biztosítani akarták fiaik örökösödése jogát. Lothár azonban a császárságnak azt az egységét, amelyet olyan méltatlanul képviselt, tönkretette azzal a germán szellemű utolsó intézkedésével, hogy halálakor (855. szept. 29.) a császárságból megmenett ronsot is három darabban hagyta utódjaira. Itáliát a császári koronával együtt II. Lajos, az Alsó-Rajna mellékét Lothár (Lotharingia herosz eponimosza) s a Rhône medencéjét Károly kapta.

Annál jobban ügyelt az egyház egységére »Isten atlé-tája«, Nagy Szent Miklós pápa. A római zsinaton megsemmisítette az egyház országos ügyeiben tartott aacheni és metzi zsinatok határozatait (863.), mert nem akarta megengedni, hogy Nagy Károly nemzeteinek különválásával *nemzeti egyházak* keletkezzenek. Azon volt, hogy

ismét járhatókká tegye azokat az utakat, melyek valaha *mindenünnen* Rómába vezettek. II. (Német) Lajos császár erre a Vatikán megszállásával s azzal felelt, hogy katonáival nyitott utat az aacheni zsinat követéinek, kik a megsemmisítés ellen intézett tiltakozó iratukat Szent Péter sírjára tették. Azonban föllobbanó haragja nem ártott a pápa primátusa elvének. Egy frank tudós pap, *Isidorus mercator*, kevéssel azelőtt (847—853.) foglalta egybe újból az egyházi fegyelemre vonatkozó összes kánonokat és dekrétumokat. Munkája hiteles törvények mellett koholt, vagy kétes hitelű törvényeket is tartalmazott s azért azt a történelem az *Ál-Isidor-féle dekrétáliák* néven ismeri. Miklós pápa sohasem hivatkozott reá s nyíltan utódjai sem hagyták jóvá ezt a gyűjteményt, mely minden eddiginél határozottabban fejtette ki az egyház uralmának rendszerét.

236. ábra. Vazul császár (976—1025.). Egy XI. századbeli zsoldároscopyvben, a velencei S. Marco-könyvtárban.

Ennek a könyvnek tíz esztendőre volt szüksége, hogy a pápához eljusson ; tehát semmi esetre sem hódított olyan gyorsan, hogy tegnap megjelenvén, ma már megalapította a pápa abszolutizmusát. A feltűnő hatást nem is maga az irat, hanem a benne megnyilatkozó köztudat okozta, mely a pápaságot valóban az író szellemében ítélte meg. »Kopasz« *Károly*, a nyugati frankok királya, aligha tudott még valamit a dekretáliákról, midőn a touli zsinaton elismerte, hogy őt a püspökök tették uralkodóvá. Ők az istenség trónjai ; Isten általuk uralkodik, ítéleteit általuk mondja ki s ő mindig alávetette, ezután is aláveti magát atyai intelmöknek, ítéletöknek. *Hinkmár* érsek azonban, 70 nagyobb mű írója, azon melegebben elvetette a dekretáliák új gyűjteményét. Hallatlannak nevezte a pápa kívánságát, hogy egy otthon már elítélt frank püspököt hozzá küldjenek ; s büszkén jelentette ki, hogy Franciaország királya nem a püspökök helytartója, hanem a frank föld ura.

»A frank birodalom elválaszthatatlan a római birodalomtól« — felelte Lajos császár 868-ban Vazul bizánci császárnak, ki szemrehányást tett neki a császári cím viselése miatt. — Ő a rómaiak császára, mert védelmezi Rómát s az anyaszentegyházat. Vagy talán rossz néven veszi, hogy egykor egy római pápa római császárrá kent föl egy frank királyt ? Akkar szidhatja Sámuel is, ki Saul helyett Dávidot tette királlyá. Bari-t ugyan együtt vették vissza az araboktól s ezzel Olaszországot megszabadították tőlük (868.), de szövetségök ára nem lehetett az, hogy Lajos lemondjon Bizánc részére Alsó-Itáliáról vagy Dalmáciáról. Lothár halála után Lajos állása különben is megerősödött, mert a *meerseni szerződésben* (870. aug. 8.) örökségén, Lotharingián, megosztzott »Kopasz« *Károly*al. Ez az osztály már nem abból a tételből indult ki, hogy a birodalom egy, de belsejében megosztható ; hanem abból, hogy az osztályos atyafiak országai *függetlenek*. »Gondolt-e rá Németország — kérdezte egy német író a magyarok millenniuma idejében — hogy a verduni vagy a 870. évi szerződést másképp ünnepelje, mint történelmi megemlékezéssel ? Pedig ezt joggal lehet a politikai Németország szülőórájának nevezni.« Azonban Németország születésének órája csak tizenhét esztendő múlva ütött ; mostan még mindig a római birodalmi eszme kórában sinylődött. Igaz, hogy ez az eszme már csupán kísérteni járt fel. Pl. a beneventoiak (871.) elfogták Lajos császárt s életének csak akkor kegyelmeztek meg, mikor megesküdött, hogy nem lép többé területökre. Mikor mégis megtette, nyíltan elszakadtak tőle s a bizánci császárnak hódoltak meg. Dél-Olaszország tehát külföld lett a frank császárra nézve : részint görögök, részint (Calabriában) arabok uralkodtak rajta, Közép-Olaszország pedig a pápát tekintette világi uralkodójának. Az Olaszország egyesítésére törekvő császár kétségbeesve halt meg (875. aug. 12.). A milanoi Szent-Ambrus-templom udvarában maig olvasható latin sírversei szerint

»Ő eget érdemlett, de nem érdemlé meg a föld őt,
A császárt, ki rövid élet után tovaszállt.
Róma, szegény város, gyászold kegyurad kimulását,
És gyászolja veled Gallia, Latium is.
Mégse sirassátok, hiszen ő megnyerte jutalmát :
Lelke az égbe röpült, teste a földbe' pihen.«

FEDŐLAP

KÁROLY CSÁSZÁR MINIATÜRJÉHEZ.

A trónon ülő császártól jobbra-balra fegyverhordók és a bőség szaruját tartó nők vannak, a kik Francia és Gotia országokat jelképezik. A császár feje fölött Isten keze látszik s jobbra-balra két angyal. A képen ez a hexameter áll:

Latinul:

Hic resided(t) Karolus, divino munere fultus,
Ornat quem pietas et bonitatis amor.
Hludovic Justus erat, quo rex non iustior alter,
Qui genuit prolem hanc tribuente deo.
Alma viro peperit Judith de sanguine claro
Cum genitor regnis iura dabat propriis.
Hic nomen magni Karoli de nomine sumpsit,
Nomen et indicium sceptri tenendo sua.
Hic David vario fulgescit stemmata regis,
Atqui Salomonica iura docentis habet.
Istius imperio hic codex resplendet et auro,
Qui bona construxit, multa favente deo.

Magyarul:

Károly imitt trónol, védetve az Isteni kegytől,
Disze a jámborság s jóra való szeretet.
És Lajos, aki igazságosb valamennyi királynál,
Atyja ez ifjúnak, kit neki Isten adott.
Anyja pediglen a régi, jeles nemzetbeli Júdit,
Őneki atyja adá a birodalmi jogot.
A Károly nevet ő Nagy Károly után örökölte,
Névvel a jelvényt is, mit keze tart: a jogart.
Sokszorosan ragyog így Dávid fejedelmi családjá
És az ítéletet úgy mondja ki, mint Salamon.
Itt ez a kézirat is ragyog annak aranyjaitól, ki
Oly sok jót tehétett, minthogy az Úr vele van.

Jobboldalt:

Gotia te pariter cum regnis inchoat altis. Gótország sok egyéb országgal hódol előtted.

Baloldalt:

Francia grata tibi rex inclite munera defert. Fölségednek ajándékot hoz Franciaország.

Középtűt balra:

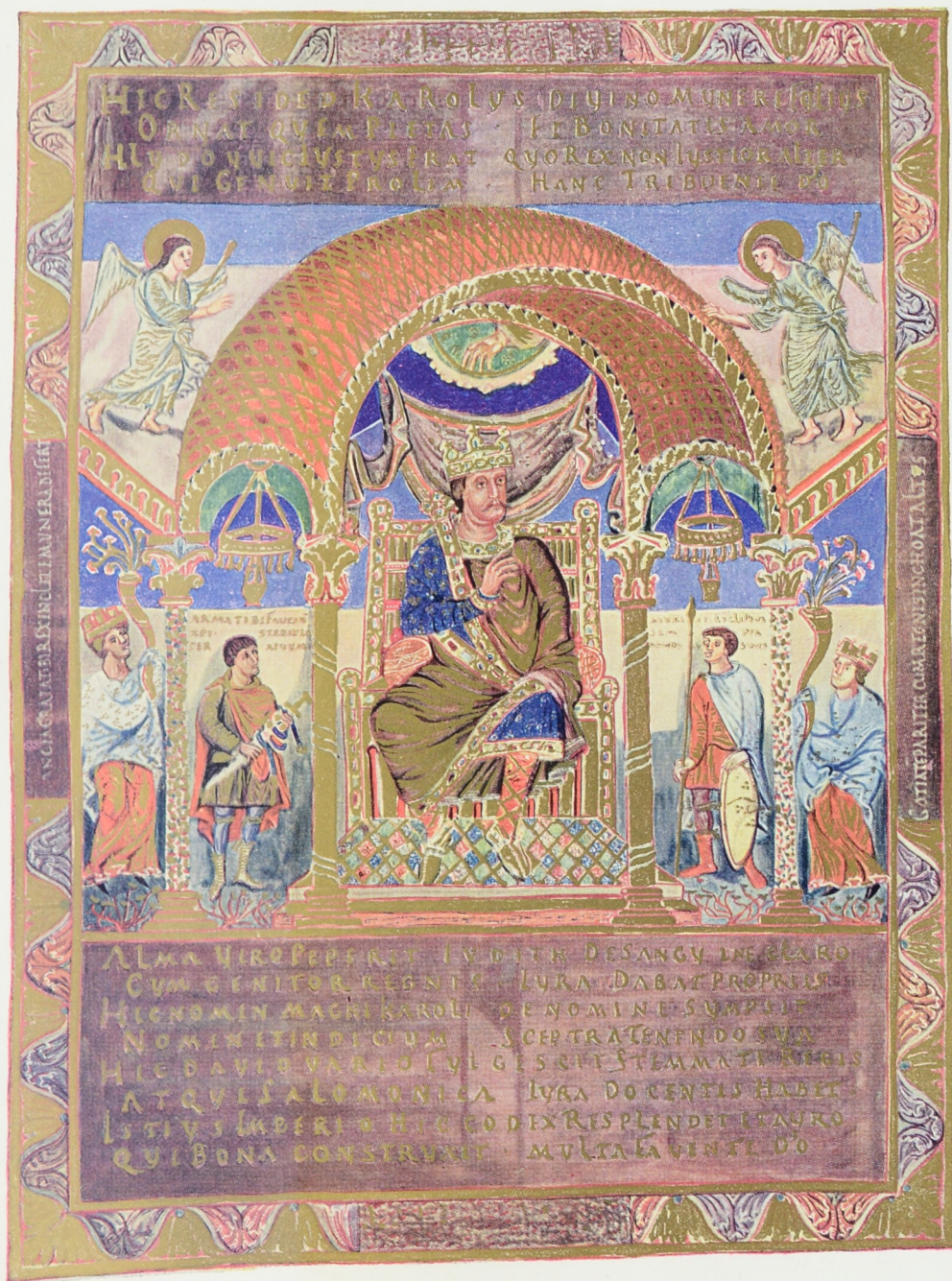
Arma tibi faveant Christi stabilita per aevum. Krisztus fegyvere adjon néked örökre szerencsét.

Középtűt jobbra:

Muniat et clipeus semper ab hoste suus. Elleneiditől megvédjen a vértete!

KOPASZ KÁROLY (840—877.)

(A müncheni udv. és államkönyvtár 870. évi codex aureusából.)

KOPASZ KÁROLY (840—877.)

(A müncheni udv. és államkönyvtár 870. évi codex aureusából.)

875. karácsonyán VIII. János pápa »Vastag« Károlyt koronázta császárrá, de hiában remélte tőle, hogy megszabadítja Olaszországot az araboktól, kik már Rómáig portyáztak. »Ki ad nekem elég könnyet — szólta, — hogy megszírassam a haza romlását !« Károly hazasietett, hogy Bajor Lajos halálával Németországot visszacsatolja a birodalomhoz ; azonban a három fiú megvédte az atyai osztályt. Mikor azonban 878-ban az arabok befejezték Sicilia meghódítását, a pápa önmaga hitta be »Vastag« Károlyt s (881. febr.) római császárrá koronázta. Unokaöccseinek, köztük a normánverő Lajos frank királynak, halálával Károlyt a németek, majd a franciák is királyukká tették (885.). A Jurán innen eső *Burgundia* kivételével együtt volt tehát ismét Nagy Károly birodalma. Burgundia, vagyis Bozó gróf *areláti királysága*, először szakadt el a Karolingoktól (879. okt. 15.). Francia-, Olasz- és Németország közt feküdven, minden pillanatban zavarhatta a három ország személyes unióját. Idejárt, hogy 819-től fogva idáig Franciaországban egymagában 32 hercegség, grófság, algrófság alakult át örökös hűberré. De nem a császár, hanem néhány ilyen főúr élén Odo (Eüdes) párisi gróf oltalmazta a hazát, midőn több mint 700 hajón 40.000 normán evezett Páris alá. A szűk szigeten összezsúfolt maroknyi őrség közt betegségek pusztítottak s az élők már azt sem tudták, hová temessék a holtakat. Thukydides sem irhatott nagyobb nyomorról, midőn az athéni dögvészt vázolta. Siegfried normánjai a császár jövetelének hírére egy esztendő múlva elszálltak a város alól, és tavasszal, 700 font ezüstöt kapva, eltávoztak a birodalomból. A párisi szégyen és sok egyéb miatt a németek Triburban 887. nov. 11. letették »Vastag« Károlyt, ki már két hónap múlva elhunyt.

Nagy Károly császári koronája nem díszítette ezentúl egy Karoling fejét sem ; az egységes birodalom abban az alakban, ahogy ő megteremtette, mindörökre megbukott.

VI. FEJEZET.

AZ EURÓPAI VISZONYOK MEGSZILÁRDULÁSA.

I. A német királyság alapítása.

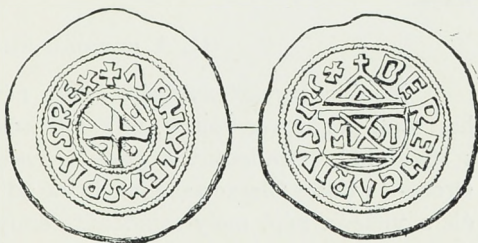
Sarkányhurok VIII. századbeli kelta kéziratból.

URÓPA legterjedelmesebb országaiban nem a germánok uralkodtak, de a germánok országai nyitak a legnagyobb tengerekre. Államaik közt zúgtak egybe két óceánnak, az Atlanti és az Északi Jegestengernek habjai. Az óceánokba szakadó folyókon fölfelé messzire behajózhattak minden országba. A végtelen víz tükrének láttára szívökben föltámadt a korlátlanság és a szabadság érzete s folytonos küzdelmek közt folytonos haladásra, kutatásra, foglalásra serkentette őket. A római császárság örökébe ülő németek egy birodalomba gyűjtötték a franciákat, olaszokat, szlávokat, sőt a turániak egy részét is; északi törzseik pedig bekalandozták az ösmert világ nagy részét.

Európa németjeinek komolyan még sem jutott eszökbe, mi lenne a világból, ha ők *egyesülni* találnának. Nem gondoltak a német egységre, a pangermanizmusra, sőt testvérharcokban fogyasztották egymást s egymással csak a legritkább esetekben szövetkeztek. Hogyan is szövetkezhettek volna az angolszászok és a dánok, noha az angolszászok a dánok földéről bevándorolva alapították meg királyságaikat Angliában? Az angol nemzeti önérzet talán éppen akkor lobogott legjobban, mikor *Nagy Alfréd* király (871—901.) leverte a dánokat s helyreállította az angolszász nemzeti államot. A németek családi mérközése egy ősi fajnak, a *keltának*, rovására történt. Az angliai kelták elnyomása után Alfréd azonnal irtóháborút kezdett a kelták ellen az írlandi négy királyságban is. Mindez inkább a hatalom, mint a vér kérdése volt. Ehhez hasonlóan történt körülbelül ugyanakkor Normandiában és Oroszországban, hogy más germánok vagy inkább normánok nemzetiségök feláldozásával fizették meg az országalapítás dicsőségét. Mégis csekélyebb jelentőségű az a forradalom, melyet néprajzi tekintetben okoztak, mint az, amelyet földrajzi és politikai téren támasztottak. A germán elem már ötödfél század óta kérkedett a világ legjobban szervezett államának, Rómának megdöntésével, de csak most kezdett érezni valami leküzdhetetlen

vágyat, hogy a maga nemzeti és faji szellemében alkosson államokat. Mert hiszen ki ösmerne a *szövetséges* természetű Németországban Nagy Károly vagy éppen Augustus *egységes* világbirodalmának örökösére? Ki mérné vele össze a most keletkezett normán királyságokat? Kölesönvették ugyan a klasszikus világ egyes külsőségeit, de még most eszök ágában sem volt föléleszteni az ókor politikai eszméit.

A bajor, szász, thüringeni és frank urak 887. őszén III. Károly császár helyett *Arnulf* karinthiai és bajor herceget tették a maguk királyává, s a svábokkal is elősmertették. Ezt nem abban a reményben tették, hogy külön *német nemzeti királyságot* alapítanak, hanem hogy *az egész császárságot* megszerzik neki. Azonban lejárt a római birodalom hagyományos egységének ideje. Állami céljaiknak megfelelőbb alakot kerestek azok a népek, amelyek Nagy Károly óta majdnem száz esztendő t pocsékoltak el egy képtelen politikai ábránd való-sítására, egy uralkodóház határtalan nagyravágyásának kielégítésére. III. Károly császár halála után a nyugatiak és a déliek nem engedték magukra erőszakol-tatni a németek választottját, Arnul-fot, hanem külön nemzeti királyokat kerestek. *Odo* vagy *Eudes*, az *első fran-cia király*, Arnulftól mint császártól kérte ugyan megerősítését, de *Beren-gár*, az *olaszok első királya*, csak kény-szerűségből ösmerte el a gyűlölt »te-desco«-t. Alsó-Burgundia először a pápához fordult, csak azután Arnulf-hoz, akinek a német papság is csupán

237. ábra. Berengar olasz király pénze.

895-ben, a triburi zsinaton hódolt meg. Időközben (891. febr. 21.) VI. István pápa Guido spoletoi herceget, az olaszok egyik pártkirályát, koronázta meg római császárnak. A nép szelleme és akarata előtt a különben karolingi érzelmű új pápa, Formosus is meghajolt: 892-ben újból megkoronázta Guidót; sőt a fiát, Lambertet is császárnak ösmerte el. Követei azonban Regensburgban már egy esztendő mulva megjelentek, hogy Arnulft behíják Itália elfoglalására, »a rossz keresztények« kiszorítására.

Arnulf német király csak ekkor, 894. januáriusában, jelent meg Olaszor-szágba, melynek birtoka nélkül egyszerűen fészkelődés lett volna a római császári cím és hatalom keresése. Svábjaival kegyetlenül feldúlta Bergamót, mire a megrettent Milano és Pavia meghódolt; de a német királynak *így* bemu-tatkozó római császársága ellen az olaszok már az első pillanatban olthatatlan gyűlöletet és megvetést éreztek. Mostantól fogva Arnulf is olasz királynak nevezte magát s a szerencsétlen Olaszországnak ekként *egyszerre három királya* volt. Azonban a pápát Guido halála után is csak a spoletoi párt pápaellenes magatartása bírta rá, hogy 895-ben újból behíja és 896. februáriusában végre császárrá koronázza Arnulft.

A karolingi birodalom ködös képe tehát nem foszlott szét azonnal; de Arnulfnak korán észre kellett vennie, hogy császári hatalma annyit sem ér, mint a III. Károlyé, s hogy neki csak mint német királynak van jövődője.

Nagy feladat volt ennek a jövődőnek biztosítása. A magyarok szövetsége és Szvatopluk halála szabadította meg attól a legnagyobb veszedelemtől, amely a szlávok részéről valaha fenyegette hazáját. A Nagy-Morvaország ellen 892. és 893-ban vívott csaták Németországot még korántsem bizonyították olyan erősnek, hogy átvehesse egy római császárság földadatait. Ha Nagy-Morvaország el is bukott, nem a németek csöndes tanyája lett, hanem inkább mint a honfoglaló magyarok táborhelye mutatta a pusztítás nyomait. Arnulf jóformán karinthiai és bajor herceg maradt. Csak elsőnek látszott a tartomány nagyurai közt, kik maguknak tartották fenn annak megítélését, mikor tekintsek nemzetinek valamely vállalatát s mikor támogassák őt.

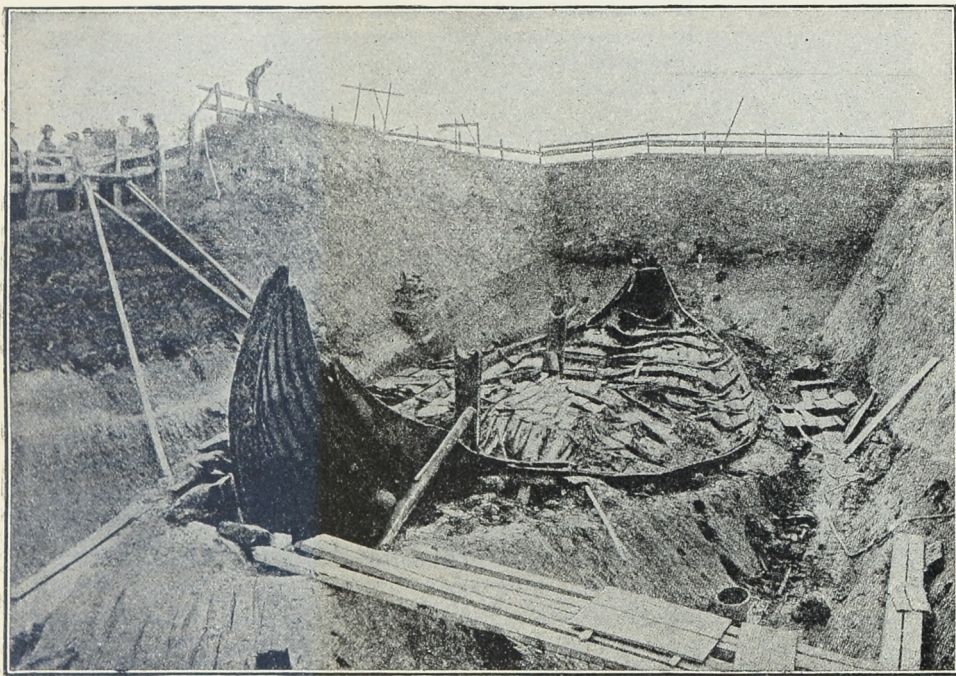
Ilyen nemzeti vállalat volt Arnulf legdicsősegebb hadjárata, melyet 891. novemberében a *normánok* ellen intézett s melyben Észak németjeit Németország pusztításában feltartóztatta. Harcolt ellenük, ahelyett hogy, mint német király, arra törekedett volna, hogy ezt a szintén germán elemet, ekkortáiban az emberiség legmozgékonyabb népét, megnyerje magának és közös alkotásokra bírja.

II. A normán államok alapítása.

Európa kereszténységére kevés nép hatott jobban a normánnál. A zord harcosok pogányok voltak, mikor Skandináviából és Jütlandból kimozdultak; s rövid időn mindenütt a kereszténység zászlóvivői lettek. Francia-, Angol-, Orosz- és talán Olaszországnak is ők adták a legegészségesebb elemet. Sohasem élt a világon nép, mely mindenütt ennyire otthon, olyan igazi *világpolgár*nak érezte volna magát. De ugyanazok, kik húsosfazekakkal jelölték meg a *haza* határát, a *haza* fogalmához éppen ott maradtak leghívebbek, hol a gazdagodás vágya meg sem kísérthette őket. Nápoly mosolygó, kék ege alatt meghűlt szívekben a fajszeretet érzelme, ellenben Skandinávia, Izland zordon, szürke ege alatt lángoló kebellet őrizték meg.

Nincs a történelemben ehhez fogható példa. Úgy látszott, ez a nép céltalanul vág neki az oceánnak s mégis erős birodalmak alapításának emléke fűződik nevéhez. *Európában* könnyedén olvad más nemzetekbe; *Európán kívül* oltárt emel házi isteneinek. Állami rend, fegyelem, törvény, munka és műveltség elől menekülő durva hajós a tengeren; s ahogy kiköt, rendet, fegyelmet, törvényt, munkát honosít meg a partokon. A történelem beszél intézményeiről, szelleme vadrózsái pedig ezredév után is üdén mosolyognak a sagákban. Ősvallásához kevés nép ragaszkodott szívósabban, és mégis »legelőkelőbb faja« lett a kereszténységnek. Állhatatlanság és maradiság; a könnyelműség felületessége s a meggondoltság mélysége; szeszély és elv, s ki tudja még hány ellentét a jelleme. Hol a föníciaira, hol a görögökre emlékeztet; alapjában véve azonban egészen sajátos a jellege. Míg pl. a görögök minden nagyot a maguk nevében tettek s apró középpontok közt megoszolva is ugyanazon hazából sugározták szét dicsőségüket, a normánok neve félig elvont fogalom, mely ott van mindenütt, szerepel szárazon és vizen, igazi nemzetre azonban nem vonatkozik. Nevők maga is a földrajz egyik fejezete. Normánokon az Észak férfiaiértik, Északon pedig Európa két félszigetét, Skandináviát és Jütlandot s legjobbosabban Izland szigetét.

Innen, északról bocsátottak rajokat. Ezek a rajok nem a hódító népvándorlást, hanem — az újabb történelemből — az első amerikai települést juttatják eszünkbe. Gazdagságra törekedtek; szerettek volna visszatérni hazájukba; rövid időn mégis vagy új államokat alapítottak, vagy régieket újíttak meg. Úgyszólván magános jellegű kirándulásaik műveltségtörténeti és társadalmi nagy következtetésekkel jártak, ha még olyan vérengző pusztítások közt száguldtak is végig egyes országokon. Az alkalom kedvezéséből, ötletszerűen foglalták-e el *Normandiát*, vagy jól megfontolva, hogy onnan *Angliát* megszállva, övék legyen a világ kereskedelme? Erős egyéniségek volt, mely elnyomta

238. ábra. Norvégországban kiásott vikinghajó.

a nemzeti szellemet. Feledni tudták Skandinávia sovány göröngyeit, melyeken bölcsőjük ringott. Kardot tettek a most született fiú mellé, annak jeléül, hogy csak az az övé, amit ezzel a karral szerez meg. Fegyverrel nyitottak maguknak utat idegen országokba s hírt, nevet, vagyont szereztek vele. Házigazdáik nyelvét, szokásait, műveltségét, intézményeit nagyjából saját belátásuk szerint módosították; de gazdáik sem lettek, ők maguk sem maradtak normánok.

Őshazájukban törzsekre szakadtak s örökös királyok vagy hercegek alatt éltek, kiknek hatalmát a *szabadok gyűlése*, a *thing* korlátozta. Főkirályaik mellett alkirályok álltak: a hűbéresek főnökei s a szabadok vezérei. A dánoknál a királyok voltak a főpapok, bírák, hadvezérek. Egy-egy gyarmat feje a kirándulást vezető *soekongar* (tengeri király) lett, ki alatt dicsőség harcolni és meghalni.

Ő osztogatta szét az elfoglalt földeket s a gyarmat gyűlésén ő tette közzé a rendelkezet. Örömük telt a fegyverek csattogásában és csak egy gondolat bántotta őket : »ágyban, párnák közt halni meg«.

Meg nem ijedtek vihartól, ellenség dühétől. A királyi származású, de föld-nélküli soekongart megannyi hős kísérté. Azt hitték, az az esetetek legfőbb jutalma, ha parton ásott sírjában hallgathatja a tenger mormolását. Másfélezer esztendő múlva a svédek költőkirálya, II. Oszkár († 1907.) valóban elandalodhatott a Balti tenger partjain :

»Te láttad hajdan ősi dicsőségünk, —
Mondd el bátor vikingek hős regéjét
És mondáinkat zúgd el harsogón,
Ha verded hazánk sziklás szegélyét.
Históriánk, sok szép regénk föltámad,
Ha megzendül sziklatörő hullámod !«

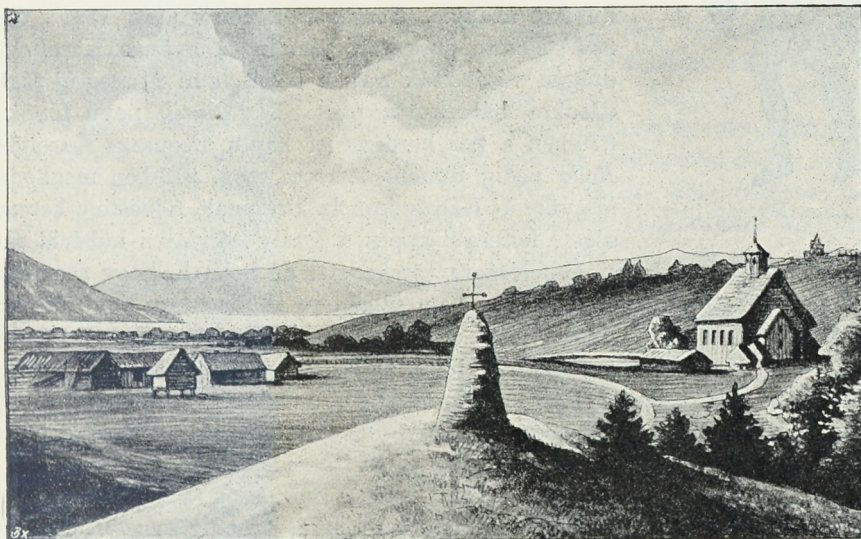
Akkortájtban, mikor a finnek és lappok már északra szorultak, a gótok és svédek azonban még nem olvadtak össze, Skandináviában az *unglingek* törzse uralkodott. Mielőtt eltűnt volna a VII. században, virágzásnak indult egy dán ország, melynek székhelye Seeland szigetén volt, Ledvában. Az unglíngerekre *Iwar Widlamme* következett, ki hatalmas dinasztíát alapított s Dán- és Svédországon kívül a Keleti tenger déli partvidékeit is uralma alá vetette. Élesebben nála mutatkozott tehát először a hódító irány. Fényesebb pályája volt *Harald Hildetannak*, ki győzelmeit leginkább annak köszönhetette, hogy tengeri csatáiban *ékalakra* rendezte hajóhadát. Azonban *Sigurd Ring*, a svédek és gótok királya, 695-ben a *bravallai* (a mai Norköping közelében vívott) döntő csatában megverte. A svédek uralmára a norvégeké következett. A norvég dinasztia legjelesebb embere, *Göttrik*, 804—810 közt már az új római császársággal is szembeszállt s a normánok egyesítésére gondolt. Azonban elesett, uralkodóháza földönfutó lett. Az »öreg« *Gorm* (Sigurd Ring ivadéka) csak 900 táján teremthette meg *Dánia* (Jütland, Fühnen, Seeland, Schonen s a svédországi Holland és Blekingen) egységét. *Svédország* körülbelül ugyanazon időben egyesült *Eirik*, Edmond fia alatt. *Harald Harfagr* már egy negyedszázaddal korábban (875.) megkísérelte *Norvégia* (a tulajdonképpeni Normannia) egybeolvasztását, de ez csak majdnem száz esztendő múlva, a nyugati partok apró királyainak legyőzése után sikerült *I. Olaf*-nak.

A fejedelmeknek azt a komoly törekvését, hogy államaik viszonyait rendezzék, sehogy sem szerették a szabadság barátai, kik a *reformok elől* inkább *kivándoroltak*. Ez a vándorló szellem modern államban kész szerencsétlenség, mert a népességben rejlő eleven tőkét fogyasztja ; ezúttal azonban igen nagy hasznára vált a tudománynak, első sorban a *földrajznak*, melyet a normánok fölfedezései jelentős módon gyarapítottak. Politikai alkotásaik együttjártak a földrajzi ösmeretek terjesztésével. Sokban bővítették a geográfiát s ott, ahol letelepedtek, mindenütt fejlesztették a műveltséget, polgári életet, társadalmat.

Ily utakra, majdnem kivétel nélkül, csupán csak férfiak indulván, nem ismétlődhetett az a körülmény, mi a nép minden rétegét megmozdító népvándorlás közös sajátsága, hogy a beköltözők önmaguk közt alapítanak családokat s

legalább eleinte nem házasodnak össze a benntalált lakosokkal. A normánok a legyőzött, vagy szállásadó nép leányai közül választották feleségeiket. A gyermek örökölhette apja erejét, kalandos természetét; anyjával azonban nem normánul gagyogott. A nyelv segítségével anyja úgyszólván becsempészte abba a nemzetbe, melyhez ő maga tartozott.

Oroszország az első idegen állam, mely alapítását kívándorló normánoknak köszöni. Ezek a rodzenek (evezősek) mint varégek (szövetségesek) jelentek meg a Balti tenger keleti partjain. Már 859-ben adót szedtek a csúdoktól, szlávoktól és a szmolenszki krivicsektől, tehát mindazoktól, kik északra laktak a kazár-magyar területtől. A merész kalózokat a szlávok elűzték, azonban rövid

239. ábra. A stikastadi csatatér, hol I. Olaf király 1030-ban elesett.

idő múlva a pártosok maguk hívták be *Rurik*, *Sineus* és *Truver* csapatait. A testvérek, nagyon helyes érzéssel, 862-ben először a Valdáj-magaslat (Valdajszkija gori) vidékét szállták meg, honnan a Volga, Dnyeper, Dűna, Mszta-Lovat a világnak minden tájéka felé elkalauzolhatta őket. Testvéreinek halálával *Rurik* 864-ben egyesítette a hódoltságot, melyet saját törzséről Oroszországnak neveztek s Novgorodból uralkodott rajta. Ez évben már 200 hajója sikamlott végig a Dnyeperen és a Fekete tengeren, hogy a merész kalózok Görögország partjait rabolhassák. S ha a konstantinápolyi patriarcha, Photius, Szűz Mária ruháját a tengerbe nem meríti és »óriási vihart nem támaszt vele«, a nép hite szerint a varégek Konstantinápolyt is elfoglalják. Ezt a várost azóta is csodák tartották meg a varégo-rozok ellen, kik most a kazaroctól elfoglalt Kijev városából folytatták hódoltatásaikat. *Oleg* (879—912.), *Rurik* fiának gyámja, a szevereket, radimicsokat s vjeticseket is elhódította a kazarok és magyarok birodalmától. A Lebediából kiszorult magyarok Kijev alatt már csak

küzdelemmel kelhettek át a Dnyeperen. Oleg ily rohamok meggátlása végett új birodalma keleti határain a váraknak egész sorozatát építtette. A szevérek területén egymagán 210 ilyen gorodisce (elsáncolt város) állott. Rövid időn ilyen sáncok mögül védték magukat és orosz uraikat a meghódolt finnugorok is. Oroszország tehát, melynek ma $22\frac{1}{2}$ millió km² a területe és 130 millió lakosa van, egy maroknyi normán csapatnak köszöni alapítását. Rurik utódjai 1598-ig uralkodtak rajta.

240. ábra. Normán íjász.

A normánok Európa szárazföldjén időrendben Franciaország területén alapították a második, de már hűbéres államot, *Normandiát*. Páris alatt (845., 856., 885.) eleinte pusztítani jártak. A gyöngye Karolingok drágán vásárolták meg a békét, ami új meg új támadásokra bátorította őket. Egy *Rurik* nevű főnökük 870-ben a friz hercegséget kapta »Kopasz« Károlytól, *Rollo* pedig Rouent tartotta meg. 912-ben meghódolt »Együgyű« Károly francia királynak, fölvette a keresztiséget, feleségül kapta a király leányát s hűbérrül Normandiát, majd Bretagnet. Önállóságra törekedett, de belátta, hogy személyes erejét nem teheti országa alapjává. Nem szigetelte el magát a legyőzöttektől s törvényeiben inkább a frank, mint a nemzeti intézményekre ügyelt. A régi birtokosokkal nem törődve, osztotta föl a földet, de a szabadság egy nemével ajándékozta meg megművelőjét, a munkást s a hűbériség korában szokatlan módon megszüntette a rabszolgaságot. A nagyhűbérek száma gyarapodott, azonban az egykori rablók megbízható határőrök és jó franciák lettek.

Angliában 809. óta szintén egymást érték a normánok támadásai. 851-ben már Londont sarcolták, Aella northumberlandi királyt pedig megverték, fővárosát Yorkot bevették s ott fogadták az angolok hódolatát. *Gudrun* kalóz király (nem az eposz hőse) 878-ban Mercíát és Westseaxot is elfoglalta Alfréd angol-szász királytól. Ekkor azonban, mint valaha a Delta ingoványai közt bujdosó vak fáraó, Amysis, az aethelneyi erdők és mocsarak közt rejtőző Alfréd is szabadságharcra szólította nemzetét az idegenek ellen. Gudrunt a wedmorei szerződésben hódolatra és a kereszténység föl vételére kényszerítette s Londont tette az egyesült Anglia fővárosává. Mivel pedig tudta, hogy — Themistokles módjára — csak *favárból* védheti hazáját egy kalóz nép ellen, *hajóhadat* hevenyészett s Hastingsot, ki 893-ban Normandia felől 330 hajón támadta, visszaverte. A *hajóhad megalapítása* s a *hajóépítés kezdete* mutatja, hogy az angol-szászok rájöttek, mit követelőlük hazájok földrajzi helyzete.

Anglia testébe azonban tekintélyes normán hűbéres állam ékelődött, mely folytonosan fenyegette a helyreállított birodalom egységét. Alfréd utódjai mindamellet a politika tengerén is megtehették volna, amit Edgár király az igazi tengeren tett meg, hogy 8 királlyal evezzenek egy hajóban; csak erősen tartották volna kezökben a kormányt. Így azonban ismét nyakukra hozták a dánokat. Nagyon szerencsétlen védekezés volt *I. Ethelred*től, hogy 1002. nov.

13-án normán alattvalóit meggyilkoltatta. 1014-ben *Sven* király bosszúja *dán hódoltsággá*, Nagy *Kanut* pedig igazi normán birodalomná tette Angliát; 1066-ban a normandiai hódító *Vilmos* is csak az alakon változtatott. Angolország sohasem szabadulhatott többé a normán hatás alól. Macaulay szerint »még Ázsiában is ritkán sikerült, hogy egyik nemzet úgy leigázza a másikat. A hastingsi csata s a rákövetkező események nemcsak normán herceget ültettek az angol trónra, hanem Anglia egész népségét a normánok zsarnoksága alá vetették«. Igaz, hogy »szorosan véve, másfél századig a hódítás után angol történet nincs«; de bizonyos, hogy normán származású királyok vetették meg a szigetállam területének nagyságát s Irland és Skócia Angliával csakhamar egy fejedelemnek engedelmeskedett.

A normánoknak akkor már hűbéres országuk volt *Olaszországban* is. Oda eleinte szintén csak rabolgatni jártak; pl. 867-ben Carrara vidékén Lunit abban a hiszemben foglalták el, hogy az maga Róma. Nagyobb hódításokat csupán jó másfél század múlva tettek, mikor *Tankréd* normandiai lovag Cannaenál ezerkétszázad magával ötvenszerte nagyobb seregen diadalmaskodott, Apulia s Calabria nagyobb részét elfoglalta s 12 normán főnök közt osztotta szét. IX. *Leó* pápát, ki fegyvert fogott ellenük, a normánok hatalmukba kerítették (1053.), de azután térdre borultak előtte s hűbérül fogadták tőle mindazt, amit már meghódítottak és amit Siciliából ezentúl hódítanak meg. A pápa szívesen lett hűbérura olyan területnek, amelyre sohasem számíthatott.

Dél-Olaszországban egy másik normán lovag, *Guiscard Róbert*, vetett véget a görög uralomnak és szintén hűséget esküdött VII. Gergely pápának. A *nápolyi királyság* alapját csak öccse, *Ruggiero* (Roger) vetette meg. Szövetségét Szent László már 1091-ben kereste. Kálmán az Adriai tengeren nem akarván túrni a normánok kalózhajóit, Apulia egy részét elfoglalta ugyan tőle, később azonban szövetséghez vele s feleségül vette leányát, Buzillát.

A normánok és magyarok tehát két-százévestendei küzdelem után végre is szövöztek egymással. A hajdani tüzes pogányok nemsokára egymás oldalán harcoltak, hogy visszavegyék a Szentföldet, hol a kereszténység alapítója született, élt és halt.

A normánok azonban egy új *földrészt* is fedeztek fel, ha nem is nyitották meg a világnak. *Naddodot*, ki a Färejjar-(Juhnyáj) szigetekre igyekezett, a vihar 867-ben Island (Izland) szigetre sodorta. Ezt a földet Irlandból odavetődött remeték már ismerték, de gyarmatosítani *Ingolf* és *Leif* csak ezután (874.) kezdte. Fél század múlva (924.) már Solona akadt a szigetnek *Ulfiot* személyében, ki hazája törvényeit az új ország sajátosságos

241. ábra. Ruggierót Krisztus megkoronázza. (Mozaik a palermói Martorana-templomban.)

viszonyaihoz alkalmazta. A X. század végén a kereszténység ott is gyökeret vert, de a skaldok és regösök tündérvilágát senki sem háborgatta. Költészetük, mitoszuk és meséjük drága öröksége lett korunknak, mely mindebből egy középkori nép életét varázsolja maga elé. A sagák gyűjteménye, az *Edda*, nemcsak irodalmi emlék, hanem a történelemnek is elsőrangú forrása. 1261-ben, midőn Izland Norvégországgal egyesült, megakadt az önálló fejlődés, s az izlandi ma is érthetőbb normán mint a skandináviai.

Azonban észak fagyos szigetének kikötőiben semmi sem mutatta, hogy itt van a normánok múzeuma. A vikinghajók Európa különböző részeivel, s az Atlanti ocean északnyugati partvidékeivel folytonosan közlekedtek. A X. század elején, sőt — mások szerint — már 870—7. közt, *Gunnbjörn* már látta *Grönland* partjait. Ezeket a partokat azonban voltaképp csak *Eirík raudi* (a vörös Erik) fedezte föl 983-ban. Két esztendő múlva már 14 hajóval kötöttek ott ki az izlandiak, hogy gyarmatokat alapítsanak.

Nyugtalan vérök innen megint új meg új utakra hajtották őket. 986-ban *Bjarne*, Herjulf fia, már *Amerika* szárazföldről is észrevett egy darabot. Az a dicsőség, hogy Amerika földjét, Vinlandot (Új-Skóciának Új-Foundlanddel határos részét) tapodja s a keleti partokon dél felé az é. sz. 41° 21'-ig hatoljon előre, Grönland fölfedezője fiának, *Lejfr* Eiriksonnak jutott osztályrészül. Vele volt a saga szerint egy Tyrker nevezetű turk, vagy magyar, aki azon a tájon szőlőt talált, miért azt a területet Vinlandnak (Borosföldnek) nevezték. A Dél-Norvégiában, a ringerikei Honeuban talált kőrüna, az amerikai fölfedezések legrégebbi írott emléke, már elsiratta azokat a ringerikei normánokat, kik, a többiektől elszakadva, a mérhetetlen tengeren túl ruha és eledel nélkül vetődtek el Vinland felé, hol a jeges pusztaságon nyomorultan veszttek el. A svédek *Lejfr* Eiriksonnak, mint Amerika fölfedezőjének, 1887-ben szobrot emeltek Bostonban.

A 41° 21'-től a normánok a Baffin-öböl keleti partjain a 72° 55'-ig jutottak. Upernaviktól, a Földnek most legészakibb gyarmatától nyugatra, 1135-ben három határoszlopot állítottak. Legalább is olyan büszkék lehettek reá, mint Alexandros a Hyphasis balpartján, vagy a fáraók a Szudán határán emelt diadaljelekre; sőt büszkébbek. Mert a Hyphasison és Szudánon túl sajátságos műveltség kezdődött, mely részben felül is multa a fölfedezőket; a normánok azonban a lakott világ széléig hatoltak előre, odáig, ahová századok múlva, delejtű és sok más eszköz segítségével, harmadik útjában Davis csak 1587-ben juthatott el ismét. Azt a viking hajót, mely az ezredév előttiek mintájára készült, az 1893. évi chicagói kiállítás látogatói a középkor vállalkozó szellemének éppoly csodás emlékekül tisztelhatték, mint akárcsak Kolumbus Santa Mariájának utánzatát. Ennek a hajónak sorsa azonban kicsinyben a normánok minden vállalkozásának sorsa. Jó szerencse elhajtotta Amerika partjaira, de Európába visszatértekor nem tudott megküzdeni az óceán fölkorbácsolt hullámaival és (1893. nov.) elsüllyedt a Biscayai öbölben. Az utolsó viking hajó utasait egy földműves államnak, a magyarnak hajója (a Deák gőzös) mentette meg. Az utolsó viking hajó útja magyarázza meg legjobban, hogy a normánok miért nem adhatták át meglepő felfedezéseiket közkincsül az egész világnak.

Rudyard Kipling ajakán azonban büszkén hangozhatnak az angolok dala :

•Immár ezer éve tápláljuk a tengert.
(Keserű egy végzet, édes büszkeség !)
Tápláljuk, mióta először hajóztunk
És a míg csak kék lesz fölötte az ég.
Etetünk, táplálunk, végtelen szép mélység,
A míg az Uristen téged kiapaszt . . .
Tenger kék vizének hogyha vér az ára :
Hatalmas nagy Isten, megfizettük azt !»

III. A turániak hatása Európára.

Jóformán a normánok az első árják, kik az *altájiak*, vagy *turániak* rovására terjeszkedtek. Róma örökségén nemcsak a germánok osztozkodtak, hanem azok a turániak is, kiknek kimozdulása adott alkalmat a római világ felforgatására. Attila elfoglalta Noricumot, Pannoniát, Daciát s a köztük levő területet, de nem hódíthatta meg Galliát s Italiát ; halála után pedig a germán népek nemzeti felbuzdulása azonnal szétrobbantotta *hún* birodalmát. A húnok Dél-Oroszország síkságaira húzódtak vissza, hol mint *kutrigurok*, *utrigurok*, *unugurok*, *szavirok* stb. testvérharcokban fogyasztották egymást. A nyugati törököket, vagyis az ogurokat, akik közé ők is tartoztak, Attila után alig száz esztendővel, 560. és 580. közt, egy másik nagy ember, *Dizabul* («a rendező», «az uralkodó») ismét hatalmas birodalomban egyesítette. Ő alapította Turánban a tulajdonképpeni *törökök* (turkok) első birodalmát. Karluk-törökjei a Jaxartestől (Szir-Darjától) keletre Kína határáig laktak s a legszebb és a legősibb török törzshöz tartoztak. Rájok támaszkodva, Dizabul kágán szerencsés harcok után jobbra egyesítette az Altáj, Ural, Irán és Tien-Sán közt csatangoló turániakat, sőt a hatalmas ujugurokat (ugorokat) is. Az ujugurok voltak a legműveltebb törökök. Földműveléssel, iparral foglalkoztak, divatba hozták a török írást s nagyon elterjedt köztük a buddha vallás, sőt valamennyire a kereszténység is. Dizabul állítólag háromezrezeret vágatott le közülök s Európa felé szorította azokat a turániakat (a bolgárokat, kazárokat, avarokat), kik parancsainak engedelmeskedni vonakodtak. Oda is utánuk nyomult, míg hadai más irányban Déli-Szibériában hódítgattak. Justinianus a törökökkel még nem állott szóba, ellenben Justinus 568-ban szövetségelt velök a perzsák ellen. Dizabul halála után 150.000 török rontott a perzsákra, kik azonban teljes győzelmet arattak felettük. Felbomlott a görög szövetség is. A VII. századtól fogva a birodalom hanyatlásnak indult. Száz esztendő múlva Turkesztán nagy része már a mohammedán araboknak hódolt ; újabb félszázad múlva pedig az ujugurok küzdtek ki függetlenségöket. 745. óta ők vitték a vezérszerepet Turánban, ők uralkodtak Dizabul törökjein.

Még élt Dizabul, midőn az előle menekülő várkunok a hódolt hún törzsekkel erősödve, mint *avarok* jelentek meg az Aldunánál. Kelet-Róma határait pusztították, beavatkoztak a magyarországi germánok irtóháborúiba, 568-ban pedig megszállták az egész mai Magyarországot s vele Európa keleti nagyobb részét, Attila egykori birodalmát. Kágánjuk, *Baján*, 37 év alatt (565-től

602-ig) három görög császárnak volt réme, akik sikertelen harcaik után pénzen vásárolták meg tőle a békét. Az 599. évben a Dunát ismerték el a birodalom határául és százezer arany évdíj fizetésére kötelezték magukat. A görögök teljesítették Bajánnak minden szeszélyét; fürdő- és hídépítő mestereket küldtek hozzá, megajándékozták India legnagyobb elefántjával, indiai illatszerekkel, arany ággyal; szkita ruháit pedig saját udvari szabóikkal varratták. Kedvében jártak a langobardok is, kiket egykori szövetségesök Olaszországban gyakran megtámadott. Hajóépítésre tanították Európa legjobb lovasnépét, úgy hogy az avarok nemsokára már *hajón* lephették meg Thrákia egyik szigétét. Viszont a *könnyűlovasság* hasznára ők tanították meg a görögöket, langobardokat s velök egész Európát. Rablóhadjárataik Baján halála után is egyre tartottak. A görögök ellen a perzsákkal szövetségre léptek s 626-ban kevés híja volt, hogy be nem vették Bizáncot s más irányt nem adtak a világ folyásának. 630 után Herakleios az ő betöréseik gátlására telepítette az Alduna és a Száva mellé a szerbeket és a horvátokat, kik ma is ott laknak.

Az avarok különben a VII. században jobbadán felhagytak a nomád élettel. Gyepük közt, hová annyi kincset gyűjtöttek össze, baromtenyésztéssel, valódi tanyai gazdálkodással kezdtek foglalkozni. A húnoknak és az avaroknak egyébként is több érdemök van a művelődés körül mint azt közönségesen hiszik. Európát főképpen ők tanították meg a *vas* használatára, mi nélkül általános műveltségről ma sem lehetne szó. A kereszténységet azonban csak kis részök vette fel. Államuk egységét Nagy Károly megtörte; de nem semmisítette meg sem pogányságukat, sem nemzetiségöket. Az avarság, mely amúgy is rokon elemekből alakult népesoport volt, bolgárokkal és kazarokkal gyarapodva, de politikai jelentőség nélkül élt tovább.

A *bolgárok*, kik a VII. században az Azovi tenger és a Volga alsó folyása mellett laktak, 634. táján *Kuvrát* vezetése alatt küzdötték ki függetlenségöket rokonaikkal, az avarokkal szemben. Kuvrát öt fia közül egy meghódolt a rokon kazaroknak, a másik a Volga és Káma közt alapított új országot. A harmadik (Aszparuk vagy Isperrich 678-ban) a Balkán-félszigeten az Al-Duna mellett hét szlovén (szláv) nemzetséget hódított el a görögöktől s a később oly hatalmas Bolgárországot alapította, hol elszlávosodott utódjai ma is élnek és uralkodnak. A negyedik és az ötödik fiú népével együtt a mai Magyarországra költözött s meghódolt az avaroknak. A bolgárok szétszóródását a kazarok terjeszkedése okozta.

Az avaroknak Magyarországra telepedésével üresen hagyott déloroszországi szállásokat rokonaik, a *kazarok* foglalták el. A Kaspi tótól a Dnyeper torkolatáig terjedt birodalmuk, mely körülbelül ötakkora volt mint a mai Magyarország. Szövetségeseik vagy alattvalóik voltak a rokon úzok, besenyők, alánok, kámai bolgárok s később a magyarok; összesen valami negyven néptörődék tartozott hozzájuk. Legfőbb uruk, a kágán, helyett az isa (bég) mint valami major domus uralkodott. A bálványozó (samán) vallás mellett csakhamar elterjedt köztük a zsidó, mohammedán, sőt később a keresztény vallás is. Ők voltak Európának vallás tekintetében legtürelmesebb népei; sőt az akkoriak alkotmányos érület dolgában sem múlták felül őket.

Ugyanakkor, mikor a normánok a Dnyeperig nyomultak előre, Dél-Oroszország turáni népei ismét megmozdultak. A *magyarok* a besenyőktől szorítva odahagyták a Dnyeper és Don közt lévő hazájokat, Lebediát, hol — a kazaroikkal szövetkezve — körülbelül hatvan esztendeig tanyáztak; 889. táján megszállták a Dnyeper és Sereth közt levő Etelkőzt, 895. őszén pedig mai hazájuk elfoglalásához fogtak. Akkor történt ez, mikor a népek az imperiummal s a nomád élettel Európaszerte majdnem egyszerre akarván szakítani, külön kisebb államokat és országokat kezdtek alapítani. A IX. század második felében az országalapítások klasszikus kora.

Ekkor, 857-ben keletkezett Britannia minor (Bretagne), 862-ben Oroszország, 871-ben Velence és Nagy-Morvaország (mely azonban egy negyedszázadig sem állott fenn), 875-ben Norvégia, 878-ban Angolország, 879-ben Alsó-Burgundia, 885-ben a rövidéletű Alsó-Lotharingia, 888-ban Francia- és Olaszország s Barcelona, 889-ben Felső-Burgundia, 895-ben Besenyőország, 896-ban Magyarország, 900 táján Dán- és Svédország s 905-ben Navarra. Abból a 33 monarchikus államból tehát, mely a IX. század végén Európa területének egyharmadát foglalta magában, 17, és így több mint 50%, Magyarországgal egyidőben szervezkedett. Ázsia és Afrika szemközt lévő partjain is mostan (885—900. közt) alakult Új-Armenia, valamint a Karmáták és a Szádsík országa.

Régibb nagy államok, pl. a Görög császárság, a Frank birodalom, az Arab kalifaság vagy a Kazar kánság kötelékéből egyes területek kibontakoztak és függetlenségre törtek. Mások, hol politikai szervezetnek idáig nyoma sem volt, egyáltalában csak most (pl. normán hatás következtében) kezdtek alkalmazkodni valamely állami rendhez. Az a forrongás és pezsgés, mely ennyi változással járt, a régibb birodalmakat is szervezetők kiegészítésére ösztönözte. Így Görögország szintén ekkortájtban, *Bölcs Leó* idejében (886—912.) rendezte újra közigazgatását s 25-ben állapította meg a kormányzóságok, a thémák számát. Némelyik ország, pl. Lebedia, Etelköz, Nagy-Morvaország, Alsó-Lotharingia, alig keletkezett, gyorsan meg is szűnt és történeti fogalom lett. Európa 33 országa 64 s Ázsia és Afrika határos 12 országa 28, három földrész 45 országa tehát összesen 92 ilyen tartományt olvasztott magába.

Sok helyütt azonban szó sem lehetett államéletéről. A *szlávok* pl. az általuk megszállt közel 1,600.000 km.² területen csupán négy országot alkottak, mintegy 37 helyen azonban egyszerűen csak törzsekben éltek. A *finn-ugorok*, politikai alakulásra teljesen éretlenül, körülbelül 2,300.000 km.²-nyi óriási, de jobbadán kietlen földeiken szintén mintegy 11 törzsre oszolva barangoltak. Az egyedüliek voltak Európa népei közül, kik még a legkezdetlegesebb államot sem tudták megalakítani. A *török*-fajta népek 2,900.000 km.²-nyi területen szintén csak a törzsek egyszerű szövetségében éltek, földjük $\frac{2}{3}$ -a azonban már mégis elfogadta a monarchikus szervezet egy nemét. Európa északnyugati részében sem tűnt el egészen a törzsszervezet (pl. a *skótoknál*), de már alkalmazkodott az állam eszméjéhez. A *törzsek* egészben véve Európában még összesen közel 3,700.000 km.² területen gátolták a monarchikus elv diadalát. A *szlávok* már szintén forronganak, államalkotásra gondolnak s nagyjából alkalmazkodni kezdenek a nyugateurópai állameszmékhez.

Azonban egyetlenegy európai ország sem dicsekedhetik azzal, hogy *alkotmányával* megelőzte volna *Magyarországot*. A vérszerződés, melyet a honfoglalásra induló magyarok kötöttek, ha pontjai csak a krónikákban maradtak is fenn, Európa meglevő alkotmányai közt a legrégebbi. A mai Magyarországnál még régibb a magyar alkotmány, melyet a hazába megérkezve, a pusztaszeri első nemzetgyűlésen, hagyomány szerint, azonnal tovább fejlesztettek. A nemzet akaratát a törvények egész Európában sehol sem fejezték ki akkor olyan híven és egyenesen, mint Magyarorszáiban.

Pedig akkortáiban az országok óriási terjedelme még éppenséggel nem járt együtt a korlátlan uralkodásra való törekvéssel. Így Európának legtágasabb országa a IX. század végén 1,600.000 km.²-nyi területtel *Kazárország* volt s nemcsak monarchikus szervezetben élt, hanem az első is volt, mely magyarjainkat ennek a szervezetnek előnyeire figyelmeztette; mindamellett a népet itt sem zárták ki a közügyek intézéséből.

Nagyságra nézve, körülbelül 930.000 km.²-rel, *Oroszország* volt akkor második állama Európának. Ezt az országot 30 évvel azelőtt egy dinasztia tekintélye s egy maroknyi nép vitésége alakította meg. Folytonos küzdelmei közt még távolról sem gondolhatott a kormányzat alapelveinek meghatározására; de nem úgy indult, hogy ehhez a meghatározáshoz a nép tanácsát is kikérje. *Franciaország*, a harmadik nagyhatalom, a kapitulárék hagyományain csüggött s inkább külszínnek mint valóságnak tartotta az alkotmányosságot; Normandia el sem ösmerte tekintélyét s Bretagne és Aquitania aggodalmasan ragaszkodott önkormányzatának jogához. A negyedik nagyhatalom, a *kordovai kalifaság*, a mohammedánok egyházi és világi törvényeit a Koránban kereste és semmit sem törődött a nép akaratával. Az ötödik, *Keleti Frank*-*vagy Németország*, szintén Nagy Károly kormányrendszerének hagyományain élösködött. Jellemző, hogy területére nézve *Magyarország* ma éppen azt a helyet, t. i. a hatodikat foglalja el Európában, mint ezer esztendeje; sőt amióta Svéd- és Norvégország külön szakadt, terjedelem dolgában még előbbre, vagyis az *ötödik* helyre került. Ez annál tanulságosabb adat, mert akkor Nagy-Bolgárország és a besenyők földje után voltaképp csak a nyolcadik hely illette volna meg, ha ugyan ezeket a területeket az államok közé sorozhatnók. Kisebb volt Magyarországnál *Norvégország*, *Svédország*, sőt — csupán európai birtokait tekintve — a hatalmas *Görög császárság* is; *Olasz-* és *Angolország* pedig, melyeknek európai terjedelme most megközelíti hazánkét, ennek akkor kétötödét sem tette.

Európát a középkor első felében az ázsiai és az afrikai népek úgyszólván gyarmatnak tekintették. Ázsia felől még egyre tartott a turáni népek bevándorlása. Pusztai államaik (igazi középpontjuk, a dolog természetéhez képest, nem lévén) nemcsak terjeszkedni, hanem továbbhaladni kívántak. Ázsia és Afrika közös alkotása a kordovai kalifaság, mely azonban önálló birodalommá alakult, míg a Földközi tenger szigetei közül 55.000 km.² az Aghlábok s 8600 km.² a Tulunok afrikai arab birodalmaihoz tartozott.

Kelet-Európának későbbi óriás méreteire még csak a különválni képtelen törzsek nagy számából következtethetünk. Nyugat-Európa az ókor vége felé

ráerőszakolt egységtől, vagy az ennek örökébe lépő görög-frank dualizmustól csak most szabadult meg igazán.

Csak most szakított a világbirodalmak eszméjével s éppen ekkor alkotta meg nemzeti államait. Az azóta lefolyt ezredév alatt egyik-másik ország változtatta gazdáját, de a keret nagyjából mindenütt ugyanaz maradt; talán azért is, mert a IX. század végén keletkező államok rendesen a természettől kijelölt határok közé igyekeztek illeszkedni.

Az egész középkorban három nagy népvándorlás gyakorol befolyást Európa politikai alakulására. A húnoké s ezt követve az avaroké összeroppantja a római birodalmat; óriási járás-kelést okoz Európaszerte s a vergődő népeknek tulajdonképpen csak szállásokat ad, nem hazákat. Ennek száraz, de igaz bizonyossága, hogy a második nagy népvándorlás, a magyarok honfoglalása után 29-ből csak hét olyan állama volt Európának, mely a VIII. század előtt keletkezve, ezt az újabb forradalmat is túlélte. A IX. században délről az arabok, középtől a magyarok, északról a normánok mozgolódásai teremtettek új helyzetet. De különbség van ebben a mozgalomban. Az araboknál megkezdődött a bomlás. Európára magára csak Afrikán keresztül tudtak hatni; de azért erősen hatottak s a Földközi tenger partvidéke nagyobb részének sajátos jelleget adtak, éppen úgy mint északon a normánok az Északi s a Keleti tenger partjának. Skandináviában s Jütlandon alapított országaik s a kalózhajóikkal felfedezett oceáni szigetek kiestek a népáradatok útjából. Azok az államok, melyeket Európa belsejében alkottak, tényezői lettek ugyan az általános fejlődésnek; de elveszett bennök az országalapítók egyénisége, nemzeti jellege. Örökös kivándorlásaikkal és betelepedéseikkel éppoly kevésbé képviselhették az államisághoz oly szükséges állandóság eszméjét, mint az arabok, kik hatalmuk súlypontját Európán kívül keresték.

Ez az Európán kívül való helyezkedés mutatkozik a görögöknél, kiket a körülmények, főképp a bolgárok, arra kényszerítettek, hogy inkább Ázsiában keressék államéletök feltételeit. A kazarok sem tudtak szakítani ázsiai hagyományaikkal. Ha tőlük függ, belső tengerre teszik a Kaspi tengert. Mintha végzete volna a szármáta síkságnak, hogy államai egyszerre két földrészhez tartozzanak! Ha azonban legalább is négy olyan népe van a IX—X. századnak, mely az óvilág két más tagjával állandóan érintkezik, sőt keresi ezt az érintkezést egy még ösmeretlen új világgal is, vajjon mi okon és mi jögon vetnek zárkózottságot a középkor szemére?

Az igazi népvándorlás emlékeit a magyarok elevenítik fel. Könnyűlovasaik Európát Attila és Baján hadisikereire emlékeztették s megdöbbsentették. Az európaiak el sem tudták képzelni azt a gyorsaságot, kitartást és tájékozottságot, mellyel az Alpok legmagasabb hágóin és legmélyebb völgyein keresztül pár hét alatt az óceánig hatolva, minden irányban bekalandozták Német-, Olasz-, Francia-, sőt Spanyolországot is. Három évtized múlva már kiderült, hogy Görögországot azért támadják ritkábban, mert ottan ismerik és ellenők fordítják taktikájokat. Amint a hajón támadó normánok tengerészetre, a lovon támadó húnok, avarok és magyarok is a harcolás új módjára, más taktikára tanították Európa népeit. Ezek az 1900. évi párisi világkiállításon a magyar

huszárság történeti osztályában való részvételökkel bizonyították, hogy Európa ezt a fegyvernemet a magyaroktól tanulta el.

A magyarok hazája a húnok és az avarok egykori szűkebb hazája volt. Onnan a szélrózsa minden irányában támadnak; van ország, melyet elkerülnek; de nincs nép, mellyel érintkezésbe ne jönnének. A három normán ország közül csak Dániát közelítik meg, de normánokkal már Kijev alatt verekszenek. Görögök, bolgárok, szlávok, németek, olaszok, sőt franciák és spanyolok is megérzik jöttüket. Tudott róluk egész Európa, hol többnyire ifjú államokkal vagy éppen szervezetlen tömegekkel álltak szemben. Európa lakossága ma egy év alatt is öt-hat annyi emberrel gyarapodik, mint amennyit a magyaroknak alig félmilliónyi népe ezer év előtt ellenébe állíthatott. Mindamellett a magyarok honfoglalása nemcsak a magyarok házi ügye, hanem világtörténelmi tény. Súlyát megérezte Európa legnagyobb része s nagy befolyása volt Európa államalakulásaira. Amellett ezúttal a magyarok képviselik azt a nyers erőt, amelyet Ázsia időnkint Európára küldött s amely új életet, új helyzetet teremtett. Az Európa közepén a IX. század második felében történt összes államalakulások közül *csak Magyarországé az igazán új és eredeti*; a többi csupán átalakulás. Másik fontos eredménye, hogy *kapcsolatot teremtett a turániak közt*, kiknek Magyarországból idáig csak egyes (avar, bolgár, kazár) elszigetelt országaik voltak. Most az északi szélesség 43—58 s a keleti hosszúság 15—60. foka közt Európában a turániaknak három hatalmas birodalma sorakozott egymás mellé: Bolgár-, Magyar- és Kazárország. Ázsia közepe amúgy is az övék volt.

A turániak mintegy tíz szélességi fokon át ékelődtek a Nyugati császárságból alakult államok s a Keleti császárság közé, melynek csak a Balkán-félsziget délkeleti felét hagyták meg. Az a vonal, mely az Odera torkolatát a Quarnero legészakibb pontjával köti össze, *néprajzi* tekintetben tökéletesen elválasztotta Nyugat-Európát a Keletitől. A finn-ugorok s a közéjük szorult szlávok teljesen más jelleget adtak Kelet-Európának. A IX. század végén alakult hatalmas turáni államokból csak Magyarország maradt épségben; az avarok, besenyők, kazárok stb. teljesen eltűntek, a finn-ugorok törzseiből csupán töredékek maradtak meg s a dunai Bolgárország összezsugorodott és elszlávosodott.

A kelták sok helyütt megtartották néprajzi sajátosságukat, legjobban a mai Nagy-Britanniában; politikailag azonban, ezt az egy szigetesortot kivéve, mindenütt tért veszítettek. Csupán North-Walesnek, Skótszágnak és a Man királyságnak függetlenségét őrizték meg. Angliában germán népek versengtek a hatalomért, a kelták erős várának látszó Írországból pedig már általános ez időtájtban a normán hódoltság.

Európa északkeleti részében többnyire pásztornépek éltek. Délen Görögország 25 themája a bürokratikus közigazgatás és kifejlett államélet eszményképe. A térképen a *városnevek* nyugatról keletre, délről északra menve fokozatosan fogynak. A *nemzeti nyelvek* most éltek fejlődésük első legmozgalmasabb korát, tehát az irodalomban is csak alig szerepelhettek. *Egyetemes* európai műveltségről szó sem lehet; legáltalánosabb mégis a latin s az arab műveltség. Amazt a *híterjesztők* nomád, pogány népek közé is beviszik, emezt a *kereskedők* állandó lakásokban élő, keresztény nemzetekkel is megösmertetik.

Negyvenegy állam, 93 tartomány, 53 nomád nép és törzs és mintegy 300 nevezetesebb város köti le figyelmünket a IX. század végén. Ezek a számok azonban nem jelentik feltétlenül az államéletben, társadalomban, valóságban, műveltségben való különbséget. A görög, frank, arab világbirodalmak s a kereszténység és a mohammedanizmus már olyan eszméket szolgáltattak, melyek nem is lassankint, hanem rohamosan lettek az emberiség közös tulajdonai.

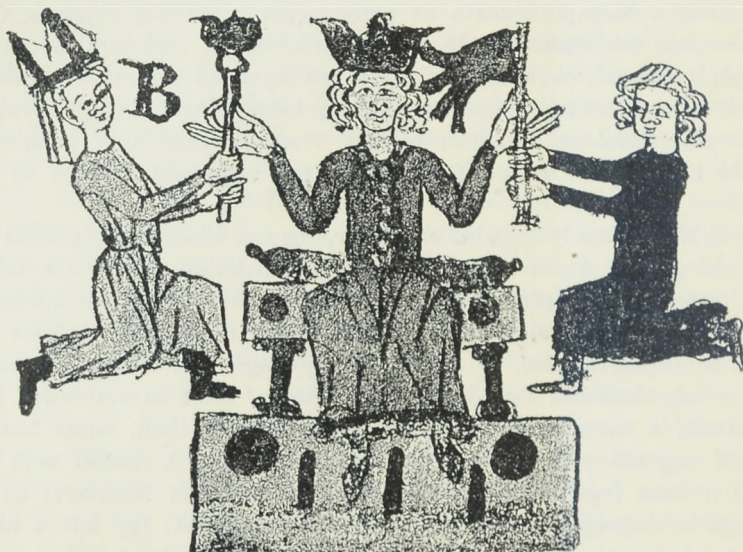
IV. A hűbériség.

Európán ezredévig uralkodott egy politikai és közgazdasági eszme, a *hűbériség*; s most már jóformán csak költők merengésének a tárgya, regényes visszaemlékezés. Megajándékozta az emberiséget a *vallásos* rajongás érzületével, a *szerelem* mindenhatóságának elismerésével, a mai társadalom alapját tevő *családiassággal*, az ember szívében szunnyadozó *nemesebb indulatok* felkeltésével, a *becsületnek* az ókorban másképp ösmert fogalmával, szóval a *mai művelődés alapfeltételeivel*. Azután »eltűnt visszajöhetlenül«, s a költők nem kérik tőle számon azt a sok ferdeséget, amit örökségül hagyott az emberiségre.

Elvül Nagy Károly fogadta el először, hogy az államban mindenki érdeme szerint boldoguljon. Azóta nincs az államban gazdátlan föld: nulle terre sans seigneur. Századok felfogását törte meg, mikor csak azoknak kedvezett, csak azokat tekintette igazi alattvalóinak, kik közös törzsbirtok helyett többre becsülték a *magántulajdont*. A magán fekvőjóságok, az első uradalmak megalkotása a népvándorlás legerősebb gátja. Azóta, mint az emberiség fenséges nyugalmanak, a római köztársaságnak klasszikus idejében, ismét beatus ille, qui procul negotiis paterna rura bobus exercet suis. A nomád nem lehetett tisztában a *haza* fogalmával. A földbirtoknak talán az önszeretet az alapja, de a maga boldogságában másokét is kereső önszeretet. Így lett a birtok az a »natale solum«, melynek »szent emlékét soh'se felejtí szívének«.

A honalapító barbárok tulajdonképpen senkit sem fosztottak meg földjétől, de annak használata fejében szolgálatokra kötelezték tulajdonosát. Jogi, közigazgatási, katonai és gazdasági tekintetben vidékenként egy-egy királyi tisztviselő alá rendelték. A honfoglaló csata idején elesett, menekült vagy vagyonuktól megfosztott bennlakók földjén a király és kísérete osztozott. Az örökölhető *szabad birtok* (*allodium*) kisebbik része a kíséretnek, a nagyobbik a királynak jutott. Míg amott, a törzsszerkezet hagyományaihoz képeest, eleintén közösen gazdálkodtak, a királyok — maguk mindenütt nem kezelhetvén rengeteg uradalmakat — egy-egy táblát — mint *hűbért* (*feudum*-ot) — élethossziglan egyes vitézeknek ajándékoztak oda, hogy lekötelezzék őket s módot nyujtsanak nekik katonáskodásuk költségeinek viselésére. Ettől fogva a *föld* az állam erejének, hatalmának forrása s a *hűbériség* (feudalizmus) a kapocs a birtokosok (állam, király, papság, nemesség) közt. Solon szerint a *munka*, a középkor politikusai szerint a *föld* nemesít. Mindenki annyit ér, amennyit földje nagyságához és jóságához képest az államnak használhat. De használhat-e igazán, ha a nemesek állama közadók, országos katonaság és állami igazságszolgáltatás

helyett csak kiváltságokat ösmert : földesuri jövedelmet, magán katonáskodást, úriszéket? Középkori angol felfogás szerint kétségkívül csak egy tulajdonos van, a király. A hűbéres a haszonnak csupán élvezője, ki viszonzásul meghatározott módon szolgál a királynak. Hűbére eleintén éppen úgy személyéhez van kötve, mint korunkban a fizetés, mely a hivatalnokokat csupán az özvegynek járó nyugdíjban éli túl. A király földbirtokkal jutalmaz minden szolgálatot : katonaságot, tisztséget, tudományt egyaránt, vagy inkább a szolgálat értékéhez képest. Akinek szabad földje nincs, társadalmi állása sincs : szolga, jobbágy, glebae adstrictus. Századokig kellett érlelődnie a szocializmus azon tételének, hogy a hazafi nem a rögöt, hanem a rajta élő népet szereti. Ami-

242. ábra. A regáliák átruházása kormánypálcával, egy egyházi zászlóval egy világi főúrra. (A Sachsenspiegel XIII. századbeli, heidelbergi kódexéből.)

nél különben igazabb, ha mindakettőt szereti, oly értelemben, amint IV. Orbán pápa 1266-ban figyelmeztette IV. Béla magyar királyt. »Minden ember egyformán születik — írta a pápa. — Egy ég alatt egy levegőt szí. Meztelenül jő a földre, meztelenül távozik. Ebben nincs különbség szabad és szolga, szegény és gazdag, paraszt és királyt közt. Az isteni kegyelem nem tesz különbséget nagy és kicsiny, szabad és szolga közt; az Úr előtt nincsen személyválogatás.« V. István szerint is »kezdetttől fogva mindenkinek ugyanaz a szabadsága«. Azonban a trónról hangzó szocialistasággal szemben a vagyonos osztály akkor már régen rendekre szakadozott s nagy különbség volt a papok, nemesek és polgárok személye, jószága és politikai állása közt.

A *papirend* (klérus) óriási uradalmakra tett szert. Az egész középkoron végigvonul az az eszme, hogy első sorban az egyházzal kell gondoskodni, mert, ahogy IV. Béla okleveleiben olvassuk, akik ennek ideiglenes javait gyarapítják, az örökélet jutalmáért dolgoznak. »Az mutatja igazán a király

bőkezűségét, ha az egyházak úgy vannak ellátva, hogy az Isten tisztelete akadálytalanul növekedhetik. Nem vesz el, amit ilyen kegyes célra fordítunk, mert ilyenkor az ég számára gyűjtünk s gyűjtésünket ott a moly el nem pusztítja, a tolvaj ki nem ássa, el nem rabolja.» Nemcsak a királyok voltak bőkezűek az egyház iránt, hanem a nagyurak is csaknem kivétel nélkül gazdagították. Az ajándék vagy hagyomány magát az egyházat illette, a pap csak használta s a jószágot semmiképpen sem idegeníthette el. Az egyház tulajdonképpen sohasem fogadta el a hűbéri szervezetet. Hűbéreskűt a pap nem tehetett s minthogy az egyházi törvények tiltották a fegyverviselést, nem is tehetett volna eleget katonai kötelezettségének. A királyok és az urak nem is a papokat, hanem valamely védőszentjüket, vagy annak templomát ajándékozták meg jószággal. A vagyont kezelő főpapok az így nyert terület egyrészét vazallusoknak adták, akik hűséggel és szolgálattal tartoztak nekik. A főpapok maguk Nagy Károly óta a királytól valóságban mint hűbért fogadták az egyházi méltóságukkal járó javadalmat s katonai kötelezettségöknek is eleget tettek. A főpapságot azért a királyok rendesen valamely katonás főúri család fiának adományozták. A beiktatás (investitura, szószerint beruházás) a gyűrű és a pástortbot átnyújtása mellett történt. Előnyben részesültek a katonáskodó papok, akik a királyt a háborúba is elkísérték. IV. Béla kancellárja, Benedek mester, szerint »az országot és a koronát nemcsak a fegyverek, hanem a papok könyörgései is oltalmazzák«. A főpapok és a papok tehát a királyi és nagyúri udvarokban a legfőbb tekintélyben álltak, fő állami méltóságokat viseltek, s az állam minden ügyére nagy befolyást gyakoroltak.

A *nemesség* elvben egy, valóban kettő : fő- és köznemesség. A világi nagyhűbérések a *seniorok* (seigneurs) vagy *bárok* (előkelők, szabadok a kelta bar szó értelmében). Franciaországban Nagy Károly után négyszáz esztendővel sem volt több 59 báróságnál. Oda tartozott minden *herceg* (dux, duc), *gróf* (comes, comte, Graf), *algróf* (vicecomes, vicomte). Ezek az előkelő udvariak »egyenlők« (pares curiae, paires, peres) s a király csak első az egyenlők közt (primus inter pares). Ők a középkor katonai arisztokratái, uradalmuk gazdái, az ott lakók bírái. Uradalmukon belül hatósági és pallosjoguk van. Egymás ellen háborút indíthatnak, egymással békét köthetnek, sőt (a franciák) pénzt is verethetnek. A IX. század végén 150 hatalmas francia nemzetség pénze volt forgalomban. A XIII. században egy francia író elmondhatta, hogy minden báró fölséges úr a maga báróságában. A *tulajdon- és a felségjog* összezavarása következtében a nagy uradalmak megannyi apró királyságok : államok az államban.

A király eleinte csak a személyt, utóbb magát a családot kötelezte hűségre, amennyiben az apa életére adott jószágot a fiúnak engedte át. A rendelkezésére álló földeket ugyanis már szétosztogatta. Ha a birtokon belül levő fiú nem engedi át másnak a különben személyes természetű vagyont, a dac a királyi tekintélyt csorbítja s a király fegyvereseinek számát apasztja. Végre a fiú egyszerűen az örökösödés jogánál fogva tartotta meg a hűbért. A feudalizmust az *elsőszülöttség* joga és a nők kizárása jellemzi ; utóbb mégis divatba jött, hogy fiú hiányában a nagykorú leány örököljön. Spanyolországban a seigneur megkövetelhetette tőle, hogy a bemutatott két-három lovag közül férjet válasszon, ki helyette katonás-

kodjék. Ekként többé nem a személy a földesúr, hanem a *család*, melyről a vagyon csak az egyenes ág kihaltával, vagy nyílt hűtlenség következtében száll vissza eredeti tulajdonosára, az államra, vagy inkább a királyra. Voltaképp ez az eljárás a *köznemeseknél* is, akik kezdetben szintén egyenesen a királytól függtek. Idővel hatalmas szomszédjaik védelmébe ajánlották önmagukat és földjeiket, amelyeket a megígért oltalom fejében mint hűbért kaptak vissza, sőt adományaikat is elfogadták. Ettől fogva uraiknak szolgáltak, mint alhűbéreseket (leudes, fideles, vassi, vasalli) és csak másodsorban voltak az állam alattvalói. Ha uruk akarta, a király ellen is harcolniok kellett; azért Angliában a királyok utóbb az alhűbéreseket is föleskették a maguk szolgálatára. Angolországban knight és sire, Franciaországban homme riche (módos ember), Németországban Höchst- és Mittelfrei, a lengyeleknél slyachta a középosztály minden ilyen tagjának a neve. Az alhűbéres különben maga is fogadhatott hűbérbe másokat, akiket azután *vavassoriknak* (vazallusok vazallusainak) neveztek. A királyi vagy nagyúri élet fénye, a gyors meggazdagodás, kitüntetés, előrehaladás reménye sok nemest vonzott a királyi udvarba vagy a nagyurak és főpapok váraiba. Az *udvari cselédek* (servi ministeriales) szintén nemesi jogokat élveztek. Szolgálatuk fejében hasonlóképpen szabad földbirtokot kaptak, amelyet uruk engedelmevel másokra is átruházhattak. Régente minden grand seigneur tarthatott maga körül étekfogót, pohárnokot, lovászmestert, konyhamestert, fővadászt s más ministerialist, kik alatt azután a közönséges mesteremberek és cselédek csapata állott.

Ebben a nemességben tehát (melytől a magyar teljesen különbözött) mindenki egyszerre volt úr és alattvaló. Isten szolgája a pápa, pápáé a császár, császáré a király, királyé a seigneur, seigneuré a vazallus, vazallusé a vavassor; s még a vavassornak is lehetett vavassinusa. Egyenesen mindenkinek csak a maga közvetlen feljebbvalója parancsolt, olyanformán mint a katonaságnál mostan is.

Igy mindez elég tiszta és világos lett volna; de bonyodalmak sem hiányoztak. Pl. franciaországi birtokai alapján az angol király hűbérese volt a francia királynak, s viszont ez neki, ha Angolországban esetleg a földesurak közé tartozott. Sőt a király saját alattvalójának is hűbérese lehetett, ha ennek a földjén emelt házat; így a párisi Louvre a st-denisi apátság uradalmában feküdvén, a király az apátság hűbéresei közt szerepelt. Növelte a zavart, hogy egy hűbéres két úrnak is hódolhatott; pl. a burgundi urak a császárnak s a francia királynak egyaránt hűségesküvel tartoztak. Háború idején az egyikhez csatlakozva, a másik iránt hűtelenek lettek. A grand seigneur együtt evett-ivott, egy földel alatt aludt vazallusainak egy részével; vezére volt a harcmezőn, bajtársa minden más körülmény közt. De a vazallus sohasem feledkezhetett meg a köteles tiszteletről s arról, hogy ura egyetlenegy szavától függ élete, vagyona, becsülete. Az osztály becsülete, az adott szó szentsége seigneurnek és vazallusnak közös kincse volt, ahogy ma is egyforma szabályok döntenek a tábornok és a hadnagy becsületügyében.

Ez a testületi szellem legjobban kifejllett a *lovass nemeseknél*, kik már a katonai szolgálat érdekében is gyakrabban találkoztak, mert bizonyos fordulatokat, fogásokat, rohamokat csak együttesen gyakorolhattak be. Lovasszol-

gálatra csak a gazdagabbak vállalkoztak ; mert a lovas katona nemcsak magát, hanem lovát is drága, fényes páncéllal védelmezte. Az aranyos, ezüstös, drágaköves csótár és nyeregtakaró néha vagyont ért. Ha máson nem, legalább lován uralkodott, ami már is önérzetesebbé tette. A X. századon innen lovas szolgálatot csak a legelőkelőbb családoktól követeltek s *lovasnak* csupán azt a seigneurt tekintették, kinek ősei lovas vitézek voltak. Lovagi szolgálatot ezentúl egyedül a lovaghübéreseket (feuda equestria, fief de chevalier, Ritterlehen) tulajdonosai teljesíthettek. A lovas katonaságot tehát a X. századtól fogva a *lovagrend* váltotta fel, a világi nemesség első osztálya, melybe a lovagok fiait is csak bizonyos szertartások után vették föl.

A *városi polgárság* Nagy Károly (Németországban főképp »Madarász« Henrik) ideje után kezdett fejlődni. A város rendszeren egy-egy fejedelmi vár tövében épült. A várgróf (Burggraf) parancsolt a várnépeknek (a Burgereknek, polgároknak), akik azonban külön polgármestert és városi tanácsot választottak. Szabadok voltak, de nemesi jogokat nem külön, hanem egész összeségükben, mint testület, élveztek. A városi élet Olaszországban fejlődött ki leginkább.

A *jobbágyok* vagy *parasztek* politikai jogok nélkül éltek földesuruk vagy annak tisztjei háza körül s művelték az uradalomnak számukra kihalított nagyobb felét. A termés őket illette, ennek fejében azonban földbérrel és robottal tartoztak a földesúrnak, akitől egyébként is függtek. Nagy Károly uralkodásának vége felé a saint-germaini apátság registruma világos képet nyújt egy-egy faluról s annak jobbágyságáról. Jellemző különben, hogy szabadtelken szolgál, szolgatelken szabad is lakhatott s így a viszonyok már is összekuszálódtak. A jobbágytelek apáról fiúra szállt. A szolga évenként fejadót fizetett urának, s pénzért kapott tőle házassági engedélyt, ha más uradalomból nősült (amivel azonban nem járt együtt a sokat vitatott jus primae noctis). Az örökös nélküli szolga nem hagyhatta másra földjét, mert azzal, a holt kéz jogánál fogva, a földesúr rendelkezett. A szolga csak ura megegyezésével szerződhetett vagy tehetett végrendeletet, s a szökött szolgát a szomszédos urak kölcsönösen kiszolgáltatták egymásnak. Az elköltözésnek a földesúr tudtával kellett történnie s az elhagyott földről a szolgának le kellett mondania. Jó pénzért vagy előismerés fejében az úr felszabadíthatta szolgáját. A szabad parasztek vagy jobbágyok tulajdonképpen a földesúr örökös bérlői vagy majorosai. A mostani bérlőknél helyzetök annyiban kedvezőbb, hogy a földesúr jog szerint nem vehette el a földjüket, nem követelhetett tőlük többet. A jobbágyok szabadon rendelkezhetek földjükről, eltestálhatták, földarabolhatták. Olasz- és Franciaországban a XII. században már csak szabad birtokot ismertek. A földbért pénzben fizették (mint füstpénzt, rovást azaz taillet stb.), vagy pedig természetben. Elősmerték a földesúr monopóliumait is ; hogy pl. csak az ő malmán őrölhettek, az ő sajtóján sajtolhattak stb., s mindezért vámot adtak neki. Az igazságszolgáltatás nem a közjogon, hanem a kiváltságon alapult. Pörös ügyekben maga a földesúr ítelt ; halállal, száműzetéssel, jószága elkobzásával büntethette a gyilkost, rablót, gyujtogatót stb., a kisebb bűnösöket többnyire csak birsággal sujtotta. Néhol a birságot árjegyzék szerint vetette ki. Átutazóban a földesúr szállást és ellátást követelhetett saját jogbágyaitól a maga és kísérete számára ; hitelbe vásárol-

hatott náluk stb. Még terheesebb volt a *robot*. A jobbágy fuvarral, hordással s mindenféle segítséggel tartozott urának. Őrt állott a várban, sáncot ásott, háborúba ment, közmunkát is végzett; ő csinálta az országutakat, a hidakat stb. A *gazdaság* élén rendszeren egy majoros vagy soltész állott, aki szabad paraszt vagy szolga is lehetett, mely tisztségben az apát rendszeren fia követte. Ha egy uradalomban több falu volt, képzetesebb felügyelőre vagy tiszttartóra bízták a felügyeletet. Ösmereteiktől, de lelkiösmeretöktől is függött egy-egy vidék anyagi fölvirágzása, a paraszt boldogsága. Egy XIII. századbéli francia jogász szerint az úr és jobbágya közt csak Isten a bíró. A szolgaság annál nagyobb lett, mentül inkább hódított a római jog, mely csupán az egyénre ügyelt, nem a társadalomra. Minden teher a jobbágyok nyakába szakadt, de remélhették s elég példáját látták, hogy hűség, vitézség, vagy egyéb érdem következtében nemesek, sőt nagyurak lehetnek.

A hűbériség senki elől sem zárta el az *emelkedés* útját. Azzal, hogy az állam mindenkit érdeme szerint akart jutalmazni: egészen új korszakot nyitott a művelődés történetében. A birtokosok megszerették a földet, amelyet művelniök kellett s vele együtt szerették meg a hazát, amelynek része az a föld. Tudták, hogy földjeik s így a maguk szabadsága a haza szabadságától függ; úgy oltalmazták tehát, mint a köztársaság idejében a római patriciusok. Más tekintetben is követték a római patriciusok erényeit. Később, a lovagkorban, a nemesiség egyúttal a szív nemességét, a vallásos, hazafias, családias, emberies erények összességét jelentette. Ha másképp nem ment, fegyverrel védelmezték kiváltságait mindenki, még a király ellen is. Azt hitték, a haza szabadságát védik s megmentik azt a királyok önkényes uralkodásától. Könnyen kifejlődhetett bennök a dac és a gőg; mert a grand seigneurök a maguk uradalmában valóságos kiskirályok voltak. Sok vidék köszönheti fölvirágzását ily nagy uraknak; de pusztulását is akárhány tulajdoníthatja nekik. A durva erkölcsök idejében a gazdag elnyomta, sarcolta, rabolta a szegényebbet vagy a gyöngébbet; az örökös rablások, verekedések, gyilkosságok korában a tudományok nem virágozhattak, az ipar, kereskedelem, sőt a földművelés sem fejlődhetett kellő módon. Az a vallásosság, mely nem csöndes áhitatot, imát és alamizsnát, hanem a maga védelmében piros vért is követel híveitől, az emberek szívében csak akkor verhetett gyökeret, mikor az egyházakban a nemesek már nem hűbéres vetélytársaikat, hanem valóban Isten szolgáit látták, kik csordultig töltötték keblöket vallásossággal. Rajongás, ábrándosság, kegyelet, részvét, érzelgősség, eszményiség, egymás kölcsönös tisztelete, hűség, bátorság, kitartás azok az elemek, amelyek tarka összevisszaságban teremtték meg a hűbériség legnemesebb osztályát, a lovagrendet s vele az új műveltséget.

Nagy Károly idejétől fogva *ezer esztendeig Európa államai a hűbériségen alapultak*. Ami szép vagy rossz van a történetökben, az mind összefügg a hűbériséggel. Csak hazánkban és Angliában nem; mert ezek az országok nem voltak feudális államok, amennyiben minden magánérdek a közhatalom alá volt rendelve.

VII. FEJEZET.

EGYHÁZ ÉS ÁLLAM.

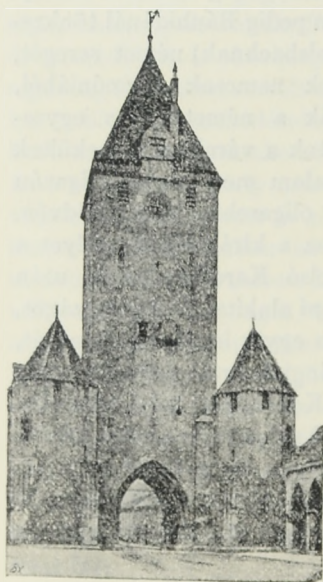
Gyermek
Lajos arcképe
(pecsét után.)

I. A német-római császárság első korszaka.

GYERMEK KIRÁLYT s oly hadvezért, ki erején felül mer, ád az Isten haragjában a nemzetnek, kit megver, — mondja a magyar költő. Egy ilyen gyermek király s egy ilyen hadvezér, pár esztendővel a német királyság alapítása után már romlással fenyegette Németországot. Arnulfot ugyanis hatesztendős fia, *Lajos* (900—911.) követte a trónon. A magyarok nem újították meg vele a szövetséget, hanem azonnal elfoglalták tőle Alsó-Pannóniát, 902-ben Szvatopluk fiaitól elvették Morvaország keleti részét (a Vág mellékét), 906-ban a tulajdonképpeni Morvaországot. 907. július 6-án pedig Bánhidánál tönkretették Luitpold bajor hercegnek (az első ismert Wittelsbachnak) német seregét, mellyel Pannóniát akarta visszavenni. A magyarok nemcsak Pannóniából, hanem Ausztriából (az Ostmarkból) is kiszorították a németeket s egyre-másra dúlták Dél-Németországot. A szabad parasztok a várakba menekültek előlük és az urak jobbágyságra lettek. A német társadalom most szakadt igazán kétfelé: nemességre és jobbágyságra. Ekként az oligarchia megerősödén, nagy hajlandóságot mutatott, hogy törzsekre szakítsa a királyságot, melyet a közveszedelem idején oly gyöngének talált. Az utolsó Karoling halála után mégis beérte annyival, hogy *választó nemzeti királysággá* alakítsa Németországot, melynek trónjára most (911. nov. 8.) az új oligarchia egyik legeszesebb tagját, *I. Konrád* frank herceget ültették. Azonban a lotharingiai, sváb, bajor és szász hercegek tudni sem akartak középponti hatalomról s Konrádnak belső háborúban kellett elfecsérelnie uralkodása egész idejét. *Henrik* szász herceg, akit később vadászszenvedélyéről *madarásznak* neveztek, egyszer olyan diadalt aratott rajta, hogy német dalok szerint az elesett frankok már el sem fértek a pokolban. De legalább megmutatta erejét s azért halálos ágyán Konrád őt ajánlotta a maga utódjául.

I. Henrik (919—936.) nem állt a történelmi fejlődés útjába. Tulajdonképpen *szövetséges birodalom*má alakította át Németországot, melynek hercegei az egyes

országokon Isten kegyelméből, teljes fejedelmi joggal uralkodtak. A királyt csak a külön szerződéseikben meghatározott módon fogadták el összetartó, középponti hatalmul. Bajorország még a védelem közösségét sem ösmerte el. A csehek és az olaszok ellen külön hadjáratot vezetett. Tűrnie is kellett önállása következeit. Henrik nem terjesztette ki reá a magyarokkal 924-ben kötött fegyverszünetet, a magyarok tehát szabadon pusztították, míg 926-ban külön nem szerződtek vele. A nyugalom rövid évei alatt Henrik egyremásra építtette a várakat, erősítette a városokat, községi és vásárjogok osztogatásával, szabadalmakkal odaédesgette a települőket, még a gonosztevőket is, akiket aggodalom nélkül fegyverzett föl. Valóban azt tartotta, hogy »a vár az a gyökér, mellyel az állam hatalma a földbe kapaszkodik«. A lovas magyarok ellen a vár a legjobb védelem volt; de Henriknek támadásra is kellett gondolnia. *Lovasságot* szervezett tehát, melyet *magyar módra* gyakorolt be. Erejét az önállóságra törekvő szlávokon próbálta ki. Azután 933-ban (talán Riadenál) a magyarokat verte meg. Fontosabb volt, hogy 934-ben Dánia öreg királyát, Gormot adófizetőjévé tette, s ezzel az Északi tenger partját is megnyitotta a németek előtt. *Németnek* tulajdonképpen most nevezték először a vezetése alatt álló egész népet.

244. ábra. Regensburg keleti várkapuja.

243. ábra. Német katona a X. század elején.

A néprajzi egység megteremthette volna a politikait is, ha Henrik fia és utóda, *I. Ottó* (936—73.) első sikerei után beéri a német földdel s *világuralomra* nem tör. Aacheni koronázó ünnepén hercegek szolgáltak neki az ebédnél s így vazallusainak vallották magukat. De egymásután fellázadtak, amint hatalmukat megnyirbálta s egyszerűen tisztviselőkné tekintette őket, akiket ő nevez ki. A fölkeléseknek és összeesküvéseknek egész sorozata támadt. A lotharingiai hercegek a polgárháborúban először a franciákat, utóbb a magyarokat hítták segítségül. Amaz még érthetőbb. A Rajna melléke volt Németország legműveltebb része. A francia határok közelében feküdván, a történelem 1806-ig igen sok példával bizonyítja, hogy válságos időkben inkább vonzódott Franciaországhoz mint magához a hazához, melynek nem volt sem politikai, sem földrajzi középpontja. A *franciákat*, ezúttal (942.) épp úgy vereség érte, mint később Augsburgnál (955. aug. 10.) a *magyarokat*, akiket szintén egy folyamnak, a Duná-

nak völgye vezetett ide. A magyarok mostantól fogva békét hagytak Németországnak, hová különben sem a foglalás, hanem csak a zsákmány reménye vezette őket.

Ottó biztosította hazáját nyugaton a franciák, délkeleten a magyarok ellen s azt a fejedelmek leverése után egységgé, a királyi hatalmat pedig korlátlaná tette. Az országgyűlést mellőzte, a főpapok kinevezését királyi jognak nyilvánította, őket a gyűrű és pásztorbot átnyújtásával iktatta méltóságukba s gazdag adományai következtében királyi háza szinte híveivé tette. A térítőknak egész csapatát küldte északra a dánokhoz, keletre a szlávokhoz. Csodálatos, hogy errefelé az államhatárokkal nem sokat törődött, hanem politikai feladatait délen, éppen ott kereste, hol az Alpok égnek meredő bércei intették maradásra. Pedig Nagy Károly roncsvallesei veresége óta a németek megtanulhatták volna a baszkok dalából, hogy Isten azért teremtett hegyeket, hogy az emberek ne menjenek keresztül rajtuk. Ottónak azonban a hegymői (ultramontanus) Itália kellett. II. Berengár olasz királyt kétszeresen megalázta. Először azzal, hogy a segítséget kérő Adelhaidot, Lothár özvegyét, ő maga vette el; másodszor azzal, hogy ennek következtében lombard királlyá koronáztatta magát s Berengárt adófizetésre szorította (951.). XII. János pápa (kinek fiatalkori élete a Johanna leánypápa meséjére adott alkalmat), tíz esztendő múlva, Ottót Berengár ellen újra behíttá s őt római császárrá koronázta (962. febr. 2.).

245. ábra. I. Ottó és felesége, Edith szobrai a magdeburgi székesegyházban.

Ez Nagy Károly *imperiumának helyreállítását* jelentette. A németek innen számítják történetük legdicsőségeesebb három (vagy inkább csak harmadfél) századát. Pedig ez a koronázás lett a németek és az olaszok romlásának, a két nemzet mérhetetlen gyűlöletének, háromszor háromszáz esztendős elkeseredett háborújának legfőbb oka. Király, aki légvárakat épített, maga alatt láthatta az Alpokat; gyalogjáró katonái azonban nem taposhatták simára a Duna és a Po között meredező havasokat. Azokon túl, Germánia felé, a klasszikus műveltségű rómaiak sem terjeszkedtek; legalább sohasem gondoltak komolyan a mai Németország területének megszállására, holott elég könnyen túltették magukat a föld- és néprajzi különbségeken. Nagy Károly birodalma mindamellett is képtelenségnek mutatkozott, hogy bár az Alpok gerince elválasztotta, a tenger

egymásra utalta Galliát és Itáliát. Német- és Olaszországot csak az alabárdok kampóival lehetett összekapcsolni. Itáliának nem voltak németjei, akik északi hódító testvéreiket segíthették volna; a langobardok ekkor már mint italianisimik a legtűzebben keltek az olasz nemzeti eszme, ha nem is éppen a nemzeti egység védelmére. XII. János II. Berengárral kibékült s a római nemzeti párt élére állott. Kitünt, hogy nem egyesítheti Közép-Olaszországot független egyházi állammá, mert a császár hűbéresküt, kormánytetteiről évi jelentést követel tőle, Rómában császári bizottságot szervez és pápának ezentúl csak azt ismeri el, akit a római nép a bizottság jelöltjei közül választ. A császár egyszerre sértette meg a nemzeti és az egyházi érzékenységet. A pápa a németek kiverésére a langobardokon és a görögökön kívül a pogány magyarokat és a mohammedán arabokat is fel akarta használni; az utóbbiakra maga a császár figyelmeztette, midőn nagylelkűen neki adta az arabok kezében levő Siciliát. A császár 964-ben egy zugzsinaton letétette XII. Jánost s a nép megkérdezése nélkül VIII. Leót, majd XIII. Jánost tette pápává. De most derült ki, mennyire igazsága volt már négyszáz esztendeje I. Pelagius pápának, hogy a pápaság eszméihez ragasz-

246. ábra. II. Ottó császár fogadja Germania, Francia, Gallia és Alamannia koronás nőalakjainak hódolatát. (A 983. évi trieri Registrum Gregorii nyomán.)

kodni kell, akármilyen a pápa. A ledér XII. Jánost a római nép ismételve visszafogadta s utódjává V. Benedeket választotta. Tudni sem akart róla, hogy lemondjon a pápa és patriciusok szabad választásának jogáról, mint ahogy azt VIII. Leó kívánta, holott imént a császár maga is csak a szabadon választott pápa megerősítése jogát tartotta fenn magának. — *A nemzeti pápák* mindent elkövettek, hogy megszabaduljanak a császárok gyámkodásától. A középkor nem tudta megoldani az egyház és állam viszonyának kérdését, amely 964 óta az egész birodalmat legjobban érdekelte. Aszerint fejlődött vagy hanyatlott, amint a császári vagy pápai felfogás kerekedett felül. Utóbb a reformáció maga is

csak a pápaságtól elszakadókra jelentett megoldást, nem a szent római császárságra, mely még erejének utolsó fellobbbanása pillanatában, II. József korában is, megkísérti a viszonyok rendezését ; sőt száz esztendő múlva örökösével, az új német császársággal is megösmerteti a »Kulturkampf« izgalmaival. Ottó császársága nemcsak az olasz nemzetet, hanem a római egyházat is ellenségévé tette foly-

247. ábra. III. Ottó császár. (A nürnbergi államkönyvtár bambergi Evangeliariumából.)

tonos beavatkozásaival. Ennek tulajdoníthatta, hogy kezdettől végig idegennek, barbárnak tekintették abban a városban, melynek nevét viselte. Ottó azonban örökössé akarta tenni a német királyok római császárságát azzal, hogy 967. karácsonyán fiát, II. Ottót, Szent Péter templomában császárrá koronáztatta. A görögök nem ismerték el a két Ottó imperiumát, melyet különben is képtelenségnek tartottak mindaddig, míg a németeknek hajóhaduk nincs a Földközi tengeren; hol ők és az arabok uralkodtak. Azonban a görögök Dél-Olaszországot csak úgy tarthatták meg, hogy Tzimiskes császár feleségül adta unokahugát,

Theophaniát, a 17 éves II. Ottónak, ki 972-ben nagy fénnel s abban a reményben koronáztatta meg az első németrómai császárnét, hogy Bizáncot előbb-utóbb birodalmához kapcsolhatja. Az új római császárság alapítóját Quedlinburgban 973. húsvétja táján orosz, cseh, lengyel, bolgár és magyar követek üdvözölték, hívei pedig nemsokára megsiratták a »nagy«-ot, ki már május 6-án elhunyt.

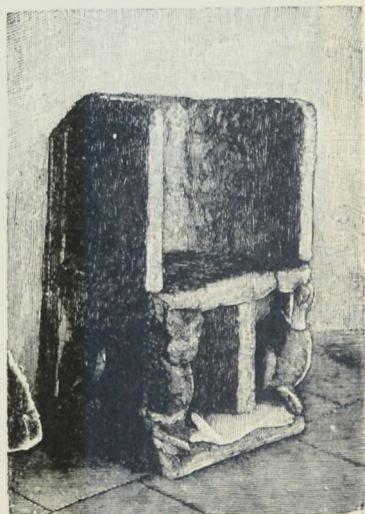

248. ábra. II. Henrik császár.

II. Ottó (973—83.) megvédte trónját II. Henrik, a »civakodó« bajor herceg ellen, s a Bajorországból kiszakított Karinthiát Ottó hercegnek, az osztrák határgrofságot pedig (melyet azonban csak 996-ban mondanak először Ostarrichinek) Melkig »Babenberg« Luitpoldnak adta (976.). Majd Lotharingia miatt II. Lothár francia királlyal keveredett háborúba (978.). A franciák meglepték őt Aachenben, megették ebédjét s palotája homlokán kelet felé fordították Nagy Károly érc sasát, amely idáig nyugatot, Franciaországot látszott fenyegetni. Ottó viszont Páris alá nyomult s midőn a város ellen hónapokon át nem boldogult, a Montmartren föllállított seregével — elénekeltette az »Alleluia te martyr« himnuszt, de a

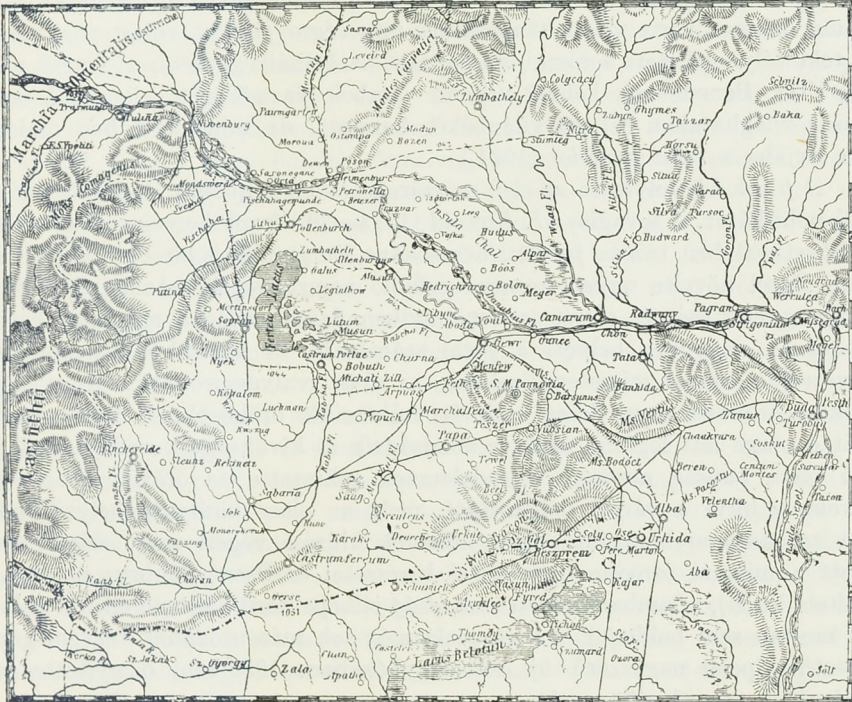
világnak ezen legnagyobb hangversenye után elvonult. Két esztendő múlva (980.) Lothár mégis átengedte neki Lotharingiát, mire Ottó azonnal megkezdte olaszországi hadjáratát az arabok és titkos szövetségeseik, a görögök ellen. Cotrone (a régi Kroton) közelében, Calonnenál győzött az arabokon, azonban pár nap múlva (982. júl. 13.) oly vereség érte, hogy alig menekülhetett meg. Az olasz és német arisztokrácia hű maradt hozzá és a veronai gyűlésen közös akarattal választotta királynak háromesztendő s fiacskáját, III. Ottót. Ellenben veresége hírére a dánok és a szlávok elszakadtak tőle s helyreállították a pogány vallást. A királyt ezek a hírek Rómában érték. Habozott, észak, vagy dél ellen menjen-e, nemzeti vagy világpolitikát kövessen-e; a láz azonban kioltotta ifjú életét (983. dec. 7.). Nagyon tanulságos tény, hogy ő az egyetlen németrómai császár, aki Rómában van eltemetve.

Halála hírére az urak és a főpapok egy része Civakodó Henriket kiszabadította fogságából, sőt királynak is kikiáltotta. Mint legközelebbi rokon, Henrik csak gyámja akart lenni a hatalmába kerített gyermekkirálynak, azonban a Willigis mainzi érsek körül sorakozó frank és szász urak fenyegetésére kiadta őt anyjának és nagynanyjának (984. jún. 29.), mire csakhamar visszakapta Bajorországot,

249. ábra. II. Henrik császár trónja.

sőt utóbb Karinthiát is. Adelhaid Olaszország kormányát vette át, Theophania pedig 991-ben történt haláláig a gyermek mellett maradt Németországban. Ottót Willigis érsek és Bernward püspök rajongó, Gerbert rheimsi érsek pedig gondolkodó kereszténnyé s igaz rómaivá akarta nevelni. Az ifjú 996. május 21-én Rómában császárrá koronáztatta magát. Második útjában (998.) lefejeztette a római köztársaság helyreállításáról álmódózó *Crescentiust*. Mint Caesar Imperator Augustus, még a birodalom pecsétjére is bevésztette jel-

250. ábra. III. Henrik magyarországi hadjáratainak térképe. (Hormayr és Ortway után.)

szavát: Renovatio imperii (a császárság megújítása) és császári palotát építtetett az Aventinuson. Atyja római sírját valóban igazi világbirodalom közép-pontjává akarta tenni s ennél és Nagy Károly aacheni sírjánál imádkozva készült nagyszerű terveihez.

A németeknek semmi esetre sem tetszhetett az a császár, aki francia pápája, II. Szilveszter segítségével Németországot tartományi szerepre akarta kárhozthatni. Viszont Rómának még a világuralom sem kellett egy német kezéből. 1001. februárius 16-án a pápával együtt kikergette a császárt, ki újabb hadikészülődései közt egy esztendő múlva (1002. januárius 23.) Róma mellett a paternoí várban II. Szilveszter karjai közt fejezte be fiatal életét. Koporsójának a német vitézek karddal nyitottak utat az Apennineken és az Alpokon keresztül, hogy a *világpolgárt* Aachenben hazai földbe temessék. Mesterének és barátjának,

Szilveszternek, aki csakhamar (1003. május 12.) követte, kilenc század mulva Rómában a magyarok állítottak emléktáblát, hogy hálások legyenek a tudós pápa iránt, aki koronát küldött Szent István királynak. Ebbe a két sírba van eltemetve a pápai tekintélyre támaszkodó császári birodalom eszméje.

Olaszország olasz akart maradni s Arduin ivreai örgrófot koronázta királlyá. Bajorország alkalmasint elszakad a birodalomtól, ha *II. Henrik* (1002—24.) néven nem az ő hercegek lesz a király. Lengyelország valóban elszakadt, midőn (1003.) *Boleszláv Chrobry* herceg királysággá alakította át. A császári trón tizenkét éven át, Henrik római koronáztatásáig (1014.) üresen állt. Itália utolsó királya, Arduin, kétszer verte vissza támadásait, míg végre (1015.) kolostorba vonult. Mi tekintélye lehetett a római császárnak, ha Itáliát egy nemzeti érzésű pápának, VIII. Benedeknek kellett védenie arabok és görögök ellen? A szent császár világhatalom helyett világbékét keresett, de mindakettőben csalódva vitte sírjába a *szász családot* (1024.)

A *frank ház* folytatta az első császárok sokfelé kapkodó, de így is világra szóló politikáját. A lovagias *II. Konrád* (1024—39.) frank herceg szabad választás következtében trónra jutván, nemsokára Burgundot is birodalmába olvasztotta. Ezzel növelte ugyan a németgyűlölő nemzetiségek számát, de Németország egyetértését és erejét is, amennyiben fiainak adta a megürült hercegségeket. A nagyurak helyett a jóval számosabb és hálásabb kisnemeseeknek kedvezett, a német ministerialisoknak, az olasz valvassoroknak. Hogy segítőkkel örökössé tegye háza uralmát, hűbéreiket örökösöknek nyilvánította; tehát ő maga lett legfőbb uruk, szabadságaik és kiváltságaik védője. A jogait féltő olasz papság nemzeti veszedelemnek tekintette az örökös királyságot. Fölkelésre bírta a városi polgárságot, mely az olasz királyság helyreállítását, saját szabadságai biztosítása és a németek kiűzése végett most először sorakozott a milanoi *caroccio* (egy óriási kereszttel és Szent Ambrus zászlajával ékesített kocs), a lombard *városi szabadság* jelképe körül. Milano ellen a császár már mostan sem boldogult s a *caroccio* még sok más utódának tervein gázolt keresztül. Speier nagyszerű új székesegyházában, 1039-ben, ő nyitotta meg a császárok temetkezése sorát.

III. Henrik (1039—56.) azonnal szakított atyja egyházpolitikájával. Kibékült az olasz papsággal s a kereszténység és a németiség érdekeit inkább keleten kereste. A lengyel parasztok fölkeltek az akkor alakult nemesség (a *slyachta*), a német befolyás és a kereszténység ellen. *Bretisláv* cseh herceg, akit segítségül hívtak, ezt kedvező alkalomnak találta a német fennhatóság lerázására és a *cseh-lengyel birodalom* megalapítására. III. Henriket, aki emiatt Csehországra tört, Péter magyar király segítségével először (1041.) kiverte, másodszor azonban, amidőn Péternek a fölkelő magyarok elől menekülnie kellett, Prágában meghódolt Henriknek. Sléziáról lemondván, Regensburgban birodalmi hűbérül fogadta vissza Cseh- és Morvaországot. Kázmér király szintén mint német hűbéres tért vissza Lengyelországba, hol a pogányság ereje végképpen megtört. Péter magyar király is Henriktől kért segítséget a fölkelők ellen, kik elűzték és Aba Sámuelet nemzeti királynak választották. Henrik 1042-ben csakugyan a Garamig pusztított s a Lajtat és a Morvát tette a két ország hatá-

rává, az odáig kiterjesztett Ausztriát a német birodalom legkeletibb bástyájává (1043.). Péter híveinek sürgetésére másodszor is bejött, Aba Sámuel Ménfőnél megverte (1044. júl. 5.) s Pétert visszaültette trónjára. Azt hitte: azzal, hogy a bajor jogot most már a magyaroknak is megadta, a másfélszázad óta egymással küzdő két nemzetet, a németet és magyart, kiengesztelte. Tíz hónap múlva az udvari párt hívására megint bejött s Magyarországot nagy ünnepségek közt birodalmi hűbérnek nyilvánította (1045. május 26.). Erre a nemzeti párt Endre herceget kiáltotta ki királynak, Pétert elfogatta és szemeit kiszúratta, a németeket, keresztényeket üldözte. Csak félesztendő múlva nyugodott bele, hogy Endre mint független magyar keresztény király Szent István alkotmánya alapján uralkodjék tovább. Henriket akkor az olaszországi események kötötték le. Megszüntetvén azt a botrányt, hogy az egyháznak egyszerre három pápája legyen, 1046. karácsonyán római császárrá koronáztatta magát. A nép római patriciussá tette s ezzel önként elismerte, hogy a pápaválasztásnál az első, irányadó szavazat őt illeti. A pápaság tekintélye annyira hanyatlott, hogy a szentéletű német IX. Leó csak rábeszélésre fogadta el a legfőbb egyházi méltóságot. De oldala mellett állott már *Hildebrand* barát, aki gyökeres reformokkal akarta felvirágoztatni az egyházi életet s újra irányadó hatalommá tenni a pápaságot. Henrik Magyarország újabb leigázása végett 1050-ben megkezdte a háborút. A második sikertelen hadjárat idején maga a pápa is megjelent Pozsony alatt, hogy hódolatra bírja a magyarokat; ezek azonban Béla herceg vezetése alatt dicsőségesen kiküzdtek függetlenségüket. A kalábriai normánok, kik Civitellánál megverték és elfogták a pápát (1053. jún. 18.), Dél-Olaszországot hűbérül ajánlották neki, hogy a császár fenhatóságának látszatától is szabaduljanak. Leó mindamellett mint császárjának híve s a normánok foglya halt meg (1054. április 19.) s Henrik II. Viktor személyében még egy pápát adhatott a kereszténységnek. II. Viktor, mint német hazafi, a német birodalom erejében kereste a pápaság politikai biztosítékait. A császárral szövetkezve, alkalmasint megteremtette volna a kettős világhatalomnak odáig hiában keresett alakját; azonban egymásután gyorsan elhaltak: a császár 1056. okt. 5-én, a pápa 1057. júl. 28-án.

A németek világhatalmát ennél nagyobb veszteség talán sohasem érte. Trónjukra most egy hatesztendő fiú került, IV. Henrik (1056—1106.). Mire felnőtt, a büszke császár egy ács fiával, VII. Gergely pápával, volt kénytelen megmérkőzni, hogy kitünjék, a két hatalom közül melyik a keresztény Európa vezetője: a császárság-e, vagy a pápaság?

II. A keresztény szellem terjedése.

Péter apostol halálától VII. Gergely pápa megválasztásáig (1073.), valamivel több mint ezer esztendő alatt, 159 pápa kormányozta az egyházat s közülök 73 a szentek sorában foglal helyet. Nekik és más szentéletű férfiak buzgóságának lehet köszönni, hogy a kereszténység az ösmert világ minden részébe elhatolt. Nyugat-Európát annyira meghódította, hogy ott a pogányság kísérletei a XI. századdal csaknem teljesen megszűntek. A honfoglaló királyokat és vezéreket

mindenütt hittérítő papok és szerzetesek követték, kik az ellenséges pogányok közt ezer veszedelemmel szálltak szembe.

Thebaisi Szent Pál († 360.) óta egyesek, mint *remeték*, kietlen pusztaságokban, rengetegekben, barlangokban elvonulva, csöndesen túrtek, szenvedtek, imádkoztak. Egyes túlzók, ahogy Szent Jeromos már 385-i szentföldi útjában leírja, »a szentek sírjai előtt farkasok módjára üvöltöttek, mint kutyák vonítottak, mint oroszánok ordítottak, mint kígyók sziszegtek, mint ökrök bögtek«. »Némelyek úgy hajoltak hátra, hogy fejük a földet érte; az asszonyok pedig lábuknál fogva felakasztották magukat, úgy hogy ruháik arcukra borultak.« A középkor valóban a rajongók és szentek klasszikus kora s a határvonalat nem lehet mindenütt megvonni. Az *aszkézis* nemcsak a görög pithagoreusok és stoikusok, nemcsak a buddhisták, hanem a középkori keresztények korában is körülbelül ugyanazt jelentette: lenyűgözni a testet, szabaddá tenni a lelket, hogy földiekről megfeledkezve, egyenesen Istenhez emelkedjék. Ez a szellem a X—XI. században újult erővel támadt fel. Magyarország első remetéje, szent *Zoerard* (András) negyven dióval húzta ki a negyvennapos böjtöt; mindenféle kinzószerek alkalmazásával tartotta magát ébren, hogy szüntelenül imádkozhassék, elmélkedhessék. Testét rézlánccal sanyargatta, melyet azután ereklýeként akart megszerezni Géza király, a pogány magyarok utolsó fölkelése leverőjének a fia. Az ereklýek tisztelete szinte a végletekig fokozódott. Szent *Romualdot* († 1027.), a kamaldoli szerzet alapítóját, saját társai állítólag agyon akarták verni, mivel Magyarországra készült és nem akarták, hogy szent teste mint ereklýe másokhoz kerüljön. De hiszen a nők nyolcadfél század múlva is ereklýeket szednek a Párisba menő 84 éves Voltaire bundájából s a világi ereklýek tisztelete, ha más módon is, a XX. század elején aligha nem nagyobb, mint a X-nek kezdetén. Az első remete Szent Pál holttestét a magyarok 1381-ben nagy fénnel hozatták Budára, de sohasem voltak barátjai a világgyűlölő remeték, a középkori Diogenesek terméketlen életének.

Kezdetől fogva többre becsülték a *szerzeteseket*, kik éppen arra szánták el magukat, hogy a hódítók és hódoltak közé egyaránt megvigyék Krisztus hitét; begyógyítsák azokat a sebeket, amiket régi művelt népeken barbárok ejtettek, s ugyanazon keresztény hitben és műveltségben egyesítsék mindnyájokat. Egyik kezökben a kereszttel és a bibliával, másikban a mesterségekhez és a földműveléshez szükséges szerszámokkal mentek közéjük. Nemcsak himni, de dolgozni is tanították őket. »Ora et labora: imádkozzál és dolgozzál«, mondta nursiai *Szent Benedek* († 543), a róla nevezett rend és (528) a *monte cassinói* kolostor alapítója. Csalánból, tüskéből vetett ágán mezítelenül hánykolódva gondolta ki azokat az alapszabályokat, melyeket a benedekrendiek s más szerzetesek is szívesen követtek. Szent *Chrodegang* metzi püspök 760-ban ezek nyomán alkotta meg a kanonokok reguláját, a szerzetes és jórészt a világi papság törvénykönyvét, mely eszes és fegyelmezett egyházi arisztokráciát teremtett. A szerzetesek szegénységet, tisztaságot, főbbjeik iránt engedelmességet fogadva, szent életökkel, nagy munkásságukkal és — ha kellett — vértanúhalálukkal új meg új híveket nyertek a keresztény egyháznak, — új meg új barátokat a mesterségeknek, a művészeteknek, az irodalomnak és a földműve-

lésnek, iskoláikkal a hasznos tudnivalóknak, kórházaikkal az emberiségnek. Montalambert szerint a középkor ereje azon a harmónián nyugodott, melyet a szerzetesek imája hozott létre Isten és a világ között. Szent Benedek szelid tekintetére lehull a rablánc, melyet a gögös úr rakott a parasztra; Ermenfried barát, II. Chlotar frank király kedves embere, kezét csókol a dolgozó parasztnak, a kivel a szerzetesek eleinte egy sorban szántanak, vetnek, aratnak. Nagy munkájokhoz a fejedelmek egy része is társul szegődik s az egyház a szegény

251. ábra. Szent Kyrillos és Methodios Krisztus előtt térdelnek Szent Mihály és Gábor főangyalokkal és Szent Andrással, Szent Kelemennel. (IX. századbeli freskó a római St. Clemente-ben.)

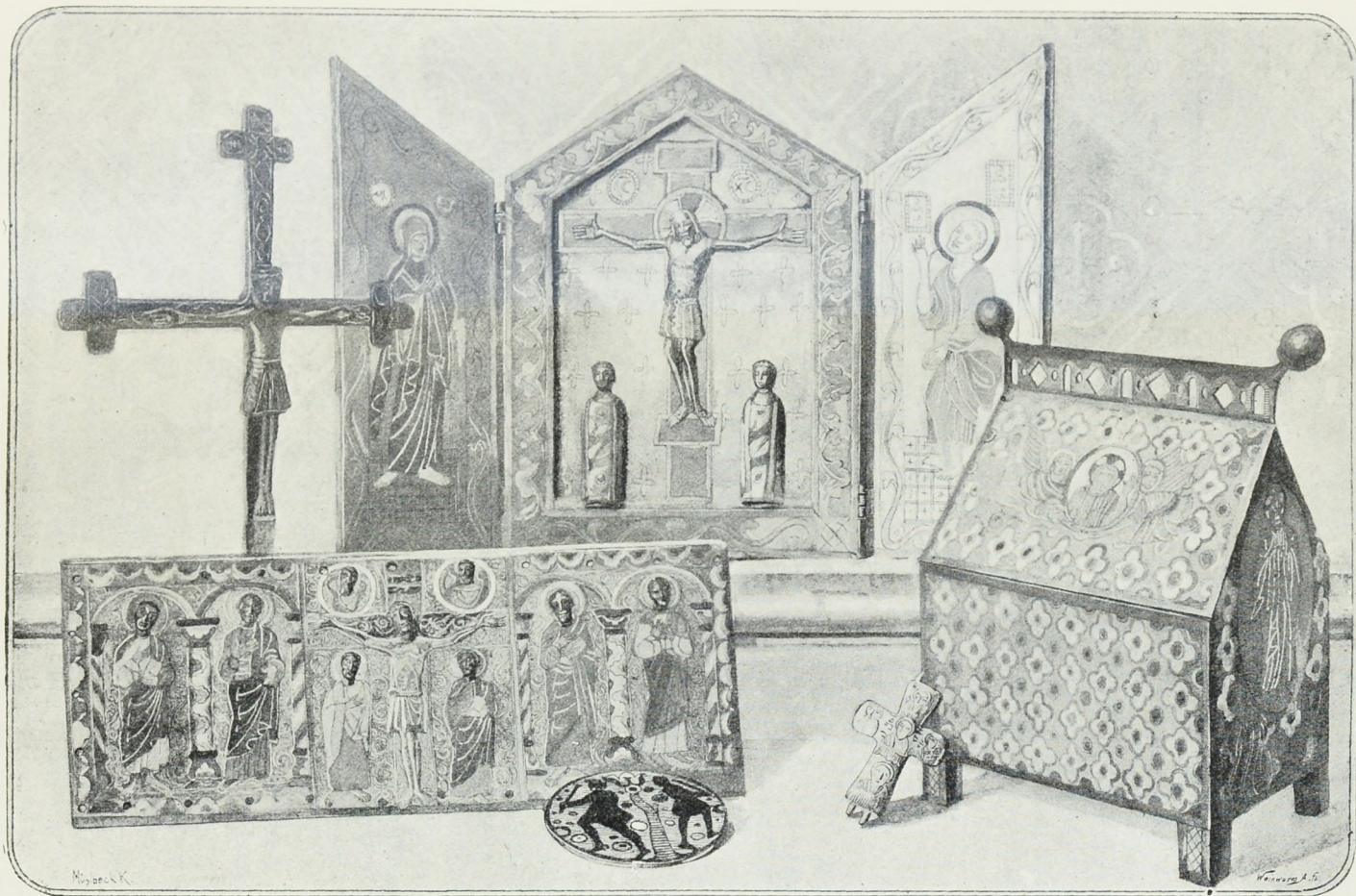
mezitlábás barátot és az aranykoronás királyt, a nép jótevőit, hitők apostolait mint szenteket tisztelte.

Róma bukásától az első ezredév betöltéig így lett Irland apostola Succat († 464.), kit talán mint patriciust neveztek *Szent Patriknak*. A frankok apostola *Szent Remigius* lett, a skótoké *Szent Columba*, az angoloké *Szent Ágoston*, az első canterburyi érsek, a svájciaké *Szent Gallus*, a belgáké *Szent Amandus*, a bajoroké *Szent Rupertus* (Róbert), a salzburgi püspökség alapítója, a frizeké *Szent Adalbert*, a németeké *Szent Bonifácus*, az első mainzi érsek, az észak-németeké, dánoké és svédoké *Szent Ansgar*, az első hamburgi püspök, a bolgárké, morváké és cseheké *Szent Kirillos* és testvére, *Methodios*, Morvaország és Pannónia első püspöke, a magyaroké és poroszoké *Szent Adalbert* (Libicenszki Vojtzek). A püspökökkel, papokkal, szerzetesekkel együtt illeti a hála és tisztelet a királyokat. Kortársak voltak *Nagy Kanut* (Knud) dán, *Szent Vladimir* orosz, *Szent Olaf* norvég, *Szent István* magyar uralkodók: nemzetök bölcsői

és hittérítői. Az oroszok 1888. július 27-én ülték meg annak a kilencszázadik évfordulóját, hogy Vladimir, Cherson bevétele után, fogadalmához képpent, fölvette a kereszténységet. Kijevnél több száz alattvalójával együtt begázolt a Dnyeperbe. A bizánci papok megkeresztelték őket, s az oroszok Jordánjába dobhták Perunnak, a régi istennek bálványképét. Róma és Bizánc közt akkor még csak ellentét volt, nem szakadás; az oroszokkal hetven millióra emelkedett a világ összes katolikusainak száma. És kilencszáz esztendő múlva egy katolikus főpap (a horvát Strossmayer püspök) úgy találta, hogy »Szent Vladimir öröksége: a szent (de most már görögkeleti) hit a feltámadás és élet, fény és dicsőség a nagy orosz népre«.

A megtért népek, ha félig-meddig nomádok voltak is, fényes templomokat emeltek, s azokat képekkel, szobrokkal díszítették. A művészetek tehát a kereszténységgel együtt jutottak el a barbárok közé. Hogy az egyház milyen barátja volt a művészeteknek, éppen a képírtók (ikonoklaszták) ellen százhusz esztendeig folytatott küzdelem mutatja. Ez a küzdelem az egyház győzelmével végződött. *Theodora* görög császárné 842 februárius 19-én a zsinat határozata alapján nagy fénnel vitette vissza a képeket és szobrokat Bizánc templomaiba, aminek emlékét, az orthodoxia ünnepét, a keleti egyházban most is évenként megülik. A képírás azután jobban terjedt, igazi művészetté azonban nem emelkedett. A kúpos templomok mozaikjai inkább csak az épület díszítésére szolgáltak; s úgy bennük, mint a fára festett képekben az aranyos hátsótér egyszer-mindenkorra kizárta a természetességet.

A középkor művészete a templomok építésében volt a legnagyobb. Az építészetnek eme remekeiben (melyekről később szólunk) mindenütt egyforma volt az istentisztelet, a nyelv, az énekek nagy része. A magyar zarándok Rómában és akármely más egyházban jóformán otthon érezhette magát. Mindez a különböző népekben bizonyos *testvéries érzést* keltett és nagyon sokkal járult a *keresztény közszellem* megeremtéséhez. A magyarok, dánok, oroszok, norvégek éppen akkor lettek keresztények, amikor betelt Krisztus születésének első millenniuma. 1000-ben április 26-án Európa igen sok részében heves földrengést éreztek s nem egy pap juttatta hiveinek eszébe Szent János jelenéseinek könyvéből (XX. 7.), hogy »mikor eltelnek az ezer esztendőök, a sátán eloldataik az ő fogságából; és kimegyen, hogy elcsalja a Földnek négy szegletin lakozó népeket, Gógot és Magógot, hogy egybegyűjtse azokat viadalra, kiknek számok mint a tenger főve nye...« Isten félelme nyilvánkozott ebben a *chiliazmus*ban s ha most nem is teljesedett be a jóslat, akadtak, kik Krisztus feltámadásától és az egyház alapításától számították az ezer esztendőt. VII. Gergely kortársai az arabokban és a szeldsukokban, a Szentföld bitorlóiban, látták Gog és Magog fiait, kiket a mennyből leszálló tűz, a hitőkért aggódó keresztények haragja fog megemészteni. Ha nem is maga a chiliazmus, az ezredéves kereszténység megerősödése meghozta a *közszellemet*, amelyet a világ Róma bukása óta nem ösmert. Újjá a pápák teremtettkék, a népvándorlás hullámzó tengerének lecsillapítóí, Tritonjai. Az egymás mellett nagynehezen elhelyezkedő nemzeteket ők vezették be a kereszténység nagy társadalmába hazánkat éppen az ezredik évben. Akkor *II. Szilveszter* volt a pápa, ez a felvilágosult férfiú, aki részben arab könyvekből

Az Athenaeum F.-i. nyomása.

BIZÁNCI EGYHÁZI RÉGISÉGEK.

XI–XIII. századbeli rézfeszület, háromszárnyú szentkép, ereklyetartó szekrény, zománcos lemezek, mellkereszt a magyar nemzeti múzeumban.

tanult mennyiség- és vegytant, természettudományt és bölcsészetet. Mondaköréből van valami a német Faustéban és a magyar Hatvaniéban. Hatása titka éppen abban áll, hogy nem tudós könyvek, hanem népmesék foglalkoztak vele. Ez a pápa az első talán, aki nemcsak a keresztény, hanem a nem-keresztény népek gondolkodását, életét is ösmerte. Nem gátolta, hogy — amennyiben ez a hittel nem ellenkezik — saját hívei is tanuljanak tőlük, megösmérkedjenek velük. Viszont ő volt az első, ki, még nem is mint pápa, arra buzdította őket, hogy *ne hagyják kezökben a Szentföldet* és buzgón zárandokoljanak oda, Jézus sírjához. Szent István már valóban remekművű templomot építtetett Konstantinápolyban s mellé szállót a Szentföldre zárandokoló magyaroknak; Jeruzsálemben pedig kolostort, sőt apácaklastromot is. Ravennában, Rómában szintén gondoskodott a magyar búcsúszok ellátásáról. A keresztény világ tehát nyitva állt a magyar népnek, de Magyarország is megnyílt a keresztény zárandokok előtt. Még föl-föllobban a pogányság lángja, amikor már bátorságosan utaznak rajta keresztül Konstantinápolyba, Jeruzsálembe. Konrád úrnak, a pápa parancsára, megvasazva addig kell búcsút járnia, míg láncai önként le nem szakadoznak. Jeruzsálem és Compostella után Székesfejérvárt is útbaejtette; s ott, Szent Imre koporsójánál, végre teljesült kívánsága. A hívők mindenünnen Rómába zárandokoltak. A pápától várták koronájukat a királyok, feloldoztatásukat a bűnösök. Ha arra ítélték, nagyurak, sőt fejedelmek is mezitláb vezekeltek papjaik előtt azokban a fényes templomokban, amelyeket ők maguk építettek. Sőt a püspökök ítélete előtt is meghajoltak. Nagy Theodosius már az ókor végén elszenvetde azt a büntetést, amit a thesszalonikai mészárlásért *Szent Ambrus* milanoi püspök rótt ki reá. A középkor derekán Szent István veje, a kemény Aba Sámuel király, szóttanul túrta *Szent Gellért* csanádi püspök dorgáló beszédét s az ünnepi korona megtagadását. »Oh hazug század! — írja a *Deliberatio* szerzője, valószínűleg a csanádi szent — oh esztelen világ! Jobban dicsérik a férgek utálatos eledelét (a királyt), mint azt, aki által a királyok uralkodnak és igazságot szolgáltatnak.« A Szent Imréhez intézett intelmek szerzője (talán éppen ő) Szent István nevében viszont azt tanította, hogy »Isten a főpapokat rendelte az emberi nemzetnek őrizőkül . . . Nélkülök fel nem állanak sem a királyok, sem az országok . . . Isten külön rekesztvén őket a világtól, a maga nevének szentségében tette részesekké és megtiltotta, hogy az emberek megfeddjék őket«. Ez az elv, mely a magyar törvénykönyv legelső dekrétumában állami elismerést nyert, a XI. században Európaszerte csak úgy erősödhetett meg, hogy hitelre talált a *Deliberatio* szerzőjének a királyokról hirdetett felfogása. Innen van, hogy a XI. századtól fogva az európai államoknak maguknak is mind több alkalmuk nyílt megismerkedni az interdiktum és az exkommunikáció (régi egyházi büntetések) erejével. Amaz valamely egyént vagy egyházat, esetleg egész várost, tartományt vagy országot eltiltott a templomok látogatásától s a szentségek fölvételétől; vagyis felfüggesztette az egyházhoz tartozása jogait mindaddig, míg az egyházzal ki nem békült. Emmez (legerősebb alakjában az egyházi átok, anathéma) kizárta az egyént vagy az országot az egyházból, a hívek közösségéből, s hasonló büntetés terhe alatt tiltotta a velük való érintkezést. Az exkommunikáció tehát az egyénnek polgári, az államnak

pedig nemzetközi helyzetét is megrendítette; azért a legnagyobb megalázkodások árán is mindegyik szabadulni akart tőle. A királyt a hitért rajongó nép rendesen maga kényszerítette engedelmességre. A magyar népet, Péter elűzése miatt, IX. Benedek pápa már a keresztény királyság fennállásának 43. esztendejében kiközösítette. Az Árpádok idejében (1279-ig) hatszor ismétlődött az átok vagy a vele való fenyegetés, de csak egyszer kérte azt a király maga (II. Endre) a fölkelők ellen. Olasz-, Francia- és Németország közelebből érintkezvén a pápasággal, még többször volt kitéve ennek a legerősebb egyházi büntetésnek, mely gyorsan és gyökeresen akarta megoldani a legbonyolultabb egyházpolitikai kérdéseket. Egyébiránt az exkommunikáció nem egyszer szolgálta fegyverül a királyok zsarnoksága ellen is, mert fölmentette az alattvalókat a hűség esküje alól; ami a királynak trónjába kerülhetett.

Némely állami vagy társadalmi feladatot abban az időben csakis az egyház beavatkozásával lehetett megoldani. Például — amennyire oklevelesen kimutatható — először, 989. június elsején, az aquitaniai zsinat szabott egyházi büntetéseket a templomok, a jobbágyság, szegényemberek, fegyvertelen papok fosztogatói ellen. Ugyancsak Aquitaniában, az 1000. jan. 13-i zsinaton, az egyház és az állam már együttesen intézkedtek az *ököl joga* ellen, melynél fogva az erős sokszor büntetlenül nyomta el a gyöngét, mert a világi bírának nem volt tekintélyök. Divatba jött, hogy a magánosok háborúit, helyesebben rablókalandjait, *vidéki* békeszövetségek alakításával gátolják meg. Már a limogesi zsinat (1031. nov. 18.) az egyház legszigorúbb büntetéseivel, Nagy Kanut angol király ellenben a winchesteri gyűlésen (1032. karácsonyán) az állam tekintélyével akarta biztosítani az *Isten békéjét* (*Pax Dei*). Gellért, a szabadelvű cambrayi püspök, szintén az állami bíraskodás híve, megjósolta, hogy az örökös béke valósíthatatlan és csak az esküszegők számát szaporítja. Azért Odilo clugnyí apát az Isten békéje helyett már 1041-ben *Isten fegyverszünetét* (*Treuva* vagy *Treuga Dei*, *Trêve de Dieu*) javasolta. Ezt Dél-Franciaország zsinatai még azon évben elfogadván, az egyház a legszigorúbb büntetésekkel fenyegette mindazokat, akik a Megváltó halála és feltámadása emlékének szentelt napokon (csütörtök estétől hétfő reggelig) fegyveresen és önkényesen akarnának maguknak igazságot szerezni. A franciák példájára az európai államok rendre elfogadták s az 1095. évi clermonti zsinat általánossá tette ezt az intézkedést. Mindenesetre emelte a világi bíróságok tekintélyét, midőn évenként 120 napra korlátozta az ököljog gyakorlatát.

III. Az állam és az egyház.

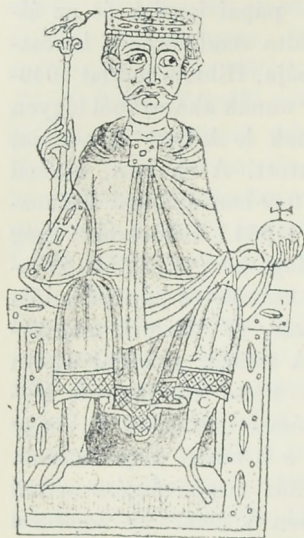
Gergely pápa (Hildebrand) fiatalabb korában az egyházban is a császár uralkodott; ő választotta a pápát, aki akaratlan eszköze lett. Ezzel az iránynyal szállt szembe Hildebrand, egy saonai ács fia, aki IX. Leó felszólítására 29 éves korában 1049-ben odahagyta a francia *clunyi* bencés-kolostort, hogy az itt magába szítt szellemmel frissítse föl az egyházi életet. Levelezéseiben, kivált a nem utolsó betűig hiteles Dictatus papae-ban, nemcsak az egyházzal, de a világi hatalommal szemben is elvül állította fel a pápa korlátlan uralmát. Csak a pápát illeti meg a főhatalom; ő nevezi ki és teszi le a püspököket. Ő állít

föl új egyházmegyéket s rendezi a régieket. Engedelme nélkül egyetemes zsinat nem tartható (amint 869 óta nem is tartottak) s ez sem büntetheti azt, ki a pápához felebbez. A római egyház csalhatatlan. A pápának a császár letételére is joga van. Mindezt a kánoni jog, zsinati határozatok, pápai levelek és az áldekretáliák alapján állította, de tulajdonképpen ő foglalta rendszerbe a keresztény teokrácia fő tételeit. Amint IX. Leó, a császár pápája, Hildebranddal 1049-ben bevonult Rómába, azonnal összehívta a népet, hogy annak akaratából legyen pápa. A sutri zsinaton, negyedéve, VI. Gergely pápának le kellett mondanía, mert méltóságához megvesztegetés, *simonia* útján jutott. A rheimsi, mainzi és több zsinat hasonló botrányok elkerülése végett 1049-ben azonnal kárhóztatta a simoniákus püspököket. IX. Leó halálakor (1054.) Hildebrand még nem látta elérkezettnek a *szabad pápaválasztás* idejét. Maga kért papát III. Henrikől, aki a német II. Viktort nevezte ki. Azonban a császár és pápája halála után a római nép már a koronázatlan gyermek császár, IV. Henrik megkérdezése nélkül választotta meg pápának IX. Istvánt. A császár gyámjai ugyan az ő halála (1058.) után II. Miklóst emelték Szent Péter trónjára, de Hildebrand az 1059-i római zsinaton éppen ezzel a Miklóssal mondatta ki, hogy *pápa ezentúl az lesz, akít a bíbornokok testülete választ s a római nép elősmer.* II. Sándor 1061-ben már ezen az alapon, a császárjelölt megkérdezése nélkül lett pápa. Cadalus parmai püspököt, kit vele szemben a német és lombard püspökök egy része választott meg, a normánok segítségével kiverte Rómából, mire a németek is elősmerték. Ekkor írta Damianus bíbornok, a reformpárt egyik vezére, győztes barátjának, Hildebrandnak :

»Tisztelem a pápát; téged leborulva imádlak,
Mert úrrá teszed őt s istene vagy te neki«.

Maga Hildebrand 1073-ban a *nép akaratából* lett pápa s mostantól fogva VII. Gergelynek nevezte magát. Azonnal kijelentette, hogy, a húsz év előtti határozathoz képest, a pápát ezentúl megint a bíbornokok konklavéja válassza. A püspökök választását újból a kanonokok káptalanára bízta, de eltiltotta, hogy a püspököt a fejedelem iktassa be, mert *egy papi méltóság sem állhat világi hatalom alatt.* Az investitúránál is jobban tiltotta a szimóniát, a főpapi kinevezések pénzen való vásárlását. Papjait, az egyház régi akaratához képpent, coelibatusra, mennyei életre kötelezte ; mert mint családós emberek a világiak kegyeit kereshetnék, holott egyedül Istennek és szent hivatásuknak kell élniök. »Az egyház — Gergely szerint — nem szabadulhat meg a világiak szolgaságától, ha a papság meg nem szabadul a házasságtól.« Olyan eszme, amelyet már Szent Pál hirdetett, s melynek értelmében a hispaniai elvirai zsinat már 305-ben tiltotta az egyháziak házasságát. Az egyház az 1012. évi paviai zsinat óta mind határozottabban sürgette a coelibatus helyreállítását. Maga a nép hol mellette, hol ellene foglalt állást. Milanoban egyesek már ennek a századnak közepén fölizgatták a népet a házaspapok elűzésére s a csöcselék 1066-ban magában a templomban verte félholtra Guido érseket. Passauban a rendelet végrehajtását sürgető Altmann püspököt papjai majdnem széttépték (1074.). A párisi zsinat ugyanakkor ebben az ügyben megtagadta az engedelmességet ; a magyar (sza-

bolesi) zsinat pedig még 1092-ben is törvényesnek ösmerte el a papok *első* házasságát, melyet »a Szentlélek fűzött egybe«. Csak 1112-ben fogadta el a papok nőtlenségének elvét, mely, igen sok család boldogságának árán, pár évtized múlva mindenütt győzelmet aratott a katolikus világban.

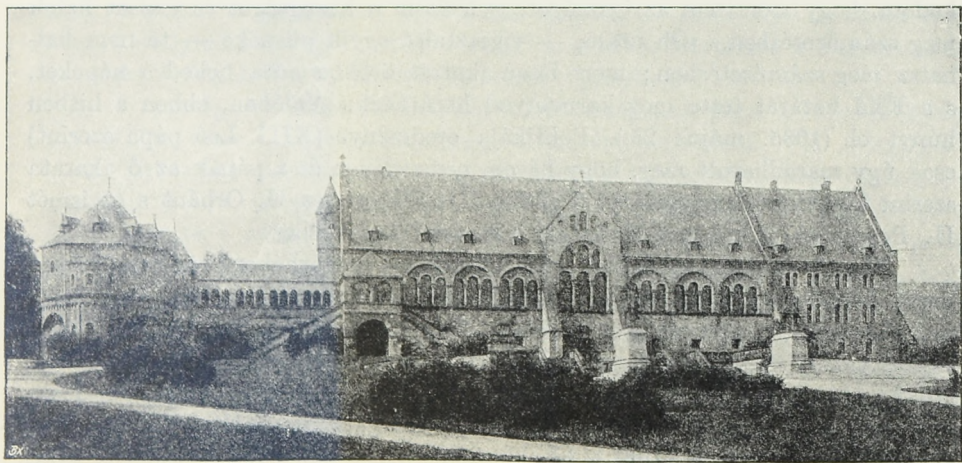
252. ábra. IV. Henrik. (Aurai Ekkhard krónikájából.)

A pápaságot szigorú középponti kormány tartotta össze, melynek a pápa szikrázó szelleme, erős lelke, vasakarata adott irányt. A pápa legfőbb tanácsadó testülete a bibornokok (kardinálisok) kollegiuma, melynek tekintélye óriásit nőtt azóta, hogy a pápaválasztás is a bibornokok feladata lett. Magának Rómának az ősi hét halom és a hét egyház szerint hét bibornoka volt s a vidéknek is ugyanannyi. A XII. században a bibornokok száma 53-ra, a XX. század elején 70-re emelkedett, kik közül 24 lakik a római kúriában. A bibornokok mint pápai követek (legátusok) teljes hatalommal ellenőrizték egy vagy több állam egyházi ügyeit s a püspökök esküvel fogadtak nekik engedelmességet. Arisztokratikus testületökkel szemben a zsinatok bizonyos demokrata szellemet képviseltek, hódolatukkal azonban még inkább emelték a pápa rendelkezéseinek súlyát és tekintélyét. A középponti igazgatás költségeit részint a pápa hűbéres birtokai, részint a péterfillérek fedezték. A patrimonium területét bizonyos tekintetben még növelte is, hogy Guiscard Róbert 1059-ben Dél-Olaszországot s a Sziciliában teendő hódítást a szentszékeknek ajánlotta hűbérül. 1077-ben Matild tusciai (toscanai) ögrógné a pápára hagyta minden birtokát, mi a németrómai császárokkal kétszázéves küzdelemre vezetett. Angol-, Dán-, Lengyel-, Cseh- és Horvátország királyai önként ajánlottak évi pénzsegítséget — péterfillért — a szentszékeknek, ha a remélt hűbéri esküt nem is tették le. »Egy nemzet se függjön a másiktól — írta VII. Gergely I. Géza magyar királyhoz; — de Isten és helytartója, a pápa, minden király fölött áll.« Az újraszervezett pápaság törvénykönyvét 13 könyvben *Anselmus* és utóbb *Deusdedit* bibornok foglalta össze a *Collectio Canonum*-ban. Mindakét munka azt az alapelvet hirdeti, hogy a pápának korlátlan hatalma van az egyházban s ő uralkodik az egész keresztény világon. Annyi bizonyos, hogy Olaszország nagy része neki hódolt s a római pataria, a »csöcselék«, rajongással csüggött azon a férfiún, kiben az imperátorok akaratának erejét látta.

A pápa trónléptekor délkeleti Németország nyílt lázadásban állt ifjú királya, IV. Henrik ellen. A király egyik nevelője, majd nagykorúsága (1065.) után legbizalmasab tanácsosa, Adalbert brémai érsek volt. Észak németjeit egy Rómától független patriarchaságban akarta egyesíteni, ami a német nemzeti egyház megalapítására vezethetett volna. Az új pápa azonnal felszólalt azon simonia ellen, mellyel a király a püspökségeket osztogatta. A király készségesen elősmerte, hogy a pápasággal együtt kell működnie, de német

nemzeti zsinaton akarta reformálni az egyházi ügyeket. A pápa beavatkozása ellen a német püspökök is tiltakoztak. A pápa pedig 1075. februáriusában egy római zsinaton interdiktummal fenyegetett minden püspököt és apátot, ki világitól fogadná el méltóságát ; s kiátkozással minden világit, ki egyházi méltóságot merne adományozni. A németek erre IV. Henrik mellé sorakoztak. Hohenburgnál a lázadó szászokkal szemben győzelemhez segítették a királyt, ki az elfogott urakat és püspököket börtönbe csukatta. Olaszországot is felizgatta a pápa ellen, kit 1075. karácsonyán Cencio alkalmasint az ő tudtával fogott el. A római nép kiszabadította, a németek wormsí zsinata azonban 1076. jan. 24. letette a pápát. Feleletül Gergely eltiltotta Henriket a német és az olasz királyságok kormányzásától. Minden keresztényt feloldozott a neki tett hűség eskü alól s megtiltotta, hogy neki mint királynak szolgáljanak, magát a királyt pedig kiközösítette az egyházból. Szigorúbb volt mint Szent Ambrus Theodosius-sal szemben, sőt eljárása páratlan az egész történelemben.

A fejedelmek többnyire azonnal elpártoltak Henriktől, ki szászországi győzelme óta különben is önkényes uralomra törekedett. Az októberi triburi gyűlésen kimondották tehát, hogy ha a pápa 1077. febr. 22-ig fel nem oldozza, helyébe más királyt választanak. Mert *Manegold* kanonok egykorú politikai röpirata (*Liber ad Gebehardum*) szerint a királyság is hivatal s a királyt, mint minden más fejedelmet, le lehet tenni. Ezt a hivatalt tulajdonképpen a pápa osztogatta, de a méltatlan uralkodónak letétele a nép joga. A nép ugyanis szerződést kötött a királlyal, mikor az uralkodás jogát reá ruházta ; de megőrizte azt az elidegeníthetetlen jogát, hogy a király uralkodását ellenőrizze. Zsarnoksága következtében Henrik a szerződést megsértette s így népe sem köteles neki engedelmeskedni és nem tartozik iránta sem tisztelettel, sem hűséggel viseltetni. Henrik azonban remélte, hogy Lombardia melléje áll, s decemberben útra kelt Olaszország felé. Elkísérte fia, sőt elhagyott felesége, Bertha királyné is, aki ezekben a nehéz napokban kibékült vele. Burgundián

253. ábra. A goslari császári palota, IV. Henrik kedves lakása.

és a Mont-Cenis-n át a legrettenetesebb időben érkezett Paviába, hol a lombard urak, sőt a püspökök is lelkesedéssel fogadták. VII. Gergely pápa a *canossai* várba zárkózott. Azonban Henrik nem sereg élén, hanem mint vezeklő jelent meg előtte. 1077. januárius 25-én a vár udvarán vezeklő-ingben, mezitláb kért tőle bocsánatot, amit a negyedik napon oly feltétellel kapott meg, hogy a német fejedelmekkel a pápai legátus jelenlétében mielőbb kibéküljön s a római zsinat határozatát elfogadja. Ennél nagyobb győzelmet a pápaság sohasem aratott világi hatalommal szemben; a római imperium eszméje egy pillanatra a pápaságban testesült meg.

Canossa óta Nyugat keresztényei a pápát tekintették a Föld leghatalmasabb uralkodójának. A szász és sváb uraknak sem kellett többé olyan császár, aki a nagy hetvenkedés után ennyire lealázta magát. *Rudolf* sváb herceget választották helyébe királynak s meg is koronázták, ami egyúttal a királyválasztás jogának helyreállítását jelentette. Azonban a lombard és német falusi papok most már Henrik mellett izgattak, a városi polgárok és a lombardok is vele tartottak; az ulmi gyűlés májusban számúzta a pártosok királyát s így teljes erővel tört ki a polgárháború. A pápai követ Goslarban (VII. Gergely tudta nélkül) novemberben újra kiátkozta Henriket. Maga a pápa Rudolfot csak melrichstadti győzelme (1080. januárius) után ismerte el törvényes királynak; azonban Rudolf már októberben elesett.

Henrik 1080. júniusában Brixenben III. Kelement választatta meg pápának. 1081-ben sereggel sietett Róma alá, amelyet azonban csak három esztendő múlva vehetett be, mire *III. Kelemen* császárrá koronázta (márc. 31.). A császár a városhól sietve távozott, mikor Guiscard Róbert 30.000 gyalog és 6000 lovas (közte sok arab) katonával jött VII. Gergely segítségére. A »szabadítók« ölték, raboltak a városban s a lakosokat ezrével hurcolták rabságba. A pápa szomorúan követte őt Salernoba, hol egy zsinaton újra kiátkozta Henriket és Kelement. Halálos ágyán bibornokai magasztalták érdemeit. »Tetteimnek nem tulajdonítok fontosságot, — felelte — csak abban az egyben bízok, hogy szerettem az igazságot, gyűlöltem a hazugságot és emiatt halok meg száműzetésben.« »Óh uram, — vigasztalta egyik püspöke — te nem halatsz meg száműzetésben; mert Isten akarata örökbe adta neked a népeket, s a Föld határát tette meg kormányod határának.« Valóban, ebben a hitben húnyt el (1085. május 25.). Politikája eredménye (XIII. Leó pápa szerint) csak úgy maradhatott meg, hogy három nemzedéken át a pápák az ő akarata szerint következtek egymásra; ő jelölte III. Viktort, ez II. Orbánt s ez ismét II. Paschalist, kik sohasem lettek hűtlenek alapelveihez.

Német- és Olaszországban egyre szították a polgárháború tüzét. 1087-ben Szent László magyar király is 20.000 lovast ígért IV. Henrik ellen, aki sógorát, Salamont, ismét magyar királlyá, Magyarországot pedig német hűbérre akarta tenni. »Mondják«, hogy egyes német urak, Hermann pártkirály halála (1088.) után éppen Szent Lászlót akarták IV. Henrik trónjára emelni. Ő azonban csak saját hazája boldogságát kereste és Salamon halála után kibékült a kiátkozott császárral (1091.), ki ekkor már nyílt háborúba keveredett saját fiaival. Konrád a négy lombard város (Milano, Cremona, Lodi, Piacenza) szö-

vetségére támaszkodva, lombárd királlyá koronáztatta magát s hűséget fogadott II. Orbán pápa iránt. Ugyanezt tette utóbb (1104.) a fiatalabbik Henrik is, akit apja már 1099-ben német királlyá koronáztatott. Nagyobb fia árulásakor IV. Henrik öngyilkosságra gondolt; a kisebbiket térden állva kérte, hogy kimélje méltóságát, életét. (1105. dec. 21.) De fogságban kellett töltenie a karácsonyt ugyanakkor, mikor fia Mainzban 52 herceg hódolatát fogadta. Szilveszter napján fegyveresek közt vitték Ingelheimba, ahol fia lemondatta s megigértette vele, hogy bűnbánatot tart VII. Gergely s az egyház méltatlan üldözése miatt. A császár elmenekült ugyan, de fia mindenütt üldözte, még a síron túl is. Mikor a császár meghalt (1106. aug. 7.), kivétette a szentelt földből, hová a liégei püspök temette, s a Maas egyik szigetén szertartás nélkül földeltette el. Majd Speierbe vitette, de koporsóját öt éven át egy föl nem szentelt kápolnában tartotta, hogy csak akkor tegye le a császárok sírboltjába, ha a canossai jelenetért a német nemzeti érzületnek teljes elégtételt szerzett.

V. Henrik (1106—25.) a trónon apja politikáját folytatta s a pápa teokratikus törekvéseivel szemben az állameszmét védte. Megmondta II. Paschalis pápának, ki az investitúrától eltiltotta, hogy ezt a kérdést a kard dönti el és pedig magában Rómában. 1111-ben 30.000 emberrel csakugyan Rómába indult, mire követei útján a pápa Sutriban kijelentette, hogy az egyház lemond századok óta nyert világi javairól, ha a világi hatalom is lemond a papok beiktatása jogáról s biztosítja az egyházi választások szabadságát. Febr. 12-én a Szent Péter templomában már el is kezdődött a császári koronázás, midőn az egyezés pontjainak felolvasásakor mind az egyházi, mind a világi urak zajosan tiltakoztak a meglepetés, hűbéri jogaik elvétele ellen. A szertartás folytatását megakadályozták, mire verekedés támadt a templomban. Henrik elfogatta a pápát és a bibornokokat. Csak akkor bocsátotta szabadon, mikor megegyeztek, hogy a szabadon, simonia nélkül választandó püspökök és apátok egyházi felszentelését megelőzi a világi hatalom elősmerése, az investitúra, mely a gyűrű és pásztorbot átnyújtása mellett történik. Április 13-án most már akadálytalanul végbement a császári koronázás Rómában s augusztusban az átoktól feloldott IV. Henrik temetése Speierben.

A papság általános felzúdulása következtében a pápa a lateráni zsinaton (1112. márc.) kijelentette, hogy visszatér mesterének, VII. Gergelynek és II. Orbánnak politikájához. A zsinat viszont kijelentette, hogy ha a pápa hibázott, a VII. Gergely szellemét valló egyház emlékezteti őt kötelességére. Az egyezséget a zsinat megsemmisítette, Dietrich bibornok pápai követ pedig a császárt 1115-ben egyházi átok alá vetette. A bonyodalmat növelte, hogy Matild toscanai hercegnő ugyanakkor meghalván, rengeteg uradalmait a pápára hagyta, holott a hűbérjog értelmében azok a császárt illették volna. Henrik el is foglalta ezeket a javakat, a római urak pedig elűzték II. Paschalist s ennek halála után II. Gelasiust. A császár VIII. Gergelyt választatta meg pápának, de a kereszténység, Gelasius halála (1119.) után, II. Calixtus viennei érseket, a császár rokonát ismerte el. Vele azután a császár is hajlandó volt egyezkedni. Az 1122. szeptemberében megkötött *wormsi konkordátum* szerint a káp-

talan a császári biztos jelenlétében választja főpapját, kit a császár vagy biztosa kormánypálca átnyújtása mellett iktat be a méltóságával járó uradalomba, mire a főpap hűbéresküt tesz neki. A papság tehát hűbérese maradt az uralkodónak, kinek akarata ellenére a birodalomban senki sem viselhetett egyházi méltóságot. Maga a pápa világiakban mint egyenlő, szellemiekben mint előkelőbb rangú fél szerződött a császárral; kiküzde függetlenségét s Rómát, a romok városát, a keresztény világ kétségtelen középpontjává tette. Az egyháznak az államhoz viszonya most már ezeken az elveken alapult: Az egyház céljai magasztosabbak, fenségesebbek, fontosabbak mint az állam feladatai. Kiterjedése nagyobb mint a határok közé szorított államoké. Tovább él minden államnál, mert megmarad mindörökké. Szelleme a szabadság és a szeretet, mely a híveket jobban megnyeri mint az államokat mozgató önzés és kényszerűség.

Az 1123. évi lateráni zsinaton 300-nál több püspök helyeselte azt a politikát, amelyet VII. Gergely a clunyek szellemében kezdvén, II. Calixtus sok tekintetben diadalra vezetett. A küzdőfelek örök nyugalomra tértek: a pápa 1124. decemberében, a császár 1125. májusában. Amaz fegyvelmezett, erős, középponti kormányt hagyott utódjaira; emez végnélküli harcot, melyet a császárságnak a decentralizációra, sőt függetlenségre törekvő hűbéres urak ellen kellett folytatnia.

254. ábra. Egy püspök investitúrája. (A st-omeri városi könyvtárnak egy X. századbeli kódexében.)

VIII. FEJEZET.

AZ ELSŐ MOHAMMEDÁN VILÁGBIRODALOM.

I. Az arabok világbirodalma.

A berlini kir. könyvtár Korán-kéziratából.

NAGYON hosszú, véres belső háborúival, az investitúra-küzdelemmel egyidőben, a kereszténység a mohammedán világot is megtámadta és keresztesháborúkban igyekezett megtörni erejét. Ez annál könnyebb feladatnak látszott, mert a keresztények sem küzdöttek hevesebben a pápaság, mint a mohammedának a *kalifaság* egyetemes hatalma ellen, ami ott szintén az állam gyengülésére vezetett s végre is megtörte az arab birodalom egységét. Éppen IV. Henrik és VII. Gergely idejében a törökök már az araboktól függetlenül alapították meg a maguk mohammedán birodalmát s ezek a turániak a sémiek legyőzése után harcra készen álltak az árjakkal szemben is.

Bagdad, 768 óta a kalifák mesés fényű fővárosa, az arab kereskedelem, a művészetek és tudományok igazi középpontja lett, az egyházi és politikai hatalmon azonban új középpontokkal kellett osztoznia. Az Abbászok elől menekülő Abderrámán (Abdu'r-Rahmân), mint az Omajják egyetlen örököse, Spanyolországban már 756-ban megalapította a *kordovai kalifaságot*. Egyedül ezt mondta törvényes kalifaságnak; alkalmat adott egy nyugati és egy keleti birodalom alakítására s először bontotta meg az arabok egységét. A nyugati gótok maguk voltak az okai, hogy Spanyolország nagyobb része az arabok kezébe esett. A polgárháborúk idejében ugyanis egy párt tőlük kért segítséget; Valid kalifa vezére, *Tarik*, Afrika északi részének meghódítása után átkelt a most róla nevezett szoroson, a Gibraltáron (Gibl-al-Tarik, »Tarik hegye«). Vadi Bekkánál (Xeres de la Frontera mellett) kilenc napig tartó csatában 711. július 19-én legyőzte és levágta *Roderich* királyt, árulás következtében elfoglalta fővárosát, Toledót s *véget vetett a nyugati gótok birodalmának*. A keresztény rabszolgák tömegesen tértek át az iszlámra, sőt felvették vallásukat sokan a szabadok közül is, hogy fejadót ne kelljen fizetniök. Az afrikai arab helytartók emíregekre osztották Spanyolországot, sőt 732. évi vereségükig Franciaországban

is terjeszkedni kívántak, míg végre a menekülő *I. Abderrámán* 756-ban 40.000 főnyi berber- és rabszolgahadával független kalifaságot alapított.

Az északi hegyvidéket nem bírta bekebelezni. Cantabria és Asturia vonakodva hódolt már a rómaiaknak is és sohasem hódolt teljesen a nyugati gótoknak sem. Most gót királyai alatt védte magát a betolakodó arabok ellen s a mohammedánsággal szemben a kereszténység védőpajzsa lett. Midőn pedig a saragossai emírt akarta hódolatra kényszeríteni, ez a frankok királyát, Nagy Károlyt szólította segítségre. Ahogy tehát 711-ben keresztények hitták be a mohammedánokat, 778-ban mohammedánok adtak ürügyet a keresztények beavatkozására, mely azonban a spanyol márka megállapításán kívül egyébre nem vezetett. *I. Hakam* kalifa (796—822.) a mohammedán papságot eltiltotta a politizálástól. De ha máshol is nagy feladat az államnak az egyháztól való elválasztása, az iszlámban az egyenesen a lehetetlenséggel határos. A papok izgatására támadt lázadást elnyomta ugyan, de utódja, *II. Abderrámán* (822—852.) a keresztények üldözésével engesztelte ki őket. 850. április 18-án *Perfectus* nyitotta meg a keresztény vértanúk sorát; folytatta János kereskedő és Izsák barát, kiknek példája még tíz szerzetest bátorított a próféta gyalázására s vértanúhalálra. A sevillai zsinat kárhóztatta ezt a túlbuzgóságot, emiatt azonban Eulogius szemrehányásait kellett tűnie. Az új kalifa, *Mohammed*, 859-ben vérpadra küldte a szentség koronája után epedő Eulogiust és Leucitiát. Vértanúhaláluk a határokon túl, Asturiában és Navarrában, sőt a frankok közt is szította a mohammedánok elleni gyűlöletet. Eulogius halála volt a mohammedánok és a keresztények közt késhegyig menő küzdelem legigazibb oka, vagy talán csak ürügye. Ide járult Ibn Merván fellépte, ki az iszlám és a kereszténység összeolvasztásával Spanyolország különös viszonyainak megfelelő, új vallást akart alapítani. 884-ben Omár Ibn Hasszán szintén felkelt a renegátokkal, hogy az állam kormányzásában s a közhivatalok viselésében az iszlámra áttért keresztényeknek nagyobb befolyást biztosítson. A hosszas küzdelemben a kalifáságnak sok szép városa és vidéke majdnem tökéletesen elpusztult. A kalifák sem szabadelvűséggel, sem vallástürelemmel nem tudták áthidalni azt az örvényt, mely mohammedán és keresztény, arab és nyugati gót közt tátongott.

»Különbség nélkül öljetek mórt és magyart!« bízatta Fraxenetum (Gard Frainet) táján 937-ben Konrád burgundi király a franciákat. »Ne törődjeteك vele, melyik vesz oda e különfajta ördögök közül!« Tehát a pogányokkal egy sorba helyezte a mohammedánokat. Az utolsó nagy kordovai kalifa, *III. Abderrámán* bukása (998.) után már négy keresztény királyság (Leon, Castilia, Arragonia, Navarra) harcolt a részekre szakadt kalifaság ellen, melynek 1031-ben a címe is megszűnt.

A *bagdadi kalifák* ebben a küzdelemben mindvégig magukra hagyták a kordovaikat. Az Abbász-ház alapítójának, a »vérontó« Abul Abbásznak (750—4.) testvére, a »győzedelmes« Abu Dsáfár (754—775.) alapította Bagdadot, ahonnan armeniai, ciliciai, kappadociai és indiai hódításaival kárpótolta magát Abderrámán hűtlenségéért. Harmadik utódja *Hárún Al Rasid*, »az igazságos Áron« (786—809.), igazságosságát, nagylelkűségét, a tudományok, művészetek

íránt tanúsított szeretetét és bőkezűségét az »Ezeregyjé« meséi ma is hirdetik. Erősebb volt benne a családi mint a hazafias érzés, mert a birodalmat, mint valami frank uralkodó, három fia közt osztotta meg: *Emin* kapta a kalifaságot, Irákot, Arábiát, Délsziriát és Afrikát; *Mamun* keletet (Khoraszánt vagyis északi Perzsiát és Turkesztánt), *Kászim* pedig Ciliciát, Kappadociát, Armeniát és a Fekete tenger környékét. A három államot a kalifa legfőbb egyházi tekintélye tartotta volna össze, mint a frankoknál a legidősebb fiú császári címe. De ez a cím gyöngye kapocsnak bizonyult mindakét helyen. Jámbor Lajost, Nagy Károly egyenes utódját, saját fiai, Emint (809—813.), Hárun egyenes utódját, saját testvérei fosztották meg a tróntól. Mint Nagy Károlynak, Hárunnak birodalma is nemzetiségi és vallási érdekek szerint szakadt kisebb államokra. Már Hárunnak túrníe kellett, hogy *Idrisz* 788-ban Fezben és Marokkóban, 800-ban pedig az Agláb házából származó *Ibrahim* helytartó Ifrikija (Afrika) néven Tuniszban alapítson független országot. *Mamun* kalifa (813—833.) sem kellett többé a perzsáknak, amint odahagyta őket és siita felekezetöket, hogy testvére holtestén keresztül mint arab és szunita foglalja el a kalifák bagdadi trónját. Nem akadályozhatta meg, hogy eddigi országa, Khoraszán, 821-ben *Tahir* és Egyiptom 828-ban *Tulun* helytartó alatt független legyen. Azonban mint kalifát vigasztalhatta, hogy mindez új meg új hódításokra tüzei a mohammedánokat. Pl. a keruaniak 830-ban kezdték támadni, a század végéig jobbadán meg is hódították s Afrikából igazgatták Siciliát. Ranke szerint ez annyit jelentett Olaszországra nézve mint egykor Hannibal támadása; sőt többet, mert a mohammedánok tulajdonképpen erősebbek voltak mint egykor a karthagóiak. Európa nem sejtette, hová vezet az Aglábok politikája s nem hódítják-e meg Siciliából egész Itáliát. Európából 55.000 km² két századon át csakugyan hozzájuk tartozott; és Sardiniából csak 1052-ben, Siciliából pedig csak 1091-ben lehetett őket kiűzni.

A törzsbirodalom azonban rohamosan hanyatlott; Mamun alatt az állam jövedelme, mely pár éve még 411 millió dirhem (körülbelül 200 millió korona) volt, már egyharmadra csökkent. A katonaság zsoldját rendesen nem fizethetvén, a kalifák egy-egy tartomány jövedelmét engedték át a vezéreknak, kik ekként katonai hűbérese, sőt valóságos kiskirályok lettek. *Al-Motaszim* (833—842.) török testőröket fogadott maga mellé, akiknek zsold helyett hűbéres jószágokat adott. A török testőrök a praetorianusok szerepét játszották. Fél század alatt nyolc kalifát ültettek trónra vagy buktattak meg. Feladatukkal, az állam területének megvédésével, újabb foglalásokkal nem törődtek. Egyiptomot ugyan visszavették (905.), de három évtized múlva ismét elvesztették. Mossult és Halebet (Aleppót) Hamdán ivadékai egy-egy független ország középpontjává tették s a kalifák a többivel sem boldogultak; sőt szégyenszemre az izmaeliták új eretnekségének apostola, Hamdan ben Asbath, éppen Arábia és Irák közt alapította meg a Karmaták országát, mely a próféta utódját hosszú időre elzárta a próféta hazájától. Az *izmaeliták* (kik Alinak, a próféta vejének egyik dédunokájáról nevezték magukat) Perzsiában Mohammed, Zarathustra, Krisztus és talán Buddha tanításaiból akartak új *világvallást* teremteni. Vagyonközösséget, lélekvándorlást hirdettek. Hittek a Megváltó eljövetelében s abban, hogy Isten

valamelyik imámjukban fog testet öltetni. Hitőknek mind a hét fokozatával csak a beavatottakat ösmertették meg, de a szabadkőművességhez hasonló szervezettel mindenütt terjesztették. Hazánkban még négyszáz esztendő múlva is voltak hívei. A felekezetiség különben is egyre terjedett az iszlámban. A siiták és szuniták (bár nevöket voltaképp csak most kapták) talán a réginél is jobban égő gyűlölettel küzdöttek az egyházi és a politikai vezérszerepért. A motazeliták megvetették mindakettőt a Koránnal együtt. Tagadták a kinyilatkoztatást és a csodákat, hirdették a szabadakaratot. A kharadsiták a szabadságért s testvériségért lelkesedtek.

Mialatt a görögök és a hinduk filozófiája világias és szabadelvű gondolkodásra készítette a Korán felvilágosult olvasóit, maga a nép a miszticizmus áradatába került. Szentjeit és erekyéit, Mahomednek egy-egy fogát, hajaszálát tisztelte s a búcsúsok a szentek sírjaihoz roppant csapatokban zarándokoltak. A politikai élet nyomorúságai elől a rajongók a Keleten is a magános életbe menekültek s darócba öltözködve, imádkozva sanyargatták testöket. A nyolcadik század végén már a mohammedánoknak is volt kolostoruk Damaskusban, a kolduló barátok (dervisek) pedig csakhamar elhatalmasodtak.

Az uralkodók s az »Isten szolgálói« (az imámok) ellen elkeseredve írja *Abulala*, az arabok legnagyobb, leghabarább költője :

»Ti, országok urai, ti soká éltek, uralkodtok
S mentül tovább éltek, annál borzasztóbb a hatalmatok.
Bizodalmát veti a nép az Istennek szolgájába,
Hogy vezesse, ha a tömeg tanácstalan áll magába'.
Hiú vágy! Mert az isteni, égi vezér csupán az ész, —
Reggel, este mint tapasztalt kalauzod vezetni kész.
Felekezet, mely elszakít, talán azért van annyi sok,
Hogy könnyebben uralkodjék a fejdelem tirajtatok.«

A X. század közepén már az egyházi és az állami hatalom különválasztására komoly kísérletet tettek. *Al-Kahir* kalifa (931—4.) csupán az egyházi hatalmat tartotta meg magának. A világi uralkodás gondjait átengedte az emiral-omrának (a parancsnokok parancsnokának), akinek hatalma még nagyobb volt mint a frankok egykori háznagyáé. Jellemző, hogy ezt a méltóságot először is egy törökkel (Ibn-Rajkkal) töltötte be. 945-ben az emirséget a perzsa Moizs-ed-daulat ragadta magához. Örökössé tette családjában, s lassankint annyira hátraszorította a kalifákat, hogy még a közimákban sem engedte említeni s a pénzekre sem verette nevöket. Egyiptomban Fátime vélt ivadékai (a Fátimidák) különben is máhdiknak (Istentől vezetetteknek), a hívők uralkodóinak nevezték magukat. *El-Moizs* 972. dec. 9. a kalifaság székhelyévé tette az akkor alapított *Kairót*; Hákim pedig, a drúzok felekezetének alapítója (1017.) isteníteni engedte magát. A mohamedánság tehát immár három (bagdadi, kordovai, kairói) kalifaság közt oszlott meg, amivel a bomlás folyamata még nem ért véget. Pl. Antiochia, Hamát, Himsz, Haleb és Damaskus, szóval az egész Szíria emirjei nemcsak a görögökkel, hanem a velök szomszédos két kalifasággal szemben is védelmezték függetlenségöket. Perzsia 821 óta már csak neve szerint tartozott a bagdadi kalifasághoz. A Táhir, Szaffár, Számán és Buji házából szár-

mazó helytartók s egyes hercegek az egykor oly hatalmas birodalmat részekre szakították.

A *perzsa műveltség és hatalom* új korszaka s egyáltalán az iszlám egyházi és politikai reneszanza a kereszténység első millenniuma alkonyán, 998-ban *Mahmudnak*, a gáznai (afganisztáni) török szultánnak trónralépésével kezdődik. Törökök már több mint másfél százada szolgálták a bagdadi kalifákat, kiknek török zsoldos serege egy időben 70.000 emberből állt. Az arabok és perzsák azonban mindig rossz szemmel nézték hitöknek ezeket a védőit, akik többnyire turáni pogányokkal egészítették ki meg-ritkult soraikat. Pogánykodásuk, fajuk, nemzetiségük, az államtól való elzárkózásuk következtében épp oly gyűlöletesek voltak Bagdadban, mint valaha a germán zsoldosok Rómában. A »jöttementek« egy része mint hadvezér, államférfiú vagy tudós mindamellett is nagy hírnévre és befolyásra tett szert: amott a római császárok, emitt a bagdadi vagy kairói kalifák udvarában. A politikai vagy társadalmi vétségek vagy talán éppen bűnök miatt összeomlott birodalom romjaiból amott a germánok, emitt a törökök alkottak új, nemzeti államokat. Amazok Európában, emezek Délnyugati Ázsiában és Északi Afrikában egy ezredévre megadták az államok földrajzi keretét, a vallásban pedig a mindnyájokat összekapcsoló közszellemet. A perzsák mindenesetre nemzeti veszteségnek tekinthették, hogy Mahmud elfoglalta Khoraszánt. Bőséges kárpótlást nyújtott ezért minden igazhívőnek, midőn mohamedánná tette India északnyugati részét. Indiának ma is 57

millió mohammedán lakosa van. Mint buzgó szunnita, készségesen elősmerte a kalifa egyházi tekintélyét s ezt azzal növelte, hogy Irán keleti részében örökre elvágtá a siitaság terjedésének az útját. Megakadályozta, hogy Irán egységes siita kalifasággá, külön nemzeti egyházzá alakuljon át. Éppen ez a turáni rázta fel az iráni árjakat nemzeti dermedtségökből. Arabul verselő költőiket valóság-
gal ő figyelmeztette, hogy nyelvében él a nemzet. Milyen mérhetetlenül más jelenség ez a turáni, aki 400 perzsa költőt gyűjt maga körül, hogy az ősi perzsa dicsőséget magasztalják, mint három század múlva az az Edward angol király, ki ötszáz walesi bárdot végeztet ki, hogy hírmondója se legyen a kelták nagyságának! *Firduzi* az ő megbízásából készítette el a *Sahnamét*, a királyok könyvét, amellyel a »portól fedett vén Iránt új életre ébresztette, az erős, bátor vitézek

255. ábra. Egy oldal Firduzi Sahnaméjából.
(A müncheni udv. és államkönyvtárban.)

dicsőségének hírére fölelevenítette. A rég elhaltaknak az ő dala ad örök életet . . . » S a dal elhangzása után húsz esztendővel (1030.) a török Mahmud úgy halt meg, mint aki az egész Perzsiát egyesítette és visszaadta önmagának.

Viszálykodó fiai világbirodalmát a bokharai törökök, Togrul (Turul) és Csakar bégek (Szeldsuk vitéz unokái) vezetése alatt, már tíz esztendő múlva megsemmisítették. Tovább alig törődtek velök s így a Gaznák Indiában még 1186-ig uralkodhattak. A törököknek, akiket az Aral-tó mellől *Szeldsuk* az ezredik év táján Bokharába vezetett s egyúttal az iszlámra térített, maga a kalifaság, a turániak legrégibb dicsőségének színtere, Mezopotámia kellett. Khoraszánt, Kharezm, Azerbajdzsánt meghódítván, a görög császárt évdíj fizetésére kötelezték. Bagdadban 1054-ben *Togrul* megjelent szeldsuk-törökjeinek élén Kaim kalifa előtt. Alázatosan kezét csókolt »Isten földi árnyékának«, de öt esztendő múlva már emir-al-omrának, a Kelet és Nyugat királyának nevezte magát. Feleségül vette a kalifa leányát s mint a kalifa és a mohammedán világ védője, Bagdad igazi ura halt meg 1063-ban.

Ő hárította el azt a veszedelmet, hogy Európának még egyszer mérkőznie kelljen Perzsiával, mely a perzsa emir-al-omrák, a Buji-szultánok növekedő hatalma következtében már-már a kalifaság helyébe lépett. És Togrul érdeme, hogy a török törzseket és a kalifaságban szolgáló török katonaságot a maga vezetése alatt egyesítván, népét és fáját ismét világtörténelmi feladatokhoz juttatta. A nomád nép hegemoniája alatt Iránban már eleinte helyreállt a rend és nyugalom. Az irodalom, tudomány, művészet, ipar, kereskedelem és földművelés, az állam élénk érdeklődése és erős védelme következtében, újabb fejlődésnek indult. A világ az arabok fellépése óta *másodszor* volt szemtanúja, hogy egy pásztornép, úgyszólván minden átmenet nélkül, milyen gyorsan alkalmazkodhatik az adott viszonyokhoz. A kitűnő lovasságon kívül az alkalmazkodásnak ez a képessége könnyítette meg a szeldsukok hódításait. *Alp Arslán* (1063—72.) elfoglalta Halebet, egész Szíriát és Palesztinát. Elvette Arméniát, amely 9 és Georgiát, amely 5 országra szakadva, úgyis csak névleges tartománya volt a görög császárságnak. A tudós *Meliksah* (1072—92.) elvette a tudós VII. Mihály (1071—8.) görög császártól Kis-Ázsia nagy részét, melyet azután Rum (Ikoniüm) néven unokatestvére, *Szulejmán* vezetése alatt külön szultánsággá tett. A keresztények rovására többé nem akart terjeszkedni. Hatalma súlypontját keleten, Iránban kereste, s annak anyagi és szellemi életét fejlesztette páratlan lelkesedéssel és sikerrel. Kasgár elfoglalása után birodalma keleten Kínáig, nyugaton a bizanci császárságig és a kairói kalifaságig terjedt. Rengeteg birodalmának világi uralkodója ő volt, egyházi feje, mondhatni pápája, a kalifa. Csakhogy itt az állam és egyház viszonya világosabb mint ugyanakkor Nyugaton a császár és pápa küzdelmeinek idején. A kereszténység meghasonlása kétségkívül kedvezett az iszlám megújulásának. Északnyugati Afrikában az elmurábitinok, vagy — a spanyolok szórontásával — almoravidák felekezete a szent Abdallah buzdítására Szenegalból és a Szahara oázisaiból birodalmat alapított. Juszuf meghódította Maghribot is, melynek fővárosává az 1062-ben alapított Marokkót tette. Megkísérelte, hogy a kordovai kalifaság szétmállása után Spanyolországban alakult 9 kis arab államot egyesítse (1086.). Az iszlám

ügye tehát, mely a kereszténység millenniuma végén bukófélben volt, a szeldsuk-törökök és az almoravidák részéről váratlanul jött segítség következtében új virágzásnak indult.

II. Az arabok műveltsége.

Bagdad, Szamarkand, Damaskus, Haleb, Kairó, Fez, Granada, Kordova világgraszoló műveltség középpontjai voltak, ahonnan a haladás szelleme, az arabok s az ő alattvalóik és tanítványaik közé mindenüvé utat talált.

A Korán arab nyelvét a mohammedán világ különböző nemzete épp úgy megértették, mint a keresztény népek a biblia latin nyelvét. Az *arab nyelv és irodalom* tehát a kalifaság minden országában elterjedhetett s az arabul írók nagy része voltaképpen a hódolt népek soraiból került ki. Kis-Ázsiában és Egyiptomban az arabok csakhamar lefordították a görög remekírókat és az egykori pásztorok Aristoteles bölcsészetét, Euklides geometriáját, Ptolemaios geográfáját stb. magyarázták a birodalom minden részében. Damaskusban és Bagdadban a műveltséghez tartozott a görög beszéd s a kalifák is gyönyörködtek a klasszikusokban. Több száz irnokot fizettek, kik a klasszikus munkákat tudósok felügyelete alatt másolták. A mohammedán perzsa, török író arabul írta könyveit. A perzsáknál, akiknek költői valaha Mohammeddel versenyeztek, a nemzeti irodalom lassankint veszendőbe ment. A vitézi énekek már csak a nép ajkán maradtak fenn s a IX—X. század arab tudósai csupán mint folkloristai érdekességeket gyűjtögették össze. Amint azonban az arabok politikai hatása gyöngült, a nemzeti szellem a világvallás keretén belül is követelte a maga jogait; sőt, amint ösmeretes, a perzsa és a hindu irodalmat éppen egy lángeszű török szabadította meg az elarabosodás veszedelmétől. A Koránnak csak a szellemét követték, nem a nyelvét. Sőt a szellemét sem mindig; különben nem a borról, szerelemről, vadásatról írták volna a legszebb verseket. A valamenynyinél nagyobb *Abulala* († 992.) új szellemet, új világnézetet hirdetett dalaiiban. *Firduzi* 60.000 versben perzsa nyelven énekelte meg Perzsia királyait, époszában pedig a pogánykor hőseit. A hindu irodalmat, perzsa létére, *Maszdud* a XI. században teremtette meg hindu nyelven írt költeményeivel. Száz évvel utóbb *Csanddal*, a hinduk Homerosa, már halálos gyűlölettel elteleve írt a mohammedánokról, kik India nemzeti fejedelmeit eltiporták. A perzsák a hinduktól, az arabok a perzsáktól kapták, de azután mohammedán szellemben dolgozták át azokat a gyönyörű elbeszéléseket, amelyeket az »Ezeregyéj« címen mostan már az egész világ (Vörösmarty fordításában irodalmunk is) ösmer.

Az arabok prózai irodalma történeti följegyzésekkel és Korán-magyarázatokkal kezdődött. A próféta életrajzát először a medinai *Ibn Iszák* s a kalifaság alapításának és első küzdelmeinek történetét *Vákidi* († 822.), Mekkaét *Azraki*, s az első arab egyetemes történelmet *Tabari* († 921.) írta meg. Történeti könyvek nélkül az arabok el sem lehettek volna s nemcsak nagy embereik, hanem híres lovaik és tevéik életrajzait is szívesen olvassgatták. A magyarokról is többen megemlékeztek; pl. a Lebediában élőkről *Ibn Rószteh*, a kincek könyvének írója. Útleírásaik és földrajzaik a klasszikus népek műveivel vetekednek, sőt ezeket részben felül is mulják. Utazásra már a mekkai zarándoklatok és a hit-

térítések is ösztönöztek. A kalifák tudományos expedíciókat küldtek ki, pl. Hárún Jemenbe, az ambra eredetének és természetének megvizsgálására. A kereskedők minden irányban bejárták az óvilágot ; arab pénzt a Pecsoránál is találtak.

256. ábra. Isztáchri térképe (1172.) a Kaspi-tóról. (A gothai hercegi könyvtárban.) A térkép a Kaspi-tó déli partján levő Tabaristán és Dailam tartományokat ábrázolja. Balra fenn dél, jobbra lenn észak, jobbra fenn nyugat, balra lenn kelet van. A jobbra levő körszelet a Kaspi-tó, a fenn baloldalt beleömlő folyó a Safid rúd (a Kyzyl), mely keresztül folyik Dsilán (Gilán) tartományon. A közepütt levő kerekesség Amul város ; alant baloldalt a három vonallal összekötött hely Dsurdsán, a körív alakjában vonuló hegység az Elbursz, a baloldalt magánosan álló hegy a Demávend.

A nagy utazókat vallásos buzgóság, kereskedelmi érdek és tudománysozmj többnyire egyszerre ösztönözte vándorlásra és tapasztalataik megörökítésére. A IX. században *Ibn Khordadbe* főpostamester és *Ibn Fodhlan* ; a X-ben *Ibn*

al-Fakih, Ibn Haukal és Isztáchri; a XI-ben Al-Berúni, a XII-ben Idriszi, a XIII-ban Jákút az óvilágot a görögöknél és rómaiaknál alaposabban írták le. Legrégibb nagy utazójuk (a X. századból) *Maszúdi*, de minden szárazföldi utazó közt legnagyobb *Ibn Batuta*. A XIV. században élt; akkor, amikor *Abulfeda* már nyíltan hirdette, hogy a Föld gömbalakú s ha egy ember keletnek, a másik

257. ábra. Az ó-arabok állatköre.

nyugatnak menve kerüli meg, kiindulásuk pontjánál az egyik előbb, a másik utóbb számít egy nappal.

Tapasztalataikról az utazók nemcsak mint gyakorlati emberek és nyugodt megfigyelők, hanem mint iskolázott *filozófusok* is írtak. *Al-Kindi* már a IX. században lelkesedéssel és alaposan magyarázta Aristoteles bölcséletét, a X-ben pedig a mohammedán világ legnagyobb gondolkodója, *Alfarabi*, rendszerbe foglalta a görögök filozófiáját.

Avicenna (Szent István magyar király kortársa) az arab *orvosi tudomány* alaptételeinek kifejtésével szerezte magának a legigazibb érdemeket. Az orvosi és a *természettudományok* fontosságára újból az arabok figyelmeztették a világot. A botanikában már a sejteket kutatták s a növények földrajzát művelték; a damaskusi botanikus kertet *Ibn Baithar*, a legnagyobb arab botanikus († 1248.) saját utazásai és gyűjtései alapján világhírévé tette. A természetrajz többi

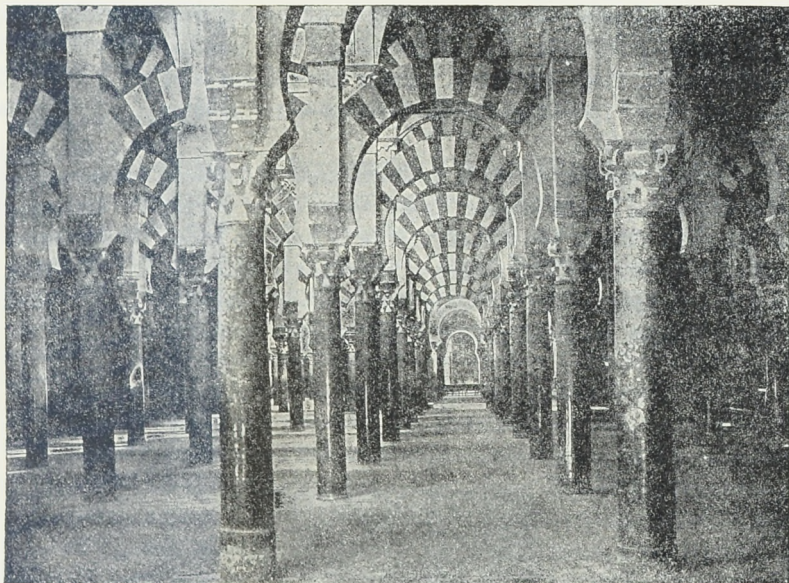
ágát is művelték. A kémiának még neve is arab. Alapítója a VIII. századbéli Geber (Dsafár), aki a bölcsek köve, a nagy elixir segítségével vegytani (alkhímiai) úton nemtelen fémből először akart nemes fémet (aranyat) előállítani; azért az arabok alkhimiáját utóbb egyszerűen aranycsinálásnak tartották. Aranynál többet ért, hogy ezen kísérleteik közben fölfedezték a kénsavat és a tiszta alkoholt, foszfort, salétromot stb. Különbséget tettek a savak és az aljak közt; gyógyszereikbe mérgeket, higanyt stb. vegyítettek. A *természettudományok* legkitünőbb művelője Alhazen, ki Szent Istvánnal egyidőben húnyt el, már meghatározta a Földet környező levegő súlyát és magasságát. Kimutatta, hogy a fénysugár a tárgyból indul ki, nem a szemből, amely azt csak felfogja; megfigyelte, de ki nem fejthette még a fénytörés, nehézkedés, szabadonesés és a hajcsövesség törvényeit stb.

A *matematikát* a görögök ideje óta ők művelték legszerencsésebben s önállóan fejtették tovább, amit Euklidesztől és más görög mesterektől, valamint a hinduktól tanultak. A tíz arab számjegy pl. voltaképp a hinduk találmánya, az egyes jegyek helyértékét azonban az arab *Ben Musa* tette a számítás alapelvévé. Arábiában ő alkalmazta először a másfél század előtt Indiában föltalált zérust, melynek szifr (franciául chiffre, régi magyarsággal cifra) neve Európában csak akkor lett ösmeretes, mikor Leonardo Fibonnacci pisai matematikus 1202-ben Liber Abaci címmel könyvet írt az arabok zérus-rendszeréről. Arab név az algebra is (al gebr val mokabola: a szétválasztottnak összekötése). Az algebrát már a görögök is ösmerték, de csak Al-Chvárizmi († 820.) elevenítette föl, ki különösen az egyenletek módszerét fejlesztette tovább.

A *csillagászatban* Ptolemaios (az Almagest) volt mesterök. Már 772-ben csillagászati táblákat készítettek; a IX. században Damaskusban, Bagdadban, Kairóban csillagvizsgáló intézeteik voltak. Ibn Junisz (Szent István kortársa) csillagászati számításait még a XVIII. századbéli Laplace is használhatta. A hedsra 471. esztendejében (1079.) egy kongresszuson 365 napra, 5 órára, 49 első és 15 másodpercre tették a napév hosszát; vallási okokból azonban megmaradtak a holdév használata mellett. Ben Musa három fia a szandsári síkon két szélességi fokot megmérván, a Föld területét 40.070 kilométerre számították ki. Csillagászati eszközeiket Abul-Haszán Ali a XIII. században egy kétkötetes munkában ismertette.

Az arabok *iskolái* világhírűek voltak. II. Szilveszter pápa és Albertus Magnus a matematikában az ő tanítványaik; Spanyolországban 17 főiskola, Kordovában egymagában a X. század végén már 60 mindenféle iskola volt. Toledóban egy Jakab nevű magyar mester is tanult; s a magyarországi bolgárok Aleppóban szereztek meg egyházjogi ösmereteiket. A kairói Azhar-főiskolát, melyet 988-ban alapítottak, népességre nézve (10.000 tanulója lévén) ma is csak a berlini és a párisi egyetemek mulják felül. Csodákat beszélnek könyvtáraik gazdagságáról. Spanyolország 70 nagy könyvtárában állítólag 600.000 kéziratot őriztek s a keletiek még gazdagabbak voltak. II. Hákem több száz írnnal tudósok felügyelete alatt másoltatta a könyveket, melyek sehonnan sem hiányozhattak, ahol mohammedánok laktak; pl. 1094-ben Montorpi János az új corveyi kolostorba Magyarországból hozatott arab könyvet.

A művészetek terén az arabok, mint a középkor népei egyaránt, az építészetben tűntek ki leginkább. Kupolás és minaretos mecsetjeik óriási sátorokat ábrázoltak. Külsőjük nagyon egyszerű volt ; belsejüket a karcsú oszlopok, merész, különösen »csepegőköves« boltívezetek és pazar arabeszkék annál díszesebbé tették. Az arabeszkék formáinak gazdagságában és színeinek összeválogatásában az arabok műzlését egy nép sem multa felül s a falak építésében is utolérhetetlenek. A mekkai nemzeti szentély s Omár jeruzsálemi mecsetje még nem mutat határozott stílust. I. Valid damaskusi és Abdul Melik jeruzsálemi fényes mecsetjei még a görögök hatása alatt épültek ; de már önálló alkotás Abderrámán kordovai mecsetje, melynek egy része most a keresztény székesegyházhoz tartozik. 1300 oszlop tartja a hatalmas kupolát s kupolára, oszlopokra, falakra a Korán bölc

258. ábra. A kordovai mecset. (Építeni kezdte I. Abderrámán 786-ban.)

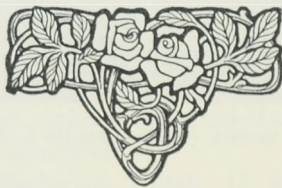
mondásait írták fel. Heine Almanzorja szerint most hódolva szolgálnak a gyűlöletes kereszténynek, megszokták az új időt s tűrik a szolgáterhet. Az egyiptomi stílus legszebb példái: Tulun és Haszán kairói mecsetjei, már XIII. századbeliek. A középkor második feléből való az arab építészet legdicsőbb alkotása, a granadai Al-hambra (»A vörös«) : 24 vár, palota, mecset egy tömegben. Egyes részei (az oroszlánok udvara, az Abencerageok csarnoka) a mór ízlés remekei. Sok mecsetet keresztény templomokból alakítottak át s formákhoz, alaprajzokhoz egyáltalán nem igen ragaszkodtak.

Az arabok pusztai népe tereintette meg a középkor városi életét. Az Omáják székvárosa, »az egész világ díszé«, Kordova volt ; III. Abderrámán a X. században két millió arany dénárnál (az állam jövedelmének egyharmadánál) többet fordított építésére, szépítésére. Kordovának, maguknak az araboknak

adatai szerint, akkor már egy millió lakosa, 28 külvárosa, 113.000 háza, 3000 mecsetje, egy 400.000 kötetes könyvtára, 60 iskolája, 85.000 boltja, 900 közfürdője, jó kövezete és utcai világítása volt. Nagyságra, fényre csak Bagdad multa felül; a keresztények legnagyobb városa, Bizánc, mögötte maradt.

Iparművészetők a fényűzés következtében erősen fejlett. A selyemszövések, szőnyegek, kordovai (kordovány) bőr, posztó, papiros, porcellán és tajték, a toledoi és damaskusi üveg, acél kardpenge, agyagedény készítésében és díszítésében mesterek voltak. Az ipar és kereskedelem sok dolgot (alkohol, ambra, magazin, moschus, cukor, szirup, rizs, elixir, kábel vagyis hajókötél, tára, tarifa, alkhimia, maszk, zenit, nadir, algebra stb.) most is az ő szavaikkal jelöl, ami eléggé mutatja művelődésök nagyságát és hatását. Nekik köszönhetjük a fehérneműek viselésének, a szappan használatának s a fürdésnek általánosabb divatját is. Messze földek találmányaiival (iránytű, puskapor, papiros, több hangszer) ők ismertették meg Európát. A mezőgazdaságot ez a pusztai nép tökéletesítette, mert a cukornádat, rizst, gyapotot, pálmát Európában is elterjesztette, földjeit okszerűen művelte, öntözőcsatornákkal látta el; s a lótenyésztésben mestere lett az egész világnak.

Ilyen volt a valóságban az a mohammedán műveltség, melynek megsemmisítésére készült a kereszténység, hogy megmentse a magát. Tájékozatlanul állt vele szemben. Teljes hét század mulva is hasonló kicsinyléssel fogott fegyvert a kínai műveltség ellen, melynek ragyogását csak azért nem látta, mert bevonta azt a régiség nemes patinája. Európának mindig az volt a baja, hogy bár az egész világot kutatta, mégis csak önmagát ismerte.

IX. FEJEZET.

KERESZTESEK ÉS LOVAGOK.

I. A keresztes háborúk kezdete.

II. Orbán pápa arcképe
Szt László O kezdő-
betűjével

ORBÁN pápa 1095. március első napjaiban a piacenzai zsinaton Komnenos Alexios görög császár követségét fogadta. A görögök már négy évtizede nem tartoztak hívei közé. Kelet papjai — ahogy II. Rákóczi Ferenc jellemzi őket — méltóságukat képmutatással, a tudományosság hírével, vagy engedékenységgel és a császárok kedvének keresésével szereztek meg. Az efajta tudományosság — szerinte — kíváncsiságra, kételkedésre, újabb kutatásra, egyéni vélekedésre, makacsságra, eretnekségre vezetett. Így történt, hogy az az egyházi forradalom, amelyet Phokios konstantinápolyi patriarcha még 858-ban kezdett, 1053-ban azzal végződött, hogy Kerularios Mihály patriarcha a pápát eretneknek nyilvánította s a keleti birodalom népeivel elszakadt a nyugati egyháztól. Izsák görög császár, a Komnenos-ház alapítója, a patriarchát száműzte. Utódja, Manuel is meg akarta szüntetni a szakadást, mely Nyugatot éppen a legnagyobb veszedelem, a szeldsukok támadásakor idegenítette el Kelettől, de komolyan egyik sem mert szembeszállni a papsággal. 1901-ben, a bibliának újjörög nyelvre fordítása miatt kitört athéni lázadás idején, az athéni Empros megjegyezte, hogy a bizánci birodalmat elsősorban az eretnokség és a vallási viszályok döntötték meg. »Ha — úgymond — a bizánci császárnak lett volna bátorsága, hogy az összes izgatók számára Bertalan-éjet rendezzen, a bizánci birodalom ma is állana.« Hogy mégis megmaradjon, Alexios a szeldsukok ellen most a pápa útján a nyugati fejedelmek szövetségét kereste s megígérte, hogy ennek fejében a keletieket visszavezeti a nyugati egyházba.

Ilyen föltétel mellett VII. Gergely már 1074. március 1. kész volt a segítségre; előbb azonban a németrómai császárral kellett számolnia. Az investitúra-háború utódjait is lekötötte. Csupán a görög császár biztonsága miatt Európa különben sem mozdult volna meg, mert erre a birodalomra mindenkor bizonyos idegenkedéssel tekintett. A kereszténységnek sok más érdeke javasolta

a beavatkozást : a hitszakadás megszüntetése, a szentföldi zarándoklások bizsítása (amire legjobb mód magának a Szentföldnek visszafoglalása), mindenekfölött pedig annak megakadályozása, hogy az arab és szeldsuk mohammedánok a Földközi tengernek európai részét is hatalmukba kerítsék. Most kellett elválnia, eléggé meggyökerezett-e már a kereszténység Európában, hogy közös vállalatra egyesítse a franciát, olaszt, németet, angolt, normánt, magyart, akik politikai okokból annyiszor harcoltak egymás ellen. Van-e már valami erő, ami a *testvériség* érzetében egyesíthetné Európa nemzeteit ?

Az *eretnek* görög és a *kiátkozott* németrómai császár, vagy a francia király, de más uralkodó sem beszélhetett a kereszténység nevében. Ezt csak a *pápa* tehette, a legtöbb kereszténynek egyházi feje. Amíg a pápa hűbéresküit követelt Európa fejedelmeitől, egy ország sem akarta feláldozni politikai szabadságát. Most nem a fejedelmekhez, hanem *népeikhez* fordult, a keresztény *társadalomhoz* és azt hitta fel a *keresztény szabadság* védelmére. Még pedig abban a Franciaországban, melynek házasságtörő királyát, Fülöpöt, ő, a francia, éppen akkor vetette egyházi átok alá.

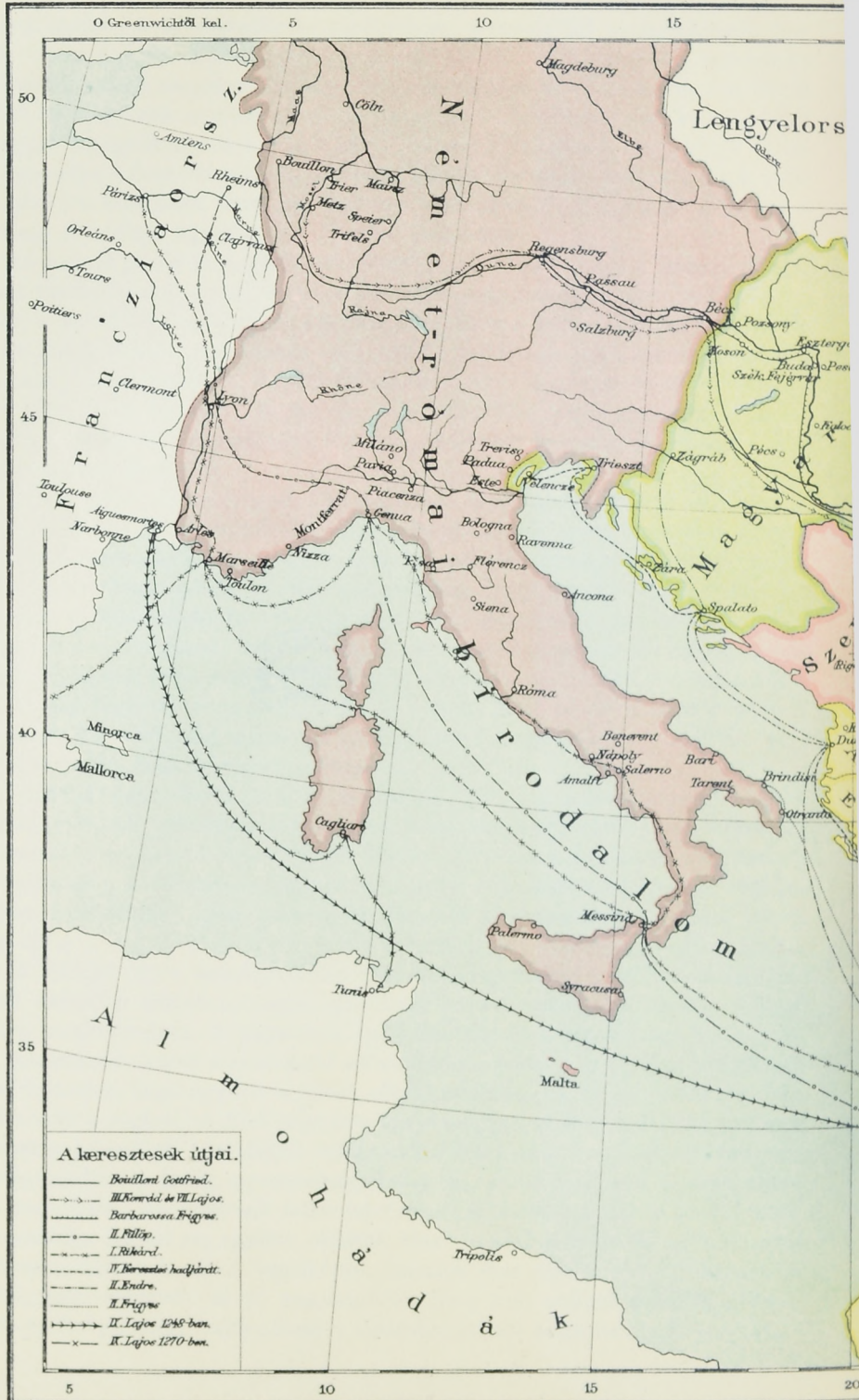
Orbán pápa az auvergnei Clermontban 1095. nov. 18. nyitotta meg a zsinatot s 26-án Isten szabad ege alatt ékesszólásának egész erejével szólott a néphez, a nemességhez, a papsághoz. Arról a névtelen érzelemtől beszélt, amely minden keresztény szívét eltölti. Elmondotta, hogy hitetlenek szentségtelemtik meg a jeruzsálemi templomot, kínozzák, zsarolják a zarándokokat ; és vázolta azt a veszedelmet, mely a szeldsukok részéről nemcsak Bizáncot, hanem az egész Nyugatot fenyegeti. Emlékeztetett arra a fényes multra, amikor francia lovagok már fegyvert ragadtak Hágár fiai ellen. Most olyan hadvezér mellett ragadjanak fegyvert, aki biztos győzelemre vezet és akinek szolgálatában vértanúság a halál, örök üdvösség a jutalom.

Isten is úgy akarja ! zúgott a lelkesült tömeg s Adhemar puyi püspök példájára lovagok, parasztok tolongtak a pápa elé, hogy vörös posztókeresztet varrassanak mellökre. A zsinat teljes búcsút hirdetett a keresztes hadjáratban résztvevőknek ; a távozók vagyonát az egyház oltalmába ajánlotta, átokkal fenyegetett mindenkit, aki mást a hadjáratról visszatartana s kihirdette a treuga dei-t.

II. Orbán tüzes szónoklatában volt annyi politikai számítás, mint III. Leónak abban a tettében, hogy, majdnem három századdal azelőtt, Nagy Károlyt megkoronázta. A pápaságot ez a két váratlan elhatározás tette politikai hatalommá ; emez a császárral szövetekezett, amaz a néppel és mindkettő készen volt arra, hogy egyiket a másik ellen használja. Az új szövetség azonban erősebb volt a réginél. A föld népe minden országban mohón hallgatta papjait, kik most a szószékről társadalmi reformokkal biztatták, hogy annál könnyebben megmozdítsák. Inség, nyomorúság, betegség, jobbagyság elől ki nem akart volna menekülni, ha nemcsak lelke üdvösségével, hanem azzal is kecsegtetik, hogy családja itthon az egyház oltalma alatt marad s ő maga zsákmánnyal megrakodva térhet haza. A legtöbbnek fogalma sem volt a vállalkozás nehézségeiről, igazi céljairól, az út nagyságáról. Nem volt sokkal erősebb elhatározásra szüksége, mint hajdanában a makedóniainak, hogy nekiinduljon a kin-

A KERESZTES H

ATOK KORSZAKA.

cses Indiának, vagy egy mostani szegény magyar gazdának, hogy kivándoroljon Amerikába. Keresztény önzetlenségről, a legszentebb célok nevében követelt áldozatokról kevés fogalma lehetett a tömegnek, mely a nagy eszméket csak hinni tudta, nem megérteni. Legenda kellett annak és csoda; olyan szónok, mint Achéry Péter (Amiensi Remete Péter). Péter, Volkmár, Gottschalk s a többi népszónok mennyei szabadságról beszélt a tömegnek. Akik abban a hitben éltek, hogy segíthetnek a megalázott Krisztuson, hogyan ne hitték volna, hogy majd segítenek ők a maguk nyomoruságos sorsán is? A fejedelmek kedvetlenül fogadták a zsinat fölhívását. A lovagok, nemesek távozása hadierejüket csökkentette, a jobbágyság fegyverfogása pedig parasztlázadásra, a földesurak megtámadására vezethetett. A német parasztságot eleinte csúfolták a normandiai s más franciákat, akik éhesen, rongyosan, jóformán fegyvertelenül, szenténekek közt indultak neki egy ösmeretlen földrésznek; hanem azért őket is csakhamar elkapta rajongásuk és ellenállhatatlanul sodorta előre: ismert nyomorból ismeretlenbe. Néhol az egész falu népsége fölkerekedett s a földesurak jobbágyság nélkül maradtak. Máshonnan csak a férfiak mentek el és otthonmaradt családjukról a földesúrnak kellett gondoskodnia. A táborban a parasztságot szabadoknak érezték magukat. Tisztjeiket maguk választották, az urakat szidták és sokat tanakodtak, hogyan segítsenek a jobbágyságon. Útközben harácsolásból, a zsidók kirablásából akartak élni; mert hiszen »nem kellene most háborúskodniok, ha a zsidók annak idején meg nem ölik Jézust«.

Első csapataik Normandiából *Remete Péter* és *San Savoir* lovag vezetése alatt 1096. márc. 8. indultak meg s húsvétkor Kölnben már elkezdték a zsidók üldözését. A Rajna mellékéről *Gottschalk* és *Volkmár*, majd *Emich* leiningeni gróf és *Charpentier* (»Ács«) csapatai követték. Nemcsak a zsidókat üldözték (magában Mainzban hétszázat vágtak le), hanem a félpogánynak tekintett Magyarországon is pusztítani szerettek volna. De csakhamar keservesen tapasztalták, hogy Magyarország már nemcsak keresztény, hanem erős és rendezett állam is, amellyel nem köthetnek ki büntetlenül.

A keresztések megérkezésekor éppen századik esztendeje volt, hogy uralkodni kezdett *Szent István* (997—1038.), a magyarok vezére, majd (1001.) apostoli buzgóságú királya. Egymagának három pogányfölkélt kellett levernie: a Koppányét, Gyuláét, Ajtonyét. Az új hit új államrendszert jelentett; s mivel ez részben német, vagy inkább frank mintára készült, a régi rend hívei a kereszténységet német vallásnak, szabadságuk megrontójának tekintették. Péter elűzése, I. Endre megválasztása ezért járt együtt a keresztények és a németek üldözésével. A XI. század derekán, amikor III. Henrik ellen megvédték hazájok függetlenségét, az ősi szabadságot az ősi hittel együtt követelték vissza. I. Béla azonban elnyomta a pogányság utolsó nyílt forradalmát, *Szent László* pedig végképpen eltiltotta az ősi hitet. Ő mutatta meg először magyarjainak, hogy az európai felfogást egyeztetni lehet a tősgyökeres magyarsággal s a keresztény buzgóság éppen nem jelenti a német előtt való megalázkodást, mint ahogy a vallásosság sem jelenti a pápa világi beavatkozásainak eltűrését. Két héttel a piacenzai zsinat befejezése után (1095. márc. 25.) Bodrogon már tudatta magyarjaival, hogy fegyveres csapattal zárandokol a Szentföldre s ha

készülődései közben oly váratlanul el nem huny (1095. július 29.), valószínű, hogy a clermonti zsinat reá, minden jelentkező közül a leghatalmasabbra, bízta a kereszteshadjárat vezetését. Akkor nemcsak attól a tervtelenségtől szabadul meg, hogy egy százezreket mozgásba hozó hadjárat elősmert vezér nélkül kezdődjék, hanem a keresztesek szabad átvonulásának útját és úgyszólván a hadi működés alapját, Magyarországot is biztosítja. Egy esztendő múlva a keresztesek hazánkban át már százezrével nyomultak előre, keletre; de Szent László magyarjai nem voltak köztük. Gyászban ültek, keseregtek nagy királyuk halálán. Hálások voltak azért, hogy igazi állammá tette hazájukat s biztosította annak európai helyzetét, s azért, hogy bizonyos nemzeti szint adott a katolicizmusnak. A keresztesháborúk ügyében azonban *Kálmán* (1095—1116.) hidegebb, de józanabb politikájához csatlakoztak. Kevesen voltak, fiatal keresztények; nemzetöket, vallásukat kockáztatják, ha európai tekintélyöket Ázsiában, vallásos eszményeiket nem falusi szentegyházaikban, hanem már is a szentsír templomában keresik. A magyarok valóban jobban tették, hogy otthon örködtek, amikor németek vonultak át hazájukon, melyet különben azok elfoglalhattak volna. *Kálmán* megsemmisítette gyűlevész hadaikat, a menekülőkre még a templomot is felgyújtatta, amiért a haragos krónikások valóságos pogánynak és nyomoréknak írták le. A nagy király azonban a krónikásoknál őszintébb keresztény volt, aki hazáját még keserű csalódások után sem zárta el a rendet tartani tudó keresztesek elől. Megmutatta erejét, de buzgó hitét is. A csöndesen átvonuló keresztesek ellátásáról Magyarországnál jobban egy állam sem gondoskodott.

Bouillon Gottfried, Alsó-Lotharingia hercege, aki 70.000 gyalogot, 10.000 lovast vezetett, Magyarország déli határán csókkal búcsúzott el *Kálmán* királytól. *Róbert* normandiai herceg, a legfényesebb, és *Rajmund* toulousei gróf, a legrendezettebb francia lovagsereg vezére mégis tanácsosabbnak tartotta, hogy amaz Olaszországból hajón, emez pedig Dalmátországon át, Magyarország elkerülésével keljen útra. A roppant sereg egységes vezetés nélkül érkezett Európa s Ázsia határára, Bizánc alá, ahol téli pihenőt tartott. Alexios császár fanyaron fogadta a zsolozsmaéneklésben berekedt, rablásai miatt Közép-Európában végigpáholt búcsúsokat és az otthon eltékozolt vagyonuk helyett Ázsiában gazdagságot kereső lovagokat, akik minden soktornyú városban magát Jeruzsálemet keresték. Még az Argonauták is tájékozottabban indultak újtokra. A keresztesek előtt csak az az egyetlenség dolog volt bizonyos, hogy a szeldsukokat meg kell verniök, ha Jeruzsálemet meg akarják szabadítani. Sihederek, öregek, a keresztesek hites feleségein és apácákon kívül könnyelmű nők is csapatosan követték a sereget, amelynek mozdulatait így rendkívül nehezítették, élelmezését csaknem lehetetlenné tették. Alexios nem tudhatta, a nyugatiak a mohamedánokat, vagy az ő görögjeit gyűlölik-e jobban. Magát *Bouillon* csapatát is fegyveresen kellett kényszeríteni, hogy görög hűbérek ösmerjen el mindent, amit Ázsiában a görögök egykori tartományaiból visszahódít.

1097-ben több vár, különösen Nikaia megvétele után a keresztesek megverték Dorylaionnál (a mai Eszki-Sernél) *Kilids* Arszlán szultán szeldsukjait. Ezt a kisázsiai keresztények: fölszabadulások, az egyiptomi Fátimidák pedig:

vetélytársaik megalázása kedves híre gyanánt üdvözölték. A keresztesek a görögöknek engedték át a félszigetet s inséggel küzdve nyomultak Szíria felé. A főiránytól többször eltértek; pl. *Bouillon Balduin* egy örmény fejedelem meghívására megszállta Edessát és (1098. márc.) megalapította az európai keresztények első ázsiai fejedelemségét. Maga a fősereg már 1097. okt. 21. ostromolni kezdte a 450 tornyú Antiochiát, mely alatt irtózatos nyomorúság várt reá. Egy francia zarándok szerint

»Keresztény hadakról kell nektek szólanom,
Melyet a táborban az inség súlya nyom.
A készlet elfogyott, egészen kimerült.
. Sátra előtt hogy a Remete Péter ült,
Tafur koldúskirály kereste s nagy tömeg,
Ezernél több paraszt, kit éhség gyötře meg.
»Uram, tanácsot adj: enyhíts a nagy bajon, —
Ha Isten nem segít, az éhség sujt agyon.«
De Péter megszidott gyávát, kicsinyhitűt:
»Nem láttok-é halott törököt mindenütt?
Jó étel az, ha megszószod, megperkeled. . . .«
»Nos, egyetérték én — felelt *Tafur* — veled!«

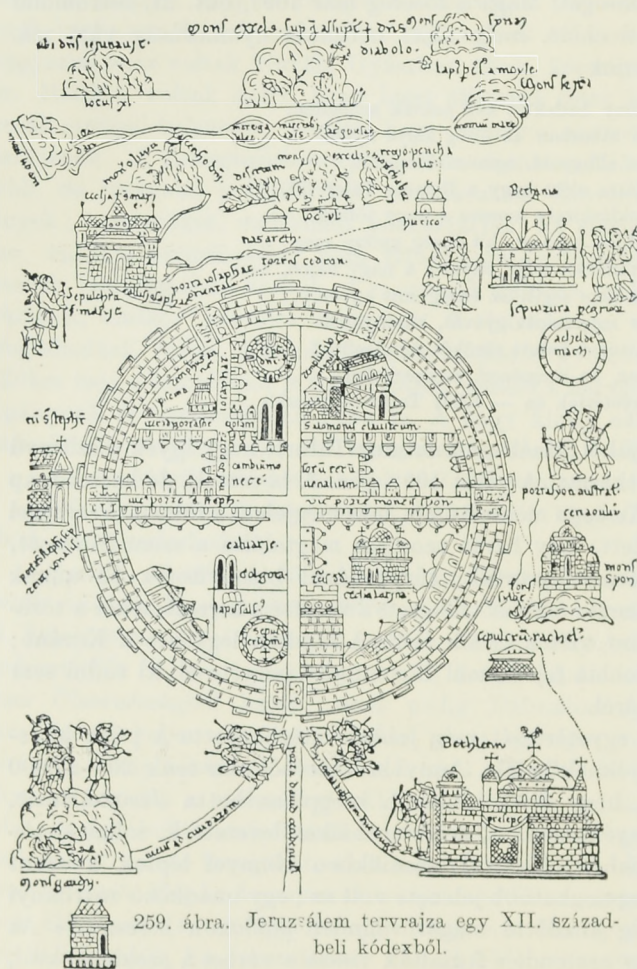
Bouillon saját korsójából kínálta volna meg *Tafurt*, hogy igyék a szörnyű lakomára, mi ezután következett. A várat 1098. jún. 3. bevették, de harmadnap a bagdadi szultán vezére, *Kerboga* moszuli emir, már megjelent a fölmentő sereggel s az inség még nagyobb lett. Egy barát azonban megtalálta a szent lándzsát, mellyel valaha Jézust keresztülszúrták; tűzpróbával bizonyította be annak hitelességét, s most már a szent ereklyét villogtatva vezette a kereszteseket a törökökre, kik viszont a Koránt vitték soraik élén. A lándzsa legyőzte a Koránt; *Kerboga* megfutott s Antiochia fejedelmül Boemundot ismerte el, ki tudni sem akart a görögök hűbérjéről.

A megfogyott sereg egyetértését még jobban megbontotta a pápa követének, *Adhemar* puyi püspöknek halála. Annyi százezerből már csak 20—25.000 érte meg azt a szerencsét, hogy 1099. június 7. megpillanthatta Jeruzsálemet. Sarujokat leoldották, aranyékszereiket, selyemruháikat levetették, tollas sisakjaikat leemelték és szívökhben alázattal, szemökhben könnyel léptek a szent földre. A középkor egyik legmeghatóbb jelenete volt ez; egy imádkozó maroknyi sereg, amely Istenért végig küzdötte magát »minden poklokon keresztül.« Az egyiptomi arabok, kik egy esztendeje foglalták vissza a várost a szeldsukoktól, csak kisebb csapatokban és fegyvertelenül, mint zarándokokat, akarták bebocsátani a kereszteseket, akik azonban ötheti keserves ostrom után július 15-én d. u. 3 órakor ostrommal vették be a várost. Hagyomány szerint hetvenezer mohamedánt és zsidót hánytak kard élére és csak azokat a házakat kimélték, amelyeket valamely lovag hamarjában kereszttel jelölt meg. Vér fecskendezte be Salamon templomát és Omár mecsetjét. Akikre azonban nem hatott a vezér parancsszava többé, egyszerre szívökhöz kaptak, mikor az aszkétát látták maguk előtt. *Bouillon Gottfried* ledobta kardját, sisakját, saruját s fegyvertelenül, hajadonfővel, mezítláb, bűnbánó zsolozsmát énekelve indult a szentsír temploma felé. S amerre járt, a fékevesztett tömeg kezéből kihullt

a kard. Fegyvertelenül, hajadonfővel, mezítláb követték vezéröket, ki rajtuk aratta legnagyobb diadalát. Mellöket verve, könnyek közt szánták, bánták bűneiket, amiket vérontás közben éppen az imént követtek el. Szegények és árvák közt osztották szét szerzett kincseiket s betölt lelköknek minden vágya, amidőn

kiállott szenvedéseikért magának az Isten fiának sírjánál adhattak hálát. A keresztény lelkesedés, a középkori szellem e magasztos pillanatban érte el tetőpontját.

A jeruzsálemi papok leborultak Remete Péter előtt, ki a szabadtó háború ékkészülő apostola volt s azt szerették volna, hogy szavát most a jeruzsálemi egyházi állam, a *jeruzsálemi patriarcha királysága* érdekében emelje föl. A lovagok azonban Edesszában és Antiochiában megízlelték már az országalapítás dicsőségét. Most sem felejtették el, hogy mielőtt zsolozsmákat énekelve borultak le a szentsírnál, karddal kellett utat törniök odáig. — A fegyverrel szerzett földet fegyverrel akarták biztosítani. Teljesen világi s minden más hatalomtól *független királyság* alapítását határozták

259. ábra. Jeruzsálem tervrajza egy XII. századbeli kódexből.

ták el. Toulousei Rajmund és Róbert normandiai herceg nem vállalkozván, július 22-én csakugyan egyik vezéröket, *Bouillon Gottfriedet* választották meg. Ez maga is mutatja, mennyire nem volt egység a keresztesháború vezetésében. Gottfried elfogadta a szentsír védelmének feladatát; de visszautasította a *királyi címet* ott, ahol Jézust a zsidók királyának csúfolták; s a koronát ott, ahol Jézus töviskoszorút viselt. Teokrácia tehát nem lett a Szentföldből; az ország azonban a legtisztább vallásos érületen alapult.

Gottfried fejezte be tehát azt a világraszóló vállalatot, melynek megindítását a nép *Amiensi Péternek* tulajdonította. Nőttön-nőtt nevök tiszta

fénye, amint »időben, térben távozott« s végre vallásos regekör középpontja lett. Szentnek tartották Pétert, aki, midőn már látta az Üdvözítő megszabadított sírját, elbocsátott szolgának tekintette magát s másfél évtized mulva Liège közelében, a huyi kolostorban, végezte életét. Bouillonnak köszönték a sikert, különösen azt, hogy a hódítás megtartására vállalkozott. A költők (századok múlva Torquato Tasso is) őt dicsőítették mint Jeruzsálem megszabadítóját. Azonban a megszabadított föld első igazi királya *Balduin* volt, aki bátyja halála után 1100. karácsonyán jeruzsálemi királlyá koronáztatta magát. Százakkal harcolt az egyiptomiak ezrei ellen, egyéb segítségre sem számolva többé, mint az Európából minden húsvétkor érkező néhány ezer zarándokra. A király lassankint a Szentföld minden kikötőjéből kiverte a mohammedánokat, 1118-ban pedig már egészen a Nilus torkolatáig nyomult előre. Meghalt, mielőtt visszaérkezhetett volna országába, melyet két földrészszel dacolva, a harmadiknak segítségével voltaképpen ő alapított. Otthon, Európa valamennyi templomában, ezentúl is minden este zúgtak a harangok, hogy a keresztesek győzelméért, Jeruzsálem megmaradásáért imára buzdítsák a híveket.

II. A lovagkor.

Isten is úgy akarja! Ezzel a kiáltással kezdtek a lovagok az első keresztesháborúhoz s majdnem két századon át ugyanaz a hit, vallásos lelkesedés és jelszó tüzelte őket küzdelemre. Az egész idő alatt csak azt tekintették igazi loagnak, aki életében legalább egyszer harcolt a Szentföldön vagy bárhol a »hitetlenek« ellen; mint ahogy igazi mohammedán is csak az volt, aki életében legalább egyszer elzarándokolt Mekkába. A mohammedánok rajongásával szemben ők képviselik a keresztények rajongását; a keresztesháborúk korát tehát méltán nevezik lovagkornak, daliás időknek. A lovagrend lett a hűbéres nemesség legelső osztálya; a papsággal együtt a keresztesháborúk idejétől fogva egyedül ezt tartották udvarképesnek, előkelőnek. A királyok külön színekkel, címerekkel tüntették ki s a lovagrendbe valamennyit, még a lovagok fiait is szigorúan meghatározott szertartások szerint vették fel.

Nagy ünnep volt a lovag fiának születése; negyven nap mulva, az anya avatásával egyszerre, tartották a keresztelőt, melyre sok komát híttak, nagy áldomást csaptak. A dajka két esztendeig szoptatta a fiút, kit azután is a cselédekre bízta. Hétesztendőskorában *courtoisiera*, udvari, finomabb, franciás szokások megtanulására szorították. Egy kis katekizmuson és biblián kívül egyéb tudománnyal nem igen gyötörték. A pajkos fiút az udvarmester meg is verhetette, mit a kis IV. László magyar király története szintén bizonyít. Lovagolni, futni,

260. ábra. XI. század-beli páncélos vitéz.

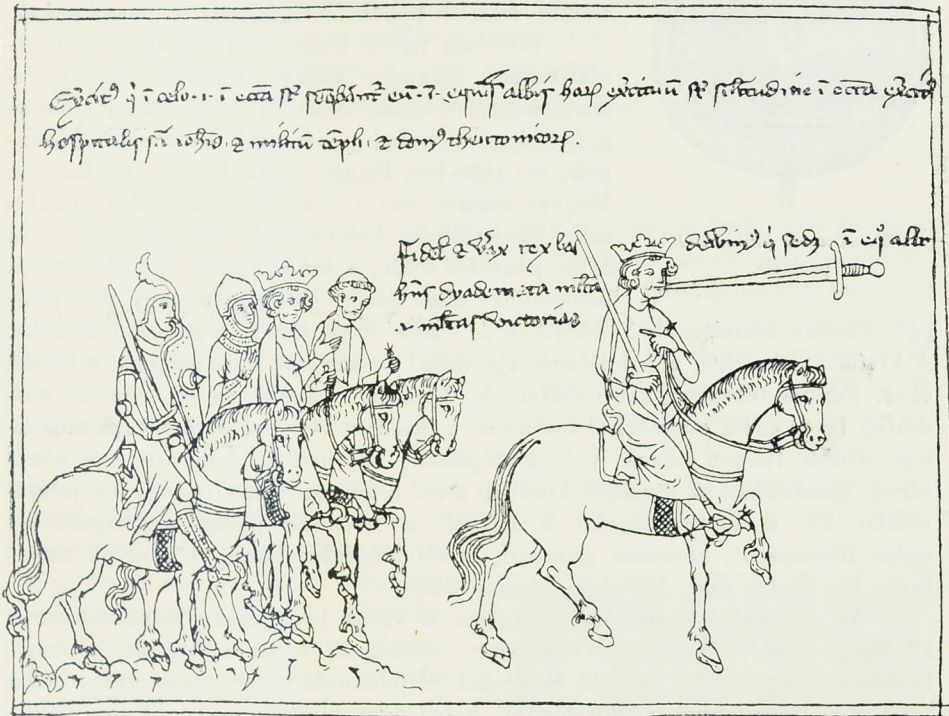
ugrani, mászni, birkózni, parittyázni, vadászni, vívni tanították, mert ennek vette legtöbb hasznát a csatában és a tornajátékban. Ha mindezekben ügyetlennek mutatkozott, 12 esztendő korában papnak szánták. Az ügyeset valamely előkelőbb udvarba küldték, ahol mint *apród* (garçon, page, varlet, damoiseau, écuyer, Knappe, Junkher, Edelknecht) egy tapasztalt lovag keze alá került, hogy engedelmeskedni tanuljon, ha később parancsolni akar. Felszolgált ura asztalánál s mint fegyverhordó, tornajátékokra, sőt harcra is elkísérte gazdáját. Finom társalgást és modort a ház asszonyától, vagy attól a nőtől tanult, akit szabad volt eszményképül választania, hogy neki szentelje minden nemesebb indulatát. A szegény fiú könnyen válhatott ily módon egy-egy üressziű nő játéktárgyává is. Ha már arra való volt, tekintet nélkül korára, lovaggá avatták (pl. Szent Istvánt 21, I. Gézát már 16 éves korában), néha a csatamezőn, rendszeren azonban lakodalom, keresztelő vagy más ünnepek alkalmával a templomban. Előbb megfürdették, új ruhába öltöztették, éjszakára a templomba csukták. A reggeli misét térden állva hallgatván végig, fényes vendégsereg jelenlétében az avatómester — néha maga a király — kardjával az oltár előtt háromszor gyöngéden vállon ütötte s Isten, Szent György és Szent Mihály nevében lovaggá tette. »Légy vitéz, bátor és hű.« Megeskette, hogy fegyverét a gyöngék s elnyomottak védelmére használja; azután a testvériség jeléül megölelte. Ünnepiesen adták oda sisakját, kardját, lándzsáját, sarkantyúját s a templom ajtajáig kísérték, ahol lovára pattanván, mint lovagot és urat üdvözölték.

A lovag páncélingben (vas hómerben) és páncélnadrágban járt. Salapot (nemez süveget) hordott, hogy fejét ne nyomja túlságosan csücsös, kúpos, vagy gömbölyű sisakja (Helm). A sisakot drágakövek, zománc, vagy feliratok díszítették s rendszeren a címer koronáját, oroslánját stb. ismételték rajta. Ha rostélyát leeresztették (ami rendszeren csak a támadás pillanatában történt), a lovag nehezen lélegzett, fuladozott, mert a lélegzőn (lucertumon) át alig kapott levegőt. A keresztesháborúkban a nap heve ellen orrjegyet (vászonkendőt, comát) használtak s annál vitézebbnek tartották a lovagot, mentül piszkosabb, rongyosabb orrjeggyel került haza a hadjáratból. A címerekben utóbb, festői foszlányokban, ékítésül alkalmazták. Magát a címet (crista) a sisak búbjára kötött orrjegy fölött egy bőrdarabra festve viselték. A láb-szárt vas- vagy acéllemezek, a lábfejet sodrott vas- vagy bőreszímák, a nyakat és vállat ércgallérok védelmezték. A vasmell (torax) fölé korszovágyot (corsetet, fegyverkabátot) öltöttek. A legfinomabban kovácsolt páncél is többet nyomott 15—20 kilogrammnál s egyiknek-másiknak értékét két millió koronánál is többre becsülték. A fegyverzethez tartozott a címeres és rendszeren háromszögletű pajzs vagy vért, mely öblös és legalább egy méter magas volt. Támadó fegyverül a kard és a lándzsa szolgált. A tört, csatabárdot, kétélű hadiszekercét, buzogányt, vagy mácot, szúcsát (lándzsafélét), farkaskaszát (háromhegyű lándzsát), hadicsépet, hadisarlót, alabárdot, hajítódárdát, többféle nyilat, gerelyt, tegezt, puzdrát nem tartották lovaghoz méltónak.

Lovaikat legszívesebben a spanyolországi araboktól és a magyaroktól vásárolták. Sodronypáncél és címeres takaró borította a lovat. Saját és lovagja

páncéljának nagy súlya alatt a legtüzesebb paripa is csak nehézkesen mozgott.

A lovagok intézménye nem politikai, hanem társadalmi alkotás; inkább is hatott ez utóbbi irányban. Emelte, nemesítette a társadalmi életet és bizonyos közszellemet teremtett, pl. vakbuzgóságba átesapó vallásosságot. A lovag fő kötelességét s vele az új társadalmi osztály lényegét szabatosan megjelölte VII. Gergely pápa, midőn Szent Lászlótól (1079. márc. 21.) azt kívánta, hogy

261. ábra. Balduin király a három lovagrenddel. A prágai érseki káptalan XIII. századbeli kódexéből. — (A latin szöveg olvasása: Exercitus, qui in coelo et in ecclesia sunt, sequabatur cum in equis albis. Horum exercituum sunt similitudine in ecclesia exercitus hospitalis sancti Johannis et militum templi et dominorum theutonicorum. Fidelis et verax rex balde- winus, qui sedet in equo albo, habens dyademata multa et multas victorias. — Magyarul: Az égben és az egyházban levő sereg fehér lovakon követte. Ezen égi seregekhez hasonló az egyházban Szent János kórházának, a templomos vitézeknek és a német uraknak seregei.

A hű és igaz Balduinus király fehér lovon ül, lévén sok koronája és sok diadala.)

»mindig az igazság egyenes útját kövesse; özvegyeknek, árváknak, zarándokoknak atyai szeretettel viselje gondját; az egyházakat ne bántsa, gőgös, pajkos ellenségek vakmerő támadásai ellen oltalmazza«.

Egyes lovagok összeálltak s egészen az egyház és emberiség szolgálatára, védelmére szánták el magukat; kivált a Szentföldön és Spanyolországban, ahol a mohammedánok ellen folytonosan kellett küzdeni. Szerzetesek módjára szegénységet, tisztaságot és engedelmességet fogadtak, azonfelül arra

kötelezték magukat, hogy harcolnak a hitetlenek ellen, ápolják a sebesülteket, betegeket. Pedig gazdag emberek voltak, mert csak olyat vettek föl maguk közé, akinek legalább 2000 hold földje volt. Az egyházi lovagrendek úgyszólván a szerzetes és lovagi élet egyesítői s a daliás idők keresztény lelkesedésének legnemesebb példái. Saját nagymesterek és káptalanaik igazgatása alatt álltak, akik eleinte csak a pápától fogadtak el parancsokat.

262. ábra. A johanniták pecsétje.

1118-ban nyolc francia lovag alapította Jeruzsálemben, Salamon király temploma helyén, a *templomosok* (templariuskok), 1121-ben Puy Rajmund a francia *jánosvitézek* (johanniták, most máltai lovagok) és 1190-ben Frigyes sváb herceg (Barbarossa Frigyes császár fia) a *német lovagok rendjét*. Inkább csak viseletökben különböztek. Tagjaik egy része mint páncélos vitéz, a másik (mely polgárokat is befogadott) mint gazda, betegápoló vagy pap szol-

gált. Eleinte alamizsnából, kenyéren és vizen éltek, mint »szegény apostolaik«. A hívők lelkesedése, a fejedelmek ajándékai csakhamar dúsgazdagokká tették őket. Fényes templomokat emeltek, kórházait sok ezer beteg számára rendezték be és egész csapatokat tartottak a Szentír védelmére. A templomosoknak utóbb tízezer házuk volt Európában, hajóhaduk, bankjuk, tele pénztáruk. Hazánkban az Árpádok korában mind a három rend virágzott; a johannitáké 27, a templomosoké 8 házzal, a németek pedig megkapták az egész Bárcaságot, ahonnan azonban, mivel független országot akartak alapítani, II. Endre már 1225-ben kiverte őket.

Az egyházi lovagrendek alakulása a világi lovagokban is fölkelte a közösség érzetét. Segítettek egymáson, valóságos, vérszerződéseket kötöttek barátságuk ápolására, hasonló címereket és jelmondatokat választottak. Néha sajátos fogadalmakat tettek; pl. hogy nem hordanak páncélt vagy sisakot, míg az ellenségtől nem szereztek egyet; vagy hogy csak félszemökkel néznek, balkezökkel esznek, ágyban nem hálnak, súlyos láncot hordanak, míg bizonyos feladatokat meg nem oldanak. Szent Györgyre, szent madaraikra (a pávára, fácánra) esküdtek. Ereklükben néha jobban bíztak mint kardjaikban. A keresztes háborúk idején kardjuk markolatát akárhányszor mint keresztet tartották a mohammedánok elé, hogy ebben a jelben győzzenek.

Az *egyen* felszabadításának azt az eszméjét, melyért a vértanúk a cirkusz porondján oly készségesen haltak meg, mélyen fogta fel Madách Tankrédje és életének céljául tűzte ki. Szűkkeblűségnek tartotta volna, hogy a pályabérben osztozást sajnálva, akárkit is be ne vegyen társul, kiben van lelkesülés nagy tettek végrehajtására. Abba a zárkózott testületbe, a *lovagosztályba*, melyhez tartozott, szívesen fogadott s egy kardcsapással hajlandó volt rendjébe emelni mindenkit, akit méltónak talált reá. Mégis a *rendiség* képviselője, aki a forrongó népkhaosz ellenében meg akarja őrizni kiváltságait, kincseit. El van készülve rá, hogy ez a lovagrend, melyet képvisel, kialszik

egyszer s félig összedől; de az a hit élteti, hogy szent tanai addig a tömegbe hatnak. Füle hallatára mondja a vén eretnek is, hogy

»Az eszme él s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet.«

S megy elszántan a halálba, »a szentháromság rejtélyes tanában a homoiusiont hirdetve, míg az egyház a homousiont alapítá meg a hit cikkeül.« »Mi akkor a magasztos, nagyszalú«, ha egy *i* miatt is ily elszántan mehetni a halálba? Tankréd elhajítaná kardját és visszatérne északi honába, »hol még az őserdők árnyékiban a férfibecs, a tiszta egyszerűség dacol e síma kornak mér-givel«. Egy titkos szó azonban szüntelen ösztönzi, hogy újjá teremtsé századát.

»Hiú törekvés! Mert egyént soh'sem
Hozandsz érvényre a kor ellenében.«

A *kereszténység* magasztos eszméje, mely a szíveket betölté, a keresztes hadak durva katonája előtt annyit ér, amennyivel megfizeti szolgálatait: mohón kap a bünbocsánaton, melyet pénzen vehet; a gazdag drágán, a szegény potom áron, de hozzájut mindakettő. Az emberi szív legédesebb érzelme, a *szerelem*, majd mint lehelet nyomtalanul lebben el, majd lábbal tiporva a sárban hever. Egyszer oltárkép a nő, máskor csak mulatótárs. És mindez azért, mert kora a nőt »nem tekinti és becsüli nőnek, nőhívátása megjelölt körében!« *Tankréd*, ki azon töpreng, hogy ő, ki annyi sarcot vívott a pogánytól, nem bír-e betörni a kolostor falán, mely mögé eszményképe vonult, kénytelen beérni Lucifer gúnyos válaszával, hogy »nem ám, mert védi a *kor szelleme*: erősebb mint te«. Bizonyosan más az ókor Didó királynéjának megcsalt, őrvongó szerelme, mely őt tűzhalálba, öngyilkosságba kergeti, mint Heloise forró szenvedélye, melynek egy zárda rideg boltívei alatt, évek kínos gyötrelmei közt kell emésztődnie. Máriának, mint Isten anyjának, tisztelete gyöngéddé tette a világot az egész női nemmel szemben. Igazi szabadság uralkodott a kolostorok vasrostélyai mögött. Hódolat, szentet megillető tömjénezés vette körül a nőt, ki a világ hiúságairól, szépsége hatalmáról lemondott, földi gyöngeségeken felülemelkedett. Észrevétette a férfiúval, hogy nemes a lelke, érző a szíve; méltó reá, hogy a világi életben ne játékszere, hanem szeretett élettársa legyen a férfiúnak, ne rabszolgája, hanem szabadságának megédesítője.

263. ábra. Király és harcosok. (Egy metzi kódex miniaturje.)

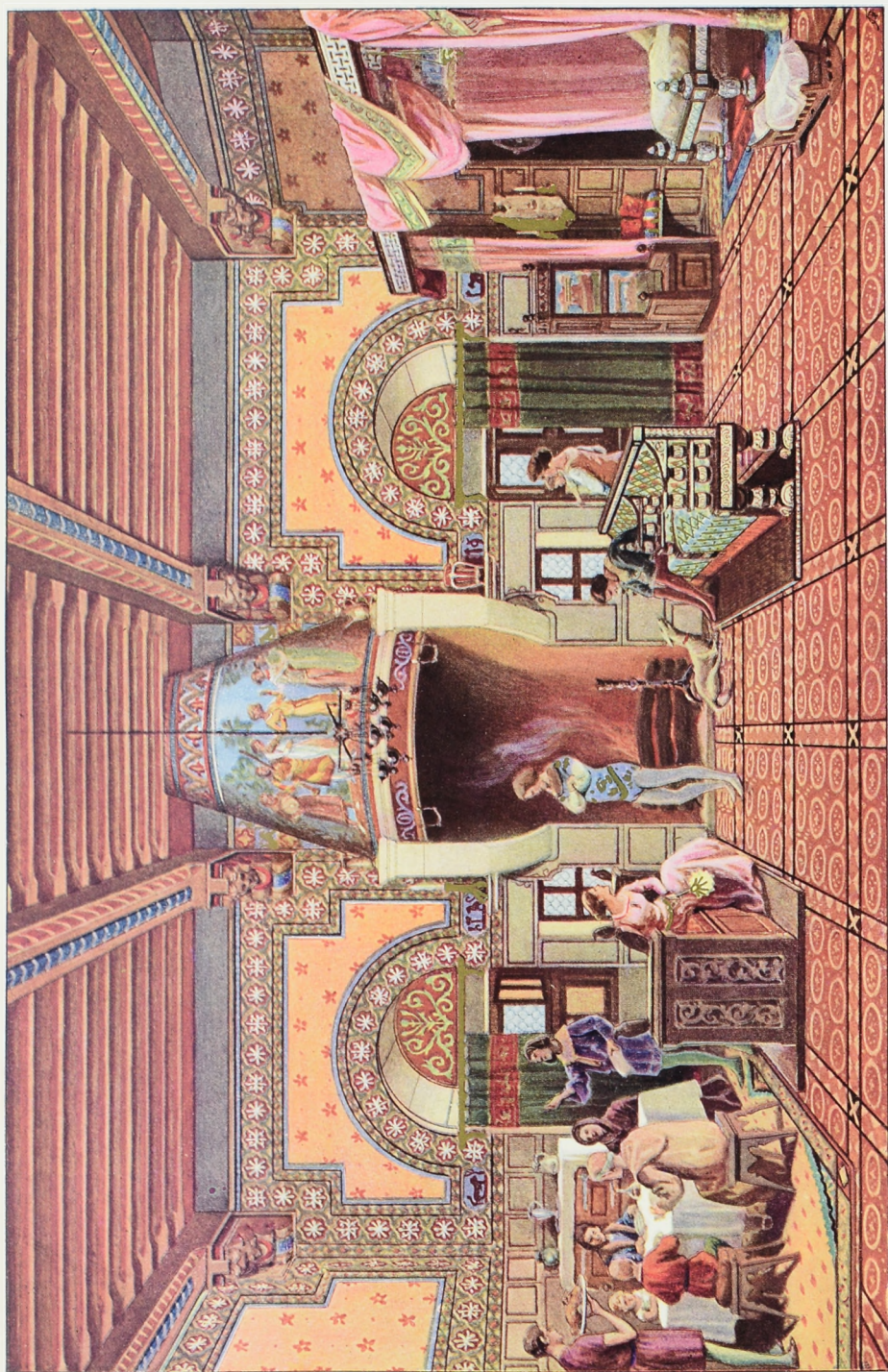
Az emberiség az apácaolastorok keletkezésekor tudta meg igazán, milyen valódi kincs a nő; mert ekkor látta csak, mily végtelen az áldozat, amit hozni képes.

Hódolat környezte immár a világban élő nőt is. A lovagkor elősmerte a plátói szerelem jogát. A férjes nő bevallott eszményképe lehetett valamely loagnak, aki városról városra, országról országra kelve, lándzsát tör minden-kivel, aki kételkednék, hogy ő a világ legszebb, legerényesebb asszonya. Az ereklyék tisztelete némileg módosult. Az a selymes hajfürt, vagy az a kis szalag, melyet imádottjától kapott, a reménytelenül epedő vitézt nagy tet-tekre bátorította. Az asszony néha nem is ösmerte imádóját, aki ajkain mégis az ő nevével indult világgá, »hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba«. Törvé-nyek védelmezték a nő becsületét s kisebb-nagyobb határozottsággal mindenütt kimondták, hogy házasságban a férj és feleség egy test, egy lélek. Törvény adhat jogot a nőnek, hogy a háborúban elesett vagy eltűnt férje javaiba vagy éppen trónjára üljön. Ha visszatért a férj, tudta, hogy hosszú távollétének ideje alatt becsülete, vagyona elsősorban felesége hűségére volt bízva. A néha évekig tartó elválás megtanította, hogy szerelmében nemcsak akkor biztos, mikor felesége puha karjai ölelik. Bourbon Lajos herceg, az Aranypajzs lovag-rendjének alapítója, meghagyta lovagjainak, hogy »tiszteljék a nőt s ne tőrjék az ellenök szórt rágalmakat; mert Isten után tőlük van a férfiak minden

tisztessége». A lovagkor egyik alapvonása tehát a nők tisz-telete, az emberiség egyik felének, és pedig szebbik felének, felszabadítása lett. Franciaországban a férj 1272-ben már úrnőjének (madame, domina), a magyar pedig, sokkal kife-jezőbben, már régtől fogva feleségnek szólította hitvesét. Most keletkezett az a német közmondás, hogy az asszony-tisztelet előbbre való, mint az istentisztelet (Frauendienst geht vor Gottesdienst). Gyöngédség, udvariasság, kényeztetés csakhamar túlzásokba tévedt. A női kacérságról, divatról, kendőzésről a középkori krónikák is sokat tudnak mesélni. És midőn az előkelő körök hölgyei mesterségesen fokozták bájaikat, hogy még jobban magukhoz láncolják a férfiakat, el kellett jönnie annak az időnek, midőn reájuk *szellemök* ragyogtatásával is hatni akartak. Ott, ahol a lovagkor böl-csóje ringott, a Provenceban, a finom és szellemes társalgás divatját a nők kezdték meg. Provence »daltelt«, napsu-garas mezein mélyebb volt a vallásosság, lángolóbb a sze-relem, édesebb a dal, mint akárhol máshol a románok föld-jén. Korán *művészet* lett itten a szerelem, amelyre szinte hívogatott a gyönyörű tájék balzsamos levegője. Itt tanul-ták meg legjobban az ars amandi-nak azt az édes tételét, hogy a plátói szerelem rajongásának fokozásával az imádó a szerelem legmármorosabb örömét (joy, joie) érheti el. Hit-ték, hogy ez olyan felülmúlhatatlan foka az érzelmeknek, mint a vallásos rajongás önkívülete; ott a halandó a nő

264. ábra. Görög csá-szárné (állítólag Pi-roska, Szent László húga). A párisi nem-zeti könyvtár minia-türje után.

FRANCIA LAKÁS BELSEJE A XVII. SZÁZADBAN.

lelkével, itt Istennel egyesül. Nem szentségtörő hasonlat ez. Provence az a hely, hol a vallási és a szerelmi rajongás, úgyszólván, egy tőről hajtott. Istent imádni, a nőt tisztelni az apródot ott tanították legkorábban. A lovagok először ott választottak maguknak úrnőt, hogy az imádott teremtes korlátlanul uralkodjék szivökön, eszökön. Szolgáiknak, udvarlóiknak vallották magukat, tornajátékaik bírójává a nőt tették. Némely dologban egyenesen a nők ítéletét kérték ki; főképp az olyanban, hol inkább izlésnek és kedélynek, mint tanultságnak és rideg észnek kellett döntenie. Azóta, hogy I. Vilmos provencei gróf leánya, Róbert király felesége, a XI. század elején termeit megnyitotta a darabos lovagok előtt, szellemének igézete alá került az előkelő világ. A lovag kénytelen volt az illendőség szabályaihoz alkalmazkodni. A XII. században már szokásba jött, hogy a »társaság« legfontosabb kérdéseit s egyesek szíve ügyeit a legszellemesebb, legerényesebb és legelőkelőbb nők bírósága, szerelmi törvényszéke (cour d'amour) elé vigyék. Tizenegy ilyen bíróság alakult s a társadalomnak gondja volt reá, hogy ítélete ne maradjon pusztá szó. A nők esküdtszékének ítélete beedződött a közfelfogásba s nemesítő hatása akkor is megmaradt, mikor ez az intézmény már a XIII. században hanyatlani kezdett, mert az eszményi szerelem mellett a ledérségnek is kedvezett, sőt szertelenségekbe tévedett.

Mindenesetre túlzás volt az, hogy a nők tisztelete a bálványozásig fajult; de melyik forradalomban nincs túlzás és melyiknek tévedéseit nem felejtjük el azokért a nemes eszményekért, amiket adott? A XIX. század demokráciájának és forradalmainak költője szeretettel gondol reá:

»Zordon, de ragyogó lovagkor! Kiégett
 Piros északi fény! Újra meggyújtalak,
 Képzetem fáklyája újra meggyújt téged;
 S lángodnál látszik a tündérkert ujjolag,
 Melynek oly szép fája volt s oly szép virága:
 Vitézség cserfája, szerelem rózsája!»

III. A keresztesháborúk Ázsiában és Afrikában.

Lovagok, keresztesek az egységes Szíria helyett négy független fejedelemséget alapítottak a Földközi tenger legkeletibb partjain: a *jeruzsálemi* királyságot, az *antiochiai* fejedelemséget, az *edessai* és a *tripolisi* grófságokat. A vezetés a jeruzsálemi király kezében volt, de az államok egyre viszálykodtak, gyakran küzdöttek is egymással s Európa újabb segítségei nélkül nem oltalmazhatták volna magukat a mohammedánok ellen, akiket mégis folytonosan zaklattak. A katolikus nyugatiak megvetették a görögkeletieket is és a jobbadán francia lovagok a görög helyett a franciát akarták a *Levante* (Kelet) kereskedelmének s egész társadalmának érintkezési nyelvénvé tenni. Ázsiában a mohammedánok az európaiat ma is *frenginek*, franknak nevezik s ezen a néven gyűlölik. Pedig a *kereskedők* jobbára olaszok voltak s a kereszteshadak adták a Földközi tenger kereskedelmét a velenceiek, genovaiak, pisaiak kezébe. Jó pénzen éppen a mohammedán ellenség szállított nekik Indiából élelmi szereket, fűszereket, pézsmát, aloét, kámfort, selymet, elefántesontot,

gyöngyöket stb., amiket azután Európában nagy nyereséggel adtak el. Ők is megvitték a mohammedánoknak Európa terményeit, iparcikkeit; de egyre hozták a *kivándorlókat*, *búcsúsokat* is, akik vallásos kötelességöknek tartották a mekkai búcsusok legyilkolását, kifosztását. Ázsiában is európaiak maradtak; uradalmaikat a hűbériség elvei szerint rendezték be, bírják ezen elvek, vagy pedig — polgári ügyekben — a déleurópai városok kereskedelmi törvényei alapján ítéleztek. A Szentsír törvényei (lettres du Saint-Sépulcre) a helyi viszonyokhoz képest csak később fejlődtek ki, s Bouillon Gottfriedet csak azok tartották első összegyűjtőjének, akik a törvénykönyv tekintélyét növelni akarták. Az ázsiai keresztény államoknak érdekében állt, hogy a kivándorlók helyzetén mentől inkább könnyítsenek. Az egyházi lovagrendeken kívül minden nagyobb nemzet gondoskodott első ellátásukról, betegek ápolásáról, szegényeik segítéséről; pl. Szent István jeruzsálemi szállójának pusztulása után 1135-ben Petronella magyar asszony s valamivel utóbb II. Géza is külön templomot, kórházat és szállót építtetett a magyarok számára.

Vallásos kegyelete, kereskedelmi érdeke miatt Európa folytonosan törődött a szíriai keresztény államokkal. Nagy megdöbbenést keltett tehát, midőn Imád-eddin-Zenki mosszuli emir, Sziria mohammedán fejedelemségeinek meghódítása után, a keresztény országokat is az *egységes Szíriába* akarta kebelezni s 1114-ben először is az edessai grófságnak vetett véget. III. Jenő pápa megbízásából »a mézesajkú« *Szent Bernát* clairvauxi apát egy *második keresztesháborúra* buzdította híveit. VII. Lajos francia király sok ezer lovaggal együtt felvette a keresztet. Bernát maga is a csodák csodájának nevezte, hogy Speierben III. Konrád németrómai császárt hasonló határozatra bírta. S valóban csoda volt, hogy a franciák és németek egy vállalatra egyesültek; de még sem indultak el egyszerre. A németek 1147. jún. 8. léptek magyar földre; táborukba fogadták a trónkövetelő Borist, rendre sarcolták a kolostorokat s káptalanokat és szívesen fogadták a mult esztendei osztrák háborúban győztes II. Géza ajándékait. Bámulták a magyaroknak királyuk iránt tanúsított határtalan tiszteletét, mely annyira különbözött az ő szervezetlen monarchiájuktól.

Mánuel görög császár, Szent László unokája, Kálmán magyar királynak (nagybátyjának) módjára bánt velök. Hazáját nem akarta rakoncátlan keresztesek országútgjává tenni; a fegyelmezetlen németeket tehát, akikkel több csatája volt, végre is elkergette Konstantinápoly alól. A magyarok szívesebben látták a franciákat. A királyok csókkal, öleléssel üdvözölték egymást s Géza király VII. Lajost még komájának is meghívta.

Kis-Ázsiában a szeldsukok megverték a németeket, akik így csak nagyon megfogyva csatlakozhattak a partok mentén utánuk jövő franciákhoz. Palesztinába a két király alatt csak néhány lovasesapat jutott el. (1148.) Jeruzsálemben sem látták őket szívesen, mert a *pullók* (ahogy a szentföldi keresztesek utódjait nevezték) hatalmukat féltették tőlük. Damaskus sikertelen ostroma után a franciák és németek a görögöket és pullókat árulóknak nevezvén, különböző utakon tértek haza; Konrád Konstantinápolyon át, hol most nagy fénnel fogadták, VII. Lajos pedig Sicilián keresztül. Az a kellemetlen hír fogadta, hogy felesége, Eleonóra, elvált tőle és Plantagenet (II.) Henrik

angol királyhoz ment férjhez, aki ennek következtében Franciaország leghatalmasabb hűbérese lett. A német »Oroszlán« Henrik és »Medve« Albert hercegek kárpótlásul a Balti tenger mellékére vezették azután kereszteseket, hogy a pogányságba visszaesett szlávok ellen harcoljanak.

Nur-eddin (»a hit világossága«) mosszuli emír 1154-ben elfoglalta Damaszkust és azt tette szíriai birodalma középpontjává. Onnan küldte hadait Melisenda jeruzsálemi királyné és fia, III. Balduin, valamint szövetségeseik, az egyiptomi mohammedánok ellen, akik, keresztény bajtársaik garázdálkodásait megunván, különben is maguk hitták be őt. 1168-ban Shirkuh szeldsuk vezér elfoglalta Egyiptomot. Unokaöccse, *Szaladin* (Salah-eddin) 1171-ben meghódította a Fatimok kairói kalifaságát, ura, Nur-eddin halála (1174.) után

265. ábra. I. Frigyes lovagaival templomba megy. (Felirat: Fredericus fortissimus imperator cum innumera procerum multitudo domini redempturus accelerat. Petrus de Ebulo berni kéziratában.)

pedig Szíriát és Mezopotámiát. A bagdadi kalifát arra kényszerítette, hogy őt Egyiptom és Szíria szultánjának ismerje el. Ettől fogva, mint kegyes muzulmán, mindent elkövetett, hogy kiűzze a keresztényeket. Kihirdette a szentháborút, *Tiberias* közelében a *kattini* dombon elfogta Guidó jeruzsálemi királyt s a templomosok nagymesterét. (1187. júl. 5.) Zsákmányul ejtette a keresztények hadi jelvényét, a szentkeresztet; kivégeztette a templomos és johannita lovagokat; levágatta a nemnemeseket, de inni adatott a királynak, ki napok óta egy korty vizet sem kapott. Október 2-án meghódolt maga *Jeruzsálem* is. Szaladin véget vetett a keresztény királyságnak. Ledöntette a kereszteseket, összefűzatta a harangokat, tömjénnel, rózsavízzel tisztíttatta meg a mecseteket. A török történetíró szerint az örömhír hallatára »megharsannak a trombiták, minden szem örömkönnyekben úszik, minden szív köszöni Allahnak a sikert, minden száj zengi dicséretét«.

Orban pápát sirba vitte Krisztus keresztje elvesztésének a híre (1187. ok. 20.); de utódja, VIII. Gergely, majd III. Kelemen (1187—91.) azonnal

a Szentkereszt és a Szentföld visszafoglalására szólította fel a fejedelmeket. Bójtót, nyilvános könyörgéseket, hét esztendőre békét rendelt, bűnbocsánatot hirdetett mindenkinek, aki felveszi a keresztet, az itthonmaradókat pedig a hadjárat költségeinek fedezése végett az úgynevezett Szaladin-tized fizetésére kötelezte. Ebben a pillanatban kétségkívül a pápa uralkodott a keresztény világon.

Az öreg *Barbarossa Frigyes* németrómai császár a mainzi országgyűlésen 1188. márc. 27. csatlakozott a mozgalomhoz és százezer emberével már április 23-án megindult. A németek hazánkban békekészen, Görögországban csetepaték és nyomorúságok közt vonultak el. Kis-Ázsián (az iconiumi szultán-ságon) át néhány győzelem után Szíriába jutottak, de az ősz császár fürdés közben 1190. június 10-én a Szálefbe fült. Fia, »Sváb« Frigyes (Konstancia magyar királyleány vőlegénye) seregének csak romjait vezethette Acre ostromára. Ekkor már útban voltak a franciák és az angolok is. Királyaik Páris-tól északra, a gisorsi szilfa alatt 1188. januáriusában kibékültek egymással, összeültek és felvették a keresztet, de két esztendő múlva is külön úton indultak el s Messinában egyesültek. *Rikárd* angol király a lázongó várost kiraboltatta (amiért a sicíliaiak oroszlánszivűnek nevezték el) s a zsákmányon nem akart *Fülöp Ágost* francia királlyal osztozkodni. Emiatt, sok torzsalkodás után, ismét különválva folytatták útjokat és csak Acre alatt egyesültek ismét. Keresztények és mohammedánok közt egymást érték a vitézi mérkőzések, bajvívások, míg végre (1191. júliusában) az őrség megadta magát. Szaladin 200.000 bizánci aranyat fizetett, visszaadta a szentkeresztet s megígérte, hogy szabadon bocsátja a keresztény rabokat. Rikárd a keresztények, Szaladin a mohammedánok hőse lett. Valóságos mondakör támadt tetteikről, kivált azután, hogy a franciák és németek hazamenvén, a Szentföldön csak ketten állottak egymással szemben. A lovagiasság mintaképe azonban dűrva volt és kegyetlen. Lipót osztrák herceg zászlóját Acre falairól letépte és sárba tiporta; a 2000 török kezest levágatta, mert Szaladin 40 nap alatt nem tudta előteremteni a hadisarcot. Szaladin erre megtartotta pénzét, a szentkeresztet és hadi foglyait, de a Rikárddal kötött békében mégis megengedte a Szentföldre való zarándoklást. Nemes szívéről, emberszeretetéről, felvilágosult gondolkodásáról jellemző részleteket beszélnek; halála (1193.) után hét századdal (1900. dec. 12.) II. Vilmos német császár méltán helyezett koszorút damaskusi sírjára. A Levanteban megszűnt a keresztények uralma; a jeruzsálemi királyság csupán Fönícia partvidékére szorítkozott s fővárosa Saint-Jean d'Acre lett. Tripolis grófság és az antiochiai fejedelemség ugyanazon herceg alatt egyesült. De a keresztesek új területeket is szereztek; II. Leó megalakította s a pápa elismerésére kényszerítette Kis-Örményországot. Királyság lett Ciprus is, melyet Oroszlánszivű Rikárd (ki útközben elfoglalta) Lusignan Guidónak adott el. Rikárd hazatérése egész Odisszeia. Lipót osztrák herceg, majd VI. Henrik császár fogságába jutott; Trifels várában, monda szerint, hű dalosa, Blondel, úgy akadt reá, hogy dalára a király a dal folytatásával felelt; de Rikárdot nem ő, hanem — százezer márka váltságdíj lefizetésével — maga az angol nemzet szabadította meg.

III. Kelemen pápa közben újabb kereszteshadjáratokra buzdította a fejedelmeket. III. Béla magyar király már 1192-ben, László király szentté avatásakor, fogadalmat tett a szentföldi útra. Erre gyűjtött kincseit azonban fia, Endre herceg, polgárháborúban pocsékolta el. III. Ince pápa mindamellett újból Szaladin pártoskodó utódjainak megtámadására, Jeruzsálem visszafoglalására tüzelte a fejedelmeket, akik azonban nem hajlottak szavára s egymás ellen harcoltak. Később éppen a kiátkozott Fülöp Ágost birodalmában, tehát megint Franciaországban, *Foulque* (Fulco) neuillyi pap szónoklatai oly lelkesedést keltettek, hogy állítólag 200.000 lovag és vitéz vette föl a keresztet. A nemeslelkű, vitéz *Bonifác* montferrati őgróf vezetése alatt 1202-ben mégis csak 4500 lovag, 9000 fegyverhordó és 20.000 gyalog indult Egyiptom megtámadására. Velence 85.000 ezüst márkát (négy millió koronát) követelt átszállításukért, de mikor 34.000 márkával adósok maradtak, azt az ajánlatot tette, hogy ennek a fejében a magyaroktól foglalják el Zárát, mely kereskedelmeket fészélyezte. A 93 éves *Dandolo* doge kívánsága teljesült, amiért a pápa Zára elfoglalása után kiközösítette. A kereszteseket is átokkal fenyegette, ha vele maradnak; *Dandolo* azonban meggyőzte őket, hogy egy keresztesháború sem sikerülhet, míg azt nem magából Bizáncból intézik. A trónjától megfosztott Izsák görög császár és fia, *Alexios Angelos* is behívta őket a bitorló III. *Alexios* ellen s nagy jutalmon kívül egyházi unióval kecségtette őket. A keresztesek tehát ostrom alá vették Bizáncot, szökésre kényszerítették III. *Alexios* s Izsákot és fiát, IV. *Alexios* kiáltották ki császáruknak. A görögök azonban fellázadtak az idegenek beavatkozása és az unió gondolata ellen. V. *Alexios* körül csoportosultak, ki felszólította a kereszteseket, hogy egy hét alatt távozzanak. Erre a keresztesek 1203. novemberében másodszor is ostrom alá fogták s 1204. tavaszán bevették a világ legerősebb várát. Műkincseit elrabolták, elvitték (pl. a négy érc lovat Velencébe) vagy összetörték, a várost felgyújtották, kifosztották, a császári családot elkergették és megalapították a *bizánci latin császárságot*. Császár Flandriai *Balduin* lett, Thessalonike királya *Bonifác*, Morea hercege *Champlite Vilmos* lovag s Athén hercege *De la Roche*. A francia lovagok és Velence, amely a tengerpartokat és a szigeteket magának foglalta le, Ázsiába szorította át a görög császárságot, mely ott is két részre, nikaiai és trapezosi császárságra szakadt. Nagynehezen a pápa is megnyugodott, mert ezentúl ő nevezhette ki a bizánci patriarchát. Azt remélte, hogy a latin császárság alapítása visszaadja a *keresztény egyház egységét* s előmozdítja a keresztes háborúk ügyét.

A pápák a XIII. században is mindent elkövettek, hogy újabb megújabb keresztes háborúkra lelkesítsék a híveket. A francia és német gyermekek szomorú sorsú hadjárata után III. Ince pápa II. *Frigyes* császárt s János angol és II. Endre magyar királyokat szólította fegyverre. Az indulásra kitűzött időt (1217.) a pápa és az angol király már nem érte meg, II. *Frigyes* pedig halogatta és pontosan csak II. Endre teljesítette fogadalmát.

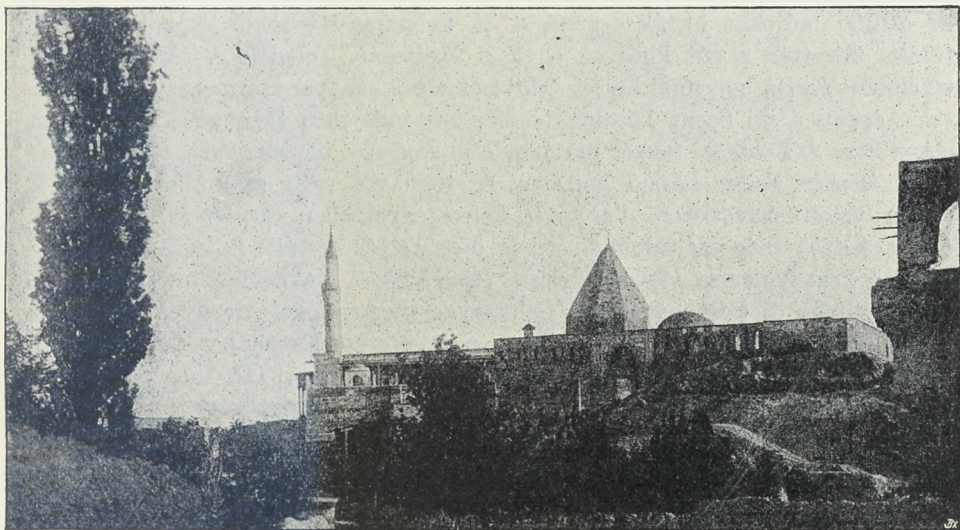
Ez az *ötödik keresztes háború* (1217.) az egyetlen, melyben a magyarok saját királyuk vezetése alatt vettek részt. Hazánk őszintén sohasem barátkozott még ezzel az eszmével. Az első keresztesháború önvédelemre kényszerítette.

tette Kálmán királyt. Az átvonuló sok százezer idegen aggodalmat kelthetett benne, Magyarország független állam maradhat-e, ha ezek a viharok, mint a passzát-szelek, bizonyos időközökben végigtombolnak rajta. A második és harmadik háború már nem vezetett nyílt támadásra hazánk ellen. Ha sikerül Mánuel görög császár (1143—1180.) terve, a Kárpátoktól a Bosporusig és a Matapan-fokig személyes unióban élő hatalmas birodalom feleslegessé tett volna minden keresztesháborút, mert maga oldhatta volna meg a levantei és a szentföldi kérdést. Pár évvel Mánuel és Béla halála után a két birodalom már tapasztalta, hogy a keresztesek valóban területök épsége, sőt függetlenségek ellen törnek. A »barbár« magyarok most még csak Zárát, az »eretnek« bizánciak azonban egyidőre egész európai területöket elvesztették a keresztesek politikája miatt. A keresztesháborút Álmos, Boris és Géza hercegek az egész XII. századon keresztül szintén alkalomnak tekintették, hogy csatlakozásuk, vallásos lelkesedések ürügye alatt otthon zavarokat támasszanak, pártütő seregeket gyűjtsenek. A keresztesháborúkra gyűjtött pénzen Endre herceg három polgárháborút indított bátyja, Imre király ellen. Imre 1200-ban maga is megigérte a kereszt fölvétele, de csakugyan nem lehetett kedve hozzá, midőn két esztendő múlva a negyedik keresztesháború éppen a magyar tengerpart hódítgatásával kezdődött, s a szövetséges Bizánc elfoglalásával és Velence balkáni hegemoniájának biztosításával végződött. Erre 1217-ben azzal felelt, hogy a latin császárság megszerzését s vele Magyarország tengeri hatalmának megalapítását tervezte. Számíthatott a görögökre, kik benne a mohammedánoknál is gyűlöltebb katolikusok ellen a szabadítót és Velence megbosszulóját láthatták. A szentek apja és nagyapja 1217-ben nem annyira vallásosságból, mint politikai számításból teljesítette fogadalmát. Ő az első magyar király, ki a tengeren túl hódítani akart. Spalatóból Ciprusba, onnan, Egyiptom helyett, Acreba hajózott. Sikertelen hadjárata után Tripolisban nagy-szerűen megajándékozta, a Csurgótól a Drávaig terjedő föld uraivá tette a johannitákat, kiknek segítségével akarta megalapítani a magyar ten-gereszetet; azután Kis-Örményországon, Kis-Ázsián, Nikaián, Bizáncon és Bolgárországon keresztül tért haza. Családi összeköttetésbe lépett az örmény királlyal, hogy a latin császárság természetes ellenségei segítségével szerezze meg a bizánci koronát. Ez a vágya éppoly kevésbé sikerült, mint Velence visszaszorítása; de hogy helyes irányban indult, azt jó száz esztendő múlva az Anjouk szerencsésebb politikája bizonyította. Ha megmarad eredeti szándékánál s egyenesen Egyiptom, a leghatalmasabb mohammedán szultánság ellen megy, az északnémetek és frizek kereszteshadával a Nilus deltáját s vele Palesztinát hatalmába keríthette volna; így 1221-ben a mamszurai kudarc után a németeknek is oda kellett hagyniok a deltát.

III. Honorius pápa ezért nem Endrét, hanem II. Frigyes császárt okozta, aki tízesztendei halogatás után Brindisiből 1227. szept. 8. elindult, de negyednapra már visszatért a viharos tengerről, mire az új pápa, a szenvedélyes öreg IX. Gergely, szept. 29. kiátkozta. Azonban kiközösítve, a pápa tilalmával dacolva is tengerre szállt és a Szentföldre érkezett. Minden tartománya közül Sziciliát becsülvén leg többre, az olasz városok kereskedelmi érdekeit tartotta

szeme előtt. Nem hadakozott, hanem szerződésre lépett az egyiptomi szultánnal, ki biztosította a szent helyek szabad látogatását. (1229.) IX. Gergely utóbb belátta, hogy a Szentföld nyugalját másképpen biztosítani nem lehet és feloldotta őt az átok alól.

A XIII. század derekán a pápaság, Olaszország s a német császárság nyílt háborút folytatott egymás ellen. Magyarországot 1241—2-ben elpusztították a mongolok, Jeruzsálemet 1244-ben feldúlták Ejub szultán turkomán lovasai. A latin császárság apró államai folytonosan veszekedtek egymással. A görögök gyűlölték őket mint vallásuk és országuk megromtóit. Szabadulást Ázsiába menekült császáraiktól vártak, akik 1261-ben véget is vetettek az

266. ábra. I. Ala Eddin Kaikobad szultán (1219—1236) mecsetje és palotája Koniában.

ötletszerűen alapított latin birodalomnak. Csak a francia lovagokban pezsdült fel a hitbuzgóság, melyet azonban egyeztetni tudtak tengerészeti és kereskedelmi érdekekkel. Szent királyuk, IX. Lajos vezetése alatt a *hetedik* keresztesháborúban (1248—54.) Egyiptomot, a *nyolcadikban* pedig (1270.) Tuniszt akarták elvenni a mohammedánoktól. Egyiptomban azonban Lajost a szultán hadastul elfogta és 800.000 arany lefizetése után engedte szabadon. Nem sokat törődött vele, hogy azután még három esztendeig derekán ciliciummal, mezítláb zarándokol Palesztinában s maga is napszámos gyanánt dolgozik Caesarea falainak építésénél. Tuniszban, a régi Karthago területén, a seregét pusztító dögvésznek maga is áldozatul esett. (1270. aug. 25.) A hadjárat csak annyiban ért célt, hogy a szultán kétszeres adót ígért a sicíliai francia királynak s Tuniszban megengedte a keresztény vallás szabad gyakorlatát.

Szent Lajos halála napján *véget értek tulajdonképpen az ázsiai és afrikai keresztesháborúk*. A Szentföldön 1291-ben a keresztények utolsó vára, Acre, is elesett. A pápák még egy századig megkisérelték, hogy fölkeltsék a régi

buzgóságot s adókat szedtek a keresztesháborúk céljaira; de egy sereg sem indult többé Jeruzsálem felszabadítására.

IV. Európai keresztesháborúk.

A keresztesháborúk nemcsak a Szentföldön, hanem Európában is folytak és pedig nemcsak a mohammedánok, hanem a pogányok és az eretnekek ellen is.

A *spanyolok* hat álló századon át örökösen harcoltak a *mórok* ellen, akik be-betörték Dél-Franciaországba is. Kordova utolsó nagy kalifája, III. Ábderrámán bukása (998.) után már négy keresztény királyság (Leon, Kastília, Aragonia, Navarra) küzdött a részekre szakadt kalifaság ellen, amelynek arabjai az afrikai mórokat hitták segítségül. A keresztények sokat visszahódítottak tőlük; bevették a gót királyok egykori fővárosát, Toledót. A régi Lusitania területén *Henrik* burgundi herceg (akit némelyek magyar származásúnak mondtak), éppen a mi Szent Lászlónk halála esztendejében Portugália királyságot alapított. A Földközi tenger partjain *Don Rodrigo*, népies nevén *Cid* (»Hűbéres«), szintén Szent László kortársa, egyre-másra verte az arabokat. Olykor éppen velők szövetkezve harcolt a keresztények ellen. A nép a XII. század óta, a költők még századok múlva is dicsőítették tetteit. A legdicsőbb valamennyi közt Valencia visszafoglalása. (1094.) Most alakították meg az Alcantara, S. Jago di Compostella és Calatrava lovagrendeket, amelyeknek főcélja a mohammedánok kiűzése volt. Mikor a negyedik keresztesháború után Marokkóból egyszerre 400.000 mór özönlött el Spanyolországot, III. Ince pápa egész Európában keresztesháborút hirdetett ellenök. A nemzetökért s vallásukért lelkesedő spanyolok azonban 1210-ben a maguk erejével űzték ki őket. 1238 óta az arabok már csak Granadán uralkodtak, ahol mint a kastíliai keresztény király hűbéresei békeségben éltek. Fővárosuk fényét a másfél század alatt (1213—1338.) kiépült *Alhambrával* növelték. Amikor azonban az adófizetést megtagadták, aragoniai Ferdinánd és Izabella kastíliai királyné Granadát 1492-ben egyesült erővel elfoglalták. A spanyolok 781 esztendei emésztő küzdelem után nemcsak az arabok uralmának vetettek véget, hanem valahára egységes birodalomká is teheték hazájukat.

Franciaország egyesítésére szintén a keresztesháborúk adtak alkalmat; elsősorban az a hadjárat, melyet III. Ince pápa a languedoci *katharosok* (tiszták) felekezete ellen indított. Ez a felekezet a jó és rossz ellentétes voltán alapult. Kelet-Ázsiából buddhista, mardeista, manichaeus és gnostikus elemekkel gyarapodva, századok múltán két úton ért Európába. Egyrészt Kazárországon keresztül, azért kazár vallásúaknak (az olaszok gazzaroknak) nevezték követőit. Másrészt Szíria és Kis-Ázsia felől jött a Balkán-félszigetre, hol a görögök *katharosoknak* (s innen a magyarok *kacérok*nak, a csehek *kacirok*nak, a németek *ketzerek*nek), leghívebb követői, a bolgárok és bosnyákok pedig *bogomiloknak* (istenfélőknek) hitták őket. Milanoban, hol főképp a *zsibárusok* (*patari*) utcájában laktak, *patarenok*, Dél-Franciaországban *Alby* városáról *albiak* (*albigenses*) s apostolukról, *Valdo* Péter lyoni kereskedőről *valdiak* (*valdenses*) és jóemberek (*bons hommes*) néven ismerték őket. Aszkéták voltak, magukat

mindentől megtartóztatták s azt hitték, hogy nemcsak az élet kényelméről van joguk lemondani, hanem magáról az életről is. Mivel a bibliát mindenki maga olvashatja, a papságot feleslegesnek tartották s az egyházi javak elkobzását sürgették. A III. lateráni zsinat mint a hit, állam és társadalom ellenségeit, már 1179-ben kiátkozta őket, III. Ince pedig Simon monforti gróf vezetése alatt keresztéseket küldött ellenök. Százezrek estek el mindakét részen, midőn pártfogójuk, VI. Rajmund toulousei gróf 1229-ben húsz esztendei küzdelem után a párisi békében óriási összegen váltotta meg magát az egyházi átoktól. Javai egy részét már életében átruházta, a többit pedig örökbe hagyta Szent Lajos francia királyra, ki mint trónörökös maga is résztvett a háború utolsó szakaszában. A pápa 1232-ben *hitnyomozó törvényszéket (inkvizíciót)* állított fel. A vizsgálatokat a domonkosrendiek vezették; az igen szigorú, gyakran máglyahalálra szóló ítéleteket világiak hajtották végre.

Poroszország alapítására a német lovagrend kereszteshadjárait adtak alkalmat. A rend egy része, II. Endre magyar király hívására, 1211-ben a Bárcaságban telepedett le. Midőn Balk Hermann tartományi mester ezt a területet a pápának ajánlotta fel hűbérül, a király 1225-ben kiúzta. A bujdosókat Konrád lengyel (masoviai) herceg csakhamar az Alsó-Visztula és a Memel közt lakó szláv poroszok meghódítására és megtérítésére buzdította s ők Salza Hermann nagymester engedelmével el is fogadták a meghívást. Véres harcaikat már 1230-ban megkezdték a poroszok ellen; Livlandban, a kardosrenddel egyesülve, még nagyobb erővel folytatták küzdelmüket s 1283-ban kereszténnyé tették az egész népet. A következő esztendőben már a litvánokkal kezdték meg száz esztendőös háborújukat. A litvánok semmibe sem vették azt a keresztet, amelyet a lovagok kardjának markolata ábrázolt; de meghajoltak azon kereszt előtt, melyet egy bájos királyleány tartott feléjük. *Jagello* litván fejedelem 1386. febr. 15. megkeresztelkedett, hogy harmadnapra feleségül vehesse Nagy Lajos magyar és lengyel király árváját, *Hedvig* lengyel királynét. Ettől fogva Lengyelország és Litvánia személyes unióban élt s visszaverte a kereszties vitézeknek minden támadását; legdicőségesebben Tannenbergnél 1410-ben. A lovagok különben 1309. óta székvárosukból, Marienburgból, erélyesen folytatták a hódítást és a térítést. Uralmukat lassankint a Visztula torkolatától a Finn öbölíig terjesztették s elég önállóan uralkodtak 1618-ig, amikor Brandenburg választófejedelemség hatalma alá kerültek. Az így gyarapodott választófejedelemség 1701-től fogva a Porosz királyság nevét viseli.

267. ábra. Capistrano János.
(Rafael ifjúkori festménye.)

Magyarország déli tartományaiban már századok óta virágzott a *bogomilok* (istenfélők) felekezete. 868 után paulicianus hittérítők (Szent Pál követői) jelentek meg a Balkán-félszigeten; a X. században a bolgárok közt már hat templomuk volt. Péter bolgár cár idejében (927—968.) egy Bogomil vagy Jeremiás nevű pap a paulicianusok dualisztikus vallását a kereszténységgel egyeztetni törekedvén, a róla és az istenfélelméről nevezett felekezetet alapította. Bulgária visszafoglalói, a görög császárok, 1119. óta nyíltan üldözték a bogomilokat; Szerbiában, majd Boszniában mégis rohamosan növekedett a számuk. 1200-ban Vuk szerb fejedelem III. Ince útján buzdította Imre magyar királyt, hogy »tépje ki őket, mint búzából a konkolyt«. Kulin bán azonban kijelentette, hogy a bogomilok jó katolikusok s ő is mint ilyen hódolt a pápának és a királynak. III. Honorius pápa 1221-ben mindamellett egyenesen kiírtásokra szólította fel II. Endrét, aki Csák Ugron kalocsai érsekre bízta a keresztesháború vezetését. A keresztesháborút Kálmán herceg 1237-ben befejezte, de a boszniai katolikus püspök lemondott, mert alig voltak már hívei. A bogomilság *nemzeti* vallás volt; függetlenséget követelt hitben, politikában, társadalomban egyaránt. Az 1221—37. évi kereszteshadjáratok következtében a szlávok hitök és nemzetiségök ellenségei gyanánt gyűlölték a magyarokat. IX. Gergely pápa 1241. június 17-én már a mongoloktól elárasztott *Magyarország felszabadítására* hirdetett keresztesháborút, amiből azonban semmi sem lett, mert II. Frigyes császár éppen ezt az időt tartotta legalkalmasabbnak, hogy Rómában ostrom alá fogja a pápát. Alig szabadultak meg a magyarok a »tatárjárástól«, 1246-ban ismét kereszteshadjáratra készülődtek a bogomilok ellen; a bosnyákok azonban önként hódoltak. Azontúl egy századig, Nagy Lajos koráig, tudni sem akartak ilyen keresztesháborúról; ha ehhez a bölcös politikájukhoz Nagy Lajos korában is ragaszkodnak s a délszlávokat vallásuk miatt nem támadják meg újból keresztesháborúval, a Balkán sohasem siklott volna ki kezeik közül. Az utolsó Árpádok egyáltalán nem voltak barátjai az erőszakos térítésnek. Azért, midőn a pápák 1287—9-ben ismételten keresztesháborút hirdettek a magyarországi pogány kunok ellen, IV. László — mint valaha Kálmán — most az országára törő keresztesek ellen kényszerült harcolni. Amikor, hét évtized múlva, a mohammedán törökök már a Balkánon foglalgattak, Palaiologos János görög császár 1366-ban kereszteshadjáratot sürgetett ellenök. Ahogy — a legenda szerint — az első szentföldi keresztesek vezérének sokan Szent Lászlót akarták megnyerni, ő a balkáni törökök ellen induló első keresztesek élére Nagy Lajost szeretne volna állítani. Az ő terve sem sikerült. De Zsigmond magyar király 1396-ban már csakugyan keresztesek élén mérkőzött meg a mohammedánokkal. 1443—56. közt Hunyadi és Capistrano kereszteshadai hívatása magaslátán mutatták be Magyarországot Európa előtt. Már 1514-ben Dósa keresztesei egész ijesztő nagyságában feltárták a társadalom és az állam hanyatlását. Buda elfoglalása (1541.) után 1718-ig hazánk valóságos célpontja lett az európai keresztesháborúknak. A keresztest jelentő *cruciatu*s, magyarosan *kuruc* szónak seholsem volt olyan mély jelentősége és hosszú élete, mint hazánkban. A magyar kormány 1849. június 27-én hirdetett utóljára keresztesháborút az országra törő oroszok és osztrákok ellen. Noha tehát hazánk a

szentföldi hadjáratokért különösebben sohasem lelkesedett, mégis magyar földön van leghosszabb múltja (1095-től 1849-ig) a keresztesháborúk eszméjének. Nincs az a változat, amelyben nem jelentkezett volna. Az eszme igazi hazája, ahol született, fejlődött, nagyranőtt s azután elalélt, kétségkívül Franciaország; de előnyeivel és hátrányaival egyaránt a legteljesebben és legtovább nálunk, a középső Duna völgyében élt és hatott.

V. A keresztesháborúk hatása.

Ujabb, egészségesebb szellem hatotta át Európát a XIII. században, az utolsó nagy kereszteshadjáratok idejében. Most tűnt ki igazán, milyen baja ennek a földrésznek, hogy Justinianus óta nem volt egyetlenegy világbirodalma sem, amely más földrészek urává tette és korlátoltságából kiemelte volna. A keresztesháborúk azonban, ha papok vezetése alatt is, egyidőre megint az imperium ábrándjába ringatták Európát s a maga apró-cseprő bajairól más földrészekben megvalósítható nagy tervekre irányozták figyelmét. A keresztesháborúk valóságos tanulmányutak voltak. Az odáig otthonülő, szűk látókörű lovagok új országokkal, nagy városokkal, más szokásokkal, az övéknél nagyobb műveltséggel ösmerkedtek meg. Csak a XIII. században tudták meg, hogy az iszlám nem pogányság s a mohammedán műveltség talán nagyobb is az övéknél. A XIII. században már nem tartották bűnnek, hogy szövetekezzenek velők. A velenceiek s más olasz és északi német városok hajói rendszeren közlekedtek a keresztény és mohammedán partok közt s kereskedésre szoktatták az egymással farkasszemet néző népeket. Velence a negyedik kereszteshadjáratnak is azért adott — Zára és Konstantinápoly elfoglalásával — olyan váratlan irányt, hogy a Levante mohammedánjaival folyó kereskedést necsak megtartsa, hanem fokozza is. Az arab kereskedőktől az európaiak a megélhetésnek, boldogulásnak új meg új módjait lesték el.

A katonák Keletről visszatérve hozták szokásba a kézíjjat, dobót, trombitát, a lobogós hadikopját, lándzsát; ezen útjukban ösmerték meg a zezámfüvet, kajszinbarackot, mogyoróhagymát, szegfűt, görögdinnyét. A lovagok, akik idáig — sisakrostélyuk miatt — mindnyájan borotválkoztak, ezóta hordoznak szakált, ezóta viselnek címereket, ezóta tenyésztk lovaikat arabosan. Nehéz páncéljaikat szívesen fölcsérélték arabos, törökös fényes öltözetekkel, ami a selyemhernyó és juh tenyésztésére, a szövő- és fonóipar, valamint az ötvösmesterség felvirágzására vezetett. A lovagokat tudósok, krónikások kísérték útjaikon, akik a látott dolgokat följegyezték. Az első hadjáratról *Tyrusi Vilmos* püspök 15 könyve és a *Gesta dei per Francos*; a másodikról a francia *Deuily Odo* és a német *Freisingeni Ottó*; a negyedikről *Villehardouin*, *Vitryi Jakab* és *Oliverus* stb. krónikái szóltak. A kereskedők, hittérítők Ázsia rejtettebb országaiba is eljutottak, hogy új meg új területeket kutassanak ki, ami csakhamar nagyobb tengeri vállalkozásokra és fölfedezésekre vezetett.

Európa népei azonban egymástól is sok jót és hasznosat tanultak a közös, táborozások alkalmával, még olyanoktól is, akiket idáig lenéztek. Belátták,

hogy hazájuknak nemcsak lehet, de kell is haladnia, tehát állandóan érintkeztek műveltebb nemzetekkel. *Telepéseket* szívesen fogadtak maguk közé. A magyar királyok nem egy átvonuló csapatot marasztottak hazánkban, s a keresztések tudósításain induló más külföldiek szintén szívesen jöttek be hívásukra, hogy az elhagyott vidékeket benépesítsék. A szászok betelepedésének s a gyermekeseregével az almási barlangnál előbukkanó hamelni patkányfogónak meséje még akkor is figyelmet érdemelve, ha a telepítésekről nem volnának megbízható adataink. A lovagrendek monostorai kórházaikkal, gyógyszerházaikkal, fürdőikkel nálunk és mindenütt a művelődés vidéki középpontjai lettek. A keleti kereskedelem hazánkon át vette útját. Kelet és Nyugat érintkezése aránylag virágzó városi életet s nem csekély művelődést teremtett hazánkban a közlekedés fővonalaiba eső területein.

Éppen a háborúk idején terjedtek az *emberies erények*. Kórházakat állítottak, a szegény vitézeket és zarándokokat ápolták, segítették, a rabszolgaságnak a legtöbb helyütt véget vetettek. A földesurak már csak azért is szelidebben bántak jobbágyaikkal, hogy azok el ne szökjenek a keresztésekkel. Tönkrement sok hűbéres, mert egész csapatok felszerelése nagy költségekkel járt s a nagyúr távollétében uradalma könnyen más nagyurak zsákmánya lett. A királyoknak elég alkalmuk nyílt, hogy a megürült hűbérek elajándékozgatásával új híveket szerezzenek, az elesettek pótlására polgárokat és jobbágyokat nemesítsenek meg és tegyenek urakká. IV. Orbán pápa négy esztendővel az utolsó keresztesháború előtt (1266. jan. 21.) azt írta IV. Béla magyar királynak, hogy »minden ember egyformán születik. Ugyanazon ég alatt ugyanazt a levegőt szívja. Meztelenül jó a világra, meztelenül távozik belőle. Ebben nincs különbség szabad és szolga, szegény és gazdag, paraszt és király közt. Az isteni kegyelem sem tesz különbséget nagy és kicsiny, szabad és szolga közt; az Úr előtt nincsen személykülönbség«. Ilyesmit a franciák csak félezredév múlva írtak a törvénybe s a többiek valamivel még később. Maga a pápaság a keresztesháborúk korában inkább *alkotmányos* mint önkényes uralom volt, mert tulajdonképpen a bíbornokok kollégiumának szavazata döntött. IX. Pius pápa 1848-ban meg is mondta, hogy az alkotmány nem új név az egyházi államban, melynek már régesrégén volt képviselőháza a konzisztórium ügyvédeknek, és főrendiháza a bíbornokoknak kollégiumában. A német trónviszályok, keresztesháborúk, római szenátor-kérdések dolgában mindig ez az utóbbi döntött. Az olasz, francia, német stb. bíbornokok néha nagyon élesen álltak szemben egymással, sőt a pápával is, akit jóformán határozataik végrehajtójának tekintettek; 33 évi bíbornokoskodás után III. Miklós (1277—80.) úgyszólván az ellenzék éléről került a pápai trónra. Viszont a királyok hatalma éppen ezekben az időkben kezdett nagyranőni s korlátozása csak három államban: Aragoniában, Angliában és Magyarországon sikerült. A középkor legdicsőségesebb századának, a XIII. századnak megítélésénél elsősorban az *állam-eszmének* ez a fejlődése, mint a keresztesháborúk egyik legnagyobb eredménye, jön figyelembe.

X. FEJEZET.

A HOHENSTAUFOK KORA.

I. Az első Hohenstaufok.

A németrend lovagja.

NÉMETRÓMAI császárság a keresztesháború első századában a római jog alapján új erővel törekedett világhatalomra. A második század közepén Nagy Károly alkotása ebben a második alakjában is elbukott az egyházjoggal és a pápasággal szemben. A középkor Németországának ez a legnevezetesebb kora a *Hohenstaufok* nevéhez fűződik.

V. Henrik 1125. máj. 25-én sírba vitte a sálik családját; a rendek 1125. aug. 30. *Lothar* szász herceget választották meg királynak. IV. Henrik mellőzött unokái, *Hohenstauf Frigyes* sváb és *Konrád* frank hercegek csakhamar pártot ütöttek ellene. *Konrád*-ot 1127. dec. 18. német királlyá választották s Monzában lombard királynak is megkoronázták. Otthon azonban három érsek, a félszigeten pedig II. Honorius pápa kiátkozta *Konrád*-ot. II. Ince pápa ellenben II. Honorius halála után *Lothárt* Rómában 1133. jún. 4. császárrá koronázta, ki erre a *Mathild*-féle javakat hűbérül fogadta tőle. Rómában utóbb szobrot emeltek II. Incének, előtte *Lothár* térdelő alakjával s a talapzaton ezzel a latin felírással:

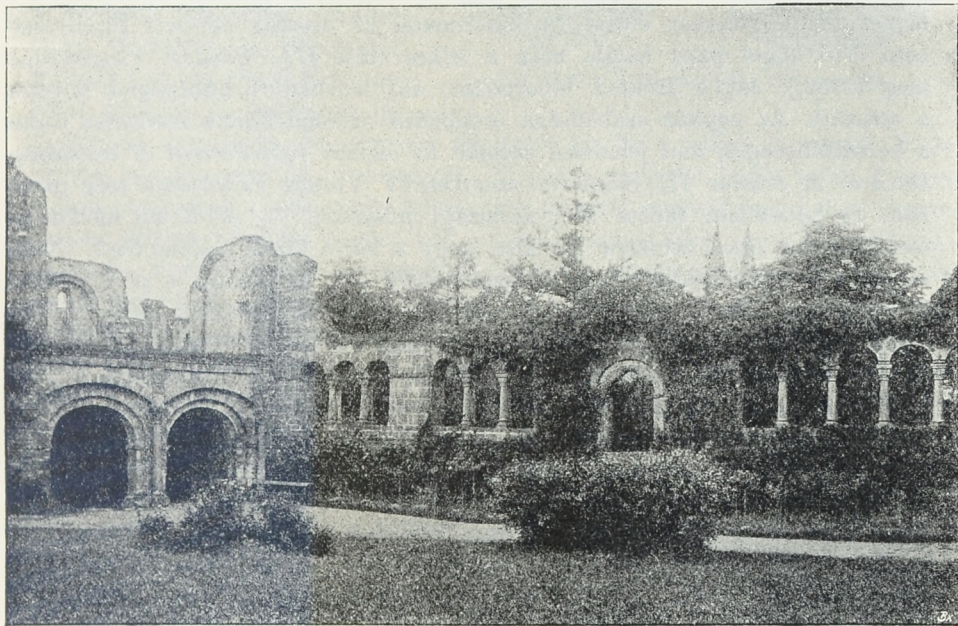
»Eljött a küszöbig, de előbb jogainkra megesküdt,
Majd meg a pápának hódolt s koronát nyere tőle.«

Pár esztendő múlva Olaszország déli részében is csak ilyen pyrrhusi győzelmet aratott. Abban az időben *Sicilia* volt Európa legszabadabbellví állama. *Ruggiero* (Rogerius) király a főtisztségek betöltésénél csak a képességekre tekintett; keresztényt és mohammedánt, nemest és polgárt, hazafit és idegent egyaránt alkalmazott és az állameszmének először rendelte alá a vallási, nemzetiségi és rendi érdekeket. *Clairvauxi Szent Bernát* cistercita

apát és Szent Norbert magdeburgi érsek, a prémontrei rend alapítója, szónoklata egész erejével buzdította Lothárt a normán monarchia megsemmisítésére. A császár, a velenceiek és görögök szövetségében, Ruggierót csakugyan visszaszorította Sicília szigetére; mivel azonban észrevette, hogy a két szent ezt a pápa világi birodalmává akarja tenni, abbahagyta a hódítást s hazaindult. Útközben egy alpesi parasztkunyhóban meghalt. (1137. dec. 4.)

Veje, Welf Henrik, Bajorország »kevély« hercege a korona, a Mathild-féle javak, Braunschweig és Lüneburg, a szász és bajor hercegség birtokában bizton nézhetett a választás eshetőségei elé. A főpapok azonban éppen nagy gazdagsága miatt veszélyesnek tartván őt az egyházra nézve, 1138. márc. 7. Koblenzben másodszor is *Hohenstauf Konrád*-ot választották meg s Aachenben meg is koronázták. III. Konrád kimondatta azt az elvet, hogy *senki sem uralkodhatik egyszerre két hercegségen*. Henriket, ki egyikről sem akart lemondani, mint lázadót birodalmi átok alá vetette, szász hercegségét »Medve« Albertnek, Bajorországot pedig Babenberg Lipót osztrák örgrófnak adta. Így kezdődött a *Welfek* (olaszosan *guelfek*) és a Hohenstaufok egyik uradalmáról elnevezett *Waiblingeniek* (olaszosan *ghibellinek*) közt az a *másfélszázados küzdelem*, melyben a guelfo nevezet utóbb a pápaság, a ghibellino a császárság barátjait jelentette. Henrik halála (1139. okt. 20.) után Konrád Szászországot is visszaadta az ifjú Welf »Oroszlán« Henriknek. Medve Albertnek Brandenburggal (a Nordmarkkal) kellett beérnie. Most kezdődött a rengeteg erdőségek közt a *gyarmatosításoknak* és a *városepítéseknek* az a kora, mely keleten Berlin (1134.), északon a Keleti tenger mellett az első német kikötőváros, Lübeck megalapítására (1143.) s általában a városi élet felvirágzására, a német elem erősödésére vezetett. Konrád erről a valódi német politikáról az olaszországi vagy a szentföldi ábrándok kedvéért nem akart lemondani. Olaszországban II. Incét Ruggiero király San Germanonál (1139.) elfogta és csak akkor bocsátotta szabadon, mikor Siciliát és Capuát neki adta hűbérül. Rómában is kitört a forradalom. 1143-ban a pápaság legerősebb támaszát, a nemesi consulatust megbuktatták, a város kormányát a köztársasági, demokrata szenátus kezébe juttatták. Az új pápák világi jövedelmeit lefoglalták, Lucius pápát a Capitolium ostroma közben megölték. Utódját, III. Jenőt, a szenátusnak és a köztársaság elnökének, *Bresciai Arnold*nak elősmerésére bírták. III. Jenő menekülése után pedig Konrádot felszólították a *római császárság helyreállítására*. (1145.) Ez is mutatja, mennyire más fogalmuk volt a rómaiaknak az imperiumról mint maguknak a német királyoknak, akik mégis római császároknak nevezgették magukat. A másik ábránd *Babilon elfoglalása* volt, mellyel a második kereszteshadjárat részeseit Szent Bernát kecsgettette. Konrád a frankfurti templomból ölében vitte ki Szent Bernátot, akit az elragadott nép majdnem agyoncsókolt. Szónoklata varázsának hatása alatt a császár maga is felvette a keresztet. (1146. dec. 27.) A nagy vállalat azonban kudarcot vallott, minek legsúlyosabb következtése Olaszország elvesztése és Oroszlán Henrik pártütése volt. Konrád, a papok választottja, mint a papok ellensége halt meg. Utódja a Stauf-apától, Welf-anyától származó *I. Frigyes* (1152—1190.), a pápaság romjain is kész volt felépíteni a hatalmas német birodalmat. Meg-

választását a római szenátussal is tudatta, ezt tehát törvényes hatalomnak ösmerte el. Római koronáztatásával nem sietett s III. Jenő pápa és Clairvauxi Bernát halála után tetszése szerint értelmezte a wormszi konkordátumot, mi a papságban aggodalmat keltett. A Barbarossa (Rötszakálú), ahogy az olaszok nevezték, éppenséggel nem mondott le Olaszországról. 1154. októberében már Lombardiában állt, hol az önállóságra törekvő városok, első sorban Milano, nem ösmerték el uruknak. Csak kilenc hónapi hadakozás után ért Rómába, ahol a köztársasági *Bresciani Arnoldot* kiszolgáltatta a bíbornokoknak, akik elégették. 1155. jún. 18-án *IV. Adorjánnal* (az egyetlen angol pápá-

268. ábra. Barbarossa Frigyes gelnhauseni palotájának romjai.

val) császárrá koronázta magát, a nép azonban még azon éjszaka kikergette németjeivel együtt. Hazatérése közben a veronaiak kezéből Wittelsbach Ottó vitézsége szabadította meg. Délen Vilmos nápolyi királysága, északon a lombard városok köztársasági szövetsége, középtűt a világi hatalomra törő pápaság tudni sem akart a német uralomról.

Frigyes mindamellett egész komolyan gondolt Nagy Károly birodalmának helyreállítására. Hogy a kedélyeket otthon megnyugtassa, visszaadta Oroszlán Henriknek Bajorországot, melyért Jasomirgott Henriket a hercegséggé tett Ausztriával kárpótolta. Amaz München, emez Bécs (Wien) nagyságának alapját vetette meg. A burgundi (franche-comtei) hercegasszony, Beatrix, kezével úgyszólván hozományul kapott 5000 lovast; a lengyel herceg hódolt, a cseh herceget királyi címmel kötelezte le. 1158-ban másodszor is átkelt az Alpokon. Elsősorban a szabad, gazdag, művelt köztársaságiakat akarta császári és ide-

gen uralom elfogadására kényszeríteni. Megadásra szorította Milanót és az északi olaszokkal a roncagliai mezőn tartott országgyűlésen nov. 14. kihirdette a lombardok új alkotmányát. Kimondta, hogy ezentúl nem a nép, hanem a császár gyakorolja a törvényhozó hatalmat s így, legalább a pergamenen, a római jogot léptette életbe. A királyi jogok (regalia) biztosítása csupán a lombard városokból évenként 30.000 talentummal (körülbelül 17 millió koronával) s így olyan nagy összeggel növelte volna jövedelmeit, amilyennel akkor egy fejedelem sem dicsekedhetett. Ez az egy statisztikai adat eléggé gyanítatja, mit kerestek a Hohenstaufok Olaszországban.

Milano 1159. húsvétján újra fegyvert fogott, a császári biztosokat s a német hivatalnokokat elűzte. A bíbornokok az olaszok nemzeti törekvéseit nem értő angol pápa halála után a lelkes olasz *III. Sándort* választották meg (1159.), azt a Roland bíbornokot, aki harmadéve hűbéresnek nevezte a császárt. Az egyház szabadsága érdekében azonnal harcba szólította ellene a kereszténységet, ami jeladásul szolgált az *olaszok függetlenségi és szabadságharcára*. A császár *III. Sándorral* szemben *IV. Viktort* választotta meg pápának, és hét állam (közte Magyarország) püspökeit — példátlan módon — ő maga hitta össze zsinatra Paviába, hogy a kettő közül válasszanak. Nagy elégtételére szolgálhatott, hogy a meghívottak meg is jelentek s az ő jelöltje, *IV. Viktor* mellett nyilatkoztak. *Sándor* azonban ellenfelét és a császárt kiátkozta, a magyar papság pedig, az ország zsinati követivel ellenkezően, *Sándor* mellé sorakozott, kit végre *II. Géza* király is elismert; sőt a német püspököket és *VII. Lajos* francia királyt arra az esetre, ha a császár emiatt rájuk támadna, segítséggel is biztatta. A magyar nemzeti politikának ez a diadala *Bánffy Lukács* érsek érdeme. Midőn a császár sivataggá tette Milano nagy-

szerűen művelt környékét, a magyarok szívesen fogadták a hozzájuk menekülő milanoi polgárokat s őket 1161-ben Francavillában vagyis Nagyolasziban (a mai szerémszégi Mangyeloszbán) telepítették le. A király halála (1161.) azonban a magyarok figyelmét az olasz kérdésről a görög bonyodalomra terelte. *Sándor* pápának menekülnie kellett, Milano pedig megadta magát. A podesta a tanáccsal és a polgárokkal együtt fejére hamút hintve, nyakában kötéllal, mezítláb hódolt a császárnak, ki a lakosokat négy telepítvényes faluban osztotta szét, hogy a kereskedőket és bankárokat földművelésre kényszerítse. Házaikat, a templomok kivételével, lebontatta s Milanót »eltörölte a föld színéről«. Főképp ez a vandalizmus, a XII. századnak ez a szégyene, tette lehetetlenné a Hohenstaufok uralmát a városok hazájában. A többi város, kedvezőbb fordulatra

269. ábra. II. Frigyes császár. (Egykorú miniature.)

várva, egymásután meghódolt. Az elbizakodott császár a pápát csak birodalma egyik püspökének tekintette. Sándort nem ösmerte el Viktor halála után sem, hanem, a kibékülés kedvező pillanatát elszalasztva, III. Paschalist választatta meg. Genova és Pisa bérbevett hajóival talán Siciliát és egész Itáliát leigazza, ha a kereskedelme érdekeire féltékeny velencei köztársaság, a pápával, Bizánccal és a sicíliai királlyal szövetkezve, fölkelésre nem bírja a lombard városokat. Sándor pápa visszatért, a nápolyiak, franciák s az egymással háboruszkodó görögök és magyarok támogatását megnyerte. Az idegenek kiűzésére kiadta a jelszót, amelytől Itália azután hét századon át viszhangzott. Európa uralkodói közül talán Frigyes volt az első, kinek a *nemzetiségi kérdés* egész roppant erejével meg kellett ösmerkednie. Mélyen megható jelenet volt, amikor a szövetséges városok a milanoiakat 1167. április 27-én visszavezették városuk omladékai közé, azután testvériesen segítették a falak felemelésében. A lombardok tizenhat köztársasága szövetkezett az olaszok szabadságának és függetlenségének kivívására. A császár július végén Rómát bevette, de onnan nemsokára az ellenséges lombard városokon keresztül csak álruhában, szökve menekülhetett haza.

270. ábra. III. Sándor pápa ólompecsétje.

Mostan már 36-ra növekedett a lombard városok szövetsége, mely a Burgundba vezető út elzárására a Tanaronál hatalmas várat építtetett s azt Sándor (Alessandro) pápa tiszteletére Alessandriának nevezte el. Multkori kudarcának megbosszulására a császár csak hat esztendő múlva gondolt. Alessandria ostromával azonban nem boldogult, a *legnanoi* csatát (1176. május 29.) elvesztette, s megint csak alig menekülhetett meg.

A lombard síkság a legnanoi naptól fogva nem egy önkényes uralkodót tanított meg arra, hogy a nép akaratát is kell valamibe venni. A császár most már elősmerte ez akarat tolmácsát, III. Sándor pápát. Anagniban, majd (1176. júl. 28.) Velencében személyesen találkoztak és kibékültek. A császár a lombardokkal és a sicíliaiakkal fegyverszünetet kötött. *A német nemzeti egyház ábrándja eltűnt.* A német főpapoknak Rómába kellett menniök, hogy a pápa fölszentelje és föleskesse őket. A fegyverszünet idejét Frigyes jól felhasználta. Belátta, hogy imperiumra hiában tör, míg magának Németországnak egységét nem biztosítja. Oroszlán Henrik a chiavennai híres találkozó nemsokára megtagadta a segítséget, amire a legnanoi csata előtt közbeszéd szerint térden állva kérte, hanem úgyszólván függetlenül uralkodott Bajor- és Szászországtól az Északi tengerig. Hasznosabb és lelkesebb német volt mint a császár; valódi apostola a német műveltségnek és nemzeti érületnek, ellensége a birodalmat romlásba sodró olasz politikának s éppen azért engedetlen a császár iránt. Frigyes mint felségsértővel bánt vele; megtámadta s tartományait szétosztotta. Bajorországot 1180. szept. 16. *Wittelsbach Ottó* kapta, Szászorszá-

got *Anhalti Bernát* (Medve Albert fia), Westfáliát a kölni érseknek juttatott részekén kívül *Askán Bernát*; Lübeck, mely Henrik egyenes parancsára adta meg magát, szabad birodalmi város lett. Henrik semmiről sem mondott le; a császár meghagyta öröklött javaiban, Braunschweigban és Lüneburgban, de három évre valóságos ostrakizmusba küldte apósághoz, III. Henrik angol királyhoz. 1183-ban a *konstanzi békében* a lombardok teljes önkormányzati jogot nyertek. Frigyes, a reális unió képtelenségét belátva, Olasz- és Német-

országot csupán a személyes unió kapcsolatával kötötte össze.

Igy azután a mainzi országgyűlésen, a birodalom minden méltóságos urának, sok külföldi követnek s állítólag hetvenezer lovagnak jelenlétében 1184. pünkösdjén a *birodalom helyreállításának ünnepét* roppant fénnel ülte meg. — A lombard városok is hódolattal fogadták, midőn (1186.) Milanóban tartotta fiának, VI. Henriknek lakodalmát II. Ruggiero sicíliai király leányával, Konstanciával. Pedig gyaníthatták, hogy ezzel a házassággal Siciliát s vele egész Olaszországot a Hohenstaufoknak akarja megszerezni s így az unió szorosabbra fűzését is megkísérli. Sándor pápa azonban már régen (1181.) meghalt s az olasz nemzeti egység gondolatával egyelőre senki sem tépelődött. A lombard városok szinte olvadoztak az alkotmányos, lovagias császár iránt érzett hódolatuk hevében. Az 1186-iki geln-

271. ábra. VI. Henrik császár. (Egy XIV. századbeli heidelbergi kódex miniatüreje.)

hausen-i német országgyűlés nyíltan helyeselte a császár békéltető olasz politikáját. A német lovagok nagy lelkesedéssel követték akkor is, mikor 1189-ben a mainzi székesegyházban felvette a keresztet, hogy segítsen visszafoglalni Jeruzsálemet s megvalósítsa ifjúkori terveit, a németeknek a tengeren túl való terjeszkedését. De még csak a keresztény Armenia határára ért, midőn 1190. jún. 10. a Szálef vizébe fúlt. Népe hinni sem akart a rossz hírnék. A birodalom szomorú napjaiban az ő dicsőségéről mesélt. Nagy Károllyal egy sorban emlegette s kettejüket tartotta a középkor legnagyobb császárainak.

Halála után azonban gyorsan szétfoszlott a németek világbirodalmának ábrándja. Nagyeszű, de mérhetetlenül nagyravágyó 24 éves fia, VI. Henrik (1190—7.) Nápoly és Sicília ellen intézett rablóhadjárataival végképpen elidegenítette az olaszokat. Az olaszok a német helyett szívesebben hódoltak (1190.)

a daliás *Tankrédnak*, akivel sógora, Oroszlánszívű Rikárd angol király s a pápa szövetkezett. Henrik viszont, császárrá koronáztatása után, Fülöp Ágost francia királlyal kötött szövetséget, a folyton zavargó Oroszlán Henrik halála után kibékült a Welfekkel, a szentföldi útjáról hazatérő Oroszlánszívű Rikárdot pedig elfogatta és csak roppant váltságdíj mellett bocsátotta szabadon. (1194. febr. 4.) Pár nap mulva (febr. 20.) Tankréd is meghalt, s a sicíliaiak három éves fiacskáját koronázták meg. VI. Henrik bevonult Palermóba, megvakíttatta a gyermeket, irtózatossá állott a »pártütőkön« és Sicília királyává koronáztatta magát. Trifels várát a sicíliaiaktól elkobzott kincsekkel töltötte meg s a kormányt németekre bízta. Otthon a németek nem teljesítették azt a kívánságát, hogy a császári és királyi méltóságot örökössé tegyék családjában, de királynak választották két esztendőss fiacskáját, II. Frigyes.

Most már a Szentföldet akarta elfoglalni, hogy onnan és Siciliából egyszerre gyöngíthesse a keletrómai birodalmat. Leó örmény királynak császári koronát küldött, a ciprusi és az antiochiai királyt vele együtt hűbéreseinek tekintette, a görög császártól a valaha Siciliához tartozó görög területek átengedését követelte s már készen állt a keresztesháborúra, midőn 1197. szeptember hó 28-án hirtelen meghalt: Nagy Sándor korában s birodalma jövődjére iránt lelkében a Nagy Sándor aggodalmaival.

272. ábra. III. Ince pápa. (A subiacoi Sacro speco egykorú freskója.)

II. — III. Ince és Szent Ferenc kora.

Dicsőségről álmodozva is gondolt VI. Henrik a házát érhető szerencsétlenségre; negyedfélesztendőss fia gyámjának azért tette meg a pápát, Sicília hűbérurát, akit a gyermekkirály iránt a patrimonium Petri és a Mathild-féle örökség odaigérésével akart lekötölni. Udvara azonban eltitkolta végrendeletét s a nehéz viszonyok közt a németek tősgyökeres németre akarták bízni a kormányt mindaddig, míg Frigyes maga átveheti. Az egyik párt Hohenstauf Fülöp sváb herceget, Barbarossa fiát, a másik Welf Ottó poitou grófot, Oroszlán Henrik legkisebb fiát választotta meg (1198.). Az özvegy császárné, Konstancia, ura akaratahoz képest, Apuliában és Siciliában az új pápát tette kis fia gyámjává (1198. nov.).

III. Ince 37 esztendőss korában lett a 95 éves Coelestinus pápa utódja. Új életet, új szellemet hozott Szent Péter trónjára. Mint tősgyökeres olasz,

Olaszországot egyesíteni s az egységes Olaszországot a keresztény Európa irányadó hatalmává akarta tenni. Róma német praefectusát mindjárt az első nap hűség-esküre kényszerítette s a németek nagy részét kikergette Itáliából. Az egyházi államon mint valóságos király uralkodott. Ottó királyt arra kötelezte, hogy Közép-Olaszországban elismerje, sőt Siciliában is védje felségjogait, a toskániai és lombárd ügyeket pedig az ő meghallgatásával intézze. Mikor ez megtörtént, Ottót elismerte, Fülöpöt pedig kiátkozta. Amint azonban a negyedik kereszteshadjárat vezetését Velence vette át, lassankint a Staufhoz közeledett; az átok alól fölmentette, mire a staufpártiak is elismerték Siciliában Frigyes gyámjának. A Fülöp meggyilkoltatása után másodszor is, de most már egyhangulag megválasztott Ottó Németország és Sicilia egyesítéséről lemondott. Ince őt császárrá koronázta, de kiátkozta, mikor a Mathild-féle javakat elfoglalta s gyámfiát, II. Frigyeszt ajánlta királynak. A nürnbergi országgyűlés, majd a római nép Frigyeszt császárnak kiáltotta ki s a német királyok közül ekként először ő nevezhette magát választott római császárnak. A 18 éves ifjút a németek nagy örömmel fogadták, talán azért is, hogy Német- és Olaszország egyesítéséről s vele az első Hohenstaufok délibábos, de nemzetietlen politikájáról lemondott. Egy esztendő fiacskáját, Henriket, Siciliának, magát pedig (1212. dec. 9.) Németországnak királyává koronáztatta. Ottó ellen Fülöp Ágost francia királlyal szövetekezett s hatalmát a *Bouvines* melletti csatában (1214. júl. 27.) összetörte. Második koronáztatása napján (1215. júl. 25.) Frigyes, ki magát Isten és a pápa kegyelméből nevezte választott római császárnak, hálából Isten és a pápa iránt, kereszteshadjáratra tett fogadalmat. Ince azonban már 1216. július 16-án, a letett IV. Ottó pedig 1218. május 19-én elhunyt s így Frigyes végre teljesen a maga ura lett.

III. Ince pápasága tökéletesen ellensúlyozta a császárság hatalmát. Ebben a küzdelemben Francia- és Magyarország voltak legtermészetesebb szövetségesei, de Ince semmiféle politikai tekintet sem térítette el attól, hogy a hit alapelveit s az egyház érdekeit velök szemben is oltalmazza. II. Fülöp Ágost francia királyt kiátkoztatta, mivel második feleségét, a dán Ingeborgot, a szépmeráni Ágnesért (Endre magyar herceg sógorasszonyáért) eltaszította (1196.). Csak 1200-ban mentette fel az átok alól, midőn visszafogadta Ingeborgot. Magyarországon sokkal kiméletesebben bánt Imre királlyal, ki lázadó öccse, Endre kinstartóját, Boleszló váci püspököt, az oltár mellől személyesen kergette el. Megfenyegette az egyházi átokkal, de nem mondta ki reá, mert hiszen »Magyarország az apostoli szék kegyelmében már régen megerősödött, úgy hogy annak jó- és balsorsát a magáénak tekinti«.

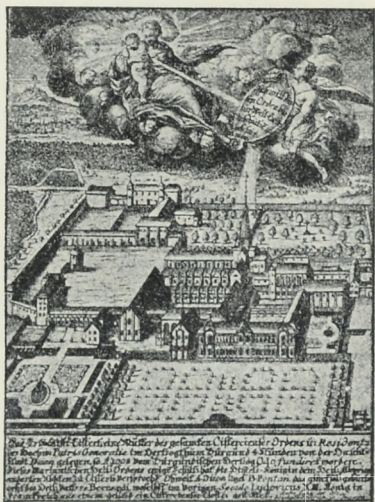
Midőn Imre elfogatta Leó bíbornokot, ki a pápa megbízásából koronát vitt a magyarok hűbéresének, a bolgár cárnak, egyházi átok helyett Ince Ovidius versét olvasta a király fejére: »csúnyább, hogy kidobod, mint az, hogy nem fogadod be«. Imre a pápa külön engedelmével koronáztatta meg kis fiát, Lászlót. Példaképpen állott előtte sógora, az aragoniai király, aki alkotmányos uralkodó létére a pápa követe kezéből fogadta koronáját, mint Sancho is, Portugália, királya »a nép barátja«. III. Ince befolyása II. Endre korában emelkedett.

Mindez jóformán számba sem jöhetett azon eredmény mellett, amelyet, legalább egyidőre, Angliában ért el, aminek ismertetése azonban érthetőbb az angolok politikai története keretében.

A népszellemet ebben a korban csak az alsó papság szellemének megismerése alapján lehetne jellemezni. A papság a mult szent emlékein épült. A multat sohasem tisztelték jobban, de a történelmi kritika sem volt soha fejletlenebb mint a középkorban. A szentek tisztelete az ősök tiszteletére vezetett. Drágaköveknél a csontok még mindig többet értek ; de a mohammedánokkal érintkezve, sok helyütt amuletteknek, talizmánoknak, árucikkeknek kezdték tekinteni. Hazánkat nem tette Európa többi részénél sötétebbé, hogy Szent István óta minden nevesebb királya ereklyéket gyűjtött. A IX. századtól fogva a középkor csőcseléke már ismét bálványozáshoz hasonló rajongással csüggött a képeken. A keresztény művészet azonban a mai kor szemében a miszticizmus ködén keresztültörő fénysugár. Oly magasan áll, mint alkotásai az oltárokon és azok felett, ahová a szegény, tudatlan hívő imádatlaltal, félve, majd bizalommal, szemében könnyel, szívében alázattal tekintett fel. A templom hideg kövén vezeklő paraszt az eszmét nem kutatta és nem bírálta a képet, amelyben eszményítették. Az idomtalan fejfel, ormóttan kezekkel, lábakkal, mázolt szent képe előtt csak olyan alázattal fohászokodott, mint a műremek előtt. Ezt is televerte szögekkel, csak hogy arany, ezüst láncokat, ékszereket, aggathasson reá. Tudatlanságát vagy babonáját az egyház irtogatta ; de a népeknek előbb adott mérhetetlenül nagy eszméket mint általános műveltséget. Az egyház azután maga is megcsínylette, hogy irni-olvasni alig tudó papok állottak a leg-szentebb titkok szolgálatában, kik jámbor együgyűségben tartották a népet, de lelkét, kedélyét, izlését nem fejleszthették.

Az a száz meg száz vallásos elbeszélés és legenda, melyből a Bollandisták mintegy 25.000-et tartottak fenn, nem a tömeg butítására, hanem lelkesítésére volt szánva. A látott vagy hallott nagy és rendkívüli tettek előadásai nem szándékos túlzások, hanem olykor igen is naívvul hívő lelkek őszinte nyilatkozásai. Külön irodalmi fajták, melyeknek éppúgy vannak tanulságai, mint akár az aisoposi meséknek, de éppoly kevésbé is vehetők szó szerint. A krónikások feltétlenül hittek a csodákban, de nemcsak ők hittek. A bíróságok ítéletei néha teljesen az ereklyék tiszteletén, a szentek csodatevő erejébe vetett hiten alapultak. A Szent László sírjánál tett esküvéseknek köszönhetjük pl. a Regestrum Varadiensét, mely 1208—35-ből fennmaradt 389 esetével a középkor ezen intézményének az egész világon legbővebb forrása. A tüzesvas-ítelet, forróvíz-próba, perdöntő párviadal, tetemre-hívás stb. mindmegannyi politikai elismerése a csodákba vetett hitnek, hogy Isten maga fog ítéletet mondani. Az egyház nem írhatta ki a pogánykor babonáit, de mérsékelte ; úgy harcolt a superstitio, vagyis a kinyilatkoztatásnál többethívés, mint maga az eretnekség ellen, mert mindakettő heterodoxia (balhit) volt. Az albiakat, kik a szentírást a nép nyelvén terjesztették, de ennek magyarázatán túl nem mentek, Ince azért üldöztette, mert tanaik ostobák, babonások, erkölcstelenek. Az albi nagyurak bohócaikkal utánoztatták a misemondó papokat ; de a közszellem is megkövetelte, hogy a kath. templomok ne csak a nép lelke fölemelésére, hanem

felvidítésára is szolgáljanak. A Saturnaliák és Bacchanaliák századok óta lappangó tüze még egyszer föllobbant s bekormozta a templomok falait. A Satur-

273. ábra. Cîteaux (Cistercium) Dijon mellett, a cisterci-rend anyakolostora. (1708. évi metszet.)

naliák keresztény utánzata volt pl. a bolondok ünnepe (Festa stultorum) karácsonytól három hétig, amikor kiskeádok magában a templomban miséztek és alakoskodtak, táncoltak; a budai zsinat 1279-ben, a dijoni még 1552-ben is tiltotta. Még izléstelenebb volt a szamarünnep, midőn virágvasárnapján, Jézus jeruzsálemi bevonulása emlékére, a szamarat az oltár elé vezették. A XII. században jöttek divatba a miráculumok, vagyis verses templomi színdarabok; a miszteriumok pedig odafajultak, hogy előadásuknál álarcokat is használtak. Némely hely híres volt színpadiasan berendezett csodáiról; pl. magyarok is el-elzarándokoltak Szent Patrik írlandi híres purgatóriumába, hol a barlangba lépő vezeklőt az apokalipszis szörnyei rémítették. Az exorcizmus (ördögűzés) tulajdonképp a nép megnyugtatóására történt. Ma *idegességnek* neveznék azt a képzelődést, melyben az a beteg él, ki az

ördögtől megszállottnak vélte magát. A tudomány már nemcsak hókuszpókuszt keres a középkori papok ördögűzésében. Az ördögűzés voltaképpen szuggesztio, melyet, változott alakban, a XX. század idegbetegségeinek gyógyításánál is alkalmaznak. A boszorkányokba vetett hitet rendszeresen a nép felvilágosítására törekvő XIII. század fejtette ki s ebben legtöbb része van az inkvizíciónak, melyet Ince éppen a hit tisztaságának megőrzésére szánt. 1230 óta egymást érték a boszorkányperek.

A babona közszellem volt, mely a keresztényen kívül a mohammedánt, zsidót is áthatotta, sőt a három monotheista vallásnak *tudósai* sem tudtak tőle szabadulni. Pl. 1179-ben keresztény, mohammedán és zsidó asztrológusok kongresszusa sütötte ki, hogy 1186 szeptemberében a világ rombadől, mivel a felső és alsó csillagzatok összeütköznek. Az egyház 506. óta gyakran nyilatkozott az asztrológia ellen, de hitt benne a XIII. század legműveltebb fejedelme, II. Frigyes, Ince gyámfia is, kit mind a három vallás tudósai neveltek. Regiomontanus barátja: Mátyás király és Keppler barátja: Rudolf király, még századok múlva sem lehettek el horoszkópusok nélkül. Az asztrológia, kabbala, mágia, alkhímia az előkelőknek olyas időtöltése lett, mint manap talán a spirítizmus.

A XIII. század költőpapjai panaszkodtak legjobban, hogy az erkölcsökkel együtt hanyatlik a vallásos élet is. Megbotránkoztak a papság körében is tapasztalható sülyedésen, tudatlanságon, mely miatt az előkelőbbek nemcsak őket, hanem magát a vallást is fitymálták. A társadalom egy részénél ez *vallás-*

talanságra, a másikonál *közönyre*, a harmadikonál *eretnekségre*, a legtöbbször *babonáságra* vezetett. Ez a négyes irány a keresztesháborúk utolsó szakaszában lépett föl leghatározottabban. Két világnak — a mohammedánnak és kereszténynek — első érintkezése szükségképpen zavarokat okozott az eszmékben, a felfogásban, az egész társadalomban.

Ince pápa az eszmék tisztázására, a nép keresztény érületének megszilárdítására első sorban *a tanító és prédikáló szerzeteket* jelölte ki. A régebben és a XII. században keletkezett (ciszterci, prémontrei) szerzetesrendek mellett a XIII. században újabbak alakultak (a dominikánusok, franciskánusok, skoláriusok, trinitáriusok), melyeket Ince az 1215. novemberében tartott lateráni zsinaton erősített meg. A szerzetesek úgyszólván a pápa állandó hadseregének katonái voltak. Különösen a köznépet lelkesítették; annak prédikáltak, az evangélium szavaival ezt vigasztalták, tanították s védelmezték a kételkedés ellen. Az egyház sohasem volt még olyan hatalmas, mint az Ince századában. A tudósok, az ú. n. *skolasztikusok* (a régebbieket s későbbiek is odaértve, Scotus Erigena, Abaelard, Petrus Lombardus, Canterbury Anselm, majd Aquinói szent Tamás és ellenfele, Duns Scotus) Aristoteles nyomán bölcselekdedek ugyan, de az egyház dogmáihoz alkalmazkodtak.

A *szentek*, egyúttal azonban az *eretnekek* (bogomilok, albiak stb.) kora ez, az *első vallásos forradalmak* időszaka. A pappal ellentétbe jött a szent, északkal a dél. A *szent* a nép fia volt, prófétája, barátja, a nép minden fájdalmának részese, kifejezője. *Assisi Szent Ferenc* († 1226. okt. 3.) az egyházat az evangéliumi eszmények felújítására buzdította. Voltaképpen forradalmat hirdetett; de ezt Ince és a zsinat sem gátolta. Szent Ferenc föllépéséig Franciaországban egymagában 2136 kolostort alapítottak s ezeknek tagjai meglehetősen elzárkóztak a társadalomtól; úgyszólván meghaltak a világra

274. ábra. Assisi Szent Ferenc. Freskó az assisi templomban, a XIII. század első feléből.

nézve. Lemondásukat Szent Ferenc nem tartotta keresztényiesnek. Velők és azokkal a falusi papokkal szemben, kik az istenes gondolatokba mélyedve, nem kíváncsioktak ki templomaik magasztos falai közül, inkább azoknak adott igazat, akik első sorban az embert tartották szem előtt és ezt az embert akarták nevelni, javítani. Jobban szerette azokat, kik nem a szertartások fényében gyönyörködtek, hanem szívök melegével gyújtottak. Ezért lett Szent Ferenc az egész emberiség papja.

Nehezebb odaképzelnünk magunkat a XIII. század felfogásába, mint visszaálmodni a görögök és rómaiak korát. Sohasem félték annyira az Isten haragjától és sohasem bíztak annyira az Isten irgalmában, mint Ince és Szent Ferenc idejében. Egészen új szellem lengi át a *Stabat mater* és a *Dies irae* kezdetének időszakát. Az ember belső érzülete sohasem jutott még oly igaz kifejezésre, mint a XIII. század felséges himnuszaiában. A fájdalomnak azt a bús hangját, a reménynek azt a csengő szózatát a régi világ nem ismerte; csak, hogy az érzelmek kifejezésére a nyelv nem elég tökéletes még a nap dalának írójánál, Szent Ferencnél, a szegénység apostolánál sem. A prédikáló szerzetek egyengették az újkori szellem és felfogás útját. VII. Gergely még rossz szemmel nézte, hogy a szerzetesek lelkigyakorlatok helyett inkább iskolákat tartanak, minek következtében egymásután bezárták az iskolákat. III. Ince ellenben 1215-ben meghagyta, hogy a skolasztikusok ne csak a papnövéndékeket tanítsák, hanem *ingyen* oktassák a szegény, de tehetséges gyermekeket is. Abban az esetben, ha valamely püspök ellen fegyelmi vizsgálatot indítanak, az legyen az első kérdés: *buzgólkodott-e az ifjúság nevelése körül?* Nemes törekvéseinek támogatására első sorban Szent Ferenc-nek 1207-ben és Szent Domonkos-nak 1212-ben alapított rendjei siettek. Lemondtak az egyéni és a társulati vagyonról; erejüket Isten ígéjének hirdetésére, az erkölcsök javítására és a tanításra fordították. Rajta voltak, hogy az oktatás minden fokán ők tanítsanak. *Koldustarisznya és iskola* nélkül el sem képzelhetni őket; ha iskolát nem állíthattak, kunyhóról kunyhóra jártak, mint igazi vándortanítók. Iskolákat városokban, falvakban tartottak, nem eldugott helyeken, mint a bencések és nemcsak konviktusaik tagjai, hanem minden bejáró számára. Az ingyenes és nyilvános oktatás elvének hódoltak, de mindenben az egyház érdekeit ápolták. A néptől alig követeltek egyebet, mint azt, hogy tudja a Miatyánkot, a Hiszekegyet s tudjon néhány imádságot, éneket és zsoltárt, a latin nyelvből pedig annyit, amennyi a mise körül szükséges.

Az első fennmaradt magyar könyv (az ú. n. Ehrenfeld-kódeksz) szintén »Bódog Ferencről és társairól, őnekik csodálatos mívelkedetekről« szól. A Domonkos-kódeksz a másik, de ridegebb rendalapítónak, Calaruegai Szent Domonkos-nak (1170—1221.) életét 1517-ben a legnépszerűbb olasz épületes irat, a Fioretti nyomán beszéli el. A forrongó XIII. század szellemét mind a kettő sok erővel és őszinteséggel ismerteti meg velünk.

A tudás világossága nem abból a lángból áradott ki, amellyel a domonkosrendiek III. Ince parancsára az inkvizíció első máglyáját meggyújtották; de abból sem, mely a ferencrendi Baco Roger (1214—94.) oxfordi tanárnak, a természettudományok dicsőítőjének, iratait hamvasztotta el. A sötétségből ki-

vezető útát Európa népei már keresték, de az egyház gyertyáival a kezökben. Ez tette a középkori pápaságot a világ legnagyobb hatalmasságává. Európának egyetlenegy uralkodója, még egy Alexandros és egy Caesar sem állított fegyverbe annyi embert, mint különböző időkben a pápaság, mely a kereszteteknek zsákmány helyett már kezdetben is sanyaruságot és vértanúhalált, de örök üdvösséget ígért. Két századon át tudta ébrentartani a hívők lelkesedését. Másfélszázad alatt több hadjáratban összesen közel két millió embert küldött harcolni két más földrészbe. A keresztesháborúk címén beleszóló bármely állam belső ügyeibe. Az egyházi zsinaton, mint valami világparlamentben, az egész kereszténység dolgát intézték. A népek egy része, kivált III. Ince halála után, nyíltan szembeszállt a hierarchia erejével, mint pl. a császárság. A másik alkotmánya biztosításával védekezett ellene vagy minden külföldi befolyás és saját királyai ellen, mint pl. Angol- és Magyarország.

III. Az utolsó Hohenstaufok.

Olasz- és Németország egyesítésére, esküje értelmében, II. Frigyes nem is gondolhatott. *III. Ince* ebben bízva, tette őt német királlyá, *III. Honorius* pedig római császárrá; és *IX. Gergely* pápa, ebben csalódva, átkozta ki. A császár ugyanis Siciliában növekedvén, valódi olasznak érezte magát s éppenséggel nem mondott le Olaszországról. Az eddigi császárok Németországból uralkodtak az olaszokon; Frigyes Olaszországból akart uralkodni a németeken. Németországban ifjabb királlyá fiát, Henriket, már 1220. áprilisában megválasztatta, magát pedig novemberben római császárrá koronáztatta. *III. Honorius* nem ellenezte, hogy a császár egyúttal Sicilia királya legyen; viszonzásul azonban elvárta tőle, hogy végre csakugyan kereszteshadjáratot vezessen a Szentföldre és hogy az eretnekek ellen működő inkvizíciót az állam tekintélyével támogassa. Frigyes mindakettőre készenek mutatkozott. Midőn tehát a lombard városok 1226-ban újra szövetkeztek, hogy önkormányzatukat a császár, vallásuk szabadságát a pápa el ne tiporja, Frigyes megsemmisítette a koblenzi kiegyezést, mely jogaikat biztosította s püspökeivel, mint eretnekeket, kiátkoztatta őket. Maga *Honorius* lépett közbe és fegyverszünetet eszközölt ki. A szelidlelkű pápát (1227. márc. 18.) a harcias öreg *IX. Gergely* követte, aki még abban az esztendőben kiátkozta a császárt, mivel pár napi hajókázás után a keresztesháborút abbahagyta. Dacnak látszott, de a világ mégis meghunyászkodásnak vette s nem igen épült rajta, hogy Frigyes most teljesíteni sietett fogadalmát. Senki nem tulajdonított fontosságot annak, hogy a szent helyek egy részét az egyiptomi szultán átengedte neki. A szultán sok háborútól szabadulhatott meg és kereskedelmi érdekeit is jobban biztosíthatta annak következtében, hogy a Szentföldnek olyan névleges urat adott, akinek csekély erejét most összemorzsolhatta volna. De a császár mégis csak szolgálatot tett a kereszténységnek s így nem maradhatott egyházi átok alatt. A pápa 1230-ban San Germanóban (helyesebben Ceperanóban) kibékült vele.

Frigyes valóságos császár akart lenni. Már 1224-ben, a nápolyi egyetem alapításával, szembeállította a római jogot a bolognai egyetemen hirdetett egyházi

joggal s az elméletet valósítani kívánta. Szicília számára Capuai Jakab s mások segítségével a római jog szellemében adott alkotmányt. Államivá tette a közigazgatást, igazságszolgáltatást, pénzügyet. A kilenc tartomány legutolsó falusi bírása is a középponttól függött s a bürokratizmus összes szálaait a fejedelem tartotta. Az abszolutizmust éppen nem gyöngítette, hogy a tartományok gyűléseket tarthattak, mert ezeknek legfőbb feladata csak a tisztviselők szabályszerű eljárásának ellenőrzése volt. Frigyes elvetette a hűbériséget, melyből jóformán csak a nemesi fölkelést tartotta meg. Hadseregét jobbadán zsoldosokból állította össze. A sok mindenféle egyenes és közvetett (különösen fogyasztási) adó, egyedárúság, vám stb. terhét mindenkinek viselnie kellett; viszont mindenki szabadon gyakorolhatta vallását és keresztény, zsidó, mohamedán egyaránt viselhetett állami hivatalt. Az istenítéleteket, perdöntő párvialásokat, a kinpadot eltörölte. A pöröket 2—3 hónapnál tovább nyújtani nem engedte. A közigazgatást olcsóvá és gyorsá akarta tenni s az alattvalók jólétének előmozdítását a fejedelem legfőbb kötelességei közé számította.

A *szicíliai szellem* Németországban és Lombardiában aggodalmakat ébresztett, mert a városok köztársasági szervezete, önkormányzata s a tartományi fejedelmek kormánya nem fért meg a császár mindenhatóságának elvével. Henrik, az ifjabb király, inkább a városokkal tartott; s a reformkérdésben apa és fiú közt sokkal élesebb küzdelem támadt, mint kevéssel azelőtt Magyarországon II. Endre és IV. Béla közt. Henriket apja végre is elfogatta s hét esztendeig egyik börtönből a másikba küldte. A római jog fölélesztése szükségképpen maga után vonta a kánonjog erősítését. A pápa Pennaforte Raimundot bízta meg az egyházjog második könyvének (Decretales Gregorii IX.) összeállításával s a fontos munka már 1234-ben elkészült. Frigyesnek tehát éppúgy akadt Gergelye, mint Justinianusnak; Capuai Jakabnak éppúgy megfelelt Pennaforte, mint Tribonianusnak Dionysius Exiguus, a mi eléggé mutatja, hogy egyház és állam közt az ellentét hat század alatt sem enyhült. Most a küzdelem azon a címen indult meg, hogy Németországban a császár nem tűrte az inkvizíciót, melyet Marburgi Konrád (1232—3.) az eretnekekkel szemben szükségesnek talált; a pápa pedig azokat a kemény rendszabályokat sokalta, amiket a császár 1232-ben Ravennában a lombard eretnekek ellen bocsátott ki. Amott a császár, emitt a pápa nem akarta, hogy a másik a vallás ürügye alatt avatkozzék politikai ügyekbe. Maguk az olaszok Frigyesben minden olaszkodása mellett is a németet látták. Nem voltak barátjai a pápa világi uralmának, de olasz létére szívesebben tűrték hazájuk egy darabjának élén, mint a német királyt, a ki nemzeti érdekeiket mindenestere fölládozná a birodalmi egységnek. A császár megbüntetésökre készült, mivel a multkor lázadó fiával szöveteztek. Ezen a címen kergette el Babenberg Frigyes is, Ausztria hercegét, s Bécsben már mint birodalmi városban választatta császárrá tízesztendőös fiát, Konrádot (1237. febr.). Azután átkelt az Alpokon, hogy Lombardiát szorosabban csatolja a birodalomhoz; Cortenuovánál (1237. nov. 27.) megverte a lombard városokat s Milano polgármesterét a carocciohoz kötözve hurcolta magával. Az elfogott területet két új helytartóságba osztotta be, azonban állami hivatalokra ezúttal olaszokat nevezett ki. Az egyházi állam megmentésére Genova és Velence készsége-

gesen szövetségzett IX. Gergellyel, ki 1239. márc. 24. kiátkozta Frigyeset, mert megszállta az egyházi államot és fiát, Enziót, olasz helytartónak nevezte ki.

A guelfek és ghibellinók polgárháborúja ugyanakkor hamvasztotta el Itália sok szép városát, mikor *Temudsin*, a mongolok hatalmas dsingiszkánja,

275. ábra. IX. Gergely pápa kiadja a dekretáliákat. (Rafael nyomán.)

újabb népvándorlással fenyegette Nyugat-Európát. *Henrik* sléziai hercegnek liegnitzi (1241. ápr. 9.) és *IV. Bélának* mohi (ápr. 12.) esatavesztése után Német- és Magyarország nyitva állt a hódítók előtt. IX. Gergely legalább jelét adta jóindulatának, mert keresztesháborút hirdetett ellenök; de Frigyes a római zsinatra gyülekező főpapok összefogdosásával bibelődött ugyanakkor, amikor

hazáját csak az mentette meg a végpusztulástól, hogy a mongolok minden erejüket Magyarország elfoglalására egyesítették. Nyomorúságosabb sohasem volt a Hohenstaufok imperializmusa, mint abban a pillanatban, amidőn a véletlenre bízta a birodalom keleti határait s egész Európa jövőjét. Valóban megérezték reá, hogy nagyzó, de szűkkörű politikájával megbukjék s ne akadályozza tovább Európa népeinek szabad fejlődését. A császárság mennyire nem alkalmas a kereszténység vezetésére, világosan kitűnt, midőn a kereszténység IX. Gergely és IV. Coelestinus halála után két esztendeig pápa nélkül maradt. Ennek vezetését a császár még most sem tudta magához ragadni. Ahogy imént az olaszoknak nem kellett a német kormány, most maguk a németek tiltakoztak, hogy olaszok és arabok igazgassák őket. A császár csak akkor bocsátotta szabadon az elfogott bíbornokokat, mikor IX. (Szent) Lajos francia király azzal fenyegetőzött, hogy különben a francia papság választ pápát. A bíbornokok 1243. június 28-án IV. *Incét* választották meg, a császár barátját. De mint pápa, a jóbarát sem lehetett ghibellino. Nem tűrhette Olasz- és Németország egyesítését. A lyoni zsinaton 1245. júl. 17. a császárt mint béketörőt, eretneket letette. A németeket új császár választására szólította fel, s kijelentette, hogy Sciliáról hűbérúri jogainál fogva önmaga intézkedik. A kolduló barátok az egész birodalomban hazafias beszédekben fejtegették, hogy az egyetemes császárság nemcsak az egyház, hanem a nemzet szabadságát is fenyegeti. A német egyházfejedelmek, a köznemességgel szövetkezve, csakugyan Raspe Henrik thüringeni gróftot választották meg királynak. A városok a püspökök egy részével s a szabadelvű franciskánusokkal együtt hívek maradtak a császárhoz, ki nyilatkozatot intézett Európa népeihez, melyben az egyház világi hatalmát károsnak mondotta. Országából kiűzte az inkvizíció készséges eszközeit, a dominikánusokat s megnyerte ügyének Franciaország szent királyát, IX. Lajost is. Helyzete azonban nem javult. Henrik halála után a pártosok Vilmos hollandi gróftot választották meg királynak (1247. okt. 3.). Frigyes vérbe akarta fojtani a lázadást. Nem volt szófia-beszéd tőle, hogy »az élők megirigyelhetik a halottak sorsát«. De a bolognaiak is kegyetlenül bántak fiával Enzio (II. Henrik) sardiniai királlyal. Frigyes már egyik leghívebb embere, Petrus a Vienna kancellár is elhagyta. A papok mindenütt hirdették, hogy »Isten a babilóniai megalázta«. 1250. dec. 13-án Fiorentinóban újabb készülődései közben ragadta el a halál. Németország és Szicília koronáját s vele a két állam személyes uniója eszméjét fiára, IV. Konrádra, Tarento hercegséget pedig törvénytelen fiára, *Manfrédre* hagyta.

A Hohenstaufok végzete gyors léptekkel közeledett. Konrád bevette Nápolyt, a forradalom fészékét, de már 1254-ben meghalt lavelloi táborában. Sziciliát féltestvére, *Manfréd*, megtartotta ugyan, azonban Németország egyik része *Rikárd* cornwallisi herceget, III. Henrik angol király testvérét, a másik pedig magát X. Alfonz kasztíliai királyt választotta meg. Talán éppen hasonló szakadás elkerülésére adtak jogot hat választófejedelemlnek (a kölni, mainzi és trieri érsekeknek, a rajnai nádorispánnak, a szász hercegnek és a brandenburgi örgrófnak) a királyjelölésre és az első helyen való, tehát irányadó szavazásra. A cseh király, mint hetedik, csak később került a választófejedelmek közé.

Az Alhenacum' r.-l. nyomása.

II. HENRIK CSÁSZÁR FELESÉGÉNEK, KUNIGUNDÁNAK, TÜZES VASSAL VALÓ PRÓBÁJA.

(Fenn: a császárné, a püspökök vezetése mellett, a császár és nagyjai jelenlétében a forró ekevasakra lép. Kőrirat: *Judicio vomerum Cunigundis virgo probatur.* (Ekevasak Kunigundát szűznek bizonyítják.) Lenn: A császár, a püspökök és a főurak a szenttől bocsánatot kérnek, Kőrirat: *Cetus ob hoc procerum mirans ipsam veneratur.* (Az előkelők gyülekezete őt emiatt csodálván, tiszteli.) A kép a bambergi városi könyvtárnak egy XII. századbéli kódexéből való.

Otakár, cseh király Babenberg Frigyes osztrák herceg eleste (1246.) után éppen a Szudetáktól Istriáig terjedő *cseh birodalom* alapításán fáradozott s így csak örömmel láthatta a német birodalom gyengülését. Dél-Olaszországban Manfréd ellen a francia származású pápák (IV. Orbán, majd 1265. óta IV. Kelemen) Anjou és Maine grófját, Szent Lajos öccsét, *Károly* francia herceget hitták meg Sicilia hűbéres királyának. Károly Beneventonál (1266. febr. 26.) megverte és megölte a népszerű, vitéz Manfrédet, amiről legbövebben IV. Béla udvari káplánja, András magyar történetíró értesítette először a világot. A nápolyiak hamar megunták Károly zsarolásait s most már, amidőn nem kellett rettegniök a német uniótól, a Hohenstaufok uralmát kívánták vissza. Hívásukra a 15 éves *Conradino* (IV. Konrád fia) csakugyan átkelt az Alpokon s virágoső közt vonult be Rómába ; Tagliacozzonál azonban, Scurcola közelében (1268. aug. 23.) elvesztette a csatát, s Anjou Károly 1268. okt. 29-én Nápolyban lefejeztette. Négy esztendő múlva (1272. márc. 14.) Enzo király is a börtönben halt meg. A Hohenstaufokkal együtt ért véget a németek és olaszok egyesülésének, magának a német egységnek eszméje, Nagy Károly császárságának második korszaka s világhatalma. Csak harmadfélszázad múlva, a Habsburg-család szerencséjéhez fűződve, tért vissza.

276. ábra. IV. Kelemen pápa 1265-ben Anjou Károlynak adja Siciliát. (A pernesi torony falfestménye.)

XI. FEJEZET.

A NEMZETI ESZME.

Az első két alkotmányos királyság.

Kezdőbetű Szent
Máté evangéliumá-
nak VIII. századbeli
angol kódexéből.
(A szent-pétervári
cs. könyvtárból.)

URÓPA népei lázas érdeklődéssel kísérték figyelemmel a pápák és a császárok küzdelmét, amely sorsukat az erősebbnek a kezébe adja. Saját jövődjükben, függetlenségükben csak akkor kezdtek bízni, amikor a mérkőzés mindakét félt kimerítette. Önállását először és leghatározottabban Anglia biztosította; az az állam, mely III. Ince korában majdnem a pápák hűbérese lett. Emelkedését éppen a pápaság túlzásának köszönhette. Az angolok már buzgó keresztények voltak, mikor II. Vilmos normandiai herceg 1066-ban kezében a pápa keresztes zászlójával, de szívében vallásos közönnyel foglalta el II. Harald angol király trónját. A *senlaci* csatában (1066. okt. 16.) a normán lovagok Dieu aide, az angolok God almighty kiáltással rohantak egymásra. Vilmos utóbb a battlei apátságot építtette arra a helyre, ahol az angolok nemzeti királya elesett. Vitézei már ebben a csatában Roland dalát énekelték s vezérok karácsonyi megkoronáztatása után mint angol földesurak is franciák akartak maradni. II. Sándor pápa népszerűségét nem növelte, hogy a hódító az ő áldásától kísérve nyomta el az angolszászokat. Vilmos a meghódított földet saját vagyonának tartván, részint új adományképpen adta vissza a régi tulajdonosoknak, részint 60.000 lovagja közt osztotta szét; legnagyobb részét azonban a királyi kincstár és az egyház számára foglalta le, s minderről pontos *telekkönyvet*, domesday bookot készíttetett. A hűbériség seholsem növelte annyira a király hatalmát mint Angliában. A papság is jobban függött tőle mint akárhol másutt. Elkergette azokat a püspököket és papokat, a kik törvényes királyuk, Harald, pártján voltak; a lombárd Lanfrancot tette canterburyi érsekké s a többi egyházi jószágot is franciák és más jövevények közt osztogatta szét. Az új földesurak — papok és lovagok — ilyképpen éles ellentétbe jutottak a nemzeti érzülettel, amin keveset enyhített, hogy a legyőzött

nép országos jogait a hódító nem bántotta, sőt gyarapította. Önként korlátozta királyi hatalmát. Elősmerte, hogy adót csak úgy vethet ki, ha a hűbéresek gyűlése (a magnum concilium) beleegyezik. Magát az angolszász királyok törvényes örökösének tartotta. Ez a normán nem tette pápai hűberré foglaltatását, mint utóbb más normánok tették Dél-Olaszországot; s ezek módjára sohasem tűrte a pápa beavatkozásait. Másrészt olyan drákói szigorúsággal szervezte a hűbériséget, hogy lovagjai nem követhették a francia-, olasz-, vagy németországi példát. Nem lehettek kiskirályok, hanem feltétlenül függtek uralkodójuktól, kinek erős középponti hatalma biztosította az állam egységét. Ő vetette meg az angol hajóhad alapját azzal, hogy öt kikötővárosnak (Hastings, Romney, Hythe, Dover, Sandwich) hadihajók kiállítása fejében nagy kiváltságokat adott; az öt közül még csak Dover van meg, azonban az öt kikötő örökének (Lord warden of the Cinque Ports) a címét és jövedelmét az angol király most is osztogatja.

Az alkotmányformák kimélése mellett is az történt, amit a király akart és a mi történik mindenütt, ahol nemzeti helyett dinasztikus politikát űznek. Az uralkodóház a magával hozott új nemesekre támaszkodott és Franciaországban, korábbi hazájában, kereste hatalma súlypontját. Angliában három század mulva sem símult teljesen a nemzethez. Az egész hosszú idő alatt a jövevény franciák nyelve járta az udvarban és a törvényhozásban.

Az uralkodóház Hódító Vilmos halála (1087. szept. 9.) után azonnal megkezdte azt a politikát, amely csak ötödfélszázad mulva, VIII. Henrik idejében, vezette céljához, a teokrácia egy neméhez. II. Vilmos (1087—1100.) több éven át el sem ösmerte a pápa egyházi főhatóságát, míg tudós utódját, *I. Henriket*, Könyves Kálmán kortársát, jó papnak (Beau Clerc) nevezték. Egy névtelen azonban éppen az ő korában hirdette, hogy a király az Isten helytartója, fölkenetése következtében főpap is, aki betölti a püspökségeket, zsinatokat hív össze, egyházi törvényeket szentesít. Papi hatalma is van, mert kiosztogatja a szentségeket s dogmatikus vitákban dönt. Minden egyházi méltóság az ő hatalmának kifolyása. Egyház és állam a király főpapsága alatt álló egység, melynek a földön Isten országát (Civitas Dei) kell valósítania. A hívők anyja nem a római, hanem a jeruzsálemi egyház; a római püspök tehát nem áll a többi fölött s nincs joga, hogy az ország dolgaiba avatkozzék; ha teszi, Isten rendelése ellen cselekszik; püsztitja vele Isten országát s aláassa a papság tekintélyét. A cambridgei névtelen ezzel a nézetével meglehetősen magára maradt; az országot különben is polgárháborúk emésztették. Az urak *Blois István* király (1135—54.) zsarnokságának ellensúlyozására 1115 új várat építettek. Egyenes utódjainak mellőzésével I. Henrik leányának és a francia Gottfried anjoui grófnak fiát, *II. Henriket* (1154—89.) s vele a Gottfried címerében levő planta genetáról (rekettyéről) elnevezett *Plantagenet-házat* emelték trónra. Atyjától, anyjától örökségben, feleségével, a VII. Lajos francia királytól elvált Eleonórával hozományban összesen hét francia tartományt kapott. Az angol király ekként hűbérese lett a francia királynak, de ura is Franciaország egyharmadának. Közeledett a dacos nemességhez. Összeíratta az angolszászok régi törvényeit és szokásait, ami nagyon fontos, mert Angliának minden későbbi törvénye ezeken a régieken

alapszik. A történelmi jogok elismerése a királyt mindenesetre közelebb hozta a nemzethez. 1164-ben már elég erősnek érezte magát, hogy a *clarendoni* gyűlésen polgári alkotmányt adjon a papságnak. Királyi jognak nyilvánította az egyházi méltóságok betöltését; polgári pörökben papokról is a királyi törvényszékek ítélték; az ítéletet a pápa elé felebbezni vagy Rómába utazni csak a király engedelmével, főurat vagy királyi tanácsost kiátkozni pedig semmiképp sem lehetett. *Becket Tamás* canterburyi érsek, mint az ország primása, ezért nemcsak tanácsosait, hanem őt magát is kiátkozta s ezt az átkot flandriai bujdosásából hazatérve is megújította, mire négy lovag, a király kegyét keresve, a primást 1170. dec. 29. az oltár előtt meggyilkolta. Másfél esztendő múlva III. Sándor pápa Tamást már a szentek sorába iktatta s a királyt is arra kényszerítette, hogy egykori barátja sírjánál vezekeljen. Szent Tamás legendája sok részvétet keltett, pár évtized múlva magyar Szent Margit is könyezve olvasta. Hangulatot támasztott a pápa egyházpolitikája iránt és pedig nemcsak Angliában, hanem a kereszténységben mindenütt. Negyedfél század múlva, hogy ezt a hangulatot és politikai irányzatot lehetetlenné tegye, VIII. Henrik elégettette Szent Tamás csontjait s maga lett az angol egyház feje; ennyi időre volt szükség, hogy IV. Henrik Canossájáért egy más birodalom Henrikje bosszút álljon. Pedig II. Henriknek majdnem minden utódja készült reá. Oroszlánszívű *Rikárd* (1189—99.) keserű gúnnyal fordult III. Ince ellen, midőn ez »fiának«, egy francia püspöknek szabadonbocsátását kérte. Elküldte a vértet, melyben a lázadót elfogták s Mózes könyvéből (I., 37., 32.) idézve kérdezte: »Ezt a ruhát mi találtuk: ösmerd meg, a te fiadnak ruhája-e vagy sem?«

Rikárd az egyetlen angol király, aki kereszteshadát vezetett a Szentföldre; a pápa erősebb befolyása azonban nem vele, hanem öccsével, *Jánossal* (1199—1216.) kezdődött. *Földnélkülinek* apja, II. Henrik nevezte el, mivel, mint legkisebb fia, uralomra nem számíthatott. Rikárd azonban Jánost tette utódjának, ő pedig unokaöccsét, Arthur bretagnei herceget meggyilkoltatta, hogy zavarokat ne támaszthasson. Emiatt Fülöp Ágost francia király mint hűbéresét nagyjainak törvényszéke elé idézte s megfosztotta franciaországi birtokaitól. A beavatkozni akaró III. Incének kijelentette, hogy hűbérügyekben nem áll vele szóba, mert a királyok dolga nem tartozik a pápára. Visszafoglalta az egész Normandiát. Megcsappant jövedelmeit János önkényes adók kivetésével akarta pótolni; ezért s legfőbb kegyúri jogának gyakorlása miatt meghasonlott úgy az angol papsággal, mint a pápával. A pápa megerősítette, a király pedig bezáratta *Langton* Istvánt, kit a szerzetesek canterburyi érsekké választottak. Helyette Grey norwichi püspököt nevezte ki. Földönfutóvá tett 170 canterburyi szerzetest, saját testvérével, a yorki érsekkel együtt, aki egyházrontó politikája miatt kiközösítette őt. Más három püspök azonban ismételte az interdiktumot (1208.). Midőn János a papok lázadását az angol nemzeti egyház megteremtésére akarta felhasználni, III. Ince 1212-ben minden alattvalóját fölmentette a hűség esküje alól s őt magát átok alá vetette. Az erőszakossága, botrányos élete miatt gyűlölt király ellen a nép is fölkelt, Ince pedig Fülöpöt egyenesen fölhívta János elkergetésére s az angol trón elfoglalására. Ekkor azonban (1212. május 13.) János hirtelen elhatározással alávetette magát a pápa ítéletének.

Visszafogadta az elűzött papokat, még Langtont is, biztosította a püspökválasztás szabadságát és visszavonta a papok ellen kiadott rendeleteit. Áldozó csütörtökön pedig, vezeklése jeléül, letette Anglia és Irország koronáit, azokat Pandolfo követ kezéből mint a pápa hűbérese fogadta vissza s arra kötelezte magát, minden utódjával együtt, hogy a péterfilléreken kívül évenként ezer márkát fizet a pápának. Julius 20-án gyűlött ellenfelének, Langtonnak, lába elé vetette magát, aki a püspökökkel együtt végre föloldozta a kiközösítés, a pápa követe pedig az átok alól. Pedig akkor már szövetkezett Ottó császárral, mivel együtt akarta elfoglalni Franciaországot s meg akarta törni a pápa befolyását. Chlodvig király vérvörös lobogója azonban Bouvinesnél (1214. júl. 27.) a franciákat vezette győzelemre. Örök dicsősége az angol papságnak, hogy, Langtonnal az élén, már azelőtt is izgatott az ország függetlensége érdekében, most pedig a nemességgel együtt a runnymedei mezőn 1215. június 15-én a királyt a *magna charta libertatum* (The Great Charter) kibocsátására kényszerítette. Ennek 63 pontja megerősítette a régi királyoknak a papság, nemesség és polgárság részére adott kiváltságait s könnyített a hűbéres viszonyokon. Kimondta, hogy a király csak a papok és nemesek gyűlésének hozzájárulásával vethet ki adókat; bírói ítélet nélkül egy szabad embert sem büntethet, nem üldözhet; országgyűlést gyakrabban kell összehívnia, maga mellett állandó országos tanácsot kell tartania; végre pedig a 63. pont jogot adott, hogy a nemesség a törvényszegő király ellen fegyvert foghat. A papság jogairól külön oklevél szólt.

Ez a charta lett az angol alkotmány igazi alapja. A nagy angol történetíró Macaulay szerint vele kezdődik az *angol nemzet* története; mert a papság, nemesség, sőt — ami páratlan jelenség az akkori Európában — a polgárság is tagja lett a politikai nemzetnek. A pápa azonban a chartát semmisnek nyilvánította, a királyt feloldotta esküje alól, a fölkelő bárókat kiközösítette s Langtont püspökeivel együtt fölfüggesztéssel fenyegette, ha ezt ki nem hirdetnék. Nem hirdették ki: férfiasan viselték tettök következéseit. A bárókkal együtt Lajos francia herceget hívták be királynak s hívek maradtak hozzá akkor is, mikor a pápa őt apjával együtt kiközösítette. A forradalom végét nem érte meg sem Ince, sem János; egy esztendőben, 1216-ban, s talán abban a tudatban haltak meg, hogy a *nemzeti érzülettel* nem szabad szembeállítani sem az egyházi, sem a királyi hatalmat.

A kilencszendős III. Henriket (1216—1272.) nem lehetett felelőssé tenni apja hibáiért; protektora, *Pembroke* gróf, 1217. szeptemberében kibékült a francia trónkövetelővel s a fölkelők is letették fegyveröket, midőn a kis király nevében az alkotmány megtartását ígérte. Henrik azonban 1227-ben nagykorúvá lett s ezzel egyszerre elkezdődött a francia és a pápai befolyás újabb korszaka. Az udvar az albigeni hős fia, *Montfort* Simon után indult, ki a király sógora s legfőbb tanácsosa lett. Mivel azonban saját fiait akarta trónra juttatni, csakhamar színt változtatott s mint a nemzeti párt feje szállt szembe a túlságosan elhatalmasodott papsággal. Száműzték, de az alsó papság, a nemesség és polgárság annál jobban lelkesedett érte. A közelégtelenség nyílt fölkelésben tört ki, midőn a király törvénytelen, nagy adókat szedett, hogy IV. Ince pártfogásával öccsét, Rikárd cornwalesi herceget, Németországot, fiát Edwárdot pedig Nápoly

és Sicília trónjára juttassa. A zajongó urak Montfortot protektornak választották, 15 bárót tanácsosnak rendeltek a király mellé, az idegeneket elűzték s a törvénytelenül csinált adósságok kifizetését megtagadták. A király, Szent Lajos csillapító szavaira nem hajtva, fegyvert fogott a »lázadók« ellen, azonban *Lewes és Brighton* közt (1264. május 14.) csatát veszített. Fogságából csak akkor szabadult meg, midőn 1264. június 25. felszólította Montfort Simont és társait, hogy »kilenc bárót küldvén a királyi tanácsba, tanácsukkal élhessen s az ország törvényei és szokásai szerint uralkodhassék«. Julius 27-én a püspöki javakat védelmébe vette mindazok ellen, kik az oxfordi határozatokkal dacolva s a király akarata és tudta nélkül egyházi javakat foglaltak le. »Minden időben — úgymond — de különösen a csak imént lecsillapított zavargások után, midőn a béke helyreállt, minden egyházi és világi hatalom felhasználásával, tehetségéhez képest védelmezi s megtartja az oxfordi végzéseket. Azért tehát, aki Angliában vagy annak valamely részében a király ellen sértést követne el és saját üdvéről megfelekezve, őt mint az egyház és igazság megbántóját kiátkozná vagy kiközösítené, az ellen azonnal a római egyházhoz, a pápához felebbez és tőle kér védelmet.«

Montfort, akit a pápa már is kiátkozott, a megbuktatására törekvő nagyok ellensúlyozása végett 1265-ben a nemesség, papság és polgárság képviselőiből összehívta az *első parlamentet*, amelyet Wyndham hadügyminiszter hetedfélszázad múlva (1900. febr. 2.) méltán nevezett *a világ legrégibb parlamentjének*. Tulajdonképpen azt az ősi nemzetgyűlést állította vissza, amelyet Hódító Vilmos a hűbéres urak gyűléseivel helyettesített. Módosított alakjában azonban a képviselőház egyeteme volt az, mely a népföltség elvén alapult, tehát azzal a feladattal, hogy a törvényeket a *nép* képviselői hozzák; a király csak szentesítse és gondoskodjék végrehajtásukról. Augusztusban ugyan Montfort mint »lázadó« esett el *Evesham* mellett (Worcesterben), de a király és nemzet most már igazán kibékült egymással. A chartát és vele Anglia teljes függetlenségét maga IV. Ince pápa is elismerte. Így lett Anglia a papság, nemesség és polgárság egyesülése következtében Európa legalkotmányosabb állama, és parlamentje a törvényhozás mintaképe.

* * *

Nemzeti alkotmányát nemzeti szabadsága érdekében *Magyarország* a nemzeti lélektannak ugyanazon törvényei, de mégis lényegesen más körülmények közt fejlesztette és biztosította, mint Anglia. A hűbériség Európa legtöbb államában, első sorban Franciaországban, oda vezetett, hogy a nagyurak tartományokra szakasztották szét a birodalmat. Külön, apró érdekeikkel vesződve, még a nemzeti gyűlések tartásáról, a közszabadság biztosításáról is megfeledeztek s királyukat, a nemzeti eszmék egyetlen képviselőjét, jóformán csak egyesült tartományaik elnökének tekintették. Angol- és Magyarországbán ezalatt már a XI. században kifejtett a királyság hatalma, melynek ereje abban áll, hogy időnkint maga köré gyűjti a nemzet nagyjait, nem mellőzi a nemzeti gyűléseket s a közösen hozott határozatoknak, törvényeknek végrehajtását elsősorban a várispánságokba, egyházmegyékbe hazatérő uraktól, papoktól várja. A közhatalomban való részesedés minden rétegben kifejti a politikai

érzékét, a szabadság szeretetét és megbecsülését. Az Árpádok korából ismert tizenkét törvénykönyv mind országgyűlésen kelt ; I. Béla 1061-ben már a községek képviselőire is tett kísérletet. Ha gyöngének találják a királyt, maguk az alattvalók adnak eszközt a kezébe, hogy alkotmányos uralmát nagyobb erővel gyakorolhassa. Ottó freisingi püspök (Konrád császár és Barbarossa Frigyes szentföldi kísérője) már a XII. század derekán gyűlölködése közben is elismeréssel, sőt bizonyos irígységgel szól a magyar király nagy tekintélyéről s arról, hogy a magyarok minden fontosabb dologhoz gyakori és hosszas tanácskozás után fognak. Mindenkit ugyanazon törvények köteleznek.

Az ország mindenkor megtartotta függetlenségét. Koholt II. Szilveszter bullája, mely szerint Szent István pápai hűbérül ajánlotta volna fel az országot ; VII. Gergelyig a pápák különben sem sokat törődtek világi hűbérek alkotásával. István nem is akart hűbéres lenni, különben valamelyik császártól kérte volna koronáját. Hatvanöt esztendő múlva Angliában Hódító Vilmos is ilyes módon állapította meg hazájának a pápasághoz való viszonyát. Először (1074) VII. Gergely mondta Magyarországot a római egyház tulajdonának ; de nem politikai függésre gondolt, mert (1075.) hozzátette, hogy az országnak szabadnak kell maradnia. Az is maradt. III. Henrik császár tizenkét évi háború után a trieri békében (1053.) végre is lemondott arról, hogy Péter király esküje alapján hűbérek tekintse az országot. Salamonnak is trónjába került, hogy IV. Henrik császár hűbérese lett s a német rendek (1152.) tudni sem akartak róla, hogy Barbarossa újra fölvesse a hűbér kérdését, amikor az olasz kalandot is annyira unták. II. Géza és III. István viszont (1152—68.) *Mánuel* görög császár ellen oltalmazták meg az ország függetlenségét. Csak hozzávetés, hogy a németek egyidőben Szent Lászlót akarták császáruknak megválasztani s meghiusult az a terv, hogy hazánk s a Balkán népe Béla herceg mint görög, vagy II. Endre magyar király, mint egyúttal latin császár alatt egyesüljön. Mindez azonban, valamint a németek, csehek, lengyelek, oroszok, görögök, osztrákok, nápolyiak és velenceiek ellen viselt háborúk s különösen a Balkánon való terjeszkedés eléggé mutatták a magyar állam európai fontosságát és politikai súlyát.

A keresztesháborúk Magyarországot is *gazdasági válságba* sodorták. A XII. század közepétől fogva Magyarországon a nagybirtokok és a külföldi bevándorlóknak adott telepek száma egyre növekedett, a királyi uradalmak az adományozások és a telepítések következtében egyre fogytak. Az államjavak bérbeadása és a pénz megrontása az állam gazdasági bukásával fenyegetett. A várszerkezet bomlása miatt a király és az ország hadiereje csökkent, a főurak és a főpapok hatalma veszedelmesen gyarapodott, a pártütések és lázongások gyakoriak lettek. Azért a pápák mind többször avatkoztak az ország dolgába, s III. Ince az országgal Imre és II. Endre idejében már mint hűbérrel

277. ábra. II. Szilveszter pápa ólombullája.

kezdebb bánni. Magát Endrét 1204. kora tavaszán pártja kiszabadítván börtönből, a szentföldi hadjárat teljesítésének föltétele mellett kiáltotta ki királynak. A szentföldi hadjárat a pénzügyek teljes romlására s arra vezetett, hogy az oligarchák a francia grand seigneurök módjára mint kiskirályok akartak élni. Béla ifjabb király Imre király politikájának híveivel arra törekedett, hogy az alkotmány alapelveit írásba foglalja s a nemzetnek és királynak egymáshoz való viszonyát történelmi alapon szabályozza. Ez álláspont a hűbériség s a korlátlan királyság gondolatának visszaautásítását jelentette; mert egyik sem gyökerezett a nemzet multjában. Így keletkezett 1222-ben az *aranybulla*, mely a magna charta módjára nem hűbéri elemeken épült, hanem »a közhatalmi királyságban szervezett nemzeti egység elvén az ellenállási joggal a hűbéri partikularizmus elvét emelte érvényre«. Mint az angol charta, ez is csak régi jogokat erősített meg; helyreállította s némi újabb intézkedésekkel bővítette a hagyományos alkotmányt, biztosította a mindenrendű nemesek köz- és magánjogi egyenlőségének, a személyes szabadságnak, az évenkénti országgyűlések tartásának, a nemesség adómentességének régi elvét stb. s a 31. pontban a törvényszegő királlyal szemben megadta az ellenállás jogát. A közszabadság biztosításának ez a módja nem vált be; talán éppen azért, mert erős újításnak látszott. A reformpárt még egyszer föllépett s azt követelte, hogy évenként kétszer a király jelenlétében tartsanak országgyűlést, a reakcionárius főurakat a király fossa meg hivataluktól és jószágaitól stb. 1231-ben már hallgattak a nádor ellenőrző szerepéről s a fegyveres ellenállás jogáról; a nemesség helyett a papságot állították első helyre; s elvi jelentőségű dolgok helyett inkább a napirenden lévő bajok orvoslásával foglalkoztak. IV. Béla (1235—70.) eleinte kétségkívül a bulla értelmében, a tatárjárás után azonban anélkül járt el, ami a közjogi felfogás hanyatlását, a hűbéri szellem terjedését tanúsítja. A törvényhozás 1290-ben visszatért az 1222. évi álláspontra, de csak Nagy Lajos idejében fogadta el általánosan. A szentkorona eszméje teljes nagyságában kifejlett, de alaptörvénynek csak 1490. óta tekintették. A királyok (az 1687-ben eltörölt 31. pont kivételével) a hitlevélben és a koronázásnál ma is esküvel fogadják az aranybulla megtartását és az országgyűlés (melyet az angol parlament megalapítása után három évtizeddel, 1289-ben, nálunk szintén parlamentnek neveztek) az aranybulla alapján fejlesztette tovább az ország alkotmányát. Az aranybulla megalkotása, még inkább pedig annak általános elősmertetése óta kétségtelen, hogy a királyság a magyar alkotmánynak ma is sok sarkalatos alapelvét állapította meg. Kimondta, hogy a királyság korlátolt közhatalom; sérelmét, panaszt minden honpolgár előterjesztheti; személye szabad, tulajdona szent. Adót, ujoncot csak az országgyűlés szavazhat meg. Közhivatalokat csak magyar honpolgárok viselhetnek; a köztisztviselők felelősek. Az ország területe sérthetetlen; a bírói hatalom a törvényeken alapszik; illetékes bírása elől senkit sem lehet elvonni. A középkor valóban kevés más államra hagyott becsesebb örökséget, mint a chartában Angol-, s az aranybullában Magyarországra.

II. A francia korlátlan királyság.

Franciaország királyai, Angol- és Magyarországgal ellentétben, teljes hatalomra törtek, alkotmány nélkül uralkodtak. A *Capetingok* (987—1328.), az Árpádok kortársai, éppen az Árpádok kihalása esztendejében, 1301-ben tartották az *első országgyűlést*. Azóta, hogy Capet Hugó megalkotta a független Franciaországot, egészen a XII. század elejéig, a királyok csak nevök szerint uralkodtak. Az történt, amit a grand seigneurök és főpapok akartak, kiknek uradalmi valóságos tartományok voltak. Keveset törődtek királyukkal, I. Fülöppel, kit II. Orbán pápa szimónia miatt kiátkozott. A keresztesháborút 1095-ben megkérdezése nélkül határozták el. Résztvettek a zsinaton, a világ parlamentjében; de nem tartottak nemzeti gyűléseket, nem törődtek *országos* ügyekkel, csak saját tartományaik, uradalmaik érdekeit ápolták. Egymással is háborúskodtak, törvényeket nem ösmertek, saját személyök és vagyonuk szabadságát páncélba öltözve vagy váraikból oltalmazták, másokét ellenben az ököljog alapján támadták. A király inkább csak ezekre a gyöngékre, a kisebb nemesekre, alsó papságra és a polgárookra támaszkodott. Szabadságra az ököljog korában senkisem gondolt; a *sokféle* Franciaországból először is *egyet* kellett teremteni. Az egységet idáig csupán a király képviselte. Tekintélye abban az arányban növekedett, amint a hűbérurak bitorolt hatalmát lassankint a királyi hatalomba tudta olvasztani. A lovagok, a nagyurak száma már az első keresztesháborúban nagyon megfogyott, VI. Lajos pedig (1108—1137.) az otthon nyakaskodó oligarchákon diadalt aratott; rendre elfoglalta lovagvárait, melyekből a kereskedőket rabolgatták. — Jobbágyaik egy részét szabad polgároknak, fiát, VII. Lajost, pedig Eleonóra aquitaniai her-

278. ábra. Suger apát. (Üvegfestmény a st-denisi székesegyházban.)

cegnő kezével a Loiretől a Pireneusokig terjedő föld urának, az ország leg-

279. ábra. Szent Lajos.
(Szobrocska a párisi Cluny-
múzeumban.)

hatalmasabb hűbéresének tette meg. Politikáját, miniszterével *Suger* st-denisi apáttal együtt, örökségben hagyta fiára, VII. Lajosra (1137—1180.). Sugernek nagyobb szerepet kellett játszania, mint ahogy azt magukból a forrásokból kideríthetjük. Mindenesetre ő a középkori közgazdák egyik legjellemzőbb alakja. A st-denisi apátság 169 helyséből álló uradalmában tanulta meg s azután országszerte érvényesíteni törekedett gazdasági és gyarmatosító rendszerét. Száz esztendő múlva az ő politikája következtében szűnt meg a majoros gazdaság, s vele az örökös jobbágyság. Mindenesetre baj volt, hogy a parasztok csak birtokjoguk sokszoros károsodásával, vagy a nyershaszon után számított jövedelmi adó fokozásával válthatták meg szabadságukat. Némelyik paraszt egészen elvesztvén birtokát, a városokba huzódott, vagy pedig zsellér, mezei munkás, napszámos lett. Az ország más részeiben az örökös jobbágyságot a földesurak kárpótlása mellett szüntették meg. A városok fejlődése nagyban hatott a XII—XIII. század agrárius viszonyainak átalakítására, a községi élet és a közös vagyon megteremtésére; mert Suger és VII. Lajos előtt a franciák nem ösmertek közös vagyont; az erdő, mező mindenütt a földesúré volt, — a paraszt csak használhatta. — A paraszt és a polgár tisztelte és támogatta királyát, ki jólétére, anyagi függetlenségére törekedett s nem irigyelte tőle, hogy ezzel saját uralkodását erősíti; hiszen éppen ebben az erős uralkodásban látta szabadsága biztosítékát.

VII. Lajos azonban csakhamar elvesztette óriási hűbérét. A Szentföldről hazatérve, elvált feleségétől, aki azután Plantagenet Henrik anjoui és normándiai herceghez ment férjhez. Mivel Henrik csakhamar (1154.) angol király lett, saját és felesége minden birtoka, vagyis *Franciaország fele*, ez időtől fogva háromszáz esztendeig valósággal Angolországhoz tartozott; politikailag nem mindig, de *gazdaságilag* mindig tőle függött. Franciaországi birtokaik révén az angol királyok a francia királyok hűbéresei voltak, de sokszor nyílt háborúban álltak velök s megakadályozták Franciaország egységét.

Az erős, egységes monarchia megalapítója *II. Fülöp* (1180—1223.) Tizenkét lovagból alakított bírósága elé idézte leghatalmasabb hűbéresét, János angol királyt s Franciaországban igazán *földnélkülivé* tette. Kettejük és szövetségeseik háborúja nemzetközi jelleget öltött s a bouvinesi csatában (1214. július 27.) Fülöp javára dőlt el. Pár év múlva fiát, Lajost, sereg élén abban a reményben küldte Angliába, hogy a két országot személyes unióban egyesítheti. Csaló-

dott, de Fülöp így is egységessé és európai hatalmassággá tette hazáját ; méltán nevezték tehát Augustusnak, a birodalom gyarapítójának : Philippus Augustus (Fülöp Ágost) országa, más hűbéresei megalázása után, a Pireneusokig, a Földközi tengerig és az Atlanti óceánig terjedt. A pápa kiátkozta, de fölmentette, midőn szüksége volt reá két kiátkozott uralkodóval — Ottó császárral és János angol királlyal — és a szintén kiátkozott albiakkal szemben. Amott olyan megbízást teljesített, mint utóbb Mátyás magyar király Podjebrád ellen, s nagyon hasonló politikai előnyök fejében. A másik küldetést fiára, VIII. Lajosra (1223—6.) hagyta, ki kevés kivétellel az albiak területét bekebelezte.

Szent Lajos (1226—70.) már bátran haladt a monarchia megszilárdítása útján. Följegyeztette a *régi szokásos jogokat* (coutumes), de fejedelmi hatalma forrásává a *római jogot* tette. A királyi parlamentek (törvényszékek) bíráskodását a hűbéresekre, sőt bűnügyekben a pragmatika szankcióban (1268.) a papságra is kiterjesztette. Ez a pragmatika alapította meg a *francia nemzeti egyházat* (l'église gallicane), mert kimondta, hogy a papság az *állam* hatósága alatt áll, szabadon választott főpapjait nem a pápa, hanem a *király* erősíti meg s egyházi törvényeket kihirdetni, egyházi adókat beszedni (a placetum-jog alapján) csak a király engedelmével lehet. A király kétszer is lánggra lobbantotta a franciák vallásos lelkesedését ; Egyiptom (1248—54.) és Tunisz (1270.) ellen viselt kereszteshadjárataiban mégis politikai érdekek vezették, mert *gyarmatokat* akart szerezni a Földközi tenger afrikai partjain. Családja hatalmát, európai befolyását nagyban

növelte, hogy testvére, Károly anjou herceg, Nápoly és Szicília királya lett, de mint a pápa hűbérese. Lajos halála (1270.) után, a szicíliai olaszok Palermóban, a *szicíliai vecsernye* (1282. márc. 30.) idején levágták vagy kikergették a gyűlölt idegeneket, Nápoly azonban a franciáké maradt. Ötven év múlva egy nápolyi herceg, Károly Róbert, már mint magyar király emelt Lippán templomot szentté avatott őse, IX. Lajos tiszteletére ; Nagy Lajos pedig, éppen száz esztendővel hérosz eponimoszának halála után, személyes uralma alatt egyesítette Magyar- és Lengyelországot. Akkor a Capet-ek már Európa 1/6 részén,

280. ábra. VIII. Bonifác 1300-ban kihirdeti az első jubileumi búcsút. (Giotto egykorú festménye a Lateránban.)

XI. FEJEZET.

A NEMZETI ESZME.

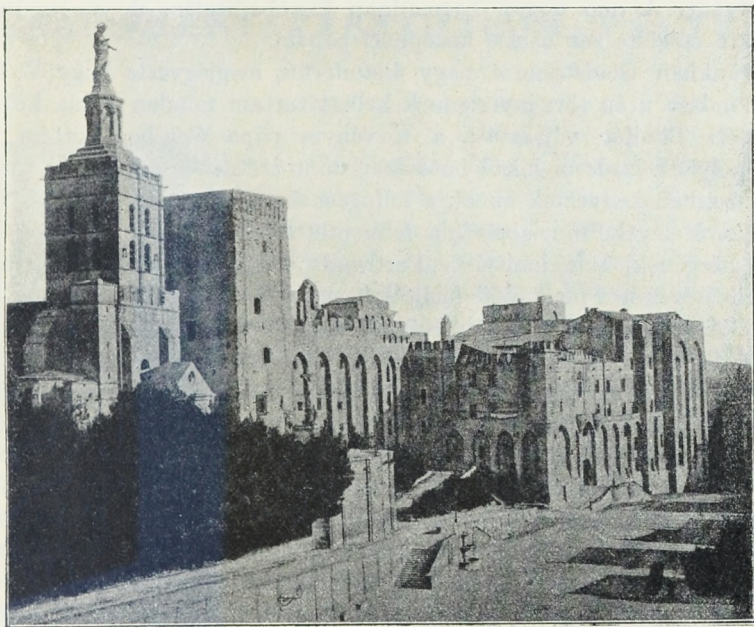
Az első két alkotmányos királyság.

Kezdőbetű Szent
Máté evangéliumá-
nak VIII. századbeli
angol kódexéből.
(A szent-pétervári
cs. könyvtárból.)

EURÓPA népei lázas érdeklődéssel kísérték figyelemmel a pápák és a császárok küzdelmét, amely sorsukat az erősebbnek a kezébe adja. Saját jövődjükben, függetlenségökben csak akkor kezdtek bízni, amikor a mérkőzés mindakét félt kimerítette. Önállását először és leghatározottabban Anglia biztosította; az az állam, mely III. Ince korában majdnem a pápák hűbérese lett. Emelkedését éppen a pápaság túlzásának köszönhette. Az angolok már buzgó keresztények voltak, mikor II. Vilmos normandiai herceg 1066-ban kezében a pápa keresztes zászlójával, de szívében vallásos közönnyel foglalta el II. Harald angol király trónját. A *senlaci* csatában (1066. okt. 16.) a normán lovagok Dieu aide, az angolok God almighty kiáltással rohantak egymásra. Vilmos utóbb a battlei apátságot építtette arra a helyre, ahol az angolok nemzeti királya elesett. Vitézei már ebben a csatában Roland dalát énekelték s vezérek karácsonyi megkoronáztatása után mint angol földesurak is franciák akartak maradni. II. Sándor pápa népszerűségét nem növelte, hogy a hódító az ő áldásától kísérve nyomta el az angolszászokat. Vilmos a meghódított földet saját vagyonának tartván, részint új adományképpen adta vissza a régi tulajdonosoknak, részint 60.000 lovagja közt osztotta szét; legnagyobb részét azonban a királyi kincstár és az egyház számára foglalta le, s minderről pontos *telekkönyvet*, domesday bookot készíttetett. A hűbériség seholsem növelte annyira a király hatalmát mint Angliában. A papság is jobban függött tőle mint akárhol másutt. Elkergette azokat a püspököket és papokat, a kik törvényes királyuk, Harald, pártján voltak; a lombárd Lanfrancot tette canterburyi érsekké s a többi egyházi jószágot is franciák és más jövevények közt osztogatta szét. Az új földesurak — papok és lovagok — ilyképpen éles ellentétbe jutottak a nemzeti érzülettel, amin keveset enyhített, hogy a legyőzött

nápolyi király, a másik szolgálattevő, csalódott benne, mert Bonifác éppen mint olasz gátolta az Anjouk itáliai terjeszkedését. Gyöngítette őket saját hazájukban is, amennyiben nem ösmerte el a pragmatika szankciót és csak keleti (magyarországi) politikájukat támogatta, hűbériségök reményében. Az 1300. évre az első jubileumot hirdetvén Rómába, az oda százezrével özönlő zarándokok láttára érezte hatalmát s helyre akarta állítani a pápaság főuralmát. Már Albert német királynak megízente, hogy ő a Caesar, ő az imperator. De Fülöp is annak érezte magát Franciaországban. Mindjárt trónraléptekor kizárta a papságot a közigazgatásból és a törvénykezésből. Az illetékes hatóság értesítése nélkül valamely pap vagy barát megkeresésére egyetlen zsidót sem

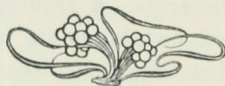

282. ábra. Avignon.

szabad elfogni; vagy az inkvizitorok pusztá kívánságára senkit sem szabad börtönbe vetni. A papokat, főképp a ciszterciákat, állami adózásra szorította s a pápa tiltakozását visszautasította. A francia papság viszont kijelentette, hogy az angolok ellen Aquitania birtoka miatt folytatott háborúra hazafiságból megfizeti az adót. Nem Rómába ment, ahová a pápa a francia egyházpolitikai ügyek megbeszélésére hitta, hanem Párisba, hová a király először gyűjtötte egybe a papi, nemesi és polgári, vagyis mindahárom rendet (États généraux). A nemzetgyűlés 1302. április 10-én valóságos függetlenségi nyilatkozatban jelentette ki, hogy Istenen kívül világi ügyekben csak királynak engedelmeskedik, aki senkinek sem hűbérese. A pápa viszont (1302. nov. 18.) ex cathedra hirdette, hogy az egyház látható fejének, a pápának, mindenki

engedelmeskedni tartozik, mert a kard ugyan a királynál van, de azt csakis az egyház parancsára és védelmére szabad kihúzni. Végre 1303. április 13-án átok alá vetette Fülöpöt, letette trónjáról s országát hűbérül I. Albert német királynak ajándékozta. Rendelkezni próbált ő azelőtt I. Edward angol, II. Vencel cseh, I. Vencel magyar, II. Frigyes siciliai és I. Albert német királlyal is; de csak az utóbbinál ért célt, amit mindjárt jutalmazni kívánt. Most Fülöp király, Nogaret Vilmos kancellár vezetése alatt, csapatokat küldött a pápa ellen, ki nyílt harcban állott a Colonnákkal. Bonifác 1303. szept. 7. teljes díszben, fején a pápai (akkor még csak kettős) koronával, trónon ülve, Anagninban (Firenze és Siena közt) várta a franciákat. Ezeknek kísérelője, az olasz *Colonna Sciarra*, fellépett trónjára, vaskeztyűjével arculütötte és elzáratta az aggastyánt. A nép ugyan harmadnap kiszabadította, de az izgalom egy hónap alatt megölte »az utolsó középkori pápát«.

Korunkban Gladstone, a nagy államférfiú, megjegyezte hogy V. Coelestinus lemondása után törvénytelennek kellett tartani minden utána következő pápát, mert Bonifác választása a törvényes pápa életében történt. Olyan tanítás, melynek hirdetői közül hatszázat mint eretneket égettek el. A körülmények azonban kedveztek ennek a felfogásnak. Szent (XI.) *Benedek* Nogaret és társai kivételével Franciaországot felmentette az átok alól; hirtelen halálát Nogaret mérgének tulajdonítják. Bertrand d'Agoust bordeauxi érsek, ki *V. Kelemen* néven lett pápa, már feléje sem ment Rómának. 1309-ben a francia provençei *Avignon*-ba, II. Anjou Károly nápolyi király birtokára, tette át a pápaság székhelyét. Ott 1376-ig tartott »az egyház babiloni fogsága«. Kelemen talán csak abban az egyben nem volt Fülöp király készséges eszköze, hogy nem gyámolította testvérét, Valois Károlyt, a német korona megszerzésében. De megsemmisítette Bonifácnak a franciák ellen kibocsátott bulláit, franciákat nevezett ki bíbornokoknak, 1312. május 6-án feloszlatta és kiátkozta a templomosok rendjét. Szótlanul türte, a francia király 1313. márc. 18. mint hurcolja máglyára *Molay* Jakab nagymestert, a legjelesebb vitézeket s mint koboza el mérhetetlen vagyonukat. A nagymester Isten ítélőszéke elé idézte őket; s esztendőre meghalt mindakettő: Kelemen (1314. ápr. 20.), aki először mondott le a pápa főhatalmáról és Fülöp (1314. nov. 29.), akinél határozottabb győzelmet a pápaságon félezredév mulva még Napoléon sem aratott. Róma hegemoniájának, a középkor legegységesebb kérdésének, ő vetett véget.

XII. FEJEZET.

A KERESZTÉNY TÁRSADALOM ARANYKORA.

I. A XIII. század tudása.

Krónikaíró barát.

IUDPRAND püspökön kezdve *Kézai* Simonig az egykorú krónikásoknak egész sora ismerteti a X—XIII. század küzdelmeit. Ez a forrongás magával sodort minden egyetemességet, lejáratta a pápaság és a császárság főhatalmát, valamint a kereszteshadjáratokat, hogy megmentse, sőt uralomra juttassa a *nemzeti eszmét*. Hogy miként növekedik a nemzetek politikai csiszoltsága vagy éppen éleslátása, a *történetírás* színvonalának emelkedése bizonyítja. A *német* Liudprand, Widukind, Thietmar, Wipo, Hermannus Contractus, Lambert, Bruno, Benno

bíbornok, Gembloursi Siegbert, Bremai Bernát után csak a XII. században érkezett el *Freisingi Ottó* s vele bizonyos tekintetben az *oknyomozó történetírás* ideje. A *franciáknál* Villehardouin megkezdte a *mémoire-írást* (a középkori történetírás igazi dicsőségét). Joinville (Szent Lajos történetírója) a franciák első jelentékeny historikusa. Már nem a tartományi, vidéki élet szűk körében, hanem — az állami élet fejlődésének megfelelően — nemzeti szempontból vizsgálja az eseményeket. Az *angolok* latin krónikásai, Henry of Huntington és William of Malmesbury gondolkodó emberek, kik nemcsak elbeszélni, de néha itélni is tudnak. A *dán* Leo Grammaticus, az *orosz* Nestor, a *cseh* Cosmas Pragensis, a *lengyel* Martinus Colonus, a *magyar* *Kézai* és a magyar dolgokról író Rogerius, az *olasz* Salernoi Amatus, a *görög* Konstantinos Porphyrogenetos, Kedrenos, Niketas Choniata, Zonaras, Anna Komnena stb. neve emelkedik ki különösen azon krónikások közül, akiket Potthast vagy Monod középkori történeti bibliográfiájában oly nagy számban sorol fel. Turpinus krónikáján mint a középkori tudatlanság mintaképén gúnyolódhatnánk, ha éppen azt a gyanút nem keltené bennünk, hogy a XI—XII. század álláspontján olyanformán akarta nevetségessé tenni a Nagy Károly korabeli kezdetleges lovagkort, mint ennek a XI—XII. századbelinek utánpótlását pár század múlva Cervantes a Don Quixotében.

Nordenskjöld modern Periplusát és facsimile-atlaszát kell végiglapoznunk, hogy lássuk, milyen fogyatékosak voltak a földrajzi ismeretek abban a korban. Pedig a normánok már a *negyedik földrészt* is tapodták, Európa két földrész ellen hadakozott, s arab utazók tapasztalatokat gyűjtöttek az egész óvilágban. Az európai utazók közül is bámulatot keltett Benjáminnak, a tudelai rabbi fiának (1160–73.), Julianus magyar barátnak, Jean de Plan Carpini-nak, Rubruquisnak keleti és különösen a három Polonak ázsiai útja. Marco Polonak kínai tudósítását egész Európa bámulattal, bár egyideig hitetlenkedve olvasta; de egy század múlva éppen ez keltett benne kedvet tengeri útra, földrajzi felfedezésekre.

Bremai Ádám kanonok már gyakorlati érvekkel bizonyígtatta, amit Ptolemaios óta is csak a kiválasztottak hittek, hogy a Föld gömbalakú. Kétségtelen, hogy a középkor tudósai a természet vizsgálatában még az araboktól ellesett kísérletek után sem jutottak tovább a tapogatózásnál. W. Ramsay 1903-ban először adván hírt a rádiumból kiáradó gáznak heliummá, tehát másik elemmé való változásáról, sokan úgy hitték, hogy ez a felfedezés felveti a középkor aranycsináló alchimistáinak azt a kérdését, lehet-e közönséges, kevésbé értékes elemet arannyá változtatni. Ugyanakkor az angol Thompson a hidrogénium egy parányát 2000 legkisebb részre, ú. n. elektronra bontván, úgy sejtette, hogy ezek az elektronok megközelítik az alchimiában emlegetett őanyagot, mely bizonyos szám arányában összehozva, vegyi testet, pl. aranyat állíthat elő. A Société alchimique de France műhelye és Jolivet Castello laboratóriuma nemcsak a középkor vegyészetére, hanem *szellemének* ápolására is érdekes.

Imádkozással, ráolvasással nemcsak a középkorban, hanem 1902-ben Berlinben is gyógyítottak, holtott az emberek amott Avicenna, emitt Virchow századában éltek. 1273-ban hazánkban eltiltották a domokosrendieket az alchimia s 1279-ben általában véve a papokat a boncolás tanulásától. Nem azért, hogy elriasszák őket a tudományok művelésétől, hanem hogy egészen lelkipásztori kötelességeiknek élhessenek. Rogerius *Bacon* szerzetes a XIII. században a hittudományokat igen is összeférőknek találta a szabad kutatással s inkább a tekintélyek föltétlen tiszteletében látta a tudományok fejlődésének akadályát. A varázslat ostobaságaival szemben a természet erőinek megfigyelését, felhasználását sürgette. Oly találmányokat sejtett, amiknek némely részében a nagy Napoléon hetedfél század múlva sem hitt. Látott géperővel működő hajót, melyet egyetlen ember evező nélkül kormányoz. Látott, lovak nélkül roppant sebesen haladó kocsikat. Repülőgépet, mely a madaraktól ellesett módon suhan végig a levegőben. Búvárharangot, mellyel a tenger fenekére szállhatnak. Óriási messzelátókat, melyek a távolságot elenyésztetik, csodáserejű delejeket stb. Szent hittel, meggyőződéssel hirdette, hogy »sokat nem tudnak a bölesek, amit egykor a legkisebb iskolás gyermek is tudni fog«.

Bámulatot keltene *Albertus Magnus* természettudományi ismeretei. Az egyszerű barát, ki püspök korában is gyalog, koldulva járt faluról-falura, huszonegy kötetben írta meg tudományos vizsgálódásai eredményeit. A világ a böleseletnek és a természettudományoknak Aristoteles szellemében való rene-

szanszát tőle számíthatja. Hit dolgában Szent Ágoston a mestere, de megírta már, hogy a filozófiát filozófiailag kell tárgyalni. A XIII. században különben határozottan az egyházi felfogás és a skolasztikai teológia kerekedett felül. Azért nevezik ezt a kort a *keresztény társadalom aranykorának*. A skolasztikusok a XI. század óta rend- és módszeres keresztény bölcsészeti iskola alapításán fáradoztak, mihez alapul Aristotelest s vele egyeztetve a szentatyák műveit vették. Szent *Anselmus*, *Abälard*, *Petrus Lombardus* és *Alanus* művét a XIII. század nagyjai: *Albertus Magnus*, *Alexander Halesius*, *Duns Scotus*, *Scotus Erigena*, Szent *Bonaventura* és Aquinoi Szent *Tamás* fejezték be. »Szent Tamás szárnyain — XIII. Leó pápa ítélete szerint — az emberi ész oly magasra emelkedett, hogy magasabbra már alig szárnyalhat. A hit az észről több és hathatósabb segítséget alig várhat, mint amennyit Szent Tamástól nyert.« A pápa kijelentette, hogy a skolasztikusok komoly módszerét elhagyni nem szabad, mert csak így, a *kinyilatkoztatás* és az *ész* erőinek egyesítésével lesz a hittudomány továbbra is a hit bevehetetlen bástyája. Felszólította az összes főpapokat, helyezték vissza Szent Tamás »aranyánál becsesebb bölcséletét ősi jogaiba«. Ime a XIX. században újra felhangzik a XIII. század csengő [szózata és elnyomnitőrekszik Comte és Stuart Mill pozitívizmusát, Marx materializmusát, Kant apriorizmusát, Hegel abszolutizmusát, Schopenhauer és Hartmann nihilizmusát! Nemesak azon kor egyetemei hirdették elméletét, hanem az ellenreformáció programja az ma is: a XIII. század renesszanzára való törekvés. — A keresztény iskolákat, mint a keresztény közszellem fejlesztőit, a középkorban mindenütt teljesen egyformán rendezték be, s mindenütt

283. ábra. Aquinoi Szent Tamás.

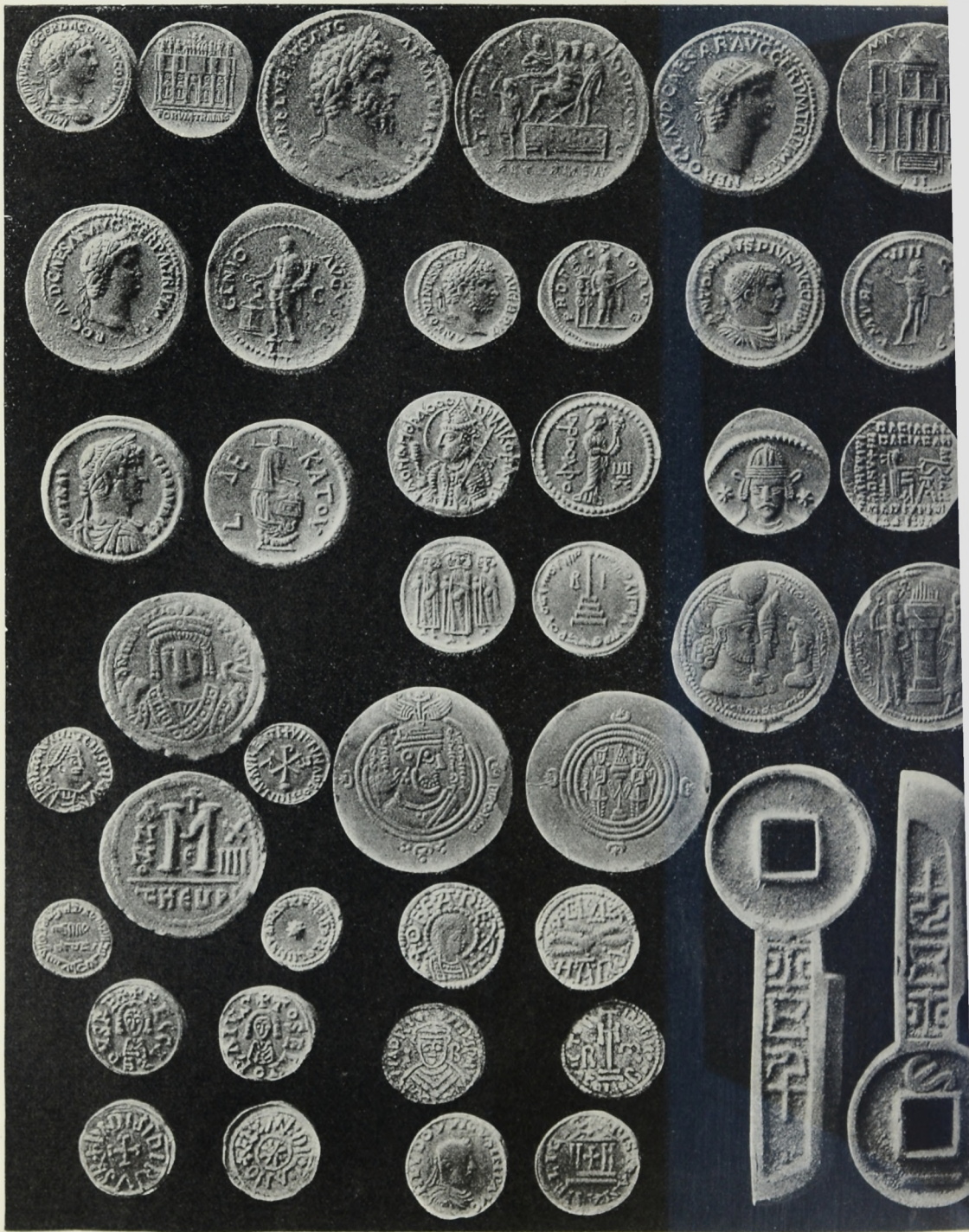
ugyanazon terv szerint tanítottak. A *trivium* (grammatika, retorika, dialektika) és a *quadrivium* (aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika) tulajdonképpen ugyanaz volt Franciaországban, mint Magyarországon. Elmondhatni tehát, hogy a XIII. században az iskolák sokkal többet tettek a népek ismereteinek egyenlőségére mint mai nap, s a tanítás módjában és fokozataiban távolról sem volt meg az a különbség, mely most annyira növeli a népek sajátos vonásait. Míg korunkban egy évtized alatt néha kétszer is változhatik valamely ország tanrendszere, kiváltképpen pedig az oktatás valamely fokának tanterve, a XIII. században aggódalmasan ügyeltek, hogy egykönnyen még felsőbb iskolák se vegyenek be új tantárgyakat. 1273-ban például a domonkosrendiek budai gyűlése a rend tagjait az alchimia s 1279-ben a budai zsinat a papokat a boncolás tanulásától eltiltotta.

Valóban szükség volt arra, hogy a ferenciek és domonkosok magával a *néppel* foglalkozzanak. Hiszen pl. nálunk 1222-ben II. Endre még határozottan tiltotta, hogy udvarnokai, várnépei, vagy szolgálai közül valamely főpap akárkit is klerikussá avathasson s így a tanulás szabadságában nem részesített mindenkiket. A kolduló barátok az *ingyenes és általános oktatás* elvének alkalmazásával nagy szolgálatot tettek tehát magának a demokráciának is, melynek lételöket köszönhatték. Az iskola vagy a templom szószékeiről Isten félelme mellett valóságos szocialista nézetekre tanították hallgatóikat. Egy magyar humanista költő, Taurinus, még a XVI. század elején is erről vádolja őket, mikor ily szavakat ad Dósa György ajkaira :

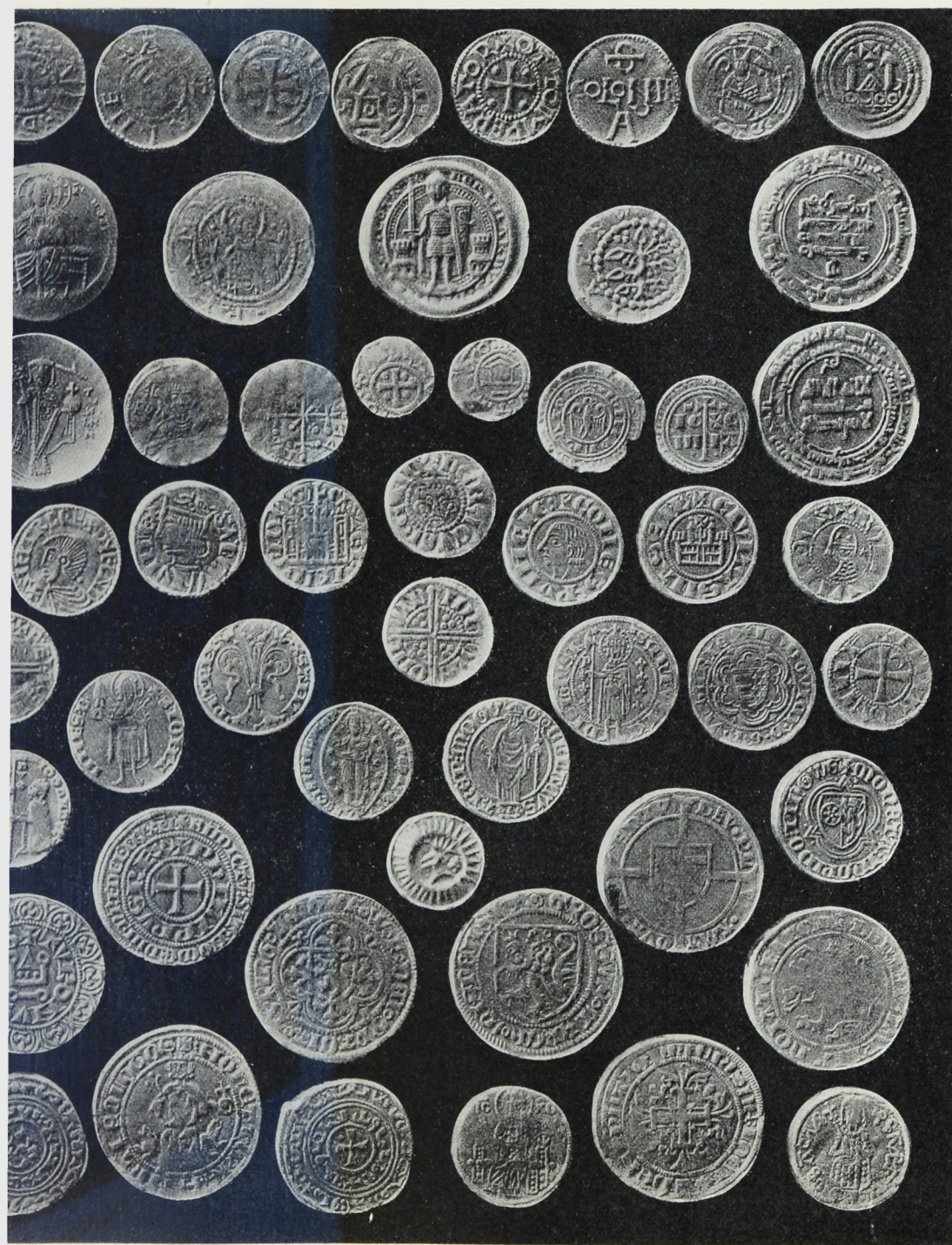
„Jártas nem vagyok a tudományokban, — nem is értek
Már születésemnél fogvást sem a cifra beszédhez :
Elmondom mégis, ha reám hallgattok, amikre
Ifjúságomban tanítottak szerzetesek, kik
Csuklyákat fölhumva beszéltek a templomi székről.»

A XII. század második felétől kezdve már egyes *városok* is alapítottak iskolákat. A papok iskoláinak módjára ugyan, s a papi skolasztikusok engedelmével, de többnyire *világiak* vezetése alatt. Írás, olvasás, számolás és némi topográfia mindenesetre szükséges volt a leendő kereskedők és iparosok számára. Természetes, hogy ezekben az iskolákban a gyermekek anyanyelvén tanítottak, de latin könyveket is olvastattak, hogy az igyekvők továbbhaladhassanak. Mint az elemi és a középiskolákban általán, itt is magolni kellett ; a tanító ugyanis, vagy valamelyik jobb tanuló, addig ismételte a feladott szöveget, míg valamennyi be nem vágta. A könyv és papiros olyan drága volt, hogy még módosabb fiúk is csak bajjal szerezhatték meg s azért egyelőre így segítettek magukon az anyag elsajátításában. Az anyagot inkább a reális ismeretek köréből merítették, anélkül hogy a XIII. században még feltűnőbb különbség támadhatott volna a papok és polgárok iskolái közt. Hiszen a jobb tanerők itt is a ferenc- és domonkosrendiek közül kerültek ki. A legfeljebb 40 forintos évi fizetésre egyébként csak kicsapott barátok vagy felsőbb iskolai tanulók jelentkeztek, akik szerződésükben rendszeren azt is kikötötték, hogy szabad legyen koresmákba járniok. A rektor (tanító), ha megunta a dicsőséget, vagy inkább

PÉNZEK KRISZTUS SZÜLETÉS

GVA A KÖZÉPKOR VÉGÉIG.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

a nyomorúságot, felmondott s faluról falura vándorolva, ott tanított, ahol éppen keresete akadt. *Ebben a részben* az országok nem korlátozták a tanítás szabadságát.

Tanítójával néha az ifjúság nagy része is vándorbotot fogott a kezébe s ment új iskolát keresni magának. Egy-egy tanár vagy főiskola hírneve néha messze útra készítette őket. A deák kardot hordott, de azért nem szegyeült koldulni, sőt — ha szerét tehetette — lopni, rabolni sem, hogy gyaloglásában éhen ne vesszen. Az útiköltség szerzésének eszközei közé tartozott, hogy a falusiakat énekléssel, tréfákkal, bohóságokkal, tánccal mulattatták, azonkívül gyógyították őket, vagy pedig jó pénzért megmutatták nekik, hol kutassanak kincs után. A kis deákok a nagyok zsarnoksága alatt álltak és velök együtt veszélyeztették az utak biztos voltát. A histriók vagy garaboncás diákok azonban csak a XIV. században lettek igazán alkalmatlanok; akkor, amikor különösen szokásba jött, hogy a tanulók ne ragaszkodjanak egy főiskolához vagy egyetemhez.

A XII. század óta az *egyetemek* Európa tudományos műhelyei. A középkorban felülről lefelé hatva szervezték az államot és társadalmat. A felvilágosodást a legmagasabb fokról terjesztették. A felkelő nap is a hegyek ormait aranyozza meg legelőbb: azokat a jegeseket, amiket felmelegíteni, elolvasztani sohasem bír; sugarai később érik, de jobban hevítik a rónát. A középkorban a népiskolákat, melyek a XIII. században keletkeztek, a főiskolák csakugyan megelőzték. Ezek a középkor saját alkotásai. Nem hasonlíthatók össze sem a görögök, sem a rómaiak főiskolaival; nem is tisztán arab-utánezatok. Az első egyetemi szabadságot I. Frigyes 1158-ban adta ki a *bolognai* jogakadémia számára. Ott csakhamar 12.000-en hallgatták a jogot. A tanulók, úgyszólván, szövetséges köztársaságot alkottak. Nemzetek szerint csoportosultak, külön rektorok igazgatása alatt állottak és szervezetökben lehetőleg hazai törvényeiket, szokásaikat alkalmazták. A 18 hegyentúli (ultramontanus) nemzeti kollégium közt magyar is volt, míg a 17 hegyeninneni (citramontanus) nemzet az olaszok közül került ki. (Az egyetem XIV. századbeli statutumait a pozsonyi káptalan őrzi.) A XIII. században fennállott már a salerno-i, párisi, nápolyi, toulouse-i, salamancai, montpellier-i, lisboai, perugiai, maceratai, oxfordi és cambridge-i egyetem is. Salernóban és Montpellierben az orvosi, Bolognában a jogi, Párisban (hol a magyarok az angolokhoz és a németekhez csatlakoztak) a hittudományok vonzották a hallgatókat, kik közt igen tekintélyes állású férfiak, de 10—12 éves gyermekek is voltak. Ahogy IV. Ince (1254. febr. 4.) mondta az első teljes egyetemről, a párisiról, a négy (teológiai, jogi, orvosi és filozófiai) kar vagy scientia a tudományok paradicsomából, mint négy folyó, a világnak mind a négy tája felé elágazik s az egész Földet elárasztja, megöntözi. A magisteri (utóbb doktori) címek a magyaroknál sem ritkák, ami külföldi tanulmányokra mutat. A veszprémi iskola nem volt egyetem (studium generale), de leégésekor (1276.) jogtanára, *Pál* mester, 400.000 korona erejéig károsodott ugyanakkor, mikor divatba jött a Kún László szekere.

A párisi egyetem XIII. századbeli kancellárainak beszédeiből kiviláglik, hogy a hallgatók egyes nemzetei, vagy a tanulók s a polgárok, mesteremberek

közt gyakran került a dolog véres verekedésre s a tanulók negyede Páris legzajosabb része volt. Különösen a szabad művészetek hallgatói csaptak éjjelenként óriási lármát, betörték a házak kapuit s a bíróság alig győzte meghallgatni az ellenök érkezett panaszokat. Sok bajuk volt a grisettekkel, akikkel durván bántak, ruháikat összetépték, hajukat megcibálták, mivel ezek még a klerikusokat is hálójukba akarták keríteni. 1276-ban a pápa kénytelen volt kiközösíteni azokat a párisi diákokat, kik ünnepnapokon is dorbézoltak, táncoltak, sőt a templomban is kockáztak. Örökösen a koresmákban ültek, pedig a szegényebbeknek koldulniok kellett. Vígán énekelgették azt a dalt, melyet az angol *Mapes* Valter valamikor 1158-ban írt, mikor még maga is a párisi egyetemet látogatta: »Meum est propositum in taberna mori . . .«

»Akárhogy lesz, csap alatt
Haljak meg egykoron . . .
Eltestálok én mindent,
Kivéve a borom'.
Az utolsó kenetkor
Még egy kortyra vágyom:
Azután a poharat
Majd a falhoz vágom!

Ajkimat nem hagyta el
Soha fenkölt ének,
Míg gyomrom az étkézt
Nem elégele meg.
De kapitóliumom
Bacchuserőt nyervén:
Énekelek a világ
Akármelyik nyelvén.«

A XII—XIII. századból körülbelül 200 ilyes latin és német deákdal (seria, amatoria, potatoria és lusoria) ismeretes.

A párisi főiskoláról közrebocsátott chartularium már a XII. századból 55 oklevelet közöl, de III. Ince pápa a szentiratok, törvények és szabadművészetek mestereihez intézett leveleiben ezt a főiskolát csak 1208-ban vagy 1209-ben nevezi először egyetemnek; 1207-ben pedig Odo párisi püspök említi a párisi tanulók községét, holott Fülöp Ágost a párisi tanulók számára 1200-ban adott szabadalmában ilyen községről nem szól. III. Ince szerint három törvénynek minden párisi mester engedelmeskedni tartozott. Ezek a törvények illendő öltözetükről, a leckék és vitatkozások rendjéről és az elhunyt papnövendékek temetéséről szóltak. A tanárok és tanulók egyetemét, mint jogi személyt, először csak a saint-jacquesi prédikátor-szerzetesek ügyében 1221-ben kiadott szabadalomlevél említi, melyben az egyetem a Saint-Jacquesban élvezett jogait a prédikátorok perjelére ruhazza át. Egyebek közt kikötötte, hogy a szerzetesek egyszer egy esztendőben az egyetem élő, másszor pedig elhunyt tanáraiért és tanulóíért misézzenek s az ott nyugodni akaró teológust káptalanukban, más kar tagját pedig kolostorukban temessék el. Az egyetem pecsétjét a pápai követ, ki ellen mintegy 80 mester föllázadt, 1225-ben a tanárok és hallgatók jelenlétében összetörette. 1246-ban azonban a mesterek kérelmére IV. Ince pápa megengedte, hogy új pecsétet készíthessenek. A hallgatók száma egyre növekedett s 1231. ápril 13. IX. Gergely már erélyesen föllépett azok ellen, kik *tanulóknak csak hazudják magukat, mert nem járnak az előadásokra* s így nem is részesülhetnek az egyetem kiváltságaiban. A Fülöp Ágosttól nyert kiváltságok megújítására másnap már mégis buzdította IX. Lajos királyt. Párist a tudományok szülőjének, második Kariath Sephernek, a tudományok városának nevezte. A szétzülléstől ő mentette meg; mert a király és az egyetem 1229-ben oly súlyos viszályba keveredett

egymással, hogy III. Henrik angol király 1229. július 16. jónak látta Angliába meghívni az összes tanárokat és tanulókat. A szabadművészetek és a fizika karának hallgatói csakugyan Anjouba és Orléansba menekültek a király haragja elől s ott folytatták tanulmányaikat. Két esztendő múlva ismét visszatérhettek, mire azután 1231. május 10-én a pápa elrendelte, hogy hét éven át az egyetem az ő engedelmével senkit se átkozhasson és rekeszthessen ki a maga tagjai közül. Erélyesen föllépett Vermandois sénéchalnak Fülöp egyetemi kancellárral szemben való erőszakoskodásai ellen is és Toulouseban a párisinak mintájára, de ennek sérelme nélkül, állított (1233. ápr. 27.) *studium generalét*.

Az egyes tudományszakok tanárai már korán *karok* szerint csoportosultak s 1213. augusztusában egyrészt a tanárok és tanulók, másrészt pedig az egyetem kancellára megegyeztek, hogyan történjék a teológiai, törvénytudományi, fizikai és művészeti tanárok képesítése. A karok (fakultások) szervezetét III. Honorius pápa a párisi egyetemen csak 1219-ben említette, de működésök körét IX. Gergely pápa először 1231. április 13. jelölte meg szabatosabban. A négy kar határozott elnevezése csupán a párisi egyetemnek a főpapokhoz és az egyetemi hallgatókhoz 1254. febr. 4. egyes papok, különösen a prédikátor-barátok ellen intézett levelében fordul elő. E szerint Páris, paradicsomi gyönyörűl, hajdanában a tudományok tiszteletreméltó gimnáziumát alapította, mely a bölcsesség kútfeje lett. Négy fakultásra, t. i. a *teológiára*, a *jogira*, az *orvosira* és az észszerű, természeti és erkölcsi *filozófiára* oszlott, mint a négy paradicsomi folyó, mely a világnak mind a négy tája felé elágazva az egész Földet elárasztja és megöntözi.

Ezeknek a scienciáknak vagy fakultásoknak élén, ha csak egy 1264. évi okirat említi is először, dékánok állottak, kivéve a szabadművészetek karát, melynek elnöke maga a rektor volt. Minden kar külön pecséttel élt. A karok szabatosan meg lévén jelölve, kétségkívül a párisi főiskola volt az *első teljes egyetem*. A bölcsészeti kar csak 1270-ben vált ki a teológiából, midőn a szerzetes tanárok a világiakkal meghasonlottak s a művészetivel egyesülve, azontúl állandóan negyedik részét tette az egyetemeknek. Maguk a pápák is előmozdították ezt a különválást; IV. Ince pl. 1254-ben határozottan kárhoztatta, hogy a klerikusok szívesebben hallgatnak polgári jogot mint filozófiát s azt kívánta, hogy emellett a hittudományokra és szabadművészetekre is nagy gondot fordítsanak. Már a XIII. század végén a szabadművészetek és bölcsészeti kara volt Párisban a leglátogatottabb s egyúttal annak voltak a legifjabb, leglelkesebb hallgatói. A párisi egyetem hallgatóinak számát, kétségkívül valami félreértés következtében, egyidőben 52.000-re s máskor is több ízben 30.000-re becsülték. Nagyon szép jövedelmeik lehettek tehát a tanároknak, kiket a hallgatók eleintén fejésként fizettek. Odofredus párisi tanár egyetlenegy előadásért 400 lírát kapott.

A tömérdek tanuló többnyire a szerzetesek vagy más vendéglátók házaiban hallgatta a tudomány ígeit, mert az *alma maternek* (édes anyának), ahogy már nevezgették, eleintén nem voltak saját épületei, melyek ily roppant tömeget befogadhattak volna.

Mivel a studensek közt néha más szakok tanárai s a közélet egyes kitünőségei is helyet foglaltak, természetes, hogy a tekintélyt nem külső címekhez,

hanem a tudományra termettséghez kötötték. Mindenki azon volt, hogy tudományos jelentőségét elősmertesse. Azok a hallgatók, kik valamely egyetemet látogattak, ami különben már magában véve is dísz és bizonyos jogokat adott nekik, úgyszólván a köznemesekhez, míg a promoveáltak a lovagokhoz hasonlítottak. A párisi egyetemnek három főfokozata volt a tanulók megkülönböztetésére. *Bakkalaureusok* voltak azok a legjobban vitatkozó hallgatók, kik még előadásokra jártak, mestereik megbízásából azonban — mint asszisztensek — már maguk is tanítottak az ismétlő órákban. A *licenciátusok* az egyetem kancellárjától nyerték kitüntetésüket, melynek következtében, ha elegendő jelét adták képességeiknek, a *magisteri* (utóbb doktori) címért és jellegért pályázhattak. Ez a cím pedig már az egész állam, egyház és társadalom becsülését vonta maga után.

Egy mandarinak alig kell több vizsgálaton túlesnie, mint a mennyit hallgatóitól a középkor egyetemei követeltek. Míg a felolvasások (lekturák) alkalomával a magister ex cathedra beszélt, a studensek egyszerűen elfogadták az előadást; szombatonként azonban a disputációkon szembe is szállhattak velők. Ezek a disputációk a középkori egyetemek lovagjátékai voltak. Az ismeretlen ifjú vagy férfiú épp oly hirtelen feltűnhetett itten, ha tanárját sarokba szorította, mint a lovagjátékokon az ifjú levente, ki valamely ösmeretes daliát vetett ki nyergéből. Utóbb már csakugyan oly szenvedélyesek lettek a viták, hogy jónak látták az oppugnánst a deszkafal egyik oldalára, a másikat pedig túlfelől állítani, hogy valamiképpen hajba ne kaphassanak. Ezek a disputációk tulajdonképpen a kollókviumok ősei. Egyébiránt akár az ilyes, akár pedig az utcai kihágások ellen is megvolt az egyetemnek a maga orvossága, amennyiben a párisi egyetemen már 1200-ban alkalmazták a vesszőt, mellyel még a bakkalaureust is büntethették.

Sokkal jobb fegyelmet tarthattak a *kollégiumokban*, melyeket egyes jótévéők alapítottak. A Sorbonnet pl. 16 szegény teológus számára *Sorbon* Róbert, IX. Lajos udvari káplánja, alapította abból a célból, hogy az egyetemi tanulók teljes ellátásban és ismétlő oktatásban részesüljenek. Ily helyeken latin volt a társalgás nyelve s az önképzésnek sokkal tágabb tere nyílt. Az angol egyetemeket egyáltalán bennlakással (internátussal) kötötték egybe. Egyforma életmódra szorítottak mindenkit a nélkül, hogy megszüntették volna a rendek közt való különbséget. Oxfordnak most is 19, Cambridgenek pedig 16 kollégiuma van. A lordok legidősebb fiai ugyanazon szabályok alatt állottak mint a kisebbbrangúak; azonban a kollégiumban emeltebb helyen, az első sorban ültek s a vizsgálatokon is nagyobb jogokat élveztek.

Az iskolai esztendő november közepétől szeptember közepéig tartott s reggel az Ave Maria, délután a litánia végeztével kezdődött. Világításra alig volt szükség, mert a mesterek a legtöbb tárgyat kézikönyv nélkül adták elő. Nem lehetett nélkülözni a jogban a digesztákat s a Codex Justinianaeust, a kánonjogban pedig Gratianus dekretumát és a dekretumok gyűjteményét. A többinél inkább az előadás művészetével kellett hatni. Jó iskola volt az emlékezet számára, hogy a tanár szavaira otthon is vissza kellett gondolni, ha az alaptételeket megtalálhatták is a könyvekben, amelyeket megrendelésre, de mindig

nagy áron tömegesen készítettek az egyetemi városokban nagyszámú könyvmásolók.

A tizenharmadik század azonban nemcsak a gazdag, hanem egyúttal a *nagy tanárok* korszaka is volt. Éppen az magyarázza meg az egyetemi élet gyors felvirágzását, hogy egyes lángeszű, nagyhírű férfiak egész tudnivágyó sereget gyűjtöttek maguk köré. *Irnerius* és *Accursius* működése a jog magyarázóinak élénk vitáira vezetett már a XIII. században, mely az egyetemeken adta meg a *jogtudomány* fejlődésének lehetőségét és módját. A római jog a kánon-jog fénykorában virágzott fel. Lehetett-e másképp oly időben, mikor a császári és a pápai hatalom döntő harcait vívta egymás ellen? Egyik küzdőfél sem látta szívesen, hogy az egyetemeken a másik irány kerekedjék felül; de végre a *politikai vitát* is bevitték a tudományba, mely a két irány egyeztetésére törekedett.

Az egyetemek szegények voltak, a tudomány azonban nagyhatalmakká tette őket, az új világnézet műhelyeit. Tudós tanáraik az ország legtekintélyesebb emberei közé tartoztak, bíborban jártak, s az egyetemről hazakerült hallgatók maguk is nagy tiszteletben álltak. Mindenütt terjesztették az ismereteket. Történelmet, modern nyelveket nem tanultak, de azért nemcsak teológiai, orvosi, jogi, grammatikai, matematikai, fizikai, metafizikai szőrszálhasogatásokat vittek haza, hanem *új szellemet is*. Megtanulták az ország nyelvét, megszerették népét, erkölceit, szokásait; s otthon maguk körül finomabb, nemezebb, választékosabb kört igyekeztek teremteni. Szabad előadásban önállóbban nyilatkozott meg a tanár lelke mint óvatosan, egyházi átoktól, politikai üldözéstől félve írt könyvében. Egyetem alapítására csak a pápa adhatott ugyan engedelmet, azonban a tanítás szabadságának sem ő, sem az állam nem vehetett gátat és, ami még fontosabb, semmiképpen sem tudta megakadályozni, hogy a kutatás szelleme be ne hatoljon mindenüvé. Hogyan lehetett volna különben a XIII. század, az *egyetemek első virágzásának a kora*, annyi eretnek, annyi szent, olyan szabad politikai áramlatok és néhány jelentős találmány és felfedezés százada?

II. Irodalom.

A fényes lovagjátékoknak istenhozzádot mondva, ragyogással, nagysággal, mindennel szakítva, mi szívét egykor öröme gyulasztotta, IX. Vilmos poitiersi gróf, aquitaniai herceg (1071—1127.) a becsület és vitézség hívéhez méltóan fegyverkezni kezdett, hogy a tengeren átkeljen; oda, hol a zarándokok bűnbocsánatot nyerne, a Szentföldre.

Mióta így énekelt az első *troubadour*, kinek neve megmaradt, a költők folyton keresztesháborúkra buzdították lovagtársaikat. Néha valóságos verses prédikációkban lelkesítették őket harcra az Istenért. Mint *Pons de Capdueil* írja, elmúltak már azok az idők, mikor monostori bűnbánat vezetett az üdvösség útjára. Országát Isten olyan vitézeknek adja, kik elmennek, hogy megtorolják azt a gyalázatot, mit a törökök követtek el rajta. *Folquet de Marseille* szerint Isten elűzi azokat, kik nem fogtak fegyvert földje meggyalázói ellen s elfelejtkeztek róla, pedig meghalt érettök. Csak a keresztesvitézek kiálthatják az ítélet napján: »Uram, mi is, mi is meghaltunk érted!«

A keresztesháborúkkal egyidős a *troubadourok* rendje. Lovagok, papok, polgárok, sőt parasztok is tartoztak hozzá. Olyan templomnak tekintették a költészetet, hová mezítláb is szabad volt belépni. A dal mindenki előtt megnyitotta a fényes társaságokat. A lovag, ki lándzsája hegyével, kardja élével akarta nevét beírni a történelembe, talán ritkábban jutott hírnévhez mint az a másik, ki saját tetteinek megörökítésére vállalkozott s verseiben magamat dicsőítette. A verselő lovagok büszkén nevezték magukat költőknek, kitalálóknak, mert dalaikat maguk szerzették s vaskeзtyűiket levette, lantot pengettek. A csatában egy sorban harcoltak lovagtársaikkal. Ugyanolyan nehéz fegyverzet nyűgében ugyanolyan nehéz fogásokkal igyekeztek megvédeni életüket. Otthon a legelőkelőbb udvarokban, könnyű selyembe öltözve, legügyesebben ők forgolódtak a nők körül. Velők együtt ők képviselték a *szellemet és az ízlést*, melyre most már minden úrnak törekednie kellett. A szellem arisztokratái életet, dalt, költészetet, varázst vittek be az ölnyi vastag falak közé. Valóban az életet vitték be: *a nép nyelvét*. A latint meghagyták a papoknak, államférfiaknak, tudósoknak; ők maguk Franciaországban a provençciai (langue d'oc) nyelven daloltak. Hétszáz esztendő múlva Mistral hetedmagával megalapította a félibre-k (középkori jogi doktorok) társaságát, mely Victor Hugo korában is művelte az oc-nyelvet, pedig azt az olvasóközönség már csak francia irodalmi nyelvre fordítva élvezhette.

A *troubadourok* a népiesnek hódolván, nem igen kaptak komor tárgyakon. Dráma, hősköltemény nem az ő elemök. Dalt, balladát, románcot, szatirát rímekben úgy írtak, hogy mindjárt el is dalolhassák, zenével kíséreshessék. Nem törődtek régi mintákkal, klasszikusokkal. Arról írtak és daloltak, amit éreztek, ami a nőknek s pártfogóiknak tetszhetett. Költeményeik hibáikkal, erényeikkel híven rajzolták azt az új társadalmat, melynek színe megadásához sokban járultak ők is. *Bertran de Born* krónikás versei nélkül szinte érthetetlen volna a XII. század sok kiváló alakja: a francia Fülöp Ágost, az angol II. Henrik és Rikárd. *Ermengald de Beziers* szerelmi breviariuma a kor érzését olyan híven ábrázolja, mint amilyen elevenen vázolja *Peire Cardinal* vagy a mont-audoni barát feddő énekei. Valóságos *versbeszedett művelődéstörténet* valamennyi; méltó emlékei a daliás időknek, amelyeknek regényessége bennök tetőzött. A hajnalban felhangzó alba, az este dúdolt serena, az énekelt ballada és románc, a zenével kísért sonnet többnyire a nőnek hódolt. Ha csakugyan bálvány lett a nő, ezt főképpen a troubadourok csapongásának köszönhetette.

»Van-e dicsőség szerelem nélkül?» kérdi a mantovai *Sordello*. Éhség, szomjúság, fagy, amit a vitéznek túrnie kell, mind előbbrevaló volna a szerelemnél? Szívesen átengedi másnak ama fenséges gyönyörök fejében, amikre kedvesénél számolhat. Dante a Purgatoriumban mégis mint hazafias költőt ölelte őt keblére. Léháknak festik a troubadourokat s kicsinylik, hogy nőkről, örökösen csak nőkről dalolva, egyhangúak és unalmasok; pedig szerelmen kívül hit, haza, erkölcs, természet, szabadság is lelkesítette őket. Mi más vitte volna őket az albiak közé, kiknek elnyomásával nekik is hanyatlaniok kellett? Tornajátékokon gyöngéd nők kezéből várták jutalmukat, dalversenyeken az ő koszu-ruik után esengtek. Lelkesedést keltettek előkelő körökben s dalaikat a nép

könnyen eltanulta. A víg tudományok (gaya scienza) művelői közül egyik sem halhatatlan; de a *nép nyelvét* ők készítették elő az irodalom számára. Nem hanyagolták el az eszményt olyan korban, mely inkább annak keresésével mint kifejezésével törődött. Kétségkívül a felszínen lebegtek. A szív belső világa akkor sem érdekelte őket igazán, mikor örökösen szerelmet, harcot, fényt dicsőítettek. De poézis egymaga az is, hogy urát keresni miként járt várról várva a hű *Blondel*, Rikárd király kedves dalait énekelve, míg Trifels várából dalára dal felelt s a megszabadult király megosztotta koszorúját dalosával. S monda, de nagyon találó monda, hogy I. Edward angol király Wales meghódítása (1277.) után egyszerre ötszáz *bárdot* végeztetett ki, mert félt, hogy nemzetök múltját zengve, az utódokat az angol járom lerázására gerjesztik fel.

»Ötszáz, bizony, dalolva ment lángsírba velszi bárd;
De egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd!«

Lángsírba nem vitte őket, csak azt tiltotta meg, hogy a *bárdok*, *minstrellek* házról-házra járjanak és pénzt kérjenek a dalukért. Urakhoz csupán valódi minstrellek menjenek, polgárokhoz is csak külön meghívásra s ételen, italon kívül egyéb ajándékot el ne fogadjanak. Nálunk a *regösöket*, *hegedősöket*, *igricéket* már csak a kolbásszal teleaggatott, pénzzel felcifrázott rőt ökör vonzotta. Franciaországban szintén elfajultak a troubadourok: bohócok, házalók, kötél-táncosok, bűvészek, úcai énekesek, sőt koldusok lettek. Dalban azonban az ő ajkaikon csendült meg először a *hazai nyelv*, amelynek fensége, bája Dante és Petrarca költeményeiben csak őrütnök ejthette s ejti mindmaig bámulatba a világot.

A francia dal a dalok hazáját, *Olaszországot* is elbűvölte; *Assisi Szent Ferenc* a nagy küzdelemre, élete feladatának megoldására készen, maga is francia dalokat dúdolta indult Olaszországba, hol a szegénységet oly szép dalokban dicsőítette. A *spanyolok* legrégibb költői emléke a Cidről szóló hősköltemény, mely régibb népies románcok felhasználásával keletkezett. A *német* irodalom első virágzása szintén a lovagköltészet korára esik. Nem a franciák érzéki szerelme, hanem az igazi hűség, a nemesen nőies: nem Vénusz, hanem Junó lelkesítette a német lovagköltőket, a *Minnesängereket*. Ahogy köztük a legnagyobb, *Walter von der Vogelweide* († 1230.) tanította:

»Szerelem: sem férfi, sem nő;
Nem lélek, de nem is test ő;
Nincs neve és nincs róla kép,
Eléd csak elburkolva lép.

De azt tudom, hamis szívben
Nem lakozik a szerelem,
S hogy nélküle sosem árad
Reád isteni kegyelem.«

Monda szerint együtt vetekedett a koszorúért a magyarországi *Klingsor*-ral a wartburgi dalnok-versenyen, amelyet Hermann thüringeni örgróf állítólag magyarországi Szent Erzsébet születése évében (1207.) rendezett. Megszületett már a németek nemzeti éposza, a *Nibelung-ének* is, melyet magyar fordítója (Szász Károly) az Iliász és a Sahnamé mellé állít. A XIII. század elején az osztrák *Kürenberg* (de mindenesetre valamely lovag) jelen alakjába olyan

népies töredékek után öntötte, mint Arany a Toldit. Szintén Ausztriában s ugyanakkortájban keletkezett a *Gudrun*, a németek Odisszeája. Népies hőskötemények helyett inkább lovagi époszokra és költeményekre volt szüksége ennek a kornak. Közel állt kora felfogásához *Hartmann von Aue*, midőn a szegény Henrikben (Armer Heinrich) az Istenbe vetett hitet, a hűséget dicsőítette s azt a szerelmet, mellyel a parasztleány halni kész a beteg lovag helyett. A *Parcival*-ban a papokat, lovagokat *Wolfram von Eschenbach* dicsőíti, *Strassburgi Gottfried* azonban, a *Tristan és Isolde* írója, gúnyolja őket s udvari ember létére kissé forradalmi szellemben festi egy pazar, szerelmeskedő udvar életét.

A költők egy része maga is regényes alak immár; pl. *Tannhäuser*, kit Wagner Rikárd műzsája óvott meg a feledéstől. Ez a feledés pedig majdnem azonnal elborította a Minnesängereket és vagabundusokká tette őket, amint Ausztriában és Németországban a Habsburgok jutottak hatalomra. A XIV—XV. század már a költészet és vele a nemzeti érzés hanyatlásának kora a németeknél. Európaszerte megszűnt az a rendiség, mely a Minnesängert, troubadourt, trovaret, minstrellt, bárdot, skaldot, regőst arra utalta, hogy egyszerre viseljen kardot az oldalán, kobzot a kezében. De a lírai hangulat langyos szellője, mely őket dalra lelkesítette, végigfuvalt már Európa nyugati országain s új élet rügyeit fakasztotta mindenütt.

III. Művészetek.

Sohasem volt még hatalom, mely a szép érzésében milliókat annyira egyesíthetett volna, mint a keresztény egyház. Mivel hitet követelt, hatni akart a kedélyre és segítségül hitta a művészet minden eszközét. Hány millió van, ki nem tudja kifejezni, még sejtetni sem örömét, amely keblét dagasztja, fájdalmát, amely szívét összeszorítja? Az egyház már a katakombák dohos üregeiben énekekre fakasztotta a hívők ezreit. Hogy a keresztények soha se feledkezzenek meg hitők vértanúiról, *festményekben, szobrokban* ábrázolta a szenteket, ecset vagy véső segítségével igyekezett jobban megértetni a hit mélységes titkait. Énekekben, zenében egyszerre ezrek érzelme tört ég felé. A kép és szobor előtt szegény és gazdag, Istenben bízva, ugyanazon alázattal borult arccra. A templomban, hová az ókor nagy népei csak kiválasztottakat engedtek be, személyválogatás nélkül otthon érezte magát mindenki: Isten házában Isten fiai. Ahogy Athén kereste a demokráciát még abban is, hogy legegyszerűbb polgárát sem zárta el a művelzetektől, úgy adott alkalmat erre az egyház a templomokban, az áhítat és a szépművészet csarnokaiban. Szent István azért nem követelte, hogy minden faluban legyen templom, mert olyan egyház, mely a község szegénysége miatt alig különbözik a többi kunyhótól vagy sátorától, nem ragadja meg az új keresztények képzeletét. Inkább tíz falu állítson *egy* templomot, csak méltó háza legyen az Istennek.

A messzire ellátszó tornyok, kupolák mindenütt, mindenkinek ugyanazon eszme diadalát, az *emberiség közösségét* hirdették. A templomban normán, francia, olasz, magyar, német egy padosorban ülve imádkozott; különböző nyelvek egy sóhajba olvadtak össze. Bűnösnek vallotta magát a legnagyobb

szent, alázatos szolgának a legnagyobb úr. Minden nemzet fiában ugyanazon történelmi emléket elevenítette fel a passzió, a mulandóságnak ugyanazon érzetét keltette a *De profundis* és a *Libera* s egyformán hevített a *Te Deum*. Egy volt odabenn az ima, az ének, a szertartás, a nyelv ; s felülről is, a toronyból, mindenkihez érthetően beszélt a kis harang csengése, a nagy harang zúgása. A művészetet, mely mindezen érzelmek szolgálatában állt, megérthette mindenki ; s annál jobban, mert az egyház sohasem szakított a múlttal. Elfogadta, de saját feladataihoz alkalmazta alkotásait. A *Libera* a Perikles korabeli temetések felséges viszhangja ; Jeremiás siralmait és a zsoltárokat zsidóktól vették kölcsön. Szent Gergely csak az emberi hangot tartotta az istentisztelethez igazán méltónak s a művészi karéneket ő kedveltette meg a keresztény egyházakban. Az ének kísérésére az orgonát csak a XII—XIII. század óta használják általánosan. Egy középkori magyar kódex szerint a szentek tenorral dicsőítik Istent, hogy megszabadította őket az ördög kísértéseitől ; diskantban hálálkodnak, hogy minden jóban megerősítette őket ; kontra-tenorral a pokolra kárhozottak káromolják Istent. Ez a három hangnem tolmácsolja idefenn is az emberek érzelmeit s kürt, klavikordium, hegedű, dob, virginál, orgona, cimbalom kíséri az éneket.

A *világi ének és zene* nemzetiségek szerint váltakozott s így nem fejleszthette az egyetemességet. Magyar himnáriumban Dankó (1893.) csak a magyar szentekről 127 latin históriát, ritmust, antifónát, memóriát, himnuszt és szekvenciát, magyarul pedig 64 népéneket (*cantiones*) adott ki. Az egyház tehát éppen nem zárta ki a nemzeti elemet.

Nemzeti elemek nélkül nem lehetett el a *képirás, képfaragás* sem ; egészben véve azonban ezt is az egyház, a vallásos közszellem fejlesztette. A képrombolás és a képtisztelet kérdése elsősorban vallásos, de elválaszthatatlan a művészet történetétől. Milliók kedélyét évtizedeken át izgatta, legyenek-e képek, szobrok a templomokban, vagy sem. Az aranyos hátú bizánci képek merevek és élettelenek voltak. Mégis népszellemet teremtettek ; mert a modoros képen a nép nem műbecset, hanem *jelzést* keresett, mint a katakombák titokzatos ábrázolásaiban. A *freskók* rendszeren csak a székesegyházakban voltak igazán művésziesek. A XIII. században a magyar falusi templomok falait többnyire magyar szentek életéből vett freskókkal ékesítették. Távlattal, anatómiával, arányokkal, hűséggel keveset törődtek, a névtelen freskók közül mégis akárhány megérdemli a művész nevet. A Bajorországban felfalált *üvegfestés* nagyban emelte a templomok misztikus hatását. A *mozaikművészet* a templomok padozatáról már a IV. században felkívánczozott az oldalfalakra, sőt a mennyezetre is. Együttjárt a nagy arányokkal ; messziről akart hatni, azért főképpen a szentélyek hátsó falán vagy diadalíveken alkalmazták. Talán egy sorba állítható vele a *hímzés*, melynek legrégebb emléke Vercelliben Szent Ilona Madonna-képe, hazánkban pedig Gizella királyné koronázópalástja.

A festést először Giovanni *Cimabue* (1240—1302.) akarta megszabadítani a bizánci merevségtől s maguktól a bizanciaktól, kik képeikkel a Nyugatot is elárasztották. A régiek nagy példái csakhamar rávezették, hogy nem művészet az, melyben nincs egyéniség, élet, természetesség. Firenzei Madonnája

már sugárzik az élettől, mert nem hagyományos szabályok, hanem keblének Istene szerint festette meg. Cimabue és tanítványa, *Giotto*, óta a festésben is törvény lett, hogy csak az a szép, ami igaz. Az igazán történeti festészetet ők ketten alapították meg. Minták, élő arcok és alakok után ezredév múlva ők kezdtek ismét dolgozni; de forradalmi szellemmel eltelve sem vitték be a mitológiát a művészetbe. Beérték vele, hogy az egyháznak dolgozva is bájos ifjú leányok arcáról fessék meg Madonnáikat s képeiken ne a vértanúság és halál borzalmait, hanem inkább az ártatlanságot, szendeséget, szépséget, bájt, kellemet, megdicsőülést ábrázolják. Mindezt olyan drámai erővel tették, aminőt a keresztény művészet odáig nem ösmert.

A művészetben sokáig alárendelt szerepe volt a *szobrászatnak*. Bizancban egészen elhanyagolták, nyugaton inkább csak síremlékeknél alkalmazták. A képfaragótól éppen nem vártak ihletet. A nagyfejű, esetlen tartású, képtelen helyzetű, izléstelen elrendezésű szentek láttára alig tudjuk elképzelni, mekkorát kellett süllyednie a szobrászatnak Pheidias óta s emelkednie Michelangelóig. Emlékszerű alkotások helyett apró-cseprő munkákkal, elefáncsontfaragással, ötvösművekkel bibelődtek. A római és középkori pénzek arcképeinek összehasonlítása maga is bizonyítja az óriási hanyatlást. A római egy dénárral a kezében már remekműnek a tulajdonosa volt; pénzét nézegetve a középkori ember csak borzadva tekinthetett királyára, ki inkább fétisnek látszott. A XII—XIII. században javulni kezdett a helyzet; a Szász-Érchegység wechselburgi temploma és a freiburgi székesegyház aranykapujának domborúművei már új stílust mutatnak. Megvan bennök az antik művészet hatása és a változott idők művészi ereje, felfogása, közvetlensége. Olaszországban *Nicolà Pisano* († 1278.) határozottan visszatért az antik mintákra és a természetességre. A pisai baptisztériumban és a sienai székesegyházban lévő szószekei szépségökkel, ábrázolásaik igazságával, kivitelök mesteri voltával ma is bámulatra ragadják a szemlélőt. Korának művészei nem tudtak lépést tartani vele.

A középkor művészete az *építésben* érte el tetőpontját. Miközben a tanár tudományának minden eszközével bizonyítgatja, hogy a középkor egyúttal a közepszerű tehetségek s az emberi szellem pangásának kora, belezúg előadásába a szomszédos »gót« torony harangja, mintha csak arra figyelmeztetné: több mint félezredéve hirdetem én azt, amit te tagadsz. Némán nyúlnak ég felé Egyiptom óriási piramisai; Aiolos hárfája sem rezeg többé Hellas templomainak omladékaik közt; a középkor legremekebb templomaiban azonban ma is ugyanazt az Istent magasztalják, kinek tiszteletére az a műremek sok század előtt emelkedett. A harang, mely imára szólít, ugyanaz talán, melyet az ősapák helyeztek oda, hogy századok múlva is figyelmeztessék késő unokáikat: »Izzott az isteni szikra a mi szíveinkben is.«

A középkor templomaiba áhítattal lép be az is, ki elveti azon idők vezető eszméjét, a vallásosságot. Ha kételkedett ez eszme hódításában s általanosságában, ki kell ábrándulnia a felséges székesegyházaknak, sőt akárhány falusi templomnak láttára. A művészt ilyen alkotásokra, a községet vagy kegyurat ilyen áldozatokra csak olyan eszme ösztönözhetette, mely szívét egészen betöltötte.

Senkisémondhatja, hogy, merőben a pogányság gyűlölete miatt, az ifjú kereszténység azonnal szakított azzal a művészettel, mely — kivált az építésben — olyan nagyra tette a klasszikus világot. Annak légkörében élt maga is, mert része volt a római világbirodalomnak. Az üldözés korában *katakombákba*, földalatti üregekbe szorítatva, nem a művészet, hanem a célszerűség követelése szerint épített, de amazz sem hanyagolta el egészen. Mikor a kereszténység Róma államvallása lett, a pogány templomok kereszt-

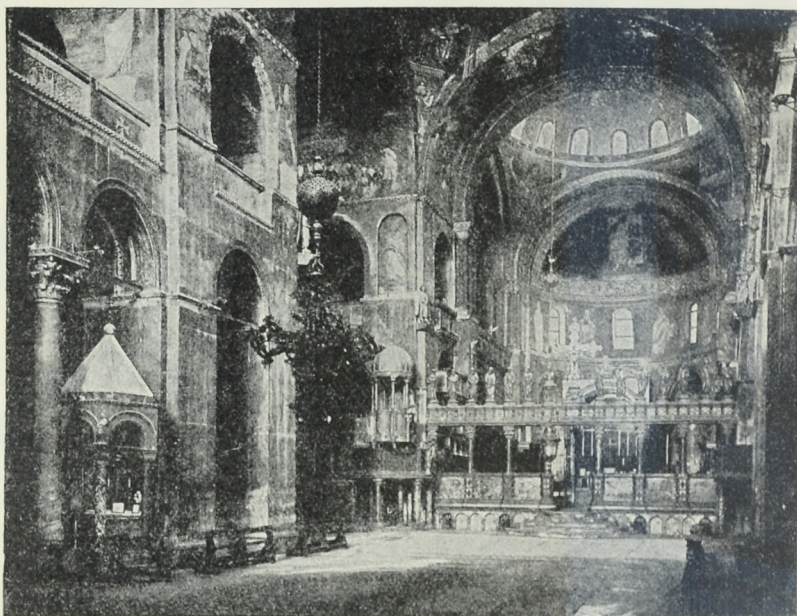

284. ábra. Üvegfestés a chartresi egyházban. (Vancsa István magyar bíbornok arképe.)

tények kezére kerültek. Néha barbár módon zúzták össze a templomok legremekebb szobrai és oltárait, mint ahogy a kath. szentképek és szobrok bántották utóbb a mohamedánokat vagy puritánusokat, kik elfoglalt katolikus templomokban tartottak istentiszteletet. A föld alul előbúvó első keresztények a bazilikák (törvényszékek és vásárcsarnokok), egyiptomi szabadon álló templomok, diadalívek és kereszthajók mintáinak felhasználásával alkották meg a *bazilika-stilust*, mely még csupán utánzat, visszaemlékezés. A község számára 2—4 sor oszlop itt is 3—5 hajóra osztja a templomot, melynek legmagasabb része a középső hajó, keleti részén külön térrel (apsis) az oltár és a papság számára. Mennyezete fából úgy készült, hogy a tető szerkezetét látni lehetett.

Tűz és viszontagság könnyen elbánt vele s ez az oka, hogy e stilusnak oly kevés emléke maradt meg. Az angol és spanyol bazilikákból már egy sincs; elpusztultak az esztergomi, fehértvári, váradi bazilikák is; de megmaradt Rómában a San Paoli fuori le mura, a Santa Maria maggiore, San Clemente stb. Bazilikákat mostan is építenek, mi annak a jele, hogy a középkor építő-mesterei első kísérletökkel szerencsések voltak.

A *bizánci stilus* amazzal egyszerre fejlődött. Alapul annak a berendezését vette, de a perzsák és tatárok hatása elől sem zárkózott el. Alaprajza az egyenlőszárú görög keresztet ábrázolta; az ágak találkozásának pontja volt

285. ábra. A velencei San Marco templom belseje.

a templom közepe, mely fölé boltozatos kupolát emeltek. Legfölségesebb alkotása a hagia szofia, Anthemios és Isidoros remeke. Másfél ezredév óta minden megváltozott körülötte s »új faj állott a kidőlt helyére«; de a képzőművészetnek ez a csodája áll és áhítatra kész. Mozaikjai, képei mélyreteg alatt várják feltámadásukat, kupolái félhold helyébe a keresztet; talán akkor is hiában, mikorra a newyorkiak ennek a mintájára építik fel a világ legnagyobb templomát. Stilusán minden nép módosított; legtöbbet és legdicőségében a velencei olasz. Szent Márk velencei Campaniléje (harangtornya) ezredéves fennállása után 1902. összeomlott, de áll maga a templom. Bizánci modorban kezdték építeni, a görög és arab építészet legnagyobb elemeinek felhasználásával folytatták s a román és csúcsíves építészet legfelségesebb részleteivel egészítették ki. A reneszánsz mesterei szintén rajta voltak, hogy a csodálatosan szép templomot a képzőművészetek kincsesházává tegyék; s ez talán seholsem

sikerült annyira. Mozaikszerűen kerültek együvé az építészeti stílusok, mozaikokból van kirakva a falakat borító képek nagy része is. A tömérdek részlet azonban mindenütt bámulatos összhangban egyesül s a Ciceronék fecsegései, a turisták járás-kelése közt is valóban áhitatra gerjeszt.

Nyugat-Európában a franciák a X. század elején a különböző felfogások önálló egyeztetésével teremtették meg a *román stílust*. Megtartották a bazilikák alaptervezetét, a latin kereszt alakját, melyet a rendesen hármassal és a rövidebb kereszthajóval szabott meg. Az egészet beboltozták, a keresztágak metszőpontja fölé itt-ott kupolát vagy tornyot emeltek. Az eddigiéknél több tornyot

286. ábra. A római Szent Szabina bazilika belseje.

építettek, a belső falakat pedig faragványokkal díszítették. Az olaszok és az angolok csak a XII. században fogadták be az új irányt. A németek a X. század végétől fogva három századon át ragaszkodtak hozzá, de sok tekintetben módosították. A quedlinburgi, bambergi, speieri és trieri templomok valódi remekművek. Nálunk a román stílus a XII. században a lébenyi és a jáki templomok befejezésével érte el fénykorát. Ma körülbelül 400 ilyen templom romját ösmerik hazánkban.

A *csúcsíves* irány a XIII. században jutott fejlettségének legmagasabb pontjára. Gótnak, barbárnak az olaszok csúfolták, kik építésök eddigi lágy, hajlékonyabb idomait sehogysem akarták felcserélni ezekkel az éles, szögletes formákkal. *Germán* modornak azért nevezik, mert a németek és angolok valószínűleg nemzeti stílusnak tekintik. Pedig az új irány, mint *opus francigenum*, Ile-de-Franceból, St-Denisből és a párisi Notre-Dameből indult hódító útjára.

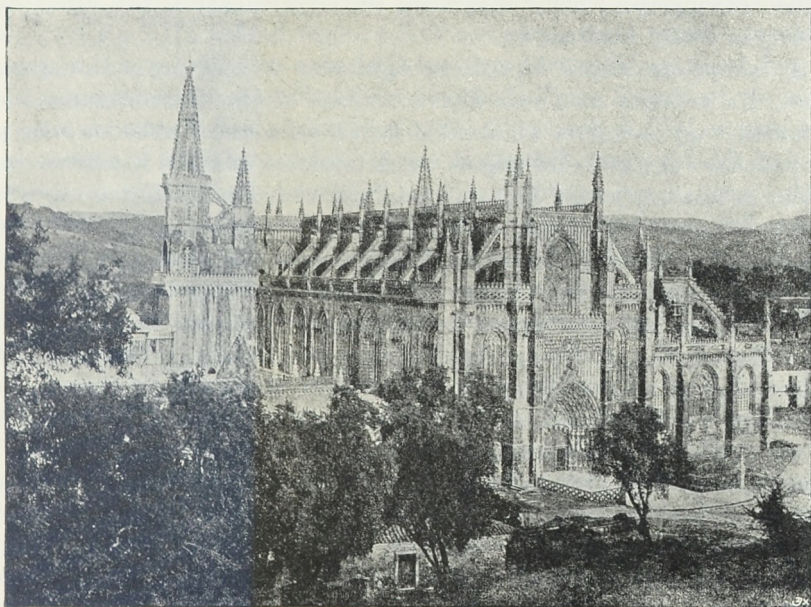
Új eszméket, ízlést, alakokat vitt be az építésbe. A francia mesterek sokat tanultak az araboktól, de legtöbbit a természettől. Druida-őseik az erdők mélyében mutatták be áldozataikat; ők a fák törzseit, leveleit, lombozatát, virágait kőből faragták ki. A hús szellő, mely az ábrándosan záródó boltozat alatt végigsuhan; a félhomály, mely a nyulánk ablakok festett üvegein átszűrődik, a leveles, karcsú oszlopok erdeje közt inkább sejteni enged mint látni. Az orgona elhaló bűgása, majd viharként támadó zúgása, mintha mind az erdő rejtelmét, homályát, bűgását, viharát utánozná. S ahogy a fák sudarai törnek ég felé, óriási fenyők módjára a tornyok úgy hasogatják a felhőket. Ha félbemaradt valamelyik, arra a hatalmas törzsre emlékeztet, amelyet a vihar derékban tört ketté. A rheinsi egyház 36 méteres oszlopai; a beauvaisinak 47 méter magasan záródó boltívei a remekbe faragott padokban imádkozót hogyan ne emlékeztetnék saját csekélységére? Franciaországból ez az irány (alkalmasint III. Béla francia barátjaival) minden más országot megelőzve jött át hazánkba, hol a toposzkói (Zágrábm.) templom már 1207-ben készen állt. A franciskánusok Pozsonyban a XIII. században alkották meg a legszebb magyar csúcsíves tornyot. *Villard de Honnecourt* még 1260. táján elkészítette a kassai domtervét; az Anjouknak csak a befejezés dicsősége jutott. Ez a templom, kivált alsó részében, hasonlít a kölni domhoz, a legfelségesebb gót templomhoz, melyet 1248-tól 1880-ig építettek. *Gerard* mester remeke a középkort úgyszólván legközelebb vitte az éghez, mert 156 méteres tornyai a legmagasabbak Európában. Csúcsíves, csarnokos templom a marburgi is, melyet Magyar Szent Erzsébet tiszteletére 1283-ban fejeztek be; és a strassburgi münster, melynek különösen homlokzata és tornya dicséri nagy mesterét, *Steinbach* Ervint.

Olaszország csak a XIV. században alkotta meg legmagasabb csúcsíves templomát, a milanoit, ezt a valóságos köerdőt. A franciskánusok már 1218—30. felépítették Szent Ferenc assisi templomát, de ez a modor nem tudott hódítani. Annál jobban hódított 1217. óta Portugáliában és Spanyolországban, csakhogy a nemzeti mellett arab vonások vegyültek bele. Önállóan alkalmazták az angolok a XIII. század nagy épületeiben a canterburyi, salisburyi, exeteri és (a csak a következő század elején befejezett) yorki székesegyházban. A svéd és holland templomok valamivel nehézkesebbek.

Templomépítésre a kegyurak adták a pénzt, a szerzetesek a kőműveseket és képfaragókat; a nép csak mint napszámos szolgált. Mégis fejlődött ízlése, mikor kicsiny falvaiban művészeknek segíthetett. A szerzetes *szabadkőművesek* megállapított tervek és szabályok szerint dolgoztak, melyeket titokban tartottak, mert céhök iszonyodott a kontároktól. Négy legfőbb építőkunyhójuk különösen a strassburginak, Steinbach Ervinnek vezetése alatt állt. Tagjai testvéreknek nevezték és szertartások nélkül fogadták be egymást, csupán becsületes munkára kötelezván magukat. Hogy vándorlásaik közben egymásra ismerjenek, titkos jeleket használtak. Évenként választott székmeisterök elnöklése alatt minden hónapban gyűlést tartottak. A mesterjelöltet vándorolni küldték, hogy a legkülönbözőbb remekműveket lássa s ízlése nemesedjék. Annyi különböző nép hangulatát ösmerve, az egyház művészei gyakran maguk is beálltak az egyház gúnyolói közé. A kanonokok székei fölött vigyorgó maj-

mok a szerzetes képfaragók tüntetésének látszanak a gazdag főpapok ellen. Az egyházellenes hangulat akkor lett legerősebb, mikor építők, festők, kő- és képfaragók éppen az egyház szolgálatában alkották meg leghatalmasabb műveiket. A szerzetesek műhelyei bohème-telepek voltak. Nagyvárosokban vagy falúhelyen dolgozva egyaránt hatottak a nép szellemére: fölemelő módon alkotásaikban, a tekintélyt megingatva beszédeikben.

Azonban a világi tekintély képviselői, a lovagok éppen a XII–XIII. században rakatták legnevezetesebb *sziklavárait* és *kastélyait*. Az építőnek egyszerre kellett kényelmes lakást és bevehetetlen erősséget emelnie. Falak,

287. ábra. A sevillai székesegyház.

bástyák, titkos bejáratok, alagútak, rejtekhelyek építése volt a fő. A mesternek mindig új, meglepő terv szerint kellett dolgoznia, hogy az ellenség könnyen ki ne tanulhassa az erősség titkait. Némelyik vár (pl. az árvai) valamely több száz méteres szikláról szinte előrehajolva, oly merészen készült, hogy a monda és a néprege már nem is embereknek, hanem tündéreknek tartotta mestereit. Az építésnek mindig számolnia kellett a terep egyenetlenségeivel, természetével; a mester tehát alkalmazkodásának, ízlésének, a formák s a hely megválasztásában való érzékének, találékonyságának ezer jelét adhatta. Ciklopsi építmények voltak a külső falak és bástyák, melyekbe néha 50 mázsás sziklatömböket vakoltak be. A falakon belül a lakóházak olykor a templomokat jellemző művészettel készültek. Az utazó figyelmét messziről magukra vonták bástyáikkal, tornyaikkal, ragyogó tetőikkel. Valamennyin az őrtorony (donjon) uralkodott. Felvonóhidas bejárata a föld színétől néha 10–15 méterre volt, hogy akkor is védhes-

sék, mikor az erősség többi része már az ellenség kezébe került. A donjon alján volt a kút s a börtön, melyben a vár urának leggyűlöltebb rabja sötétségben sínylett. Fölötte helyezték el a tartalék élelmi- és hadiszereket. Feljebb lakott a vár ura s a szolgálattevőknek egy része, de csak a szigorú ostrom idejében. A még felsőbb emeleteken ismét rabok csörgették láncukat. Legfelül az őr virrasztott s éjjel-nappal figyelemmel kísérte a vár környékét. Nagyobb várak udvarán lakóházak sorakoztak egymás mellé. Vízartók, tavak, ligetek, virág-ágyak, gyakorló-terek szelidítették a falak komorságát. Az udvar közepén rendszeren hatalmas hárs vagy más fa állt, melynek magvát a vár hajdani ura a kereszteshadjáratból hozta magával. Egy-egy sziklába vájt vagy kőből rakott verőcében (Zwingerben) néhol medvéket, sőt oroszlánokat is tartottak (Budán még Mátyás király korában is).

A lakópalota díszes lépcsőzete egyenesen a márványos lovagterembe vezetett. Ha a terem nem volt kitéve ostrom idején veszedelemnek, hatalmas román vagy csúcsíves ablakokkal látták el, a széles ablakközökbe pedig kőből padokat vagy székeket vágtak be. A termeket az óriási kandallók rosszul fűtötték. A falakat, kivált Franciaországban, virágok, mitológiai vagy bibliai jelenetek, történeti festmények, szőnyegek, fegyverek ékesítették. Óriási pohárszékek, hatalmas asztalok, mesterileg faragott székek és lócák voltak a szokottabb bútorok. Legbarátságosabban a hálósobát rendezték be. Külön helyisége volt az ebédlőnek, kamarának, szer- és kincstárnak, fürdőnek stb. Nem hiányozhatott a kápolna sem, melyben a káplán (a várúr íródeákja) misézgetett. Kényelem, tisztaság, egészség tekintetében egy mostani jómódú polgár lakása többet ér az akkori várpalotáknál. A XIII. század palotái közül legjellemzőbbek a coucii vár (1223—30.), Párisban a Louvre, az aigues-mortesi, carcassonnei stb. várkastély, a laoni püspöki palota, Németországban kivált Wartburg. Magyarországon az első rendszeresen falazott vagyis monumentális vár (1259.) a visegrádi, melynél azonban a végvárak sokkal régibbek. Nagyobb kővárak hazánkban csak a XIII. század közepétől emelkedtek s a nagyurak ettől fogva terheltek a szegény jobbágyságot azzal az új munkával, hogy robotban éveken át hordják a köveket sziklaváraihoz. A beszédes monda azért tud minden várról valami érdekes történetet.

A várak most regényes romok. A rájuk szórt átkok elhangzottak, azonban a sok százados templomokban ma is áldják az Istent.

IV. A városok.

A német és a magyarországi szász városok Rolandnak (a lovagvilág Heraklesének), Velence pedig Szent Márk oroszlánjának szobrával jelezte városi hatalmát a középkor végén. A középkor eleje még nem ösmerte a városi életet. Nem volt tehát meleg tűzhelye az iparnak, kereskedelemnek, közműveltségnek, mely tanyákon és várakban nem fejlődhetik. A vár hatalmat és kiváltságot, a város társulást és szabadságot jelentett. Amaz az ököljog, hűbériség, oligarchia s vele sok tekintetben a fejtelenség megtestesülése. Minthogy a város a béke áldásának tekintette fejlődését, saját körfalai közt igazi képviselője és tisztelője

az összetartásnak, közösségnek, állameszmének. Az olasz városok ebben a tekintetben túlzásokba is tévedtek a középkor derekán. Minden nagyobb város külön állam volt, mely büszkén utasított vissza más hatalmat. A kis San Marino most másfélezredév múlva is önálló olasz köztársaság és állam az államban. Olaszországban a XII—XIII. század a szabadközségek aranykora. Városainak szelme az Alpok gerincénél is erősebb gátja a Hohenstaufok központosító törekvéseinek. Ilyen szolgálatért azt is meg lehet bocsátani, hogy Olaszország egysége az ő különködésükön tört meg. Ezzelino északon hiába elevenítette föl a Dionysiosok rémuralmát, II. Frigyes délen hiába adott példát az újkor művelt, de önkényes uralkodóinak. A milanóiak caroccioja (zászlótartó kocsija) elgázolja az idegenek uralmát, de az egységes állam eszméjét is. Egyes önzők felkapaszkodtak reá s a XIII. század végén, a XIV-nek elején rajta vonultak be a szabad városokba. Matteo *Visconti* már 1277-ben úgy került Milano élére, hogy, mint császári helytartó, Ottone milanoi érseket, Della Torre Napoleont, »a nép kapitányát« s őt rokonát vaskalickákba záratta. A városok a XIII. század közepén megszabadultak a Hohenstaufok idegen uralmától, vagy inkább örökös zaklatásaitól, de nem tudnak menekülni attól az igától, melyet nagyravágyó honfirtásaik raktak rájuk. A guelfek és ghibellinók akkor is küzdenek, mikor a pártok elnevezése már csak üres szó. A XIII. század olasz köztársaságai és a XIV. század olasz önkényuralmai éppen ezen legszilajabb politikai küzdelmekben, egyéniségeket keresve és védve, rakták le a városok egészséges fejlődésének alapjait.

Egy-egy város a polgári és kereskedelmi ügyek vezetésére a XII. századtól fogva 2—8 konzult választott s az első konzul hivataloskodása esztendejével jelölte meg a fontosabb események idejét. A gyarmatokban az ilyen konzulokat a genovaiak vicomteoknak, az arragoniak alcadeoknak, mások prokurátoroknak (magyarosan prókátoroknak), advokátusoknak nevezték. Pisában s több más helyen egyetlen elnököt, vagy polgármestert választottak. Neve: podestà hatalmat (potestas), még pedig válságos és forradalmi időkben diktátori hatalmat jelentett. A XIII. században már a milanóiak is podestát választottak.

A polgárságot testületekbe, *céhekbe* osztották. Firenzében a hét nagyobb testületbe tartoztak a jogtudósok és jegyzők, posztókereskedők, pénzváltók, gyapjúszövőők, orvosok és gyógyszerészek, selyem- és bőrkereskedők; az öt kisebbbe a szatócsok, mészárosok, csizmadiák, kőművesek, ácsok, kovácsok, lakatosok. Háromhavonként választott atyamestereik (főnökeik) közkölségen éltek a tanácsházban, mint egykor a pritánoszok Athénben. Az a polgári oligarchia képviselte a városállamot. Velencét, Genovát s egyidőben Pisát doge igazgatta. Velencében a doge megválasztásához 40, majd 45 választó szavazata kellett. Az 1172-ben felállított nagytanácsnak, melyből ez elektorok kikerültek, kezdetben 450 tagja volt. Csak 1298 óta apasztották az aranykönyvbe beírt nobilik számát. A városi köztársaságok vámokból, adókból fedezték szükségleteiket s pénzt verettek. Firenze 1252-ben verette az első virágos aranyokat, miket a virág olasz nevéről (fiorino) forintoknak hívtak. Velence 1284-ben hozta forgalomba az első zecchinókat, melyeket a köriratokban levő ducatus (hercegség) szóról dukátoknak neveztek. Sőt már *pénzjegyeket* is ösmer-

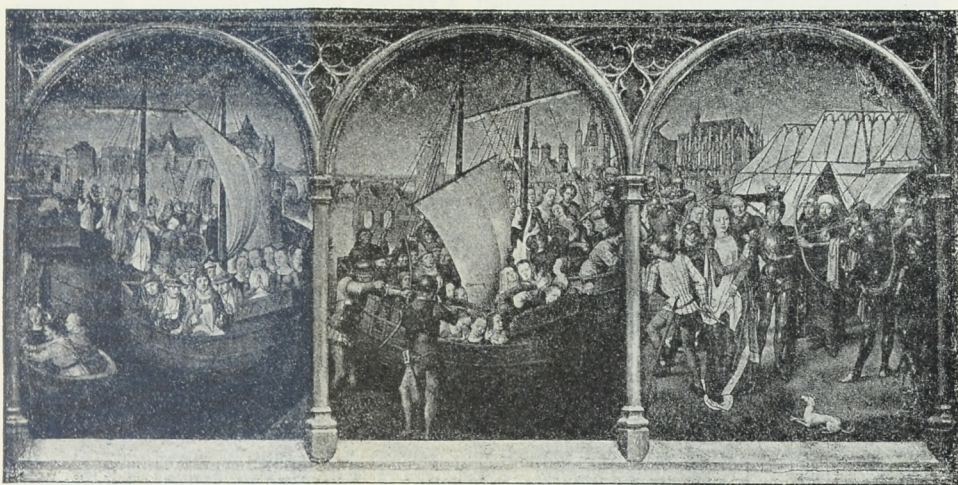
tek ; pl. II. Frigyes idejében Milano egyideig papirospénzzel (mint utalvány-nyal) segített az ércpénz hiányán, s Velence példájára más városok is váltóbankokat állítottak.

Szédítő volt egy-egy ilyen városállam hatalma. *Velence* magát a római császárság háromnegyedrésze urának címezte ; annyiban helyesen, hogy 1204-ben Konstantinápoly elfoglalásával megszerezte a bizánci birodalom $\frac{3}{8}$ -át s Kréta szigetét ; a Földközi, Fekete és Vörös tenger partjain pedig mindenütt voltak gyarmatai. Maga a doge (az 1289-ben először említett) Bucentoro hajóról nem hiába jegyezte el Velencét az Adriával. Egyes polgárai, pl. Marco Polo, már Kínát is bejárták s megnyitották a kereskedelem számára. Hatalmának magaslataira jut a lagunák városa, midőn 1203-ban, a pápa átkával nem törődve, Magyarországtól elfoglalja Zárát, 1204-ben Ázsiába szorítja vissza a görög császárságot, 1256-ban pedig megkezdí a középkor legnagyobb (115 éves) tengeri hadjáratát, hogy eldöljön, ki uralkodik a Földközi tengeren : ő-e, vagy Genova. A nyugati medencében idáig *Pisa* volt az első, de kétszázészztendő küzdelem után *Genova* 1284-ben örökre elvette tőle. 1261-ben része volt a bizánci császárság helyreállításában s ennek köszönhetette, hogy a Fekete tengerről jóformán kiszorította Velencét. 1293-ban 200 hajón 45.000 nemzeti katonát tartott (majdnem annyit, mint most az Északamerikai Egyesült-Államok). Hatalmas volt a szárazföldi *Milano* is. Barbarossa Frigyes barbár pusztításait gyorsan kiheverte. A XIII. században már 200.000 lakosa volt s a zsoldosokkal 60.000 katonát küldhetett háborúba. Milliókat költött építkezésekre ; a Ticino csatornáját 1257-ben hajózhatóvá tette s ezzel a középkorban először adott példát nagy-szerű csatornák építésére. Cremonának százezernél több, *Firenzének* százezernél csak valamivel kevesebb lakosa volt. VIII. Bonifác pápa a firenzeit a világ ötödik elemének nevezte ; azon követek közül, akik őt Rómában az 1300. évi búcsún fölkeresték, tizenketten firenzei polgárok voltak s az oroszok, mongolok nevében is ők üdvözölték. Rómába ezen a búcsún 200.000 keresztény zarándokolt s így hanyatlásában is a kereszténység középpontja maradt. A keleti (levantei) kereskedelmet az olasz városok tartották kezökben.

Németországban nagyobb városok Madarász Henrik óta alakultak. Hamburg, Bréma, Lübeck, Frankfurt községi alkotmánya örvendett a legnagyobb tekintélynek. A belső város polgárait nyárspolgároknak (Spiessbürger) nevezték, mivel legalább is egy nyárssal fegyverkezve kellett készen állniok a bástyák védelmére. A külvárosiak a palánkok védelme alatt éltek. A XIII. század óta törvények tiltották a parasztok befogadását, minek következtében a német városok népesség dolgában nem vetekezhettek az olaszokkal. A polgárság arisztokratikusabb volt a nemességnél, mely a parasztot is befogadta s a legfőbb méltóságokat sem zárta el előle. Németországban városállamok a Hohenstaufok bukásával járó zavaros időkben alakultak. A városok egyelőre csak kereskedelmők érdekeinek megóvására s arra szövetkeztek, hogy tárházaikat, karavánjaikat *hanzával* (fegyveres csapattal) oltalmazzák. A két első *Hanzaváros* Hamburg és Lübeck volt, mely 1241-ben, majd 1255-ben a kettejüket összekötő holsteini út s vele az Északi és Balti tenger partjainak fegyveres biztosítására szerződött. 1259-ben Lübeck, Rostock és Wismar szövet-

kezett a szárazföldi rablók és tengeri kalózok közös üldözésére. Öt Hanzaváros 1285-ben már hadjáratban kényszerítette Erik norvég királyt kereskedelmi és hajózási kedvezésekre. A XIII. század végén összesen 90 város küldötte el képviselőit a lübecki Hanza-gyűlésekre, melyeket némileg a XIX. század német vámparlamentjeivel lehetne összehasonlítani. Keleten Novgorod, északon Bergen, nyugaton London városáig terjedtek a Hanza kereskedelmi összeköttetései.

A szövetség legfőbb célja, hogy bel- és külföldön mentül jobban biztosítsa ezeket az összeköttetéseket. Ezeknek könnyítése végett egyenlő pénzt és mértéket igyekezett behozni; zsoldosokat tartott a szállítmányok kísérésére, a tárházak őrzésére; féltékenyen őrizte a partjogot s a városi patriciusok kiváltságait. A szövetség fenntartására a tagok fontpénzt, háború esetében pedig

288. ábra. Köln város a középkorban. (Az Orsolya-legendát ábrázoló képen. Hans Memmeling brüggei Orsolya-szekrényén.)

meghatározott összeget fizettek s előírt számban zsoldosokat szereltek föl. A rajnai és a sváb városok szövetségei a rablóvárok és a törvénytelen vámok, valamint az utonálló lovagok ellen nyújtottak védelmet az utazó kereskedőknek. A magyar kereskedők szintén fegyveres embereket, ú. n. hajtókat (későbbi elnevezés szerint hajdúkat) tartottak külföldi eladásra szánt marháik védelmére.

A társulás szelleme, amely a városokat a XIII. században ilyen szövetkezésekre bírta, magukban a városokban *céhek* alakítására vezetett. A céhek védelmezték a kisebb polgárok iparát a gőgös patriciusok ellen. A kézművesek eleinte mint közönséges jobbágyok üzték mesterségüket a földesurak és püspökök udvarában. Az udvarok körül idővel városok alakulván, a közönségtől is elfogadtak megrendeléseket s érdekeik védelmére egyesületeket (fraternitas, Bruderschaft, Innung, Zunft, Gilde) alakítottak. A patriciusok csakhamar fölismerték a plebeiusok részéről fenyegető veszedelmet, mely társulással ellensúlyozza az ő nagyobb (mondhatni gyári) iparukat s a város ügyeinek vezetésében is

részt követel. Nyakason, néha véres összeütközések árán akarták távoltartani őket a tanácssteremtől; de végre is bele kellett nyugodniok, hogy a hatóság választásában részt vegyenek.

Hazánkban, hol a városi rend csak a tatárjárás után alakult meg, a városok főbb polgári jogai: a törvényhatóság, a statutum (tehát helyi törvényhozás, önkormányzat) joga, papválasztás, tulajdonjog, személyes szabadság, a haszonvételre és az üzletre való feljogosítás, vámszedés, harmincad, árúmegállítási joga s némely mentesség. A főbb kötelezettségek: adófizetés, újévi és egyéb ajándékok a király s főispán számára vendéglátással együtt s végre a helyőrség, esetleg a mezei katonáskodás. A magyar városi jog mintaképei az Árpádok korában Székesfehérvár és Esztergom, melyeknek pedig sok olasz polgáruk is volt. Torockó szabadságlevele külföldi mintára készült; a többi azonban a belföldi városok kiváltságait vette alapul. A magyar városok rendszere lényegesen különbözött az olaszokétól vagy a németekétől, míg pl. a cseh és lengyel városok a lübeckiek, kölniek, magdeburgiak kiváltságait másolgatták.

A céhek alapszabályait (hazánkban 1307. óta) a fejedelmek kiváltságlevelél alakjában adták ki. A céhek oly tekintélyre vergődtek, hogy egyikhez-másikhoz a városokban élő tudósok, művészek, vagyontalan nemesek is csatlakoztak, mert különben nem vehettek volna részt a helyhatóság életében. A céhek tehát, melyeket ma kasztszerűeknek tartanak, a XIII. században éppen az egyéni szabadság védelme és kiterjesztése végett alakultak. Jogos mesternek csak azt ismerték el, ki a céh kötelékébe tartozott; de a közönséget is biztosították a rossz munka ellen. Mesterré mindenki csak a fokozatokon végigmelve, remekmunka készítése után lehetett. Meghatározott árak mellett tartozott dolgozni s folytonosan az atyamester és az egész céh szigorú ellenőrzése alatt állott. A cikkek árának meghatározása (mely nálunk 1848-ig divatozott), nem a középkor találmánya. Már Diocletianus is adott ki limitációt, midőn a szabad és rabszolgamunka legmagasabb díjtételeit egyaránt szabályozta. A 794. évi frankfurti kapituláré ugyanezen felfogással készült. Angliában a kenyér árát először a XII. században szabályozták, Franciaországban csak a XIV. század első felében. Legtanulságosabbak és legváltozatosabbak az olaszok árszabásai, melyek első sorban a pékekre, sütőkre vonatkoznak. Pl. a gyapjúmosók napibérét a mesterek gyűlése alapította meg s ennek megtartására a munkásokkal és munkaadókkal szemben a konzulok ügyeltek fel. Rendesen csak napközben (hajnali harangszótól naplementig) dolgoztak. Az éjjeli munkát a cikkek jósága érdekében, de azért is tiltották, hogy tűz ne támadjon. A leghosszabb munkanap Párisban 16, a legrövidebb (télén) 8½ óra volt, oda nem számítva az evés idejét. Londonban, hol a városi hatóságot még a XIII. század végén is a művészek és mesterek rendőrsége segítette, 1212-ben az ácsok naponként 2 dénárt kaptak élelmezéssel együtt, anélkül pedig 4 dénárt. Az alsórendűbb munkások legalább 1 dénárt kaptak. Jóval később a napibért Angliában a testületek választott fejei, céhmesterei szabályozták. Nemcsak Brüsszelben, vagy olyan nagy városban tették ezt, mint London, hanem a félig iparúzó, félig földművelő kisebb községekben is, pl. a toscanai Anghiariban, melynek 1238. évi szabályai szerint Szent Mihálytól (szeptembertől) március közepéig a munkások naponként leg-

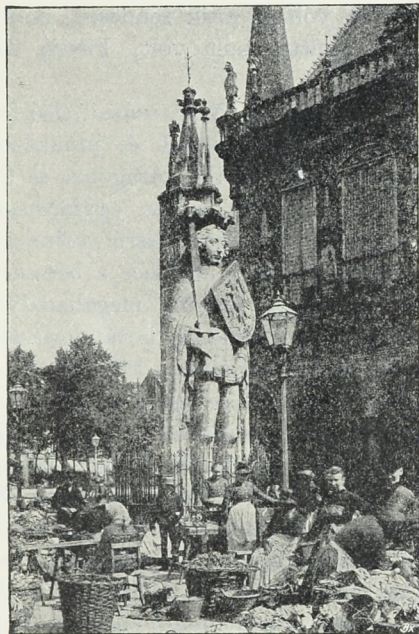
alább 4 dénárt kaptak a napi ellátáson kívül. Amely munkaadó másképp tett, azt a podestà 12 dénárba büntethette. Március közepétől Szent Mihályig a munka árát nem szabták meg.

Az ácsok fizetése is az évadhoz képpest változott; Szent Mihálytól április közepéig 12 dénárt kaptak az ételen és italon kívül; azontúl 18 dénárt, s ellátást. A mezei munkások napszámát csak a legkivételesebb esetekben szabályozták, mert hiszen Európaszerte a kötelező jobbágymunka divatozott. Sionban (a Valaisban, Wallisban) 1269. a püspök, tartományi főnök stb. együttesen állapította meg, hogy a munkások 2 dénárt vagy ellátást, ellátás nélkül pedig 4 dénárt és bort kapnak naponként, minden nélkül pedig 5-öt. A kaszások (sectores) ellátással vagy a nélkül 5 dénárt kaptak. Ugyanilyen árszabások voltak az olasz községekben, pl. Bolognában (1250—1267.) és Mantovában (1303). A patkoló kovácsok és a talyigások esküvel fogadták, hogy megrendelőiktől csak a szabott árat kérik, különösen mikor gabonát kell szállítani, vagy mikor egészen újra kell patkolni egy lovat, öszvért.

A munkaidőt különbözőképen mérték ki. Általában véve csak nappal kellett dolgozni, vagyis a hajnali harangszótól napnyugtáig. Az éjjeli munkát a munkások, de a jó árúciák érdekében s azért is tiltották, hogy tűz ne támadjon. Némely finomabb munkát este 4—7 órakor végeztek be, a szerint, amilyen hosszú volt a nap. A gyapjúnírók november, december és januárius hónapokban naponként csak 9¹/₂ órát dolgoztak. Ebédidőre napközben 1, kivételesen 2, uzsonnára félórát adtak.

Németországban is reggeltől estig tartott, amit néhány testület határozottan ki is mondott, pl. a lübecki ládacsinálók és a borostyánkőesztergályosok. Az előbbiek szabályzata szerint a munkaidő reggel 4 órakor kezdődik s este 7 órakor végződik; az utóbbiak nyáron 5, télen 6 órakor kezdik a munkát s 8-kor végzik.

Hasonlóan jártak el Belgiumban. Hajnali harangszó előtt nem volt szabad munkába állni. A déli harangszó jelentette az ebéd idejét, az esteli a műhely bezárását. Külön csengővel adtak jelt a munka megkezdésére, felüggesztésére, befejezésére. Provins városban egy lázongás után a király elkoboztatta a munkaszünetre (ebédre és este a műhely bezárására) jelt adó harangot s Valois Fülöp király csak 1349. május 9. engedte meg ismét ezt a jeladást.

289. ábra. Roland-oszlop (a törvényhatósági jog jele) Brémában.

Az állam tehát a munkásokkal szemben felügyeleti jogot gyakorolt. Sőt az egyház és az állam a divatekkek készítésében is korlátozta a mestereket. A püspökök kiátkozták azokat, kik oly hosszú, hegyes cipőket hordtak, melyek orrát a térdhez kötött arany vagy ezüst láncsal kellett fölemelni, hogy járni lehessen bennök. Angliában a parlament tiltotta meg a két ujjnál hosszabb orrú cipők készítését. Németország több városában a vasárnapon kívül a hétfőt is megülték (Blauer Montag, magyarosan Szent Heverdel-napja). Általában véve az esztendő jó negyedrészt pihenésre szánták. Az egyetemi városokban, különösen Olaszországban, a könyvtárak rendesen maguk a könyvkötők és pergamen-gyártók voltak, akik rendesen csak nappal dolgoztak. Egy ilyen műhelyt, mely egyúttal bolt volt, Pietro da Villola krónikájának bolognai kódexe ábrázol.

Az állam a XIV. század első felében körülbelül mindenütt szigorúan szabályozta a munkaadók és munkások viszonyát. A monarchiák (Francia- és Angolország, Castilia, Aragonia és Catalonia) s a városi köztársaságok (Pisa, Firenze, Orvieto), olyan egyformasággal küzdtek a *béremelés* ellen, mintha nemzetközi megállapodásról volna szó; holott egyetlenegy lépést sem tettek együttes eljárásra. Velence a béremelést az idegen munkások bevándorlásának megengedésével akarta megakadályozni. Törvényeiben lerontotta a külföldi mesterek és munkások bevándorlásának korlátait, hogy készítményeiket nekik tetsző áron adják el a külföldnek, melyet kizártak az Adriai tengerről. Ennek a zárt tengernek (s vele a kiváltságos iparnak és kereskedelemnek) Nagy Lajos magyar király a torinói békében (1371.) a *szabad tenger* és így némileg a *szabad kereskedelem* megteremtésével vetett véget.

A városok külső berendezése és építésmódja (a mór hatás alatt fejlődő spanyolok kivételével) Európaszerte egy és ugyanaz. A székesegyház vagy plébániatemplom és a tanácsház a város közepe; a várfal a belvárosnak, a palánk a külvárosnak kerete. Az utcák, kivált a belvárosban, mindenütt szűkek és görbék, hogy a benyomuló ellenség ellen jobban védhessék; csak a templom- és a várkapuk előtt vannak a csapatok fölállítására s egyúttal piactartásra alkalmas tágasabb térségek. Az utcák kövezésével, világításával nem törődtek. Népes városok inkább csak a déli félszigeten voltak; de fejlődtek a középeurópaiak is. Gyanítani lehetett, hogy falaik közt kezdődik a társadalom újjáalakulása, mert a tanultságot és munkát már is itt becsülték meg legjobban. Azon szolgálatok között, melyeket a XIII. század az emberiség fejlesztése körül tett, utolsónak említve sem a legkisebb, hogy új és egészséges *polgári szellemet, városi életet* teremtett.

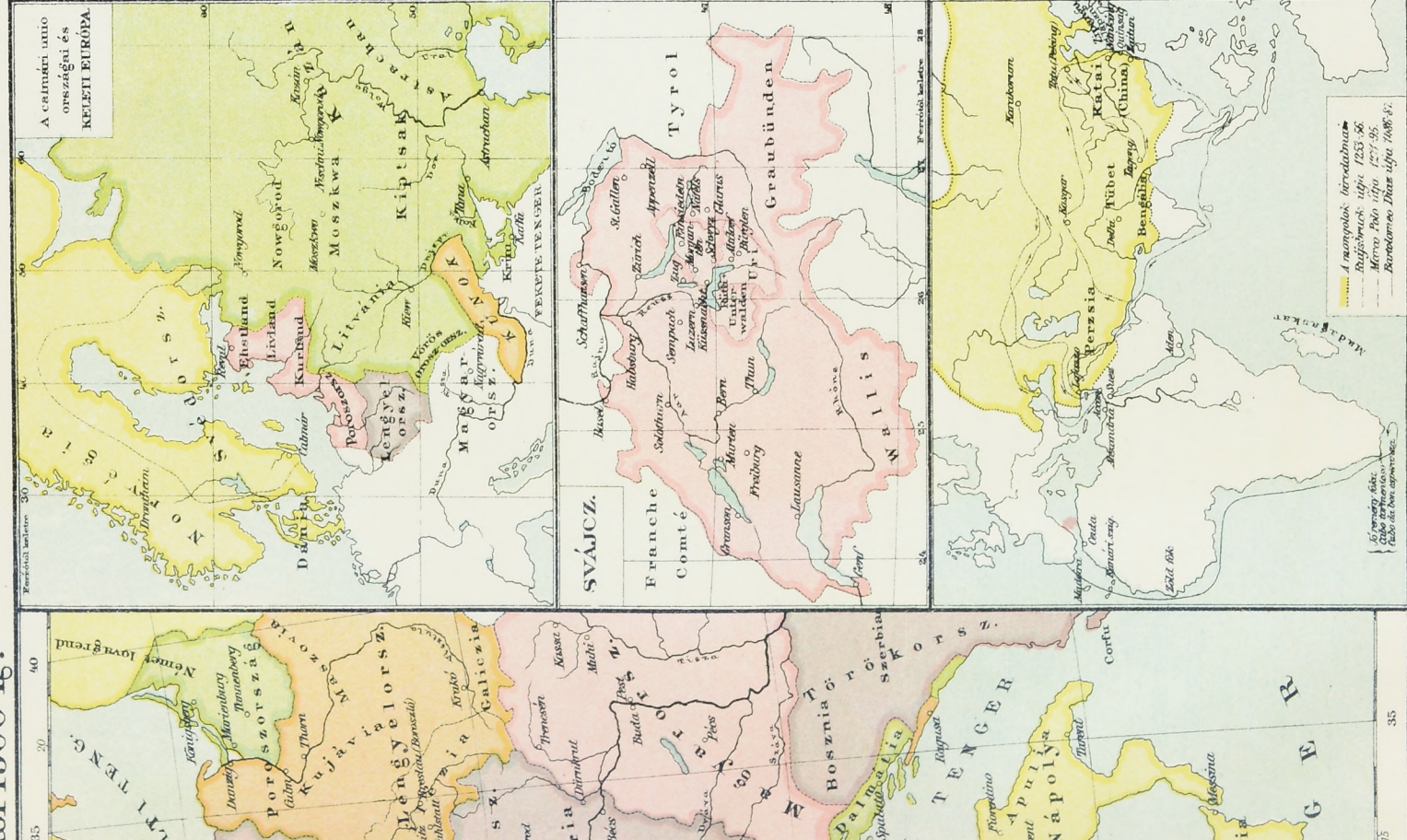

EUROPÁ

col 1500-ig.

XIII. FEJEZET.

AZ ÓKORI BIRODALMI ESZME BUKÁSA.

I. A szent római birodalom.

L kezdőbetű. (Habsburg Rudolf strassburg-münsteri szobrának feje, IV. László egyik oklevele kezdőbetűjének felhasználásával.)

ETÜNNI látszott az a két hatalom, mely a középkorban hol együtt, hol egymással versenyezve állott a keresztény Európa élén. Mielőtt a pápák Avignonba szorultak, Rómából még teljes 23 esztendeig gyönyörködtek a Hohenstaufok egykori birodalmának fejetlenségében. Az árnyékkirályok nem tarthaták fenn a jog, törvény és az igazság tekintélyét; a városok tehát a Hanza és több más szövetség megalkotásában keresték azt a védelmet, amit az állam többé nem nyújthattott. Példájukat követték Westfália (»A vörös föld«) s több más vidék parasztjai, amennyiben a régi gau-bíróságokat *Fehme* (Vehme, Fem, vagyis büntetés) néven mint népies törvényszékeket állították helyre s a »beavatottak« ítéle-

teit kérlelhetetlenül végrehajtották. Az eretnek, varázsló, tolvaj, rabló, vagy gyilkos holtteste mellett rendszeren ott volt a Fehme titkos betűivel ellátott tör s ilyenkor senki sem kutatta tovább a halál okát. A beavatottak közé különben bevették a főurak egy részét, sőt utóbb magát a királyt is, polgári pörökben pedig nyilvánosan szabad ég alatt ítélték. A társadalomnak ez az önsegélye mutatja, hogy Németország a Hohenstaufok után egy negyedszázadig nemcsak birodalom nem volt, de állam sem. Kisebb-nagyobb fejedelmek külön politikát folytattak. Přemysl Otakár cseh király elszakadni készült Németországtól, s annak keleti és hazánk északnyugati részeiből Szvatopluk hajdani birodalmát mint hatalmas cseh királyságot szerette volna felújítani. Ausztria utolsó Babenberg hercegeinek, Frigyesnek eleste (1246.) után a Dunától délre levő osztrák tartományokat lassankint országához csatolta. Németország megmentésére éppen régi ellenségei siettek: hazánk, mely Otakár hatalmától tartott s X. Gergely pápa, ki a francia gyámkodás megszűnését s újabb keresztesháborúk indítását az egységes, erős Németországtól várta. A fejedelmek maguk

is megunták a fejtelenséget s 1273-ban egyező akarattal *Habsburg* Rudolf elsassi és svájci földesurat, a pápa jelöltjét, tették meg királynak.

I. *Rudolf* megfogadta, hogy keresztesháborút vezet s Olaszországot, első sorban az Egyházi államot nem háborgatja többé. A világhatalom kereséséről lemondott s legfőbb céljának országa, különösen pedig saját *családja* emelését tekintette. *A dinasztikus politika mesterei a Habsburgok lettek.* Már az első Habsburgon teljesedett Schiller dalnokának áldása, hogy házába hat bájos lánya hat koronát hozzon. Kétszáz esztendő múlva szállóige lett az a verses intelem: »Hadd hadakozzék más; te, szerencsés Ausztria, nőülj!« Az egykori földesúr ivadécai szívós családi politikával *hozományokból* alakítottak országot, melyet addig, amíg lehetett, uradalom gyanánt kezeltek. Rudolf a fejedelmektől visszakövetelte a birodalmat illető hűbéreket. Jobbára vissza is kapta, pl. Lajos rajnai és Albert szász választótól, akiknek apósa lett s így más címen náluk hagyhatta a követelt javakat. *Henrik* bajor herceg kiegyezett vele, Otakár cseh király bevárta támadását. Bécsen azonban elvesztette: a vándordalosok szerint »Habsburg Rudolf letörte a szláv gög szarvát«. Otakár tehát lemondott a Dunától délre levő tartományokról, Cseh- és Morvaországot pedig mint birodalmi hűbért tartotta meg. Másfél esztendő múlva felbontotta a békét. Rudolf idején szövetségessé IV. László magyar királlyal. Ez a szövetség mentette meg; mert alig volt még hada, midőn Otakár 1278. nyarán újra megtámadta. Dürnkrut és Stillfried közt — a Morva mezején — a döntő csatát 1278. aug. 26. IV. László nyerte meg számára. Tizenkét sebbel a cseh király is a halottak között volt. A magyarok teleaggatták diadaljelekkel a székesfehérvári koronázó-templomot s a győzelem örömeire országos ünnepet ültek; de beérték Rudolfnak azzal a nyilatkozatával, hogy »a nyelv meg nem mondhatja, a toll le nem írhatja« azt a végtelen örömet, amelyet a magyarok nagylelkű és hatalmas segítsége okozott neki. Mivel a német fejedelmek ebben a hadjáratban nem segítettek, megkérdezésök nélkül, mint hódított területekről rendelkezhetett a visszafoglalt birodalmi hűbérekről. Cseh- és Morvaországot meghagyta Otakár fiának, Vencelnek, de maga azonnal Bécsen választotta székhelyül. Majd (1282.) Ausztriát, Stájerországot, Karinthiát és Krajnát fiának adta hűbérül. Bécs 1288-ban csak fegyverrel kényszerítve ösmerte el a Habsburgokat, kik századok múlva világvárossá fejlesztették. IV. László halála után megüresedett birodalmi hűbérnek nyilvánította Magyarországot is és azt (bár törvényesen megkoronázott királya az Árpádok ivadéka, III. Endre volt) fiának, Albert ausztriai hercegnek adományozta. Adománya megvalósításához nem volt ereje; csak jogcímet keresett, hogy mint szomszéd foglalkozzék Magyarországgal s ha lehet, meg is szerezze.

Az újjáteremtett Ausztriából kellett újra teremtenie Németországot; de Ausztria nem magva, hanem végzete lett Német-, sőt utóbb Magyarországnak is. A tömeg lelkesedett az új dinasztiaért, amelyet az igazságos és népszerű Rudolf alapított. Azonban a német királyság helyreállítójának halála (1291. július 15.) után a fejedelmek nem fiát, Habsburg Albertet, hanem *Adolf* nassaui herceget választották meg, hogy a nagyon meggazdagodott Habsburgok zsoldosokat ne fogadjanak s önkényesen ne uralkodjanak.

FEDŐLAP

VII. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS EREKLYETARTÓJÁHOZ.

Az ereklyetartó aranyos alapon álló bizánczi zománcos munka 948—959-ből. Közepén Krisztus keresztjéből faragott apostoli kettőskereszt van, amelyet hajdan arany és drágakövek ékesítettek. Romanos fia, II. Bazileios (976—1025.) ládát készíttetett hozzá, melynek párkányzatán a következő görög felirat olvasható:

Θεὸς γὰρ ὢν ἔπασχεν ἑνβοτῶν ψύσει. Ὁν Βασιλεῖος Προέδρος ἐξόχως σέβων ἐκαλλώπισε τὴν Θήκην ξύλου ἐν ᾧ ταυνοθεὶς ἐλκυσεν πᾶσαν κτίσιν. Ἀλλ' ἦν ὡραῖος Κάλλει Χριστὸς καὶ θνήσκων οὐκ, εἶδος εἶχεν, ἀλλ' ἐκαλλώπιζέ μου τὴν δυσθέατον ἐξ ἁμαρτίας θάνατον. (Magyarul: »Mert Isten vala ő s mégis emberi természet szerint szenvedett. Bazileios, az uralkodó, őt mindenekfölött tisztelvén, földíszesítette ezt a szekrényét a keresztnek, amelyre felfeszítettvén, mindenkit mint tulajdonát vonzott magához. Krisztus férfiúi szépségben sugárzott és amikor meghalt, nem volt alakja többé, de fölékesítette az én bűnök-től megrontott tekintetemet.)

A keresztet tíz angyal őrzi; ezek közül négynek a neve Ἀρχαί (fejedelemségek), a többiét Ἐξουαίαι (hatalmak). Ez angyalok mellett feliratok jelzik a szekrényben levő ereklyéket; és pedig:

balról

1. τὰ σπάργανα — a pólya.
2. ὁ ἀκάνθινος στεφανὸς stb. — a töviskorona.
3. ἡ συνδῶν — Krisztus halotti lepedője.
4. τὸ μαφόριον stb. — Isten anyjának vállra való kendője.
5. ἡ ζώνη τῆς ἁγίας παρθένου καὶ θεοτόκου ἀπὸ τῆς ἐπισκόπης ζήλας — a Bold. Szűznek, Isten anyjának öve Zela (pontusmelléki) püspökségből.

jobbról

1. τὸ πορφυροῦν ἱμάτιον — az életét feláldozó Krisztus bíborpalástja.
2. τὸ λέπτιον — ágyéktakaró.
3. ὁ σπόγγος — a spongya.
4. ἡ ζώνη τῆς ἀειπαρθένου θεοτόκου ἐκ τῶν Χαλκοπράτη — a mindig szűz Istenanyjának öve Chalkoprateionból (Konstantinápoly egyik városrészéből).
5. αἱ τίμαι τρεῖς — Keresztelő Szent János haja.

Ez az ereklyetartó 1204-ben Konstantinápoly elfoglalásakor került Németországba s 1827-ben a nassauai herceg ajándékozta a limburgi templomnak.

is megunták a fejedelemeket a 1273-ban egyező akarattal *Habsburg Rudolf* cseh és svábi királyát, a pápa felhívását, tették meg királynak.

I. *Rudolf* megfogadta, hogy keresztesháborút vezet a Olaszországot, első sorban az Egyházi államot meg fogja nyitni. A világhatalom kereséséről lemondott a legfőbb céljának, hogy a magyar királyság pedig saját *családja* emelését

VI. KONSTANTINOS PORPHYROGENITOS EREKLYETARTÓJÁHOZ. Habsburgon teljesedett Schiller dalmokának áldása, hogy házába hat bájos lánya

— Az ereklvételre aranyos alapán álló bizalmasi romános minika 948 —

950-ből. Közben Krisztus keresztjéből tartott apostoli kettőskereszt van, amelyet

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

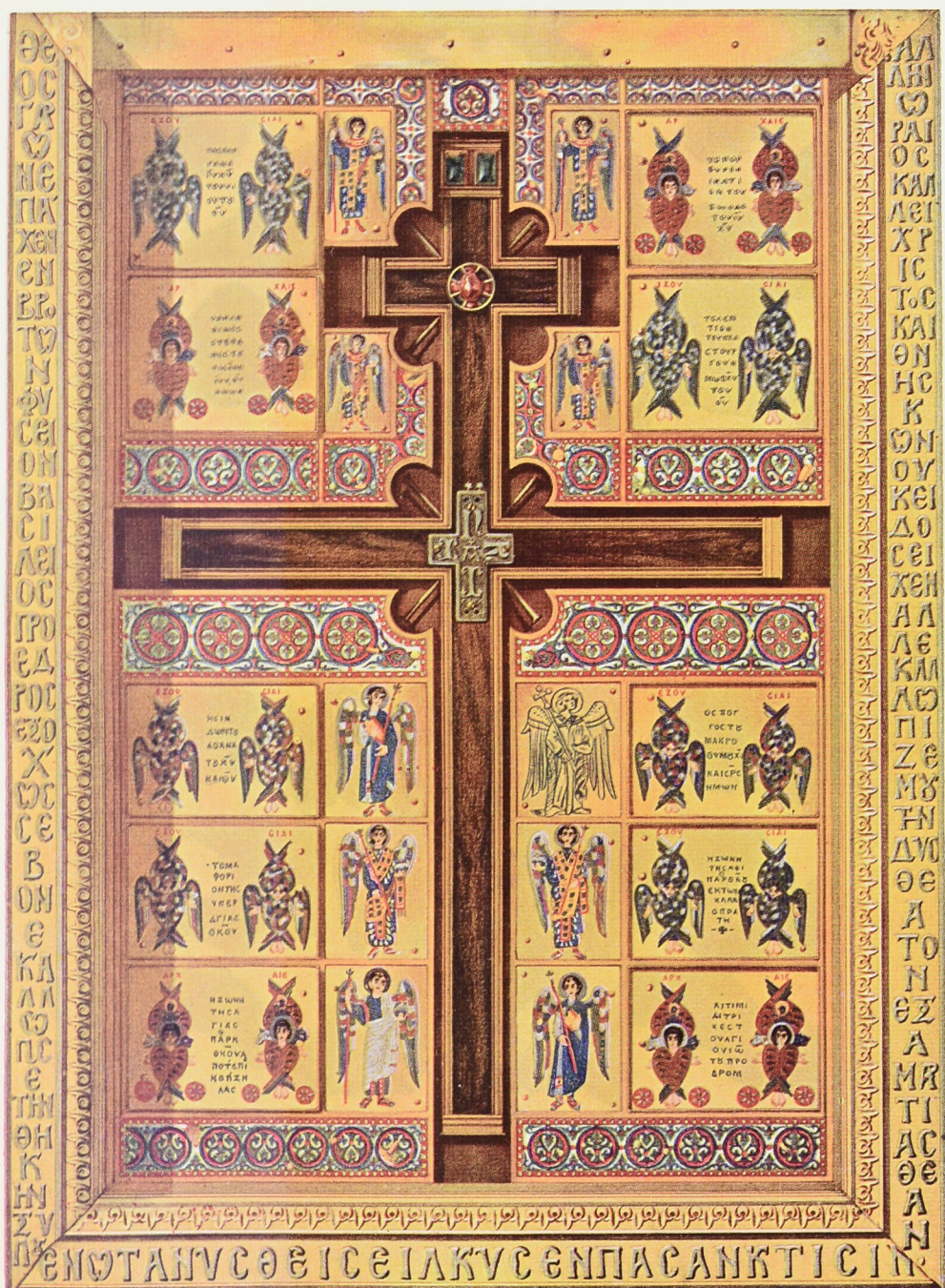
hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

hatalmában és ártalmában ékesítettek. Romános na. II. Bazilisios (976—1025).

VII. KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS (913—959.),
FIA ÉS II. ROMANOS KERESZTEREKLYETARTÓJA, SZEMBEN NÉZVE
(A limburgi székesegyházban.)

Hét esztendő múlva mégis ők maguk kérték Albertet, hajtsa végre azt a határozatukat, amelynél fogva Mainzban Adolfot letették a trónról. III. Endre magyar király, mint vő, magyar és Vencel cseh király (mint sógora) cseh hadakkal segítette Albertet, aki Göllheim mellett legyőzte és saját maga szúrta le királyát. Így a Habsburgok másodszor is a magyarok segítségével erősítették meg házuk hatalmát.

Albert olyan erős királyságra törekedett, amelyet IV. Fülöp éppen akkor alapított Franciaországban; s ezt hasonló kiméletlenséggel akarta elérni. A választófejedelmek azonban résen álltak; a csehek az utolsó Přemysl Vencel halála után, királylyá választották egyik fiát, Rudolfot, de ennek váratlan halála után tudni sem akartak a másiktól, Szép Frigyesről. Mikor éppen ellenük készült, a fölkelő svájciak földjén saját unokaöccse, János cseh herceg gyilkolta meg (1308. május 1.). Albert király erőszakos családi politikája Svájcban örökre, Németországban pedig százharminc esztendőre lehetetlenné tette a Habsburgok uralkodását.

A németek VII. Henrik luxemburgi herceget, a francia király hűbéresét, választották királyukká. Némi megszakítással 120 esztendeig most már a *Luxemburgok* uralkodtak Csehországban, s így sokkal nagyobb tekintéllyel léphettek föl Németországban. Henrikre gondoltak azok az olaszok is, kik a

pápaságnak francia püspökséggé alacsonyítása után hazájuk egyesítését, Róma újabb nagyságát hat évtizedes szünet után a németrómai császárság helyreállításától várták. Az olaszok valóban lelkesedéssel, dalokkal, virágokkal fogadták Henriket. V. Kelemen pápa, aki tőle remélte Jeruzsálem visszafoglalását, Avignonból öt bíbornokot küldött Rómába és császárrá koronáztatta (1312. június 29.). Több mint hatvanesztendei vergődés után *helyreállt tehát a németrómai császárság*, de csak pusztá cím maradt. Mivel ugyanis Henrik egyik pártnak sem kedvezett, népszerűségét csakhamar elvesztette. S mivel valóban egyesíteni akarta Olaszországot, Anjou Róbert nápolyi király hadat üzent neki. Firenze, a rajongó Dino és Dante városa, szerencsét kívánt szövetségeseinek, hogy Henrik, »a legkegyetlenebb zsarnok«, 1313. aug. 21. bevé-

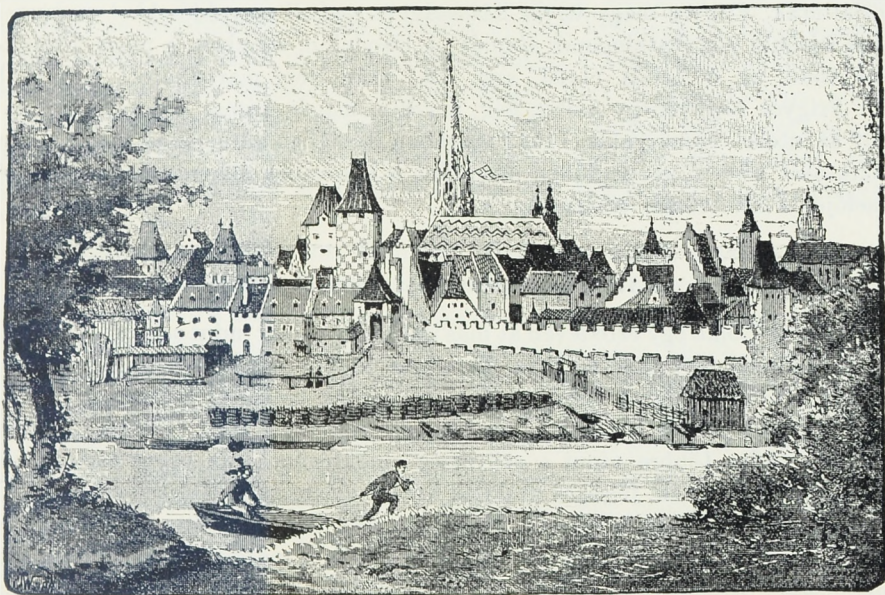
290. ábra. I. Albrecht római király. (I. Miksa családfájáról, a wieni udv. műtört. múzeumban.)

gezte életét. A németiség nemcsak Itáliát nem tudta egyesíteni, hanem maga is kétfelé szakadt; az egyik Habsburg (Szép) Frigyes osztrák, a másik (a luxemburgi párt) IV. Lajos bajor herceget választotta királynak. A tizenhétéves polgárháborúban Lajos győzött.

A *Luxemburg-család*, mely 1347-ben újból trónralépett, kilencven esztendeig állott Németország élén. IV. Károly (1347—78.) római császárrá koronáztatta magát, de — a pápa kívánságára — még aznap odahagyta Rómát. Gúny tárgyává tette a »szent római birodalmat«, mely nem volt sem szent, sem római, sem birodalom. Németországot arisztokratikus szövetséges állammá alakította át, amennyiben az *aranybullában* (1356.) a királyválasztást csupán hét fejedelem kezébe tette le. »Hét választó«-n a mainzi, kölni és trieri érsekeket, a szász, cseh, bajor és brandenburgi fejedelmeket értették. A bulla szabályozta a királyválasztás és a koronázás módját, a fejedelmeknek rangját és felségjogait. Egyeséges, alkotmányos életet akart, de politikája a tartományok önálló fejlődésére s fejedelmeik korlátlan uralkodására vezetett. IV. Károly magának is döntő befolyást biztosított, amikor Csehországon kívül a Pfalz egy részét, Sziléziát és a brandenburgi választófejedelemséget is megszerezte. »Ki tudja, — szolt 1900-ban tangermündei szobra leleplezésénél II. Vilmos császár — hányszor gondolkozott az Elbe partján egy északi birodalom megalapításáról, melynek az Elbe lett volna alapja. Hogy ilyesféle komoly szándéka volt, a Hanzával folytatott tárgyalásai bizonyítják.« De beérte az Elbe forrásvidékeivel is. Csehnek tartotta magát s legfőbb gondját Csehország felvirágoztatására fordította.

Fia, *Vencel*, sem sokat törődött a birodalommal, ami szerencsének mondható, mivel otthon, Csehországban valóságos zsarnoknak bizonyult. A németek helyette öccsét, *Zsigmond* magyar királyt választották meg, aki azután 27 éven át (1410—37.) uralkodott mint németrómai császár. Saját választófejedelemségét, Brandenburgot eladta *Hohenzollern* Fülöp nürnbergi várgrófnak. A másik keleti választókirályságot, Csehországot, forradalomba kergette azzal, hogy Huss prágai egyetemi tanárt eretnek gyanánt engedte kivégeztetni (1415.). Mint magyar király, az ország tudta nélkül a lengyel királynak adta zálogba a szepesi városokat. Császári korona után futkosva, a déli tartományokban éppen akkor engedte terjeszkedni a törököt, mikor az még ki sem heverhette a kisázsiai mongol támadás következtetéseit. Úgy látszott, a személyes unió vagy akár dualizmus éppúgy gátolni fogja Német- és Magyarország haladását, mint a Hohenstaufok idejében Német- és Olaszországét. A Luxemburgok sem akarták belátni, hogy erős történeti és nemzeti alapon fejlődött államokból valamely uralkodóház kedvéért nem lehet egységes monarchiát alakítani. Magyarország zászlai lengettek a konstanzi zsinaton, mikor Zsigmond három pápa helyett egyet (V. Mártont) választatott. Fényes magyar kísérettel járta be Nyugat-Európát, sőt utóbb Olaszországot is, midőn Rómába ment, hogy IV. Jenő pápa császárrá koronázza. A »világ parlamentjét«, a bázeli zsinatot Budára kívánta áttétetni. De mit ért mindezzel Magyarország, ha Európa ezt úgy fogta fel, hogy a császárság súlypontja most Magyarország, mint apja idejében Csehország volt s hogy Magyarország, melyet a császárok félezer esztendő óta annyiszor követeltek maguknak, önként belépett a birodalom kötelékébe, mert meg-

engedte, hogy királyát császárnak válasszák meg? Félézeresztendő óta Németország csak egyetlenegyszer választott idegen uralkodót királynak, de ennek, X. Alfonznak országa, Kastília, messze feküdt s még így is csak jelentéktelen párt hódolt neki. Szomszédos hatalmas államokból (Francia- vagy Angolországból, melyet pedig a tenger választott el tőlük) uralkodóház még a secundogenitura alakjában sem kellett, mert szertehúzó birodalmukat nem akarták valamely hatalmas állam vezetése alá juttatni. Nagy Lajos császársága csak néhány elégtelen németnek jutott eszébe. Most nemcsak Zsigmondot, hanem halála (1437. dec. 9.) után vejét, Habsburg Albert osztrák herceget, is a magyar királyi trónról választották meg a német királyi trónra, anélkül hogy a másiktól lemon-

291. ábra. Bécs. (1483. évi festmény a klosterneuburgi prépostság kincstárában.)

datták, vagy a két országnak egymáshoz való viszonyát egyébként szabályozni kívánták volna. Ezt csak abban a hitben tehették, hogy a Luxemburg- és Habsburg-császárok ivadékai maguk is császárok és nem királyok gyanánt fognak uralkodni. Magyar királlyá koronáztatásakor Habsburg Albertnek meg kellett ígérnie, hogy a német koronát nem fogadja el; unokatestvére, Frigyes osztrák herceg, kérelmére mégis megengedték, hogy elfogadja. Halála után özvegyétől Habsburg Frigyes, Németország királya, zálogba vette a szent koronát, mellyel Albert csecsemő fiát, V. Lászlót, egy párt magyar királlyá koronázta. Nem adta vissza akkor sem, mikor I. Ulászló rövid uralkodása és Hunyadi János kormányzósága után serdülő öccsét valóban beküldte magyar királynak (1452.). László halála után a magyarok nemzeti királyt választottak, de egy oligarcha-töredék Frigyes fejére tette a szent koronát. Mátyás királynak 1462-ben fegyverrel kellett azt visszavívnia, de a magyar királyi cím s a trón iránti igényeiről

csak újabb háborúban, 1474-ben mondathatta le. A kocka fordult; Mátyás III. Frigyesről elfoglalta Karinthiát, Krajnát, Stájerországot és Alsó-Ausztriát, melynek fővárosát, Bécsét, 1485. június 1-től haláláig (1490. ápr. 6.) egyik székhelyévé tette. Csehország 1458-ban elszakadt a német birodalomtól, s Podjebrád György, majd Jagello Ulászló alatt független királysággá alakult, azonban Sziléziát és Lausitzot Magyarországnak kellett átengednie. Mátyás halála után az osztrák örökös tartományokat Frigyes fia és vezére, Miksa herceg, visszahódította, de Csehország Jagello Ulászló alatt személyes unióra lépett Magyarországgal. Nyugaton is tönkrement a birodalom egysége; a sok apró-cseprő ország nyiltan nem szakadt el, de többé nem a császár tekintélyének hódolt, hanem saját fejedelmeinek, kiknek hatalmát a tartományi rendek mindenütt korlátozták. Frigyes maga ügyes házassági és családi szerződésekkel megvetette háza későbbi világhatalmának alapját; a birodalom azonban, a maga középkori alakjában, az ő halála (1493. aug. 19.) után nem maradhatott meg többé. III. Frigyes negyvenegy esztendeig nevezte magát római császárnak; de ő volt az utolsó császár, akit (1452.) magában Rómában koronáztak meg. A koronáztatását követő esztendőben megszűnt a klasszikus állameszme utolsó képviselője, a keletrómai császárság is.

II. A keletrómai császárság vége.

Kelet-Róma egy ezredéven át más irányban haladt mint a Nyugat. Nyugat-Róma teljesen szétmállott. Erős, hatalmas barbár népek alkotó részeire bontották, azután a maguk ízlése szerint alakítottak belőle új császárságot. Majdnem mindent előről kezdettek, ha egy-egy kísérletök nem vált be. A császár sohasem tudta többre vinni a szövetség elnökségénél; az egyes tartományok fejedelmeit társainak, fölséges uraknak kellett elősmernie. Keleten csak egyetlen fölséges úr volt, maga a császár. Hatalmát nem függetlenségre törő alattvalók, hanem külső támadások fenyegették: Európában a máshitű keresztények türelmetlensége, Ázsiában a barbár népek hódítása. Egyik sem volt hatástalan. Bulgária, Velence, Sicília nyugati szellemben részekre szakították és a maguk eszméi szerint szervezték mindazt, amit a görögöktől elfoglalhattak. De a császárság még hanyatlásában is elég erős volt, hogy maga alá hajtsa a kebelében alakult Bulgáriát, mely a Balkán partjaira korlátozta és megdöntse Romániát, a latin császárságot, mely 57 esztendőre kiszorította Európából. A németrómai császárságot belső, a keletit külső tényezők tépték darabokra s utóbb azok roppantották össze. Nagy Károly óta a nyugati birodalom Rómának voltaképpen csak a *nevét* tartotta meg; a keleti ellenben szívósan ragaszkodott annak egész politikai multjához. Amott a három királyságnak nem volt közös földrajzi és nemzeti neve; románnak nevezte magát, de nem Romániának, mint a Kelet. Amaz egészben véve rokonelemekből alakult; emez nagyon különböző fajokból, nemzetiségekből verődött össze. Az albánok (skipetárok) és görögök történelmi jogon ott lakó népek; a vlachok (Thrákiában és Makedóniában) latin bevándorlók. Az első szlávokat (szerbeket, horvátokat) tömegesen maguk a császárok hítták be. A bolgárok 678-ban mint hódítók telepedtek le Moesiában. Simon

bolgár fejedelem (888—927.) már cárnak nevezte magát. Utódai, az 1019—1186. évet kivéve, midőn a keleti császár előtt ismét hódolniok kellett, mint független uralkodók viselték azt a címet 1393-ig. Kívülök északfelől avarok, kazarak magyarok, besenyők, kúnok s más turániak, délfelől sémi arabok (szerecsenek, saracenusok) támadták a birodalmat, hogy Szíria, Egyiptom, Afrika elszakítása után a turáni szeldzsuk és ozmán törököknek adják át a zaklatás szerepét. Ezek a déli sémiekek és turániak az *iszlám*, az északi turániak, még az elszlávosodott bolgárok is, nyugat felől pedig Sicília normánjai a *katholikus* kereszténység nevében törtek a birodalomra. A császárok az erős középponti kormány érdekében mindenkor maguknak követelték a görög nemzeti egyház vezetését a római pápákkal szemben. 1054-ben, midőn uralmuk Itáliában már úgyszólván csak Bari vidékére szorítkozott, a *keleti* egyházat nyíltan különválasztották a *nyugati*-tól. Ha, az iszlámtól félve, mégis közeledtek hozzá, a keresztesháborúkat, különösen pedig a latin császárság megalapítását, mint Nyugat-Európa göröggyűlöletének hatalmas jelét fogadhatták. A germán Nyugat talán azért is gyűlölte a görög Keletet, mert ott tartósan sohasem vethette meg a lábát. Megtagadta még ariánus hitét is, amelyet onnan vitt magával Nyugatra, magába Olaszországba is.

Nyugatnak csak időnkint, Keletnek mindenkor voltak zsarnokai. Diocletianus és Nagy Constantinus Keletet egyenesen az önkényuralom elvére alapította. A császárok, akiket a konstantinápolyi patriarkha nagy fénnel kent föl, ezt a fényt és méltóságot még a legnagyobb megpróbáltatások idején is igyekeztek megőrizni. Pausanias Bizáncban ösmerekedett meg a perzsa despotizmussal, mely nyakát szegte; de Bizáncban attól fogva sohasem szűnt meg a pausanias vágyakozás. A bizantinizmus olyan fogalom lett, mint Talleyrand XIX. századbeli politikai szótárában a szervilizmus. Az ó-római intézmények lassankint eltűntek a császárság cikornyái alatt. A konzulátus már Justinianus századában egyesült a császársággal; a szenátorok és a patriciusok eltűntek, a városok már a X. században elvesztették szabadságaikat. Az államtanácsot, mely a törvényjavaslatokat készítette, az uralkodó tetszés szerint alkotta össze. Föltétlen engedelmességet követelt tőle, mint a hivatalnokok nagy seregétől is, melynek bonyodalmas rangosztályaival és címeivel talán csak a XX. század bürokratái vetekedhetnek. Görög udvari illem uralkodott 13 századon át Európában, mely csak azután követte a spanyol s végre a francia udvari életet. Még a fővezér, a megadomestikos és a többi vezér (domestikos) is udvari ember volt. Jóformán csak zsoldossereget ösmertek; a császári testőrök (spatharii) pl. jobbára germánok, normánok voltak. A hajóhadat II. Andronikos (1283—1328.) óta elhanyagolták. A témák nemcsak közigazgatási, hanem katonai kerületek is voltak; a IX. században 25 ily kerület volt. Bölcös Leó császár 887—893. közt a Bazilika átdolgozott 60 könyvét tette meg birodalma világi törvénykönyvének s ezzel az önkényuralmat tulajdonképpen ő fokozta zsarnoksággá. Nem véletlen találkozás, hogy a görög taktika, vagy inkább katonai szabályzat megalkotása is az ő nevéhez fűződik.

Az állam igazán a császár volt s Bizáncnak nem egy nagy császára akadt. I. Justinianus óta II. Tiberius (578—582.), a kékirtó III. Leó (717—741.) és

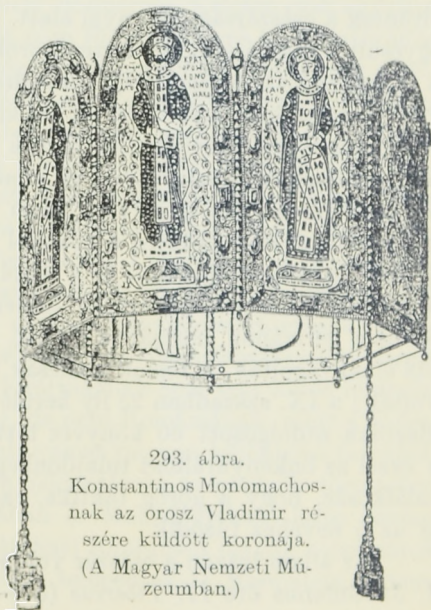
fia, *Konstantinos Kopronymos* (741—775.), az örmény *V. Leó* (813—820.), *Theophilos* (829—842.), *I. Bazilios*, a makedóniai dinasztia alapítója (867—886.)

292. ábra. Konstantinos Porphyrogennetos. (A magyar korona alsó részén.)

és bölcs fia, *VI. Leó* (886—912.), *VII. Konstantinos Porphyrogennetos*, a történetíró (912—959.), *Tzimiskes János* (969—976.), a bolgárölő *II. Bazilios* (976—1025.) még mint európai fejedelmek harcoltak a keletiek barbársága és a déli mohammedánok terjeszkedése ellen. Nyugattal békében és háborúban mint a római imperátorok valódi örökösei, a római jog folytonosságának képviselői érintkeztek, akik koronákat ajándékozhatnak és vehetnek el. 1054-ben azonban megtörtént a szakítás a keleti és a nyugati egyház és vele általában véve Kelet és Nyugat közt. Éppen azon évben halt meg *IX.* (más számozás szerint *XII.*) *Konstantinos Monomachos*, kinek az orosz *Vladimir* részére küldött koronáját 1860-ban

Nyitra-Ivánkán találták meg. Beszédes korona. Teljes császári díszben örökíti meg a császárt, a másik képen feleségét, a szerelmes, vén Zoét. Első urát, Mihály császárt, Zoë a fürdőkádba fojtotta s még aznap urává és császárává tette a daliás *IV. Mihályt*, a korábbi pénzhamisítót, hogy ennek halála után még két szép embernek ajánlja föl trónját és kezét. A harmadik kép hűgát, *Theodorát* ábrázolja, a negyedik és ötödik, szép leány alakjában, az igazságot, a hatodik és hetedik a császár kedvesét, a szép *Szklerenát*, mint táncosnőt. Ezt a romlott udvart 1056-ban a Komnenosok trónralépése sem javította meg. Mialatt szeldukok, besenyők, kúnok, magyarok egyszerre támadták a birodalmat, a gyöngye *Dukas Mihály* császár (1071—8.) nyitott, tehát nem királyi koronát küldött Géza magyar hercegnek, őt görög szentnek és a maga, fia s Géza hercegnek arcképeivel. Ez a korona a magyar szent koronának ma is alkotórésze. Az Árpádok és a Komnenosok közeledését jelentette ugyanakkor, amikor *I. Izák* császár (1081—1118.) a keresztesekkel szemben *Kálmán* magyar királyhoz sokban hasonló politikát követett, pedig *Sz. László* és *Kálmán* magyar királyok éppen a keresztesháborúk miatt foglalták el tőle Horvát- és Dalmátországot. Utódja, a derék *Kalo Johannes* (1118—43.), »a legjobb Komnenos«, sz. *László* leányát, a görög költeményekben magasztalt *Irént* (magyaros nevén *Piroskát*) vette el. *Fiuk*, *I. Mánuel* (1143—80.) éppen e rokonság révén

293. ábra.
Konstantinos Monomachosnak az orosz *Vladimir* részére küldött koronája.
(A Magyar Nemzeti Múzeumban.)

álmodozott Magyar- és Görögország személyes uniójáról. II. Lászlót és IV. Istvánt mint hűbéreseit ültette a magyar trónra, s a délvidék egy részét egyenesen a görög birodalomba kebelezte. A nemzet, sőt saját neveltje és kegyeltje, III. Béla ellenállásán megtört nagyszabású terve, hogy Magyarország biztosításával egyengesse a görög hódítás útját Olaszországba s kiverje onnan a németeket, kik, a második keresztes hadjárat idejében, saját birodalmában is féktelenkedtek. Nyugati politikája a szeldsukok ellen folytatott dicső, de örökös küzdelmei miatt nem sikerülhetett. Fia s ennek gyilkos gyámja, Andronikos, a Komnenos-családot sírba vitte 1185-ben. Az újesztendőben Péter és Aszán testvérek már kivívták a bolgárok függetlenségét s megalapították, vagy inkább helyreállították az *Aszánok bolgár birodalmát*, mely két századnál tovább (1186—1393.) állott fenn. 1204-ben beteljesedett, amittől a császárok az egész XII. században tartottak. A keleti császárság európai részét keresztesvitézek elfoglalták s 57 éven át *Romania* néven mint *latin császárságot* igazgatták. Palaiologos VIII. Mihály a genovaiak segítségével 1261. júl. 25. visszafoglalta Konstantinápolyt, de a »latinok« apró hűbéres fejedelemségek alapításával akkorra már aláásták a birodalom példás egységét. Az ország második alapítója, *Mihály* császár, nagy ellenzésre talált saját alattvalóinál, midőn a birodalom európai helyzetét a nyugati egyházhoz való közeledéssel akarta biztosítani. Fia, *II. Andronikos*, 1282-ben abba is hagyta a tárgyalásokat, amelyeket azonban utóbb, nagy veszedelmek idején, a császárok nem egyszer kezdtek előlről. Andronikos spanyol (katalóniai) zsoldosokat fogadott fel, a kiknek lázadása (1304—9.) azonban még jobban gyöngítette birodalmát. Fia *IX. Mihály* és unokája, *III. Andronikos*, az Ázsiában előrenyomuló törökök ellen is küzdöttek, akik 1339-ben Nikaiát és Nikomédiát is elfoglalták s így Konstantinápolyt már farkasszemet néztek. V. János idejében (1354.) Kallipolis vagy Gallipoli felől Európába is benyomultak s 1381-ben a császárt adófizetésre kényszerítették. A *Manuel* védelmére siető keresztessereget Bajazet szultán Nikápolynál 1396-ban megverte és 1401-ben már Konstantinápolyt is ostrom alá vette. Csak akkor szüntette meg, mikor a főváros egyik főutcájában megengedte a törökök letelepedését s azt, hogy ezek a törökök saját kádijok bírósága alatt álljanak. 1402-ben Timur mongol császár ázsiai hódítása Bizáncot

294. ábra. VII. Dukas Mihály (1071—1078) és felesége Krisztustól koronát kapnak. (Egykorú zománcos kép.)

egy időre megszabadította a végső veszedelemtől, s Mánuel visszahódította néhány területet; de, főképp az európai összeköttetések elhanyagolása következtében, 1422-ben készületlenül találta Konstantinápoly újabb ostroma.

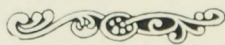
A város ezúttal is megmenekült s a körülötte, sőt részben benne megtelepült törökökkel nemcsak kereskedelmi, hanem családi összeköttetésekbe is lépett. Sorsát mindenki előreláthatta, midőn a magyarok szabadító seregének várnai veresége (1444.) után II. Murád a görög birodalmat egyedül a fővárosra korlá-

295. ábra. II. Mánuel császár (1391—1425).
(Egykorú miniature a Louvrebán.)

tolta s ezt is adófizetésre szorította. Az utolsó Palaiologos, IX. Konstantinos, 1453. május 29-én Konstantinápoly védelmében hőiesen esett el. 1460-ig a győztes II. Mohammednek meghódoltak Demetrios és Tamás, a moreai görög hercegek, 1461-ben pedig Komnenos Dávid, az ázsiai oldalon levő Trapezunt görög császára is. Ahogy V. László magyar király követe, Vitéz János, 1455. március 23. mondotta III. Frigyes németrómai császárnak, a török »meghódította a keleti birodalmat, mely egykor elődjéivel egyenlőrangú volt; most az ő nyugati birodalmát szándékozik meghódítani. Az ellenség a keleti egyházat, hitünknek egykor kiváló talpkövét, leverte s most egy elnyomott vallás siralmas helyzetében sínylek... Nem láthatnál most ama városban és az egész vidéken szentet, ami össze nem omlott, gonoszat, ami meg nem erősödött volna. Csak az ellenség folytonos diadalrivalgását hallhatnád és az elnyomottak szakadatlan szolgálai rimázkodását; emezeknek gyászát, amazoknak tap-

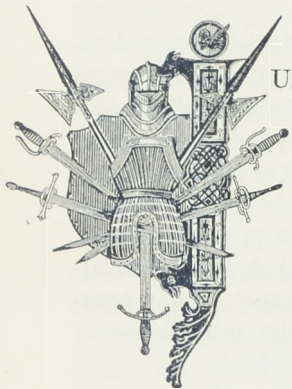
sát.« A császárt hiában figyelmeztette, hogy Mohammed megteheti, aminek elmulasztása miatt Nagy Sándort hibáztatják: Kelet legyőzése után fegyvereit Nyugat ellen fordítja. A görögök sem tettek egyebet, mint Kr. e. 146-ban: elősmerték a világ új urait s maguknak csak a görög szellem uralmát tartották meg. A klasszikus birodalmi eszme megsemmisítőivel a magyarok szálltak először diadalmasan szembe: maguk is turániak, akik 1241. óta most már a második turáni birodalommal mérkőztek meg. Mindakettő ellen jóformán magukra hagyatva védték a keresztény műveltséget, sőt mostan már az ókornak újraéledő eszméit is.

XIV. FEJEZET.

KELET NÉPEI.

I. A mongolok világbirodalma.

Lovagi fegyverzet, Vivien gróf Kopasz Károlynak ajándékozott bibliájából (párisi nemz. kv.) vett I kezdőbetűvel.

ULIANUS magyar szerzetes 1237. dec. 27-én a baski-
rokok földjéről azzal a hírrel tért vissza Magyarországra, hogy a
tatárok Németország ellen küszködnek. A nagyfejű mon-
golok hadakozni akarnak mindazokkal, kik ellenök állanak
és elpusztítanak minden országot, melyet meghódíthatnak.
Európa népei, melyek akkor már másfélszázada küzdöttek
a szeldsukokkal, keletfelé még nem gondoskodtak a keresz-
tény társadalom és műveltség védelméről. A Kalka mellett
1223-ban nem Európa, hanem csak Oroszország mérkőzött
meg Ázsia hatalmával. Oroszország tartományai rendre
hódoltak a győztes mongoloknak, kik mindközelebb nyo-
multak a katolikus Lengyelország határaihoz. A magyar
utazó már akkor csak abban látott segítséget, hogy a
katolikus vallásra térítsenek át s katolikus állammá

tegyenek Magyarország és a baski-
rokok földje közt, tehát Kárpátoktól az Uralig,
minden területet, ahol görögkeleti oroszok és turáni pogányok laknak. A pápák
és a Hohenstaufok küzdelmei közt ilyesmire gondolni sem lehetett s IV. Ince
pápa a mongolokhoz nyolc esztendő múlva nem térítés, hanem avégett küldött
követeket, hogy a közös ellenség, az iszlám ellen szövetségre bírja őket.

A turániak bizonyították, hogy tudnak idegen műveltséghez alkalmaz-
kodni. A Balkán bolgárjai már nemzetiségöket is elvesztették. A magyarok
Európa többi keresztény államaival egysorban vettek részt a keresztesháború-
ban. A szeldsukok, kik ebben a háborúban egész Európával fölvettké a harcot,
arab vagy perzsa műveltséget fogadtak el aszerint, milyen műveltségű vagy
nyelvű volt a vidék, ahol letelepedtek. A török nyelvet csak társalgásra hasz-
nálták; az irodalomban és az államéletben az arabnak vagy perzsának kedvez-
tek. Szeldsuk háza kihaltával (1133.) egyrészt ezen nemzet- és fajtagadó politi-
kájuk miatt nem maradhettek tovább a turániség vezetői.

Belső-Ázsia turánjai maguk sem zárkóztak el a szomszédság művelő hatása elől. Buddhának pagodákat, Zarathustrának áldozóhelyeket, Jézusnak templomokat, Allahnak mecseteket állítottak, s egy-egy nép több valláshoz is tartozott. Mesterségekkel maguk foglalkoztak, a kereskedést azonban inkább az idegenekre bízták. Az írástudó emberek száma egyre növekedett. *Keleti Turkesztánban*, a magyar Steinnak századunkban tett kutatásai szerint, olyan területek bontakoznak ki előttünk, melyeket mintegy másfélezer év előtt valóságos homoktenger borított el és amelyekről idáig alig tudtunk. Műveltségök összeköti a régi Kína és India, valamint a klasszikus Nyugat fejlődését. Hogy a tudósok erről az eltemetett, homályban maradt közbeeső műveltségről fogalmat szerezhessenek, meg kell vizsgálniok a kiásott templomok és lakóházak freskóit, faragványait, a címereket, iparművészeti tárgyakat s a leletek töméntelen mennyiségét. A kétezereves irattárak és írásgyűjtemények teljes épségben maradtak meg, mintha a rég elporladt elődök a kutató tudomány számára szánták volna. Bizonyára községházak okiratai azok, melyeknek alapos tanulmányozása bepillantást enged az egykori társadalmi és közügyi állapotokba.

Nyugati Turkesztánban *Bokhara* »a tudományoknak és békés művészeteknek« szintén ősi székhelye volt. Gazdagságával, iparával méltán izgatta a keleti uigurok s a nyugati kárezmiek hódító szándékát. Mehemmed *Kutbeddin* káreلمي szultán, ki 1199-ben lépett trónra, Irán és Nyugati-Turkesztán meghódítása után második Nagy Sándornak nevezte magát. Legyőzte az uigur Kurkánt, ki nyolc évtizeden át parancsolt az Oxustól Kína belsejéig lakó népeknek. A Tarim forrásaitól a Jaxartes torkolatáig, az Aral tó, Kaspi tenger, Tigris, az Indiai óceán és a Ganges közt ő uralkodott. Már a szeldsukok ázsiai birodalmának szétrobbantására, a bagdadi kalifaság elfoglalására készült. Ekkor azonban, kémkedés gyanúja miatt, megöletett 490 mongol kereskedőt, mire *Temudsin* mongol kán csakhamar a káreلمي birodalom meghódításával felelt.

A *mongolság* a turáni népesaládnak egyik önálló ága. Tatárnak csak egyik törzsét hitták. Hangtana legjobban a magyarok és mandsuk hangtanával egyezik. A mongolok, a húnok, törökök, egyes törzseivel vegyesen az Altáj hegység és a Bajkáltó között, a Tola, Orchon és Selenga folyók mellett, a Gobi sivatagtól északra, sokáig mint szegény nomádok éltek. *Jeszügei*, a mongol uralkodóház ősapjának, Bodancsárnak kilencedik ízen unokája, néhány nomád törzset ottan már a XII. század második felében egyesített. Halála után a törzsek egy része nem az ő fiát, Temudsit, hanem Ongot (Vangot) ismerte el kánnak. A belső háborúban 1203-ban *Temudsin* fényes győzelmet aratott, Keredi-országot meghódította, mire más törzsek is csatlakoztak hozzá. 1206-ban a Jablonoj-hegység lábánál, az Ononfolyó (az Amur mellékveze) forrásánál Temudsin kilenc fehér zászló alá gyűlt seregén szemlélt tartott. A kánok és az előkelők a nemzetgyűlésen fölemelték, csingiszkánnak (erős úrnak) kiáltották ki, s az összes mongolok uralkodójának ismerték el.

Első sorban Kína és a Jüan-dinasztia (1280—1368.) rovására terjeszkedett. A Gobi- vagy Mongol-sivatagot délfelé a nagy falakig elfoglalta, keleten az Amurig, a Japán tengerig, Koreáig és az arany országban, melynek idáig adót fizetett, a Peiho torkolatáig terjeszkedett. Délen övé lett a Hoang-ho felső

folyása s harcolt az alsóért is. A Jang-ce-Kiang vízválasztója, a Küenlün és a Pamir határolta birodalmát. A Pamirtól délnyugatnak a Ganges jobbpártjával, majd az Arab tengerrel párhuzamosan ment a határ, Ormusznál elérte a Perzsa-öblöt, az Eufrátes jobbpártján Aleppónak fordult s Trapezuntnál a Fekete tengerhez jutott. A Kaukázus vidéke független maradt, de 1223-tól fogva a Dnjeper torkolatától fogva a Volga kazáni kanyarulatáig s onnan körülbelül a szélesség 55. fokától délfelé magába zárta Európa és Ázsia déli részeit. Így a birodalom legnyugatibb pontja, az európai Cherson, körülbelül 6200 kilométerre esett a legészakkeletibbtől (az Ochotszki tenger legdélnyugatibb öblétől); szélessége 2—3000 km² közt változott, terjedelme tehát egy negyedszázad alatt közel 16 millió km²-re növekedett. Újabb 2—3 évtized alatt ez a terület még 4—5 millió km²-rel gyarapodott. Kétakkora lett mint Európa *s nagyobb a világ minden eddigi birodalmánál.*

Ezek a »barbárok« kezükbe kerítették a világkereskedelemnek azt a két fővonalát, mely a Hoang-ho legdélnyugatibb kanyarulatától egyrészt Aleppónak, másrészt Chersonnak vezetett. Egyik is, másik is 10.000 km. útnak felelt meg. A lovasnép vezére keleten olyan várakat vett be, amelyeket ellenében a kínaiak puskaporral védelmeztek. Roppant seregével sehova sem ment kínai tudósok és mérnökök nélkül. Sehonnan sem ment tovább, míg a meghódolt törzsek vitézeit a mongol seregbe be nem osztotta, s a jaszau (törvénykönyv) segítségével hűséges alattvalókká nem tette.

296. ábra. A csingiszkán pénze.

Az első öt alaptörvényt 1211-ben adta ki, mert helyeselte Gao-bao-ioi megjegyzését, hogy valamely birodalom újraalapításánál új törvényt kell hozni. Önkéntes csatlakozásra bírta az Irtis forrásainál lakó kirgizeket s még előbb (1209.) a keletturkesztáni ujgurokat; sőt nyelvökre, írásukra fiait, vezéreit is taníttatta. A mesés hírű, hatalmas és mohammedán műveltségű Nyugati Turkesztánt (az Oxus és Jaxartes vidékét) fél milliónyi sereg élén hódította meg s mint »Isten ostora« büntette. Bokhara kirablására a péntek-mecsetben azzal hatalmazta föl katonáit, hogy »a rét le van kaszálva, adjatok enni lovaitoknak«. S katonái még a koránokat is széttépték és úgy dobták teherhordó állataik elé. Midőn katonái mongol dalokat énekeltetnek a mohammedán tudós seikkével és mollákkal, kinek nem jutna eszébe a magyar vitézek előtt éneklő szentgalleni két barát? Csak az ellenállókat büntette irgalmatlanul. Bokharát, a művészetek és tudományok egyik középpontját, fölégette, tönkre tette; de nem kegyetlenebbül, mint Nagy Sándor Tirust, Scipio Karthagót, Barbarossa Frigyes Milanót, melyek a művészeteknek és tudományoknak szintén középpontjai voltak. Temudsin feldúlta Samarkandot is, de műkertészeit, híres selyem- és vászonszövő kézműveseit mint tanító-mestereket osztotta szét népei közt. A közigazgatást kínai módra szervezte és Karakorumból mint erős középpontból, a kínai császári család egyik tagja, *Ili-csu-csai* böles tanácsai szerint kormányozta rengeteg birodalmát. A tudós tunguz mindjobban megbarátkoztatta urát a művelődés eszméivel, visszatartotta tömérdek műkincs elpusztításától s okiratokból egész levéltárt gyűjtött össze. Hadseregét a kán a húnok hagyományai szerint szervezte, 9 nagy hadtestbe s

ezredekbe, századokba és tizedekbe osztotta be. Bárhova fordult ez a barbár, tanulni akart; mégis mindenütt vér és pusztulás jelölte útját, mert óriási birodalmát oly rövid idő alatt csak, mint Isten ostora, a katonai hatalom legdurvább eszközeivel alapíthatta meg. Már 1211-ben haszontalanoknak, népbolondítóknak nyilvánította Buddha és Tao vallásainak papjait s azért a papságot megszüntette; de különben, bár ő maga pogány maradt, a buddhista, a mohamedán, a nestorianus keresztény nyugodtan élhetett a jaszau (katonai törvénykönyv) védelme alatt. Vallás és nemzetiség tekintetében nem tett különbséget alattvalói közt. Európa törökei is könnyedén hódoltak neki, midőn Misztiszláv kijevi nagyfejedelem a Kalka vize mellett csatát veszített ellene. Győzelmeit India elfoglalásával akarta befejezni, de 1227-ben meghalt, mielőtt még tervét megvalósíthatta volna. Egyik felesége mérgezte meg s így története ebben is hasonlít az Attilához, kit a hódítás rendszerében, a kormányzás eszközeiben, nem történeti ismereteinek alapján, hanem mint egy pusztai állam feje, ugyanazon politikai, katonai és faji ösztönből követett. Vitézei rajongtak érte. Midőn egy csata után fáradtan feküdt le a havas földre, két hűséges vezére egész éjjel mozdulatlanul kifeszítve tartotta fölötte a nemezt, hogy a hó el ne temesse. Megsebesült tisztjének, Viedárnak sebére viszont maga ragasztott írt és sátorában ápolta mindhalálig. Mongol életrajza (melynek 1646-iki mandsu fordítása európai nyelven először magyarul jelent meg), lelkesedéssel szól a honalapítóról; a török történetírás azonban gyűlöli és befeketíti mint hontiprót és mint az iszlám ellenségét.

Temudsin harmadik fia, *Ügetei* (Ogdai) 1227-ben a karakorum-i országgyűlésen fogadta alattvalói hódolatát. Teljes szabadságot engedett lángeszű miniszterének, *Ili csu-csainak*, ki így befejezhette az állam szervezését, különösen a katonáskodás és az adózás ügyének mesteri rendezését. Erről a magyarok másfél-évtized múlva saját tapasztalatukból, a nyugateurópaiak azonban csak jóval később, Marco Polo tudósításaiból tájékozódhattak. Az új uralkodó teljesen leverte Iránt (1231.) s az Indiai óceánt és a Gangest tette birodalma határaivá. Kína északi felét teljesen elfoglalta, még pedig a délkeleti Kína Sung-dinasztiájával szövetkezve (1234). Ettől fogva a mongolok az *ujgur műveltség* helyett inkább a *kínaiért* rajongtak, a nyugati műveltség ellen pedig valóságos irtóháborút folytattak. Pl. 1239-ben feldúlták Örményország ezertornyú szent és fényes városát, *Anit*, s néhány száznak kivételével levágták lakosait. A menekülők több mint négyszáz esztendei bujdosás és üldözés után hazánkban (főképp Szamosújvárt és Erzsébetvárosban) találtak állandó és szeretett új hazát. 1235-ben a mongol hadak Batu vezetése alatt már Európa felé nyomultak. 1237-ben mongol hódoltsággá tették a Volga egész vízkörnyékét; 1240. dec. 6., Kijev bevételével, a Dnjeperét is. Elárastották Lengyelországot s megsemmisítették a lengyelek és németek szövetséges hadait (1241. április 9.). Hódításuk legészaknyugatibb pontja a mai Berlin közelében volt. A Neisse és Odera vonalán túl azonban nem hódítottak, mert Batu (a csingisz kán unokája) vezetése alatt már egy hónapja (márc. 12.) minden erejükkel Magyarországra vetették magukat. Április 12-én Mohi közelében megverték IV. Béla király seregét. A városokat rendre pusztították, vagy legalább is ostromolták. Júliusban a jaszau és a hadi-

jog alapján már mongol módra szervezték a közigazgatást. Eleinte megengedték, hogy mindegyik falu mongol előljárót (Rogerius krónikája szerint királyt) válasszon magának ; később azonban az önként hódolókat is tömegesen levágták. Otthonosan kezdtek elhelyezkedni az országban, honnan, Attila módjára, Nyugat-Európát akarták meghódítani. Ezt Nyugat-Európa vezérlő hatalmainak, II. Frigyes császárnak és IX. Gergely pápának viszálykodásai következtében nyugodtan megkísérthették volna. A pápa ugyan (júl. 1.) keresztesháborút hirdetett, Szent Lajos francia király védelemre készült, de a mongolok 1242. tavaszán már a Dunántúl, sőt a magyar tengerparton is meghordozhatták fehér-fekete lobogóikat. Karakorumból azonban, mely tízezer kilométerre esett tőlük, Űgetei halálának (1241. dec. 11.) váratlan híre érkezett hozzájuk ; Bolgár- és Kunországon át tehát haza indultak tavasszal. A határon ezrével gyilkolták le magyar foglyaikat, sokat azonban Karakorumba is magukkal cipeltek. Magyarországnál jobban Bokhara sem érezte meg a mongolok keze súlyát, de Nyugat-Európát Kelet-Európa borzasztó veszedelme sem riasztotta föl kicsinyes politikájából. Pedig a greenwichi szélesség 23. fokától keletre Európa nagy része már is a mongoloknak hódolt, a Dnjeperen túl pedig úgy rendezkedtek be, hogy harmadfélszáz esztendeig, sőt Krimben teljes félezer esztendeig ők maradtak az urak. A pápa követei a mongolokat magán a karakorumi országgyűlésen kérték (1246.), hagyjanak fel a keresztyének megtámadásával s forduljanak inkább közös erővel a mohammedánok ellen. Az erős *Kajuk* kán halála (1248.) után azonban csak Mongolország belső bajai akadályozhatták meg a hódító politika folytatását. *Mangu* kán már kettéosztotta a birodalmat, amennyiben Kínát öccsének, *Kublaj* kánnak engedte át. Ereje megosztva is rettenetes volt. 1251—2. közt elfoglalta Tibetet, 1258-ban pedig vérbe fojtotta a bagdadi kalifaságot. Halála után (1259.) a rengeteg birodalom mongol dinasztíák alatt álló nemzeti államokra bomlott szét. Az új kán, *Kublaj*, a Mongol birodalmon már csak neve szerint uralkodott. Törzsországa *Kína* lett, amelyet 1279-ben a délkeleti rész elfoglalásával (a Sungok dinasztíájának megbuktatásával) teljesen egyesített, de Japán elfoglalására tett kísérlete nem sikerült.

Öccse, *Hulagu*, délnyugati Ázsián, *Batu* családja a Jeniszeitől a Dnjeperig, a Kipcsaki kánságon uralkodott ; Turkesztán több mongol fejedelem-ségre szakadt. *Kublaj* mint testestől-lelekestől kínai császár halt meg Pekingben, a régi Dzungduban (1294.).

297. ábra. Kublaj kán. (1259—1294.) Kínai fametszet után.

A mongolok keleten a kínaiak, délnyugaton a mohammedán perzsák s Európában a krími görögök és olaszok művelő hatása alá kerültek. Nagy hódításaik kora lejárt; a rablóhadjáratok és határvillongások azonban egyre tartottak. Keleten buddhisták lettek, nyugaton mohammedánok; csak ősi országukban maradtak pogányok. Nemzeti érzületben is megoszlottak. Egymás országai ellen, sőt egymás közt is háborúskodtak; legjobban talán *Csagatáj*-ban, ahogy Nyugati Turkesztán egy részét a csingisz kán egyik fiáról nevezték. Ezekben a zavarokban a turkesztániak a Csagatájok mellőzésével 1369-ben a 33 éves *Timurt*, egy mongol hadvezér ivadékát, választották meg kágánnak (nagy kánnak).

Timur-i-leng (Timur-lenk, a Sánta Timur) Nyugat-Turkesztán, majd Perzsia egyesítése, Örményország és Kurdisztán leigázása után 1398-ban átkelt az Induson és Delhin túl a Gangesig pusztította Hindosztánt. Egy esztendő múlva 3000 kilométerrel odább nyugaton a Kaukázusban Georgiát dúlta. 1400-ban elfoglalta Szíria nagy részét és Mezopotámiát, majd teljes erővel az ozmán-törökre vetette magát. I. Bajazid szultánt Kis-Ázsia közepén megverte, elfogta s Kis-Ázsiában rövid időre megakasztotta az ozmánok uralmát. A megijedt egyiptomi szultán elismerte fenhatóságát s adót fizetett neki a kipsaki (európai) mongol kán is. A samarkandi országgyűlésen már Kína elfoglalására lelkesítette vitézeit s 200.000 emberrel csakhamar meg is kezdte hadjáratát, midőn váratlan halála (1405. febr. 18.) véget vetett óriási terveinek.

Katonai uralma oly gyorsan összeomlott, mint az a sok torony, amit levágott ellenségeinek koponyáiból építtetett. *S az ő halálával végződött a népvándorlás*, mellyel Ázsia az egész középkoron át gyötörte Európát.

II. Magyarország mint nagyhatalom.

Végveszedelemmel fenyegették a mongolok Magyarországot 1241-ben; egykorú krónikások már valóban a megbukott államok közé számították. Egy század múlva mégis a turániaknak ez az országa lett Közép-Európa leghatalmasabb birodalma, a kelet, majd dél felől fenyegető más turániak ellen leg-erősebb bástyája. *IV. Béla* (1235—70.) páratlan erővel szervezte újjá az országot; várjobbágyok megnemesítésével, kunok letelepítésével, polgári lovassággal, katonai végvidékek alapításával, várak építésével izmosította a nemzet erejét; 25 városnak adott szabadságlevelet. A vármegyéket az önkormányzati jog kifejtésével a politikai közszellem tűzhelyeivé tette, azonban erősítette a nagybirtokú oligarchiát, mely hűbéries irányba terelte az ország fejlődését. Erejét először Babenberg Frigyes osztrák hercegen próbálta ki, aki a tatárjárás nyomorúságai közt magyar területek átengedésére kényszerítette; 1246-ban az utolsó Babenberg elesvén, némi harcok után Ausztrián 1254-ben a magyar és a cseh király (Otakár) osztozott. Unokája, *IV. László*, az osztály miatt való versengésnek azzal vetett véget, hogy 1276-ban Habsburg Rudolf németrómai császárral szövetkezett. A dürnkruti csata következtében a cseh-osztrák birodalom, mely Német- és Magyarország közé ékelődött, egészen a német birodalomhoz, helyesebben a Habsburgok uralma alá került; sőt László halála után Rudolf Magyar-

országot is mint birodalmi hűbért adományozta fiának, Habsburg Albertnek. De amely pillanatban a császárság szemet vetett Magyarországra, III. Miklós pápa Magyarország figyelmét tulajdonképpeni feladatára : a *keleti kérdésre* terelte. Négy héttel a dürnkruti csata után követet küldött Magyarországba, melyet a kunok pogányságától s talán attól féltett, hogy ezek az országot a kipcsaki mongolok kezére juttatják. A király maga is erősen húzott a kunokhoz és nem lehetett tudni, a császárság és pápaság követeléseivel szemben nem felel-e mongol barátsággal, ami teljesen megváltoztatná Közép-Európa képét. A kúnoknak nem kellettek a tétényi (1279. júliusi) kuntörvények s midőn 1282. tavaszán a Hód-tavánál a király megverte őket, közhit szerint 1285-ben megint ők hozták az országra Telebuga nogái mongol kán 200.000 főnyi hadát, melyet legyőztek ugyan, a király azonban továbbra is kunokkal és mongolokkal társalkodott. 1287-ben csak Baksa György hősisége tarthatta vissza a betöréstől a mongolokat, kik már Lengyelországot pusztították. Európa abban a hitben élt, hogy a király nemcsak a kunokkal, hanem a mongolokkal is szövetkezett. IV. Miklós pápa 1290-ben nyíltan intette, hagyjon fel a pogányok, tatárok, szerezsenek (arabok) és nogájiak társaságával. S hogy Attila, Baján vagy Árpád turáni birodalma föl ne támadjon, a király váratlan halála (1290. júl. 20.) után Európa nagyhatalmai *nemzeti* király helyett, ki a turániakkal szövetkezhetnék, nyugateurópai herceget akartak Magyarország élére állítani. A császár saját fiának, Albert osztrák hercegnek birodalmi, VIII. Bonifácus pápa pedig Martell Károly nápolyi hercegnek, majd (1295.) fiának, Károly Róbertnek pápai hűbér gyanánt »adományozta« az országot.

Az utolsó Árpád-király, III. Endre halála (1301. jan. 14.) s több évi pártoskodás után a nemzet végre is szabadválasztással emelte Anjou Károly Róbertet az Árpádok trónjára. Ezzel egyszerre megszűnt az a veszedelem, hogy Magyarország akarva, nem akarva, a németek vagy mongolok politikai hatása, esetleg uralma alá kerüljön. A francia befolyás a Pireneusoktól már is a Kárpátokig terjedt s Károly alig erősödött meg trónján, Lengyelország uralmára, megszerzésére gondolt. Banderiális hadseregével élete alkonyán Kelet legnagyobb keresztény hatalmasságává tette az országot.

Rendszerét fia, *Nagy Lajos* (1342—82.) fejtette ki egészen. Apjától készen kapta a banderiális hadsereget, az egyenes adót s a király sérthetetlensége (felelőtlen-sége) elvét. Az ősiség behozatalával földhöz tapadó főnemességet, a kilenced és tized szabályozásával munkás jobbágyosztályt teremtett. Valóságos állami dogma lehetett most már, hogy minden földnek csak egy igazi tulajdonosa van, a *haza*, vagyis a *szent korona*. Politikai (nemesi és polgári) jogokat csak az gyakorolhat, ki egyenesen a szent korona viselője (a király) alatt áll ; a jobbágy tehát nem, mert annak más a földesura. Törvénynek azt tekintették, amit a rendek az országgyűlésen koronás királyukkal hoztak ; és csak annak a királynak engedelmeskedtek, a ki, mint a szent korona tagja, alkotmányosan uralkodott. Ez a nagy különbség a középkori magyar és más európai közt ; ez az oka, hogy a magyar rajongó tisztelettel tekintett a haza jelképére, a szent koronára, akkor is, amikor — az aranybullában kimondott jogainál fogva — törvénytörő királyára fegyvert emelt. Az Anjouk ugyan 64 év alatt (1318—82.)

csak három országgyűlést tartottak, a szentistvánnapi nemzetgyűlésekről pedig szó sem volt többé; a nemzet még sem találta Lajos uralmát önkényesnek, mert a *meggyeggyűléseken* az eddiginél jobban gyakorolhatta alkotmányos jogait.

Híven követte hadjárataiban a daliás Lajost, aki mint hadvezér, hódító és országszerző európai dicsőséget szerzett a magyar névnek. A Lengyelországgal 1370-ben kötött személyes unió következtében 602.000 km²-nyi birodalma 913.000 km²-re növekedett. Tizenhat országának határait két tenger (a Fekete és az Adriai) mosta, megközelítette a harmadikat (a Baltit), sőt Nápollyal egyideig (1347—52.) a negyedik (a Tirreni) is hozzátartozott. Lajos tehát hajóhad szervezéséről gondolkozott s az Adrián az 1371. évi torinoi békében a velenceiekkel s a genovaiakkal szabadnak ismertette el a hajózást és a kereskedést. Reggiótól Pommerániáig lengett a magyar zászló, melyet »Éljen a magyar!« kiáltással Lajos annyiszor vezetett diadalra.

A Dnjeszternél szomszédja volt a nogaji tatároknak, akiknek betörését Laczkfy Endre 1352-ben visszaverte, ő maga pedig 1354-ben országukat is megtámadta. Csak akkor távozott, mikor a kereszténység fölvételére és adófizetésre kötelezték magukat. Igéretüket nem váltották ugyan be, de nem is háborgatták többé az országot, csak századok mulva, már mint török alattvalók.

A keresztény és magyar műveltséget nem is innen, hanem *délfelől* fenyegette veszedelem, amitől azonban Lajos idejében még egy magyar sem tartott komolyan. Ez a veszedelem a *török birodalom megalakulása* és az a kérdés volt, hogy ha a keletrómai birodalom megbukik, *kié legyen a Kelet?* A Balkán-félsziget északi országait, Bosnyák-, Szerb- és Bolgárországot, a Duna balkáni vízválasztójáig Lajos király biztosította a szent korona számára s birodalmának folyója volt az Adriai tengerbe ömlő Drin is. A törökök azonban 1357. óta, midőn Gallipoli felől először törtek Európára, egymásután foglalták el a keletrómai birodalom területét s azt csakhamar a főváros vidékére szorították. Palaiologos János császár sürgetésére a pápa Lajos király vezetése alatt európai keresztesháborút akart ellenük indítani. 1366-ban győzelmet aratott rajtuk a maga erejével is, de a velencei és lengyel bonyodalmak közt azontúl nem törődött velük jobban, mint Nagy Károly annak idejében a normánokkal, akik pedig kevéssel az ő halála után már fölforgatták Európát.

Magyarország ideális déli határa ettől fogva a Balkán-hegység lett. Nagy Lajos veje, Zsigmond, idejében a török már az Aldunáig hatolt, de a magyar politikusok a legnehezebb körülmények közt sem mondtak le erről az ideális, de egyúttal természetes határvonalról. Nyugati politikájukat szintén ez a törekvésök szabta meg. Luxemburg Zsigmond 1410-ben, Habsburg Albert 1438-ban mint magyar királyok azért fogadták el a németrómai császári koronát; 1440-ben Jagelló I. Ulászló lengyel királyt, 1445-ben Habsburg László, 1490-ben Jagelló II. Ulászló cseh királyokat a magyarok azért választották királyukká. Nemzeti királyuk, Hunyadi Mátyás, 1468. óta azért törekedett a cseh királyság és Ausztria megszerzésére. Az urak egy része 1458-ban Habsburg Frigyes németrómai császárt, 1471-ben pedig Kázmér lengyel királyfit azért akarta magyar királlyá tenni, hogy Magyarország más országokkal személyes unióba, vagy legalább dinasztikus összeköttetésbe lépven, a legnagyobb,

legerősebb keleti hatalom maradjon. A Balkánnál, de különösen az Alsó-Dunánál, mint a keresztény Európa megbizottja szerepelt. A pápák a török ellen többször reájuk bízta a kereszteshadjáratok vezetését. Magyarország keleti küldetésének fontosságát máig is világszerte hirdeti a katolikusok délutáni harangozása, melyet III. Calixtus pápa 1456-ban azért rendelt el, hogy a hívek imádkozzanak Hunyadi János győzelméért; nándorfehérvári győzelme (1456. július 21.) emlékére pedig az örök hála és dicsőség jele gyanánt hagyta meg. A harangozás nem némult el azután sem, hogy az ország képtelen lett ezen feladatának teljesítésére s az Űrszine változásának ünnepe 1457. óta egyúttal a nándorfehérvári győzelem emlékének ünnepe.

A *Hunyadiak kora* (1438—90.) a magyar imperializmus ideje. A legnagyobb nemzeti uralkodónak, *Hunyadi Mátyásnak* (1458—90.) követi nemcsak a nyugati hatalmakkal és a törökökkel tárgyaltak, hanem Oroszországba és Perzsiába is eljutottak. Nagyobb hadserege, több háborúja volt mint akár-melyik más keresztény hatalomnak. 148.000 embert állíthatott talpra s ebből 34.000 az *állandó* zsoldoshadra, az ú. n. fekete seregre, esett. Részben könnyű, részben nehéz fegyverzetű lovassága, könnyű vagy nehéz fegyverzetű, nehéz paizsos vagy puskás gyalogsága s jeles tűzérsege, 330 hajóból álló dunai flottája volt, melyen 2600 matrózon kívül 10.000 harcost tartott. Európának első modern hadserege az övé. 1487-ben Bécsben 28.000 katona fölött tartott hadiszemlét s a mozdulatok, fejlődések és kanyarodások, fegyverfogások stb. ügyessége és pontossága talán valami egészen újszerűnek tetszett az európai vendégek előtt. Ilyen hadsereggel s oly kiváló vezérekkel uralkodása 32 esztendejéből 25 a győzelmek hosszú sorozatában telt el. Kelet helyett azonban inkább Nyugatra, Csehország és Ausztria megszerzésére fordította figyelmét. Harcolt a csehek legnagyobb nemzeti királya, Podjebrad György és az oláhok legnagyobb embere, »Nagy« István vajda, az ő lázadó hűbérese ellen. Magyarország Mátyás idejében jövedelmeinek nagysága, pénzügyeinek rendezettsége tekintetében bármely európai állammal kiállta a versenyt. Közép-Európának Magyarország akkor nemcsak leghatalmasabb, hanem egyik legműveltebb állama is volt, legalább annyiban, hogy kormánya és tanult emberei minden európai nemzet közül először csatlakoztak a művelődésnek olaszországi új irányához, a reneszánszhoz.

Mátyás halála után azonban, a Jagellók korában (1490—1526.), folytonos pártoskodás emésztette az országot. Ezalatt a Habsburgok Amerika, a török szultánok pedig Ázsia és Afrika egy részének s a kalifaságnak megszerzésével valóságos világbirodalmakat alapítottak. Mindakettő szemet vetett Magyarországra. II. Szulejman szultán hamarabb járt. 1521-ben kezdett támadásai öt év múlva a mohácsi győzelemre vezettek. Magyarország a király életével nagyhatalmi állását, Buda elfoglalásával (1541.) részben függetlenségét is elvesztette. Mostantól fogva az lett Európának egyik legégetőbb kérdése, török vagy osztrák befolyás uralkodik-e a középkor dicsőséges Magyarországaiban?

III. A török birodalom és Európa.

Mintegy 50.000 oguz-török, Szulejmán törzsfőnök vezetése alatt, 1225-ben, Khoraszánból, Perzsia északkeleti részéből, a mongolok elől Örményország hegyei közé menekült. Nemsokára az ikonioni szeldsuk török szultán szolgálatába álltak. Kis-Ázsia szabadítókat látott bennök. A félsziget partvidékeit a görög császárság 1204—62. közt, mikor a latin császárság miatt Európából kiszorult, teljesen kiélte. A megfogyatkozott területen a birodalom régi nagyságának megfelelő adót szedte, hogy a császárság fényének és hatalmának külszínét megóvhassa. A pásztorkodó szeldsukok a félsziget belsejében kedveztek a földművelőknek és a városi polgároknak, minek következtében népszerűbbek is voltak a görögöknél. De a görög császárság európai hatalmának helyreállítása s egyrészt Beibars egyiptomi szultán, másrészt a mongolok kisázsiai dúlásai államukat alapjában megrendítették. Ez az oka, hogy *Kai Kobad* szeldsuk szultán szívesen fogadta és Angora táján telepítette le *Ertogrul* (Er Turul, azaz a hős Turul) törökeket, akik területüket a bizánciak rovására növelték. A törökök őt tekintik birodalmuk igazi megalapítójának s 1903. elején a török szultán ezért alapított érdemrendet az ő nevére. Ertogrul mégis csak Álmosa volt népének; Árpádja és heros eponimosa fia, *Oszmán* (1288—1326.) lett, aki új meg új turkomán csapatokkal erősödve folytatta foglalásait. 1299-ben, az utolsó ikonioni szeldsuk szultán halálakor, az uralmat magához ragadván, az *oszmán-törökök* vagy oszmánok első szultánja lett. Elfoglalta a Marmara-tenger közelében gyönyörű vidéken fekvő *Brusszát* is, amelyet fia, *Urkán*, birodalma fővárosává tett. Itten emelt palotája főkapujáról nevezte udvarát magas portának, fényes kapunak. Egymásután foglalta el a görögök városait, Nikaiát, Nikomédiát s minden ázsiai földjeiket. Két nagy alkotással biztosította birodalmát. Először az *állandó hadsereggel*, amelynek gyalogkatonáit janicsároknak, új csapatoknak, lovasait pedig szpahiknak nevezte, a meghódított keresztények fiai közül egészítette ki s a legszigorúbb katonai fegyelemben nevelte. Másodszor azzal, hogy a *közigazgatást* katonai és egyházi törvények alapján szervezte, birodalmát három zászlós-basaságra (szandsákra) osztotta s a hadsereg és közigazgatás élére nagyvezírt állított. Az első nagyvezír saját öccse, Ala-ed-din volt, a világ egyik legnagyobb adminisztrátora. A hódítást nyomban követte a közigazgatási beosztás, mellyel pár esztendő múlva már Európa is megismerkedett.

Mialatt a görögök figyelmét a nápolyi Anjouk balkáni politikája foglalkoztatta, II. Uros Milutin megalapította 1275-ben a szerb királyságot, III. Uros István megtörte a bolgár cárok erejét; az »erős« *Dusan* pedig már szerb hegemónia alatt akarta egyesíteni a Balkánt. Makedóniát és Albániát egészen, Thesszáliát pedig jórészt el is foglalta; 1346. óta Makedónia cárijának, a szerbek, bolgárok, görögök uralkodójának nevezte magát s 1349-ben törvénykönyvet (Zákonik) adott nemzetének. A Balkán tehát azon a ponton állott, hogy az *elszlávosodott turáni bolgárok* területe bevonásával tisztán szláv birodalommal alakuljon át. Amint Arnulf németrómai császár a magyaroknak, VI. Kanta-kuzenos János görög császár a törököknek behívásával akarta megakadályozni

a szlávok egyesülését. Az eredmény mindakét helyütt sikerre, egyúttal azonban a behívottak megtelepedésére vezetett. VI. Kantakuzenos János görög császár Urkán szultánt hitta segítségül, s leányát, Theodorát, férjhez adta hozzá. Midőn tehát Kantakuzenost Palaiologos V. János császár megbuktatta, Dusan pedig elhunyt, Urkán fia, Szulejmán 1357-ben betört a Dardanellákon át Kallipolis (Gallipoli) félszigetére s elfoglalta Cimpe (most Csini) és Gallipoli kereskedővárosokat. 1359-ben meghalt ő is, apja is, de *I. Murád* (1359—89.) folytatta hódításaikat. 1360-ban nagy sereggel kelt át a Dardanellákon s 1361-ben elfoglalta *Edirné*t (Drinápolyt), melyet 1365-ben az ellenség földjén nem kisebb bizalommal választott székhelyül, mint amilyennel választotta negyedfél század mulva Nagy Péter cár Szentpétervárat. 1362-ben a bolgárok földjén hódított s Filibe (Philippopolis) lett Rumelia első beglerbégjének székhelye. 1366-ban III. Sizmán bolgár fejedelem már a törökökkel szövetekezett, hogy a bolgár bánságot elszakítsa Magyarországtól. Nagy Lajos Bodon (Vidin) táján megverte egyesült hadaikat s katolikus térítőkkal árasztotta el az országot, hogy a vallás egységénél fogva erősebben csatolja birodalmához. A görög császár 1370-ben nemcsak a magyarokat, oláhokat és bosnyákokat, hanem a bolgárokat is egyesítette ugyan, 1371. szeptemberében azonban a szövetségesek Csirménél (a Maritza mellett) vereséget szenvedtek s a görög császár adófizetésre kötelezte magát. A szultán (1381.) Bulgária fővárosát, Szófiát s legerősebb várát, Tirnovót is elfoglalta és Szerbia rovására terjeszkedett. A délszlávok tehát újból szövetekeztek. A magyarokra azonban nem számíthattak, mert Nagy Lajos halála (1382.) után Magyar- és Lengyelország különvált s Magyarország nagyhatalmi állása attól látszott függeni, Anjou Máriának, a bájos ifjú királynénak a németrómai császár fiával, Zsigmonddal, való házassága nem jár-e együtt a németek beavatkozásaival? A balkáni kérdésben tisztábban látó horvátok asszonykirály helyett Durazzo Károly nápolyi királyt akarták trónra ültetni, mert, mint nápolyi királynak, érdekében állt Albania megszerzése s mint férfitől, midőn a veszedelmet kicsinyleni többé nem lehetett, inkább remélhették a déli tartományok megvédését. Arra is gondoltak, hogy a magyar és nápolyi királyság személyes uniója következtében az Adriai tenger hegemoniája Velencéről az Anjoukra száll át s oly hajóhaduk lesz, mellyel az európai törököket elvághatják az ázsiaiaktól. Viszont a bosnyákok inkább a velenceiekben bíztak, kik tengeri kereskedelmök és gyarmataik miatt semmiesetre sem nézhetnék közönyösen, hogy Bizánc a törökök kezére kerüljön. Ez a politikai kapkodás még inkább növekedett Károly király megöletése (1387. febr. 24.) után. Mialatt Dél-Magyarországot belső háború emésztette, Murád 1388-ban meghódította Bolgárországot, 1389-ben pedig a Koszovopoljén (Rigómezőn) Lázár szerb fejedelmet megverte abban a döntő csatában, mely mindakettejük életébe került.

I. Bajazid (1389—1403.) mindjárt a rigómezei csatatéren elkezdte azt a családi politikát, mely azután az Oszmán-házat jellemezte; t. i. megölette az ellenség üldözéséből hazatérő öccsét, hogy vetélytársa ne lehessen. Lázarevics István szerb királyt adófizetésre kényszerítette, 1391-ben Oláhországban is hódoltatott s 1393-ban teljesen beolvasztotta Bolgárországot. Nemcsak tö-

szomszédja lett Magyarországnak, hanem már annak határain is portyázott. Zsigmond magyar királynak, ki megkérdeztette tőle, mi joga hódította meg hűbéres tartományait, a szobája falait díszítő fegyverekre mutatott. Midőn már egyenesen Bizánc elfoglalására készült, IX. Bonifác pápa 1394. június 3. kereszteshadjáratot hirdetett. Zsigmond 1395-ben néhány alduai várat visszafoglalt tőle, azután pedig az európai hatalmakat segítségre szólította. Magyar hadait francia, burgund, német és spanyol keresztésekkel erősítve, indult a magyar tartományok visszavételére, *Bizánc fölzsabadítására*. Ezen kellett volna kezdenie, de Nikápoly ostromán kezdte s így időt engedett a »villámgyors« (Ilderim) Bajazid hadainak felvonulására. A keresztények, a magyarok és balkániak kivételével, egészen a több mint száz esztendeje lezajlott keresztesháborúk mértékével mérték a törököket. Dajkamesékből, krónikások hajmeresztő elbeszéléseiből ismerték csak őket s első háborújukhoz hasonlíthatatlanul fejlettebbnek képzelte sztratégiájukban és taktikájukban bízva kezdtek. Félelredév mulva az angolok többre becsülték a zulukafferek hadiképességeit, mint az akkoriak a törökökét. Egyáltalán nem foglalkoztak hadi szervezetökkel s így magából a hadjáratból, tehát későn, tudták meg, hogy a töröknek egységes a szervezete és a vezetése. A sereg a maga feladataihoz képezt van fölfegyverezve. Főrésze a szintén csak ad hoc összehozott hűbéres elem, de a lovas szpáhik, a gyalog janicsárok kitűnően képzett, alaposan begyakorolt, vezényszóhoz, feltétlen engedelmséghez szoktatott katonák. Európa elvénült hűbéri hadrendszere nem mérkőzhetik velök. Két világnézet, Szeád-Eddin török történetíró szerint »két hullámzó tenger« csapott és keveredett össze Nikápoly alatt s 1396. szept. 28. maga alá temette a kereszteshadat.

A század a nikápolyi kudarc megbosszulása nélkül hanyatlott le. A keresztényekben csalódva, a görögök Timur mongol fejedelmet hitták segítségül, aki éppen akkor hódította meg Délnyugati Ázsia legnagyobb részét. A hódító szívesen fogadta a fölszólítást s 1400-ban Kis-Ázsiára tört, majd Szíriát is elfoglalta, az ázsiai birtokainak védelmére siető Bajazidot pedig Angora mellett (1402.) megverte és elfogta. A keresztények az európai török birodalomnak könnyen véget vethettek volna, ha ez óriási vereség után egyesülnek. Azonban Bajazid fiainak viszálya közben a kedvező pillanatot elszalasztották; s így már *I. Mohammed* (1402—21.) helyreállíthatta a török szultánság egységét és hatalmát.

Bizánccal Európa sohasem törődött komolyan; csak Velencének állott igazán érdekében, hogy ne kerüljön török kézre. A magyarok megnyugodtak volna benne, ha a törökök északra a Balkánt, az európaiak pedig, ha az Al-Dunát és a Szávát fogadják el határul. A jó szerencsére bízták, hogy egészen Ázsiába szoríthassák vissza. Pedig az eshetőségek kedvezően alakultak. 1414-ben Zsigmond magyar királyt német-római császárrá is megkoronázzák s így két nagyhatalom erejével indulhatott volna a meggyengült törökök ellen. Zsigmond pápákat tett le és emelt föl, csillogó körúton járt Európában, zsinatot tartott, máglyára küldte Husst s a cseheket irtózatossá vallásháborúra kényszerítette; de elhanyagolta a délvidéket, hol Szerbia 1426-ban önként elismerte fenhatóságát. Midőn végre megmozdult érdekében, 1428-ban Galambócánál *II. Murád*

ellen csatát vesztett, minek következtében Szerbia ismét a török adófizetője lett. Csak most (1435.) gondolt a banderialis rendszer fejlesztésére, a telekkatonaság (különösen a huszárság) felállítására. Nagy elhatározás volt ez, mert az ország ezentúl, a fölkelő nemeseken kívül, 120.000 lovasra számíthatott s tüzérsége sem hiányzott. Haderejét azonban kipróbálatlanul hagyta vejére, Habsburg *Albertre* (1437—9.). Az első kísérlet nem sikerült s a sereg Titel táján anélkül oszlott szét, hogy ellenséget látott volna. Ez, valamint a trón betöltésével s az oligarchák versengésével járó zavarok a törököket az útlejtőn álló leghatalmasabb állam, Magyarország megrohanására bátorította.

A köznemesség élén *Hunyadi János* erdélyi vajda, I. Ulászló magyar és lengyel király vezére, szálolt vele szembe. Szebeni és vas-kapui diadala után egész Európában népszerűvé tette azt az eszmét, hogy a törököt Ázsiába kell viasztöríteni. 1443-ban hat nagy diadal után csakugyan a Balkánig nyomta vissza. A szultán most már részben hajlandónak mutatkozott, hogy ezt a hegységet fogadja el határul. A szegedi békében Bolgár-országhoz ragaszkodott ugyan, de lemondott Oláhországról, Szerbiáról, Boszniáról, Hercegovináról és Albánia északi részéről, melyet Kasztriota György, a nép imádott Nagy Sándora, Szkanderbégje, oly dicsően védett. A béke azonban ötödnapi (aug. 4.) felbomlott, mert az ügyek távoli szemlélője, Európa, nem magyar, hanem európai kérdésnek tekintette a dolgot

298. ábra. Dsem herceg.

s a diadal mánora a magyarokat is elszédítette. I. Ulászló Hunyadival Orsovánál átkelt a Dunán, de szövetségesei nem akadályozták meg Murádot, hogy Ázsiából európai birodalma védelmére siessen. *Várna* mellett (1444. nov. 10.) a király csatavesztéssel és életével fizette meg békebontását. Velence 1446-ban békét kötött a szultánnal, Hunyadi kormányzó mindamellett a Rigómezőn (1448. okt. 18.) újra megmérkőzött vele, de ismét veszteséggel.

Most már semmi sem gátolta többé a keletrómai birodalom bukását. II. *Mohammed* (1451—81.) 258.000 katonával, 420 hajóval ostrom alá fogta és 1453. május 29-én bevette Bizáncot. Az ezerkétszáz esztendő birodalom utolsó császáranak, a hős IX. Konstantinosnak levágott fejét magas oszlopra tette, katonáinak háromnapi zsákmányt engedett s 60.000 lakost láncra

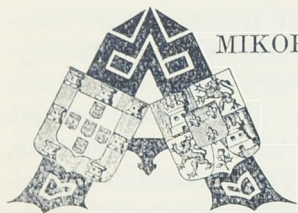
veretett. Negyednap a Szofia-templomban már mint mohammedán mecsetben adott hálát Allahnak. De Edirnében lakott mindaddig, míg el nem készült Bizánc belvárosában — mostantól fogva Stambulban — új császári palotája, a szerail. 1456. július 21-én a bizánci győzőnek Nándorfehérvár alól Hunyadi János elől futnia kellett ugyan, a kereszténység legnagyobb hőse azonban pár nap múlva meghalt. A magyar birodalom balkáni tartományai Habsburg László erőtelen kormánya alatt a töröknek is adót fizettek. Attika 1458-ban, Peloponnesos 1460-ben s a görögök utolsó állama, a kisázsiai trapezunti császárság 1462-ben hódolt meg. Genova, Velence több szigetet és kikötőt veszített el. 1471-ben Kis-Ázsia teljesen török uralom alá került. A törökök ellenében csak Mátyás király hivatkozhatott hadisikerekre. Megoltalmazta a Nagy Lajos korabeli magyar tartományok északi ronsait, az ozorai, sói, macsói és szörényi bánságot, valamint Oláhországot; sőt 1481-ben az Olaszországba és 1483-ban az Ausztriába betört csapatokat is kiverte. De Kinizsi és Báthory kenyérmezei győzelme (1479.) sem oszthatta el a keresztények afeletti aggodalmát, hogy a törökök már Európa legkatonásabb államában dúltak. Amint a Balkánon erős birodalom alakult, irányt változtatott a magyarok hatalmi politikája: kelet helyett nyugat felé fordult, hol gyöngébb ellenfelekkel szállt szembe, kik nem gátolhatták terjeszkedését, míg maga is erős volt és míg (mindjárt Mátyás halála után) Miksa császár alatt maguk is meg nem erősödtek. II. Mohammed utóda, *II. Bajazid* (1481—1512.) Mátyás király szerint »iszákos ember volt, ki naponként 3—4 órát részegen hever, mint a kutya«. Egyébként a költők és jogtudók nagy barátja, ki békében akart élni Európával, főképp pedig a magyarokkal, sőt bizonyára szövetkezik is velök, mint szövetkezni kívántak a trónkövetelő Dsem hercegnek (a szultán öccsének) hívei is, ha Mátyásban csak annyi a politikai lelkiismeret, mint pár évtized múlva a cambrayi ligában, melyben a törökkel katolikusok szövetkeztek katolikusok ellen. De éppen ez a szövetség mutatja, hogy a Mátyás halála (1490.) és Bajazid bukása (1512.) közt lefolyt időben Európa kinőtt a középkorból s Törökország európai lett.

XV. FEJEZET.

DÉL-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI.

I. Spanyolország és Portugália.

Portugália és Spanyolország együttes címere.

MIKOR a Balkán-félsziget népei a mohammedán törököknek hódoltak, Délnyugati Európa másik két félszigete megszabadult a mohammedán araboktól, kiknek támadásai ellen félezredéig csaknem egyedül harcolt. A keresztény világ elvesztette Bizancot, de megnyerte Granadát. Találgatni lehet, hogy a modern Európa megalakulására valjon mi hatott inkább: az-e, hogy a görög,

vagy az, hogy az arab szellem és művelődés középpontja cserélt urat? Mint a levegő áramlásainál: két különböző irányú, de kiegyenlítésre törekvő mozgalom keletkezett. Granadából az arab, Bizáncból a görög szellem szállt magasba s a természet törvényei szerint lassankint lehülve szállt alá hidegebb tájakra. Helyébe amott a spanyol, emitt a török világuralom zord levegője tolult. Az útkjokba eső vidékek egyelőre csak rohamuk erejét, hidegségöket érezték ugyan, de elősegítette az a lángoló gyűlölet, mellyel a félsziget minden népe és országa viseltetett a mohammedánok iránt. Ez a gyűlölet mindenestre jobban kifejezett a belföld páncélos lovagjainál mint a partvidék kereskedőinél és hajósainál, pl. a barceloniaiaknál, kik a mohammedánokkal nem csatamezőkön, hanem bazárookban akartak találkozni. Aragonia felvilágosult, demokrata népe olyan alkotmányt fogadott el, mely-

299. ábra Aragonia címere.
(A Magyar Nemzeti Múzeumban.)

lyel azon időkben csak Angol- és Magyarországot lehet egy sorba állítani. Alkotmányát az évenként összehítt országgyűlés (cortes) szabadelvű törvények-

300. ábra. Alfonso király. (Domenico di Montemignano szobra a wieni udvari múzeumban.)

kel erősítette, 1287-ben pedig a kormány felelősségét is törvénybe iktatta. A hűbéri-ségből való bontakozásnak jele, hogy Aragoniában (1348. óta) a király a köznemesség vagy a polgárság köréből választotta az ország legfőbb tisztviselőjét, az országbíró, aki valóságos békebíró volt a király s népe közt. Felelősségre csupán a cortesnek egy bizottsága vonhatta, de erre nem volt szükség, mert a spanyol történelem nem ismer lázadó országbírókat. A kibontakozásnak másik jele, hogy a királyok, kivált Castiliában, mindenképp kedveztek a városok szövetségeinek, a szent hermandadoknak, melyek a német Hanza módjára kereskedelmeket a nagyurak rablásai ellen fegyverrel is oltalmazták. A grandok gyűlöl-

ték a polgárokat, s a köznemeseket (a hidalgókat), de határtalan gőgjük mellett sem szoríthatták többé ki őket a cortesből, különösen Aragoniában. Ott IV. Péter a dölyfös oligarchián *Epila* mellett (1348.) határozott győzelmet aratott. Megfosztotta a *fegyveres ellenállás jogától*, másrészt azonban önként megesküdött az alkotmányra, s utódjait is hasonló esküre kötelezte. A régi királyi család kihaltával az aragoniaiak 1412-ben Castilia trónörökösét Ferdinándot választották meg királyuknak, akinek fia, V. Alfonz (Alonso, 1418—58.) már *birodalmi politikát* űzött. Olaszországból Sicília és Sardinia 1297 óta különben is Aragonia királyi családjához tartozott, 1442-ben pedig Alfonz Nápolyt is elfoglalta s inkább olasz uralkodónak érezte magát. Halálakor (1458.) a magyar Janus Pannonius az Olympus valamennyi istene fölé emelte; hiszen

»Hogyha a mennyei várak egészen a Jupiteréi, Alfonzé meg az ég legmagasabb teteje.«

Testvérei, II. János Aragoniában, IV. Henrik pedig Castiliában, családi cselszövéseikkel polgárháborúba kergettek országaikat. Amott a törvényes trónörökös helyett János a második házasságából származó Ferdinándot, emitt Henrik, nővére Izabella helyett, kétes eredetű leányát, Beltraneját akarta trónra juttatni. A cortes *Izabella* mellett

301. ábra. Katholikus Ferdinánd király (1466—1516.)

nyilatkozott, ki bátyja elől menekülve, 1469. okt. 19-én Valladolidban aragoniai *Ferdinánd* nakesküdött hűséget. IV. Henrik halála (1474. dec.) után a castiliai városok a kis Beltraneja helyett egymásután Izabellának hódoltak. Aragonia és Castilia laza uniója helyett V. Alfonz portugál király Portugália és Castilia szorosabb egyesítését tervezte, midőn Beltraneját csakhamar eljegyezte magának. Hosszas háború után, midőn Ferdinánd éppen Aragonia királya lett, a portugálokat az *alcantarei* békében (1479.) a maga jogainak s Castilia és Aragonia uniójának elősmerésére kényszerítette.

Az Iberiai vagy Pireneusi félsziget a középkorban elszigetelten élt. Európa akkor sem érdeklődött iránta igazán, mikor, a mórokkal küzdve, tulajdonképpen egész Európát védte. 1212. július 16-án még idegen keresztesek is segítették a castiliai és az aragoniai nemeseket az Almohádok ellen, kiket a Sierra Morena közt a *navas-de-tolosa*i csatában le is győztek. A most alakult aprócseprő mohammedán államok már a keresztények barátságát keresték. 1229-ben Castilia és Leon újból egyesültek s a mohammedánokkal szemben a keresztények szövetségének élére állottak. Cordovát, Murciát, Sevillet együtt foglalták vissza; Granadát 1246-ban adófizetésre szorították, de fenmaradását még harmadfélszázadon át tűrni kényszerültek. Más országok földönfutó mohammedánjai ennek könnyen védhető fellegvárába menekültek. Keleten Aragonia szorongatta a mohammedánokat, kiktől a Baleárok és Valenciát is elfoglalta. 1276—1344. közt, dinasztikus érdekek következtében, megoszlott ugyan, de azután ismét egyesült. Most már ez a három hatalmas keresztény királyság volt a félszigeten: nyugaton Portugália, középtűt Castilia, keleten Aragonia. Tőlük délre a havasok közé beékelve feküdt Granada, a mórok hatalmának roncsa, északon pedig, Castilia és Aragonia közt a Pireneusokban, Navarra. A hegyek és folyók a már belsejökben egyesült országokat is részekre szakították.

A félsziget teljes egyesülését a földrajzi viszonyok akadályozták.

Az alcantarei béke biztosította és ösmerte el először *Spanyolország egységét*. Spanyolországban Izabellával és »katholikus« Ferdinánddal a dolgoknak egészen új rendje kezdődött. Forradalom nélkül emelték ki hazájukat a középkorból. A városi polgároknak megengedték, hogy *juntákat*, kisebb szövetségeket alakítsanak, a junták képviselői évenként egyszer országos juntát tartsanak s érdekeik békés fejlesztéséről tanácskozzanak. Már 1483-ban egységes *büntetőtörvénykönyvet* adtak ki. A tisztségeket és méltóságokat nem a születésre, hanem a tehetségekre való tekintettel osztogatták, kivéve az udvari állásokat, melyeket szaporítottak s a nemeseknek tartották fenn. A St. Jago-, Alcantara- és Calatrava-lovagrendek nagymestere 1476. óta maga a király lett s így ezek a királyságot többé nem fenyegethették. 1482-ben IV. Sixtus pápát rávették, hogy lemondjona Spanyolország egyházi ügyeibe való avatkozástól. Önérzetes, tanult, nemzeti szellemű papságot akartak nevelni az állam szolgálatára. A nemesség és papság dacos töredékének megpuhítására, nyíltan azonban az álhitűek és eretnekek kiirtására IV. Sixtus pápától már 1478-ban megszerezték azt a jogot, hogy az *inkvizitorokat* ők maguk nevezzék ki s az elítéltek javait az állam részére foglalják le. Az inkvizíció szervezetében elősmerték már a törvény előtti egyenlőséget. A vallás védelmének

népszerű ürügye alatt nagyon emelték általa az állam politikai hatalmát s »a lelki fegyverekkel fölszerelt királyi ítélőszék« a királyi hatalom mindenhatóságának hatalmas eszköze lett. *Torquemada* Tamás elnökle (1481—98.) alatt nemcsak az álkeresztény mórok, zsidók stb. dolgában, hanem politikai ügyekben is százával küldte máglyára az egyház és állam ellenségeit. Tizenkét év alatt állítólag 8800 embert égettetett el elevenen, 6500-at in effigie s 90.000-et sujtott vagyona elkobzásával vagy más büntetéssel. Az, hogy mások kevesebbre, csak 2000-re teszik a kivégzettek számát, nem menti az inkvizíció kegyetlenségét. *Ximenes* bíbornok más téren is mindent elkövetett a királyi hatalom emelésére. Teljes mértékben elérte célját, midőn a spanyolok 1491. januárius 2-án egyesült erővel elfoglalván Granadát, *véget vetettek az arabok spanyolországi uralmának* s az arabokkal sok századon át folytatott háborúnak, a félszigetet pedig — Portugália kivételével — egyesítették. Spanyolország legalább is annyit köszönhetett Izabellának, mint Lengyelország Hedvignek, Franciaország az orléansi szűznek. Izabella a granadai táborban bízta meg a genovai Columbust az indiai út megkeresésével. Ez a megbízatás Spanyolországot pár év múlva világhatalommá tette.

A spanyol *Almonaster* már egy százada (1393.) eljutott a Kanári-szigetekre, hol a xeresi csatából (711.) menekült vandalog utódjaira, a vandsákra bukkant; *Béthencourt* pedig nemsokára elősmertette velük a spanyolok uralmát. Ennek hírére a félsziget másik állama, *Portugália*, Afrika nyugati részeinek elfoglalását tűzte ki célul.

I. János király vitéz fia, *Tengerész Henrik* (Dom Enrique) a *tenger* segítségével akarta nagyvá tenni hazáját. Magyarország helyett, hová 21 éves korában (1415.) Zsigmond király és császár a törökök ellen hitta, a mesés Guineába vágyott, hogy onnan támadjon hazája ősi ellenségeire, a mórokra, s köztük és a barbárok közt a kereszténységet terjessze. Gyarmatokat akart alapítani a forró öv alatt, melyet Aristoteles óta csak Albertus Magnus nem tartott egészen lakhatatlannak. Sagresben állította fel Európa első *tengerésziskoláját*, hogy kellő készséggel fogjon terve valósításához. Az első húsz esztendő hasznát (1419-ben a gyönyörű, fás Madeira és 1431-ben az Azorok felfedezését) a nép nagyon csekélynek tartotta a hozott áldozatokhoz képest. Tíz-tizenöt esztendő múlva ellenben már törvényt kellett alkotni azok ellen, kik a felfedezett területek kincseinek kifosztására kalóz- és kalandos-társulatokat alakítottak. Ez a fordulat 1434-ben állott be, mikor *Baldaya* a rettenetes hírű Bojador-fokon és a Ráktérítőn túl először jutott el a forró övbe s hírül hozta, hogy ott emberekre talált. 1443-ban a Blanco-foktól délre már berendezték első telepöket Arguim szigetén és cserekereskedésbe kezdtek az azanágokkal. Pár esztendő múlva hat hajó hordta Afrika kincseit az anyaországba, mire megalakították az *első afrikai kereskedő-társaságot*. V. Márton pápa külön bullában biztosította jogukat a Bojador-foktól Indiáig fekvő területekhez, mi új meg új vállalatokra ösztönözte őket. *Diaz* már 1445-ben eljutott a Verde-fok vidékére s megcáfolta azt a 1800 esztendőös balhitet, hogy a forró övnek nincs növényzete, mert a nap heve mindent kiperzsel. Éppen azért nevezte zöldnek ezt a fokot, mert ott kezdődnek a pálmaerdők; és »e palma-

fák árnyékában van eltemetve a középkor földrajza». *Nuno Tristano* 1446-ban elérte a Gambiát s matrózai úgy neki bátorodtak, hogy a partok érintése nélkül két hónapig is hajóztak a nyílt óceánon. Merészek lettek a szárazföldön is. *Joano Fernandez* a Szahara partjain önként kitétette magát, hét hónapig tartózkodott a bennszülöttek közt, megtanulta nyelvöket, az ő módjukra élt és ruházkodott. Megnyervén bizalmukat, mindenről értesült, aminek csak hasznát vehette ura, Henrik herceg. Henrik Afrika megkerülésével akarta fölkerestetni Indiát és János pap országát (ahogy Kínától északra egy tatár nép nestorianus-keresztény fejedelmének birodalmát nevezték). Azonban 1460. nov. 13. elhunyt ez a nagy ember, ki tengeri hatalmassággá tette kis hazáját s a földrajztudomány fáklyájával az emberi művelődés számára új területek halvány körvonalait világította meg.

V. Alfonz király eleinte buzgón folytatta nagybátyja kutatásait. 1471-ben hajósai már felfedezték az Aranypartot, 1472-ben túljutottak az egyenlítőn; *Fernando Poo* fölfedezte a Biafra-öbölben róla nevezett szigetet. V. Alfonz utóda, II. János, 1483-ban elutasította a genovai Columbusnak azt az ajánlatát, hogy a keleti fűszeres területek kutatására rövidebb úton, nyugat felé küldje őt. Ott kereste az indiai út kérdésének megoldását, ahol legtöbb siker biztatta. Keletet keleten kutatta. Így csak lassan nyomulhatott előre. Azonban *Cano* 1484-ben már fölfedezte a Kongo torkolatát s *Diaz Bertalan*, kit útjából a vihar elvert a partoktól, 1486-ban a hottentották partjaira jutott, a mai *Flesh-Baybe*. Így észrevétlenül megkerülte Afrikát; hajósainak engedetlensége miatt azonban haza kellett térnie. Azt a fokot, ahol a vihar kitérítette útjából, ő maga *Viha-roznak*, királya azonban a *Jóreménység-fokának* nevezte el. Királya kegyét elvesztette és az India felfedezésére utóbb (1497.) *Vasco de Gama* vezetése alatt küldött vállalatban már csak mint alvezér vehetett részt s nem is engedték tovább a Guineai öbölnél. Nagyot dobbant a szíve, mikor értesült, hogy *Gama* vezetése alatt 1498. április 24-én a portugálok (*Camoens* szerint):

»Immáron elértek a boldog határra,
Amely után sokan már rég epednek;
Hol földi édent öntöz Ganges árja,
Körébe zárva indus tengereknek...«

A kis ország a *tudománynak* köszönhette, hogy mint a világ egyik leg-hatalmasabb gyarmatosító állama lépett át az újkorba.

II. Olaszország államai.

Két óceán nyílt meg a spanyolok és portugálok előtt; idő kérdése volt, hogy hajóik a harmadiknak hullámain is ringjanak. Velence, Genova s Olaszország többi állama, a Földközi és Fekete tengerre szorítva, tehetlenül nézték, a tenger elsősege mint siklik ki a kezökből. A politikai egységet, amely amazokat oly hirtelen fölemelte, belső viszálykodások, külső hatalmak beavatkozásai hátráltatták. Mint hajdan a görögök, csak a hitben, a nyelvben és az irodalomban érezték magukat egy nemzet fiainak; külön érdekeiket azonban teljes elszántsággal még mindig nem tudták feláldozni a politikai egység eszméjének.

Olaszország a XIII. század közepén megszabadult a Hohenstaufok németjeitől, de részben az Anjouk franciáinak uralma alá került. Anjou Károly Siciliából kiindulva akarta megszerezni a Földközi tenger keleti felének vezetését s már háborúra készült Bizánc ellen. Péter aragoniai király mint felesége örökségét követelte Siciliát s az afrikai mók leverésével onnan akart uralkodni a Földközi tenger nyugati felén. A palermói nép azonban egyikért sem lelkesedett. 1282. március 30-án, húsvét hétfőjén, a *siciliai vecsernye* napján felkelt a franciák ellen. Megtisztította tőlük a szigetet s ezt IV. Márton pápának ajánlotta fel. A pápának nem kellett a véres örökség, amelyet most már Procida János csakugyan megszerzett Péternek. Olaszország tehát egy idegen helyett kettőt kapott: Sicilia a spanyoloké lett, Nápoly a franciáké maradt.

Amikor Károly Róbert nápolyi herceg magyar király lett (1308.), az olaszországi Anjouk nem tartották lehetetlennek, hogy Magyarország erejével

utóbb *egész Olaszországot* uralmuk alá vegyék. A pápa már a következő esztendőben Franciaországba menekült előlük, mire az Anjouk a firenzei, genovai és milanoi köztársaságok dolgaiba is mindgyakrabban beavatkoztak. Az apróbb államok egy része éppen azért szívesen látta Nagy Lajos magyar királynak 1347—8. és 1350. évi nápolyi hadjáratát. De amint nem volt megváltás a délolaszországiakra nézve, hogy görögöktől és araboktól normánok, normánoktól németek, németektől franciák szabadították meg őket, nem vált javukra az sem, hogy néhány esztendeig franciák helyett magyarok uralkodtak rajtuk. Voltaképpen csak a velencei köztársaság gátolta meg a nápolyi és a magyar

302. ábra. Anjou Róbert nápolyi király (1309—1343.) Benozzo Gozzoli festménye Montefalcone-ban.

királyság személyes unióját s azt, hogy az olaszok ily áron egyesüljenek. Az Aranykönyvbe írt büszke nobilik a tízek tanácsában világraszóló terveiket sok tekintetben megvalósították. *Nagy Lajos* magyarrá akarta tenni az Adriai tenger keleti partjait, valamint Dalmáciát s az Anjouk belső tengerévé az Adriát; de a velenceiek vele három nagy hadjáratot küzdöttek végig (1347., 1356—8., 1378—81.) s háta mögött a Balkánt fellázították. Hajóhad hiányában Lajos nem is tarthatta meg hódításait. Beérte azzal a dicsőséggel, hogy a nápolyi királyság négy esztendeig neki hódolt; Róma (hol Rienzi rövidéletű köztársaságát támogatta) 1350-ben a város urának nevezte; az olasz városok és fejedelmek általában tisztelettel, sőt hódolattal fogadták; a pápa 1356-ban az egyház zászlótartójának nevezte; Velencét a torinoi békében (1371.) 7000 arany éviadó fizetésére és minden Szent-István napján a magyar zászló kitűzésére kötelezte; s Nápolyban uralomra segítette az Anjouk durazzoí ágát. A Du-

razzo-család azonban olasz népe boldogságánál többet gondolt a magyar trón keresésével s 53 évi uralkodásának az volt az eredménye, hogy (1382—1435.) a nápolyi királyságért az idegenek (franciák és spanyolok) vetélkedtek.

Petrarca a pápaságot csak eszköznek, nem célnak tekintette a régi nagyság helyreállítására. Mikor, a század közepén, bizalmát veszítette benne, lelkesedéssel csatlakozott Cola di *Rienzi* köztársasági eszméihez. Ha a pápa nem teszi, álljon egy tribunus a nép élére s legyen Róma, mint legdicsőbb korában, köztársaság; de . . . IV. Károly római császársága alatt. Tizennyolc esztendeig (1350—68.) sarkalta erre a Luxemburgot, de hiában magasztalta neki a világmonarchia eszméjét, mely valóban csábítóan hathat arra, ki, saját magán kívül, az emberiséget is észreveszi. *Olasz* kellett volna ide, ki érezze mindazt, amit csak olasz érezhet, midőn hazája ziláltságát s a mult nagyságát látja. Csak akkor nem ostromolta őt tovább, midőn (1367.) *V. Orbán* pápa Avignonból egyidőre ismét Rómába tette át a pápaság székhelyét. Nemzetére is jót remélhetett attól a főpaptól, ki 1362-ben hármassá, tiarává tette a pápai koronát. Az alsó koronát a világi hatalom jeléül állítólag Nagy Constantinus adta a pápának; a másodikat VIII. Bonifác csináltatta rá annak jeléül, hogy a világi hatalom az egyházi alatt áll; s a legfelső koronával Orbán most azt jelezte, hogy a pápának mind az egyházi, mind a világi hatalom alá van rendelve. Különös dolog, hogy éppen »babiloni fogsága«, a száműzés napjaiban adott ilyen ragyogó kifejezést világi főhatalmához való ragaszkodásának. Azt sem vették mindjárt észre, hogy míg a pápák francia földön éltek, három nagy költő, Dante, Petrarca és Boccaccio kifejtette már az olasz *népies* nyelv teljes szépségét, hangzatosságát, tisztaságát. A *népre*, csupán a népre, egyik sem gondolt azonnal. A pápák, amint kiábrándultak a németekből és franciákból, a klasszikus műveltség sodrába kerültek s nem a népies szellem, hanem a *klasszikusok* történetírása tette őket rajongó rómaiakká. A középkor végén már olasz hazafiak, olasz fejedelmek voltak. El is veszítették nemzetközi állásukkal járó világhatalmukat anélkül, hogy a félszigetet csak egy lépéssel is tovább vitték volna a politikai egységhez.

Itália nemcsak egységes, de még szövetséges állammá sem alakulhatott; sőt nemzeti sem volt minden ízében. A XV. század olasz államaiban a történetírók nagy része egyáltalában nem akarja elősmerni az olasz *hazafias* érzületet. Hogy *olasz közszellem* képződjék, Olaszországnak mélyen kellett süllyednie; szolgálabbá kellett lennie mint a zsidóság Mózes előtt, elnyomottabbnak, mint a perzsa Kiros előtt, szétszórtabbnak, mint az athéni Theseus előtt: fej és rend nélkül, kifosztva, szétszaggatva, minden módon tönkretéve kellett a világ előtt állnia.

Hatalmas családok és kalandorok (condottierók) mindenütt *kényuralmak* alapítására törekedtek. *Genovában* a nép 1260—1363-ig a két Boccanegra vezetése alatt követelt s az 1339. évi alkotmány értelmében szerzett is részt magának a köztársaság vezetésében. Az arisztokratikus jellegű céhbeliak 1363-ban megmérgezték a nép vezérét, Boccanegra Simont s hogy zsarnokságot senki se alapítson, 1396. óta 1528-ig inkább a franciák fenhatóságát ösmerték el vagy Milano védelmét keresték. *Milanóban* Visconti Matteo VII. Henriktől

100.000 aranyon vásárolta meg a fenhatóság jogát, dédunokája pedig Venceltől a hercegi címet. A Viscontiak 1311—1447-ig mint valódi zsarnokok uralkodtak. Az egyik arra kényszerítette alattvalóit, hogy 5000 vaddisznó vadászatához elegendő idomított kutyákat tartsanak; a kutyák etetésére hivatalnokok ügyeltek s a hibás paraszt vagyonával felelt. A család kihaltával (1447.) a Sforzák lettek Milano hercegei (1450—1535.), de majdnem mindvégig küzdeniök kellett az uralomra vágyó franciák ellen. *Padovában* a Gonzagák, *Modenában* az Esték, *Firenzében* a Mediciék alapítottak önkényes uralmat, V. Márton pedig (1417—31.) helyreállította az *Egyházi államot*. *Firenzében* 1282 óta az egész XIV. századon keresztül a céhfőnökök priorja gyakorolta a signoriát (uraságot). A hatalomban a nemesek is csak úgy részesedhettek, ha valamely céhbe vétették fel magukat. Az alsóbb osztályok, a valóságos plebejusok, a munkások, 1342-ben és 1378—81-ben »a gonoszok zavargása« (Tumulto dei Ciompi) idején magukhoz ragadták ugyan a hatalmat, de a tehetős polgárok oligarchiája mindannyiszor visszaállította a régi alkotmányt. Néhány céhbeli gazdag polgár a néppárttal kacérkodott; így 1314. óta a Medici-család, amelyből 1434-ben *Cosimo* lett a köztársaság, vagy mostantól fogva a leplezett zsarnokság feje. A Mediciék nem vaskezttyűvel, hanem bársonyos kézzel markolták meg az uralmat. Ezek a szorgalmas bankárok tették Firenzét a tudományok fővárosává. *Cosimonak*, »a haza atyjának,« és fiának, a köszvényes *Pieronak* halála után *Lorenzo* 20 esztendőskorában (1469.) lett a köztársaság elnöke. Nem volt zsarnok, de szeretett uralkodni; hercegi címet sem vett fel s kimélte a köztársaság formáit. Népdalokat írt s politikai hitvallását versebe foglalta:

»Az uralkodó ne önmagának éljen;
Csak a közjó legyen vágya és mindene.
Ő maga sohase aludjék el mélyen:
Mások úgy pihennek, ha örködik szeme.

Egyenlő mértékkel, igazsággal mérjen,
Ne vonzza fukarság, az élet kelleme;
Legyen nyájas, szelíd; legyen benne hála:
Legyen szolgálóinak igazi szolgája!»

Girolamo Savonarola még sem oldozta fel a haldokló elnököt (1492.), mert zsarnoknak tartotta, ki elrabolta a nép szabadságát. Két esztendő múlva mint zsarnokot kergette el fiát, *Pierót* s a valláserkölciség és a demokrácia ékesszavú hirdetője négy esztendőre (1494—8.) teokratikus állammá alkította át Firenzét, de 1498. május 23-án az inkvizitorok halálra ítélték s elégették. *Midőn* *Belleni Zsigmond* 1618-ban három zsoldárról és a *Miatyánkról* írt elmélkedéseit a magyar közönség kezébe adta, szentnek és Isten fővértanújának nevezte őt.

Vér áztatta a zsarnokok fővárosainak utcáit; de fényes paloták szegélyezték az utcákat, remek templomok ékesítették a főbb tereket s itt is, ott is vagyonos nép tolongott a boltokba. Jó közigazgatás, rendezett pénzügy kedvéért a nép sokat megbocsát. S a Viscontiak milanoi hercegsége egy millió aranyat jövedelmezett; felényit mint a sokkal nagyobb Anglia vagy Franciaország.

Sulla üldözései látszottak fölelevenedni; de fölelevenedett Sulla Rómájának anyagi és szellemi élete is. Zsarnokság, forradalom, háború, tisztátalan érdekek végtelen összeütközése, ármány, mérreg és tör közt képződött ki az *olasz nemzeti jellem*. Görögország apró államainak eltűnte óta nincs arra példa Európában, hogy különböző helyi középpontokban, más-más körülmények közt oly

I. Galeazzo Maria.

II. Gian Galeazzo.

303. ábra. A milanói Sforza hercegek. (Bernardino Luini freskója a milanói Castello Sforzescoban.)

gyorsan kiforrjon az a népjellem, amely erényeivel s bűneivel egyik mintája lett Európának. Ez a jellem már nem ókori, nem középkori, hanem *modern*. Az egyént, a népet, az emberiséget bátran viszi előre a fejlődés útján : a virágos réteken, büzhödt posványokon keresztül egyaránt.

Az egyik Visconti Nagy Lajos életében még Olaszország egyesítéséről, a római császárság újraalapításáról álmodozott. Jó száz esztendő múlva (1481.) a nápolyi királyságot s Itáliát (melyet *országnak* mindenkor és következetesen csak a magyar nevezett) a törököktől már Mátyás magyar királynak kellett megszabadítania. Nápoly ellen néhány év múlva (1494.) éppen az olasz Lodovico

304. ábra. VIII. Károly (1483—1498.) Nicola de Firenze érme után.

Sforza milanoi kormányzó hívta be VIII. Károly francia királyt. Ettől fogva negyedfél századon át Olaszország kisebb-nagyobb államai különböző idegen uralkodóknak hódoltak. — Legtovább (1797-ig) *Velence* őrizte meg függetlenségét. Bizánc 1204. és 1453. évi bukása következtében a levantei kereskedelem jóformán teljesen az ő kezébe került. Az indiai kereskedelem kulcsa nála volt. A török szultánnak, akik tengerészek alapítására csak ezután gondolhattak, még jobban megbecsülték Velencét, mint

pl. az asszir vagy perzsa hódítók Föniciát. Az Indiai óceán bejáratánál, az adeni kikötőben, velencei, indiai és kínai hajók cserélték ki árucikkeiket. Európa északnyugati népeit, az angolokat, belgákat, a velenceiek víziutakon keresték föl. Régi versenytársukat, Genovát, az 1381. évi torinoi békében 125 esztendei küzdelem után megalázták s Olaszország szárazföldjén a lombard városok, különösen Milano rovására terjeszkedtek. Hajórajukat az Adigén feltolva, a havasokon át szállították a Garda-tavára, hogy a szárazföldön is mint tengerészek harcolhassanak. A XV. században a római birodalom töredékeiből a legtöbbet Velence tartotta megszállva. De nagy tengerészét, *Marcellót*, Janus Pannonius, a magyar költő, hiába buzdítja, hogy ne bámulja mindig csak az ókort : vegye észre, mennyi hős, mennyi új nagyság van a mai Itáliában is ; a művészetek hogyan virágoznak, az életnek mennyi új formája, a gazdagságnak,

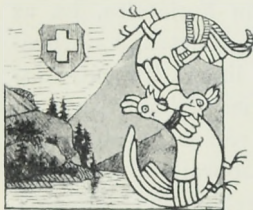
természeti és emberi csodáknak milyen bősége mindenütt! Az újjászületés fuvallatát Velence érezheti leginkább, melynek népében a quirisek (római polgárok) régi népe támadt fel.

Velence szigorúan arisztokratikus alapon szervezkedett; s ennek köszönhetette, hogy nem került zsarnok alá, mint Olaszország minden demokratikus városállama. Legnagyobb kiterjedése idejében is városállam maradt, mint Róma is urbs volt fennállása egész idején. A meghódított városoknak (Padovának, Veronának stb.) teljes önkormányzatot adott, de nemességét nem fogadta be a maga nemessége közé. Róma módjára valóságos politikai jogokat csak saját polgárainak biztosított; 1298 óta az aranykönyvet lezárta, vagyis újabb családokat nem vett föl a 480 tagú nagytanácsba. A köztársaság elnökét, a dogét, az így alakított oligarchia bíborba, bársonyba öltöztette, de, kivált a tízek tanácsának alakítása (1310.) óta, akaratának tehetetlen bábjává tette. *Marino Falieri*-nek buknia kellett, mikor az alkotmányt demokratikusabb szellemben akarta átalakítani (1355. ápr. 17.). A tízek tanácsa a nesztelenül működő három főinkvizittorral együtt szigorúan, sőt kegyetlenül utasított vissza minden újítást s a köztársaságot rendőrállammá tette. A szellemet azonban nem korlátozta, ha az állammal ellentétbe nem helyezkedett. A rideg kereskedők a Keleten, s Európában Isztria és Dalmácia szláv területén, az olasz nyelvet, a lingua francát, közkeletűvé tették. A keresztény Európa első egyeteme velencei földön, Padovában keletkezett (1222.). A műkincseket a világ minden részéből Velencében gyűjtötték össze. Büszke palotáik, remek templomaik és szobraik tövében igazán világvárosias élet nyüzsgött. »Velence kövei« közé a szerelem, az élni akarás, a tudomány, művészet, pénz, izlés, előkelőség hozott olyan életet, amelyhez foghatót a középkor csak Athén és Róma történetéből tanult s amilyenre az újkor Párisban talált példát. Ahogy Averulinus írta Mátyás magyar királynak adott s ma Velencében őrzött könyvében: »Valamint háromféle ember van: nemes, polgár és paraszt, háromfélék a kövek is. A márvány és a közönséges kő jelenti a parasztot. A porfir, alabástrom s a többi vegyesminőségű, keményebb kő a polgárt. Utánuk következnek a kalcedonok, sardonixok stb., melyek átlátászó, folt nélküliek. A nemesek életében szintén nem lehet foltot találni.« A három kő emberei tökéletes *egyenlőséget* már csak egy alkalommal, a karnevál gyönyörűségei közt élveztek, mikor az *álarc* viselése egy-két órára ismét demokratákká tette őket. Velencét egyébként nemességének rendkívüli zárkózottsága gátolta, hogy Itáliában Róma szerepére, a félsziget népeinek egyesítésére gondoljon. Olasz voltára büszke volt, mint akár Milano, Genova, Firenze; de türte, hogy az unio kérdésében hazafiatlannak mondják, s nem bánta, hogy a keresztesháborúkban követett politikája miatt hitetlennek tartják. A lagunák városának csak a partok, a kikötők kellettek; az Apennineket meghagyta a kecskepásztoroknak. Politikájának gerince nem ez a hegylánc, hanem a kereskedelem volt. Nem akart Korinthos lenni Makedóniában, Tarentum a római birodalomban. Az egységet csak akkor óhajtotta, amikor politikai függetlenségével együtt kereskedelme is tönkrement.

XVI. FEJEZET.

NYUGAT-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI.

I. Az első paraszt köztársaság és a parasztkérdés.

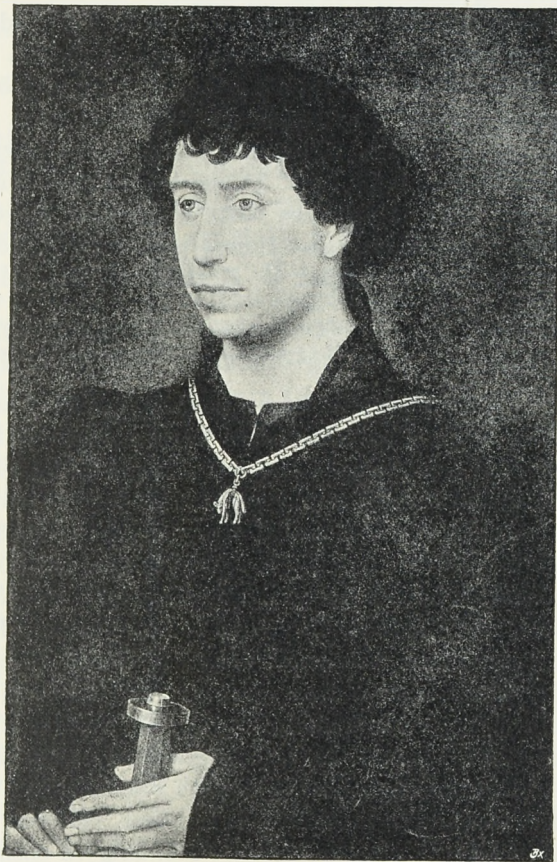

Tell kápolnája a Vierwaldstätti tó mellett, fölötté Svájc címere: jobbról a kezdőbetű a st-galleni lex salica kodexéből. (Bécsi hitbiz. könyvtár 731. kódex.)

VÁJC ormai közt szabadabb szellő lengedezett mint tövükben, az olaszországi síkságon, a Po lapályán. Olaszország köztársasági polgárait kereskedelmi érdekeik megalkuvásra, a leplezett monarchikus intézmények elismerésére bírták; Helvécia szabad pásztorai ezekkel az intézményekkel sohasem bírtak kibékülni. Leghatalmasabb földesurai délnyugaton a savoyai, északon pedig 1172 óta a Habsburg grófok lettek. Az első Habsburg-császár mindent elkövetett svájci uradalmi gyarapítására. Zürich és Bern szabad polgárai ellen azonban nem boldogult, Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok pedig a császár halála (1291.) után azonnal szövetkeztek, hogy megvédjék jogaikat, melyeket 1231. és 1240-ben II. Frigyes, most pedig Adolf császár is elismert és megerősített. Habsburg Albert, 1298. óta németrómai császár, a három kantonnal mint uradalmával bánt. Emiatt, hagyomány szerint, a három kanton 10—10 küldöttjei: Fürst Walter, Werner Stauffacher és Arnold an der Halden vezetése alatt a Vierwaldstätti tó mellett a Rütli-mezőn megesküdték, hogy idegen bírónak és tisztartónak nem engedelmeskednek, hanem a maguk törvényeit követik. Ahogy ennek hatszázadik évfordulóján, 1907. október 13-án, Uri, Schwyz és Unterwalden kantonok kormányai a néphez intézett felhívásukban mondták: »Ha az oknyomozó történetírók nem akarják is valónak elismerni a szövetségesek rütlimezei esküjét, a kegyelet lángja a szövetségesek szívében még mindig magasán lobog Svájc szabadságának szülőföldje: a Rütli iránt. A svájci nép lelkében mélyen gyökeret vert a tisztelet azon férfiak iránt, akik egy csöndes őszi éjjelen összejöttek a Vierwaldstätti tó mellett, hogy a haza szomorú óráiban megmentsék és felszabadítsák az elnyomott Svájcot.«

A rütlii eskü után Tell Vilmos nyíllal lelőtte Gesslert, a császár legdölyfősebb tisztartóját (Vogtját), ki olyan méltatlanul bánt vele, mire a parasztok

1308. újev napján egyszerre rohantak meg minden várat, a tiszttartókat, lovagokat elűzték s a három őskanton szövetségét (Eidgenossenschaft) megújították. Albert személyesen sietett a fölkelés elnyomására, azonban János cseh herceg, a kit svábföldi uradalmainak visszaadásával nem biztatott, a Reuss mellett megölte. Ezt az elbeszélést a történelmi kritika szintén elveti, mert egy krónika Tell és Gessler nevét csak 1470. táján említi először s a monda mai alakjában csupán 1570. körül jött forgalomba, míg az irodalomban, a köztudatban csak újabb két század múlva, Müller János, Schiller és Rossini óta ment át. De átment, noha a megszorult történelmi kritika időközben még mitológiai alakokká is megtette Tellt és Gesslert, kik a tavasz és a tél küzdelme módjára a köztársasági és a monarchiai eszme közt való küzdelmet ábrázolják. A nép és az utazó ott, a Vierwaldstätter tó körül az Axenberg vagy a Rütli tövében, még sem hajt a historikusra, ki egyre inti, hogy a mesét össze ne tévessze a valóval; és Tellt látja a hullámon, Tellt a puha pázsiton. Amit leromboltak a századok, felépíti képzelete; talán szebbre is a réginél, a valónál. Schiller szemével tekint alá a svájci bércekről, honnan »felhők hasadékán látszik csak a föld, — a kék vizek alján a távoli zöld...«

305. ábra. Vakmerő Károly, burgundiai herceg (1467—1477.)
(Weynen képe a berlini Frigyes-császár múzeumban.)

VII. Henrik császár elismerte a svájciak szabadságát, Habsburg (Szép) Frigyes császár azonban újból megkísérelte leigázásukat. Gyalog parasztok fogadták Lipót osztrák herceg lovagjait. *Morgartennél* (1315. nov. 16.) az 1350 svájci gyalogos másfél órai harcban teljes diadalt aratott s már első csatájával biztosította a fiatal szabadságot. A szomszédos st-jakobi kápolnában, a csata évfordulóján, azóta mindig megtartják a hálaadó tiszteletet. Most már az osztrákbarát kantonok is csatlakoztak. A paraszt-köztársaságot Bajor Lajos császár elismerte, mit a svájciak azzal viszonztak, hogy 1327-ben elkísérték őt Olaszországba. A svájci gyalogok ettől fogva szíve-

sen elszegődtek egyik-másik európai fejedelem zsoldjába s a *könnyű gyalogság* megbecsülésére ők tanították meg ismét a páncélos Európát. Azonban hazájukért is sokszor kellett harcolniok. Például 1339. június 21-én a berniek Laupennél fényes diadalt arattak a freiburgiakkal szövetkezett nemeseken. A svájciak évenként most is megemlékeznek arról a csatáról, melyben *először* történt a rómaiak óta, hogy a gyalogság támadólag lépett föl és győzött is a lovasság ellen. 1351-ben valamennyi kanton felmondta az engedelmisséget a Habsburgoknak. Nyolc kanton egyesült a szabadság kivívására, de csak 1385. végén kergethették el mindenünnen a vogtokat. Lipót osztrák herceg 167 egyházi és világi úrral együtt háborút üzent a szövetségnek, mely méltán bízott gyalogságában. A nyilazásban a janicsárok és az angol nyilasok mögött maradt, de már is Európa legjelesebb három gyalogsága közé tartozott. — »Útat a szabadságnak!« kiáltott Sempachnál (1386. július 9.) *Winkelried* Arnold, a luzerni hős; és magához ölelte a mellének szegezett dárdákat, hogy a támadt résen a luzerniek az osztrákokra rontsanak és győzzenek. Győztek is, mert 1400 lovagból 676-ot vágtak le. Köztük volt Lipót herceg is. Ahogy a berni Haller Albert írta:

»Igaz harcban ejtettük el, nem orgyilkos módon . .

Meggyalázná másképp Sempach dicsősége, oh hon!«

A történelem mesének tartja Winkelried tettét, de a svájci nép az ötszázados évfordulón lelkesen és fényesen ünnepelte azt, mert a *sempachi csata* napjától számította a mai szövetséges állam életét. Az ifjabb Lipót herceg bosszúálló seregét is megverték *Näfels*nél (1388.). Ezzel teljesen véget vetvén a Habsburgok svájci uralmának, minden április első csütörtökén méltán ünneplik újabb győzelmök emlékét. A Habsburgokkal kötött fegyverszünetet 1394. júl. 16. tartós béke követte. A szövetséget Schwyzről, a vezető kantonról nevezték Svájcnak. Habsburg Zsigmond herceg Vakmerő Károly burgundi hercegnek adta zálogba svájci jóságait. Vakmerő *Károly* (Charles le Téméraire), 1467. óta Burgundia hercege, Burgundiát régi nagyságában mint királyságot akarta helyreállítani. 1470. óta nyílt háborúban élt hűbérurával, XI. Lajos francia királlyal, ki a svájciakkal és lotharingiaiakkal szövetkezett ellene. Viszont Károly IV. Edward angol királyt biztatta Franciaország elfoglalására, aki azonban rövid hadakozás után kibékült XI. Lajossal. 1475-ben ő is kibékült tehát s ahelyett, hogy Mátyás magyar királlyal III. Frigyes ellen s esetleg a császári trón megszerzésére szövetkezett volna, minden erejét a svájciak és lotharingiaiak ellen fordította. A svájciak azonban *Granson* (1476. márc.) és *Murten* mellett (június 22.) megverték, majd a lotharingiaiak segítségére siettek. *Nancynál* (1477. januárius 5.) teljesen tönkretették s az elesett herceg kincseit elfoglalták. 1499-ben, két esztendei harc után, végképp leszámoltak Németországgal vagy inkább Károly vejével, Habsburg Miksa császárral. Azóta teljesen függetlenül éltek, de Európa forma szerint csak 1648-ban ismerte el önállóságukat.

Svájc köztársaságának megalakulása, függetlenségének dicsőséges védelme a *köznépet* Európaszerte figyelmeztette a maga erejére, politikai jogaira. A rómaiak kora óta most mozdult meg először, hogy *államot* alkosson, vagy legalább alkotmányos részt követeljen magának az állam életében. A *ditmarschok* (Holsteinban)

már valamivel előbb megteremtették paraszt-köztársaságukat, azonban csak 1321-ben szervezkedtek alkotmányosan s 1559. június 20-áig a dánok ellen hősieen megoltalmazták függetlenségüket. *Franciaországban* egy troubadour már a XII. században hangoztatta a parasztok esküjét:

»Hogy ezentúl nem szolgálak
Úrnak és senki fiának.
Az urak csak elsorvasznak,
Jussa nincsen a parasztnak;
Minden, minden csak az övék:
Kenyerünket is megevék.
A szegénység a mi részünk,
S örökös a kesergésünk.
Kínoznak, nincs nyugodt óránk,

Vár a robot és adó ránk.
— — — — —
De minek is túrjuk ezt el,
Mért kínlódjunk e keresztrel?
Mi is csak emberek vagyunk,
Olyan, mint az övék, agyunk;
Éppen olyan a természetünk,
Épp annyit elviselhetünk...
Hejh, csak bátorságunk volna!»

Az is volt, s már 1251-ben és 1320-ban fölkeltek, amint hogy időközben, 1311-ben, a kincstári jobbágyok felszabadításakor, Szép Fülöp kimondta, hogy a természet joga szerint mindenki szabadnak született. A *Jacquerie*ban (1358.) elemi erővel tört ki a parasztok dühe, de politikai célok hiányában nem győzhetett. Az angol John Ball már valami homályos tétel alapján izgatott. A vagyon közösségét, az úr és a paraszt egyenlőségét hirdette. 1381-ben elismertette, de azonnal el is vesztette jogait. 1434. óta a *dalekarli* parasztok nem egyszer adtak irányt Svédország fejlődésének. Csehországban a *hussita parasztok* 1417-től 1433-ig császári hadakat szalasztottak meg. Ezek a vallásos és agrarius radikálisok hatottak az erdélyi magyar parasztokra is, kiknek 1437—8. évi fölkeléséből nem hiányzott a politikai gondolat. A *Tirolban* és Vorarlbergben, a szomszédos svájciak példájára alakult paraszt köztársaság az úri jogok megtagadására bátorította az appenzellieket. 1462-ben a *salzburgi* parasztok lázadását az érsek csak a bajorok segítségével nyomhatta el. Würzburgban Hans Böheim pásztor 1476-ban nagy tömeg előtt fejtegette a vagyonközösség hasznos voltát. S a középkor utolsó esztendejének tekintett 1492-ben *Bajorországban* a kempteni apát jobbágyai s *Németalföldön* ugyanakkor a sajtos testvérek követelték a jobbágyok jogait. De a középkor igazán mégis csak Svájcban ért véget; erős kezekkel csupán annak parasztjai törték össze a hűbériséget, s ez ellen, mint legerősebb tiltakozást, a középkorban ők teremtették meg először a szilárd köztársaságot. Olyan tiltakozás, melyet Franciaország csak 1792-ben követett, hogy megszabaduljon a hűbériség minden maradványától.

II. Franciaország.

Franciaországban Szép Fülöp erős kezekkel szorította engedelmességre a hűbéres urakat, akik közé, francia birtokaival, az angol király is tartozott. Máglyára küldte az államra veszélyes templomosokat, francia főpappá tette a pápát. Mindebből csak a királyi tekintélynek volt haszna, nem a népnek, bár ezt is észrevette már, midőn a polgári elemnek 1302-ben helyet szorított a nemzetgyűlésen. A montreuili béke (1299.) értelmében Fülöp Edward angol herceghez, a későbbi angol királyhoz adta férjhez leányát, Izabellát. Midőn az ő halála (1314.) után tizennégy esztendő múlva Szép Károly, az utolsó Capeting

is meghalt (1328. febr. 1.), mint legközelebbi rokon férfiágon *Valois* Fülöp, női ágon *Plantagenet* Henrik (III. Henrik) angol király, Szép Fülöp unokája, jelentkezett. A bárók kijelentették, hogy a sali törvények értelmében női ág a francia trónt nem örökölheti s *Valois* Fülöpöt koronázták meg. Henrik némi vonakodás után hűséget esküdött neki s erről ismételve nyilatkozatot állított ki. Artois Róbert azonban éveken át izgatta őt jogai követelésére, s Edward 1337. nov. 1. meg is üzenté azt a háborút, melyet a történelem *száz éves háború* (la guerre de cent ans) néven ismer. A flandriaiak *Artevelde* Jakab méhsörfőző javaslatára elhatározták, hogy hűbéresei maradnak Franciaországnak, de kereskedelmi szerződésre lépnek Angliával, mely erre ismét megengedte a gyapjú kivitelét Flandria felé. Bajor Lajos császár, kit az avignoni pápa kiátkozott, helytartójává tette őt s neki ígérte Franciaországot. A flandriaiak kijelentették, hogy azonnal hűbéruruknak ismerik el, amint Franciaország királyának nevezi magát ; s midőn ez megtörtént, 1340. jan. 25. szövetkeztek vele. Viszont a János bretagnei herceg halála következtében megürült Bretagne egy része angol, a másik francia hűbér akart lenni. *Sluys* közelében, Brüggettől kissé északra, 1340. június 22-én Edward király, midőn a németalföldi hajók is segítségére érkeztek, Quiéret, Doria és Béchuset francia tengernagyokon a középkor legfényesebb tengeri diadalát aratta. VI. Fülöp ennek következtében egyelőre kénytelen volt lemondani Németalföldről.

A franciák a nyílt ütközetek elől kitérvén, III. Edwardnak Bretagneban várak ostromával kellett bibelődnie. Nem boldogult, mivel lovagjai illetlenek tartották futóárkok, aknamunkák készítését. Derby gróf azonban, ki résztvett a spanyolországi Aldseszirász ostromában, 1344 óta alkalmazni kezdte az újabb módszert, s mindjárt meglepő eredményeket ért el. Calaist 11 hónap alatt elfoglalta (1347. aug. 3.) s kétszáz esztendőre Angliának Franciaország felé nyíló kapujává tette. Időközben III. Edward is kikötött Saint-Waast *de la Hoguenál*, hogy egyenesen Páris alá nyomuljon. Valóban Párisig pusztított, de hirtelen északkeletnek fordult, Flandria felé, melynek népe már egy éve agyonütötte *Arteveldét*, ki az angol királyfit akarta elismerni flandriai grófnak s most a franciáknak készült hódolni. A Somme torkolatánál Edward a franciák szemeláttára kelt át, ami sokkal nagyobb haditett volt Nagy Sándor granikosi átkelésénél. *Crécynél* 1346. aug. 26. ágyúinak, főképp pedig íjászaik segítségével tönkretette a franciák nehéz lovasságát. Nyugat-Európa ebben a csatában ismerte meg először a könnyű gyalogságnak, a gyors nyilazásnak és az ágyúnak elsőségét a nehezen mozgó, esetlen hűbéri lovassággal szemben. Az ágyúk, mint újdonságok, még tökéletlenek voltak ; de beváltak a nyilasok, kik néha 600 méterre is, de 200 méterre mindig és biztosan találtak. Szokatlanul mozgékony volt az olyan hadsereg, mely rendszeren lóháton, gyorsan érkezett a csataterre, de gyalog szállt szembe az ellenséggel. János cseh királyon, a franciák egyik vezéréen kívül 11 francia herceg, 83 zászlósúr, 1212 lovas s mintegy 15.000 fegyverhordó és gyalogos halála hirdette az angol taktika diadalát. VI. Fülöp délen keresett kárpótlást : megvette a majorcai királytól Montpellieert, II. Humbert hercegtől pedig (még az 1343. évi szerződés alapján) a Dauphinét (1349.), mely azonban megtartotta nevét, önkormányzatát és hadseregét. A francia

trónörököst ettől fogva dauphinnak nevezték 1830-ig, midőn ezt a címet eltörölték.

VI. Fülöpöt fia, *Jó János* (Jean le Bon) követte a trónon. Franciaország-nak ez a, talán legszerencsétlenebb, de lovagias, vitéz királya 18 esztendő korától fogva hazája minden csataterén harcolt. Eleintén békésen uralkodott, mert az 1349. évi fekete halál elvette a népek kedvét a háborútól. A pénzügyek is nyomorúságosak voltak; 1350—55-ig a király 81 rendeletben szabályozta a pénz értékét, mely egy font ezüstnél az 1336. évi árakhoz képest 17 frank 36 centime-ről 1·73-ra süllyedt. Mikor azonban 1355-ben híre jött, hogy az angolok három oldalról készülnek megtámadni Franciaországot, a nemzetgyűlés 1355. dec. 2. *Étienne Marcel*nek, a párisi kereskedők főnökének vezetése alatt életét és véréát ajánlotta a királyért, s demokratikus reformokat remélve, a nemeseket és papokat is megadóztatta. Az urak összeesküvését a király gyors megjelenésével elnyomta s 50.000 emberrel állt hívásukra a betörő 12.000 angol ellen; a csatát azonban *Maupertuis*nél (Poitiers közelében) 1356. szept. 19. a rosszul választott terepen szabadságával együtt elvesztette. A győztes angol trónörökös, a »fekete herceg«, »galliai hercegsége« székhelyére, Bordeauxba vitte őt. Tisztelettel, mint hűbérurával bánt vele (pl. ebédnél maga szolgálta ki), azonban fogoly gyanánt küldte Londonba. A nemzetgyűlés akkor már megajánlotta a dauphinnak a köztelherviselést, de a Grande Ordonnance 67 pontjában részletezte ennek föltételeit, a reformokat. *Marcel* és a laoni püspök, *Robert Le Coq*, »Rossz Károly« navarrai királlyal szövetkezve, forradalmi irányba tereltek az alkotmány kérdését. A dauphin eleinte maga is tartott szónoklatokat a párisi néphez, azonban csakhamar fegyvert fogott ellene. Időközben fölkeltek a vidéki parasztok is, kiket a maupertuisi csata után fegyveres bandák fosztogattak s fogságba esett földesuraik kiváltására is tömérdeket kellett fizetniük. 1358. május végén *Karle* Vilmos vezetése alatt Beauvaisis-ban szervezkedtek önvédelmükre és a *Jacquerie* (ahogy a jobbágyoknál szokásos Jakab névről hitták) egy kis ízelítőt adott az ötödfél századdal későbbi jakobinusok erejéről. Meaux és Beauvais körül azonban a nemesek 20.000 parasztot levágtak. *Marcel* és a navarrai király velök nem szövetkezhetvén, angolokat hívtak be a párisi forradalom védelmére, mire *Marcel*t egy »hazafi« megölte, Páris pedig megnyitotta kapuit a dauphin előtt. A fogoly király Londonban súlyos áldozatokat kívánt hozni, hogy megmentse hazáját az angolok folytonos pusztításaitól. Kész volt országa felét átengedni s 4 millió aranyat fizetni nekik; ezt azonban a nemzetgyűlés visszautasította s a háború újrakezdése után nem fogadta el az enyhébb brétignyi békét sem, mely 1360. okt. 24-én visszaadta királya szabadságát. A király, nem tudván fölhajtani váltságdíját, a 3 millió aranyat, adott szavához híven visszatért londoni fogságába, s ott halt meg 1364. ápr. 8-án.

Fia, a böles *V. Károly* (1364—80.) daliás, hű vezérével, *Du Guesclinnel* megalázta és hűbéresküre kötelezte *Rossz Károly* navarrai királyt és *Montfort János* bretagnei herceget. Erélyesen harcolt a szervezett rablóbandák ellen s az angolokat, Bordeaux és Calais környéke kivételével, kiszorította Franciaországból. *V. Orbán* 1367-ben szintén búcsút mondott a franciáknak. Négy

esztendő mulva visszatért, de 1378 óta ismét Róma lett a pápák elismert székvárosa s Avignonban egy ideig (1411-ig) már csak pártos pápák laktak. Károly király az elpusztult, elszegényedett országot nem kisebb bölcseséggel és kitartással rendezte, mint hazánkat IV. Béla a tatárjárás után. Féken tartotta a rablólovagokat, nagy erővel rendezte a had- és pénzügyeket. Mindezek nagyon sokba kerültek, de az ország függetlenségének biztosítására föltétlenül szükségesek voltak. A királyi hatalmat a középponti erős kormány szervezésével, országa súlyát a kereskedelem fejlesztésével, a tudomány pártolásával, a királyi könyvtár megalapításával emelte. Modern király, igazi uralkodó volt s rokonával, Nagy Lajossal együtt kora legjelesebb fejedelme. A férfiúra azonban gyermek, a bölcsre örült következett. Fia, VI. Károly (1380—1422.) alatt négy évtizedre megakadt Franciaország nemzeti és állami fejlődése. Az *azincourti* vesztett csata után az angol hódítástól a polgárháborúban égő Franciaországot csak az angol király váratlan hazatérése mentette meg. Alsó-Normandia így is angol hódoltság lett.

A burgundi herceg 1418. május 28-án árulás következtében bevette Párist az armagnacoktól s Caboche néppártjával egyesülve, június 1-én 500, június 12-én 5000 embert s augusztus 21-én még ennél is többet végeztetett ki. A burgundi herceget a másik párt tette el láb alól. Belyukasztott koponyáját egy század múlva Dijonban egy karthauzi megmutatván I. Ferenc királynak, megjegyezte, hogy az angolok azon a lyukon át jöttek Franciaországba. János fia, Jó Fülöp, valóban szövetkezett V. Henrikkel, hogy a gyilkos dauphint az örökösödésből kizárva, az angol király VI. Károly leányát, Katalint vegye el s apósa halála után Franciaországon is uralkodjék. Ebben (1420. május 20.) a királyi pár, majd a halálra fáradt, elszegényedett nemzet is megnyugodott, ami a nemzeti függetlenség föllázdozását jelentette. Az angol és francia király dec. 1. valóban együtt vonult be Párisba. A száműzött Károly dauphin ekkor a függetlenségi párt élére állt s a jog folytonossága elvére támaszkodott. Henrik világuralma (1422. aug. 31.), VI. Károly pedig országa teljes bomlása küszöbén (1422. okt. 21.) halt meg s a francia nemzet két király közt válogathatott: a törvényes VII. Károly és a 9 hónapos angol VI. Henrik közt. A törvényes király azonban csak a Loiretől délre uralkodhatott. Innen kellett újjáteremtenie a hazát, mint utóbb a magyaroknak Erdélyből. A nemzet nem akarhatott olyan személyes uniót, mely végre is Angolországba olvasztotta volna. Páris az idegen csecsemőt koronázta meg, ki helyett gyámja, *Bedford* angol herceg uralkodott. Jó Fülöp angoltól, franciától független burgundi akart maradni. De midőn az angolok sereggel törtek Hollandiára, Seelandra és Nyugati Frisiára, melyeket ő is követelt, egyszerre kibékült a »bourgesi király«-lyal, VII. Károlyal (1425.). Az angolok azonban 1428. június 24. új sereggel szálltak partra s október 12-én már győztesen jelentek meg Orléans alatt, mely VII. Károly országának romjain uralkodott. A király oly zajos multságokban keresett bűfeledést, hogy — egy lovagja szerint — vígabban már csakugyan nem lehetne elveszíteni egy országot.

Legjobb vitézei, államférfiai tanácstalanul álltak az ország romlásával szemben. A kikerülhetetlent azonban elhárította egy pásztorleánynak, *Jeanne d'Arc*nak megjelenése («La Pucelle»). Mikor hazánkban Rozgonyiné-Szent-

györgyi Cicelle küzd Galambócnál a török ellen; mikor a husziták szabadságharcában a cseh nők férjeik, testvéreik oldalán villogtatják fegyvereiket: ez a 17 esztendő francia leány arra vállalkozik, hogy Orléanst fölmentse az angolok ostroma alól s VII. Károlyt az egységes, független Franciaország egyetlen királyának ismertesse el. Falujában, Domremyben, hetenkint háromszor is hallotta azt a titkos szózatot, hogy Franciaországot, melyet egy asszony

(a VII. Károlyt kitagadó királyné) vesztett el, csak egy szűz mentheti meg. — 1429. március 8. fogadta a király, aki, a nép lelkesedésére számítva, 22-én az orléansi fölmentő sereg vezérévé nevezte ki. Dunois, La Hire, Armagnac, Retz Gilles («A kékszakállú») s más hősök seregei fölött most ez a karcsú kis leány parancsolt, Szent Katalin kardjával az oldalán. A kezében villogó kis harci szekerce képviselte az erkölcsi erőt, a nemzeti fölbuzdulást, melyet a sereg idáig nem ismert. Bloisban az énekek énekét hangoztatva, április 25-én kibontotta zászlaját, melyen két angyal fehér liliomszálat ajánl föl az Istennek. 29-én záporban, mennydörgés közt vonult be Orléansba, egyenesen a templomba, s május 8-án az angolok hatalmas serege megveretve, megsebzéyenülten vonult el Orléans alól. A lány körmenetben vezette ki népét a csatamezőre; a visszavonuló angolok szemeláttára oltárt emelt és hálát adott az Istennek, hogy tíz nap alatt megszabadította azt a várost, melyet az ellenség két hónapon át szorongatott. A még angolok kezén levő északi Franciaországon át most már Rheimsbe,

a koronázó városba akarta elvezetni VII. Károlyt. A hadvezérek ezt örültségnek tartották, a nép azonban lelkesülten, a győzelemben bízva, követte a leányt. Több győzelme után a királyi sereg is csatlakozott a népfölkeléshez. Julius 15-én VII. Károly bevonult Rheimsbe, és harmadnap királynak koronáztatta magát. A fővárost, Párist, visszafoglalnia nem sikerült s a király környezete sem azt nem engedte meg, hogy erőlesen folytassa a függetlenségi harcot, sem azt, hogy a magános életbe vonuljon vissza. Compiègneben 1430. május 23-án a burgundok elfogták s kiadták az angoloknak, kik öthónapi durva vizsgálat után Rouenban 1431. május 30. mint boszorkányt és eretneket égették meg.

306. ábra. Jó Fülöp burgundi herceg (1419–1467.), mint az 1429. januárius 10-én általa alapított aranygyapjas rend nagymestere. (A müncheni udv. és áll. könyvtár egyik kódexéből.)

Franciaország megváltója, ajkán a Megváltó nevével halt meg. Az egyház majdnem félezered év múlva (1909. április 18.) a boldogok sorába iktatta, de a nemzet már előbb is szent gyanánt tisztelte. Az orléansi szűz Páris megmentőjénél, Szent Genovénánál is erősebb közszellemet teremtett. Nevét a kételkedés napjaiban is nemzeti lelkesedéssel hangoztatták.

A százéves háborúnak jóformán ez a tüneményes leány vetett véget. VII. Károly bizonyára nem neki, hanem szép kedvesének, *Sorel* Ágnesnek köszönte hírét, hazája boldogságát s hogy visszaadta a dicsőségnek, amelyet oldalán oly soká feledett. De bárkinek köszönte, Bizánc bukása esztendejében, 1453-ban, Franciaország, az egyetlen Calais kivételével, visszanyerte egységét. Teljesen megszabadult az idegenektől s mostantól fogva nemzeti szellemben fejlődhetett tovább. Az egység s a nemzeti szellem biztosítására szervezte VII. Károly az állandó hadsereget s a gallikánus egyházat. Fia, XI. Lajos (1461—1483.) szétrobbantotta azt a szövetséget, melyet ötszáz hűbéres kötött ellene s teljesen megtörte az oligarchiát. Rettenetes eszközei voltak hozzá. Megmérgeztette saját öccsét, a guyennei herceget, lefejeztette Armagnac Jakabot s a Bastilleban szűk vasketrecekbe záratta ennek 7—8 esztendő fiaiskáit, Ferencet és Henriket. Mikor kínjaikat feledve, a gyermekek néha mégis nevetgéltek, a középkor Tiberiusa megparancsolta, hogy minden héten kihúzzák egy-egy fogacsájukat. S a nagyobbik addig könyörgött, míg az orvos ráállt, hogy a gyöngébb Henriket nem bántja, hanem hetenkint az ő két fogával számol be a zsarnoknak. A *kis hős* csakhamar meghalt, hanem a *nagy király* még abban az esztendőben (1477.) korlátlaná tette hatalmát, mikor leghatalmasabb hűbérese, *Vakmerő Károly* burgundi herceg, elesett Nancynál. A nagyhűbéresek hatalmával Franciaország középkora véget ért; de a királyság ellenségei háromszáz esztendő múlva, a nagy forradalom idején sem tudták elhinni, hogy a nancyi nappal kezdődött volna a francia *nemzet* története.

XVII. FEJEZET.

NORMÁN ÉS SZLÁV ÁLLAMOK.

I. Észak-Európa nemzeti államai.

I. Angolország.

ANGOLORSZÁG mindaddig nem lehetett igazán nemzeti állam, míg normán származású királyai franciáknak érezték magukat s francia földből merítették erejüket. A középkori Anglia a XV. században érte el legnagyobb terjedelmét, mely azonban a francia hódításokat odaértve sem igen haladta meg *mai* hazánk területét. A három Edward (1272—1377.) minden angolt a maga uralma alatt egyesített. *I. Edward* véget vetett a kelták walesi királyságának. Wales utolsó királyának, Llewellynek levágott fejét a londoni Towerre tűzette ki, öccsét, Dávidot, mint felségárulót irtóztatós kegyetlenséggel végeztette ki (1282.). Így lett »körötte csend, a merre ment és néma tartomány«. A *Kenneth*-család kihaltával a skótok 1291. május 10. önként elismerték az angol király fensőségét s azt a jogát, hogy szabadon választott királyukat ő erősítse meg; 13 trónkövetelő közül Edward *Baliol* Jánosnak ítélte oda a skót koronát, aki hűséget esküdött neki. Utóbb a francia királyban, Edward szárazföldi hűbérurában, bízva, felmondta az engedelmességet, de Edward Dunbarnál szétverte hadait, lemondásra kényszerítette, ideiglenes kormányt nevezett ki, a tisztségeket angolokra bízta, Skótországot angol tartománnyá alázta, Wallace fölkelő csapatait szétverte s Wallacet kivégeztette. Tizenhárom esztendei küzdelem után Skótország ott hevert lábainál. De élete utolsó esztendejében ismét fölemelkedett és *Bruce* Róbert vezetése alatt kiküzdté függetlenségét (1306.), amelyet II. Edward ellen dicsően megvédett.

Ennek a hírére fölkeltek az *írek* is, akik dacosan hivatkoztak rá, hogy négyezer esztendeig saját nemzeti királyaik alatt éltek s az angol IV. Adorján pápa (1154—9.) függetlenségüknek jogtalanul vetett véget, midőn Írországot

az angol király hűbérenek nyilvánította. Most XXII. János járt közbe a két nemzetnél. Fegyveres győzelmei után II. Edward csakugyan sokat tett az írek megnyugtatóására, de angol törvények alá vetette őket.

A bel- és külföldi hadjáratok tömérdek pénzbe kerültek. A parlament bőségesen élt az alkalommal, hogy az adó megszavazását alkotmányos jogai gyarapításától, vagy legalább is biztosításától tegye függővé. 1297-ben és 1298-ban a király határozottan elismerte, hogy csak olyan adót szedhet, amit a parlament megszavazott. Akkor *Hereford* gróf, az ellenzék feje, ágyban, párnák közt halhatott meg; de 1322-ben huszadmagával vérpadon végezte életét *Lancaster* Tamás, ki parlamenti sikerei (a tizenkéttagú reformbizottság munkálata) után a skótok szövetségében akarta valósítani politikáját. Ezt a politikát utóbb a király hűtlen neje és fia, a trónörökös folytatta. Franciaországból, hol a királynak (testvére) hűbéresköt tett, lázadó sereg élén kelt át Angliába, hogy megfossa a tróntól urát s fia nevében egyelőre ő uralkodjék. Londonban megszalasztotta, majd elfogatta a királyt s a parlament hódolata (1327. jan. 8.) után őt letétette, majd megölette.

Ilyen előzményei vannak *III. Edward* ötvenéves (1327—77.) uralkodásának, mely különben sem indult dicsőségesen. 1328-ban a kormány elismerte Skótország függetlenségét. Gyöngye tiltakozáson kívül semmit sem tett az ellen, hogy a Valois-k Franciaországban trónralépjenek és szakított I. Edward nemzeti politikájával. Mégis ez az ötven év lett a *középkori Anglia legdicsőbb korszaka*. A király száműzte anyját s kivégeztette kedvesét, Mortimert, apja gyilkosát, a reakció fejét; de fátyolt vetett az utóbbi évek eseményeire, hogy nagyapja szellemében valódi *nemzeti politikát* kövessen. Egész őszinteséggel ismerte el törvényhozó hatalomnak a parlamentet, amely 1331. óta alsó- és felsőházra oszlott. A parlament állandóan ébrentartotta a nemzeti lelkesedést, mely a nagy király birodalmi politikáját kísérte. Családi összeköttetések következtében akarta megszerezni Flandriát, főképpen pedig Franciaországot; azonban tisztán családi politikát Angliában már akkor sem lehetett csinálni. Nemzeti, gazdasági és kereskedelmi ellentétek együttesen okozták, hogy Angolország 1339-ben megkezdte Franciaország ellen a »százéves« háborút, melynek főbb mozzanatait már ismerjük. Az angol népet is elszédítette az a gondolat, hogy birodalmát a csatornán túl, annak a nemzetnek rovására terjessze, amely Hódító Vilmos óta harmadfélszázadon át a maga idegen szellemét erőszakolta reá s gátolta nemzeti fejlődését. Sluys, Crécy, Calais, Maupertuis az angol fegyverek diadalának hosszú sorát jelentette. Anglia közel állott hozzá, hogy a megaláztatott Franciaországból, mint a legnagyobb nyugati hatalom, szabályozza Európa minden mozgását. A franciák egykori hűbérese, az angol király, most saját fiát, a »fekete herceget« tette a francia Aquitania hűbéresévé. De élete vége felé, Calais kivételével, minden hódítását elvesztette. Utódai ismételték ugyan kísérletét, de 1453-ben, annyi hadi szerencse után, ők is Calais-val kényszerültek beérni. Macaulay szerint javára vált az emberiségnek, hogy ez a hódítás nem sikerült. »Most — úgymond — sokkal dicsőségesebb helyet foglal el az emberi nem történetében, mint ha kardja élével olyan fensőséget szerez, mint hajdan a római köztársaság.«

A birodalmi politika mindjárt kezdetben óriási adósságokba keverte az államot; Anglia már 1340-ben bizonytalan időre halasztotta adóssága kifizetését; a firenzei Peruzzi-bankháznak hatvan millió korona tőkével s ennek kamatos kamatjával ma is tartozik. Hogy Edward pénzt szerezzen a háborúra, félszázad alatt legalább 70-szer hitta egybe a parlamentet, amely mindig segített rajta, de mindig is növelte valamivel alkotmányos jogait. A háborúizetés, a békekötés, a trón betöltése jogát a parlament már magának követelte; a pápának fizetett hűbéradót végképp megtagadta, a rendeletekkel való kormányzást lehetlenné tette stb. Azonban Spencer Herbert éppen III. Edward korára gondolt, mikor leírta azt a tételt, hogy tudatlan törvényhozók mérhetetlen szenvedéseket okoztak már az emberiségnek. Csak pillanatnyira segítettek a nép nyomorán azzal, hogy tiltották a gabona tömeges összevásárlását s megállapították a munkások bérét. De azon ezrekre menő törvények és rendeletek közül, melyek III. Edward idejétől 1872-ig a munkáskérdést szabályozni törekedtek, négyötödrészt maga a parlament vagy a kormány vont vissza. Ez azt a felfogást látszik igazolni, hogy az állam illetéktelenül vagy legalább is készületlenül avatkozott a társadalom ügyeibe. Viszont azonban, éppen a hivatalos nyelv kérdésében, a társadalom is hatott az államra. A francia s latin mellett az angol is hivatalos nyelv lett, pedig a népszerű király még csak törte az angol nyelvet. A térdszalag-rendet (order of the garter), amelyet 1349-ben a szép Salisbury grófné báli kalandjának emlékére alapított, ma is francia a jelmondata: Honni soit, qui mal y pense (Szégyelje magát, aki rosszra gondol) s ez a felirat ma is köríti az angolok nemzeti címerét. Úgy köríti, mint a tenger az angolok szigetországát: belseje tiszta angol, de szívesen érintkezik az idegen elemmel. Hajóhada már III. Edward idejében jelentékeny volt s följe kerekedett a franciának; de Angliának az orleánsi szűz idejétől saját szűz királynéja, Erzsébet koráig, jó száz esztendeig kellett még várakoznia, hogy birtokába vegye a normán szellem legbecsesebb örökségét, az óceánt.

A három Edward a polgári elemet fejlesztette, amely az ország szövetségésétől, Flandria büszke és gazdag polgárságától, kapott kedvet az iparra. Az utolsó Plantagenet, II. Rikárd idejében (1377—99.) egyszerre mint teljesen kész politikai elem tűnt fel az idáig számba sem vett parasztság is. Az egyház reformját hirdető Wycliffe János oxfordi tanár iratain és szónoklatain lelkesedve, a munkás nép Hertfort, Suffolk és Norfolk területén Ball János szerzetes és Wat Tyler (a tégláégető Valter) vezetése alatt 1381-ben fölkel, Londont két napig fosztogatta s az ifjú királyt a fejadó és a robot eltörlésére kényszerítette. Szabadságot és egyenlőséget követelt. M. W. Stubbs az angol történelem legszörnyűbb jelenségének nevezte ezt a fölkelést; azonban francia történetírója, Réville, a XIV. századbéli angol népies erkölcsök és társadalmi szükségletek természetes megnyilatkozásának s annál fontosabbnak tartja, mert a jobbágyokon és csavargókon kívül kényelmes polgárok, szorgalmas munkások, gazdag parasztok, higgadt papok is résztvettek benne. A parlament eltörölte a királytól kicsikart engedményeket s a parasztokat még az iskola látogatásától is eltiltotta; de Wycliffe — ha nem is az egyetemnek, de lutterworthi falusi plébániájának szószeréből — mindhalálig (1384. dec. 31.) izgathatott a zsarnok ellen.

A törvényszegő királyt a parlament is II. Edward sorsával fenyegette meg, minisztereit vád alá helyezte s urakból és papokból tizenegytagú tanácsot rendelt melléje. Ezt a gyámkodást utóbb ugyan lerázta magáról, de mikor parlament nélkül akart uralkodni, vérpaddal fenyegette a főúri ellenzéket s az alkotmányt végre fel is függesztette. Bolinbroke Henrik (Hereford hercege, Lancaster János fia) 1399-ben a fölkelés élére állott, a királynét, majd a királyt is elfogatta, szept. 29-én lemondásra kényszerítette s királlyá, mint legközelebbi rokont magát kiáltatta ki.

Mostantól fogva (1399—1461.) a *Lancaster-ház* uralkodott Anglián. IV. Henrik hálás volt a parlament iránt, amely pedig 1404 óta a megszavazott költségvetés ellenőrzését, a zárószámadások felülvizsgálását is magának követelte. A főurak azonban ellene is fellázadtak. Eleste után elismerték fiát, V. Henriket, ki walesi herceg korában Falstaff s több más cimborája társaságában olyan könnyelműen élt. A nemzet mégis csakhamar lelkesedni tudott V. Henrikért, ki a franciákon Azincourtnál fényes diadalt aratott (1415.) és VI. Károlyt rávette, hogy őt utódjának ismerje el s francia királlyá koronáztassa (1420.). Fiának, VI. Henriknek kiskorúsága, majd elmebaja idejében az orléansi szűz csodás fellépése vetett véget az angolok hadi sikereinek, franciaországi uralmának s vele a Lancaster-ház tekintélyének (1453.). Rikárd yorki herceg (III. Edward dédunokája), a főurakra támaszkodva, pártott ütött a király, vagy inkább királyné kegyeltjeinek kormánya ellen. Így tört ki az a harminc éves háború, melyet a Yorkok és a Lancasterek címerében levő virágokról a *fehér és a piros rózs*a háborújának neveztek. Yorki Rikárd a királyt kétszer is elfogta, de nem bántotta; ellenben a királyné nem kegyelmezett neki, midőn Wakefieldnél elfogta, hanem vérpadra küldte (1460. dec. 30.). Két fia addig küzdött, míg a *York-házat* trónra juttatta; sőt IV. Edward azután is nagyon változó szerencsével harcolt a Lancasterek ellen. Öccse, III. Rikárd (1483—5.), kit Shakespeare a középkor Tiberiusa gyanánt állít élénk, bátyja fiait megölette, leányát pedig feleségül akarta venni. A Lancaster-család egyik rokona, *Tudor Henrik* richmondi gróf, francia hadak élén tört reá, Bosworthnál megverte, futás közben megölette, s a parlamenttel VII. Henrik név alatt királynak ismertette el magát. Hogy a pártokat kibékítse, feleségül vette IV. Edward leányát, Erzsébetet, »a Yorkok fehér rózsáját«.

Ebben a harminc éves háborúban a hűbéres büszke nemesség majdnem egészen kiveszett s vele ért véget Anglia középkora. Az újkort a *Tudor-ház* (1485—1603.) vezette be s rajta volt, hogy korlátlaná tegye a királyi hatalmat.

II. A normán államok egyesítése.

Ügyszólván észrevétlenül enyésztek el a normánok azokban az új nemzeti államokban, amelyeknek alapját Angol-, Francia-, Olasz- és Oroszországban valaha ők vetették meg. A normán elemnek olyanforma szerepe volt az államalapításnál, mint a kovásznak a kenyérdagasztásnál. Ezt, alakot, nagyságot adott, de egymagában senkinek sem kellett; maguknak a skandináviai normánoknak sem. A kovászt (népök kalandos elemét) a külföldnek engedték át,

maguk maig is anélkül eszik kenyeröket, a flatbröt, amely nem nagyon ízletes, de évtizedek mulva is megtartja tápláló erejét.

A három skandináv állam közül csak Norvégiának volt és van óceáni jellege. Dánia inkább, Svédország pedig egészen a Balti tengerhez tartozik. Sajátságos, hogy az államélet erősebben mégis a *belső* tenger partjain felett ki. Norvégország távoli szigetekre pazarolta ereje javát, Svédország a Balti tenger egész medencéjének uralmára vágyott. Az óceán, a belső tenger, az önállásra utaló félsziget s az érintkezést követelő szárazföld minden előnyének felhasználására, földrajzi helyzeténél fogva, *Dánország* vállalkozott először és legjogosabban. Olyasmire törekedett, mint akkor Európának több országa. Anglia a csatornán keresztül akart uralkodni Franciaországon, Aragonia a Tirreni tengeren át Sicilián, Magyarország az Adrián át Nápolyon, Ázsiai Törökország a Marmarán át a Balkánon. Dánország vállalkozása azonban valamennyinél természetesebb volt, mert Skandinávia egyesítését föld- és néprajzilag egyaránt lehetett igazolni, míg a többi állam egyszerűen csak hatalmi politikát követett. Dániát a németrómai császárság szomszédsága különben is északra utasította. Már Nagy Károly és I. Henrik útjában állott az Eidernél, I. Ottó pedig felsőséget követelt magának az Eideren túl is. Erre a legjobb felelet az volt *Nagy Kanut* (1014—35.) dán királytól, hogy Dán-, Norvég- és Angolországot egyesítvén, mint hatalmas birodalom fordult szembe a német birodalommal. A személyes unió azonban az ő halálával mindjárt felbomlott. Az Ulfingek dán dinasztíája, mely 1047-től fogva négy századon át uralkodott Dánián, mindig szeme előtt tartotta a normánok egyesítésének eszméjét. Nagy Valdemár (1157—82.) s II. Valdemár (1202—41.) már nemcsak Svédország déli részein, hanem a Balti tenger déli partjain is uralkodott. Azonban 1400 hajó és 160.000 főnyi hadsereg sem volt elegendő, hogy Dánia nagyhatalom legyen. A felsőséget követelő német birodalom tolokodását visszautasította ugyan, de Szent Olaf fia, *Magnus* (1035.) óta a norvégek is visszautasították az ő fensőségét s 1319-ig nemzeti királyok alatt állottak. Akkor utolsó királyuk, Haakon, leányának 3 éves fiát, Eriksson Magnus svéd királyt, választották meg, a dánok pedig 1320-ban mind a négy rend jogait biztosító hitlevél kiadására kényszerítették II. Kristófit, s halála (1332.) után 8 esztendeig üresen hagyták a trónt. IV. Valdemár (1340—75) helyreállította a rendet és az ország egységét, de már a Hanza-városokkal szemben sem mutatkozott elég erősnek.

Svédországot szintén belső bajok emésztették. A svédek és gótok annyi harc után a XIII. század közepe táján egybeolvadtak, de *Finnország*, melyet először Szent Erik 1157-ben, másodszor 1247-ben Birger svéd kormányzó hódított meg, ilyen egybeolvadásra éppen nem mutatott hajlandóságot. 1323. óta a déliek egy része az oroszoknak, más része a német lovagrendnek hódolt meg. II. Magnus (1319—65.) Norvégiát családi örökségképpen, Svédországnak Dániához tartozó déli részeit pedig fegyverrel szerezte meg, de mind a kettőt el is veszítette, mire a svédek elkergették. Sok viszály után 1388. márc. 22-én unokája, VI. Hakon norvég király özvegyét, IV. Valdemár dán király leányát *Margitot*, hívták be. Ez annál fontosabb elhatározás, mert *Margit* a fiúág kihaltával 1375-ben Dán- és 1388. febr. 6-án Norvégországnak is királya lett. Mecklenburgi

Albrecht svéd király veresége után a főváros (Stockholm) kivételével az egész Svédország Margitnak hódolt. Az asszony-király azonban tudta, hogy a három államot csak férfiú uralkodása alatt egyesítheti tartósan, hiszen éppen akkor Magyar- és Lengyelország uniója is az asszony-király miatt bomlott fel. Magának nem lévén családja, mind a három országban hűgának, Ingeburgnak unokáját, *Erik* pommerániai herceget választatta királlyá és mint az ő gyámja kormányzott tovább.

1397. július 20-án *Kalmar* városában, Svédországban, *unióra bírta a három országot*. Ezen alaptörvény szerint a három ország királyának, Eriknek halála után is mindig közös akarattal választanak királyt, aki minden egyes országot önállóan kormányozza, de a külfölddel szemben a három állam mindig egységesen jelenik meg. 1398-ban a finnek is elismerték az uniót, mely ellen azonban mind a négy országban azonnal elkezdődtek az izgatások. A dalekarliai parasztok nem nyugodtak addig, míg Eriket Svédország koronájától meg nem fosztották (1436.). 1438. július 9-én, majd 1457-ben és 1483. szept. 7-én megújították ugyan az uniót, de a svédeknek és a norvégoknak nem tetszetek sem bajor, sem oldenburgi családokból származó királyaik, mert kisszerű dán politikát űztek és Schleswig-Holstein hovátartozásán kívül alig törődtek egyébbel. A vidékiek Smek Magnusszal már 1442-ben elkészítették Corpus Jurisukat, melyhez azután teljes függetlenségük, legnagyobb dicsőségük napjaiban is ragaszkodtak 1734-ig. 1524. szeptember 1-én végképpen elszakadtak az uniótól. A norvégek időközben hol a dánok, hol a svédek királyát ismerték el. *I. Keresztély* megválasztása (1448.) óta rajtuk is, a dánokon is 1814-ig az Oldenburg-ház uralkodott. Bergenben kimondották, hogy »egyik állam sem fog a másikon uralkodni, hanem saját honfiai kormányozzák, amint kiváltságaik rendelik. Örök időre egy úr és egy király alatt maradnak, egyik a másiknak segítségére s vigasztalására lesz«. Norvégia azonban csakhamar tartományi szerepet játszott Dánia mellett. Ennek következtében Norvégia semmiféle hasznát sem vette amerikai fölfedezéseinek és annak az uniónak, melyet Grönlanddal és Izlanddal még 1261—2-ben kötött. A többször is megújított kalmari unió feladata lett volna, hogy a hárommegy királyság az Atlanti óceán nyugati partjain már 1397-ben olyan erős gyarmatpolitikára határozza el magát, mint Spanyolország mindjárt a fölfedezések első napjaiban, 1493-ban. Az unióban vezérszerpre vágyó dán királyok azonban még az európai politikában is csak Schleswig-Holsteinnal pepecseltek s három királyság erejével rendelkezve is megfeledeztek úgy az óceánról, mint Észak-Európáról. Ennek a hegemoniáját másfélszázad mulva a tőlük elszakadt svédek ragadták magukhoz; ugyanazok, kik a normánok idejében Észak mai óriását, Oroszországot szervezték.

II. Kelet-Európa szláv nemzetei.

I. Lengyelország.

Balti tengermelléki népeknek a középkorban tulajdonképpen csak a kalmari unió s a német lovagrend alattvalóit nevezhetjük. A szlávoknak csupán egyetlen országa, a novgorodi nagyhercegség érintkezett velük, az is csupán a Finn

öböl délkeleti partjain. Délfelé Lengyelország 1400 táján elérte ugyan a Fekete és az Azovi tengert, de egyébként a szlávok a középkor második felében minden más tengeről elzárva, csupán mint szárazföldi államok fejlődhettek.

Lengyelország négy ellenséges hatalom közé volt beékelve. A Balti tengertől 1226. óta a német lovagrend zárta el. Kelet felé a pogány litvánok gátolták terjeszkedését. Délnyugaton

a lengyel I. Ulászló (1081—1102.) óta a lengyelek gyakran hadakoztak a magyarokkal, kik a kunok betöréseinek meggátolása végett Galicia és Lodomeria birtokára vágytak. 1292-ben az ország nagy része Vencel cseh királynak hódolt meg, ami reményt keltett a németekben, hogy fenhatóságukat elismertethetik a hat részre szakadt Lengyelországgal. Nagy- és Kis-Lengyelország, Massovia, Cujavia, Pommerania és Szilézia csak nagyon lazán függtek össze. Az ország és a nemzet egységét Lokjetek *Ulászló* (1306—33.) állította helyre, kivel ismét a Piasztok nemzeti uralkodóháza került trónra. — A pápától kapott koronával 1320. januárius 20-án az egész Lengyelország királyának koronáztatta magát. Anjou Károly Róbert magyar király ugyanazon évben feleségül vette leányát, Erzsébetet, s ettől fogva a két állam védő-

és dac-szövetségben élt egymással. A magyarok nemcsak a csehek és német lovagok, hanem a litvánok ellen is segítették Ulászlót, aki azonban a testvérenemzetet egyelőre kibékítette, midőn fiával *Gedimin* litván fejedelem leányát vétette el. Lengyelország ekként már is irányt adott Kelet-Európának; igazi fénykora azonban Ulászló fia, *Nagy Kázmér* (1333—70.) uralkodásával köszöntött be. Ettől fogva 1586-ig, Báthory István király haláláig, Lengyelország volt Kelet-Európa leghatalmasabb állama. Kázmér a visegrádi összejöveten (1335.) Pommerániáról és Kulmról a német lovagrend, Sziléziáról pedig Csehország javára lemondott, de megszerezte Massoviát, majd Cujaviát. 1339-ben a krakói országgyűlésen országát választó-királysággá alakította át. Csakhamar

307. ábra. Nagy Kázmér mellszobra. (A krakói székes-egyházban levő síron.)

(1347.) összeíratta a törvényeket, 1365-ben pedig a lengyel városok jogait s ezek megtartására utódját is kötelezte.

Az első szabadon választott király, *Nagy Lajos*, 12 évig (1370—82.) Magyar- és Lengyelországon közösen uralkodott. A nemeseknek tetszett ugyan a szabadságlevél, melyben (1374.) minden adófizetés alól fölmentette őket, de egyúttal féltették hazájuk függetlenségét a hatalmas magyar királytól. Volt reá okuk, mert Lajos Erzsébetet, édes anyját, magyarok kíséretében küldötte hozzájuk kormányzónak, a lengyel urakat Magyarországba hívta tanácskozássra, Galiciát Magyarországhoz akarta csatolni s leányai örökösödési jogát elismertette. Halála után a lengyelek nem akartak többé unióban élni Magyarországgal s ennek királya, Anjou Mária helyett hugát, Hedviget, ismerték el uralkodójuknak. 1384-ben azzal a feltétellel koronázták meg, hogy állandóan az országban lakjék. Egyrészt azonban a nagyhatalmi állás biztosítása, másrészt a nemzeti állam kiépítése végett Magyarország helyett most már Litvániával léptek személyes unióra. Jagello Ulászló litván herceg népe nagy részével együtt 1386. febr. 15-én megkeresztelkedett, mire összeházasították szép királynéjukkal s őt is megkoronázták. Hedvig, a magyar királyleány, igazi lengyel asszony lett. Népét maga vezette Galicia visszavételére a magyarok ellen (1386—7.) s azt Lodomeriával együtt vissza is szerezte. Ő alapította a lengyelek első (krakói) egyetemét, amelyet harmadfél századon át a magyar ifjak is erősen látogattak. Kegyes, bölcs intézkedéseivel annyira megnyerte a lengyelek szívét, hogy ma is szent gyanánt tisztelik s képe nagyon sok háznál megvan. Halála (1399. június 15.) után ura, II. Ulászló, kísérletet tett a magyar trón elnyerésére is. *Tannenberg* mellett (1410. júl. 15.) döntő diadalt aratott Zsigmond magyar király s a német lovagrend hadain, de Thornban csakhamar kibékült, majd szövetkezett is Zsigmonddal. Galicia birtokának ügyét a szövetségesek függőben hagyták, Moldvát felosztással fenyegették, ha török háború esetében a magyarokhoz nem csatlakoznák, s együtt keresték föl Váradon Szent László sírját. Zsigmond visszaadta a lengyel koronát, melyet még Nagy Lajos vitetett Budára, s 208.200 aranyért 13 szepesi várost és 3 uradalmat zálogosított el Lengyelországnak, mely ezt a területet csak első felosztásakor (1772.) adta vissza. — A nagy király fia, *III. Ulászló*, 1440-ben Magyarországnak is királya lett, mert a török hódítással szemben Keletnek egyesülnie kellett. A »hosszú hadjárat« fényes sikere után a szövetségesek Várna alá nyomultak, a csatát azonban elvesztették s a király is elesett. *IV. Kázmér* (1447—92.) a német lovagrendtől elfoglalván Nyugati Poroszországot, Lengyelország határait a Balti tengertől a Fekete tengerig terjesztette ki s Moldva- és Oláhország megszerzésére is törekedett. Egyik fiát, Ulászlót, Csehország királyának választatta, a másikat, Kázmért, pedig sereg élén akarta megválasztatni Magyarország királyának. Mátyás magyar király azonban az ifjabb Kázmért kikergette, s Olmützben (1478.) békére kényszerítette. De Kázmér megérte, hogy fiát, II. Ulászlót, a magyarok Mátyás halála után 1490-ben királyuknak választották. A Jagellók most már Lengyelországon kívül (mellyel Litvánia és Poroszország elég laza unióban élt) Cseh- és Magyarországon s így a magyar Nagy Lajosénál is nagyobb területen uralkodtak. A lengyel kereskedők Danczkaig, Kassáig és — az Aldunán fölfelé — Nándorfehérvárig jártak.

Lengyelország Európa egyik leggazdagabb és legfényűzőbb állama lett, s *Dlugosz* János († 1480.) lelkesedéssel írhatta meg, hazája miként lett nagyhatalom.

Az ország hatalmasan fejlődött. *Laszki* kancellár körülbelül a magyar Verbóczyvel egyidőben (1506.) gyűjtötte egybe törvényeit, melyek a királytól szigoruan alkotmányos uralkodást követeltek.

II. Csehország.

Szent *Vencel*nek 935-ben halállal kellett lakolnia azért, hogy Cseh-országot a németek hűbérévé tette, de a csehek mégis mint irodalmi nyelvök első védőjét s a kereszténység megtartóját, vértanúját tisztelték. Nemzeti szentnek tekintették *Vojtech* (Szent Adalbert) prágai püspököt is, ki magyaroknak, lengyeleknek, poroszoknak, cseheknek hirdette az evangéliumot, melyért a poroszok földjén vértanúságot szenvedett (997.). A cseh nép, a törzsszerkezettel szakítva, mint egységes és keresztény nemzet lépett át az új ezredévbe. Háborúba Szent Vencel dárdájával, Szent Adalbert zászlajával indult. *Vratiszlav* lett (1086.) az ország első koronás királya. A császártól kapott koronánál többre becsülték a pápáét, melyet 1204. óta Přemysl ivadékaik büszkén viseltek. A választott királyt a németrómai császárok erősítették meg, de Csehország egyebekben alig függött a birodalomtól. II. Přemysl *Otakár* 1251-ben Ausztriával, 1260-ban Stájerországgal, 1262-ben Karinthiával, 1268-ban Krajnával, Isztriával és Friul egy részével növelte birodalmát, mely ekkor érte el legnagyobb terjedelmét s Európának számottevő hatalma lett. Éppen ezzel fordította maga ellen Német- és Magyarországot, melyek 1278-ban egyesült erővel törték meg erejét. A nagy király halála teljes romlásba sodorja Csehországot, ha a győztes Rudolf császár családi politikája meg nem menti s Otakár fiának, II. Vencelnek, feleségül nem adja egyik leányát, Gutát. Midőn veje Lengyelország, unokája, III. Vencel, pedig az Árpádházzal való rokonsága révén, Magyarország királya lett, a Přemyslek háza rövid ideig Közép-Európa leghatalmasabb dinasztíája volt. Három ország királyát azonban 1306-ban egy orgyilkos töre ejtette el s a Přemysl-család kihalásával idegen érdekek kerekedtek felül.

A trón betöltésénél, múltó sikerek után, a Habsburgok húzták a rövidebbet; a trónra meghívott VII. Henrik császár 1310. aug. 31. fiának, *János*nak »adományozta« Csehországot, melyen 1437-ig a Luxemburgok uralkodtak. János a Wittelsbachokkal szemben hosszú küzdelem után fiának, IV. Károlynak biztosította a német trónt, Észak-Olaszország városait védelmébe fogadta s a crécyi csatában mint a franciák szövetségese harcolt és esett el az angolok ellen (1346.). Francia volt világeletében, akinek csak a csehek pénze kellett, nem a dicsősége. De fia, Károly, Pierre de Rosiers (a későbbi VI. Kelemen pápa) tanítványa, francia neveltetése és németrómai császársága mellett is igazi cseh volt. Csehország gazdasági, művészeti és tudományos életét páratlan arányokban fejlesztette, virágzó iparát, különösen a szövő- és fonóipart megalapította és ő tette Prágát az akkori Európának egyik legnagyobb és leggazdagabb városává. Várpalotája, remek székesegyháza, Thein-temploma, tornyos hídjá, egyeteme (1348.) máig is dicsőíti »Csehország atyját«, legfényesebb korának jó szellemét.

Fia, *Vencel* (együttal Németország királya), folytonos harcban állott ugyan alattvalóival, de roppant szolgálatot tett a csehek nemzeti érzületének fejlesztésére azzal, hogy szembeszállott a külföldieskedő papsággal. *Nepomuki Jánost* (1393. márc. 20.) vízbefojtatta s a prágai érsek és *Huss János* egyetemi tanár közt támadt vitában biztosította a prágai egyetem cseh nemzeti jellegét s a tanítás szabadságát (1409.). A kisebbségben maradt német tanárok Lipcsébe vándoroltak ki tanítványaikkal együtt. *Husst* (1415. júl. 6.) és Prágai Jero-most (1416. május 30.) mint eretnekeket sikerült ugyan máglyára juttatniok, de ennek következtése Csehországban a papok elűzése, javaik lefoglalása és *Vencel* halála után a csehek fölkelése lett. *Zsigmondot*, *Vencel* öccsét, trónjától megfosztották (1421.), s a német szót és szellemet mindenünnen kiszorították. *Zsiska*, majd ennek »árvái« *Prokop* szerzetes vezetése alatt *Zsigmond* német és magyar hadait többször megverték s a szomszédos országokba is betörték. A szélső táboríták, az árvákkal egyesülve, kommunisztikus eszméiket fegyvereik élén terjesztették. A cseh országgyűlés a Compactatákban (1433.) a mérsékelt forradalmiakat, a »kelyheseket« a két szín alatt való áldozás megengedésével némileg megnyugtatta. Az árvákat és a táborítákat azonban csak több győzelem, akasztás és országgyűlési engedmény után 1437. április 12-én bírták békességre. Latin, cseh, német és magyar nyelven hirdették ki, hogy a kelyhesek (utraquisták) az egyháznak hű és igaz fiai.

Mindamellett *Zsigmond* halála után csak a mérsékeltebbek ismerték el vejét, *Habsburg Albert* magyar királyt. A szélsőbbek *Kázmér* lengyel herceg körül csoportosultak. A fejetlenséget *Albert* váratlan halála sem szüntette meg. Megkoronázták ugyan fiát, *László* magyar királyt, azonban korai halála után 1458. márc. 2-án *Podiebrad* György (1452. óta az ország kormányzója) személyében nemzeti királyt választottak. A husszita Györgyöt vejének, *Mátyás* magyar királynak győri katolikus püspöke koronázta meg s III. Frigyes császár is elismerte. De csakhamar eltűntek a vallástürelem szép napjai, melyek Csehországot IV. Károly korának visszatérésével kecsegtették. II. Pius pápa 1462-ben a Compactatákat érvényteleneknek nyilvánította, II. Pál pápa pedig a cseh korona odaigérésével rávette *Mátyás* királyt, hogy »mint a katolikus hit védője a cseh eretnekség ellen« hadat izenjen volt apósának s királynak választassa meg magát. *Podiebrad*, kit ekként megakadályozott, hogy a törökök kiűzésére európai szövetséget alkosson, ettől fogva a szlávok egyesítésén dolgozott. A magyarok és németek fenyegető szomszédságával szemben saját derék fia, *Viktorin*, helyett *Kázmér* lengyel király fiát, *Ulászlót* választatta meg utódjának. A csehek legbölcsebb, legnagyobb királyának halála (1471. márc. 22.) után meg is koronázták. Hét esztendei háboruszkodás után *Mátyás* is elismerte ugyan, de megtartotta a cseh királyi címet, Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot. Ezt a szerencsétlen háborút mind a két állam politikai jelentőségének elvesztésével fizette meg. Semmit sem javított a helyzeten, hogy 1490-ben választás következtében *Ulászló* Magyarországnak is királya lett. *Ulászló* Magyarországra költözött át. Felülkerekedett az oligarchia, míg a nemzeti eszméért rajongó köznemesség és polgárság hátraszorult, a parasztság a rendi szabadság korában jogait vesztette s a hazafiak pártja végre is a megújított vallásban keresett

vigasztalást. A mohácsi csata, melyben Ulászló fia, Lajos magyar és cseh király, elesett (1526. aug. 29.), Csehország függetlenségének is véget vetett.

III. Oroszország.

Oroszország a középkor második felében Lengyel- vagy Csehországnál jelentéktlenebb terület volt. Tulajdonképpen államnak sem lehetett nevezni, mert 1224—1480. közt a kipszaki mongoloknak hódolt. Tíz kisebb fejedelemségre oszolva érte a tatárjárás, mely 1224-ben a Kalka, 1238-ban pedig a Szt vize mellett megsemmisítette mind a tíznek a függetlenségét. Batu kán azonban, a kipszaki birodalom alapítója, beérte a pontosan fizetett adóval s a fejedelmek hűbéri esküjével; belső ügyeikbe nem avatkozott. Száz esztendeig a fejedelmek különben is annyit vilongtak egymás közt, hogy a mongolok ellen már csak emiatt sem léphettek volna fel. *Kalita János* (1328—40.), kit a kán moszkvai nagyfejedelemmé nevezett ki, romjaiból újra felépítette Moszkvát. Az egyesülni akaró oroszok fővárosává, a patriarcha székhelyévé tette, nagybecsű templomokkal s épületekkel díszesítette s védelmére a *Kreml* várpalotáját kezdte építtetni. Utódai szabadulni vágytak a mongol gyámságtól. *Dimitrij Ivánovics* a donvidéki Kulikovnál (1380. szept. 30.) fényes győzelmet aratott elnyomóin, de Moszkva feldúlása után két esztendő múlva már újra hódolt nekik. Fia, majd unokája a kisebb orosz fejedelemségek beolvasztásával növelvén erejüket, teljes bizalommal néztek a jövő elé, midőn 1438-ban a kipszaki kánság egysége, a krimi és kazáni kánságok kiválása következtében, megszűnt. Harmadfél századig fizetett adót Oroszország a kipszaki kánságnak, midőn *III. Vasziljevics Iván* (1462—1505.) a novgorodi köztársaság meghódítása és beolvasztása után 1487. május 18-án

308. ábra. Podiebrád György cseh király. (A laxenburgi császári kastélyban.)

bevette Kazánt s adófizetésre kötelezte eddigi urait, a kazáni és a kipesaki kánokat. Barátságban maradt Krimmel, amelyet 1475-ben II. Mohammed szultán meghódított s *Mengli-Giráj* kánnak adott hűbérül. A krimi kán nyíltan szövetekezett a nagyfejedelemmel s a közbenjáró szerepét játszotta közte és a szultán közt. Iván a kán és a szultán követeit épp olyan szívesen látta fővárosában, Moszkvában, mint Ázsiából Perzsia és Csagatáj, Európából a pápa, Velence, Dánia, Német- és Magyarország követeit. Vjetka, Novgorod, Perm elfoglalása s a svédekkel, lengyelekkel, litvánokkal vívott harcai után 1482-ben büszkén fogadhatta azt az üdvözlést, amelyben Mátyás magyar király örömét fejezte ki, hogy hatalma ekként növekedik. A király, akit ekkor a csehek és lengyelek újabb támadása fenyegetett, a két szláv ellenében vele, a harmadik szlávval kötött szövetséget, melynek legfontosabb eredménye a lengyelekkel tartó tveri nagyhercegség elfoglalása lett. Iván arra kérte Mátyást, hogy ágyúöntőket, pattantyúsokat, arany- és ezüstműveseket, bányászokat, építészeket és kőműveseket küldjön hozzá. Pénzt veretett Szent László magyar király arcképével, a szövetség emlékére pedig érmet a maga és Mátyás arcképeivel s a két ország címereivel.

Mátyás halála (1490.) után azonban egyszerre megváltozott a helyzet. II. Ulászló megválasztása a magyar-cseh-lengyel szövetséget jelentette, amelynek széttöbbantásán Iván sok következetességgel fáradozott. Nemsokára a magyarok őshazájának tartott Jugriát is birodalmához csatolta. Ettől fogva cárnak, az oroszok urának nevezték. »Oroszország — szölte II. Miklós cár 1905. aug. 19-én, az alkotmány megadásakor — a cárnak a néppel és a népnek a cárral való rendíthetetlen egyetértése következtében keletkezett és erősödött. A cár és a nép egyetértése hatalmas erkölcsi erő, mely Oroszországot évszázadok során megeremtette, minden szerencsétlenség és támadás ellen megoltalmazta.«

Iván cár újból azt a politikát követte, mely félelmedéves volt, mint maga az orosz birodalom, s nyíltan be nem vallott célja Bizánc elfoglalása. A cár bizánci hercegnőt vett feleségül, egy és oszthatatlan birodalma címerének a bizánci kétfejű sast fogadta el s a bizánci patriarcha jogait Oroszországban 1464 óta birodalma metropolitájának biztosította. 1498-ban az első orosz követ, Pletsej Michail, éppen olyan nyersen lépett föl az erős, mint 1853-ban Menesikoff a gyöngye szultánnal szemben. S 1503-ban II. Ulászló magyar király már nyíltan szemére vetette Ivánnak, hogy a magyarok és lengyelek csak azért nem támadhatnak teljes erővel Törökországra, mert Oroszország egyre fenyegeti őket; VI. Sándor pápa pedig arra kérte, béküljön ki a lengyel királlyal, hogy az a magyar királlyal együtt nyomulhasson a megdöbbentően terjeszkedő török ellen. Az orosz azonban még megdöbbentőbb módon terjeszkedett. Iván 414.000 km²-nek hűbéres fejedelme volt trónraléptekor s tízakkora területnek, majdnem Európa felének, cárhoja halálakor. Az ő érdeme, hogy Oroszország nyelv, vallás, kormányzás és (1498. óta) igazságszolgáltatás tekintetében egységesen, nemzeti állam gyanánt lépett át az újkorba.

XVIII. FEJEZET.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉS, (RENEZANSZ.)

I. Bevezetés.

Pierre Prud'hon
(1758—1823): Psyche emeltetése.
(Rajzolta 1807.)
A Louvre múzeu-
mában.

RÓMA bukása után ezer esztendővel Európában Orosz-, Lengyel-, Magyar-, Német-, Francia-, Spanyol- és Törökország voltak a legnagyobb hatalmak. A szlávok keleten, a turániak délen, a germánok középütt és északon önálló nagy államokban éltek. Megsemmisültek olyan világbirodalmak, mint a görög császárság és a spanyolországi arab kalifaság. A hűbérrendszer bomlásával együttjárt a pápa és a császár hatalmának hanyatlása; pedig a középkor története ezen a kettőn fordult meg. A greenwichi hosszúság 5—15 foka közt levő német és olasz területek mégis hatásuk alatt maradván, Róma bukása után ezer esztendővel sem tudtak egyesülni. Szomszédaik ellenben hatalmas királyságokká alakultak s magukba olvasztották a hűbéres nagyurak kisebb-nagyobb tartományait és uradalmait. Török-, Magyar- és Franciaország már is kísérletet tettek az állandó katonaság behozatalára, hogy határaikat és belső egységeket biztosítsák. De a határokat most már nemcsak katonák, hanem kereskedők, tudósok, felfedezők, hithirdetők is terjesztették. Európának azóta, hogy a normánok elhanyagolták óceáni felfedezéseiket, a középkorban egyetlenegy gyarmatosító állama sem volt; ezeknek a sorát Portugália csak a XV. század első felében nyitotta meg. Félézredév múlva az imént még saját területével is tehetetlen Európa más földrészekben önmagánál hétszer nagyobb (64½ millió km²) gyarmaton és hódoltságon uralkodott. A hatalom terjesztésének ez a középkori eszméje az újkornak föltétlenül nagyobb öröksége mint amilyen az ókori impérium eszméje volt, mellyel Európa az egész középkoron át hiában kísérletezett.

Népei mindannyian Nyugat-Róma bukásával kezdték, de csak Kelet-Róma összeomlásával, tehát ezersztendei küzdelem után, érték el azt a céljokat, hogy erős államokat alkossanak. Voltaképpen erre az ezer esztendőre szorítkozik

a középkor, melynek utolsó másfél századában a népek az erős államok szervezésében a régi rómaiakat követték. A bolognai egyetem tanárai öt vaskos kötetben újra összeírták a *római jogot*, amely Justinianus ideje óta feledésbe ment és a világ minden részéből, hazánkból is nagy számmal, jelentkező tanítványaik eszményképe az egységes, hatalmas római birodalom lett. Nem az, amelyet a Hohenstaufok lejárattak, hanem minden nagyobb népnek a maga hazája. A római jogban a középponti kormány részére biztosított hatalom okozta, hogy a XIV. századon túl mindenütt hanyatlott a papság és az oligarchia befolyása s kemény küzdelmek után a *királyi tekintély* mindenütt erősödött. A politikailag megizmosodott nemzetek hatalmuk legnagyobb biztosítékát most már egyéniségökben s a vele járó nemzeti műveltség megteremtésében s ápolásában keresték. A klasszikus, bizánci, arab stb. mintákat sem vetették meg. Mindez együttvéve okozta, hogy lassankint nemesak az állam, hanem a társadalom is átalakult.

Az emberek szabadabban kezdtek gondolkodni. A tudományokat és a művészeteket jobban megszerették. A klasszikus írótól ellesett módon, de már nemzeti nyelven kezdték művelni irodalmukat, mely egészen önállóan fejlődött tovább. A klasszikus műveltségnek ez az *újjászületése* (a rinascimento, renaissance) segítette át a középkori emberiséget a felvilágosodás korába.

A *reneszansz* (az újjászületés) a művészetekben, a tudományokban, az életben az ókor eszméire, tanulságaira való visszatérést, a *humanizmus* pedig az emberiség kifejtését, vagy inkább azt a törekvést jelenti, hogy kifejtsék és értékesítsék az emberiségben szunnyadozó őserőt.

Senki se keresse benne a *tömeg* történetét. Sápadt, sovány zseniknek és pirospozsgás, potrohos mecénásoknak, tehát *egyeseknek* a történetével kezdődik az. Irodalmi, tudományos és művészeti úton indul meg. Fáradtan pihen meg egy-egy rideg palota előtt a lócán, ha odabenn nincs kedve inasszerepre. Posványokon, őserdőkön, égbenyúló kopár havasokon át ér virágos mezőkre s megnyugszik a gémes kútnál vagy a muskátlis ablak mögött csöndes falusi, tanyai házakban.

A lángésznek az a legnagyobb dicsősége, hogy néplélekke izmosul. Egyesek kincseit a reneszansz is köztulajdonná tette. De éppen az ő története bizonyítja legjobban, hogy a tömeg története *egyesek* történetén kezdődik.

II. Az új irodalom és a tudomány.

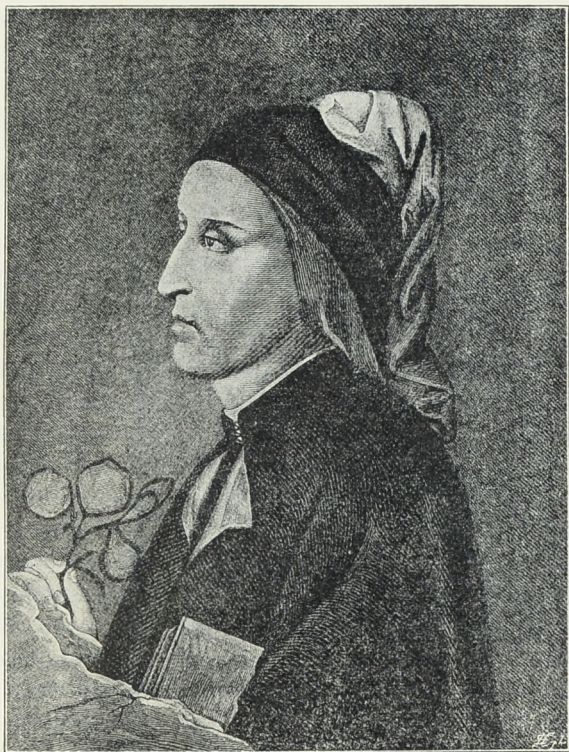
Dante vizének mélységei fölött kell állanunk, hogy acéltiszta tükrében híven visszaverődve lássuk a középkor világát. Ez a csodálatos szellem »egy a mérhetetlen éggel, amely benne tükröződik«. Egy a fenségben, a terjedetben és abban, hogy mindenik olyan megfoghatatlan. Földi álom csak évezredek multán téved e világba, »hogy a hitlen ember imádni tanulja a kód oszlopában rejlő istenséget«. Az Ilias és az Aeneis óta nem termett éposz, mely úgy elbűvölte volna a világot, mint Dante Isteni Színjátéka, a Divina Commedia. A firenzei *Dante Allighieri* (1265—1321.) száz énekben beszél el a poklon, tisztítóhelyen, a paradicsomon keresztül tett útját. Vergilius szelleme

vezette végig a poklon s ő mondta neki (a klasszikus világ a középkornak!), hogy ne várja szavát, szeme intését. Erős, szabad, ép már akarata: hibáznék, ha nem követné. Az égbe a nő emeli: eszményképe, Beatrice. Földöntúli útjában mindenütt a csillagok közt jár-kel. Megfigyeli forgásukat, érdeklik a Hold foltjai, fényváltozásai. Eltűnődik a tenger apadásának, dagadásának okain, a Föld gömbalakján, a középpont vonzóerején, a súly és a nehézkedés törvényén, a szárazföld és a víz megoszlásán, a déli keresztesillag helyzetén, az egész természetén, amelynek tanulmányozására hatásosabban senki sem bátorította a középkort.

A világ s az ember felfedezésével ő indította meg a középkor nagy reformmozgalmát. A középkori Európában soha nem hallott erővel és mégis bájjal a fenségest ő szólaltatta meg először a nép nyelvén. A szabad vizsgálódás, mely a hit tételeire is kiterjedt, fölnyitotta szemét: »észrevette, hogy földi erőn túl emelkedék«. Valóban nincsen mű, mely egy új világ sejtelmével eltelve, annyira kifejezné a középkor egész felfogását. Sőt a középkort meg sem lehet érteni Dante nélkül, melynek azonban a Divina Commedia nemcsak székesegyháza, hanem sírboltja is.

Küzdelmét *Petrarca* (1304—74.) folytatta: az új irány igazi megalapítója, »az első modern ember«.

Dicsőségét, mint Dante, latin verseitől várta s mégis a lenézett olasz nyelven írt sonettoival szerezte meg a halhatatlanságot, *Laurához* intézett olasz dalaival lett Olaszország legnagyobb lantos költője. Megmutatta, hogy a nemzeti érzelem, mely csak egy hazára, s a szerelem, mely csak egy kunyhóra utal, nem zárja ki, hogy kortársai a tudomány terén igazi emberek legyenek. Nem kozmopoliták, de humanisták, kik testvériesen dolgoznak együtt az emberiség szebb tulajdonságainak kifejtésén. Dante és Petrarca tanítványa volt *Boccaccio* (1313—75.), a Dekameron sikamlós elbeszéléseivel az olasz széppróza megteremtője. Dantét csodálták, Petrarcát dicsőítették, őt olvasták. Dante a hit, Petrarca a remény, Boccaccio a szeretet. Ők

309. ábra. Dante. (Giotto festménye után.)

alkották azt a firenzei háromságot, mely Olaszország egységéért lángolt, a középkor modorosságával szakított, az egyéniség felszabadítására törekedett, Beatrice, Laura és Fiametta személyében a nőt a férfiú sorsává tette, idejét a klasszikus világ és a kereszténység közt osztotta meg s latinul és a nép nyelvén egyszerre hirdette az új szellemet. A középkor *triumvirátusa* hatalmasabb volt mint az ókoré, mely nemzeteket tiport el. Az övék nemzeteket emelt föl. De itt is, ott is hányszor, lázongtak pretóriánusok és utcai csőcselékek! Amott egy lett az ura *mindenkinek*; emitt mindenki ura lett egynek: *önmagának*. Ez pedig jobban beválik sikernek is, érdemnek is. Európa népeinek ők mutatták meg, hogy »nyelvében él a nemzet« s hogy azt csak saját nyelvén lehet művelni, nagygyá tenni. Más országok nemzeti irodalmai csak a XVI. század kezdetén indultak igazi fejlődésnek. Olaszország író- és tudósvilága sem ösmerte el azonnal a nemzeti irodalom jogait, amikben pedig Dante triumvirátusának fényes sikerei után kételkedniök alig lehetett. Vergilius mégis csak nagyobb volt az ő szemökben mint Dante. A görög és római klasszikusokért rajongva, hazájuk helyett a *világnak*, nemzetök helyett az *emberiségnek* s nem a nép, hanem a klasszikusok nyelvén akartak írni. A latin különben is a biblia és az egyház nyelve volt, a műveltebbek tehát a világ minden részében megérthették. Azon voltak, hogy az embereket a legnemesebb életre, gondolkodásra, egymás szeretetére szoktassák, eszöket, szellemöket, jellemöket minden irányban kiműveljék, az irodalmat, tudományt, művészetet mindennapi szükségletté tegyék. Ezért nevezték irányukat, irodalmi műveltségöket, magát a klasszikus oktatást *humanizmusnak*, őket magukat *humanistáknak*.

A humanisták a klasszikusok modorában írtak. Tanárok és tudósok — eleinte főképp Firenzében — a klasszikusok műveit gyűjtötték, magyarázták, utánozták. A középkorban szokásos konyhalatinság helyett még az állami iratokban is a klasszikus latinságot akarták meghonosítani. Nagy Lajos korában *Colluccio Salutato* firenzei és Mátyás korában *Vitéz János* magyar kancellároknak, vagy *II. Pius* pápának (írói nevén *Aeneas Sylviusnak*) diplomáciai iratait és beszédeit szép latinságuk miatt a német iskolákban is egy sorban tanították Ciceróval. Pedig a gimnáziumok ettől fogva napjainkig a klasszikus oktatáson, a humanizmuson alapulnak. Sehol sem fejlődött ki annyira mint éppen Németországban, ahol Agricola, Celtes Konrád (a rajnai irodalmi társaság alapítója és a pozsonyi tudós társaság egyik leglelkesebb tagja), valamint a görög nyelv és szellem legtudósabb terjesztői: *Reuchlin* János és *Rotterdam*i *Erasmus* a XVI. század elején megkezdték azt a tudományos munkásságot, amely azóta sohasem szünetel.

A humanisták a latin klasszikusoknál is többre becsülték a *görögöket*, kikkel Európa behatóbban csak a XV. században kezdett ismét foglalkozni. Azelőtt a nem bizáncitudósok csak kivételképpen tudtak görögül. Nem tudtak az olaszok sem; pedig hazájuk déli részét valaha Nagy-Görögországnak nevezték. Néhány görög író t jóformán csak arab fordításokból ismertek; de Platóért és Aristotelesért a világ így is rajongott. Amióta azonban a törökök egyre jobban szorongatták Konstantinápolyt, mind több görög tudós menekült át Olaszországba. Firenze egyetemén már 1360-ban tanítottak görögül. A mene-

külő *Chrysoloras* Mánuel görög tudós (1396.) ébresztette új életre a görög nyelv tanulmányát, mely Itáliában hétszáz esztendeig szunnyadozott. Firenzében virágzott a görögösség (filhellenizmus). Medici Cosimo vendégszereteten kívül ez is hozzájárult ahhoz, hogy IV. Jenő pápa 1439. januárius 10. Ferrarából ide helyezze át az egyházi zsinatot, amelynek egyik feladata a római és a görög egyház egyesítése volt. A keletiek 1439. júl. 6. el is ösmerték a pápát az egész kereszténység fejének, ami szintén jele a két világ közeledésének. Kéziratokkal megrakodva, olyan görög tudósok rándultak át ez alkalommal Olaszországba, akik a vallások egyesítésénél előbbre valónak tartották, hogy kézírataik magyarázatával hírnevet, eladásával vagyont szerezzenek maguknak.

Újra fellépett a görögösségnek az a láza, mely a régi rómaiakat fogta el, mikor szintén vándortudósoktól és rabszolgáktól igyekeztek eltanulni Hellas nagy gondolatait. Amint azonban Scipiónak szembe kellett szállnia a maradiak élén álló Fabius Cunctatorral, most is Ficinókra, Aldókra, Vallákra, főképp pedig Mediciekre volt szükség, hogy elterjesszék a hellénségből kisugárzó szellemet.

310. ábra: Petrarca.

Az egyenlítőn túl Diazt sem lepték meg jobban a déli éggömb ösmeretlen csillagai, mint Olaszország humanistáit meglepte a hellén irodalom csillagos ege. A zsinaton *Georgios Gemisthos Plethon*, a vén bizánci, a két keresztény vallás egyesítésének vitájában a középkorban először hirdette, hogy *csak egy legfőbb isten van, Zeus*, a feltétlen és örök valóság. A nép csak úgy tolongott eltorzított újplatonikus tanításainak hallgatására. Mohón szítta magába azokat a szofizmákat, amik államot, erkölcsöt, vallást hellén patinával akartak bevonni. A régi világot, úgy ahogy volt, senki sem kívánta vissza; de a mostanival sem érte be. Minden művelt olasz óromait vagy ógörögöt szenvelgett anélkül, hogy a letűnt műveltségből a neveknél, kifejezéseknél többet fogadna el. Egy eszmekör békóit nem azért akarta lerázni, hogy még rozsdásabb békót veressen magára. Majdnem úgy áll a dolog, hogy tükörsímára fényesítette ki a kereszténység rozsdás békóját s azt antik ékszer gyanánt kezdte hordani. Wycliffe, Huss, Prágai Jeromos, Gemisthos stb. tulajdonképp a kifényesítésnek erre a munkájára vállalkoztak; pedig tudhatták, hogy a tárgy anyaga minden csiszolás mellett is a régi marad. Mi ingathatja meg jobban hitünket az emberi meggyőződés erejében és méltóságában, mint Gemisthos, aki Zeus hitének hirdetésére megy Firenzébe s ott az orthodoxus hit védelmére vállalkozik? Medici Cosimo az ő hatása alatt az ifjabb *Marsiglio Ficinót* azonnal megbízta

Plato fordításával és magyarázatával. Főkép Plato tanulmányozása végett alapított Firenzében akadémiát, mely csakhamar rendkívül hatott Olasz-, Magyar- és Németország tudósaira. *Janus Pannonius* nem ok nélkül írta padovai tanáráról, Marsiglio Ficinóról:

»Multkor, ahogy keresém Plátó lelkét az egekben:
Marsiglióban van, szóla a számoszi agg.«

Pécsi püspök korában csakúgy hódolt Platónak, kit a skolasztikusok, Aristoteles dicsőítői, a racionalizmus, miszticizmus, eretnecség forrásának tartottak, mint *Bessarion*, a görög származású bíbornok és köre, trapezunti *Georgios*, Theodoros *Gaza* stb. Ez a szellem, a rinascimento, *V. Miklós* pápával (1447—55.) bevonult Rómába is, hol tudomány, irodalom és művészet nem lelkesítette a középkori népet; csak egyes pápák és főpapok kedvtelésének eszköze, játékszere volt. *V. Miklós* az első pápa, ki a humanizmusért rajongott. Krisztust szolgálva, Jupiternek is megadta azt, ami egy letűnt hatalmas világ felfogásából őt megilleti. A klasszikus irodalom kutatásában teljes szabadságot biztosított a tudósoknak s nem féltette a keresztény szellemet a pogány görög szellem újraébredésétől. Pártolta *Lorenzo Vallát*, aki a hit legszentebb eszményeire is kiterjeszkedő merész bírálatával szellemi őse volt Renannak; még abban is, hogy hinni egy percre sem szűnt meg. A pápa apostoli kancellárja abban a »sötét« korbán szabadon izgathatott a pápa világi uralmának megtörésére, a királyság vagy a köztársaság kikiáltására. *Filelfo* a pápától 500 aranyat kapott a papokra és szerzetesekre írt szatiráiért. Nem üldözték *Poggiót*, ki trágár adomákat gyűjtött össze róluk.

Poggio parasztnak mondja a papokat, de ezek a parasztnak a reneszansz világias, szabadelvű irányának első rajongói. A dogmákon kívül mindent bírálhattak. Olyan szabadság, mely utóljára ezt a tilalmat sem vette figyelembe. A reneszansz, mint fiait Saturnus, végre is megette saját gyermekeit, az író és pártfogó papokat. Ez a forradalmak rendes menete. »Mi rómaiak — szolt Valla — elvesztettük világi hatalmunkat; a nyelv hatalmas ereje következtében mégis uralkodunk a Föld nagy részén. A mienk Francia-, Spanyol- s Németország és sok más nemzet; mert ahol római nyelv uralkodik, ott római állam van.« A latinnak világnyelv jellegét az egyház tartotta fenn. S melyik francia, német, olasz, magyar nyelvújító átkozta meg azt a nyelvet, amelynek hibáit kiküszöbölni törekedett? Az emberiség szelleme a latin nyelv javításával kezdődött, mint a nemzeti szellem a népies nyelvek tisztogatásával.

Az első humanisták valóságos irodalmi flagellánsok voltak, kik a barbárság siralmainak völgyéből önmaguk legyalázásával igyekeztek bejutni a klasszikus műveltség paradicsomába. Általános haladásról szó sem lehetett addig, míg az emberek elhitették magukkal, hogy üvegből van a talpuk. A helyesebb önismeret egyik jele, midőn *Biondo* a középkor történetében kimutatta, hogy az emberiség szelleme gyöngülhetett ugyan, de mindig működött s ez a kor is alkotott nagyokat. *Bruni* pedig méltán panaszkodott, hogy Cicero és Demosthenes korát jobban ösmeri, mint hazája utolsó hatvan esztendejének történetét. *Aeneas Sylvius* (Enea Silvio Piccolomini, a későbbi II. Pius

pápa) Európa boldogulását nagy tudós létére sem a rómaiságnak hanem a kereszténységnek ujjászületésétől várta. Jobban érdeklődött Podiebrád vagy Mátyás keleti tervei, mint humanista kollégáinak őt magasztaló versei iránt. Inkább kutatta a mohammedánizmus mint az ókor szellemét; mert mint politikus tudta, hogy amaz határoz Európa sorsa felett. Tovább látott Olaszország szűk határainál s az örökösen pénzzavarban élő humanisták sohasem bocsátották meg neki, hogy rajtuk kívül egyebet is meglátott, sőt sok esetben éppen csak őket nem látta meg. Pedig igazi humanista volt, akinek irodalmi sikerei nagyobbak a politikaiaknál. Nagy dicsérettel emlékezett meg Magyarország humanistáiról, *Vitéz Jánosról*, *Janus Pannoniusról*, *Kanisay Dénesről*. Az új irány egyik pártfogójának, Hunyadi Jánosnak, származása terelte figyelmét az oláhokra, kiket a rómaiak ivadékaiknak tartott. A román elméletnek ez a megalapítása nagyon illett a mindenben rómaiak keresőhöz; de nem a kozmográfia írójához, ki az eredet kérdését a viszonyok teljes ösmerete nélkül érintette. Lelkesedett a klasszikus világért utódja, II. Pál is, de 1468. farsangján egyszerre 20 tudóst fogatott el. Ezek *Pomponio Leto* elnöklete alatt a katakombák legrejtettebb folyosóiban Hellas és Róma isteneihez fohászkodtak, eleuzisi misztériumokat és szaturnáliákat rendeztek. IV. Sixtus idejében (1471.) Leto újra megnyithatta akadémiaját. *Filelfo* azt a vallomást tette, hogy a pápa környezetében a szellem hihetetlen szabadsága uralkodott, a művészetek pedig legragyogóbb korukat élték.

Az irodalmi és a tudományos középpontok Olaszország többi részében is erősödtek. Firenze volt a tudományok fővárosa. *Medici Lorenzo* körül csoportosultak Poliziano, Landino, Ficino, Pico della Mirandola, Alberti, Averulino, utóbb Michel Angelo, Pulci, Savonarola s általában azok a humanisták, kik az irodalom törvényeit szabták. Velencében Zeno, a két Giustiniani, Barbaro, a költő Navagero és a latin, görög, zsidó nyelvtanok írója: Aldo Manuzio a kor legjelesebb humanistái. Milanoban Decembrio, 147 latin munka szerzője, egyideig (1448—50.) mint a köztársaság elnöke álmódzott a köztársasági erények megújításáról; de mint humanista, bukott politikus létére is meg tudott nyugodni a Sforzák uralmában, mely 6400 áradozó vers írására készítette Filelfót. Ferrarát, mely »durva, paraszt« volt azelőtt, Janus Athénéhez hasonlította, midőn Guarino magyarázta ott Vergiliust, a két Sforza szerelmes költeményeket írt és »annyi új tudós támadt, mint Augustus korában«.

A nápolyi udvarnak *Beccadelli* sikamlós történeteinél nagyobb élvezetet szerzett *Fazio* és *Valla* tudós versengése, amelyet, Janus szerint, haláluk után még a másvilágon is folytattak:

»Hogy kritikussa legyen Vallának az eliziumban:
Pár nap mulva oda Facius is követé.«

S a magyar költőt, a püspököt, Istenben kételkedésre készíti Valla halálának a híre:

»Szarvasok- és varjaknak az élete századokig tart.
Valla hamar meghalt; élnek-e isteneink?«

Él ma is az Academia Pontiana, melyet Nápolyban a történetíró *Pontano* alapított. Pontano különben megalkudott minden hatalommal. Otranto győzelmeért Mátyás magyar királyt dicsőítette, a Nápolyba győztesen bevonuló VIII. Károly francia királyt pedig üdvözlő szónoklattal fogadta. A humanizmus, a latinul írás kora Olaszországban azzal végződött, hogy idegen hódítók: franciák, spanyolok, németek árasztották el a félszigetet. Az egységes Olaszország eszméjét versben és prózában egyaránt csak nemzeti nyelven, nemzeti érülettel lehetett *nemzeti* feladattá tenni. A humanizmus bolygócsillagai bágyadt fényökkel ily nemzeti feladat körvonalait nem világíthatták meg.

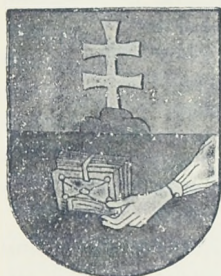
Lazetto, Ugolino de Vieri, Corteggio az idegen Mátyás király hadi érdemein lelkesedtek; talán azért, mert *Pomponius Lactusszal* azt hitték, hogy Mátyás budai udvarában egy második Olaszország születik. A nagy király levelezett kora minden jeles tudósával: Ugolettit, Fontiust, Naldit, Polycarpust, Bonfini, Galeottót, Gattit, Brandolinit, Regiomontanust (a nagy matematikust) stb. udvarába édesgette. Diplomatai, kancellárjai többnyire humanisták voltak. Magyarország tudósai Róma nyelvén szóltak. *Janus Pannonius* könnyedén verselt latinul és görögül; Homerost, a pápa megbízásából, neki kellett latinra fordítania. Dicsekedett, hogy a Helikon múzsáit először ő hozta a Duna völgyébe; de Olaszországból hazatérve, ócsárolta a barbár földet, hol Vergilius ajka is zordonan szólana és Cicero azonnal elhallgatna. Valóságos magyar Cicerónak tartották *Vitéz Jánost*. A király maga *Báthory* Miklós püspököt, Cicero tisztelőjét, a római szenátusban olvasgató Catóhoz hasonlította. Nem csoda, ha a budai világhírű könyvtárban Augustus korába álmodták vissza magukat azok a tudósok, kik a római székében ülő Mátyást körülvették. Az olasz fejedelmek után elsősorban ő mondhatta el, el is mondotta, hogy »megújította és feltámasztotta a jeles és művelt ókort«. A szomszéd nemzetek a reneszanszot valamivel későbbben fogadták el, de jobban is hasznukra fordították. Mostan még az egyik Giustiniani szemébe mondhatta a francia királynak, hogy a francia műveltség az olasztól függ; s a császárnak, hogy a németek barbárok, mert uralkodójukat imperátornak nevezik, holott ez a szó a klasszikus latin nyelvben sohasem jelentette az állam fejét.

III. Egyetemek, tudós társaságok, gyűjtemények.

Classica philológiával elsősorban az *egyetemek* foglalkoztak, melyeknek száma a XV. század vége felé már 80 körül járt. A korunkban működő 184 egyetem közül 45 a középkorban keletkezett; ebből 13 olasz, 10 német, 9 francia, 3 spanyol, 2—2 angol és skót, 1—1 portugál, svájci, dán, svéd, lengyel és belga. Hazánkban Pécsen, Pozsonyban, Budán voltak egyetemek; de a középkort csak a pécsi élte túl, mely jogakadémiájában most is él. Egyetemek csak a pápák engedelmével keletkezhettek. Ahogy *III. Calixtus* mondja 1456-ban a greifswaldi (még működő) egyetem alapításának megerősítésekor: »Mindazon jótétemények közt, amikben halandó ember a mulandó életben Isten kegyelméből részesülhet, nem számíthatjuk a legcsekélyebbek közé, hogy kitartó szorgalommal a tudomány gyöngyeit szedheti. A tudomány vezet a mindenség

titkainak megősmérésére, segítségére és javára van a műveletlennek, s az alacsony állapotban születettnek a legmagasabb polcokra emeli.«

Az egyetemeken főképp egyházi és világi jogot, orvosi tudományt, de néhol már teológiát, szónoklatot, bölcsészetet és csillagászatot is tanítottak. Zsidóul

311. ábra. A budai egyetem címere. (Reichenthal Ulrik krónikája 1483. évi kiadásából.)

papok, arabul orvosok tanultak. Az előadásokat latinul tartották. Világhírű munka Aeneas Sylviusnak a tízéves V. László magyar király számára a gyermekek neveléséről írt könyvecskéje, mely a nevelést a szeretetre alapítja. Hunyadi Mátyás fiát, Jánost, már körülbelül azon elvek szerint nevelték, amiket Vittorino de Feltre vagy Ramboldini mantovai magániskolája, a domus iocosa, hozott divatba. A sírjába hanyatló középkor legnagyobb tanára azonban *Guarino*, kinek ferrarai előadásait a magyarok erősen látogatták. Rendszerét Janus Pannonius hosszú költeményben dicsőítette. Tudományos pályára készülő tanítványaitól valláserkölcösséget is követelt. Abban az időben, midőn költők és tudósok a kenyér karájának nagyságához mérték lelkesedésüket, kétszeresen fölemelő

az a hevület, mellyel Guarino és Feltre a tanári pályán működtek. Szabadságot, szellemet, ösmertetet, szeretetet és fegyelmet vittek a tanítószékre; azt, amire nagy szükség volt, hogy az új irány útát törjön a nép közé is és ne csak azok élvezzék, akik nagy tandíjakat tudnak fizetni. Ezek a kiváló férfiak már a *közoktatás* áldásaira gondoltak. Szavok súlyát emelte saját példájuk is, mert mindketten századuk legjellemesebb emberei közé tartoztak. Akkor még nemcsak az elemi és középiskolákban, hanem az egyetemeken is vesszővel, korbáccsal tartottak rendet és fegyelmet, így pl. Párisban még a XV. században is. A diákok egy része vándorolt; a legnagyobb szeccszó az volt, midőn a Huss tanításaival elégedetlen német tanárok és ifjak Prágát odahagyták és megalapították Lipcse (Leipzig) egyetemet, amely félezeredéves fennállását 1909. július 29-én a világ összes főiskoláinak részvételével ünnepelte meg. A rektor az ünnepi beszédben kiemelte, hogy a *világ-állam* mellé (mely majdnem mindig csak álom volt, nem valóság) s a *világegyház* mellé (amelyet ő inkább az uralkodás vágyának, mint igazságnak tartott) a *világiskola* lépett, mely a középkornak egyetlenegy állandó és igaz, az egész lakott földre nézve jelentős alkotása. A tanulók (többnyire nemzetiségök szerint) külön bursákba vagy kollégiumokba, egyesületekbe állottak össze közös érde-

312. ábra. Prágai egyetemi tanulók. (A prágai egyetem festménye után.)

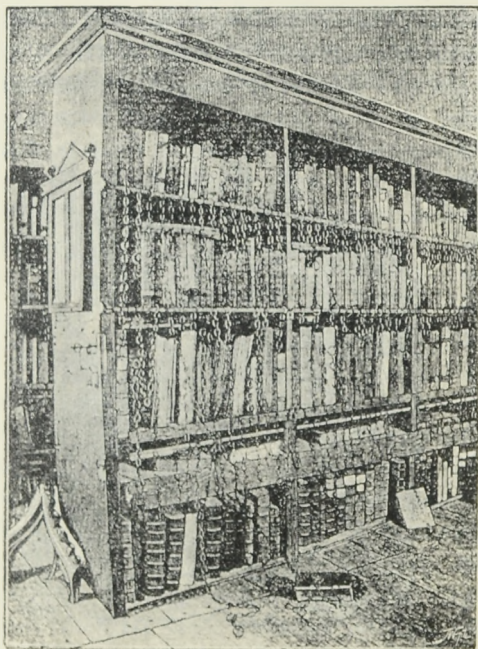
keik védelmére; számuk Párisban átlag 10.000-re (a mostaninál kevesebbre), Oxfordban néha háromannyira rugott. Az egyetem azonban akkor a középiskolát (gimnáziumot) is magában foglalta.

Akadémia néven tudós társaságok keletkeztek. Nem szólva Nagy Károly első kísérleteiről, a tudósokat 1433-ban először *Beccadelli* egyesítette társaságban, mely *Pontano* idejében csakhamar mint *Academia Pontaniana* lett világhírű. Csak titokban működhetett a római akadémia s 1468 és 1471. közt szünetelnie is kellett. 1474-ben *L. Medici* alapította Firenzében az *A. Platonicát*, mely 1521-ig működött. *Celtes* Konrád egyetemi tanár 1490-ben egyszerre két akadémiát is szervezett; Wormsban *Sodalitas Celtica* (vagy *Rhenana*) néven a németek és Pozsonyban *Sodalitas literaria Danubiana* néven a magyarok és az osztrákok számára; ez utóbbi 1498-tól Bécsben működött.

Egyetemek, akadémiák, humanisták egyaránt gyűjtötték a történelmi és az irodalmi emlékeket. A *múzeumok és könyvtárak* a reneszánsz korának jellemző alkotásai. V. Miklós pápa már 1451-ben örömet engedte meg Vitéz Jánosnak és tíz társának, hogy a görög és latin irodalom tanulmányozása és emlékeinek gyűjtése végett Keletre utazzanak. Ő alapította meg (1453.) a *Bibliotheca apostolica Vaticanát*, mely 5000 kötettel az akkori világ legnagyobb könyvtára volt; második helyen *Malatesta cesenai* (1454.) s harmadik helyen *Mátyás király budai Bibliotheca Corvina*-ja állott (1464.). Ennek pazarfényű könyveiből csak 145 marad reánk. A velencei (1468.) és a firenzei (1475.) könyvtárak későbbi alapítások. Nem lényegtelen adat, hogy a budai volt az újkor

első nyilvános könyvtára. Az egyetemek könyvtárait természetesen mindenütt gondot fordítottak; így különösen Párisban, Heidelbergben, Prágában; de a kolostorok és püspökségek könyvtárai sem hanyagolták el a klasszikus művek gyűjtését

Gyűjtötték a régi pénzeket, szobrokat, edényeket, feliratokat, oszlopokat, épületedíszítéseket. — Római régiségekből szép gyűjteménye volt már *C. Rienzinek* (1347.) és *Petrarcának* is. Az első, mai értelemben vett *múzeum* megalapításának dicsősége *II. Pál pápa* (1461—71.) és a firenzei *L. Medici* (1472—92.) nevéhez fűződik. A pápák, *Mátyás király* és más gyűjtők a szobrokat többnyire könyvtáiraik díszítésére alkalmazták. Egy-egy antik szobor felfedezése valóságos művészeti és tudományos esemény volt. *II. Gyula pápa* egész Rómában beharangozta-

313. ábra. Leláncolt könyvek a könyvtárban.

tott, mikor az Esquilinuson ráakadtak a Laokoon-csoportozatra. (1506.) A talált emlékeket nemcsak a gyűjtő hiúságával becsülték meg. Bámulattal látták, hogy a klasszikusok ezen a téren is mennyivel előbbre voltak. A pápák, a Mediciek, Mátyás stb. a leletek megmentésével, kellő elhelyezésével, vagy a nem mozdítható emlékek (pl. Titus és Septimius Severus diadalívei) helyreállításával a tudósokat és a művészeket a klasszikus kor tanulmányozására és követésére ösztönözték. De ezt csak olyan mecénások teheték, kik egyetlenegy műtárgyért (mint pl. II. Pál egy remekművű tiaráért) hat millió koronát is készségesen adtak meg.

»Lássátok, mire pazarolta Isten egyházának vagyonát!« kiáltott fel a spanyol *III. Calixtus*, mikor mint új pápa 1455-ben először lépett be *V. Miklós* vatikáni fényes könyvtárába. De azért maga is vásárolt 40,000 arany ára könyveket. *V. Miklós* művét a tudós *II. Pius*, a nagy gyűjtő *II. Pál* s a művészetek rajongó barátjai: *II. Gyula* és *X. (Medici) Leó* pápák fejlesztették tovább. A *Mediciek* 1433 óta, midőn Medici Cosimo lett a köztársaság feje, roppant vagyonukból különben is bőven áldoztak a tudományokra és művészetekre. Senki sem többet, mint *Lorenzo il Magnifico* (»a dicsőséges«). Tudósokból egész udvart gyűjtött maga köré és Firenzét Perikles Athenjéhez hasonlóvá tette. Példáját sok olasz fejedelem s Mátyás magyar király is követte, aki aranyaival katonáit és tudósait jutalmazta legszívesebben. A mecénások bőkezősége mind több és több embert buzdított arra, hogy irodalommal és művészettel foglalkozzék.

314. ábra. Könyvnyomtató műhely.

IV. A találmányok.

Olcso könyvet a középkor nem ösmert. A mecénásoknak a remekül díszített drága kódexek kellettek, amelyeknek másolásával az irnokok, scrittorok egész csapata foglalkozott. IV. Jenő pápa 1431-ben erősítette meg a közélet testvéreinek társaságát, melynek feladata könyvek másolása és az ifjúság nevelése volt. *Bistucci* és *Perotti* olaszországi vállalatai látták el Európa humanista gyűjtőit a legértékesebb művekkel. Bessarion bibornok vagy Mátyás király évenként 30.000 aranyat (közel másfél millió koronát) fizettek a másolóknak; de éppen azért drága kincsek gyanánt őrizték kódexeiket. Európának fogalma sem volt róla, hogy Kínában már félezer esztendeje nyomtatott, olcsó könyvek jelennek meg, hogy a magyarok honfoglalása idejében a kínaiaknak már nyomtatott hivatalos lapjuk volt (a maig is megjelenő Kin-Pan), és hogy Pi-sing kovács, a mi

Aba, Péter és I. Endre királyaink kortársa, már a szedést is feltalálta. Európában 1418-ból való az első fametszet, a szentképeknek az a sorozata, melyet a *szegények bibliájának* neveztek. Ugyanakkor már nálunk, Kassán is ösmerték az *ördög bibliáját*, a kártyát, melyet 1392 óta szintén a metszet sokszorosításával készítettek. Európa legrégebb nyomtatott könyve a Missale speciale, egy konstanzi misekönyv kivonata, Gutenberg János (1400—68.) műve, még 1450. előtt készült, a híres negyvenkétsoros bibliánál (1456.) hamarabb. Gutenberget már kortársai is feltalálónak magasztalták. Nevével elválmányul összeefortt ez a találmány, noha mások Fust, Schöffer, Mentel, a brüggei Brito, Pfister, a haarlemi Coster vagy az olasz Castaldi részére követelik ezt a dicsőséget. Brito pl. Gerson Doctrinae-jának végén egyenesen magát mondja feltalálónak :

»Nézd, ez irat mily kellemetes ! Mérd össze e művet
 Más művekkel, e könyvet egyéb könyvekkel egyeztesd
 S látni fogod, csinosan, tisztán, diszesen nyomatá ezt
 Brito Johannes brüggei polgár; mert mire senki
 Sem gyakorolta be, ezt a csodás eszközt kitalálta
 És bámulni, dicsérni való gépét kieszelte.«

Német-, Olasz- és Franciaországot, valamint Svájcot kivéve, Magyarország (hol Karai László buzdítására Hess András már 1471-ben nyomdát állított) megelőzte Európa minden más államát. A XV. század második felében alapított 910 nyomdából ma már egyik sem működik (a mostaniak közt legrégebb oxfordi is csak 1585. óta dolgozik). A 910 nyomda 1500-ig 16.299 ismeretes bölcsebbeli nyomtatványt, ú. n. inkunábulumot készített el (melyből 900 van a magyar nemzeti múzeumban). Ez a maga idejében 4—5 millió nyomtatott példánynak felelt meg. A sajtó világszerte most évenként körülbelül 100.000 könyvet készít, hírlapokkal árasztja el az emberiséget s milliók szellemi szükségletét elégíti ki. Luther, aki először ismerte fel a találmány demokratikus jelentőségét, mert először fordult vele egyenesen a néphez, a nyomdát méltán nevezte az emberiség második megváltójának. Sötét betűiből fény áradt az egész világra, mely érteni kezdte a lucus a non lucendo szójátékát. A régiek négy eleme : a föld, tűz, víz, levegő mellé ötödiknek a *sajtó* sorakozott. A belőle áradó szabad szellemet a társadalom tele tündövel szította s a világ csakhamar átalakult.

Gutenberg találmánya csak a *papiros* olcsósága következtében terjedhetett el. Ravensburgban (Württembergben) Holbein 1290-ben alapította a vászon- és kenderpéppel dolgozó első papirosgyárat ; a legrégebb papirosokirat azonban (az aacheni levéltárban) csak 1302-ből maradt fenn. A Fabrianoban (Ancona vidékén) 1320-ban keletkezett első rongypapirosgyár készítményeit Károly Róbert királyunk azonnal forgalomba hozta. Az egész Földön most már 3000-nél több papirosgyár nyújt igazi charta biancát a gondolat számára. Ha Gutenbergnek drága pergamenre vagy arab selyempapirosra kellett volna nyomtatnia, az olvasmányt s vele a gondolatot, a felvilágosodást sohasem teheti a nép közkincsévé. A reneszansz nagy gyűjtői nem lelkesedtek a nagyon demokrata származású rongypapirosra nyomtatott könyvekért, de azon félszázad alatt, amennyi Gutenberg kísérletétől eltelt, több könyv került forgalomba mint a világ

teremtésétől Gutenberg felléptéig. A sajtó és a rongypapiros teremtette meg a *közműveltséget*, melyet az ó- és a középkor nem ösmert.

Hasonló forradalmat okozott a *puskapor* első alkalmazása a hadviselés tekintetében. Feltalálását a hagyomány tévesen tulajdonítja Schwarz Berthold freiburgi ferencrendi barátnak, Károly Róbert királyunk kortársának. A görög-tűz, kínai rakéta, arab haditűzelés már a magyarok honfoglalása korában sem volt ismeretlen. Salamon magyar király Nándorfehérvár ostrománál (1073.) tüzelő fegyvereket is használt. 1216. aug. 6. a bolognaiak ágyút (bombarda) alkalmaztak St. Angelo ostrománál s 1239-ben ágyúkkal lövették Vignola kastélyának falait. A mongolok a mohi csatában (1241.) két ágyúféle — nem kőhajító — gépet alkalmaztak. Az arabok az andaluziai Bazát s a lotharingiaiak Metz várát 1323—4-ben már ágyúkkal védelmezték, a firenzeiek pedig ércágyúkat öntöttek. A legrégibb ágyús csatakép 1340. tájékáról a leccetoi San Leonardo templom egyik freskóján maradt meg. Ágyúkkal, nyílt csatában, Crécynél (1346.) az angolok lőttek először. Hazánkban nyolc esztendő múlva állították fel a pozsonyi ágyúöntő műhelyt s az erdélyi *Orbán* barát öntötte Drinápolyban azt az ágyút, melyből (1453-ban) állítólag tizenkét mázsás golyókkal lövöldözték Bizáncot. Néhány esztendő múlva XI. Lajos francia és Mátyás magyar királyok tüzeit tartották Európában a legjobbaknak. Nagy Lajos korában jöttek divatba a *puskák*, melyeket azonban hosszaságuk és súlyuk miatt, óranegyedbe kerülő töltés után is, csak villára támasztva tudtak elsütni. Zsigmond utolsó éveiben kezdtek archoz emelt puskával célozni. Nagy erő kellett hozzá, mert a cső még Mátyás korában is két méter hosszú volt. Ekkor már hátultöltő szuronyos puskákat is ösmertek. Az első *pisztolyokat* Nagy Lajos korában (1364.) Perugiában gyártották. Puskaporgyárat és malmokat a XV. század elején kezdtek építeni.

A messzire hordó új fegyverekkel szemben nem állhattak meg sem a páncélos lovagok, sem a régimódi várak. A királyok olasz condottierokat és svájci Landsknechteket fogadtak zsoldba, vagy pedig állandó katonaságot szerveztek, mert a tüzi fegyverek kezelése állandó gyakorlatot követelt. Mátyás Budán kaszárnnyát akart építeni 40.000 emberre. Így a fejedelmek lassankint elkülönítették katonáikat a polgároktól s amazokat más törvények alá vetették. Kevesebbet törődtek most már a nemességgel, amelynek hadi jelentősége rohamosan csökkenvén, ezentúl többnyire más pályán kellett keresnie boldogulását. El lehet mondani, hogy az első ágyúszó adott jelt a hűbéries világ átalakítására; a *puska* és a *szurony* vezette be az újkort.

Az újkor harmadik előkészítő találmánya a *delejtű* (compasso, bussola). A kínaiak kevéssel Krisztus születése után már ismerték, jelentősége azonban ott kezdődik, mikor *Gioja Flavio* (mások szerint Giri) olasz hajós a XIV. század elején a tengeren kezdte használni. Ez a szerény kis készülék bátorította fel a hajósokat, hogy most már a nyílt tengernek is neki vágjanak. Ez vezette a portugálokat Kelet-, a spanyolokat Nyugat-India felé. Mind az öt földrész lakosait ez hozta egymással érintkezésbe; tehát ez jelenti az igazi világtörténelem kezdetét. A hajóépítés technikája is tökéletesedett, mert a gályák a nyílt óceánokon sokkal nagyobb utaknak és keményebb viharoknak voltak kitéve mint a partok mellett. A hajóácsok jó munkájának legékesebb tanú-

bizonyossága az Anita. Genovában 1448-ban készült s 1492-ben tette meg első, 1902-ben utolsó útját Európa és Amerika között. 1493-ban a Guadalquiviren állítólag már gőzhajózással tettek kísérleteket, melyeknek folytatását azonban Ferdinánd király megakasztotta. Az első hintókat 1480. táján a komárom-megyei Kocsban készítették; s a hintókocsit (melyet a németek a magyar helységről Kutschenak, az angolok coachnek neveznek) a párisiak akkor mint újdonságot csodálták.

Az idő meghatározására most már nemcsak a vízi-, homok- és napórák szolgáltak. Toronyórákat a XIV. századtól fogva sokhelyütt, 1434-ben már Pozsonyban is alkalmaztak. A milánói Szent-Eustachius templom toronyórája 1309-ben, a prágai városházán lévő mesteri óra 1490-ben készült s még mostan is jár. Az első zsebórát a nürnbergi *Henlein* vagy Helle Péter (1480—1542.) készítette. Ezzel a parányi géppel egész mikrokozmoszt adott minden egyes ember kezébe, hogy az idő megmérésére s megbecsülésére szoktassa.

A művelődés számára sok embert megmentett Salvino d'Armato, ki 1285—90. táján készítette az első *szemüveget*, melyet a magyarok, minden más néptől eltérően, pápaszemnek neveztek. Egy 1418. évi képen Zsigmond császár és király titkárát szemüveggel ábrázolták. A szemüveget megelőzte a nagyító üvegek készítése és egyáltalán az *üveg csiszolása*. Ebben és a tükrök, csillárok készítésében különösen a velenceiek tündek és tűnnek ki. A kristályüveg nem igen volt olcsóbb egy-egy ugyanakkora darab aranynál, de a közönséges üveget, olcsósága következtében, a XV. században ablaknak, vagy a háztartásban már Európaszerte használták. A kályha, villa, párna, harisnya, szappan stb. szintén a középkor második felében jött divatba. Csekélynek látszó, de igazán nevezetes találmány valamennyi. Az emberiség egyik legnagyobb jötevője Beukelsz vagy Bökel Vilmos († 1397.), az az egyszerű flandriai halász, aki a *hering besózásának* módját feltalálta. A skótok, norvégek és hollandok egy része ma is ebből él s V. Károly császár és Mária özvegy magyar királyné példájára (1556.) hálával tekinthet Beukelsz biervlieti sírjára.

Éppen a pozitívista Comte tanítja, hogy a középkor társadalmi, erkölcsi, művészi s értelmi tekintetben *végtelen haladást* mutat az óvilággal szemben. Oly találmányai voltak, amilyenekről ez nem is álmodozott. Bennök igenis megnyilatkozott a középkor cselekvő ereje. Ha nagynak más irányban nem mutatkozott, — pedig nem egy téren alkotott még nagyot — legfeljebb arra a megjegyzésre ad okot, hogy nagyobb volt az anyaggyűjtésben mint az alkotásban, a részletekben, mint az általánosításban. Lionardo da Vinci (1452—1519.) a camera obscura feltalálója, az egyensúly (statika) alaptörvényének s általában a fizikai és mechanikai törvények egész sorozatának megállapítója vagy kutatója volt. Bámulatos tudású kéziratait csak a természettudományok virágkora, a XIX. század tudta egész nagyságukban felfogni és élvezni. Ez a nagy tudós egyúttal legeszeményibb felfogású építész és festő, aki a természettudományokat úgy vitte be a művészetbe, hogy alkotásain mégis csak azt a halhatatlan lelket csodáljuk, mit Isten lehelt a művészbbe.

V. A művészetek.

Pisano az olasz szobrászatnak, Giotto — Dante kortársa — a festés és építés új irányának megteremtője, a reneszansz művészetének úttörője. Sokan a kései gotikát tartják a korai reneszansz bevezetésének s kezdetül az 1351. évet tekintik, midőn a gmündi (sváb) kereszttemplom épült. Alaprajzukat tekintve, e szerint a milanoi dom, a párisi Musée de Cluny a flandriai tanácsházakkal, az angol kastélyokkal és collegekkel együtt mind a korai reneszanszhoz tartoznának. Az olaszok azonban, kik az antik művészeti hagyományokkal sohasem szakítottak egészen, a csücsíves irányt mindig idegennek, az antik művészet irányával teljesen ellenkezőnek tekintették. Ha mégis alkalmazták, az antik művészet szabályai szerint egészen átalakították. A valóság az, hogy a gotikát Észak adta a Délnek, a reneszanszot Dél az Északnak. Mindegyik stilusnak megvan a maga hazája s képtelenség őket egy irány különböző alkotásainak venni.

Velence köveiről szólva, Ruskin úgy találja, hogy a lagunák városának épületeiben megvan a reneszansz-építészetnek mindahárom korszakos alakja: a *korai reneszansz*, melynek lényege a gotika rómaiás módosítása; a *középvagy rómaiás reneszansz*, mely a tökéletesen kiképződött klasszikus stilus; és a *groteszk reneszansz*, mely magának a rómainak elfajzása. Szerinte »a reneszansz-építészet az az iskola, mely az emberi leleményt és szerkesztő tehetséget a Canale Grande-től a londoni Gower-Streethez vezette; a márványoszloptól, a csücsívtől, a füzéres lombozattól s az aranynak és égszínkének egybeolvadó összhangjától a téglafalba vágott négyszögű nyíláshoz«. A rómaiás építkezés nagy korszakát ő az 1250—1350. évre teszi; hanem azért ki tudna meghatottság nélkül végiggondolázni a Canale Grandén, midőn az 1350 után emelt reneszansz-épületeket látja? Még akkor sem tud ettől a meghatottságtól szabadulni, ha csak barcaroljára (gondolására), Bådeckerére s felületes műtörténelmi ösmereteire utalva nézi is ezeket a márványpalotákat.

A korai reneszansz formaérzéke, képzelete, ihlete, vallási és művészi rajongása talán legfelségesebben nyilatkozik meg a paviai Certosában, Borgognone művében, mely (Berzeviczy szerint) egész világa a művészi ihletnek, s a római és a keresztény felfogás egyeztetése. A rómaiás reneszansz, mely szorosabban tapad a multhoz, emiatt néha modorosságba téved, kora felfogásával kevesebbet törődik s így idegenszerűbb. Hol alkothatott volna nagyobbat, mint magában Rómában, amelynek császárok korabeli művészetét keltette új életre, második virágzásra? A klasszikus izlés mintáját *Brunelleschi* (1379—1446.) teremtetette meg a firenzei dóm hatalmas kupolájával és a Pitti-palotával. De a középkor frissen hantolt sírja fölött *Bramante* (1444—1514.) és *Michel Angelo* (1475—1565.) építette föl legfelségesebb emléket, a Vatikánt és a Szent Péter templomát.

Olaszországban a műtörténelmi becsű épületek száma 1902-ben meghaladta az ötezetet s ez épületek legnagyobb része a rinascimento mestereinek alkotása. Michel Angelo triumvirátusának ízlése Olaszország határain túl is hódított. Mátyás király többnyire firenzei és dalmát mesterekkel építtette budai,

visegrádi, tatai palotáit s ebben is megelőzte Európa valamennyi országát. Franciaországban a reneszansz-ízlés csak VIII. Károly olaszországi hadjárata (1495.) után, Németországban még később kezdett terjedni, de azután önállóan fejlődött tovább. Hazánkban azt és a reneszansz alapján a nemzeti stílus kifejlődését a török hódítás meggátolta; de ma is épségben áll legbecesebb emléke, az esztergomi Bakocs-kápolna.

A román és csúcsíves ízlés korában a *szobrok* többnyire csak az épületek díszítésére szolgáltak. Német- és Olaszországban a XIII. századtól fogva így is igazi művészettel készültek. Főképp a XV. században, a természet és a klasszikus minták követése következtében, már egészen új korszakot jelöltek. A németországi templomok valódi múzeumok, hol különösen *Krafft* Ádám nürnbergi szentségtartója, *Vischer* Péter nürnbergi Szent Sebaldusa és *Veit Stoss* fából faragott szobrai keltenek csodálatot. A magyar felvidéki templomok szárnyas oltárai és szobrai szintén az ő hatásuk alatt s részben közreműködésükkel készültek. Olaszország szobrászatát a három *Pisano* (Niccolo, Giovanni és Andrea) teremtette újra. Az ókor nagy alkotásai óta az első hatalmas bronz lovasszobrokat *Donatello* és *Verrocchio* készítette; amaz (1453.) Gattamelata, emez (1479.) Colleoni velencei condottierőét, a világnak talán legremekebb lovasszobrát. Olasz mestereik lehettek *Kolosváry* Márton és György testvéreknek is, akik Nagy Lajos korában, Verrocchio előtt száz esztendővel, készítették Szent László nagyváradi (1660. elpusztult) és Szent György prágai (ma is álló) lovasszobrait. Olasz szobrászok Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás királyok s néhány magyar főpap, főúr számára is dolgoztak. Mátyás budai palotáinak főterén magas oszlopra téve ragyogott Pallas Athene szobra. S ha beragyogta a király udvarát, ki kételkedett volna benne, hogy amidőn a vidéki magyar először pillantja meg az istenasszonynak a nap fényében csillogó sisakját, olyan áhitat fogja el, mint midőn Sunium hegyfokánál a görög hajós észrevette Pheidias athéni Pallasát? Az istennő budai szobra tövében azonban ott emelkedtek a nagy Hunyadiak szobrai is. A király jelezni akarta velők, hogy nemzetének részt kell vennie Európa gyorsan fejlődő egyetemes műveltségében, de nem szabad megtagadnia nemzeti szellemét. Hazánk azonban már nagyon hanyatlott, mikor, a XVI. század elején, X. Leó pápa korában, az olasz szobrászat újabb versenyre kelt a klasszikus göröggel, *Michel Angelo* Pheidiaszal. II. Gyula pápa síremléke és ezen különösen Mózes óriási márványszobra halhatatlan művészi alkotás, de már csak mesterének születése esztendejével (1475.) tartozik a középkorhoz. Az *ötvösművészek* remekei ma is kincstárakat töltenek meg. A legesodásabbak közé tartozik Mátyás király drágakövekkel ékes arany kalváriája, amelynél szebbet a világ legnagyobb ötvöse, Benvenuto *Cellini* (1500—71.) csak évtizedek múlva alkotott. A templomok ötvösművei, szárnyas oltárai, keresztelőmedencéi, szentségtartói stb. ebben a korban néha utolérhetetlen művészettel készültek.

De a reneszansz semmiben sem tündökölt jobban mint a *festészetben*. Áhitat szállja meg az embert, ha egy-egy nagyobb képtár reneszansz-termein végighalad, vagy ha a templomok oltárképeit, freskóit, a Vatikán stanzáit, loggiáit nézi. A nagy mesterek képei százazrekre menő utánzatokban a szegény

emberek házaiba is eljutottak s így demokratikus színezetet adtak a művészetnek. Az építészetben és a szobrászatban csak azok gyönyörködhetnek, kik felkereshetik azt a várost, hol a műremek áll. Különösen a Madonna (Szűz Mária) képei keltettek tiszta művészi lelkesedést, csodálatot mindenütt. A bibliai történeteken kívül a festők a mitológiából, történelemből és az életből vették tárgyaikat. Természetességre, hűségre, amellet a gondolat, eszme, lelkiállapot kifejezésére törekedtek. Ösmerték a perspektiva (távlat) törvényeit; az életből, a boncoló asztalokon és könyvekben tanulmányozták az ember testét; értettek a színek keverésének a módjához és még sok egyébhez. A megrendelések bőséges alkalmat nyújtottak, hogy vászonra, deszkára, vagy (freskómodorban) falra festve gyakorolják művészetöket. A sienai festőiskola, melyhez magyarok is tartoztak, még sokáig hű maradt a bizánci modorhoz, mely kimért alakjait aranyos alapra festegette. Ezzel az iránnyal leghatározottabban először Dante kortársa, *Cimabue* szakított, ki tanítványait a természet szépségeire, a kék égre, a zöld fákra figyelmeztette. Fra Filippo *Lippi* alakjai már éltek. Madonnái egész fenségében először dicsőítették az anyai szeretetet. *Botticelli*, *Ghirlandajo*, *Bellini* bájos festményei életet, szellemet, kellemet vittek a vászonra. A szobrász *Verrocchio* letette ecsetjét, mikor meglátta, hogy Jézus megkeresztelését szigorú természetességgel ábrázoló képére tanítványa, Lionardo da *Vinci* milyen bájos angyalt festett. Vinci a világ halhatatlan művészei közé tartoznék akkor is, ha milanói freskóján, »Az utolsó vacsorán« kívül egyéb műve nem marad reánk. Verrocchio másik kitűnő tanítványa, *Perugino*, festette alakjai mögé az első igazán szép tájképeket. Perugino tanította egyideig *Rafael Santit* (1483—1520), aki Madonna-képein utolérhetetlen művészettel dicsőítette az anyai szeretetet. A drezdai képtárban őrzött Madonnája, vagy a firenzei képtár széken ülő Máriája (Madonna della Sedia) utánzatokban világszerte elterjedt. Ezer meg ezer családi szentély oltárképe lett. A bölcsőre hajló szülék szívében az egyszerű metszet mélyebb érzést kelt mint Rafael Szent Antalának Madonnája. Ezt a newyorki milliomos talán csak azért mutogatja látogatóinak, mert ez a világ legdrágább képe, amennyiben két millió koronánál többet adott érte. Évenként ezek csodálják a Vatikán három stanzáját (szobáját) és egyik termét, amelyet szintén a »ragazzo« (fiú) festett ki. A hitet, tudományt, jogot és a pápaságot dicsőítő képei közül másolatokban világszerte elterjedt Attila hazatérése és a Disputa. »Nem vagyok festő«, szól, mikor II. Gyula pápa — már 1508-ban — a sixtusi kápolna boltozatának kifestésével bízta meg; de mégis példátlan erővel, világosan és érthetően varázsolta elé a teremtés és a hit történetét. A teremtet először ábrázolta úgy, ahogy azóta földi ember képzei »a köd oszlopában rejlő istenséget«. Képe isteni színjáték, mint a Dante költeménye. Maga is esengve fordul hozzá :

»Kötözz engem ama lánchoz, én Istenem,
Amelyhez fűződnek a mennyei javak;
Adj hitet, hogy téged örökre áldjalak,
Bűn miatt ne kelljen hiába küzdenem...«

Az Olimpos és a mennyország közt megosztott lelkével, kételkedésével odartozik már ő is, mint a reneszansz legtöbb művésze és tudósa, az újkorba,

mely két világnak, a klasszikus és a középkornak romjain akart új életet fakasztani. A hitet és a megnyugvást az értelem és a képzelem váltja föl. Erőtlenek, veszedelmesek egymás nélkül; hatalmasok, áldásosak együttvéve. »Oh, milyen század! — kiált fel az ifjú Hutten Ulrik. — A művészetek életre kelnek, a tudományok virágoznak. Milyen öröm most élni!« Nem tudhatta, hogy ezt a századot a képtisztelők és képrombolók újabb küzdelme vérrel fecskendezi be. Taine, aki tudta ezt, a XVI. századot vele együtt mégis Európa nagy századának, az emberi természet legesodásabb pillanatának nevezhette. Az ipar, tudomány, művészet, politika, hadsereg, munka, még a hit is: minden más fegyverekkel harcolt mint azelőtt. De ezek a fegyverek mind ott készültek a középkor lármás műhelyében, mely most bezárult. Csak a kémény lecsapódó füstje gyaníttatta, hogy odabenn égve felejtették a kohó tüzét. Ahelyett hogy végképp kioltották volna, óvatosan intették, mostan is intik egymást:

»Jól vigyázzatok:

Pusztíthat még e tűz rajtatok!«

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abbászok 466.
 Abderrámán 531, 541.
 Abdul-Haszán 540.
 Abdu'r Rahmán 446, 450.
 Abu-Bekr 459, 462, 464.
 Abydos 179, 185.
 Achaia 123, 264.
 Achilles 126, 196, 198.
 Actium 302.
 Adalbert érsek 526.
 Adorján IV. 569, 667.
 Aegates szigetek 254.
 Aegidius 428.
 Aelia Capitolina 341.
 Aemilius Paulus 258, 262.
 Aeneas 222, 684.
 Aeschilos 22.
 Aëtius 407, 408, 413, 414,
 Afrika 24, 70, 94, 264, 437.
 Agamemnon 125, 126.
 Agdei zsinat 429.
 Agesilaos 185, 186, 187.
 Agis 175, 178, 207.
 Agrárius törvény 292.
 Agricola 682.
 Agrippa 302, 305, 322,
 324.
 Agrippina 323, 328, 329.
 Ahrimán 118, 457.
 Aiginai pénz 144.
 Aigospotamos 180.
 Aischilos 36, 157, 168.
 Aischines 193, 194, 195.
 Aitoliai szövetség 209.
 Akadémia 69, 169, 214, 668
 Akropolis 169.
 Ala-ed-din 642.
 Alarich 403, 406, 429.
 Alba-Longa 223, 227, 231.
 Albertus Magnus 598.
 Alboin 440, 441, 442.
 Alcantarai béke 649.
 Alemánok 405.
 Alesia 291.
 Alexandria 200, 211, 214.
 Alexandros 188, 195, 196.
 Alexios 559.
 Alfonz X. 582, 648, 651.
 Alfréd angol király 496.
 Al-hambra 541.
 Alkaios 139.
 Alkímia 540.
 Alkibiades 176, 179, 182.
 Alkmaion 151.
 Alkmán 139.
 Alkotmány 479, 502, 647.
 Allia-patak 243.
 Alma mater 603.
 Almonaster 650.
 Alsó-Burgundia 491.
 Amalaswintha 426, 437.
 Amenemhát 79.
 Amerika 25, 27, 412, 498.
 Ammon 72, 79, 200.
 Amphiktioniak 142.
 Amphipolis 171, 175, 176,
 Amphissa 195.
 Anabasis 184.
 Anakreon 151.
 Anarchisták 287.
 Anastasios 384, 424, 429,
 430, 432.
 Anaxagoras 166.
 Anaximandros 140.
 Andronicus 348, 629, 631.
 Angolország 66, 496.
 Anyalvár 453.
 Anjou Róbert 652.
 Antalkidas békéje 186.
 Anthemios 435.
 Antigonos 207, 208, 209.
 Antikrisztus 349.
 Antiochos 210, 211, 261.
 Antipatros 198, 207, 216.
 Antonius 294, 299, 301.
 Antoninus 332, 342.
 Apácakolostorok 554.
 Apelles 205, 212, 219.
 Aphrodite 130, 132.
 Apis 73, 90, 200, 211.
 Apollodoros 337, 338,
 346, 359.
 Apollonios 132, 216.
 Apostol 315, 346.
 Appianus 356.
 Appius Claudius 239, 247,
 249, 253.
 Appulius Saturninus 276.
 Aquae Sextiae 274, 275.
 Aquileia 385, 391, 417, 423.
 Aquincum 358, 389.
 Aquinói Szent Tamás 599.
 Aquitaniai zsinat 524.
 Arabok 59, 399, 450, 457,
 462, 473, 531, 537.
 Aragonia 647.
 Aranybulla 590, 626.
 Aranyuszáj János 404.
 Aranygyapjas rend 665.
 Ararát 53.
 Arcadius 403.
 Archeloos 191.
 Archidamos 172, 174.
 Archilochos 139.
 Archimedes 211, 218, 259.
 Ardasir-Balekán 372.
 Areiopagos 146.
 Argonauták 125.
 Argosi symmachia 175.
 Ariminum 280, 414, 423.
 Ariovistus 290.
 Aristarchos 215, 218.
 Aristides 155, 157, 160.
 Aristogeiton 150.
 Aristomenes 137.
 Aristophanes 168, 215.
 Aristoteles 8, 165, 196,
 205, 213.
 Arisztokrácia 44.
 Arkádia 187.
 Arkesilaos 215.
 Armenia 53, 200, 291.
 Arminius 306, 324.
 Arnulf 491.
 Artaxerxes 184, 196, 201.
 Artemis 132.
 Askán Bernát 572.
 Asklepios 205.
 Aspasia 165, 171.
 Assisi Ferenc 577, 607.
 Astarte 95.
 Astyages 107, 116.
 Aszkézis 520.
 Asztrológia 576.
 Asszíria 58, 101.
 Asszurbanipál 88, 106.
 Assurnazirpal 103.
 Atheismus 350.
 Athén 125, 145, 188, 208.
 Atlantisz 37, 38.
 Atossa 117, 157, 168.
 Atréus kincstára 153.
 Attikai hegemonia 186.
 Attila 410, 413, 414, 415,
 417, 418, 419.
 Augsburg 512.
 Augustus 303, 307.
 Aurelianus 374, 375.
 Auspicium 228.
 Ausztria 482.
 Avarok 440, 474, 499.
 Avignon 595.
 Ábrahám 43, 59, 97.
 Ádám 18, 37, 51.
 Állam 9, 40, 178, 400, 527
 Árjak 25, 55, 60, 109.
 Árpád 104.
 Ázsia 25, 265, 456,
 Babenberg Frigyes 580,
 623. Lipót 568.
 Babilónia 41, 54, 81, 59,
 104, 200, 205 568.
 Babona 46.
 Bacchos 131.
 Bagdad 466, 531.
 Bájazid I. 643, 646.
 Bajorország 472.
 Bakkalaureusok 604.
 Balduin 549, 557.
 Barathron 153.
 Barbarossa Frigyes 557,
 569.
 Batu 636.
 Bazilika 269, 611.
 Bábel 45, 47, 104.
 Bár Kochba 341, 349.
 Bászra alapítása 462.
 Becket Tamás 586.
 Beduinok 458.
 Belgák 290.
 Belizár 428, 434, 436, 437.
 Bellini 695.
 Belsazar 108.
 Benedek IV. 514, 518, 524.
 Beneventum 250, 488.
 Beni-hasszán 80.
 Ben Musa 540.
 Benu Koszai 458.
 Berengár 491, 513.
 Betár 341.
 Beukelsz 692.
 Béla I. 545., III. 631.,
 IV. 506, 566, 581, 590,
 638.
 Béthencourt 650.
 Biblia 101, 211.
 Bigótók 446.
 Bimbisára 112.
 Birtokviszonyok 366.
 Bizánci latin császárság
 559.
 Bizánci stílus 435, 612.
 Bjarne 498.
 Blondel 558, 607.
 Boccaccio 681.
 Bocchus 275.

- Boethius 425.
 Bogomilok 562.
 Boleszláv Chrobry 518.
 Bolgárok 466, 500, 628,
 Bolognai egyetem 601.
 Boncolás 600.
 Bonifácus 413, 450, 593,
 644.
 Borgogne 693.
 Boris 556.
 Boszorkányperek 576.
 Botticelli 695.
 Bouillon Gottfried 546.
 Bourbon Lajos 554.
 Bouvinesi csata 592.
 Bovianum 247.
 Bökel Vilmos 692.
 Bölcs Leó 501, 629.
 Bramante 693.
 Bravallai csata 494.
 Bramánok 110.
 Bráma 46, 112.
 Bregetio 389.
 Bremai Ádám 598.
 Brennus 243.
 Bresciai Arnold 568.
 Breviarium Aniani 429.
 Brétignyi béke 663.
 Britannicus 329.
 Brittek 290.
 Bronzrok 34, 35.
 Bruce Róbert 667.
 Brunelleschi 693.
 Brutus 236.
 Buddha 112, 113.
 Bulé 149, 152.
 Burgundok 405, 415, 429.
 Büntetőtörvény 649.
 Byzantion 158, 195, 384.
 Cadalus 525.
 Caecilius Metellus 254.
 Caesar 284, 428.
 Cajus Caligula 327.
 Calixtus 476, 529, 641,
 686, 689.
 Calpurnius 274, 286.
 Camillus 243, 244, 245.
 Cannae 258.
 Canossa 528.
 Capetingok 591.
 Capistrán János 563.
 Capite censi 234.
 Capitolium 225, 236.
 Capuai Jakab 580.
 Caracalla 370, 371.
 Carbo 280.
 Carinus 376.
 Carnuntum 307, 380.
 Caroccio 617.
 Carus 376.
 Cassius 299, 300, 310.
 Catalaunum 417.
 Catilina 280, 287, 288.
 Cato 262, 265, 289, 294.
 Catullus 308.
 Census 234, 242.
 Centuria 234.
 Certosa 693.
 Cethegus 287.
 Ceu-dinasztia 68.
 Céhek 481, 617, 619, 620.
 Chalcedon 432, 451.
 Chalkisi mérték 149.
 Chapelle aux-saint 17, 19.
 Chares 189, 193.
 Charondas 145.
 Childerich 428, 450, 451.
 Chlodvig 425, 427, 428,
 429, 431, 449.
 Chlotar II. 448.
 Cibale 383.
 Cicero 287, 289, 290, 308.
 Cid 607.
 Ciminusi erdők 238.
 Cincinnatus 240.
 Cinna 274, 278, 280.
 Cirkusz 234, 432, 434.
 Civalodó Henrik 516.
 Clairvauxi Bernát 567.
 Clarendoni gyűlés 586.
 Claudius 327, 329, 374.
 Civilis 332.
 Claudianus 369.
 Marcellus 259.
 Clermont 524, 544.
 Cliens 234.
 Cloaca Maxima 234.
 Cloderich 430.
 Clodius 290, 291, 369.
 Clusium 238, 243.
 Codex Justinianus 433.
 Theodosianus 416.
 Coelestinus 582.
 Coelibatus 525.
 Collectio Canonum 526.
 Colleoni 694.
 Colluccio Salutato 682.
 Colonna Sciarra 596.
 Colosseum 332, 333, 358.
 Colosseus 425.
 Columella 355.
 Columna rostrata 253.
 Cölöpépítmény 29, 30.
 Comitia centuriata 234.
 tributa 235, 239, 242.
 Commodius 344, 369.
 Compactaták 676.
 Concordia temploma 245.
 Confucius 66.
 Conscripti 237.
 Constans 385.
 Constantinopolis 384.
 Constantinus 380, 385, 405.
 Constantius 378, 380, 386,
 407, Chlorus 377.
 Consulatus 237.
 Corfinium 276.
 Coriolanus 240.
 Cornelia 271, 272.
 Cornelianusok 281.
 Cornelius Nepos 189, 310.
 Corpus Juris 432, 672.
 Cour d'amour 555.
 Crassus 280, 282, 283,
 286, 290, 291.
 Cremera-patak 238.
 Crécyi csata 675.
 Curiatusok 231.
 Curius Dentatus 248, 250.
 Curtius 246, 354.
 Csatornáképítés 54.
 Császárímádás 378.
 Cseh birodalom 583.
 Csillagászat 218, 540.
 Csizsolt köeszközök kora
 26.
 Csonteszközök 22, 43.
 Csúcsíves irány 613.
 Dagobert 449.
 Damaskus 100, 104, 199,
 464, 556, 557.
 Damianus bibornok 525.
 Danaos 124.
 Dandolo doge 559.
 Dante Alighieri 606, 680.
 Dardanosi béke 279.
 Darwin 13, 18.
 Dauphin 663.
 Dácia 302, 373, 375.
 Dákok 337.
 Dánia 25, 26, 494, 512, 671.
 Dániel próféta 3, 108.
 Dárius 90, 117, 155, 153,
 157, 196, 199, 200.
 Dávid 40, 99, 349.
 Decebalus 337.
 Decemviri 241.
 Decius Mus 246, 248.
 Dekretálák 453.
 Delejtű 691.
 Delila 99.
 Delosi szövetség 160.
 Delphoi szentély 194.
 Demagógia 276.
 Demaratos 152, 154, 156.
 Demetrius 208, 209.
 Demiurgos 146.
 Demokrácia 150, 152, 161,
 348.
 Demosthenes 174, 175,
 177, 191, 192, 194, 195,
 196, 204, 207, 208.
 Demotikus 72, 90.
 Derby gróf 662.
 Desiderius 470.
 Deukalion 52, 138.
 Diadochosok 207.
 Diana 230.
 Diaz Bertalan 650, 651.
 Dictator 238, 281, 296.
 Didius Julianus 369.
 Didó 95, 96, 553.
 Digesták 433.
 Diluviáliskor 17, 19.
 Dio Cassius 356.
 Diocletianus 376, 377,
 378, 380, 383.
 Diodorus Siculus 356.
 Dioecesis 384.
 Diogenes 190, 213.
 Diokles 189.
 Dionysios 181, 253, 356,
 453.
 Diopithes 165, 166.
 Dioscorides 55.
 Dittrich von Bern 423.
 Dizabul 499.
 Dodona 122, 130, 142.
 Doge 618.
 Dolabella 292.
 Dolmenek 32.
 Domitianus 335, 352.
 Donatello 694.
 Donativum 328.
 Dordognei barlangok 23.
 Dórok 127, 141.
 Dósa György 600.
 Drachma 144.
 Drakon 145, 147.
 Druidák 32, 46, 289, 332,
 345.
 Drusus 306, 322, 325.
 Dsainizmus 114.
 Dsimmu császár 412.
 Duilius 253.
 Dukas 630, 631.
 Duumviri 281.
 Dürnkut 624, 638.
 Dyonisos 131.
 Ea 57, 63.
 Ebroin 449.
 Eboracum 378.
 Edictum Perpetuum 341.
 Edward 607, 667, 668.
 Eftaliták 457.
 Egeria 227, 230.
 Egyenlőség 147, 149, 165,
 214, 241, 246, 346, 657.
 Egyetemek 601, 686.
 Egyházi állam 654.
 Egyiptom 32, 41, 70, 200,
 211, 261.
 Eirik 494.
 Eisland 497.
 Ejub szultán 561.
 Ekbatana 107, 116, 201.
 Ekklesia 149.
 Elagabalus 96, 372.
 Eleázár 333.
 Eleonóra 556, 585.
 Eleusis 131, 404.
 Eleutheria ünnepe 158.
 Elipaudus 480.
 Embata 189.
 Endre 519, 545, 552, 563,
 564, 589, 624.
 Enkaustika 220.
 Epameinondas 187, 188.
 Ephesos 196, 198, 373.
 Ephialtes 156, 161.
 Epidamnus 172.
 Epikuros 215.
 Eratosthenes 211, 215, 217.
 Erechteion 169.
 Eretnekség 351, 575.
 Eretria 153, 154, 179.
 Ermanrich 389.
 Ermengald 606.
 Ertogrul 642.
 Esküdtszék 161.
 Etelköz 500.
 Ethelred I. 496.
 Eudes 491.
 Eudoxia 404.
 Eudoxos 218.
 Eugenius 391.

- Euklides 211, 216, 218.
 Eumenes 207, 210.
 Eumenius 377.
 Eupatrisok 146.
 Eurich 427, 428, 445.
 Euripides 168.
 Eurotas 187.
 Eurymedon 175.
 Eurysthenes 127.
 Eurystheus 125.
 Eutropius 403.
 Ezékiel próféta 60.
 Ezzelino 617.
 Exarchátus 442, 444, 469.
 Exorcizmus 576.
 Ékirat 59, 62.
 Ékszerék 27.
 Élam 54, 56, 59, 66, 81, 106, 116, 119.
 Élet fája 72.
 Ének 454, 609.
 Építészet 268, 311, 357, 610.
 Ércöntés 141.
 Ézsaiás 117.
 Ézsau 97.
 Fabius 238, 243, 248.
 Cunctator 258.
 Maximus 257.
 Pictor 267.
 Fabricius 250.
 Faesulae 257, 405.
 Fauna 230.
 Fazekasok 89, 144.
 Fehér és piros rózsza 670.
 Felelősség 149.
 Felségjog 507.
 Fernandez 651.
 Fernando Poo 651.
 Festészet 170, 360, 694.
 Fetalisok 228.
 Feudalizmus 505.
 Fémesközök kora 33, 34.
 Fidenae 243.
 Filiszteusok 99.
 Filológusok 217.
 Filozófia 166, 529.
 Fimbria 279.
 Finnek 34, 494, 671.
 Finn-ugorok 496, 501.
 Firduzi 271, 535.
 Firenze 618, 654.
 Fiscus 304.
 Flamen 228.
 Flaminus 257, 261.
 Flavius Josephus 354, 356
 Flaviusok 331.
 Fo-hi 67.
 Fontenay 486.
 Forint 617.
 Formosus 491.
 Fortuna muliebris 240.
 Forum 226, 234, 304, 444.
 Földbér 509.
 Földművelés 28, 29, 131, 134, 336.
 Földnélküli János 586.
 Földosztás 277.
 Fönícia 60, 70, 86, 91, 92, 199.
 Franciaország 496, 562, 591, 661.
 Frank birodalom 427, 431, 518.
 Fredegunda 448.
 Fregellae 273.
 Freskók 169, 609.
 Freysingi Ottó 565, 597.
 Frigidern 389, 390.
 Frigyes I. 568., II. 559, 560, 564, 570, 573, 579, 617., III. 628.
 Fulrad apát 469.
 Fulvia 300, 301.
 Fu-szhi 67.
 Fülöp Ágost 558, 574, 586, 591, 594, 602.
 Gabii 235.
 Gaius Claudius Nero 260.
 Galaták 209, 243.
 Galatia 209.
 Galeazzo 655.
 Galenus 355.
 Galerius 378, 379.
 Gallia 427, 428, 430.
 Gallienus 374.
 Gallusok 243, 332.
 Gaugamela 200.
 Gavius Pontius 247.
 Gazdaság 245, 510.
 Gedimin 673.
 Geiseric 414, 420, 436.
 Gelasius 424, 529.
 Gelimer 436.
 Gellius Egnatius 248.
 Gelon 158.
 Gemisthos Plethon 683.
 Genesis 36, 70.
 Genova 618, 653.
 Gens 227, 233.
 Geomoros 146.
 Gepidák 419, 423, 440.
 Gergely pápa III. 468. IV. 485, VI. 519, 525, 526, 543, 551, 557, 578, 589, VII. 525, VIII. 529, 581, 602, IX. 560, 561, 564.
 Germanicus 323, 324.
 Germánok 400, 402, 422, 431, 442.
 Gerusia 136.
 Gessler 659.
 Géták 60, 197.
 Ghibellinók 568.
 Ghirlandajo 695.
 Gibráltár 531.
 Gideon 99.
 Gildon 404.
 Gioja Flavio 691.
 Giotto 610.
 Giovanni Cimabue 609.
 Gizeli szfxn 79.
 Gladiátorok 432.
 Glaukos 63, 141.
 Glycerius 420.
 Gnaeus 295.
 Gnäus Pompejus 289.
 Gneius Scipio 256.
 Gnoszticizmus 351.
 Gordianus III. 373.
 Gordion 199.
 Gorm 494.
 Gortyni 12 tábla 145.
 Gottfried dán király 473.
 Gótok 395, 614.
 Göllheim 625.
 Görög mitológia 130.
 Görög nyelv 221.
 Görögország 121.
 Görögösség 265, 465, 683.
 Gracchusok 270.
 Granikos 198.
 Granson 660.
 Grimoald 445.
 Grönland 25, 498.
 Gudia 58, 102.
 Gudrun 496, 608.
 Guiscard Róbert 497, 526.
 Gunther 405.
 Gundobald 420, 423, 429.
 Gutenberg János 690.
 Gyarmatok 20, 94, 137, 276, 297, 568, 593.
 Günther 415.
 Gyges 145.
 Gylippos 177.
 Gymnasion 169.
 Gyűjtemények 686.
 Habsburg Rudolf 624.
 Albert 624.
 Hadrianopolis 390.
 Hadrianus 339, 340, 341, 470.
 Hadsereg 304, 362, 480.
 Hagia szofia 435, 613.
 Hajóhad 157, 290, 304, 496.
 Hakam I. 532.
 Halachot Gedoloth 4.7
 Halikarnassos 199.
 Hamilkar 158, 254, 255.
 Hammurabi 59, 60, 61, 64.
 Hannibal 256, 257.
 Hanno 252.
 Hanzaváros 618.
 Harmachis 73.
 Harmodius 151.
 Harmostés 182.
 Harran 108.
 Hartmann von Aue 608.
 Harun Al Rasid 479, 532.
 Haruspexek 46.
 Hasdrubal 255, 260, 263.
 Hasim-család 459.
 Hastingsi csata 497.
 Hámiak 70.
 Hárem 461.
 Hávaru 81, 82.
 Héber 47, 59, 70, 97.
 Hedsra 460.
 Hedvig 563.
 Heliaria 161.
 Heliogabalus 372.
 Hellén világ 207.
 Hellenotamias 160.
 Helle Péter 692.
 Helmichis 444.
 Heloták 133, 134.
 Helvétek 289.
 Hengis 420.
 Henoteizmus 46.
 Henotikon 432.
 Henrik I. 585, II. 516, 585, III. 593, 603, IV. 525, 572, V. 529, 567, VII. 625, VIII. 585.
 Hephaistos 37, 132, 202.
 Hera 128, 131.
 Herakleios 462, 466.
 Herakles 39, 63, 143, 125.
 Herculaneum 334.
 Herisztali Pipin 449.
 Hermandadok 648.
 Hermenegild 446.
 Herodes 312, 315, 316, 349.
 Herodotos 4, 56, 77, 80, 136, 166.
 Heron 218.
 Herondas 216.
 Herosok 125.
 Herostratos 196.
 Herulok 440.
 Hesiodos 133, 139.
 Hess András 690.
 Hídalgók 648.
 Hiero 238, 253.
 Hieroglifék 71.
 Hiksaszu 81.
 Hildebrand 519, 524, 525.
 Himjások 458.
 Hindúk 14.
 Hinkmár érsek 488.
 Hipparchos 151, 218.
 Hippias 151, 152.
 Hippodamos 169.
 Hippokrates 167, 175.
 Hiram király 96, 100.
 Hírlapok 456.
 Hispania 256, 260, 265.
 Histiaios 153.
 Hírnuk 68, 408.
 Hódító Vilmos 497, 585.
 Hohenstaufok 567, 583, 626.
 Homeros 4, 36, 126, 127, 128, 133, 223.
 Homo novus 270.
 Honoria 416.
 Honorius 404, 405, 406, 560, 564, 603.
 Hoplités 134, 156.
 Horatius 212, 226, 254, 310.
 Horatiusok 231, 238.
 Horsa 420.
 Horus 38, 72, 74.
 Horvátok 466.
 Hrabanus Maurus 480.
 Hszia-család 67.
 Humanizmus 682.
 Hunerich 436.
 Húnok 66, 389, 395, 405, 410, 413.
 Hunyadiak 474, 641, 645.

- Huss János 626, 676.
Hübériség 423, 425, 450, 480, 505.
Hyksos 81.
Hypatius 434.
Hyperbolos 174.
Hystaspes 118.
Iberek 256.
Ibn al Arabi 473.
Merván 532.
Rószteh 537.
Időszámítás 41.
Idrisz 533.
Igazságszolgáltatás 480.
Ilias 126.
Illés próféta 96.
Illyria 255, 302.
Illyricum 405.
Imperator 303.
Imre király 560.
Ince II. 567.
III. 559, 563, 564, 573, 578, 588.
IV. 434, 582, 602.
India 109, 202, 535.
Indiai kereskedelem 656.
Indógermánok 55.
Ingeborg 574.
Ingenuus 374.
Ingolf 497.
Inkvizíció 563, 576, 580, 649.
Inlilla 63, 72.
Institutiones 433.
Interdiktum 448.
Investitura 507, 525, 529.
Ión stílus 141.
Ipar 124, 132, 144, 542.
Ipszambul 85.
Írás 68, 139, 402.
Irenaeus 351.
Irmisul 471.
Irodalom 100, 605.
Írország 504, 667.
Isidorus mercator 487.
Isis 38, 72.
Iskola 388, 540, 599.
Ismenias 186.
Isokrates 194.
Issos 199, 369.
István 484, 506, 525.
diaconus 349.
efezusi püspök 453.
pápa VI. 491.
Iszlám 458, 459.
Iwar Widlamm 494.
Izland 492, 497.
Izmaeliták 458, 533.
Izraeliták 81, 99, 105.
Jachmose 82.
Jafet 47.
Jagnöbi hinduk 52.
Jagellók 563, 641.
Janus 227, 230.
Japán 411.
Jason 125, 186.
Jaszau 635.
Jákob 81, 97.
János 314, 514.
János evangelista 346.
pápa 436, 513, 514.
Jánosvitézek 552.
Jeanne d'Arc 664.
Jenő pápa 568, 626, 689.
Jeremiás 101, 341.
Jeruzsálem 60, 94, 107, 316, 318, 341, 547, 548, 556, 557.
Jezdegerd 457, 458, 462, 464.
Jezidre 465.
Jégkorszak 19.
Jézus 312, 315, 346.
Jobbágyok 134, 428, 509.
Jogtudomány 355, 605.
Johanna leánypápa 513.
Johannes 408, 437.
Johanniták 552.
John Ball 661.
Joiville 597.
Jó Fülöp 665.
József 81.
Juda 107. ha-Nászi 352.
Judas 319, 320.
Jugurtha 274.
Julia 322.
Julianus 386.
Julius Caesar 223, 288, 298, 310.
Nepos 421, 422.
Junius Brutus 237, 296, 299.
Juno 231.
Jupiter 230.
Jus Italicum 246.
Latinum 246.
Justinianus 432, 437, 441.
Juvenalis 353.
Jü császár 67.
Jüe-csiek 410.
Jü-csik 52.
Jüe-csi-törökök 408.
Jü-lu-funi sziklafelirat 67.
Kaaba 458.
Kadidsa 459.
Kadmeia 186, 195.
Kadmos 93, 124.
Kaifás 318.
Kalehut 102.
Kalifaság 531, 534.
Kalita János 677.
Kallikrates 169.
Kallimachos 216.
Kallisthenes 202, 217.
Kalo Johannes 630.
Kalózok 284.
Kambujija 117.
Kambyzes 90, 117.
Karchemis 106.
Karkanus 88.
Karnak 79, 80, 84.
Karolingok 449, 484, 740.
Karthago 91, 94—96, 252—255, 262, 263, 404, 420, 436, 463, 467.
Kassandros 208.
Kaszt 44.
Kasztrioti György 645.
Katakombák 350, 611.
Kath. Ferdinánd 649.
Kattik 62.
Kazárok 463, 500.
Kágánok 475.
Káldi 34, 56, 59, 62, 66, 79, 104, 106.
Kálmán 497, 546.
Kánaán 59, 91.
Kánonok 453.
Károly 664., IV. 626, 675., V. 663., VII. 664, 665., VIII. 656.
Kázmér 518, 674.
Kelemen 351., III. 528, 557, 559., IV. 583., V. 596, 625.
Keleti grófok 389, 415, 422, 431, 437, 439, 443.
kérdés 279, 285, 339.
Turkesztán 409.
Keletrómai császárság 422, 431, 628.
Kelták 209, 243, 257.
Kelyhesek 676.
Kenneth család 667.
Kentaurok 128.
Keraunos 210.
Kereskedés 29, 88, 89, 144, 367, 555, 650.
Keresztelő János 315, 345.
Keresztély I. 672.
Keresztények 349, 378.
Kereszténység 320, 344, 384, 553, 597.
Kémia 540.
Képfaragás 57, 609.
Képirás 24, 609.
Képzőművészet 90, 168.
Kéták 55, 60, 85, 86.
Khorsabad 105.
Kimberék 274.
Kimmeriek 106, 115.
Kimon 160, 162.
Kína 44, 54, 66, 441, 637.
Kindasvin 446.
Kineas 249.
Kípesaki mongolok 677.
Kiptországi 70.
Kisázsiai görögök 153.
Kis Pipin 451.
Kiváltások 152.
Kivándorlók 556.
Kjökkenmødding 25.
Klasszicizmus 352.
Klearchos 184, 215.
Kleisthenes 152.
Kleitios 197, 198, 202.
Kleombrotos 186, 187.
Kleomenes 152.
Kleon 174, 175.
Kleopatra 91, 293, 294, 301, 303.
Kleophon 180.
Kleruchia 152.
Klérus 506.
Klingsor 607.
Klió 133.
Klotild 429.
Knidos 185.
Knossos 122.
Kobad I. 457.
Kodros 146.
Kodsu 85.
Koldeway 56.
Kollégiumok 604.
Kommenos ház 543.
Konon 180, 185.
Konrád I. 511., II. 518., III. 556, 568., IV. 582.
Konstanci béke 572.
Konstantinápoly 495.
-i zsinat 441.
Konstantinos 476, 632, 645., Kopronimos 469., Monomachos 630., Porphyrogennetos 630.
Konzulok 620.
Kopasz Károly 485.
Kopt nyelv 70, 90.
Korán 464, 534.
Kordovai kalifaság 474, 502.
Korinthos 138, 172, 185, 195, 264, 404.
Korkyra 138, 173.
Koroibos 143, 144.
Koroneia 185.
Kosseiták 62.
Koszovapolje 643.
Kovaeszközök 16, 23.
Kozru 340, 458, 466.
Kórház 166.
Költészet 216, 402.
Könyvtárak 74, 77, 211, 540, 688.
Közegészségügy 355.
Közép-Ázsia 408.
Közgazdaság 481.
Közigazgatás 119.
Közlönyvtár 151.
Közlekedés 482.
Közműveltség 67, 167, 480, 691.
Köznevelés 508.
Közoktatás 687.
Közsegek 362.
Közzsellelem 522.
Köztársaság bukása 299.
Kör 22, 27, 32.
Krafft Ádám 694.
Krateros 207.
Kresphontes 127.
Kréta 122.
Kritias 38, 182.
Kriton 183.
Kroisos 108, 116, 145.
Kroton 138.
Krypteia 134.
Ksajár sah 155.
Kszatrija 111. *
Ktesias 184, 202.
Ktesibios 218. *
Kublaj kán 637.
Kudur 59.
Kufu 75.
Kunaxai csata 184.
Kung-fu-cse 66, 68.

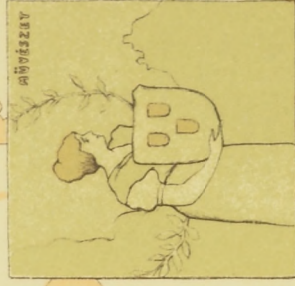
- Kuras 107, 108.
 Kutrigurok 499.
 Kuvrát 466.
 Kyaxares 115.
 Kydnos 199.
 Kyklopok 124.
 Kynikosok 213.
 Kynoskephalai 212, 261.
 Kyros 107, 116, 184.
 Kyzikos 179.
 Labarum 382.
 Labirinthos 80.
 Lactantius 385.
 Lagidák 211.
 Lajos 484, II. 487, VI. 591, VII. 556, 591, IX. 561, 582, 602, XI. 666.
 Lakedaimon 133.
 Lamachos 177.
 Lancaster-ház 670.
 Lancaster Tamás 668.
 Langobárdok 439, 440, 441, 470, 500.
 Langton István 586.
 Lao-ce 68.
 Laokoon-csoport 221.
 Lappok 494.
 Larissák 122.
 Larsa 57, 59.
 Laszki kancellár 675.
 Lateráni zsinat 467, 530.
 La-Tène 36.
 Latifundiumok 366.
 Latin császárság 631.
 Latinok 224, 231, 238, 243.
 László IV. 564, 624, 638.
 Lectio senatus 242.
 Legnanoi csata 571.
 Leif 497.
 Lejfr Eriksen 498.
 Lemuria 37.
 Lengyelország 518, 672.
 Lentulus 287.
 Leó örmény király 573.
 Leó pápa III. 467, 468, 476, 477, VIII. 514, IX. 497, 524, 525, X. 689, XIII. 328, 599.
 Leosthenes 208.
 Leotychidas 158, 159.
 Leovigild 445.
 Lepidus 282, 304.
 Levante 555, 618, 656.
 Lewes 588.
 Lex maiestatis 324.
 Lex regia 305.
 Salica 428.
 Wisigothorum 446.
 Légio 235, 343, 361.
 Liberius 425.
 Libri Carolini 476.
 Licinius 245, 382.
 Lictor 233.
 Lidia 116.
 Limes 336.
 Limitacio 620.
 Limogesi zsinat 524.
 LionardodaVinci 692, 695.
 Li-pe-jang 68.
 Lippi 695.
 Liudprand püspök 597.
 Liutpold 511.
 Livius 223, 267, 310.
 Livandronicus 267., Dru-
 sus 273, 276., Salinator
 260.
 Lokjetek Ulászló 673.
 Lombárdjog 445.
 Longinus 442.
 Lorenzo il Magnifico 689.
 Lothár 484, 487, 567.
 Lotharingia 487.
 Lovagok 148, 509, 543, 552.
 Lucanus 206, 281, 293,
 329, 330, 353.
 Lucius Opimius 274.,
 Sextus 245., Verus 342.
 Lucullus 285, 286.
 Lucretia 236.
 Lucretius Carus 308.
 Lugallok 57.
 Lugdunum 369.
 Lukács 314, 346.
 Lukianos 356.
 Lupercalia 224, 225.
 Lusignan Guidó 558.
 Lusitania 265.
 Lustrum 235.
 Lutatius Catulus 254.
 Luxemburg-család 625.
 Lykurgos 136.
 Lyoni zsinat 582.
 Lysandros 179, 181, 182,
 185.
 Lysimachos 207, 208.
 Lysippos 220.
 Macrinus 372.
 Macro 326, 327.
 Madarász Henrik 511.
 Madonna 695.
 Maecenas 305, 309.
 Magadha-birodalom 114.
 Magántulajdon 505.
 Magister 604.
 Magistratus 226.
 Magna charta 587.
 Magnum concilium 585.
 Magnus 671., Maximus
 390.
 Mago 255, 260.
 Magyarok 302, 492, 500,
 503, 564, 588, 638.
 Mahmud 535.
 Major domus 448.
 259, 262, 264.
 Malájok 38, 412.
 Maleventum 250.
 Malmesbury 597.
 Mamertinusok 253.
 Mammot-kor 20.
 Mandák 106, 107, 115.
 Manes 229.
 Manethó 79.
 Mangu kán 637.
 Manichaeusok 380.
 Manlius Capitolinus 245.,
 Torquatus 246., Volso
 253.
 Mantineiai csata 175.
 Manu 111.
 Mapes Valter 602.
 Marathon 154.
 Marburgi Konrád 580.
 Marca Hispanica 474.
 Marcell 663.
 Marcellus 218, 255, 268.
 Marco Polo 41.
 Marcus Aurelius 342, 343.,
 Manlius 243., Octavius
 272., Porcius Cato 286.
 Porcius Censorius Cato
 268., Valerius 246.
 Mardan sah 153, 157.
 Mardonios 153.
 Marduk 62.
 Marino Falieri 657.
 Marius 274, 275, 276, 278.
 Miarkianos 416, 418.
 Maroboduus 307, 324.
 Marokko 536.
 Mars 230, 231.
 Marsusok 276.
 Martell Károly 450, 468,
 594.
 Martialis 333, 353.
 Martu 59, 60, 92, 106.
 Massinissa 260.
 Matasuentha 437.
 Matematika 140.
 Maupertuis 663.
 Mauretania 275, 277.
 Mausollus 189, 220.
 Maxentius 380.
 Maximianus 377, 378.
 Maximinus 380, 382.
 Maximinus Thrax 372.
 Mazdak 457.
 Mágusok 46, 118, 456.
 Mája kultúra 41.
 Mánuel 556, 560, 589, 630.
 Márk 314, 346.
 Márton pápa I. 467.
 Márton V. 626.
 Máté 314, 346.
 Mátyás király 237, 346,
 434, 646, 686.
 Mediciek 654, 685, 689.
 Medina 460.
 Medinet-abu. 86.
 »Medve« Albert 568.
 Meerseni szerződés 488.
 Megabyzos 161.
 Megakles 147, 150.
 Megara 172, 173.
 Mekka 458.
 Melanthios 153.
 Meleagros 216.
 Melikertes 63.
 Melkart 95.
 Melos 176.
 Memnon 198, 199.
 Memphis 74, 76, 79, 86, 200.
 Mena 41.
 Menandros 216.
 Menelaos 126.
 Menenius Agrippa 239.
 Menhírek 32.
 Menkera 77.
 Meráni Ágnes 574.
 Merovingok 428, 447.
 Mesopotámia 102.
 Messalina 328.
 Messenei háború 137.
 Meszlim 57.
 Metellus 274, 280.
 Metoikos 146, 148.
 Mexikó műveltsége 41.
 Médek 90, 106, 107, 115.
 Média 90, 107, 115.
 Mérnöki tudomány 64.
 Mértékek 64.
 Miao-cék 66.
 Michel Angelo 40, 693.
 Midas 105, 106.
 Mihály VII. 536.
 Miklós II. 525., III. 566.,
 IV. 639., V. 689.
 Milanó 570, 618, 653.
 Miletos 163, 198.
 Milo 220, 290, 291.
 Miltiades 151, 154.
 Minnensängerek 607.
 Minos 122, 145.
 Minstrellek 607.
 Minturnae 278.
 Minucius 258.
 Mirri-Dugga 72.
 Misenum 301.
 Misna 352.
 Mistral 606.
 Mithra 380.
 Mithridates 210, 282, 285.
 Mithridates Eupator 277.
 Mitológia 45, 63.
 Mnesikles 169.
 Moáb 70.
 Mohammed 458, 459, 461,
 644, 645.
 Mohi 636.
 Molay Jakab 596.
 Moloch 95, 122.
 Mongolok 409, 633.
 Monofiziták 432.
 Monothelezis 466.
 Montanizmus 351.
 Montfort Simon 587, 588.
 Mothanna 462.
 Moundok 32.
 Mozaikművészet 609.
 Mózes 13, 14, 64, 85, 98.
 Muavija 464.
 Mucius Scaevola 238.
 Mu-kvang 68.
 Mumia 76, 78.
 Mummius 264.
 Munda 296.
 Mundó 419, 425, 434.
 Munichia 182.
 Municipium 281, 362.
 Munkások 148, 155, 230,
 366.
 Murád 643, 644.
 Mursa 374, 385.
 Murten 660.
 Muzeumok 688.
 Múépítés 79.

- Müipar 141.
Műutak 95.
Műveltség 9, 139, 165, 222, 410, 480.
Művészetek 28, 78, 79, 151, 268, 357, 608, 693.
Mykale 158.
Mykené 124, 125.
Mylitta 95.
Myrmidonok 123.
Myron 141.
Myronides 161, 162.
Mytilene 175, 180.
Nabonid 107.
Nabopalassar 106.
Nabukudurussur 62, 119.
Naddód 497.
Naevius 267.
Nagy Alfréd 490.
 Constantinus 380, 383.
 Gergely pápa 444, 468.
 Kanut 671.
 Károly 470, 482.
 Kázmér 673.
 Lajos 590, 639, 652, 643, 674.
 Leó pápa 418, 451.
 Morvaország 492.
 Sándor 91, 196.
 Szent Gergely 453.
 Theodosius 387.
 Valdemár 671.
Naíri-területek 105.
Namraszit 63.
Nancy 660.
Naptár 297.
Narcissus 328.
Narses 428, 437, 442.
Navarra 474.
Nápoly 497, 579.
Náfels 660.
Neapolis 137, 247.
Nearchos 202, 204, 217.
Nebukadrezár 106, 107.
Nektanebos II. 90.
Nemea 143, 185.
Nemesség 44, 428, 507.
Nemzeti államok 75, 455.
 eszme 583, 597.. kérdés 571. nyelv 43.
Nemzetiségek 365, 486.
Nemzetiségek 44, 47, 227.
Nepomuki János 676.
Neptunus 230.
Nereidák 132.
Nergal 58, 72.
Nero 328, 329, 352.
Négerek 70, 83, 87.
Németország 490, 502.
Népgyűlés 136, 149.
Népispolák 67.
Népvándorlás 53, 59, 395, 455.
Nibelungenlied 424, 607.
Nika-lázadás 434.
Nikaiai zsinat 476.
Nikandros 216.
Nikápoly 644.
Nikias 174, 175, 177.
Nikó 39, 88, 106, 147.
Nikomedia 378.
Ninive 58, 105, 106, 107.
Nirvána 113.
Nomádok 42, 43, 401.
Normandia 493, 496.
Normánok 487, 492, 667.
Norvégia 494.
Novgorod 495.
Nők 434, 554, 606.
Nubia 79.
Numa Pompilius 226, 227.
Numidia 70, 274.
Nurágok 32.
Nur-eddin 557.
Nyárszolgárok 618.
Nyelvek 46, 486.
Nyíl 22, 233.
Nyugati gótok 407, 431, 445, 531., keresztény császárság 470.
Oannes 37.
Obolos 144.
Octavianus 299, 301, 303.
Odovakar 421, 423, 424.
Odysseus 126, 127.
Olaf I. 494.
Olajfák hegye 319.
Olasz nyelv 445.
Olaszország 497, 651.
Oldenburg-ház 672.
Oligarchia 149, 181, 279.
Olympiai ünnepek 143.
Olympos 121.
Olynthos 186, 193.
Omár 462.
Onomarchos 192.
Optimates 270.
Orbán 529., barát 691., pápa 543, 544, 591., IV. 506. 566., V. 653, 663.
Orchomenos 124, 139, 279.
Orestes 420.
Origenes 350, 351, 378, 441.
Orléáni szűz 666.
Oroszlánszívű Richard 573, 586.
Oroszország 495, 677.
Orthodoxia ünnepe 522.
Orvostudomány 78, 167, 219, 355.
Osiris 72, 90.
Ostrakizmos 152, 165.
Oszán 420.
Oszmán 642.
Otokár 583, 623, 675.
Ottó I. 512., II. 516., III. 514., IV. 573.
Ovidius 309.
Oxylos 127.
Ököl joga 524.
Önkényuralom 369, 376.
Öregek tanácsa 136.
Örményország 104.
Ötvösművészet 81, 694.
Ösemelek 13, 19, 47.
Paganusok 388.
Palaiologos János 564.
Palaistra 142.
Palesztina 97.
Pallas 128, 132, 328., Pampelona 474.
Panathenaia 126.
Pandekták 433.
Pangaios-hegység 191.
Pannónia 343, 369, 414.
Papinianus 370.
Papirend 46, 57, 73, 99, 506.
Papius Carbo 274.
Parasztagzdaságok 151, 366, 658., köztársaság 658, 661., lázadás 145.
Parlament 593.
Parmenion 199, 201.
Parrhasios 219.
Parthenon 169, 170.
Parthosok 210, 286, 301, 313.
Paschalis 483, 485.
Patriarchális korszak 43.
Patriciusok 234.
Pausanias 134, 158, 182, 196, 356, 358.
Pál II. 685, 689.
 apostol 330, 345, 346.
Pán 132, 133, 313.
Pápaság 348, 391, 424, 452, 478, 525.
Párisi egyetem 601.
 zsinat 485.
Peire Cardinal 606.
Peisandros 178.
Peisistratos 150.
Pelagius 452, 514.
Pelasgosok 122, 232.
Pelopidas 186.
Peloponnesosi háború 172.
 szövetség 162, 186.
Perdikkas 190, 202, 207.
Pergamon 210, 262, 265.
Perikles 161, 162, 172.
Perioikoi 134.
Peripatetikusok 214.
Perotti 689.
Persephone 131.
Persepolis 119, 201.
Perseus 124, 125, 262.
Persius 353.
Pertinax 344, 369.
Peru 41.
Perugino 695.
Perusia 301.
Perzsia 90, 108, 115, 153, 198, 536.
Pestis 173.
Pe-szing 43, 66.
Petrarca 681, 683.
Petronius 330, 353, 420.
Pénn 144, 148, 304, 367, 617.
Péter IV. 648.
 apostol 330, 348.
 bolgár cár 564.
 -fillérek 525.
Phaedrus 352.
Phalaikos 194.
Phalanx 187, 191, 204.
Pharnabasos 182, 189.
Pharos 211.
Pharsalos 293.
Pheidias 40, 170.
Philemon 216.
Philippi 300.
Philippopolis 194.
Philippos 189, 190, 191, 259, 261, 262.
Philippus Arabs 373.
Philokrates 194.
Philomelos 192.
Philostratos 356.
Phraortes 115.
Phrygia 60, 105, 198.
Phryne 213.
Phyle 134, 146, 150, 152.
Piacenzai zsinat 543, 545.
Pichon 56.
Pindaros 144, 198.
Pipin 449, 469, 484.
Piramisos építése 77.
Pisano 610, 693, 694.
Pittakos 140, 141, 145.
Pius II. 682, 689.
Pizarro 41.
Placidia 407, 413.
Plantagenet 556, 662.
Plataia 172, 186.
Platon 8, 38, 126, 190, 191, 204, 213.
Plautus 267.
Plebeiusok 231, 234.
Plebiscitum 240.
Pleistonax 162, 175.
Plinius 354.
Plutarchos 6, 356.
Pluton 131.
Podjebrad György 628, 641, 677.
Pogányok 32, 388.
Polgári házasság 447.
Politeizmus 46, 84, 170.
Polybios 217, 254, 268.
Polykarpos 350.
Pompei 268, 333, 334.
Pompeius 280, 282, 283, 284, 286, 288, 291, 293.
Pomponius Laetus 686.
 Secundus 353.
Pontifex 228, 304.
Pontius Pilatus 320.
Poplicola Valerius 238.
Poppaea Sabina 329.
Populus Romanus 227.
Poroszország 563.
Portugália 647.
Poseidon 121, 132, 143.
Praefectura 362, 384.
Praefectus 325.
Praetor 266.
Pragmatika szankció 439, 595.
Praxiteles 212, 220.
Priskos Rhetor 401.
Procida János 652.

- Prokles 127.
 Proletarius 234, 271.
 Prometheus 22, 168.
 Propylaion 169.
 Protogenes 219.
 Provence 555.
 Provincia 254.
 Ptolemaios 38, 207, 208, 211, 212, 218, 261, 293, 356.
 Publius Cornelius Scipio 256, 267.
 Servilius 239.
 Púnok 59, 81, 92, 254, 261
 Puntország 84.
 Puskapor 691.
 Pyrrhon 215.
 Pyrrhos 209, 249, 250, 252.
 Pythagoras 140, 289.
 Pythia 143, 144, 194.
 Quaestor 242, 266.
 Quatrefores 18.
 Quietus 337.
 Quinctius Flaminius 261.
 Quintilianus 354.
 Quirinus 227.
 Rabszolgaság 271, 282, 367, 496.
 Radagais 405.
 Rafael Santi 695.
 Rajmund VI. 563.
 Ramman-niraris 102, 104.
 Ramnes 224, 226.
 Ramses 28, 84, 85, 86.
 Ravenna 405, 423.
 Ravennai János 466.
 Regősök 607.
 Regulus 254.
 Rehabeam 100.
 Rekisvinth 446.
 Remete Péter 545, 547.
 Remeték 520.
 Remigius 428.
 Remus 228.
 Rendiség 552.
 Reneszansz 5.
 Retorika 217.
 Rex 226, sacrificulus 238.
 Rhaikos 141.
 Rienzi 652.
 Rigómezei csata 643.
 Rikárd II. 669.
 cornwallisi herceg 582.
 Rimini zsinat 387.
 Roderich 531.
 Rogerius Bacon 598.
 Roland 474, 616.
 bíbornok 570.
 Románia 631.
 Rómán nyelv 486.
 stílus 613.
 Romulus 223, 225.
 Rotterdami Erasmus 682.
 Roxana 208.
 Róma 225, 406, 455.
 Római államegyház 365.
 birodalom 623.
 császárság 299.
 Római jog 378, 424, 429, 434, 579, 593.
 királyság 223.
 köztársaság 237.
 naptárkö 295.
 pápa 451.
 világbirodalom 261.
 zsinat 487.
 Rufinus 403.
 Ruggiero 497, 572.
 Runák 402.
 Rurik 495, 496.
 Rüttli mező 658.
 Saalburg 306, 363.
 Sagák 492, 498.
 Sahnámé 535.
 Salamis 140, 147, 157, 162, 208.
 Salamon 13, 100, 386, 528, Salius 229.
 Sallustius 275, 287, 310.
 Salmanassár I. 102.
 II. 104, 115.
 Salome 286.
 Samánok 46, 398.
 Samasnapisti 5, 52, 63.
 Samas-sum-ukin 106.
 Samos 163, 180.
 Samsi-Ramman 102, 104.
 San Marino 617.
 Sappho 139.
 Sardanapal 106.
 Sardes 116, 185, 198.
 Sardinia 255.
 Sargasso-tenger 39.
 Sariisa 191.
 Sarmizegethusa 338, 340.
 Satrapiák 119.
 Saturnaliák 230.
 Savonarola 654.
 Sábai arabok 94.
 Sámson 99.
 Sámuel próféta 99.
 Sándor II. 584.
 III. 570, 571, 586.
 Schwarz Berthold 691.
 Scipio 255.
 Aemilianus 263.
 Africanus 259.
 Secessio 239.
 Segestaik 177.
 Seleukos Nikator 210.
 Selinus 177.
 Sella curulis 233.
 Semiramis 104.
 Sena Gallica 248.
 Senatus consultum 240.
 Seneca 329, 330, 352, 354, 368.
 Seniorok 507.
 Senlaci csata 584.
 Septimius Severus 369.
 Serapis 73, 215.
 Sergius 466, 467.
 Sertorius 278, 280, 282, Servius Tullius 234.
 Servus servorum dei 453.
 Severus 380.
 Sevilla 532, 615.
 Sextius 245.
 Sémiék 58, 59, 60, 70, 91.
 Sforza Lodovico 656.
 Shapur I. 456., II. 457.
 Siccus Dentatus 241.
 Sicherbál 96.
 Sicilia 177, 259, 580, 593, 652.
 Sidonius Apollinaris 427, 430.
 Si-Hoang Ti 69, 408.
 Silingok 405.
 Silius Italicus 353.
 Simon 628.
 Simonia 525, 529.
 Simonides 151, 156.
 Sin-szár-iskun 106.
 Sirmium 344, 348, 358, 376, 378, 380, 387.
 Sizman III. 643.
 Skaldok 498.
 Skandinávia 492.
 Skolasztikusok 577, 599.
 Sodoma 97.
 Soekongar 493.
 Sogdiana 210.
 Sokrates 176, 183, 213.
 Solon 39, 116, 140, 145.
 Sophokles 168, 175, 182.
 Sorbon Róbert 604.
 Sorel Ágnes 666.
 Spanyolok 477, 562.
 Spartacus 282.
 Spárta 134, 176, 181, 187, 195, 200, 210.
 Spurius Maelius 242.
 Statius Caecilius 267.
 Stesimbrotos 166.
 Stílichó 403.
 Stillfried 624.
 Stoicizmus 214.
 Strassburgi Gottfried 608.
 Sulla 275, 278, 279.
 Sulpicius Rufus 277.
 Súlyrendszer 144.
 Sumir 52, 55, 58, 59, 70, 104.
 Susa 59, 116, 119, 188, 200, 204.
 Suetonius 354.
 Sutri zsinat 525.
 Sváb Frigyes 558.
 Svájc 29.
 Sven király 497.
 Svédország 671.
 Sybaris 138.
 Sybilla 236.
 Symmachus 424, 425, 426.
 Syphax 260.
 Syracusae 177, 181, 238, 252, 259.
 Szabadkőművesek 614.
 Szabadság 165, 314, 342, 346, 424, 426, 530.
 Szabinok 226.
 Szakkarai piramis 76, 79.
 Szaladin 557.
 Szamnit háború 246, 248.
 Szamnitok 247.
 Szanherib 87, 115.
 Szanszkrit 55, 112.
 Szaszán-ház 456.
 Száka-időszámítás 115.
 Szárgon 58, 87, 105, 115.
 Szászok 471.
 Százéves háború 662, 668.
 Szemiramisz 107.
 Szenátus 226.
 Szent Adalbert 521, 675.
 Ambrus 391, 523.
 Antal 387.
 Ágoston 7, 521.
 Benedek 520, 596.
 Bernát 568.
 Bonaventura 599.
 Bonifácus 471, 521.
 Ferenc 573.
 Gellért 523.
 Genovéva 417.
 Gergely 451.
 György 380.
 Ilona 383.
 Imre 523.
 István 223, 226, 323, 388, 521, 545, 550.
 Jeromos 47, 390, 402, 405, 406, 451.
 Kelemen 348, 349.
 László 497, 528, 545, 551, 589.
 Miklós 380, 487.
 Norbert 568.
 Olaf 521, 671.
 Patrik 521, 575.
 Pál 346, 348, 520.
 Péter 406.
 Veronika 468.
 Vladimir 521.
 Szerbek 466.
 Szerzetesek 520.
 Szép Fülöp 661.
 Szilveszter II. 522, 589.
 Szíria 86, 91, 210, 261, 262.
 Szkeptizmus 215.
 Szkíták 60, 71, 88, 120, 201, 285.
 Szlávok 397, 501, 667.
 Szobrászat 124, 141, 169, 268, 358, 610, 694.
 Szocializmus 105, 270, 316.
 Szofisták 167.
 Szöveteségek 271, 276.
 Szöves 29, 77.
 Szudra 111.
 Suez 88, 147, 211.
 Szulejmán 536.
 Szunniták 464, 534.
 Szuomiak 62.
 Szvatopluk 492, 511.
 Tabalok 60, 104.
 Tacitus 5, 306, 330, 335, 354, 375.
 Tai-Kang 67.
 Taklamakán sivatag 53.
 Talanton 144.
 Tálálmányok 689.
 Talentum 64.

- Talmud 352.
 Tamás apostol 318.
 Tamul nyelv 110.
 Tanagra 221.
 Tankréd 497, 552, 553.
 Tannenbergr 674.
 Tannhäuser 608.
 Tao 68.
 Taras 212.
 Tarentum 212, 248, 281.
 Tarik 531.
 Tarkun 232.
 Tarpeiusi szikla 239, 240.
 Tarquinius Collatinus 237.
 Priscus 232, 233.
 Superbus 235.
 Tasmania 24.
 Taszilo II. 472.
 Taxiles 202.
 Taygetos 135.
 Táboriták 676.
 Táltosok 46.
 Tell Vilmos 658.
 Telesios 220.
 Temenos 127.
 Tempe 122.
 Templomosok rendje 596.
 Temudsin 581, 634.
 Tengerész Henrik 650.
 Teokrácia 44.
 Teológiai gondolkodás 3.
 Terentilius Arsa 241.
 Terentius Afer 267.
 Varro 258, 308.
 Terminaliák 229.
 Terpandros 139.
 Tertullianus 350, 351, 378.
 Tervel 467.
 Testry 450.
 Testvériség 214, 346.
 Teutonok 275.
 Térdszalag-rend 669.
 Thales 140.
 Thapsakos 200.
 Thapsus 294.
 Thasos szigete 161.
 Thebaisi templom 79.
 Themistokles 155, 157, 159.
 Theodath 437.
 Theodebert 428, 440.
 Theodora császárné 434, 522.
 Theodorich 417, 422.
 Theodosius 390, 395, 402, 406, 416.
 Theokritos 216.
 Theopompos 217.
 Theophilus 349.
 Theophonia 516.
 Theophrastos 18, 214.
 Theramenes 178, 179, 180, 211, 261.
 Thesmotheta 146.
 Thetes 148.
 Theudelinda 444.
 Theuderich I. 431.
 Thrasybulos 179, 182.
 Thrákók 60.
 Thukydides 5, 164, 166, 179.
 Thüringen 472.
 Tiara 653.
 Tiberius 307, 322, 327, 328.
 Sempr. Gracchus 272.
 Longus 257.
 Tibullus 308.
 Tien-hszia 66.
 Tifon 38.
 Tigellinus 330.
 Tigranopilezer 62, 103, 104.
 Tigranokerta 285.
 Tigris 56.
 Timaio 178, 217.
 Timanthos 219.
 Timokrácia 147, 148.
 Timoleon 253.
 Timur-lenk 638.
 Tirhaka 87.
 Tissaphernes 178, 184.
 Titanok 128.
 Titus 331, 334.
 Tizenkét tábla 241.
 Tizparancsolat 98.
 Toga praetexta 233.
 Tolbiacum 429.
 Toledo 446.
 Torquato Tasso 549.
 Tourquemada Tamás 650.
 Touli zsinat 488.
 Török 501, 642.
 Történetírás 217, 267, 310, 354, 597.
 Törvénykönyv 145, 241, 425, 428, 445, 446, 635.
 Törzsek 42, 501.
 Tőke 145, 149, 174.
 Traianus 337, 340, 350, 631.
 Trasimenes-tó 257.
 Trebellius Pollio 374.
 Tribalok 197.
 Tribonianus 432, 435.
 Tribus 233, 234, 255.
 Triera 155.
 Triameron 436.
 Triremis 94.
 Triumviratus 276, 284, 288, 300.
 Trója 60, 124, 125, 198.
 Troubadour 605, 606.
 Tudor ház 670.
 Tudós társaságok 686.
 Tullus Hostilius 231.
 Turániák 34, 51, 62, 114, 286, 397, 400, 457, 499, 504, 633.
 Türkök 499.
 Turuki nyelv 55.
 Turul 536.
 Turuspa 105.
 Tüz 22.
 Tűzimadás 456.
 Tzimiskes császár 514.
 Tyrannos 145.
 Tyros 96, 107, 199.
 Tyrtaios 137, 139.
 Tyrus 92, 95.
 Tyrusi Vilmos 565.
 Új-Babilonia 106, 107.
 Újjászületés 679.
 Új perzsák 372, 456.
 Ulászló 673, 674.
 Ulpia Traiana 336, 338, 358.
 Unglingek 494.
 Unugurok 499.
 Ural-altái népek 397.
 Urba 58.
 Ur-Bahu 58.
 Ur-Ganna 41, 57.
 Ur-Nina 57, 64.
 Uros Milutin 642.
 Uru-Kagina 57.
 Uszirtessen 79.
 Utak 144., 366.
 Utrigurok 499.
 Uturgurok 440.
 Uzok 409.
 Űvegcsiszolás 692.
 Űvegfestés 609, 611.
 Vadászat 29.
 Vagyonos osztály 145.
 Vaiszja 111.
 Vakmerő Károly 659, 660.
 Valentinianus 388, 389, 407, 408, 413, 420.
 Valerius Flaccus 353.
 Laevinus 259.
 Maximus 354.
 Vallás 46, 90.
 Vallásszabadság 386, 388.
 Valois Fülöp 662.
 Vandalizmus 420.
 Varázslók 48.
 Varégek 495.
 Vas 36., 500.
 Vasco de Gama 651.
 Vavassorik 508.
 Vazallusok 507.
 Vazul császár 487, 488.
 Városok 132, 139, 266, 482, 600, 616.
 Várna 645.
 Veji 238, 243, 244.
 Velence 418, 618, 656.
 Velleius Paterculus 354.
 Venantius Fortunatus 448.
 Vencel 626, 676.
 Verbőczy 434.
 Vercellae 257, 275.
 Vercingetorix 239.
 Vergilius 223, 268, 309.
 Verona 404, 423.
 Verrochio 694, 695.
 Ver sacrum 230.
 Verus 341, 343.
 Vespasianus 331, 332.
 Vesta szűzek 229.
 Vezér 44.
 Veda 55.
 Via Appia 247, 248, 250.
 Via Flaminia 255.
 Vicusok 362.
 Vigilantius 452.
 Vígjátékok 216.
 Vikinghajó 498.
 Villanova 232.
 Villard de Honnecourt 614.
 Vilmos 584, 585, 605.
 Vince III. 589.
 Vindobona 307.
 Viriathus 265.
 Visnu 112.
 Vistaspa 118.
 Visconti Matteo 653.
 Vitellius 331.
 Vitéz János 632, 682.
 Vízözön 37, 52, 67, 72.
 Volsucosok 239, 240.
 Volkmár 545.
 Volterra 232.
 Vratizlav 675.
 Vulcanus 37, 230.
 Vulfila 55.
 Vu-vang 67.
 Waiblingeniek 568.
 Wali 396.
 Walter von der Vogelweide 607.
 Wasziljevics Iván III. 677.
 Welf Henrik 568.
 Werbőczy 101, 185.
 Widukind 472.
 Wycliffe János 669.
 Wolfram von Eschenbach 608.
 Wormsi konkordátum 529.
 Zakariás pápa 451.
 Zakonik 642.
 Zalenkos 145.
 Zarathustra 117, 464.
 Zecchinó 617.
 Zeloták 332.
 Zend Avesta 109, 118.
 Zene 609.
 Zenobia 375.
 Zenodotos 215.
 Zenon 214.
 Zeus 121, 130.
 Zeuxis 219.
 Zin-kó császár 412.
 Zoë 630.
 Zoroaster 117.
 Zrínyi Miklós 6, 157, 204, 206, 240, 246, 293.
 Zsarnokság 77, 322.
 Zsidó 34, 86, 97, 332.
 irodalom 352.
 Zsinat 480.
 Zsoltárok 63, 100.
 Zsófia 442.
 Xanthippos 157, 158, 254.
 Xenophon 184.
 Xeres de la Frontera 531.
 Xerxes 90, 156, 157.
 Ximenes 650.

AMÜVELTSÉG- KÖNYVTÁRA